SHLOMO J. SPITZER – KOMORÓCZY GÉZA

HÉBER KÚTFORRÁSOK

Magyarország és a magyarországi zsidóság történetéhez

a kezdetektől 1686-ig

MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris Kiadó

Shlomo J. Spitzer – Komoróczy Géza

HÉBER KÚTFORRÁSOK

HUNGARIA JUDAICA

Szerkeszti Komoróczy Géza

16

מקורות עבריים על אודות ההיסטוריה של הונגריה ויהודי הונגריה בימי הביניים (מראשיתה ועד 1686)

Hebrew Sources Relating to the History of Hungary and Hungarian Jewry in the Middle Ages (from the Beginnings until 1686)

A könyv elkészítését és kiadását támogatta

Magyar Tudományos Akadémia: Akadémiai Kutatási Pályázat (1998–1999)
Memorial Foundation for Jewish Culture (New York)
Művelődési és Közoktatási Minisztérium: Felsőoktatási Kutatási és Fejlesztési Pályázat (1997)
Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma (1999)
Országos Kiemelésű Társadalomtudományi Kutatások (OKTK) Közalapítvány (1998–1999)
Országos Tudományos Kutatási Alap (OTKA) (1991–1994)
Soros Alapítvány (Budapest) (1996–1997)
The Committee for the Advancement of Research of Bar-Ilan University (Ramat-Gan)

255846
tf

Shlomo J. Spitzer – Komoróczy Géza

HÉBER KÚTFORRÁSOK

Magyarország és a magyarországi zsidóság történetéhez

a kezdetektől 1686-ig

MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris Kiadó

Budapest, 2003

MTA KIK

A héber szövegeket gyűjtötte, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt írta
SHLOMO J. SPITZER

A kötetet szerkesztette
KOMORÓCZY GÉZA

A héber szövegeket fordította STRBIK ANDREA

A jiddis szövegeket és néhány héber szöveget fordította
#32 (Függelék), #40, 53 (Függelék), 61, 84, 105 (22–24), 113, 114 (2), 135, 140, 146, 167 (részlet), 190–195
KOMORÓCZY SZONJA RÁHEL

A forrás-szemelvények szerzőiről szóló Bevezetéseket és a szövegekhez fűzött Megjegyzéseket írta, a bibliográfiai adatokat összeállította
KOMORÓCZY GÉZA • SHLOMO J. SPITZER

Jegyzetek
KOMORÓCZY GÉZA • SHLOMO J. SPITZER
továbbá BÁNYAI VIKTÓRIA • LEA BORNSTEIN-MAKOVETSKY • ENGEL PÁL • JÓLESZ LÁSZLÓ • KOMORÓCZY SZONJA RÁHEL • KUBINYI ANDRÁS • PÁLFFY GÉZA • SCHMELZER HERMANN IMRE • STRBIK ANDREA

Vers
#59, 190, 194
GYÁRFÁS ENDRE

A fordításokat átnézte BÁNYAI VIKTÓRIA • JÓLESZ LÁSZLÓ • KOMORÓCZY GÉZA • SCHMELZER HERMANN IMRE • SHLOMO J. SPITZER

Szaklektor ENGEL PÁL • KUBINYI ANDRÁS • PÁLFFY GÉZA • SCHMELZER HERMANN IMRE

Tanácsadó BERTÉNYI IVÁN • LEA BORNSTEIN-MAKOVETSKY • SCHMELZER HERMANN IMRE • SCHWEITZER JÓZSEF

A kézirat technikai gondozásában közreműködött BÁNYAI VIKTÓRIA • BENCZIK VERA (Mutatók) • FROJIMOVICS KINGA • KÓNYA JUDIT • VISI TAMÁS

© MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 2003
© Komoróczy Géza
© Shlomo J. Spitzer

ISSN 0865-1345 (Hungaria Judaica)
ISBN 963 508 381 5

MTA KIK
KC-103.674
Spitzer, Shlomo : Héber kútforrások Magyarország és a magyarországi zsidóság történetéhez
201707798

201707798

Tartalom

Komoróczy Géza, Előszó 7

Részletes tartalomjegyzékek
(1) Részletes tartalomjegyzék 11
(2) תוכן עניינים מפורט 18
(3) Detailed Contents 25

Shlomo J. Spitzer, Bevezetés: Zsidók és rabbinikus tudomány Magyarországon a középkorban és a török hódoltság idején 33

Rövidítések
Latin betűs rövidítések 51
ראשי תבות 52

Héber kútforrások Magyarország és a magyarországi zsidóság történetéhez a kezdetektől 1686-ig

מקורות עבריים על אודות ההיסטוריה של הונגריה ויהודי הונגריה בימי הביניים (מראשיתה ועד 1686) #1–195 63

Mini-exkurzusok
A kazár levélváltás #2 68
A keresztes hadak Magyarországon #10 128
Válólevél #13 138
Aguna. Az eltűnt férj holttá nyilvánítási eljárása. A feleség / özvegy helyzete #43 213
A hús kezelése #54 241
Szerencsés Imre történetéhez #68 305
Magyarországi zsidók Plevnában #86 361
A zsidók kiűzése Magyarországról #106 (1) 451
A többnejűség tilalma #115 490
Magyar portyák Nyugat-Európában #116 (1) 493
R. Or Sraga Fejbus Budán #142 610
Kiskorú leány házasságának érvénytelenítése (*meun*) #155 648
Buda kulcsai #186 776
A Hákhám Cvi életrajzához #187 781
Buda ostroma, 1684 #192 825
Buda ostroma, 1686 #194 846

Függelék
Askenázi tudósok véleménykülönbségei #32 183
Egy rabbi gondjai #53 (3) 233
Gyász-ének a nagyszombati veszedelemre #59 256
A nagy pusztítás, mely Magyar-Brod szent községében történt #190 806
Nagy gyász-ének Buda pusztulására #194 848

Magyarországi rabbik, XI–XVII. század 867
(1) Rabbik a zsidó és egyéb forrásokban 868
(2) R. Efrajim ben Jaakov ha-Kohén vázlatos életrajza 874

Héber kéziratok Budáról 876

A kötet képeiről 881

Mutatók
(1) Személyek 889
(2) Rabbinikus név-rövidítések 914
(3) Könyv- stb. címek 916
(4) Bibliai nevek 921
(5) Hivatkozások a Biblia és a rabbinikus (talmudi) irodalom szöveghelyeire 922
(6) Földrajzi nevek 928
(7) Népnevek 945
(8) Dátumok 947
(9) Tárgymutató 949
(10) A gyűjteménybe felvett források – מקורות הכלולים בחיבור 967

Résumé

מקורות עבריים על אודות ההיסטוריה של הונגריה ויהודי הונגריה בימי הביניים (מראשיתה ועד 1686) 975

Hebrew Sources Relating to the History of Hungary and Hungarian Jewry in the Middle Ages (from the Beginnings until 1686) 976

Előszó

Ez a szó, hogy *kútforrás*, a mai magyar nyelvben nem használatos. Régiesen hangzik, jellegzetesen XIX. századi, Kohn Sámuel adta könyvének címéül,[1] ma azt mondanánk helyette: *kútfő*, vagy inkább: *forrás*. Kohn Sámuel úttörő jelentőségű – és értékét napjainkig megőrző – könyvének emlékére tartottuk meg ebben a kötetben is.[2] A történelem írott emlékeit jelenti, legyenek elbeszélő források vagy egykorú dokumentumok.

A jelen könyvről a legelső megbeszélést Shlomo J. Spitzer és az alulírott Jeruzsálemben folytatták, a Tenth World Congress of Jewish Studies (1989) ülései alkalmából, a Har ha-Cofim / Mons Scopus egyetemi campus tágas belső csarnokának egyik kávézójában. Ebből kiszámítható, hogy a kézirat közel másfél évtizeden át készült, kettőnk szoros együttműködésén kívül is sokak alkalmi vagy tartós közreműködésével és erőfeszítésével. Bár folyamatosan azt reméltük, hogy a munkának már éppen az utolsó szakaszában vagyunk, a készülő kézirat ideiglenes címlapjára évről évre eggyel magasabb évszámot kellett írnunk.

Scheiber Sándor זצ"ל, az Országos Rabbiképző Intézet egykori igazgatója évtizedeken át tervezte Kohn Sámuel könyvének az időközben előkerült forrásokkal kiegészített és javított kiadását. Kalászolataiból halála után jelent meg bibliográfiai összeállítása,[3] amelyben olvasmányai és mások utalásai alapján a tőle megszokott szűkszavúsággal hivatkozik az általa számításba vett anyagra. A kézirat előkészítésének utolsó szakaszában ez a bibliográfia nagy segítségünkre volt. Scheiber kézirata, amely szövegközléseket is tartalmazott volna, legjobb tudomásunk szerint, és az említett bibliográfia szöveges közléséből ítélve, e tárgykörben nem maradt fenn, és nem is készült el. Mindenesetre, munkánk során tapasztalhattuk, hogy Scheiber Sándor hatása a magyarországi zsidó történeti kutatásra két évtizeddel a halála után is kisugárzik.

Anélkül, hogy a magyarországi zsidó történetírás változásainak értékelésébe itt érdemlegesen belebocsátkoznék, határozottan jeleznem kell, hogy eltérően Kohn Sámueltől, aki a történetírásban a XIX. század naiv asszimilacionista felfogását képviselte, a jelen gyűjtemény tudatosan kiterjeszkedik a Magyarországon élő zsidóság belső történetére, szervezeti, vallásjogi (halákhikus) vitáira, életének kisebb-nagyobb mozzanataira. Ennek a törekvésnek jelképe kötetünk címében a különbség Kohn Sámuel könyvének címétől. Ugyanebben a jegyben, de természetesen a történeti forrásközlés nemzetközileg elfogadott elveinek megfelelően is, Kohntól eltérően közöljük a fölvett forrásanyag eredeti héber szövegét. Nem sokkal a halála előtt maga Scheiber mondta

[1] Kohn Sámuel, *Héber kutforrások és adatok Magyarország történetéhez* (Budapest: Zilahy Sámuel, 1881).

[2] *Héber kútforrások Magyarország és a magyarországi zsidóság történetéhez a kezdetektől 1686-ig.*

[3] Scheiber Sándor, "Héber és jiddis kútforrások és adatok Magyarország történetéhez", *Lymbus Művelődéstörténeti Tár*, 2 (Szeged, 1992), pp. 7–18.

találkozásukkor a jelen kötet izraeli társszerzőjének, Kohn könyve kapcsán, héberül, hogy "éppen a lényeg hiányzik a könyvből" (העיקר חסר מן הספר): a héber szöveg. Szavait mindvégig mintegy szellemi testamentumként tartottuk szemünk előtt.

Nincsenek benne a kötetben azok a többnyire rövid héber, olykor jiddis nyelvű gyakorlati feljegyzések, amelyek különböző iratokon maradtak fenn. Számos ilyent közöltek Scheiber Sándor és munkatársai a *Magyar-zsidó oklevéltár* vaskos köteteiben. Valószínűleg még több van belőlük a levéltárak fasciculusainak mélyén. Hasonló rejtőző forrásanyag a középkori héber kéziratok: ezekben is találhatók Magyarországra vonatkozó elszórt utalások, közülük többről megállapítható, hogy itt készültek vagy itt használták őket. Mindezt az anyagot érdemes volna rendszeres munkával összegyűjteni és vizsgálat alá venni, már csak a nyelvhasználat, az iratkezelés, a könyvkultúra története szempontjából is, de a feladat más jellegű, mint amire könyvünk vállalkozott.

Egy olyan forrásgyűjtemény, mint a jelen kötet, a tárgy kutatásának nem a lezárása: éppen ellenkezőleg, a korábbinál szélesebb alapokon folytatott újabb kutatások kezdete. Ezzel tisztában kell lennie mindenkinek, aki a könyv lapjait forgatja majd. A források történeti kiaknázásában a szemlélet síkján mindig figyelembe kell venni azt, hogy az itt közölt források egy része, különösen a rabbinikus responsumok, különleges ügyekkel foglalkoznak. Éppen azért volt szükség több tekintélyes rabbi megkérdezésére, esetleg messzi földről is, mert a nehéz, bonyolult ügyek megoldásához nem volt elég a szokás, a hagyomány, a helybeli tekintély. Éppen a zsidó diaszpora politikai és nyelvi határokon keresztülnyúló egysége tette lehetővé, hogy különleges ügyekben távoli tekintélyek tudását és ítélőképességét vegyék igénybe. A döntések tudós fejtegetései az adott ügy különlegességéhez igazodnak. A hétköznapi élet egyszerűbb volt, mint a responsumok világa, legtöbb mozzanatát kielégítően szabályozta a hagyomány. Ennek megismeréséhez a szokás- / *minhág*-irodalomhoz kell folyamodnunk, abban pedig csak elvétve van utalás helyi specifikumra. Másrészt, a gyakorlat síkján figyelemmel kell lenni arra, hogy a zsidó életet, amely része volt Magyarország életének, több aspektusában éppen a sokrétű nem zsidó forrásanyagból lehet megismerni. Mint jelképre utalok vissza a latin, német vagy éppen magyar nyelvű okmányok héber betűs aláírásaira, a héber vagy jiddis nyelvű záradékokra: tudnunk kell, hogy a folyamodványok vagy kölcsön-szerződések aláírói ugyanazok a zsidók voltak, akiknek megoldásra váró ritka családi ügyeiben, egymás közötti vagyoni vitáiban esetleg Padua, Szaloniki vagy Konstantinápoly rabbijai mondták ki, bonyolult talmudi érvelés alapján, a döntő szót.

A könyvbe felvett szövegeket a szerzői elv alapján rendeztük el: nagyjából a szerzők időrendje szerint, ezen belül azonban lehetőleg mindegyikük responsum-gyűjteményének eredeti sorrendjét követtük. Mondanom sem kell, hogy az elvet nem sikerült maradéktalanul érvényesíteni, és alkalmazását nem is erőltettük. A dátumok, amelyeket a szövegek keletkezési időpontjaként feltüntetünk, sok esetben csak laza becslésen alapulnak.

A héber szövegközléshez általában meg kell jegyeznem, hogy a szövegek tagolása (új bekezdések) és a központozás terén bizonyos szerkesztői beavatkozásokra kényszerültünk. A héber szövegek közölt részleteit Shlomo J. Spitzer választotta ki, és közlésüket ő készítette elő. A szemelvényeket lehetőleg az első kiadás vagy annak közkézen forgó reprintje alapján közöljük, de ha volt, akkor a megbízható modern (kritikai) kiadást vettük alapul. A responsum-irodalom közlésénél egyelőre nem alakultak ki a szövegkiadás egységes szabályai. Az idővel egyre gyakoribb rövidítéseket a modern szerkesztők gyakran magában

a szövegben feloldják, a sajtóhibákat vagy annak vélt írásmódot hallgatólagosan korrigálják, teljes szöveg helyett esetleg csak kivonatot vagy regesztaszerű összefoglalást adnak. Pontot, vesszőt stb. a mai helyesírás szerint használnak. Ezek a változtatások többnyire nem a halákhikus részeket érintik: inkább a narrativ vagy történeti mozzanatokat, éppen azt az anyagot, amely a mi forrásgyűjteményünk számára különösen értékes. A szövegközlés rejtett csapdáit aligha tudtuk minden esetben elkerülni. Mindenesetre, a rövidítések feloldását mellőztük, ehelyett – a héber szöveg tanulmányozásának megkönnyítésére – átfogó héber rövidítés-jegyzéket mellékeltünk. Az általunk nyitott új bekezdések a szöveg formai és tartalmi tagolódását próbálják követni.

A héber fordítások nagyobbik része Strbik Andrea munkája. Éveken át dolgozott a szövegeken. Odaadó munkája nélkül a könyv nem jöhetett volna létre. A fordítás első változatának lezárása (2000. február) után már nem tudott részt venni az általa készített szöveg végleges kialakításának, esetenként a szemelvények kiegészítésének, a magyar változat nyelvi csiszolásának, szerkesztésének (rövidítések és formulák fordítása, egyeztetése stb.), a bibliai idézetek, utalások azonosításának, a magyarázó jegyzetek elkészítésének munkálataiban.

A kötetbe felvett jiddis szövegeket, a héber responsumok jiddis szakaszait, és ezeken kívül is néhány héber szöveget Komoróczy Szonja Ráhel fordított le magyarra.[4] Ezenfelül az alulírottnak érdemleges segítséget nyújtott a héber rövidítések értelmezésében, a bibliai szöveghelyek azonosításában, a fordítások javításában, az oxfordi Bodleianából származó adatok megszerzésében stb. Ő készítette el a Részletes tartalomjegyzék és a Résumé angol fordítását is.

Az idegen betűvel írt nevek és szavak mereven egyöntetű, egységes átírása egy ilyesfajta gyűjteményben elvben bizonyára megvalósítható volna: de semmi értelme, és semmivel sem lenne kisebb a zavar, amelyet okozna. A máshol elterjedt gyakorlathoz igazodva, a neveket és héber szavakat főszabályként magyaros írásmóddal / átírással közöljük. Az eredeti összefüggéseikben említett bibliai neveket a már meggyökeresedett formában használjuk (Ábrahám, Mózes). Ugyanezeket a neveket stb. a középkori héber szövegekben klasszikus vagy bibliai formájuk helyett általában a korabeli vagy ma használatos kiejtésük szerint írjuk (Avraham, Mose stb.). A magánhangzók minőségének (nyílt–zárt, hosszú–rövid) jelölésében – szabályozás, egységes szokás, konvenció stb. – híján, egyfajta átbetűzést alkalmaztunk. Azokban az esetekben, amikor a bibliai nevek fedőnévként szerepelnek a szövegben, hasonló módon járunk el (Reuvén, Ráhel stb.). Személy- és földrajzi neveknél rendszerint a fordításban is megtartottuk az eredeti szövegben használt szóalakot, még akkor is, ha ez az olvasást olykor, magunk is tudjuk, megnehezíti. Az írásváltozatok esetleg lehetőséget nyújtanak névtörténeti tanulmányokra. A többféleképpen írt nevek azonosítását a jegyzetek és a mutatók teszik lehetővé. A magyar történeti szempontból releváns neveknél a héber betűképet zárójelben latin betűs átírásban is megismételtük.[5] A modern héber szerzők nevét

[4] #32 (Függelék), 40, 53 (Függelék), 61, 84, 105 (22–24), 113, 114 (2), 135, 140, 146, 167 (részlet), 190–195; a Héber kéziratok Budáról fejezet rövid idézetei stb.

[5] A magánhangzó jelölés nélküli ("pontozatlan") héber írás nem tesz különbséget a "*szin*" és a "*sin*" betűk között (jelölése itt: ś/š). Technikai okokból mi nem tudtunk különbséget tenni a "hé" (ה) és a "hét" (ח) betűk között (jelölésük itt: H).

a nem héber betűs szakirodalomban általánosan használt módon írtuk, ez jobb híján angolos átírásnak nevezhető, rendszerint az idegen nyelven is publikáló szerzők gyakorlatát követi, és közel áll az *Encyclopaedia Judaica* gyakorlatához. A héber könyv- és tanulmány-címeknél magyaros átírást alkalmaztunk.

Köszönetet mondunk állandó tanácsadónknak, Schweitzer József volt országos főrabbinak, az Országos Rabbiképző Intézet volt igazgatójának. Magyar történeti vonatkozásban Bertényi Iván egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem) tanácsai voltak segítségünkre. A héber szövegközlés reviziójában és sokféle kiegészítő adalékkal különösen jelentős szerepet játszott a kézirat kialakításában Schmelzer Hermann Imre főrabbi (St. Gallen). Önzetlen segítőkészsége, fáradhatatlan figyelme, páratlan olvasottsága hálára kötelez bennünket. Fiatalabb korában, még Budapesten, maga is részt vett Scheiber Sándor forrás-gyűjtésében; több szövegre most ő hívta fel az alulírott figyelmét. Lektoraink közül Jólesz László, a héber és jiddis műfordítás nagy öregje sok fontos stiláris javításra tett javaslatot. Az alulírott egykori egyetemi évfolyamtársa és barátja, a kiváló középkor-történész, néhai Engel Pál, továbbá Kubinyi András egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem) és Pálffy Géza tudományos főmunkatárs (MTA Történettudományi Intézet) a magyar történeti, Pálffy Géza ezen felül a török vonatkozások tisztázásában volt segítségünkre. Köszönjük Lea Bornstein-Makovetsky, Ṣenior Lecturer of Jewish History (Bar Ilan University) tudós tanácsait is.

A hosszú éveken át folyó munka intézményi háttere az MTA Judaisztikai Kutatócsoportja volt. Az ELTE Asszириológiai és Hebraisztikai Tanszék és a Kutatócsoport munkatársai, volt és jelenlegi hallgatói hosszabb-rövidebb ideig szinte kivétel nélkül mind részt vettek a kézirat előkészítésének munkálataiban. (Közéjük tartozott korábban mindkét fordítónk is.) Külön köszönet illeti Bányai Viktória tudományos munkatársat (MTA Judaisztikai Kutatócsoport) a fordítás többszöri átnézéséért, lényegbevágó javításokért, sok bibliai idézet vagy utalás azonosításáért. A Mutatók tételeinek kijelölését, első, nyers változatban, Benczik Vera, az MTA Judaisztikai Kutatócsoport könyvtárosa végezte, nagy leleményességgel. Titkárnőnk, Ditzendyné Szili Éva intézte nagy gonddal és figyelemmel a kézirattal összefüggő pályázati, pénzügyi és egyéb adminisztráció bokros teendőit, a kézirat végtelen számú változatának nyilvántartását. A Bar Ilan University, amelynek átfogó responsum-adatbázisához mi is többször folyamodtunk, szintén megadott minden tőle telhető segítséget.

A könyv fentebb és a címnegyed 4. oldalán említett munkatársainak közreműködéséért itt is őszinte köszönetet kell mondanom, segítségük nemcsak megkönnyítette a munkát, de számos tévedés, hiba, hiányosság elkerülését vagy kiküszöbölését tette lehetővé, mindamellett, a bizonyára mégis megmaradt hibákért, fogyatékosságokért nem akarom senki másra áthárítani a felelősséget. A könyv a címlapon feltüntetett két szerzőtárs közös munkája, de a héber szövegközlésért textológiai, filológiai tekintetben alapvetően Shlomo J. Spitzer, a fordítások végleges szövegéért, a magyarázó részekért és a könyv végső alakjáért pedig az alulírott viseli a felelősséget.

Komoróczy Géza

Budapest, 2003. május

Részletes tartalomjegyzékek

(1) RÉSZLETES TARTALOMJEGYZÉK

#1 Pszeudo-Joszéf ben Gorion ha-Kohén, A *Joszippon* a magyarok eredetéről és lakóhelyéről (953)
#2 Haszdáj ibn Saprut, Levele Córdobából Joszéf kazár királynak (955 k.)
#3 Joszéf kazár király, Válasza Haszdáj ibn Saprutnak (960 k.)
#4 Szaadja, Magyarország az európai királyságok között (X/XI. század,)
#5 Jehuda ben Méir ha-Kohén (apud Méir ben Barukh Rothenburg), Vita az aranypénz-verés jogáról (1020–1050 k.)
#6 Jehuda ben Méir ha-Kohén (apud Méir ben Barukh Rothenburg, Zsidó kereskedők vitája a haszon megosztásáról (1020–1050 k.)
#7 Jehuda ben Méir ha-Kohén (apud Méir ben Barukh Rothenburg, Zsidó kereskedők vitája áruszállításról (1020–1050 k.)
#8 Anonymus (apud Cidkija ben Avraham Anav ha-Rofé), Zsidó kereskedők karavánja a Dunánál (A XI. század második fele)
#9 Slomo ben Jichak (Rasi), Mezuza elhelyezésére kötelezett országok kapui (1070–1090 k.)
#10 Slomo ben Simson, Az első keresztes hadjárat átvonulása Magyarországon (1140 k.)
#11 Eliezer ben Nátán (apud Efrajim mi-Bona), Egy jom kippur esti ima szövegváltozata Hágár országában (A XII. század első fele)
#12 Smuél ben Méir, Szigorú szabályok Magyarországon (A XII. század első fele)
#13 Jaakov ben Méir Tam, A válólevél szövege Magyarországon (A XII. század első fele)
#14 Avraham ha-Gér, A Biblia egy mondatának magyarázata (A XII. század első fele)
#15 Jichak Joszkonto (apud Cidkija ben Avraham Anav ha-Rofé), A nagyszombat elnevezésének magyarázata (A XII. század középső harmada)
#16 Majmún ben Joszéf, Sóbányák a magyar királyságban (A XII. század közepe)
#17 Tudelai Benjamin (Binjámin ben Jóna mi-Tudela), Magyarországi kereskedők Konstantinápolyban és Alexandriában (1173 k.)
#18 Jichak ben Avraham (apud Mordekhaj ben Hillél ha-Kohén), Magyarországi válólevélről Franciaországban (A XII. század második fele)
#19 Eliezer ben Jichak (apud Jichak ben Mose), Zsidó szellemi élet Magyarországon (A XII. század vége)
#20 Jichak ben Mose, Az esztergomi előimádkozó akaratlan gyilkossága (A XIII. század első fele)
#21 Jichak ben Mose, Hévíz források Magyarországon (A XIII. század első fele)
#22 Jichak ben Mose, Hús kisózása durva sóval (A XIII. század első fele)
#23 Jichak ben Mose, Tiszta hal besózása a tisztátalannal együtt (A XIII. század első fele)

#24 Jichak ben Mose, Két zsidó vitája egy szökött szolgálót illetően (A XIII. század első fele)
#25 Jichak ben Mose, Házasságközvetítés jarkai és nyitrai zsidók között (A XIII. század első fele)
#26 Anonymus, Zsidó mártirok Magyarországon és Pozsonyban (A XIII. század közepe)
#27 Salom ben Jichak, Hús rituális ellenőrzése (1390–1410 k.)
#28 Salom ben Jichak, Távoli rokonok meggyászolása (1390–1410 k.)
#29 Salom ben Jichak, Egy bűnbánatot tartó Sopronban (1390–1410 k.)
#30 Salom ben Jichak, Gyermekgyilkos nő bűnbánata (A XIV. század második fele)
#31 Salom ben Jichak, Kóser bor Sopronból (1390–1410 k.)
#32 Salom ben Jichak, Vita egy letét miatt (1390–1410 k.)

FÜGGELÉK
Askenázi tudósok véleménykülönbségei
(1) Lisztes terítő használata peszahkor (1390–1410 k.)
(2) Peszahra való tésztában talált búzaszem (1390–1410 k.)
(3) A tüdő vizsgálata (1390–1410 k.)

#33 Avraham ben Hajjim Klausner, Az újévi sófár-fújás rendje Magyarországon (1400 k.)
#34 Avraham ben Hajjim Klausner, Az imarend Ausztriában és Magyarországon (1400 k.)
#35 Jaakov ben Mose ha-Lévi Moellin, Buda nevének írásmódja a válólevélben (1400–1425 k.)
#36 Ejzik Tirna, Az imarend Ausztriában, Steiermarkban és Magyarországon (1420–1450 k.)
#37 Ejzik Tirna, A szombati imarend Magyarországon és Morvaországban (ca. 1420–1450 k.)
#38 Ejzik Tirna, A nyári és téli félév imarendje szombaton Magyarországon (1420–1450 k.)
#39 Jaakov ben Jehuda Vejl, Adóügyek Sopronban (1430–1450 k.)
#40 Jiszráél ben Petahja Iszerlejn, Nevek írásmódja válólevélben (A XV. század középső harmada)
#41 Jiszráél ben Petahja Iszerlejn, Tudós elköltözése Magyarországról Morvaországba (A XV. század középső harmada)
#42 Jiszráél ben Petahja Iszerlejn, Egy hitehagyott válólevele (A XV. század középső harmada)
#43 Jiszráél ben Petahja Iszerlejn, Házassági akadály feloldása (A XV. század középső harmada)
#44 Jiszráél ben Petahja Iszerlejn, Ismét a házassági akadály ügyében (A XV. század középső harmada)
#45 Jiszráél ben Petahja Iszerlejn, Ítélet egy kitért válólevele ügyében (A XV. század közepe)
#46 Joszéf ben Mose, Ünnepi bor tárolása (1440–1460 k.)
#47 Joszéf ben Mose, A magyar király haláláról (1460 k.)
#48 Joszéf ben Mose, Elsőszülött fiú kiváltása (1440–1460 k.)
#49 Joszéf ben Mose, Rokon, aki a gyász-hét folyamán érkezik meg (1440–1460 k.)
#50 Jichak Carfati, Felhívás a zsidók áttelepülésére a török birodalomba (A XV. század közepe)

#51 Jiszráél ben Hajjim Bruna, Előimádkozó kinevezése (1470 k.)
#52 Jiszráél ben Hajjim Bruna, Egy Vác környékén meggyilkolt zsidó (1470 k.)
#53 Anonymus & Avraham Kac (Katzenellenbogen), Válólevél küldése (A XV. század közepe)

FÜGGELÉK
Avraham Kac / Katzenellenbogen (apud Joszéf ben Mose), Egy rabbi gondjai (1472 előtt)

#54 Jóna Askenázi (?), A hús rituális kezeléséről (A XV. század második fele)
#55 Aharon ha-Lévi Cijjoni (Seligmann Bing), Az imarojttal kapcsolatos szokások (A XV. század második fele)
#56 Jaakov Margalit, Megbízás válólevél átadására (1479)
#57 Jaakov Margalit, Válólevél küldése megbízott útján (1504)
#58 Anonymus, Pannónia említése útleírásban (A XV. század utolsó harmada)
#59 Jehosua ben Hajjim, Gyászének a nagyszombati veszedelemre (1494)
#60 Joszéf ben Gérson Is Roszheim, Egy budai zsidó ármánykodása Nürnbergben (1499)
#61 Avraham ben Mordekhaj Fariszol, Jeruzsálem befolyása Magyarországon (A XV. század vége)
#62 Avraham ben Smuél Zakut, Adatok Magyarország történetéhez (1504)
#63 Slomo ibn Verga, Zsidók üldözése Budán (1520 előtt)
#64 Anonymus, Látomás az európai hatalmakról (A XVI. század eleje)
#65 Jaakov ben David Tam ibn Jahja, Egy budai zsidó Konstantinápolyban 1526 előtt (A XVI. század eleje)
#66 Jaakov ben David Tam ibn Jahja, Budai eredetű község zsinagógája Konstantinápolyban (1526–1542 k.)
#67 Élijáhu ben Elkána Kapszáli, Magyarország története az *Élijáhu kis értekezése* című krónikájában (1523)
#68 Méir ben Jichak Katzenellenbogen, A hitehagyott Szerencsés Imre és fiai (1520 k.)
#69 Méir ben Jichak Katzenellenbogen, Kismartoni válólevél (A XVI. század eleje)
#70 Élijáhu ben Binjámin ha-Lévi, A kitért Szerencsés Imre esete (1526 k.)
#71 Azriél ben Slomo Dienna (apud David ben Jehuda Grac), Tóra-tekercs a szülőasszony közelében Magyarországon (A XVI. század eleje)
#72 Jehiél ben Mose Zaksz, Soproni tudós döntése (1529 / 1570)
#73 A bazini vérvád (1529)
#74 David ben Hajjim ha-Kohén, Feladatára alkalmatlan ember kinevezése (A XVI. század első harmada)
#75 Anonymus (apud Hajjim Jichak Muszafija), Szarvasmarha húsának vizsgálata (A XVI. század első harmada)
#76 Joszéf Karo és más drinápolyi rabbik, Támogató levél egy Budáról származó zsidó érdekében (1528)
#77 Joszéf Karo, A három gyász-hét előírásai és szokásai a budai zsidóknál (1530 k.)
#78 Joszéf Karo & Mose ben Jiszraél Iszerlesz, A rituális vágás szabályai a budai zsidóknál (1530 k.)
#79 Binjámin Zeév ben Mattitja, Egy magyarországi tudós Trikkalában (1535–1545 k.)
#80 Joszéf ben David ibn Lév, Tanúvallomás Belgrádban egy budai nő házassági akadálya ügyében (1546)

#81 Jonátán (Askenázi), Lengyelországi rabbi Budán (A XVI. század közepe)
(1) Mose ben Avraham Mat, Rendelkezés feleség vagyonáról
(2) Avraham ben Slomo Trebis Carfati (apud Hajjim Joszéf David Azulaj), Budai zsidók egy válólevéllel kapcsolatos responsumban
#82 Slomo ben Jehiél Lurja, Buda / Oven neve válólevélben (A XVI. század közepe)
#83 Mose ben Joszéf Trani, Tanúvallomás holttá nyilvánítással kapcsolatban Dél-Magyarországról (1560 k.)
#84 Ráhel bat Efrajim, Prágai zsidó Budán (1566)
#85 Jichak ben Smuél Adarbi, A rituális vágás szokásai Szófia különböző községeiben (A XVI. század közepe)
#86 Jichak ben Smuél Adarbi, Budai gyülekezet Plevnában (A XVI. század közepe)
#87 Smuél ben Mose Kalaj, Vita a plevnai községek között (A XVI. század közepe)
#88 Becalél ben Avraham Askenázi, Budai község Konstantinápolyban (A XVI. század közepe)
#89 Mose ben Jiszráél Iszerlesz, Budára küldött válólevél (1550)
#90 Mose ben Jiszraél Iszerlesz, Egylet alapítása Plevnában (A XVI. század közepe)
#91 Mose ben Jiszraél Iszerlesz, Egy budai tudós kapcsolatai Szalonikiben és Krakkóban (A XVI. század közepe)
#92 Anonymus (apud Mose ben Jiszraél Iszerlesz), A Susán purim szokásai Budán (A XVI. század közepe)
#93 Smuél ben Mose de Medina, A Szófiába áttelepült magyarországi zsidók (A XVI. század közepe)
#94 Smuél ben Mose de Medina, Szaloniki zsidók mint adószedők Budán (A XVI. század közepe)
#95 Smuél ben Mose de Medina, Budai Tóra-tekercs egy eskünél Szalonikiban (A XVI. század második fele)
#96 Smuél ben Mose de Medina, Magyarországi eredetű község Szófiában (A XVI. század második fele)
#97 Smuél ben Mose de Medina, Magyarországi eredetű község Szófiában: újabb híradás (A XVI. század második fele)
#98 Smuél ben Mose de Medina, Konstantinápolyi férfi eljegyzése egy kavallai magyar nővel (1562)
#99 Smuél ben Mose de Medina, Egy fiatal budai özvegy pere sógorával (1569)
#100 Smuél ben Mose de Medina, Házasságlevél a Magyarországról elszármazott zsidóknál (A XVI. század közepe)
#101 Smuél ben Mose de Medina, Vita egy ház használatáról Budán, a Zsidók utcájában (A XVI. század második fele)
#102 Slomo ben Avraham ha-Kohén, Egy plevnai zsidó ideiglenes tartózkodása Budán (A XVI. század második fele)
#103 Slomo ben Avraham ha-Kohén, Unokatestvérek Szalonikiben, illetve Budán (A XVI. század második fele)
#104 Jehosua Concin, Egy özvegyasszony hagyatéka (A XVI. század második fele)
#105 Joszéf ha-Kohén, Magyarország a *Franciaország és a török Oszmán ház királyainak krónikája* című könyvében (A XVI. század második fele)

#106 Joszéf ha-Kohén, Magyarország és az itt élő zsidók *A siralom völgye* című könyvében (A XVI. század második fele.)
#107 Gedalja ben Joszéf ibn Jahja, Magyarország *A hagyomány láncolata* című krónikájában (A XVI. század második fele)
#108 Élijah ibn Hajjim, Egy Budáról származó házaspár vitája Konstantinápolyban (1585)
#109 Élijah ibn Hajjim, Magyarországi eredetű község Vidinben (A XVI. század vége)
#110 Aharon ben Joszéf Szaszon, Ajándékozás férj és feleség között (A XVI. század vége)
#111 Aharon ben Joszéf Szaszon, Pénzszállítás Buda és Belgrád között (A XVI. század vége)
#112 Avraham ben Mose di Boton, Egy plevnai zsidó válása Budán (A XVI. század vége)
#113 Joél ben Smuél Jafe Szirkesz, Lengyelországi zsidók borvásárlása Magyarországon (1636)
#114 Joél ben Smuél Jafe Szirkesz, Tanúvallomás Fehérvárott holttá nyilvánítás tárgyában (1591/1593)
#115 Joél ben Smuél Jafe Szirkesz, Felmentés a többnejűség tilalma alól Budán (1637)
#116 David ben Slomo Ganz, Magyarország a *Dávid sarja* című könyvében (A XVI. század vége)
#117 Hajjim Sabbetaj, Ítélet egy ülőhelyről a budai zsinagógában (1607 után)
#118 Hajjim Sabbetaj, Második feleség engedélyezése (A XVII. század eleje)
#119 Hajjim Sabbetaj, Vita adóval kapcsolatosan Budán (1607 után)
#120 Hajjim Sabbetaj, A Budáról eltávozó világi elöljáró újbóli kinevezése (1607 után)
#121 Avraham ben Joszéf ha-Lévi, Két fivér pere Budán (1612)
#122 Esztruk ben David ibn Szandzsi, Rendelkezés a Tórához való felhívásról Budán (1612)
#123 Esztruk ben David ibn Szandzsi & Mordekhaj ben Jichak ha-Kohén, Egy budai özvegyasszony eljegyzése a sógorházasságról való lemondás előtt (1613)
#124 Anonymus, Prágai héber krónika: Magyarország és az itt élő zsidók (A XVII. század eleje)
#125 Jom Tov ben Mose Cahalon, Hagyaték a Szalonikiben lévő magyarországi község javára (A XVII. század eleje)
#126 Joszéf ben Mose mi-Trani, Vita egy budai férfi temetési költségeiről Erec Jiszráélben (A XVII. század eleje)
#127 Joszéf ben Mose mi-Trani, Egy budai zsidó végrendelete (A XVII. század eleje)
#128 Joszéf ben Mose mi-Trani, Két budai zsidó vitája egy üzlet birtoklása fölött (1626)
#129 Slomo ben Aharon ibn Haszon, Vitás adóügy Budán (A XVII. század eleje)
#130 Slomo ben Aharon ibn Haszon, Egy budai lakos kérése, hogy második feleséget vehessen (A XVII. század eleje)
#131 Slomo ben Aharon ibn Haszon, Tanúvallomás házassági akadály feloldásával kapcsolatban (1617)
#132 Josijáhu ben Joszéf Pinto, Egy budai zsidó alapítványa Tóra-tanulás céljaira Szófedben (A XVII. század első fele)
#133 Jehuda ben Smuél Lirma, Kereskedelem Belgrád és Buda között (1631)
#134 Jehuda ben Smuél Lirma, Vita egy budai és egy belgrádi kereskedő között (A XVII. század közepe)

#135 Mose Foriat, Tanácsok az Erec Jiszráélbe utazóknak (1650)
#136 Daniél Esztrosza, A szombat-határ szabályai Budán (A XVII. század közepe)
#137 Daniél Esztrosza, Örökséggel kapcsolatos kérdés Budán (A XVII. század közepe)
#138 Daniél Esztrosza, Egy budai végrendelet és következményei (1647)
#139 Daniél Esztrosza, Szimha ben Gérson ha-Kohén eljegyzési szerződése Budán (1642–1645)
#140 Menahém Mendel Krochmal, Tanúvallomások házassági akadály feloldásával kapcsolatosan (1648/49)
#141 Mose ben Hajjim, Vita a budai Noah úr végrendeletével kapcsolatosan (A XVII. század közepe)
#142 Mose Hajjim, Rendelet a budai rabbi kinevezése tárgyában (A XVII. század közepe)
#143 Szimha ben Gérson ha-Kohén (apud Smuél Gáon), Budai szokások Szófiában (A XVII. század közepe)
#144 Szimha ben Gérson ha-Kohén (apud Smuél Gáon), Házassági szerződéssel és örökléssel kapcsolatos szokások Budán (A XVII. század közepe)
#145 Haszdáj ben Smuél Perahja ha-Kohén, Vita eljegyzés felbontásával kapcsolatban (A XVII. század közepe)
#146 Haszdáj ben Smuél Perahja ha-Kohén, Rendelet a budai rabbi kinevezése tárgyában (A XVII. század közepe)
#147 Haszdáj ben Smuél Perahja ha-Kohén, Még egyszer a budai rabbi kinevezéséről (1670 k.)
#148 Joszéf ben Jichak Almosznino, A budai Noah úr végakaratáról (A XVII. század második fele)
#149 Joszéf ben Jichak Almosznino, Tanúvallomás Temesvárott (1670)
#150 Joszéf ben Jichak Almosznino, Árvák és gyámjaik vitája (A XVII. század második fele)
#151 Joszéf ben Jichak Almosznino, Kölcsönügylet szabályozása Budán (A XVII. század második fele)
#152 Joszéf ben Jichak Almosznino, Egy budai férfi házassága a bíróság előtt (A XVII. század második fele / 1680 (?))
#153 Joszéf ben Jichak Almosznino, Házasságlevél érvényesítése Budán (A XVII. század vége)
#154 Aharon ben Hajjim Avraham Perahja ha-Kohén, Rabbi kinevezésének szabályozása Budán (1669 k.)
#155 Aharon ben Hajjim Avraham Perahja ha-Kohén, Kiskorú leány válása Budán (A XVII. század második fele)
#156 Szimha ben Gérson ha-Kohén, Névhasználat Budán (1657)
#157 Gérson ben Jichak Askenázi, Rabbi kinevezése Budán (1670 k.)
#158 Sabbetaj Cvi messianisztikus mozgalma Magyarországon (1666–1672)
#159 Slomo ben Binjámin ha-Lévi, Vita üzlettársak között Budán (1675)
#160 Slomo ben Joszéf Amarillo, Árvák vagyonának kezelése (1677)
#161 Mose ben Jaakov Silton, Házassági akadály feloldása Konstantinápolyban (1680)
#162 Efrajim ben Jaakov ha-Kohén, Szeszesital eladása egy töröknek Budán (1670)
#163 Efrajim ben Jaakov ha-Kohén, Beteg előimádkozó helyettesítése (1666–1678 k.)
#164 Efrajim ben Jaakov ha-Kohén, Utazás hajón szombaton (1666–1678 k.)

#165 Efrajim ben Jaakov ha-Kohén, Vita egy metsző szerződéséről (1666–1678 k.)
#166 Efrajim ben Jaakov ha-Kohén, Előírás a rabbi prédikációinak időpontjáról (1674)
#167 Efrajim ben Jaakov ha-Kohén, Védekezése kinevezésének körülményeivel kapcsolatban (1668)
#168 Efrajim ben Jaakov ha-Kohén, Egy községi megállapodás felbontása (1666–1678 k.)
#169 Efrajim ben Jaakov ha-Kohén, Felszabadított szolga gyásza uráért (1666–1678 k.)
#170 Efrajim ben Jaakov ha-Kohén, Építmények a Zsidók utcájában, tekintettel a kohénok tisztasági törvényeire (1666–1678 k.)
#171 Efrajim ben Jaakov ha-Kohén, Házassági akadály feloldása Budán (1665–1667)
#172 Efrajim ben Jaakov ha-Kohén & Jehuda Arjé Leib ben Efrajim ha-Kohén, A kohén férjével együtt fogságba esett asszony (1666–1678 k.)
#173 Efrajim ben Jaakov ha-Kohén, Egy börtönbe zárt férfi kiskorú leányának házassága (1669)
#174 Efrajim ben Jaakov ha-Kohén, Házassági akadály feloldása Budán válólevél alapján (1666–1678 k.)
#175 Efrajim ben Jaakov ha-Kohén, Egy kiskorú árva házassága Budán (1671–1676)
#176 Efrajim ben Jaakov ha-Kohén, Zálogba tett értéktárgyak elvesztése (1677–1678 k.)
#177 Efrajim ben Jaakov ha-Kohén, Vita egy árva és gyámja között az öröklött vagyonnal kapcsolatban (1677–1678)
#178 Efrajim ben Jaakov ha-Kohén, Vita egy végrendelet körül (1666–1678 k.)
#179 Efrajim ben Jaakov ha-Kohén, Két testvér vitája a közös udvar költségeiről (1666–1678 k.)
#180 Efrajim ben Jaakov ha-Kohén, Két üzlettárs vitája kamatról (1666–1678 k.)
#181 Efrajim ben Jaakov ha-Kohén, Vita két üzlettárs között só eladása ügyében (1666–1678 k.)
#182 Efrajim ben Jaakov ha-Kohén, Zsidó paszomány-készítők (1666–1678 k.)
#183 Efrajim ben Jaakov ha-Kohén, Vita egy királyi rendelet miatt meghiúsult megállapodás körül (1666–1678 k.)
#184 Efrajim ben Jaakov ha-Kohén, A leégett zsinagóga újjáépítésének költségei (1670 k.)
#185 Jehuda Arjé Leib ben Efrajim ha-Kohén, Adatok apja életéről az *Efrajim kapuja* nyomtatott kiadásának előszavában (1686 után)
#186 Joszéf ben Jichak Szambari, Buda elfoglalása 1525-ben (1672)
#187 Cvi Hirs Askenázi, Örökösödési vita Buda ostroma után (1686)
#188 Cvi Hirs Askenázi, Holtnak nyilvánítási eljárás Budán (1679)
#189 Cvi Hirs Askenázi, Egy budai kohén felesége, aki fogságba esett (1678)
#190 Anonymus, A kurucok vérengzése Magyar-Brodban (1683)
#191 Jonátán ben Jaakov, Az asztali ima szövege újévkor (A XVII. század vége)
#192 Jichak Hajjim Cantarini Kohén, Buda ostroma 1684-ben (1685)
#193 Jichak Schulhof, Gyász-ének felesége és fia halálára (1686)
#194 Jichak Schulhof, Nagy gyász-ének Buda pusztulására (1686)
#195 Tevil Schiff, Újabb adalékok Magyarország történetéhez (A XVII. század vége)

(2) תוכן עניינים מפורט

#1 ספר יוסיפון, מוצא העם ההונגרי ומקום מושבו (953)
#2 חסדאי אבן שפרוט, אגרתו מקורדובה אל יוסף מלך הכוזרים (955 בערך)
#3 יוסף מלך הכוזרים, תשובתו אל חסדאי אבן שפרוט (960 בערך)
#4 רבי סעדיה, הונגריה מוזכרת בין מלכויות אירופה (המאה ה-י—יא)
#5 רבי יהודה ב״ר מאיר הכהן (על ידי רבי מאיר ב״ר ברוך רוטנבורג), ריב אודות קבלת הזכיון של טביעת מטבעות זהב (בין 1020—1050)
#6 רבי יהודה ב״ר מאיר הכהן (על ידי רבי מאיר ב״ר ברוך רוטנבורג), סוחרים יהודים הסתכסכו בדבר חלוקת הרווחים ביניהם (בין 1020—1050)
#7 רבי יהודה ב״ר מאיר הכהן (על ידי רבי מאיר ב״ר ברוך רוטנבורג), ריב בין סוחרים יהודים בדבר קיום שליחות של מסירת חפצים (בין 1020—1050)
#8 מחבר בלתי ידוע (על ידי רבי צדקיה ב״ר אברהם מן הענוים הרופא), שיירה של סוחרים יהודים ליד הנהר דנובה (מחצית השניה של המאה ה-יא)
#9 רש״י, חיוב שערי מדינות במזוזה (בין 1070—1090)
#10 שלמה בן שמשון, מסע צלב הראשון בהונגריה (1140 בערך)
#11 רבי אליעזר ב״ר נתן (על ידי רבי אפרים מבונא), מנהג ארץ הגר בנוסח תפילת ליל יום הכיפורים (מחצית הראשונה של המאה ה-יב)
#12 רבי שמואל ב״ר מאיר, גזירה בה מוזכרים יהודי הונגריה (מחצית הראשונה של המאה ה-יב)
#13 רבינו יעקב ב״ר מאיר תם, נוסח שטר גט בהונגריה (מחצית הראשונה של המאה ה-יב)
#14 אברהם הגר, פירוש על פסוק במקרא (מחצית הראשונה של המאה ה-יב)
#15 יצחק יוסקונטו (על ידי רבי צדקיה ב״ר אברהם מן הענוים הרופא), הסבר השם שבת הגדול (מחצית המאה ה-יב)
#16 רבי מימון ב״ר יוסף, מכרות מלח בהונגריה (מחצית המאה ה-יב)
#17 בנימין מטודלה, סוחרים מהונגריה בערים קונשטנטינופול ואלכסנדריאה (1173 בערך)
#18 רבי יצחק ב״ר אברהם (על ידי רבי מרדכי ב״ר הלל הכהן),אודות גט שהגיע מהונגריה לצרפת (מחצית השניה של המאה ה-יב)
#19 רבי אליעזר ב״ר יצחק (על ידי רבי יצחק ב״ר משה), ידיעה על חיי הרוח של יהודי הונגריה (סוף המאה ה-יב)
#20 רבי יצחק ב״ר משה, שליח ציבור מהעיר אסטרגום שהרג אדם בשוגג (מחצית הראשונה של המאה ה-יג)
#21 רבי יצחק ב״ר משה, מעיינות החמים בהונגריה (מחצית הראשונה של המאה ה-יג)
#22 רבי יצחק ב״ר משה, למלח את הבשר במלח גס (מחצית הראשונה של המאה ה-יג)
#23 רבי יצחק ב״ר משה, דג טמא שנמלח עם דג טהור (מחצית הראשונה של המאה ה-יג)
#24 רבי יצחק ב״ר משה, ריב בין שני יהודים על אודות שפחה שברחה (מחצית הראשונה של המאה ה-יג)
#25 רבי יצחק ב״ר משה, השתדכות בין יהודים מניטרא ומירקא (מחצית הראשונה של המאה ה-יג)
#26 מחברים בלתי ידועים, הרוגי הונגריה ופרסבורג (מחצית המאה ה-יג)

#27 רבי שלום ב״ר יצחק מנוישטט, דיני איסור והיתר בבשר (בין 1390–1410)
#28 רבי שלום ב״ר יצחק מנוישטט, דיני אבלות על קרובים מדרגה שניה (בין 1390–1410)
#29 רבי שלום ב״ר יצחק מנוישטט, בעל תשובה אחד בעיר אודנבורג (בין 1390–1410)
#30 רבי שלום ב״ר יצחק מנוישטט, תשובה לאשה שהרגה את ילדיה (מחצית השניה של המאה ה-יד)
#31 רבי שלום ב״ר יצחק מנוישטט, יין כשר מאודנבורג (בין 1390–1410)
#32 רבי שלום ב״ר יצחק מנוישטט, סכסוך בענין משכון (בין 1390–1410)
נספח
חילוקי דעות בין חכמי אשכנז
(1) שימוש בפסח במפה שיש בה קמח
(2) עיסה שמצאו בה חיטה בפסח
(3) בדיקת ריאה
#33 רבי אברהם ב״ר חיים קלויזנר, מנהגי תקיעת השופר בראש השנה בהגר (1400 בערך)
#34 רבי אברהם ב״ר חיים קלויזנר, מנהגי תפלה באושטרייך ובהגר (1400 בערך)
#35 רבי יעקב ב״ר משה הלוי מולין, כתיבת שם בודן / אובן בגיטין (בין 1400–1425)
#36 רבי אייזיק טירנא, מנהגי תפלה באושטרייך, בשטיירמרק ובהגר (בין 1420–1450)
#37 רבי אייזיק טירנא, מנהגי תפלה בשבת בהגר ובמוריביה (בין 1420–1450)
#38 רבי אייזיק טירנא, מנהגי תפלה בקיץ ובחורף בשבת בהגר (בין 1420–1450)
#39 רבי יעקב ב״ר יהודה ווייל, עניני מסים באודנבורג (בין 1430–1450)
#40 רבי ישראל ב״ר פתחיה איסרלין, הלכות כתיבת שמות בגיטין (שליש השני של המאה ה-טו)
#41 רבי ישראל ב״ר פתחיה איסרלין, הגירת חכם מהונגריה למוריביה (שליש השני של המאה ה-טו)
#42 רבי ישראל ב״ר פתחיה איסרלין, הלכות כתיבת גיטין למומר (שליש השני של המאה ה-טו)
#43 רבי ישראל ב״ר פתחיה איסרלין, היתר עגונה (שליש השני של המאה ה-טו)
#44 רבי ישראל ב״ר פתחיה איסרלין, עוד בעניני היתר עגונה (שליש השני של המאה ה-טו)
#45 רבי ישראל ב״ר פתחיה איסרלין, פסק דין בענין גט מומר (מחצית המאה ה-טו)
#46 יוסף בן משה, דיני יין של קדוש (בין 1440–1460)
#47 יוסף בן משה, מותו של מלך הונגריה (1460 בערך)
#48 יוסף בן משה, דיני פדיון הבן (בין 1440–1460)
#49 יוסף בן משה, קרוב המגיע בשבוע האבלות (בין 1440–1460)
#50 יצחק צרפתי, קול הקורא להגירת יהודים לקיסרות העות׳מנית (מחצית המאה ה-טו)
#51 רבי ישראל ב״ר חיים ברונא, מינוי שליח ציבור (1470 בערך)
#52 רבי ישראל ב״ר חיים ברונא, רצח יהודי בקרבת העיר וואץ (1470 בערך)
#53 מחבר בלתי ידוע ורבי אברהם ק״ץ (קצנלנבויגן), מסירת גט - צורת כתיבת השם בודה (מחצית המאה ה-טו)

נספח
רבי אברהם ק״ץ (קצנאילנבוגן) (על ידי יוסף בן משה), דאגתו של רב (לפני 1472)
#54 רבי יונה אשכנזי (?), דיני איסור והיתר בבשר (מחצית השניה של המאה ה-טו)
#55 רבי אהרון הלוי ציוני (זעליקמן מבינגא), הלכות ומנהגי ציצית (מחצית השניה של המאה ה-טו)
#56 רבי יעקב מרגלית, טופס הרשאה לשליח למתן גט (1479)
#57 רבי יעקב מרגלית, טופס שטר גט הניתן על ידי שליח (1504)
#58 מחבר בלתי ידוע, אזכור פאנוניא בספר מסע (שליש האחרון של המאה ה-טו)
#59 יהושע בן חיים, קינה על גזירת טירנה (1494)
#60 יוסף בן גרשון איש רוסהיים, הלשנה של יהודי מאובן בנירנברג (1499)
#61 אברהם בן מרדכי פריסול, השפעת ירושלים בהונגריה (סוף המאה ה-טו)
#62 אברהם בן שמואל זכות, ידיעות על תולדות הונגריה (1504)
#63 שלמה אבן וירגא, מעשה גזירה בבודון (לפני 1520)
#64 מחבר בלתי ידוע, חזיון על אודות מלכויות אירופה (תחילת המאה ה-טז)
#65 רבי יעקב ב״ר דוד תם אבן יחיא, יהודי מבודה בקושטאנדינה, לפני 1526 (תחילת המאה ה-טז)
#66 רבי יעקב ב״ר דוד תם אבן יחיא, ידיעה על בית כנסת של קהל בודון בקושטאנדינה (בין 1526–1542)
#67 רבי אליהו ב״ר אלקנה קפסלי, תלדות הונגריה בכרוניקה ״סדר אליהו זוטא״ (1523)
#68 רבי מאיר ב״ר יצחק קצנלנבויגן, הסיפור על המומר סרנצ׳ש ובניו (1520 בערך)
#69 רבי מאיר ב״ר יצחק קצנלנבויגן, עניני גיטין באייזנשטט (תחילת המאה ה-טז)
#70 רבי אליהו הלוי, הסיפור על המומר סרנצ׳ש (1526 בערך)
#71 רבי עזריאל ב״ר שלמה דייאנה (על ידי רבי דוד ב״ר יהודה גרץ), ספר תורה אצל יולדת בהונגריה (תחילת המאה ה-טז)
#72 רבי יחיאל ב״ר משה זכ״ש, פסק דינו של חכם באודנבורג (1529 / 1570)
#73 עלילת דם נגד יהודי באזין (1529)
#74 רבי דוד ב״ר חיים הכהן, מינוי אדם לא הגון למנהיג (שליש הראשון של המאה ה-טז)
#75 מחבר בלתי ידוע (על ידי רבי חיים יצחק מוסאפיה), דיני איסור והיתר בבשר (שליש הראשון של המאה ה-טז)
#76 רבי יוסף קארו ורבנים אחרים מאדריאנופול, מכתב המלצה עבור יהודי מבודון (1528)
#77 רבי יוסף קארו, הלכות ומנהגי בין המצרים בבודון (1530 בערך)
#78 רבי יוסף קארו ורבי משה ב״ר ישראל איסרליש, דיני איסור והיתר בבודון (1530 בערך)
#79 רבי בנימין זאב ב״ר מתתיה, חכם מארץ הגר בתריקלה (בין 1535–1545)
#80 רבי יוסף ב״ר דוד אבן לב, גביית עדות בבלגרד לענין התרת עגונה מבודון (1546)
#81 רבי יונתן (אשכנזי), רב מפולין בבודון (מחצית המאה ה-טז)
(1) רבי משה ב״ר אברהם מת, בעל שרצה למכור נכסי אשתו
(2) רבי אברהם ב״ר שלמה טרוויש צרפתי (על ידי רבי חיים יוסף דוד

(2) רבי אברהם ב״ר שלמה טרוויש צרפתי (על ידי רבי חיים יוסף דוד אזולאי), איזכור יהודי בודה בנושא שטר גט
#82 רבי שלמה ב״ר יחיאל לוריא, כתיבת שם העיר בודן / אובן בגט (מחצית המאה ה-טז)
#83 רבי משה ב״ר יוסף מטראני, גביית עדות בענין היתר עגונה בדרום הונגריה (1560 בערך)
#84 רחל בת אפרים, יהודי מפראג בבודא (1566)
#85 רבי יצחק ב״ר שמואל אדרבי, מנהגי שחיטה ובדיקה בין קהלים שונים בסופיאה (מחצית המאה ה-טז)
#86 רבי יצחק ב״ר שמואל אדרבי, קהלים שונים בעיר פליבנה (מחצית המאה ה-טז)
#87 רבי שמואל ב״ר משה קלעי, סכסוך בין קהלים שונים בפליבנה (מחצית המאה ה-טז)
#88 רבי בצלאל ב״ר אברהם אשכנזי, קהל בודון בקושטא (מחצית המאה ה-טז)
#89 רבי משה ב״ר ישראל איסרליש, גט שנשלח לאובן (1550)
#90 רבי משה ב״ר ישראל איסרליש, הסכם להקמת חברה בפליבנה (מחצית המאה ה-טז)
#91 רבי משה ב״ר ישראל איסרליש, קשריו של חכם מבודון עם קראקא ושאלוניקי (מחצית המאה ה-טז)
#92 מחבר בלתי ידוע (על ידי רבי משה ב״ר ישראל איסרליש), מנהגי שושן פורים באובן (מחצית המאה ה-טז)
#93 רבי שמואל ב״ר משה די מדינא, הגירה של יהודים מהונגריה לסופיאה (מחצית המאה ה-טז)
#94 רבי שמואל ב״ר משה די מדינא, יהודים משאלוניקי חכרו את המכס של בודון (מחצית המאה ה-טז)
#95 רבי שמואל ב״ר משה די מדינא, שבועה בשאלוניקי על ספר תורה מבודון (מחצית השניה של המאה ה-טז)
#96 רבי שמואל ב״ר משה די מדינא, ידיעה בדבר קהל יוצאי הונגריה בעיר סופיאה (מחצית השניה של המאה ה-טז)
#97 רבי שמואל ב״ר משה די מדינא, ידיעה נוספת אודות קהל יוצאי הונגריה בעיר סופיאה (מחצית השניה של המאה ה-טז)
#98 רבי שמואל ב״ר משה די מדינא, שידוך של אדם מקושטא עם אשה מהונגריה מקאבלה (1562)
#99 רבי שמואל ב״ר משה די מדינא, ריב בין אלמנה מבודון ובין גיסה (1569)
#100 רבי שמואל ב״ר משה די מדינא, מנהגי כתובה של יוצאי הונגריה (מחצית המאה ה-טז)
#101 רבי שמואל ב״ר משה די מדינא, ריב אודות בית ברחוב היהודים בבודון (מחצית השניה של המאה ה-טז)
#102 רבי שלמה ב״ר אברהם הכהן, יהודי מפליבנה מתגורר זמנית בבודון (מחצית השניה של המאה ה-טז)
#103 רבי שלמה ב״ר אברהם הכהן, בני דודים אחד בשאלוניקי והשני בבודון (מחצית השניה של המאה ה-טז)
#104 רבי יהושע צונצין, עזבון של אלמנה (מחצית השניה של המאה ה-טז)
#105 יוסף הכהן, ידיעות על הונגריה מתוך ״ספר דברי הימים למלכי צרפת ומלכי בית אוטומאן התוגר״ (מחצית השניה של המאה ה-טז)

#106 יוסף הכהן, ידיעות על הונגריה ועל יהודיה מתוך הספר "עמק הבכא" (מחצית השניה של המאה ה-טז)
#107 גדליה בן יוסף אבן יחיא, ידיעות על הונגריה בספר "שלשלת הקבלה" (מחצית השניה של המאה ה-טז)
#108 רבי אליהו ב"ר חיים, סכסוך בקושטא בין בעל ואשתו בקהל בודון (1585)
#109 רבי אליהו ב"ר חיים, קהל יוצאי הונגריה בעיר וידין (סוף המאה ה-טז)
#110 רבי אהרון ב"ר יוסף ששון, מתנות בין איש ואשתו בבודון (סוף המאה ה-טז)
#111 רבי אהרון ב"ר יוסף ששון, שליחות כספים בין בודון לבלגראד (סוף המאה ה-טז)
#112 רבי אברהם ב"ר משה די בוטון, היתר ליהודי מפליבנה לגרש את אשתו מבודון (סוף המאה ה-טז)
#113 רבי יואל ב"ר שמואל יפה סירקיש, סוחרי יין יהודים מפולין בהונגריה (1636)
#114 רבי יואל ב"ר שמואל יפה סירקיש, גביית עדות בפהרואר בענין היתר עגונה (1593/1591)
#115 רבי יואל ב"ר שמואל יפה סירקיש, היתר ליהודי מאובן לשאת אשה נוספת (1637)
#116 דוד בן שלמו גנז, ידיעות על הונגריה מתוך ספר "צמח דוד" (סוף המאה ה-טז)
#117 רבי חיים שבתי, פסק דין על אודות מקום בבית כנסת בבודון (אחרי 1607)
#118 רבי חיים שבתי, ענין היתר לשאת אשה נוספת (תחילת המאה ה-יז)
#119 רבי חיים שבתי, סכסוך בקהל בודון על אודות מסים (אחרי 1607)
#120 רבי חיים שבתי, מינוי מחדש של פרנס שעזב את בודון (אחרי 1607)
#121 רבי אברהם ב"ר יוסף הלוי, ריב שני אחים באובין (1612)
#122 רבי אישטרוק ב"ר דוד אבן שאנג', תקנה בענין הקריאה לתורה באובן (1612)
#123 רבי אישטרוק ב"ר דוד אבן שאנג' ורבי מרדכי ב"ר יצחק הכהן, יבמה מאובן שנשתדכה לפני שחלצה (1613)
#124 מחבר בלתי ידוע, כרוניקה עברית מפראג: איזכור הונגריה ויהודיה (תחילת המאה ה-יז)
#125 רבי יום טוב ב"ר משה צהלון, בענין עזבון לקהל אונגרוש בשאלוניקי (תחילת המאה ה-יז)
#126 רבי יוסף ב"ר משה מטראני, סכסוך בדבר הוצאות קבורה של נפטר בבודון שציוה להקבר בארץ ישראל (תחילת המאה ה-יז)
#127 רבי יוסף ב"ר משה מטראני, צוואה של יהודי מבודון (תחילת המאה ה-יז)
#128 רבי יוסף ב"ר משה מטראני, סכסוך בבודון בין שני יהודים בדבר חזקה על חנות (1626)
#129 רבי שלמה ב"ר אהרן אבן חסון, עניני מסים בבודון (תחילת המאה ה-יז)
#130 רבי שלמה ב"ר אהרן אבן חסון, תושב בודון מבקש לשאת אשה שניה (תחילת המאה ה-יז)
#131 רבי שלמה ב"ר אהרן אבן חסון, גביית עדות בענין היתר עגונה באובן (1617)
#132 רבי ישעיה ב"ר יוסף פינטו, קרן שהקים יהודי מבודון עבור לומדי תורה בצפת (מחצית הראשונה של המאה ה-יז)
#133 רבי יהודה ב"ר שמואל לירמה, מסחר בין בודון לבלגראד (1631)
#134 רבי יהודה ב"ר שמואל לירמה, סכסוך מסחרי בין יהודי מבודון ומבילוגראדו (מחצית המאה ה-יז)
#135 משה פוריית, הדרכה לעולים לארץ ישראל (1650)

#136 רבי דניאל אישטרוזא, תיקון ערוב חצירות בבודון (מחצית המאה ה-יז)
#137 רבי דניאל אישטרוזא, שאלה מבודון בענין ירושה (מחצית המאה ה-יז)
#138 רבי דניאל אישטרוזא, צוואה מאובין ודיון עליה (1647)
#139 רבי דניאל אישטרוזא, שטר שידוכין של רבי שמחה הכהן בעיר בודון (1645–1642)
#140 רבי מנחם מנדל קרוכמל, גביית עדויות להתרת עגונה (1649/1648)
#141 רבי משה ב"ר חיים, בירור בנוסח צוואתו של הר' נח מבודון (מחצית המאה ה-יז)
#142 רבי משה ב"ר חיים, תקנה אדות מינוי רב בבודון (מחצית המאה ה-יז)
#143 רבי שמחה ב"ר גרשון הכהן (על ידי רבי שמואל גאון), מנהגי בודון בעיר סופיא (מחצית המאה ה-יז)
#144 רבי שמחה ב"ר גרשון הכהן (על ידי רבי שמואל גאון), מנהגי קידושין וירושה בבודון (מחצית המאה ה-יז)
#145 רבי חסדאי ב"ר שמואל פרחיא הכהן, ריב בדבר הפרת שידוכין בבודון (מחצית המאה ה-יז)
#146 רבי חסדאי ב"ר שמואל פרחיא הכהן, תקנה בעניין מינוי רב בבודון (מחצית המאה ה-יז)
#147 רבי חסדאי ב"ר שמואל פרחיא הכהן, עוד בעניין מינוי רב בבודון (1670 בערך)
#148 רבי יוסף ב"ר יצחק אלמושנינו, בירור בענין צוואתו של הר' נח מבודון (מחצית השנייה של המאה ה-יז)
#149 רבי יוסף ב"ר יצחק אלמושנינו, גביית עדות בטמשוואר (1670)
#150 רבי יוסף ב"ר יצחק אלמושנינו, ריב בין יתומים ואפוטרופסים בבודון (מחצית השניה של המאה ה-יז)
#151 רבי יוסף ב"ר יצחק אלמושנינו, מנהג בודון בגביית שטר חוב (מחצית השניה של המאה ה-יז)
#152 רבי יוסף ב"ר יצחק אלמושנינו, יהודי מבודון שנטען ערעור על נשואיו (מחצית השניה של המאה ה-יז / 1680 (?))
#153 רבי יוסף ב"ר יצחק אלמושנינו, מנהג בודון בגביית כתובה (סוף המאה ה-יז)
#154 רבי אהרן ב"ר חיים אברהם פרחיא הכהן, תקנה אודות מינוי רב בבודון (1669 בערך)
#155 רבי אהרן ב"ר חיים אברהם פרחיא הכהן, מנהג בודון במיאון קטנה (מחצית השניה של המאה ה-יז)
#156 רבי שמחה ב"ר גרשון הכהן, כתיבת שמות בבודון (1657)
#157 רבי גרשון ב"ר יצחק אשכנזי, תקנה אודות מינוי רב באובן (1670 בערך)
#158 מקורות שונים הקשורים עם תנועת שבתי צבי בהונגריה (1666–1672)
#159 רבי שלמה ב"ר בנימין הלוי, סכסוך בין שותפים בבודון (1675)
#160 רבי שלמה ב"ר יוסף אמארילי, ניהול נכסי יתומים (1677)
#161 רבי משה ב"ר יעקב שלטון, היתר עגונה בקושטא (1680)
#162 רבי אפרים ב"ר יעקב הכהן, מכירת יין שרוף לתוגר בבודון (1670)
#163 רבי אפרים ב"ר יעקב הכהן, מינוי ממלא מקום לשליח צבור שחלה (בין 1666–1678)
#164 רבי אפרים ב"ר יעקב הכהן, לקנות שביתה על אניה (בין 1666–1678)
#165 רבי אפרים ב"ר יעקב הכהן, בירור נוסח ההסכמה בין הקהל לבין השוחט (בין 1666–1678)

#166 רבי אפרים ב״ר יעקב הכהן, תקנה בדבר מועדי הדרשות של הרב (1674)
#167 רבי אפרים ב״ר יעקב הכהן, הערעור על מינויו כרבה של העיר (1668)
#168 רבי אפרים ב״ר יעקב הכהן, התרת הסכמה של הקהל (בין 1666–1678)
#169 רבי אפרים ב״ר יעקב הכהן, חיוב אבלות של עבד על אדונו (בין 1666–1678)
#170 רבי אפרים ב״ר יעקב הכהן, בנין ברחוב היהודים לגבי טומאת אוהל לכהנים (בין 1666–1678)
#171 רבי אפרים ב״ר יעקב הכהן, היתר עגונה באובן (1665–1667)
#172 רבי אפרים ב״ר יעקב הכהן ורבי יהודה ליב ב״ר אפרים הכהן, אשת כהן מבודון שבויה עם בעלה (בין 1678–1686)
#173 רבי אפרים ב״ר יעקב הכהן, קידושין לקטנה בבודון שאביה יושב במאסר (1669)
#174 רבי אפרים ב״ר יעקב הכהן, דרך להתיר אשה מבודון מחשש עגינותה (בין 1666–1678)
#175 רבי אפרים ב״ר יעקב הכהן, דיון על אודות נשואי יתומה קטנה באובן (1671–1676)
#176 רבי אפרים ב״ר יעקב הכהן, תביעה על אודות משכונות שנאבדו (בין 1666–1678)
#177 רבי אפרים ב״ר יעקב הכהן, ריב בין יתומה ואפוטרופסה אודות עזבון (1677–1678)
#178 רבי אפרים ב״ר יעקב הכהן, דיון אודות צוואה אחת (בין 1666–1678)
#179 רבי אפרים ב״ר יעקב הכהן, ריב בין שני אחים אודות הוצאות לאחזקת חצר משותף (בין 1666–1678)
#180 רבי אפרים ב״ר יעקב הכהן, ריב בין שני שותפים בדבר רווחים מריבית (בין 1666–1678)
#181 רבי אפרים ב״ר יעקב הכהן, ריב בין שני שותפים במסחר המלח (בין 1666–1678)
#182 רבי אפרים ב״ר יעקב הכהן, מלאכת הפאסמא״ן אצל היהודים (בין 1666–1678)
#183 רבי אפרים ב״ר יעקב הכהן, ריב על אודות הסכם שנתבטל עקב פקודת המלך (בין 1666–1678)
#184 רבי אפרים ב״ר יעקב הכהן, הוצאות עבור שיקום בית כנסת שנשרף (1670 בערך)
#185 רבי יהודה אריה ליב ב״ר אפרים הכהן, פרטים אודות חיי אביו מתוך ההקדמה לספר ״שער אפרים״ (אחר 1686)
#186 יוסף ב״ר יצחק סמברי, לכידת בודון ב-1525 (1672)
#187 רבי צבי הירש אשכנזי, ויכוח על נכסי הרוגי המצור על בודון (1686)
#188 רבי צבי הירש אשכנזי, היתר עגונה בבודון (1679)
#189 רבי צבי הירש אשכנזי, אשת כהן מבודון שהיתה בשבי (1678)
#190 מחבר בלתי ידוע, גזירה באונגריש ברוד (1683)
#191 רבי יונתן ב״ר יעקב, ברכת המזון בראש השנה (סוף המאה ה-יז)
#192 יצחק חיים קנטריני כהן, מצור על בודה בשנת MDCLXXXIV (1685)
#193 רבי יצחק שולהוף, קינה על הריגת אשתו ובנו (1686)
#194 רבי יצחק שולהוף, קינה גדולה על חורבן אובן (1686)
#195 טעביל שיף, ידיעות נוספות לתלדות הונגריה (סוף המאה ה-יז)

(3) DETAILED CONTENTS

#1 The *Josippon* on the Hungarians and Their Dwelling Place (953)
#2 Letter of Hasdai ibn Shaprut from Córdoba to the Khazar King Joseph (ca. 955)
#3 The Answer of the Khazar King Joseph to Hasdai ibn Shaprut (ca. 960)
#4 Saadiah's Mention of Hungary among the Kingdoms of Europe (10/11th Century)
#5 Judah ben Meir ha-Cohen (apud Meir ben Baruch Rothenburg), Dispute about the Right of Golden Coinage (ca. 1020–1050)
#6 Judah ben Meir ha-Cohen (apud Meir ben Baruch Rothenburg), Dispute between Jewish Merchants about Dividing the Profit (ca. 1020–1050)
#7 Judah ben Meir ha-Cohen (apud Meir ben Baruch Rothenburg), Dispute between Jewish Merchants about Transporting Goods (ca. 1020–1050)
#8 Anonymous (apud Zedekiah ben Abraham Anav ha-Rofe), Caravan of Jewish Merchants at the Danube (Second Half of the 11th Century)
#9 Solomon ben Isaac (Rashi), Countries Where It Is Compulsory to Put a Mezuzah at the Gate (ca. 1070–1090)
#10 Solomon ben Shimshon, The First Crusade in Hungary (ca. 1140)
#11 Eliezer ben Nathan (apud Ephraim mi-Bona), A Version of the Prayer for Yom Kippur Eve from Hungary (First Half of the 12th Century)
#12 Samuel ben Meir, Strict Legislation in Hungary (First Half of the 12th Century)
#13 Jacob ben Meir Tam, Text of the Letter of Divorce in Hungary (First Half of the 12th Century)
#14 Abraham ha-Ger, Remark on a Biblical Verse (First Half of the 12th Century)
#15 Isaac Yoskonto (apud Zedekiah ben Abraham Anav ha Rofe), Explanation of the Term "Shabbat ha-Gadol" (Middle of the 12th Century)
#16 Maimun ben Joseph, Salt Mines in Hungary (Middle of the 12th Century)
#17 Benjamin of Tudela (Benjamin ben Jonah of Tudela), Hungarian Merchants in Constantinople and in Alexandria (ca. 1173)
#18 Isaac ben Abraham (apud Mordecai ben Hillel ha-Cohen), About a Hungarian Letter of Divorce in France (Second Half of the 12th Century)
#19 Eliezer ben Isaac (apud Isaac ben Moses), Jewish Intellectual Life in Hungary (End of the 12th Century)
#20 Isaac ben Moses, Murder Committed by the Cantor of Esztergom by Accident (First Half of the 13th Century)
#21 Isaac ben Moses, Hot Water Springs in Hungary (First Half of the 13th Century)
#22 Isaac ben Moses, Salting Meat with Coarse Salt (First Half of the 13th Century)
#23 Isaac ben Moses, Salting Impure Fish together with Pure (First Half of the 13th Century)
#24 Isaac ben Moses, Dispute between Two Jews about a Runaway Maid (First Half of the 13th Century)
#25 Isaac ben Moses, Matchmaking between Jews of Yarka and Nyitra (First Half of the 13th Century)
#26 Anonymous, Jewish Martyrs in Hungary and in Pressburg (Middle of the 13th Century)
#27 Shalom ben Isaac, Ritual Examination of Meat (ca. 1390–1410)

#28 Shalom ben Isaac, Mourning Distant Relatives (ca. 1390–1410)
#29 Shalom ben Isaac, A Penitent in Sopron (ca. 1390–1410)
#30 Shalom ben Isaac, Atonement of a Woman Who Killed Her Children (Second Half of the 14th Century)
#31 Shalom ben Isaac, Kosher Wine from Sopron (ca. 1390–1410)
#32 Shalom ben Isaac, Dispute about a Deposit (ca. 1390–1410)

Appendix
Differences in the Rulings of Ashkenazi Rabbis
(1) Using a Tablecloth that Had Flour on It for Passover (ca. 1390–1410)
(2) A Grain of Wheat Found in the Dough for Passover (ca. 1390–1410)
(3) Examining the Lungs (ca. 1390–1410)

#33 Abraham ben Hayyim Klausner, The Order of Blowing the Shofar on Rosh Hashanah in Hungary (ca. 1400)
#34 Abraham ben Hayyim Klausner, Prayer Service in Austria and Hungary (ca. 1400)
#35 Jacob ben Moses Ha-Levi Moellin, Writing the Name of Budan / Oven in Letters of Divorce (ca. 1400–1425)
#36 Isaac Tyrnau, Prayer Service in Austria, Steiermark and Hungary (ca. 1420–1450)
#37 Isaac Tyrnau, Prayers on the Sabbath in Hungary and in Moravia (ca. 1420–1450)
#38 Isaac Tyrnau, Sabbath Prayer Service in the Summer and in the Winter in Hungary (ca. 1420–1450)
#39 Jacob ben Judah Weil, Taxation in Sopron (ca. 1430–1450)
#40 Israel ben Pethahiah Isserlein, Writing Names in Letters of Divorce (Middle of the 15th Century)
#41 Israel ben Pethahiah Isserlein, A Scholar Moving from Hungary to Moravia (Middle of the 15th Century)
#42 Israel ben Pethahiah Isserlein, A Bill of Divorce Issued by an Apostate (Middle of the 15th Century)
#43 Israel ben Pethahiah Isserlein, Permitting an Agunah to Remarry (Middle of the 15th Century)
#44 Israel ben Pethahiah Isserlein, Again on Permitting an Agunah to Remarry (Middle of the 15th Century)
#45 Israel ben Pethahiah Isserlein, Decision regarding the Bill of Divorce Issued by an Apostate (Middle of the 15th Century)
#46 Joseph ben Moses, Storing the Holiday Wine (ca. 1440–1460)
#47 Joseph ben Moses, On the Death of the Hungarian King (ca. 1460)
#48 Joseph ben Moses, Redeeming a First-Born Son (ca. 1440–1460)
#49 Joseph ben Moses, A Relative Arriving during the Week of Mourning (ca. 1440–1460)
#50 Isaac Zarfati, Calling the Jews to Move to the Ottoman Empire (Middle of the 15th Century)
#51 Israel ben Hayyim Bruna, Appointing a Cantor (ca. 1470)
#52 Israel ben Hayyim Bruna, The Murder of a Jew in the Vicinity of Vác (ca. 1470)
#53 Anonymus & Abraham Katz (Katzenellenbogen), Delivering a Letter of Divorce (Middle of the 15th Century)

Appendix
Avraham Kac / Katzenellenbogen (apud Joseph ben Mose), The Troubles a Rabbi Has to Face (Before 1472)

#54 Jonah Ashkenazi (?), Ritual Handling of Meat (Second Half of the 15th Century)
#55 Aaron ha-Levi Zioni (Seligmann Bing), Customs regarding the Fringes (Second Half of the 15th Century)
#56 Jacob Margoles, Commissioning Someone to Deliver a Letter of Divorce (1479)
#57 Jacob Margoles, Delivering a Letter of Divorce by an Agent (1504)
#58 Anonymous, A Mention of Pannonia in a Travelogue (End of the 15th Century)
#59 Joshua ben Hayyim, Elegy on the Massacre in Tyrnau (1494)
#60 Joseph ben Gershon of Rosheim, A Jew from Buda Slandering in Nuremberg (1499)
#61 Abraham ben Mordecai Farissol, The Influence of Jerusalem in Hungary (End of the 15th Century)
#62 Abraham ben Samuel Zacuto, Data on Hungarian History (1504)
#63 Solomon ibn Verga, Persecution of the Jews in Buda (Before 1520)
#64 Anonymous, A Vision about the Powers of Europe (Beginning of the 16th Century)
#65 Jacob ben David Tam ibn Yahya, A Jew from Buda in Constantinople before 1526 (Beginning of the 16th Century)
#66 Jacob ben David Tam ibn Yahya, Synagogue of the Community from Buda in Constantinople (1526–1542)
#67 Elijah ben Elkanah Capsali, History of Hungary according to His *Seder Eliyahu Zuta* (1523)
#68 Meir ben Isaac Katzenellenbogen, The Apostate Emeric Fortunatus and His Sons (ca. 1520)
#69 Meir ben Isaac Katzenellenbogen, A Letter of Divorce in Eisenstadt (Beginning of the 16th Century)
#70 Elijah ben Benjamin ha-Levi, The Case of the Apostate Emeric Fortunatus (ca. 1526)
#71 Azriel ben Solomon Dienna (apud David ben Jehuda Graz), Torah Scroll next to a Woman Giving Birth in Hungary (Beginning of the 16th Century)
#72 Yehiel ben Moses Sachs, The Decision of a Scholar in Sopron (1529 / 1570)
#73 The Blood Libel in Bazin (1529)
#74 David ben Hayyim ha-Cohen, Appointing Someone Incompetent for an Office (Beginning of the 16th Century)
#75 Anonymous (apud Hayyim Isaac Mussafia), Ritual Examining Beef (Beginning of the 16th Century)
#76 Joseph Caro and Other Rabbis from Adrianopolis (Edirne), Letter in Support of a Jew from Buda (1528)
#77 Joseph Caro, Customs of the Three Weeks of Mourning in Buda (ca. 1530)
#78 Joseph Caro & Moses ben Israel Isserles, Laws of Ritual Slaughter in Buda (ca. 1530)
#79 Benjamin Zeev ben Mattathias, A Scholar from Hungary in Trikkala (ca. 1535–1545)
#80 Joseph ben David ibn Lev, Testimony in Belgrade in Case of an Agunah from Buda (1546)
#81 Jonathan (Ashkenazi), A Rabbi from Poland in Buda (Middle of the 16th Century)
(1) Mose ben Abraham Mat, Ruling regarding a Wife's Property

(2) Abraham ben Salomon Trebish Zarfati (apud Hayyim Joseph David Azulai), The Jews of Buda Mentioned in a Responsum regarding a Letter of Divorce
#82 Solomon ben Jehiel Luria, The Name of Buda / Oven in Letters of Divorce (Middle of the 16th Century)
#83 Moses ben Joseph Trani, Testimony regarding a Death Case in South Hungary (ca. 1560)
#84 Rachel bat Ephraim, A Jew from Prague in Buda (1566)
#85 Isaac ben Samuel Adarbi, Customs of the Ritual Slaughter in the Different Communities of Sofia (Middle of the 16th Century)
#86 Isaac ben Samuel Adarbi, A Community from Buda in Plevna (Middle of the 16th Century)
#87 Samuel ben Moses Kalai, Dispute between the Communities of Plevna (Middle of the 16th Century)
#88 Bezalel ben Abraham Ashkenazi, A Community from Buda in Constantinople (Middle of the 16th Century)
#89 Moses ben Israel Isserles, A Letter of Divorce Sent to Buda (1550)
#90 Moses ben Israel Isserles, Founding an Association in Plevna (Middle of the 16th Century)
#91 Moses ben Israel Isserles, Connections of a Scholar from Buda in Salonika and in Cracow (Middle of the 16th Century)
#92 Anonymous (apud Moses ben Israel Isserles), Customs of Shushan Purim in Buda (Middle of the 16th Century)
#93 Samuel ben Moses de Medina, Hungarian Jews Settled in Sofia (Middle of the 16th Century)
#94 Samuel ben Moses de Medina, Jews from Saloniki Collecting Tax in Buda (Middle of the 16th Century)
#95 Samuel ben Moses de Medina, A Torah Scroll from Buda at a Vow in Saloniki (Second Half of the 16th Century)
#96 Samuel ben Moses de Medina, A Hungarian Community in Sofia (Second Half of the 16th Century)
#97 Samuel ben Moses de Medina, Further Information about the Hungarian Community in Sofia (Second Half of the 16th Century)
#98 Samuel ben Moses de Medina, A Man from Constantinople Betrothing a Woman from Hungary in Kavalla (1562)
#99 Samuel ben Moses de Medina, A Young Widow from Buda Suing her Brother-in-Law (1569)
#100 Samuel ben Moses de Medina, The Marriage Contract among Jews from Hungary (Middle of the 16th Century)
#101 Samuel ben Moses de Medina, Dispute about Using a House in the Jewish Street of Buda (Second Half of the 16th Century)
#102 Solomon ben Abraham ha-Cohen, Temporary Stay of a Jew from Plevna in Buda (Second Half of the 16th Century)
#103 Solomon ben Abraham ha-Cohen, Cousins in Saloniki and in Buda (Second Half of the 16th Century)
#104 Joshua Soncino, Bequest of a Widow (Second Half of the 16th Century)

#105 Joseph ha-Cohen, Hungary according to the *Chronicle of France and the Turkish Ottoman Monarchs* (Second Half of the 16th Century)
#106 Joseph ha-Cohen, Hungary and the Jews There according to His Book *Valley of Tears* (Second Half of the 16th Century)
#107 Gedalia ben Joseph ibn Yahya, Hungary according to His Chronicle *Chain of the Tradition* (Second Half of the 16th Century)
#108 Elijah ibn Hayyim, Dispute of a Couple from Buda in Constantinople (1585)
#109 Elijah ibn Hayyim, A Hungarian Community in Vidin (End of the 16th Century)
#110 Aaron ben Joseph Sasson, Gifts between Husband and Wife (End of the 16th Century)
#111 Aaron ben Joseph Sasson, Transporting Money between Buda and Belgrade (End of the 16th Century)
#112 Abraham ben Moses di Boton, Divorce of a Jew from Plevna in Buda (End of the 16th Century)
#113 Joel ben Samuel Yafe Sirkes, Jews from Poland Buying Wine in Hungary (1636)
#114 Joel ben Samuel Yafe Sirkes, Testimony in Case of Releasing an Agunah in Fehérvár (1591/1593)
#115 Joel ben Samuel Yafe Sirkes, Allowing a Second Wife in Buda (1637)
#116 David ben Solomon Ganz, Hungary according to His Book *Offspring of David* (End of the 16th Century)
#117 Hayyim Shabbetai, Decision about a Seat in a Synagogue in Buda (After 1607)
#118 Hayyim Shabbetai, Allowing a Second Wife (Beginning of the 17th Century)
#119 Hayyim Shabbetai, Dispute about Taxation in Buda (After 1607)
#120 Hayyim Shabbetai, Reappointing a Community Leader Who Had Left Buda (After 1607)
#121 Abraham ben Joseph ha-Levi, Two Brothers at the Rabbinical Court in Buda (1612)
#122 Estruc ben David ibn Sandji, Decree regarding the Reading of the Torah in Buda (1612)
#123 Estruc ben David ibn Sandji & Mordecai ben Isaac ha-Cohen, Betrothing a Widow from Buda before Releasing Her from the Levirate Marriage (1613)
#124 Anonymous, The Hebrew Chronicle from Prague: Hungary and the Jews There (Beginning of the 17th Century)
#125 Yom Tov ben Moses Zahalon, Bequest for the Hungarian Community in Saloniki (Beginning of the 17th Century)
#126 Joseph ben Moses Trani, Dispute about the Expenses of Burying a Jew from Buda in Eretz Israel (Beginning of the 17th Century)
#127 Joseph ben Moses Trani, Testament of a Jew from Buda (Beginning of the 17th Century)
#128 Joseph ben Moses Trani, Dispute of Two Jews from Buda about the Ownership of a Store (1626)
#129 Solomon ben Aaron ibn Hasson, Dispute about Taxation in Buda (Beginning of the 17th Century)
#130 Solomon ben Aaron ibn Hasson, A Resident of Buda Seeking to Marry a Second Wife (Beginning of the 17th Century)

#131 Solomon ben Aaron ibn Hasson, Testimony in Case of Releasing an Agunah in Buda (1617)
#132 Josiah ben Joseph Pinto, Foundation of a Jew from Buda to Promote Torah Study in Safed (First Half of the 17th Century)
#133 Judah ben Samuel Lirma, Trade between Belgrade and Buda (1631)
#134 Judah ben Samuel Lirma, Dispute between Merchants from Buda and Belgrade (Middle of the 17th Century)
#135 Moses Foriat, Advices for Pilgrims to Eretz Israel (1650)
#136 Daniel Estrosa, Regulations of the Sabbath Boundaries in Buda (Middle of the 17th Century)
#137 Daniel Estrosa, A Question regarding an Inheritance in Buda (Middle of the 17th Century)
#138 Daniel Estrosa, A Bequest from Buda and its Consequences (1647)
#139 Daniel Estrosa, The Contract of Betrothal of Simha ben Gershon ha-Cohen in Buda (1642–1645)
#140 Menahem Mendel Krochmal, Testimonies in the Case of Releasing an Agunah in Buda (1648/49)
#141 Moses ben Hayyim, Dispute about the Testament of Noah from Buda (Middle of the 17th Century
#142 Moses Hayyim, Decree about Appointing the Rabbi in Buda (Middle of the 17th Century)
#143 Simha ben Gershon ha-Cohen (apud Samuel Gaon), Customs of Buda in Sofia (Middle of the 17th Century)
#144 Simha ben Gershon ha-Cohen (apud Samuel Gaon), Customs of Marriage and Inheritance in Buda (Middle of the 17th Century)
#145 Hasdai ben Samuel Perahya ha-Cohen, Dispute about Annulling a Betrothal in Buda (Middle of the 17th Century)
#146 Hasdai ben Samuel Perahya ha-Cohen, Decree about Appointing the Rabbi in Buda (Middle of the 17th Century)
#147 Hasdai ben Samuel Perahya ha-Cohen, Again about Appointing the Rabbi in Buda (ca. 1670)
#148 Joseph ben Isaac Almosnino, About the Testament of Noah from Buda (Second Half of the 17th Century)
#149 Joseph ben Isaac Almosnino, A Testimony in Temesvár (1670)
#150 Joseph ben Isaac Almosnino, Dispute between Orphans and Their Guardians in Buda (Second Half of the 17th Century)
#151 Joseph ben Isaac Almosnino, Conditions of a Loan in Buda (Second Half of the 17th Century)
#152 Joseph ben Isaac Almosnino, Court Case of the Marriage of a Jew from Buda (ca. 1670–1680
#153 Joseph ben Isaac Almosnino, Validation of a Marriage Contract in Buda (End of the 17th Century)
#154 Aaron ben Hayyim Abraham Perahya ha-Cohen, Decree about Appointing a Rabbi in Buda (ca. 1667)

#155 Aaron ben Hayyim Abraham Perahyah ha-Cohen, Divorce of a Minor in Buda (Second Half of the 17th Century)
#156 Simhah ben Gershon ha-Cohen, Writing Names in Buda (1657)
#157 Gershon ben Isaac Ashkenazi, Appointing a Rabbi in Buda (ca. 1670)
#158 Sources regarding the Messianic Movement of Shabbetai Zevi in Hungary (1666–1672)
#159 Solomon ben Benjamin ha-Levi, Dispute between Business Partners (1675)
#160 Solomon Ben Joseph Amarillo, Dealing with the Property of Orphans (1677)
#161 Moses ben Jacob Shilton, Releasing an Agunah in Constantinople (1680)
#162 Ephraim ben Jacob ha-Cohen, Selling Alcohol to a Turk in Buda (1670)
#163 Ephraim ben Jacob ha-Cohen, Replacing a Cantor who Got Sick (ca. 1666–1678)
#164 Ephraim ben Jacob ha-Cohen, Traveling on a Boat on the Sabbath (ca. 1666–1678)
#165 Ephraim ben Jacob ha-Cohen, Dispute about the Contract of a Ritual Slaughterer (ca. 1666–1678)
#166 Ephraim ben Jacob ha-Cohen, Decree about the Time of Sermons Held by the Rabbi (1674)
#167 Ephraim ben Jacob ha-Cohen, Defending the Circumstances of His Appointment (1668)
#168 Ephraim ben Jacob ha-Cohen, Annulment of a Community Agreement (ca. 1666–1678)
#169 Ephraim ben Jacob ha-Cohen, Emancipated Slave Mourning his Master (ca. 1666–1678)
#170 Ephraim ben Jacob ha-Cohen, Buildings in the Jewish Street with respect to the Kohanim and the Laws of Purity (ca. 1666–1678)
#171 Ephraim ben Jacob ha-Cohen, Releasing an Agunah in Buda (1665–1667)
#172 Ephraim ben Jacob ha-Cohen & Judah Aryeh Leib ben Ephraim ha-Cohen, The Wife of a Kohen in Captivity Together with Her Husband (ca. 1666–1678)
#173 Ephraim ben Jacob ha-Cohen, Marrying the Minor Daughter of a Man Held in Prison (1669)
#174 Ephraim ben Jacob ha-Cohen, Releasing an Agunah in Buda with a Bill of Divorce (ca. 1666–1678)
#175 Ephraim ben Jacob ha-Cohen, The Marriage of a Minor in Buda (1671–1676)
#176 Ephraim ben Jacob ha-Cohen, Losing Valuables in Pawn (ca. 1677–1678)
#177 Ephraim ben Jacob ha-Cohen, Dispute between an Orphan and Her Guardian about the Inherited Property (ca. 1677–1678)
#178 Ephraim ben Jacob ha-Cohen, Dispute about a Testament (ca. 1666–1678)
#179 Ephraim ben Jacob ha-Cohen, Dispute between Two Brothers regarding the Expenses of the Common Courtyard (ca. 1666–1678)
#180 Ephraim ben Jacob ha-Cohen, Dispute between Two Business Partners about Interest (ca. 1666–1678)
#181 Ephraim ben Jacob ha-Cohen, Dispute between Two Business Partners about Selling Salt (ca. 1666–1678)
#182 Ephraim ben Jacob ha-Cohen, Jewish Crafstmen of Trimming (ca. 1666–1678)
#183 Ephraim ben Jacob ha-Cohen, Dispute about an Agreement Annulled by a Royal Decree (ca. 1666–1678)

#184 Ephraim ben Jacob ha-Cohen, The Expenses of Rebuilding the Synagogue that Burned Down (ca. 1670)
#185 Judah Aryeh Leib ben Ephraim ha-Cohen, Data from the Life of His Father in the Introduction of the *Shaar Ephraim* (After 1686)
#186 Joseph ben Isaac Sambari, The Capture of Buda in 1525 (1672)
#187 Zevi Hirsh Ashkenazi, Dispute about an Inheritance after the Siege of Buda (1686)
#188 Zevi Hirsh Ashkenazi, Proof of Death in Buda (1679)
#189 Zevi Hirsh Ashkenazi, The Wife of a Kohen in Captivity (1678)
#190 Anonymous, Massacres by Hungarian Insurrectionists in Ungarish-Brod (1683)
#191 Jonathan ben Jacob, Grace after Meals on Rosh Hashanah (End of the 17th Century)
#192 Isaac Hayyim Cantarini Cohen, The Siege of Buda in 1684 (1685)
#193 Isaac Schulhof, Elegy upon the Death of His Wife and His Son (1686)
#194 Isaac Schulhof, Great Elegy about the Destruction of Buda (1686)
#195 Tevil Schiff, Additional Data on the History of Hungary (End of the 17th Century)

Bevezetés

Shlomo J. Spitzer

ZSIDÓK ÉS RABBINIKUS TUDOMÁNY MAGYARORSZÁGON A KÖZÉPKORBAN ÉS A TÖRÖK HÓDOLTSÁG IDEJÉN

A zsidók történetéről a középkori Magyarországon jeles történészek már mintegy száz–százharminc éve írnak könyveket, változatos tárgykörökben tanulmányokat. Többségük azonban, mint lassan kiderült, történeti kutatásai során – különféle okok miatt – nem tulajdonított kellő jelentőséget az ország zsidó községeinek belső életéről tudósító vagy éppen maguktól a Magyarországon élő zsidóktól származó, sok esetben érdemleges tartalmú héber nyelvű dokumentumoknak és elbeszélő forrásoknak.

Kohn Sámuel (1841–1920) a XIX. század vége felé jelentette meg magyar nyelven a héber nyelvű történeti forrásokat magyar fordításban közlő munkáját,[1] a történetírásban azonban csak kevesen tartották figyelmet érdemlőnek azt a néhány tucat forrás-szöveget, amelyet bőséges magyarázatok kíséretében ismertetett.[2] Anyagát ő maga, természetesen, kiaknázta, és nem sokkal később részben ki is bővítette történeti szintézisében,[3] ámde magát a forrásanyagot egyedül a kiváló történész, Büchler Sándor (1870–1944) használta fel széleskörűen, amikor mintegy húsz évvel Kohn könyvét követően megírta a budapesti zsidók történetét.[4] Elődjével szemben, aki a forrásokat lefordította magyarra, és csak fordításban közölte, Büchler a héber eredeti szövegekkel dolgozott, minden esetben a forráshely gondos megjelölésével, de csupán hivatkozva rá és többnyire rövid részleteit idézve héberül. Másrészt, könyvének függelékében saját gyűjtése alapján mintegy negyven szövegrészletet is közölt, bár magyarra fordításukkal nem fáradozott.[5] Ötnegyed évszázaddal az eredeti után megjelent Kohn Sámuel könyvének reprint kiadása,[6] Schweitzer József előszavával, amely összefoglalást adott a magyar-zsidó történetírás újabb történetéről.[7] Ez a reprint kiadás is jelzi, mennyire szükséges a magyar történeti kutatások számára a középkor és a török hó-

[1] Kohn Sámuel, *Héber kutforrások és adatok Magyarország történetéhez* (Budapest: Zilahy Sámuel, 1881).

[2] Kohn Sámuel jelentőségéhez a magyarországi zsidó történetírásban lásd Munkácsi Ernő, "Kohn Sámuel történeti munkájának jelentősége napjainkban", *Magyar-Zsidó Szemle*, 58 (1941), pp. XVI–XXVI.

[3] Kohn Sámuel, *A zsidók története Magyarországon. A legrégibb időktől a mohácsi vészig* (Budapest: Athenaeum, 1884).

[4] Büchler Sándor, *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1901).

[5] Ezekkel a szemelvényekkel vagy idézetekkel mintegy rekonstruálni próbálta a budai zsidó község alapszabályait. A rekonstrukció annyiban hitelesnek mondható, hogy a tényleges joggyakorlatra támaszkodó forrásokat használt fel, de ezekből szabályzat (*takkanot*) mégsem állítható össze, már csak azért sem, mert különböző korokból valók.

[6] A reprintet az Akadémiai Kiadó jelentette meg (Budapest, 1990).

[7] Schweitzer József, "Kohn Sámuel és a magyar zsidó történetírás két évszázada" , id. kiad., pp. I–XI.

doltság héber forrásainak ismerete.[8] A Holocaust utáni nemzedék jeles tudósa, Scheiber Sándor (1913–1985) számos tanulmányával és forráskiadvánnyal gazdagította a magyarországi zsidó történeti kutatás legkülönbözőbb területeit. Hatalmas munkát végzett a *Magyar-zsidó oklevéltár* még az első világháború előtt megkezdett folyamát továbbvezető újabb tizenöt kötetének (V–XVIII) kiadásával, az első köteteknél a kiváló történetíró Grünvald (Grünwald) Fülöppel (1887–1964) együtt, később már egyedül, illetve több tudós levéltáros önzetlen, jelentős közreműködésével. Sem a sorozatnak a második világháború előtt megjelent köteteiben, sem pedig a Scheiber által kiadottakban nem szerepelnek azonban héber nyelvű kútfők, legfeljebb elvétve, más iratokhoz kapcsolt héber feljegyzések stb. Az *Oklevéltár* köteteinek többsége azokban a nehéz időkben került kiadásra, amikor zsidó tudományos vállalkozás hivatalos támogatást a magyar tudományos és állami intézményektől aligha kaphatott, legfeljebb maguktól a tudós történész kutatóktól, akik saját kutatási eredményeikkel is készségesen álltak kollégájuk rendelkezésére. Scheiber tudományos munkásságának az *Oklevéltár* szerkesztése nem csekély részét képezi. Jelen munka tulajdonképpen ezen nagy vállalkozás folytatása: annak idején maga Scheiber fogalmazta meg egy olyan kötet összeállításának szükségességét, mely a magyarországi zsidók történetére nézve egybegyűjti a héber nyelvű középkori forrásokat.[9] Bizonyos előmunkálatokat ő maga, részben pedig néhány tudós tanítványa, folyamatosan végeztek, de eredeti tervét Scheiber már nem tudta véghezvinni. A könyv nem jelent meg, tudtunkkal kézirata sem készült el.[10] Dolgozata, amelyben az évtizedek során másodkézből – mások hivatkozásaiból – vagy saját kutatásai alapján megismert új forrásanyagot legalább bibliográfiailag regisztrálta, már évekkel halála után jelent meg.[11] Mindazonáltal megítélhetjük, hogy Scheiber Sándor milyen mértékben mozdította elő a kutatást, ha elolvassuk a *The World History of the Jewish People*: *The Dark Ages* című kötet számára a keresztes hadjáratok előtti kor magyarországi zsidó történetéről írt rövid tanulmányát.[12] Szeretném hangsúlyozni, hogy

[8] A zsidó történeti forráskutatás történetéről lásd Haraszti György áttekintését, in: *Magyar zsidó levéltári repertórium*, I: *Hazai levéltárak zsidó vonatkozású anyagának áttekintése a kiadott levéltári segédletek alapján* (Hungaria Judaica, 2) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993), pp. 11–32.

[9] Scheiber Sándor, "Recent Additions to the Medieval History of Hungarian Jewry", *Historia Judaica*, 14 (1952), pp. 145–158; "Adatok a magyar zsidóság középkori történetéhez", in: *Magyar-zsidó oklevéltár*, IX (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1966), pp. 7–19; "Magyar–zsidó vonatkozások Anglia kézirattáraiban", *Új Élet*, 23, no. 18 (1968. szeptember 15), p. 3; "Újabb héber források a középkori magyar zsidóság történetére", in: *Magyar-Zsidó Oklevéltár*, XIII (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1980), pp. 5–10. – Landeszman György, "Újabb héber és jiddis források Magyarország történetéhez", *Új Élet*, 39, no. 6 (1984. március 15), p. 2.

[10] Félreértéseket okozott, hogy Raj Tamás egy Scheiber Sándor emlékének szentelt cikkében ezt írta: (Scheiber halálakor) "a 19. kötet (a magyar történelem héber kútfői) nyomdakészen állt". Raj Tamás, "»Zsidó« tudományos tennivalók Magyarországon", in: Kríza Ildikó, szerk., *A hagyomány kötelékében. Tanulmányok a magyarországi zsidó folklór köréből* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), pp. 247–257, az idézet: p. 253. Amire Raj Tamás utal, a *Magyar-zsidó oklevéltár* (nála: "Magyar Zsidó Oklevéltár") XIX. kötete, tudomásunk szerint csak mint terv létezett, Scheiber ennek a kötetnek az előmunkálataiból állította össze a *Lymbus* lapjain postumusan megjelent cikkét (lásd alább).

[11] Scheiber Sándor, "Héber és jiddis kútforrások és adatok Magyarország történetéhez", *Lymbus Művelődéstörténeti Tár*, 2 (Szeged, 1992), pp. 7–18.

[12] Scheiber Sándor, "Hungary" , in: Cecil Roth, Ed., *The World History of the Jewish People: The Dark Ages. Jews in Christian Europe, 711–1096* (Tel-Aviv: Massadah, 1966), pp. 313–318, 441 sk., 464.

ha a források teljességét tartjuk szemünk előtt, a munka java még bizonyára előttünk áll: folytatni kell a kutatást a magyarországi és külföldi levéltárakban, könyvtárakban, régi rabbinikus könyvekben, hogy feltárjuk az egyelőre lappangó kéziratos és egyéb forrásokat is. Megjegyzendő, hogy ezen a téren – az újkorra összpontosítva a figyelmet – Nathaniel Katzburg végzett átfogó kutatómunkát, eredményei, amelyek azonban főként az újkori zsidó történetet érintik, a *Pinkasz ha-kehillot: Hungarija* Bevezetéseként jelentek meg.[13] E tanulmányának jelentősebb, a XVIII. századtól az első világháború koráig terjedő időket felölelő részei a közelmúltban önállóan is megjelentek, magyar fordításban, átdolgozva és a szerző terjedelmes érdemi kiegészítéseivel.[14]

Munkánk során a klasszikus kortól kezdve a XVII. század végéig – közelebbről, a törökök kiűzéséig és Buda visszavételéig (1686) – terjedően az összes magyar vonatkozással bíró héber nyelvű forrás egybegyűjtésének feladatát tűztük magunk elé.[15] Mintegy kétszáz ilyen forrást tartunk számon. Kohn Sámuel munkájától eltérően, közöljük a héber szövegeket is. Nemcsak azért, mert minden értelmezés alapja az eredeti forrás kell hogy legyen, és számítani lehet arra, hogy a tárggyal foglalkozó történészek egy része tud héberül, és az ilyenek száma remélhetőleg gyarapodni is fog, hanem azért is, mert a magyar történeti forráskiadás klasszikusai[16] a XIX. században végleges érvénnyel normává tették az eredeti szövegeken alapuló tanulmányokat. Szakkutatók és más hozzáértők javaslatára közöljük az eredeti héber szöveget is, általában az első nyomtatott kiadás, illetve – amennyiben van ilyen – a modern tudományos kiadás alapján. A héber szövegeket magyarra fordítottuk, a forráshely megjelölésével, továbbá jegyzetekkel és utalásokkal láttuk el, illetve megadjuk a rájuk vonatkozó fontosabb tudományos irodalom adatait is. Az egyes források előtt rövid életrajzzal bemutatjuk magukat a szerzőket, műveik rövid felsorolásával. A forrásokat kísérő megjegyzésekben néhány mondat erejéig összefoglaló tartalmi értelmezését adjuk a szövegnek, a könnyebb áttekinthetőség kedvéért, és hogy az olvasó figyelmét az általunk fontosnak tartott mozzanatokra irányítsuk. A fordításokat kísérő jegyzetekben azonosítjuk a szerző bibliai vagy rabbinikus idézeteit, hivatkozásait, legsűrűbben a stilusát emelkedetté tevő bibliai kifejezéseket, és ahol szükségesnek látszott, tárgyi magyarázatokkal igyekszünk megkönnyíteni a rabbinikus érvelés követését vagy a történeti események és

[13] *Pinkasz ha-kehillot: Hungarija* (Jerusalem: Jad Vashem, 1976), pp. 1–103. Különösképpen figyelmet érdemlő a Bevezetés bibliográfiai része.

[14] Nathaniel Katzburg, *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon* (Osiris Könyvtár / Hungaria Judaica, 14) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris Kiadó, 1999).

[15] A gyűjtemény tartalmaz olyan forrásokat is, különösen krónikákat, melyekben Magyarország nem feltétlenül zsidó történeti összefüggésben van említve.

[16] A magyar történelem legkorábbi korszakaira vonatkozóan: Pauler Gyula & Szilágyi Sándor, szerk., *A magyar honfoglalás kútfői a honfoglalás ezredéves emlékére* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1900; reprint, Budapest: Nap Kiadó, 1995), p. 137 skk.: "Keleti kútfők"; Emericus [Imre] Szentpétery, Ed., *Scriptores rerum Hungaricarum* (...) *gestarum* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1937; reprint, Budapest: Nap Kiadó, 1999); Moravcsik Gyula, *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984). Ezek nyomán készültek, számos önálló eredményt is hozva, a jelentős fordítás-gyűjtemények: Györffy György, szerk., *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai* (Nemzeti Könyvtár: Történelem) (Budapest: Gondolat Kiadó, 1958; bővített kiadás, 1975[2]); Kristó Gyula, szerk., *A honfoglalás korának írott forrásai* (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 7) (Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 1995).

személyek azonosítását. Ha a szövegek magyar történeti utalásait kimerítően, minden részletre kiterjedően akarnánk magyarázni, alighanem fölöslegesen terhelnénk meg a kiadványt olyan ismeretekkel, amelyeknek a történész olvasók nagy többsége amúgy is a birtokában van.[17]

Az itt közölt forrás-szövegek egy – talán kisebb – része a magyar történelem döntő eseményeit érinti. A héber források olykor egy-egy részletet megvilágítanak a történtekből, legtöbbször azonban csak referáló jellegű a tartalmuk. A krónikás források általában nem is eredetiek: más munkákból veszik értesüléseiket. Forrásaikat nem ebben a kötetben kell azonosítani, és sejthetőleg többnyire nem is a magyar történelem magyar forrásainak összefüggéseiben. A héber történetírók nyugat-európai krónikák mellett olykor a zsidó történeti hagyományra, esetleg a törökországi körökben hozzáférhető információkra támaszkodnak. A teljes körű, aprólékos hivatkozás a párhuzamos magyar történeti forrásokra általában szükségtelennek látszott, ezért rendszerint csak ott utalunk rájuk, ahol ezt különleges okok indokolják: a héber forrás-szöveg megértése, esetleges ellentmondások feloldása stb.

Nem szerepel a jelen kötetben, bár tárgya szerint ide tartozik, Schulhof Izsák könyvnyi terjedelmű emlékirata (*Megillat Ofen*) a Buda 1686. évi ostromát megelőző évekről és magáról az ostromról. Az írást – az eredeti héber és jiddis szövegeket – annak idején kéziratokból Kaufmann Dávid (1852–1899) adta ki,[18] és magyar fordítása, Jólesz László tollából, két kiadásban is megjelent.[19] Terjedelme miatt közlése szétfeszítené e kötet kereteit, és az olvasó amúgy is könnyen hozzáférhet legalább a magyar fordításhoz. Ahol Schulhof adatai párhuzamosak az itt közölt forrás-szövegekkel, lehetőleg utalunk rá.

*

A következő oldalakat egy olyan tárgynak szeretném szentelni, amely a magyarországi zsidóság történetét kutatók körében a mai napig nem kapott megfelelő figyelmet. Témám a magyarországi zsidók szellemi állapotai a középkorban és a török uralom idején.

Már itt jelezni szeretném, mert ennek tudása a forrás-szövegek hátterének megértéséhez később lépten-nyomon szükséges lesz, hogy Magyarországon a középkorban askenázi zsidóság élt. A magyarországi zsidók részei voltak a nagy askenázi világnak, amely Nyugat-Európából lépésről lépésre terjeszkedett Kelet felé is, Lengyelországig, a Baltikum és Ukrajna térségéig. Ebben a világban a kapcsolatokat és a népesség mobilitását elvben nem korlátozták a keresztény államok határai, kivéve, persze, azt a nem jelentéktelen körülményt, hogy a zsidóság megtelepedése mindenütt engedélyhez volt kötve: az uralkodó vagy a város engedélyéhez. Az esetleges kiűzetést is ezek a hatóságok rendelték el, ilyen esetekben mindig drámai változásokat okozva a zsidó életben.

Szefárdi zsidósággal a török hódoltság kora előtt csak szórványosan számolhatunk. A XVI. században azonban Magyarország történeti horizontja megváltozott: az ország

[17] Őszintén be kell azonban vallani, hogy néhány esetben nem sikerült közelebbről meghatározni, mire vonatkozik az adott megjegyzés.

[18] David Kaufmann, *Die Erstürmung Ofens und ihre Vorgeschichte nach dem Berichte Isak Schulhofs (1650–1732) (Megillath Ofen)* (Trier: Sigmund Mayer, 1895).

[19] Schulhof Izsák, *Budai krónika (1686)* (Budapest: Magyar Helikon, 1979, 1981[2]). Fordította Jólesz László. Szakály Ferenc utószavával.

területének nagy része a török birodalom tartományaként hozzáférhetővé vált a Balkánon és Konstantinápoly / Isztambulban, részben az ázsiai Törökországban élő zsidók számára, és rendszeres kapcsolatok alakultak ki, például, a budai zsidók és Törökország között. Ez annyit jelent, hogy némely zsidó közösségben a szefárdi zsidóság is tényezővé vált.

A jelen Bevezetés keretei között különösképpen azokat a forrás-szövegeket szándékozom megvilágítani, melyek közvetlenül vagy közvetve ehhez a tárgykörhöz kapcsolódnak. Nemrég megjelent Jichak J. Cohen monumentális műve[20] a magyarországi zsidó tudósokról, azonban a könyv címében jelzettek ellenére többen is kimaradtak áttekintéséből. Cohen a magyarországi tudósokat veszi számba, de csak olyanokat, akik után nyomtatott művek maradtak fenn, tudatosan eltekint azonban azoktól a tudósoktól és rabbiktól, akik valamilyen oknál fogva nem hagytak maguk után ilyen műveket. A Bevezetésben ezt a hiányt kívánom, amennyire lehetséges, pótolni, továbbá megkísérlem a könyvben tárgyalt korszakon belül a magyarországi zsidók szellemi életének főbb elemeit felvázolni az olvasó számára.

*

A belső zsidó élet és a rabbinikus tudás történeti rekonstrukciójához és megítéléséhez ismernünk kell a ránk maradt források természetét. A jelen gyűjtemény, mint a hasonló forráskiadványok általában, többféle forrás szemelvényeit foglalja magában, a gyakorlati jelentőségű rabbinikus irodalom széles köréből.

A zsidó hagyomány – metaforikus értelemben és valóságosan egyaránt – forrása a Szinaj-hegy: a Mózestől eredeztetett tanítás, amelynek az írásbeliség, a Tóra (*Tora sebi-ktav*) mellett párhuzamosan szóbeli ága is volt (*Tora se-be-al pe*).[21] A szóbeli tanban alakultak ki és nyertek gazdag magyarázatot a parancsolatok (*micvot*), összesen 613 parancs (*asze*, 248) és tilalom (*al taasze*, 365).[22] Ezeknek a parancsolatoknak és a rendszerszerűen köréjük épülő tanoknak előbb-utóbb szükségessé vált az írásba foglalása. Az írásba foglalt szóbeli tan összefoglaló neve a Talmud, amelynek magja a Misna, egy i. sz. 200 k. összeállított rendszerezés a zsidó élet és vallásgyakorlat szabályaiból, előírásaiból, normáiból, sokkal terjedelmesebb és bonyolultabb burka pedig a Misnához kapcsolódó magyarázat, a Gemára, amelynek két párhuzamos, a részletekben sokszor eltérő szövege van, a babylóni és a jeruzsálemi. A Misna jobbára tételes fogalmazású, a Talmud azonban magyarázat és vita, érvelés és bizonyítás.

A Talmud lezárása (i. sz. V–VI. század) után már nem volt elfogadott az írásban rögzített szóbeli tan további bővítése, de a gyakorlat mégis szükségessé tette a szövegcorpusban kifejtett tanok továbbfejlesztését, alkalmazását az újonnan felvetődő élethelyzetekre. A zsidó vallási jog fejlődése ebben a tekintetben pontos párhuzama a római jognak, sőt, formálisan is a római jog hatása alatt áll.

[20] Jichak Joszéf Cohen, *Hakhmei Hungarija ve-ha-szifrut ha-toranit bah* – Yitzchok Yosef Cohen, *Sages of Hungary and Her Torah Literature* (Jerusalem: Makhon Yerushalayim, 5757 [/ 1997]). A gazdag könyv Előszava magyarul is, Turán Tamás fordításában, a kötetben, p. 638 után (lapszámozás nélkül).

[21] Pirkei avot 1,1.

[22] Maimonides, *Széfer ha-micvot* kifejezései.

Az i. sz. első évezred második felében a gáonok nevéhez fűződő irodalomban már minden műfaj, amelyet a halákha tudósai később műveltek, legalább csírájában megjelent. Az írásbeliséget eleve szükségessé tette, hogy a diaszpora tudósai többnyire levelezés útján érintkeztek egymással. Az egyik legkedveltebb műfaj a levél volt. Akiben kérdés merült fel a talmudi hagyomány valamelyik tételének értelmezésével kapcsolatban, az kérdést (*seéla*) tett fel tudós társainak, és a megkérdezett válaszolt rá (*tesuva*), ezek a válaszok értekezés jellegűek voltak, az írott corpus különböző helyei alapján fejtegették a probléma lehetséges megoldását, és rendszerint egyértelmű, világos döntést hoztak. Ez a forma adta a műfaj elnevezését is: *seélot u-tesuvot*, "kérdések és feleletek", latinosan röviden *responsum / responsa*. A responsumok elvben közkinccsé váltak, másolták szövegüket, gyűjteményeket állítottak össze belőlük: ha nem is kötelező, de mindenképpen mértékadó jellegük volt, ugyanazon vagy hasonló kérdésben figyelembe kellett venni az odavágó korábbi állásfoglalásokat.

Szigorúbb jogi jellege volt a szabályozásnak (*takkána*). Olyan kérdésekre, amelyeket a mindennapi élet vetett fel, nem mindig lehetett a Talmud alapján egyértelmű és határozott választ adni, ilyenkor szabályozásra volt szükség. A szabályokat a községek szellemi vezetői, rabbik, tudósok hozták. Gazdasági vagy pénzügyi kérdésekben a *takkána* akár el is térhetett a talmudi megoldásoktól, a tulajdonos nélküli dolog / szabályozatlan tárgy elve (*hefkér beit din hefkér*) alapján. Minthogy ezek a szabályok valós problémákra adtak a talmudi hagyományból kiinduló, de azon túlmutató válaszokat, a legtöbbjüket általánosan elfogadták és követték, ilyen volt az askenázi világban a mainzi Rabbénu Gérsom (ca. 970–1035), "a száműzetés fénye" (*meor ha-gola*) által hozott rendelkezések nagy része.

Minden községben kialakultak a belső hagyományok, a szokások (*minhág / minhágim*). Az ókorban "*bnei Bável*" és "*bnei Erec Jiszráél*", a babylóni diaszpora és a Szentföld szokásai különböztek egymástól, a középkorban jelentős különbségek alakultak ki az európai / askenázi és a spanyol, illetve keleti / szefárdi zsidóság, az egyes országok, vidékek, városok szokásai között. A közösségek életének kereteit a mindenhol érvényes halákhikus előírások mellett a szokás (*minhág*) határozta meg. A helyi szokások érvényét általánosan elismerték, ezeknek elsőbbsége volt a másutt követett gyakorlathoz képest, de a hagyomány a helyi szokást esetenként erősebbnek tartotta még az általános szabálynál is. A *minhág*-irodalom a középkorban éppen a helyi hagyományokat legitimálta, emelte a szabályozás rangjára. Az európai zsidóság középkori irodalmában jelentős szerepet töltött be a *minhág*-irodalom.

Halákhikus kérdésekben valódi döntést, esetenként ítéletet kellett hozni, ezeket rabbik vagy rabbinikus bíróságok (*beit din*) hozták, elnevezésük is döntés / döntvény / határozat (*peszak*) vagy bírósági döntés (*peszak din*). Az eseti döntést alapos halákhikus érvelés támasztotta alá. A döntések mintegy előkészítették a középkori halákhikus kodifikációt, illetve később a nagy kódexekhez kapcsolódva finomították, kiegészítették a rendszeres szabályozást.

A hagyomány kodifikálását a középkorban az új jogi rendszerezések végezték el. Moses Maimonides / Mose ben Majmún (a RAMBAM) (1135–1204) *Misné Tora / Jad ha-hazáka* ("A Tóra megismétlése / Erős kéz") című könyvében a bölcselet felé nyitotta ki a Misna jellegű halákhikus rendszerezés kereteit. Kimagasló jelentősége volt Jaakov ben Ásér (1250 k.–1327) *Arbaa turim* című könyvének, amely "négy sorozat"-

ban (amit a címe jelent) rendszeresen összegezte a halákhikus előírásokat. Őt követte Joszéf ben Efrajim Karo (Caro) (1488–1575), akinek *Sulhan arukh* ("Terített asztal") című könyve már nyomtatásban terjedt el (1565–1566), és vált minden halákhikus értekezés vezérfonalává, ennek rendjére fűzték fel rendszerint a responsum-gyűjtemények is. A magyarországi rabbinikus tudomány kialakulatlanságát mutatja, hogy ebben a műfajban az itt élő tudósok jóformán egyáltalán nem játszottak szerepet, legfeljebb egy-két futó hivatkozásban fordulnak elő magyarországi nevek.

A rabbinikus tudományosság eleven ága az új magyarázat (*hiddus / hiddusim*), másképpen: *novella*; a latin elnevezés nem véletlenül kapcsolódik Justinianus kelet-római császár (527–565) kodifikációs művének műfaji szakkifejezéséhez (*Novellae Iustiniani*). Az újdonság kiterjedhetett a Biblia-magyarázatra is, de különös jelentősége volt a halákhikus problémák újszerű megoldásának, a hiddusok, siker esetén, beömlöttek a kodifikáció folyamába.

Végül, említeni kell a magyarázat (*parsanut*) műfaját, a kommentár-irodalom zsidó változatát. A kommentárok mindig szövegekhez kapcsolódtak, azok homályos pontjait igyekeztek megvilágítani, ezáltal azonban gyakran új megvilágításba helyezték magát a problémát is. Jellegzetes példája ennek Mose ben Jiszráél Iszerlesz (Isserles) (a REMA) (1525/30 k.–1572) *Mappa* ("Terítő") vagy *Haggáhot* ("Magyarázatok") címmel a *Sulhan arukh*-hoz írt kommentárja, amelyek a R. Joszéf Karo által megfogalmazott és rendszerezett halákhikus előírásokat az askenázi világ körülményeihez alkalmazták.

A zsidó történetírás, ahogyan azt a középkori Európában művelték, aránylag későn alakult ki. A kronográfiai irodalom európai mintákat követett, azzal a különbséggel, hogy a specifikusan zsidó anyagnak külön teret szentelt, olyannyira, hogy az első jelentős munka, David Ganz krónikája, egymástól elválasztva tárgyalja a szekuláris és a zsidó történelmet. Külön műfaj volt a zsidó üldöztetések története. Ezekben a műfajokban, mint a lendületes, elbeszélő krónika-irodalom zsidó példáiban is, inkább Magyarország szerepel, és az itt élő zsidókat külön csak az üldöztetések leírása vagy említése érinti.

*

Könyve Bevezetésében már Jichak Cohen is foglalkozott a magyarországi zsidók szellemi életében több száz éven át tapasztalható hiányok vagy elmaradottság problémájával. Azonban némiképpen túloz, amikor szellemi sivárságról beszél. Igazat szólva, a szomszédos országokban számos mű született a vallástörvény (*halákha*) vagy a szokás (*minhág*) körében, Magyarországról azonban ez nem mondható el. Helytálló tehát az, amit a XII. század végén a rabbi közöl,[23] és nem csupán a maga idejére nézve, hanem szinte az általunk tárgyalt egész korszakban. Hogyan magyarázható ez a jelenség? Az alábbiakban erre a kérdésre keresem a választ. Voltak már ilyen irányú kísérletek: a zsidó tudomány hiányát a politikai körülményekkel hozták összefüggésbe, az ország történetének fordulataival, kezdve a tatárok betörésén a XIII. században, egészen a török uralomig a XVI–XVII. század folyamán. Véleményem szerint azonban ezek a hivatkozások nem nyújtanak elégséges magyarázatot. A dolgok mélyére kell néznünk, mert itt rejlik a magyarázat.

[23] #19.

Megítélésem szerint az, hogy Magyarország a középkor folyamán nem vált a tanítás helyévé (*Makom Tora*), azon az egyszerű tényen múlott, hogy egészen az újkor kezdetéig nem voltak itt jesivák. Egyetlen olyan jesiváról sincs tudomásunk, ahol a tanulók behatóan foglalkoztak volna vallási tanulmányokkal. Csak a XVIII. század elején létesült az első jesiva. Ezt Méir Eisenstadt alapította, városában, Kismartonban. Nem kétséges, hogy volt Talmud-Tora a gyermekek és ifjak számára, és az is valószínű, hogy a budai rabbi, de talán más városok rabbijai is, alapítottak tanházakat (*bét-midrás*), ahol Tórát és Talmudot tanultak, de amint arról már szó esett, a felső szintű tanulmányokat nyújtó "akadémia" (*jesiva*) hiányzott. Ez az általam vélt döntő oka annak, hogy az országban nem születtek önálló szellemi alkotások.

Bár a török uralom előtti korból Magyarország területén számos sírkövet találtak,[24] egyetlen olyan sem akadt közöttük, melyen a rabbi cím vagy hasonló szerepelne.

Schulhof Izsák emlékirata, illetve gyász-énekének egyik részlete,[25] ahol megemlékezik az 1686 előtti évekről, amikor társaival együtt a Tórával foglalkoztak, szintén a szokásostól eltérő helyzetet mutatja. Szavaiból érződik, hogy a község életéből korábban hiányzott a Tóra intenziv tanulmányozása. Csak az ő idejében kezdeményezték a tanulásban való elmélyedést. Másrészt, úgy tűnik, hogy az általa leírt programnak kabbalista árnyalata volt. Az ismert rabbik számbavétele után megkísérlem felvázolni azt, amit héber forrásainkból és esetleg más adatokból a tanulásról tudhatunk.

Az első név szerint említett rabbik (?) Magyarországon Kalonimosz (*moreinu*, "tanítónk") és Sabbetaj kántor (*hazzán*) voltak.[26] Nevük alapján valószínűleg Itáliából származtak, és bizonyára akkor kerültek az esztergomi zsidó községbe, amikor a községnek létszámbeli gyarapodása miatt vallási vezetőkre lett szüksége. Lehetséges, hogy az esztergomi Sabbetaj azonos volt azzal a Sabbetaj elöljáróval (*parnász*), akit – sírfelirata szerint – "Magyarországon öltek meg a teremtés 890. évében" (1130) (שבתי הפרנס הנהרג באונגריא בשנת תת"צ לבריאה).[27] A XII. század közepe előtt Magyarország határain túl számon tartanak egy előkelő származású, nemes magyar-zsidó családot, melynek tagjai a zsidó vallásra tértek, és Franciaországban, Rabbénu Tam tanházában Tóra-ismeretükkel híressé váltak.[28] Halákhikus kérdésekkel fordultak a külföldhöz, vélhetően azért, mert helyben nem volt ilyen tekintély.[29] Ugyanez volt a helyzet, amikor a XIII. század első felében Jichak ben Mose (akit könyvének címe után

[24] Lásd Scheiber Sándor, *Magyarországi zsidó feliratok a III. századtól 1686-ig* (Budapest, 1960). Bővített angol változata: *Jewish Inscriptions in Hungary* (Budapest: Akadémiai Kiadó – Leiden: E. J. Brill, 1983).

[25] A gyászének első teljes fordítását lásd #194; ebben kül. a 23. versszak és a szerző ehhez fűzött megjegyzései beszélnek a tanulásról.

[26] Lásd #8.

[27] A sírkő Karinthiában került elő. Lásd Josef Babad, "Jüdische Grabsteine in Kärnten", *Monatsschrift für die Geschichte und Wissenschaft des Judentums*, 80 NF 44 (1936), pp. 52–57, kül. p. 53 sk. Teljes szövege a következő.

מצבת ציון הלז הרצג מראשי שבתי הפרנס הנהרג באונגריא בשנת תת"צ לבריאה הוא נתן נפשו למען כבוד שמו ובכל ימיו היה תם וישר ויר"א.

"Állították ezt az emléktáblát Sabbetaj elöljáró fejénél, akit Ungarijában ('VNGRY') öltek meg a teremtés 890. évében, és aki az (Örökkévaló) nevének dicsőségéért adta lelkét, és egész életében jámbor és egyenes volt, és elnyeri Isten tetszését (Prov. 8,35)."

[28] Lásd #14–15.

[29] Lásd #13 és #18.

Or zarua-nak is neveznek) néhány magyarországi községet, köztük Budát és Esztergomot is meglátogatta. Ezt a látogatást többször is említi könyvében. Magyarországi tartózkodása folyamán halákhikus kérdéseket is intéztek hozzá, ez is azt támasztja alá, hogy a helybeli zsidók között nem volt olyan tekintéllyel bíró rabbi, akihez ilyen ügyekkel lehetett volna fordulni.

Sopronból több tudósról és rabbiról is tudomásunk van,[30] neveik: Gedl (valószínűleg Gád), Méir és Kalman. Egyelőre nem találtam róluk további forrásokat, illetve egyéb adatot. Mindaz, amit tudunk róluk, pusztán a nevük. Lehetséges azonban, hogy egyetlen említés alapján is azonosítani tudunk egy pozsonyi rabbit a XIV. század végéről.[31] Másrészt Budán (német nevén Ofen),[32] nyilvánvalóan a lakosság növekedésének következtében, több személyt is találunk, akik minden bizonnyal a helybeli rabbi tisztségét töltötték be. Legtöbbjüket Jiszráél Iszerlejn (Wiener Neustadt) írásai említik. Az egyikük R. Nátán *mé-Ovin*, "a budai / Budáról való Nátán rabbi", akinek neve a *Leket joser*-ben is szerepel.[33] Hasonlóképpen, de minden további részlet nélkül Jiszráél Bruna responsumaiban.[34] Egy másik rabbi, Avraham Kac / Katzenellenbogen is Németország déli részéből, valószínűleg Regensburgból vándorolt be, őt is megemlítik Iszerlejn írásai.[35] Sem Kohn, sem Büchler nem foglalkozott utóbbi kilétével, ezért az azóta felmerült adatok alapján megpóbálok egy kicsit részletesebb képet nyújtani róla. Ahogyan már szó volt róla, Németország déli részéről származott, és ifjú korában R. Jaakov Vejlnél tanult, talán R. Jiszráél Iszerlejnnél is. A XV. század ötvenes éveinek elején Budán tartózkodott, és aggodalma támadt egy válólevél miatt, melyet a kitért Élija ben Dán a feleségének adott. (Az illető férfinak több neve is volt, ebből származott a bonyodalom.) R. Iszerlejn nem tartotta elfogadhatónak a válólevelet, csupán utólagosan hagyta jóvá, minthogy a nő időközben ismét férjhez ment. Avraham Kac / Katzenellenbogen[36] R. Iszerlejn döntése után sem nyugodott bele a döntésbe, s ezért egy hosszú levéllel fordult Wiener Neustadtban élő rokonához, R. Jozelhez (Joszéf ben Mose), a *Leket joser* szerzőjéhez. Ebben részletesen leírja a helyzetét a községben, így azt is, hogy milyen körülmények között szolgálja a község – talán a budai szent község – tagjait.[37] A levélből kiderül néhány eddig nem ismert mozzanat is, mindenekelőtt az író személyes életéből. Két veje volt, ezek valószínűleg szintén Budán éltek. Az egyiknek a neve Slomo, a másiké Akiva. (Utóbbi minden bizonnyal azonos az alább említendő híres Akivával.) Kiderül az is, hogy Avraham Kac jesivát próbált felállítani a városban. Össze is gyűjtött mintegy húsz tanulót, kiknek minden gondját ő maga

[30] Lásd #27 stb.

[31] Lásd #26.

[32] Héber betűkkel írva: Oven (Oben).

[33] Joszéf ben Mose, *Leket joser*, ed. Jaakov Freimann (Berlin: Zvi Hirsch Itzkowsky, 1903–1904), I, p. 9 és 96. – A könyvből való további szövegek: #46–49.

[34] A no. 248 végén. – Lásd Büchler, i. m., p. 42, és jegyzet.

[35] Lásd #42 és #44.

[36] A Kac rövidítés, az írásmódból (ק"ץ) következően, ebben az esetben nem *kohén cedek* (כ"ץ), hanem rövidítve az ismert németországi város neve mint családnév.

[37] *Leket joser*, II, pp. 25–27. – A szöveget mint Függeléket közöljük (#53), mert R. Avraham nem nevezte meg a helyet, ahol tartózkodott, és amelyre megjegyzései vonatkoznak, így csupán sejteni lehet, hogy a község, melynek nevét nem kívánta felfedni, éppen Buda volt.

viselte. Azt is említi a levélben, hogy néhány tanuló (*bahur*) (Wiener) Neustadtból érkezett hozzá. Végül azonban nem sikerült a vállalkozása; talán mert a rabbi pedagógiai érzéke nem volt megfelelő, és a tanulók is restek voltak, nem mutattak megfelelő odaadást. A rabbi a jesiva bezárására kényszerült. Néhány diákja nevét azonban feljegyezte: Zuszman (Süßmann), Salom Bruner (Brunner), Judl (Jehuda) *mi-Vejszenburg* (Weissenburg, bizonyára Székesfehérvár). A téma, melyet Avraham a Wiener Neustadt-i rabbival megtárgyalt, a fogadalom (*néder*) feloldása volt. Mellékesen megjegyzi, hogy városában ez az eljárás igen elharapózott. "Ittlétem alatt több fogadalmat oldottam fel, mint amennyit mesterem és tanítóm, a *gáon*, egész életében." A besúgás (*malsinut*) vétke is elterjedt közöttük, magát a rabbit is többször feljelentették. Lehetséges, hogy végül saját elhatározásából hagyta ott a községet.

Az első magyarországi tudós, aki nyomtatott művet hagyott maga után, Jichak (Ejzik / Ajzik) Tirna volt, a *Széfer ha-minhágim* szerzője. Kevés részletet tudunk az életéről, származását illetően pedig eltérő vélemények vannak. Mindenesetre, tárgyunk szempontjából különösen fontos, hogy R. Ejzik volt az első, aki minden szempontból leírta a magyarországi zsinagógai szokásokat és liturgikus hagyományokat (*minhág*). Ezek a szokások Közép-Európában mindenütt elfogadottá váltak, és amikor Mose Iszerlesz / Isserles (a REMA) (XVI. század), a híres krakkói rabbi az európai zsidóság szokásait összegezte, halákhikus döntvényeinek alapkövévé Ejzik Tirna szokás-könyvét tette. A mainzi Jaakov Moellin (a MAHARIL) mellett a "magyar" Ejzik Tirna szolgált számára forrásul az ima- és zsinagógai szokásokat illetően; ezek a szokások egyébként a mai napig változatlanul érvényben vannak. Könyvének előszavában Ejzik Tirna leírta, hogy milyen cél vezérelte műve megírásakor. Szintúgy azt is, hogy Bécsben, ahol a tanulmányait végezte, kik voltak a tanárai. Beszámolt a siralmas szellemi körülményekről is. A könyv megírásának gyakorlati oka volt: nemzedékek váltják egymást, a tekintélyes tudósok egyre fogynak, és csak kevesen ismerik kifogástalanul a szokásokat. Három kiváló bécsi mestere volt: Avraham Klausner, aki maga is írt szokás-könyvet, de főként a német- és franciaországi szokásokra támaszkodott, továbbá Salom ben Jichak Wiener Neustadtból, valamint Aharon *hakados* Kremsből. Ejzik Tirna talán éppen Klausner példája nyomán akarta összefoglalni az ausztriai–kelet-európai *minhág* hagyományait. Mivel a könyvet széles közönség számára írta, azoknak is, akik kevéssé vagy egyáltalán nem járatosak a talmudi és a halákhikus gondolkodás rejtelmeiben, igyekezett könnyedén fogalmazni, hogy ne csupán a tudósok, hanem mindenki számára hozzáférhető legyen a tartalma. Mindezek miatt rövidre fogta az indokolást és az állítások szöveghelyszerű alátámasztását. Munkájában a hétköznapi, majd a szombati imák szerint halad, naptári rendben. A mű végén néhány házassági és gyász-szokás szerepel. A könyv a tárgykör egyik legnépszerűbb darabjává vált, széles körben használták, és a mai napig közel 140 (!) kiadást ért meg.[38]

Bár Ejzik Tirna az előszóban és magában a könyvben is többször hangsúlyozza, hogy a magyarországi, steiermarki és morvaországi szokásokról beszél, az első nyomtatott kiadástól kezdve (Velence, 1566) a címlapra a következőt nyomtatták: "Lengyelország,

[38] Jichak Joszéf Cohen, "Szifreihem sel hakhmei Hungaria ha-risonim", *Ha-Majjan*, 8 (1967–1968), pp. 1–26, kül. p. 12: 59 héber és jiddis kiadás 1740 előtt; Chaim Dov Friedberg & Baruch [Bernard] Friedberg, *Beit eked szefarim. Lekszikon bibliografi* (Tel-Aviv: M. A. Bar-Juda, 1951–1956²), II, p. 618, s. v. *Minhagim*, no. 2174 sk.: további ca. 70 kiadás 1950-ig.

Csehország, Morvaország és Németország szokásai", Magyarországot pedig elhagyták. Ennek politikai oka volt. Köztudott, hogy Magyarország ekkor már több évtizede török uralom alatt állt, és ennélfogva nem lett volna értelme a címlapon megemlíteni a magyarországi zsidókat, ezek akkor már egyre inkább az Oszmán birodalom területén élő askenázi zsidók szokásaihoz igazodtak.

A XVI. század közepe előtt Magyarországról alig van közelebbi ismeretünk a vallási vezetésről. Meg kell azonban említeni egy budai zsidót, aki jóllehet nem volt rabbi, a kortársak beszámolója szerint a Tóra ismerőjének és a könyvek tudójának számított. Ő a *nászi*-nak nevezett Akiva, aki "arany betűkkel" írta alá a nevét.[39] Nem világos, hogy milyen okok miatt kellett elhagynia szülőföldjét, és Budáról miért költözött el Prágába. Ott is híressé vált mint a Tóra tanulásának támogatója és mint tudós ember. Leszármazottai közé tartozik a híres Horowitz család.[40]

Megközelítőleg a XVI. század közepéig Budán működött Naftáli Hirc ben Jichak *ha-Kohén* rabbi. Unokafivére volt a páduai rabbi, Méir Katzenellenbogen, aki responsumaiban említi Naftáli ha-Kohént is. Egy ilyen hely a forrás-gyűjteményünkben is szerepel.[41] A kitért Szerencsés Imre fiairól esik benne szó. Naftálira Mose Iszerlesz is hivatkozott a responsumaiban.[42] Az ő megfogalmazása alapján kikövetkeztethető, hogy Naftáli Budára érkezését megelőzően Pozsonyban volt rabbi. Büchler Sándor Naftáli rabbit további két forrás segítségével próbálta azonosítani, ezek szerint a XVI. század harmincas éveiben a *dajján* címet viselte.[43] Mellesleg megjegyzem, hogy egy, a városával kapcsolatos döntését a század végén idézi egy tudós.[44] Ebben a korban egy másik rabbi is működött Budán: Joszéf Zalmoni. Ő is említésre kerül a REMA responsumaiban,[45] méghozzá egy hasonló üggyel kapcsolatban (válólevél érvényessége).[46] Egy további magyarországi rabbi volt Mose Smuél Szegal.[47]

A török uralom idején[48] Budára és az ország különböző területeire, például Erdélybe, szefárdi zsidók is érkeztek a Balkánról. Ismert tudósok is voltak közöttük. A kérdéses korszakban azonban Kelet-Európából is nagyobb számban érkeztek az országba az üldözések és háborúk elől menekülők. Ennek következtében a terület, különösképpen Buda, az askenázik és szefárdik kultúrájának találkozó helyévé vált.[49]

[39] Lásd róla Büchler, i. m., pp. 57–58.

[40] Egyik leszármazottja, R. Jesaja ben Avraham Horowitz (Hurwitz) ha-Lévi (1565–1630) (a SELAH) (1565–1630), korának híres kabbalistája volt (lásd #126). Ennek fia, R. Sabbetaj Seftel ben Jesaja ha-Lévi Horowitz (?–1660), bécsi rabbi, akinek befolyása volt a budai ügyekre is (lásd #147).

[41] Lásd #68.

[42] Lásd #89.

[43] Büchler, i. m., pp. 82–83.

[44] Lásd #110.

[45] Lásd #89.

[46] Lásd #72.

[47] Lásd #79.

[48] A már ismert adatok gondos összefoglalását adta a közelmúltban a budai zsidók történetéről a török hódoltság korában Vasadi Péter, "A budai zsidó közösség története 1526 és 1686 között", in: uő & Raj Tamás, *Zsidók a törökkori Budán* (Budapest: Makkabi, 2002), pp. 7–62.

[49] A magyarországi szefárdik kérdéséhez lásd Schweitzer József, *Szefárdok Magyarországon és Erdélyben* (MTA Judaisztikai Kutatócsoport. Értesítő, 7) (Budapest, 1992); Haraszti György, "Szefárd zsidók Magyarországon a kezdetektől a török uralom megszűntéig", in: *Hetven év. Emlékkönyv dr. Schweitzer József*

A XVI. század közepén a budai askenázik rabbija Hajjim ben Jichak volt.[50] A "régiek" rabbijának tekinthetjük, azon kevesek vezetője volt, akiket Szulejmán szultán hadjáratai során valami oknál fogva nem telepítettek át a birodalom más részébe (*szorgon*), és bár török fennhatóság alá kerültek, de Budán maradhattak. Rabbi Hajjim halálát követően nem tudjuk, hogy ki töltötte be a rabbi tisztségét. Fia, R. Szimha ben Hajjim 1569-ben a helyi rabbinikus bíróság (*beit din*) tagjaként társával, R. David ben Jaakov ha-Kohénnal (őróla majd az alábbiakban) együtt jegyzett egy döntést.[51] A forrásokból kitetszik, hogy a város tudósai a XVI–XVII. században – a politikai körülmények miatt – rendszerint a konstantinápolyi vagy a szaloniki rabbikhoz fordultak kételyeikkel, és halákhikus kérdésekben többnyire tőlük kértek véleményt, többek között a szaloniki askenázi község rabbijától, Binjamin ha-Lévitől.[52] Csak ritkán fordult elő, hogy keresztény területen élő tekintélyeket kérdeztek meg. R. Szimha ha-Kohén fia, R. Cvi ha-Kohén valószínűleg a XVI. század végén ült Budán a rabbi-székben.[53]

A már a török időkben a városba érkezők között találunk egy ifjú embert, David ben Jaakov ha-Kohént. Nagyapját, David ha-Kohént dédunokája, Jehuda ha-Kohén szerint a csőcselék ölte meg. Nem tudjuk valójában, hogy a nagyapa milyen körülmények között halt meg. Lehetséges, hogy a család Budára költözése idején történt, talán a török uralom kezdeti éveiben. Az ifjú David Lublinba utazott, és ott Slomo Luria (a MAHARSAL) jesivájában tanult, azt követően pedig Krakkóban, Mose Iszerlesznél. Miután visszatért, Budán telepedett meg. Nincs tudomásunk arról, hogy a községben valami hivatalos funkciója (rabbi vagy *dajján*) lett volna. Könyvét, *Migdal David* ("Dávid tornya"), halála után fia, Jehuda adta ki. A könyvben gyakran említést tesz mesteréről, a MAHARSAL-ról, valamint hogy ő is a jesivájában tartózkodott. R. David a könyvében gyakran idézte mesterét, valamint egy híres szaloniki tudós, R. Joszéf ben Lév (a MAHARIBAL) munkáit.[54] Ennek alapján feltehető, hogy lengyelországi tanulmányai befejeztével, még azt megelőzően, hogy budai rabbi lett volna, bizonyos ideig Szalonikiben tartózkodott, egy ottani jesivában tanult, és ott ismerkedett meg a szefárdi tudósok tanításaival. Az ismert szaloniki tudós, Smuél de Medina responsumaiban is előfordul a neve,[55] a "Jore déa" egyik responsumában (no. 198) szereplő kérdést hozzá intézték. Mellesleg, ebben a responsumban egy rituális fürdőről van szó, amelyet hévízzel táplálnak. Ez a tény alkalmasint Budára utal, a közismert ugyanis, hogy a várost ilyen források veszik körül.[56]

születésnapjára (Budapest, 1992), pp. 80–93; új lenyomatban in: Haraszti György, *Két világ határán* (Magyar zsidó történelem – Múlt és Jövő könyvek) (Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, é. n. [1999 k.]), pp. 57–80; Shlomo Spitzer, "Adalékok a magyarországi szefárd zsidók történetéhez a kiűzetés korában", in: *Hetven év. Emlékkönyv dr. Schweitzer József születésnapjára* (Budapest, 1992), pp. 140–145.

[50] Az ő dédunokája volt R. Szimha ben Gérson ha-Kohén, róla majd később esik szó.

[51] Lásd #99.

[52] Lásd #101.

[53] Lásd #110.

[54] Lásd #80 és #91.

[55] Lásd #99.

[56] Lásd #21; ez R. Jichak ben Mose válaszát tartalmazza (*Or zarua*): R. Davidot mintegy háromszáz évvel megelőzően említi ugyanezeket a forrásokat.

A XVII. század első felében még néhány további név is előfordul, akik a rabbi, tanító vagy döntnök feladatát láthatták el, ilyen volt, például, Azriél Szegal, sajnos, bővebb adatok hiányában ennél többet nem tudunk személyükről.[57] Tanulságos számunkra az a szöveg, melyben egy, a városban 1610-ben hozott rendelet értelmezéséről van szó.[58] A szokással ellentétben, a rendeletet a község vezetői és *parnász*-ai írták alá, nem pedig a rabbi, a község abban az időben valószínűleg nem rendelkezett ilyennel.[59] Mordekhaj ben Jichak ha-Kohén egy 1613-ban kelt responsumot írt alá.[60] Hogy a budai község, amely hozzá fordult, Buda vagy esetleg Kusta / Konstantinápoly budai községe volt-e, pusztán a szöveg alapján nem dönthető el teljes bizonyossággal. Lehetséges, hogy R. Mordekhaj konstantinápolyi rabbi volt, és a budaiak mint tekintélyhez fordultak hozzá, esetleg alkalmi budai tartózkodása idején. Ha azonban Budán élt, esetleg azonosítani lehet R. Mordekhaj ben Jichak ha-Kohénnal, akiről 1652-ből van adatunk.[61]

A Bohdan Chmielnicki-féle kozáklázadás (1648/49) és az ezt követő, éveken át tartó zavargások idején kelet felől számos menekült zsidó érkezett Budára, az üldözések elől nyugodtabb helyet keresve, köztük rabbik is. Ilyen volt "R. H." (talán Hesz vagy Hajjim),[62] valamint "R. J." (Jiszakhar Berman / Fermon).[63] R. Efrajim ha-Kohén szerint ők ketten a város kinevezett rabbijai voltak.[64] A források említenek a korszakban egy másik rabbit is, nevének azonban csak a kezdőbetűjét közlik: R. M.[65] Az a *dajján*, akinek a neve a *Saar Efrajim*-ban több helyen szerepel, például no. 101-ben: "Slomo Kahana Lublinból",[66] szintén ebben a hullámban érkezett végül Budára.[67] A bécsi zsidók kiűzése (1670) után a Budára költözők között is több tudós és rabbi volt.

Voltak olyan rabbik, akik a Szentföldre (*Erec Jiszráél* / Palesztina) vezető útjuk során Magyarországot is érintették, s egy ideig Budán maradtak, talán mert abban az időben ott nem volt rabbi, s a helybeliek kérdéseikkel és problémáikkal hozzájuk for-

[57] Lásd #127.

[58] Lásd #118.

[59] Az említett rendeleteket feljegyezték a községi *pinkasz*-ba. – A budai község pinkaszáról lásd cikkemet: "Takkana bilti jedua mi-tokh Pinkasz ha-kahal sel Buda" , *Sinai*, 110 (1992), pp. 58–62.

[60] Lásd #123 (2).

[61] Lásd Magyarországi rabbik.

[62] Lásd #163. – Egy oxfordi kézirat, Bodleian Library, MS Heb., Michael Collection, no. 470 / Adolphe [Abraham] Neubauer, *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library and in the College Libraries of Oxford*... (Catalogi codicum manuscriptorum Bibliothecae Bodleianae, 12) (Oxford: Clarendon Press, 1886–1906), no. 822, amelyben R. Zerahja Gutah hivatkozik R. Slomo ibn Haszon (személyéhez lásd #129) responsumára, többek között a következőket tartalmazza:

(...) ומה שכתבתו עליהם חכמי בודון ה"ה החכם השלם האלוף ר' חזקיה והחכם השלם ר' מרדכי ב"ר יצחק והחכם ר' עזריאל (...).

"(...) és az, amit Budun (BVDVN) tudósai, nem más, mint a kiváló tudós, a tekintélyes vezető, R. Hizkija, és a kiváló tudós, R. Mordekhaj ben Jichak és a tudós R. Azriél írtak róluk (...)."

Ez újabb nyoma az illető tudósoknak.

[63] *Saar Efrajim*, no. 63 eleje: #166.

[64] Lásd #166.

[65] Lásd #154. R. Fermont említi a *Saar Efrajim* is, lásd #175 (1). – Lásd Büchler, i. m., p. 137 és 520.

[66] I. m., p. 123 és 152 sk.

[67] Több mint egy évtizedes budai tartózkodás után Erec Jiszráélben települt le.

dultak. Némelykor az is előfordult, hogy egy ilyen átutazó rabbi rendeletet hozott valamely aktuális budai ügyben. Példa erre a bécsi R. Or (Uri) Sraga Fejbus, aki egy időre megszakította Izraelbe vezető útját (1655), Budán maradt, és rendeletet hozott a rabbi-választással kapcsolatban. Ez a rendelet – amint azt több forrásunk mutatja – a XVII. század második felében sok fejfájást okozott a budai község három rabbijának.

Egyikük R. Szimha ben Gérson ha-Kohén volt, a *Széfer semot* szerzője. Szefárdi származású volt, Belgrádban született, azonban anyai nagyapja, a budai Szimha ben Hajjim, askenázi volt. Könyve tárgyalásakor majd látni fogjuk, hogy miként nyilvánult meg nála a hagyomány kevert jellege. Mestere a kiváló Jehuda Lirma volt, tőle merítette tudása legjavát, rabbivá is ő avatta. Halála után R. Szimha tette közzé a responsumait (*Pelétat bét Jehuda*, 1647).[68] A könyv összesen harminc responsumot tartalmaz. Három a responsumok közül R. Szimháé, közülük az egyik[69] éppen a Buda és Belgrád közötti kapcsolatokkal foglalkozik. Ahogyan már szó volt róla, Szimha rabbi anyja valószínűleg budai születésű volt, ő maga, huszonkét éves korában, eljegyzett Budán egy leányt.[70] A házasság azonban végül mégsem valósult meg, és emiatt anyagi vonatkozású vita is támadt. R. Szimha Budához fűződő kapcsolatait ezzel azonban nem merítettük ki. 1660-ban a város rabbijává választották. Ez már azután történt, hogy híressé vált mint nagy tudós, megjelent a könyve is, és széles körben elfogadták véleményét a nevek írásmódját illetően,[71] de ezenfelül figyelembe vették azt is, amit az országok, városok és folyók nevének írásmódjáról mondott.

R. Szimha az askenázi és a szefárdi közösség szokásaiban egyaránt járatos volt, s ez lehetővé tette, hogy a két hagyomány közötti szokásbeli különbségeket hitelesen örökítse meg. Ladino, török és német nyelven tudott, valamit talán magyarul is. Művében számos responsumot idéz az elődöktől, hasonlóképpen a *minhág*-irodalom válólevéllel kapcsolatos előírásaiból. Az anyag javát R. Szimha a rendelkezésére álló kéziratokból állította össze, ezek tartalmát tulajdonképpen a feledésbe merüléstől mentette meg. Ki is lehetett volna illetékesebb értékét megbecsülni, mint Efrajim ha-Kohén, aki a XVII. század hetvenes éveiben Buda rabbija volt? R. Efrajim az egyik responsumában, melyet Joszéf Almoszninónak, R. Szimha vejének írt, a következőt mondja:

"(...) Kissé fölöslegesen szabadkozott amiatt, hogy a Dunaj folyó nevét ilyen módon írta, mert itt már megjelent a *Széfer semot*, amelyet apósa, a *gáon* – emléke legyen áldott – írt, és amelyre támaszkodni lehet, és nemcsak szükséghelyzetben."[72]

Bár Szimhát a község többsége választotta meg rabbinak, egy kisebbség megtámadta a kinevezését, arra hivatkozva, hogy az Or Sraga Fejbus által hozott rendeletek egyike megtiltja, hogy a leendő rabbinak rokoni kapcsolatai legyenek az adott községben. R. Szimha pedig anyai ágon budai volt, nyilván több rokona is élt a városban. Talán a húsz évvel korábbi házasságkötési vita is hozzájárult ahhoz, hogy Szimha rabbinak

[68] Lásd #133–134.

[69] Lásd #134.

[70] Lásd #139.

[71] A könyv címe azt jelzi, hogy a szerző főként a nevekkel kapcsolatos kérdésekkel foglalkozik, azaz a női és férfi nevek helyes írásmódjával. A válólevéllel összefüggő halákhákat illetően illetően fentebb már több forrással is találkoztunk, lásd #13, #18, #25.

[72] *Saar Efrajim*, no. 109: #174.

ellenfelei voltak Budán. Emiatt, és a rendelet betű szerint értelmének megfelelően rövid időn belül lemondott tisztségéről, és két hónapnyi hivatalviselés után visszatért városába, Belgrádba.[73] Talán ez az eset is hozzájárult ahhoz, hogy nem ért meg magas kort. A zsidó hagyomány szerint az öregkor a hatvanadik életévvel kezdődik, Szimha azonban fiatalabb korában hunyt el.[74]. Említést érdemel, hogy veje, Joszéf Almosznino, az *Édut bi-Jehoszéf* szerzője ugyancsak belgrádi rabbi volt a XVII. század második felében.[75] Belgrád elfoglalása (1688) során az osztrák hadsereg fogságába esett, és zsidók egy kis csoportjával a birodalom belső területeire akarták szállítani, azonban nem jutott messze, Nikolsburgban hunyt el 1689-ben.[76]

R. Szimha után rövid időre Eleázár ha-Kohén lett Buda szent községének rabbija. Egyik budai döntésére Efrajim ha-Kohén hivatkozik.[77] Eleázár rabbit is érintette Or Sraga Fejbusnak a rabbi kinevezésével kapcsolatos rendelete.[78] Ő sem maradhatott sokáig a városban: a kritikus helyzetben áttelepült Erec Jiszráélbe, és ott nem sokkal később (1668 előtt) elhunyt. Ez derül ki a *Saar Efrajim* egyik responsumából,[79] ahol is R. Efrajim utal arra a kiegészítésre, melyet R. Eleázár toldott Or Sraga Fejbus rendeletéhez:

מי יימר שצריכין לחוש לגזרת הרב מהר"א ז"ל הנ"ל כי הוא בעצמו כותב שכתב הסכמתו על גזירת מהר"ף בהיותו חד כרעא אארעא וחד כרעא אספינתא ואז כבר נסתלק מרבנות שלו.

"És ki mondhatja, hogy gyanakodnunk kell fent említett tanítónk, R. Eleázár – emléke legyen áldott – rendelete miatt? Hiszen ő maga írja, hogy egyetértett tanítónk, R. Fejbus rendeletével, amikor az fél lábbal a szárazföldön, fél lábbal pedig a hajón volt,[80] és már nem töltötte be a rabbi tisztségét."

A kérdés elején R. Efrajim azt mondja önmagáról, hogy két éve van a városban, márpedig tudjuk, hogy 1665/1666 fordulója táján érkezett Budára.

A budai község 1686-ban bekövetkező pusztulását megelőzően a vilnai Efrajim ben Jaakov ha-Kohén volt az utolsó rabbi. A török uralom utolsó szakaszában érkezett a városba, 1665 legvégén, s haláláig (1678) a város rabbija maradt. Budán temették el, sírköve azonban ismeretlen.[81] R. Efrajim a családjával együtt 1655-ben, a kozák lázadás és a város elfoglalása előtt kényszerült elhagyni a szülőföldjét. Morvaországba vándorolt, és néhány évig a Trebitsch közelében fekvő Mezrics rabbija volt. Innen Prágába ment, ahol rövid ideig tanított, majd Bécsbe költözött. Itt tartózkodott, amikor a budai község meghívta rabbinak; a részleteket elmondja a *Saar Efrajim* bevezetése, melyet fia, Jehuda Arjé Leib ha-Kohén írt.[82] Efrajim rabbival együtt jött Budára a veje is, R. Jaakov Askenázi, aki Nehámát, Efrajim elsőszülött leányát vette

[73] Lásd #147 és #154.

[74] Lásd a XVIII. századi zsidó krónikás, David Conforte, *Kore ha-dorot* (Venecia, 1746); ed. David Cassel (Berlin: A. Asher & Co., 1846; reprint, Jerusalem: Zelmon, 1969), p. 51b.

[75] Lásd #148–153.

[76] Lásd Eliezer Bashan, *Sivja u-fedut* (Jerusalem: Bar Ilan University Press, 1980), p. 148 sk.

[77] *Saar Efrajim*, no. 129: lásd #178, Megjegyzés.

[78] Lásd #147.

[79] *Saar Efrajim*, no. 67: #167 (a szöveg végén).

[80] Értsd: közvetlenül elindulás előtt.

[81] Abban az időben, mint sírkő leletekből tudni lehet, Budán a zsidó temető a Várhegy alatt volt.

[82] Lásd #185.

feleségül.[83] Budán nevelték fiukat, Cvi Hirsch Askenázit, aki később a Hákhám Cvi néven vált ismert tudóssá.[84] A családnak erről az ágáról és a velük történtekről számos részletet tudunk Efrajim rabbi dédunokája, R. Jaakov Emden könyvéből (*Megillat széfer*). R. Efrajim másik veje Jichak ha-Lévi Schulhof volt, Efrajim rabbi Esztér nevű leányát még az apa prágai tartózkodása idején vette feleségül. Ők is Budára költöztek. Mindkét vő tudós férfiú volt, R. Efrajim *bét din*-jében a *dajján* tisztségét töltötték be. R. Jichak a *Megillat Ofen* megírásával vált a XIX. század végén ismertté a zsidó történeti irodalomban: Buda 1686-ban történt pusztulását gyászolta benne. R. Efrajimnak két fia is volt, az idősebb R. Jehezkijáhu / Hizkijáhu, az ifjabb R. Jehuda Arjé Leib. Utóbbi egy budai árvát, Jehuda ben Jedidja leányát vette feleségül.[85] Ez a házasság 1668-ban, amikor sor került a rabbi szerződésének megújítására, viszályt váltott ki a községen belül. A házasság révén a rabbi némelyek véleménye szerint megszegte az Or Sraga Fejbus által hozott rendeletet, a rabbi rokonságának tilalmát a községen belül. A húsz évvel korábbi konfliktus, mely Szimha ha-Kohén, majd R. Eleázár távozásához vezetett, most vele is megismétlődött. Heves vita támadt, melyben askenázi és szefárdi rabbik egyaránt részt vettek. Egy részük R. Efrajim mellett állt, mások pedig azok pártját fogta, akik meg akarták akadályozni Efrajim rabbi szerződésének megújítását.[86] Végül megérkezett Jeruzsálemből magának Or Sraga Fejbusnak a hozzászólása a vitához, ebben gondosan megmagyarázta rendeletének eredeti célját, a vihar elült, és Efrajim élete végéig betölthette a rabbi tisztséget. Itt írta hatalmas művét, mely messze az ország határain túl elterjesztette a nevét. R. Efrajim hírneve mind a mai napig él mindenütt, ahová a Tóra eljutott.

Időközben Törökország felől végigsöpört az európai zsidó községeken a Sabbetaj Cvi által indított messianisztikus mozgalom. Ennek visszhangja támadt Magyarországon is. Az egymásnak ellentmondó tudósításokból kiderül, hogy a sabbatiánus eszme felfűtötte a budai zsidók érzelmeit. Készültek arra, hogy mindannyian kivándorolnak Erec Jiszráélbe, hogy ott éljék át a végső időket. Az elmenetelre nem került sor, utóbb azonban Efrajim rabbi vejét megvádolták, hogy neki is része volt a hangulat felszításában.

A jelen gyűjteményben Efrajim ha-Kohén responsumai közül több mint húsz szerepel.[87] Belőlük képet alkothatunk a budai zsidók helyzetéről az alatt a tizenkét év alatt, amikor R. Efrajim a városban tartózkodott. A témák a teljes zsidó életet felölelik: szomszédok közötti szokványos viták, a község és vezetése közötti perek, bor tartása és árusítása a szigorú muszlim tilalom ellenére stb. Ebben az összefüggésben érdemes felhívni a figyelmet egy responsumra, melyet nem vettünk fel a gyűjteménybe, mert az érintett község neve nem szerepel benne, de esetleg Budára vonatkozik: említésre kerül benne, hogy a községnek börtöne is volt.[88]

[83] Apósa halálát követően a rabbi tisztségét töltötte be Budán. A város eleste után, 1686-ban Jaakov Askenázival és feleségével együtt fogságba került. Berlinbe vitték őket, Poroszország fővárosába, ahol a helyi zsidók kiváltották őket. A fogságot és a szabadulást az unoka, R. Jaakov Emden (a Hákhám Cvi fia) örökítette meg a *Megillat széfer* című könyvében, *Megillat széfer* (Varsa / Warszawa: Ahiaszaf, 1896), pp. 339–352.

[84] Lásd #187–189.

[85] Lásd #177.

[86] Lásd #146–147, #154, #157, #167.

[87] Lásd #162–184.

[88] *Saar Efrajim*, no. 83. – A börtön / fogda a zsidó község nagyfokú autonomiáját jelzi az igazgatás és az igazságszolgáltatás terén.

A községen belül különböző "társulások" / egyletek működtek, mindegyiknek külön szabályzata volt. R. Efrajim a kereskedés, családi viszály ügyeiben döntött, olykor a legintimebb ügyekben is. Vannak responsumai, melyek érzékeltetik az akkori nehéz időket.[89] Mellesleg, a legelső döntések egyike, amelyen aláírása szerepel, éppen *aguna* feloldásával kapcsolatos. Keltezése: 1665 vége, igen közel esik Budára érkezésének idejéhez.[90]

A valóság kényszere folytán a török birodalom területén különböző eredetű közösségek találkoztak, és ez időről-időre kérdéseket vetett fel az imákkal kapcsolatban is. Egy ilyen kérdés érkezett Velencéből Efrajim ha-Kohénhez, az *Akdamot*-nak nevezett *pijjut* mondásával kapcsolatban. Ezt az imát savuot ünnepén, a reggeli Tóra-olvasás előtt mondják. Efrajim az askenázi és a szefárdi imák szövegének különbségeire kiterjedően hosszasan tárgyalja a felmerült problémát.[91] Hasonló kérdés, hogy "az askenázi, aki szefárdival imádkozik, illetve a szefárdi, aki askenázival imádkozik, teljesíti-e ezzel az imára vonatkozó kötelezettségét".[92] Érdekes, hogy a közötte és a község között fennálló vitában nem vonakodott ítélni, annak ellenére, hogy ő maga is érintett volt az ügyben.[93]

Megtudtuk, hogy a bevezetésben vázolt korszak végét megelőzően, a XVII. század második felében, minden valószínűség szerint a zsidó község gyarapodása következtében, valamint Efrajim ha-Kohén személyének köszönhetően a szellemi élet megélénkülésének jelei mutatkoztak az ország zsidóságának körében.

Jichak Schulhof az egyik gyászénekében[94] elbeszéli, hogy az Efrajim rabbi halála utáni években a budai község tagjai számára rendszeres órákat (*siur*) szervezett a szent szövegek (Tóra, Talmud) tanulása és misztikus tanulmányok (Zohar, kabbala) céljából. E tevékenység puszta említése is a Bevezetés elején említett feltevésünket erősíti meg: a középkori Magyarország csak bizonyos fenntartással, csak kivételes pillanatokban nevezhető "a Tóra helyé"-nek (*makom Tora*). Tény, hogy a R. Efrajim responsumaiban említett összesen néhány tucat rabbi között csak elvétve találunk olyanokat, akikről biztosan tudjuk, hogy helybeliek voltak. A többiek mind máshol élő askenázi vagy szefárdi tudósok, az utóbbiakhoz értve azokat is, akik Erec Jiszráélben éltek.

A rendelkezésünkre álló források alapján nem volt lehetséges annak megállapítása, hogy a fentiek milyen mértékben változtatták meg a község életét. Maga a tény, hogy a források nem említik jelentősebb jesiva létezését Budán, még R. Efrajim idejében sem,

[89] Lásd #168 és #175.

[90] Lásd #171.

[91] *Saar Efrajim*, no. 10.

[92] *Saar Efrajim*, no. 13.

[93] Lásd #167 és #177. – Megjegyzendő, hogy R. Efrajim ha-Kohénről még nem született a jelentőségéhez méltó monográfia. A mai napig két önálló dolgozat jelent meg személyéről, az egyik a XIX. század vége felé, Schvarcz Miksától, *Kohen Efrájim ó-budai rabbi élete és responsumai* (Budapest: Nyomta Márkus Samu, 1887); a másik pedig a XX. század első felében Jehuda Jekutiél [Leopold] Grünwaldtól, *Toldot ha-gáon ha-rav Efrajim ha-Kohén mé-Vilna – Biographie des R. Efraim Kohn aus Wilna* (...) *und das Leben der Juden in Ofen unter der Herrschaft der Türken* (Cluj: Tip. Weinştein şi Friedmann, 1924). Lásd még Nathaniel Katzburg cikkét: "Le-toldot ha-jehudim be-Hungaria bi-tekufat ha-silton ha-turki" , *Sinai*, 31 (1952), pp. 339–352.

[94] Lásd #191.

talán arra a még mindig meglévő szellemi válaszfalra mutat, mely egyrészről a török birodalom, másrészről az európai keresztény államok és a magyarországi városok között fennállt.

Csupán egy rövid időszak, mintegy negyedszázad elteltével találjuk az első magyarországi jesivát, az ország nyugati felében, Kismartonban (Eisenstadt). A jesivát alapító rabbi, Méir ben Jichak, itt is Kelet-Európából érkezett, magával hozva a Talmud és a *halákha* tanulmányozásának szellemi örökségét. Méir ben Jichak tevékenysége új korszak kezdetét jelentette Magyarországon. Az egész világon páratlan az a szellemi termékenység, mely a holocaustot megelőzően több mint kétszáz éven át jellemezte a magyarországi zsidóságot.

*

1686 fordulópont volt a magyarországi zsidók életében. Buda visszafoglalásával elpusztult a török hódoltság alatti zsidó község. Amit másfél évszázaddal korábban a törökök, most a Habsburg–Lotharingiai házzal szövetséges erők tették: az ostrom során életben maradt zsidók nagy részét fogságba hurcolták. Tudatosan: számítottak a dús váltságdíjra. A nemzetközi zsidó közösség valóban szervezkedésbe fogott, hogy kiszabadítsa a foglyokat. Támogatást kaptak a vagyonos és befolyásos bécsi zsidóktól is. Ezeknek az akcióknak során számos irat keletkezett, levelek, röpiratok stb., héberül és jiddisül, amely iratok részletei érintik a Buda visszafoglalása előtti zsidó életet és a magyarországi állapotokat általában. Minthogy a szövegek érdemi részei mégiscsak az 1686 utáni helyzetre vonatkoznak, célszerű volt itt lemondani róluk, és kiadásukat félretenni egy esetleges későbbi gyűjtemény, a jelen kötet folytatása számára.

5763. *adár séni* / 2003. március

Rövidítések

LATIN BETŰS RÖVIDÍTÉSEK

#	a jelen kötetbe felvett források sorszáma
/	vagy
(...)	az eredeti szövegből kihagyott rész
[...]	az eredetiben hiányzó, de kiegészíthető szövegrész
{...}	szövegváltozat
(!)	javítás / emendatio (a héber szövegben)
(xxx)	kiegészítés / betoldás (a fordításban), az érthetőség kedvéért
§	"bekezdés" / "pont" (héber szövegben: *szeif*)
Am.	Librum Amos / Ámosz k.
b.	ben / bar (személynevekben)
bar	ben R.
bT	babylóniai Talmud / *Bávli*
BV	Bányai Viktória utalása
c.	caput / fejezet
ca.	circa / körülbelül
Cant.	Cantica canticorum / Sir ha-sirim / Énekek éneke
Cef.	Cefanja k. / Librum Zephaniae
Chron.	Librum Chronicorum / Divrei ha-jamim / Krónikák k.
col.	columna / hasáb
coll.	columnák / hasábok
Dan.	Librum Danielis / Dániel k.
Deut.	Deuteronomium / Devárim / Mózes V. k.
e.	előtt
Ed.	Editor / Edited by
EP	Engel Pál utalása
Esth.	Librum Esther / Eszter k.
Ex.	Exodus / Semot / Mózes II. k.
Ez.	Librum Ezechiel / Jehezkiél / Ezékiel k.
Ezr.	Ezra k. / Librum Esrae
Gen.	Genesis / Berésit / Mózes I. k.
Hos.	Hosea k. / Librum Hoseae
hrsg.	herausgegeben von
Hrsg.	Herausgeber
i. h.	az idézett helyen
i. m.	idézett mű
Iob	Ijjob / Iob / Hiob / Librum Iob / Jób k.
Jer.	Jeremja / Jeremiás k.
Jes.	Jesaja / Ézsaiás / Izajás k.
JL	Jólesz László utalása
Joel	Joél k. / Librum Joel
Jon.	Jona / Librum Jonae / Jónás k.
Jos.	Librum Josuae / Józsua k.
jT	Jeruzsálemi Talmud / *Jerusalmi*
Jud.	Librum Judicum / Softim / Bírák k.
k.	könyve
k.	körül
KA	Kubinyi András utalása
kül.	különösen
Lev.	Leviticus / Va-jikra / Mózes III. k.
M	Misna
m. f.	mint fent
Mal.	Maleákhi / Librum Maleachi / Malakiás k.
Mikha	Mikha / Librum Michae / Mikeás k.
MS	manuscriptum / kézirat
Neh.	Nehemja / Librum Nehemiae
n.	sz. jegyzet
N	ibn
no.	numerus / numero (héber szövegben: *szimán*)
nos.	numeri
Num.	Numeri / Ba-midbár / Mózes IV. k.
o.	ország (Magyaro. stb.)
Obad.	Obadja (Ovadja) / Abdiás k.
p.	pagina / old.
PG	Pálffy Géza utalása

pp.	paginae / oldalak
Prov.	Mislei / Proverbia / Librum proverbiorum
Ps.	Psalmi / Librum Psalmorum / Tehillim / Zsoltárok k.
Qoh.	Qohelet / Kohelet / Ecclesiastes
R.	rabbi
Reg.	Librum Regum III–IV / Királyok k. I–II
Rut	Rut / Librum Ruth / Rut k.
s. v.	sub voce / a (…) szócikkben
Sam.	Librum Samuelis I–II / Librum Regum I–II / Sámuel k. I–II
SchmHI	Schmelzer Hermann Imre utalása
SchS	Scheiber Sándor utalása
Sir.	Ben Szira / Sirakh / Siracides / Ecclesiasticus
sk.	és a következő (oldal)
skk.	és a következő (oldal)ak
stb.	s a többi
SuT	*Seélot u-tesuvot* / Responsa / responsumok
sz.	szám(ú)
szerk.	szerkesztette
Thr.	*Ékha* / Threni / Librum Threnorum / Lamentationes
ti.	tudniillik
uo.	ugyanott
uő	ugyanő
var.	variáns / más olvasat
verss.	versus (többes szám) / sorok
vö.	vesd össze
Zekh.	Zekharja / Librum Sachariae / Zakariás k.

ראשי תבות

Magyarul	Feloldása	Rövidítés
1 / egy	אחד	א׳
később / után(a)	אחר	א׳
későbbi	אחרון	א׳
uram és atyám	אדוני אבי	א״א
lehetetlen / nem lehet	אי אפשר	א״א
“Even ha-ezer” / “Segítség köve”	אבן העזר	א״ה
nem zsidók	אינם יהודים	א״י
Izráel földje (*Erec Jiszráél*) / Szentföld	ארץ ישראל	א״י
ezután	אחר כך / אחרי כן	א״כ
ha így van / eszerint	אם כן	א״כ
mondta neki / nekünk / nekik	אמר לו (לנו / להם)	א״ל
Ó, jaj nekünk, mert vétkeztünk	אוי לנו כי חטאנו	א״ל״כ״ח
(…) lelkét	את נשמת	א״נ
lásd ק״ג ע״ס	אגב סודר	א״ס
rabbinikus bíróság feje	אב בית דין	אב״ד
Eliezer ben Nátán	אליעזר בן נתן	אב״ן
uram / urunk	אדוני	אדו׳
Urunk, tanítónk	אדונינו מורינו	אדמ״ו

Magyarul	Feloldása	Rövidítés
Jákob sátra / testvéreink, Izráel fiai	אהלי יעקב / אחינו (בני) ישראל	אה״י
urunk, királyunk, az Örökkévaló felkentje	אדונינו המלך משיח י׳ (השם)	אהמ״י
a világ népei	אומות העולם	או״ה
ezek után	אחר זאת / אחר זה	אח״ז
azután / ezután / később	אחר כך / אחרי כן	אח״כ
ha az Örökkévaló (a Név) akarja	אם ירצה השם	אי״ה
úgy legyen, legyen meg az akarata	אמן כן יהי רצון	אכי״ר
atyám, tanítóm és mesterem	אבי מורי ורבי	אמ״ו
úgy legyen, mindörökre, örökkön örökké	אמן נצח סלה ועד	אנס״ו
mégis / annak (ennek) ellenére	אף על גב	אע״ג
mégis / annak (ennek) ellenére	אף על פי	אע״פ
mégis / annak (ennek) ellenére	אף על פי	אעפ״י
mégis / annak (ennek) ellenére	אף על פי כן	אעפ״כ
mégis / annak (ennek) ellenére	אפילו הכי	אפ״ה
ha történetesen azt mondod	אם תמצא לומר	את״ל
2 / második	שנים / שני	ב׳
(rabbinikus) bíróság	בית דין	ב״ד
a gyülekezet háza / zsinagóga	בית הכנסת	ב״ה
Istennek (a Név) hála	ברוך השם	ב״ה
a Szentély	בית המקדש	ב״ה
nagy bűneink miatt	בעוונותינו הרבים	ב״ה
hitelező	בעל חוב	ב״ח
szabad / felszabadult nő	בת חורין	ב״ח
Joszéf Karo, *Beit Joszéf* (“József háza”)	בית יוסף	ב״י
meghatalmazott	בא כוחה / בא כוחי	ב״כ
“kívül mirajtunk” / holttest	בר מינן	ב״מ
(Jósua,) Nun fia	(יהושע) בן נון	ב״ן
(…) úr / rabbi fia	בן רב / רבי	ב״ר
uram és atyám fia	בן אדוני אבי	בא״א
ha nem (az igazat) mondja, a bűn őt terheli (Lev. 5,1)	באם לא יגיד ונשא עוונו	באלי״ע
a gyülekezet háza / zsinagóga	בית הכנסת	בהכ״נ
R. (…) úr fia	בן הרב רבי	בהר״ר
külföldön	בחוץ לארץ	בחו״ל

Magyarul	Feloldása	Rövidítés
(rabbinikus) bíróság	בית דין	בי״ד
a tiszteletre méltó (…) úr fia	בן כבוד רב	בכ״ר
ilyen alapon / ilyen esetek felől	בכהאי גונא	בכה״ג
tiszteletre méltó tanítónk, (…) úr fia	בן כבוד מורנו הרב	בכמ״ר
tiszteletre méltó tanítónk, (…) úr fia	בן כבוד מורנו הרב	בכמה״ר
tiszteletre méltó tanítónk, (…) úr fia	בן כבוד מורנו הרב	בכמו״ר
más / idegen nyelven	בלשון אחר(ת)	בל״א
askenázi / jiddis nyelven	בלשון אשכנז	בל״א
megszaggatták a ruháikat (Joel 2,13)	בלו שלמותיהם	בל״ו
uram és atyám fia	בן לאדוני אבי	בלא״א
ebben az esetben	בנידון דידן	בנ״ד
szavai végén	בסוף דבריו	בס״ד
jó (kedvező) jelben / véggel (szerencsésen)	בסימן / סוף טוב	בס״ט
az Örökkévaló (a Név) segítségével	בעזרת השם	בע״ה
adós	בעל חוב	בע״ח
szombat (elő)estéjén / péntek este	בערב שבת	בע״ש
a ház ura / családfő	בעל הבית	בעה״ב
nagy bűneink miatt	בעוונותינו הרבים	בעו״ה
az Örökkévaló (a Név) segítségével	בעזרת השם	בעז״ה
a (…) szakaszban / fejezetben	בפסוק / בפרק	בפ׳
beteglátogatás	בקור חולים	בק״ח
(…) fia / (…) úr fia	בן רב	בר
a tanúvallomás szabálya szerint	בתורת עדות	בת״ע
jótékonyság	גמילות חסדים	ג״ח
szintén	גם כן	ג״כ
Éden-kert	גן עדן	ג״ע
felszabadító válólevél	גט שחרור	ג״ש
gematria (következtetési alakzat)	גימטריא	גי׳
tórai törvény	דין תורה	ד״ת
az Isten / az Örökkévaló / a Név	האלהים / האלקים / השם / י׳	ה׳
a nagy tudós	החכם הגדול	ה״ה
nem ő-e? / ő maga / nem más, mint	הלא הוא / הרי הוא (הם)	ה״ה
mentse meg / őrizze őt (/ minket / őket) az Örökkévaló (a Név)	השם יצילו (/ ~נו / ~ם) / ישמרהו (/ ~נו) / ירחם	ה״י

Magyarul	Feloldása	Rövidítés
a rabbi / R. (…)	הרב / רבי	ה״ר
a Szent – legyen áldott –	הקדוש ברוך הוא	הב״ה
hozzon reánk jót	הבא עלינו לטובה	הבע״ל
Mose Iszerlesz, *Haggahot* (“Magyarázatok”)	רבי משה איסרליש (הרמ״א), הגהות	הג״ה
magyarázat / pótlás / hozzáfűzés a (…)-hoz	הגהת ה-(…)	הג״ה
a tudós / a nagy rabbi	החכם / הרב הגדול רבי	הה״ר
a tanult (…) úr	החבר רב	הח״ר
az Örökkévaló bosszulja meg a vérét (/ vérüket)	השם י(נ)קום דמו (/ דמם)	הי״ד
az Örökkévaló (a Név) – legyen áldott a neve –	השם יתברך	הי״ש
a fent említett	הנזכר למעלה / הנזכר לעיל	הנ״ל
az említett	הנזכר	הנז׳
szerény véleményem szerint	הנראה לעניות דעתי	הנלע״ד
a szent (mártir)	הקדוש / הקדושה	הק׳
a Szent	הקודש	הק׳
a Szent – legyen áldott –	הקדוש ברוך הוא	הקב״ה
a császár – növekedjék a dicsősége –	הקיסר ירום הודו	הקיר״ה
R. (…) úr	הרב רבי	הר״ר
az Örökkévaló (a Név) – legyen áldott –	השם יתברך	הש״י
az Örökkévaló (a Név) – legyen áldott –	השם יתברך	השי״ת
ha azt mondod / mondanád	ואם תאמר	וא״ת
és ez annak, aki ért hozzá / megérti	ודי למבין	וד״ל
és az ilyen eset(ek)	וכהאי גונא	וכה״ג
stb.	וכוליה	וכו׳
és (…) lelkét	ואת נשמת	ו״נ
ez a szava	זה לשונו	ז״ל
emléke legyen áldott	זכרונו לברכה	ז״ל
élő utód	זרע קיים	ז״ק
emléke legyen élő az eljövendő világban	זכרונו לחיי העולם הבא	זלה״ה
az igaz emléke legyen áldott	זכר צדיק לברכה	זצ״ל
az igaz és szent emléke legyen áldott	זכר צדיק וקדוש לברכה	זצוק״ל
élő utód	זרע של קיימא	זש״ק
Isten ne adja	חלילה וחס	ח״ו

Magyarul	Feloldása	Rövidítés
alulírott(ak)	חתום / חתומים מטה	ח״מ
külföld	חוץ לארץ	חו״ל
bölcseink – emlékük legyen áldott –	חכמינו זכרונם לברכה	חז״ל
a tanult Icik úr	חבר ר׳ איצק	ח׳ר׳אי
áv (hó) 9 / kilencedike	ט (/ תשעה) באב	ט״ב
Tur: "Even ha-ezer" ("Segítség köve")	טור אבן העזר	טא״ה
egy / egyik nap(on)	יום אחד	י״א
istenfélő	ירא אלוהים	י״א
vannak, akik azt mondják	יש אומרים	י״א
"Jore déa" ("A tudás tanítója")	יורה דעה	י״ד
ünnep	יום טוב	י״ט
az Örökkévaló (a Név)	השם	י״י
őrizze őt Sziklája	ישמרהו צורו	י״ץ
a neve legyen áldott	יתברך שמו	י״ש
"Jore déa" ("A tudás tanítója")	יורה דעה	יו״ד
lássa meg utódját, és éljen hosszú ideig, úgy legyen	יראה זרע יאריך ימים אמן	יזיי״א
égetett szesz	יין שרוף	יי״ש
épüljön fel Isten városa (bármely városról)	יבנה עיר אלהים	יע״א
Isten óvja meg őt (/ őket)	יגן עליה (/ ~הם) אלהים	יע״א
őrizze őt Sziklája és szabadítója	ישמרהו(/ ~ה) צורו (/ ~ה) וגואלו (/ ~ה)	יצ״ו
növekedjék a dicsősége	ירום הודו	יר״ה
töröljék el nevét és emlékét	ימח שמו וזכרו	יש״ו
hogyha / csak / csupán	כי אם	כ״א
mindenki	כל אחד	כ״א
főpap	כהן גדול	כ״ג
kézirat	כתב יד	כ״י
annyi	כל כך	כ״כ
Kac (*kohén cedek*) / ha-Kohén	כהן צדק	כ״ץ
a tiszteletre méltó (…) úr	כבוד רב	כ״ר
még inkább	כל שכן	כ״ש
a tiszteletre méltó rabbi	כבוד הרב	כה״ר
a tiszteletre méltó R. (…) úr	כבוד הרב רב	כהר״ר

Magyarul	Feloldása	Rövidítés
kétszeres (jutalom) az Egekből	כפול מן השמים	כמ״ה
tiszteletre méltó tanítónk, R. (…)	כבוד מורנו הרב	כמ״ר
ahogyan írva van / írta	כמו שכתוב / כמו שכתב	כמ״ש
tiszteletre méltó tanítónk, R. (…)	כבוד מורינו הרב	כמה״ר
tiszteletre méltó tanítónk, R. (…) úr	כבוד מורינו הרב רב	כמוהר״ר
lelked az (én) lelkem	כנפשך וכנפש	כנ׳ וכנ׳
amint fent említve van / a fent említett(ek) szerint	כנזכר לעיל	כנ״ל
amint említve van	כנזכר	כנז׳
amint fentebb említve van	כנזכר למעלה / כנזכר לעיל	כנז״ל
kézirat	כתב יד	כת״י
uram és atyám (…)	לאדוני אבי	לא״א
az örök lakóhelyre	לבית עולמו	לב״ע
külföldre / el az országból	לחוץ לארץ	לחו״ל
az egész világnak / mindenkinek	לכולי עלמא	לכו״ע
méltóságod tiszteletre méltó Tóra-tudása / nagyra becsült személye	למעלת כבוד תורתו	למכ״ת
szerény véleményem szerint	לעניות דעתי	לע״ד
az időszámítás szerint	לפרט	לפ׳
a kis időszámítás szerint	לפרט קטן	לפ״ק
százalék (%)	למאה	לק׳
az Egek kedvéért	לשם שמים	לש״ש
úrnő / asszony	מרת	מ׳
boldog emlékezetű / megboldogult	מנוחתו כבוד	מ״כ
Jom Tov Vidal, *Maggid Misne* (“A Misné Tora hirdetője”)	מגיד משנה	מ״מ
mindenesetre / mégis / ezért is	מכל מקום	מ״מ
igaz tanító	מורה צדק	מ״ץ
ahogyan írva van / írta(m)	מה שכתוב / מה שכתב (/ ~תי / ת)	מ״ש
a híres (neves) emberek közül	מאנשי השם	מא״ה
a sátorban ülő asszonyok között / fölött áldott legyen (Jud. 5,24)	מנשים באוהל תבורך	מב״ת
tanítónk, R. (…) úr	מורנו הרב רבי	מהר״ר
tanítóm / tanítónk	מורי / מורנו	מו׳

Magyarul	Feloldása	Rövidítés
tárgyalás	משא ומתן	מו״מ
tanítóm (/ ~nk) és rabbi(nk)	מורי ורבי	מו״ר
tanítónk, R. (...)	מורנו הרב	מוה״ר
tanítónk, R. (...) úr	מורנו הרב רבי	מוהר״ר
annál inkább	מכל שכן	מכ״ש
gyanútlanul elmondva	מסיח לפי תומו	מל״ת
szám / no.	מספר	מס׳
tudása miatt nagy tekintélyű	מעלת כבוד תפארתו	מעכ״ת
magas méltósága	מעלת תפארתו	מעל״ת
Mózes, tanítónk – béke legyen vele –	משה רבנו עליו השלום	מרע״ה
ami nem	מה שאין כן	משא״כ
világítson fénye	נרו יאיר	נ״י
fent említett	נזכר למעלה / הנזכר לעיל	נ״ל
hozomány	נכסי מלוג	נ״מ
(legyen) nyugalma / lelke az Édenben	נוחו / נשמתו עדן	נ״ע
nemes / nagylelkű	נדיב	נד׳
az említett	נזכר	נז׳
kitaszítás, kiközösítés, kiátkozás	נדוי חרם שמתא	נח״ש
szerény véleményem szerint	נראה לעניות דעתי	נלע״ד
(úgy) látszik	נראה	נר׳
őrizze és áldja meg / szabadítsa meg őt a Könyörületes	נטריה רחמנא וברכיה / ופרקיה	נר״ו
összeg	סך	ס׳
a léviták elöljárója (vezetője) / lévita / ha-Lévi	סגן לויה	ס״ל
Tóra-tekercs(ek)	ספר / ספרי תורה	ס״ת
a léviták elöljárója (vezetője) / lévita / ha-Lévi	סגן לויה	סג״ל
no.	סימן	סי׳
Jichak ben Joszéf, "A parancsolatok kis könyve"	ספר מצוות קטן	סמ״ק
rajta	על גב	ע״ג
az ügyben / ~ miatt / kapcsán	על דבר	ע״ד
annak tudatában	על דעת	ע״ד
szerény véleményem	עניות דעתי	ע״ד

Magyarul	Feloldása	Rövidítés
béke legyen vele	עליו השלום	ע״ה
bálványimádás	עבודה זרה	ע״ז
erre fel	על זה	ע״ז
mellett	על יד	ע״י
apud / (…)-nál / által	על ידי	ע״י
eddig	עד כאן	ע״כ
ezért	על כן	ע״כ
azzal a feltétellel, hogy	על מנת	ע״מ
szerint / alapján	על פי	ע״פ
lásd ott	עיין שם	ע״ש
alulírott tanúk	עדים חתומים מטה	עח״מ
ünnep előestéje	ערב יום טוב	ע״ט
szent város	עיר הקודש	עיה״ק
eddig az ő szavai	עד כאן דבריו	עכ״ד
és mégis / mindezek ellenére	עם כל זה	עכ״ז
eddig az ő szavai	עד כאן לשון / לשונו	עכ״ל
mindenesetre	על כל פנים	עכ״פ
csillagokat és csillagképeket imádók / bálványimádók	עובד(/ ~י) כוכבים ומזלות	עכו״ם
hasáb / (old. / p.) oldal	עמוד	עמ׳
szerint	על פי	עפ״י
a nem zsidók előírásai / törvényei	ערכאות של גויים	עש״ג
az (adott) szakasz szerint / alapján	על שם הפסוק	עש״ה
a szent szombat előestéje	ערב שבת קודש	עש״ק
NN / XY / az illető	פלוני	פ׳
fejezet / szakasz	פרק	פ׳
egy fillér	פרוטה אחת	פ״א
2. szakasz	פרק ב׳	פ״ב
első fejezet	פרק קמא	פ״ק
NN, ZZ fia	פב״פ	פב״ב
NN, ZZ fia	פלוני בן פלוני	פב״פ
NN / XY / az illető	פלוני	פלו׳
a bíróság döntése / ítélete	פסק דין	פס״ד
megfontolandó	צריך עיון	צ״ע

Magyarul	Feloldása	Rövidítés
község	קהלה	ק׳
hatályos szerződés	קנין גמור	ק״ג
hatályos szerződés, érvényes jogcím	קנין גמור אגב סידר	ק״ג א״ס
könnyebb esetek alapján ("könnyebbről a nehezebbre") (következtetési alakzat)	קל וחומר	ק״ו
szent község	קהל קדוש / קהלה קדושה	ק״ק
a sófár-fújás egyik hangrendje	תקיעה תרועה תקיעה	קר״ק
a sófár-fújás egyik hangrendje	תקיעה שברים תקיעה	קש״ק
a sófár-fújás egyik hangrendje	תקיעה שברים תרועה תקיעה	קשר״ק
(...) úr	רב	ר׳
a hónap első napja	ראש חודש	ר״ח
birodalmi tallér	רייכש טלר	ר״ט
vagyis / értsd / ti.	רוצה לומר	ר״ל
jesiva feje	ריש מתיבתא	ר״מ
rövidítések	ראשי תבות	ר״ת
Rabbénu Tam (Jaakov ben Méir)	רבינו תם	ר״ת
ura a világnak	רבונו של עולם	רבש״ע
R. Gérsom, a száműzetés fénye	רבנו גרשום מאור הגולה	רגמ״ה
tanítóink – emlékük legyen áldott –	רבותינו זכרונם לברכה	רז״ל
adósságlevél	שטר חוב	ש״ח
Istennek hála	שבח לאל	ש״ל
Joszéf Karo, *Sulhan arukh* ("Terített asztal")	שולחן ערוך	ש״ע
a nyolcadik (napi) ünnep (Num. 29,35)	שמיני עצרת	ש״ע
előimádkozó	שליח צבור	ש״צ
szóbeli (Tóra / tan / hagyomány)	(תורה) שבעל פה	שבע״פ
Speyer, Worms, Mainz	שפייאר וורמס מינץ	שו״ם
kérdések és feleletek / Responsa	שאלות ותשובות	שו״ת
(legyen) kétszeres jutalma az Egekből	שכרו כפול מן השמים	שכמ״ה
ami / amint meg van írva	שנאמר	שנ׳
ami / amint meg van írva	שנאמר	שנא׳
Jiszráél Iszerlejn, *Terumat ha-desen* ("Beszolgáltatás az áldozati hamuból")	תרומת הדשן	ת״ה
épüljön fel, és álljon meg szilárdan (csak Izráelben lévő városra)	תבנה ותכונן	ת״ו

Magyarul	Feloldása	Rövidítés
tudós férfi(ak)	תלמיד חכם / תלמידי חכמים	ת״ח
Istennek hála	תודה לאל	ת״ל
Talmud-Tóra	תלמוד תורה	ת״ת
épüljön fel és álljon meg szilárdan, mihamarább, még a mi napjainkban	תבנה ותכונן במהרה בימינו	תוב״ב
bölcseink rendelkezése – emlékük legyen áldott –	תקנת חכמינו זכרונם לברכה	תחז״ל
lelke legyen bekötve az élők kötelékébe (I. Sam. 25,29)	תהי נפשו צרורה בצרור החיים	תנצב״ה

HÉBER KÚTFORRÁSOK
Magyarország és a magyarországi zsidóság történetéhez
a kezdetektől 1686-ig

מקורות עבריים
על אודות ההיסטוריה של הונגריה
ויהודי הונגריה
בימי הביניים
(מראשיתה ועד 1686)

#1–195

1

Pszeudo-Joszéf ben Gorion ha-Kohén

A *JOSZIPPON* A MAGYAROK EREDETÉRŐL ÉS LAKÓHELYÉRŐL

953

ספר יוסיפון

מוצא העם ההונגרי ומקום מושבו

953

A *Joszippon*-t (*Széfer Joszippon*), amelyből az alábbi részlet való, Dél-Itáliában írták (953). Tényleges szerzőjének nevét nem ismerjük. Magában a könyvben fiktiv szerzőnév szerepel: Joszéf ben Gorion ha-Kohén. A fiktiv szerzőnév Josephus Flavius héber neve és papi címe. Maga a *Joszippon* cím is az ő nevéből ered. Az anonym szerző célja láthatóan az lehetett, hogy a rendelkezésére álló források, főként Josephus Flavius művei[1] – pontosabban, ezek latin fordításai – és egyéb források alapján ismertesse Izráel történetét a Második Templom korában, s kivált a Róma elleni küzdelmeket, egészen az úgynevezett zsidó háború végéig. A régmúlt megelevenítése és klasszikus leírásainak visszacsatolása a héber nyelvű irodalmi hagyományba a Dél-Itáliában az ókor óta folyamatosan jelen lévő és északabbra is egyre inkább elterjedő zsidó közösségek történeti tudatát erősítette.

KIADÁS

- *Széfer Joszippon* (Mantova, 1480 k.) (az első nyomtatott kiadás, Júda Leon Mosconi XIV. századi átdolgozása alapján; ezt a szöveget újra kiadta David Ginzburg, Berdicsev, 1896–1913).
- *Széfer Joszippon* (Kusta / Konstantinápoly, 1510; Venecia / Venezia, 1544; reprint, Jerusalem, 1956) (a mantovaitól különböző kézirat alapján).[2]
- *Széfer Joszippon*, "Introduction" by Avraham J. Wertheimer (Jerusalem: Hajjim Hominer, 1966, 1971[4]).
- *Széfer Joszippon*, ed. David Flusser, I (Kuntreszim. Mekorot u-mehkarim, 49) (Jerusalem: Merkaz Zalman Shazar, 1979); II (Jerusalem: Moszad Bialik, 1980) (kritikai kiadás, a Jerusalem, Jewish National and University Library, Hebrew MS, no. 41 280 kézirat alapján).

IRODALOM

- Yitzhak Baer, "Széfer Joszippon ha-ivri", in: Yitzhak Baer, Joshua Guttmann & Moshe Schwabe, Eds., *Széfer Dinaburg* (Jerusalem: Beit ha-Midrash le-Morei ha-Ivri, 1949), pp. 178–205.
- David Flusser, "Mehabbér Széfer Joszippon. Demuto u-tekufato", *Cijjon / Zion*, NS 18 (1953), pp. 109–126.

[1] *Iudaiké arkhaiologia / Antiquitates Iudaicae* ("Zsidó régiségek") / *A zsidó nép története*; *Peri tou Ioudaikou polemou / De bello Iudaico* (*Bellum Iudaicum*) / *A zsidó háború*.

[2] Minden szokványos nyomtatott kiadás a jelzett konstantinápolyi kiadáson alapszik, jóllehet a kiadók rendszerint arra hivatkoznak, hogy a velencei kiadást vették alapul; a velencei kiadás nyilvánvalóan azonos a konstantinápolyival.

• Alexander Marx, "Josef Ben Gorion Editions", *Studies in Bibliography and Booklore*, 6 (1962), pp. 38–49.
• Ariel Toaff, *Cronaca Ebraica del Sefer Yosephon* (Rome: Rabbinical Seminary of Rome, 1969).
• David Flusser, "Josippon", in: *Encyclopaedia Judaica*, X (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 296–298.
• Püspöki Nagy Péter, "A zsidóság a korai Árpád-korban. A magyar társadalom vallási viszonyai a kazár hittitától IV. Béla zsidó-privilégiumáig (861–1251)", in: uő, szerk., *1100 éves együttélés: a magyar és magyarországi zsidóság a haza és a fejlődés szolgálatában* (Budapest: Magyarországi Holocaust Emlékalapítvány, 2001), pp. 5–62, kül. p. 29 sk. stb.

(...) בני יפת: גומר ומגוג ומדי ויון ותובל ומשך ותירס. בני גומר הם: פרנקוס היושבים בארץ פרנקוס על נהר שיגנא; ריפת הם בריטנוס היושבים ריפתניא על נהר לירא, ושופכים נהר שיגנא ולירא בים אוקיינוס הוא ים הגדול; תוגרמה הם עשר משפחות: מהם כוזר ופיצנק ואלן ובולגר וכצבינא וטורק וכוז וזכוך ואונגר ותולמץ. כל אלה חונים בצפון ושמות ארצם על שמותם החונים על נהרי התל. אך אונגר ופיצנק חונים על נהר הגדול הנקרא דנובי הוא דוניי.

(...)

ספר יוסיפון, מהדורת דוד פלוסר, חלק א' (ירושלים תשל"ט), עמ' 55 (כ"י ירושלים, דף 1א, 1–7).

(...) Jefet fiai:[3] Gómer, Magóg, Mádaj, Jáván, Tuval, Mesekh és Tirász. Gómer fiai:[4] Frankosz,[5] Frankosz országában, a Szigna (ś/šYGN')[6] folyónál; Rifat[7] – ők a Bretanosz (BRYṬNVS),[8] akik Riftaniában (RYPTNY')[9] laknak, a Lira (LYR')[10] folyónál, a Szigna és a Lira az Ókjanosz tengerbe ('VQYYNVS) ömlik, ez a Nagy tenger;[11] Tógarma (TVGRMH),[12] ez tíz családot jelent: Kuzar (KVZR),[13] Picnak (PYCNQ),[14] Alan ('LN),[15] Bulgar (BVLGR),[16] Kacbina (KCBYN'), Turk (ṬVRQ),[17] Kuz (KVZ), Zakuk (ZKVK), Ungar ('VNGR)[18] és Tolmac (TVLMC).[19]

[3] Gen. 10,2.

[4] Vö. Gen. 10,3. Az itt szereplő felsorolást a *Joszippon* kibővíti, és részben meg is változtatja.

[5] Frankosz: a "frank"-ok (gallok, franciák). A *Joszippon* ezen a ponton rugaszkodik el a bibliai felsorolástól. – A *Frankosz* név itt a Genesis e helyén szereplő *Askenáz* helyett.

[6] Szigna: a Szajna.

[7] Rifat: Gen. 10,3.

[8] Bretonok.

[9] Bretagne (Franciao.)

[10] Lira: a Loire.

[11] Ti. az Atlanti-óceán.

[12] Tógarma: Gen. 10,3. A Bibliában tartomány Kis-Ázsiában; a középkori héberben a törökök, török népek, illetve Kis-Ázsia / Törökország.

[13] Kuzar: a kazárok.

[14] Picnak: pecseneg; a besenyők.

[15] Alan: alánok; a kazárok déli szomszédai, a Kaukázus térségében.

[16] Bulgar: a (volgai) bulgárok.

[17] Turk: a törökök.

[18] Ungar: a magyarok. A név írásváltozatai a *Joszippon* kéziratiban stb.: 'VGR, 'VNGR, 'VNGRY. *Széfer Joszippon*, ed. David Flusser, II (Jerusalem: Moszad Bialik, 1980), p. 255.

[19] Tolmac: Tolmač / Tolmacs, besenyő törzs. (KA)

Ezek mind északon táboroznak, és országuk neve az ő nevükről van. Táborozó helyük a Hetel (HTL) folyóinak[20] vidéke. Csak Ungar és Picnak táboroznak a Danuvinak (DNVBY)[21] nevezett nagy folyónál – ez a Dunij (DVNYY).[22]

(...)

Széfer Joszippon, ed. David Flusser, I (Jerusalem: Merkaz Zalman Shazar, 1979), p. 55 (MS p. 1a, verss. 1–7).

= Kohn Sámuel, *Héber kutforrások* (1881), pp. 3–9, no. I.

MEGJEGYZÉS

A *Joszippon* bevezető része a világ népeinek leírásában a Biblia[23] nyomán felsorolja az ismert népeket és lakóhelyüket, de a Népek / Nemzetségek jegyzékét a szerző a középkori krónikákban szokásos módon[24] aktualizálta: saját korának népeit valamely bibliai névhez kapcsolta. Közlései a X. század első felének állapotait rögzítették. A későbbi középkorban a zsidó szerzők forrásként használták a művet.[25]

A magyarok neve a *Joszippon*-ban jelenik meg először a héber nyelvű írásbeliségben. A héber névalak változatai nyugat-európai forrásra vallanak.

A szöveg a *Bretanosz* névvel kapcsolatosan a héber "lakik" jelentésű igét használja, ellenben a Tógarma stb., köztük az Ungar névvel összefüggésben a héber "sátorban lakik" / "sátorozik" / "táborozik" igét; az utóbbi esetleg a harcias életmódra is utal ("harci tábor"). (BV)

[20] Hetel (Hetl): Itil / Etel, a Volga.

[21] Danuvi: a Duna latin nevéből (*Danubius*).

[22] Dunij / Dunaj: Duna.

[23] Gen. 10.

[24] Mint a magyar krónika-irodalomban, például, a *Gesta Hungarorum*, ahol "Moger" mint Jáfet fia szerepel (c. 1), vagy Kézai Simon, aki név szerint is hivatkozik Josephus "héber nyelvű" könyvére (c. 4), amely nyilván a *Joszippon*.

[25] Hasonló genealógiát ismertet Avraham Zakut; lásd alább, #62 (1). Átvette a *Joszippon* jegyzékét, de a nevekben bizonyos változtatásokat eszközölt, Élijáhu Kapszáli krónikája, a *Széder Élijáhu zuta*; lásd alább, #67 (1).

2

Haszdáj ibn Saprut

LEVELE CÓRDOBÁBÓL JOSZÉF KAZÁR KIRÁLYNAK

955 k.

חסדאי אבן שפרוט

אגרתו מקורדובה אל יוסף מלך הכוזרים

בערך 955

Haszdáj[1] / Hiszdáj ben Jichak ben Ezra ibn Saprut (Safrút)[2] (915 k.–970 k.), kiváló orvos, az Omajjáda kalifátusban, III. Abd al-Rahmán al-Nászir kalifa (912–961) córdobai udvarában a X. század közepén évtizedeken át magas tisztséget viselt: gyakorlatilag ő irányította az államügyeket, és emellett ő volt a zsidó közösség vezetője. III. Abd al-Rahmán, aki a kalifa címet felvette (929), ezzel jelezte, hogy egyenrangúnak tekinti magát az iszlám világ akkori fejével, a baghdádi Abbászida kalifával. Nem elképzelhetetlen, hogy főminisztere éppen a politikai kapcsolatok kiszélesítése érdekében kereste a kapcsolatot a keleti zsidó közösséggel. Haszdáj levele Joszéf kazár[3] királyhoz és a király válasza fontos forrása a zsidó történelemnek a X. században, és emellett értékes adatokat tartalmaz a kor diplomáciájára, illetve a kazárok történetére és vezető rétegüknek, a kagán környezetének zsidó vallására nézve is.

Haszdáj ibn Saprut levelét, a tulajdonképpeni levél előtt álló – itt nem közölt – költemény (*pijjut*) akrosztichonjának szavaiból ítélve, valószínűleg héber nyelvű titkára, Menahém ben Szarúk írta le. A stilus is hasonlít Menahém *canciller* más fennmaradt fogalmazványainak stilusához. A levél a követek szavait mint egyenes idézeteket adja vissza. Lehetséges, hogy a követek beszámolójáról írásos feljegyzések feküdtek Haszdáj vagy Menahém előtt.

A kazár levélváltás

A kazár levélváltás kéziratai körül sok bizonytalanság van. A két levelet először Jichak ben Avraham Akris[4] tette közzé, állítólag Egyiptomban talált kézirat(ok) alapján, 1577-ben befejezett és Konstantinápolyban kiadott könyvében, amelyben a tíz "elveszett" törzs nyomait kutatja. Az általa kinyomtatott szöveghez igen közel áll a levélváltás Oxfordban őrzött kézirata.[5] Az oxfordi

[1] A héber írásmód szerint. – I. Ottó császár követe (Johannes Gorz) a nevét így írta le latinul: *Hasdeu* (Jacques-Paul Migne, *Patrologiae cursus completus. Series latina*, Series secunda, vol. 137, § 121).

[2] Arab neve: Abu-Júszuf.

[3] A héber betűkép szerint egyértelműen *kazár*; egyébként pedig szokás a nevet *kuzár / kozár*, a görög, arab stb. írásmód nyomán *khazar* vagy latinosan *chazar* formában is használni. Eredeti alakja *kaszar*, és újabban a *caesar* címből származtatják. A népnévhez lásd Róna-Tas András, "A kazár népnévről", *Nyelvtudományi Közlemények*, 84 (1982), pp. 349–380; uő, "Újabb adatok a kazár népnév történetéhez", *Nyelvtudományi Közlemények*, 85 (1983), pp. 127–134.

[4] Jichak Akris (1530 k.–1603) talmudista. Sokat volt úton, számos kéziratot gyűjtött, ezek egy részét Konstantinápoly / Isztambulban könyvben is kinyomtatta (1577). Személyéhez lásd Ed., "Akrish, Isaac ben Abraham", in: *Encyclopaedia Judaica*, II (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 503–504.

[5] Oxford, Christ Church College Library, no. 193. – Valószínűleg Dr. John Fell (1625–1686), Lord Bishop of Oxford gyűjteményéből.

kézirat, amely mindkét levelet tartalmazza, nyilvánvalóan egyfajta dokumentum-gyűjtemény (chrestomathia) lehetett. Mind Haszdáj levelének, mind pedig Joszéf válaszának fennmaradt egy-egy további kéziratos másolata is, mégpedig Szentpétervárott, Abraham Firkovits (Firkovich / Firkovics) (1786–1874) karaita zsidó tudós és szenvedélyes kéziratgyűjtő nagyobbrészt Egyiptomban vásárolt – és a főként a kairói (Fosztát) volt karaita zsinagóga genizájának anyagából vett számos értékes szöveg mellett több hamisítványt is tartalmazó – egykori gyűjteményében.[6] A válaszlevél szövege a Firkovits Gyűjtemény kéziratában több ponton lényegesen bővebb, mint Akris kiadása vagy az oxfordi kézirat. Johannes Buxtorf, jr. (1599–1664), kiadása, amely a levélváltást a keresztény hebraisztika körében ismertté tette, számos ponton – többnyire apróságokban – eltér Akris szövegétől, inkább saját szöveg-értelmezése, mintsem egy számunkra ismeretlen kézirat alapján. Nem tartozik szorosan a levélváltás anyagához, de a kazár–zsidó kapcsolatokat igazoló források között fontosnak számít két további kézirat: az úgynevezett "Cambridge Document",[7] amelyet Solomon Schechter a kairói geniza anyagával együtt szerzett meg a Cambridge University Library számára: egy kazár zsidó levele, aki Joszéf király kortársának mondja magát, és részletesen – érdemben a kazár király válaszlevelével és arab forrásokkal[8] egybehangzóan – elmondja a kazárok zsidó hitre térésének történetét, valamint az úgynevezett "kijevi levél",[9] amelynek eredetijét talán a kijevi kazár zsidó közösség állította ki.[10] Mindkét utóbbi is a kairói genizában került elő.

A szövegek hitelessége körül a XVII. század óta viták folynak, részben mind a mai napig.[11] Régi és egymástól független hivatkozások[12] azonban azt bizonyítják, hogy a két levél legkésőbb a XI.

[6] Императорская Публичная Библиотека / Публичная Библиотека им. М. Е. Салтыкова-Щедрина, a második Firkovits Gyűjtemény, MS Heb., no. 1, illetve no. 157, resp.

[7] Cambridge University Library, MS T-S Misc. 35–38 / Loan 38.

[8] Al-Dzsajháni (a X. század eleje) elveszett földrajzi műve, a *Kitáb al-maszálik va-l-mamálik* ("Utak és országok könyve") nyomán al-Maszʿúdi *Kitáb murúdzs al-dzahab va-maádin al-dzsawáhir* ("Aranymezők és drágakőbányák könyve") (943); al-Isztakhri, *Kitáb al-maszálik va-l-mamálik* ("Utak és országok könyve") (951/52); Ibn Haukal (a X. század második fele) *Kitáb al-maszálik va-l-mamálik* ("Utak és országok könyve"); végül, al-Bakri (a XI. század második fele) ugyancsak *Kitáb al-maszálik va-l-mamálik* ("Utak és országok könyve") című könyveiben stb. Idevágó szövegrészeiket magyarul Kmoskó Mihály (1876–1931) postumus kiadásban közzétett fordítása adja: *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom*, szerk. Zimonyi István, I, 2 (Magyar Őstörténeti Könyvtár, 13) (Budapest: Balassi Kiadó, 2000), pp. 28, 75, 170 sk., 253–255, resp.

[9] Cambridge University Library, MS T-S 12,122.

[10] A levél gyaníthatólag Haszdáj ibn Sapruttal kapcsolatos iratok gyűjteményéből való, s nyilván másolat. Az eredetit bizonyos Mar Jaakov ben Hanukka számára állították ki, abból a célból, hogy váltságdíja fedezetéül pénzt gyűjtsön a zsidó közösségek körében. Sok zsidó név szerepel benne. Egy magyar vonatkozásához is lásd Scheiber Sándor, "Új kazár-héber dokumentum", *Magyar Nemzet*, 46, no. 138 (1983. június 12), p. 7; Róna-Tas András, "A keleti magyarok egy kairói geniza-levélben", in: *Évkönyv, 1983/84* (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1984), pp. 293–296; Scheiber Sándor, "Héber és jiddis kútforrások és adatok Magyarország történetéhez", *Lymbus Művelődéstörténeti Tár*, 2 (Szeged, 1992), pp. 7–18, no. 2.

[11] Joszéf kazár király válaszlevelét fiktivnek minősíti újabban Eliyahu Ashtor, *Korot ha-jehudim bi-Szefárád ha-muszlimit*, I (Jerusalem: Kirjath Sepher, 1966), pp. 142–146 / *The Jews of Moslem Spain*, I (Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1973), pp. 210–217.

[12] *Tanna di-bé Élijáhu* (midrás) (974 k.); Ibn Haukal, *Kitáb szúrat al-ard* (988 c.) egy kézirata (1086); R. Jehuda b. Barzillaj al-Bargeloni, *Széfer ha-ittim* (1100 k.); Jehuda ha-Lévi (Halévi / Halévy) (Córdoba), *Kitáb al-hiddzsa va-d-dalil fi naszr ad-din ad-dalil / Khazari / Széfer ha-kuzri* (1140); R. Avraham ibn Daud (a RABAD) (Toledo), *Széfer ha-kabbála* (1160 k.). – Lásd Simha Assaf, "R. Jehuda al-Barceloni al Iggeret Joszéf melekh ha-kuzarim", *Jeschurun*, 11 (1924), pp. 113–117; uő, *Mekorot u-mehkarim be-toldot Jiszráél / Texts and Studies in Jewish History* (Jerusalem: Moszad ha-Rav Kuk [Kook], 1946), pp. 91–95; Pavel K. Kokovcov, *Еврейско-хазарская переписка в X веке* (Leningrad: Izdatel'sztvo Akademii Nauk SzSzSzR, 1932), p. 127 skk.; Scheiber Sándor, "Héber és jiddis kútforrások és adatok Magyarország történetéhez", *Lymbus Művelődéstörténeti Tár*, 2 (Szeged, 1992), pp. 7–18, no. 3.

század óta a zsidó irodalmi hagyomány része volt, és ez megerősíti, vagy éppen igazolja, legalább a régiségét, és alighanem hitelességét is. Douglas M. Dunlop könyvének elemzései óta a hitelesség iránti kételyek nagyjából elültek. Dunlop a levelek héber nyelvének elemzésével bizonyítani tudta, hogy a két levelet más-más személy fogalmazta, valamint hogy Haszdáj levele és Joszéf király válasza a héber nyelvismeret más-más szintjén áll, továbbá azt is, hogy a válaszlevél hosszabb változatának temérdek helyneve nem merő kitalálás. Mindenesetre, a levélváltás szövegét a történeti értékelés során mindenképpen a többi dokumentummal együtt kell vizsgálni. Haszdáj minden kétségen kívül kiterjedt kapcsolatokat tartott fenn a Córdoba külpolitikája számára fontos ügyekben, levelezést folytatott zsidó személyekkel is.[13] Valószínűnek látszik, hogy valamikor a X. század végén – XI. század elején valamelyik zsidó központban egy kisebb gyűjteményt állítottak össze a zsidó közösségek keleti kapcsolatainak dokumentumaiból, és ez az anyag együtt vagy szövegenként másolatokban terjedt el, az irodalmi hagyományozás természetének megfelelően. A hagyományozás irodalmi jellegére vall a levelek címfelirata, az utalás arra, hogy Haszdáj "boldog emlékezetű", azaz nem élő személy. Nyilvánvaló, hogy a levélváltás iránti érdeklődést a kazárok – pontosabban, a kagán (a kazár uralkodó) és a főemberek – zsidó vallása motiválta.[14] A zsidó siker-történet hatása alatt fiktiv iratok is keletkezhettek és kerülhettek forgalomba, ugyanakkor a többszöri másolás során az eredeti szövegek valamelyest bizonyára megsérültek (kihagyás vagy betoldás, szövegromlás stb.). A szövegek megítélésekor nem feledhető az sem, hogy a zsidó, keresztény és muszlim hittudósok disputája a kazár király előtt erősen emlékeztet a Jehuda ha-Lévi *Khazari*-jában kidolgozott hitvitára.

Magyarország történetére nézve a levélváltásban az egyetlen adat *Hungarin* és az itt lakó zsidók említése: Haszdáj a Horvátországban és Magyarországon élő zsidó kereskedők közvetítésével juttatta el a levelet a kazár királyhoz. Távolibb magyar vonatkozása lehet annak is, hogy a kazár király levele futólag említi az ugor (?) / magyar (?) (törzsek) határát. A magyar "ős"-történeti / történeti irodalomban azonban hosszú időn át olyan nagy érdeklődés kísérte a kazár birodalommal kapcsolatos kutatásokat, benne a Haszdáj ibn Saprut – Joszéf kazár király levélváltást és az ehhez kapcsolódó szövegeket, illetve annyi vita folyt, annyi ötlet, spekuláció – és részben zsidóellenes vádaskodás is – merült fel a dél-oroszországi magyar törzsek, majd pedig a kelet-európai zsidók, benne a magyarországiak, tényleges vagy vélt kazár kapcsolatai körül, illetve ürügyén,[15] hogy pusztán a szorosan a jelen gyűjtemény tárgykörébe vágó rövid szemelvény közlése helyett mi is, mint már Kohn Sámuel, mindkét levél teljes szövegét adjuk.

KIADÁS

• Jichak Akris, *Kol mevasszér*[16] (Konstantinápoly, 1577; Basileae / Basel, 1589[2]; 1607[3]) (Haszdáj ibn Saprut és Joszéf kazár király leveleinek első kiadása[17]).

[13] Csak egy példa rá Alexander Scheiber & Zvi Malachi, "Letter from Sicily to Hasdai ibn Shaprut", *Proceedings of the Academy for Jewish Research*, 41–42 (1973/1974), pp. 207–218.

[14] A sikertörténet népszerűségét nyugodtan hasonlíthatjuk a középkori magyar történeti hagyományban a Keleten maradt magyarok iránti érdeklődéshez.

[15] Arthur Koestler, *The Thirteenth Tribe: The Kazar Empire and Its Heritage* (London: Hutchinson, 1976) / *A tizenharmadik törzs. A kazár birodalom és öröksége* (Budapest: Kabala Kft., 1990).

[16] "A hírnök hangja."

[17] A levélváltás későbbi kiadásaihoz és jiddis fordításához lásd Julius Fürst, *Bibliotheca Judaica* (1863) (reprint, Hildesheim: Georg Olms Verlag, 1960), I, p. 30; III, p. 258.

• Johannes Buxtorf, jr., *Kuzari – Liber Cosri...* (Basileae / Basel, 1660; reprint, "Introduction" by Herbert Davidson, Farnborough: Gregg International, 1971) (a két levél terjedelmes részleteinek latin fordítása Buxtorf Jehuda ha-Lévi / Halévi *Kuzari* című művének kiadásához írt Bevezetésében).[18]
• Albert Harkavy, "Ein Briefwechsel zwischen Cordova und Astrachan zur Zeit Swjatoslaws (um 960) als Beitrag zur alten Geschichte Süd-Russlands", *Russische Revue*, 6 (St.-Petersburg, 1875), pp. 69–97.
• Avraham Elijahu [Albert] Harkavy, "Mi-kitvei R. Haszdáj ha-nászi u-Joszéf melekh ha-Kuzarim", *Ha-Karmel*, 3, no. 4 (1875), pp. 204–209 (a szentpétervári kézirat német fordítása, illetve a héber szöveg).
• Paulus Stephanus Cassel, *Der Chazarische Königsbrief aus dem 10. Jahrhundert. Ein Beitrag zur Geschichte des südlichen Russland* (Berlin: Sunem, 1876).
• Solomon Schechter, "An Unknown Khazar Document", *The Jewish Quarterly Review*, NS 3 (1912/13), pp. 181–219 (a "Cambridge Document" kiadása).
• Avraham Kahana, *Szifrut ha-hisztorija ha-jiszraélit*, I (Varsa / Warszawa: Di Welt, 1922; reprint, Jerusalem: Makor, 1969), pp. 30–45 (Johannes Buxtorf, jr., kiadása, 1660, nyomán).
• Pavel K. Kokovcov, *Еврейско-хазарская переписка в X веке* (Leningrad: Izdatel´sztvo Akademii Nauk SzSzSzR, 1932) (a két levél kiadása Jichak Akris nyomtatott szövege, valamint az oxfordi és leningrádi / szentpétervári kéziratok alapján, továbbá a "Cambridge Document" és Jichak Akris előszava a szövegközléshez).
• Norman Golb & Omelian Pritsak, *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century* (Ithaca, NY – London: Cornell University Press, 1982) (a kijevi levél kiadása).
• Gunnar Svane, *Den kazarisk–andalusiske brevveksling: Hebraiske kilder til Ruslands ældste historie* (Arbejdspapir, 3) (Aarhus: Aarhus Universitet, Slavisk Institut, 1993) (a kazár levelezés dán fordítása).
• Joseph D. Benmaman, "Historia de la extraordinaria vida de Hasdai ibn Shaprut", *Maguen – Escudo*, 100 (1996), pp. 9–19; 103 (1997), pp. 4–17; 107 (1998), pp. 41–48 (spanyol fordítás).
• Nissan D. Korobkin, *Yehuda HaLevi, The Kuzari: In Defense of the Despised Faith* (Northvale, NJ: Jason Aronson, 1998), kül. p. 341 skk. (új angol fordítás).

IRODALOM

• Avraham Yarmolinsky, "The Khazars: A Bibliography", *Bulletin of the New York Public Library*, 42 (1938), pp. 695–710; 63 (1959), pp. 237–241.
• Bernard D. Weinryb, "The Khazars: An Annotated Bibliography", *Studies in Bibliography and Booklore*, 6, no. 3 (1963), pp. 111–129; 10 (1976), pp. 57–74.
• A. Astaikin, *Библиография по истории Хазарии* (www.khazaria.com/brook.html).
• Kevin A. Brook, *Bibliography: Khazar Studies 1901–Present* (www.khazaria.com/khazar-biblio/toc.html).
—
• Christian M. Fraehn, *De Chasaris: Excerpta ex scriptoribus Arabicis* (Petropoli: Litteris Academicis, 1822).
• Christian M. Fraehn, *Ibn Foszlan's und anderer Araber Berichte über die Russen älterer Zeit: Text und Übersetzung mit kritisch-philologischen Anmerkungen...* (St. Petersburg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, 1823); reprint, ed. Harald Haarmann (Hamburger philologische Studien, 39) (Hamburg: Helmut Buske Verlag, 1976).
• Selig Cassel [Stephanus / Selig Paulus Cassel], "Der Brief Josef's des Chazarenkönigs an Chasdai in getreuer Übersetzung, mit ausführlichen historischen und ethnographischen Anmerkungen", in: uő, *Magyarische Alterthümer* (Berlin: Veit, 1848), pp. 182–219.
• Albert Harkavy, "Jüdisch-chazarische Analekten", *Jüdische Zeitschrift für Wissenschaft und Leben*, 3 (Breslau, 1864/65), pp. 204–210, 286–292.

[18] A szöveg e kiadás nyomán lenyomtatva a *Kuzari* más kiadásaiban is: (Hannover, 1838); ed. G. Brecher (Prag, 1838–1840) stb.

• Wilhelm Bacher, "Antikaräisches in einem jüngeren Midrasch", *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judenthums*, 23 (1874), pp. 266–274 / "Egy midrás a kozárok áttéréséről", *Magyar-Zsidó Szemle*, 2 (1885), pp. 557–561; új lenyomatban in: uő, *Szentírás és zsidó tudomány* (H. n.: Múlt és Jövő Kiadó, 1998), pp. 31–35.
• Paulus Cassel [Stephanus / Selig Paulus Cassel], *Der chazarische Königsbrief aus dem 10. Jahrhundert, von neuem übersetzt und erklärt* (Berlin, 1877).
• Albert Harkavy, "Mittheilungen über die Chasaren", *Russische Revue*, 10 (St.-Petersburg, 1877), pp. 310–324; 11 (1877), pp. 143–167.
• Kohn Sámuel, *A zsidók története Magyarországon. A legrégibb időktől a mohácsi vészig* (Budapest: Athenaeum, 1884), p. 28 skk.
• Németh Gyula, *A honfoglaló magyarság kialakulása* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1930.
• Mandel Miklós, *József khazár király válaszlevelének hitelessége* (Pécs: Dunántúl Egyetemi Nyomdája, 1929).
Maximilian [Menahem] Landau, *Beiträge zum Chazarenproblem* (Schriften der Gesellschaft zur Förderung des Wissenschafts des Judentums, 43) (Breslau, 1938).
• Telegdi Zsigmond, "A kazárok és a zsidóság", in: *Évkönyv, 1940* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1940), pp. 247–287.
• Abraham N. Pollak [Poliak], "Hitgajrut ha-kuzarim", *Cijjon / Zion*, NS 6 (1941), pp. 106–112, 160–180.
• Menahem Landau, "Maamado ha-nokhahi sel beajat ha-kuzarim", *Cijjon / Zion*, NS 8 (1943), pp. 94–106.
• Abraham N. Pollak [Poliak], *Kazarija* (Tel-Aviv: Moszad Bialik, 1943, 1944², 1951³).
• Ananiasz Zajączkowski, *Ze studiów nad zagadnieniem chazarskim – Études sur le problème des Khazars* (Polska Akademia Umiejetności. Prace Komisji Orientalistyczney, 36) (Kraków: Nakl. Polskiej Akademii Umiejetnosci, 1947).
• Boris A. Rybakov, "К вопросу о роли хазарского каганата в истории Руси", *Sovietskaya Arheologiya*, 18 (1953), pp. 128–150.
• Mandel Miklós, "A kazár levelezésről", in: *Új Élet Naptár, 1959 (5719/5720)* (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1959), pp. 270–277 (a "Cambridge Document" fordítása).
• Douglas M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars* (Princeton Oriental Studies, 16) (Princeton: Princeton University Press, 1954), p. 125 skk. (New York: Schocken Verlag, 1967²).
• Ben-Zion Dinur, *Toldot Jiszráél: Jiszráél ba-gola*, I, 2 (Tel-Aviv: Devir, 1961), pp. 33–47 (a levelek szemelvényes kiadása, magyarázatokkal).
• Ananiasz Zajączkowski, "Khazarian Culture and Its Inheritors", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 12 (1961), pp. 299–307.
• Mikhail I. Artamonov, *История хазар* (Leningrad: Izdatel´sztvo Goszudarsztvennogo Ermitaža, 1962).
• Douglas M. Dunlop, "The Khazars", in: Cecil Roth, Ed., *The World History of the Jewish People*, Second series, II: *The Dark Ages. Jews in Christian Europe, 711–1096* (Tel-Aviv: Massadah – New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1966).
• Lev N. Gumilev, *Открытие хазарии* (Moszkva: Nauka, 1966).
• Németh Gyula, *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Közzéteszi Berta Árpád (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971²), p. 162 skk.
• Eliyahu Ashtor, "Hisdai (Hasdai) ibn Shaprut", in: *Encyclopaedia Judaica*, VIII (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 533–534.
• Douglas M. Dunlop & Ed., "Khazars", in: *Encyclopaedia Judaica*, X (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 944–953.
• Omelian Pritsak, "The Khazar Kingdom's Conversion to Judaism", *Harvard Ukrainian Studies*, 2 (1978), pp. 271–281; új lenyomatban in: uő, *Studies in Medieval Eurasian History* (London: Variorum Reprints, 1981).
• Swetlana A. Pletnjowa [Pletneva], *Die Chasaren. Mittelalterliches Reich an Don und Wolga* (Leipzig: Koehler und Amelang, 1978), p. 126 skk.: "Die Annahme der jüdischen Religion"; p. 147 skk.: "Briefwechsel zwischen Chasdai Ibn Schafrut und Kagan Joseph".

• Peter B. Golden, *Khazar Studies. An Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars*, I–II (Bibliotheca Orientalis Hungarica, 25) (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980).
• Dieter Ludwig, *Osteuropäische Geschichte: Struktur und Gesellschaft des Chazaren-Reiches im Licht der schriftlichen Quellen* (Diss. Münster, 1982).
• Peter B. Golden, "Khazaria and Judaism", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 3 (1983), pp. 127–156.
• Scheiber Sándor, "Új kazár-héber dokumentum", *Magyar Nemzet*, 46, no. 138 (1983. június 12), p. 7.
• Scheiber Sándor, "Héber és jiddis kútforrások és adatok Magyarország történetéhez", *Lymbus Művelődéstörténeti Tár*, 2 (Szeged, 1992), pp. 7–18, no. 1.
• Zimonyi István, "Kazár birodalom", "Kazár–magyar kapcsolatok", "Kazárok", in: Kristó Gyula, főszerk., Engel Pál & Makk Ferenc, szerk., *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994), pp. 335–338.
• Anna Frenkel, "The Jewish Empire in the Land of Future Russia", *Australian Journal of Jewish Studies*, 9 (1955), pp. 142–170.
• Róna-Tas András, *A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe* (Budapest: Balassi Kiadó, 1996), p. 189 skk.: "A kazárok".
• Scheiber Sándor, *A feliratoktól a felvilágosodásig. Kétezer év zsidó irodalma* (New York – Budapest – Jeruzsálem: Múlt és Jövő Lap- és Könyvkiadó, 1997), pp. 126–132 (Haszdáj ibn Saprut levele Kohn Sámuel fordításában).
• Kevin A. Brook, *The Jews of Khazaria* (Northvale, NJ: Jason Aronson Publishers, 1999).
• Püspöki Nagy Péter, "A zsidóság a korai Árpád-korban. A magyar társadalom vallási viszonyai a kazár hittitól IV. Béla zsidó-privilégiumáig (861–1251)", in: uő, szerk., *1100 éves együttélés: a magyar és magyarországi zsidóság a haza és a fejlődés szolgálatában* (Budapest: Magyarországi Holocaust Emlékalapítvány, 2001), pp. 5–62.
• Hunyadi László, "A Schechter-féle szöveg: egy névtelen kazár zsidó levele Haszdai ibn Sapruthoz", in: Róna-Tas András, szerk., *Források a korai magyar történelem ismeretéhez* (Magyar Őstörténeti Könyvtár, 16) (Budapest: Balassi Kiadó, 2001), pp. 162–175 (a "Cambridge Document" latin betűs átírása és fordítása).

A héber szöveget Pavel K. Kokovcov kiadása alapján közöljük. Kokovcov Jichak Akris kiadását követi, de gondosan regisztrálja az oxfordi kézirat változatait.[19] Kritikai apparátust nem adunk, de Kokovcov nyomán [szögletes zárójelben] feltüntetjük a fontosabb, esetenként tartalmi eltéréssel is járó változatokat. Ahol lehet, a lényegesebb eltéréseket a fordításban is jelezzük. A héber szöveg tagolatlan, a rövidítések szokásos jelzésén kívül nem használ írásjeleket, a pont rendszerint új bekezdés jellegű tagolást jelent. Az áttekinthetőség érdekében az eredeti szöveg bekezdésein kívül is több új bekezdést nyitottunk, a pontokat ezek végén külön jelölés nélkül kitettük.

A változatok jelzete:
A = Akris
F = Firkovits (Szentpétervár, második Firkovits Gyűjtemény, MS Heb., no. 1)
O = Oxford (Christ Church College Library, no. 193)

[19] Feltünteti a második Firkovits Gyűjtemény kéziratának és Buxtorf nyomtatott kiadásának variánsait is, ezek azonban főként helyesírási jellegűek, illetve szövegromlást, illetve alaptalan javítást jelentenek, ezért figyelmen kívül hagytuk őket. Kahana kiadása főként Buxtorfot követte, és helyenként maga is javított a szövegen.

מכתב רב חסדאי בן יצחק מ״כ למלך אלכזר
(...)

ממני חסדאי בן יצחק בן עזרא מבני גלות ירושלם אשר בספרד עבד אדני המלך המשתחוה אפים [ארצה (A ,O)] לעמתו והכורע אל מול מקום שבת נחלת מעלת גדולתו מארץ מרחקים השש בשלותו והשש בגדולתו ובמנוחתו והפורש כפיו לאל בשמים [השמים (O)] להאריך ימים על ממלכתו בקרב [כל (O)] ישראל.

מי אנכי ומי חיי לעצור כח לחקות מכתב אל אדני המלך ולבקר יקר תפארתו אבל נשענתי בקשט נתיבה ומעגלי מישרים ומה יכולת שרעף למצוא אמרי שפר אצל הולכי [הלוכי(A ,O)] גולה שוכחי רבצם אשר סר מעליהם הוד מלכות וימשכו עליהם ימי עוצר ומשפט ואותותם לא נראו בארץ ולפי שבי הגולה אנו פליטת ישראל עבדי אדני המלך שרויים בשלוה בארץ מגורינו כי אלוהינו לא עזבנו ולא סר צלו מעלינו ויהי כאשר מעלנו באלוהינו הביאנו במשפט וישת מועקה במ[ו]תנינו ויער את רוח הפקידים אשר היו על ישראל וישימו עליו שרי מסים ויכב[י]דו עולם וילחצום בחימה עזה ויכנעו תחתיהם ותמצאן אותם צרות רבות ורעות וכראות אלהינו את ענים [עניים (O)] ועמלם ואפס עצור ועזוב היתה סבה מאתו ויציבני לפני המלך ועלי הטה חסד ויסב את לבבו אלי לא בצדקתי כי אם בחסדו ולמען בריתו ובזאת עניי הצאן קודרים שגבו ישע ותרפינה ידי לוחציהם ותקפוץ ידם מענוש ויקל עולם ברחמי אלהינו.

יודע לאדני המלך כי שם ארצנו שאנו גרים בתוכה בלשון הקדש ספרד ובלשון ישמעאלים יושבי הארץ אלאנדלס ושם מדינת הממלכה קרטבה ארכה חמשה ועשרים אלף באמה ורוחב עשרה אלף והיא משמאל לים המהלך אל ארצכם היוצא מן הים הגדול וסובב כל הארץ.

ובין המדינה הזאת ובין הים הגדול אשר אין אחריו ישוב תשע מעלות ממעלות הרקיע אשר השמש הולכת מהם בכל יום מעלה אחת לדברי החכמים החוזים בכוכבים וכל מעלה מהן בארץ ששה וששים מילין ושתי ידות מיל וכל מיל שלושת אלפים אמה כן נמצאו בתשע מעלות שש מאות מילין ומן הים הגדול הזה הסובב את כל הארץ אל מדינת קשטנדינא שלשת אלפים ומאה ונתרחקה מדינת קרטבה משפת הים ההולך לארצכם שמונים מילין ואמצא בספרי החכמים כי אורך ארץ אלכזר ששים מעלות שהם מאתים וששים וששה מילין זו מדת דרך קרטבה אל קוסטנטינא.

והנני אקדים זכר מדת רחבה לגבולותיה בטרם אפרשנה ועבדך יודע כי קטן מצעירי המלך אדני גדול מנבוני ארצנו אבל איני מורה כי אם מזכיר.

אמרו תחכמוני[ם] יודעי העתים כי המקום הפונה ללכת השמש בחנות [במחנות (!)] טלה ומאזנים ובהם ישתוה ממוצא דבר השכל מרחבי המדינות כאלו התוו תו בארץ מזרח [ממזרח (!)] שמש עד מבואו במקום הזה אשר אילו נקשר קו בגלגל השמש בהשתוות לילה ויומם והיה הולך אל קצה הקו השני על חק התו הזה הן נמצא מרחק מדינתנו מן התו שמנה ושלשים מעלות ומרחק קסטנטינה ארבע וארבעים ומרחק גבולכם שבע וארבעים מעלות.

ולא הוצרכתי לחוות את זאת כי אם מרוב תמהון אשר תמהתי מזכר מלכותכם אשר לא הגיע אלינו ולא שמענו את שמעה כי אמרנו אכן אורך הדרך יעלים ממנו את שמע תפארת ממלכת אדני המלך אעפ"י ששמעתי כי נפלו במקום אדני המלך שני אנשים מאנשי ארצינו שם האחד ר' יהודה ב"ר מאיר בר נתן איש נבון וסבר וגרסן ושם הב' ר' יוסף הגריס גם הוא חכם אשריהם מה טוב חלקם אשר זכו לראות את יקר תפארת גדולת אדני המלך ומושב עבדיו ומעמד משרתיו ומנוחת נחלת ה' ונקל בעיני ה' להפליא גם לי בחסד הגדול הזה ויזכני לראות את הוד כסא מלכותו ולהקביל פניו בנעימים.

גם אגיד לאדני המלך את שם המלך המולך עלינו שמו עבד אלרחמאן בן מחמד (בן עבד אללה בן מחמד) בן עבד אלרחמאן בן חכים בן השים בן עבד אלרחמאן כולם מלכו זה אחר זה זולתי מחמד אבי מלכנו אשר לא מלך כי מת בחיי אביו ועבד אלרחמאן השמיני הוא הבא ארץ ספרד בהשתרר עליהם בני אלעבאסי קרוביהם אשר המה מלכו בארץ שנער בעת הזאת ועבד אלרחמאן זה השמיני הפונה ארץ ספרד בקום עליהם בני אלעבאסי הוא בן מועויא בן השאם בן עבד אלמאלך זה הנקרא אמיר אלמומנין ושמו ידוע מהתעלם ולא היה כמותו במלכים אשר היו לפניו.

ומדת ארץ ספרד ממלכת עבד אלרחמאן והאמיר אלמומנין יהי אלוהיו עמו שש עשרה מעלות שהן אלף ומאה מילין זאת מדת ארץ ממשלתו בגבולותיה ארץ שמנה רבת נהרות ועיינות ובורות חצובות ארץ דגן ותירוש ויצהר רבת תנובות ועדנים וכל מיני מגדים גנות ופרדסים ומצמחת כל עץ פרי ומפרחת כל מיני עצים אשר מעליהם מגדלים המשי כי המשי לרוב אצלינו מאד וגם בהררי ארצנו וביעריה מלקטים תולעת שני לרוב וגם נמצא אצלנו הרי כרכם למינין הרבה ויש בארצנו מוצא לכסף ומוצא לזהב ומהרריה חוצבים נחושת וגוזרים ברזל בדיל ועופרת ואבני הפוך ואבני גופרית ואבני שיש ואבני זכוכית ומוצא ללאון כי כן שמו בלשון ישמעאלים אשר יבואון סוחרים מאפסי ארץ ורוכלים מכל המדינות ואיים רחוקים ינהרו אליה מארץ מצרים ומשאר מדינות העליונות מביאין בושם ואבן יקרה וסוחרת מלכים ורוכלת רוזנים וכל חמודות מצרים ויאסוף המלך המולך עלינו סגולת כסף וזהב ונכבדות וקהלת חיילים אשר לא אסף כמוהו מלך אשר היה לפניו ומידי שנה בשנה יגיע קנינו מאת סוחרי שנער ורוכלי כראסאן וסוחרי מצרים ותוגרי אלהנד מאת אלף זהובים זה חק קנינו בכל שנה ושנה ואין זה כי אם מרוב הסוחרים הבאים מכל הארצות ומאייהם וכל דבר סחורותם וכל אודותם לא יתכן כי אם על ידי ולפי דברי שבח והודאה לאל הגומל עלי ברוב חסדיו.

ומלכי ארץ כשמעם את גדולתו ואת תקפו יובילו לו שי ויחלו פניו במנחות ובחמודות ומהם מלכי אשכנז ומלך הגבלים שהם אלצקלאב ומלך קושטנטיניה ומלכים אחרים ועל ידי תבאנה מנחתם ועל ידי תצאנה גמולתם.

תבענה שפתי תהלה לאלוהי השמים אשר הטה אלי חסדו לא בצדקתי כי אם ברוב רחמיו. ואת כל השלוחים האלה מביאי המנחות אני שואל אותם תמיד בעד אחינו ישרא' פליטת

הגולה אם שמעו שמע לדבר הדרור לשרידים אשר בלו [כלו (!)] בעבודה ולא מצאו מנוח עד אשר הודיעוני שלוחי כראסאן הסוחרים שאמרו לי כי יש ממלכת ליהודים נקראים על שם אלכזר ולא האמנתי לדבריהם כי אמרתי לא יאמרו לי כדבר הזה כי אם לרצות אותי ולהתקרב אלי ואשתומם על הדבר הזה עד אשר באו שלוחי קסטנטיניה בתשורה וכתב מאת מלכם אל מלכנו ואשאלם על הדבר הזה וישיבו אותי כי באמת הוא הדבר הזה וכי שם המלכות אלכזר ובין אלקסטנטינה ובין ארצם מהלך ט״ו יום בים אבל ביבשה יש בינינו אומות רבות ושם המלך המולך יוסף ואניות באות אלינו מארצם ומביאים דגים ועורות וכל מיני סחורות והם אנשי אחותינו ומכובדים עלינו ובנינו וביניהם שליחות ומנחות ולהם כח ומעוז גדודים וחיילים יוצאים בזמנים.

ואני כשמעי את הדבר הזה מלאתי משוש וחזקו ידי ואמצה תקותי ואקוד ואשתחוה לאלוהי השמים ואפן כה וכה למצוא ציר נאמן לשלוח לארצכם לדעת אמתת הדבר ולדעת שלום אדוני המלך ושלום עבדיו אחינו ויפלא הדבר על כי רחוק המקום והזמין לי הב״ה כידו [בידו (!)] הטובה עלי איש א׳ שמו מר יצחק בר נתן וישם נפשו בכפו ויתנדב ללכת באגרתי אל אדני המלך ונתתי לו שכר גדול לרוב וכסף וזהב קרבתי [לו (O)] להוצאותיו לו ולמשרתיו ולכל דבר לדרך וגם שלחתי מממוני מנחה מכובדת למלך קשטנטניה ואבקשה ממנו לעזור לשלוחי זה בכל צרכיו עד הגיעו אל המקום אשר אדוני חונה שם וילך שלוחי זה אל קשטנטיניה ויעמוד לפני המלך ויתן לו כתבי ומנחתי ויכבד את שלוחי ויתאחר עמו כמו ששה [ו׳ (A)] חדשים עם שלוחי אדוננו מלך קרטבה.

י״א אמר להם לשוב אלינו וכמו כן השיב את שלוחי ועמו אגרת וכתוב בה כי הדרך אשר בינינו וביניהם האומות שבינינו בקטטה והים סוער לא יעבור בו אדם כי אם בזמן ידוע וכשמעי את הדבר הרע הזה חרה לי עד מות ויצר לי מאד על אשר לא הקים את דברי ולא עשה כרצוני ותרב מהומתי ונכפלה דאגתי.

ואחרי כן רציתי לשלוח אגרתי אל אדני המלך מפאת ירושלם עיר הקדש וערבו לי אנשים מישראל להוליך אגרתי [אגרותי (O)] מארצם לנציבים ומשם לארמנייא ומארמנייא אל ברדעה ומשם אל ארצכם.

אני טרם אכלה לדבר אל לבי והנה שלוחי מלך הגבלים באים ועמהם ב׳ אנשים מישראל שם הא׳ מר שאול ושם הב׳ מר יוסף כשומעם את מהומתי נחמו אותי ויאמרו לי תנה לנו אגרותיך ואנחנו נגיעם [נגיען (!)] אל מלך הגבלים ובשביל כבודך ישגר כתבך אל בני ישראל היושבים בארץ הנגרין וגם כן ישלחוה אל רוס [רום (?)] ומשם אל בלגאר עד שיגיע כתבך כרצונך אל המקום אשר אתה רוצה.

הבוחן לב[ב]ות והחוקר כליות יודע כי לא עשיתי כל זאת לכבודי כי אם לדרוש ולדעת האמת אם יש מקום שיש ניר וממלכת לגולת ישראל ואין רודים בהם ולא מושלים עליהם ואלו ידעתי כי נכון הדבר הייתי מואס בכבודי ועוזב גדולתי ונוטש משפחתי והייתי הולך מהר אל גבעה בים וביבשה עד בואי אל המקום אשר אדוני המלך חונה שם לראות גדולתו

וכבוד מעלתו ומושב עבדיו ומעמד משרתיו ומנוחת פליטת ישראל ובראותי את יקר תפארת גדולתו וכבוד מעלתו ומושב עבדיו ומעמד ימנוחת פליטת ישראל תאורנה עיני ותעלוזנה כליותי תבענה שפתי תהלה לאל אשר לא עזב חסדו מעם ענייו. ועתה אם על המלך טוב ואם יראה במאויי עבדו תיקר נא נפשי בעיניו ויצוה את הסופרים העומדים לפניו לכתוב אל עבדו תשובה שלמה הנוטה אלי [אליו (A)] מארץ מרחקי׳ ויודיעני שרש הדבר ויסוד כל המעשה איך היתה נפילת ישראל במקום ההוא.

ואבותינו סיפרו לנו כי בתחילת שבתם היה שם המקום נקרא הר שעיר ואד[ו]ני יודע כי הר שעיר רחוק מן המקום אשר הוא חונה שם וזקנינו אומרים כי כבר נקרא הר שעיר אבל נתגלגלו הגזרות ויצאו מרעה אל רעה עד אשר נאחזו בארץ אשר הם יושבים עליה וגם אמרו לנו ישישי הדור קדמוני ה[נ]אמנים כי על מעלם נגזרה גזרת שמד ויעמד חיל כשדים באף ובחמה [ובחימה (A, O)] ויגנזו במערה את ספרי התורה וכתבי הקדש ועל זאת מתפללים במערה ובשביל הספרים למדו את בניהם להתפלל במערה ערב ובקר עד אשר משכו העיתים וברוב הימים שכחו ולא ידעו אודות המערה על מה נהגו להתפלל בתוכה אבל נוהגים מנהג אבותם ולא ידעו על מה ולקץ ימים קם איש יהודי ויבקש לדעת על מה ועל מה ויבא אל המערה וימצאה מלאה ספרים ויוציאם משם ומן היום ההוא והלאה שמו פניהם [ביניהם (A, O)] ללמוד התורה ככה ספרו לנו אבותינו כאשר שמעו הקדמונים שומע מפי שומע והדברים עתיקים.

ואותם ב׳ אנשים אשר מארץ הגבלים מר שאול ומר יוסף אשר ערבו לי להוביל אגרותי אל אדוני המלך אמרו לי כי היום כמו שש שנים בא אלינו איש יהודי סגיא נהור איש חכם ונבון ושמו מר עמרם ואמר כי הוא מארץ אלכזר והיה בבית אדוני המלך ומאכלי שולחנו ונכבד אצלו וכשמעי שלחתי אחריו מלאכים להשיבו אלי ולא השיגוהו גם בזה אמצה תקותי וחזקה תוחלתי.

ועתה הנה חקותי האגרת הזאת לאדוני המלך וחנותי למולו שלא תכבד עליו שאלתי ויצוה להודיע את עבדו את כל הדברים האלה וכל ענייני ארצו ומאיזה [ומאי זה (A)] שבט הוא ומה דרך המלכות איך ינחלו המלכים כסא כבוד המלכים המשבט ידוע אם ממשפחה הראויה למלוך ואם מלך בן מלך כאשר היא מנהג אבותינו בהיותם שוכנים בארצם.

ויודיעני אדוני המלך כמה מהלך ארצו ארכה ורחבה ערי חומה וערי פרזות ואם היא משקה או גשומה ועד אין פגע [יגע (O)] ממשלתו ומה מספר חייליו גדודיו ושריו ואל נא יחר לאדוני בשאלי מספר גדודיו יוסף ה׳ עליהם כהם אלף פעמים וירבכם ועיני המלך רואות ולא שאלתי השאלה הזאת כי אם למען אעלוז ברבות עם הקדש.

ויודיעני אדוני מספר המדינות אשר הוא רודה בהם ומספר המס אשר ישיבו לו אם יתנו לו מעשר ואם אדוני חונה תמיד בעיר ממלכה ידועה או אם הוא יסוב את כל גבול ממשלתו ואם האיים הקרובים אליו אם מהם מתיהדים ואם ישפוט את עמו או אם יקים להם שופטים ואיך עלותו בית ה׳ ועם אי זו אומה יערוך קרב ועל מי ילחם ואם המלחמה דוחה את השבת ומי

הממלכות והגוים אשר סביבותיו ומה שמם ומה שם ארצם ומה שם הערים הקרובות אל ממלכתו מן כראסאן ומן ברדעה ובאב אלאבואב ומנהג הליכת הסוחרים ההולכים אל מחוז אדוני המלך ויודיעני כמה מלכים מלכו לפניו ומה שמם וכמה מלך כל אחד מהם ובאיזה לשון אתם מדברים.

ובימי אבותינו נפל אצלינו איש יהודי נבון דבר היה מתיחס בשבט דן עד שמגיע לדן בן יעקב והיה מדבר בצחות וקורא שמות לכל דבר בלשון הקדש וכל דבר לא נעלם ממנו ובעמדו לדרוש בהלכה כך היה אומר אמר עתניאל בן קנז [קבל] מפי יהושע מפי משה מפי הגבורה.

ועוד בקשתי הפליאה מאת אדוני להודיע את עבדו אם יש אצלכם זכר לחשבון קץ הפלאות אשר אנו מחכים זה כמה שנים ונצא משבי אל שבי ומגולה אל גולה ומה כח תוחלת המצפה להתאפק על זאת.

ואיככה אוכל לתת דמי על חורבן בית תפארתנו ועל פליטי חרב אשר באו באש ובמים אשר נשארנו מעט מהרבה ונרד מכבוד ונשב בגולה ואין לאל ידינו באומרם לנו כל היום לכל עם ועם יש מלכות ולכם אין זכר בארץ.

וכאשר שמעו את שמע אדוני המלך ותוקף מלכותו ורוב חייליו תמהו ובזאת נשאנו ראש ותחי רוחנו ותחזקנה ידינו ותהי ממלכת אדוני לנו לפתחון פה ומי יתן ספות השמועה הזאת כח כי בזאת תרבה גדולתנו.

וברוך ה׳ אלהי ישראל אשר לא השבית לנו גואל ולא השבית ניר וממלכת משבטי ישראל יהי אדוננו המלך לעולם.

והייתי שואל בעד אודות אשר לא שאלתים לולי כי יגורתי להכביד על אדוני המלך בהרבות מלים כי כן דרך המלכים ואמנם כבר הרביתי והנני מודה בזאת ואנא אל יאשימני אדוני כי מרוב שיחי וכעסי דברתי עד הנה אבל כמוני ישגה וכמוהו יסלח כי אדוני יודע כי אין עם גולה דעת ולא עם בני שביה תושיה ואני עבדך לא פקחתי עין כי אם בתוך גולה ודלות על כן יש על אדוני המלך מאמתת החסד ומאורח האמת להעביר שגיוני עבדו ובלא ספק כבר שמעת איך היו מכתבי מלכי ישראל ומה אגרותיהם ומה מנהג בספרי שליחותם ואם על המלך טוב יעביר שגגת עבדו כידו הטובה וכחסדו הגדול.

ושלום רב לאדוני המלך לו ולזרעו ולביתו ולכסאו עד עולם ויאריך ימים על ממלכתו הוא ובניו בקרב ישראל.

אברהם כהנא, ספרות ההסטוריא הישראלית, חלק א׳ (וורשא תרפ״ב), עמ׳ 35–41.

Павел К. Коковцов, *Еврейско-хазарская переписка в X веке* (Ленинград, 1932), стр. 7–19.

A boldog emlékezetű Haszdáj ben Jichak levele Alkazar ('LKZR)[20] királyának.[21]
(...)[22]

Tőlem magamtól, Haszdáj ben Jichak ben Ezrától, aki Szefárádban él, és aki a Jeruzsálemből száműzöttek fiai közül való,[23] szolgája uramnak, királyomnak,[24] aki előtt leborulok,[25] és fensége előtt, örökös székhelye felé, térdet hajtok, egy távoli országból, és akinek örvend(ek) békéje, nagysága és nyugalma láttán, és kezem kitárom az Egek felé, hogy királysága hosszú ideig fennmaradjon Izráel[26] körében.[27]

Ki vagyok én, és mit ér az én életem,[28] hogy levelet merészkedem írni[29] uramnak, királyomnak, és vizsgálni akarom[30] becses dicsőségét? Mindenesetre, igaz ösvényt és egyenes utat[31] választottam. És hogyan is lehetne várni azt, hogy szép szavakat[32] találjanak a száműzetésben élők, akik már elfelejtették delelő helyüket, és akiktől eltávozott a királyság dicsősége, és hosszú ideje a nyomorúság és az ítélet napjait töltik,[33] és zászlóik már régóta nem láthatók a földön? És bár száműzöttek vagyunk,[34] Izráel maradéka,[35] mi, uram, királyom szolgái, békében élünk tartózkodásunk földjén, mert nem hagyott el bennünket a mi Istenünk, és nem vette le rólunk (oltalmazó) kezét.[36] És mert vétkeztünk Istenünk ellen, ő ítéletet hozott felettünk, megszorította a derekunkat,[37] és haragot gerjesztett az Izráel fölé rendelt hatóságokban, akik munkafelügyelőket helyeztek föléjük,[38] és (még) nehezebb terhet raktak rájuk, nagy haraggal szorongatták és megalázták őket. Számos és nagy baj lett a részük.[39] De amikor Istenünk látta nyomorúságukat és szolgai állapotukat, és hogy mindenki odalett,[40]

[20] F: *Alkazar*; A: *Al Kazar*; O: *Kazar*. A fogalmazás alapján úgy látszik, hogy a khorászáni követek mondták, hogy ez egy zsidó királyság, amelyet *Alkazar*-nak hívnak. A névben az *Al-* arab névelő.

[21] Ez a címfelirat értelemszerűen nem tartozik a szöveghez: Jichak Akristól, a levél első kiadójától való.

[22] Összesen 37 verses sor, a versfőkben: "Én, Haszdáj bar Jichak bar Ezra bar Saprut és Menahém ben Szarúk."

[23] Obad. 20. – Értsd: a zsidó diaszpora tagja.

[24] Ti. a kazár királynak.

[25] A, O: "a földre".

[26] O: "egész Izráel".

[27] Deut. 17,20.

[28] I. Sam. 18,18.

[29] Levelet merészkedem írni: ezt az igét (*le-hakkot*, "vésni") használja "írni" értelemben Jes. 30,8; 49,16; Ez. 23,14. (SchmHI) – Ugyanígy fogalmaz Haszdáj titkára, Menahém ben Szaruk bibliai lexikona, a *Mahberet* ("Füzet") Bevezetésének első mondatában stb.

[30] A *le-vakkér* igét szintén Menahém ben Szaruk használja "megvizsgálni", "szemügyre venni" értelemben (Lev. 27,33 nyomán, Ps. 27,4 szövegében).

[31] Prov. 4,11 nyomán. (BV)

[32] Gen. 49,21. (BV)

[33] Jes. 53,8.

[34] "Száműzöttek vagyunk": Johannes Buxtorf, jr., *Kuzari* (Basel, 1660) és Avraham Kahana (Varsa / Warszawa: Di Welt, 1922) kiadásában *benei ha-gola* szerepel. A *sevi ha-gola*, azaz "a száműzetés foglyai" kifejezés valószínűbbnek látszik. Haszdáj elbeszéli: annak ellenére, hogy a próféták ígéretei nem látszanak teljesülni, a fogság természetéből látszik, hogy az Isten nem hagyta el a zsidó népet. Vö. Ps. 74,9 (a *Targum* és a középkori zsidó kommentátorok értelmezése szerint).

[35] Jes. 4,2.

[36] Num. 14,9. (BV) – Szó szerint: "árnyékát".

[37] Ps. 66,11.

[38] Ex. 1,11.

[39] Ps. 71,20.

[40] II. Reg. 14,26, illetve Deut. 32,36.

őáltala úgy hozta a sors, hogy a király elé kerülhettem, és ő felém fordította (a király) szívét és kegyelmét, nem érdemeim miatt,[41] hanem kegyessége és a szövetségéhez való hűsége folytán. Ezzel a szorongatott nyáj[42] segítséghez jutott, sanyargatóinak keze meggyengült, megszűnt gyötörni őket, kezük lepattant a szegényről, és igájuk az Isten könyörületessége folytán könnyebb lett.

Tudja meg, uram, királyom, hogy annak az országnak a neve, ahol lakunk, a szent nyelven[43] Szefárád,[44] és Jismáélnek, az ország lakóinak nyelvén[45] pedig Alandalusz,[46] a királyság fővárosának neve Kortuba.[47] Hosszúsága könyökben (*amma*) huszonötezer,[48] szélessége tízezer, és bal felől[49] fekszik az országotokhoz vezető tengertől,[50] amely a Nagy tengerből[51] nyílik, és ez (utóbbi) körülöleli az egész földet.

E város és a Nagy tenger között, amely után már nincs más település, kilenc fok (*maala*) van, az égbolt fokai szerint, amely (fok)ok közül a Nap a csillagokat vizsgáló tudósok szerint minden nap egy fokot tesz meg, és minden ilyen fok a földön hatvanhat mérföldet (*mil*)[52] és két ötöd (*jad*) mérföldet[53] jelent, egy mérföld (*mil*) pedig háromezer könyök (*amma*). Így kilenc fokban hatszáz mérföld (*mil*) van.[54] És ettől a Nagy tengertől, amely az egész földet körülöleli, Kosztandina (QVŚ/ŠṬNDYN')[55] városáig (a távolság) háromezer-(egy)száz (mérföld). Kortuba városa a partjától annak a tengernek, amely az országotokig visz, mintegy nyolcvan mérföld (*mil*) távolságra fekszik. A tudósok könyveiben azt találtam, hogy Alkazar országának hosszúsága hatvan fok,[56] ami kétszázhatvanhat mérföld (*mil*), ez éppen a Kortuba és Kosztantinja (QVSṬNṬNY') (közötti) távolság.

Nos, határai kiterjedése mértékének említésével kezdem, mielőtt elmondanám: szolgád tudja, hogy uram, királyom kicsinyei[57] közül a legkisebb is nagyobb, mint országunk bölcsei. Egyáltalán nincs szándékomban, hogy kioktassalak, csupán emlékeztetni szeretnélek.

A tudósok, akik ismerik az időket,[58] azt mondják, hogy az a hely, ahol a Nap megfordul, a Bak és a Mérleg háza,[59] és ezekben érinti az egyenlítőt. Ebből józan megfontolás szerint

[41] Ima-formula.
[42] Szó szerint: "a nyáj legszegényebbjei". Zekh. 11,7.
[43] Ti. héberül.
[44] Vö. Obad. 20.
[45] Ti. arabul.
[46] Ti. Andalúzia; az *Al-* arab névelő. – A, O: "Al Andalusz".
[47] Kortuba: Córdoba.
[48] Amma: "könyök", bibliai hosszmérték, mintegy 0.45–0.53 m, de különböző források igen eltérő értékekkel használják, ezért pontos átszámítása nem lehetséges.
[49] Értsd: nyugatra (északi tájolás szerint).
[50] Ti. a Földközi-tenger.
[51] Ti. az Atlanti-óceán.
[52] Mil: "mérföld"; 1 *mil* rendszerint = 2 000 *amma*, azaz mintegy 1 km; itt, alább, 3 000 *amma*, azaz mintegy 1.5 km. – bT Joma 68b.
[53] Jad: talán 1/5 vagy 1/3, másképp: 0.2 vagy 0.3; a 2 *jad* mérföld (*mil*) tehát = 0.4 vagy 0.6 mérföld.
[54] 66.4 × 9 = 597.6 mérföld; illetve 66.6 × 9 = 599.4 mérföld.
[55] O: QVS[ṬNṬYNH]. – Kosztantina: Konstantinápoly / Bizánc / Istanbul ~ Isztambul.
[56] Értsd: a hosszúság 60. foka.
[57] Kicsiny: tudósok használta szerénységi formula.
[58] Esth. 1,13.
[59] Értsd: a csillagképek.

az következik,[60] hogy az országok szélességét oly módon tudhatjuk meg, hogy ezen a ponton[61] át egy vonalat húzunk kelettől nyugatig,[62] és ezt a napéjegyenlőség idején összekötjük a Nap útjával,[63] ez a vonal másik végét éppen ennél a vonalnál éri el. Ilyen módon városunk távolsága ettől a vonaltól harmincnyolc fok, Kosztantinja (QVSṬNṬYNY') távolsága negyvennégy, a ti határotok távolsága pedig negyvenhét fok.[64]

Mindezt csupán azért akartam elmondani, mert igen csodálkoztam, hogy királyságod híre (eddig) nem jutott el hozzánk, és nem hallottunk felőle semmiféle tudósítást. Azt gondoljuk, hogy (éppen) a nagy távolság miatt nem jutott el hozzánk uram, királyom királysága dicsőségének híre. Mindamellett, aèt hallottam, hogy országunkból[65] két férfi eljutott uram, királyom földjére, az egyiknek a neve R.[66] Júda bar Méir bar Nátán, művelt férfiú, aki képzett az értelmezésben,[67] a másiké R. Joszéf Hagrisz,[68] tudós ő is.[69] Üdv rájuk. Milyen jó sors jutott nekik, hogy láthatták uram, királyom nagy dicsőségét, alattvalóinak lakóhelyét, szolgáinak helyzetét[70] és az Örökkévaló (adta) birtok állapotát. Könnyű (volna) az Örökkévalónak, hogy ehhez a nagy kegyhez hasonlót tanúsítson[71] irányomban, és azzal jutalmazzon, hogy megláthatom királyi trónjának dicsőségét, és hogy hódolattal a színe elé lépek.

Azt is elmondom uram, királyomnak, hogy mi a neve annak a királynak, aki fölöttünk uralkodik. A neve Abd Alrahmán[72] ben Mohamed (ben Abd Allah ben Mohamed) ben Abd Alrahmán ben Hákim ben Hasim[73] ben Abd Alrahmán; mindannyian[74] egymást követve uralkodtak, kivéve Mohamedet, királyunk apját, aki nem lett király, mert még apja életében elhunyt. És Abd Alrahmán, a sorban a nyolcadik[75] az, aki Szefárádba jött, amikor fellázadtak a rokonai, Alabbászi fiai,[76] akik abban az időben Sineár országában[77] uralkodtak. És ez a nyolcadik Abd Alrahmán, aki eltávozott Szefárád országába, amikor Alabbászi fiai felkeltek

[60] Dan. 9,25.
[61] Ti. a térítőn.
[62] Értsd: végig az egész földön.
[63] Szó szerint: "kerekével".
[64] Azaz, a *jad* nagyobb értékével számolva, 2530, 2930, illetve 3130 mérföld, resp.
[65] Szó szerint: "országunk lakói közül".
[66] R.: Rav, "úr" vagy Rabbi (címként használva). Itt: "úr".
[67] Szó szerint: "értelmező és képzett"; értsd: járatos a hagyomány magyarázatában.
[68] Joszéf Hagrisz: A legtöbb magyarázó a Hagrisz nevet családnévnek tekinti. A *Hugrosz / Euagriosz* névhez lásd Samuel Krauss, *Griechische und lateinische Lehnwörter im Talmud, Midrasch und Targum* (Berlin: S. Calvary, 1899; reprint, Hildesheim, etc.: Georg Olms Verlag, 1987²), II, p. 223. – Lehetséges azonban, hogy a név, héberül, jelzői melléknév: "aki szereti a műveltséget (*girsza*)", azaz "képzett", "tanult", tehát "Joszéf, a (jól) képzett". Lásd bT Bava batra 21a. Fontos az a tény, hogy az a két spanyolországi ember, aki elvetődött a kazárokhoz, tudós férfi (*talmid hákhám*) volt; ez megfelel azoknak a beszámolóknak, amelyek szerint a kazár királyok arra törekedtek, hogy zsidó tudósokat hívjanak be országukba.
[69] Haszdáj nem szól arról, hogy a két zsidó tudós visszatért volna Spanyolországba.
[70] Esth. 1,4 – I. Reg. 10,5. (BV)
[71] Szó szerint: "csodát tegyen".
[72] Alrahmán: al-Rahmán.
[73] Alább: Hisám.
[74] Ti. a genealógiai felsorolásban szereplő felmenői.
[75] Értsd: III. Abd al-Rahmán al-Nászir kalifa (912–961).
[76] Ti. az Abbászida dinasztia.
[77] Gen. 10,11; 11,2. Dél-Mezopotámia.

ellenük,[78] Muávijja ben Hisám ben Abd Almálik[79] fia volt, akit a hívők[80] emirjének neveznek, és akinek a nevét széltében ismerik, nem volt hozzá hasonló az őt megelőző királyok között.

Szefárád országának, Abd Alrahmán, a hívők emirje – legyen vele az istene – királyságának kiterjedése tizenhat fok, és ez ezer-egyszáz mérföld (*mil*).[81] Ez királyságának kiterjedése a határai szerint. Dús föld, sok folyóval, forrással és ásott kutakkal; gabonát, mustot, olajat,[82] mindenféle terményt és gyümölcsöt termő ország, sok művelt földdel és kerttel, amelyekben mindenféle gyümölcsfa és egyéb fafajta terem, olyan is,[83] amelynek lombjából selymet készítenek, mert selyemből nálunk nincs hiány. Országunk hegyei között és az erdőkben sok bíborcsigát gyűjtenek. És sokféle sáfrány-hegy is van errefelé. Országunkban ezüst- és aranylelőhelyek is vannak, hegyeiben ércet,[84] vasat, ónt, ólmot, és drágaköveket (*pukh*), kén kőzetét, márványköveket és kristályköveket bányásznak, és gyöngyöt (LL'VN / *lulaón*) is találnak, mert Jismáél nyelvén[85] ez a neve. Ezekért kereskedők jönnek a világ minden tájáról, és kalmárok özönlenek ide távoli országokból és szigetekről. Egyiptomból és más híres országokból balzsamot és drágakövet hoznak a királyok kereskedői és fejedelmek kalmárai, és mindenféle drága egyiptomi cikkeket. Királya, aki uralkodik fölöttünk, nagy ezüst- és aranykincset gyűjtött, és tisztességes hírnevet, sok katonát, akikhez foghatót soha senki annak előtte nem szedett össze. És évről évre gyarapodik a jövedelme Sineár kereskedőitől, Korászán (KR'S'N)[86] kalmáraitól, Egyiptom, a török, India (*Alhind*) kereskedőitől százezer arannyal, ez a rendes jövedelme minden egyes évben, és ez nem máshonnan származik, mint a különböző országokból és szigetekről érkező sok kereskedőtől. És minden kereskedelmi vagy ezzel kapcsolatos ügyüket csakis az én utasításom alapján és az én irányításom[87] alatt intéznek, dicséret és köszönet érte az Istennek, aki nagy kegyességében gondoskodik rólam.

És a föld királyai, tudomást szerezvén nagyságáról és erejéről, ajándékokat és drágaságokat hoznak a színe elé, köztük Askenáz királyai,[88] a *geval*-ok (GBLYM / *givlim*)[89] királya, ezek az *alcikláv*-ok ('LCQL'B),[90] Kosztantinja (QVŚ/ŠṬNṬYNY') királya, és más királyok is. Ezek az ajándékok az én kezemen mennek át, és én adom ki nekik a viszontajándékokat.

[78] Ti. 755-ben. – I. Abd ar-Rahmán emir (755–788).

[79] Almalik: al-Malik. – Az utolsó Omajjáda kalifa, II. Merván (750).

[80] Ti. a muszlimok.

[81] E szerint a közlés szerint 1 fok = 68.75 mérföld, valamivel több, mint ahogyan fentebb a szöveg sugallja (66.40 / 66.60).

[82] Deut. 28,51.

[83] Ti. cperfa.

[84] Réz / természetes bronz.

[85] Vagy: *luláun*. Vö. arab *lu'lu'*, "gyöngy".

[86] Korászán (Khorászán): Északkelet-Irán.

[87] Szó szerint: "kezem".

[88] Nyugat-Európában ebben az időben a legnagyobb hatalmú uralkodó I. (Nagy) Ottó szász herceg és német-római király (936–973), akit 962-ben császárrá koronáztak.

[89] A *geval*-ok (*givlim*, esetleg *gebalim*) (vö. Jos. 13,5; I. Reg. 5,32): itt valószínűleg az egyik délszláv nép, a horvátok (fehér- vagy illir-horvátok). Vö. *hrvat / hrbet*, "hegy", mint a sémi (arab) *gebel / dzsebel*. A név más azonosítását is mérlegelni szokták, lásd alább. Az utána következő magyarázó megjegyzés (*alcikláv*) a délszláv értelmezést támasztja alá.

[90] Az *alcikláv* értelmezése vitatott. Vö. Jos. 13,5; I. Reg. 5,32. Valószínű, hogy a szlávok (*sclavi*). Többen azonban a *saxones*, "szászok" névvel azonosítják. – Lásd még alább, #16. Az *al-* arab névelő, mint több más névnél is a levélben.

Ajkam dicséretet zeng az egek Istenének, hogy felém fordította kegyelmét, nem érdemeim miatt, hanem nagy könyörületében.[91]

És minden követet, akik az ajándékokat hozták, én mindig megkérdeztem testvéreink, Izráel, a száműzöttek maradéka felől, hogy hallottak-e valami hírt a felszabadulásáról a megmaradtaknak, akik már belefáradtak a szolgaságba, és nem találtak nyugodt helyet maguknak. Mígnem Korászán követei, kereskedők, tudtomra adták, és elmondták nekem, hogy van a zsidóknak egy királysága, amelyet *Alkazar*-nak ('LKZR) hívnak. De nem hittem a szavaiknak, mert arra gondoltam, hogy csak azért mondják ezt, hogy a kedvemben járjanak, mert közelebb akarnak kerülni hozzám. Izgatott ez a dolog, míg meg nem érkeztek Kosztantinja (QVSṬNṬYNY') követei, ajándékokkal és a királyuktól a mi királyunkhoz írt levéllel, és én megkérdeztem őket erről a dologról. Azt felelték, hogy mindez igaz, és hogy a királyság neve *Alkazar*, hogy Alkasztantina ('LQSṬNṬNYH)[92] és az ő országuk között 15 nap távolság[93] van a tengeren, de a szárazföldön a közbeeső területeken nagyon sok (más) nép él. Az uralkodó király (*ha-melekh ha-molékh*) neve Joszéf. Hajók jönnek tőlük hozzánk,[94] hallal, bőrrel[95] és mindenféle áruval megrakodva.[96] Barátságban élnek velünk, tiszteletben állnak nálunk. Egymás között követeket és ajándékokat cserélünk. Igen erősek és hatalmasak, seregeik és katonáik időről időre portyázni mennek.

És én, amint ezt a beszédet hallgattam, megteltem erővel, megerősödött a kezem, és reménységem feltámadt. Leborultam, és meghajoltam az egek Istene előtt. Körülnéztem, hogy megbízható követet találjak, akit elküldhetek országotokba, hogy megtudjam az igazságot, és hogy értesüljek uram, királyom és szolgái, az én testvéreim hogyléte felől, ez azonban nehéznek látszott[97] a hely távolsága miatt. De jóságos kezével a Szent – legyen áldott – egy embert rendelt nekem, kinek neve Mar[98] Jichak, Nátán úr fia, aki életét az ő kezébe helyezte,[99] és felajánlotta, hogy elmegy uram, királyomhoz a levelemmel. Nagy jutalmat adtam neki bőségesen, sok ezüstöt és aranyat, fedeztem az ő és szolgái összes kiadását, mindent, ami az úthoz szükséges. Tisztes ajándékot is küldtem a saját vagyonomból Kosztantinja (QVŚ/ŠṬNṬNY') királyának, és arra kértem, hogy segítsen ennek az én követemnek mindenben, amire szüksége lesz, amíg el nem jut arra a helyre, ahol uram tartózkodik. Ez a követem elment Kosztantinjába (QVŚ/ŠṬNṬNY'), a király[100] elé állt, átadta neki levelemet, a király megtiszteltetés-

Arab szerzőknél *caklábi / szaklábi* a szlávok neve. – A *szerb* népnevet maga Bíborbanszületett Konstantin is a *servus* szóból magyarázza, lásd *De administrando imperio / A birodalom kormányzása*, ed. Moravcsik Gyula (Budapest: Közoktatásügyi Kiadóvállalat, 1950), p. 152 sk. (c. 32,12 sk.). Lásd még Georg Ostrogorski, *Geschichte des byzantinischen Staates* (Handbuch der Altertumswissenschaft, 12/I/2 / Byzantinisches Handbuch, I/2) (München: C. H. Beck, 1952, 1963[3]), p. 88 (jegyzet).

[91] Ps. 51,3 stb. nyomán.

[92] Konstantinápoly; az *al-* arab névelő.

[93] A "Cambridge Document" szerint: 9 nap. Nyilván más-más végponttal számoltak.

[94] Ti. Bizáncba.

[95] Értsd: prémek.

[96] Értsd: a kazárok kereskedelmet folytatnak, a Fekete-tengeren át, Bizánccal. Arab források is a halat és a prémet említik a kazárok legfőbb exportcikkeként.

[97] Gen. 18,14; Jer. 32,17.

[98] Mar: "úr" (arámi).

[99] Értsd: vállalta a veszélyt és kockázatot.

[100] Talán maga Bíborbanszületett Konstantin bizánci császár (913–959).

ben részesítette a követemet, az pedig nála időzött mintegy hat hónapig, urunk, a kortubai király követeivel együtt.

Egy napon azt mondta, hogy térjenek vissza hozzánk, és ugyanígy visszaküldte az én követemet is egy levéllel, amelyben ez állt: Mivel az út, amely köztünk és köztetek van, (tengeren tizenöt nap járóföld),[101] és a köztünk lévő népek viszályban állnak egymással, és a tenger viharos, nem lehet átkelni rajta, csak bizonyos időszakokban. Amint ezt a rossz hírt meghallottam, halálosan bánkódni kezdtem,[102] és igen gyötört, hogy nem követte az utasításomat, és nem teljesítette a kívánságomat. Háborgásom sokasodott, elkeseredésem megkettőződött.

Ezután Jeruzsálemen, a szent városon át akartam elküldeni uram, királyomhoz a levelemet, és Izráelből való férfiak[103] kezeséget vállaltak nekem, hogy országukból eljuttatják a levelet Necivimbe (NCYBYM),[104] onnan Armenijába ('RMNYY'), majd Armenijából *Bardaá*-ba (BRD'H),[105] onnan pedig a ti országotokba.

Mielőtt véglegesen elhatároztam volna magam, nos, megjöttek a *geval*-ok (GBLYM) királyának követei, s velük a 2 férfi Izráelből. Az egyiknek a neve Mar Saul, a másiké Mar Joszéf.[106] Amikor tudomást szereztek tanácstalanságomról, vigasztalni kezdtek, és azt mondták: Add át nekünk a leveledet, és mi majd eljuttatjuk a *geval*-ok (GBLYM) királyának, aki tekintélyed miatt elküldi a Hungarinban (HNGRYN) lakó zsidóknak. Ők elküldik Ruszba (RVS),[107] és onnan Bulgarba (BLG'R),[108] egészen addig, amíg el nem jut arra a helyre, amelyet óhajtottál.

Az, aki a szíveket vizsgálja, és a veséket kutatja,[109] tudja, hogy mindezt nem a saját dicsőségem növelése végett tettem, hanem azért, hogy megtudjam az igazságot, vajon tényleg van-e egy olyan hely, ahol Izráel száműzöttjeinek[110] országa és királysága van,[111] ahol nem üldözik őket, és nem uralkodik felettük senki. Ha tudnám, hogy igaz a dolog, eldobnám tisztségemet, elhagynám magas méltóságomat, itthagynám családomat, és nyomban útra kelnék, szárazon és vizen, hegyen és völgyön át, és addig mennék, amíg el nem érnék arra a helyre, ahol uram, királyom tartózkodik, hogy lássam nagyságát és méltósága tekintélyét, szolgáinak lakóhelyét, alattvalóinak helyzetét és Izráel maradékának nyugalmát. És mikor látnám nagyságának becses dicsőségét és méltósága tekintélyét,[112] alattvalóinak helyzetét és Izráel maradékának nyugalmát, felragyogna a szemem, vesém örvendeznék,[113] ajkam dicséretet mondana Istennek, hogy nem szűnt meg kegyesnek lenni nyomorult népe iránt. Most te-

[101] Kahana.
[102] Jona 4,9.
[103] Értsd: zsidó férfiak.
[104] Niszibisz, Észak-Mezopotámiában.
[105] A Kaukázustól délre fekvő térségben.
[106] Saul és Joszéf valószínűleg I. Ottó követével együtt érkeztek Córdobába (953). Ottó (Huttu) követeiről arab forrásból tudunk. Haszdájtól 954 nyarán vehették át a levelet, de arra vonatkozóan, hogy ezután mi történt, nincsenek forrásaink.
[107] Rusz: Oroszország; értsd: az ott élő zsidók. Lehetséges a Rum (RVM) olvasat is, ez Bizáncot jelenti.
[108] Bulgar: a Volga menti (Nagy-) Bulgárország (Dél-Oroszo.); értsd: az ott élő zsidók.
[109] Jer. 17,10; Ps. 7,10.
[110] Ti. a zsidó diaszporának.
[111] I. Reg. 11,36.
[112] Esth. 1,4.
[113] Prov. 23,1.

hát, ha a király jónak látja,[114] és szolgája vágyát tekinti,[115] legyen kedves számára a személyem,[116] és parancsolja meg az előtte szolgálatot teljesítő írnokoknak, hogy írjanak szolgájának kimerítő válaszlevelet, amely a távoli országból majd eljut ide, és tudassa velem a dolog lényegét,[117] és a történet alapját: hogyan került Izráel arra a helyre.

Atyáink elbeszélték nekünk, hogy első lakóhelyük a Széir hegye[118] volt, uram azonban tudja, hogy Széir hegye messze van attól a helytől, ahol ő lakik. Véneink azt mondják, hogy korábban Széir hegyének hívták, de az üldözések miatt ide-oda hányódtak,[119] egyik bajból a másikba jutottak,[120] mígnem megkapaszkodtak azon a helyen, ahol most laknak. És elődeink nemzedékében a legidősebbek elmondták azt is, hogy vétkeik miatt a kitérés csapása sújtotta őket, és Kaszdim[121] serege nagy haraggal[122] támadt ellenük, és egy barlangban rejtették el a Tóra könyveit és a szent iratokat.[123] Ezért imádkoznak barlangokban. S e könyvek miatt tanították fiaikat arra, hogy reggel és este[124] barlangban imádkozzanak, és ez így folyt hosszú időn át. Sok-sok nap elmúltával azonban ezt már elfelejtették, és többé nem tudták, hogy miért szokás barlangban imádkozni, de követték atyáik szokásait, úgy, hogy nem tudták az okát. Végül pedig támadt egy zsidó férfi,[125] aki meg akarta tudni az okot, elment a barlanghoz, megtalálta, tele volt könyvekkel, és ezeket elhozta onnan. Attól a naptól fogva a Tóra[126] tanítására figyelmet fordítottak.[127] Így beszélték ezt atyáink, amikor a régi dolgokat hallották, egyik a másiktól hallotta, és ezek igen régi dolgok.[128]

És ez a két ember a *geval*-ok (GBLYM) országából, Mar Saul és Mar Joszéf, akik elvállalták, hogy továbbítják a levelemet uramhoz, királyomhoz, azt mondták, hogy most van mintegy

[114] Esth. 3,9.

[115] I. Sam. 1,11; II. Sam. 16,12.

[116] II. Reg. 1,13–14.

[117] Szó szerint: "gyökerét". Iob 19,28.

[118] A bibliai névhez lásd Gen. 14,6; 32,4; 33,14; valamint Deut. 1,2; 2,1. Itt azonban nem a bibliai Széir hegyről van szó, hanem valószínűleg a kaukázusi (Dagesztán) Szerirről.

[119] Jes. 22,17 nyomán.

[120] Jer. 9,2.

[121] Kaszdim: a Bibliában "káldeusok", babylóniak, később Róma vagy más ellenséges hatalom.

[122] Deut. 29,27; Ez. 5,15; Mikha 5,14. (BV).

[123] Már régóta ismeretes, hogy valamikor 800 k. Jeriho (Jerikó) közelében – Jeriho sivatagában – egy barlangban régi héber kéziratokat találtak, talán ennek a leletnek a visszhangjáról van itt szó. Ezekről a tudósításokról, illetve régi kézirat-leletekről a holt-tengeri tekercsek megtalálása alkalmából Otto Eissfeldt adott kimerítő tájékoztatást: "Der gegenwärtige Stand der Erforschung der in Palästina neu gefundenen hebräischen Handschriften, 7: Der Anlass zur Entdeckung der Höhle und ihr ähnliche Vorgänge aus älterer Zeit", *Theologische Literaturzeitung*, 74 (1949), coll. 597–600; új lenyomatban in: uő, *Kleine Schriften*, III (Tübingen: J. C. B. Mohr / Paul Siebeck, 1966), pp. 71–74. Lásd még Paul Kahle, "The Age of the Scrolls", *Vetus Testamentum*, 1 (1951), pp. 38–48; Saul Lieberman, "Light on the Cave Scrolls from Rabbinic Sources", *Proceedings of the American Academy of Jewish Research*, 20 (1951), pp. 395–404; új lenyomatban in: uő, *Text and Studies* (New York: Ktav Publishing House, 1974), pp. 190–199, kül. p. 197 sk. A leletre utal Astrid Billes Beck is a szentpétervári maszoréta Biblia fakszimile kiadásának Bevezetésében: *The Leningrad Codex. A Facsimile Edition* (Grand Rapids – Cambridge – Leiden, etc.: Eerdmans, 1998), p. XII.

[124] Jóllehet a nap a zsidó naptárban estétől estéig tart, az imarend a reggeltől estig rendet követi.

[125] Var.: "egy férfi Izráelből".

[126] Ti. a zsidó vallásra.

[127] Lev. 20,5 stb. – Var.: O: "fiaiknak" / Buxtorf – Kahana: "maguk között".

[128] I. Chron. 4,22.

hat éve, hogy jött hozzánk[129] egy vak zsidó férfi, tudós és művelt férfi volt, a neve Mar Amram, és azt mondta, hogy ő Alkazar (ʾLKZR) országából való, és járt uram, királyom udvarában, valamint azoknál, akik az asztalánál esznek,[130] és megbecsülésben volt része nála. Amint ezt meghallottam, követeket küldtem érte, hogy hozzák el hozzám, de nem érték el őt. Ez is megerősített a reménykedésben, és szilárd volt az elhatározásom.

Most tehát ezt a levelet írtam uramnak, királyomnak, és elébe helyeztem, ne legyen azonban teher számára kérésem, és parancsolja meg, hogy tájékoztassák szolgáját mindezekről a dolgokról, és az országát illetően, és hogy melyik törzsből származik,[131] mi a királyság (megszerzésé)nek módja, hogyan öröklik a királyok a trónt. Vajon valamelyik ismert törzsből vagy egy arra méltó családból származnak-e a királyok, és vajon a király fia lesz-e a király, ahogyan az atyáinknál is szokás volt, amikor az országukban laktak?

Azt is tudassa velem az én uram, hogy milyen távolságra van országa, milyen széles és milyen hosszú, vannak-e fallal körülvett és nyitott városai, (földje) öntözött-e, vagy eső áztatja? Meddig terjed a hatalma, mennyi katonáinak és seregeinek létszáma? Ne haragudjék meg az én uram, hogy seregeinek létszáma felől kérdezem – adjon hozzá az Örökkévaló még ezerszer annyit,[132] és sokasítsa meg (őket), és lássa meg (ezt) a király szeme[133] –, mert csak azért kérdeztem ezt, hogy örvendhessek a szent nép sokaságán.

Tudassa velem uram a tartományok számát, amelyek felett uralkodik, és az adó nagyságát, amelyet fizetnek neki, és hogy tizedet[134] fizetnek-e. És hogy uram állandó helyen lakik-e, egy bizonyos királyi székhelyen, vagy bejárja királysága határait, és hogy közel vannak-e hozzá a szigetek. Vannak-e ott olyanok, akik zsidókká lettek, ő ítélkezik-e a nép fölött vagy bírókat állított? Hogyan megy fel az Örökkévaló házába? Milyen néppel áll háborúban, és kivel hadakozik? Vajon a háború idején mellőzik-e a szombat szentségét? És milyen népek királyságai veszik körül, mi a nevük, és az országuk neve? Mely városok vannak a legközelebb királyságához Korászán (KR'S'N), Bardaa (BRDʿH) és Báb Alabváb (B'B 'L'BV'B)[135] felől? Mi az uram, királyom tartományába rendszeresen járó kereskedők megszokott útvonala? És tudassa velem azt is, hogy hány király uralkodott őelőtte, mi volt a nevük, és egyenként mennyi ideig uralkodtak. És végül, ti milyen nyelven beszéltek?

Atyáink idejében elvetődött hozzánk egy zsidó (*Jiszráél*) ember, művelt beszédű, Dán törzséhez tartozott, és őseit egészen Dán ben Jaakovig[136] vezette vissza,[137] igen tisztán be-

[129] Ti. a gevalok országába.

[130] I. Reg. 2,7.

[131] Ti. Izráel melyik törzséből. A kérdés abból a feltevésből indul ki, hogy a kazárok Izráel tíz "elveszett" törzsének valamelyikétől származnak, az ő utódaik. A középkorban népszerű volt az a vélekedés, hogy az egykor az asszírok által Keletre áttelepített – fogságba hurcolt – tíz izráeli törzs fennmaradt; voltak, akik a zsidó kazárokkal azonosították őket.

[132] Deut. 1,11.

[133] II. Sam. 24,3.

[134] Gen. 28:22.

[135] Báb Alabváb: Báb al-Abváb, azaz Derbent (Dagesztán). – Haszdáj megkülönböztett érdeklődése Khorászán és a Kaukázustól délre eső térség iránt valószínűleg onnan ered, hogy különféle, egymásnak ellentmondó hírek terjedtek el arról, hogy arrafelé meghonosodott a zsidó vallás.

[136] A bibliai Jákob.

[137] Az illető Eldad ha-Dáni zsidó utazó volt, és 880 k. járt Spanyolországban. Több héber és arab forrás említi, fennmaradt kalandos útleírása, amelyben hírt adott az elveszett tíz törzsről. Lásd hozzá Azriel Shochat, "Eldad ha-Dani", in: *Encyclopaedia Judaica*, VI (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 567–578.

szélt és olvasott a szent nyelven, nem volt olyan dolog, amihez ne értett volna. Amikor a halákhát magyarázta, így mondta: "Otniél ben Kenaz[138] hallotta Jehosuától, aki Mózes szájából, aki pedig az Örökkévalótól hallotta."[139]

És még azt is bátorkodom kérni[140] uramtól, hogy tudassa velem, vajon megemlékeznek-e a számonkérésről[141] az idők végén,[142] amelyet mi sok éve várunk, fogságból fogságba, száműzetésből száműzetésbe vetődve. És honnan vegyen erőt, aki ezt reméli, hogy vele[143] szembeszegüljön?

Hogyan is tudnék megnyugodni abban, hogy elpusztult ékességünk háza,[144] hogy a maradéka azoknak, akik tűz és víz által vesztek, azon kevesek, akik sokak közül megmenekültek, alávetettként élnek, és száműzetésben, és mi tehetetlenek vagyunk, amikor nap mint nap azt mondják nekünk: Minden népnek van királysága,[145] nektek azonban nincs nevetek a földön.

Amikor tudomásunkra jutott a híre uram, királyomnak, királysága erejének és katonái sokaságának, igen csodálkoztunk ezen, fejünket felemeltük, megelevenedtünk, kezünk megerősödött; értesülvén uram, királyom királyságáról, szólásra nyithatjuk szánkat.[146] De ki az, aki ezt a hírt megerősítheti? Mert ezáltal nagyobbakká lehetnénk.

Áldott az Örökkévaló, Izráel Istene, aki nem tagadta meg tőlünk a szabadítót, és Izráel törzseitől a földet és a királyságot. És éljen urunk, a király mindörökre![147]

Olyasmit is kérdeznék még, amiről nem érdeklődtem, ha már eddig is nem terheltem volna meg a sok szóval uram, királyomat, mert szokás szerint ez történik a királyokkal. És mivel már igen sokat szaporítottam a szót, íme, ezt elismerem, ne ítéljen el uram, hosszú volt a közölnivalóm, és gyötrelmem miatt is beszéltem ennyit.[148] A hozzám hasonló hibázik, és aki olyan, mint ő, megbocsát, mert uram tudja, hogy nincs a száműzöttnél ész, és bölcsesség a fogolynál, és hogy a te szolgád száműzetésben és szolgaságban nyitotta ki a szemét.[149] Ezért hát uram, királyom bocsássa meg kegyes igazságossággal a szolgája hibáit. Biztos vagyok abban, hogy tudsz arról, milyenek voltak Izráel királyainak iratai, és mi módon vitte el a követ a leveleiket. És ha a király jónak látja, bocsássa meg szolgájának hibáját, legjobb akarata és nagy kegyessége szerint.

Nagy üdvözlet uram, királyomnak, neki és utódainak, házának és trónjának, mindörökre, éljen hosszú napokat királyságában, ő és utódai, Izráel körében.[150]

[138] Jos. 15,17; Jud. 3,9. – bT Temura 16a. (SchmHI)

[139] Ti. a Szináj-hegyen. Ex. 19,2-3; M Pirkei avot 1,1. – A hivatkozás egyértelműen a szóbeli tanra utal, és ezzel egyszersmind jelzi, hogy a spanyolországi zsidók a karaita tanokkal szemben a rabbinikus / rabbanita hagyományt követik.

[140] Ps. 139,6.

[141] Ti. a messiás eljöveteléről.

[142] Dan. 12,6.

[143] Ti. az eljövendő világ várásával.

[144] Ti. a jeruzsálemi Templom.

[145] Értsd: saját országa.

[146] Ez. 16,63; 29,21.

[147] I. Reg. 1,31.

[148] I. Sam. 1,16.

[149] Értsd: nőtt fel / nevelkedett. (BV)

[150] Deut. 17,20.

• Avraham Kahana, *Szifrut ha-hisztorija ha-jiszraélit*, I (Varsa / Warszawa: Di Welt, 1922; reprint, Jerusalem: Makor, 1969), pp. 35–41.
• Pavel K. Kokovcov, *Еврейско-хазарская переписка в X веке* (Leningrad: Izdatel´sztvo Akademii Nauk SzSzSzR, 1932), pp. 7–19.

= Kohn Sámuel, *Héber kutforrások* (1881), pp. 10–23, no. II.

MEGJEGYZÉS

A levél magyar történeti vonatkozása közvetlenül mindössze az a rövid utalás, amely említi a "Hungarinban lakó zsidók"-at.

3

Joszéf kazár király

VÁLASZA HASZDÁJ IBN SAPRUTNAK

960 k.

יוסף מלך הכוזרים

תשובתו אל חסדאי אבן שפרוט

960 בערך

Joszéf kazár király válasza két változatban maradt fenn. Az oxfordi kézirat, amelynek szövege közel áll Jichak Akris nyomtatott változatához, rövidebb, a szentpétervári kézirat (Firkovits) hosszabb szöveget ad. Az utóbbi többletének egy része talán csak betoldás a másolatban, de némely többletben, mindenekelőtt a földrajzi nevek felsorolásaiban, esetleg eredeti anyag is megőrződhetett.

A héber szöveget itt is Pavel K. Kokovcov kiadása alapján közöljük. A szentpétervári kézirat (F) szövegtöbbletét azokban az esetekben, ahol komolyabb tartalmi értéke van,[1] alább {kapcsos zárójelben} adjuk, lehetőleg magában a szövegben, de változatok esetén általában jegyzetben.

A kéziratok jelzete:

A = Akris
B = Buxtorf
F = Firkovits (Szentpétervár, második Firkovits Gyűjtemény, MS Heb., no. 157) (bővebb változat)
O = Oxford (Christ Church College Library, no. 193)

וזאת תשובת יוסף המלך התוגרמי.

מכתב יוסף בן אהרון המלך התוגרמי אל רב חסדאי ראש הגולה בן יצחק בן עזרא הספרדי הנחמד אלינו והנכבד עלינו.

{שלום רב מן יוסף המלך בן אהרן (...).}

הנה אודיעך שבא אלינו כתבך המכובד על יד רבי יעקב בן אליעזר מארץ נמץ ושמחנו בו וששנו על בינתך וחכמתך ואמצא כתוב בכתבך מקום ארצך ארכה ורחבה {ורחוק ממקום הזה השתההת היום והלילה (F)} ויחוס עבד אלרחמאן [עבד אל רחמאן (A ,O) / עבד רחמאן (F)] המלך המולך עליה ויקר תפארת גדולתו ועזרת האל לו עד כבישתו מדינות מזרחה {כאשר היו בידי אבותיו (F)} עד שנשמע עוצם מלכותו בכל הארץ ופחדו כל המלכים.

[1] Az összes változat vagy többlet közlése biztosan olvashatatlanná tenné a szöveget.

{גם הודעתנו כי לא שמעתם אודותינו (B, כהנא)} אז החלו (F) שלוחי קסטנטינה לבא {בארצכם (F)} בכושרות [בתשורות (F)] ויספרו להם [לכם (!)] האומות מלכותנו ודיננו לפי שהייתם מכזבים אותו לפנים ולא הייתם מאמינים בו. ובקשת להודיעך אמתת הדברים ממלכותנו ויחוסנו ואיך נכנסו אבותינו בדין ישראל והאיר האל עינינו {והעלה זרועינו (F)} ושבר קמינו.

ועוד בקשת לדעת מדת ארצינו ארכה ורחבה והגויים אשר סביבותינו והמשלימים אותנו והנלחמים עלינו ואם יתכן לבא שלוחינו אל ארצכם לחלות פני מלככם היקר והנעים {ישמרהו יוצרו (F)} שהמשיך לבבות לאהבתו בטוב דרכיו והביאם באהבתו ביושר מפעלותיו לפי שהאומות אומרים להם כי אין לישראל שארית ולא מקום ממשלת וממלכה שהיו ישראל נהנים בדבר הזה והיה להם להרמת לב ומענה לשון ושבח ותהילה בעיני האומרים להם כי אין לישראל שארית ולא מקום ממשלה וממלכה.

ואנחנו משיבים תשובתך על דבר ודבר מן השאלה ששאלת בכתבך תשובת הששים בך והשמחים בחוכמתך.

אשר זכרת מארצך ויחוס המולך עליה כבר נגע אלינו וכבר היה בין אבותינו אגרות דרישת שלום {ודרישת שלום (F)} והדבר הזה היה שמור בספרינו ידוע לכל זקני ארצינו {והכל עת אנחנו שומעים אודות ארצכם וגדולת מלכה ישמרהו יוצרו ואלהים ישיב אליו מלכות אבותיו (F)} בכל מזרח כשזכרת [בארץ מזרח כאשר דברת (F)] ונחדש מה שנקדם בין אבותינו ונשים אותה ירושה לבנינו.

שאלת בכתבך מאי זה אומה ומאי זה משפחה ואי זה שבט אנחנו דע כי אנחנו מבני יפת מבני תוגרמה בנו ומצינו בספרי יחוסים של אבותינו שהיו לתוגרמה עשרה בנים ואלה שמותם הראשון אגיור תירוש אוור אוגוז ביזל תרנא כזר זגוד בלגר סאויר אנו מבני כזר הוא השביעי כתוב אצלו [אצלנו (F)] שבימיו היו אבותי מתי מספר והקב״ה נתן להם כח וגבורה ועשו מלחמה עם גויים רבים ועצומים מהם ובעזר האל גרשום וירשו ארצם וברחו וירדפו אחריהם עד שהעבירום הנהר הגדול שמו רונא [דונא (F)] עד היום הזה הם חונים על נהר רונא [דונא (F)] וקרובים לקשטנטניה ויירשו כזרים את ארצם{עד היום הזה (F)}.

ואחרי כן עברו דורות עד שעמד מלך אחד מהם ושמו בולאן היה איש חכם וירא אלהים [אלים (O)] בוטח בכל לבו ויסר את הקוסמים ואת עובדי ע״ז מן הארץ וחוסה בצל כנפיו ונראה לו מלאך בחלום ואמר לו אי בולאן ה׳ [י״י (F)] שלחני אליך לאמר {אי בני (F)} שמעתי את תפלתך ותחנתך הנה ברכתיך והרביתיך ואקים מלכותך עד סוף הדורות ואמסור את כל אויביך בידך ועתה עמוד בבקר והתפלל לפני ה׳ וכן עשה. {בבקר עמד והודה לי״י והוסיף יראה ועבודה. (F)}

וירא אליו שנית ויאמר לו {אי בני (F)} ראיתי את דרכיך ורציתי את מעשיך וידעתי כי תלך אחרי בכל לבבך ואני חפץ לתת לך מצוות חק ומשפט ואם תשמור מצותי ומשפטי אברכך וארבך.

ויען ויאמר למלאך הדובר אליו אתה ידעת אדוני מחשבות לבי וחקרת כליותי שלא שמתי בטחוני אלא בך אבל העם אשר אני מולך עליהם הם כופרים לא אדע אם יאמינו לי אם נא מצאתי חן בעיניך ואם עלי יתגלגלו רחמיך הראה לפלו׳ השר הגדול שלהם והוא יעזרני על זאת.

והקב״ה עשה כרצונו וירא לשר ההוא בחלום וכאשר השכים בבקר בא ויגד למלך והמלך קבץ כל שריו ועבדיו ואת כל עמו ויגד להם את כל הדברים האלה וייטב בעיניהם הדבר וקבלו עליהם את הדין ונכנסו תחת כנפי השכינה.

וירא אליו המלאך עוד ויאמר אליו {אי בני (F)} הנה השמים ושמי השמים לא יכלכלוני ואתה בנה בית לשמי {ושכנתי בו (F)}. ויען ויאמר רבש״ע מאד אני מתבייש מלפניך שאין לי כסף וזהב לעשות כמו שיתכן כאשר ברצוני אמר לו חזק ואמץ קח עמך כל חייליך וקום לך אל ארץ רודלאן ואל ארץ ארדיל הנה נתתי פחדך ואימתך בלבם ואמסרם [ומסרתים (B)] בידך [בידיך (O)] והנה זמנתי לך ב׳ אוצרות אחד של כסף ואחד של זהב ואני אהיה עמך ושמרתיך בכל אשר תלך ותקח את הממון ותבא בשלום ותבנה בית לשמי והוא האמין בו ויעש כאשר צוהו וילחם והחרים המדינה ושב בשלום והקדיש הממון ובנה ממנו אהל וארון ומנורה ושולחן ומזבחות וכלי הקודש {ברחמי י״י בכח שדי (F)} עד היום הזה הם שמורים בידי וקיימים.

אחר כן הלך שמעו בכל הארץ ושמע מלך אדום ומלך ישמעאלים ושלחו לו מלאכיהם בממון גדול ובמנחות רבות עם חכמיהם להטותו אל דיניהם והמלך היה חכם {תהא נפשו צרורה בצרור החיים את י״י אלהיו (F)} ויצו להביא חכם מישראל ודרש וחקר ושאל היטב ושם אותם יחדיו לברר בדיניהם והיו שוברים אחד את דברי חבירו ולא היו מסכימים על דבר אחד כשראה המלך כן אמר אל כומר של מלך אדום ואל הישמעאלים {עתה (F)} לכו אל אהליכם ועד יום השלישי אני אשלח בעדכם ותבואו אלי.

ולמחר שלח המלך בשביל הכומר ואמר לו אני יודע כי מלך אדום גדול מאלה המלכים ודינו דין {נאה ו}מכובד ואני חפץ בדינך {אלא אבקש ממך שאלה אחת אמור לי באמת ואני ארחם עליך ואכבדך (F)} אבל שואל אני מעמך שתאמר לי האמת דין ישראל ודין ישמעאל אי זה מהם טוב ענה הכומר ואמר יחי אדונינו המלך לעולם {אם שאלת על עסק הדין (F)} דע באמת כי לא יש דין בכל העולם כדין ישראל שהקב״ה בחר בישראל מכל האומות וקראם בני בכורי ועשה עמהם נסים ונפלאות גדולות והוציאם מעבדות פרעה [מארץ ממצרים (F)] והעבירם בים בחרבה ורודפיהם טבע והוריד להם המן {לרעבם (F)} ויוצא להם מים מצור ונתן להם את התורה מתוך האש והנחילם ארץ כנען ובנה להם בית המקדש לשכן ביניהם ואח״כ {מרדו (F)} חטאו לו {וקלקלו את הדין (F)} ויכעס עליהם וישליכם מעל פניו ופזרם לכל רוח ולולי זאת לא היה כדין ישראל בעולם {מה}.דין ישמעאל {בישראל (F)} לא שבת ולא מועד לא תורה ולא אורים אוכלים כל טומאה וכל שרץ וכל רמש {בשר גמל סוס ובשר כלב כל שקץ ורמש דין ישמעאל לא דין הוא אלא כדיני גויי הארצות (F)} השיבו המלך ככה

דברת דבריך דע באמת כי אני אכבדך.
ביום הב׳ שלח המלך בשביל אלקאצי של הישמעאלים וישאלהו ויאמר לו {שאלה אחת אני שואל ממך הגידה לי באמת ואל תכחד ממני (F)} הודיעני האמת מה יש בין דין ישראל בין דין אדום אי זה מהם הטוב וישיבהו אלקאצי ואמר לו דין ישראל הטוב וכולו אמת ועמהם תורת ה׳ וחקים ומשפטים צדיקים ובשביל שחטאו לו ופשעו בו כעס עליהם ויתן אותם ביד אויביהם {אבל הגאולה והתשועה להם (F)} מה דין אדום אוכלים כל טומאה ומשתחוים למעשה ידיהם {ואין להם תקוה (F)} השיבו המלך כבר דברת לי האמת ואמנם אני אכבדך.
וליום אחר קרא לכולם יחד ויאמר אליהם לפני כל שריו ועבדיו ועמו מבקש אני מכם שתבחרו לי אי זה הטוב והישר מן הדינין{דברו וחלקו אחד עם אחד ובארו לי אי זה דין טוב (F)} והתחילו לדבר ולא היו מעמידים דבריהם על יסוד עד שאמר המלך לכומר דין ישראל ודין ישמעאל אי זה הטוב מהם ענה הכומר ואמר דין ישראל הטוב ועוד שאל לאלקאצי ואמר לו דין ישראל ודין אדום אי זה הטוב ענה אלקאצי ואמר דין ישראל הטוב ויען המלך כבר הודיתם בפיכם שדין ישראל הטוב והישר ואני כבד [כבר (!)] בחרתי בדין ישראל שהוא דינו של אברהם {ברחמי אל בכח שדי (F)} ואל שדי [י״י (F)] יהא בעזרי והכסף והזהב שאמרתם לתת לי הוא יכול לתתו לי בלא צער ואתם לכו לשלום אל ארצכם.
ומן היום ההוא והלאה עזרו אל שדי ואמץ את כחו וימל את בשר ערלתו הוא ועבדיו {ו(...) כל עמו (F)} וישלח ויבא מחכמי ישראל ויפרשו לו התורה ויסדרו לו את כל המצוות עד היום הזה אנו על הדין הנכבד והאמת יתבר׳ שמו של הקב״ה לעולם ומן היום ההוא שנכנסו אבותינו תחת כנפי השכינה {אלהי ישראל (F)} הכניע לפנינו את כל אויבינו והשפיל את כל האומות והלשונות אשר סביבותינו ולא עמד איש בפנינו עד היום וכלם לנו למס עובד [על ידי (A)] מלכי אדום ומלכי ישמעאל {וכל מלכי גויי הארצות (F)}.
ואחר הדברים האלה עמד מלך מבני בניו ושמו עובדיה צדיק וישר הוא חדש הממלכה והעמיד את הדין כדת [כדין (A)] וכהלכה והוא בנה בתי כנסיות ובתי מדרשות וקבץ לרוב מחכמי ישראל ויתן להם כסף וזהב לרוב ויפרשו לו ארבעה ועשרים ספרים ומשנה ותלמוד וכל תקון תפלות חזנים והיה ירא אלוהים ואוהב התורה והמצות {עבד מעבדי י״י רוח י״י תניחנו (F)}.
ואחריו עמד חזקיה בנו ואחריו מנשה בנו ואחריו עמד חנוכה אחי עובדיה ויצחק בנו וזבולון בנו ומנשה בנו נסי {בנו אהרן (F)} בנו מנחם בנו בנימן בנו אהרן בנו ואני יוסף בן אהרן הנזכר וכלנו מלך בן מלך ולא יוכל זר לישב על כסא אבותינו אלא הבן ישב על כסא אביו וזה מנהגנו ומנהג אבותינו יהי רצון מלפני ממליך כל מלך שיתמיד מלכותנו בתורתו ובמצותיו {שיתמיד כסא מלכותי עד סוף כל הדורות (F)}.
ואשר שאלת מהלך ארצנו וארכה ורחבה והיא על יד הנהר הסמוך לים גרגאן לפאת מזרח מהלך ארבעה חדשים ועל יד הנהר חונים אומות רבות לרוב עד אין מספר כפרים ועיירים

וערי מבצר והם תשע אומות לאין חקר ומספר להם כלם נותנים לי מס ומשם יסוב הגבול עד גרגאן כל יושבי חוף הים מהלך חדש כלם נותנים לי מס ובצד דרום חמשה עשר אומות רבים ועצומים לאין מספר עד באב אלאבואב והם חונים בהרים וכל יושבי ארץ באסה ותגת עד ים קסטנטניה מהלך ב׳ חדשים כלם נותנים לי מס. ובצד מערב י״ג אומות רבים ועצומים חונים על שפת ים קסטנטניה ומשם יסוב הגבול לפאת צפון עד הנהר הגדול ששמו יוזג והם יושבים פרזות בלא חומה והולכים בכל המדבר עד שמגיעים עד גבול ההיגריאים [~ (O) / ההינדיאים (A)] והם רבים כחול אשר על שפת הים כולם נותנים לי מס ומדת ארצם מהלך ארבעה חדשים ואני יושב על מבואות הנהר ולא אעזוב את רוסיים הבאים בספינות לעבור אליהם {לבוא בים ללכת אל ישמעאלים (F)} וכמו כן לא אעזוב את כל אויביהם הבאים ביבשה לעבור אל ארצם ואני אלחם עמהם מלחמה קשה ואלו עזבתים היו מכחידים כל ארץ ישמעאל עד בגדאד {עד הנה גבולי וממשלת מלכותי.

ועוד שאלתני על מקום מושבי (F)} ועוד אודיעך שאני יושב על הנהר הזה בעזר שדי ויש לי בתוך מלכותי שלשה מדינות הא׳ יושבת בה המלכה {עיר מולדתי (F)} עם נערותיה וסריסיה ארכה ורחבה חמישים על חמישים פרסה {מסובבת מעוגלת (F)} עם מגרשיה והכפרים הסמוכים לה והיושבים בה יהודים וישמעאלים ונוצרים ואומות אחרות מלשונות אחרות יושבים בה המדינה השנית במגרשיה ארכה ורחבה שמנה על שמנה פרסאות {יושבים בה יהודים נוצרים וישמעאלים ויש בה לבד אלה מכל אומות כולם עבדים והיא בינונית (F)} והמדינה השלישית אני יושב בה עם שרי ועבדי וכל משרתי הקרובים אלי והיא קטנה ארכה ורחבה שלש על שלש פרסאות ובין החומות הנהר מושך והולך ואנו יושבים במדינה כל החורף ובחדש ניסן אנו יוצאין מן המדינה והולכים איש אל שדהו ואיש אל גנו ואל עבודתו.

ועוד כל משפחה ומשפחה יש להם אחזת אבותיהם ידוע נוסעים וחונים בגבולם בשמחה ושירים לא ישמע אדם קול נוגש ואין שטן ואין פגע רע ואני ושרי ועבדי נסע ונלך מהלך עשרים פרסאות עד שנגיע לנהר הגדול הנקרא ורשאן ומשם נסובב עד שנבא אל קצה המדינה {בלא פחד בלא יראה בסוף חודש כסליו בימי חנוכה נבוא אל המדינה זה} זו מדת ארצנו ומקום מנוחתנו.

והארץ אינה גשומה הרבה ויש בה נהרות רבות מגדלים דגים לרוב ויש בה לנו מעיינות רבות והארץ טובה ושמנה שדות וכרמים וגנות ופרדסים כלם משקים מן הנהרות ויש לנו כל עץ פרי לרוב מאד.

ועוד אודיעך גבול ארצי {אשר אני יושב עליה (F)} לצד מזרח מהלך עשרים פרסאות עד הים גרגאן ולפאת דרום מהלך שלשים פרסאות {עד הנהר הגדול אוגרו שמו (F)} ולפאת מערב מהלך ארבעים פרסאות {עד נהר שמו בוזאן היוצא מן אוגרו (F)} ואני יושב בתוך האי שדותי וכרמי וגנותי ופרדסי בתוך האי ולפאת צפון מהלך שלשים פרסאות נהרות ומעיינות רבות ובעזר {אל (F)} שדי אני יושב לבטח.

ועוד שאלתני מדבר קץ הפלאות ואנחנו עינינו אל ה׳ אלהינו ואל חכמי ישראל ואל הישיבה שבירושלם ואל הישיבה שבבבל ואנו רחוקים מציון אבל שמוע שמענו שברוב העונות תעו החשבונות ואין אנו יודעים מאומה.

אבל יישר בעיני האלהים [אלקים (B)] ויעשה למען שמו הגדול ואל ימעט לפניו חרבן ביתו וביטול עבודתו וכל התלאות אשר מצאונו ויקיים בנו ופתאום יבוא אל היכלו וכו׳ ואין בידינו כי אם נבואת דניאל ואל אלוהי ישראל ימהר הגאולה ויקבץ גלותנו ונפוצותינו בחיינו ובחייך ובחיי דכל בית ישראל אוהבי שמו.

וזכרת באגרתך שאתה מתאוה לראות פני גם מאד אני כוסף ומתאוה לראות פניך הנעימים ויקר תפארת חכמתך וגדולתך ומי יתן והיה כדברך ולו זכיתי להתחבר עמך ולראות פניך הנכבדים והנעימים והנחמדים אתה תהיה לי לאב ואני אהיה לך לבן ועל פיך ישק כל עמי ובדברך הייתי יוצא ובא ובעצתך הנכונה.

ושלום רב.

אברהם כהנא, ספרות ההסטוריא הישראלית, חלק א׳ (וורשא תרפ״ב), עמ׳ 41–45.

Павел К. Коковцов, *Еврейско-хазарская переписка в X веке* (Ленинград, 1932), стр. 19–26, 26–33.

Ez Joszéf, a tógarmai (TVGRMY) király válasza.[2]

Joszéf ben Aharon, Tógarma királyának[3] levele Haszdáj úrhoz, a száműzetésben élők fejéhez (*ros ha-gola*),[4] a szefárádi[5] ben Jichak ben Ezrához,[6] aki kedves számunkra, és akit nagyra becsülünk.

{Nagy üdvözlet Joszéf királytól, Aharon fiától (...).}

Nos, tudatom veled, hogy eljutott hozzánk megtisztelő leveled, amelyet a Nemec (NMC)[7] országból való R. Jaakov[8] ben Eliezer hozott. Örvendtünk és ujjongtunk ismereteid és bölcsességed láttán. Olvastam leveledben országod helyét, hosszúságát és szélességét, {távolságát ettől a helytől[9] az egyenlítőhöz képest}, az ott uralkodó Abd Alrahmán király származását és gazdagságát. És azt, hogy az Isten segítsége volt vele, amikor elfoglalta a Kelet felé eső országokat, {amelyek az őseié voltak},[10] mígnem királysága erejének híre elterjedt az egész földön, és minden király félte őt.[11]

[2] Címfelirat.

[3] F: "őrizze őt a teremtője".

[4] Tiszteleti cím; értsd: akinek nagy tekintélye van a zsidó diaszporában.

[5] Értsd: hispániai.

[6] Jichak és Ezra: Haszdáj apja és nagyapja.

[7] Nemec: német (szláv nyelveken).

[8] F: Jichak.

[9] Ti. a kazároktól.

[10] {(...) (olvastam) továbbá} a viszontagságokat, amelyek késleltették a hozzánk küldött leveledet az országok és népek távolsága miatt; a kereskedelmi kapcsolat fennakadását és a dolog bizonytalanságát.}

[11] {(...) és minden ország királyai követségeket küldtek a ti királyotokhoz.}.

{Tudattad velünk azt is, hogy nem hallottatok volna felőlünk,}[12] ha Kosztantina (QSṬNṬYNH) megbízható követei, akik ajándékokkal érkeztek {országotokba}, nem beszélnek nektek királyságunk népeiről és vallásáról (*din*),[13] mert korábban hazudozónak véltétek őt, és nem hittetek neki. Azt kérted, hogy tájékoztassalak a dolog igaz voltáról, királyságunkról és származásunkról, és hogy őseink hogyan vették fel Izráel vallását (*din*),[14] és az Isten hogyan világosította meg szemünket, {emelte fel karunkat}, és törte össze ellenségeinket.[15]

Országunk méretét is tudni kívántad, a szélességét és a hosszúságát, és a körülöttünk lakó népeket, azokat, akik békében élnek velünk, és azokat, akikkel háborúban állunk. És hogy lehetséges-e, hogy követeink elmenjenek országotokba, hogy dicső színe elé kerüljenek királyotoknak {– őrizze őt a teremtője –}, aki viselkedésének[16] jóságával magához vonzza a szíveket, és tetteinek igazságával szeretetre bírja őket. Mert a népek azt mondják nekik: Izráelnek nincs fennmaradása, és nincs hely sem, ahol uralom és királyság (volna számára), amely dolog Izráelnek a javára lehetne: felemelné a szívüket,[17] felelet lehetne, válasz és dicséret azok szemében, akik azt mondják: Izráelnek nincs fennmaradása, és nincs hely sem, ahol uralom és királyság (volna számára).[18]

Mi pedig választ adunk leveled minden egyes kérdésére, azoknak a válaszát, akik örvendeznek miattad, és boldogok bölcsességed láttán.

Amit országodról és uralkodója származásáról említettél, már eljutott hozzánk, és atyáink korábban üdvözlő leveleket[19] váltottak,[20] és ez a dolog, amelyről országunk vénei mind tudnak, meg van őrizve a könyveinkben is. {Gyakran veszünk híreket országotokról és királyának nagyságáról – őrizze őt a teremtője –, és Isten adja vissza neki ősei uralmát} az egész Kelet fölött, ahogyan említetted.[21] És mi megújítjuk azt, ami korábban atyáink között volt, és ezt örökségként adjuk tovább fiainknak.

Azt kérdezted a leveledben, hogy miféle néphez, milyen nemzetséghez és milyen törzshöz tartozunk. Tudd meg, hogy mi Jefettől, és Jefet fiától, Tógarmától (TVGRMH) származunk. Azt találtuk atyáink leszármazásának könyveiben, hogy Tógarmának tíz fia volt. Nevük a következő.[22] Az első Agjur ('GYVR),[23] Tiros (TYRVŚ/Š),[24] Avvar ('VVR),[25] Oguz ('VGVZ),[26]

[12] Buxtorf – Kahana.

[13] Vagy (szó szerint): "ítélet" / "ítélkezés". Mint alább az egyik variáns mutatja, a szöveg a *din* és a *dat* szavakat mintegy szinonimaként használja.

[14] Szó szerint: "ítélkezés" / "(vallási) bíróság".

[15] Szó szerint: "akik kiálltak ellenünk".

[16] Szó szerint: "útjainak".

[17] Thr. 3,41.

[18] Értsd: Izráelnek / a zsidóknak nincs állama (száműzetésben / szétszóratásban élnek).

[19] F: "leveleket és jókívánságokat / üdvözletet".

[20] Ennek más forrásokban nincs semmi nyoma.

[21] F: "a Kelet földjén, ahogyan mondtad".

[22] Az itt felsorolt nevek, kivéve a kazárokét, egészen mások, mint amelyeket a *Joszippon* megad. Lásd fentebb, #1.

[23] Vagy: Ugjur / Ujur.

[24] Itt talán Taurisz, azaz a Krim félsziget.

[25] Talán az avarok.

[26] Var.: Ugin / Unin / Oguz.

Bizal (BYZL), Tarna (TRN'), Kazar (KZR),[27] Zagud (ZGVD),[28] Bulgar (BLGR) és Szavir (S'VYR).[29] Mi a hetedik fiú, Kazar fiai vagyunk. Az áll írásainkban, hogy annak idején atyáink[30] kevesen voltak, és a Szent – legyen áldott – erőt és harciasságot adott nekik, és sok, náluk hatalmasabb néppel harcoltak, és az Isten segítségével elűzték őket, és elfoglalták országaikat.[31] Azok menekültek, a mieink pedig addig üldözték őket, mígnem eljutottak a nagy folyón túlra, amely (folyó)nak neve Duna (DVN').[32] A mai napig a Duna folyó mentén laknak, Kosztantinja (QŚ/ŠṬNṬNYH) közelében, és országukat a kazárok foglalták el. {És az övék mind a mai napig.}

Azután nemzedékek múltak el, majd támadt közülük egy király, a neve Bulán (BVL'N), ez bölcs és istenfélő[33] ember volt, teljes szívével bízott (Istenben). Eltávolította a varázslókat és a bálványimádást művelőket az országból, és (az Örökkévaló) oltalmazó szárnyai alá húzódott.[34] Álmában angyal jelent meg neki, és mondta neki.

"Bulán, az Örökkévaló küldött hozzád, és mondta: »{Fiam}, meghallottam imádat és könyörgésedet,[35] nos, megáldalak és megsokasítalak, és birodalmadat megtartom a nemzedékek végéig, ellenségeidet a kezedbe adom, most pedig reggel, amint fölkelsz, imádkozz az Örökkévalóhoz.«"

És (Bulán) így tett. {Reggel, amint fölkelt, hálát mondott az Istennek, és még több tiszteletet és hódolatot mutatott iránta.}

Másodszor is megjelent neki (az angyal), és mondta neki.

"Láttam az utadat, amelyen jársz, és kedvem telt a cselekedeteidben. Tudom, hogy teljes szíveddel követsz engem,[36] ezért én parancsolatokat kívánok adni neked, rendelkezést és törvényt.[37] Ha megtartod a parancsolataimat és rendelkezéseimet,[38] megáldalak és megsokasítalak."

Ő pedig az angyalnak,[39] aki beszélt hozzá, válaszolt, és mondta:

"Te, uram, tudod, hogy mi lakik a szívemben, veséim vizsgálója vagy, tudod, hogy én csak benned bízom, de a nép, amely felett uralkodom, bűnben él (*hém kofrim*), s nem tudom, hinnének-e nekem. Ha kegyet találtam a szemedben, és ha részem lehet könyörületedben, jelenj meg az illetőnek,[40] aki a nagyfejedelem (*ha-szár ha-gádol*) náluk,[41] és ő segítsen nekem ebben."

[27] Kazar: a kazárok.

[28] Vagy: Zagur.

[29] Szavir: szabir.

[30] A héberben: "atyáim".

[31] {Adófizetővé tették őket, egészen a mai napig. Azon a földön, ahol lakom, korábban a *venenter*-ek (VNNTR) laktak; majd jöttek atyáink, a kazárok, és megküzdöttek velük. A venenterek annyian voltak, mint homok a tengerparton (Gen. 32,13 stb.), de a kazároknak nem tudtak ellenállni.} – Venenter: a bolgárok korábbi neve, lásd Ben-Zion Dinur, *Toldot Jiszráél: Jiszráél ba-gola*, I, 2 (Tel-Aviv: Devir, 1961), p. 64 (41).

[32] A kéziratban: Runa. Egyszerű másolói betűtévesztés: a héber írásban a "*dálet*" (ד) és a "*rés*" (ר) betűk könnyen felcserélhetők.

[33] O: "az isteneket (!) félő".

[34] Rut 2,12 nyomán.

[35] I. Reg. 9,3. (BV)

[36] Deut. 13,5. (BV)

[37] Deut. 6,1 stb. (BV)

[38] Deut. 8,11. (BV)

[39] Vagy: "az Örökkévaló angyalának".

[40] A héberben: *Peloni*. Rut 4,1. A nevet helyettesíti, mint az NN vagy XY.

[41] A kazár államszervezet kettős királyság volt: a *kagán* mint szakrális király / nagyfejedelem mellett a tényleges hatalmat a *bég* ("vezérlő" / ügyvezető fejedelem) gyakorolta. A kagánt talán névtabu is védte, ezért nevezi a szöveg Peloninak.

És a Szent – legyen áldott – a kívánsága szerint tett, és álomban megjelent annak a fejedelemnek. És az, amint kora reggel felkelt, ment, és elmondta a királynak (*melekh*).[42] A király összehívta főembereit, szolgáit és egész népét, és elmondta nekik mind ezeket a dolgokat. És jónak találták a dolgot, és elfogadták a törvényt, és az isteni jelenlét (*Sekhina*)[43] oltalma alá helyezték magukat.[44]

És ismét megjelent neki az angyal, és mondta neki.

"Nos, {fiam}, az egek és az egek ege nem foglal magában engem,[45] te építs házat a nevemnek, {hogy ott lakjam}."[46]

"Ura a világnak, nagyon restellem magam előtted, de nincs ezüstöm és aranyam, hogy olyant készítsek, amely méltó, amilyent szeretnék."

"Légy erős és kitartó.[47] Vedd magadhoz összes katonádat, és menj Rudlan (RVDL'N)[48] országába és Ardil ('RDYL)[49] országába. Nos, én a szívükbe helyezem a tőled való félelmet és rettegést,[50] és a kezedbe adom őket, neked pedig 2 kincsesházat rendelek, egy ezüstöt és egy aranyat, és én veled leszek mindenütt, ahova csak mégy.[51] Vedd a kincset, jöjj vissza épségben, és építs házat a nevemnek."

Ő pedig hitt benne, és úgy tett, ahogyan parancsolta neki. Csatába ment,[52] és elpusztította azt az országot,[53] épségben visszatért, a kincset szent célra áldozta: sátort,[54] ládát, menórát,[55] asztalt, oltárokat és szent edényeket készített belőle, ezeket {Isten kegyelméből és az Örökkévaló mindenhatósága folytán} mind a mai napig énnálam őrzik, és megvannak.

Azután elterjedt a híre a földön, tudomást szerzett róla Edom[56] és Jismáél királya,[57] nagy kinccsel és sok ajándékkal elküldték hozzá a követeiket, hogy tudósaik az ő vallásukra (*din*) térítsék őket. De a király – {lelke legyen bekötve az élők kötelékébe,[58] Istene, az Örökkévaló mellett} – bölcs volt, és megparancsolta, hogy hozzanak egy tudóst Izráelből.[59] Kutatott, vizsgáló-

[42] A "nagyfejedelem" a kagán; a "király" Bulán bég volt.

[43] Sekhina: mint istennév is.

[44] {Ez 340 évvel ezelőtt történt.} – Az itt megadott időpont: ca. 620 vagy kevéssel később, ez az időpont azonban nehezen egyeztethető össze az egyéb történeti adatokkal. Talán mintegy 100 évvel később (720 k.).

[45] I. Reg. 8,27 nyomán.

[46] II. Sam. 7,13; I. Reg. 5,19; 8,18.

[47] Jos. 1,17-18 nyomán.

[48] Vagy: Radlan / Durlan {DR'L'N}.

[49] {Ardevil ('RDVYL) / Ardebil.} (Azerbajdzsán, Északnyugat-Irán.)

[50] Ex. 15,16 nyomán. (BV)

[51] Gen. 28,15.

[52] {(...) sok háborút viselt, és a Mindenható segítségével győzött}.

[53] Vagy: a fővárost (*medina*).

[54] A szent sátor és az áldozati szertartás eszközei.

[55] Menóra: hét karú gyertyatartó a jeruzsálemi templomban; i. sz. 70 után zsidó vallási jelkép.

[56] Edom: a keresztény országok (itt: Bizánc).

[57] Jismáél: az iszlám országai, a muszlimok (Gen. 25,1-4 nyomán); "király"-uk: a kalifa.

[58] I. Sam. 25,29. – A képes kifejezésben a "csomó" vagy "kötelék" eredetileg tulajdonképpen "(kis) zsák", "zacskó", amelyben az értékes tárgyakat tartották. – A bibliai mondás sírfeliratokban használatos. Eredetét tárgyalja Otto Eissfeldt, *Der Beutel der Lebendigen. Alttestamentliche Erzählungs- und Dichtungsmotive im Lichte neuer Nuzi-Texte* (Berichte über die Verhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig, Philologisch-historische Klasse, 105, no. 6) (Berlin: Akademie-Verlag, 1960), és ennek nyomán Scheiber Sándor, *Antik Tanulmányok*, 9 (1962), p. 243.

[59] Értsd: egy zsidó tudóst.

dott, és alaposan kikérdezte őket,[60] és összehívta őket,[61] hogy elmagyarázzák neki a törvényeiket. De az egyik megcáfolta a másik szavát, és nem tudtak egyetértésre jutni egyetlen dologban sem. Amikor a király ezt látta, így szólt Edom királyának papjához[62] és a jismáéliekhez.[63]

"{Most} menjetek a sátraitokba,[64] és három napon belül értetek küldök, hogy elém jöjjetek."

Másnap a király elhívatta a papot, és mondta neki.

"Tudom, hogy Edom királya hatalmasabb, mint ezek a királyok, és vallása {szép és} tiszteletben álló vallás, és magam is kedvemet találom a vallásodban. {Egy kérdést intézek hozzád, felelj nekem az igazság szerint, és én szeretni és tisztelni foglak.} Azt kérdezem tőled, és az igazságot mondd nekem: Izráel vallása és Jismáél vallása, melyik közülük a különb?"

A pap válaszolt, és mondta.

"Éljen urunk, királyunk mindörökké.[65] {Ha a vallás értéke felől kérdezel,} tudd meg, hogy nincs az egész világon olyan vallás, mint ez, mert a Szent – legyen áldott – Izráelt választotta ki a népek közül,[66] és elsőszülött fiának nevezte őket,[67] jeleket és nagy csodákat tett velük, és kihozta őket a fáraó szolgaságából {Egyiptom földjéről}, szárazon átvezette őket a tengeren, üldözőiket elsüllyesztette, {éhségükre pedig } mannát hullatott nekik, és vizet fakasztott a sziklából, törvényt adott nekik a tűzből,[68] és örökül adta Kanaán földjét. Szentélyt épített számukra, hogy közöttük lakjon. Ezek után fellázadtak, vétkeztek ellene, {kicsavarták a törvényt}, és ő megharagudott rájuk, elűzte őket a színe elől, és szétszórta őket a világ négy tája felé. És ha ez nem történt volna, nem volna olyan vallás a világon, mint az Izráelé. {Micsoda Jismáél vallása az Izráelé mellett?} Nincs szombatjuk,[69] sem ünnepeik, sem törvényük,[70] sem jelképeik, megesznek minden tisztátalant, minden férget és csúszómászót, {a teve, ló, kutya és minden tisztátalan féreg húsát. Jismáél vallása valójában nem is vallás, olyan, mint (más) országok népeinek (*gojim*)[71] vallása.}"

A király felelt neki, és mondta.

"Ezt mondod tehát. Tudd meg, hogy igazán becsüllek."

Másnap a király elhívatta a muszlimok (*jismáélim*)[72] kádiját ('LK'CY),[73] és kérdezte őt, és mondta neki.

"{Felteszek neked egy kérdést, mondd meg nekem az igazságot, ne titkold el előttem.} Tudasd velem az igazságot. Mi a különbség Izráel vallása és Edom vallása[74] között? Melyik közülük a különb?"

[60] Deut. 13,15. (BV)

[61] Ti. a nála tartózkodó keresztény, muszlim és zsidó papokat / tudósokat.

[62] A héberben: *komer*, a Bibliában "(bálvány-)pap" (II. Reg. 23,5 stb.); a középkorban a keresztény papok / szerzetesek elnevezése.

[63] Ti. a "kádi"-nak, az iszlám vallás papjának.

[64] Jos. 22,4.

[65] I. Reg. 1,31.

[66] Deut. 7,6 nyomán.

[67] Ex. 4,22.

[68] Ti. a Szinaj-hegyen. Ex. 19,18.

[69] Értsd: nem tartják a szombatot.

[70] Vagy: "Tórájuk".

[71] Értsd: a pogányok.

[72] Jismáélim: a *Jismáéli* többes száma; értsd: muszlimok. Magyarul szokásosan: izmaelita, izmaeliták.

[73] F: "Jismáél királyának alkádijáért ('LK'DY)" / "(...) kádijához ('L K'DY)". – Kádi: bíró (török).

[74] F: "a keresztények (*nocrim*) vallása".

A kádi válaszolt neki, és mondta neki.

"Izráel vallása a különb, teljes egészében igaz, övék az Örökkévaló Tórája, törvényei és rendeletei, amelyek igazságosak, de mert vétkeztek őellene, megharagudott rájuk, és ellenségeik kezébe adta őket. {Végül azonban eljön a megváltás és menekülés számukra.} Ugyan mit ér Edom vallása?[75] Megesznek minden tisztátalant, és leborulnak a kezük alkotása[76] előtt,[77] {és nincs számukra reménység[78]}."

A király válaszolt neki.

"Megmondtad nekem az igazságot, ezért igazán becsüllek."

A következő napon[79] szólította mindegyiküket együtt. Főemberei, szolgái és népe előtt mondta nekik.

"Azt kérem tőletek, döntsétek el, a vallások közül melyik a különb és igazabb. {Beszéljetek és vitatkozzatok egymással, hogy feltárjátok előttem, melyik vallás a különb.}"

Beszélni kezdtek, de nem tudtak dönteni, mígnem a király mondta a papnak.

"Izráel vallása és Jismáél vallása:[80] melyik a különb?"

A pap felelt, és mondta.

"Izráel vallása a különb."

Megkérdezte a kádit, és mondta neki.

"Izráel vallása és Edom vallása: melyik a különb?"

A kádi felelt, és mondta.

"Izráel vallása a különb."

A király felelt.

"Magatok ismertétek el, hogy Izráel vallása a különb és igazabb, és én már döntöttem: Izráel vallását választottam, amely Ábrahám vallása, {Isten hatalmából és a Mindenható kegyelméből}. A mindenható Isten[81] legyen az én segítségem. Az ezüstöt és az aranyat, amit nekem akartatok adni, ő könnyűszerrel megadhatja nekem. Most pedig térjetek vissza országotokba békével."

És attól a naptól fogva a mindenható Isten segítette és erősítette őt. Ő maga, és szolgái, {és egész népe} körülmetélkedtek.[82] Majd elküldött egy tudósért Izráelből,[83] aki megmagyarázta neki a Tórát, és felsorolta a parancsolatokat. Mi pedig mind a mai napig ezt a tekintélyes és igaz vallást követjük, a Szent – legyen áldott – Neve legyen áldott, örökre. És attól a naptól fogva, hogy atyáink az isteni jelenlét (*Sekhina*) oltalmába helyezték magukat,[84] ő, {Izráel istene}, térdre kényszerítette előttünk ellenségeinket, és megalázott minden körülöt-

[75] F: "a keresztények vallása nem vallás".

[76] Ti. a szobrok.

[77] {A keresztények (*nocrim*) vallása tulajdonképpen nem is vallás. Megeszik a disznó húsát és minden tisztátalant.}

[78] Ti. a megváltó iránt.

[79] {A harmadik napon.}

[80] Ti. az iszlám.

[81] F: "az Örökkévaló".

[82] A kazár kagán és környezete, az előkelőség, valamikor 730 k. vette fel a zsidó vallást.

[83] {Majd mindenfelől izráeli / zsidó tudósokat hozatott.}

[84] Értsd: felvették a zsidó hitet.

tünk élő népet és nyelvet,[85] mind a mai napig nem állt meg előttünk senki emberfia,[86] nekünk fizetnek adót mindannyian, Edom királyai, és Jismáél királyai, {és az országok nem zsidó népének (*gojim*) minden királya} által.

E dolgok után fiainak fiai közül támadt egy király, a neve Ovadja, igaz és egyenes ember, ő megújította a királyságot,[87] és helyreállította az ítélkezést (*din*) a vallás (*dat*)[88] és a szabály (*halákha*) szerint.[89] Gyülekezeti házakat (*beit keneszet*) és tanházakat (*beit midrás*) épített, sok tudóst gyűjtött össze Izráelből.[90] Sok ezüstöt és aranyat adott nekik, és azok értelmezték számára a huszonnégy könyvet,[91] a Misnát, a Talmudot és a kántorok (*hazzán*) imarendjét (*tikkun*).[92] Istenfélő volt, szerette a Tórát és a parancsolatokat (*micvot*), {az Örökkévaló szolgái közül való volt, az Örökkévaló lelke nyugalmat szerzett nekünk}.[93]

Őt Hizkijja, a fia követte a trónon,[94] utána Menasse, a fia következett, utána Hanukka, Ovadja testvére, majd a fia, Jichak, majd Zevulun, a fia, és Menasse, a fia, és Niszi, a fia, {és Aharon, a fia}, és Menahém, a fia, Binjámin, a fia, Aharon, a fia, és én, Joszéf, az említett Aharon fia: mindannyian atyánkat követtük a trónon, és idegen[95] nem ülhetett atyáink trónjára, hanem a fiú ült apja trónjára, ez a mi szokásunk (*minhág*) és atyáink szokása. Legyen meg az akarata[96] annak, aki felemeli a királyokat, és tegye királyságunkat szilárddá törvényével és parancsolataival, {tegye királyi trónomat szilárddá a nemzedékek végezetéig}.

Amit országunk kiterjedésével, szélességével és hosszúságával kapcsolatban kérdeztél. A Gargan- (GRG'N) tengerhez[97] közeli folyó partján fekszik, kelet felé, négy hónapnyi járóföldre.[98] A folyó mellett sok nagy és számlálatlan nép él, falvak, városok és erődített helyek, kilenc nép, számtalan sokan vannak, mindannyian nekem fizetnek adót.[99] Onnan a határ Gargan (GRG'N)[100]

[85] Dan. 3,4 stb. Értsd: nemzetet.

[86] Jos. 21,42; 23,9.

[87] I. Sam. 11,14 nyomán.

[88] A: *din* (!).

[89] Értsd: az addigi zsidó vallási élet reformjaképpen bevezette a halákhikus gyakorlatot. Ez úgy értelmezhető, hogy a kazárok korábban a nem halákhikus zsidó vallást követték. A halákhikus zsidóság a rabbanita irányzat, ettől különbözik a karaita zsidó vallás, az utóbbi nem fogadja el a talmudi hagyományt. Röviden: Bulán idejében a kazárok karaiták lettek, Ovadja alatt azonban átvették a rabbanita irányzat hagyományait és gyakorlatát.

[90] Ti. Izráel népéből, azaz: sok zsidó bölcset.

[91] Ti. a Tanakh könyveit.

[92] Ti. a szertartást, amelyet a közösség megbízottja (*seliah cibbur*) minőségében rendszerint a kántor (*hazzán*) vezet. – F: "a kántorok (ünnepi) imakönyveit (*mahzorot*)".

[93] A rabbinikus judaizmus felvétele a 800 k. években történhetett. Az arab források is erre az időre teszik a kazárok betérését a zsidóságba.

[94] Alább a kazár királyok felsorolása, összesen 13 név, valamennyi bibliai héber, tehát zsidó vallású királyokat jelent.

[95] Értsd: aki nem ebből a családból való.

[96] Ima-formula.

[97] Kaspi-tenger. A görög Hürkania / perzsa Gorgán névből.

[98] {Tudatom veled, hogy az Atil ('TL) folyó mellett lakom, a Gargan-tenger szélén, e folyó forrása kelet felé van, négy hónapnyi járóföldre.} – Atil: a Volga.

[99] {A folyó mellett sok nép falvakban és részben nyílt, részben megerősített városokban lakik. Ezek neve: Burtasz (BVRTS), Bulgar (BVLGR), Szuvar (SV'R), Ariszu ('RYSV), Cermisz (CRMYS), Venentit (VNNTYT), Szuvar (SVVR), Clavijun (CLVYVN), mindegyik igen nagy, számtalan sokan vannak, és nekem fizetnek adót.} – A felsorolásból azonosítható: Bulgar (volgai bulgár), Cermisz (cseremisz), Szuvar (csuvas török), Clavijun (szlávok).

[100] Gorgán (a Káspi-tenger délkeleti partjánál).

felé fordul,[101] a tenger partján lakók, egy hónapnyi járóföldre, mind nekem fizetnek adót. Dél felől tizenöt nép, számtalan sokan vannak, erősek és hatalmasak, egészen Báb Alabvábig (B'B 'L'BV'B), ők a hegyek között élnek, Básza (B'SH) és Tagat (TGT)[102] minden lakosa, Kosztantinja (QSṬNṬNY') tengeréig[103] két hónapnyi járóföld, mind nekem fizetnek adót.[104] Nyugat felől 13 nép, sokan vannak és erősek, Kosztantinja (QSṬNṬNY') tengerének partján laknak.[105] Onnan a határ észak felé fordul, a nagy folyóig, amelynek neve Jozg (YVZG),[106] lakói falak nélküli városokban élnek, bejárják az egész pusztát a higrik (*higriájim*) (HYGRY'YM)[107] határáig. Azok pedig annyian vannak, mint föveny a tengerparton,[108] és mind nekem fizetnek adót. Országuk mérete négy hónapnyi járóföld. Én a folyó torkolatánál lakom, és nem engedem áthaladni {a tenger felé} a hajókon érkező *ruszija*-iakat (RVSYYM),[109] {hogy a muszlimok (*jismáélim*) ellen menjenek}, ugyanígy a szárazföld felől érkező ellenségeiket sem, hogy behatoljanak országukba.[110] Kemény harcban állok velük, ha átengedném őket, akkor elfoglalnák Jismáél egész országát, egészen Baghdádig (BGD'D). {Egészen eddig terjed a határom és királyságom hatalma.

[101] {Onnan a határ Buaresm (BV'RZM) felé fordul, egészen Garganig.} – Buaresm: Khvárizm (KV'RZM) / Chorezm (a Káspi-tengernél).

[102] Vagy: Tanat.

[103] Márvány-tenger.

[104] {A déli oldalon: Szamandar (SMNDR), Bak / Bakca Tadlu (BQ / BQCH TDLV), egészen Báb Al Abváb (B'B 'L 'BV'B) kapujáig, amely a tengerparton fekszik. Onnan a határ a hegyek felé fordul: Azur ('ZVR), Bak Bagda (BQ BGD'), Szridi (SRYDY), Kitun (KYTVN), Arku ('RKV), Saula (Ś/Š'VL'), Szagaszert (SGSRṬ), Albuszar ('LBVSR), Ukuszur ('VKVSR), Kiaruszar (KY'RVSR), Ciglag (CYGLG), Zunik (ZVNYK), akik igen magas hegyekben laknak, továbbá az alánok ('LNYYM / *alanijim*) egészen Afkan ('PK'N) határáig, és Kásza (K'S'), Kal Kiel (KL KY'L) és Takat (TKT) országok minden lakosa, Kosztandina (QVSṬNDYN'H) tengeréig két hónapnyi járóföld.} – A "déli oldal" szó szerint: "római (RVMYT / *rumit*) / bizánci".

[105] {Nyugat felől: Sarkel (Ś/ŠRKYL), Szamkrec (SMKRC), Kerc (KRC / *kerc*), Szugraj (SVGR'Y), Alusz ('LVS), Lambat (LMBṬ), Bartnit (BRTNYT), Alubika (L'VBYK'), Kut (KVT), Mankut / Mankup (M'NKT / M'NKVP), Burk (BVRQ), Alma ('LM') és Gruzin (GRVZYN). Ezek Kasztantina tengerének partján, nyugat felé laknak.} – Sarkel vagy Fehérvár, a Tanaisz (Don) alsó folyásánál, a bal parton, a kazár kagán rezidenciája. A város valamikor a IX. század közepén (talán 838) épült; említi Bíborbanszületett Konstantin is: *De administrando imperio / A birodalom kormányzása*, ed. Moravcsik Gyula (Budapest: Közoktatásügyi Kiadóvállalat, 1950), p. 182 skk. (c. 42). – Sarkelhez lásd, figyelemmel a kazár levélváltásra is, Czeglédy Károly, "Šarkel" (1952), in: uő, *Magyar őstörténeti tanulmányok* (Budapest: Kőrösi Csoma Társaság – Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1985), pp. 166–173; uő, "Šarkel: An Ancient Word for 'House'", in: Denis Sinor, Ed., *Aspects of Altaic Civilization. Proceedings of the Fifth Meeting of the Permanent International Altaistic Conference Held at Indiana University, 1962* (Indiana University. Uralic and Altaic Series, 23) (Bloomington: Indiana University, 1963), pp. 23–61; Polgár Szabolcs, "Sarkel", in: Márton Alfréd, szerk., *A Kárpát-medence és a steppe* (Magyar őstörténeti könyvtár, 14) (Budapest: Balassi Kiadó, 2001), pp. 106–126. – Szamkrec: Szemikarakorszk. – A többi említett név is azonosítható a Krim félszigetet (Ukrajna) déli partvidékének helységneveivel. Kerc: Kherszonnészosz / Korsun / Kherszon / Kercs. – Szugdaj: Suldan / Szoldaja / Szudak. – Alusz: Aluszton / Alusta. – Lambat: Labadu / Kalamiti. – Bartnit: Partenit. – Alubika: Alupka. – Mankup (Mankut): Mangup. – Burk: Balaklava. – Alma: Alma. – A felsorolásban utolsóként említett Gruzin nem más, mint Gurzuf / Gurzuvit. Lásd Mikhail I. Artamonov, i. m.; Swetlana A. Pletnjowa, i. m.; Bóna István, *A magyarok és Európa a 9–10. században* (História Könyvtár. Monográfiák) (Budapest: História – MTA Történettudományi Intézete, 2000), p. 12; p. 19.

[106] {Vágez (V'GZ).} – Talán A Dnepr / Dnyeper.

[107] A kézirati hagyomány bizonytalan. A: HYNDY'YM; O: HYGDY'YM, utólag átjavítva: HYGRY'YM. – Az ugor népek.

[108] Gen. 32,12 stb. – {Onnan a határ észak felé fordul, a bacrah (*bacriah*) nevű (néphez), ezek a Vágez folyó mellett laknak. Ezek nyílt, kerítetlen helységekben laknak, és a pusztában ide-oda vándorolnak és tanyáznak, mígnem a higrik (HHGRY'YM) határáig érnek. Annyian vannak, mint a tenger fövenye, amely a tengerparton van.}

[109] Oroszok.

[110] {hogy a Kaszpi-tengerbe bemenjenek, és eljussanak Jismáél országába.}

Kérdeztél a lakóhelyem felől is.} Tudatom tehát veled azt is, hogy a Mindenható segítségével folyó mellett lakom. Királyságomban három város található. Az egyikben a királyné lakik udvarhölgyeivel és heréltjeivel, {ez a szülővárosom}, szélessége és hosszúsága ötvenszer ötven *parsza*[111] {a környékével együtt, majdnem kör alakú}, a földekkel és a közeli falvakkal együtt. Lakói zsidók (*jiszraélim*), muszlimok (*jismáélim*), keresztények (*nocrim*) és mindenféle más nyelvű nép, szolgák valamennyien. A másik város {lakói zsidók (*jiszraélim*), keresztények (*nocrim*), muszlimok (*jismáélim*), de rajtuk kívül van benne mindenféle más nép is, szolgák valamennyien, nagysága közepes},[112] és földjeinek szélessége és hosszúsága nyolcszor nyolc *parsza*. A harmadik városban[113] én magam tartózkodom, főembereimmel, szolgáimmal és a hozzám közelállók szolgáival együtt. E(nnek) a területe kicsi, szélessége és hosszúsága háromszor három *parsza*, és a folyó átfolyik a (város)falak között. A tél folyamán a városban tartózkodunk, *niszán* havában[114] pedig elhagyjuk, és ki-ki megtér a maga földjére és kertjébe, a munkájához.

Ezenkívül minden családnak van birtoka az atyái után, határaikon belül jönnek-mennek, vidáman és énekelve, nem fordul elő, hogy bárkit is bántódás érne.[115] Én és a főembereim a szolgákkal mintegy húsz *parsza* utat járunk be, míg elérünk egészen a nagy folyóig, amelynek neve Varsán (VRŚ/Š'N),[116] onnan elfordulunk, míg eljutunk a birodalom (*medina*) széléig, {félelem nélkül, rettegés nélkül. És *kiszlév* havának vége felé, a *hanukka* ünnepére[117] ismét megérkezünk székvárosunkba.} Ez országunk kiterjedése és lakóhelyünk.

Az országban nem esik sok eső, de sok folyója van, rengeteg hal terem bennük. Sok forrásunk is van, a föld jó és termékeny, a réteket, szőlőskerteket, veteményeseket és díszkerteket a folyókból öntözik, mindenféle gyümölcs megterem nálunk.

Tudatom továbbá országomnak, {amelyben lakom}, a határait. Kelet felé mintegy húsz *parsza* járóföld a Gargan-tengerig, Rum[118] felé mintegy harminc *parsza* járóföld, {egészen az Ugru ('VGRV) nevű nagy folyóig}, nyugat felé negyven[119] *parsza* járóföld, {egészen a Buzán (BVZ'N) folyóig,[120] amely az Ugru folyóból jön ki}. Én magam egy szigeten lakom, mezőim, szőlőim, kertjeim, díszkertjeim a szigeten vannak. Észak felé harminc[121] *parszá*-nyi járóföld, folyóban és forrásban bővelkedő terület. A Mindenható[122] segítségével biztonságban élek.

Kérdeztél továbbá a csodálatos (dolgok) vége (*kéc ha-pelaot*) [123] dolgában is.[124] Szemünk az Örökkévalóra, a mi Istenünkre, és Izráel tudósaira, a Jeruzsálemben és a Bábelben[125] lévő

[111] Parsza: hosszmérték, a perzsa *paraszanga* szóból, mintegy 4 mérföld / ca. 4.8–5 km. – bT Bava kamma 82b.
[112] A lakosságra vonatkozó megjegyzés nyilvánvalóan vagy csak az első, vagy csak a második városra vonatkozik.
[113] Ez Sarkel.
[114] Ti. március–április táján, tavasszal.
[115] I. Reg. 5,18 nyomán.
[116] {Vadsán (VDŚ/Š'N).}
[117] December táján.
[118] Bizánc; itt: "dél".
[119] {30.}
[120] Esetleg a Don.
[121] {40.}
[122] F: "a mindenható Isten".
[123] A végső idők.
[124] F itt megszakad.
[125] Bábel: Babylónia, azaz Iráq.

tanházra (*jesiva*) figyel. Távol vagyunk Cijjontól,[126] de mint biztosat hallottuk, hogy a nagy bűnök miatt tévedtek a számításoknál,[127] mi pedig nem tudunk semmit.

Bárcsak tetszenék az Istennek, és megtenné az ő nagy nevéért, és nem tekintené semmiségnek háza elpusztítását (*hurbán*), és szolgálatának[128] megszűnését, és mindazokat a viszontagságokat, amelyek bennünket értek, és beteljesítené rajtunk, hogy váratlanul érkezik palotájába stb.[129] Nincs a kezünkben más, csak Dániel jövendölése.[130] Az Isten, Izráel Istene, siettesse a megváltást, és gyűjtse össze száműzötteinket és a szétszóratás(ban élők)et, még a mi életünkben, a te életedben,[131] és Izráel házának, mely az ő nevét szereti, az életében.

Említetted a leveledben, hogy látni kívánod személyemet. Én is vágyom arra, hogy láthassam kedves arcodat, bölcsességed ékességét és nagyságodat. Bárcsak teljesülne, amit kívánsz, és bárcsak részem lenne a veled való találkozásban, és láthatnám tiszteletre méltó arcodat. Atyám lennél, és én a fiad, egész népem a te szavadat követné,[132] mindent a te szavaid és helyes tanácsod szerint tennék.

Nagy üdvözlet.

• Avraham Kahana, *Szifrut ha-hisztorija ha-jiszraélit*, I (Varsa / Warszawa: Di Welt, 1922; reprint, Jerusalem: Makor, 1969), pp. 41–45.

• Pavel K. Kokovcov, *Еврейско-хазарская переписка в X веке* (Leningrad: Izdatel´sztvo Akademii Nauk SzSzSzR, 1932), pp. 19–26 (A és O), illetve pp. 26–33 (F).

= Kohn Sámuel, *Héber kutforrások* (1881), pp. 24–43, no. III.

[126] Cijjon / Jeruzsálem.

[127] Ti. az eszkhatologikus számításokat illetően; ezek a messiás eljövetelének időpontjára vonatkoznak. Lásd Leopold Zunz, "Erlösungsjahre", in: *Gesammelte Schriften*, III (Berlin: Louis Gerschel Verlagsbuchhandlung, 1876; reprint, Hildesheim – New York: Georg Olms Verlag, 1976), pp. 224–231, kül. p. 226 sk.; Alexander Marx, "Maamar al senat geula", *Ha-Cofe*, 5 (1921), pp. 194–202. (SchmHI)

[128] Ti. a jeuzsálemi templomi kultusznak.

[129] Mal. 3,1.

[130] Dan. 7,13 skk.; 12,1 skk.

[131] Idézet a *Kaddis* (áldó ima) szövegéből.

[132] Gen. 41,40 nyomán.

4

Szaadja

MAGYARORSZÁG AZ EURÓPAI KIRÁLYSÁGOK KÖZÖTT

X–XI. század

רבי סעדיה

הונגריה מוזכרת בין מלכויות אירופה

המאה ה-י–יא

Bizonyos Szaadja, aki Daniel Bomberg velencei nyomdász híres rabbinikus Bibliájában (*Mikraot gedolot*, 1524) mint a Dániel könyvéhez írt egyik középkori kommentár szerzője szerepel, többek vélemények szerint esetleg maga Szaadja Gáon lehetett.[1]

R. Szaadja ben Joszéf / Szaadja Gáon (a RASZAG)[2] (882–942) az egyiptomi Fajjúmban született. Korának kiemelkedő zsidó személyisége volt. 922-től Babylóniában (Iráq) a pumbeditai, 928-tól pedig, egészen haláláig, az igen tekintélyes szúrai rabbinikus akadémia (*jesiva*) feje és az iráqi zsidóság vezetője (*gáon*) volt. Baghdádban hunyt el. Szaadja kiterjedt irodalmi munkásságának tárgya a vallási szabályok (*halákha*), a filozófia, a héber nyelvtan, valamint a Biblia fordítása és magyarázata volt. Ránk maradt írásainak jelentős része arab nyelvű.

Korábban úgy gondolták, annak idején Kohn Sámuel is, hogy a kommentár szerzője R. Szaadja, a római Kalonimosz[3] ben Sabbetaj wormsi rabbi[4] tanítványa, aki a XII. század elején élt. Ezt követően került szóba a RASZAG. Amikor azonban Joseph Kapach kiadta Szaadja Gáon arab nyelvű kommentárját Dániel könyvéhez,[5] véglegesen tisztázódott, hogy a két szöveg nem azonos, tehát a *Mikraot gedolot*-ban idézett kommentár szerzője valóban nem lehetett Szaadja Gáon, hanem valaki más volt.

Az alább idézett szövegrész jellegében a *Joszippon* ország-jegyzékére emlékeztet,[6] de a részletekben különbözik tőle.

[1] Lásd legutóbb Eliezer Shlosberg, "Ha-Megamot ha-hevratijot sel hibburei Rav Szaadja *Gáon*", *Aszufot*, 6 (1992), pp. 71–86.

[2] A rabbinikus irodalomban használt akronyma; ez és a hasonlók a *Rabbeinu / Moreinu ha-Rav* címek és a név kezdőbetűiből vannak képezve, és a zsidó írásbeliség régebben széles körben használta őket.

[3] Kalonymus.

[4] Kalonimosz ben Sabbetaj (a XI. század első fele–1096) már Rómában nevezetes tudósnak számított, ca. 1080 k. átköltözött Wormsba, és az ottani *jesiva* egyik mestere lett. Az első keresztes hadjárat üldöztetései során mártirhalált szenvedett. Hírnevét tanúsítja Cidkija ben Avraham ha-Rofe (személyéhez lásd alább, #8), *Sibbolei ha-leket*, no. 292. Személyéhez lásd Avraham Grossman, *Hakhmei Askenáz ha-risonim* (Jerusalem: Magnes Press, 1981), pp. 348–354. Szaadját mint a tanítványát azonban nem említi egyetlen forrásunk sem.

[5] *Daniél im targum u-ferus. Szeadja ben Joszéf Fajjumi u-ferus Targum ha-Jerusalmi ve-heker ha-dikduk le-*MAHARIK (Jerusalem: Ha-Vaad le-hocaat szifrei RASZAG, 1981). – A MAHARIK: Joszéf Kapach.

[6] Lásd fentebb, #1.

IRODALOM
• Shmuel Ha-Cohen – Yehuda Kil, *Széfer Daniél* (Daat Mikra) (Jerusalem: Moszad ha-Rav Kuk [Kook], 1994), pp. 48–51, 62–64 (a Szaadja-kommentárról). (SchmHI)

Szaadja Gáon
• Abraham M. Habermann, "Saadiah Gaon", in: *Encyclopaedia Judaica*, XIV (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 543–554.
• Shlomo Z. Havlin, "Saadja Gaon", in: *Enciklopedija ivrit*, XXVI (Tel-Aviv – Jerusalem: Hevra le-hocaat enciklopedijot, 1974), coll. 196–206 (életrajza és írásainak jegyzéke).

דניאל ז, ז:
באתר דנה חזה הוית בחזוי ליליא (...) וקרנין עשר לה.
מביט הייתי בקרנות האלה: כי כל אלה המלכים יחד כל אחד ואחד במדינתו, כי מדינות מלכות רומי הרבה והם: מלך רומי שבקושטנטינה ומלך ארמנייא ומלך הונגרייא ומלך אשכנז ומלך בולגר ומלך כנען ומלך צרפת ומלך ספרד ומלך רוסייא ומלך ישמעאל שבירושלים. וכל אלו הי' מלכים בכלל גלות אדום.
מקראות גדולות (ויניציאה רפ"ד), דניאל ז, ז.

Dan. 7,7:
"Ezután egy negyedik vadállatot láttam az éjszakai látomásban, (...) és tíz szarva volt."

Szemügyre vettem ezeket a szarvakat: ezek királyok, ki-ki a maga országában, mert a rumi (RVMY) birodalomnak[7] sok országa van, és ezek: a rumi király, aki Kosztantinában (QVŚ/ŠṬNṬYNH) van,[8] Armenija[9] királya, Hungarija (HVNGRYY')[10] királya, Askenáz[11] királya, Bulgar (BVLGR)[12] királya, Kanaán[13] királya, Carfat[14] királya, Szefárád[15] királya, Ruszija (RVSYY')[16] királya és Jismáél[17] királya, aki Jeruzsálemben van.[18] Ez a 10 király mind az edomi[19] *galut*-hoz[20] tartozik.[21]

[7] Rum: Róma / a római birodalom; itt a keresztény országok.
[8] Ti. a bizánci császár.
[9] Örményország.
[10] Magyarország. – Var. (Baseli Biblia, 1618): HVNGRY'H. (SchmHI)
[11] Nyugat-Európa / a német nyelvű országok. A név bibliai eredetű (Gen. 10,3).
[12] Bulgar / Bolgar: Bulgaria. Talán a dunai bolgárokra vonatkozik.
[13] Kanaán: a középkorban a szláv országok általánosan használt héber neve.
[14] Carfat: Franciaország. Obad. 20.
[15] Szefárád: az Ibériai félsziget / Hispánia / Spanyolország.
[16] Ruszija: az orosz fejedelemségek.
[17] Értsd: az arabok. Vö. Gen. 25,12 skk.
[18] Értsd: Jeruzsálemben arab uralom van.
[19] Edom: Jákob testvérének, Ézsaunak a másik neve (Gen. 36,1), innen Róma mint ellenség elnevezése; a középkorban a keresztény országokat jelenti.
[20] A *galut* héber szó jelentése: "fogság", "száműzetés". A héberben a zsidó diaszpora elnevezése.
[21] Ti. ahhoz a térséghez, ahol keresztény országokban zsidók élnek. Jeruzsálem az arab / iszlám uralom alatt is keresztény szent város volt.

Mikraot gedolot (Venecia / Venezia: Daniel Bomberg, 1524), ad Dan. 7,7.

= Kohn Sámuel, *Héber kutforrások* (1881), p. 51 sk., no. VII.

MEGJEGYZÉS

Szaadja megjegyzését Daniel Bomberg rabbinikus Bibliája nyomán számos későbbi héber Bibliakiadás is közli.

A szövegben, mint más középkori forrásokban is, az országnevek között vegyesen szerepelnek hagyományos, ez esetben bibliai, és valóságos nevek.[22]

A szakasz korai keltezésének (Szaadja Gáon, a X. század első fele) éppen Magyarország említése mond ellent: ebben az időben Magyarországnak még nem volt "király"-a. (KA) – A héber *melekh*, "király" szó, persze, tágabb értelemben is használatos. Az a megjegyzés viszont, hogy Jeruzsálem arab uralom alatt áll, kizárja, hogy a szakaszt XII. századi szerző írta volna: az első keresztes hadjárat során a keresztények elfoglalták Jeruzsálemet (1099). A város Szaladin szultán hattini győzelmét (1187) követően és a Mamlúk uralom alatt ismét arab kézen volt.

[22] A középkori héber népnevekhez lásd Samuel Krauss, "Die hebräischen Benennungen der modernen Völker", in: Salo W. Baron & Alexander Marx, Eds., *Jewish Studies in Memory of George A. Kohut, 1874–1933* (New York: Alexander Kohut Memorial Foundation, 1935), pp. 379–412. (SchmHI)

5

Jehuda ben Méir ha-Kohén
(apud Méir ben Barukh Rothenburg)

VITA AZ ARANYPÉNZ-VERÉS JOGÁRÓL

1020–1050 k.

רבי יהודה ב"ר מאיר הכהן
(על ידי רבי מאיר ב"ר ברוך רוטנבורג)

ריב אודות קבלת הזכיון של טביעת מטבעות זהב

1020–1050 בין

R. Jehuda ha-Kohén,[1] teljes nevén R. Jehuda ben Méir ha-Kohén[2] a híres mainzi tudós, "a száműzetés fényé"-nek nevezett R. Gérsom ben Júda / Rabbeinu Gérsom[3] fiatalabb kortársa volt. 980 k. született, s *Magencá*-ban, a Rajna partján fekvő Mainzban élt és működött. A forrásokban a neve mellett a *zakén* jelzőt találjuk, s ebből arra következtethetünk, hogy hosszú életet ért meg. Talán 1070 k. halt meg.

R. Jehuda ha-Kohén kész művet nem hagyott maga után, csupán különböző kisebb írásokat, és ezek is csupán töredékekben vagy mások munkái révén mint idézetek maradtak fenn. Responsumainak gyűjteménye lehetett a *Széfer ha-dinim* ("Ítéletek könyve") – ezt a címet néha a neve helyett is használják. Részleteit R. Méir ben Barukh Rothenburg (a MAHARAM / MAHARAM ben Barukh)[4] responsum-gyűjteménye (első nyomtatott kiadása: Prag, 1608) idézte.

R. Méir ben Barukh Rothenburg (ca. 1215–1293) a XIII. század második felében működött, és egyike volt a kor híres németországi rabbijainak. Számos, a Talmudhoz írt magyarázatokat tartalmazó munkát, responsumokat és a szokással (*minhág*) foglalkozó műveket írt, hasonlóképpen liturgikus költeményeket (*pijjut*). Közülük jól ismert az a költemény, amelyet *áv* 9 gyász-ünnepére írt, a párizsi Talmud-égetés kapcsán, amely esemény R. Méir mestere, a párizsi R. Jehiél és egy hitehagyott zsidó, Nicholas Donin közötti Talmud-vita következménye volt (1242). R. Méir valószínűleg jelen volt a vitán. A sors hozzá sem volt kegyes. A Habsburg családhoz tartozó I. Rudolf császár (1273–1291) trónra lépése után a Németországban élő zsidók helyzete nehezebbé vált. R. Méir arra a következtetésre jutott, hogy jobb, ha mindenki elhagyja az országot, és a Szentföldre megy. Bár megtiltották neki, hogy ezt nyilvánosan hirdesse, azért, hogy személyes példát mutasson, a Németországból való elköltözést választotta. Eljutott Lombardiáig, ott azonban egy

[1] A *ha-Kohén / Kohén / Kahana* / KAC (*kohén cedek*), "kohanita" melléknév a középkorban személynevek mellett nem név: a származás és a papi státus megjelölése. Bővebben és a részletekhez lásd Menahem Haran & Ed., "Priests and Priesthood", in: *Encyclopaedia Judaica*, XIII (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 1069–1091.

[2] Jehuda ha-Kohénről részletesebben lásd Avraham Grossman, *Hakhmei Askenáz ha-risonim* (Jerusalem: Magnes Press, 1981), pp. 175–210.

[3] Személyéhez lásd alább, #115, Megjegyzés.

[4] Azaz *Moreinu ha-Rav* ("tanítónk, R.") Méir.

éppen Rómába tartó német herceg felismerte. Fogságba vetették, és a császár nagy összegű váltságdíjat követelt érte. R. Méir nem engedte, hogy teljesítsék a császár követelését, mert el akarta kerülni, hogy precedenst teremtsen a zsidók megzsarolására. A tárgyalások elhúzódtak, s R. Méir 1293-ban, a fogságban hunyt el. A zsidók a teteméért is váltságdíjat kényszerültek fizetni, és csak néhány évvel a halála után került sor maradványainak eltemetésére; sírja Wormsban máig fennmaradt.

Az alább közölt három szövegrészletet R. Jehuda ha-Kohén responsumaiból (#5–7) egyaránt R. Méir Rothenburg responsum-gyűjteménye tartotta fenn.

KIADÁS

R. Méir ben Barukh Rothenburg responsumai

- *SuT ha-Maharam b. Barukh* (Cremona, 1557).
- *SuT ha-Maharam b. Barukh (Defusz Prag)*, ed. Mosche Arje Bloch (Budapest: Buchhandlung [Joseph] Sternberg, 1895) (a Prag, 1608 kiadás alapján).
- *SuT ha-Maharam b. Barukh*, ed. Nathan N. Rabinowitz (Lemberg: F. Galiński & S. L. Flecker, 1860).
- *SuT ha-Maharam b. Barukh*, ed. Mosche Arje Bloch (Berlin: Mekize Nirdamim, 1891).

IRODALOM

Jehuda ben Méir ha-Kohén

- Ben-Zion Dinur, *Toldot Jiszráél: Jiszráél ba-gola*, II, 2 (Tel-Aviv: Devir, 1966), p. 304.
- Avraham Grossman, "R. Jehuda ha-Kohén u-Széfer ha-dinim", *Ale Széfer*, 1 (1975), pp. 7–34.
- Avraham Grossman, *Hakhmei Askenáz ha-risonim* (Jerusalem: Magnes Press, 1981), p. 141.

R. Méir ben Barukh

- Samuel Back, *R. Meir b. Baruch aus Rothenburg* (Frankfurt a. M.: J. Kaufmann, 1895).
- Irving A. [Avraham Jichak] Agus, "Meir ben Baruch of Rothenburg", in: *Encyclopaedia Judaica*, XI (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 1247–1252.
- Irving A. [Avraham Jichak] Agus, *Rabbi Meir of Rothenburg. His Life and His Works as Sources for the Religious, Legal and Social History of the Jews of Germany in the Thirteenth Century*, I–II (Philadelphia: Dropsie College, 1947; New York: Ktav, 1970²).
- Avraham Grossman, *Hakhmei Askenáz ha-risonim* (Jerusalem: Magnes Press, 1981), pp. 175–210.

ראובן ושמעון באו לדין. ראובן טוען פייסני בארץ הגר לדבר עליו למלכה שתצוה היא לבעל המטבע לעשות לו לשמעון פשיטי׳ מכספו עד מאה ליטר׳, וכל הריוח שיזדמן [לי] אחלוק עמך. אמרתי לו: והלא אין לך כסף. אמר לי: אטרח אחריו אולי ימצאני הבורא לידי. ושמעתי לדבריו ודברתי עם המלכה וצותה לבעל המטבע לעשות לשמעון הפשיטי׳. והלכתי לדרכי בשליחות המלכה והנחתי שותפי במקומי, והרשיתיו בקנין [בפני] עדי׳ לקבל חלקי המגיע לי מן הריוח מיד שמעון. ונתן לו שמעון שבעה חצאי׳ של כסף ולא יותר והשאר אני תובעו.

השיב לו שמעון: ודאי עלה בדעתי לשאול מאת המלכה אם יזמן לי המקום כסף לעשות פשיטי׳, ויראתי ממך שמא תלשין עלי למלכה [לכך בקשתיך] לתקן לי המעשה וקלקלת בדבר בכל כחך, ודברתי אני בעצמי למלכה ועשיתי לי כל יכולתי. ואע״פ שהלכת לדרכך

נתתי לשלוחך זקוק אחד שנדרתי לך וששה הלויתי לו לעצמו כי הוצרך מהם וטרחתי בעצמי בדבר [כאשר] יכולתי.
[תשבה]

כך דעתי נוטה שאין לו לראובן על שמעון כלום, כי כל דבריהם דברים בעלמא [הם] ותנאם שהתנו על דבר שלא בא לעולם הי', כי הכסף איפוא היה וביד מי היה. והלכה רווחת בישראל שאין אדם מקנה דבר שלא בא לעולם, על כן אין לו עליו כלום.

שו"ת מהר"ם בר' ברוך (דפוס פראג), מהדורת משה א' בלאך (בודאפעסט תרנ"ה), סי' תתקג.

Reuvén és Simeon[5] ítéletért (*din*) jöttek. Reuvén ezt állítja: "Megegyezett velem Hágár (HGR) földjén,[6] hogy beszéljek az érdekében a királynéval,[7] hogy parancsolja meg a pénzverés elöljárójának (*baal ha-matbéa*) száz fontnyi[8] aprópénz készítését Simeon számára az ő ezüstjéből. És az ebből származó hasznomat megosztom veled. Azt mondtam neki: De hiszen nincs is ezüstöd. Ő azt válaszolta: Majd azon leszek, hogy legyen, s a Teremtő talán megsegít. Hallgattam reá, és beszéltem a királynéval, aki megparancsolta a pénzérmék elöljárójának, hogy csináltassa meg az aprópénzt Simeonnak. Én pedig a királyné megbízásából elutaztam, és egyik társamat megtettem helyettesemnek. Tanúk előtt meghatalmaztam a Simeontól nekem járó haszonrész átvételére. De Simeon csak hét fél-ezüstöt[9] adott át neki, nem többet, és én követelem a fennmaradó részt."

Simeon ezt felelte neki: "Igen, szándékomban volt megkérdezni a királynét, hogy csináltathatok-e aprópénzt (*posetim*), ha a Hely (*ha-maqom*)[10] megáld ezüsttel. De attól féltem, hogy be fogsz feketíteni a királyné előtt, ezért arra kértem, hogy tekintsen el a történtektől. De te

[5] Reuvén, Simeon: A rabbinikus irodalomban, ezen belül főként a responsum-irodalomban, ha a valós neveket valamilyen oknál fogva nem kívánták nyilvánosságra hozni, az illető(k) jelölésére rendszerint a bibliai Jákob fiainak, illetve feleségeinek és leányának nevét használták. (Gen. 35,23 skk.) Kényes ügyekben ez nagyon is indokolt volt. Lehetővé tette, hogy az ügy mérlegelésekor a személyes vonatkozásoktól eltekintsenek, és kizárólag a jogi, illetve halákhikus problémára figyeljenek. Ma ezt az eljárást a személyiségi jogok védelmének tekintik.

[6] Hágár: Ábrahám mellékfelesége, Jismáél (Izmael) anyja (Gen. 16,1 skk.). A középkori zsidó irodalomban a *Hágár – Hungaria* nevek hasonlósága miatt általánosan használják mint a magyarok és Magyarország elnevezését. Az alább következők során is számos forrásban szerepel. Lehetséges, hogy a névhasználat a honfoglaló magyar törzsszövetség keleti eredetére is utal: Ábrahám és Hágár fia, Jismáél, az arabok őse, lásd Gen. 25,12 skk. – A *Hágár* és hasonló nevek használatával összefüggő aggályokat nagyjából már Kohn Sámuel elhárította, lásd *Héber kutforrások* (1881), pp. 144–159: "»Hagar« mint Magyarország elnevezése"; Samuel Kohn, "Das Land Hagar in der hebräischen-mittelalterlichen Literatur", *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judenthums*, 30 / NF 13 (1881), pp. 145–161, 193–201; továbbá Samuel Krauss, "Die hebräischen Benennungen der modernen Völker", in: Salo W. Baron & Alexander Marx, Eds., *Jewish Studies in Memory of George A. Kohut, 1874–1933* (New York: Alexander Kohut Memorial Foundation, 1935), pp. 379–412, kül. p. 392 sk., no. 21.

[7] Ti. a magyar királynéval.

[8] A héber szövegben *litra*, ennek Magyarországon a *pesitim* volt a váltó egysége. A különböző pénznemek használatának valószínűleg az volt az oka, hogy a két szerződő fél nem magyarországi, hanem német (askenázi) illetőségű volt. Lásd Ben-Zion Dinur, *Toldot Jiszráél: Jiszráél ba-gola*, II, 2 (Tel-Aviv: Devir, 1966), p. 247 sk.

[9] Értsd: fele értékű / fél darab ezüstpénzt.

[10] Az istennév helyett.

Pénz lemérése az *adár* első napján vagy a *peszah* ünnepén esedékes templomi áldozathoz előírt fél *sekel* adó összegyűjtésekor

minden erőddel azon voltál, hogy elrontsd a dolgot, ezért én magam beszéltem a királynéval, és megtettem a tőlem telhetőt. És annak ellenére, hogy te úton voltál, egy *zakuk*-ot[11] átadtam a megbízottadnak,[12] hatot pedig, amint megfogadtam neked, kölcsönképpen adtam neki, mert szüksége volt rá, és tehetségem szerint én magam fáradoztam a dolgon."

[Válasz.]

Úgy vélem, hogy Reuvénnek nincs mit számon kérnie Simeonon, mert az, amit megbeszéltek, nem minősül megállapodásnak, és a feltételeik, amelyekre nézve megállapodtak, nem létező dologra vannak szabva. Mert hol volt az ezüst? Kiknek a kezében volt? Az Izráelben[13] elterjedt szabály (*halákha*) szerint nem létező dolgot nem lehet birtokolni,[14] ezért ő nem követelhet rajta semmit.

• *SuT ha-Maharam b. Barukh* (Prag, 1608), új kiadásban, ed. Mosche Arje Bloch (Budapest: Buchhandlung [Joseph] Sternberg, 1895), no. 903.

= Kohn Sámuel, *Héber kutforrások* (1881), p. 45 sk., no. V, 1.

[11] Zakuk: "tiszta / finomított (ezüst)"; mint pénz változó értékű.

[12] Ti. a szóban forgó fél-ezüstöt.

[13] Értsd: a zsidók körében.

[14] A talmudi szabály a következő: "Nem létező dolgot nem lehet birtokolni." Lásd bT Bava mecia 33b.

MEGJEGYZÉS

A szövegben szereplő magyar királyné személye bizonytalan. Valószínűleg Anasztaszia, I. (Bölcs) Jaroszláv kijevi nagyfejedelem (1016–1018, 1019–1054) leánya, I. András magyar király (1046–1060) özvegye, aki néhány éven át fia, Salamon (1063–1074) helyett uralkodott.[15] Más vélemény szerint viszont Gizelláról, I. István király (1000–1038) feleségéről lehet szó.[16]

Magyarországon biztos nyom zsidók alkalmazásáról a királyi pénzverdékben csak IV. Béla (1235–1270) óta van.[17]

[15] Lásd Ben-Zion Dinur, *Toldot Jiszráél: Jiszráél ba-gola*, II, 2 (Tel-Aviv: Devir, 1966), p. 247 sk.

[16] Lásd Avraham Grossman, *Hakhmei Askenáz ha-risonim* (Jerusalem: Magnes Press, 1981), p. 200. Lásd még Alexander Scheiber, "Hungary", in: Cecil Roth, Ed., *The World History of the Jewish People*, Second series, II: *The Dark Ages. Jews in Christian Europe, 711–1096* (Tel-Aviv: Massadah – New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1966), pp. 313–318, kül. p. 315 sk.

[17] A zsidók szerepéről a középkori pénzverésben általában lásd Jisrael Heilprin, *Beit Jiszráél be-Polin* (Jerusalem: Ha-Makhlaka le-injánei ha-noár sel ha-Hisztadrut ha-cijjonit, 1948), a Bevezetésben; továbbá Daniel M. Friedenberg, *Medieval Jewish Seals from Europe* (Detroit: Wayne State University Press, 1987) (magyar adatokkal is). – Egy érdekes forrást idéz Julius Aronius, *Regesten zur Geschichte der Juden im Fränkischen und Deutschen Reiche bis zum Jahre 1273* (Berlin: Leonhard Simion, 1902; reprint, Hildesheim: Georg Olms Verlag, 1970), no. 336: egy zsidó, a bécsi Salom, V. (Babenberger) Lipót herceg (1177–1194) megbízásából 1194-től mint pénzverő működött.

6

Jehuda ben Méir ha-Kohén
(apud Méir ben Barukh Rothenburg)

ZSIDÓ KERESKEDŐK VITÁJA A HASZON MEGOSZTÁSÁRÓL

1020–1050 k.

רבי יהודה ב״ר מאיר הכהן
(על ידי רבי מאיר ב״ר ברוך רוטנבורג)

סוחרים יהודים הסתכסכו בדבר חלוקת הרווחים ביניהם

בין 1020–1050

A R. Jehuda ben Méir ha-Kohéntől származó responsum R. Méir ben Barukh Rothenburg (a MAHARAM) responsum-gyűjteményében (Prag, 1608) maradt fenn.

וששאלת. ראובן ושמעון היו בארץ הגר, ונתן ראובן לשמעון ליטר׳ זהב לקנות חפצים ולהוליך למעגנץ ולמכרו שם ולקנות שם חפצים שהם מבקשים הנה בארץ הגר ולמכרו ולחלוק הריוח. וכן עשה שמעון קנה מה שקנה והוליך למעגנץ. ובבואו שם פגעוהו בעלי חוב של ראובן ובקשו מן הקהל להוציא ממון ראובן לפרעו להם. וכן עשו הקהל גזרו עליו להביא ליד נאמן כל מה שהיה בידו ממון של ראובן חוץ מן הריוח. וכן עשה הביא הקרן, אבל הריוח [נטל] לעצמו בחלקו המגיעו כי אמר הואיל ונתמשכן הקרן שלו בשבילו ואינו יכול לסחור ולשוב אליו אין לו חלק בזה הריוח, ולעצמי אני נוטל חלקי המגיע לו בריוח. והוצרכתי לידע אם הדין עם שמעון.

[ת ש ו ב ה]

כך דעתי נוטה שאין לו לראובן חלק בריוח הנעשה כי כבר קיבל הריוח שלו ונתחלק השותפות וזכה שמעון במה שבידו.

שו״ת מהר״ם (פראג שס״ח), מהדורת משה א׳ בלאך (בודאפעסט תרנ״ה), סי׳ תתקד.

És amit kérdeztél. Reuvén és Simeon Hágár (HGR) földjén voltak. Reuvén egy font (*litra*) aranyat adott Simeonnak, hogy vásároljon és szállítson árukat Magencba (MʿGNC),[1] és ott adja el azokat, és cserébe vásároljon olyan holmit, amit Hágár földjén keresnek. Ezt (szintén) adja el, és a hasznon osztozni fognak. Simeon így is tett, vásárolt, amit vásárolt, és Magencba szállította. Amint odaérkezett, összetalálkozott Reuvén hitelezőivel, akik azt kérték a községtől,[2] hogy vegye el Reuvén vagyonát, és fizesse ki őket. Így is tettek. Elrendelték, hogy Simeon tegye le megbízott kezébe Reuvén nála lévő minden pénzét (*mámon*), kivéve a hasznot (RYVH / *revah*). Simeon ezt megtette. Letette a tőkét (*keren*), de a haszonból az őt magát illető részt megtartotta, mivel ezt mondta: "Minthogy a tőkét (Reuvén) miatt vették el, nem tudok kereskedni, sem visszatérni hozzá,[3] nincs része ebben a haszonban (RYVH). Ezért a neki járó haszon(rész)t is a magam számára veszem el."

Meg kell tudnom tehát, hogy Simeon mellett van-e a törvény.

[Válasz.]

Azt gondolom, hogy Reuvénnek nem jár a keletkezett haszonból semmi, mert az őt illető részt már megkapta, és megosztották a társulásnak megfelelően. Simeon jogosult arra, ami nála van.

• *SuT ha-Maharam b. Barukh* (Prag, 1608), új kiadásban, ed. Mosche Arje Bloch (Budapest: Buchhandlung [Joseph] Sternberg, 1895), no. 904.

= Kohn Sámuel, *Héber kutforrások* (1881), p. 47, no. V, 3.

MEGJEGYZÉS

A vitázó felek valószínűleg magyarországiak voltak,[4] és a mainzi község előtt pereskedtek, ahogyan az a szövegből kiderül.

A responsum szerencsés módon együttesen használja a pénzműveletek középkori héber terminológiáját: "pénz" / "vagyon" (ממון / *mámon*); "tőke" (קרן / *keren*); "nyereség" / "haszon" (רווח ~ ריוח ~ רוח / *revah*). Másutt szerepel ezeken kívül a "gyarapodás" / "növekmény" / "kamat" (פרות ~ פרי / *peri ~ pérot*, #141); "kamat" (רבית / *ribbit*, #151); "kölcsön" (מלוה / *milva*, #180); "kamatos kölcsön" (*milva be-ribbit*, #180); "tulajdon" / "vagyon" (נכס / *nekesz*, többes számban: נכסים / *nekászim*, #32); "zálog" / "biztosíték" (משכון / *maskon*, #32, #180); "letét" / "pénzbeli letét" (פקדון ~ פקדון מעות / *pikkádon ~ pikkádon máot*, #111) stb.

[1] Magenc / Magenca: Mainz.

[2] Hasonló esetekből tudjuk, hogy a középkori zsidó község feladatai közé tartozott a belső rend fenntartása és a szükséges intézkedések megtétele a község tagjai között felmerülő jogi ügyekben. Lásd Shlomo J. Spitzer, *A középkori zsidó történelemből: Askenázi zsidóság a keresztes háborúk előtt* (MTA Judaisztikai Kutatócsoport. Értesítő, no. 14) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1996).

[3] Ti. a tőkéhez; értsd: nincs tőkéje, nem tudja visszaszerezni.

[4] Avraham Grossman, *Hakhmei Askenáz ha-risonim* (Jerusalem: Magnes Press, 1981), p. 141.

7

Jehuda ben Méir ha-Kohén
(apud Méir ben Barukh Rothenburg)

ZSIDÓ KERESKEDŐK VITÁJA ÁRUSZÁLLÍTÁSRÓL

1020–1050 k.

רבי יהודה ב״ר מאיר הכהן
(על ידי רבי מאיר ב״ר ברוך רוטנבורג)

ריב בין סוחרים יהודים בדבר קיום שליחות של מסירת חפצים

בין 1020–1050

A R. Jehuda ben Méir ha-Kohéntől származó responsum R. Méir ben Barukh Rothenburg (a MAHARAM) responsum-gyűjteményében (Prag, 1608) maradt fenn.

ראובן ושמעון היו בארץ הגר. ונתן ראובן לשמעון עשר מוזהבות ושתי קופרינש להוליכו למעגנץ ולתת המוזהבות לפלוני והקופרינש לפלוני.

ובא שמעון למעגנץ ולא נתן החפצים לפלוני. לאחר זמן גדול בא אחיו של ראובן למעגנץ ושאל את שמעון: נתת החפצים שנתן לך אחי למי שנשתלח. וענה לו שמעון: הזכרתני שמיום שנתנם לי ראובן לא ראיתים ולא זכרתים ולא ידעתי היכן נאבדו, אבל ודאי נתחייבתי בתשלומין.

ועכשיו רוצה שמעון לשלם כשווין שהיו שוין בארץ הגר, והתובעים רוצים כשוה שהן שוין במעגנץ. עתה הוצרכנו לידע עם מי הדין.

[תשובה]

כך דעתי נוטה שאלו היינו יודעים באיזה מקום נאבדו החפצים [שהיה חייב] לשלם לו כשוים באותו מקום. עכשיו שזה אומר כך וזה אומר כך, נראה לנו שהדין עם התובעים שיש לומר שהובאו החפצים למעגנץ ושם נאבדו ונתחייב שמעון בתשלום כשוים במעגנץ.

שו״ת מהר״ם (פראג שס״ח), מהדורת משה א׳ בלאך (בודאפעסט תרנ״ה), סי׳ תתקלה.

Reuvén és Simeon Hágár (HGR) földjén voltak. Reuvén tíz *muzhavá*-t[1] és két *kuprins*-t[2] adott át Simeonnak, hogy vigye Magencba (MᶜGNC): ennek és ennek adja a *muzhavá*-t, a *kuprins*-t pedig valaki másnak.

Simeon megérkezett Magencba, de nem adta át a dolgokat az illetőknek. Sok idő múltán Reuvén bátyja Magencba ment, és megkérdezte Simeont: "Átadtad a testvérem által küldött (pénz)eket azoknak, akiket illetnek?" Simeon azt felelte: "Jó, hogy emlékeztetsz. Attól a naptól fogva, hogy Reuvén átadta nekem őket, nem láttam, nem emlékszem rájuk, és nem tudom, hol vesztek el. De magától értetődik, hogy köteles vagyok megtéríteni őket."

És most Simeon a Hágár-beli értéknek megfelelően akar fizetni, a követelők[3] pedig a Magenc-beli értéket akarják. Meg kell tehát tudnunk, hogy ki mellett van a törvény. [Válasz.]

Azt gondolom, hogy abban az esetben, ha tudnánk, hogy a holmik hol vesztek el, az adott helynek megfelelő értéket kellene fizetnie. De mivel az egyik ezt állítja, a másik pedig azt, úgy látjuk, hogy a törvény a követelők mellett van, mert valószínű, (mondhatjuk azt), hogy a holmik eljutottak Magencba, és ott vesztek el, és Simeon a Magenc-beli értéküknek megfelelően köteles fizetni értük.

• *SuT ha-Maharam b. Barukh* (Prag, 1608), új kiadásban, ed. Mosche Arje Bloch (Budapest: Buchhandlung [Joseph] Sternberg, 1895), no. 935.

= Kohn Sámuel, *Héber kutforrások* (1881), p. 47 sk., no. V, 2.

[1] *Muzhava*: aranypénz, a héber *zahav* szóból.

[2] *Kuprins*: a német *Kupfer* szóból, "réz", "rézpénz". – Magyarországon csak III. Béla idején vertek rézpénzt. (KA) – A szöveg nem feltétlenül magyarországi pénznemre utal.

[3] Értsd: az a két személy, akiket a pénzek megillettek; az alperesek.

8

Anonymus

(apud Cidkija ben Avraham Anav ha-Rofe)

ZSIDÓ KERESKEDŐK KARAVÁNJA A DUNÁNÁL

A XI. század második fele

מחבר בלתי ידוע

(על ידי רבי צדקיה ב"ר אברהם מן הענוים הרופא)

שיירה של סוחרים יהודים ליד הנהר דנובה

מחצית השניה של המאה ה-יא

Az alább közölt szöveg R. Cidkija ha-Rofe *Sibbolei*[1] *ha-leket* ("Összegyűjtött kalászok") című responsum-gyűjteményének anyagában maradt fenn, de nem tőle magától való, ő csupán idézte, és korábbról, valószínűleg a XI. század második feléből származik. Maga a lejegyző ismeretlen.

R. Cidkija ben Avraham ha-Rofe ("az orvos") / Cidkija Anav[2] (ca. 1220/25–1280) valószínűleg Rómában született. Rómában és Würzburgban tanult, lehetséges, hogy a rothenburgi R. Méirnél (a MAHARAM) is. Rómában mint a halákha kiváló ismerője tevékenykedett. Megemlíti, hogy abban az évben, amikor Párizsban a Talmudot elégették (1242), maga is Rómában tartózkodott. Korának rabbijaival, többek között Jesaja di Tranival, halákhikus kérdésekről levelezett.

Könyve, a *Sibbolei ha-leket* ("Összegyűjtött kalászok") döntvényeket és halákhikus fejtegetéseket tartalmaz. Itáliában ez volt az első kísérlet arra, hogy a rabbinikus hagyomány halákhikus előírásainak összefoglalásával kompendiumot állítsanak össze az imákhoz és az ünnepekhez.

A *Sibbolei ha-leket* című gyűjteményben maradt fenn egy további – alább mint #15 közölt – szöveg is.[3]

KIADÁS

- R. Cidkija b. Avraham ha-Rofe, *Sibbolei ha-leket* (Venecia / Venezia, 1546) (első kiadás, rövidített változat).
- R. Cidkija b. Avraham ha-Rofe, *Sibbolei ha-leket ha-sálém*, ed. Solomon Buber (Vilna: Defusz Romm, 1886; fotomechanikus reprint, Jerusalem, 1972) (teljes kiadás).
- R. Cidkija b. Avraham ha-Rofe, *Sibbolei ha-leket ha-sálém* / ~ *completum*, ed. Samuel Kalman Mirsky (Brooklyn, NY: Makhon Szura, 1966) (első tudományos kiadás, még a szerző életében készült kézirat alapján).
- R. Cidkija b. Avraham ha-Rofe, *Sibbolei ha-leket*, II, ed. Simha Hasida (Jerusalem: Makhon Yerushalayim Or ha-Mizrah, 1988).

[1] Vagy: *sibbalei*.

[2] Az Anavim nevű római család.

[3] A szöveg, a kézirati hagyomány alapján, több változatban ismeretes. Itt Salomon Buber elterjedt kiadása nyomán közöljük, Samuel Kalman Mirsky más kéziraton alapuló kiadásának változatait magyarul lábjegyzetben, a héber szövegben pedig [szögletes zárójelben] adjuk. A Kohn Sámuel által közölt szöveg további változatai a tartalmat nem érintik. – A hagyományozott szövegek változatainak problémájához lásd még alább, #13.

IRODALOM
• Kohn Sámuel, *Héber kutforrások* (1881), p. 154.
• Kohn Sámuel, *A zsidók története Magyarországon. A legrégibb időktől a mohácsi vészig* (Budapest: Athenaeum, 1884), pp. 359–367, no. II: "Kalonymos ben-Sábtáinak 1050 körül, Magyarországon hozott ítélete"; pp. 405–408, no. 1 (kéziratok alapján a responsum teljes héber szövege és magyar fordítása).
• Scheiber Sándor, *Magyarországi zsidó feliratok a III. századtól 1686-ig* (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1960), p. 65 sk. / Alexander Scheiber, *Jewish Inscriptions in Hungary from the 3rd Century to 1686* (Budapest: Akadémiai Kiadó – Leiden: E. J. Brill, 1983), p. 81.
• Samuel Kalman Mirsky, "Mavo / Bevezetés", in: *Sibbolei ha-leket ha-sálém* (New York: Makhon Szura, 1966), pp. 1–13.
• Alexander Scheiber, "Hungary", in: Cecil Roth, Ed., *The World History of the Jewish People*, Second series, II: *The Dark Ages. Jews in Christian Europe, 711–1096* (Tel-Aviv: Massadah – New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1966), pp. 313–318, kül. p. 316.
• Scheiber Sándor, *Héber kódexmaradványok magyarországi kötéstáblákban* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969), p. 102 skk.
• Raphael Posner, "Anav, Zedekiah ben Abraham", in: *Encyclopaedia Judaica*, II (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 939–940.
• Simha Hasida, "Mavo / Bevezetés", in: *Sibbolei ha-leket* (Jerusalem: Makhon Yerushalayim, 1988), pp. 14–45.
• Scheiber Sándor, "Héber és jiddis kútforrások és adatok Magyarország történetéhez", *Lymbus Művelődéstörténeti Tár*, 2 (Szeged, 1992), pp. 7–18, no. 5.
• Haraszti György, *Két világ határán* (Magyar zsidó történelem – Múlt és Jövő könyvek) (Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, é. n. [1999 k.]), p. 287 sk.
• Haraszti György, "A zsidóság Közép-Kelet-Európában az első ezredfordulón", in: Püspöki Nagy Péter, szerk., *1100 éves együttélés: a magyar és magyarországi zsidóság a haza és a fejlődés szolgálatában* (Budapest: Magyarországi Holocaust Emlékalapítvány, 2001), pp. 63–100, kül. p. 96 sk.

(...) וזה הדבר אשר פסק ר' [רבינו] קלונימוס ור' שבתי החזן ז"ל בארץ הגר על ר' אברהם ב"ר חייא מריינושבורגו ועל ר' יעקב אחיו שבאו מרוסיאה עם עגלות טעונות בערב שבת מבעוד יום על ידי שכירים א"י [גוים] ועל ידי יהודים חבריהם אל הקהל והמה נשארו מן העבר הזה לנהר דונאי קרוב מעט פחות משיעור מיל אחד כי נשבר אחד מאופני העגלה שלהן ונשתהו שם עד שתקנוה. וכשבאו בקהל היו הקהל יוצאין מבהכ"נ [מבית הכנסת] בליל שבת ולא נתנו הקהל להם שלום ולא הניחום ליכנס שחרית לבית הכנסת כדי שלא יקחו אחרים מהם קל וחומר לומר כך וכך עשו פלוני ופלוני כדי שלא יפרוץ בגדר יותר פרצה גדולה לחלל שבת בזדון ובאחד בשבת באו לבית הכנסת לקבל עליהם דין וגזרו עליהם לצום במשך ז' שבועות נ' ימים רצופים חוץ משבתות וראשי חדשים להשלים נ' ימי המעשה בצומות ומלקיות (...) ועד גזרו עליהם לתת ממונם [מממונם] פדיון נפשם לקופה של צדקה ואחר [אחרי] כן גזרו עליהם לצום בי"ב חדשי השנה ג' ימים בכול חודש שני וחמישי ושני שהוא [שהן] ל"ו ימים (...) אבל אם ח"ו היו עושים כן בזדון היו מחמירין להוסיף עליהן עוד שלוא להתגלח ולהתנדות ל' יום כדאמרינן סתם נדוי ל' יום.

(...)

רבי צדקיה ב"ר אברהם מן הענוים הרופא, שבלי הלקט, מהדורת שלמה באבר (וילנא תרמ"ו), ענין שבת, סי' ס.

(...) Ez az az ügy, amelyben Kalonimosz úr[4] és Sabbetaj úr, a kántor (*hazzán*) – emléke legyen áldott[5] – döntést hozott Hágár országában (*be-erec* HGR), a rajnoszburgói (RYYNVŚ/ ŠBVRGV)[6] Avraham urat, Hijja úr fiát és testvérét, Jaakov urat illetően. Ezek megrakott szekerekkel jöttek Ruszija (RVSY'H)[7] felől, béresekkel, akik nem zsidók voltak (*einám jehudim*),[8] és zsidó társaikkal, (és) szombat (elő)estéjén,[9] még napvilágnál (értek oda) a községhez (*káhál*).[10] Ott maradtak a Dunaj (DVN'Y) folyó túloldalán, mintegy mérföldnyi (*mil*) távolságban, mert az egyik szekerük kereke eltörött, és ott kellett maradniuk, amíg meg nem javították. És amikor megérkeztek a községbe (*káhál*), a község péntek este[11] éppen akkor jött ki a gyülekezet házából (*beit ha-keneszet*).[12] A község pedig nem köszöntötte őket, és nem engedte, hogy reggel bemenjenek a gyülekezet házába, nehogy – könnyebb esetek alapján (*kal va-homer*)[13] –, mondván, hogy ez és ez így cselekedett, mások a szombat megszegésére még nagyobb vétket is megengedjenek maguknak.[14] És a szombat (utáni) első (napon)[15] elmentek a gyülekezet házába, hogy ítéletet hozzanak felőlük. Büntetésül böjtöt szabtak ki rájuk, 7 hétre, 50 napra egyfolytában, kivéve a szombatokat és a hónap első napjait (*ros hodes*)[16], amíg az 50 nap el nem telik böjtben és botütésekkel.[17] (...) Továbbá arra ítélték őket, hogy vagyonukból fizessenek a jótékonysági pénztárba váltságdíjat (*pidjon*) a lelkük(ért). És ezenfelül arra ítélték őket, hogy böjtöljenek az év 12 hónapjában, minden hónapban 3 napot, hétfőn, csütörtökön és (a következő) hétfőn,[18] ez összesen 36 nap. (...) Egyébként ha – Isten ne adja – szándékosan cselekedtek volna így, még szigorúbban jártak volna el, a rájuk rótt (büntetéshez) hozzátéve azt is, hogy 30 napig ne borotválkozzanak, és legyenek átok alatt, mert az amorák[19] szerint az ilyen átok tartama 30 nap.[20]

(...)

• Cidkija b. Avraham ha-Rofe, *Sibbolei ha-leket*, ed. Solomon Buber (Vilna: Defusz Romm, 1886; reprint, Jerusalem, 1972): "Sabbat", no. 60.

[4] Var.: "rabbink (*rabbeinu*), Kalonimosz".

[5] A formula, amelyet héberül rövidítéssel szokás írni, az elhunytakat illeti. Esetenként egy vagy két szóval kibővítve is használják.

[6] Regensburg.

[7] Ruszija: Oroszország. Földrajzi értelemben a név ekkor Halics / Gácsország.

[8] Var.: "gojok (voltak)".

[9] Ti. pénteken, naplemente idején.

[10] Ti. a szent község határaihoz.

[11] Szó szerint: "szombat (*sabbát*) estéjén".

[12] Imaház / zsinagóga.

[13] Kal va-homer: rabbinikus hermeneutikai elv, az analógiás magyarázat elve alapján, következtetés a könnyebb esetről a nehezebbre (*a minori ad maius*), illetve fordítva.

[14] Szó szerint: "még nagyobb rést üssenek a kerítésen", ti. amely kerítés a hagyományt körülveszi és védi. (BV)

[15] Értsd: vasárnap.

[16] Ros hodes: újhold, a hónap első napja a zsidó rituális naptárban.

[17] Böjtben és botütésekkel: a tényleges büntetés – böjt – metaforikus kifejezése.

[18] Hétfő és csütörtök a szertartási Tóra-olvasás napjai; szombat azonban, amely szintén az, ünnep. A szigorú vallási hagyományban ez a két nap a kegyes böjt napjai, a "bahab"-böjt (ב, a második nap, hétfő; ה, az ötödik nap, csütörtök).

[19] A Talmud tudósainak időben második csoportja.

[20] bT Moéd kátán 16a. – A szigorú büntetés időtartama folyamatosan 30 nap.

MEGJEGYZÉS

A zsidó vallástörvény (*halákha*) szerint a szombat a naplementével kezdődik, s ettől az időponttól kezdve tilos bármilyen munka végzése egészen másnapig, a csillagok esti felkeléséig. Ez volt az oka annak, hogy a helybeliek nem vettek tudomást az érkező társaságról, szombaton nem engedték be őket az imaházba, sőt, másnap a szent község még büntetést – böjtöt – is kiszabott rájuk a szombat megszegésének vétke miatt. Elképzelhető, hogy a többféle büntetés ténylegesen vagylagos volt, és csak a kézirati hagyomány egyesítette őket halmazatossá.

Egy hasonló üggyel, de nem a szombat, hanem egy ünnepnap megszegésével kapcsolatban, hasonló szigorú szabályozásra utal, azonban az esztergomi eset említése nélkül, a kortárs Rasi is.[21]

Az esztergomi zsidókat ez a szöveg említi először, és ha a városban valóban volt zsidó község, amire a szöveg szóhasználata egyértelműen utal, Magyarországon ez lehetett a legkorábbi szervezett zsidó megtelepedés. Későbbi adatok szerint az esztergomi zsidók királyi, illetve érseki privilegium alapján éltek a városban. Figyelmet érdemel, hogy jótékonysági pénztáruk volt.

A döntést hozó Kalonimosz rabbi és Sabbetaj kántor (*hazzán*) személyét illetően nem áll rendelkezésünkre semmi közelebbi adat. Nem dönthető el, hogy ideiglenesen tartózkodtak-e Esztergomban, vagy állandó vezetői voltak a községnek.[22]

A zsidó kereskedők, akik megrakott szekérrel hazafelé tartottak Oroszországból Regensburgba, kereskedők voltak. Hasonló karavánok – nevük az arab geográfusoknál *rádhánija*, "az utat ismerők"[23] – rendszeresen járták Nyugat és Kelet között az utakat.[24] A regensburgi zsidók nyilván még a szombat kezdete – péntek este – előtt el akarták érni a legközelebbi zsidó községet, de ez az egyik szekér balesete miatt nem sikerült. Az esztergomi zsidó község a szombati utazás és munkavégzés tilalmának megszegését szigorú büntetéssel torolta meg.

[21] Rasi, ad bT Beca 24b. (Csak a szigorú szabályozásra hivatkozik.) – Rasi személyéhez lásd alább, #9.

[22] Egyikük minden bizonnyal a község vallási vezetője volt, a másik pedig – címe alapján ítélve – a zsinagóga előimádkozója (*seliah cibbur*). A szöveg keletkezése idején már nem éltek. Kohn Sámuel és újabban Az *Enciklopedija ivrit*, IV (Tel-Aviv – Jerusalem: Hevra le-hocaat enciklopedijot, 5728 / 1968), col. 766 sk., s. v. "Esztergom", és innen átvéve az *Encyclopaedia Judaica*, VI (Jerusalem: Keter, 1972), col. 920, az egyik kézirati variáns alapján, tévesen, egy személynek veszik őket. – Az előimádkozóhoz lásd Ismar Elbogen, *Der jüdische Gottesdienst in seiner geschichtlichen Entwicklung* (1913, Frankfurt a. M.: J. Kauffmann, 1931[3]; reprint, Hildesheim: Georg Olms, 1962), p. 485 skk. (SchmHI) / *Jewish Liturgy: A Comprehensive History* (Philadelphia – Jerusalem: The Jewish Publication Society & New York – Jerusalem: The Jewish Theological Seminary of America, 5753 / 1993), p. 369 skk.

[23] Héber szövegekben: *rodanim*.

[24] Alexander Scheiber, in: Cecil Roth, Ed., *The World History of the Jewish People*, Second series, II: *The Dark Ages. Jews in Christian Europe, 711–1096* (Tel-Aviv: Massadah – New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1966), p. 316, lehetségesnek tartja, hogy ezek a regensburgi zsidók radhaniták voltak. Utóbbiaknak igen nagy szerepük volt a IX. századtól kezdődően a keleti kereskedelemben. Scheiber véleménye szerint az eset a XI. század végén történt. – A radhanita (*rádánija / ráhdánija*) kereskedők tevékenységéhez a fő forrás Ibn Khordádzbeh, "Utak és országok könyve", e részlet magyarul: Kmoskó Mihály, *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom*, szerk. Zimonyi István, I, 2 (Magyar Őstörténeti Könyvtár, 13) (Budapest: Balassi Kiadó, 2000), p. 121. Nyugatról hódbőr, cobolyprém, kard, brokátszövet, fiatal szolgák voltak fő árucikkeik, Keletről fahéjat, kámfort, mósuszt, fűszereket hoztak.

9

Slomo ben Jichak (Rasi)

MEZUZA ELHELYEZÉSÉRE KÖTELEZETT ORSZÁGOK KAPUI

1070–1090 k.

רש"י

חיוב שערי מדינות במזוזה

בין 1070–1090

R. Slomo ben Jichak / Jichaki (a Rasi) (1040–1106), minden idők legtekintélyesebb Biblia- és Talmud-kommentátora Észak-Franciaországban (Troyes) működött a XI. században. Fiatal korában a Rajna-vidéken (Worms) tanult, itt találkozhatott a Magyarországot ("Hágár földje") ismerő zsidó kereskedőkkel is.

IRODALOM

• Wellesz Gyula, *Rasi élete és működése* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1906), p. 78.

• Alexander Scheiber, "Hungary", in: Cecil Roth, Ed., *The World History of the Jewish People*, Second series, II: *The Dark Ages. Jews in Christian Europe, 711–1096* (Tel-Aviv: Massadah – New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1966), pp. 313–318, kül. p. 317.

יומא יא, א:

תנו רבנן "בשעריך" – אחד שערי בתים, ואחד שערי חצירות, ואחד שערי מדינות, ואחד שערי עיירות, יש בהן חובת מצוה למקום.

(...) יש מדינה מוקפת הרים ויערים בכמה פרסאות ואין יוצאין ממנה אלא דרך שערים כגון ארץ הגר.

(...)

רש"י, "אחד שערי מדינות...", יומא יא, א.

bT Joma 11a:

"Tanították a rabbik: »a kapuidban«.[1] Egyaránt (vonatkozik ez) a lakóházak kapuira, az udvarok kapuira, az országok kapuira és a városok kapuira. Mindegyikükben fennáll az (adott) helyre vonatkozó parancs[2] kötelezettsége."

[1] Deut. 6,9.

[2] Ti. a *mezuza* elhelyezésének parancsa.

(...) Van olyan ország, amelyet néhány mérföld (*parsza*) (távolság)ra hegyek és erdők vesznek körül, és nem lehet elhagyni, csak kapukon át, ilyen, például, Hágár (HGR) földje.[3] (...)

• RASI, "Ehad saarei medinot...", ad bT Joma 11a.

= Kohn Sámuel, *Héber kutforrások* (1881), p. 49 sk., no. VI.

MEGJEGYZÉS

RASI magyarázata egyértelműen az országok kapuira vonatkozik. Nem halákhikus célra irányul: a talmudi hely magyarázatául példát hoz fel arra, hogy egy országnak is lehet "kapu"-ja, legalábbis a szó tág értelmében. Mondjuk, ha hegyek és erdők veszik körül, és csak völgyekben vagy hágókon át lehet megközelíteni vagy elhagyni.

A *mezuza* elhelyezésére az épületek ajtaján csak a zsidókat kötelezi a vallási hagyomány. A *mezuza*-köteles országban értelemszerűen zsidók is laknak. Azaz RASI közvetve ilyenként tartja számon Magyarországot is.

[3] Lásd Alexander Scheiber, in: Cecil Roth, Ed., *The World History of the Jewish People*, Second series, II: *The Dark Ages. Jews in Christian Europe, 711–1096* (Tel-Aviv: Massadah – New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1966), p. 317.

10

Slomo ben Simson

AZ ELSŐ KERESZTES HADJÁRAT ÁTVONULÁSA MAGYARORSZÁGON

1140 k.

שלמה בן שמשון

מסע צלב הראשון בהונגריה

1140 בערך

Slomo ben Simson – vagy ben Simeon[1] – személyéről könyvének kézirata alapján csak annyi ismeretes, amennyit a kölni zsidók elpusztításáról szóló beszámolójában önmagáról elmond. Művét, a Rajna-vidéki zsidók visszaemlékezései nyomán, valószínűleg Mainzban írta (1140 k.), maga talán túlélő vagy egy ilyennek a fia volt.

Az első keresztes hadjáratot II. Orbán pápa (1088–1099) felhívására (Clermonti zsinat, 1095. november) szervezték, abból a célból, hogy a Szentföldet és Jeruzsálemet felszabadítsák a hitetlenek – muszlimok és zsidók – uralma alól. A hadjárathoz, amely 1096 tavaszán kezdődött, tömegesen csatlakoztak Nyugat-Európa országaiból, miután azonban a sereg szervezetlen volt, útjuk során szinte mindenütt pusztítást okoztak. Különösen sokat szenvedtek miattuk Nyugat-Európa zsidó lakói, akiket azzal a váddal, hogy a messiást keresztre feszítették, és a keresztény hit ellenségei, áttérésre akartak kényszeríteni, vonakodásuk esetén pedig megöltek. Közismertek a németországi zsidók elleni véres támadások, különösen pedig a Rajna-vidéki városokban élő zsidó lakosság szenvedése és mártir sorsa. Az 1096. év tavaszi hónapjaiban a Kelet felé vonuló keresztesek több ezer zsidót öltek meg.

A zsidó községek sorsáról és a zsidók ellen elkövetett vérengzésekről több krónika és elbeszélő forrás maradt fenn a következő nemzedékekből, kortársak visszaemlékezései nyomán. Az első keresztes hadjárat héber nyelvű krónikásai közül kiemelkedik Slomo ben Simson beszámolója. Középpontjában a Mainzban és Kölnben történt események állnak. A Magyarországra vonatkozó szakaszokban több, egymástól független eseményt összevont, illetve kissé összekevert.

KIADÁS

• Adolphe [Abraham] Neubauer & Moritz [Mosche] Stern, Hrsg., *Hebräische Berichte über die Judenverfolgung[en] während der Kreuzzüge* (Berlin: Leonhard Simion, 1892; reprint, Hildesheim, etc.: Georg Olms, 1997), pp. 1–31. Bevezetés: Moritz [Mosche] Stern (a kéziratokról) és Harry Bresslau (irodalmi kritika); a szövegek német fordítása: Seligman Baer.

• Abraham M. Habermann, *Széfer gezérot Askenáz ve-Carfat* (Jerusalem: Tarshish Books, 1945; Jerusalem: Ofir, 721 / 1961[2]).

[1] Apjának nevét illetően a hagyomány bizonytalan: Simson / Simeon.

IRODALOM

• Adolph [Aharon] Jellinek, *Kuntresz gezérot tatnu*[2] (...) – *Zur Geschichte der Kreuzzüge. Nach handschriftlichen hebräischen Quellen* (Leipzig: Jaakov M. Goldberg, 1854), pp. 3–13 (Eliezer ben Nátán[3] krónikája).
• Kohn Sámuel, *A zsidók története Magyarországon. A legrégibb időktől a mohácsi vészig* (Budapest: Athenaeum, 1884), p. 65 skk.
• Steven Runciman, *A History of the Crusades*, I–III (Cambridge University Press, 1951, 1952, 1954, resp.; Penguin Books, 1990–1991) / *A keresztes hadjáratok története* (Budapest: Osiris Kiadó, 1999), p. 106 skk.
• Robert Chazan, *European Jewry and the First Crusade* (Berkeley – Los Angeles: University of California Press, 1987).
• Shlomo Eidelberg, *The Jews and the Crusades. The Hebrew Chronicles of the First and Second Crusades* (Madison – London: The University of Wisconsin Press, 1977), pp. 21–72 (Slomo ben Simson szövegének angol fordítása) (reprint, Hoboken, NJ: Ktav Publishing House, 1996).
• Robert Chazan, *In the Year 1096. The First Crusade and the Jews* (Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1996).
• Robert Payne, *The Crusades: A History* (Ware, Hertfordshire: Wordsworth Editions, 1998).
• Jean Richard, *The Crusades, c. 1071–c. 1291* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999).
• Jonathan Riley-Smith, Ed., *The Oxford History of the Crusades* (Oxford: Oxford University Press, 1999).

(...) ויהי אחר הדברים האלה אשר עשו חפצם ורצונם, אז נפנו ללכת בדרך תעותם לירושלים. ושיירא ראשונה של הכומר מארץ צרפת, ועמו חיל לרוב מאד, ויבא עד קצה מלכות הונגרייא, וישלח אליו מלאכים אל מלך הונגרייא לאמר: נעברה נא בארצך דרך המלך נלך לא נאכל ולא נשתה כי אם בכסף. ויתן המלך רשות לעבור בכל גבולו הוא וכל חילו רק שילכו בשלום ולא יזיקו לעמו בכל עיר ועיר.

ויבואו עד עיר מבצר, עיר גדולה והיו בה אנשים הרבה, ואחזום כבר חיצי רעב ומעט לחם היו קונים בדינר. אחד מן התועים הוליך בידו בתי שוקיים, צמר, למוכרם בשוק לקנות בו לחם. ובא אחד שבעיר והלעיג עליו. והשטן בא ביניהם עד שקמו אילו על אילו להרוג, ורוח רעה נוססה ביניהם. וקמו התועים והרגו כל בני העיר מעולל ועד יונק. והשמועה באה אל המלך.

ויסעו משם אויבי ה' ויבואו עד נהר אחד ושמו דונאי, והנהר היה מלא על כל גדותיו ולא היו ספינות לעבור הנהר. והיה שם אצל הנהר כפר אחד, ויבואו וישחיתו הכפר ויקחו את עצי הבתים ויעשו העצים ויתקנו בהם גשר ויעברו את הנהר.

ויבואו עד עיר החומה דלתים ובריח, ואנשי העיר סגרו את השער בפניהם ולא רצו להכניסם בעיר, כי כבר הרגיש בהם המלך וצוה להם המלך שלא יהיו מכניסים במבצריהם כדי שלא יהיו מחריבים את מלכותם, ויעשו כן. וירא פידרון הכומר כי לא יכול לבא העיר וישלח מלאכים אל העיר, כומר אחד, ויאמר: הואיל ואין אתם מניחים אותנו ליכנס בעיר שילחו לנו לחם מחוץ לעיר ונקנה. ולא אבו בני העיר לעשות כן, כי מצות המלך היא. ויוסף

[2] Tatnu / tatnav: 856 (a "kis időszámítás" szerint), azaz 4856 = 1096/97. (A *tatnu* héber betűi / תתנ"ו itt számjegyek.)
[3] Személyéhez lásd alább, #12.

עוד וישלח מלאכים אל שומר העיר למוכרה להם לחם שוה מעה בשני מעה. ויענו אליו לאמר אפילו לפיקוח נפש לא נמכור לכם.

ובלילה ההוא צמו אויבי ה׳ ובאו כולם לפני פידרון הכומר להתייעץ עמו מה יעשו. ויאמרו למחר ונעשה בהם נקמה. ויען להם פידרון ויאמר אמת הוא ודאי שבאומה זאת אין בהן ממש ולא באמונתם כי פחותי אמונה הם יותר מהישמעאלים, ואמנם בני סקילה הם, כי בעדותם אינם חוששים לחיותינו. ויקרא אל העם ויאמר סובו על העיר. ויבואו האויבים העיר וישברו השערים ויהרגו כל הנמצא בתוכה. וישבו בתוך העיר ג׳ ימים ויאכלו כל הנמצא בה ויבוזו העיר וילכו להם.

וישמע מלך הונגרייא את אשר עשו התועים ואשר עשו שממה שתי עיירותיו, וימס לבבו ויאסוף כל חילו להלחם עם התועים, כי כבד הוא מאוד ועם כחול אשר על שפת הים. אז ציוה המלך לעבדיו לאמר לעם שיחזרו איש למקומו ויהיו נכונים לבוא אל המלך בכל עת שיצווה המלך.

ויהי ליום המחרת ויקרא המלך לשרים ולפחות ולסגנים לבדם, ויתיעצו עם המלך לסגור השערים שעל הגבול שבקצה מלכות הונגרייא שלא יכנס עוד מעתה ואילך שום תועה לשם יותר. ואותם שנכנסו כבר התחילו לזנב כל הנחשלים. וכשהיו תופשים מאה תועים ביחד, היו הורגים אותם. וגם למחר עשו כמו כן ולמחרת כמו כן, עד שהרגו את כולם אותם ההולכים עם פידרון הכומר. ונקם הקב״ה נקמת דם עבדיו מהם ולא נותר מהם אפילו איש אחד.

ומלכות הונגרייא סוגרת ומסוגרת מפני האויבים. ואז באו לו הריניש יושבי ריינוס חיל כבד מאוד וחיל שוובא וחיל צרפת וחיל אושטרייך הם בני שעיר החורי חיל לרוב כחול אשר על שפת הים. וראש כולם היה אמיכו הרשע הפיחה מלונהים ישתחקו עצמותיו.

ויבואו עד קצה מלכות הונגרייא עד עיר איזנבורק. וסביב לחומה בארות חמר, ויעלו עליה להלחם ולא יכלו. אז באו בעיצה הראשים והפחות לשלוח אל המלך של הונגרייא שיעשה בשביל התלוי שיתן להם מקום לעבור והם ישלימו כלי מלחמתם. ויקחו ה׳ אנשים מביניהם, הפחות, וישלחו אליו כדברים האלה. אז בא המלך וציוה לאוסרם ג׳ ימים, וביום השלישי נשבעו לו אותם ד׳ פחות שהיו מביאים לו ראש אמיכו הפחה, ופטרם בשלום.

ויוגד הדבר לאמיכו ויברח בעוד לילה והנשארים נסו. ורדפו אחריהם חיל מלך הונגרייא ויהרגו בהם מכה גדולה. ורבים שמתו וטבעו בטיט היון יותר משנהרגו בחרב. וכשהיה אחד בורח, היה נופל בטיט עד ארכבותיו ולא היה יכול לזוז משם עד שמת. וירדפו אחריהם יוונים מכל צד עד הנהר דונאי, ויברחו על הגשר שעשה פידרון כומר, וישברו הגשרים וטבעו בנהר דונאי יותר מאלף אלפים ורבי רבבות עד שדרכו על גבם כמו שידרכו על היבשה.

והפליטה באה ושמעה ושימח לבנו כי הראנו ה׳ נקמה באויבינו.

שלמה בן שמשון, ספר גזירות תתנ״ו, מהדורת אברהם נויבאואר – משה שטרן (ברלין 1892), עמ׳ 29–30.
אברהם מ׳ הברמן, ספר גזירות אשכנז וצרפת (ירושלים תשל״א), עמ׳ נז–נט.

(...) És történt azok után, hogy tették, amihez csak kedvük volt, kóborlásuk útján (*derekh teijjatam*)[4] Jeruzsálem felé indultak. Az első csoport, egy franciaországi (*Carfat*) pap[5] vezetésével, igen sok katonával Hungarija (HVNGRYY') királyságának határára érkezett, és követeket küldött Hungarija (HVNGRYY') királyához.[6]

"Hadd menjünk át az országodon. A király útján[7] fogunk menni, az italt és ételt megfizetjük."[8]

A király engedélyezte, hogy ő és serege az ország bármely részén átvonuljon, de azzal a feltétellel, hogy békében fognak átvonulni, s nem fognak kárt okozni sem népének, sem városainak.

Elérkeztek egy nagy, erődített városhoz, ahol igen sok ember volt, és éhínség fenyegetett, s egy falat kenyérhez egy dinárért tudtak hozzájutni. Az egyik kóborló[9] gyapjú harisnyát vitt a kezében, hogy eladja a piacon, és kenyeret vehessen az árából. De valaki a városbeliek közül gúnyolódni kezdett rajta, és a sátán közéjük állt, a két tábor egymásnak esett, azzal a szándékkal, hogy megöljék egymást, és a gonosz szellem elhatalmasodott rajtuk. A kóborlók felkeltek, és mindenkit megöltek a városban, a kisgyermekig és a csecsemőig.[10] Az eset híre eljutott a királyhoz.

Az Örökkévaló ellenségei[11] pedig továbbmentek onnan, és egy folyóhoz érkeztek – a neve Dunaj (DVN'Y). A folyó éppen áradt, és nem voltak csónakok, amelyekkel átkelhettek volna rajta. De volt egy falu a folyó partján. Odamentek, és feldúlták, a házakból kiszedett fából pedig hidat ácsoltak, és átkeltek a folyón,

És egy fallal körülvett, kapuval, zárral megerősített városhoz[12] érkeztek.[13] A város lakói bezárták előttük a kapukat, és nem akarták beengedni őket, mert a király már számított rájuk, és megparancsolta, hogy az erődjeikbe ne engedjék be őket, nehogy elpusztítsák az országukat. Így is tettek. Amikor Pedron (PYDRVN), a pap, látta, hogy nem juthat be a városba, követeket küldött oda, egy papot:

"Mivel nem engedtek be bennünket a városba, küldjetek kenyeret a városon kívülre, és mi megvesszük."

De a város lakói nem egyeztek bele ebbe, mert ez volt a király parancsa. Erre (Pedron) újabb követeket küldött[14] a város őrzőjéhez, hogy rábírja, adjon el nekik kenyeret: ha a kenyér ára egy *maa*,[15] ők két *maá*-t adnak érte.[16] De azt felelték neki:

[4] A zsidó történetírók a keresztes hadjáratot a "tévelygés" / "bolyongás" / "kóborlás" szóval illetik (*teijja*). Maguk a keresztesek is használták a *peregrinus*, *peregrini Christi* nevet.

[5] A franciaországi pap / szerzetes (*komer*): Amiens-i vagy Remete Péter (alább néven nevezve: Pedron). Az általa vezetett felvonulást szokták a szegények hadjáratának is nevezni: főként ők támadtak rá az útjukba eső zsidó községekre.

[6] Könyves Kálmán (1095–1116).

[7] Értsd: országút, országos hadiút. – Némely út hivatalosan is "királyi út" (*via regia*) volt. – (KA)

[8] Vö. Num. 21,21-22.

[9] Ti. keresztes lovag.

[10] I. Sam. 15,3.

[11] Itt valószínűleg az Emikho vezette seregről van szó.

[12] Deut. 3,5 nyomán. (BV)

[13] A város valószínűleg Zimony volt.

[14] Jud. 11,14. (BV)

[15] A *maa* héber szó jelentése: "szem". Lásd Jes. 48,19: "homokszem", "apró mag"; jT Sávuot 6,1: "réz- vagy ezüstpénz"; M Arakhin 9,4: "pénz" jelentésben. Értsd: kis pénzegység, aprópénz.

[16] Szó szerint: "egy *maa* ára kenyeret két *maa*-ért". (BV)

"Még ha élet megmentéséről (*pikkuah nefes*)[17] volna szó, akkor sem adnánk nektek."

Azon az éjszakán az Örökkévaló ellenségei böjtöltek, és összegyűltek Pedron pap körül, és megtanácskozták, hogy mit tegyenek. Azt mondták:

"Holnap bosszút állunk rajtuk."

Pedron így szólt hozzájuk:

"Bizony, ez a nép nem ér semmit,[18] és vallásuk sem, mert az kevesebbet ér, mint a jismáélieké.[19] Csakugyan megkövezni való emberek,[20] mert saját tanúvallomásuk szerint is nem törődnek azzal, hogy élünk-e, vagy nem."

Így fordult a néphez:

"Vegyétek körül a várost."

Erre az ellenség megrohanta a várost, betörte a kapukat, és megölt mindenkit, akit csak ott talált. Három napig maradtak a városban, és feléltek mindent, amit ott találtak, kirabolták a várost, majd továbbálltak.

Tudomására jutott Hungarija (HVNGRYʾ) királyának mindaz, amit a kóborlók tettek, hogy elpusztították két városát, és nagyon megijedt. Összehívta a hadsereget, hogy harcba szálljon a kóborlókkal, mert azok igen hatalmasak voltak, és olyan számosak, mint föveny a tengerparton.[21] Akkor a király parancsba adta a szolgáinak, hogy a nép térjen vissza, ki-ki a maga helyére, és legyenek készen arra az esetre, ha a király hadba szólítja őket.

Másnap a király hivatta a minisztereket, a *pehá*-kat[22] és helyetteseiket, és megtanácskozták, hogy lezárják a határon lévő kapukat, amelyek Hungarija (HVNGRYʾ) királyságának szélén vannak,[23] hogy mostantól fogva egy kóborló se tudjon bejutni. A már itt lévőknek az utóseregét pedig fokozatosan leválasztották a többiekről.[24] Amint százat összefogtak a kóborlók közül, megölték őket. Másnap is így tettek, majd a következő napon is, mindaddig, amíg mindenkit, aki Pedronnal volt, meg nem öltek. A Szent – legyen áldott – megbosszulta szolgái vérét,[25] és egy sem maradt közülük életben.[26]

Hungarija (HVNGRYʾ) királysága pedig teljesen bezárkózott az ellenség elől. Akkor jött a reinis (RYYNYŚ/Š)[27] (sereg), a Rajnosz(nál) (RYYNVS)[28] lakókkal, igen erős sereg, és a svába (Ś/ŠVVBʾ) sereg, meg Franciaország (*Carfat*) serege, és Auszterreikh (ʾVŚ/ŠṬRYYK) serege, ezek

[17] Az élet megmentése minden másnál erősebb kötelesség, esetenként fontosabb, mint a szombat megtartása. Lev. 19,16; bT Szanhedrin 74a–b; bT Joma 85a stb.

[18] Lebecsülő értelemben.

[19] Ti. az iszlámnál.

[20] A Talmud a bálványimádást megkövezéssel rendeli büntetni; lásd bT Szanhedrin 49b–50a.

[21] Vö. Gen. 32,12 stb.

[22] A *peha* / *páha* arámi, illetve eredetileg babilóniai kifejezés, az asszír *pahatu* / *pihatu*, "kerület" / "tartomány" (elöljáró) szóból; az egyes tartományok felett a király nevében uralkodó helytartót vagy fejedelmet jelölték vele. Lásd I. Reg. 10,15; valamint Jer. 51,23 stb. – Itt nyilván az ispánokat jelenti.

[23] Értsd: a határátkelőket. (BV)

[24] Deut. 25,18 nyomán. (BV)

[25] Ps. 79,10 nyomán. (BV)

[26] Num. 26,65. (BV)

[27] Reinis: német *Rheinisch*, Rajna-vidéki.

[28] Rajna. – Péter serege Kölnből indult el.

a hóri Széir fiai,[29] akik annyian vannak, mint föveny a tengerparton. A seregek élén pedig a gonosztevő Emikho ('MYKV), Lunheim (LVNHYM)[30] tartományi fejedelme (*peha*)[31] – törjenek össze a csontjai.

Elérkeztek Hungarija (HVNGRYY') királyság határához, Mejzenburk (MYZNBVRQ)[32] városához, amelynek falát agyaggödrök[33] vették körül.[34] Megtámadták őket, de nem bírtak velük. Akkor a vezérek és a *peha*-k tanácsba gyűltek, hogy követeket küldjenek Hungarija (HVNGRYY') királyához: találjon megoldást[35] a felfüggesztett[36] kedvéért,[37] és engedjen utat nekik az átvonuláshoz, és ők ebben az esetben nem fogják használni a fegyvereiket. A *peha*-k 4 embert választottak ki maguk közül, s elküldték őket, hogy átadják ezt az üzenetet a királynak. A király azonban 3 napon át fogságban tartotta őket, ők pedig a harmadik napon megesküdtek, hogy elhozzák neki Emikho fejét. Ennek fejében a király sértetlenül elbocsátotta őket.

De Emikho tudomást szerzett erről, és még az éjjel elmenekült, és a többiek is menekültek. Hungarija (HVNGRYY') királyának serege üldözőbe vette őket, és sokat megöltek közülük. És többen belevesztek a mocsárba, mint amennyit karddal ejtettek el. Ha a menekülő térdéig a mocsárba süppedt, ott halt meg, mert mozdulni nem tudott. A görögök (YVVNYM)[38] minden oldalról üldözték őket, egészen a Dunaj (DVN'Y) folyóig,[39] s azon a hídon át menekültek, amelyet Pedron pap épített, de a híd leszakadt, és több ezren – tízezrek – fulladtak a Dunaj folyóba, olyan sokan, hogy a hátukon lépkedtek,[40] úgy, mintha szárazon járnának.

A megmenekülés híre eljutott hozzánk, és szívünk örvendett, mert az Örökkévaló bosszút állt ellenségeinken.

• Slomo b. Simson, *Széfer gezérot tatnu*, ed. Adolphe [Abraham] Neubauer & Moritz [Mosche] Stern, *Hebräische Berichte über die Judenverfolgung[en] während der Kreuzzüge* (Berlin: Leonhard Simion, 1892; reprint, Hildesheim, etc.: Georg Olms, 1997), pp. 29–30.
• Abraham M. Habermann, *Széfer gezérot Askenáz ve-Carfat* (Jerusalem: Tarshish Books, 1945; Jerusalem: Ofir, 721 / 1961[2]), pp. 57–59.

[29] Utalás az idegen, ellenséges népek hosszú felsorolására, lásd Gen. 36,20 skk. – A Biblia szerint Széirben tulajdonképpen a "hóriak" (hurrik) laknak (Gen. 14,6 stb.). Itt: Ausztria (mint szójáték). A középkori zsidó irodalomban a *hóri* a keresztények egyik elnevezése. A kifejezés értelme: Österreich, a keresztény Ausztria.

[30] Lunheim: a Rajna-vidéki Leiningen / Leichlingen (Németo). – Neubauer & Stern: *Mulnheim*; javítják *Lunheim*-re.

[31] Valójában: gróf. – Emikho / Emicho grófot korábban garázda viselkedéssé tette hírhedtté. Ő vezette a keresztesek támadását a speyeri, majd a mainzi zsidók ellen.

[32] Így a kéziratban. Adolphe [Abraham] Neubauer & Moritz [Mosche] Stern, *Hebräische Berichte über die Judenverfolgung[en] während der Kreuzzüge* (Berlin: Leonhard Simion, 1892; reprint, Hildesheim, etc.: Georg Olms Verlag, 1997), p. 30. A kiadó javítása: "Ejzenburk" ('YZNBVRQ): "vas vár", azaz Vasvár. A nevet többen mások Wieselburgra javítják. – Mejzenburk / Meisenburg: Moson. (KA)

[33] Ti. láp, mocsár / mocsaras árok.

[34] A sereg a Fertő-tó térségében lépett Magyarország területére, talán több ponton is.

[35] Szó szerint: "cselekedjék." (BV)

[36] Ti. Jézus.

[37] Nyomatékosított kérés; értsd: Isten szerelmére vagy hasonló.

[38] Görögök (*jevanim*): itt a besenyő zsoldosokról van szó, akik Belgrád bizánci katonai parancsnokának szolgálatában Zimonynál szembeszálltak a keresztesekkel.

[39] Valójában a Száva.

[40] Értsd: a holttesteken járva keltek át a folyón. (BV)

MEGJEGYZÉS

A keresztes hadak Magyarországon

Az első keresztes hadjárat idején Magyarországon Kálmán (Könyves Kálmán) király (1095–1116) csapatai határozottan felléptek a pusztító és fosztogató keresztes hadakkal (*peregrini Christi*) szemben. Ezeket az összecsapásokat a magyar krónikák is megörökítették.

A fontosabb idevágó források:

Kálti Márk, Bécsi Képes krónika (1358 / 1370), illetve a XIV. századi krónika-család.[41]

Antonio Bonfini.[42]

Az első keresztes hadjárat magyarországi eseményeivel foglalkozó egyéb zsidó krónikákat lásd még alább, #105 (1), #107 (2) és #116 (3).

[41] Alexander [Sándor] Domanovszky, in: Emericus [Imre] Szentpétery, *Scriptores rerum Hungaricarum* (...) *gestarum* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1937; reprint, Budapest: Nap Kiadó, 1999), I, p. 421 sk., § 143. – Magyar fordításban: Bellus Ibolya, *et al.*, *Képes krónika*, I–II (Budapest: Magyar Helikon, 1987).

[42] *Rerum Ungaricarum decades*, II, 5,17 skk.; magyar fordításban: Antonio Bonfini, *A magyar történelem tizedei*, fordította Kulcsár Péter (Budapest: Balassi Kiadó, 1995), p. 329 sk.

11

Eliezer ben Nátán
(apud Efrajim mi-Bona)

EGY JOM KIPPUR ESTI IMA SZÖVEGVÁLTOZATA HÁGÁR ORSZÁGÁBAN

A XII. század első fele

רבי אליעזר ב"ר נתן
(על ידי רבי אפרים מבונא)

מנהג ארץ הגר בנוסח תפילת ליל יום הכיפורים

מחצית הראשונה של המאה ה-יב

R. Eliezer ben Nátán / Eliezer *mi-Magenca* / Mainzi Eliezer / Eliezer Mainz / (ca. 1090–1170) (a RABAN)[1] döntnök (*poszék*)[2] és költő Mainzban (*Magenca*) élt, a toszafisták[3] közé tartozott, a legtekintélyesebb németországi rabbik közé sorolták. R. Jichak ben Ásér[4] tanítványa volt. Főműve responsumainak gyűjteménye: *Even ha-ezer. Teamim le-minhagei ha-poszkim ha-risonim ve-hiddusim be-hilkhot isszur ve-hettér* ("Segítség köve. Magyarázatok a korábbi döntnökökhöz és új értelmezések az étkezési előírásokhoz"). Ebben összegyűjtötte és formába öntötte a különböző könyvekben szétszórtan található halákhikus magyarázó és értelmező anyagot. A könyv anyagát valamikor 1152 után zárta le. R. Eliezer a liturgikus költészetnek is a mestere volt. Irodalmi formában, költői betétekkel gazdagítva,[5] megírta a zsidóüldözések történetét a Rajna-vidéken az első keresztes hadjárat során (*Széfer gezérot tatnu*, "Az 1096. év üldöztetései"). Krónikája elterjedt olvasmány volt a középkorban, használta a krónikás Joszéf ha-Kohén[6] is, jiddis fordítása is készült. Magyarországot nem említi benne.

R. Efraim ben Jaakov *mi-Bona* / Bonni Efrajim / Efrajim Bonn / *Jelíba* (*Geliebter*) (1132–1197 u.)[7] költő és kommentátor, a bonni szent község rabbinikus bíróságának feje volt. Szertar-

[1] Neve olykor más rövidítéssel is: Rabbeinu ("tanítónk") ABAN.

[2] Vagy latinul: *decisor*. Halákhikus kérdésekben nyilvánít véleményt, ennek elfogadása általában kötelező, és az utókor számára is precedens ítélet jellege van.

[3] Toszafisták: RASI követői, a babilóniai Talmudhoz fűzött magyarázataik összefoglaló elnevezése: *Toszafot*, innen az irányzat neve is.

[4] R. Jichak ben Ásér ha-Lévi (a RIBA) (1060 k.–1132) az első németországi toszafista volt. Mainzban született, majd 1084-ben átköltözött Speyerbe. Az első keresztes hadjárat üldöztetései idején éppen RASI tanházában volt, Troyes-ban, így megmenekült, és visszatért Speyerbe, itt hosszabb időn át a *jesiva* élén állt. Személyéhez lásd Shlomo Z. Havlin, "Isaac ben Asher ha-Levi", in: , *Encyclopaedia Judaica*, IX (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 16–17; Ephraim E. Urbach, *Baalei ha-Toszafot* (Jerusalem: Moszad Bialik, 1986²), pp. 165–173.

[5] Nevének betűi adják a versbetétek összesen négy akrosztichonját.

[6] Személyéhez lásd alább, #105, Bevezetés.

[7] Személyéhez lásd Abraham M. Habermann, "Ephraim ben Jacob of Bonn", in: *Encyclopaedia Judaica*, VI (Jerusalem: Keter, 1972), col. 813.

Jelképes engesztelés (*kapparot*): a levágandó kakas (*tarnegol,* férfiaknak) vagy tyúk (*tarnegolet,* nőknek) megforgatása a *jom kippur* előtti reggel

tási énekekhez (*pijjut*) írt magyarázatai, amelyekben számos apró adalékot közöl korának szertartási szokásairól, szertartási költőkről és költeményekről, egyelőre részben még kiadatlanok.[8]

KIADÁS

• R. Eliezer b. Nátán, *Even ha-ezer. Teamim le-minhagei ha-poszkim ha-risonim ve-hiddusim be-halákhot isszur ve-hettér* (Prag, 1610) (első kiadás).

• R. Eliezer b. Nátán, *Even ha-ezer*, I: ed. Shalom Albeck (Varsa / Warszawa: Baumritter, 1905) (az *Even ha-ezer* I. része, nos. 1–337, Bevezetéssel és jegyzetekkel[9]); II: ed. Arje Leib Raskesz (Jerusalem, 1913–1915) (jegyzetekkel); III: ed. Arje Leib Raskesz (Jerusalem, 1912) (a Szanhedrin, Sávuot, Jevamot, Ketubbot, Gittin és Szota traktátusok anyaga Arje Leib Raskesz *Even lesem* ("Drágakő")[10] című magyarázatával és Lévi Ginzburg kommentárjával).

• R. Eliezer b. Nátán, *Even ha-ezer* (Szilágysomlyó, 1926) (Shlomo Zalman Ehrenreich *Even Slomo* című kommentárjával) (reprint, New York: A. Grossmann, 1958).

• R. Eliezer b. Nátán mi-Magenca, *Széfer Rabban: hu széfer Even ha-ezer. SuT, piszkei halákhot ve-hiddusei masszekhtot*, ed. Shalom Albeck (I) & Arje Leib Raskesz (II–III) (Jerusalem: H. Vagsal, 744 / 1984) (a varsói kiadás reprintje).

—

• R. Eliezer b. Nátán, *Széfer gezérot tatnu*, ed. Adolph [Aharon] Jellinek, *Kuntresz gezérot tatnu le-rabbeinu Eliezer bar Nátán* (...) – *Zur Geschichte der Kreuzzüge. Nach handschriftlichen hebräischen Quellen* (Leipzig: Jaakov M. Goldberg, 1854), pp. 3–13.

[8] Hamburg, Staats- und Universitätsbibliothek, Cod. hebr. 17 = Moritz Steinschneider, *Catalog der hebräischen Handschriften in der Stadtbibliothek Hamburg* (Hamburg: O. Meissner, 1878), pp. 56–58, no. 152.

[9] Shalom Albeck, *Avnei ha-soham* (kommentár).

[10] Ex. 28,15.

• Adolphe [Abraham] Neubauer & Moritz [Mosche] Stern, Hrsg., *Hebräische Berichte über die Judenverfolgung[en] während der Kreuzzüge* (Berlin: Leonhard Simion, 1892; reprint, Hildesheim, etc.: Georg Olms, 1997), pp. 36–46. Bevezetés: Moritz [Mosche] Stern (a kéziratokról) és Harry Bresslau (irodalmi kritika); a szövegek német fordítása: Seligman Baer.

IRODALOM

• Shlomo Eidelberg, *The Jews and the Crusades. The Hebrew Chronicles of the First and Second Crusades* (Madison – London: The University of Wisconsin Press, 1977), p. 73 skk. (Eliezer ben Nátán művének angol fordítása).
• Yehoshua Horowitz, "Eliezer ben Natan", in: *Enciklopedija ivrit*, III (Tel-Aviv – Jerusalem: Hevra le-hocaat enciklopedijot, 5720 / 1960), coll. 575–576.
• Daniel Goldschmidt, *Mahzor le-jamim noraim*, II: *Jom kippur* (Jerusalem: Koren, 1970), p. 1.
• Israel M. Ta-Shma, "Eliezer ben Nathan of Mainz", in: *Encyclopaedia Judaica*, VI (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 626–628.
• Avraham Grossman, *Hakhmei Askenáz ha-risonim* (Jerusalem: Magnes Press, 1981), pp. 347–348.
• Shlomo J. Spitzer, "Halákhot ve-injanei jom ha-kippurim le-Rabbeinu Efrajim mi-Bona", in: Avigdor Berger, Ed., *Zekhor le-Avraham* (Holon: Beit Midras Yesivat Élijáhu, 1991), pp. 26–32.

ראיתי כתוב בשם רבינו אב"ן שאין לומר "ככתוב בתורת משה וכו' (...) נסלח לכל וכו'", אלא "ונסלח לכל עדת וכו'" ולא ככתוב, שהרי מה ענין פר הבא על עבודה זרה שכתוב בו ונסלח לכל עדת. ואמר שבכל ארץ הגר אין אומרים ככתוב אלא ונסלח לכל וכו'.

כ"י המבורג,מס' 152, דף 148א (מדברי רבי אפרים מבונא).
צוטט ע"י
שלמה י' שפיצר, "הלכות ועניני יום הכפורים לרבינו אפרים מבונא", זכור לאברהם, אביגדור ברגר, העורך (חולון תשנ"א), עמ' כו–לב.

Tanítónk, R. Eliezer ben Nátán (*Rabbeinu* 'BN) nevében[11] leírva láttam, hogy nem azt kell mondani: "Mint ahogyan az írva áll Mózes törvénykönyvében stb., (...) és megbocsáttatik az egész stb.", hanem (ezt): "(...) és megbocsáttatik az egész gyülekezetnek stb.", (azaz) a "mint ahogyan az írva áll" (kifejezés) nélkül, mert hiszen miért tartoznék ide a bálványimádás miatt bemutatandó áldozati bika, amelynél az "és megbocsáttatik az egész gyülekezetnek" (kifejezés) szerepel. És (tanítónk) ezt mondja: Hágár (HGR) országában mindenütt a "Mint ahogyan az írva áll" (kifejezés) nélkül mondják: "és megbocsáttatik az egész stb."

• MS Hamburg, Staats- und Universitätsbibliothek, Cod. hebr. 17 = Moritz Steinschneider, *Catalog der hebräischen Handschriften in der Stadtbibliothek Hamburg* (Hamburg: O. Meissner, 1878), no. 152, p. 148a (R. Efrajim mi-Bona szavai).[12]

Idézi

• Shlomo J. Spitzer, "Halákhot ve-injanei jom ha-kippurim le-Rabbeinu Efrajim mi-Bona", in: Avigdor Berger, Ed., *Zekhor le-Avraham* (Holon: Beit Midras Yesivat Élijáhu, 1991), pp. 26–32, kül. p. 30.

[11] Értsd: rá hivatkozva.

[12] Az adat ellenőrzését dr. Eva Horvathnak, a gyűjtemény gondozójának köszönjük.

MEGJEGYZÉS

A szöveg az imarend egyik mozzanatával foglalkozik, és az engesztelőnapi (*jom kippur*) ima Magyarországon használatos változatát tárgyalja.

Néhány helyen a *jom kippur* estéjének liturgiájához tartozó *Kol nidrei* ("Minden fogadalom...") ima után a következő szavakat mondták: "Mint ahogyan az írva áll Mózes, a te szolgád törvénykönyvében (Tóra), a te szádból", és ez után idézték Num. 15,26 szövegét. Ezzel szemben R. Eliezer szerint ezt a tórai verset mondani kell, azonban anélkül, hogy az utána következő szokásos – a bibliai idézeteket jelző – utalást ("Mint ahogyan az írva áll...") is mondanák. Magáról a versről megjegyezte azt is, hogy nem illik ide, mert az idegen kultusz áldozati bikájára vonatkozik, és arra szolgál, hogy feloldozzák a fogadalmakat. Egyébként az imának ezt a részét ma is ebben a formában szokás mondani.

12

Smuél ben Méir

SZIGORÚ SZABÁLYOK MAGYARORSZÁGON

A XII. század első fele

רבי שמואל ב"ר מאיר

גזירה בה מוזכרים יהודי הונגריה

מחצית הראשונה של המאה ה-יב

R. Smuél ben Méir (a RASBAM) (1080 k.–1160) anyja révén RASI egyik unokájának, Rabbeinu Jaakov Tamnak[1] az idősebb testvére volt; nagyapjánál még ő maga is tanult. RASI módszerét követve kommentárt (*pesat*) írt a teljes Bibliához (ebből csak a Tóra-kommentár maradt fenn), Talmud-kommentárja pedig a toszafisták legjelentősebb munkái közé tartozik.

IRODALOM

• Israel M. Ta-Shma, "Samuel ben Meir", in: *Encyclopaedia Judaica*, XIV (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 809–812.

כתב ששלח רבינו שמואל לרבינו יעקב אחיו.

הנני שולח לך הגזירה שנתקבלה על הונגריאש ורושיאה, וכל המקילין בה מקילין ימיהם ונשמותיהם שאפילו ע"י גלגול הוא כופר, ואפילו כן הוא בכלל "ארור", לפי שכל לשון הרע בחשאי הוא, ואין גמירות וכפרות, אף [אם] הוא כהן משרת לפני ארון וכפורת, אם לו יבוא בכורת הברית, לא יהיה לו אחרית חיים ושלום.

כ"י ירושלים, הספריה הלאומית והאוניברסיטאית, מס' 3618, דף ג, א (באדיבות אברהם ריינר).

[1] Személyéhez lásd alább, #13, Bevezetés.

[2] *Rabbeinu*: "tanítónk" (tiszteleti cím).

[3] Egy helyen (ad Gen. 37,2) megemlíti, hogy vitába szállt nagyapjával a Biblia értelmezésével kapcsolatban.

Írás, amelyet Rabbeinu[2] Smuél[3] küldött a fivérének, Rabbeinu Jaakovnak.[4]

Íme, elküldöm neked azt a rendeletet (*gezéra*), amelyet Hungarijasz (HVNGRY'Š/Š) és Ruszija (RVŚ/ŠY'H)[5] magára nézve elfogadott. És mindenki, aki ebben a tekintetben rövidít,[6] az megrövidíti[7] a saját napjait és életét, az istentagadó marad még az átgördülés (*gilgul*)[8] során is, még akkor is az "Átkozott..."[9] hatálya alatt áll,[10] azért, mert minden rágalmazás titokban esik meg, és nincs (számára) bocsánat (*gemirut*)[11] és megváltás, még akkor sem, ha *kohén* (az illető), és a szövetség ládája (*aron*)[12] és a ládát borító lemez (*kapporet*)[13] előtt szolgál. Ha nem jön a szövetség-[14]kötés,[15] nem lesz számára[16] élet és béke az eljövendő (világ)ban.

• Kézirat, Jerusalem, Jewish National and University Library, Hebrew MS, no. 3618, p. 3a. (Avraham Reiner szívességéből.)

MEGJEGYZÉS

Mivel a szöveg töredékes, és romlott is, nehéz pontosan meghatározni a tartalmát. Úgy látszik azonban, hogy a franciaországi tudósok a sanyarú erkölcsi és társadalmi állapotok miatt szükségesnek látták szigorító rendelkezés meghozatalát, hogy ezzel a kelet-európai zsidóság viszonyain javítsanak.[17]

"Magyarország" és "Oroszország" együtt itt az egész kelet-európai zsidó diaszporát jelenti.

[4] Ti. Jaakov ben Méir Tam.

[5] Lásd alább, #19; a két országot ugyanígy együtt említik ott is.

[6] Szó szerint: "könnyít". Értsd: könnyebb szabályozást vezet be vagy alkalmaz.

[7] Szó szerint (szójátékkal): "megkönnyíti".

[8] Gilgul: "gördülés", ti. a holtaké, akik a messiás eljövetelekor a föld alatt Jeruzsálembe gördülnek, hogy nyomában az Aranykapun át menjenek a városba. Átvitt értelemben: a holtak feltámadása. Lásd bT Ketubbot 111a; illetve Jehiél Mikhaél Guttmann [Guttmann Mihály / Michael Guttmann], *Maftéah ha-Talmud*, III, 2 (Breslau, 1930), p. 137 skk.

[9] A Deut. 27,15-26-ban szereplő átok vonatkozik az illetőre.

[10] Értsd: számítson kitagadottnak / kiátkozottnak.

[11] *Gemirut*: talán betűtévesztés a *gemilut*, "visszafizetés", "(jótett) viszonzás(a)" helyett.

[12] Ex. 25,10 stb.

[13] Ex. 25,17 skk. stb.

[14] Ti. az Istennel fennálló szövetség.

[15] Itt a kéziratban szövegromlás; egy szó (a birtokos szerkezet regense) hiányos vagy értelmetlenül romlott: B.VRT (*sic!*); olv. BKVRT (HBRYT). Ex. 34,10.

[16] A kéziratban: L'; olvasd: LV.

[17] Vö. alább, #19. Alkalmasint ugyanerre a szövegre utal cikkében Avraham Naftali Cvi Roth [Róth Ernő], "Jahadut Hungarija be-szifrut ha-halákha mé-ha-méa ha-ahat-eszrei ve-ha-stém-eszrei", in: *Fourth World Congress of Jewish Studies. Papers*, II (Jerusalem: World Union of Jewish Studies, 1968), pp. 195–198 / "Jahadut Hungarija be-szifrut ha-halákha mé-ha-méa ha-ahat-eszrei ve-ha-stém-eszrei", *Talpijjot*, 9 (1970), pp. 843–852, kül. p. 848 sk.

13

Jaakov ben Méir Tam

A VÁLÓLEVÉL SZÖVEGE MAGYARORSZÁGON

A XII. század első fele

רבינו יעקב ב"ר מאיר תם

נוסח שטר גט בהונגריה

מחצית הראשונה של המאה ה-יב

R. Jaakov ben Méir (Rabbeinu Tam)[1] (1096 k.–1171), Rasi unokája, R. Smuél ben Méir öccse, a toszafisták nemzedékeinek kiemelkedő személyisége volt. Franciaországban – Aube département egyik kisvárosában (Ramerupt) – élt. Tehetős szőlőtermelő és pénzkölcsönző volt, nem zsidó környezete sokat támadta, a második keresztes hadjárat idején csaknem életét vesztette. Voltak tanítványai Kelet-Európából is (Csehország, Oroszország). Számos kérdésben vitában állt kortársaival, bár tekintélyét széles körben elismerték. A *Toszafot* Talmud-kommentárjai az ő értelmezésén alapulnak. Emellett a legfőbb munkája volt a *Széfer ha-jásár* ("Az igaz könyve"),[2] amely responsumokat tartalmaz, illetve új értelmezéseket (*hiddus / novella*) a Talmud különböző szakaszaihoz.

KIADÁS

- R. Jaakov b. Méir, *Széfer ha-jásár* (Wien, 1811).
- R. Jaakov b. Méir, *Széfer ha-jásár*, I, ed. Schraga F. Rosenthal (Berlin: Defusz Iczkowski, 1898) (responsumok) (tudományos kiadás).
- R. Jaakov b. Méir, *Széfer ha-jásár*, II, ed. Simon Shlomo Schlesinger (Jerusalem: Defusz Daf-Chen, 1959) (*hiddusim / novellae*) (tudományos kiadás).

IRODALOM

- Ephraim E. Urbach, *Baalei ha-Toszafot* (Jerusalem: Moszad Bialik, 1986²), pp. 60–149.
- Israel M. Ta-Shma, "Jaakov Tam", in: *Enciklopedija ivrit*, XX (Tel-Aviv – Jerusalem: Hevra le-hocaat enciklopedijot, 5731 / 1971), coll. 28–30.
- Nissan Netzer, "Tam, Jacob ben Meir", *Encyclopaedia Judaica*, XV (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 779–781.

(1)

תשובת ר"ת לה"ר יוסף מאורלינש.

(...) אשר כתבת על טופס הגט שנכתב על פי ונכתב: "פלוני דמתקרי פלוני", ואמרת שאני גורם להוציא לעז על גיטין הראשונים שלא נהגו לכתוב רק "פלוני וכל שום וחניכה

[1] A név bibliai versre utal. Gen. 25,27 Jákobról mondja: *is tam josév ohalim*, "jámbor ember, aki sátrakban ül."
[2] Jos. 10,3; II. Sam. 1,18; I. Reg. 8,53.

דאית ליה." (...) הלא זה דברי שאתה טועה בפתרון דברי, ונבהל להשיב ושמח בהוראה, ולא נותן לראות את אחרית הדבר. וזה בורות ושטות שאמרת דסגי "בפלוני וכל שום וחניכה דאית ליה."

ולא ממך יצא רק מן הראשונים ששיבשו את מלכותינו. וראה שבאשכנז ובארץ הגר לא נשתבשו בכך.

(...)

אברהם י' איגוס, תשובות בעלי התוספות (ניו יורק תשי"ד), סי' יא.

Rabbeinu Tam válasza az orléans-i ('VRLYNŚ/š) R. Joszéfnak.[3]

(...) Amit a válólevél (*gét*) formulájáról (*tófész*)[4] írtál, amely az én szavam[5] szerint van írva, és amelyben ez van írva: "Ez és ez,[6] akit (még) így és így (is) hívnak": azt mondtad róla, hogy én ezzel rágalmat (*laʿaz*) vetek a korábbi (tekintély)ek (*risonim*)[7] válóleveleire, mert ők nem ezt szokták írni, hanem csupán (így írják): "Ez és ez, és minden (más) név és becéző-név (*kol sum ve-hanikha*), amely neki van." (...) Úgy tartom tehát, hogy tévesen értelmezted a szavaimat, és félsz válaszolni; bár örvendezel az útmutatásnak, de nem akarod észrevenni a dolog következményét. Tudatlanság és ostobaság, amit mondtál, hogy ennyi is elegendő volna: "Ez és ez, és minden (más) név és becézőnév, amely (a n)őnek van."

De ennek nem te vagy az oka, hanem már korábbról való, hogy (ezt a szokást) országainkban elrontották. Lásd, Askenázban és Hágár (HGR) földjén nem követtek el ilyen hibát.

(...)

• Irving A. [Avraham Jichak] Agus, *Tesuvot baalei ha-Toszafot / Responsa of the Tosaphists. Unpublished Responsa Culled from Various Manuscripts* (New York: Talpioth, Yeshiva University, 1954), no. 11.

(2)

A responsum szövegét fentebb Irving A. (Avraham Jichak) Agus kritikai kiadása alapján közöljük. Alább külön is adjuk, valamivel bővebb szöveggel, egyik régi testimoniumát (XVI. század): a Jehosua Boaz[8] *Siltei ha-gibborim* ("Vitézek fegyverei")[9] idézte szöveget, ahogyan az a Tal-

[3] Az orléans-i Rav Joszéf: Joszéf ben Jichak *mé-Orlinsz* ('VRLYNŚ/š), Rabbeinu Tam tanítványa. Személyéhez lásd Avraham Grossmann, "Bekhor Shor, Joseph ben Isaac", in: *Encyclopaedia Judaica*, IV (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 410–411; Ephraim E. Urbach, *Baalei ha-Toszafot* (Jerusalem: Moszad Bialik, 1986²), pp. 132–140.

[4] Tófész: *tüposz*, "formula" (görög), azaz minta / hivatalos összefoglalás.

[5] Szó szerint: "szájam"; értsd: felfogásom.

[6] A héberben: Peloni.

[7] A szerző az első franciaországi talmudista tudós-nemzedékekre utal. A "korábbi (tekintély)ek" (*risonim*) és a "későbbiek" (*ahronim*) között általában a nagy európai pestisjárvány (1348/49) a választóvonal. A "korábbiak" közé tartoztak a XI. században, például, R. Joszéf Tov Elem (Bonfils), R. Abun és mások. Lásd Avraham Grossman, *Hakhmei Carfat ha-risonim* (Jerusalem: Magnes Press, 1995).

[8] R. Jehosua Boaz ben Simeon Barukh (XVI. század) olaszországi Talmud-tudós, több talmudi kézikönyv szerzője. Hangsúlyozta, hogy a rabbinikus döntésekben vissza kell menni a talmudi forrásokhoz.

[9] Cant. 4,4.

mud standard kiadásában (Vilna: Defusz Romm, 1884) szerepel. A néhány apró szövegbeli eltérés egyszersmind jelezheti – kicsinyben – a hagyományozott szövegváltozatoknak a rabbinikus irodalom kritikai feldolgozása során lépten-nyomon felmerülő, esetenként sokkal komolyabb[10] problémáit.

תשובת ר"ת לה"רר יוסף מאורלייי"ץ אני ישן ולבי ער.
לאהבת דודי כאש בוער. צרור הכסף. הר"ר יוסף.
על אשר כתבת על טופס הגט שנכתב ע"פ וכתב בו פלוני דמתקרי פלוני ואמר' שאני גורם לעז על גיטין הראשונים שלא נהגו לכתוב רק פלוני עם כל שום וחניכה דאית ליה ואי משום ההיא דאמרת קבילית גיטא מן ידא דאחא בר הדיא דמתקריא איא מרי התם לאו גיטא הוי אלא לסימנא בעלמא הלא זה דברי שאתה טועה בפתרון בבא אחרון נבהל להשיב ושמח בהוראה ולא נותן לב לראות אחרית דבר וזה בורות וגם שטות שאמרת דסגי בפלוני וכל שום וחניכה דאית ליה.
ולא ממך יצא רק מן הראשון ששבשו את בני מלכותינו וראיתי כי בארץ הגר ובאשכנז לא נשתבשו בכך שאת שמו ושמה משנה שאם אין לו שום וחניכא יערער על זה הגט ויאמר שלא נכתב בו שמותיו שטות כזה לא שמעתי שאפילו אם יש לו מה אהנינן לכתוב כיון שלא נתפרש.

יהושע בעז, שלטי הגבורים (וילנא תרמ"ד), מסכת גיטין, פרק ט, סי' תמד.

Rabbeinu Tam válasza az orléans-i ('VRLYNC) R. Joszéf úrnak. Én alszom, de a szívem éber.[11] Szeretettel barátomnak, (aki) lobog, mint a tűz.[12] R. Joszéf úr kiváló tudós.[13]

Arról, amit a válólevél formulájáról írtál, amely az én szavam szerint van írva, és amelyben ez van írva: "Ez és ez, akit (még) így és így (is) hívnak": azt mondtad róla, hogy én ezzel rágalmat szórok a korábbi (tekintély)ek válóleveleire, mert ők nem ezt szokták írni, hanem csupán (így írják): "Ez és ez, és minden (más) név és becézőnév, amely neki van." És amikor az említett (n)ő átveszi a válólevelet Aha bar Hedja – akit Aja Marinak neveznek – kezéből[14] – ez a válólevél nem más, mint jel, örökre.[15] Úgy tartom tehát, hogy a te értelmezésed téves, és félsz válaszolni; bár örvendezel az útmutatásnak, de nem akarod észrevenni a dolog következményét. Tudatlanság, és ostobaság is, amit mondtál, hogy megfelelő volna (ennyi is): "Ez és ez, és minden (más) név és becézőnév, amely neki van."

De ennek nem te vagy az oka, hanem már korábbról való, hogy (ezt a szokást) országaink lakóinál elrontották. Látom, hogy Hágár (HGR) földjén és Askenázban nem követtek el ilyen hibát, azaz hogy megváltoztatták volna a férfi vagy a nő nevét. Mert hogyha nincs (más) neve és becézőneve, tiltakoznék egy ilyen válólevél ellen, mondván, hogy nem az ő neveire

[10] Vö. fentebb, #8.
[11] Cant. 5,2.
[12] Deut. 4,11 stb. nyomán.
[13] Szó szerint: "finomított ezüst". Prov. 7,20. Udvariassági formula, az utána következő vita tompítására.
[14] bT Gittin 35a.
[15] Értsd: a talmudi idézet szemléltetheti / bizonyítja, egyszer s mindenkorra, hogy az egyéb neveket és becézőneveket stb. igenis ki kell írni.

utal.[16] Ilyen ostobaságot, mint ez, nem is hallottam, mert ha van neki (más neve is), mi értelme volna ezt írni (a válólevélben), ha egyszer nincs megmondva.[17]

• Jehosua Boaz, *Siltei ha-gibborim* (Sabbioneta, 314 / 1554/1555), in: bT (Vilna: Defusz Romm, 1884), ad bT Gittin, IX, no. 444.

MEGJEGYZÉS

Válólevél

A válólevél (*gét*) a zsidó jogban, talmudi források alapján, kötött formájú, rendes esetben a férj által, háromtagú testület / rabbinikus bíróság (*beit din*)[18] és tanúk előtt átadott irat.[19] Nyelve többnyire arámi (mint a fenti szövegben idézett formuláké is). A férj kijelenti benne, hogy szabad akaratából – cselekedete teljes tudatában – elválik feleségétől, és az bárkihez férjhez mehet. Az iratnak pontosan tartalmaznia kell az elváló házastársak nevét, lakóhelyét, a válás időpontját. A tanúk aláírása után akkor lép érvénybe, amikor az elbocsátott feleség átvette; átadásával tulajdonképpen megtörtént a válás. A válásra és a válólevél átadására természetesen számos egyéb előírás is vonatkozik, például, a válólevél megfogalmazását, az átadás és az átvétel módját illetően. A jelen forrásgyűjtemény szövegeiben a válólevéllel kapcsolatos megjegyzések többsége a férj és a feleség, illetve a lakóhelyük nevének pontos írásmódjára vonatkozik. A lakóhely azonosításához gyakran megjelölték a városhoz közeli folyót (folyókat), ezért a folyónevek pontos írása és azonosítása is ugyanolyan jelentőséggel bírt, mint a személyneveké.

Rabbeinu Tam felfogása szerint a válólevélben – az egyértelmű azonosíthatóság érdekében – fel kell tüntetni az illető személy valamennyi nevét, az esetleges becézőneveket is. Ezzel szemben a franciaországi szokásrendben csupán a "hivatalos" nevet, azaz az első nevet írják bele az iratba, hozzáfűzve ezt a formulát: "(...) és minden (más) név és becézőnév, amely neki van."

A nagy nevű tudós megállapítja, hogy az "Askenáz"-ban és Magyarországon készült válólevelek kimerítő formulája ebben a tekintetben hibátlan. A puszta utalás az egyéb nevekre nem elegendő. Az askenázi gyakorlat később azonban differenciálódott.[20]

A válólevél kiállításának szabályait a késő középkorban többen is tárgyalták. Híressé vált R. Jaakov Margalit e tárgyú értekezése.[21] Alább ebből egy szabályos szövegezésű válólevelet közlünk is.[22]

[16] Szó szerint: "nem az ő nevei vannak beleírva".
[17] Ti. hogy mi / melyek az(ok).
[18] Beit din: "az ítélkezés háza", rabbinikus bíróság. Elnöke (*av beit din*) és két tagja (*dajján*) van.
[19] R. Joszéf Karo, *Sulhan arukh*: "Even ha-ezer", nos. 124–139.
[20] Vö. alább, #40.
[21] Lásd alább, #56.
[22] Alább, #57.

14

Avraham ha-Gér

A BIBLIA EGY MONDATÁNAK MAGYARÁZATA

A XII. század első fele

אברהם הגר

פירוש על פסוק במקרא

מחצית הראשונה של המאה ה-יב

"Avraham úr" / Avraham *ha-Gér* ("a betért") személyéről, akire ez a szöveg mint forrásra hivatkozik, nincsenek közelebbi adataink. Mint Európa számos országából, a középkori Magyarországról is több betért (*proselyta*) ismeretes.[1] Az adott hely alapján nem dönthető el, hogy Avraham Magyarországon élt-e, vagy elszármazott az országból.

IRODALOM

• Róth Ernő [Avraham Naftali Cvi Roth], "Magyarországi zsidó tudósok a középkorban", *Vidéki Rabbikar Körlevele*, 2, nos. 4–6 (1955) = *Emlékfüzet Dr. Richtmann Mózes professzor 75. születésnapjára* (Szeged, 1955), pp. 106–111. (SchmHI)

• Alexander Scheiber, "Hungary", in: Cecil Roth, Ed., *The World History of the Jewish People*, Second series, II: *The Dark Ages. Jews in Christian Europe, 711–1096* (Tel-Aviv: Massadah – New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1966), pp. 313–318, kül. p. 317. (SchmHI)

דברים יח, טו:

נביא מקרבך מאחיך כמני יקים לך ה׳ אלהיך...

ר׳ אברהם גר מהונגריא היה אומר (על הפסוק בדברים יח, טו) כן: כיון שאמר מקרבך מה צריך לומר מאחיך, אלא לומר לך שיהא ממש דומה כאב ואם ואליו תשמעון.

כ״י רומא, ספריה הלאומית,מס׳ 53.

צוטט ע״י

Ephraim E. Urbach, "Études sur la littérature polémique au Moyen-Age", *Revue des Études Juives*, 100 (1935), pp. 49–77, idézet: p. 74.

[1] A magyarországi betértekkel (*gér*) kapcsolatban lásd Shmuel Hacohen Weingarten, "Zihuja sel mispahat gérim be-Hungarija ba-méa ha-aszirit le-clef ha-revii", *Ha-Majjan*, 9 (1969), pp. 35–39; Ephraim E. Urbach, *Baalei ha-Toszafot* (Jerusalem: Moszad Bialik, 1986²), p. 226. Urbach az alább (#15) szereplő R. Jichak Joszkontót is *gér*-nek tekinti.

Deut. 18,15:
"Prófétát támaszt az Örökkévaló, a te Istened, közüled, testvéreid közül, akik (olyanok), mint én..."

Avraham úr, a Hungarijából (HVNGRY') való *gér* ezt a magyarázatot adta.[2] Minthogy (a szövegben) ez áll: "közüled", miért van szükség a "testvéreid közül" szóra? Azért, hogy jelezze, valóban olyan legyen számotokra,[3] mint az apa és anya, és hallgassatok reá.[4]

• Roma, Biblioteca Nazionale, MS Heb., no. 53.

Idézi

• Ephraim E. Urbach, "Études sur la littérature polémique au Moyen-Age", *Revue des Études Juives*, 100 (1935), pp. 49–77, kül. p. 74.

MEGJEGYZÉS

A zsidó vallás felvétele, a betérés, és annak eljárása talmudi forrásokon alapszik. A betéréssel kapcsolatos előírásokat a RAMBAM (*Misné Tora*),[5] valamint R. Joszéf Karo a *Sulhan arukh*-ban[6] részletekbe menően rögzítették. Magát a betértet (*gér / proselyta*) számon tartották mint olyant, zsidó neve "Ábrahám fia" (*ben Avraham*) lett, de leszármazottjai már minden megkülönböztetés nélkül zsidónak számítottak.

Avraham szövegmagyarázata a Biblia egy jellegzetes stiláris fordulatát – párhuzamos ismétlés (*parallelismus membrorum synonymus*) – szó szerinti értelemben: mint értelmező kiegészítést veszi.

[2] Ti. az idézett szövegrészletről.
[3] Ti. a próféta, akiről a bibliai versben szó van.
[4] Lásd Ex. 20,12.
[5] Hilkhot Isszurei bia, 14.
[6] "Jore déa", no. 268 sk. (Hilkhot Gérim). – A *Sulhan arukh* alább mindig a standard kiadás szerint.

15

Jichak Joszkonto
(apud Cidkija ben Avraham Anav ha-Rofe)

A NAGYSZOMBAT ELNEVEZÉSÉNEK MAGYARÁZATA

A XII. század középső harmada

יצחק יוסקונטו
(על ידי רבי צדקיה ב״ר אברהם מן הענוים הרופא)

הסבר השם שבת הגדול

שליש השני של המאה ה-יב

Jichak Joszkonto személyéről csak annyit tudunk, amennyit ez a szöveg elárul: hogy magyarországi vagy innen származó betért (*gér*) volt.[1]

Jichak Joszkonto magyarázatára hivatkozott Rasi és R. Cidkija ha-Rofe,[2] de maga az eredeti szöveg, ha egyáltalán volt ilyen, nem maradt fenn, és szóbeli hagyomány sem őrizte meg.

KIADÁS

- *Széfer Ha-Pardész le-Rasi* (Kusta / Konstantinápoly, 1802).
- *Széfer Ha-Pardész le-Rasi*, ed. Hajjim Jehuda Ehrenreich (Budapest: Defusz ha-ahim Katzburg, 1924), p. 343.
- R. Cidkija b. Avraham ha-Rofe, *Sibbolei ha-leket*, ed. Solomon Buber (Vilna: Defusz Romm, 1886; reprint, Jerusalem, 1972), no. 205.

דין שבת שלפני הפסח ולמה קורין אותו שבת הגדול.

(...)

ועל שנעשו נסים לישראל באותו שבת אשר לפני הפסח לפיכך נקרא שבת הגדול השבת שלפני הפסח. וכן נהגו לקרות שבתות לשלש רגלים. וכן דרש קצין אחד ר׳ יצחק יוסקונטו בארץ הגר.

רבי צדקיה ב״ר אברהם מן הענוים הרופא, שבלי הלקט, מהדורת שלמה באבר (וילנא תרמ״ו), ענין פסח, סי׳ רה.

[1] Scheiber Sándor szerint Avraham ha-Gér fia lehetett. Alexander Scheiber, "Hungary", in: Cecil Roth, Ed., *The World History of the Jewish People*, Second series, II: *The Dark Ages. Jews in Christian Europe, 711–1096* (Tel-Aviv: Massadah – New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1966), pp. 313–318, kül. p. 317.

[2] Személyéhez lásd fentebb, #8, Bevezetés.

A *peszah*[3] előtti szombat törvénye, és hogy miért hívják nagyszombatnak (*sabbát ha-gádol*). (...)

És azért, mert azon a *peszah* előtti szombaton csodajelek (*nész*) történtek Izráellel: azért hívják a *peszah* előtti szombatot nagyszombatnak. És ugyanígy szokás volt a három zarándokünnep[4] előtti szombato(ka)t nagyszombatnak nevezni. Így magyarázta egy előkelőség (*hakácin*), Jichak Joszkonto (YVSQVNṬV) úr, Hágár (HGR) országában.

• R. Cidkija b. Avraham ha-Rofe, *Sibbolei ha-leket*, ed. Solomon Buber (Vilna: Defusz Romm, 1886; reprint, Jerusalem, 1972): "Peszah", no. 205.

= Kohn Sámuel, *Héber kutforrások* (1881), p. 153 sk.

MEGJEGYZÉS

A nagy ünnepeket megelőző szombat (*sabbát*) státusa magához az ünnephez hasonlóan különleges. Jichak Joszkonto a különleges szombatok jelentőségét a midrás-irodalomban említett csodákkal magyarázza.

A *Joszkonto* névvel kapcsolatosan korábban sok vita folyt.[5] A társadalmi rangját jelölő héber szó (*kácin*, "előkelőség" / "vezető") alapján magas rangú személy lehetett.

A nagynevű Ephraim E. Urbach egy fiatalkori cikkében[6] kapcsolatot keresett "Avraham úr, a Hungarijából való betért", egy R. Jichak nevű betért (*Jichak ha-gér*),[7] valamint R. Joszéf / Jehoszafja, "Avraham atyánk fia" liturgikus ének-költő (*pajtán*) között. Nincs azonban olyan adat, amely a szóban forgó R. Jichakról azt mondaná, hogy Magyarországról való,[8] vagy hogy azonos volna Jichak Joszkontóval, és arra nézve sem, hogy Joszéf a magyarországi Avrahamnak lett volna a fia, sőt, az "Avraham / Ábrahám fia" kifejezés éppen nem tényleges származást jelent: minden betértnek ez a héber neve. A családi kapcsolatok és a magyarországi eredet R. Jichak és Joszéf esetében nem igazolhatók.

[3] Peszah: tavaszi ünnep az egyiptomi kivonulás emlékére; ennek felel meg a keresztény húsvét.

[4] A három zarándokünnep: *peszah* (tavasszal), *sávuot* (a *peszah* után ötven nappal), *szukkot* ("sátoros ünnep", ősszel).

[5] A nevet Scheiber Sándor mint nemesi címet magyarázza, azaz szerinte egy *viscount*-ról van szó; lásd Alexander Scheiber, in: Cecil Roth, Ed., *The World History of the Jewish People*, Second series, II: *The Dark Ages. Jews in Christian Europe, 711–1096* (Tel-Aviv: Massadah – New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1966), p. 317. – A régi irodalomból Kohn Sámuel naiv etymologiája biztosan téves; lásd *A zsidók története Magyarországon. A legrégibb időktől a mohácsi vészig* (Budapest: Athenaeum, 1884), p. 377 skk., no. VII, 1. Vö. Büchler Sándor, *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1901), p. 22. – A névhez és általában a magyarországi betértekhez lásd Shmuel Hacohen Weingarten, "Zihuja sel mispahat gérim be-Hungarija ba-méa ha-aszirit le-elef harevii", *Ha-Majjan*, 9 (1969), pp. 35–39; Ephraim E. Urbach, *Baalei ha-Toszafót* (Jerusalem: Moszad Bialik, 1986²), p. 226.

[6] Ephraim E. Urbach, "Études sur la littérature polémique au Moyen-Age", *Revue des Études Juives*, 100 (1935), pp. 49–77. – Nyomában többen mások is hasonló kombinációkba bocsátkoztak.

[7] Aki a wormsi Eleázár ben Júda (ca. 1165–1230) *Széfer ha-rokéah* ("A gyógyító könyve") című könyve (Fano: Gérsom Soncino, 1505; számos reprintben is), no. 319 szerint Rabbeinu Tamhoz fordult kérdésével.

[8] A HGR olvasata itt nem *Hágár*, "magyar", hanem egyértelműen *ha-gér*, "betért".

16

Majmún ben Joszéf

SÓBÁNYÁK A MAGYAR KIRÁLYSÁGBAN

A XII. század közepe

רבי מימון ב"ר יוסף

מכרות מלח בהונגריה

מחצית המאה ה-יב

R. Majmún ben Joszéf (ca. 1100–1170), Maimonides (a RAMBAM) atyja, R. Joszéf ibn Migas (1077–1141)[1] tanítványa volt a spanyolországi Lucenában (Andalúzia). Sok éven át Córdobában mint *dajján* működött. Az első Almoháda emír (Abd al-Mumin) (1130/1147–1163) zsidóüldözései során a város elhagyására kényszerült (1149). Tíz éven át vándorolt Spanyolországban, és talán megfordult Dél-Franciaországban is, végül a marokkói Fezben állapodott meg. Néhány évvel később azonban családjával együtt elköltözött a Szentföldre; itt hunyt el. Fia, a RAMBAM, sokat idéz tőle, főképpen azt, amit apja Ibn Migas, egykori mestere tanításaiból tartott fenn. Tőle magától csupán néhány responsum, némi Biblia-magyarázat és rituális előírások maradtak fenn. Héber nyelven írt munkáját, az *Iggeret nehámá*-t ("Vigasztaló levél") Binjamin Klar jelentette meg nyomtatásban (Jeruzsálem, 1945).

KIADÁS

- Abraham [Alfred] H. Freimann, "Tesuvot Rabbi Majmún ha-dajján, avi ha-RAMBAM", *Tarbiz*, 6 / *The Maimonides Book of Tarbiz* (1935), pp. 164–176 / 408–420.
- R. Majmún b. Joszéf, *Iggeret ha-nehámа*, ed. Binjamin Klar (Jerusalem: Moszad ha-Rav Kuk [Kook], 1945).

IRODALOM

- Klein Sámuel, "Két középkori héber adat Magyarországról", *Múlt és Jövő*, 25 (1935), pp. 265–266. (SchmHI)
- Efraim F. Kupfer & Tadeusz Lewicki, *Źródła hebrajskie do dziejów Slowian i niektórych innych ludów Środkowej i Wschodniej Europy* (Źródła objasniajace poczatki Panstva Polskiego. Źródła orientalne, 4) (Wrocław – Warszawa: Zakład narodowy imienia Ossolińskich, 1956), pp. 141–147.
- Alexander Scheiber, "Hungary", in: Cecil Roth, Ed., *The World History of the Jewish People*, Second series, II: *The Dark Ages. Jews in Christian Europe, 711–1096* (Tel-Aviv: Massadah – New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1966), pp. 313–318, kül. p. 317.
- Israel M. Ta-Shma, "Maimon ben Joseph", *Encyclopaedia Judaica*, XI (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 744–745.
- Israel M. Ta-Shma, "Ibn Migash, Joseph", *Encyclopaedia Judaica*, VIII (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 1188–1189.
- Scheiber Sándor, "Héber és jiddis kútforrások és adatok Magyarország történetéhez", *Lymbus Művelődéstörténeti Tár*, 2 (Szeged, 1992), pp. 7–18, no. 4.

[1] Személyéhez lásd Israel M. Ta-Shma, "Ibn Migash, Joseph ben Meir ha-Levi", in: Encyclopaedia Judaica, VIII (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 1188–1189.

וששאלת בשביל עטרות חתנים היאך יעשה ממלח וגפרית? כי הגפרית עיקרו אבנים גדולות יהי ויעשו ממנו מה שרוצים. והמלח יש מקומות שעיקר המלח יחצב אבנים גדולות ושוחקין אותן במדוכות ועושין ממנו צרכיהן. ובעת שיחצב מן ההר יהיה זך ונקי כמראה השוהם. ומלכות אונגריה אשר בין צקלאבה ובולגריה מלח שלהם מן ההר חוצבים אותו וקשה הוא למאוד. ושמעתי כי הכפריים הקרובים לאותו ההר כתלי בתיהם ובנינם מאבני אותו ההר הם עושים. ואפילו המלח הנעשה מן הים אם יותך בכור האש יעשה כמים ולכשיתקרר יתקשה כאבן ויעשה ממנו מה שירצו בני אדם כי יחצב כאבנים.

אברהם ח' פריימן, "תשובות רבי מימון הדיין אבי הרמב"ם", תרביץ, ו (1935), עמ' 414, סי' ב.

Kérdezted a vőlegények fejdíszeivel (*atára*)[2] kapcsolatban: hogyan készülhet ez sóból és kénből[3]? Mert a kén eredetileg nagy kövekben található, és bármit lehet belőle készíteni. Vannak helyek, ahol a sót nagy kőtömbökben bányásszák a hegyekben, őrlőkben zúzzák apróra, és ily módon használják. Amikor kifejtik a hegységből, átlátszó és tiszta, mint a gyémánt (*soham*). És Ungarija ('VNGRYH) királyságában, mely Ciklava (CQL'BH)[4] és Bulgarija (BVLGRYH) között fekszik, a sót a hegyekből nyerik, és az igen kemény. Hallottam, hogy a közelben lévő falvakban az emberek ebből a kőből készítik a házaikat és építményeiket. Még a tengerből nyert só is, ha tűzre teszik, folyékonnyá válik, majd ha kihűl, kővé merevedik, és bármit lehet vele csinálni, úgy faragható, mint a kő.

• Abraham [Alfred] H. Freimann, "Tesuvot Rabbi Majmún ha-dajján, avi ha-RAMBAM", *Tarbiz*, 6 (1935), p. 170 / 414, no. 2.

MEGJEGYZÉS

A sóval kapcsolatos utalás valószínűleg az erdélyi sóbányákra vonatkozik, ezeket a középkorban ismerték és kiaknázták.

A fogyasztásra kerülő élelmiszer sózása – sóval kezelése – a zsidó hagyományban tórai parancs.[5] A magyarországi kősó rituális használatát említi R. Jichak ben Mose is.[6]

[2] A Misna, Szota 9,14 nyomán: "Vespasianus idejében megtiltották a vőlegények fejdíszét." A vőlegények fejdísze alatt valószínűleg az a korona értendő, amelyet az esküvő napján viselnek. A jeruzsálemi Szentély pusztulása után ezt a szokást a gyász és a Szentélyre való emlékezés miatt eltörölték.

[3] Kén: a héberben *gofrit*, lásd bT Szota 49b, RASI magyarázata szerint. – Nyilván a fejdísz kristály / drágakő díszítményeiről van szó.

[4] Ciklava: a szlávok országai. Hasonló név szerepel Haszdáj ibn Saprut levelében, illetve Tudelai Benjaminnál; lásd fentebb, #2, illetve alább, #17.

[5] Lev. 2,13 stb.

[6] Lásd alább, #22–23.

17

Tudelai Benjamin

(Binjámin ben Jóna mi-Tudela)

MAGYARORSZÁGI KERESKEDŐK KONSTANTINÁPOLYBAN ÉS ALEXANDRIÁBAN

1173 k.

בנימין מטודלה

סוחרים מהונגריה בערים קונשטנטינופול ואלכסנדריאה

בערך 1173

Binjámin ben Jóna *mi-Tudela* (Tuteila) / Tudelai Benjamin / Binjámin Tudela (a XII. század második fele), Navarrából, drágakővel kereskedett, 1160-ban indult útra, hogy felkeresse a Földközi-tenger térségének országaiban élő zsidó közösségeket. "A világ teremtése szerinti 4933. esztendőben", azaz 1173-ban tért vissza Hispániába (Castilla / Kasztilia). Benjamin megfordult az Ibériai félsziget északi városaiban, Provence-ban, Genovában, Pisában, Rómában és Dél-Itáliában, Szicíliában, Egyiptomban, a görög szigeteken, Konstantinápolyban és Cipruson, Szíriában, Izráelben, Iraqban, és talán Perzsia délnyugati városaiban is. Az úti jegyzeteiből szerkesztett *Széfer hamasszáot* ("Utazások könyve") igen sok értesülést tartalmaz a világ különböző pontjain, főként a Bizáncban és a keleti országokban élő zsidókról. Mesés dolgokat közöl Kínáról, Indiáról és Ceylonról, ezekről az országokról minden bizonnyal hallomás alapján.

A szöveg kézirati hagyománya igen romlott, a nevek olvasata sokhelyütt bizonytalan.

KIADÁS

- Binjámin mi-Tuteila, *Széfer ha-masszáot* (Konstantinápoly: Eliezer ben Gérsom, 1543) (első kiadás).
- Binjámin mi-Tuteila, *Széfer ha-masszáot* (Ferrara: Avraham Usque, 1556) (az első kiadástól erősen eltérő szöveg, más kézirat alapján).
- Abraham (Adolph) Asher, *The Itinerary of Rabbi Benjamin of Tudela. Translated and Edited*, I–II (London – Berlin: A. Asher & Co., 700 / 1840–1841; reprint, New York: Hakesheth Publ., 1900).
- L. [Avraham Eliezer] Grünhut & Marcus [Mordekhaj] N. Adler, *Die Reisebeschreibungen des R. Benjamin von Tudela*, I–II (Frankfurt a. M. – Jerusalem: J. Kaufmann, 1903–1904).
- Marcus [Mordekhaj] N. Adler, *The Itinerary of Benjamin of Tudela. Critical Text, Translation and Commentary*, I–II (London: Oxford University Press / H. Frowde, 1907; reprint, 1964; újabb reprint, Michael A. Singer bevezető tanulmányával: New York: Feldheim Publishers – Malibu, CA: J. Simon, 1983).
- Judah D. Eisenstein, *Ocar masszáot. Kovec tijurim sel noszim jehudim be-Erec Jiszráél... / A Collection of Itineraries* (New York: Or-Jom Print, 1926; reprint, Tel-Aviv, 1969), pp. 15–45.
- Avraham Jaari [Ya'ari], *Masszáot Erec Jiszráél sel olim jehudim...* (Tel-Aviv: Gazit, 1946; Ramat-Gan: Maszada, 1977), pp. 31–47.

IRODALOM
• Szamota István, *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten, 1054–1717* (Budapest: Franklin-Társulat, 1891), pp. 30–36 (a Balkán-félszigettel foglalkozó szakasz magyar fordítása).
• Elkan N. Adler [Marcus N. Adler], *Jewish Travellers. A Treasury of Traveloges from 9 Centuries*, "Preface" by Cecil Roth (New York: Hermon Press, 1966²), pp. 38–64 (angol fordítás).
• Cecil Roth, "Benjamin of Tudela", in: *Encyclopaedia Judaica*, IV (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 535–538.
• Yosef Levanon, *The Jewish Travellers in the Twelfth Century* (Lanham, MD: University Press of America, 1980).
• Benjamin von Tudela, *Buch der Reisen (Sefär ha-Massa'ot)* ins Deutsche übertragen von Rolf P. Schmitz (Judentum und Umwelt, 22) (Frankfurt a. M., etc.: Verlag Peter Lang, 1988).
• Benjamin von Tudela & Petachja von Regensburg, *Jüdische Reisen im Mittelalter*, aus dem Hebräischen übersetzt, mit Anmerkungen (...) von Stefan Schreiner (Sammlung Dieterich, 416) (Leipzig: Verlag Sammlung Dieterich, 1991), pp. 7–119.
• Sandra Benjamin, *The World of Benjamin of Tudela. A Medieval Mediterranean Travelogue* (Madison – Teaneck: Feirleigh Dickinson University Press & London: Associated University Presses, 1995).

(1)

(...) ועיר קוסטאנטינה בהקפת העיר יש בה שמנה עשר מיל וחציה על הים וחציה על היבשה והיא יושבת על שתי זרועות ים, אחד שיבא מים רוסיה ואחד מים ספרד. וכל הסוחרים הבאים מארץ בבל ומכל ארץ שנער וארץ מדי ופרס וכל מלכות ארץ מצרים וארץ כנען ומלכות רושיא ואונגריאה ופסיינקי ובודיא וארץ לומברדייא וספרד. והיא עיר הומיה באים אליה בסחורה מכל הארצות בין בים בין ביבשה.

(...)

(...) Kosztantina (QVSṬ'NṬYNH) város kerülete tizennyolc *mil*,[1] fele a tenger mellett fekszik, fele a szárazföldön és a tenger két nyúlványa mellett: az egyik Ruszija (RVSYH) tengere[2] felől jön, a másik Szefárád tengere[3] felől. Mindenfelől kereskedők érkeznek oda, Bábel országából,[4] Sineár egész országából,[5] Mádaj[6] és Párasz országából,[7] és Micrájim[8] földjének minden királyságából,[9] Kanaán országából,[10] Ruszija (RVSY') királyságából, Ungarijából

[1] Mérföld.
[2] Fekete-tenger.
[3] Földközi-tenger – Márvány-tenger.
[4] Babylónia (Iraq).
[5] Dél-Mezopotámia (Iraq). Vö. Gen. 10,10.
[6] Média (Északnyugat-Irán). Vö. Gen. 10,2.
[7] Perzsia (Dél-Irán).
[8] Egyiptom.
[9] Értsd: (Észak-)Afrikából.
[10] A szláv országok.

('VNGRY'H),[11] Piszjenkiből (PSYYNQY),[12] Budijából (BVDY'),[13] és Lombardija (LVMBRDYY')[14] földjéről, és Szefárádból. Nyüzsgő város, minden országból érkeznek ide a kereskedés végett, szárazföldön és vizen egyaránt.

(...)

(2)

(אלכסנדריאה של מצרים) (...) והיא ארץ סחורה רוכלת לכל העמים ומכל מלכות אדום באים שם אל אלכסנדריאה [מצד אחד] מארץ בלינסייא וטושכנה ולומברדיאה ופוליה ומלפי וסקילייה [וכזריה וביצינין ואונגריאה וכולוריה] ורקופיה וקרטויה ואספל דורה ורסיה ואלמאנייה ושושנאה ודנאמרקא וגלאץ... (...).ולכל אומה ואמה פונדק בפני עצמה.

(...)

מסעות של רבי בנימין ז"ל, מהדורת אברהם אשר (לונדון ת"ר), עמ' כ ועמ' קה–קו.
מסעות בנימין מטודלה, מהדורת מרדכי נ' אדלר (לונדון 1907), עמ' יד ועמ' סז–סח.

(Az Egyiptomban lévő Alexandria város) (...) a kereskedés központja,[15] amely minden néppel élénk kereskedelmet folytat. A keresztények (*Edom*) valamennyi királyságából érkeznek oda, Alexandriába, [egyfelől,][16] Valenszia (BLYNSYYH),[17] Lombardija (LVMB'RDY'H), Toszkána (ṬVŚ/ŠK'NH),[18] Pulija (PVLYH),[19] Malfi (MLPY),[20] Szikilija (SQYLYYH),[21] (...) [továbbá Kazarija (KZRYH), Bicinin (BYCYNYN),[22] Ungarija ('VNG'RY'H),[23] Kolorija (KVLVRYH),[24]][25] Rakufija (RQVPYH),[26] Kartuja (QRṬVYH),[27] Aszfal Dora ('SPL DVRH),[28] Ruszija (RSYH), Almanija

[11] Ungerija: Magyarország.

[12] Piszjenki / Piszjacki / Patzinakija: a pecsenegek / besenyők földje; Dél-Oroszország. – Elkan N. Adler: Dacia.

[13] Budija: íráshiba Bavarija (BVRY') helyett; Bajorország (*Baiern*). Más olvasatban (Elkan N. Adler): KZRY' / Kazarija: a kazárok földje; ebben az időben ez már legfeljebb hagyományos földrajzi fogalom lehetett. Esetleg – mint az egyik kéziratban – Budia (BVDYH), ti. a bolgárok földje.

[14] Lombardia.

[15] Betű szerint: "földje".

[16] Csak némely kéziratban; értsd: Északról. (A szakasz itt nem közölt folytatása az iszlám országait sorolja fel, kezdve Andalúziával, "másfelől", azaz Nyugatról.)

[17] Valencia. Némely kéziratban: Benészia (BNYSYH), azaz Venecia / Venezia, Velence.

[18] Némely kéziratban fordított sorrendben: Toszkána, Lombardija.

[19] Apulia.

[20] Amalfi.

[21] Szicília.

[22] Pecsenegek / besenyők.

[23] Nem minden kéziratban.

[24] Egyértelműen íráshiba Bulgarija helyett.

[25] A [zárójelben] álló rész csak némely kéziratban.

[26] Ragusa.

[27] Horváto.

[28] Valószínűleg íráshiba Szlavonija (SLVVNYH) helyett.

('LM'NYYH),[29] Susana (Ś/ŠVŚ/ŠN'H),[30] Denamarka (DN'MRQ'),[31] Galac (GL'C)[32] országából... És minden népnek saját szálláshelye (*pundak*)[33] van (a városban).

(...)

• Abraham (Adolph) Asher, *The Itinerary of Rabbi Benjamin of Tudela. Translated and Edited*, I (London – Berlin: A. Asher & Co., 700 / 1840), p. 20; p. (2) és pp. 105–106, resp. (a British Museum / Library kéziratának lapszámozása szerint).
• Marcus [Mordekhaj] N. Adler, *The Itinerary of Benjamin of Tudela. Critical Text, Translation and Commentary*, I–II (London: Oxford University Press, 1907), pp. 14; pp. 67–68, resp.

= Kohn Sámuel, *Héber kutforrások* (1881), p. 53 sk., no. VIII.

MEGJEGYZÉS

Utazásai során Benjamin nem érintette Magyarország területét, de könyvében két helyen is említést tesz a Konstantinápolyban és Alexandriában megforduló magyarországi kereskedőkről. Az útleírás szövegösszefüggéséből világos, hogy Konstantinápolyban hosszú utazása elején járt, valamikor az 1160-as évek elején, Alexandriában pedig már hazafelé, 1173-ban vagy röviddel korábban.

[29] Allemagne, Németország.
[30] Sachsen, Szászország.
[31] Dänemark, Dánia.
[32] Galicia / Halics.
[33] Arabul: *funduk*.

18

Jichak ben Avraham

(apud Mordekhaj ben Hillél ha-Kohén)

MAGYARORSZÁGI VÁLÓLEVÉLRŐL FRANCIAORSZÁGBAN

A XII. század második fele

רבי יצחק ב״ר אברהם

(על ידי רבי מרדכי ב״ר הלל הכהן)

אודות גט שהגיע מהונגריה לצרפת

מחצית השניה של המאה ה-יב

R. Jichak ben Avraham (a RIBA vagy RICBA) (ca. 1140–1210), a Falaise-i R. Simson *ha-zakén*[1] unokája, a legkiválóbb toszafisták egyike volt. Ifjú korában Rabbeinu Tamnál[2] tanult, tudása legjavát azonban Rabbeinu Jichaknál (Jichak Dampier)[3] szerezte. Számos responsumot írt halákhikus kérdésekben. Döntvényei a *Toszafót*-ban találhatók, illetve kortársainak és másoknak a könyveiben idézve maradtak fenn.

Az alább közölt idézetet R. Jichak ben Avraham responsumából a *Széfer Mordekhaj* ("Mordekhaj könyve") – vagy egyszerűen: *Mordekhaj* – tartotta fenn. Ennek szerzője, R. Mordekhaj ben Hillél ha-Kohén (1240 k.–1298), a rothenburgi R. Méir (a MAHARAM) tanítványa volt, és a XIII. század második felében működött. A nürnbergi zsidóüldözés során vesztette életét (1298), családjával együtt. Hatalmas talmudi kompendiumában a korábbi askenázi tudósok tanításait gyűjtötte egybe. Számos korábbi szerzőt főként az általa fölvett idézetek tartottak fenn. Ma a könyv anyaga, a talmudi témák szerint elrendezve, az egyes Talmud-traktátusok végén olvasható. Kritikai kiadása folyamatban.

KIADÁS

• R. Mordekhaj b. Hillél, *Széfer Mordekhaj*, ed. Avraham Halperin, *The Complete Sefer Mordekhaj for Tractate Bava Kamma*, I: Introduction; II: *Bava Kamma* (Jerusalem: Makhon Yerushalayim, 1992).

• R. Mordekhaj b. Hillél, *Széfer Mordekhaj*, ed. Yehoshua Horowitz (Jerusalem: Makhon Yerushalayim): *Beica* (1983); *Ros ha-sána* (1989); *Joma* (1989); *Szukka* (1989); *Taanit* (1995); ed. Meir Rabinowitz: *Megilla* (1997).

[1] *Ha-zakén*: "senior" / sr., "idősb".

[2] Személyéhez lásd fentebb, #13.

[3] Másképpen: *Ri ha-zakén*, "Ri, sr." (ca. 1115–1185). Anyja Rabbeinu Tam nővére, apja pedig R. Smuél, RASI híres tanítványának, R. Szimha Vitrynek a fia. A toszafisták második nemzedékének élén állt. Lásd Ephraim E. Urbach, *Baalei ha-Toszafót* (Jerusalem: Moszad Bialik, 1986²), pp. 227–260.

IRODALOM
• Avraham Naftali Cvi Roth [Róth Ernő], "Jahadut Hungarija be-szifrut ha-halákha mé-ha-méa ha-ahat-eszrei ve-ha-stém-eszrei", in: *Fourth World Congress of Jewish Studies. Papers*, II (Jerusalem: World Union of Jewish Studies, 1968), pp. 195–198 / "Jahadut Hungarija be-szifrut ha-halákha mé-ha-méa ha-ahat-eszrei ve-ha-stém-eszrei", *Talpijjot*, 9 (1970), pp. 843–852, kül. p. 846 sk.
• Shlomo Z. Havlin, "Isaac ben Abraham", in: *Encyclopaedia Judaica*, IX (Jerusalem: Keter, 1972), col. 14.
Ephraim E. Urbach, *Baalei ha-Toszafot* (Jerusalem: Moszad Bialik, 1986²), pp. 261–271.
• Scheiber Sándor, "Héber és jiddis kútforrások és adatok Magyarország történetéhez", *Lymbus Művelődéstörténeti Tár*, 2 (Szeged, 1992), pp. 7–18, no. 7.

Széfer Mordekhaj
• Israel Moses Ta-Shma & Yehoshua Horowitz, "Mordecai ben Hillel ha-Kohen", in: *Encyclopaedia Judaica*, XII (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 311–314; és Yehoshua Horowitz, in: *Year Book, 1983–85* (Jerusalem: Keter, 1985), col. 355.
• Avraham Halperin, *Mavo le-széfer Mordekhaj ha-sálém* (Jerusalem: Makhon Yerushalayim, 1992).

תשובת ריצב"א על גט שבא מארץ הגר.

יען אשר עגמה נפשי על האיש הלזה ועל עיגון הבת, דקדקתי על הגט אשר הובא לפנינו מארץ הגר, ועמדתי על בוריו של דבר. וכן נראה בעיני שאעפ"י שלא נעשה כמנהג מקומינו (...) נראה בעיני דכיון שמתוך מקום דירת האיש ומקום כתיבת הגט מוכח שמארץ הגר בא, והוא לשונם לדבר לשון קלילא ואין להקפיד.

ספר מרדכי, חלק גיטין, פרק ט, סי' תמו.
צוטט ע"י
רבי משה ב"ר ישראל איסרליש, שו"ת הרמ"א (ורשא תרמ"ג), סי' נט.

A RICBA válasza egy Hágár (HGR) földjéről érkezett válólevél felől.

Mivel bánkódtam az illető férfi és elhagyott[4] leánya miatt, aprólékosan megvizsgáltam a Hágár földjéről elénk hozott válólevelet, és alaposan utánanéztem az ügynek. És mégiscsak úgy látom, hogy nem az itteni szokások (*minhág*) szerint készítették. (...) Minthogy azonban a férj lakóhelye és a válólevél megírásának helye alapján bizonyos, hogy Hágár földjéről való, és azért is, mert nyelvük[5] a szó tekintetében könnyű nyelv: azon a véleményen vagyok, hogy nem kell aggályt támasztani miatta.[6]

• R. Mordekhaj b. Hillél, *Széfer Mordekhaj*, ad bT Gittin IX, no. 446.
Idézi
• R. Mose *b.* Jiszráél Iszerlesz, *SuT ha-REMA* (Varsa / Warszawa, 1883), no. 58.

= Kohn Sámuel, *Héber kutforrások* (1881), p. 151 sk.

[4] Ti. magára hagyott, érvényes válólevél nélkül elhagyott.
[5] A többes számú névmási rag nyilván "Hágár földjé"-nek (zsidó) lakóira vonatkozik.
[6] Értsd: a szokatlan formai elemek miatt nem kell kétségbe vonni a hitelességét.

MEGJEGYZÉS

A responsum utal arra, hogy a szóban forgó válólevelet (*gét*) Magyarországon másképpen állították ki, mint Franciaországban. Éppen ez váltotta ki a gyanakvást érvényessége iránt. A halákhikus probléma egyébként abban áll, hogy az *aguna*, az a nő, akinek férje eltűnt, férjhez mehet-e újra.[7]

R. Jichak megjegyzi, hogy a válólevél magyarországi eredetére vall a "könnyű" (héber) nyelv (*leson kelila*) vagy "könnyed" szóhasználat is. Nem világos, hogy ez pontosan mit jelent.[8] Kohn Sámuel[9] szerint a lágy kiejtésre vonatkozik, ti. a francia nevek helytelen ejtésére. Minthogy azonban írott szövegről van szó, hihetőbb volna az, hogy R. Jichak a magyarországi zsidók egyszerű, könnyű nyelvezetét minősíti. Megjegyzése eszerint implicite azt mondja, hogy a franciaországi rabbi szerint különbségek vannak a náluk és a Magyarországon használatos héber nyelv között. – A válólevél írásmódja szigorúan szabályozva van. Magyarországi válólevelekben gyakori hiba, hogy összetévesztik a két *h* hang, a lágy és a kemény betűit ("hé" ה és "hét" ח), a könnyű nyelv esetleg erre a sajátosságra is vonatkozhat. A decisorok ilyen esetekben rendszerint megengedő döntést hoznak. (SchmHI)

[7] A részletekhez lásd alább, #43, Megjegyzés.
[8] Talmudi kifejezés, lásd bT Bava batra 6b. (SchmHI)
[9] *Héber kutforrások* (1881), p. 152.

19

Eliezer ben Jichak

(apud Jichak ben Mose)

ZSIDÓ SZELLEMI ÉLET MAGYARORSZÁGON

A XII. század vége

רבי אליעזר ב"ר יצחק

(על ידי רבי יצחק ב"ר משה)

ידיעה על חיי הרוח של יהודי הונגריה

סוף המאה ה-יב

R. Eliezer ben Jichak (XII. század) valószínűleg Prágában született, vagy egy időben ott működött (néha nevezik "prágai" vagy "cseh Eliezer"-nek is). R. Jehuda ben Smuél he-Haszid tanítványa volt, a toszafisták szélesebb köréhez tartozott,[1] és mestere révén a *haszidei Askenáz* irányzatához kapcsolódott.

Az "askenázi kegyesek" mozgalma[2] zsidó válasz volt az első keresztes hadjáratok során elszenvedett üldöztetésekre. Az askenázi világban, a Rajna-vidék német városaiban bontakozott ki a XII–XIII. században. Az istennév tiszteletét, egészen akár a mártirhalálig (*kiddus ha-Sém*),[3] azaz a vallási előírások szigorú betartását mint fő ethikai követelményt hirdették. Hatással volt eszméikre az újplatonista filozófia és a keresztény misztika. Eszményük a világtól visszahúzódó, aszkétikus élet volt. A kabbálával párhuzamos misztikus irodalmat is létrehoztak.[4] Szellemi vezetőiket az itáliai eredetű, Rajna-vidéki Kalonimosz család[5] több generációja adta: R. Smuél ben Kalonimosz he-Haszid (ca. 1110–1170),[6] fia, R. Jehuda ben Smuél he-Haszid (ca. 1150–1217),[7] és leszármazottjaik, nemzedékeken át. Az askenázi világban mindenütt voltak tanítványaik, de szervezett csoportot nem alkottak.[8]

[1] A kelet-európai toszafistákhoz lásd Ephraim E. Urbach, *Baalei ha-Toszafot* (Jerusalem: Moszad Bialik, 1986²), pp. 212–215.

[2] Lásd Ed., "Hasidei Ashkenaz", in: *Encyclopaedia Judaica*, VII (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 1377–1383.

[3] Szó szerint: "a Név (értsd: az Örökkévaló) megszentelése", azaz ha valaki inkább választja a halált, mintsem hogy megtagadja az Örökkévalót.

[4] Az eszmetörténeti háttérhez lásd Gershom Scholem, "Jüdische Mystik in Westeuropa im 12. und 13. Jahrhundert", in: uő, *Judaica*, 3 (Frankfurt a. M.: Suhrkamp Verlag, 1970), pp. 71–97. – A *Széfer haszidim*-hez lásd alább, #40, jegyzet.

[5] Joseph Dan, "Kalonymus", in: *Encyclopaedia Judaica*, X (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 718–722.

[6] Az askenázi haszid mozgalom (*haszidei Askenáz*) alapítója Speyerben. Fiatal korában Franciaországban járt. Több misztikus munka szerzője. Személyéhez lásd Joseph Dan, "Samuel ben Kalonymus he-Hasid", in: *Encyclopaedia Judaica*, XIV (Jerusalem: Keter, 1972), col. 809; Ephraim E. Urbach, *Baalei ha-Toszafot* (Jerusalem: Moszad Bialik, 1986²), pp. 192–195.

[7] Személyéhez lásd Joseph Dan, "Judah ben Samuel he-Hasid", in: *Encyclopaedia Judaica*, X (Jerusalem: Keter, 1972), col. 352.

[8] Lásd Joseph Dan, *Torat ha-szod sel haszidei Askenáz* (Jerusalem: Moszad Bialik, 1968), pp. 35–45.

A prágai R. Eliezer mestere, R. Jehuda ben Smuél he-Haszid, Rabbeinu Tamnak volt a tanítványa. Speyerben, később Regensburgban élt, az ethika és theologia legnagyobb középkori tudósai közé sorolják. Életének és szellemi tevékenységének minden megnyilvánulásában szigorú és szerény volt. Műveit nem jegyezte a nevével, és jobbára csak a mások által idézett szakaszok maradtak fenn belőlük.

R. Eliezer ben Jichak levelét a korban többen is idézték, például, a bécsi R. Jichak ben Mose[9] és a rothenburgi R. Méir ben Barukh (a MAHARAM Barukh),[10] szövegét ezek az idézetek tartották fenn.

IRODALOM

• Ephraim E. Urbach, *Baalei ha-Toszafot* (Jerusalem: Moszad Bialik, 1986²), pp. 212–215.

(...) ואם אתה תבטל להם מגבת פורים ונדבת שמחת תורה ונדבת החתנים, הנה ברוב מקומות שבפולין ורוסייא ואונגרין שאין שם לומדי תורה מתוך דוחקם, ושוכרים להם אדם מבין מאשר ימצאו, והוא להם שליח ציבור ומורה צדק ומלמד ביניהם, ומבטיחים אותו על כל אלה, ומשתבטלם לא יספיק שכרם למחייתם וירדו מחזנותם וישארו בלי תורה ובלא תפלה ובלא מורה צדק.

(...)

רבי יצחק ב"ר משה, ספר אור זרוע, חלק א' (ז'יטומיר תרכ"ב), סי' קיג.
שו"ת מהר"ם, מהדורת נתן נ' רבינוביץ (למברג תר"ך), סי' קיב.

(...) És ha megvonod tőlük[11] a jövedelmet a purimi[12] bevételből, valamint a *szimhat Tora* (ünnep)i[13] és a vőlegény-adományból:[14] akkor Polin (PVLYN),[15] Ruszija (RVSYY')[16] és Ungarin ('VNGRYN)[17] legtöbb helységében, ahol nincsenek a Tóra tanulói,[18] mivel a megélhetés gondjaival vannak elfoglalva,[19] és azt alkalmazzák, akit éppen találnak, az illető pedig előimádkozó és törvénytanító (*seliah cibbur u-more cedek*), és tanító (*melamméd*) közöttük, és őt bízzák meg mindezekkel: nos, ha megvonod tőlük, jövedelmük nem lesz elegendő a megélhetésükre,

[9] Személyéhez lásd alább, #20.

[10] Személyéhez lásd fentebb, #5, Bevezetés.

[11] Értsd: az előimádkozótól. A *seliah cibbur u-more cedek*, magyarul: "a gyülekezet küldöttje / megbízottja / képviselője és törvénytanító (szó szerint: az igazság tanítója)", a község előimádkozója, kántor, rendszerint ő vezeti a szertartást, és felvilágosítást ad a község tagjainak rituális ügyekben is.

[12] Purim: bibliai eredetű ünnep, Eszter könyvének történetéhez kapcsolódik, egy hónappal a *peszah* előttre esik, tréfákkal, nagy vidámsággal jár.

[13] Szimhat Tóra: a Tóra örömünnepe, ősszel, *szukkot* után közvetlenül tartják, a zsinagógai Tóra-olvasás ciklusának befejezése.

[14] Értsd: adomány, amelyet a vőlegény ad a kántornak az esküvő alkalmából.

[15] Polin: Lengyelország.

[16] Ruszija: itt Galicia keleti része.

[17] A lembergi kiadásban nem *Ungarin*, hanem *Ungaria* szerepel.

[18] Vagy: "tanulmányozói"; értsd: hittudósok, képzett rabbik.

[19] Szó szerint: "szükséget szenvednek". (BV)

és le fognak mondani a tisztségükről (*hazzanut*),[20] a (község) pedig Tóra nélkül, ima nélkül és törvénytanító nélkül marad.

(...)

• R. Jichak b. Mose, *Or zarua*, I (Szytomir / Zsitomir: Sapirov, 1862), no. 113.
• *SuT ha-Maharam b. Barukh*, ed. Raphael Nathan Rabinowitz (Lvov / Lemberg [Lviv]: F. Galiński & S. L. Flecker, 1860), no. 112.

= Kohn Sámuel, *Héber kutforrások* (1881), p. 55, no. IX.

MEGJEGYZÉS

Abban a levélben, amelyet R. Eliezer ben Jichak R. Jehuda he-Haszidnak írt, többek között említi a tanítás szempontjából mostoha körülményeket Kelet-Európa zsidó községeiben. A prágai R. Eliezer minden bizonnyal jól ismerte a kelet-európai zsidóság viszonyait. Leveléből kiderül, hogy a szellemi élet körülményei tekintetében nehéz helyzetben vannak. Nyomasztó a képzett rabbik, kántorok és tanítók hiánya. A levélre konkrétan az adott okot, hogy R. Jehuda elvi alapon határozottan az ellen foglalt állást, hogy a Tóra tanításáért és a vallási élettel kapcsolatos egyéb feladatok ellátásáért fizetség járjon vagy pénzt fogadjanak el. R. Eliezer, mesterének válaszolva, megpróbálta őt meggyőzni arról, hogy a kérdésre, lehet-e az említett tevékenységeket fizetség ellenében ellátni, a helyi körülményekre tekintettel, megengedő választ kell adnia. R. Jehuda, szemben R. Eliezer ellenvetésével, továbbra is ellene volt annak, hogy a vallási élet tisztségeinek betöltése fizetséggel járjon. A vita, amelyet R. Jehuda ben Smuél he-Haszid indított el, széles körben visszhangot keltett.

[20] Szó szerint: "kántorság / kántori (állás)".

20

Jichak ben Mose

AZ ESZTERGOMI ELŐIMÁDKOZÓ AKARATLAN GYILKOSSÁGA

A XIII. század első fele

רבי יצחק ב"ר משה

שליח ציבור מהעיר אסטרגום שהרג אדם בשוגג

מחצית הראשונה של המאה ה-יג

R. Jichak ben Mose *mi-Vina* ("a bécsi") / *Or zarua* (ca. 1180–1250) valószínűleg Csehországból származott, írásaiban ugyanis sok szláv kifejezést használ. Elhagyván szülőföldjét, amelyet maga mint "Kanaán országá"-t[1] emlegetett, bejárta szinte egész Európát, hogy Tórát tanuljon. Megfordult Speyerben, R. Szimha ben Smuélnél;[2] Kölnben, R. Eliezer ben Joél ha-Lévi[3] (a RAVJAH)[4] tanházában; Párizsban, R. Jehuda ben Jichak Sir Leonnál[5] és a neves R. Jehiélnél[6] stb. Ezt követően továbbvándorolt Észak-Itáliába, és onnan ment abba a városba, Bécsbe, ahol a továbbiakban maga is működött, és amely városról majd melléknevét is kapta. Ő volt a rothenburgi R. Méir (a MAHARAM) egyik mestere.

R. Jichak főműve: *Or zarua* ("Terjedő fény"). A könyv címét gyakran neve gyanánt is használják. A könyv egész Ausztriában, és részben Magyarországon is, meghatározó befolyást gyakorolt a vallási élet szokásrendjére. Nagy terjedelme miatt a halákhikus munkának rendszerint csak bizonyos részeit vagy részleteit másolták, ezért az egész mű rekonstruált, teljes kiadása – a részleges nyomtatott kiadások mellett is – nehézségekbe ütközik, és egyelőre várat magára; egy új kiadás folyamatban van. R. Jichak számos egyéb írása elveszett.

A következő hat szövegrészlet (#20–25) R. Jichak ben Mose *Or zarua* című gyűjteményéből való.

[1] Értsd: szláv országot.

[2] R. Szimha ben Smuél (ca. 1160–1220): németországi talmudista (Speyer). Személyéhez lásd Shlomo Z. Havlin, "Simhah ben Samuel of Speyer", in: *Encyclopaedia Judaica*, XIV (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 1569–1570; Ephraim E. Urbach, *Baalei ha-Toszafot* (Jerusalem: Moszad Bialik, 1986²), pp. 411–420.

[3] Ha-Lévi vagy lévita: papi státus; ekkor még nem vezetéknév értékű, mint majd az újkorban rendszerint lesz.

[4] R. Eliezer ben Joél ha-Lévi (a RAVJAH) (1140–1225) a rendszeres halákhikus tudomány "oszlopa" vagy "alapzata" volt Németországban. Könyve, az *Avi ha-ezri* ("Apám a segítségem"), a Talmud traktátusainak rendjén aktuális halákhikus kérdéseket tárgyal, önálló cikkeit maga responsumnak nevezte, jóllehet a "kérdés"-ek többségét ő maga tette fel. Módszere közel áll a toszafistákéhoz. Írásainak egy részét éppen Jichak ben Mosének diktálta. – Műveihez lásd Avigdor Aptowitzer, *Mavo le-Széfer RAVJAH* (Jerusalem: Mekize Nirdamim, 1938; reprint, Jerusalem: Szifrei Jahadut, 1984).

[5] R. Jehuda ben Jichak Sir Leon (1166–1224) a párizsi tanház vezetője, a XIII. század első negyedében a leghíresebb francia toszafisták egyike. Személyéhez lásd Shlomo Z. Havlin, "Judah ben Isaac", in: *Encyclopaedia Judaica*, X (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 345–346; Ephraim E. Urbach, *Baalei ha-Toszafot* (Jerusalem: Moszad Bialik, 1986²), pp. 320–335.

[6] R. Jehiél ben Joszéf Sir Vives (ca. 1190–1265) R. Jehuda ben Jichak Sir Leon tanítványa, majd utóda Párizsban, a *jesiva* élén is. Az 1242. évi párizsi disputáció során a kitért Nicholas Donin ellenfele, a zsidóság védelmezője. Személyéhez lásd Israel M. Ta-Shma, "Jehiel ben Joseph of Paris", in: *Encyclopaedia Judaica*, IX (Jerusalem: Keter, 1972), col. 1312.

KIADÁS

• R. Jichak b. Mose, *Or zarua*, I–II, ed. Chanina Lipa & Moses Jos. Höschel (Szytomir / Zsitomir: Sapirov, 1862); III–IV, ed. Benjamin Posen (Jerusalem: Hirschensohn, 1887–1890); egy további traktátus (Sávuot): ed. Aharon [Aron] Freimann, in: Marcus Brann & Ismar Elbogen, Hrsg., *Festschrift zu Israel Lewy's siebzigstem Geburtstag* (Breslau: Marcus, 1911), pp. 10–32.

• *Széfer Or zarua ha-sálém le-Rabbeinu Jichak b. Mose mé-Vina: Halákhot Sabbát u-Éruvin – The Complete Or Zarua by Rabbenu Yitzchak Son of Rabbi Moshe Vienna: Laws of Shabbat and Eruvin*, ed. Shalom Klein (Jerusalem: Makhon Yerushalayim, 5761 / [2001]).

IRODALOM

• Wellesz Gyula, "Izsák ben Mózes és az esztergomi zsidók", *Magyar-Zsidó Szemle*, 20 (1903), pp. 148–150.

• Julius Wellesz [Wellesz Gyula], "Isak ben Mose Or Sarua", *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judenthums*, 48 / NF 12 (1904), pp. 129–144, 203–213, 361–371, 440–456, 710–712 / *Isaak b. Mose Or Sarua: eine literarhistorische Skizze* (Pressburg: Alkalay, 1905); *Jahrbuch der jüdischen literarischen Gesellschaft*, 4 (1906), pp. 75–124.

• Hermann Vogelstein, "Zu Wellesz' Isaak ben Mose Or Sarua", *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judenthums*, 49 / NF 13 (1905), pp. 701–706.

• H. [Chaim] Tykocinski, "Wien, 4: R. Isaak b. Mose b Isaak b. Schalom", in: Ismar Elbogen, Aharon [Aron] Freimann & H. [Chaim] Tykocinski, Hrsg., *Germania Judaica*, I: *Von den ältesten Zeiten bis 1238* (1934; reprint, Tübingen: J. C. B. Mohr / Paul Siebeck, 1963), pp. 400–410.

• Jankev Kahan, "Or Sarua als Geschichtsquelle", *Jahrbuch der Gesellschaft für Geschichte der Juden in der Čechoslovakischen Republik*, 9 (1938), pp. 43–99, kül. p. 76, sub (e).

• Shlomo Z. Havlin, "Isaac ben Moses of Vienna", in: *Encyclopaedia Judaica*, IX (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 25–27.

• Schmelzer Hermann Imre, "Wellesz Gyula (1872–1915)", in: *Évkönyv, 1983/84* (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1984), pp. 348–355 (Wellesznek az *Or zaruá*-val foglalkozó munkáihoz is).

• Ephraim E. Urbach, *Baalei ha-Toszafot* (Jerusalem: Moszad Bialik, 1986²), pp. 436–447.

• Scheiber Sándor, "Héber és jiddis kútforrások és adatok Magyarország történetéhez", *Lymbus Művelődéstörténeti Tár*, 2 (Szeged, 1992), pp. 7–18, no. 8.

• Émile G. L. Schrijver, "Some Light on the Amsterdam and London Manuscripts of Isaac b. Moses of Vienna's Or Zarua", *Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester*, 75 (1993), pp. 53–82. (SchmHI)

• Shlomo J. Spitzer, *Bne Chet – Die österreichischen Juden im Mittelalter* (Wien, etc.: Böhlau, 1997), p. 161 skk.

תשובה מהרב המחבר זצ"ל.

אדם שהרג נפש בשוגג אם יוכל ליעשות שליח צבור.

שלום יכפילוך מן השמים כדין כל מלכים, אדוני ר' יעקב ב"ר יצחק בר אוריין ובר אבהן. נתתי את לבי על כתבך להשיבך, כך נראה בעיני שאין שום כח ביד אבי תינוק לעכב עליכם מלהתפלל עם זה מתחיה, אלא הדבר מוטל על הציבור.

(...)

הילכך זה מתחיה הואיל וגלה והודיע שבעבור זה המאורע הרע שבא לידו גלה והיה שם ונשתכר, ודאי הוי גלות. וקיים גזירת רבותינו כדתנן רוצח שגלה לעיר מקלט ורצו אנשי העיר לכבדו יאמר להם רוצח אני, אם אמרו לו אף על פי כן יקבל מהם שנאמר וזה דבר הרוצח. הילכך זה מתחיה נמי הואיל שהודיע שבעבור זה המאורע גלה, אע"פ שנהגו בו בני אדם

[איס] טריגום בכבוד הוה גלות מעליא, ואי משום שנשתכר הדין עמו דכתיב ונס אל אחת מן הערים האלה וחי, עביד ליה מידי דתהוי ליה חיותא.

(...)

ולענין ליעשות שליח צבור (...) זה מתתיה ששגג בזה התינוק ראוי הוא ליעשות שליח צבור.

רבי יצחק ב"ר משה, ספר אור זרוע, חלק א' (ז'יטומיר תרכ"ב), סי' קיב.

Válasz a rabbi szerzőtől – igaz emléke legyen áldott.

Egy olyan embert, aki véletlenül megölt valakit, lehet-e előimádkozónak (*seliah cibbur*) megtenni?

Béke vegyen körül téged az Egekből, amint az minden királynak kijár (*ke-din*), uram, Jaakov úr, Jichak úr[7] fia, tanult és híres ember.[8]

Gondolkodtam a leveleden, hogy megválaszoljam, és úgy tűnik fel nekem, hogy a csecsemő apjának kezében nincs hatalom (ahhoz), hogy megakadályozza, hogy ti ezzel a Mattitjával imádkozzatok. A dolog ugyanis a közösségtől függ.

(...)

Tehát ez a Mattitja, mivel felfedte és bevallotta, hogy ezen rossz esemény miatt, amely vele történt, száműzve lett, ott, (ahol) sikeres életet folytatott: ez biztosan száműzetés. Van egy rabbinikus rendelkezés (*gezéra*), a *tanna*-k[9] szerint: "Ha egy gyilkos menedék-városba megy száműzetésbe,[10] és a város emberei meg akarják tisztelni, mondja meg nekik, hogy: Gyilkos vagyok, és ha azt mondják, hogy: Ennek ellenére, akkor fogadja el, ahogyan az meg van írva."[11] És ez a gyilkosságra vonatkozó mondás (*dávár*). Ennek megfelelő ennek a Mattitjának az esete is, mert hiszen bevallotta, hogy e miatt az eset miatt ment száműzetésbe, és annak ellenére, hogy Osztrigom[12] lakói tisztelettel bántak vele,[13] (számára) ez minden szempontból száműzetés[14] volt. És mivel a törvény kedvező a számára, ahogyan meg van írva,[15] hogy "Meneküljön ezen városok valamelyikébe, és életben marad", úgy kell bánni vele, hogy legyen megélhetése.[16]

(...)

[7] Talán a prágai R. Jichak ben Jaakov ha-Láván (/ a cseh Izsák / regensburgi Izsák) XII. századi toszafista, aki utolsó éveit Regensburgban töltötte. Személyéhez lásd Ephraim E. Urbach, *Baalei ha-Toszafot* (Jerusalem: Moszad Bialik, 1986²), pp. 215–223; Shlomo Z. Havlin, "Isaac ben Jacob ha-Lavan of Prague", in: *Encyclopaedia Judaica*, IX (Jerusalem: Keter, 1972), col. 20.

[8] bT Menahot 53a.

[9] Értsd: a Talmudban.

[10] bT Makkot 12b.

[11] Deut. 19,4.

[12] A szövegben: 'DM TRYGVM, *recte*: 'VSTRYGVM, azaz Osztrigom / Esztergom. A szövegromlás a másoló két betűtévesztésével magyarázható.

[13] Ti. Mattitjáhuval.

[14] Szó szerint: "fogság (*galut*)".

[15] Deut. 4,42.

[16] bT Makkot 10a.

És azzal kapcsolatosan, hogy lehet-e előimádkozó. (...) Ez a Mattitja vétkes (ugyan) a csecsemő(vel kapcsolatban), annak azonban nincs akadálya, hogy előimádkozó legyen.

• R. Jichak b. Mose, *Or zarua*, I (Szytomir / Zsitomir: Sapirov, 1862), no. 112.

MEGJEGYZÉS

R. Jichak ben Mose a responsumot a címzett Jaakov ben Jichak más tárgyú kérdése nyomán írta. Az adott összefüggésben utal benne egy Esztergomban megtörtént esetre. Egy bizonyos Mattitjáról (Mattitjáhu) van szó. Az illető előimádkozó (*seliah cibbur*) volt. Mint a szövegből kiderül, akaratlanul – gondatlanságból – gyilkossá vált, egy gyermek halálát okozta, és büntetés- vagy vezeklésképpen elmenekült a városából, mintegy az önkéntes száműzetést választotta. Esztergomban, ahová – bibliai fogalmak szerint – mint menedék-városba[17] ment, befogadták, de helyzete láthatóan nem rendeződött: menekültnek, "fogság"-ban vagy száműzetésben lévőnek tekintették. A halott gyermek apja is kifogásolta, hogy a városban mint előimádkozót alkalmazzák.

Mint ahogyan maga az előimádkozó elnevezés (*seliah cibbur*, magyarul szó szerint: "a közösség küldöttje / megbízottja / képviselője") is mutatja, az illető, amikor imájával az Istenhez fordul, az egész közösség nevében szólal meg. Ezért a feladatra olyan személyt kell kiválasztani, aki erre a szerepre nemcsak a hangjával alkalmas, hanem minden tekintetben feddhetetlen. Felvetődött a kérdés, hogy az a férfi, aki gyilkossá vált, még ha akaratlanul is, lehet-e "a közösség megbízottja".[18]

A responsum szerzője amellett van, hogy a nem szándékos emberölésben vétkes személyt más községben, történetesen Esztergomban, lehet előimádkozóként alkalmazni. Az illető elköltözése korábbi lakóhelyéről, ahol a véletlen gyilkosság történt, olyasfajta száműzetéshez hasonlít, mint amelyet a Tóra ír elő[19] arra az esetre, ha valaki akaratlanul embert ölt.

Ugyancsak az előimádkozó magatartásával kapcsolatos ügyben fordultak R. Jiszráél Brunához is.[20] Az őelé terjesztett esettel kapcsolatban azonban a rabbi más véleményt fogalmazott meg: azt mondta, hogy az illetőt ne fogadják el előimádkozóul, annak a megfontolásnak alapján, hogy a község felzúdult miatta és a leánya miatt.

[17] Num. 35,6 skk.; Deut. 19,1-10. – A Tóra előírásai szerint az, aki nem szándékosan ölt embert, a vérbosszú elől az összesen 6 kijelölt menedék-város valamelyikébe menekülhetett, de az ítélkezési eljárásnak alá kellett vetnie magát. Bizonyos esetekben tartósan a "fogság" helyén kellett maradnia.

[18] A babilóniai Talmud foglalkozik azzal a problémával, hogy egy *kohén*, aki embert ölt, megáldhatja-e a közösséget. Lásd bT Berakhot 32b. Tiltó véleményt hangoztat. Lásd még R. Joszéf Karo, *Sulhan arukh*: "Orah hajjim", no. 128, § 35, a kommentárokkal. (SchmHI)

[19] Ehhez lásd a fentebbi hivatkozásokat.

[20] Személyéhez lásd alább, #51, Bevezetés.

21

Jichak ben Mose

HÉVÍZ FORRÁSOK MAGYARORSZÁGON

A XIII. század első fele

רבי יצחק ב"ר משה

מעיינות החמים בהונגריה

מחצית הראשונה של המאה ה-יג

אני המחבר איקלעתי לארץ הגר, לבודן ולאוסטריגום ויש שם חמי טבריא נובעין מן הקרקע, ושאלוני אם הנשים יכולות לטבול בהן, שהיו מסופקין בעבור שהן חמין; והוריתי להם להיתר.

רבי יצחק ב"ר משה, ספר אור זרוע, חלק א' (ז'יטומיר תרכ"ב), סי' שסו.

Én, e sorok szerzője, elvetődtem Hágár (HGR) földjére, Budnba (BVDN) és Osztrigomba ('VSTRYGVM),[1] ahol a Tverja[2]-beliekhez hasonló meleg vizű források buzognak fel a földből, és azt kérdezték tőlem, hogy ezek alkalmasak-e arra, hogy a nők megmerítkezzenek bennük,[3] mert aggályuk volt ez iránt, a (vizük) ugyanis forró. Azt tanítottam nekik, hogy alkalmasak.

• R. Jichak b. Mose, *Or zarua*, I (Szytomir / Zsitomir: Sapirov, 1862), no. 366.

= Kohn Sámuel, *Héber kutforrások* (1881), p. 56 sk., no. X.

MEGJEGYZÉS

A rituális fürdő a zsidó életben férfiaknak és nőknek egyaránt nélkülözhetetlen. Halákhikus előírás szerint a havi vérzés ideje alatt és az utána következő napokban tilos a nemi érintkezés. A havi vérzés elmúltától számítva az asszonynak hét napot[4] – vagy az első naptól számítva körülbelül két hetet – kell várnia, és a hetedik napon rituális fürdőben (*mikve*) kell alámerülnie. Csak ezután érintkezhet a férjével. A zsidó életvitel tudósai a kérdés kapcsán foglalkoznak a rituális fürdőnek alkalmas fürdőhelyekkel, illetve természetes forrásokkal.[5] Hasonlóképpen ez a szöveg.[6]

[1] Esztergom.

[2] Tverja: Tiberiasz, a Kinneret- / Genezáret-tó nyugati partján (Izrael). Hőforrásairól a Talmudban: bT Szanhedrin 108a; Sabbát 39–40; 109b; Peszahim 8b.

[3] Ti. rituális fürdés céljából.

[4] Lev. 15,19 skk.

[5] A későbbi mértékadó szabályozás: R. Joszéf Karo, *Sulhan arukh*: "Jore déa", no. 201, § 2. (SchmHI)

[6] Lásd még alább, #35 és #53.

22

Jichak ben Mose

HÚS KISÓZÁSA DURVA SÓVAL

A XIII. század első fele

רבי יצחק ב״ר משה

למלח את הבשר במלח גס

מחצית הראשונה של המאה ה-יג

IRODALOM

- Wellesz Gyula, "Izsák b. Mózes Or Zarua és az üreghi zsidók", *Magyar-Zsidó Szemle*, 21 (1904), pp. 370–373, kül. p. 373.
- Immanuel Löw, *Fauna und Mineralien der Juden* (Hildesheim: G. Olms, 1969), p. 159. (SchS)
- Scheiber Sándor, "Héber és jiddis kútforrások és adatok Magyarország történetéhez", *Lymbus Művelődéstörténeti Tár*, 2 (Szeged, 1992), pp. 7–18, no. 11.

(...) רב דימי תרתי הוה עביד מנפץ והדר מדיח, והיינו דקאמר. אבל מלח דקה לא בעי ניפוץ וסגי ליה בהדחה. וסברא גדולה היא דרב דימי הדחה נמי בעי, דאי אפשר שלא יהא קצת לחלוח ע״ג חתיבה, הלכך מלח של אונגרייאה הוה משמע דבעי ניפוץ והדחה, אלא אם כן טחנוהו והשווהו למלח דקה.

רבי יצחק ב״ר משה, ספר אור זרוע, חלק א׳ (ז׳יטומיר תרכ״ב), סי׳ תעד.

(...) Dimi rabbi[1] két dolgot tett.[2] Megtörte (a sót), és még egyszer leöblítette (a húst). És amit mondott, ezt (jelenti): a finom(ra őrölt) sót nem kell megtörni; elég, ha leöblítjük. Ésszerű következtetés, hogy Dimi rabbi szükségesnek tartotta a hús leöblítését, mert nem lehet, hogy ne maradjon rajta némi nedvesség.[3] Ezért az Ungarijából ('VNGRYY'H) való sót meg kell törni, és azután (a húst) le kell öblíteni, hacsak a sót előzőleg nem őrölték egészen finomra.

- R. Jichak b. Mose, *Or zarua*, I (Szytomir / Zsitomir: Sapirov, 1862), no. 474.

[1] Talmudi tekintély. bT Hullin 113a.

[2] Ti. annak érdekében, hogy a hús elkészítésekor, ha durva sót használt, betartsa a *kasrut* előírásait.

[3] Ti. vér.

MEGJEGYZÉS

A responsum a magyarországi – erdélyi – eredetű kősó felhasználására nézve ad előírást.[4] A kősó rendszerint nagyobb darabokban került forgalomba.

A vért, amelynek fogyasztása – a Tóra[5] és halákhikus előírások[6] értelmében – szigorúan tilos, a húsból úgynevezett kisózással kell eltávolítani. A húst leöblítés (áztatás) után sóval kell bedörzsölni. Durva / darabos kősó használata esetén a kisózás után szükség van egy újabb áztatásra is. De ha a só finomra van őrölve, ez elmaradhat.[7]

Edények forró vízbe mártása (*kaserolás*) a konyhában, peszah előtt
(*vi men zol kashern,* "hogyan kell kóserozni")

[4] Lásd még fentebb, #16.

[5] Lev. 17,10-14 stb.

[6] bT Hullin 113a; Rambam, *Misné Tora*: Hilkhot Maakhalot aszurot, 6,10 sk.; R. Jaakov b. Ásér, *Tur* és R. Joszéf Karo, *Sulhan arukh*: "Jore déa", no. 69, § 3 (a Rema megjegyzésével / Haggához).

[7] Lásd még alább, #54, Megjegyzés.

23

Jichak ben Mose

TISZTA HAL BESÓZÁSA A TISZTÁTALANNAL EGYÜTT

A XIII. század első fele

רבי יצחק ב"ר משה

דג טמא שנמלח עם דג טהור

מחצית הראשונה של המאה ה-יג

IRODALOM

• Wellesz Gyula, "Izsák ben Mózes és az esztergomi zsidók", *Magyar-Zsidó Szemle*, 20 (1903), pp. 148–150, kül. p. 150.

• Scheiber Sándor, "Héber és jiddis kútforrások és adatok Magyarország történetéhez", *Lymbus Művelődéstörténeti Tár*, 2 (Szeged, 1992), pp. 7–18, no. 10.

(...) ואם דג טמא נמלח עם דג טהור אסור מדרבנן. דציר דגים טמאים מדרבנן. ואם ספיקא לקולא. הלכך אותם דגים מלוחים שמביאים בעגלות מאונגריאה לאוסטרינא, כל זמן שאין רואין באותה עגלה דג טמא, הרי הם מותרין, דספק נמלחו עם דגים טמאים ספק לא נמלחו, וספיקא דרבנן לקולא.

רבי יצחק ב"ר משה, ספר אור זרוע, חלק א' (ז'יטומיר תרכ"ב), סי' תפא.

(...) És ha a tisztátalan hal a tiszta hallal együtt van besózva: az rabbinikus tilalom (alá esik), mert a hal folyadéka[1] rabbinikus tilalom alapján tisztátalan (lett). És ha aggály merül fel, akkor engedékenyek vagyunk. Ebből következik az, hogy azok a sózott halak, amelyeket szekéren hoznak Ungarijából ('VNGRY'H) Ausztrinába ('VSṬRYN'),[2] engedélyezve vannak, mindaddig, amíg nem vesszük észre, hogy ugyanabban a szekérben tisztátalan hal (is van), minthogy nem tudjuk, hogy tisztátalan hallal együtt sózták-e, vagy nem, ugyanis ha aggály merül fel a rabbinikus halákhával kapcsolatban, akkor engedékenyek vagyunk.

• R. Jichak b. Mose, *Or zarua*, I (Szytomir / Zsitomir: Sapirov, 1862), no. 481.

MEGJEGYZÉS

A szöveg közvetett módon arról tudósít, hogy Magyarországról halat szállítottak Ausztriába. A szállításnál figyelemmel kellett lenni a zsidó fogyasztók rituális szempontjaira is.

Halákhikus előírások szabályozzák, miképpen kell eljárni, ha olyan élelmiszert, amelyet nem lehet fogyasztani, együtt kezeltek olyan élelmiszerrel, amelynek fogyasztása nem megengedett (*táréf*), például, a kisózásnál összekevertek.[3]

[1] Ti. a lé, amelyet a hal ereszt.

[2] Ausztria.

[3] bT Hullin 112b; Moses Maimonides / R. Mose b. Majmún / a Rambam, *Misné Tora*: Hilkhot Maakhalot aszurot, 34; R. Jaakov b. Ásér, *Tur* és R. Joszéf Karo, *Sulhan arukh*: "Jore déa", no. 70, § 3.

24

Jichak ben Mose

KÉT ZSIDÓ VITÁJA EGY SZÖKÖTT SZOLGÁLÓT ILLETŐEN

A XIII. század első fele

רבי יצחק ב"ר משה

ריב בין שני יהודים על אודות שפחה שברחה

מחצית הראשונה של המאה ה-יג

IRODALOM

• Wellesz Gyula, "Izsák b. Mózes Or Zarua és az üreghi zsidók", *Magyar-Zsidó Szemle*, 21 (1904), pp. 370–373.
• Julius Wellesz [Wellesz Gyula], "Isak ben Mose Or Sarua", *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judenthums*, 48 / NF 12 (1904), kül. p. 449 sk.
• Scheiber Sándor, "Héber és jiddis kútforrások és adatok Magyarország történetéhez", *Lymbus Művelődéstörténeti Tár*, 2 (Szeged, 1992), pp. 7–18, no. 9.

(...) ועוד טען שלמה. שפחה אחת היתה לי והיא עתה בידך וכבר תבעתיך בבית דין עבורה, ופסקו לי הדין שאתה חייב להחזיר לי אותה; ועתה תנה לי אותה.

ור' יצחק השיב: תראה הפסק דין או עדים שפסקו.

ולא היו ביד שלמה לא עדים ולא פסק דין, ונתרצו וטענו לפנינו.

וטען שלמה על יצחק: שפחה אחת היתה לי וגנבה לי ממוני וברחה ממני לבין העכו"ם ונשתמדה, ושוב חזרה בה, ולא הייתי רשאי לתפוס אותה אצלי; ואמרתי לה שתלך לירקא אצל אהובי אחד עד שישתכח הדבר. ולקחוה משם שני יהודים ומכרוה לך, ועתה תן שפחתי.

ור' יצחק השיב: השפחה שלך הלכה והפקיעה עצמה ממך והפילה עצמה ביד שר גדול שהיה משנה למלך, ולא היה בידך כח להצילה להוציאה, ואח"כ כשראתה שהיו נוהגים בה מנהג הפקר ומכבידים עולה, ברחה מן השר ליהודים לירקא והיתה שם עד שנודע, והיתה נטמנת עד שהביאוה אצלי שני יהודים ומכרוה לי; ועוד שהיה בידם שטר מאשתך שנתנה להם אותה במתנה וקניתי מהם והחזקתי בה כבר עשר שנים בלא שום מחאה; ואותו שמכרה לי אותה אמר לשלמה: לפניך צותה אשתך לכתוב לי שטר מתנה ואתה שתקת כשכתבו לי השטר. והודה בזה ר' שלמה ששתק. עד כאן טענותיהם.

[תשובה]

נראה בעיני דאין שום זכות לשלמה בשפחה והיא של ר' יצחק.

רבי יצחק ב"ר משה, ספר אור זרוע, חלק א' (ז'יטומיר תרכ"ב), סי' תשנח.

(...) Slomo még ezt is állította: "Volt egy szolgálóm, aki most a te kezedben van, és már követeltem tőled a bíróság (*beit din*) előtt: a törvény nekem ítélte, és köteles vagy visszaadni őt. Most tehát add vissza nekem."

Jichak úr ezt felelte: "Mutasd meg a bírósági döntést (*peszak din*), vagy (állíts) olyan tanúkat, akik a döntést (tanúsítják)."

Slomónak azonban nem volt sem végzése, sem tanúi. Mindketten hajthatatlanok voltak, és a következőképpen érveltek előttünk.

Slomo ezt állította Jichakról: "Volt egy szolgálóm, aki ellopta a pénzemet, és megszökött tőlem. A bálványimádókhoz (*akum*)[1] ment, és fellázadt,[2] majd visszatért a zsidósághoz. De nem volt jogom ahhoz, hogy magamnál tartsam, és azt mondtam neki, hogy menjen Jarkába (YRQ'),[3] és maradjon ott az egyik barátomnál[4] mindaddig, amíg a dolog feledésbe nem merül. Ott pedig fogta őt két zsidó, és eladta neked. De most add vissza a szolgálómat."

Jichak úr ezt felelte: "A szolgálód elszökött tőled, és a magasrangú méltóságnak,[5] a király helyettesének[6] kezébe vetette magát.[7] Neked pedig nem volt elég erőd ahhoz, hogy kiszabadítsd, és megszerezd őt. És ezután a szolgáló, aki látta, hogy szabad prédaként kezelik, és még nagyobb terhet vetnek reá, az előkelőségtől elszökött a zsidókhoz Jarkába, és ott maradt, míg végül a dolog kitudódott. És addig bujkált, amíg két zsidó nem hozta el hozzám, és nem adta el nekem. És még valami: volt egy írásuk a feleségedtől arról, hogy ajándékként nekik adta őt, én pedig megvettem tőlük, és már tíz éve bírtam, anélkül, hogy bármiféle tiltakozás lett volna. És az, aki eladta nekem, ezt mondta Slomónak: »Előtted parancsolta meg a feleséged, hogy készítsenek írást az ajándékozásról, és te hallgattál, amikor írták.«"

És Slomo úr beismerte, hogy hallgatott. Eddig tart az érvelésük.

[Válasz.]

Úgy látom, hogy Slomo úrnak nincs jogcíme a szolgálóra, és az Jichak úré.

• R. Jichak b. Mose, *Or zarua*, I (Zsitomir: Sapirov, 1862), no. 758.

MEGJEGYZÉS

Az itt tárgyalt esetben két zsidó férfi pereskedett egymással egy szökött szolganő miatt. Ügyükben R. Jichak ben Moséhoz fordultak.

Egy szolgáló / rabszolga-leány (*sipha*), aki áttért a zsidó hitre, megszökött urától, Slomótól, és a nádor (*misne la-melekh*) pártfogása mellett megkeresztelkedett, később azonban az ottani rossz bánásmód miatt visszaszökött Üregre, és ismét zsidó lett. Jichak két zsidótól vásárolta meg: azok felmutatták Slomo feleségének ajándékozási levelét. Slomo tíz évvel később vissza akarta szerezni

[1] Értsd: a nem zsidókhoz / keresztényekhez.
[2] Ti. elhagyta a zsidó vallást, kikeresztelkedett.
[3] Lásd alább, #25, Megjegyzés.
[4] Szó szerint: "az egyik szerettemnél".
[5] Szó szerint: "nagy fejedelem".
[6] Nyilván a nádorról van szó.
[7] Értsd: magas világi hatósághoz – a szövegből ítélve: a nádorhoz – fordult.

magának a szolgálót. R. Jichak ben Mose ellene döntött. Korábbi jogcíme nem volt érvényesíthető, éppen az ajándékozási levél miatt.

A középkorban a zsidóknak általában nem volt kategorikusan megtiltva, hogy nem zsidó ("pogány") rabszolgát tartsanak. Magyarországon II. András király (1205–1235) azonban az úgynevezett beregi esküben (1233)[8] a zsidókat és izmaelitákat (muszlimok) sújtó korlátozások sorában megtiltotta, hogy zsidók keresztény szolgákat tartsanak vagy velük kereskedjenek. Mindamellett, a keresztény szolgálók rendszerint "betértek": felvették a zsidó vallást.

Mózes a Szinaj-hegyen átveszi a Tízparancsolat két kőtábláját

[8] Lásd Ujvári Péter, "Beregi eskü", in: *Zsidó lexikon* (Budapest, 1929, 1987²), p. 108; Almási Tibor, "Beregi egyezmény", in: Kristó Gyula, főszerk., Engel Pál & Makk Ferenc, szerk., *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994), p. 98 (a korábbi irodalommal).

25

Jichak ben Mose

HÁZASSÁGKÖZVETÍTÉS JARKAI ÉS NYITRAI ZSIDÓK KÖZÖTT

A XIII. század első fele

רבי יצחק ב"ר משה

השתדכות בין יהודים מניטרא ומירקא

מחצית הראשונה של המאה ה-יג

IRODALOM

• Wellesz Gyula, "Izsák b. Mózes Or Zarua és az üreghi zsidók", *Magyar-Zsidó Szemle*, 21 (1904), pp. 370–373.

(...) מעשה ביהודי אחד הדר בירקא ששידך בת יהודי אחד הדר בניטרא לבנו. (...) ויהי בבוא ראובן לניטרא ונתאכסן בבית שמעון, וילך שמעון אל רחוב העיר ויקח שני יהודים מרחוב העיר (...) ועל ידי זה המעשה יצא לה שם בעירה ובשאר עיירות שהיא מקודשת.

(...)

רבי יצחק ב"ר משה, ספר אור זרוע, חלק א' (ז'יטומיר תרכ"ב), סי' תשסד.

(...) Egy Jarkában (YRQ') lakó zsidóval történt, aki eljegyezte a fiával egy Nyitrában (NYṬR')[1] lakó zsidó leányát. (...) Amikor Reuvén Nyitrába érkezett, Simeon házában szállt meg, és Simeon kiment a város utcájára, és a város utcáján fogott[2] két zsidót,[3] és emiatt lakóhelyén és más városokban is elterjedt a leányról, hogy férjnél van.[4]

(...)

• R. Jichak b. Mose, *Or zarua*, I (Szytomir / Zsitomir: Sapirov, 1862), no. 764.

MEGJEGYZÉS

R. Jichak ben Mose más összefüggésben utalásképpen említi a szóban forgó esetet, ti. hogy egy jarkai zsidó ("Reuvén") eljegyezte a fiát egy Nyitrában lakó férfi ("Simeon") leányával.

[1] Ma Nitra (Szlovákia).

[2] Értsd: behívott a házába.

[3] Nyilván úgy vélték, hogy mint tanúkat az eljegyzés aktusához. A két tanúhoz lásd Deut. 19,15.

[4] Férjnél van (*mekuddeset*): ti. az előírásoknak megfelelő eljegyzés házasságnak számít.

Az eljegyzés közvetett úton történt. A jarkai fiú jegyajándékát és a gyűrűt a leány közvetítőtől kapta meg. Azután "Reuvén" meglátogatta "Simeon"-t, és Nyitrában az ő házában szállt meg. Ottlétekor "Simeon", miért, miért nem, két zsidó férfit hívott be az utcáról. Esetleg éppen "Reuvén" volt a közvetítő. A leány, amennyiben (jegy)ajándékot fogadott el, eljegyzett menyasszonynak – jogi értelemben: feleségnek – számított. Szakítás esetén az eljegyzett menyasszony státusa ugyanaz, mint a feleségé, és válólevelet kell adni neki. A két férfi nyilván tanú volt, és azért volt szükség rájuk, hogy megerősítsék az ajándék átadását és az eljegyzés megtörténtét.

Jarka / Irek: a héber helynév azonosítása bizonytalan. Wellesz Gyula véleménye szerint: Ürög (Üreg / Üregh),[5] Baranya megyei község, közel Pécshez; ma a város része. – Kubinyi András véleménye szerint nehéz elképzelni, hogy a XIII. század első felében a jelentéktelen Ürög faluban zsidók éltek volna. Ezért a Jarka ~ Ürög azonosítás is kétségesnek látszik számára. (KA) – Engel Pál véleménye szerint a Pécs melletti Üröggel való azonosítás valószínűleg téves. Valamelyik Árki nevű helységről lehet szó, de nem dönthető el, melyikről. Leginkább egy Szerém megyei Árki vehető számításba, ez később népes mezőváros volt (ma: Jarak, Szerbia). (EP)

[5] Lásd Wellesz Gyula, *Magyar-Zsidó Szemle*, 21 (1904), p. 370 skk.; uő, *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judenthums*, 48 / NF 12 (1904), pp. 449 sk.

26

Anonymus

ZSIDÓ MÁRTIROK MAGYARORSZÁGON ÉS POZSONYBAN

A XIII. század közepe

מחברים בלתי ידועים

הרוגי הונגריה ופרסבורג

מחצית המאה ה-יג

Magyarországon és Pozsonyban ostyagyalázás vádjával[1] több zsidót megöltek. Megkövezték őket. Az áldozatok emlékét a mainzi *Memorbukh / Széfer ha-zikhronot* (1250–1280) egyik liturgikus költeményének egy sornyi utalása tartotta fenn.

A (2) alatt idézett bejegyzés a kéziratban mint toldalék szerepel.

KIADÁS

• Siegmund Salfeld, *Das Martyrologium des Nürnberger Memorbuches* (Quellen zur Geschichte der Juden in Deutschland, 3) (Berlin: Leonhard Simion, 1898), pp. 24, 67 és 154.

IRODALOM

• Adolphe [Abraham] Neubauer, "Le Memorbuch de Mayence. Essay sur la littérature des complaintes", *Revue des Études Juives*, 4 (1882), pp. 1–30, kül. p. 14.

• Israel Davidson, *Ocar ha-sira ve-ha-pijjut – Thesaurus of Mediaeval Hebrew Poetry*, I (New York: The Jewish Theological Seminary of America, 1924), p. 22, no. 425 (a gyász-ének).

• David Gross, "Äusserer Verlauf der Geschichte der Juden", in: Hugo Gold, Hrsg., *Die Juden und die Judengemeinde Bratislava in Vergangenheit und Gegenwart. Ein Sammelwerk* (Brünn: Jüdischer Buchverlag, 1932), pp. 3–10, kül. p. 3, illetve p. 63. (SchmHI)

• Jichak Joszéf Cohen, "Ha-Defusz ha-ivri be-Hungaria", *Kirjath Sepher*, 31 (1956), pp. 233-255 (a mainzi *Memorbukh* pozsonyi adata).

• Scheiber Sándor, *Héber kódexmaradványok magyarországi kötéstáblákban* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969), p. 59 sk.

• Scheiber Sándor, "Héber és jiddis kútforrások és adatok Magyarország történetéhez", *Lymbus Művelődéstörténeti Tár*, 2 (Szeged, 1992), pp. 7–18, no. 12.

(1)

(...) הרוגי פריסבורק ר' יונה וחבריו.

(...)

זיגמונד זאלפלד, ספר הזכרון של נירנברג (ברלין 1898), עמ' 24.

[1] A IV. lateráni zsinat (1215) rendelkezése alapján.

(...) Priszburk (PRYSBVRQ)[2] halottai:[3] Jóna úr és társai.[4]
(...)

• Siegmund Salfeld, *Das Martyrologium des Nürnberger Memorbuches* (Quellen zur Geschichte der Juden in Deutschland, 3) (Berlin: Leonhard Simion, 1898), p. 24.

MEGJEGYZÉS

A *Memorbukh*-ban Pressburgból (Pozsony / Bratislava) jelzett zsidóüldözés pontos dátuma nem állapítható meg, külső adatok alapján sem. Az események esetleg a XIII. század közepére tehetők, a következő megfontolásból. A *Memorbukh* közvetlenül a pozsonyi mártirok utáni sorban említi Nojstat (NVVŚ/ŠṬṬ) / Wiener Neustadt (Bécsújhely) mártirjait. A Wiener Neustadtban történt események dátuma 4990. *tammúz* 8 / 1230. június 20 volt.[5]

A szöveget kiadó Siegmund Salfeld utal arra,[6] hogy egy böjtnapi imát[7] az egyik kéziratos imakönyvben (*Mahzor*)[8] a pozsonyi "Jóna úr, Saul (!) úr fia" emlékének szenteltek. Közli is a szövegét.[9] Az ima szerint Jóna úr megégetésének oka az ostya-vád volt.[10] Lehetséges, hogy a két forrásban említett "Jóna úr" ugyanaz a személy. (SchmHI)

(2)

(...) הרוגי ארץ הגר.
(...)

זיגמונד זאלפלד, ספר הזכרון של נירנברג (ברלין 1898), עמ' 67.

(...) Hágár (HGR) országának halottai.
(...)

[2] Priszburk (Neubauer: PRYZBVRQ / Prizburk; Mainzi *Memorbukh*: Prisz Burk): Pressburg: Pozsony / Bratislava (ma: Szlovákia).

[3] Szó szerint: "megöltjei" / mártirjai.

[4] Sem az említett személyről, sem pedig az üldöztetésről más forrásokból nincs tudomásunk.

[5] Siegmund Salfeld, *Das Martyrologium des Nürnberger Memorbuches* (Quellen zur Geschichte der Juden in Deutschland, 3) (Berlin: Leonhard Simion, 1898), p. 338.

[6] Uo., p. 154.

[7] "*Aguma nafśi*" ("Meggyötört a lelkem").

[8] Annak idején Kaufmann Dávid tulajdonában.

[9] Uo., pp. 334–338 (német fordítás is). – Samuel Bettelheim, "Geschichte der Pressburger Jeschiba", in: Hugo Gold, Hrsg., *Die Juden und die Judengemeinde Bratislava in Vergangenheit und Gegenwart. Ein Sammelwerk* ([Brünn]: Jüdischer Buchverlag, [1932]), pp. 61–67, kül. p. 63; Shmuel Hacohen Weingarten, *Toldot Jehudei Bratiszlava (Preszburg)* (Jerusalem: Moszad ha-Rav Kuk [Kook], 1960), p. 8; Scheiber Sándor, "Héber és jiddis kútforrások és adatok Magyarország történetéhez", *Lymbus Művelődéstörténeti Tár*, 2 (Szeged, 1992), pp. 7–18, no. 13. – Salo W. Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, X: *On the Empire's Periphery* (New York – London: Columbia University Press, 1965 / Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 5726), p. 23, p. 310, n. 25.

[10] Az ima egyébként történetileg értékesíthető elemeket nem tartalmaz.

• Siegmund Salfeld, *Das Martyrologium des Nürnberger Memorbuches* (Quellen zur Geschichte der Juden in Deutschland, 3) (Berlin: Leonhard Simion, 1898), p. 67.

MEGJEGYZÉS

A "Hágár országá"-ból jelzett zsidóüldözés a *Memorbukh* kiegészítő szakaszában szerepel, és Siegmund Salfeld szerint az 1298 előtti időkre tehető.

A magyarországi mártirokat egyébként is több középkori és kora újkori *Memorbukh* említi konkrét vagy részletekbe menő adatok nélkül. Egy Augsburg melletti község (Pfersee) emlékkönyvében a betűrendbe állított felsorolásban Oven ('VBN) és külön Magyarország (*Ungarin*) ('NGRYN) neve olvasható.[11] Egy XVII. századi emlékkönyv, amely több zsidóüldözést sorol fel kronológiai rendben, évszámmal, a jegyzék végén summázva más országokat is megemlít, olyanokat, amelyeknek az ismeretlen szerző "nem ismeri (az időpontját)", köztük szerepel Ungrin / Magyarország ('NGRYN) és Erdély (*Ziben Burgen*) (ZYBN BVRGYN).[12] (SchmHI)

(3)
A pozsonyi mártirok kortársának családfája

שושלת הרב ליברמן מפרשבורג

(...) וחתניו של רבינו אב"ן היו רבינו יואל ב"ר יצחק הלוי מבונא ורבי שמואל ב"ר נטרונאי ובנו מהר"ר מרדכי מקולוניא ובנו מהר"ר שלמה מברולא ובנו מרדכי ובנו מהר"ר יהודה המכונה ליברמן מפרישבורק ובנו שלמה והרב ר' אורי.

רבי שלמה ב"ר יחיאל לוריא, שו"ת המהרש"ל (לובלין רל"ד), סי' כט.

(...) Rabbeinu Eliezernek, Nátán úr[13] fiának a vejei voltak: Rabbeinu Joél, Jichak úr fia, ha-Lévi, *mi-Bona*;[14] és R. Smuél, Natronaj úr fia, és ennek a fia,[15] tanítónk, R.[16] Mordekhaj úr, *mi-Kolonja* (QVLVNY'),[17] és a fia, tanítónk, R. Slomo úr, *mi-Bruna*,[18] és a fia, Mordekhaj, és a fia, tanítónk, R. Jehuda úr, másképpen Liberman (LYBRMN), Priszburkból (PRYŚ/ŠBVRQ), és a fia, Slomo; valamint R. Uri ('VRY) úr.

• R. Slomo b. Jehiél Lurja, *SuT ha-Maharsal* (Lublin, 334 / 1574), no. 29.

[11] Kiadta Joseph Perles, "Das Memorbuch der Gemeinde Pfersee", *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judenthums*, 22 / NF 5 (1873), pp. 508–515.

[12] Kiadta Adolphe [Abraham] Neubauer, "A Fragment of an Account of Persecutions", *The Jewish Quarterly Review*, 2 (1890), pp. 531–533.

[13] Személyéhez lásd fentebb, #11.

[14] Bona: Bonn; "Bonni".

[15] Ti. R. Smuél fia.

[16] Moreinu: "tanítónk", rabbinikus tiszteleti cím. Azokat illeti meg, akik Tórát és Talmudot tanultak, vizsgát tettek, és rabbivá avatták őket.

[17] Kolonja: latin *Colonia*, Köln; "Kölni".

[18] Bruna (a szövegben, tévesen: Brula): Brünn / Brno (Morávia / Morvaország, ma: Cseho.).

MEGJEGYZÉS

R. Slomo ben Jehiél Lurja[19] az itt idézett responsumában, felsorolva a korábbi nemzedékek nagyjait, többek között megemlékezik a pozsonyi R. Jehuda (Júda) Libermanról.[20] A jegyzék R. Eliezer három vejét említi: R. Joél, R. Smuél és R. Uri; továbbá a másodiknak említett vő, R. Smuél leszármazottjait: fiát, R. Mordekhaj (Köln); unokáját, R. Slomo (Brünn); dédunokáját, Mordekhaj; ükunokáját, R. Jehuda Liberman / Liebermann (Pressburg / Pozsony), végül pedig ük-ükunokáját, Slomo. A felsorolásból megtudjuk továbbá, hogy Jehuda Liberman pozsonyi rabbi nagyapja, R. Slomo a moráviai Brunában (Brünn / Brno) működött, a dédapja, R. Mordekhaj pedig Kölnben.

Minthogy R. Eliezer ben Nátán a XII. században élt (ca. 1090–1170), ha egy nemzedékre 25 évet számolunk, akkor R. Jehuda Liberman,[21] aki R. Eliezer ük-ükunokája volt, körülbelül ugyanabban az időben működhetett Pozsonyban, mint amikor R. Jóna és társai mártirhalált szenvedtek.[22] Ez a kombináció teszi lehetővé, hogy a pozsonyi üldöztetést legalább hozzávetőlegesen keltezzük.

[19] Személyéhez lásd alább, #82.

[20] A szöveghez lásd Kohn Sámuel, *A zsidók története Magyarországon. A legrégibb időktől a mohácsi vészig* (Budapest: Athenaeum, 1884), p. 376 sk., no. VI.

[21] Júda Li(e)berman(n).

[22] Jehuda Liberman működését Kohn Sámuel a ca. 1250–1275 évekre teszi, lásd *A zsidók története Magyarországon. A legrégibb időktől a mohácsi vészig* (Budapest: Athenaeum, 1884), p. 149.

27

Salom ben Jichak

HÚS RITUÁLIS ELLENŐRZÉSE

1390–1410 k.

רבי שלום ב"ר יצחק מנוישטט

דיני איסור והיתר בבשר

1410–1390 בין

R. Salom ben Jichak *mi-Nojstat*[1] / (Wiener) Neustadti Salom / Salom Neustadt (a MAHARAS) (ca. 1350–1415/16) a zsidó szellemi élet központi alakja volt Ausztriában a bécsi kiűzetés (1421) előtti időkben. Régi Wiener Neustadt-i rabbicsaládból származott. Műveiben többször említette tudós apjának nevét (Zekl / Jichak). Nála, illetve idősebbik fivérénél tanult, majd megfordult más neves rabbik környezetében is. Maga kölcsönügyletekkel és bor-készítéssel teremtette meg a megélhetését. Kezdetben Bécsben volt a szent község rabbija, majd fivére halála után hazaköltözött Wiener Neustadtba, és itt lett rabbi, a rabbinikus bíróság (*beit din*) elnöke,[2] és egyszersmind iskola-fő (*ros jesiva*). Visszatérését szülővárosába azzal magyarázta, hogy az embernek ősei földjén kell élnie.[3] Iskoláját messze földről is sokan látogatták. Nála tanult többek között a későbbi jeles R. Aharon Blumlejn,[4] a nagy tekintélyű R. Jaakov Moellin,[5] R. Ejzik Tirna (Jichak Tirnau)[6] és több más ismert rabbi. Fiaiból is tudósok lettek.

R. Salom közel állt a *haszidei Askenáz* irányzatához.[7] Külföldről is sokan fordultak hozzá döntésért, idősebb korában már külön írnokot (titkárt) kellett tartania, s az jegyzeteket készített a tanítása nyomán.

Döntései egyetlen kéziratban maradtak fenn, tanítványának / titkárának feljegyzésében. A szövegek tulajdonképpen csak ismertetik R. Salom döntését, és egyes szám harmadik személyben hivatkoznak rá. Tanítványai révén hatással volt az egész askenázi világra, s R. Blumlejn közvetítésével R. Jiszráél ben Petahja Iszerlejn fejlődését is befolyásolta.

A következő néhány szövegrészlet (#27–32) R. Salom ben Jichak responsumai közül való. Egy további döntését R. Jiszráél Iszerlejn (Isserlein) hivatkozása nyomán közöljük (#40).

[1] Nojstat: Wiener Neustadt (Bécsújhely).

[2] A rabbinikus bíróság elnöke: *av beit din*, szó szerint: "az ítélkezés házának atyja".

[3] *Halákhot u-minhagei Rabbeinu Salom mi-Nojstat (Derasot MAHARAS)*, ed. Shlomo J. Spitzer (Jerusalem: Makhon Yerushalayim, 1997[2]), pp. 152–153, no. 515; vö. R. Jaakov b. Mose ha-Lévi Moellin, *Széfer minhagei MAHARIL*, ed. Shlomo J. Spitzer (Jerusalem: Makhon Yerushalayim, 1995[3]), p. 634, no. 90.

[4] A kremsi születésű R. Aharon Blumlejn (Blümlein / Plumel) (1360 k.–1421) Bécsben, illetve Wiener Neustadtban működött. R. Jiszráél Iszerlejnnek a nagybátyja volt. A bécsi üldöztetés során halt mártirhalált. Tevékenységéhez lásd Shlomo J. Spitzer, *Bne Chet – Die österreichischen Juden im Mittelalter* (Wien, etc.: Böhlau, 1997), p. 178 sk.

[5] Személyéhez lásd alább, #35, Bevezetés.

[6] Személyéhez lásd alább, #36, Bevezetés.

[7] Lásd fentebb, #19, Bevezetés.

KIADÁS

• *Halákhot u-minhagei Rabbeinu Salom mi-Nojstat (Derasot* MAHARAS*) / Decisions and Customs of Rabbi Shalom of Neustadt*, ed. Shlomo J. Spitzer (Jerusalem: Makhon Yerushalayim, 1977, 1997²).

IRODALOM

• Scheiber Sándor, "A középkori soproni zsidóság Salom Neustadt héber műveiben", *Soproni Szemle*, 33 (1979), pp. 178–179.

• Scheiber Sándor, "Újabb héber források a középkori magyar zsidóság történetére, I: A középkori soproni zsidóság Salom Neustadt héber irataiban", in: uő, szerk. *Magyar-zsidó oklevéltár*, XVIII (Budapest: A Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1980), pp. 5–7.

• Yedidya A. Dinari, *Hakhmei Askenáz be-silhei jemei ha-beinajim* (Jerusalem: Moszad Bialik, 1984), s. v. Yisrael Yaakov Yuval, *Hákhámim be-doram* (Jerusalem: Magnes Press, 1989), pp. 109–125.

• Scheiber Sándor, "Héber és jiddis kútforrások és adatok Magyarország történetéhez", *Lymbus Művelődéstörténeti Tár*, 2 (Szeged, 1992), pp. 7–18, no. 15.

• Klaus Lohrmann, "R. Schalom b. Isaak Neustadt", in: Arye Maimon, Mordechai Breuer & Yacov Guggenheim, Hrsg., *Germania Judaica*, III: *1350–1519*, Teilbd. 2 (Tübingen: J. C. B. Mohr / Paul Siebeck, 1995), p. 1629 sk., s. v. Wiener Neustadt, no. 13b, § 40.

• Shlomo J. Spitzer, *Bne Chet – Die österreichischen Juden im Mittelalter* (Wien, etc.: Böhlau, 1997), p. 172 skk.

יודל חותנו של זעקל שלח בשר משור שלם שנעשה חתיכות לעיר אודנבורק מעיר ניאושטט והיה חתום, אח"כ הוסר החותם. בא לפני מהר"ש ז"ל ואמר שהבשר כולו אסור.

הלכות ומנהגי רבינו שלום מנוישטט (דרשות מהר"ש) (ירושלים תשנ"ז²), סי' קלט.

Judl,[8] Zekl[9] apósa, egy feldarabolt ökröt küldött Nojstat (N'VŚ/ŠŢŢ) városából[10] Odenburk ('VDNBVRQ) városába,[11] lezárva, de a pecsétet[12] később eltávolították (róla). Az eset tanítónk, R. Salom[13] – emléke legyen áldott – elé került, aki azt mondta, hogy az egész húst tilos ('Ś/ŠVR) elfogyasztani.[14]

• *Halákhot u-minhagei Rabbeinu Salom mi-Nojstat (Derasot* MAHARAS*)*, ed. Shlomo J. Spitzer (Jerusalem: Makhon Yerushalayim, 1997²), no. 139.

MEGJEGYZÉS

A halákhikus előírás szerint[15] ha húst vagy bort nem zsidó személy szállít, a csomagolást, illetve a hordót le kell pecsételni, hogy az átvevő biztos lehessen, hogy a küldemény / áru nem került felnyitásra, és a szállítmányt illetéktelen kéz nem érintette. Ellenkező esetben az áru nem felel meg a rituális előírásoknak.[16]

Egy soproni metszőhöz lásd alább, #32, Függelék, (3).

[8] Judl: Júda.
[9] Zekl: Jichak.
[10] Nojstat: Wiener Neustadt.
[11] Odenburk / Ödenburg: Sopron.
[12] Értsd: a rabbisági pecsétet.
[13] Ti. a MAHARAS.
[14] Lásd bT Hullin 95b; Maimonides, *Misné Tora*: Hilkhot Maakhalot aszurot, 8, 12.
[15] Lásd R. Joszéf Karo, *Sulhan arukh*: "Jore déa", nos. 118–136.
[16] Vö. borral kapcsolatban alább, #113.

28

Salom ben Jichak

TÁVOLI ROKONOK MEGGYÁSZOLÁSA

1390–1410 k.

רבי שלום ב״ר יצחק מנוישטט

דיני אבלות על קרובים מדרגה שניה

בין 1390–1410

IRODALOM

• Scheiber Sándor, "Héber és jiddis kútforrások és adatok Magyarország történetéhez", *Lymbus Művelődéstörténeti Tár*, 2 (Szeged, 1992), pp. 7–18, no. 15.

הח״ר מרקל בא מעיר אודנבורק ביום ו׳ והניח למהר״ש לישאל אם הוצרך להתאבל על אשת אחיו שנפטרה ביום ה׳ קודם לכן.

והורה לו מה״ר שלום שהוצרך לשנות את מקומו, ולהתאבל בשבת הראשון כדין מי שמתאבל על קרוביו שאינם שניים, כגון אח ואחות וכיוצא. אבל זה ראיתי שמה״ר שלום לבש מלבושים כשהוגד לו שאשת בן אחיו הנדיב נעסיל באודנבורק הלכה לעולמה, ולא נהג שום אבלות בשום ענין בשבת שאחר כך.

הלכות ומנהגי רבינו שלום מנוישטט (דרשות מהר״ש) (ירושלים תשנ״ד[2]), סי׳ רסד.

A tanult (*havér*) Merkl (MRQL)[1] úr eljött Odenburk ('VDNBVRQ) városából pénteken, s kérdést hagyott tanítónknak, R. Salomnak (MHRŚ/š), hogy kell-e gyászt tartania bátyjának felesége miatt, aki az előző csütörtökön hunyt el.

Tanítónk, R. Salom azt tanította neki, hogy meg kell változtatnia a helyét (az imaházban), és az első szombaton a közeli rokonokra – amilyen például a báty és a nővér – vonatkozó gyász szerint kell gyászolnia. De láttam, hogy amikor hírül hozták tanítónknak, R. Salomnak, hogy nemes lelkű unokaöccsének felesége, Neszil (N'SYL) Odenburkban eltávozott az örök világba,[2] ő a szombati ruháját öltötte fel, és a következő szombaton nem gyászolt semmi módon.

• *Halákhot u-minhagei Rabbeinu Salom mi-Nojstat (Derasot* MAHARAS*)*, ed. Shlomo J. Spitzer (Jerusalem: Makhon Yerushalayim, 1997[2]), no. 264.

[1] A Mordekhaj – vagy néha a Méir – név változata.

[2] Értsd: elhunyt.

MEGJEGYZÉS

A gyásszal kapcsolatos zsidó előírások[3] a legközelebbi rokonokat illetően szigorúak, a távolabbi rokonok esetében azonban kevesebb kötelezettséget írnak elő. A közeli rokonok gyászával kapcsolatos szokások közé tartozik többek között az is, hogy a gyászolónak a zsinagógában más helyre kell ülnie, és szombati – rendesen: ünnepi – öltözéke helyett a gyász jeléül hétköznapi ruhát kell viselnie. Mindkettőnél a változtatás fejezi ki a gyászt.

Merkl úr személye ismeretes soproni levéltári iratokból is.[4]

[3] Lásd R. Joszéf Karo, *Sulhan arukh*: "Jore déa", nos. 380–402.

[4] Lásd még alább, #29, #32.

29

Salom ben Jichak

EGY BŰNBÁNATOT TARTÓ SOPRONBAN

1390–1410 k.

רבי שלום ב״ר יצחק מנוישטט

בעל תשובה אחד בעיר אודנבורג

בין 1390–1410

IRODALOM

• Scheiber Sándor, "Héber és jiddis kútforrások és adatok Magyarország történetéhez", *Lymbus Művelődéstörténeti Tár*, 2 (Szeged, 1992), pp. 7–18, no. 15.

כתב הח״ר מרקל מעיר אודנבורק למה״ר שלום ז״ל על בעל תשובה שהיה שם, ואמר מה״ר יוסף ליבל שלא לצרפו למנין, להתרחק ממנו עד שיהא נודע שעשה תשובה.

הלכות ומנהגי רבינו שלום מנוישטט (דרשות מהר״ש) (ירושלים תשנ״ז[2]), סי׳ שכה.

A tanult (*havér*) Merkl úr levele Odenburkból ('VDNBVRQ) tanítónknak, R. Salomnak – emléke legyen áldott – egy bűnbánatot tartó (*baal tesuva*) ottani (személy) felől. Azt mondta róla tanítónk, R. Joszéf Leibl (LYBL),[1] hogy ne számítsák őt a *minján*-hoz,[2] tartsanak távolságot tőle, mindaddig, amíg köztudottá nem lesz, hogy bűnbánatot tartott.

• *Halákhot u-minhagei Rabbeinu Salom mi-Nojstat (Derasot* MAHARAS*)*, ed. Shlomo J. Spitzer (Jerusalem: Makhon Yerushalayim, 1997[2]), no. 325.

MEGJEGYZÉS

Ha egy zsidó vétket követett el, legyen az bármilyen vétek, abban az esetben, ha bűnbánatot (*tesuva*) tart, továbbra is minden szempontból zsidónak számít. A kitért, vallását elhagyó személy esete valamivel bonyolultabb, mégpedig pszichológiai okoknál fogva, mert az ilyen elhagyta atyái vallását egy másik vallás miatt. Még súlyosabb az az eset, ha szabad akaratából cserélt vallást. Mindamellett ilyen esetekben is érvényes RASI rendelete: "A zsidó (*Jiszráél*), aki vétkezett, még ha vétkezett is, zsidó."[3] (Magától értetődően, csak azzal a feltétellel, hogy megtér, azaz bűnbánatot tart.)

[1] Ez a név többször is említésre kerül a műben, az illető azonban egyébként ismeretlen.

[2] A *minján* a közösségi ima közege. Meglétéhez tíz felnőtt férfi szükséges; a 13. életévét betöltött fiú – a *bar micva* után – rituális szempontból már felnőttnek számít. Ne számítsák a *minján*-hoz: ne engedjék, hogy részt vegyen a község rituális életében. – R. Joszéf Karo, *Sulhan arukh*: "Jore déa", no. 334, § 2 és 11. (SchmHI)

[3] *SuT RASI*, ed. Israel Elfenbein (New York: Beit Midras le-Tora, 1943), no. 246.

30

Salom ben Jichak

GYERMEKGYILKOS NŐ BŰNBÁNATA

A XIV. század második fele

רבי שלום ב"ר יצחק מנוישטט

תשובה לאשה שהרגה את ילדיה

מחצית השניה של המאה ה-יד

IRODALOM

• Scheiber Sándor, "A bazini mártirok megörökítése", in: uő, szerk., *Magyar-zsidó oklevéltár*, XVIII (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1980), pp. 6–9, kül. p. 6.

• Scheiber Sándor, "Héber és jiddis kútforrások és adatok Magyarország történetéhez", *Lymbus Művelődéstörténeti Tár*, 2 (Szeged, 1992), pp. 7–18, no. 14.

אשה אחת שלחה ממדינת פולין אל מה"ר שלום. איך שהיתה בעיר שטריגום בשעת הגזירה בשבת ושחטה ילדיה, ולבסוף נמלטה. ושאלה למה"ר שלום מה יהיה תשובתה. והשיב לה מה"ר שלום שאינה צריכה לשוב בתשובה, ואדרבה כדין עשתה וכהוגנת עשתה.

הלכות ומנהגי רבינו שלום מנוישטט (דרשות מהר"ש) (ירושלים תשנ"ז[2]), סי' תב.

Egy asszony kérdést küldött Polinból (PVLYN)[1] tanítónkhoz, R. Salomhoz. Amikor az asszony Sztrigomban (Ś/ŠTRYGVM)[2] volt, az üldöztetés (*gezéra*) ideje alatt, szombaton, megölte a gyermekeit, de ő maga végül megmenekült. Azt kérdezte tanítónktól, R. Salomtól, hogy miképpen tartson bűnbánatot.

Tanítónk, R. Salom azt a feleletet adta neki, hogy nem kell semmilyen bűnbánatot tartania, ellenkezőleg, a törvénynek megfelelően cselekedett, ahogyan az szokás.

• *Halákhot u-minhagei Rabbeinu Salom mi-Nojstat (Derasot* MAHARAS*)*, ed. Shlomo J. Spitzer (Jerusalem: Makhon Yerushalayim, 1997[2]), no. 402.

MEGJEGYZÉS

Egy asszony, aki az üldöztetés idején Esztergomban élt, vagy történetesen éppen ott tartózkodott, egy szombaton megölte a gyermekeit. Ő maga életben maradt, és Lengyelországba menekült. Tette miatt később rituális bűnbánatot (*tesuva*) akart tartani.[3]

[1] Polin: Lengyelország.

[2] Sztrigom: Esztergom latin neve (Strigonium) után.

[3] Hasonló esettel kapcsolatban lásd R. Méir Rothenburg responsumát (*SuT ha-*MAHARAM *b. Barukh*, ed. Mosche Arje Bloch, Berlin: Mekize Nirdamim, 1891), pp. 346–47; illetve Jichak Zeev Kahana kiadásában, *Tesuvot, peszakim u-*

Az "üldöztetés", amelyre a szöveg az esztergomi gyermekgyilkosságot teszi, talán a magyarországi zsidók kiűzése I. (Anjou / Nagy) Lajos korában.[4] A nagy pestisjárványt (1348/49) Európaszerte mindenütt zsidóellenes zavargások, pogromok kísérték. Többek között azzal vádolták a zsidókat, hogy megmérgezik a kutakat. Lehetséges azonban az is, hogy a szóban forgó eset nincs közvetlen kapcsolatban a járvány miatti zsidóüldözésekkel. A gyilkosság időpontja, a szombat, vallási szempontból kitüntetett idő. A zsidókat gyakran éppen szombaton támadták meg, vagy a kiűzést szombati napra időzítették. Ezt tekintve, elképzelhető, hogy az asszonyt és gyermekeit vallásuk elhagyására próbálták kényszeríteni. A nő pedig, hogy ne kelljen engednie, inkább megölte a gyermekeit, és nyilván megpróbált saját magával is végezni. A kitérés elkerülése szent cselekedetnek számít, ezért – R. Salom válasza értelmében – a Lengyelországban élő asszonynak nincs szüksége rituális bűnbánatra.

minhágim, II (Jerusalem: Moszad ha-Rav Kuk [Kook], 1960), no. 59. Ehelyütt szerepelnek az ítélet forrásai. Megjegyzendő, hogy R. Slomo Lurja (lásd alább, #82) a *Jám sel Slomo* (Prag, 1616–1618) című munkájában, ad bT Bava kamma VIII, no. 59, a fentiekkel ellenkező értelmű döntést hozott.

[4] Ehhez lásd alább, #106 (1), Megjegyzés.

31

Salom ben Jichak

KÓSER BOR SOPRONBÓL

1390–1410 k.

רבי שלום ב״ר יצחק מנוישטט

יין כשר מאודנבורג

בין 1390–1410

IRODALOM

• Scheiber Sándor, "Héber és jiddis kútforrások és adatok Magyarország történetéhez", *Lymbus Művelődéstörténeti Tár*, 2 (Szeged, 1992), pp. 7–18, no. 15.

ר׳ נהוראי הלך עם חבית של יין לשומרו מעיר אודנבורק לעיר ניאושטט , ולן בכפר אחד בנתיים קודם שהלכה העגלה עם היין לעיר ניאושטט. אז בלילה ההוא כששמר היין על הקרון בכפר, ראה ר׳ נהוראי כשהלך לראות את החבית, ואז מצא גוי אחד שנעץ סכינו בחבית. וכשראה הגוי שבא ר׳ נהוראי ברח לו והוציא סכינו מן החבית, והיה היין מקלח דרך הנקב על הקרקע. אח״כ כשבא ר׳ נהוראי לעיר ניאושטט סיפר המעשה לר׳ וולף בן מה״ר יונה ז״ל שהיה היין שלו. ובאו ושאלו למה״ר שלום, ודקדק עליו מה״ר והכשיר כל היין שבחבית.

הלכות ומנהגי רבינו שלום מנוישטט (דרשות מהר״ש) (ירושלים תשנ״ז[2]), סי׳ תלח.

Nehoraj (NHVR'Y)[1] úr egy hordó borral Odenburk ('VDNBVRQ) városából Neustat (NY'VŚ/ŠṬṬ) városába ment a vincellérhez, és mielőtt megérkezett volna Neustat városába, útközben megszállt egy faluban. Azon az éjszakán a faluban a bor fenn maradt a kocsin, és amikor Nehoraj úr kiment, hogy ellenőrizze a hordót, látta, hogy egy nem zsidó (*goj*)[2] beledöfi a kését a hordóba. Amikor az idegen (*goj*) észrevette, hogy Nehoraj úr közeledik, kirántotta a kést a hordóból, és elszaladt. A bor pedig a lyukon át ömlött a földre. Azután amikor Nehoraj úr Neustatba érkezett, elmondta a történteket a bor gazdájának, Volf (VVLP)[3] úrnak, aki tanítónk, R. Jóna – emléke legyen áldott – fia. Majd elmentek tanítónkhoz, R. Salomhoz, hogy megkérdezzék őt. Tanítónk, a rabbi alaposan megvizsgálta a dolgot, és a hordóban lévő bort megfelelőnek[4] nyilvánította.

[1] Babilóniai eredetű zsidó név ("fényes").
[2] Goj: nem zsidó. A bibliai szóhasználat leszűkítésével, Ezra 6,21 stb. nyomán.
[3] Volf: Wolf.
[4] Ti. *kasér*-nak (kóser).

• *Halákhot u-minhagei Rabbeinu Salom mi-Nojstat (Derasot* MAHARAS*)*, ed. Shlomo J. Spitzer (Jerusalem: Makhon Yerushalayim, 1997²), no. 438.

MEGJEGYZÉS

Az idegenek kezéből származó vagy általuk akár csak érintett bort a talmudi előírások[5] szerint tilos volt fogyasztani, ugyanígy bármilyen hasznot szerezni belőle, azon oknál fogva, hogy felmerülhet a gyanú: a bort italáldozatra (latin *libatio*) használták. A középkori Európában, RASI korától kezdve, könnyítést hoztak a nem zsidóktól (*goj*) származó borral való kereskedés terén,[6] azonban továbbra is tiltott maradt a kezükből származó bor fogyasztása.[7]

[5] bT Avoda zára 58a stb.

[6] Az idevágó előírásokat lásd R. Joszéf Karo, *Sulhan arukh*: "Jore déa", nos. 129–134.

[7] Lásd még alább, #113, Megjegyzés.

32

Salom ben Jichak

VITA EGY LETÉT MIATT

1390–1410 k.

רבי שלום ב״ר יצחק מנוישטט

סכסוך בענין משכון

בין 1390–1410

IRODALOM

• Scheiber Sándor, "Héber és jiddis kútforrások és adatok Magyarország történetéhez", *Lymbus Művelődéstörténeti Tár*, 2 (Szeged, 1992), pp. 7–18, no. 15.

מורי הח״ר מורקל הלך מעיר אודנבורק והניח את שלו והמפתח מחדרו ביד אשה. ובאותו החדר עמד תיבה אחת ובה היו נכסי הנד׳ ר׳ משה ונכסי ר׳ בינוש חותנו אחיו של הח״ר מורקל. תוך כך, קודם שחזר הח״ר מורקל לביתו נפטר אחיו הר׳ בינוש ז״ל. וכשחזר הח״ר מורקל לביתו, אז החזירה האשה המפתח מן החדר שלו. ובאה האשה בתביעה ואמרה. איך שהלותה מנכסי מורי הח״ר מורקל לאחיו הח״ר בינוש ז״ל, ואמרה האשה איך שבשעת ההלואה אמר לה ר׳ בינוש ז״ל. עבור המעות אין לך לדאוג עליו והלא שלי בתיבה שבחדרך ממושכן. והשיב הנד׳ ר׳ משה מצד היתום נינו, בנו של ר׳ בינוש ז״ל לא הזכיר מזה שום דבר בשעת פטירתו. ומה שטענה האשה איך שממושכן בידה מה שבתיבה, בזה אין לה יפוי כח, כי גם שלו בחדרה ואעפ״כ אין חייב לה דבר.

(...)

הלכות ומנהגי רבינו שלום מנוישטט (דרשות מהר״ש) (ירושלים תשנ״ד[2]), סי׳ תמג.

Tanítóm, a tanult (*havér*)[1] Morkl (MVRQL)[2] úr elutazott Odenburk ('VDNBVRQ) városából, és asszonyra[3] bízta a dolgait és a szobája kulcsát. Ebben a szobában volt egy láda,[4] és ebben volt a nemes lelkű Mose úr és a veje, Benos (BYNVŚ/Š) úr vagyona (*nekászim*), aki a tanult Morkl úr fivére volt. Még mielőtt a tanult Morkl úr hazatért volna, bátyja, Benos úr meg-

[1] Havér: szó szerint "társ", specifikus jelentésében "tanult (férfi)"; a rabbinikus képzettség minősítése: olyan személy, aki megszerezte a megfelelő felkészültséget (*talmid hákhám*), de a *moreinu* címet nem kapta meg, azaz nem avatták rabbivá. Rendszerint annak adták, aki egy bizonyos ideig jesivában tanult. – Mindkét cím (*havér* és *moreinu*) birtokosai mint *talmid hákhám*-ok meghatározott privilégiumokat élveztek a zsidó községen belül. Ilyen például az adókedvezmény, néha a teljes adómentesség. Helyzetükhöz egyébként lásd alább, #41. A nagy európai pestisjárvány (1348/49) utáni időkben ezeknek a címeknek az adományozását serkentette, hogy a községek az üldözések folytán megrendültek, szellemi tekintetben is. Az askenázi rabbi-avatás megújítása a bécsi R. Méir ha-Lévi (1330 k.–1406) nevéhez fűződik. Felvetődött, hogy

halt – emléke legyen áldott. Amint a tanult Morkl úr hazaérkezett, az asszony visszaadta (neki) a szobája kulcsát, és a következő követeléssel állt elő. Azt mondta az asszony, hogy ő tanítóm, a tanult Morkl úr vagyonából kölcsönadott a testvérének, a tanult Benos úrnak – emléke legyen áldott –, és azt mondta az asszony, hogy Benos úr – emléke legyen áldott – a kölcsönzés időpontjában a következőt mondta neki. "A pénzt illetően nincs okod az aggodalomra, hiszen minden, ami az enyém, ott van a ládában, amely a te szobádban található, zálog (*maskon*) gyanánt." A nemes lelkű Mose úr pedig unokája, az árva oldaláról, aki Benos úr – emléke legyen áldott – fia, azt felelte, hogy (Benos úr) a halála óráján ezzel kapcsolatban nem közölt semmit. És amit az asszony állít, (ti.) hogy a láda tartalma zálog gyanánt van nála: erre nézve nincs semmi bizonyítéka, mert az ő szobájában van az is, ami az övé,[5] holott ő maga nem tartozik az asszonynak semmivel.[6]

(...)

• *Halákhot u-minhagei Rabbeinu Salom mi-Nojstat (Derasot* MAHARAS*)*, ed. Shlomo J. Spitzer (Jerusalem: Makhon Yerushalayim, 1997[2]), no. 443.

MEGJEGYZÉS

A responsumban R. Salomnak egy soproni (Ödenburg) család pénzügyi viszonyait kellett rendeznie. A szereplők: a nemes lelkű Mose úr – leányának férje (veje): a tanult Benos úr – Benos öccse, a tanult Morkl úr – az "asszony" – végül, Benos fia. Az "asszony" – a körülményekből ítélve – valószínűleg Morkl felesége volt, azaz Benos sógornője.

A család mindhárom felnőtt férfi tagja – azaz Mose, Benos és Morkl – egy ládában tartotta a vagyonát. Ezt a ládát az asszony szobájában helyezték el. Morkl távolléte alatt bátyja, Benos meghalt. Amikor hazatért, az asszony azt állította, hogy ő időközben Morkl vagyonából kölcsönt adott a sógorának, Benosnak. Most azonban ezt a vagyonrészt ki akarja venni a hagyatékból. Benos, úgymond, felhatalmazta őt erre. Az elhunyt vagyona egyébként teljes egészében a fiát illeti meg. Mose, unokája érdekében, kétségbe vonja elhunyt fia sógornőjének állításait. Közvetett módon bár, de azt mondja, hogy az asszony a kölcsön hamis állításával jogtalanul akarja megszerezni az elhunyt vagyonának egy részét. Benos vagyona, pusztán azért, mert az asszony szobájában van elhelyezve, nem tekinthető zálognak, hiszen az ő, Mose vagyona is ugyanabban a ládában van elhelyezve.

a rabbivá avatáshoz a korábbinál szigorúbb követelményeket kell támasztani, mert a kialakult helyzetben némelyek nem elfogadható képzettséggel próbáltak rabbi-álláshoz jutni. Lásd alább, #51, Bevezetés.

[2] A név másutt: Merkl / Markl.

[3] Ti. a feleségére.

[4] Nyilván a középkorban általánosan használatos, vas verettel megerősített, kulccsal zárható pénzesládáról van szó.

[5] Ti. Mose úré.

[6] Az idevonatkozó előírásokat lásd R. Joszéf Karo, *Sulhan arukh*: "Hósen mispát", nos. 133 és 296–297.

FÜGGELÉK

ASKENÁZI TUDÓSOK VÉLEMÉNYKÜLÖNBSÉGEI

נספח

חילוקי דעות בין חכמי אשכנז

R. Salom gyűjteménye a fentebb (#27–32) közölt responsumok mellett más helyeken is említi Magyarországot (Hágár) vagy Sopront (Odenburk / Ödenburg).[7] "A tanult (*havér*) Merkl úr", akinek neve többször szerepel R. Salom responsumaiban, és akit Sopronból egyébként is ismerünk, véleményt kér tőle a "soproni" R. Méir egy-egy döntéséről. Az alább következő két responsumban R. Méir mint *soproni* (*mé-Odenburk*, "Odenburkból való") szerepel, de nem mint *Sopronban élő* (**be-*): lehet, hogy soproni származású volt, de az nem állítható határozottan, hogy a történetek Sopronban estek meg. R. Méirről nincsenek soproni adataink, holott ebből az időből aránylag sok levéltári adat maradt fenn a városban élő zsidókról.

Látható, hogy a felmerült rituális kérdésekben R. Salom és R. Méir véleménye diametrálisan ellenkező volt. A véleménykülönbségek mindig egy-egy kényes rituális kérdés körül forognak: a megengedő és a szigorú megítélés ütközik meg bennük, mint a talmudi irodalomban – jelképesen is – Hillél és Sammaj iskoláinak felfogása.

A soproni Merkl úr, akinek volt bizonyos rabbinikus tudása, rituális kérdésekben alighanem aggályos / gyanakvó lehetett, és ezért érezte szükségét annak, hogy R. Méir döntéseinek felülbírálását kérje a nagy tekintélyű Wiener Neustadt-i rabbitól.

(1)
LISZTES TERÍTŐ HASZNÁLATA PESZAHKOR
(1390–1410 k.)

שימוש בפסח במפה שיש בה קמח

(בין 1390–1410)

הח"ר מרקל אמר לפני מהר"ש ז"ל על מאיר מאודנבורק, איך ששאלו על מפה אחת שהניחוה על שק של קמח שטחנו לפסח, אם היו יכולין לאכול על אותו מפה בפסח. והורה להם שינערו המפה ואז יאכל עליה. ואמר לו מה"ר שלום ז"ל (ש)שלא כדין הורה מה"ר מאיר מאודנבורק שהתיר לאכול על מפה, כי מאחר שהייתה מונח כבר על השק שהייתה בתוכו קמח ומבצבץ דרך השק ונכנס למפה, אז לא יצא מן המפה ע"י ניעור רק ע"י כיבוס.

הלכות ומנהגי רבינו שלום מנוישטט (דרשות מהר"ש) (ירושלים תשנ"ד[2]), סי' קצז.

A tanult Merkl (MRKL) úr a MAHARAS – emléke legyen áldott – előtt az odenburki ('VDNBVRQ) Méirrel kapcsolatban azt mondta, hogy megkérdezték őt egy terítő felől, amelyet egy zsákra terítettek, (és a zsákban) a peszahra őrölt liszt volt, hogy lehet-e peszahkor arról a terítő-

[7] A Függelékben közölt három szöveget héberből fordította Komoróczy Szonja Ráhel.

Őrletni viszik a búzát a vízimalomba *peszah* előtt
(*matsa mel molin,* "macesz a malomból", értsd: macesz-liszt őrlése)

ről enni. És ő azt az ítéletet hozta számukra, hogy rázzák ki a terítőt, és akkor ehetnek róla. Tanítónk, R. Salom – emléke legyen áldott – pedig azt az ítéletet hozta számukra, hogy tanítónk, az odenburki Méir nem ítélt helyesen akkor, amikor engedélyezte, hogy ehetnek arról a terítőről, mert a zsákra, amelyben a liszt volt, már kovászt tettek, és az a zsák útján rákerülhetett a terítőre, és nem jön ki,[8] ha kirázzák, csak akkor, ha kimossák.

• *Halákhot u-minhagei Rabbeinu Salom mi-Nojstat (Derasot* MAHARAS*)*, ed. Shlomo J. Spitzer (Jerusalem: Makhon Yerushalayim, 1997²), no. 197.

MEGJEGYZÉS

Peszah nyolc napján minden kovászos, erjesztett stb. étel (*haméc*) fogyasztása, de akár a házban tartása is, tilos. A tilalom a pusztán gyanút keltő esetekre is áll. R. Salom döntését idézte tanítványa, R. Jaakov Moellin,[9] és ennek nyomán R. Mose Iszerlesz[10] is.

[8] Értsd: nem távolítható el.

[9] R. Jaakov b. Mose ha-Lévi Moellin, *Széfer minhagei* MAHARIL, ed. Shlomo J. Spitzer (Jerusalem: Makhon Yerushalayim, 1991²): "Peszah", no. 28. – R. Jaakov Moellin (a MAHARIL) személyéhez lásd alább, #35.

[10] R. Mose Iszerlesz, Haggáhot, apud R. Joszéf Karo, *Sulhan arukh*: "Orah hajjim", no. 442, § 11. – R. Mose Iszerlesz személyéhez lásd alább, #89.

(2)

PESZAHRA VALÓ TÉSZTÁBAN TALÁLT BÚZASZEM

(1390–1410 k.)

עיסה שמצאו בה חיטה בפסח

(בין 1390–1410)

עוד אמר מה"ר מרקל על מה"ר מאיר מאודנבורג, שהורה על עיסה שנמצא בה חיטה בפסח, שיש לזרוק החיטה לחוץ והעיסה מותרת. ואמר מה"ר שלום שהורה שלא כדין, כי כל העיסה אסורה.

הלכות ומנהגי רבינו שלום מנוישטט (דרשות מהר"ש) (ירושלים תשנ"ד[2]), סי' תסו.

Még azt is mondta tanítónk, R. Merkl tanítónkról, az odenburgi ('VDNBVRG) R. Méirről, hogy úgy ítélkezett egy tészta felől, amelyben peszahkor búzaszemet találtak, hogy a búzaszemet ki kell dobni a tésztából, és a tészta egyébként felhasználható. Tanítónk, R. Salom azt mondta, hogy (R. Méir) nem a törvény (*din*) szerint ítélt, mert az egész tészta tiltottá vált.

• *Halákhot u-minhagei Rabbeinu Salom mi-Nojstat (Derasot* MAHARAS*)*, ed. Shlomo J. Spitzer (Jerusalem: Makhon Yerushalayim, 1997[2]), no. 466.

Macca (*macesz*) gyúrása és sütése kemencében (*di matses baken*), az asztalon a *macesz* barázdálásához használt eszközök

MEGJEGYZÉS

A kérdés rituális háttere az, hogy ha peszah előtt (!) kerül *haméc* az ételbe, akkor 1/60-ad rész[11] megengedhető: az étel nem lesz tőle tisztátalan vagy *haméc*. Ha azonban a *haméc* már peszah idején (!) kerül bele, akkor a legkisebb mennyiségtől is az egész étel tiltott lesz. A véleménykülönbség abban áll, hogy maga a búzaszem *haméc*-nek tekinthető-e, vagy nem. A szövegben egyébként a peszahra sütendő *macca* (macesz) tésztájáról van szó.

R. Salom döntését idézte R. Jaakov Moellin,[12] és állást foglalt a kérdésben R. Joszéf Karo is.[13]

R. Jaakov Moellin leírja, hogy amikor tanítványai előtt R. Salom döntésére hivatkozott, egyikük feltette neki a kérdést, hogy miért tiltja meg egyetlen búzaszem miatt az egész tésztát, elvégre a dolog megítélésében véleménykülönbség van a tudósok között. A MAHARIL válasza az volt, hogy ő is sokat töprengett a dolgon, de mert a döntés a tanítója szájából jött ki, elfogadja: R. Salom bizonyosan a mestereitől származó hagyományok alapján döntött így, és ezért ő is a mesterét követi.

(3)
A TÜDŐ VIZSGÁLATA
(1390–1410 k.)

בדיקת ריאה

(בין 1390–1410)

ולי אירע מעשה שבדקתי ריאה אחת והטרפתי אותה אע״פ שהיו בה סדקי, כי אמרתי אם היינו רואים הסידקים כאילו הם אונות חלוקות, א״כ היה לנו להטריפה מטעם הסדקים, כי הייתה יתרה וחליף מכח טעם הסדקים. ובאו השוחטים ר׳ חיים מניאוי תועבה ור׳ שלום מאודנבורג והכשירוה. ואמר מה״ר שלום דבדין הכשירוה, דדווקא היתר אנו רואים כאילו הסדקים חילוק האונות, כדי לדמות הבהמה לבהמות אחרות זה בקל יש לדמות, כי מסתמא כאשר יש לשאר בהמות יש לזו כך שדבוקות יחד. אבל אם היינו אומרים שהם חלוקות להיות יתירות, א״כ היינו צריכין לומר דלא הוי׳ דומיא לשאר בהמות, ואז לא אמרינן להוציא מן הכלל מכח הסדקים רק להתירה שתהא בכולן דומה לאחרות, לזה חשבינן הסדקים וכו׳.

הלכות ומנהגי רבינו שלום מנוישטט (דרשות מהר״ש) (ירושלים תשנ״ז[2]), סי׳ תקום (ג).

És történt velem, hogy megvizsgáltam egy tüdőt, és (fogyasztásra) alkalmatlannak[14] nyilvánítottam, annak ellenére, hogy (csupán) hegek voltak rajta, mert azt mondtam, hogy ha a hegek olyannak látszanának, mintha elkülönülő lebenyek volnának, akkor is alkalmatlannak

[11] Héberül: *chad be-sissim*, "egy a hatvanban" vagy *ke-zajit*, "olajbogyónyi". Értsd: a kis rész elvész, tehát megengedhető.

[12] R. Jaakov b. Mose ha-Lévi Moellin, *Széfer minhagei* MAHARIL, ed. Shlomo J. Spitzer (Jerusalem: Makhon Yerushalayim, 1991[2]): "Ha-Maccot", no. 33.

[13] R. Joszéf Karo, *Sulhan arukh*: "Orah hajjim", no. 467, § 11. Ismerteti mind R. Méir tiltó véleményét, mind pedig a megengedő nézetet. – R. Joszéf Karo személyéhez lásd alább, #76.

[14] Azaz "tréfli"-nek (*teréfa*).

kellene nyilvánítani a hegek miatt, mert (azok) többletnek[15] számítanak. De jöttek a metszők, Hajjim úr Noj Toévából (NY'VY TV'BH)[16] és Salom úr Odenburgból ('VDNBVRG), és ők megfelelőnek (*kasér*) nyilvánították. És tanítónk, R. Salom azt mondta, hogy a törvény alapján (*be-din*)[17] nyilvánították megfelelőnek (a húst), még akkor is (*davke*), ha a többletet úgy tekintjük, mintha a hegek külön volnának, és így több lebeny volna. Az egyik marhát ugyanolyannak lehet venni, mint a többi marhát, ezért bizonyára feltehető, hogy ennél is, mint más marháknál, (a lebenyek) egyben vannak. Mert ha azt mondanánk, hogy elkülönülnek, akkor azt kellene mondanunk, hogy nem hasonlít a többi marhára, és akkor nem tehetnénk kivételt a hegek miatt, viszont engedélyeznénk. Minthogy azonban mindegyik (marha) hasonlít a többire, tekintsük a hegeket stb.

• *Halákhot u-minhagei Rabbeinu Salom mi-Nojstat (Derasot* MAHARAS*)*, ed. Shlomo J. Spitzer (Jerusalem: Makhon Yerushalayim, 1997[2]), no. 546 (3).

MEGJEGYZÉS

A vágóállat belső szerveinek (nyelőcső, tüdő stb.) beható vizsgálata alapján kell eldönteni, hogy a hús alkalmas-e (*kasér*) fogyasztásra, vagy nem. A sebek, hegek, rendellenességek kizáró oknak számítanak.[18]

A szövegből kiderül, hogy Sopronban metsző működött.

Figyelmet érdemel Neukirchen[19] nevének kakofémisztikus körülírása.

[15] Értsd: nem természetes kinövésnek.
[16] Noj Toéva: Neukirchen; *toéva* héberül "undokság", "gusztustalanság", azaz templom.
[17] Értsd: jogosan.
[18] A tárgyat részletesen megvitatja R. Joszéf Karo, *Sulhan arukh*: "Jore déa", no. 35.
[19] Ausztria.

33

Avraham ben Hajjim Klausner

AZ ÚJÉVI SÓFÁR-FÚJÁS RENDJE MAGYARORSZÁGON

1400 k.

רבי אברהם ב"ר חיים קלויזנר

מנהגי תקיעת השופר בראש השנה בהגר

בערך 1400

R. Avraham ben Hajjim Klausner (1350 k.–1407/08) híres bécsi iskola-fő volt. Családi kapcsolatban állt a Wiener Neustadt-i R. Salom ben Jichakkal[1] (a sógora volt). Kölcsönügyletekből élt. Mint bécsi rabbi *jesivá*-t tartott. Nála is tanult R. Jaakov Moellin (a MAHARIL) és R. Ejzik Tirna. Korának responsum-irodalmában gyakran említik a nevét. Ismertek a rituális szokásrenddel (*minhág*) foglalkozó magyarázatai,[2] idézi őket R. Jaakov Moellin – a *Minhagei MAHARIL*-ban –, illetve R. Jiszráél Bruna.[3] A rituális vágás (*sehita*) általa felállított vagy részletekbe menően értelmezett szabályai az egész askenázi világban elfogadottá váltak.

A következő két szövegrészlet (#33–34) R. Avraham Klausner *Széfer minhágim* ("Szokások könyve") című könyvéből való.

KIADÁS

- R. Avraham b. Hajjim Klausner, *Széfer ha-minhágim* (Riva di Trento, 1558) (első nyomtatott kiadás).
- R. Avraham b. Hajjim Klausner, *Széfer ha-minhágim*, ed. Hajjim Jehuda Ehrenreich (Déva, 1929) (az első kiadás nyomán, magyarázatokkal stb.).
- R. Avraham b. Hajjim Klausner, *Széfer minhágim le-Rabbeinu Avraham Klausner*, ed. Yona Disin (Jerusalem: Makhon Yerushalayim, 1978) (modern tudományos kiadás).

IRODALOM

- Scheiber Sándor, "Magyar–zsidó vonatkozások Anglia kézirattáraiban", *Új Élet*, 23, no. 18 (1968. szeptember 15), p. 3, no. 1.
- David Tamar, "Klausner, Abraham", in: *Encyclopaedia Judaica*, X (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 1090–1091.
- Yedidya A. Dinari, *Hakhmei Askenáz be-silhei jemei ha-beinajim* (Jerusalem: Moszad Bialik, 1984), Index, s. v.
- Yisrael Yaakov Yuval, *Hákhámim be-doram* (Jerusalem: Magnes Press, 1989), Index, s. v.
- Klaus Lohrmann, "R. (Meister) Abraham b. Chajim Klausner", in: Arye Maimon, Mordechai Breuer & Yacov Guggenheim, Hrsg., *Germania Judaica*, III: *1350–1519*, Teilbd. 2 (Tübingen: J. C. B. Mohr / Paul Siebeck, 1995), p. 1601, s. v. "Wien", no. 13b, § 2.
- Shlomo J. Spitzer, "Mavo / Bevezetés", in: *Halákhot u-minhagei Rabbeinu Salom mi-Nojstat (Derasot MAHARAS)*, ed. Shlomo J. Spitzer (Jerusalem: Makhon Yerushalayim, 1997[2]), p. 18.
- Shlomo J. Spitzer, *Bne Chet – Die österreichischen Juden im Mittelalter* (Wien, etc.: Böhlau, 1997), p. 170 sk.

[1] Személyéhez lásd fentebb, #27, Bevezetés.

[2] Glosszákat írt Hajjim Paltiél ben Jaakov (13/14. század) *Széfer ha-minhágim* ("A szokások könyve") című, elterjedt könyvéhez.

[3] Lásd alább, #51.

A *sófár* fújása,
itt az új hónap (*elul:* augusztus–szeptember) első napja alkalmából

המנהג בארץ הגר ובארץ אושטרייך ובשטיירמרק לתקוע אחר כל סדר רק קשר"ק פעם אחת ולא קש"ק ולא קר"ק, דהיינו כפירוש רבינו תם. ולאחר התפלה תוקעין ג' פעמים קשר"ק קש"ק וקר"ק שלשתן בבת אחת.

רבי אברהם ב"ר חיים קלויזנר, ספר המנהגים (ירושלים תשל"ח), סי' כא, ב.

A szokás (*minhág*)[4] Hágár (HGR) földjén, Auszterreikh ('VŚ/ŠṬRYYK) földjén és Stejermarkban (Ś/ŠṬYYRMRQ)[5] (a következő). Minden sorozat után csak egy *kasrak*-ot fújnak, és nem fújnak *kasak*-ot, sem *karak*-ot, azaz Rabbeinu Tam[6] magyarázatát követik. A *Tefilla*[7] után háromszor fújnak *kasrak*-ot, *kasak*-ot és *karak*-ot, mindhármat egy(végtében).[8]

• R. Avraham b. Hajjim Klausner, *Széfer minhágim le-Rabbeinu Avraham Klausner*, ed. Yona Disin (Jerusalem: Makhon Yerushalayim, 1978), no. 21b.

= Kohn Sámuel, *Héber kutforrások* (1881), p. 150, 3. jegyzet.

[4] Ti. a sófár-fújás szokása.
[5] Stejermark / Stejer Mark: Steiermark (Ausztria).
[6] Személyéhez lásd fentebb, #13.
[7] Tefilla: *Semóne eszrei / Amida*.
[8] Szó szerint: "egyszerre", ti. a teljes sorozatot.

MEGJEGYZÉS

A rövid jegyzet R. Avraham Klausner könyvének egyik kéziratában[8] a margón található, és nem azonosítható kéztől származik.

Az újévi szertartás egy részletének szabályozásáról van szó. A Tórában ez áll: "(...) a (sófár)-fújás napja legyen ez számotokra" (יום תרועה יהיה לכם),[9] azaz a sófár-fújás parancsolatát az újév ünnepén kell teljesíteni. A talmudi bölcsek rögzítették a sófár-fújás módozatait.[10] Innen származnak az ezeket jelölő betűszavak: *kasak* (*tekia*,[11] *sevarim*,[12] *tekia*), *karak* (*tekia*, *terua*,[13] *tekia*), valamint a *kasrak* (*tekia*, *sevarim*, *terua*, *tekia*).

[8] Cambridge, Trinity College Library, Heb. MS, no. 73.
[9] Num. 29,1.
[10] bT Ros ha-sána, IV, 33b–34b.
[11] Tekia: hosszú, elnyújtott hang.
[12] Sevarim: három, egymást követő rövid, szaggatott hang.
[13] Terua: kilenc gyors, rezgő (tremolo) hang.

34

Avraham ben Hajjim Klausner

AZ IMAREND AUSZTRIÁBAN ÉS MAGYARORSZÁGON

1400 k.

רבי אברהם ב"ר חיים קלויזנר

מנהגי תפלה באושטרייך ובהגר

1400 בערך

(...) ובארץ אושטרייך ובהגר אין אומרים "תחנון" מראש חדש סיון עד לאחר שבועות.

רבי אברהם ב"ר חיים קלויזנר, ספר המנהגים (ירושלים תשל"ח), סי' קלא, ג.

(...) Auszterreikh (ʾVś/ŠṬRYYK)[1] országában és Hágárban (HGR) nem mondanak "könyörgés"-t (*tahanun*) *sziván* havának[2] elsejétől (*ros hodes*) egészen *sávuot* utánig.[3]

• R. Avraham b. Hajjim Klausner, *Széfer minhágim le-Rabbeinu Avraham Klausner*, ed. Yona Disin (Jerusalem: Makhon Yerushalayim, 1978), no. 131, § 3.

MEGJEGYZÉS

A reggeli és a délutáni istentisztelet imarendjében a "könyörgés" (*tahanun*)[4] az *Amida*, azaz a *Semone eszrei* után közvetlenül mondott ima. Vannak azonban olyan napok, például a szombat, az ünnepnapok, *purim*, *hanukka*, újhold stb., amikor elhagyják. R. Klausner mint ausztriai és magyarországi szokást említi azt, hogy a "könyörgés" *sziván* első felében (1–18) egyáltalán nem szerepel az imarendben.

[1] Ausztria.
[2] Május–június.
[3] A "hetek" ünnepének két napja (a diaszporában): *sziván* 17–18.
[4] A kifejezéshez lásd Dan. 9,3; illetve R. Jaakov b. Ásér, *Tur* és R. Joszéf Karo, *Sulhan arukh*: "Orah hajjim", no. 131.

35

Jaakov ben Mose ha-Lévi Moellin

BUDA NEVÉNEK ÍRÁSMÓDJA A VÁLÓLEVÉLBEN

1400–1425 k.

רבי יעקב ב"ר משה הלוי מולין

כתיבת שם בודן / אובן בגיטין

1425–1400 בין

R. Jaakov ben Mose ha-Lévi Moellin / Mölln (a MAHARIL / MAHARI Szegal[1] / MAHARI Molin) (1360 k.–1427) korának talán legkiválóbb talmudistája volt egész Németországban, Csehországban és Ausztriában. Apja augsburgi, később mainzi rabbi volt. Először nála tanult, majd többeknél Ausztriában, hosszú vándorévek során. Legfőbb mestere R. Salom ben Jichak *mi-Nojstat* (a MAHARAS) volt. Apja halála után ő kapta meg a mainzi rabbi-széket. Itt *jesivá*-t is tartott, a tanulók özönlöttek hozzája, tanítványai közül kerültek ki Németország legkiválóbb rabbijai a következő nemzedékben. Mint házasságközvetítő kereste meg a kenyerét, egyébként pedig – a házi ügyektől is távol tartva magát – hivatásának szentelte minden idejét. A husziták elleni keresztes hadjárat (1420) és a bécsi kiűzetés (1421) után nagy szerepet játszott a zsidó községek újjászervezésében. Sikeres közbenjáró (*stadlán*) szerepét is elismerve, a király[2] a három "birodalmi rabbi" (*Reichsrabbiner*) egyikének őt nevezte ki (1426), ekkor Wormsba költözött, de rövid idő múlva elhunyt; a városban temették el (1427).

Responsumainak többségét mainzi éveiben írta. Halákhikus döntéseit, amelyek az étkezési előírásokat kivéve általában könnyítéseket vezettek be, az egész askenázi zsidóságban elismerték, mondván: "mert a te szádból jön ki a Tóra egész Izráel számára."[3] Döntései alapozták meg a német zsidóság szokásait a vallási gyakorlat és a szertartási éneklés terén. Responsumainak és döntéseinek gyűjteményét (*Minhagei MAHARIL / Széfer MAHARIL / Széfer minhágim*) megbízásából tanítványa, Zalman St. Goar,[4] illetve annak két fia állították össze, részben saját feljegyzései alapján, felvéve néhány prédikációját (*derása*) is. Később sokat merített belőle a nagy tekintélyű krakkói R. Mose Iszerlesz.

KIADÁS

• *Minhagei MAHARIL / Széfer MAHARIL*, ed. Zalman St. Goar (Sabbioneta, 1556) (első nyomtatott kiadás; újabb lenyomatok: Cremona, 1566; Lublin, 1590/91; Hanau, 1610).

[1] Szegal: "a léviták elöljárója" (*szegan leviim*), rövidítés, értsd: lévita / ha-Lévi.

[2] Ti. (Luxemburgi) Zsigmond magyar király (1387–1437), német-római császár (1433–1437).

[3] R. Jaakov b. Jehuda Vejl, *SuT MAHARI Vejl* (Jerusalem: Tiferet ha-Tora, 1959, 1988[2]), no. 52.

[4] Zalman Eleázár ben Jaakov St. Goar (ca. 1385–1470), rabbinikus tanultsága (*havér*) ellenére nem volt rabbi. Ő írta meg a zsidók szenvedései szempontjából a huszita győzelem (1421) történetét (*Gilgul bnei huszim*, "A husziták lélekvándorlása"). Személyéhez lásd Yisrael Yaakov Yuval, in: Arye Maimon, Mordechai Breuer & Yacov Guggenheim, Hrsg., *Germania Judaica*, III: *1350–1519*, Teilbd. 2 (Tübingen: J. C. B. Mohr / Paul Siebeck, 1995), p. 803 sk., s. v. "Mainz", no. 13b, § 45.

• R. Jaakov b. Mose ha-Lévi Moellin, *SuT Maharil he-hadasot / New Responsa of Rabbi Yaacov Molin-Maharil*, ed. Yitzhak Satz (Jerusalem: Makhon Yerushalayim, 1977, 1991²) (kéziratok és az addigi nyomtatott kiadások alapján).
• R. Jaakov b. Mose ha-Lévi Moellin, *Széfer minhagei Maharil*, ed. Shlomo J. Spitzer (Jerusalem: Makhon Yerushalayim, 1991²) (kritikai kiadás).

IRODALOM
• Jekutiél Jehuda [Leopold] Grünwald, *Maharil u-zmano* (New York: Defusz ha-ahim Shulsinger, 1944).
• G. Steiman, *Custom and Survival: A Study of the Life and Work of R. Jacob Molin* (New York: Bloch, 1963).
• Elieser Kagan, "Moellin, Jacob ben Moses", in: *Encyclopaedia Judaica*, XII (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 210–211.
• Yisrael Yaakov Yuval, *Hákhámim be-doram* (Jerusalem: Magnes Press, 1989), pp. 208–224.
• Jichak E. [Eric] Zimmer, "Széfer minhágim de-bé Maharil", *Alé széfer*, 14 (1987), pp. 59–87.
• Yedidya A. Dinari, *Hakhmei Askenáz be-silhei jemei ha-beinajim* (Jerusalem: Moszad Bialik, 1984), Index, s. v.
• Mordechai Breuer, "R. Jakob b. Moses ha-Lewi Molin", in: Arye Maimon, Mordechai Breuer & Yacov Guggenheim, Hrsg., *Germania Judaica*, III: *1350–1519*, Teilbd. 2 (Tübingen: J. C. B. Mohr / Paul Siebeck, 1995), pp. 798–800, s. v. "Mainz", no. 13b, § 19.
• Scheiber Sándor, "Héber és jiddis kútforrások és adatok Magyarország történetéhez", *Lymbus Művelődéstörténeti Tár*, 2 (Szeged, 1992), pp. 7–18, no. 16.

(...) עוד ילמדינו רבינו, כגון עיר אובן שיש מעיינות של חמי טבריא ושאר מעיינות איך יכתבום בגט. וגם מפני שיש לה שני שמות אובן בלשון אשכנז ובודון בלשון הגר. ילמדינו רבינו איזה מהן יכתוב קודם כמו שתאמר "אובן דמתקריא בודון" או איפכא.

תשובה

ועל המעיינות, אם נמשכים משם נהרות קטנות ומסתפקים בני העיר מהן בשום מלאכה כגון טחינה או כביסה יש לכתוב "על מי מעיינות". ואיזה שם יש לכתוב מן העיר דבר זה תלוי בקבלה. ולפי ע"ד לשון הגר הוא עיקר השם ואותו שם היה ראוי לכתוב.

רבי יעקב ב"ר משה מולין, שו"ת מהרי"ל החדשות (ירושלים תשנ"א²), סי' רד.

(...) Továbbá tanítson meg bennünket mesterünk (*rabbeinu*) arra, hogyan kell a válólevélben leírni az olyan nevet, mint például Oven ('VBN) városé, ahol egyebek mellett hévíz források találhatók, olyanok, mint a Tverja-beliek,[5] és amely (város)nak két neve is van: Oven ('VBN) Askenáz nyelvén,[6] és Budun (BVDVN) Hágár (HGR) nyelvén.[7] Tanítson meg bennünket mesterünk, hogy a két név közül melyiket kell elsőként írni: "Oven ('VBN), amelyet Budunnak (BVDVN) hívnak", vagy pedig fordítva.

[Válasz.]

A forrásokról. Ha kisebb folyók erednek belőlük, amelyeket a város lakói bármilyen munkához felhasználnak, mint például őrlés, mosás, akkor (a válólevélbe) bele kell írni: "a for-

[5] Lásd fentebb, #21.
[6] Ti. németül / jiddisül.
[7] Ti. magyarul.

rások vize mellett". És hogy a város melyik nevét kell először feltüntetni: ez a hagyománytól függ. Szerény tudásom szerint a város magyar nyelvű (*leson* HGR) neve a fontosabb, és ezt a nevet kell elsőként írni.

• R. Jaakov b. Mose Moellin, *SuT Maharil he-hadasot*, ed. Yitzhak Satz (Jerusalem: Makhon Yerushalayim, 1977, 1991[2]), p. 338, no. 204.[8]

MEGJEGYZÉS

A responsumok kiadója, Yitzhak Satz megjegyzi, hogy a kéziratban[9] a következő áll.

ראיתי גט הבא מעיר אובן בארץ הגר וכתוב בו בודן דמתקריא אובן.

רבי יעקב ב"ר משה מולין, שו"ת מהרי"ל החדשות (ירושלים תשנ"א[2]), עמ' 340, הערה 31.

Láttam egy válólevelet, amely Hágár (HGR) országában Oven ('VBN) városából származik, s amelyben az áll: Budn (BVDN), amelyet Ovennek ('VBN) hívnak.

• R. Jaakov b. Mose Moellin, *SuT Maharil he-hadasot*, ed. Yitzhak Satz (Jerusalem: Makhon Yerushalayim, 1977, 1991[2]), p. 340, 31. jegyzet.

Lényeges megjegyzés a responsumban, hogy a rabbi, aki Magyarországról származott, és ebben a térségben működött, Buda magyar nevét fontosabbnak mondja, mint a németet.

A héber szöveg megjegyzése részben arra vonatkozik, hogy a városnevek nőneműek.

Buda nevét a török források használták a *Budun* alakban.

[8] Lásd még R. Jiszráél b. Petahja Iszerlejn, *Terumat ha-desen*, II: *Peszakim u-khetavim* (Varsa / Warszawa, 1882), no. 185.

[9] Oxford, Bodleian Library, MS Hunt, no. 221, p. 36.

36

Ejzik Tirna

AZ IMAREND AUSZTRIÁBAN, STEIERMARKBAN ÉS MAGYARORSZÁGON

1420–1450 k.

רבי אייזיק טירנא

מנהגי תפלה באושטרייך, בשטיירמרק ובהגר

1450–1420 בין

R. Ejzik[1] Tirna / *mi-Tirnoj* / Jichak Tirnau / Nagy-Szombati Izsák (a RIT) (1380/85 k.–?). Nem lehet eldönteni, hogy a nevében szereplő Tirna / Tirnau biztosan a magyarországi helységet[2] jelenti-e, és ha igen, akkor R. Ejzik pontosan mikor működött Nagyszombatban.[3] R. Ejzik életrajza homályos. Rabbeinu Salom *mi-Nojstat* (a MAHARAS), R. Avraham Klausner, R. Aharon Blumlejn és mások tanítványa volt. Többen úgy vélik, hogy egy időben pozsonyi rabbi lehetett. A bécsi kiűzetés (1421) után nincs róla érdemleges hír.[4] Halálát megemlíti[5] David Ganz krónikája, a *Cemah David*.[6]

[1] Ajzik / Ájzek / Ejzik / Eisack stb. A Jichak névből.

[2] Tyrnau / Trnava / Nagyszombat (ma: Szlovákia).

[3] Shmuel Hacohen Weingarten egyik cikkében felveti, hogy Tirna talán a csehországi Dirnaut jelenti: "Rav Ejzik Tirna ve-toldotav", *Ha-Majjan*, 10 (1970), pp. 48–56. Nézete azonban nem vált elfogadottá.

[4] Ha valószínűleg csupán anekdotikus értéke van is, jellemző R. Ejzik Tirna helyzetére Magyarországon az a történet, amely egy XVIII–XIX. századi népkönyvben jelent meg jiddisül és héberül. Eszerint egy magyar királyi herceg / főherceg beleszeretett R. Ejzik gyönyörű leányába, Hannába, az apa azonban csak zsidóhoz volt hajlandó adni a leányát. A fiatalember a leány kedvéért elhagyta a főúri házat, áttért a zsidó hitre, és szefárdi rabbik mellett Tóra-tanulmányokat folytatott. Visszatérvén Magyarországra, R. Ejzik lábánál folytatta a tanulást, és most már elvehette a leányt feleségül. Az esküvőn anyja, a hercegné is megjelent, de nem ismerte fel a fiát. A fiatalember egykori dajkája egy anyajegy alapján véletlenül rájött az igazságra. Amikor a katholikus papok tudomást szereztek a dologról, erélyesen követelték, hogy térjen vissza eredeti vallására. Ő ezt megtagadta, ezért máglyán elégették. Anyja bosszút forralt a zsidók ellen, de álmában megjelent neki a fia, és kiengesztelte: ezért a zsidókat kegyelemből csupán kiűzték Tirnából. Megjegyzendő, hogy R. Ejzik fiatalkorában Luxemburgi Zsigmond volt Magyarország királya, élete végén pedig talán már Hunyadi Mátyás. A legenda talán a bécsi zsidók üldöztetése és kiűzése (1420–1421), esetleg a csaknem egy évszázaddal későbbi nagyszombati zsidóégetés (1494) (ehhez lásd alább, #59) vagy az ezt nem sokkal később követő budai zavargás (1495) nyomán keletkezett, utólag, és a XVIII. században igen népszerű volt. – Feldolgozásai: Zalmen London, *Eyn sheyn mayse fun hagoen ha-godel Rabi Ejzik Tirna* ZC"L (Frankfurt a. M., 1715) (jiddis); Gabriel Polak, *Ecba Elohim, o Maaszei rav se-eira le-ha-gáon Rav Jichak Tirna Baal ha-minhágim* ("Az Isten ujja, avagy mi történt Jichak Tirnau gáon, rabbival, a *Minhágim* szerzőjével") (Königsberg, 1857) (héber); Arje Loeb Aschkenazi / Abraham Khalfun, *Maaszei be-zeman Rabbi Jichak Tirna / RIT* (*Maaszei saasuim*, Livorno, 1868, pp. 24–29) (zsidó-arab nyelvű feldolgozás a XVIII. század végéről). – Kohn Sámuel, *A zsidók története Magyarországon. A legrégibb időktől a mohácsi vészig* (Budapest: Athenaeum, 1884), p. 348 sk.; Moritz Steinschneider, *Geschichtsliteratur der Juden* (Frankfurt a. M.: J. Kauffmann, 1905; reprint, New York: Arno Press, 1980), p. 69 sk. (az *Ecba Elohim*-ról); Heinrich Graetz, *Geschichte der Juden*, VIII[3] (Leipzig: Oskar Leiner, 1890), p. 13, n. 1; Max Erik, *Di geshikhte fun der yidisher literatur… / A History of Yiddish Literature…* (New York: Congress for Jewish

Valószínű, hogy R. Ejziket kell az első olyan magyarországi rabbinak tekintenünk, akinek munkái írásban fennmaradtak. Könyve egyszersmind az első zsidó irodalmi mű, amely Magyarországon készült. A *Széfer minhágim*-ban röviden összegezte mestereinek, főként R. Avraham Klausnernek a rituális szokásokkal (*minhág*) kapcsolatos megjegyzéseit, és beledolgozta saját ismereteit Ausztria és környéke mindennapi szokásairól. Célja az volt, hogy egységes *minhág*-ot dolgozzon ki. Ausztriában, Magyarországon, Steiermarkban – ahol az 1421-ben Bécsből kiűzött zsidók hosszú időn át éltek – általában elfogadták R. Ejzik Tirna "szokás"-ait. Könyve nagyon népszerű volt, sokszor kinyomtatták,[7] számos imakönyv függelékeként is, önállóan a héber kiadásokon kívül megjelent Simeon ben Jehuda Lévi Günzburg jiddis (*jüdisch-deutsch*) fordításában is.[8]

A következő három szövegrészlet (#36–38) R. Ejzik Tirna *Széfer ha-minhágim* ("A szokások könyve") című könyvéből való.

KIADÁS

• R. Ejzik Tirna, *Széfer ha-minhágim* (Venecia / Venezia, 1566) (első kiadás; újabb kiadások: 1570[3], 1591, 1595, 1616, 1636 stb.).

• R. Ejzik Tirna, *Sziddur ha-minhágim ve-hu Széfer ha-minhágim mé-ha-Rav* (...) *Jichak Ejzik mi-Tirnoj im snei biurim* (...), [ed.] ha-rav Slomo Cvi Sik, I (Munkács: [Pinhasz] Bleier ve-[Cvi Jaakov] Kohn, 1880), II (1882), III (1888).

• R. Ejzik Tirna, *Széfer ha-minhágim le-Rabbeinu Ejzik Tirna*, ed. Shlomo J. Spitzer (Jerusalem: Makhon Yerushalayim, 1979) (kéziratok és a korábbi nyomtatott kiadások alapján).

IRODALOM

• Büchler Sándor, *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1901), p. 519, s. v. Ima (a héber szöveg).

• Szinnyei József, "Nagy-Szombati Izsák", in: *Magyar írók élete és munkái*, IX (Budapest: Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, 1903; reprint, Budapest: A Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése Utánnyomat-sorozata, 1980–1981), col. 790.

• Dán Róbert, "Héber hungaricák a XVI–XVII. századból", *Magyar Könyvszemle*, 81 (1965), pp. 352–358, kül. p. 353.

• Shmuel Ashkenazi, "Tyrnau, Isaac", in: *Encyclopaedia Judaica*, XV (Jerusalem: Keter, 1972), col. 1491.

• Shlomo J. Spitzer, "Mavo / Bevezetés", in: *Széfer ha-minhágim le-Rabbeinu Ejzik Tirna* (Jerusalem: Makhon Yerushalayim, 1979), pp. 3–18.

• Yisrael Yaakov Yuval, *Hákhámim be-doram* (Jerusalem: Magnes Press, 1989), p. 69.

• Jichak Joszéf Cohen, *Hakhmei Hungarija ve-ha-szifrut ha-toranit bah* / Yitzchok Yosef Cohen, *Sages of Hungary and Her Torah Literature* (Jerusalem: Makhon Yerushalayim, 5757 [/ 1997]), pp. 185–187.

Culture, 1979), p. 346 sk.; Sara Zfatman, *Ha-Szipporet be-jiddis mé-résitah ad Sivhei ha-Best (1504–1814) / Yiddish Narrative Prose from Its Beginnings to Shivhei ha-Besht (1504–1814). An Annotated Bibliography* (Jerusalem: The Hebrew University, 1985), p. 108 sk., no. 98.

[5] 1460-ra teszi.

[6] David Ganz, *Cemah David*, ed. Mordechai Breuer (Jerusalem: Magnes Press, 1988), p. 320.

[7] Kiadásainak történetéhez lásd Jichak Joszéf Cohen, "Szifreihem sel hakhmei Hungaria ha-risonim", *Ha-Majjan*, 8 (1967–1968), pp. 1–26, kül. p. 12.

[8] *Minhogim* (Venedig / Venezia: Giovanni (Zuan) di Gara, 1590). További kiadásai: Venedig / Venecia, 1593 (először fametszetekkel); uo, 1600/1601; Basel, 1610; uo., 1611; Prag, 1611; uo., 1620; Amsterdam, 1645; Prag, 1660; Amsterdam, 1662; Prag, 1665; Frankfurt a. M., 1675 k.; Prag, 1682; Amsterdam, 1686 stb. – Lásd még alább: A kötet képeiről.

(...) וכתבתי מנהגי מדינת הגר ואושטריך ושטיירמרק ומעהרין. (...) וגם בהגר ושטיירמרק אומרים "אין כאלהינו" גם בחול.

רבי אייזיק טירנא, ספר המנהגים (ירושלים תשל"ט), דף ג.

(...) És leírtam Hágár (HGR) országa, és Ausztreikh (ʾVŚ/ŠṬRYK), és Stejermark (Ś/ŠṬYYRMRQ), és Mehrin (MʿHRYN)[9] szokásait (*minhágim*). (...) Hágárban és Stejermarkban a "Nincs olyan, mint a mi Istenünk..." (*Ein ke-Elohénu...*) kezdetű imát hétköznapokon (*hol*) is mondják.

• R. Ejzik Tirna, *Széfer ha-minhágim le-Rabbeinu Ejzik Tirna*, ed. Shlomo J. Spitzer (Jerusalem: Makhon Yerushalayim, 1979), p. 3 (a Bevezetésben).

MEGJEGYZÉS

Az *Ein ke-Elohénu...* kezdetű ima, amely késő ókori zsidó misztikus körökben keletkezett, a középkorban szerves részévé vált a liturgiának. Az imarendben az *Amida / Tefilla / Semone eszrei* után, a szertartás végén van a helye. Az askenázi szertartásban kizárólag szombaton és ünnepnapokon mondják, a keleti (szefárdi, jemeni stb.) ritus szerint azonban mindennap, hétköznapokon is. R. Ejzik Tirna azt észrevételezi, hogy a magyarországi szokás eltér az általános askenázi imarendtől.

A gyűjteményt egy nem azonosítható magyarországi tudós számos kiegészítő megjegyzéssel látta el. Az egyik jegyzetében egy magyar szó feljegyzése is szerepel.

מהר"ש התיר תרנגולת שנמצא בתוכה דוחן שקורין הירז"א בתוך הרוטב בפסח. גם טאטרקא נקרא דוחן.

רבי אייזיק טירנא, ספר המנהגים (ירושלים תשל"ט), עמ' לז, הגה עא.

A MAHARAS (no. 306) *peszah*-kor megengedi, hogy szószban olyan tyúkot (készítsenek el),[10] amelynek belsejében egy szem kölest (*dohan*) találtak, ezt *Hirza*-nak (HYRZʾ)[11] nevezik, de mondják a kölest *tatárká*-nak (ṬʾṬRQʾ) is.

• R. Ejzik Tirna, *Széfer ha-minhágim le-Rabbeinu Ejzik Tirna*, ed. Shlomo J. Spitzer (Jerusalem: Makhon Yerushalayim, 1979), p. 37, 71. jegyzet.

Ez a nyelvi adat mintegy száz évvel korábbi, mint a *tatárka* szó első ismert feljegyzései magyar nyelvű szövegekben.[12] A magyar szó jelentései: 'hajdina', illetve 'cirok', 'köles'. A fogalmazás arra utal, hogy a *tatárka* szó a magyarországi héberben használatos volt.

A *peszah* étrendjében, az ünnep nyolc napja során mindvégig, tilos bármi "kovászos" étel fogyasztása, olyan ételé is, amely esetleg megkelhet vagy megerjedhet.

[9] Mehrin: Mähren, Morvaország.

[10] Ti. a tyúk felhasználását.

[11] Hirz: német *Hirse*.

[12] Lásd Benkő Loránd, szerk., *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, III: Ö–Zs (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976), p. 865, s. v.

37

Ejzik Tirna

A SZOMBATI IMAREND MAGYARORSZÁGON ÉS MORVAORSZÁGBAN

1420–1450 k.

רבי אייזיק טירנא

מנהגי תפלה בשבת בהגר ובמוריביה

בין 1420–1450

(...) ואין אומרים "במה מדליקין" ביום טוב שחל להיות בשבת או בערב שבת. ואפילו בחול המועד אין אומרים בהגר ובמעהרין.

(...)

רבי אייזיק טירנא, ספר המנהגים (ירושלים תשל"ט), עמ' כ.

(...) És a "Mivel gyújtjuk meg..." (*Ba-ma madlikin...*) (szakasz)t nem mondják a szombatra vagy szombat (elő)estéjére eső ünnepnapokon. Hágárban (HGR) és Mehrinben (MᶜHRYN)[1] még félünnepen[2] sem.

(...)

• R. Ejzik Tirna, *Széfer ha-minhágim le-Rabbeinu Ejzik Tirna*, ed. Shlomo J. Spitzer (Jerusalem: Makhon Yerushalayim, 1979), p. 20.

MEGJEGYZÉS

A "Mivel gyújtjuk meg" idézet a Misnából;[3] szombat este a szertartás során, a szombat fogadását követően, az esti ima előtt, illetve utána kell mondani.

[1] Mehrin: Morvaország.

[2] A *peszah*, illetve *szukkot* első és utolsó napja közötti napokat félünnepnek (*hol ha-moéd*) hívják, ezeken a napokon csak bizonyos munkákat szabad végezni.

[3] M Sabbát 2. Ez a fejezet a szombati mécses / gyertya meggyújtására alkalmas különböző olajfajtákkal foglalkozik.

38

Ejzik Tirna

A NYÁRI ÉS TÉLI FÉLÉV IMARENDJE SZOMBATON MAGYARORSZÁGON

1420–1450 k.

רבי אייזיק טירנא

מנהגי תפלה בקיץ ובחורף בשבת בהגר

בין 1420–1450

IRODALOM

• Büchler Sándor, *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1901), p. 520, s. v. Ima (a héber szöveg).

(...) ואומרים פרקים בזנויים [בפולין] ובהגר מפסח עד ראש השנה, וברכי נפשי משבת בראשית עד שבת הגדול.

רבי אייזיק טירנא, ספר המנהגים (ירושלים תשל"ט), עמ' כז.

(...) Znojimban (ZNVYYM)[1] és Hágárban (HGR) a *Szakaszok*-at[2] *peszah*-tól újévig (*ros ha-sána*) mondják.[3] Majd az "Áldjad, én lelkem..." (*Borkhi nafsi*) (imá)t[4] *sabbat Berésit* (napjá)tól[5] egészen nagyszombatig (*sabbát ha-gádol*).[6]

• R. Ejzik Tirna, *Széfer ha-minhágim le-Rabbeinu Ejzik Tirna*, ed. Shlomo J. Spitzer (Jerusalem: Makhon Yerushalayim, 1979), p. 27.

MEGJEGYZÉS

Általános szokás, hogy a *Pirkei avot* ("Atyák mondásai")[7] szövegét a nyári hónapokban a szombat délutáni ima (*minha*) után fejezetenként felolvassák, alkalmanként egy-egy fejezetet.[8] A felolvasás épületes tartalommal tölti meg a hosszabb nyári délutánokat. Nagy-Szombati Izsák szavai szerint a felolvasások Magyarországon a *peszah* utáni szombatokon fél éven át tartottak, egészen újévig (*ros ha-sána*). Voltak azonban helyek, ahol rövidebb ideig: csak *sávuot* ünnepéig.

[1] Znojim: Znajim, ma Znojmo, Csehország déli részén, az osztrák határ közelében. – Var.: Polinban (PVLYN) (Lengyelo.).

[2] Szakaszok (*Perakim*): az Atyák mondásai (*Pirkei avot*).

[3] Értsd: felolvassák.

[4] Ps. 104 és 120–134 szövege.

[5] Az első szombat közvetlenül az őszi ünnepek (*szukkot*) után, amely napon a Tóra-olvasás ciklusa újra kezdődik, és a szertartás során elkezdik a *Berésit* (Genesis) könyvének olvasását.

[6] Lásd fentebb, #15.

[7] Az *Atyák mondásai* 6 fejezetből álló könyv a Misna Nezikin részében, nagyobbrészt etikai tartalmú bölcs mondások gyűjteménye. Szombati felolvasására tekintettel közlik az imakönyvek is.

[8] Lásd Daniel Sperber, *Minhagei Jiszráél* (Jerusalem: Moszad ha-Rav Kuk [Kook], 1989), pp. 213–217; Yaakov Gartner, *Gilgulei minhág be-olam ha-halákha* (Jerusalem: Shalem, 1995), pp. 59–73: "Amirat avot be-sabbat."

39

Jaakov ben Jehuda Vejl

ADÓÜGYEK SOPRONBAN

1430–1450 k.

רבי יעקב ב"ר יהודה ווייל

ענייני מסים באודנבורג

1450–1430 בין

R. Jaakov ben Jehuda Vejl / Weil (a MAHARI / MAHARI Vejl / MAHARJU) (1390 k.–1453) valószínűleg a Neckar vidékéről, Weil városából származik, ősei között tartotta számon a rothenburgi R. Méirt is. Mainzban 1416-ban R. Jaakov ben Mose Moellin (a MAHARIL)[1] tanítványa volt, s ezek közül ő lett a legismertebb. Nürnbergben nősült meg 1417-ben. Itt volt rabbi, és 1422-től kezdve *jesivá*-t is tartott. Különösen mint döntnök (*poszék*) vált híressé. 1428-ban Augsburgban telepedett le, s 1428–1438 között a város rabbija volt, a zsidók kiűzésekor (1438) kényszerűen elhagyta itteni rabbi-székét. 1443 k. Erfurtban lett rabbi. Ő avatta rabbivá többek között Jiszráél Brunát.[2]

Egész életét a zsidó községekért viselt felelősség töltötte be. Augsburg követeként 1434-ben Baselben Zsigmond császár elé jutott. Nem sokkal a halála előtt még levelet írt Nürnberg zsidó elöljáróinak (*parnászim*). Korának rabbijai, akikkel halákhikus kérdésekben folytatott levelezést, köztük R. Jiszráél Iszerlejnnel és R. Nátán Egerrel[3] is, írásaikban gyakran említették a nevét. Különösen nagy tekintélye volt a kóser vágás és vizsgálat szabályait rendszerező, könnyen érthető módon megfogalmazott művének: *Halákhot sehita u-vedika* ("A vágás és a vizsgálat szabályai"), amelyet az egész askenázi világ mértékadóként fogadott el, számos alkalommal kiadták, több kommentárt írtak hozzá. Rendszerezte a válás, a sógorházasságról való lemondás (*halica*),[4] az elsőszülött fiú megváltása (*pidjon ha-bén*) stb. halákhikus előírásait. R. Mose Iszerlesz még száz évvel később is tekintélyként idézte.

KIADÁS

• R. Jaakov b. Jehuda Vejl, *SuT MAHARI Vejl* (Venecia / Venezia, 1523) (első kiadás; 1549[2], és számos újabb kiadás is: Cremona, 1556 stb.).

[1] Lásd fentebb, #35.

[2] Lásd alább, #51.

[3] Lásd alább, #40. – R. Nátán Egernek volt a tanítványa egy bizonyos R. Nátán Budáról (*mé-Ovin*). Azon az adaton kívül, hogy nála tanult, semmi közelebbit nem tudunk róla. Kéziratából egy halákhikus döntést kimásolt és fenntartott Joszéf b. Mose, *Leket joser*, ed. Jaakov Freimann, I (Berlin: Zwi Hirsch Itzkowsky, 1903), p. 9, valamint R. Jiszráél Bruna, lásd R. Jiszráél b. Hajjim Bruna, *Seélot u-tesuvot*, ed. Moshe Hirschler (Jerusalem: Boy's Town Jerusalem Press, 1960, 1973[2]), no. 248 (a responsum végén). Személyükhöz lásd alább, #47, illetve #51.

[4] A *halica* – azaz a sógorházasság (levirátus) elhárítása, a róla való lemondás – szertartásához lásd Deut. 25,5-10; illetve Rut 4,1 skk.

• R. Jaakov b. Jehuda Vejl, *Hilkhot sehita u-vedika* (Mantova, 1556, 1560[2], 1563[3], 1570[4], 1571[5] stb.) (az önálló kiadásokon kívül a responsum-gyűjtemény mellékleteként is).
• R. Jaakov b. Jehuda Vejl, *SuT Maharı Vejl*, Becalel Landau Bevezetésével (Jerusalem: Tiferet ha-Tora, 1959, 1988[2]).
• Joseph Buxbaum, "Halákhot u-minhágim le-Rabbeinu Jaakov Vejl", in: uő, ed., *Széfer zikkaron le-rav Hajjim Smulevits* [Chaim Schmuelewitz] (Jerusalem: Morija, 1980), pp. 292–308.
• Joseph Buxbaum, Uri Kohen, Yitzhak Satz & Shlomo J. Spitzer, "Dinim u-drasot le-Rabbeinu Jaakov Vejl", *Morija*, 6–10 (1975–1979) (a responsumok szétszórt kéziratainak kiadása).

IRODALOM
• Yehoshua Horowitz, "Weil, Jacob ben Judah", in: *Encyclopaedia Judaica*, XVI (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 395–396.
• Bernard Rosensweig, *Ashkenazic Jewry in Transition* (Waterloo, Ont.: Wilfrid Laurier University Press, 1975).
• Yedidya A. Dinari, *Hakhmei Askenáz be-silhei jemei ha-beinajim* (Jerusalem: Moszad Bialik, 1984), 8. fejezet; pp. 286–296.
• Mordechai Breuer, "R. Jakob b. Juda Weil", in: Arye Maimon, Hrsg., *Germania Judaica*, III: *1350–1519*, Teilbd. 1 (Tübingen: J. C. B. Mohr / Paul Siebeck, 1987), s. v. "Augsburg", pp. 46–48, no. 13b, § 12.
• Yisrael Yaakov Yuval, *Hákhámim be-doram* (Jerusalem: Magnes Press, 1989), Index, s. v.

העולם ישים עליכם שלום, אהובי ר׳ קופיל ואהובי ר׳ מושיל ואהובי רבי יוסף.
מאד הטרחתם עלי בטענתכם הארוכות ודומות למרובות והיו למשא. ומאד קשה עלי להכניס ראשי במחלוקת זה דכמה עיקרים גדולים תלויים בזה, דרוב מדינות וקהילות נבוכים ומסוכסכים בספקות האלו. ומ״מ בשביל השלום שלא ירבו המחלוקת אכתוב דעתי.
(...) מה שטען לשער ולהעריך חובותיו שיש לו באודנבורק ונתן טעם לדבריו.
(...)
נראה לי שאין בטענתו ממש וחייב לשלם מהם את המסים.

רבי יעקב ב״ר יהודה ווייל, שו״ת מהר״י ווייל (ירושלים תשי״ט), סי׳ קלג.

Adjon nektek békességet az Örökkévaló (*ha-olam*), kedves Kopil (QVPYL) úr, kedves Mosil (MVŚ/ŠYL)[5] úr és kedves Joszéf rabbi![6]

Nagy gondot okoztok nekem hosszú magyarázkodásaitokkal, és terhessé vált a sok beszéd. Igen komolyan veszem, hogy részt vegyek ebben a vitában, mert tőle függ néhány nagy(on fontos) alapelv (*ikkar*), amelyek felől az országok és községek többsége (is) bizonytalanságban van, és vitában állnak az idevágó szakaszok[7] fölött. Mindenesetre, a békesség kedvéért, hogy a vita ne élesedjék,[8] megírom a véleményemet.

[5] Kopil, Mosil: Kopil (Koppel) általában a Jaakov név kicsinyítő képzős (*-il*) / becéző alakja, Mosil pedig a Mose névé.
[6] Nyilván mindhárman "Nojstatt"-ba (Wiener Neustadt) valók.
[7] Értsd: a halákhikus alapelveket megfogalmazó szöveghelyek a rabbinikus irodalomban.
[8] Szó szerint: "növekedjék".

(...) (Az illető) azt követelte, hogy becsüljék fel tartozásait, amelyek Odenburkban (ʾVDNBVRQ) vannak, és megindokolta a szavait.

(...)

Én úgy látom, hogy érvelése nem áll meg, és meg kell fizetnie belőlük az adókat.

• R. Jaakov b. Jehuda Vejl, *SuT Mahari Vejl* (Jerusalem: Tiferet ha-Tora, 1959, 1988²), no. 133.

MEGJEGYZÉS

Az ügy lényege a következő. Két férfi, Jaakov (Kopil) és Mose (Mosil), valamint R. Joszéf, akiket közelebbről nem ismerünk, valószínűleg mindannyian Wiener Neustadtból, kérdéssel fordultak a nagy tekintélyű Jaakov Vejl augsburgi rabbihoz. Maguk Wiener Neustadt-ban laktak, de üzleti ügyeik Sopronhoz kötötték őket. A Wiener Neustadt-i szent község azt kívánta tőlük, hogy soproni kinnlevőségeik után is fizessék meg a községnek járó adót. Az érintett felek, Kopil és Mosil, a rabbi döntését kérték abban, hogy egy illető köteles-e adót fizetni abban az esetben is, ha vagyonát és jövedelmét kinnlevőségek terhelik, illetve a kinnlevőségei után.

A tudós rabbi döntése igenlő volt. A zsidó községek adózás szempontjából elvben mindig figyelembe vették a behajtatlan követeléseket is.

A vita jogi tartalmán túl, a forrás adalékot szolgáltat a Wiener Neustadt-i és soproni zsidók gazdasági kapcsolatainak történetéhez.

40

Jiszráél ben Petahja Iszerlejn

NEVEK ÍRÁSMÓDJA VÁLÓLEVÉLBEN

A XV. század középső harmada

רבי ישראל ב"ר פתחיה איסרלין

הלכות כתיבת שמות בגיטין

שליש השני של המאה ה-טו

R. Jiszráél ben Petahja Iszerlejn (Isserlein) (a MAHARAJ) (1390 k.–1460), korának legnagyobb befolyással bíró rabbija, R. Aharon Blumlejn unokaöccse és tanítványa volt. Anyja és mestere egyaránt mártirhalált haltak a bécsi üldöztetés (1421) során.[1] Tanult a csehországi Eger[2] *jesivá*-jában is, R. Nátán Egernél (1360 k.–1435), és Wiener Neustadtban R. Salom ben Jichaknál, akinek később majd a közvetett utóda is lett, de mindenekelőtt nagybátyjánál, R. Aharon Blumlejnnél.[3] 1427/28-ban Marburgban (Steiermark)[4] lett rabbi. 1445 k. visszatért Wiener Neustadtba, s itt haláláig a város rabbija és a bíróság (*beit din*) elnöke volt. A nagy tekintélynek örvendő rabbi *jesivá*-ját Wiener Neustadtban sokan látogatták, abban az időben ez volt az egyetlen *jesiva* Ausztriában,[5] a tanítványa volt többek között Jiszráél Bruna is.[6] Felesége, Schöndlein, férje tudtával és meghatalmazásával maga is írt halákhikus döntvényeket nők számára.

[1] A bécsi üldöztetés előzménye V. Albert osztrák főherceg (1404/1411–1439) rendelete (1420. május 23), amellyel a zsidókat kiűzte Ausztria területéről. Csak azok maradhattak, akik megkeresztelkedtek. Akik mégis maradtak, azokat lefogták. Pápai közbenjárás ellenére mindazokat, akik megtagadták, hogy megkeresztelkedjenek, összesen mintegy 200 zsidót, 1421. március 12-én Bécsben a város falain kívül máglyán elégettek. A történeti eseményekhez lásd Samuel Krauss, *Die Wiener Geserah vom Jahre 1421* (Wien – Leipzig: W. Braunmüller, 1920); Shlomo J. Spitzer, *Bne Chet – Die österreichischen Juden im Mittelalter* (Wien, etc.: Böhlau, 1997), p. 83 skk. – Másfél évszázaddal később a kismartoni (Eisenstadt) szent község jegyzője, Avigdor ben Mose Szófér / Avigdor Sopher Eisenstadt (?–1591), 6 oldalnyi jiddis nyelvű leírást szentelt az eseményeknek: *Doz iz di viner gezeyre in taytsh* ("A bécsi üldöztetésről, németül [jiddis]") (Kraka / Kraków, 1609). Többször említi benne a "magyar király"-t (*melekh Ungarn / ungarsh melekh*), "Magyarország"-ot (*land Ungarn*), a véres kínzásokat, amelyeket a zsidók a "herceg"-től (*dukhus*) elszenvedtek, és a zsidók nagy bűnbánatát. Mint a folklorisztikus történeti irodalom (*khidushim-lid / gezeyre-lid*) egyik korai emléke igen érdekes, de magyar vonatkozásban nincs önálló történeti forrásértéke. Oxford, Bodleian Library, Opp. 4° 1195. – A szerzőnek más jiddis munkái is fennmaradtak. Lásd Moritz Steinschneider, "Jüdisch-deutsche Literatur", *Serapeum*, 9 (Leipzig, 1848), no. 57; Dán Róbert, "Héber hungaricák a XVI–XVII. századból", *Magyar Könyvszemle*, 81 (1965), pp. 352–358, kül. p. 354; Helmut Dinse, *Die Entwicklung des jiddischen Schrifttums im deutschen Sprachgebiet* (Stuttgart: J. B. Metzler, 1974), pp. 163–253: "Anhang: Systematische Bibliographie des jüdisch-deutschen Schrifttums", no. 346.

[2] Eger: ma Cheb (Cseho.).

[3] Személyéhez lásd fentebb, #27, jegyzet.

[4] Ma: Maribor (Szlovénia).

[5] Tevékenységéről részletekbe menően lásd Shlomo J. Spitzer, *Bne Chet – Die österreichischen Juden im Mittelalter* (Wien, etc.: Böhlau, 1997), p. 191 skk.

[6] Lásd alább, #51.

A XV. század közepén az askenázi világban R. Iszerlejn számított a legismertebb döntnöknek (*poszék*). Leginkább a zsidó községeknek a rabbisággal kapcsolatos vitáiban hozott döntéseket. Ellenezte, hogy a rabbik a kiközösítés (*hérem*)[7] fenyegetésével tartsák fenn hatalmukat községük fölött, valamint azt is, hogy fizetést fogadjanak el a községtől. (Maga is kölcsönügyletekből élt.) Különösen híres a Tóra- és Talmud-tudósoknak (*talmid hákhám*) az adózás alóli felmentésével kapcsolatos responsuma.[8] A rabbik önállóságának védelmében elutasította, hogy R. Seligmann Bing a rabbik fölött álló szervezetet hozzon létre.[9]

Iszerlejnt a korszak rabbijai *gáon*-nak nevezték, egyik kortársa a "fejedelmek fejedelme" címmel illette. Bátran fellépett Giovanni da Capistrano / Johannes de Capestrano / Kapisztrán János (1386–1456) Szent Ferenc-rendi (obszerváns minorita) szerzetes, a vad zsidóüldöző vándorprédikátor[10] ellen (1451), aki Itáliában és Németországban lefolytatott zsidóellenes akciói után Krakkóban IV. (Jagello) Kázmér (1444–1492) lengyel királyt, litván nagyfejedelmet is rá akarta venni arra, hogy vonja vissza a lengyelországi zsidóknak adott privilegiumokat.

Vonzódott a *kabbála* tudományához és az askenázi misztikusok (*haszidei Askenáz*) tanításaihoz, döntésein észlelhető a *Széfer haszidim* ("Kegyesek könyve")[11] hatása. Minden kérdésre, amelyet hozzá intéztek, lelkiismeretesen választ adott, s amikor látása megromlott, kapcsolatainak fenntartása érdekében írnokot kellett fogadnia. Művében, a *Terumat ha-desen* ("Beszolgáltatás az áldozati hamuból")[12] című responsum-gyűjteményben, amelyet ő maga állított össze, az I. kötetben (*SuT*) 354 anonym kérdésre adott válaszai találhatók,[13] ezeket a kérdéseket vélhetően ő maga találta ki, hogy az általa fontosnak tartott problémákat élesen megvilágíthassa. A gyűjtemény II. kötete, *Peszakim u-khetavim* ("Döntések és egyéb írások") címmel, mások által, tényleges ügyek-

[7] Hérem: "kiközösítés" / "tilalom (kiközösítés / kiátkozás terhe mellett)".

[8] Az egyik ilyenben külön megemlíti a magyarországi aranypénzt. (SchmHI)

(...) ותכשיטי זהב נהגו באושטרייך להעריך כל משקל זהב עבור חצי ליטרא ווינע"ר כל זהב בשוה מלאכת אומן או הדיוט מזוקק ביותר או גרוע מקצת רק שהוא זהב הגר"י או מדו"קט.
(...)
רבי ישראל ב"ר פתחיה איסרלין, תרומת הדשן, חלק א' (ווארשא תרמ"ב), סי' שמ"ב.

"(...) Arany ékszereket Auszterreikhben ('VŚ/ŠTRYYK) szoktak megbecsülni, minden súlyegységnyi (*miskal*) arany fél *litra viner*-t (VVYN'R) ér, a mester műve ugyanúgy, mint a gyakorlatlané (*hediot*), és a finom arany ugyanúgy, mint a kicsit rosszabb, csak magyar (HGRY) arany vagy dukát legyen.
(...)"

• R. Jiszráél b. Petahja Iszerlejn, *Terumat ha-desen*, I (Varsa / Warszawa, 1882), no. 342.

[9] Lásd alább, #55, Bevezetés.

[10] Kapisztrán János zsidóellenes fellépéseihez lásd Heinrich Graetz, *Geschichte der Juden*, VIII (Leipzig: Ries'sche Buchdruckerei, 1864), pp. 446–450 / VIII[3] (Leipzig: Oskar Leiner, 1890), p. 192 skk.; Heinz Schreckenberg, *Die christlichen Adversus-Judaeos-Texte und ihr literarisches und historisches Umfeld (13.–20. Jh.)* (Europäische Hochschulschriften, XXIII, 497) (Frankfurt a. M., etc.: Peter Lang, 1994), p. 513 sk.

[11] R. Jehuda b. Smuél he-Haszid (1150–1214) könyve, az askenázi zsidó kegyesek (*haszidei Askenáz*) szellemi mozgalmának egyik főműve. – Kiadása: *Das Buch der Frommen nach der Rezension in Cod. de Rossi No. 1133*, ed. Jehuda Wistinetzki (Berlin: Mekize Nirdamim, 1891), reprint, *Széfer haszidim / Sepher chassidim* (Jerusalem: A. Korman, 1998); fordítása: Avraham Yaakov Finkel, *Sefer Chasidim. The Book of the Pious, by Rabbi Yehudah heChasid* (Northval, NJ – London: Jason Aronson, 1997). – Lásd még fentebb, #19.

[12] Vö. Lev. 6,3.

[13] A *desen* szó mássalhangzóinak számértéke: 354.

ben feltett, szám szerint összesen 267 kérdésre adott válaszait foglalja magában, ezt a gyűjteményt halála után tanítványai szerkesztették meg. Fennmaradtak magyarázatai (*biur*) Rasi Tóra-kommentárjához. Az étkezés stb. halákhikus előírásait (*isszur ve-hettér*, "tiltás és megengedés") tárgyalja *Slosim ve-sés searim* ("Harminchat kapu / fejezet") című könyve, amely azonban kéziratban maradt, és a benne foglalt szabályok csak R. Iszerlejn tanítványai révén terjedtek el.[14]

A következő néhány szövegrészlet (#40–45) R. Jiszráél Iszerlein *Terumat ha-desen* című responsum-gyűjteményéből való.

KIADÁS

• R. Jiszráél b. Petahja Iszerlejn, *Biurei Maharaj* (Venecia / Venezia: Daniel Bomberg, 1519) (magyarázatok Rasi Tóra-kommentárjához; első kiadás; további kiadások is).

• R. Jiszráél b. Petahja Iszerlejn, *Terumat ha-desen*, I (Venecia / Venezia: Daniel Bomberg, 1519); II: *Peszakim u-khetavim* (Venecia / Venezia: Daniel Bomberg, 1519) (első kiadás; további kiadásai: Velence: Justinian, 1546; Fiorda / Fürth: Icik ben Leib, 1778; Sudylków: David ha-Madpisz, 1835).

• R. Jiszráél b. Petahja Iszerlejn, *Terumat ha-desen*, I – *Terumat ha-desen*, II: *Peszakim u-khetavim* (Varsa / Warszawa: H. Schriftgiesser und B. Setzer, 1882) (egy kötetben).

• R. Jiszráél b. Petahja Iszerlejn, *Terumat ha-desen*, ed. Shmuel Avitan, I–II (Jerusalem, 1991) (a varsói kiadás új lenyomata).

• Büchler Sándor, *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1901), p. 517, s. v. Válás (részlet).

IRODALOM

• Pollák Miksa, *A zsidók Bécs-Ujhelyen* (Budapest: Athenaeum, 1892) / Max Pollak, *Die Juden in Wiener Neustadt* (Wien: Jüdischer Verlag, 1927).

• Abraham Berliner, "Rabbi Isserlein. Ein Lebens- und Zeitbild", *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judenthums*, 18 (1869), pp. 130–135, 177–181, 224–233, 269–277, 315–323.

• Shlomo Eidelberg, *Jewish Life in Austria in the XVth Century as Reflected in the Legal Writings of Rabbi Israel Isserlein and His Contemporaries* (Philadelphia: Dropsie College, 1962).

• Simha Katz, "Isserlein, Israel ben Pethahiah", in: *Encyclopaedia Judaica*, IX (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 1080–1081.

• David Tamar, "Demuto ha-ruhanit sel R. Jiszráél Iszerlejn", in: uő, *Mehkarim be-toldot ha-jehudim be-Erec Jiszráél u-ve-arcot ha-mizrah* (Jerusalem: Moszad ha-Rav Kuk [Kook],, 1981), pp. 55–68.

• Yedidya A. Dinari, *Hakhmei Askenáz be-silhei jemei ha-beinajim* (Jerusalem: Moszad Bialik, 1984), pp. 297–313.

• Yisrael Yaakov Yuval, *Hákhámim be-doram* (Jerusalem: Magnes Press, 1989), Index, s. v.

Scheiber Sándor, "Héber és jiddis kútforrások és adatok Magyarország történetéhez", *Lymbus Művelődéstörténeti Tár*, 2 (Szeged, 1992), pp. 7–18, no. 18.

• Mordechai Breuer, "R. Israel Isserlein", in: Arye Maimon, Mordechai Breuer & Yacov Guggenheim, Hrsg., *Germania Judaica*, III: *1350–1519*, Teilbd. 2 (Tübingen: J. C. B. Mohr / Paul Siebeck, 1995), p. 1625 sk., s. v. "Wiener Neustadt", no. 13b, § 15.

• Shlomo J. Spitzer, *Bne Chet – Die österreichischen Juden im Mittelalter* (Wien, etc.: Böhlau, 1997), p. 181 skk.

[14] Lásd alább, #54.

ואומר מורי הגאון ז"ל פה בנוישטט נהג השר לכתוב כל שום וחניכה, וכן הגדולים שלפניו נהגו כן והוא אחריהם. אבל בשטייר"ן, מעהר"ן, פול"ן ובהג"ר לא נהגו לכתוב, וכן מקדם באושטרייך לא נהגו לכותבו.

רבי ישראל ב"ר פתחיה איסרלין, תרומת הדשן, חלק ב', פסקים וכתבים (ווארשא תרמ"ב), סי' ח, סי' קמב.
הלכות ומנהגי רבינו שלום מנוישטט (דרשות מהר"ש) (ירושלים תשנ"ז[2]), עמ' רלא, סי' י'.

És azt mondja tanítóm, a *gáon*[15] – emléke legyen áldott –, hogy itt Nojstatban (NVYŚ/ŠṬṬ) az úr (*szár*)[16] azt szokta írni, hogy "minden név és becézőnév" (*kol sum ve-hanikha*),[17] és ugyanígy tettek előtte is a nagyok (*gedolim*), és ő követte őket. De Steiernben (Ś/ŠṬYYRN), Mehrnben (MʿHRN), Polinban (PVLN) és Hágárban (HGR) nem szokták ezt írni, és azelőtt Auszterrejkhben (ʾVŚ/ŠṬRYYK) sem így írták.

• R. Jiszráél b. Petahja Iszerlejn, *Terumat ha-desen*, II: *Peszakim u-khetavim* (Varsa / Warszawa, 1882), nos. 8 és 142.
• *Hilkhot u-minhagei Rabbeinu Salom mi-Nojstat (Derasot MAHARAS)*, ed. Shlomo J. Spitzer (Jerusalem: Makhon Yerushalayim, 1997[2])p. 231, no. 10.

MEGJEGYZÉS

A fenti szöveget[18] a *gáon*-ra, R. Salomra hivatkozva tanítványa, a *Terumat ha-desen* szerkesztője jegyezte le először.

R. Salom megjegyzése, mint több hasonló is,[19] megállapítja, hogy a válólevelek egyik formulájánál, amely a nevek kimerítő feltüntetését helyettesítheti, Steiermark, Morvaország, Lengyelország és Magyarország szokása megegyezik a régi ausztriai szokással, de különbözik a Wiener Neustadtban újabban – az ő korában – használatostól.

[15] Ti. R. Jiszráél Iszerlejn.
[16] Vagy: "fejedelem", ti. R. Salom.
[17] Feltüntetve, például, a becézőnév is. – bT Gittin 34b (Toszafot); R. Joszéf Karo, *Sulhan arukh*: "Even ha-ezer", no. 129, kül. § 5 stb.
[18] Héberből fordította Komoróczy Szonja Ráhel.
[19] Lásd fentebb, #13, Megjegyzés.

41

Jiszráél ben Petahja Iszerlejn

TUDÓS ELKÖLTÖZÉSE MAGYARORSZÁGRÓL MORVAORSZÁGBA

A XV. század középső harmada

רבי ישראל ב"ר פתחיה איסרלין

הגירת חכם מהונגריה למוראביה

שליש השני של המאה ה-טו

IRODALOM

• Scheiber Sándor, "Héber és jiddis kútforrások és adatok Magyarország történetéhez", *Lymbus Művelődéstörténeti Tár*, 2 (Szeged, 1992), pp. 7–18, no. 18.

(...) דאין כח ביד תלמיד חכם זה למחות בחבירו שיקבע דירתו אצלו ולקחת תורת "חבר עיר". וכן הוריתי למה"ר ישראל יצ"ו בהיותו אצלי בנוישטט כאשר מה"ר געדל מאודנבורק רצה לקבוע דירתו אליו לברונא.

רבי ישראל ב"ר פתחיה איסרלין, תרומת הדשן, חלק ב', פסקים וכתבים (ווארשא תרמ"ב), סי' קכח.

(...) Az illető Talmud-tudósnak (*talmid hákhám*) nincs joga megakadályozni, hogy társa (egy városban) lakjon vele, és megkapja a város tanult férfia (*havér ír*)[1] címet.[2] Ugyanezt (a véleményt) mondtam[3] tanítónk, R. Jiszráélnek[4] – őrizze őt Sziklája és szabadítója –, amikor nálam tartózkodott Nojstatban (NVYŚ/ŠṬṬ), arra vonatkozóan, hogy tanítónk, R. Gedl Odenburkból ('VDNBVRQ)[5] vele (egy városban) akart lakni Brunában (BRVN').

• R. Jiszráél b. Petahja Iszerlejn, *Terumat ha-desen*, II: *Peszakim u-khetavim* (Varsa / Warszawa, 1882), no. 128.

MEGJEGYZÉS

A községi rabbi intézménye a középkorban, a XV. század előtt, ismeretlen volt, kialakulása ebben az időben kezdődött. Korábban is voltak rabbik, akik ellátták a vallási és jogi funkciókat, illetve

[1] Havér ír: "a város tanult (férfi)a", lásd bT Megilla 27b; Hullin 94a.

[2] Illetve az ezzel járó jogokat. (BV)

[3] Szó szerint: "tanítottam"; értsd: döntést hoztam. (SchmHI)

[4] R. Jiszráél Brunáról van szó.

[5] Ez a Gedl (Gád) egy másik forrásban (R. Joszéf b. Mose, *Leket joser*, II, no. 94) mint bécsi lakos szerepel. Lehetséges, hogy a bécsi kiűzetéskor (1421) költözött el Sopronba.

tanították a közösséget, de a rabbiság mint foglalkozás és állás új fejlemény. Kialakulását a megelőző időszak eseményei segítették elő, főként a XIV. század közepén, a pestisjárvány kapcsán lábrakapó zsidóüldözések. A szellemi élet elsorvadt, a községek elöljáróinak (*parnászim*) erősebb lett a hatalma, ezért a rabbik is megpróbálták növelni befolyásukat környezetükre. Ebben a helyzetben gyakran vetélytársat láttak azokban a kollégáikban, akik ugyanabban a községben vallási funkciókat akartak ellátni. R. Iszerlejn, mint a szövegből kitűnik, ellenezte ezt a felfogást: a községi rabbi tisztség monopóliumát.

R. Jiszráél Bruna, abban az időben, amikor Brünnben lakott, felkereste R. Iszerlejnt Wiener Neustadtban, hogy panaszt tegyen nála az ödenburgi R. Goddel (Gedl) miatt, utóbbi ugyanis szeretett volna letelepedni az ő városában. Iszerlejn megmagyarázta neki, hogy nincs semmiféle jogcíme arra, hogy a városban ő egymaga legyen a rabbi.

A válasz érinti R. Ansel (Anselm) ha-Lévi Szegal és R. Jiszráél Bruna későbbi vitájának tárgyát Regensburgban (1446). E vita során a brünnihez hasonló helyzetben R. Ansel a monopoliumát fenyegető R. Jiszráélt akarta távol tartani Regensburgtól.[6]

[6] Lásd alább, #51, Bevezetés.

42

Jiszráél ben Petahja Iszerlejn

EGY HITEHAGYOTT VÁLÓLEVELE

A XV. század középső harmada

רבי ישראל ב״ר פתחיה איסרלין

הלכות כתיבת גיטין למומר

שליש השני של המאה ה-טו

IRODALOM

• Scheiber Sándor, "Héber és jiddis kútforrások és adatok Magyarország történetéhez", *Lymbus Művelődéstörténeti Tár*, 2 (Szeged, 1992), pp. 7–18, no. 18.

(...) ואשר כתבת אתה עמיתי כ״ץ דיש להתיר (...) אפילו אם נמצא אחר כך שאין שמו כך. וכתבת דזה נמי החזיק שמו בפרישפורק יותר משלושים יום קודם נתינת הגט אליה בן דן. דע כי הביאו ראיה זו מהר״י ומהר״א מארץ הגר. והשבתי להם (...) ואשר באת לצדד להתיר מטעם דמעיקרא קידושי טעות הוו, משום שהעידו עליו שהיה מומר שתי פעמים ולא עשה תשובה כהוגן כלל, כאותם הריקים הסובבים שהמירו ופעמים חוזרים ומחזיקים עצמם כיהודים ופעמים כנכרים לפי תומתם.

(...)

אבל אם דעתכם נוטה להתיר אינני קורא תגר ומעמער ואפילו להיות סותרין לא אהיה. ואם דעתכם להטיל על מהר״א כ״ץ באוב״ן תוכלו לו בודאי לכתוב לו משמי שלא אהיה קורא תגר ומערער ומתמיה כל עיקר.

נאם הקטן והצעיר שבישראל.

רבי ישראל ב״ר פתחיה איסרלין, תרומת הדשן, חלק ב׳, פסקים וכתבים (ווארשא תרמ״ב), סי׳ קלח.

(...) És ahogyan írtad, Kac barátom, (a válólevelet) el lehet fogadni, (...) még akkor is, ha utóbb kiderül, hogy a neve[1] másképpen van (írva). És azt írtad, hogy az illető több mint harminc nappal a válólevél átadása előtt Priszpurkban (PRYŚ/ŠPVRQ)[2] Élija ben Dán[3] néven volt ismert. Tudd meg, hogy ugyanilyen bizonyítékot hoztak Hágár (HGR) földjéről R. A.-

[1] Ti. a férj neve.

[2] Preszpurk: Pressburg / Pozsony (Bratislava).

[3] A neve Élija ben Netanél volt, lásd Joszéf b. Mose, *Leket joser*, ed. Jaakov Freimann, II (Berlin: Zwi Hirsch Itzkowsky, 1904), p. 27.

tól[4] és R. J.-től,[5] és én válaszoltam nekik. (...) És azzal kapcsolatban, hogy te engedélyezted ezt,[6] abból a megfontolásból, hogy ez a házasságkötés eleve hibás volt, mert tanúsították róla,[7] hogy két alkalommal is elhagyta a hitét, és egyáltalán nem csinált visszatérést (*tesuva*),[8] ahogyan az szükséges, éppúgy, mint azok a semmirekellők, akik vallást cseréltek, és hol visszatérnek, és úgy tesznek, mintha zsidók volnának, hol pedig mintha keresztények (*nocrim*), ahogyan a kedvük tartja.

(...)

Ha a véleményetek a megengedésre hajlik,[9] én nem emelek kifogást, és nem fellebbezek ellene, és később sem vitatom. Ha a véleményetek arra hajlik, hogy rábízzátok tanítónkra, R. A. Kac-ra (Mahara Kac), Ovenben ('vbn), megírhatjátok neki a nevemben, hogy nem fogok kifogást emelni vagy fellebbezni ellene, és egyáltalán nem fogok megütközni rajta.

Jegyzi a fiatal és kicsiny, Izráelben.[10]

• R. Jiszráél b. Petahja Iszerlejn, *Terumat ha-desen*, II: *Peszakim u-khetavim* (Varsa / Warszawa, 1882), no. 138.

= Kohn Sámuel, *Héber kutforrások* (1881), p. 58, no. XI.

MEGJEGYZÉS

A rabbi, akit R. Jiszráél Iszerlejn mint "Kac barátom"-at szólít meg, esetleg R. Jozman ha-Kohén (Kac / Katz), Nojstatban (Wiener Neustadt). A XV. század közepén élt. Fennmaradt néhány kérdés, amelyeket a kor neves rabbijaihoz intézett, vagy amelyekkel őhozzá fordultak.[11] R. Kac azonosítása azonban bizonytalan. Jaakov Freimann a *Leket joser* kiadásához írt Bevezetésében[12] a nevet (מהר"א כ"ץ / Mahara Kac) az illető egy levelének teljes aláírása alapján kijavítja (מהר"א ק"ץ / Mahara Qac), és úgy ítéli meg, hogy a szóban forgó személy "tanítónk, R. Avraham Katzenellenbogen" lehetett. Ebben az esetben azonosítható vele R. A.[13] is, aki nem volt *kohén*.

Ebben a responsumban R. Kac egy válólevél érvényessége tekintetében fordult kérdéssel R. Jiszráél Iszerlejnhez.

Az eset lényege az, hogy egy budai zsidó férfi,[14] aki Pozsonyban is megfordult, és többször is kitért, de időközben elvett egy zsidó nőt, válólevelet adott át a feleségének. A Wiener Neustadt-i rabbi érvényesnek tekinti ezt a válólevelet, annak ellenére, hogy a férfinak időközben más lett a

[4] R. Avraham budai rabbi. Neve a responsum végén: "Mahara Kac, Ovenben." Mahara: Moreinu ha-Rav Avraham, "tanítónk, R. Avraham"; Kac: *kohén cedek* / ha-Kohén. – Lásd még alább, #53, Megjegyzés.

[5] R. Júda, budai rabbi.

[6] Ti. a válást.

[7] Ti. a szóban forgó Élija ben Dánról.

[8] Ti. a zsidó hitre / a zsidóságba.

[9] Értsd: ha a válólevelet érvényesnek minősítitek.

[10] R. Jiszráél Iszerlejn aláírása.

[11] Személyéhez lásd Yisrael Yaakov Yuval, *Hákhámim be-doram* (Jerusalem: Magnes Press, 1989), pp. 142, 204–206, 390, 426.

[12] Joszéf b. Mose, *Leket joser*, ed. Jaakov Freimann, I–II (Berlin: Zwi Hirsch Itzkowsky, 1903–1904; reprint, Jerusalem, 1964).

[13] Lásd alább, #53.

[14] Lásd alább, #43–44.

neve; értsd: legutóbbi kitérése alkalmából nyilván keresztény nevet vett fel. R. Jozman azzal érvelt, hogy maga a házasság volt érvénytelen, mert a férfi elhagyta a hitét. Ez az érv azonban csak akkor állhatja meg a helyét, ha az illető a házasságkötés idején ténylegesen nem tartozott a zsidó községhez.

A rabbi indulatos megjegyzése a vallásukat "kedvük" – pillanatnyi érdekeik – szerint cserélgető zsidókról azt jelzi, hogy a jelenség előfordult az askenázi világban.

A szombat elválasztása az utána következő héttől (*havdála*)

43

Jiszráél ben Petahja Iszerlejn

HÁZASSÁGI AKADÁLY FELOLDÁSA

A XV. század középső harmada

רבי ישראל ב״ר פתחיה איסרלין

היתר עגונה

שליש השני של המאה ה-טו

IRODALOM

• Scheiber Sándor, "Héber és jiddis kútforrások és adatok Magyarország történetéhez", *Lymbus Művelődéstörténeti Tár*, 2 (Szeged, 1992), pp. 7–18, no. 18.

על דבר האשה מרת קהעוץ שהיתה בשכבר אשת יצחק מזלצפורק, שנפל בה ספיקא אי שריא היא לאינסובי לעלמא.

והתירה מחותני הישיש מוהר״ר טעביל לאינסובי לעלמא מטעם תרתי שריותא. חדא מחמת שנתגרשה ממנו ע״י גט לפני המשפט באובן, כאשר מבוארת אותה סיבה ומהותה בכתב מוהר״ר טעביל ומתוך העדויות הכתובים בכתבו.

והאריך הרב הנזכר למעלה בראיות וטעמים להתיר.

רבי ישראל ב״ר פתחיה איסרלין, תרומת הדשן, חלק ב׳, פסקים וכתבים (ווארשא תרמ״ב), סי׳ קלט (ראה גם סי׳ קצז).

Kheuc (QHᶜVC)[1] úrnő asszony ügyéről, aki korábban a zalcpurki (ZLCPVRQ)[2] Jichak felesége volt, és aggály merült fel benne az iránt, hogy van-e joga férjhez menni akárkihez.[3]

Rokonom,[4] idős tanítónk, R. Tevil (ṬᶜBYL) úr megengedte, hogy férjhez menjen, két okból is. Az egyik, hogy válólevél alapján vált el tőle[5] Ovenben ('VBN) a törvény (*mispát*) szerint,[6] ahogyan annak okát tanítónk, R. Tevil irata kifejti, valamint a (R. Tevil) iratában leírt (egyéb) bizonyítékok alapján.

És a fent említett rabbi a kifejtett bizonyítékok alapján megengedte.[7]

[1] Női név.

[2] Zalcpurk: Salzburg.

[3] Szó szerint: "hogy feloldja az özvegységet"; értsd: van-e joga férjhez menni szabad akarata szerint.

[4] A héber szövegben a *mehuttan* szó szerepel. A középkortól kezdve így jelölték a házasság révén keletkezett rokoni viszonyt.

[5] Ti. Jichaktól, korábbi férjétől.

[6] Értsd: rabbinikus bíróság (*beit din*) előtt.

[7] Értsd: engedélyt adott a férjhez menésre.

• R. Jiszráél b. Petahja Iszerlejn, *Terumat ha-desen*, II: *Peszakim u-khetavim* (Varsa / Warszawa, 1882), no. 139.[8]

MEGJEGYZÉS

Aguna. Az eltűnt férj holttá nyilvánítási eljárása. A feleség / özvegy helyzete

Iggun, "akadályoztatás" – *aguna*, "(az újabb házasságkötésben) akadályoztatott asszony". A férjezett asszony, aki külön él a férjétől, anélkül, hogy válólevelet (*gét*) kapott volna tőle, vagy pedig bizonyítani tudná, hogy férje elhunyt, ő maga tehát özvegy, héberül: *aguna*. Jogi helyzete rendezésre szorul. A *halákha* szerint ugyanis a házasság kétféleképpen szűnhet meg: válólevéllel vagy a férj halálával. A válólevelet a férj adja, de a rabbinikus bíróság (*beit din*), amely erre jogosult, csak a két fél megállapodása alapján állíthatja ki. A férj nélkül, akár ha nem egyezik bele a válásba, akár pedig ha eltűnt, és nem érhető el: válás nem lehetséges. Az eltűnt férj a dolog természete szerint nem tud válólevelet adni. Ilyen esetben, amíg hitelt érdemlő módon nem állapítják meg a halálát, felesége nem elvált és nem is özvegy (*aguna*): nem mehet újra férjhez. Az *aguna* súlyos emberi és halákhikus problémája mindenképpen megoldást kíván, avégett, hogy a ténylegesen férj nélkül maradó asszony újra férjhez mehessen, létfenntartása és életkörülményei rendeződjenek. A Talmud (a Jevamot traktátus), illetve az ebben illetékes jogtudósok rengeteget foglalkoztak a feloldás módozataival (*hattárat agunot*), elvont formában is, de kiváltképpen a gyakorlatban, a mindennapi életben. Az akadályoztatás (*iggun*) megszűntét – megfelelő bizonyítékok alapján – a rabbinikus bíróság döntése mondhatja ki, ez a döntés pótolja a válólevelet, általa nyílik meg az asszony számára a lehetőség arra, hogy újabb házasságot kössön.[9] Ha az elhunyt férjnek fivére van, rendezni kell a sógorházasság (*jibbum / levirátus*) ügyét is.

Az *aguna* ügyekben a decisorok többnyire könnyítő döntést hoztak. (SchmHI)

[8] Hasonló a gyűjtemény egy másik responsuma (no. 197) is. Lásd alább, #45.

[9] M. Jevamot 15,1 sk.; Edujot 1,12; Rambam, *Mismé Tora*: Hilkhot Gérusin, 13; R. Joszéf Karo, *Sulhan arukh*: "Even ha-ezer", no. 17.

44

Jiszráél ben Petahja Iszerlejn

ISMÉT A HÁZASSÁGI AKADÁLY ÜGYÉBEN

A XV. század középső harmada

רבי ישראל ב״ר פתחיה איסרלין

עוד בעניני היתר עגונה

שליש השני של המאה ה-טו

IRODALOM

• Diamant Gyula, "Egy soproni tudós rabbi a XV. században", *Magyar-Zsidó Szemle*, 9 (1893), p. 598. (SchmHI)

• Scheiber Sándor, "Héber és jiddis kútforrások és adatok Magyarország történetéhez", *Lymbus Művelődéstörténeti Tár*, 2 (Szeged, 1992), pp. 7–18, no. 18.

שלום רב לאהובי הר״ר אברהם.

לא אוכל להתאפק מלכתוב לך קנטורים על דבר הגט. (...) ואשר כתבת דבאובן חדש הר׳ אהרן חזן ידע בשני השמות מחמת הכתובה שהיתה מונחת בקופסא, כבר כתבתי לכם שלא ראיתי ומצאתי בכל דבריכם הראשונים שבאובן חדש לא ידעו אלא משם דן ובאובן ישן לא ידעו אלא משם נתן, הרי אהרן חזן לפניכם תדרשהו אם ידע ושם על לב כלום מה שכתוב היה בכתובה.

(...)

מסקנא דמילתא כבר כתבתי גם כן למהר״ר יודא כך. אילו התרתם והכשרתם הגט בלתי ידיעתי, לא הייתי קורא תגר כל כך, מפני שלבי אומר לי דאותו רווק שיקר במזיד להעלות לו שם אב מהקידושין, ועל ידי כך החליף השם, ולעולם דן היה שמו. אמנם מאתי לא תצא הוראה להתיר כלל.

רבי ישראל ב״ר פתחיה איסרלין, תרומת הדשן, חלק ב׳, פסקים וכתבים (ווארשא תרמ״ב), סי׳ קפד.

Nagy üdvözlet a szeretett R. Avraham úrnak.[1]

Nem tudom megállni, hogy a válólevél ügyében ne írjak neked kellemetlen dolgokat. (...) Amint írod, Új-Ovenben (*Oven hadas*) (ʾVBN HDŚ/š) Aharon úr, a kántor (*hazzán*) a dobozba tett házasságlevél (*ketubba*) kapcsán mindkét névről tudott. Már megírtam nektek, hogy nem láttam és nem találtam meg korábbi szavaitokban azt, hogy (az illető) Új-Ovenben (ʾVBN

[1] Ugyanaz, akit egy már idézett szöveg (lásd fentebb, #42) mint R. A.-t említett, "Hágár földjén"; a két adat kölcsönösen kiegészíti egymást.

HDŚ/Š) csak Dán néven, Ó-Ovenben (*Oven jásán*) ('VBN YŚ/ŠN) pedig csak Nátán néven volt ismert.[2] Nemde Aharon úr, a kántor helyben van, kérdezzétek meg, hogy tudta-e ezt, és észrevette-e, hogy mi áll a házasságlevélben.[3]

(...)

Az üggyel kapcsolatos következtetést már megírtam tanítónknak, R. Júda úrnak[4] is. Ha a válólevelet a tudtom nélkül érvényesnek fogadnátok el, akkor nem tiltakoznék miatta különösebben, mert a szívem azt súgja: az a legényember szándékosan hazudott, hogy a házasság révén névhez jusson, s ezért változtatta meg a nevét, holott mindig is Dánnak hívták.

Mindazonáltal én nem fogok olyan (értelemben) tanítást adni számukra, hogy a dolog megengedhető.

• R. Jiszráél b. Petahja Iszerlejn, *Terumat ha-desen*, II: *Peszakim u-khetavim* (Varsa / Warszawa, 1882), no. 184.

= Kohn Sámuel, *Héber kutforrások* (1881), p. 58 sk., no. XI.

MEGJEGYZÉS

A címzett, "Rav Avraham", azaz R. Avraham ha-Kohén (KAC / Katz), budai rabbi volt, valószínűleg R. Jiszráél Iszerlejn tanítványa. Talán az említett R. Júda / Jehuda úgyszintén. A responsumból kiderül a budai kántor (*hazzán*) neve is (Aharon). A két budai rabbi a kérdéses válólevél ügyében hosszas levelezést folytatott mesterükkel. A Wiener Neustadt-i rabbi itt, ha nem is engedékenyebbnek, de megértőbbnek mutatkozott, mint helybéli kollégájához intézett levelében.[5] Megértette, hogy egy ide-oda csapódó zsidó házasság révén szeretett volna "név"-hez, azaz egzisztenciához – lakhatási engedélyhez stb. – jutni.[6]

Ó-Oven, Új-Oven. A mai Óbuda neve a XIII. század közepéig Buda volt, és csak ettől az időtől kezdve kezdték Óbudának (*Vetus Buda*) nevezni, tekintettel arra, hogy IV. Béla király alatt a Várhegyen kiépült az új királyi vár és a szomszédságában elterülő település, amelynek eleinte Új-Buda, hamarosan pedig egyszerűen Buda volt a neve. Ó-Oven a mai Óbuda legdélibb része, másképpen: Újlak (a Lajos utca – Zsigmond utca – Császárfürdő környéke).

A responsum közvetett bizonyítékot szolgáltat arra nézve, hogy az adott időben Budán nemcsak a Várhegyen éltek zsidók: "Ó-Oven"-ben, a történeti Óbuda legdélibb részén szintén.

[2] Vö. fentebb, #42, jegyzet.
[3] Ketubba: házasságlevél.
[4] A szóban forgó budai rabbi.
[5] Lásd fentebb, #42.
[6] Dán – Nátán személyéhez lásd még alább, #53, Függelék.

45

Jiszráél ben Petahja Iszerlejn

ÍTÉLET EGY KITÉRT VÁLÓLEVELE ÜGYÉBEN

A XV. század középső harmada

רבי ישראל ב״ר פתחיה איסרלין

פסק דין בענין גט מומר

שליש השני של המאה ה-טו

שלום רב לאהובי שאירי מהר״ר מיישטרלין י״ץ.

על דבר הגט הניתן באובן, הלא ידעת שכבר נדרשתי על ככה מהח״ר הירץ [מרגלית: ממה״ר הירץ כהן; מהר״ח: מוה״ר הירץ (!)], וכמדומה לי שדבר השאלה היתה שהאשה נשאת כבר באותו גט, וע״כ כתבתי להתיר בדיעבד אם נשאת. וסבורני שאם הייתי נדרש בלא נשאת לא הייתי מחמיר לאסור, כל שכן שיש טורח גדול להמציא [גט] אחר מן המומר.

רבי ישראל ב״ר פתחיה איסרלין, תרומת הדשן, חלק ב׳, פסקים וכתבים (וארשא תרמ״ב), סי׳ קצז.
רבי יעקב מרגלית, סדר הגט (ירושלים תשמ״ג), עמ׳ קכא (ד).

Nagy üdvözlet szeretett rokonomnak, tanítónk, R. Meiszterlejn (MYYŚ/ŠṬRLYN) úrnak – őrizze őt Sziklája.

Azzal a válólevéllel (*gét*) kapcsolatban, amelyet Ovenben ('VBN) adtak, bizonyára tudod, ez ügyben már magyarázatért fordult hozzám tanítónk, R. Hirc (HYRC),[1] és úgy emlékszem, az volt a kérdés, hogy az asszony már férjhez ment annak a válólevélnek alapján. Azt írtam, hogy ha így van, utólagosan[2] engedélyezhető. És úgy vélem, hogy ha megkérdeztek volna, amikor még nem ment férjhez, akkor sem lettem volna szigorú, és nem tiltottam volna meg, különösen azért, mert tudjuk, hogy egy kitérttől nagyon nehéz új válólevelet kikényszeríteni.

• R. Jiszráél b. Petahja Iszerlejn, *Terumat ha-desen*, II: *Peszakim u-khetavim* (Varsa / Warszawa, 1882), no. 197.
• R. Jaakov Margalit, *Széder ha-gét he-arokh ve-ha-kácár*, ed. Yitzhak Satz (Jerusalem: Makhon Yerushalayim, 1983), p. 121 (4).

MEGJEGYZÉS

A levél címzettje, R. Meiszterlejn (Hajjim ben Jichak), R. Jiszraél Iszerlejnnél valamivel fiatalabb Wiener Neustadt-i rabbi volt.[3]

A szövegben említett R. Hirc [Kohén] nyilván budai rabbi volt: Cvi / Hirsch ha-Kohén.

A férj kitérése természetszerűen megnehezítette a zsidó vallási előírásoknak megfelelő válólevél beszerzését.

[1] Var. (Margalit): Hirc Kohén.

[2] Szó szerint: "ha már férjhez ment".

[3] Személyéhez lásd Arye Maimon, Mordechai Breuer & Yacov Guggenheim, Hrsg., *Germania Judaica*, III: *1350–1519*, Teilbd. 2 (Tübingen: J. C. B. Mohr / Paul Siebeck, 1995), p. 1628, s. v. "Wiener Neustadt", no. 13b, § 30; Shlomo J. Spitzer, *Bne Chet – Die österreichischen Juden im Mittelalter* (Wien, etc.: Böhlau, 1997), p. 180 stb.

46

Joszéf ben Mose

ÜNNEPI BOR TÁROLÁSA

1440–1460 k.

יוסף בן משה

דיני יין של קדוש

1460–1440 בין

Joszéf ben Mose (1423–1490 k.) a bajorországi Höchstädtból (a Duna bal partjánál) való, nevezték Jozel (Joszelejn) Hochstadtnak is. Ifjú éveiben Augsburgban tanult. Fiatal korában Landauban élt. Innen nősült is az 1430-as évek legvégén vagy valamivel később. Egy időben Regensburgban is tartózkodott. Mesterei voltak: R. Jaakov Vejl (Augsburg),[1] R. Jehuda ben Eliezer ha-Lévi Minc[2] (a MAHARI Minc) (ca. 1408–1506) (Padua)[3] és mások. Azután Wiener Neustadtban telepedett le. Itt mintegy tíz esztendőn át tanult R. Jiszráél Iszerlejnnél; *Leket joser* ("Jogos kalászolat") című munkájában számos mozzanatot örökített meg, nagyobb részben a saját feljegyzései alapján, mestere életéből és tanításából. Valószínűleg ő volt az első, aki responsum-gyűjteménye kiadásában az *Arbaa turim*[4] szerkezetét vette alapul.

A *gáon*, akit Joszéf ben Mose a *Leket joser* lapjain gyakran emleget, egykori mestere, R. Jiszráél Iszerlejn.

A következő négy szövegrészlet (#46–49) Joszéf ben Mose *Leket joser* című könyvéből való.

KIADÁS

• Joszéf b. Mose, *Leket joser*, ed. Jaakov Freimann, I–II (Berlin: Zwi Hirsch Itzkowsky, 1903–1904) (első kiadás, a szerző Münchenben őrzött kézirata alapján; a II. kötet elején Bevezetés található Jaakov Freimanntól; reprint, Jerusalem, 1964).

IRODALOM

• Jaakov Freimann, in: Joszéf b. Mose, *Leket joser*, ed. Jaakov Freimann, II (Berlin: Zwi Hirsch Itzkowsky, 1904; reprint, Jerusalem, 1964), p. XXXII.

[1] Személyéhez lásd még alább, #68, Bevezetés.

[2] Minc: Mainz.

[3] Paduai rabbi (a XV. század második fele). Személyéhez lásd Jaakov Freimann, in: Joszéf b. Mose, *Leket joser*, II (Berlin: Zwi Hirsch Itzkowsky, 1904), p. XXXII. Responsumait fiának, R. Avraham ben Jehuda Mincnek a veje, R. Méir ben Jichak Katzenellenbogen adta ki, a sajátjaival együtt: *SuT MAHARI Minc u-MAHARAM Padua* (Venecia / Venezia, 1553).

[4] *Arbaa turim* ("Négy sor / sorozat") (Ex. 28,17) / *Turim* / *Tur*: R. Jaakov b. Ásér (1250 k.–1327) könyve, amely "négy sorozat"-ban (amit a címe jelent) rendszeresen összegezi a Talmud halákhikus előírásait. R. Joszéf Karo ezt a mintát követte a *Sulhan arukh* szerkezetében, és ezután ennek rendje szerint volt szokás kiadni minden halákhikus tartalmú gyűjteményt, legyen az responsum (*tesuva* / *SuT*), novella (*hiddus*) stb. A négy sorozat címe: "Orah hajjim" ("Az élet ösvénye", Ps. 16,11); "Jore déa", ("A tudás tanítója", Jes. 28,9); "Even ha-ezer" ("Segítség köve", I. Sam. 4,1), "Hósen mispát" ("Ítéletmondás", Ex. 28,15).

• Yedidya A. Dinari, "Joseph (Joselein) Ben Moses", in: *Encyclopaedia Judaica*, X (Jerusalem: Keter, 1972), col. 234.
• Yisrael Yaakov Yuval, *Hákhámim be-doram* (Jerusalem: Magnes Press, 1989), Index, s. v.
• Scheiber Sándor, "Héber és jiddis kútforrások és adatok Magyarország történetéhez", *Lymbus Művelődéstörténeti Tár*, 2 (Szeged, 1992), pp. 7–18, no. 17.

(...) ופעם אחת נשלח לו דורון מפרעספורק חבית קטן כנגד ארבע מדות יין משובח, ואמר הביאו החבית אל בית החורף, ואינך צריך לילך בכל פעם אל המרתף.

(...)

יוסף בן משה, לקט יושר, חלק א' (ברלין תרס"ג), עמ' 86.

(...) Egy alkalommal ajándékot (*doron*) küldtek neki[5] Preszpurkból (PRʿSPVRQ), egy kis hordót, mintegy négy mérőnyi (*midda*) kitűnő borral, és azt mondta: Vigyétek a hordót a téli házba,[6] és (akkor) nem kell minden alkalommal lemenni a pincébe.

(...)

• Joszéf b. Mose, *Leket joser*, ed. Jaakov Freimann, I (Berlin: Zwi Hirsch Itzkowsky, 1903; reprint, Jerusalem, 1964), p. 86.

MEGJEGYZÉS

A történet a rabbi-ház életének egy apró mozzanatát villantja fel. A háznak több helyisége és pincéje is volt.

A Pozsonyból R. Iszerlejnnek küldött kiváló minőségű bort nyilván ünnepi alkalomra: a péntek esti *kiddus*-ra vagy a széder esti négy pohár bor parancsolatának teljesítésére szánták.[7]

[5] Ti. R. Jiszráél Iszerlejnnek.

[6] Téli ház: az a helyiség, ahol rendesen tartózkodnak.

[7] A széder este előírásaihoz, valamint a négy pohár borral kapcsolatos hagyományokhoz lásd R. Joszéf Karo, *Sulhan arukh*: "Orah hajjim", nos. 472 skk., illetve a *Peszah Haggáda* megfelelő szakaszát.

47

Joszéf ben Mose

A MAGYAR KIRÁLY HALÁLÁRÓL

1460 k.

יוסף בן משה

מותו של מלך הונגריה

1460 בערך

IRODALOM

• Marmorstein Arthur, "Magyar zsidó községek és tudósok egy XV. századbeli gyűjteményben", *Magyar Rabbik*, 2, no. 6 (1906), pp. 81–82. (SchS)

• Jaakov Freimann, in: Joszéf b. Mose, *Leket joser*, II (Berlin: Zwi Hirsch Itzkowsky, 1904; reprint, Jerusalem, 1964), p. 17 sk., jegyzet.

(...) זכורני שפעם אחת עמד כוכב בקיץ בתחלת הלילה ויש לו זנב כמראה אש ונמשך זנבו כנגד ב' אמות, ועמד כמה ימים שלא רצה הגאון ז"ל לראות אותו. לסוף הלך הגאון ז"ל על המגדל העומד ברחוב היהודים בניאושטאט לראות הכוכב, כי הכוכב עמד בצד צפון בשפולי רקיע. ואמר הגאון הזנב פנה לוינא. ובאותה שנה ניתן סם המות למלך מוינא בק"ק [דפראג] והוא בן הצורר שעשה גזירה מוינא. וגם המלך מהגרי היה נהרג בעירו.

(...)

יוסף בן משה, לקט יושר, חלק ב' (ברלין תרס"ד), עמ' 17–18.

(...) Emlékszem, hogy egy alkalommal nyáron, kora éjjel csillag állt az égen, lángcsóvaszerű farka volt, mintegy 2 könyök (*amma*) hosszúságú. És a *gáon*[1] – emléke legyen áldott – néhány napig nem akarta megnézni. Végül Neustatban (NY'VŚ/ŠṬ'Ṭ) felment a zsidók utcájában álló toronyba, hogy megnézze a csillagot, mert a csillag az égbolt északi részének alján állt. A *gáon* – emléke legyen áldott – azt mondta: "A farok[2] Vina (VYN')[3] felé fordul." Abban az évben a szent községben[4] halálos mérget adtak a bécsi királynak – ő a fia volt annak a szorongatónak, aki a bécsi üldöztetést (*gezéra*)[5] rendezte. A magyar(ország)i (HGRY) királyt[6] szintén az ő városában ölték meg.

(...)

[1] Ti. R. Jiszráél Iszerlejn.

[2] Ti. a Halley-üstökös csóvája.

[3] Vina: Bécs (Wien).

[4] Értsd: a városban, ti. Prágában. (A gáon előjelnek tekintette az üstökös farkát.)

[5] A zsidók kiűzetése Bécsből (1421), ezt V. Albert osztrák főherceg, a későbbi II. Albert rendelte el.

[6] Ti. V. László.

• Joszéf b. Mose, *Leket joser*, ed. Jaakov Freimann, II (Berlin: Zwi Hirsch Itzkowsky, 1904; reprint, Jerusalem, 1964), pp. 17–18.

MEGJEGYZÉS

A "csillag", amelyhez az emlékező megjegyzés kapcsolódik, nyilvánvalóan a Halley-üstökös volt.[7]

A visszaemlékezés időpontja R. Iszerlejn halála utánra tehető. Amúgy néhány évvel korábbi időről van szó: közelebbről, 1457 végéről.

A szerző – tévesen – két külön személynek veszi a bécsi uralkodót és a magyar királyt. "A bécsi király", László,[8] Prágában halt meg, hirtelen, de nem méregtől, hanem bubópestisben (1457. november 23).[9] Ugyanő volt "a magyar király". Hunyadi László (1433–1457), Hunyadi János néhai kormányzó (1446–1453) idősebbik fia, akinek V. László Budán nem sokkal korábban a fejét vétette (1457. március 16), nem volt király. Mindkét Lászlónak azonban Erzsébet nevű asszony volt az anyja, csakhogy az egyiknek Luxemburgi Zsigmond császár leánya, Albert király özvegye, a másiknak pedig Hunyadi özvegye, Szilágyi Erzsébet, és becsvágyó anyjuk királynak szánta mindkettejüket. A tévedést a sok névbeli hasonlóság okozhatta.

[7] A Halley-üstökös 1456. május vége és július közepe között volt látható. F. Richard Stephenson & Christopher B. F. Walker, Eds., *Halley's Comet in History* (London: British Museum Publications, 1985), p. 59.

[8] Posztumusz László cseh király (1440 / 1453–1457) / V. (Utószülött) László magyar király (1440 / 1452–1457) / László osztrák főherceg (1440 / 1453–1457); szülei II. Albert német-római és magyar király / Ausztriai Albert cseh király (1438–1439) és Erzsébet királyné (Luxemburgi Zsigmond császár leánya) voltak.

[9] V. László halálához lásd még alább, #116 (9).

48

Joszéf ben Mose

ELSŐSZÜLÖTT FIÚ KIVÁLTÁSA

1440–1460 k.

יוסף בן משה

דיני פדיון הבן

בין 1460–1440

(...) כתב הגאון ז"ל לאודנפורק, ואמר שראה פדיון הבן אצל שתייה לבד בלא אכילה, וגם ראה שאבי הבן פדה את בנו ואע"פ שאין הילד בעיר.

יוסף בן משה, לקט יושר, חלק ב' (ברלין תרס"ד), עמ' 62.

(...) A *gáon* – emléke legyen áldott – írt Odenburkba (ʾVDNBVRQ),[1] és elmondta, hogy látta elsőszülött kiváltását (*pidjon ha-bén*) oly módon, hogy csak ittak, és nem ettek, és szemtanúja volt annak is, hogy az apa kiváltotta a fiát, annak ellenére, hogy a gyermek nem is volt ott a városban.[2]

• Joszéf b. Mose, *Leket joser*, ed. Jaakov Freimann, II (Berlin: Zwi Hirsch Itzkowsky, 1904; reprint, Jerusalem, 1964), p. 62.

MEGJEGYZÉS

Az elsőszülött fiú kiváltásának (*pidjon ha-bén*) tórai parancsolatát[3] a következőképpen hajtják végre.[4] Az anya elsőszülött fiát a papi szolgálat – az Istennek szentelés – kötelezettsége alól egy hónapos korában kell kiváltani. A felmentés szertartását végző *kohén* díjazása öt *sekel* (mindig az éppen használatos pénzegységre átszámítva). A *kohén* vagy *lévi* fia, aki örökli apja státusát, mentes a kiváltás kötelezettsége alól, minthogy a szolgálat kötelezettsége számukra fennáll. Az ünnepélyes szertartás az előírt imákon kívül magában foglalja a jelképes "áldozati" étkezést (*kiddus*), ételt és italt is. A responsum a szertartás formálissá válásáról tudósít.

[1] Odenburk: Ödenburg / Sopron.

[2] Értsd: a szertartást a gyermek távollétében végezték el.

[3] Lásd Num. 18,15–16, valamint Ex. 13,11-16.

[4] Az elsőszülöttek kiváltásával kapcsolatos halákhikus rendelkezéseket lásd R. Joszéf Karo, *Sulhan arukh*: "Jore déa", no. 305.

49

Joszéf ben Mose

ROKON, AKI A GYÁSZ-HÉT FOLYAMÁN ÉRKEZIK MEG

1440–1460 k.

יוסף בן משה

קרוב המגיע בשבוע האבלות

בין 1460–1440

IRODALOM

• Scheiber Sándor, "Héber és jiddis kútforrások és adatok Magyarország történetéhez", *Lymbus Művelődéstörténeti Tár*, 2 (Szeged, 1992), pp. 7–18, no. 17.

(...) מעשה שבאה אבלה מפרעספורק לניאושטאט שהוא רחוק י' פרסאות בתוך השבעה, ואמר אפילו אם באה ביום השביעי מונה עמהם, ודוקא כשמצאם אבלים.

יוסף בן משה, לקט יושר, חלק ב (ברלין תרס"ד), עמ' 91.

(...) Megtörtént, hogy egy gyászban lévő nő Preszpurkból (PRᶜSPVRQ)[1] a gyász-hét ideje alatt ment a mintegy 10 mérföld (*parsza*) (távolság)ra lévő Neustatba (NY'VŚ/ŠṬ'Ṭ),[2] és (ő)[3] azt mondta: Ha (csak) a hetedik napon érkezett is meg, (a családtagok)kal együtt számolja őt is,[4] de csak abban az esetben, ha azok még gyászolnak.

• Joszéf b. Mose, *Leket joser*, ed. Jaakov Freimann, II (Berlin: Zwi Hirsch Itzkowsky, 1904; reprint, Jerusalem, 1964), p. 91.

MEGJEGYZÉS

A gyász előírásaihoz lásd fentebb, #28, Megjegyzés.[5]

A Pozsony és Wiener Neustadt közötti távolság lehetővé tette volna, hogy a gyászolásra kötelezett rokon idejében megérkezzék, és a gyász-hét teljes idejét a családdal együtt töltse el. Az adott ügyben a responsum, amely a pozsonyi esetre mint példára hivatkozik, engedékeny szabályozást érvényesít.

[1] Preszpurk: Pressburg / Pozsony.

[2] Bibliai alapon számolva 1 *parsza* = ca. 6 km. – A körülbelül 50 km nagyjából megfelel a Pozsony – Wiener Neustadt távolságnak.

[3] Ti. R. Jiszráél Iszerlejn.

[4] Ti. a gyász időtartamát tekintve. Ez közvetlen családtagok esetében 7 nap.

[5] Az idevágó előírás: Joszéf Karo, *Sulhan arukh*: "Jore déa", no. 375.

50

Jichak Carfati

FELHÍVÁS A ZSIDÓK ÁTTELEPÜLÉSÉRE A TÖRÖK BIRODALOMBA

A XV. század közepe

יצחק צרפתי

קול הקורא להגירת יהודים לקיסרות העות'מנית

מחצית המאה ה-טו

A szerző, bizonyos Jichak Carfati (ca. a XV. század közepe) – a szöveg szerint – Drinápolyban (Edirne) telepedett meg, és ott fogalmazta az alább idézett levelet. Forrásaink tudnak egy Jichak Carfati nevű személyről Karinthiában is (1428 k.),[1] nem lehetetlen, de nem is igazolható, hogy azonos volna a levél írójával. A levél valószínűleg valamikor a XV. század középső harmadában kelt.

KIADÁS

• Adolph [Aharon] Jellinek, *Kuntresz gezérot tatnu* (...) *ve-iggeret el kehillot ha-kodes ha-jehudim ha-nimcáim be-Askenáz* (...) *mé-ét Jichak Carfati – Zur Geschichte der Kreuzzüge. Nach handschriftlichen hebräischen Quellen* (Leipzig: Jaakov M. Goldberg, 1854), pp. 14–25.

• Heinrich Graetz, *Geschichte der Juden*, VIII (Leipzig: Ries'sche Buchdruckerei, 1864), pp. 446–450 / VIII[3] (Leipzig: Oskar Leiner, 1890), pp. 437–440, Note 6: "Der Ruf aus der Türkei an die Juden Deutschlands, das Land ihres Elends zu verlassen..." (részletek).

• Shlomo A. Rosanes [Salomon Abraham Rosanès], *Divrei jemei Jiszráél be-Tógarma: al-pi mekorot risonim*, I (Huszjatin:[2] Hevrat Dovevei Sziftei Jesénim, 1907; újabb, bővített kiadás, Tel-Aviv: Devir, 1930[2]), p. 15–16, p. 238.

IRODALOM

• Shlomo A. Rosanes [Salomon Abraham Rosanès], *Divrei jemei Jiszráél be-Tógarma: al-pi mekorot risonim*, I (Huszjatin: Hevrat Dovevei Sziftei Jesénim, 1907; újabb, bővített kiadás, Tel-Aviv: Devir, 1930[2]), pp. 15–16, p. 238.

• Bernard Lewis, *The Jews of Islam* (Princeton: Pronceton University Press, 1984), p. 135 sk.

• Esther Benbassa & Aron Rodrigue, *The Jews of the Balkans. The Judeo-Spanish Community, 15th to 20th Centuries* (Jewish Communities of the Modern World) (Oxford: Blackwell, 1995), p. 4 (a körlevél alább nem idézett részeinek fordítása).

[1] Lásd Yisrael Yaakov Yuval, *Hákhámim be-doram* (Jerusalem: Magnes Press, 1989), p. 216.

[2] Husiatyn (Ukrajna).

אל קהילות הקודש היהודים הנמצאים באשכנז, להודיע להם מטוב ארץ תוגרמה ויתרון מלכות ישמעאל. (...) אל קהילות הקודש היהודים הנמצאים באשכנז השוכנים בערי שואבן, רינוס, שטיירמארק, מעהרין ואונגריא.

(...)

אהרון יעלליגעק, קונטרס גזרות תתנ"ו לרבינו אליעזר ב"ר נתן הנודע בשם הראב"ן ואגרת אל קהילות הקדש היהודים הנמצאים באשכנז להודיע להם מטוב ארץ תוגרמה ויחדון מלכות ישמעאל מאת יצחק צרפתי (לפסיא תגי"ר), עמ' 15–16.

Heinrich Graetz, *Geschichte der Juden*, VIII (Leipzig, 1864), pp. 446–450 / VIII[3] (Leipzig, 1890), pp. 437–440, Note 6.

שלמה א' רוזאנס, דברי ימי ישראל בתוגרמה, חלק א' (תל אביב 1930), עמ' 15–16, עמ' 238.

Az Askenázban lévő zsidók szent községeihez, hogy tájékoztassuk őket Tógarma országának[3] jósága, Jismáél királyságának[4] előnye felől. (...) Az Askenázban lakó zsidók szent községeihez, akik Svabn (ś/šv'bn),[5] Rajnosz (rynvs),[6] Stejermark (ś/štyyrm'rq), Mehrin (m'hryn)[7] és Ungarija ('vngry') városaiban laknak.

(...)

• Adolph [Aharon] Jellinek, *Kuntresz gezérot tatnu* (...) – *Zur Geschichte der Kreuzzüge. Nach handschriftlichen hebräischen Quellen* (Leipzig: Jaakov M. Goldberg, 1854), pp. 15–16.

• Heinrich Graetz, *Geschichte der Juden*, VIII (Leipzig: Ries'sche Buchdruckerei, 1864), pp. 446–450 / VIII[3] (Leipzig: Oskar Leiner, 1890), pp. 437–440, Note 6.

• Shlomo A. Rosanes [Salomon Abraham Rosanès], *Divrei jemei Jiszráél be-Tógarma: al-pi mekorot risonim*, I (Huszjatin: Hevrat Dovevei Sziftei Jesénim, 1907; újabb, bővített kiadás, Tel-Aviv: Devir, 1930[2]), p. 15–16, p. 238.

MEGJEGYZÉS

A levél címzésében használt formula Askenázként megnevezi, Svábföld (Schwaben), a Rajna-vidék (Rheinland), Stájerország (Steiermark) és Morvaország (Mähren) mellett, Magyarországot is.

Jichak Carfati a levélben elmondja, hogy felkereste őt két askenázi zsidó, bizonyos Kalman és David ha-Kohén, és arra kérték, hogy intézzen levelet az Askenázban élő zsidókhoz, és ajánlja figyelmükbe az Oszmán birodalmat, amely – szemben Askenázzal, ahol üldöztetésben van részük – szívesen látja őket, és a biztonságos élet lehetőségét nyújtja számukra. Törökország örömmel vette volna, ha a Nyugat-Európából kivándorló zsidók nem Palesztinába mennek, amit a hagyományos vallási értékrend eszményített, hanem inkább a fővárosba vagy Kis-Ázsiába, ahová egyébként a szultánok erőszakkal is áttelepítettek zsidókat.

A továbbiakban a levél említést tesz arról, hogy a velencei dózse[8] megtiltotta, hogy a város hajói zsidókat szállítsanak a Földközi-tengeren át, ennek oka, úgymond, az volt, hogy a jeruzsálemi

[3] Törökország.
[4] Az iszlám királysága.
[5] Svabn: Svábföld.
[6] Rajnosz: Rajna-vidék.
[7] Mehrin: Morvaország.
[8] Ebben az időben: Tommaso Mocenigo, illetve Francesco Foscari.

zsidók Dávid király sírját a saját fennhatóságuk alá akarták vonni. A tilalmat 1428 után is többször megújították, és ismeretes, hogy még a század közepén is érvényben volt. A hivatkozás a korlátozó intézkedésekre és a tengeri út nehézségeire Törökországot mint kivándorlási célt Palesztinánál előnyösebbnek akarta feltüntetni.

A péntek esti gyertyák meggyújtása (*hadlákat nérot*), jellegzetesen olaszországi askenázi gyertyatartóval

51

Jiszráél ben Hajjim Bruna

ELŐIMÁDKOZÓ KINEVEZÉSE

1470 k.

רבי ישראל ב"ר חיים ברונא

מינוי שליח ציבור

בערך 1470

R. Jiszráél ben Hajjim Bruna / *mi-Bruna* (a MAHARIB / MAHARI Bruna) (ca. 1400–1480) kezdetben a schweidnitzi[1] R. Davidnál tanult. Később R. Jiszráél Iszerlejn és R. Jaakov Vejl voltak a támogatói, mindkettejükkel sokat levelezett halákhikus kérdésekkel kapcsolatosan, R. Vejl a rokona (*mehuttan*) is volt.[2] Kezdetben a morvaországi Bruna (Brünn / Brno) szent községének volt a rabbija. 1446 k. házassága révén Regensburgba költözött. Ott vita támadt közte és a helybeli rabbi, R. Ansel (Anselm) ha-Lévi Szegal között a rabbiságot illetően. R. Ansel *jesivá*-ja mellett maga R. Jiszráél is szeretett volna egy *jesivá*-t nyitni, ezt a szándékát azonban előbbi hevesen ellenezte. Amikor észlelte a feszültséget, R. Jiszráél Lengyelországba akart költözni, talán emiatt börtönbe zárták (1454), és csak két hét múltán szabadult. A község 1458-ban ismét kétségbe vonta az illetékességét. 1468-ban III. Frigyes német-római császár (1452–1493) birodalmi rabbivá nevezte ki, és kiváltságlevelet adott neki: ő és családja Ausztria bármely helységében adófizetés kötelezettsége nélkül letelepedhetett. Az 1460-as évek végén ismét Brünnben volt rabbi, R. Mose Minccel[3] egyidejűleg. 1474-ben, idős korában újra börtönbe zárták: egy kitért zsidó jelentette fel rágalmazó váddal (vérvád), maga a császár és II. (Jagello) Ulászló cseh király (1471–1516) léptek fel érdekében erélyesen a helyi hatóságoknál. Szabadulása után fiához költözött, Prágába, és ott röviddel később meghalt.

R. Jiszráél Bruna a különböző – egymással esetleg nem is összefüggő – szöveghelyeket kombináló rabbinikus szövegértelmezés (*pilpul*) mestere volt. Egész életét viszályok kísérték, beleértve a rabbik jogállásával kapcsolatos vitákat, amelyek során, már Brünnben is, ő maga autoriter igényekkel lépett fel. A szellemi fölényt fontosabbnak tartotta, mint az egyéb tekintélyt. Maga is megemlíti, hogy a gyülekezete nem találta őt rokonszenvesnek, több más rabbi – R. Ansel, R. Joszéf Kolon[4] stb. – határozottan fellépett ellene. Postumus gyűjteménye összesen 248 responsumot tartalmaz.[5]

A következő két szövegrészlet (#51–52) R. Jiszráél Bruna responsum-gyűjteményéből való.

[1] Szilézia, ma: Świdnica (Lengyelo.).

[2] Lásd R. Jaakov b. Jehuda Vejl, *SuT MAHARI Vejl* (Jerusalem: Tiferet ha-Tora, 1959, 1988[2]), no. 151. (SchmHI)

[3] R. Mose Minc / Müntz / Mainz a XV. század egyik legnagyobb befolyású rabbija, mesterei R. Jaakov ben Jehuda Vejl és R. Jiszráél ben Petahja Iszerlejn voltak (lásd fentebb, #39 és #40, resp.); legismertebb tanítványa pedig R. Joszéf b. Mose, a *Leket joser* szerzője (lásd fentebb, #46). Tevékenységéhez lásd alább, #55, Bevezetés. – Személyéhez lásd Shlomo Tal, "Mintz, Moses ben Isaac", in: *Encyclopaedia Judaica*, XII (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 65–66.

[4] Személyéhez lásd alább, #92, jegyzet.

[5] Ugyanannyit, mint a rabbinikus hagyományban a pozitiv vallási parancsolatok (*micva*) száma.

KIADÁS
• *SuT R. Jiszráél b. Hajjim mi-Bruna* (Szaloniki, 1788) (első kiadás; sok hibát tartalmaz).
• *SuT R. Jiszráél b. Hajjim mi-Bruna* (Stettin, 1860).
• R. Jiszráél b. Hajjim Bruna, *Seélot u-tesuvot*, ed. Moshe Hirschler (Jerusalem: Boy's Town Jerusalem Press, 1960, 1973²).

IRODALOM
• B. Suler, "Rabbinische Geschichtsquellen: Responsen des R. Israel Bruna", *Jahrbuch der Gesellschaft für Geschichte der Juden in der Čechoslovakischen Republik*, 9 (1938), pp. 103–170. (SchmHI)
• Moshe Hirschler, "Mavo / Bevezetés", in: R. Jiszráél b. Hajjim Bruna, *Seélot u-tesuvot*, ed. Moshe Hirschler (Jerusalem: Boy's Town Jerusalem Press, 1960, 1973²).
• Israel Z. Kahane, "Bruna, Israel ben Hayyim", in: *Encyclopaedia Judaica*, IV (Jerusalem: Keter, 1972), col. 1417.
• Yisrael Yaakov Yuval, *Hákhámim be-doram* (Jerusalem: Magnes Press, 1989), Index, s. v.
• Mordechai Breuer, "R. Israel Bruna", in: Arye Maimon, Mordechai Breuer & Yacov Guggenheim, Hrsg., *Germania Judaica*, III: *1350–1519*, Teilbd. 2 (Tübingen: J. C. B. Mohr / Paul Siebeck, 1995), p. 1193 sk., s. v. "Regensburg", no. 13b, § 34.

נשאלתי בקהלת ברונא מארץ הגר אם למנות שליח ציבור בעל מום ובתו הרה לזנונים תחת בעלה שהלך לארץ רוסיא ושהה שם חמש שנים.
והשבתי שאין נכון בעיני.

רבי ישראל ב"ר חיים ברונא, שאלות ותשובות (ירושלים תשל"ג), סי' כה.

Megkérdeztek Bruna (BRVN') községében, Hágár (HGR) országából,[6] hogy kinevezhetnek-e olyan előimádkozót,[7] akinek testi hibája van, és leánya – mialatt a férje öt évig Ruszija (RVSY') országában[8] tartózkodott – paráznaság folytán teherbe esett.
Azt feleltem, hogy nem tartom helyesnek a dolgot.

• R. Jiszráél b. Hajjim Bruna, *Seélot u-tesuvot*, ed. Moshe Hirschler (Jerusalem: Boy's Town Jerusalem Press, 1960, 1973²), no. 25.

MEGJEGYZÉS
Bruna / Brünn megjelölése mint Magyarországhoz tartozó városé csak Hunyadi Mátyás cseh királysága (1469–1490) idején, tehát valamikor 1469 után volt lehetséges. (KA)

[6] Bruna: Brünn / Brno.
[7] Az előimádkozó alkalmasságát illetően lásd fentebb, #20, Megjegyzés.
[8] Itt: Galicia keleti része.

52

Jiszráél ben Hajjim Bruna

EGY VÁC KÖRNYÉKÉN MEGGYILKOLT ZSIDÓ

1470 k.

רבי ישראל ב״ר חיים ברונא

רצח יהודי בקרבת העיר וואץ

1470 בערך

במותב תלתא בי דינא הוינא ואתא לקדמנא ר׳ נהוראי ב״ר משה ז״ל והעיד בתורת עדות, וזה לשונו: הייתי בעיר גונדיש והיה שם ערל אחד מעיר וואסין ושמו מטחית ושאלתי לו אם יודע דבר מהריגת היהודי הנהרג בשדה קרוב לעיר וואסין. והשיב לי: ראיתי אחד מושלך אצל באר מים קרוב לכפר לנגפוא. ואמרתי לו מנלך שהוא יהודי. ואמר לי וכי אתה סבור שאיני מכיר אותו אייזיק הלא הכרתיו לפני ד׳ או ו׳ שנים, וגם סרבל שלו היה גראב ובתי שוקיים היו לבנים וראשו היה קצת קרח למעלה מעל מצחו ופדחתו עד לאחורי ראשו. ושאלתי אם אתה מכיר אותם שהרגו אותו. והשיב לי אני מכירם בטוב והם שני שורפי גחלים שקורין ולער ושם האחד מיהאל ושם השני לאשלו, והנני אבקשך שלא תגלה הדבר כלל כי אני ירא מהם פן יוודע להם ויהרגוני.

ולאחר מכן נכנסתי עם הערל מטחית הנ״ל עוד בדברים ואמר: מה אומר מה אדבר את חטאי אני מזכירך היום שאני מודה שגם ידי היתה בו עם חבירי הנ״ל שהרגוהו וגם הכיתי אותו בסכין גדול על ראשו פציעה גדולה אצל פדחתו, לכן הנני בידך לעשות לי הטוב בעיניך והתפללו בעדי לשם לסלוח לי עוון זה, עד כאן לשונו.

(...)

רבי ישראל ב״ר חיים ברונא, שאלות ותשובות (ירושלים תשל״ג), סי׳ רטז.

Összeült a háromtagú[1] bíróság (*bei dina*),[2] és elénk jött[3] Nehoraj (NHVR'Y) úr, Mose úr – emléke legyen áldott – fia, és tanúvallomást tett a tanúskodás törvénye szerint, és ezek a szavai. "Gondis (GVNDYŚ/Š) városában[4] voltam, és volt ott egy körülmetéletlen (férfi) (*árél*) Vaszin (VV'SYN)[5] városából, a neve Mathit,[6] és megkérdeztem tőle, hogy tud-e valamit a Vaszin(hoz)

[1] A rabbinikus bíróságnak, elnökével együtt, három tagja van.
[2] Szó szerint: "a bíróság három(tagú) ülésén".
[3] A bevezető formula arámiul.
[4] Gondis: talán Gyöngyös.
[5] Vaszin: valószínűleg Vacin / Vác.
[6] Mint a Mattitjáhu / Mátyás / Matyi.

közeli mezőn megölt zsidóról. Azt felelte: »Láttam valakit egy kút mellé vetve, Langafu (LNGPV') falu[7] közelében.« Én azt mondtam: »Honnan tudtad, hogy zsidó?« Ezt válaszolta: »Azt gondolod, hogy nem ismertem Ejziket? 4 vagy 6 évvel (ezelőtt) ismertem meg. A köntöse durva,[8] lábszára fehér, a feje a homlokától a feje búbjáig egy kissé kopasz.« Azt kérdeztem: »Ismered talán azokat is, akik megölték?« Azt válaszolta: »Jól ismerem őket. Két szénégető volt, akiket *vler*-nek (VL'R)[9] hívnak, az egyikük Mihál (MYH'L),[10] a másik László (L'Š/ ŠLV) névre hallgat. De arra kérlek, hogy egyáltalán ne áruld el a dolgot, mert félek, hogyha megtudják ezt, megölnek engem is.«

Ezek után ismét beszéltem a fent említett körülmetéletlen Mathittal, aki azt mondta: »Mit mondhatnék?[11] Arról a bűnömről van szó, amelyet most beismerek,[12] hogy a fent említett társaimmal együtt az én kezem is benne volt a gyilkosságban. Egy nagy késsel sebet ejtettem a fején a homloka mellett. Ezért, nos, itt vagyok, tegyél velem, amit jónak látsz, és kérlek, imádkozzatok az Istenhez, hogy bocsássa meg nekem ezt a bűnt.«"

Eddig az ő szavai.

(...)

• R. Jiszráél b. Hajjim Bruna, *Seélot u-tesuvot*, ed. Moshe Hirschler (Jerusalem: Boy's Town Jerusalem Press, 1960, 1973²), no. 216.[13]

= Kohn Sámuel, *Héber kutforrások* (1881), p. 60 sk., no. XII.

MEGJEGYZÉS

Ez a responsum is *aguna*-üggyel foglalkozik.[14] Egy keresztény férfi és társai megöltek egy zsidót, és az özvegy családjogi helyzetének rendezése érdekében tisztázni kellett a körülményeket, illetve bizonyítani a férj halálát. A rabbinikus bíróság csupán az *aguna* ügyében hallgatta meg az egyik tettest, bizonyos "Matyi"-t, magával a gyilkossággal nem foglalkozott, erre egyébként nem is volt illetékes. Hogy a világi hatóságok milyen vizsgálatot folytattak a gyilkosság ügyében, arra nézve a responsumban nincs utalás.

Válaszában R. Jiszráél Bruna a fenti tanúvallomások alapján nem látja bizonyítottnak a szóban forgó férfi (bizonyos Ejzik) halálát, és ezért nem engedélyezi, hogy a férfi felesége ismét férjhez menjen. (BV)

A helységnév azonosítása problematikus. Kohn Sámuel javaslata (Leányfalu) mellett mérlegelni kell a következőt. "Langafu": esetleg a Lángfő nevű helység Tolna vármegyében, a mai Alsónyék mellett.[15] "Vacin" esetleg lehetett Bács: a két nevet német oklevelek gyakran összekeverik, és Lángfő nincs messze Bácstól. (EP – KA)

[7] Kohn Sámuel szerint: talán Leányfalu. Lásd *Héber kutforrások* (1881), p. 60.

[8] Durva: a héber eredetiben a *grab* vagy *grob* szó áll, nyilvánvalóan a német *grob* szóból.

[9] Vler: valószínűleg a német *Köhler* szóból, ami szénégetőt jelent (*Kohle*, "szén").

[10] Mihály.

[11] Gen. 44,16 nyomán. (BV)

[12] Gen. 41,9 nyomán.

[13] A stettini kiadásban (1860) és innen Kohn Sámuelnél: no. 214. (SchmHI)

[14] A tárgyhoz lásd fentebb, #43, Megjegyzés.

[15] Csánki Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, III (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1897; reprint, Budapest: Állami Könyvterjesztő Vállalat Reprint Sorozata – Dabasi Nyomda, 1985), p. 439.

53

Anonymus & Avraham Kac (Katzenellenbogen)

VÁLÓLEVÉL KÜLDÉSE BUDÁN

A XV. század közepe

מחבר בלתי ידוע ורבי אברהם ק"ץ (קצנלנבויגן)

מסירת גט – צורת כתיבת השם בודה

מחצית המאה ה-טו

A *Széder gét askenázi* – az askenázi világban a válólevelek kiállításával, átadásával stb. kapcsolatban felmerült kérdéseket tárgyaló gyűjtemény – két érdekes szakasza Budát érinti.

(1)

Anonymus

VÁLÓLEVÉL KÜLDÉSE

1443

מחבר בלתי ידוע

מסירת גט על ידי שליח

1443

מהרי"ש שלח גט מנוישטאט לאובן והיה ידוע שלא היו שם ב' עדים שמכירים האשה שהיא אשתו של המגרש וגם השליח לא הכירה שהיא אשתו אבל בנוישטאט היו עדים. האחד היה במנטא בשעה שנשא המגרש והשני היה סמוך למנטא בשעה שנשאה. והניח מהרי"ש להעיד העדים בנוישטאט בעת מינוי השליח לפני השליח שאותה הנא בת זנויל מירץ [שהיא אשת המגרש]. ואין צריכין להעיד באובן בשעת נתינת הגט כי אם שהמתגרשת היא בת זנויל מירץ. אינן צריכין להעיד באובן שוב שהיא אשת משה הנ"ל מאחר ששמע השליח מפי העדים בנוישטאט.

סדר גט אשכנזי, מהדורת יצחק סן (ירושלים תשנ"ח), עמ' קלד.

A MAHARIS egy válólevelet (*gét*) küldött Nojstatból (NVŚ/ŠTY'Ṭ) Ovenbe ('VBN). Tudni lehetett, hogy ott[1] nem volt 2 tanú, aki ismerte volna az asszonyt, az elváló férfi (*megorás*) feleségét, és a küldött (*saliah*) sem fogta fel, hogy az ő felesége. De Nojstatban voltak tanúk. Az egyik ott volt Mantában (MNṬ') akkor, amikor az elváló férfi feleségül vette az

[1] Ti. Budán.

asszonyt. A másik pedig Manta közelében volt akkor, amikor feleségül vette. A MAHARIS engedélyezte, hogy amikor a küldöttet megbízzák, a tanúk Nojstatban tanúságot tegyenek a küldött előtt, hogy az a bizonyos Hana, a Zanvilnek is nevezett Mirc leánya (az elváló férfi felesége). És a válólevél átadásakor Ovenben már nem kell tanúságot tenniük, csupán arról, hogy az elváló asszony a Zanvilnek is nevezett Mirc leánya, azt tehát, hogy a fent említett Mose felesége, Ovenben nem kell újra tanúsítani, mert a küldött ezt már Nojstatban hallotta a tanúktól.

• *Széder gét askenázi*, ed. Yitzhak Satz (Jerusalem: Makhon Yerushalayim, 1998), p. 134.

MEGJEGYZÉS

A MAHARIS, akinek eljárására a fenti szöveg hivatkozik, R. Jiszráél ben Petahja Iszerlejn.[2] Az ügy lényege abban áll, hogy a válólevél kiállítása során, amikor is szigorú szabályok határozzák meg az eljárás minden mozzanatát, R. Iszerlejn elfogadta a közvetett tanúvallomásokat, mégpedig olyanokat, amelyek az esetnek csak egyik vagy másik elemét igazolhatják, egymástól függetlenül. Rendelkezése valódi szabályozást jelentett az eljárásban, tanúsítja ezt, hogy hivatkozik rá R. Jehuda ben Eliezer ha-Lévi Minc (a MAHARI Minc[3]) és R. Mose ben Jiszráél Iszerlesz[4] is.

R. Jehuda Minc[5] közli a szereplők igazi nevét is. Az elváló férfi: Mose ben Nahman ha-Lévi. Felesége: Hana bat Smuél Mirc. Feleségének apja: Smuél Mirc, akit Zanvilnek is neveznek. A követ: Jaakov ben Cádok. R. Iszerlejn bíróságának (*beit din*) tagjai: R. Meiszterlejn (Hajjim ben Jichak)[6] és R. Slomo Carfati[7] (*dajján*). A döntés kelte: hétfő, (a hónap neve nincs feltüntetve), 24, 203., a kis időszámítás szerint.[8]

מצאתי בתיקון ישן מהרי"ש שלח גט מניישטאט לאובן, והיה מתיירא שבמקום הנתינה לא יהיו עדים המכירים האשה וגבה עדות במקומו שבת ראובן היא אשת שמעון המגרש ובמקום הנתינה לא הוצרכו אח"כ להעיד רק איזו היא בת ראובן אע"פ שלא ידעו לשם שהיא אשת שמעון. עכ"ל.

רבי משה ב"ר ישראל איסרליש, דרכי משה, טור (מהדורות מקובלות), חלק אבן העזר, סי' קמב (י).

Egy régi szabály(gyűjtemény)ben (*tikkun*) találtam, hogy a MAHARIS egy válólevelet küldött Najstatból (NYYŚ/ŠṬY'Ṭ) Ovenbe ('VBN). Az történt, hogy ott, ahol a válólevelet át kellett adni, nem voltak tanúk, akik ismerték volna az asszonyt. A MAHARIS ott, ahol ő volt, elfogadta a tanúságot, hogy az illető Reuvén leánya, és Simeon, az elváló férfi felesége, ott pedig, ahol át kellett adni a válólevelet, ezután nem kellett tanúságot tenni, csupán arról, hogy ki Reuvén leánya, annak ellenére, hogy azon a helyen nem tudták, hogy az illető egyszersmind Simeon felesége is. Eddig az ő szavai.

[2] Személyéhez lásd fentebb, #40.
[3] Személyéhez lásd fentebb, #46, jegyzet.
[4] Személyéhez lásd alább, #89.
[5] *SuT Mahari Minc u-Maharam Padua* (Venecia / Venezia, 1553): *Széder gittin ve-halica*, no. 21.
[6] Személyéhez lásd fentebb, #45.
[7] Közelebbről ismeretlen.
[8] 1443.

• R. Mose b. Jiszráél Iszerlesz, *Darkhei Mose*, apud *Tur*: "Even ha-ezer" (standard kiadások), no. 142, § 10.

(2)

Avraham Kac (Katzenellenbogen)

BUDA NEVÉNEK ÍRÁSMÓDJA VÁLÓLEVÉLBEN

רבי אברהם ק"ץ (קצנלנבויגן)

כתיבת השם בודה בגט

A szerző, R. Avraham Kac, Budáról, ugyanaz a személy lehet, mint a más forrásokban R. A. / MAHARA Kac / R. Avraham Katzenellenbogen stb. névvel említett személy.[9] R. Avraham Katzenellenbogen fiatal korában Augsburgban tanult R. Jaakov Vejlnél,[10] majd Regensburgban R. Jónánál.[11]

מה"ר יוסף ז"ל כתב פה אובן דיתבא על נהר דונאו ועל מים חמים מי מעינות, חסר וי"ו: מעינת. ומה"ר טעביל ז"ל כתבו פה מלא: מעינות. ומהר"ף כתב בפישטין [בפישטא] דמתקריא אלטן אובן מתא דיתבא על נהר דונאו ועל מי מעינות, ולא כתבו בו מים חמים, אע"פ שהמים חמים על שפת נהר דונאו בעבר הנהר שכנגדה. וגם סידר גט וכתב בבודאן דמתקריא אובן וכו'.

סדר גט אשכנזי, מהדורת יצחק סץ (ירושלים תשנ"ח), עמ' קסא.

Tanítónk, R. Joszéf – emléke legyen áldott – azt írta: "itt, Ovenben (ʾVBN), amely a Donau (DVNʾV) folyónál fekszik, és meleg vizű forrásoknál (MᶜYNVT)", "*váv*" (betű) nélkül (MᶜYNT). Tanítónk, R. Tevil – emléke legyen áldott – pedig azt írta: "itt (stb.)", de kiírva (MᶜYNVT).[12] És tanítónk, R. P.[13] azt írta: "Pisztinben (PYŚ/ŠṬYN),[14] amelyet úgy hívnak, hogy Alten Oven (ʾLṬN ʾVBN), amely a Donau (DVNʾV) folyónál és a forrásvizeknél fekszik". Azt azonban nem írták, hogy a forrás meleg vizű, annak ellenére, hogy a Donau folyó túlsó partján átellenben meleg a víz. És (R. Joszéf) kiállított egy olyan válólevelet is, amelyben azt írta, hogy "Budanban (BVDʾN), amelyet úgy hívnak, hogy Oven (ʾVBN)" stb.

• *Széder gét askenázi*, ed. Yitzhak Satz (Jerusalem: Makhon Yerushalayim, 1998), p. 161.

MEGJEGYZÉS

R. Avraham Kac (Katzenellenbogen) a helynevek feltüntetésének a válólevelekben megkívánt kimerítő pontossága miatt külön hangsúlyozza, hogy a Duna két partjánál fekvő városok, Budan (!), Oven (Óbuda), Pisztin (Pest) (és) Alt-Oven (Ó-Buda) mellett egyaránt meg kell említeni a

[9] Lásd fentebb, #42–44.
[10] Személyéhez lásd fentebb, #39.
[11] Talán azonos R. Jóna Askenázival (alább, #54).
[12] Ti. a "*váv*" betűt (*plene* írásmód).
[13] Pinhasz vagy Perec (?).
[14] Pest.

parton fakadó forrásokat.[15] A városnevek használatában azonban nála is némi zavar mutatkozik. Pest a Duna bal partján állt, az átellenes parton fekvő települést, a Gellért-hegy közvetlen környékét Kisebb Pestnek (*Minor Pest*) vagy Alhévíznek hívták.

A responsumban említett R. Joszéf esetleg azonos R. Joszéf Zalmonival.[16] R. Tevil pedig esetleg azonos R. Daviddal,[17] ugyanis Tevil a David név becéző alakja. Az R. P. rövidítés feloldása R. Pinhasz vagy R. Perec lehet.

(3)

FÜGGELÉK

Avraham Kac / Katzenellenbogen

(apud Joszéf ben Mose)

EGY RABBI GONDJAI

1472 előtt[18]

נספח

רבי אברהם ק"ץ (קצנלנבויגן)

(על ידי יוסף בן משה)

דאגתו של רב

לפני 1472

Joszéf ben Mose *Leket joser* című gyűjteménye[19] tartotta fenn R. Avraham Kac / Katzenellenbogen egyik levelét, amelyet a Wiener Neustadtban élő R. Jozel / Joszelejnhez (Joszéf ben Mose), a *Leket joser* szerkesztőjéhez írt.[20] A levélben Buda nincs megnevezve, még utalásokból sem azonosítható, ezért mi sem tekinthetjük biztosan Magyarországra vonatkozó forrásnak.

(...) כתב לי שאי' מוה"ר אברהם כ"ץ יצ"ו.

(...)

ויצאתי בעקבי דמורי הגאון ז"ל ואמרתי ללבי דאתתא דידן מחוייבת אשם על איחור נדרה יותר על פזורה ושכר טרחה על הדרך ומ"מ הקלתי עליה למאד שתתן רק זקוק כסף במזומן לבחורים מידה לידם והמותר תפרע תוך ד' שנים או ה' ותתן אותה בפרוטרוט לאיזה עניים שתרצה ועל זה תהא היא נאמנת ובפרט אחרי שר' קלמן כ"ץ י"ץ נתן לה רוב המעות ע"מ שתלך לא"י ומאז עד היום הזה לא דברה בי ולא שלחה לי יותר בעניין התרתה.

ורגילים הם פה בנדרים ושבועות ורובם אינם באים לשאל טרם שיעברו ויתגלה בהתייהו, ומטעמא דלעיל אני מזקיקם לתת דבר מועט לפחו' ס' פשיטים מידם ליד העניים וחלילה לי

[15] A budai meleg vizű forrásokhoz lásd még fentebb, #21 és #35.

[16] Alább, #81 (2), jegyzet.

[17] Alább, #54.

[18] Joszéf ben Mose *tammúz* hó 8, 232 (a kis időszámítás szerint) (1472. június 15) dátummal jegyzi a "Fogadalmak" című fejezetet, amelyben R. Avraham Kac neki írt levelét idézi. Maga a levél nyilván a XV. század közepén kelt.

[19] Lásd fentebb, #46.

[20] Héberből fordította Komoróczy Szonja Ráhel.

ליגע במתנתם אפי׳ באצבע קטנה. לדעתי בזמן היותי פה התרתי יותר נדרים ממה שהתיר אדוני מו׳ הגאון יצ״ו כל ימיו, ובודאי היה אדוני מורי הגאון י״צ מומחה ומוחזק לרבים בטרם התחלתי ללמוד תלמוד.

ירא שמים שהוא אצלי ורואה ושומע כל דבר כמוני בלי ספק אינו מפקפק במעשי כלל כי כלם מוכרחים וצורך גדול רק המקנאים בי והמתכבד בקלון אחרים חורשים עלי כאלה ונאמני׳ אם היה לי לכתוב משפטם על פנקסי והיה היכולת בידי לעשות בהם משפט כתוב לא בקשתי כ״א שיהיה נפשם פה תחת נפשי ואני במקום וארץ מולדתי באחת הקהילות.

והריני מתיר לאדו׳ מורי הגאון י״צ לכתוב תוך המדינה ולגזור חרם להגיד עלי את מי עשקתי ואת מי רצותי ומיד מי לקחתי כופר ואעלים עיני בו ואשיב. ש״ל יש בידי לשלם כל מה דמתעני עלי מדינא הי״ש ויתׄ׳ זכרו ברכני ברחמיו אשר איני צריך ועוסק בכל אלה ולא זו אלא אברר אשר הוצאתי לבחורים בעז״ה י״ש כפלים מאשר נפל לי מהרבנות מכל צד ואיזה בחור אשר לא שלמתי לו מה שנדרתי לתת לו להספקה יתבענו לפני כבוד אדוני מורי הגאון יצ״ו וכל אשר יחייבנו הגאון יצ״ו אפרע תחת פרוטה זהב. כבר בקשתי לכבוד מורי אדו׳ הגאון יצ״ו לשלוח לי בחורים ותיקין ועלי לתת להם כל מה שיפסוק ויקצוב עלי וכן אעשה עוד היום.

עתה מקרוב כתב לי אהובי הח״ר יעקב ריינר יצ״ו המשודך לבת ר׳ הושמן פה האם רצוני לתן ח׳ זהובים להר״ר חעביל [העביל / טעביל (?)] יצ״ו וגם לבחור חשוב עוד ד׳ זהובים ונעתרתי לו הש״י יודע אם יבואו החורף אם לא גרוע אחד היה בביתי אינו ראוי לתת לו ב׳ פשיטים להספקה נתתי לו בערך ב׳ זהובים וחצי זמן שתה בגניבה תמיד מאחד מחביותי של יין ובכן נתקלקל. באישון לילה לאחר חצות פתח כיפה שלי וגנב ממני לחם ובשר ויתר עניינים שאבדני מבעין כי הרגשתי בדבר מוציא לעז על ישיבתי מה אעשה שימצא שומעין לו כבר גליתי לך שמו וזולתו ורכיל הראשון ואיש בריתו המצורף לו שלום ברונער איני סבור ואיני מאמין שיהיה שום אדם שידבר בי שלא יספיק לו נהוגי עמו בתכלית הסיפוק עוד יש לי מקנא אחר אם היית חכם היית מבין בכמה ענינים ודברים (ומה אעשה שאין לבך עלך) בבלום שפתי אנצח כולם אי״ה ולא לחנם כתבתי לך עתה מעסק ההספק כי גם נגלה לאזני שנדבר בפני כבוד אדו׳ מו׳ הגאון יצ״ו בכהא״ג, והי״ש יודע שאיני מתנגד לכל הבחורים הלומדים אצלי בכלום אלא שלפעמים קשה עלי הרבות עסקיהם במשתאות ובהתערבותם בדברים שהם להמראת הבעלי בתים וכה״ג, וד״ל כי באלה ימעט כבוד הי״ש והישיבה בכל צד ומה אעשה שאיני נוחי מדעתי זאת תוך זמן קצר הכו כנגד י׳ זוגין זה את זה, ושלום ברונער גם אחד מהם הכה גיסו זוסמן כך קבל וצעק זוסמן עליו בפני ובפני רבים וכל המוכים צועקים ואין נענין לית דין ולית דיין, נאמנ׳ בשביל המלשינים אמשוך ידי מלדונם ולית דין ולית דיין כי מרוב רגילותם באלה לדעתי היה לי לפי המעשה והעניין כאשר אראנו ואשמענו לדונם מבטלים התמיד עד אשר לסוף ילאו מעצמם וכן ביתר עניינים לא לחנם אמרו חכמים מכין ועונשין שלא מן הדין (אדע) [אקרע] סגור לבם ובמה יסרו ולא אוכל לתת יד לפושעים טרם שאעסוק בם לרצונם אמשוך ידי מהם לגמרי.

ועוד אעתיק לך מתשו׳ א״מ הגאון מוהרי״ו ז״ל אשר השיב למהר״ש שפירא ז״ל וז״ל וזה האיש חייב מכת מרדות אכן אי בעי לתת כופר נפשו ממון במקום המלקות יתן ולפום גמלא

שיחנא לפי עושרו יתן על פיך לגבאי הצדקה והם יתנו לעניים ולת״ת עכ״ל. ומה להקל עליו פטרו בממון מכ״ש במקום שממון חמור עליהם יותר ולא יוסרו כלל כ״א בממון שיש לקחנו מהם ולחלקם לעניים ולת״ת.

יודיל מוויינשבורק [מווייישנבורק (!)] נשבע בפני שנגזל ונלקחו כל כתבים ממנו. עם מי שתוכל לעשות חלוף בעד זהב זה תעשה ואפרענו לו. כבר כתבתי לך כתב אות באות כזה, איני יודע אם הגיע לידך אם לא.

דע ששאירי מ׳ מוהר״ט מנורבערק כתב לי וז״ל ועתה אודיעך על הודאי ששם אבי אותו עיליש היה שמו נתנאל וכנויו היה דעלין לכן תסמוך על כתב הלז ולא היה שמו לא דן ולא נתן רק ששם אביו היה נתנאל וכנויו דעלין, עכ״ל.

וכל המחודש אתך הודיע׳ ואדו׳ מורינו הגאון יצ״ו פקו׳ א״א פעמים לשלום בשמי וכתבי זה קרא באזניו ואשר יורני תמיד אשמור לעשות ובשבחו.

כנ׳ וכנ׳ אהוב׳ בכל לב שארך ומשרתך אברהם מקצנאילנבוגן:

(...)

יוסף בן משה, לקט יושר, חלק ב׳ (ברלין תרס״ד), עמ׳ 26–27.

(...) Ezt írta nekem[21] a kedves rokonom, tanítónk, Avraham Kac[22] – őrizze őt Sziklája és szabadítója.

(...)

És tanítóm, a *gáon*[23] – emléke legyen áldott – nyomdokait követve, azt mondtam magamban, hogy az illető asszonynak büntetés jár azért, mert késlekedett teljesíteni az ígéretét, ezenfelül pedig azért, mert hanyag volt, és még tartozik az út költségeinek elszámolásával is. Mindenesetre, nagyon megkönnyítettem a dolgát, mert azt mondtam, hogy a tanulóknak (*bahurim*)[24] adjon tiszta készpénzt, saját kezéből az ő kezükbe, és a maradékot pedig a következő 4 vagy 5 évben ossza szét részletekben (*le-protrot*) a szegények között, (adja) azoknak a szegényeknek, akiknek csak akarja. De mindebben legyen megbízható, különösen azért, mert Kalman (QLMN) Kac[25] úr – őrizze őt Sziklája – a pénz nagy részét azzal (a céllal) adta neki, hogy elmenjen Erec Jiszráélbe. Az asszony azonban attól fogva mind a mai napig nem beszélt velem, és nem küldött[26] semmit (ígéretének) feloldásával kapcsolatban.

Az itteniek nagyon gyakran tesznek ígéretet (*néder*)[27] és esküt (*sevua*), és legtöbbjük el sem jön, (hogy feloldja), mielőtt megszegné, és lelepleződik a szégyene. És a fenti dolgok

[21] Ti. Jozlein: Joszéf ben Mose.

[22] Katzenellenbogen.

[23] Itt R. Jiszráél ben Petahja Iszerlejn; személyéhez lásd fentebb, #40.

[24] Bahur: a jesivában tanuló fiatalember; szó szerint: "legény" (*bóchur / bócher*).

[25] Közelebbről ismeretlen. – R. Jiszráél b. Hajjim Bruna, *Seélot u-tesuvot*, ed. Moshe Hirschler (Jerusalem: Boy's Town Jerusalem Press, 1960, 1973[2]), no. 98 említ egy regensburgi "tanult (*havér*) Kalman Kohén"-t; talán vele azonosítható. Egy – másik? – Kalmanhoz (Sopron) lásd alább, #55.

[26] Vagy: üzent.

[27] Ígéret / fogadalom (*néder*): A zsidó vallási hagyomány megkülönbözteti a fogadalmat és az esküt. A fogadalmat tevő önmagát kötelezi arra, hogy valamit, amire nem köteles, megtegyen, vagy valamit, ami egyébként megengedett, nem

miatt kénytelen vagyok valami kisebb büntetést kiróni rájuk, hogy legalább egy csekély összeget[28] adjanak saját kezükből a szegényeknek. És Isten ments, hogy az adományukhoz (*mattána*) hozzányúljak, akár csak a kisujjammal is. Véleményem szerint az alatt az idő alatt, amíg itt voltam, több ígéretet (*néder*) oldottam fel, mint uram, tanítóm, a *gáon*[29] – őrizze őt Sziklája és szabadítója – egész életében, bár biztos, hogy uram, tanítóm, a *gáon* – őrizze őt Sziklája – sokak számára hozzáértő (*mumhe*) és illetékes (*muhzak*) volt,[30] már azelőtt, hogy én elkezdtem volna Talmudot tanítani.

Bármely istenfélő (*jeré sámajim*), aki itt van nálam, és lát és hall mindent, mint én, kétségkívül egyáltalán nem kételkedik cselekedeteimben, hiszen mindannyian kénytelenek vagyunk (így tenni), és rá vagyunk kényszerülve (az ilyesmire). Csak akik irígykednek rám, és akik örülnek a mások gondjának, azok kételkednek bennem, pedig az igazság az, hogy ha ítéletüket fel kellene jegyezni a jegyzőkönyvben (*pinkasz*), és lehetőségem volna arra, hogy írásban ítélkezzem fölöttük, nem kérnék mást, mint hogy legyen mindenkinek a lelke itt, az én lelkem helyén, én pedig a szülőhelyemen, országomban, valamelyik községben.

És én ezennel megengedem uramnak, tanítómnak, a *gáon*-nak – őrizze őt Sziklája –, hogy küldjön szét egy levelet az országban, adjon ki ellenem tilalmat (*hérem*), amelyben megmondja rólam, hogy kit szipolyoztam ki, kit csaptam be, és kinek a kezéből vettem el váltságdíjat (*kofer*), és akkor lesütöm a szemem, és visszaadom. Istennek hála, módomban áll megtéríteni mindent, amit a hatóság megítél, az Áldott – a neve legyen áldott – kegyelmében megáldott engem, és nem szenvedek hiányt, nem azért foglalkozom vele, azonban tisztáznom kell, hogy a tanulókra (*bahurim*) az Örökkévaló – a neve legyen áldott– segítségével a kétszeresét is elköltöttem annak, ami nekem a rabbiságból kijutott minden oldalról, és bármelyik tanuló (*bahur*), akinek nem fizettem ki, amit megígértem, hogy ellátásra adok neki, az követelje tőlem tanítóm és uram, a *gáon* – őrizze őt Sziklája és szabadítója – tiszteletre méltó színe előtt, és mindazt, amivel a *gáon* – őrizze őt Sziklája és szabadítója – adósnak ítél, kifizetem, az utolsó arany fillérig.[31] Már régebben kértem tiszteletre méltó tanítómtól, uramtól, a *gáon*-tól, hogy küldjön hozzám tehetséges tanulókat, és én mindent megfizetek nekik, amit ő megítél és kivet rám, és így tennék akár ma is.

Most nemrég írt nekem barátom, a tanult (*havér*) Jaakov Reiner (RYYNR) úr – őrizze őt Sziklája és szabadítója –, aki házasságban van (*mesudakh*)[32] az itteni Huszman (HVŚ/ŠMN)[33] úr leányával, hogy akarok-e 8 aranyat (*zahuv*) adni R. Tevil[34] úrnak – őrizze őt Sziklája és

tesz. Az eskü a polgári perekben megengedett bizonyítási eljárások egyike. A fogadalom alól csak rabbinikus bíróság adhat, bonyolult eljárásban, feloldozást. Gen. 28,20; Num. 30,1-16; Deut. 23,24; bT Szanhedrin 68a; Hullin 2a. A fogadalommal kapcsolatos szabályokat a Talmud külön traktátusa foglalja össze (Nedárim). Az eskü megszegését vagy a hamis esküt büntetés szankcionálja.

[28] Betű szerint: "60 fillért(*pesitin*)".

[29] Itt és a továbbiakban a levél címzettje.

[30] Értsd: kizárólagos / elsőbbségi joga volt.

[31] Arany fillér: értsd: utolsó fillér.

[32] Értsd: a leányt eljegyezte / feleségül vette.

[33] Hauszman.

[34] A héber szövegben: Hevil (betűtévesztés nem lehet).

szabadítója –, továbbá még 4 aranyat egy fontos (*hasuv*) tanulónak, és azt válaszoltam neki, hogy (csak) az Örökkévaló – legyen áldott a neve – tudja, jönnek-e (tanulók) ezen a télen, vagy nem. Volt egy hitvány a házamban, aki még két fillért (*pesitim*) sem ér meg, és én adtam neki körülbelül 2 aranyat az ellátásra, és ő az idő felében titokban rendszeresen ivott az egyik boroshordómból, amely így megromlott. Az éj leple alatt, éjfél után kinyitotta a kamrámat, és kenyeret és húst lopott tőlem, meg egyéb dolgokat, és sokat vesztettem az ügyön. Úgy éreztem, hogy ez rossz hírbe keveri a jesivámat: mit teszek majd, ha kiderül, és neki fognak hinni? Már felfedtem neked a nevét és a társa nevét, az első fecsegőét (*rekhil*) és a szövetségeséét, aki társul szegődött hozzá, Salom Brunerét (BRVNʿR). Nem gondolom, és nem hiszem, hogy legyen bárki is, aki ellenem szólna, (és azt mondaná), hogy nem adtam meg neki mindent, amit csak adni lehetett. Van még egy irígyem, ha bölcs vagy, megérted, hogy mennyi dologban és ügyben vagyok benne, de befogom a számat, és – ha az Örökkévaló akarja – megbírok mindenkivel. És nem véletlenül írtam neked most az ellátási dolgokról, mert az is kiderült számomra, hogy beszéltek tiszteletre méltó uram, tanítóm, a *gáon* – őrizze őt Sziklája és szabadítója – előtt ilyen jellegű ügyekről, és az Örökkévaló – legyen áldott a neve – tudja, hogy nekem nincs ellenemre semmiben egyetlen tanuló sem, aki nálam tanul, csak néha nehéz számomra a sok ügyük, az ivászatok (*mistaot*), és az, hogy belekeverednek olyan ügyekbe, amelyek ingerlik (*le-hamraa*) a helybelieket (*baalei battim*),[35] és hasonló ügyek. Ez (elég) ahhoz, hogy (az ember) megértse, hogy ezek miatt csökkenhet tisztelet az Örökkévaló – legyen áldott a neve – iránt, és a jesiva iránt is, minden oldalról, és mit tehetnék, ha én sem vagyok nyájas modorú ebben. Rövid időn belül több verekedés is volt, mintegy tíz pár ütötte egymást, és Salom Bruner és közülük az egyik megütötték Zuszman (ZVSMN) sógorát, és Zuszman ráordított előttem és sokak előtt, de hát mindenki, akit ütnek, üvölt, és hiába, nincs ítélet és nincs bíró ez ügyben (*let din ve-let dajján*),[36] az árulkodók felől visszavonom a kezem, és nem ítélem el őket, nincs ítélet és nincs bíró ez ügyben (*let din ve-let dajján*), mert nem lehet ebben az ügyben ítélkezni, mivel nagyon gyakori az ilyen viselkedés, véleményem szerint (azonban) a jelen eset és ügy szerint kellene ítélkeznem, amint azt láttuk és hallottuk, ezek az imával sem törődve, kimerülésükig folytatják a verekedést. És egyéb ügyekben nem véletlenül mondták bölcseink,[37] hogy verést és büntetést lehet adni olyankor is, ha nincs rá törvény, feltépem a szívük zárját,[38] hogy ebben bűnhődjenek, mert nem tudok kezet nyújtani a bűnözőknek, ezért még az előtt, hogy az ő akaratuk szerint foglalkoznék velük, egészen visszavonom felőlük a kezem.[39]

[35] A többes szám a héberben a köznyelvi (jiddis) szóhasználat (/ *balebatim*) szerint.

[36] Értsd: nem lehet dönteni / igazságot tenni. bT Hagiga 14b sk.: két tórai parancs elvileg egyenértékű. Az ott felhozott példa: Engedelmeskedj apádnak, és kergesd el az anyamadarat a fészekről, mielőtt a tojást kiveszed. A történet: Egy apa szól a fiának, hogy hozzon neki egy tojást. A fiú engedelmeskedik, felmászik a fára, de az anyamadár ott ül a fészkén. Elkergeti az anyamadarat, és kiveszi a tojást. Amint mászna le a fáról, leesik, kitöri a nyakát, és meghal. Kérdés: hogyan lehetséges ez, hiszen a parancsolat (*micva*) teljesítéséért jutalom jár, nem büntetés. Látja az esetet Elisa ben Avuja, és azt mondja: Nincs bíró, és nincs ítélet.

[37] bT Jevamot 90b; bT Szanhedrin 46a.

[38] Hos. 13,8.

[39] Értsd: leveszem róluk a kezem.

És lemásolom még neked uram, tanítóm, MAHARI Vejl[40] *gáon* – emléke legyen áldott – válaszát, amelyet MAHARAS Sapirának[41] – emléke legyen áldott – válaszolt. És ezek a szavai. "Ennek az embernek botozás (*makkat mardut*) jár, de hadd váltsa ki büntetését a botozás helyett pénzzel, és a tevét ereje szerint rakd meg teherrel,[42] tehát gazdagsága szerint adjon a jótékonysági tisztviselőknek (*gabbaj cedáka*), és azok osszák szét a szegények között és a Talmud-Tora számára." Eddig a szavai. És ha az ő ítéletén lehetett könnyíteni, hogy vagyonából váltsa meg azt, akkor különösen (*mi-kol se-kén*) meg lehet ezt tenni olyan helyen, ahol a vagyon többet ér, és egyáltalán nem szoktak adni belőle, úgyhogy mi veszünk el tőlük, hogy szétosszuk a szegények között és a Talmud-Torának.

Judel (YVDYL), Vejszenburkból (VVYŚ/ŠNBVRQ),[43] megesküdött előttem, hogy kirabolták, és elvették tőle az összes iratát, ha valaki aranyra ki tudja cserélni őket, megfizetem neki. Már írtam neked egy levelet, betűről betűre mint ez, de nem tudom, megérkezett-e hozzád.

Tudd, hogy tanítónk, R. T(evil)[44] részéről rokonom Norberkből (NVRBʿRQ)[45] írt nekem, és ezek a szavai. "Ezennel tudatom veled (teljes) bizonyossággal, hogy annak az Elisnek (ʿYLYŚ/Š) az apja neve Natanél volt, és a ragadványneve (*kinnuj*) Delin (DʿLYN),[46] és így támaszkodhatsz arra az iratra, tehát nem Dán volt a neve, nem is Nátán, csak az apja neve volt Natanél, és a ragadványneve Delin."[47] Eddig a szavai.

Mindazt, ami újabban veled történt, tudasd velem, és az a megbízásom számodra, hogy urunknak, tanítónknak, a *gáon*-nak – őrizze őt Sziklája és szabadítója – add át ezernyi üdvözletem, és olvasd fel előtte ezt a levelemet; mindig ragaszkodom ahhoz, amire ő tanított, és azt teszem, dícsérvén őt.

Lelked az (én) lelkem, és egész szívével szeret téged rokonod és szolgád, Avraham Kacenelenbogen (QCN'YLNBVGN).

• Joszéf b. Mose, *Leket joser*, ed. Jaakov Freimann, II (Berlin: Zwi Hirsch Itzkowsky, 1904; reprint, Jerusalem, 1964), pp. 26–27.

MEGJEGYZÉS

R. Avraham Katzenellenbogen a levél itt közölt részének elején az ellen a vád ellen védekezik, hogy egy konkrét esetben, de általában is, túl szigorú büntetéseket szab ki a község tagjaira. Védekezésében előadja, hogy a község elfogadhatatlanul hanyag a fogadalmak megtartásában, illetve elfeledkeznek a feloldásról, ezért kénytelen legalább enyhén büntetni őket, az így befolyó összegeket azonban jótékonyságra, a szegények megsegítésére fordítja. Védekezik az ellen a vád ellen

[40] Személyéhez lásd fentebb, #39.

[41] R. Slomo Sapira, németországi rabbi a XV. század közepén. Személyéhez lásd Yisrael Yaakov Yuval, *Hákhámim be-doram* (Jerusalem: Magnes Press, 1989), pp. 245–256.

[42] bT Ketubbot 67a. – Szólás.

[43] A szövegben nyilvánvaló sajtóhibával: VVYNŚ/ŠBVRQ. – Vejszenburk: Weissenburg / (Székes-) Fehérvár.

[44] Nürnbergi rabbi. Személyéhez lásd Yisrael Yaakov Yuval, *Hákhámim be-doram* (Jerusalem: Magnes Press, 1989), pp. 370–377.

[45] Nürnberg.

[46] Értsd: közönségesen így hívta mindenki.

[47] Az itt említett személyre vonatkoznak R. Jiszráél Iszerlejn megjegyzései, fentebb #42 és #44. Éppen a furcsa Dán – Nátán név-társításból sejthető, hogy R. Avraham levele budai ügyekre vonatkozik.

is, hogy a tanulóknak, akik a *jesivá*-jában tanultak, nem adta volna oda az ellátásukra szánt pénzt. Hajlandó országos vizsgálat elé állni ebben az ügyben. Panaszkodik, hogy a *jesiva* látogatottsága bizonytalan, és méginkább, hogy a tanulók között sok a fegyelmezetlen, sőt, züllött, akikkel szemben szigorúan kell fellépnie, illetve akiket el kell utasítania. Konkrét eset kapcsán felhozza azt is a község gazdag tagjai ellen, hogy igen szűkmarkúak a jótékonyságban.

A szöveg – a lokalizálás minden bizonytalansága mellett is – fontos a magyarországi, közelebbről, budai zsidók története szempontjából. Először is, lehetővé teszi, hogy a Budán is felbukkanó R. Avraham Kac személyét mint R. Avraham Katzenellenbogent azonosítsuk: a címzett az előbbi néven emlegeti, de az aláírásban az utóbbi név szerepel. Másodszor, R. Avraham Kac / Katzenellenbogen kétségtelenül Magyarországon töltött el bizonyos időt, ismerte a térség rabbinikus tekintélyeit, ismerhette a viszonyokat. Akikre alábbi levelében hivatkozik, azoknak a neve egyéb irataiban is felbukkan. Ha a levélben keresetlen őszinteséggel leírt állapotok esetleg nem közvetlenül Budára vonatkoznak is, mindenképpen jellemzők az itteni helyzetre, és a személyes hangú levél közlései részletezőbb képet rajzolnak tapasztalatairól, mint az, amelyet a többnyire formalizált vagy elvont responsumok adnak.

Ha bebizonyosodnék, hogy R Avraham Budán szerezte tapasztalatait, a levél bizonyítékunk lehetne arra, hogy Budán a XV. század közepén egy ideig volt *jesiva*, még ha – mint a szövegből kitetszik – többnyire máshonnan ide küldött, és nem nem is éppen a kívánatos módon elkötelezett és fegyelmezett hallgatókkal is.

A nehéz nyelvezetű, irodalmilag kevéssé csiszolt levél láthatóan közelebb áll az élő nyelvhasználathoz, mint a responsumokhoz.

54

Jóna Askenázi (?)

A HÚS RITUÁLIS KEZELÉSÉRŐL

A XV. század második fele

רבי יונה אשכנזי (?)

דיני איסור והיתר בבשר

מחצית השניה של המאה ה-טו

Az étkezés halákhikus szabályaival foglalkozó *Isszur ve-hettér he-arokh* ("A tiltás és megengedés, kimerítően") című munkát, amelyet az askenázi tudósok sokat használtak, korábban R. Jóna Gerondinak[1] tulajdonították; tévesen. Lehetséges, hogy R. Jiszráél Iszerlejn[2] egyik tanítványa, bizonyos R. Jóna Askenázi (XV. század) írta. A könyv szerzőségéről azonban nincsenek bizonyítékaink, maga R. Jóna is közelebbről ismeretlen. Mindenesetre, ez a kompendium az étkezéssel kapcsolatos előírások legelterjedtebb összefoglalása az askenázi világban; szerzője felhasználta R. Iszerlejn hasonló tárgyú művét is. Az anyagot 60 "kapu"-ra (*saar*), azaz fejezetre osztva tárgyalja.

KIADÁS

• *Isszur ve-hettér he-arokh* (Ferrara, 1555) (első kiadás; további kiadásai: Prága, 1788; Sudylków, 1820; Kraków: Fischer & Deutscher Verlag, 1883; Vilna: Defusz fin Rosenkratz und Schriftsetzer, 1891; Jerusalem: Mefizei Or, 1959).

IRODALOM

• Samuel Krauss, *Die Wiener Geserah vom Jahre 1421* (Wien – Leipzig: W. Braunmüller, 1920), p. 129 és 146 (ellentmondásosan).

• Israel M. Ta-Shma, "Issur ve-hetter", in: *Encyclopaedia Judaica*, IX (Jerusalem: Keter, 1972), col. 1085–1086.

מהר"ר נעסל ס"ל העיד דבק"ק אובן נוהגין להתיר [בשר] כשנשרה במים תוך שלשה ימים. ופה התרנו מעשה דהוי ספק אם מכוון תוך ג' ימים או יותר מג' ימים. גם העיד הוא ומהר"ר דוד דפה נוהגין לאסור אפילו בצלייה אחוריים שלא ניקרו תוך ג' ימים.

ספר איסור והיתר הארוך (וילנה תרנ"א), עמ' 276.

[1] R. Jóna ben Avraham Gerondi (1200 k.–1263) neves spanyolországi rabbi; személyéhez lásd Ephraim Kupfer, "Jonah ben Abraham Gerondi", in: *Encyclopaedia Judaica*, X (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 179–181.

[2] Személyéhez lásd fentebb, #40.

Tanítónk, R. Neszl[3] (N'SL) Szegal[4] úr tanúsította, hogy Oven ('VBN) szent községében az a szokás, hogy három napon át vízben áztatva megengedik (a hús)t. Itt egy alkalommal megengedték, mert kétes volt, hogy 3 napig állt-e a vízben, vagy tovább. Arról is tanúságot tett ő és tanítónk, R. David úr, hogy itt még a hátsó rész sütését is megtiltják, ha az inakat 3 napon belül nem távolítják el.

• *Isszur ve-hettér he-arokh* (Vilna: Defusz fin Rosenkratz und Schriftsetzer, 1891), p. 276.

MEGJEGYZÉS

A hús kezelése

A fenti szövegrészlet a hús kóser kezelésével (*kaserolás*) kapcsolatosan[5] két előírást említ.[6]

1) A húst be kell sózni, hogy a benne található vért eltávolítsák. Még a besózás előtt mintegy fél órán át vízben kell áztatni, hogy megpuhuljon, és a külső vér eltűnjék róla.

2) A marhahús kóser kezeléséhez a hátsó combból stb. bizonyos inakat el kell távolítani. Sütésnél azonban olykor megengedték olyan hús elkészítését is, amelyből az inakat nem vágták ki.[7]

A szóban forgó esetben a húst három napon át áztatták. A kérdés az volt, hogy ilyen hosszú áztatás után van-e egyáltalán értelme a sózásnak, azaz hogy ilyen hosszú vízben tartás után szükséges-e még a sózás is a vér eltávolításához.[8] – Egyébként az áztatáson és sózáson kívül a *kaserolás* elvégezhető a hús nyílt lángon sütésével is. (SchmHI)

[3] Neszl: Neszil / Niszel.
[4] Azaz ha-Lévi.
[5] Lásd még fentebb, #22, Megjegyzés.
[6] Egyéb részletekhez lásd fentebb, #32, Függelék (3).
[7] Lásd R. Joszéf Karo, *Sulhan arukh*: "Jore déa", no. 64.
[8] Lásd R. Joszéf Karo, *Sulhan arukh*: "Jore déa", no. 69, § 12. (SchmHI)

55

Aharon ha-Lévi Cijjoni (Seligmann Bing)

AZ IMAROJTTAL KAPCSOLATOS SZOKÁSOK

A XV. század második fele

רבי אהרון הלוי ציוני

(זעליקמן מבינגא)

הלכות ומנהגי ציצית

מחצית השניה של המאה ה-טו

R. Aharon ha-Lévi Cijjoni, más néven Seligmann Bing (*Zelikman mi-Binga*) / Andernach[1] / Oppenheim (1390 k.–1469), neves családból származik. Nagyapja, anyai ágon, a kölni R. Menahém Cijjoni (XIV. század vége–XV. század eleje) volt,[2] a *Cijjoni* ("Cijjoni") című homiletikus Tórakommentár szerzője. Valószínű, hogy ez a nagyapja volt Aharon első tanítója; a továbbiakban R. Jaakov Moellin (a MAHARIL) és R. Jekutiél Süßkind[3] mellett tanult, az előbbinek rokona volt. 1444-ben a Rajna-vidéken, Bingen (*Binga*) városában telepedett le, és ott rabbiként működött. Egy ideig Frankfurtban, illetve Oppenheimben is élt. Innen egyik német neve is: Seligmann Oppenheim. Ő kezdeményezte a bingeni zsinat (*Vaad Bingen*) összehívását (1455–1456),[4] azzal a céllal, hogy egységessé tegyék a Rajna-vidék zsidó községeinek szabályait. Megpróbálta a Rajna-vidék és Köln minden zsidó községét egy szervezetben a saját hatáskörébe vonni, tervét azonban a brünni R. Mose Minc[5] ellenkezése, illetve végső soron R. Jichak Iszerlejn döntése megakadályozta.

KIADÁS

• R. Aharon ha-Lévi Cijjoni, *Hiddusei ha-Rav Zelikman mi-Binga*, ed. Yisrael Peles (Jerusalem: Makhon Yerushalayim, 1985).

IRODALOM

• Zvi Avneri, "Bingen", in: *Encyclopaedia Judaica*, IV (Jerusalem: Keter, 1972), col. 1007.
• Yisrael Yaakov Yuval, *Hákhámim be-doram* (Jerusalem: Magnes Press, 1989), Index, s. v.
• Mordechai Breuer, "R. Seligmann Bing", in: Arye Maimon, Hrsg., *Germania Judaica*, III: *1350–1519*, Teilbd. 1 (Tübingen: J. C. B. Mohr / Paul Siebeck, 1987), pp. 119–121, s. v. Bingen, no. 13b, § 5.

[1] Születési helyéről.

[2] Személyéhez lásd Joseph Dan, "Menahem Ziyyoni", in: *Encyclopaedia Judaica*, XI (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 1313–1314.

[3] A "Judenbischof" (1360 k.–1420), Kölnben élt, jesivát is tartott. Működéséhez lásd Yisrael Yaakov Yuval, *Hákhámim be-doram* (Jerusalem: Magnes Press, 1989), pp. 264–279.

[4] Eric [Jichak E.] Zimmer, *Jewish Synods in Germany during the Late Middle Ages* (New York: Yeshiva University, 1978), pp. 37–41.

[5] Személyéhez lásd fentebb, #51, jegyzet.

ושמעתי מהרב קלמן אודנבורק ז"ל להכי עושין באושטרייך ארבע כנפות, שהוא כמו מלבוש שלובשין אותו כמו קומי"ט, [ורחב הוא על הכתפיים מזה ומזה יותר מן הפרוץ], ולא כארבע כנפות שלנו, משום דקצרים הם על הכתפיים, והחור גדול שמכניס בו ראשו באמצע.

רבי אהרון הלוי ציוני, חידושי הרב זעליקמן מבינגא (ירושלים תשמ"ה), עמ' מא–מב.

Az odenburki ('VDNBVRQ) R. Kalmantól (QLMN)[6] – emléke legyen áldott – hallottam, hogy Auszterreikhben ('VŚ/ŠṬRYYK) úgy készítik az imarojtokat (*arba kenafot*),[7] mint valami ruhát, amelyet a *kummet*-hez (QVMYṬ)[8] hasonlóan öltenek fel,[9] [és a vállrésznél mindkét oldalon szélesebb,][10] eltérően a mi imarojtunktól, mert ez a vállaknál kicsi, és a középen lévő lyuk, amelyen át a fejet bedugjuk, nagy.

• R. Aharon ha-Lévi Cijjoni, *Hiddusei ha-Rav Zelikman mi-Binga*, ed. Yisrael Peles (Jerusalem: Makhon Yerushalayim, 1985), pp. 41–42.

MEGJEGYZÉS

A kérdésben a kis *tallit* (*tálesz*) méretéről és szabásáról van szó, arról a testi ruhadarabról, amelynek széleire a négy *cicit*-et,[11] azaz a szemlélő- vagy imarojtokat erősítik.[12] A rojtokról röviden *cicit*-nek (*cicesz*) is nevezik. A szerző az említett ruhadarabról azt mondja, hogy Ausztriában, és Sopronban is, mintegy az alsóinghez hasonló, fejjel belebújva kell felölteni. A vállrész szélesebb, mint a köztük lévő lyuk. Ha a lyuk túl kicsi, nem tekinthető ruhának, és nem lehet rá szemlélőrojtot tenni.

Bizonyos Rav Kalmanra a *Leket joser*[13] is többször hivatkozik,[14] de kétséges, hogy ugyanarról a személyről van szó, mint az ödenburgi *Rav Kalman*. (SchmHI)

[6] R. Kalman: Kalonimosz / Kálmán (itt a magyar hangalak szerint).

[7] Szó szerint: "négy szárnyat".

[8] A *kummet* vagy *kumt* bélelt hámfa / járom, amelyet a befogott jószág nyakába helyeznek.

[9] Értsd: a válltól lefelé van a testen.

[10] A szöveg kiadójának kiegészítő megjegyzése.

[11] Num. 15,37-41.

[12] Lásd RAMBAM, *Misné Tora*: Hilkhot Cicit, 3 (a), továbbá R. Joszéf Karo, *Sulhan arukh*: "Orah hajjim", no. 9.

[13] Lásd fentebb, #46.

[14] Pollák Miksa, *A zsidók története Sopronban* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1896), p. 92 sk. – Lásd fentebb, #53, Függelék is.

56

Jaakov Margalit

MEGBÍZÁS VÁLÓLEVÉL ÁTADÁSÁRA

1479

רבי יעקב מרגלית

טופס הרשאה לשליח למתן גט

1479

R. Jaakov Margalit (Margalioth / Margoles) (1430 k.–1510) a XV. század végén egy ideig Nürnbergben volt rabbi. Nagy könyvtára volt, sok askenázi rabbival tartott fenn kapcsolatot. Erősen foglalkoztatták a válólevéllel kapcsolatos kérdések. Műve: *Széder ha-gét he-arokh ve-ha-kácár* ("Értekezés a hosszú és a rövid válólevélről").

A következő két szövegrészlet (#56–57) R. Jaakov Margalit *Széder ha-gét* című könyvéből való.

KIADÁS

- R. Jaakov Margalit, *Széder ha-gét he-arokh ve-ha-kácár*, ed. Yitzhak Satz (Jerusalem: Makhon Yerushalayim, 1983) (kritikai kiadás, az ismert kéziratok alapján).
- R. Jaakov Margalit, *Széder halica*, ed. Yitzhak Satz (Jerusalem: Makhon Yerushalayim, 1998).

IRODALOM

- Yehuda Slutsky, "Margolioth, Jacob", in: *Encyclopaedia Judaica*, XI (Jerusalem: Keter, 1972), col. 965–966.
- Yisrael Yaakov Yuval, *Hákhámim be-doram* (Jerusalem: Magnes Press, 1989), Index, s. v.
- Cippora Barukhson, *R. Jaakov Margalit: hajjav ve-hibburo* (M. A. disszertáció, Bar Ilan Egyetem, Ramat-Gan, 1978).
- Michael Toch, "R. Jakob Margoles", in: Arye Maimon, Mordechai Breuer & Yacov Guggenheim, Hrsg., *Germania Judaica*, III: *1350–1519*, Teilbd. 2 (Tübingen: J. C. B. Mohr / Paul Siebeck, 1995), p. 1016, s. v. "Nürnberg", no. 13b, § 18.

בפנינו הדיינים חתומי מטה ברביעי בשבת בשמנה ועשרים לחדש שבט שנת חמשת אלפים ומאתים ושלשים ותשע לבריאת העולם למנין שאנו מנין כאן בבודאן דמתקריא אובן מתא דיתבא על נהר דונאו ועל מי מעינות מים חמים.

בא ר׳ סעדיה בן חיים שלוחו של עובדיה בן מנחם המכונה מענדל ומנה את שלמה בן כלב שליח במקומו לגרש שמחה בתו מחמת בעלה עובדיה הנ״ל, ור׳ סעדיה הנ״ל מסר הגט לשלמה הנ״ל ובתוך כדי דיבור אמר בפני נכתב ובפני נחתם. ושאלנוהו אם נכתב ונחתם לשם עובדיה בן מנחם המכונה מענדל הנ״ל ולשם גירושי אשתו שמחה בת סעדיה הנ״ל ואמר הן. וכך אמר סעדיה הנ״ל לשלמה הנ״ל הוליך גט זה לשמחה בתי הנ״ל ותנהו לה בכל מקום שתמצאנה ותהא ידך כידי ופיך כפי ועשייתך כעשייתי ומיד כשתגיע אתה או שלוחך או שליח שלוחך גט זה ליד שמחה בתי הנ״ל אשת עובדיה הנ״ל תהא מגורשת בו ממנו ומותרת

לכל אדם. ואני נותן לך רשות לעשות שליח, ושליח שליח עד תשעים ותשעה שלוחים ליתן גט זה לשמחה בתי הנ"ל בכל מקום שתמצאנה אתה או שלוחך או שליח שלוחך.
ובפנינו קבל ר' סעדיה הנ"ל בחרם שלא לבטל השליח.
ומה שנעשה בפנינו שמענו וחתמנו.
אברהם ב"ר אשר ז"ל דיין. אהרן ב"ר יקותיאל הלוי דיין. אליקים בן הר"ר קלונימוס דיין.

רבי יעקב מרגלית, סדר הגט (ירושלים תשמ"ג), עמ' קמח–קמט.

Előttünk, az alulírott bírók[1] előtt, szerdán,[2] *sevát* hó huszonnyolcadikán, az ötezer-kétszázharminckilencedik esztendőben, a világ teremtése szerint,[3] ahogyan mi számítjuk,[4] Budanban (BVD'N), amelyet Ovennek ('VBN) neveznek, a Donau (DVN'V) folyó partján, hévíz források mellett fekvő helységben.

Szaadja ben Hajjim úr, a Mendelnek (M'NDL) is nevezett Ovadja ben Menahém követe megbízta maga helyett Slomo ben Kálevet mint követet, hogy leányát,[5] Szimhát válassza el urától, a fent említett Ovadjától. A fent említett Szaadja úr a válólevelet (*gét*) átadta a fent említett Slomónak, és többek között azt mondta: "Előttem írták, és előttem pecsételték le." Megkérdeztük tőle,[6] hogy valóban a fent említett, Mendelnek nevezett Ovadja ben Menahém és felesége, Szimha, a fent említett Szaadja leánya számára[7] fogalmazták és írták-e, avégett, hogy az elváljon a feleségétől.[8] Igennel válaszolt. Akkor a fent említett Szaadja azt mondta a fent említett Slomónak: "Vidd el ezt a válólevelet fent említett leányomnak, Szimhának, és add át neki, bárhol tartózkodjék is, és kezed legyen mint az én kezem, szájad mint az én szájam, cselekedeted mint az én cselekedetem, és amint megérkezel, te magad, vagy a követed, vagy követed követe ezzel a válólevéllel a fent említett Szimhához, leányomhoz, a fent említett Ovadja feleségéhez: legyen elválasztva tőle, és legyen szabad minden ember számára.[9] Engedélyt adok arra, hogy követet bízzál meg, és a követed másik követet, akár kilencvenkilencet,[10] hogy te, vagy a követed, vagy követed követe átadja ezt a válólevelet a fent említett Szimhának, leányomnak, ott, ahol találja."

A fent említett Szaadja úr átok terhe mellett megfogadta előttünk, hogy nem mulasztja el a követi (megbízatás)t.[11]

[1] A rabbinikus bíróságról (*beit din*) van szó.

[2] Betű szerint: "a hét negyedik (napjá)n" / "szombattól a negyedik (napo)n".

[3] A zsidó világteremtési éra kezdete: i. e. 3761/3760. Ezen a rendszeren belül a gyakran használt "kis időszámítás" azt jelenti, hogy az éveket az adott évezred mellőzésével számolják.

[4] Az említett dátum: 1479. január 20.

[5] Szaadja leányáról van szó, amint az alább kiderül.

[6] Ti. Szaadjától.

[7] Szó szerint: "nevedre".

[8] A Talmud szerint a válólevél érvényességéhez nem elég, hogy a megfelelő név szerepeljen benne: határozottan meg kell jelölni a válási szándékot is. Azonos nevű másik személy számára írt válólevél érvénytelen. bT Gittin 3a. (BV)

[9] Értsd: bárki feleségül vehesse. A válólevélben használatos formula.

[10] Kilencvenkilenc követ: A követ által küldött válólevél formulája: "(...) akár százat", azaz ha a követ maga helyett más követet bíz meg a válólevél átadására, a válólevél érvényes abban az esetben is, ha száz követ révén kerül el a válólevél a feleséghez. Jelen esetben a férj már megbízott egy követet (Slomo ben Kálev), tehát már "csak" 99 további követ megbízására van módja. – R. Joszéf Karo, *Sulhan arukh*: "Even ha-ezer", no. 141, § 7. (SchmHI)

[11] Értsd: mindent megtesz azért, hogy leánya kézhez vegye a válólevelet.

Azt, ami előttünk történt, (magunk) hallottuk, és aláírtuk.

Avraham, Ásér úr – emléke legyen áldott – fia, *dajján*. Aharon ha-Lévi, Jekutiél úr fia, *dajján*. Eljákim, R. Kalonimosz úr fia, *dajján*.[12]

• R. Jaakov Margalit, *Széder ha-gét he-arokh ve-ha-kácár*, ed. Yitzhak Satz (Jerusalem: Makhon Yerushalayim, 1983), pp. 148–149.

MEGJEGYZÉS

R. Margalit 1473/74-ben alkalmilag a Lipcsétől 30 kilométernyire délre fekvő Luckában tartózkodott, és ott egy ügyben úgy foglalt állást, hogy szükség van válólevél küldésére onnan Pozenbe,[13] mert az érintett asszony már korábban elköltözött a községből, nyilván otthagyta a férjét, az pedig ott maradt Németországban. A budai válólevelet példaképpen idézi a távollévő feleségtől való elválás esetére.

Az irat kínos családi botrányt sejtet, alkalmasint a budai zsidók magasabb köreiben. Az ügy jogi különlegessége, hogy a férj válólevelét láthatóan az apának kellett eljuttatnia férjezett leányához. A válólevél megírása a férjet illeti. Az iratban a budai rabbinikus bíróság (*beit din*) tanúsítja, hogy a válólevél hiteles, az elbocsátott feleség apja átvette, és mindent megtesz a kézbesítés érdekében.

Az eset valószínűleg úgy képzelhető el, hogy a budai Ovadja Mendel úr el akart válni feleségétől, Szimhától, aki a "követé"-nek, Szaadjának a leánya volt, de az ismeretlen helyen tartózkodó – netán a férjétől elszökött – asszony helyett csak Szaadjának, apósa- és alkalmazottjának tudta átadni a válólevelet, az apa pedig további közvetítő(ke)t bízott meg az irat kézbesítésével.

Budán a XV. század közepétől kezdődően a Mendel / Mandl család több nemzedéke vezető szerepet játszott a zsidó község életében, és országosan is.[14] Több házuk volt a Zsidók utcájában (ma: Táncsics Mihály utca), ezek egyikében volt a budai szent község központja, itt állt az 1461-ben épült nagy, gótikus zsinagóga.[15] Mátyás király óta a család tagjai adták a zsidóprefektust. A "követ"-ek (*sáliah*) vagy meghatalmazottak a hivatali apparátus tisztségviselői voltak.

A válólevelet aláíró három bíró (*dajján*) alighanem a budai rabbinikus bíróság (*beit din*) tagja volt, de nem biztos, hogy mint rabbik is funkcionáltak. Egy R. A. / Avraham Kac nagyjából ugyanebből a korból szerepel más szövegekben is,[16] de nem állapítható meg, hogy azonos volt-e az iratot jegyző Avraham ben Ásér *dajján*-nal.

[12] Eljákim ben Kalonimosz Vejbelman (Weibelmann) szerepel Pozsonyban mint a rabbinikus bíróság tagja (*dajján*), lásd Shlomo J. Spitzer, "Maaszei beit din be-Preszburg bi-snat 1484", *Morija*, 14 (1985), pp. 14–16.

[13] Posen / Poznań (Lengyelo.).

[14] Kohn Sámuel, *A zsidók története Magyarországon. A legrégibb időktől a mohácsi vészig* (Budapest: Athenaeum, 1884), p. 220 skk., 341 skk.; Büchler Sándor, *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1901), p. 48 skk.; Mandl Bernát, "Zsidó pecsétek és érmek", *Múlt és Jövő*, 5 (1915), pp. 304–306; Ujvári Péter, "Mendel", in: *Zsidó lexikon* (Budapest, 1929, 1987²), p. 586; Andreas Kubinyi, "Mendel", in: *Encyclopaedia Judaica*, XI (Jerusalem: Keter, 1972), col. 1316; Scheiber Sándor, "Egy budai Mendel Nürnbergben", in: *Tanulmányok Budapest múltjából*, 19 (1972), pp. 79–86 (KA) / "Mendel of Buda in Nuremberg", *Journal of Jewish Studies*, 23 (1972), pp. 191–195; Tardy Lajos, "Néhány adat Mendel Jakab prefektus működéséhez...", in: *Évkönyv, 1979/80* (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1980), pp. 397–412.

[15] Lásd Frojimovics Kinga, Komoróczy Géza, Pusztai [Bányai] Viktória és Strbik Andrea, *A zsidó Budapest*, szerk. Komoróczy Géza (A város arcai / Hungaria Judaica, 7) (Budapest: Városháza – MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995), I, p. 25 sk.

[16] Lásd fentebb, #42–44, illetve #53.

57

Jaakov Margalit

VÁLÓLEVÉL KÜLDÉSE MEGBÍZOTT ÚTJÁN

1504

רבי יעקב מרגלית

טופס שטר גט הניתן על ידי שליח

1504

וזהו צורת הגט ע״י שליח אשר נכתב בק״ק אובן במדינת הגר וניתן בק׳ פרגא.
ברביעי בשבת בארבעה ימים לירח טבת שנת חמשת אלפים ומאתים וששים וחמש לבריאת עולם למנין שאנו מנין כאן בבודאן דמתקריא אובן מתא דיתבא על נהר דונאו ועל מי מעינות מים חמים. אנא מרדכי בן מאיר העומד היום בבודאן דמתקריא אובן מתא דיתבא על נהר דונאו ועל מי מעינות מים חמים צביתי ברעות נפשי בדלא אניסנא ושבקית ופטרית ותרוכית יתיכי ליכי אנת אנתתי גולדא בת זבדיה הכהן המכונה זוועדל דהוית אנתתי מן קדמת דנא וכדו פטרית ושבקית ותרוכית יתיכי ליכי די תיהויין רשאה ושלטאה בנפשיכי למהך להתנסבא לכל גבר די תיצבייין ואנש לא ימחא בידיכי מן יומא דנן ולעלם והרי את מותרת לכל אדם. ודן די יהוי ליכי מנאי ספר תרוכין ואגרת שבוקין וגט פטורין כדת משה וישראל.
חיים בן משה עד. דוד בן שמואל עד.

רבי יעקב מרגלית, סדר הגט (ירושלים תשמ״ג), עמ׳ שג–שד.

És ez a követ útján elküldött válólevél (*gét*) szövege, amelyet Oven (ʾVBN) szent községében, Hágár (HGR) országában (*medina*) írtak, és Prága (PRGʾ) községében adtak át.

"Az ötezer-kétszázhatvanötödik esztendőben, a világ teremtése szerint, *tévét* havának negyedik napján,[1] szerdán, a szerint a naptár[2] szerint, ahogyan itt számoljuk, Budanban (BVDʾN), az Ovennek is nevezett, a Donau (DVNʾV) folyó partján, hévíz források mellett fekvő városban.

Én, Mordekhaj ben Méir, aki ezen a napon Budanban, amelyet Ovennek is neveznek, s amely a Donau folyó partján, hévíz források mellett fekszik, lelkem kívánsága szerint, kényszer nélkül, elhagytalak és elbocsátottalak téged, feleségemet, Golda, Zevadja ha-Kohén leánya, akit Zvedlnek (ZVVᶜDL)[3] is hívnak, aki a törvény előtt a feleségem voltál, és most el-

[1] 1504. december 11.
[2] Szó szerint: "számítás".
[3] A héber név jiddis alakja.

bocsátlak, és elhagylak téged, hogy szabad legyél, és hogy férjhez mehess, akihez akarsz, és ebben senki nem akadályozhat meg téged a mai naptól fogva, mindörökké. Nos, szabad vagy minden ember számára. És legyen ez neked elbocsátó- és válólevél Mózes és Izráel törvénye szerint.

Hajjim ben Mose, tanú. David ben Smuél, tanú."

• R. Jaakov Margalit, *Széder ha-gét he-arokh ve-ha-kácár*, ed. Yitzhak Satz (Jerusalem: Makhon Yerushalayim, 1983), pp. 303–304.

MEGJEGYZÉS

A fenti irat, mint az előző,[4] példa a meghatalmazott ("követ") útján átadott válólevélre. Maga az iratba foglalt válólevél szabályos.

[4] Fentebb, #56.

58

Anonymus

PANNÓNIA EMLÍTÉSE ÚTLEÍRÁSBAN

A XV. század utolsó harmada

מחבר בלתי ידוע

אזכור פאנוניא בספר מסע

שליש האחרון של המאה ה-טו

Ismeretlen szerzőtől származó kézirat. Szövegét Adolphe [Abraham] Neubauer minden magyarázó megjegyzés nélkül közölte. Láthatóan olaszországi szerző műve, a Velencéből kiinduló különböző útvonalak leírása.[1]

KIADÁS

• Adolphe [Abraham] Neubauer, "(Reiseroute) aus Cod. Cambr. D. 10 f. 46", *Hebräische Bibliographie*, 21 (1881), p. 136.

IRODALOM

• M. Hartum, *Italia*, 1 (1945), p. 24 (SchS).

• Scheiber Sándor, "Héber és jiddis kútforrások és adatok Magyarország történetéhez", *Lymbus Művelődéstörténeti Tár*, 2 (Szeged, 1992), pp. 7–18, no. 19.

(...) והישובים מוויניצייה: (...) ומעלה ביבשה איסטריאה איסטריאנו פריאולי כל הסקיוניאה ופאנוניא היא האונגריאה ארץ מוקדון היא אלבניאה בושינה קירק באקיאה וואלאקיאה וגלילות יון שהם מהוויניאנו מקצתם ומקצתם מהתוגר.

Adolphe [Abraham] Neubauer, "(Reiseroute) aus Cod. Cambr. D. 10 f. 46", *Hebräische Bibliographie*, 21 (1881), p. 136.

(...) A települések Veneciától (VVYNCY'H)[2] kezdve: (...) az Isztriai szárazföldön[3] fölfelé Isztriano, Friuli, az egész Szkivonija (SQYVVNY'H),[4] és Pannonija (P'NVNY'H), ez Hungarija (H'VNGRY'H), Mokdon (MVQDVN) országa,[5] ez Albania ('LBNY'H), Boszina (BVŚ/ŠYNH),[6] Kirk

[1] A szövegre Schmelzer Hermann Imre hívta fel a figyelmünket.
[2] Velence.
[3] Isztriai félsziget.
[4] Szlovénia.
[5] Makedonia.
[6] Bosznia.

Bakija (QYRQ B'QY'H), Valakija (VV'L'QY'H),[7] és Jáván[8] kerületei, melyek egy része Veneciához tartozik, egy része pedig a törökhöz (*tógar*).

• Adolphe [Abraham] Neubauer, "(Reiseroute) aus Cod. Cambr. D. 10 f. 46", *Hebräische Bibliographie*, 21 (1881), p. 136.

MEGJEGYZÉS

A kézirat itt közölt utolsó szakasza a Velencéből a Balkán felé vezető útvonal mentén fekvő országokat írja le, ebben az összefüggésben említi Magyarországot, azon a néven (Pannonia), amelyet a humanisták kedvvel használtak.

[7] Havasalföld.
[8] Görögország.

59

Jehosua ben Hajjim

GYÁSZ-ÉNEK A NAGYSZOMBATI VESZEDELEMRE

1494

יהושע בן חיים

קינה על גזירת טירנה

1494

A krakkói (Kazimierz) *Altschul* – a IV. (Jagello) Kázmér király alatt épült pompás renaissance zsinagóga – egyik bibliai kódexében, amely talán a XI. század végén készült, zsinagógai használatra, a kötet végén eredetileg üresen hagyott lapokra utólag különböző feljegyzéseket írtak, 1480 és 1576 között történt eseményekről. E feljegyzések között maradt fenn az egyébként ismeretlen Jehosua / Josija ben Hajjim gyász-dala (*kína*) a zsidók üldöztetéséről a nagyszombati üldöztetés (*gezéra*) idején.[1]

Az akrosztichon első része a héber ábécé betűrendjét adja ki, a második – itt már nem közölt – rész pedig közli a szerző nevét. A telesztichon "*kaf*" (כ) betűje az esemény napjára utal, az időpontot a szöveg végén bizonyos betűk fölé írt pontok rögzítik. A gyász-dal kezdő szavai elárulják, hogy a szerző a nagyszombati halottakról való évenkénti megemlékezés (*mazkir*) szertartási énekének szánta a költeményt. A kéziratban maga a szerző jegyzeteket (*haggáhot*) fűzött a gyászdal szövegéhez, ezekben értelmezi a bibliai utalásokat, illetve megjegyzést tesz a költemény tárgyául szolgáló esemény részleteire nézve is.

Kohn Sámuel valószínűnek tartja, hogy Jehosua ben Hajjim szemtanúja volt a gyászos eseményeknek, vagy pedig szemtanúktól értesült róluk. Scheiber Sándor megjegyzi, hogy a héber szöveget és német fordítását Nagyszombatban 1938-ban egylapos nyomtatványon kiadták; a nyomtatvány egy példányát mint birtokában lévőt jelzi.[2] Tudomása szerint Jeruzsálemben, az Israel Museum gyűjteményében is található példánya.

KIADÁS

- Liebesch Eichhorn, "Qina", *Ha-Magid*, 12 (Lyck, 1868), pp. 47–48, 118–119.
- Kohn Sámuel, *A zsidók története Magyarországon. A legrégibb időktől a mohácsi vészig* (Budapest: Athenaeum, 1884), pp. 441–446, no. 31: "Gyászdal a nagyszombati veszedelemről" (héber szöveg és magyar fordítás).
- Jekutiél Jehuda [Leopold] Grünwald, *Korot ir Preszburg u-gedoleiha* (M[áramaros]-Sziget: Kaufman's Buchdruckerei, 672 / 1911), p. 19.
- Scheiber Sándor, *Héber kódexmaradványok magyarországi kötéstáblákban* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969), p. 44 (a gyász-dal szövegének fényképe a kódexből); p. 47 skk.

[1] A kódexről és kalandos történetéről külön részletesen ír Scheiber Sándor, *Héber kódexmaradványok magyarországi kötéstáblákban* (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1969), p. 47 sk., 25 skk. jegyzet.

[2] Uo., p. 47, 23. jegyzet. (A nyomtatvány Scheiber Sándor halála után a hagyatékban egyelőre nem került elő.)

IRODALOM
• Kohn Sámuel, *A zsidók története Magyarországon. A legrégibb időktől a mohácsi vészig* (Budapest: Athenaeum, 1884), pp. 385–387, no. IX: "A nagyszombati vérvádra vonatkozó »gyász-dal«"; p. 243 sk. (történeti elemzés).
• Israel Davidson, *Ocar ha-sira ve-ha-pijjut – Thesaurus of Mediaeval Hebrew Poetry*, I (New York: The Jewish Theological Seminary of America, 1924), p. 334, no. 7357.
• Scheiber Sándor, "Héber és jiddis kútforrások és adatok Magyarország történetéhez", *Lymbus Művelődéstörténeti Tár*, 2 (Szeged, 1992), pp. 7–18, no. 20.

קינה על גזירת טירנה[א]

[1] אקונן במרר בכל שנה. בהגה נהי וקינה. על בני טירנא. חסידי קהליך.
[2] בני החביבים והנאהבים. בחייהם ואף במותם. להאש הלכו בגלליך.
[3] גללו עללו חזירי[ב] מיערים. והם ענו וגם שרפו מהם בני בחיריך.
[4] דלף כנחל שפכו על עונך. ומכירת בכורך[ג]. כי מכרו אבותיך.
[5] הלכו ברחובות ברגישה. וקול צאנך בחלישה.[ד] לבחדש באלול בשלשה. תפשו עדריך.
[6] ואיך אוכל להתאפק בכות. על ה' תקבצו לענות. והתחילו בלוייך.[ה]
[7] זכור תזכור עמך.[ו] אשר בטחו בך. ועשה למען שמיך. והם כהניך.
[8] חסדי אברהם תזכור. וזאת ליהודה[ז] זכור. נכורי בלתך.[ח] וכור. נקום זקינך.[ט]
[9] טהור[י] ברע מראות. טובה עשה לראות. קיים דבר הנביאות. יראו שונאיך.
[10] יום העקידה קבצו. תועה וטמא ירצו. התעות[כ] עמך רצו. בני חביביך.
[11] כי איך אני אעלה. עם בול עץ ותלה. אבטח בנורה עלילה. אמרו קדושיך.
[12] לכו בני עורים[ל] שגוזלים וחומסים הישרים שופכים דם כשרים דברו טהוריך.
(...)

[א] זה הציון נתקן שליש י"ב חרוזות על הגזירה מטירנוי, ושליש י"ב חרוזות על חורבן ירושלים, ושליש י"ב חרוזות על הגאולה. ולא הוצרכתי לעשות הפרט מיום השריפה, לפי שהשריפה היתה כ' אלול, והחרוזות כולם סיימתי כ"ך, אבל הפרט מהשנים תמצא בסוף הציון.
[ב] זה עשו, שנ' יכרסמנה חזיר מיער וכו'.
[ג] זה יוסף הצדיק שנקרא בכור שור, והם מכרוהו בעד נעלים, שנא' על מכרם בכסף צדיק ואביון בעבור נעלים; וגם הפייט יסד: ובעד נעלים נתנוהו. ואפשר שהיה בהגזירה ג"כ זה העון, לפי שהעלילה היתה בעבור נעל מנעלים.
[ד] מחמת רוב צרות לא היו יכולין לצעוק.
[ה] שנא' והיו לי הלוים, והראשון שענו היה לוי.
[ו] זה הכהנים שלא טעו בעגל ובמרגלים, ובתוך הגזירה היו ב' כהנים.
[ז] מרע"ה הבטיח ליהודה להיות הקב"ה בעזרו, שנא' ועזר מצריו תהיה, ועל זה אמר דוד בשעת המלחמה: בזאת אני בוטח, הזאת שאמר מרע"ה, ואנן ג"כ בגלות מבקשים שיזכור לנו זאת...

ח הם ישראל, שנא׳: ואכרה לי בחמשה עשר כסף וחמר שערים ולתך שעורים.
ט תוך הגזירה היו ב׳ זקנים, אברהם ויהודה, האחד אמר על הכל, ואחד אמר מן המיצר בקול רם.
י עש״ה: טהור עינים מראות רע.
כ גלחים וכמרים חפצו להעביר(ם) מן הדת.
ל שנא׳: עינים להם ולא יראו.

יהושע בן חיים, קינה על גזירת טירנה, יקותיאל י׳ גרינואלד, קורות עיר פרעסבורג וגדוליה (מ׳סיגעט תרע״ב), עמ׳ 19.

GYÁSZ-ÉNEK (*KÍNA*) A TIRNAI (ṬYRNH)[a] VESZEDELEMRE

[1] Keserű gyász-éneket mondok minden esztendőben[3] – jajszó és gyász-ének hangján – Tirna (ṬYRN') fiaira, gyülekezeted[4] híveire.
[2] Kedves, szeretett fiaim! – Életükben, de még halálukban is – vállalták a tüzet[5] teéretted.[6]
[3] Erdei vadkanok[b] görgették őket,[7] – és meggyötörték, majd megégették – kiválasztott (nép)ed fiait.
[4] Zúduló áradat mosta el fáradozásodat, – és elsőszülötted[c] árát, – mert atyáid eladták őt.[8]
[5] Zaklatottan járták a tereket, – és juhaid hangja[d] (egyre gyengült). – *Elul* hó harmadikán[9] elfogták a te nyájadat.
[6] Hogyan is állhatnám meg, hogy ne sírjak az Örökkévaló miatt? Összegyűjtötték (őket) kínzásra, s kezdték a lévitáiddal.[e]
[7] Emlékezzél meg népedről,[f] akik benned bíztak! – Tedd meg a te nevedért, és értük, papjaidért!
[8] Ábrahám hűségére emlékezz, – és számítsd be mindezt Jehudának![g] [10] – Emlékezz azokra, akiket vékáért (*letekh*)[11] megvettek.[h] – Emlékezz, és állj bosszút véneidért![i]
[9] Tiszta (nem) nézheti el a gonoszt:[j] – tedd, hogy látni lehessen a jót! – Váltsd valóra a jövendölések[12] szavát! – Féljenek, akik gyűlölnek téged!
[10] A megkötözés napján[13] összegyülekeztek, akik a tévelygést[14] és a tisztátalanságot akarják, – tévelygésbe akarták vinni[k] népedet, kedves fiaidat.

[3] Ti. a mártirok halálának évfordulóján (*Jahrzeit*).
[4] Ti. az Örökkévaló gyülekezete.
[5] Értsd: a máglyát.
[6] Szó szerint: "Tűzbe (máglyára) mentek a te kedvedért."
[7] Ps. 80,14.
[8] Ti. Józsefet, lásd Gen. 37,28. Fivérei, Izráel törzseinek ősei adták el kalmároknak. – József mint "elsőszülött": Deut. 33,17.
[9] 1494. augusztus 5: a városban ezen a napon vetették fogságba a zsidókat.
[10] Értsd: a zsidóknak.
[11] Letekh: gabona űrmérték. Hos. 3,2. (BV)
[12] Értsd: a próféták.
[13] A kifejezés Ábrahám áldozatára, Izsák "megkötözés"-ére (*akéda*) (Gen. 22) vonatkozik; a szerző ehhez hasonlítja a történteket.
[14] Ti. a keresztény papok, akik téríteni akartak.

[11] De hogyan is mehetnék fel, (kezemben) egy darab fával[15] – és a felfüggesztettel[16]? Bízom őbenne, akinek tette félelmetes, mondták a szentjeid.[17]

[12] Távozzatok, ti vakok,[1] kik raboljátok és fosztogatjátok az igazakat, és vérét ontjátok a tisztáknak![18] Beszéljen a te tisztaságod!

(...)

[a] Ebben[19] a gyász-énekben (*cijjun*) az (első) harmad, 12 verssor,[20] a tirnaui (ṬYRNVY) üldöztetésre (*gezéra*) vonatkozik, a (második) harmad, 12 verssor, Jeruzsálem elpusztítására (*hurbán*), a (harmadik) harmad, 12 verssor, a (jövendőbeli) megváltásra. A megégetés napját nem kellett külön megjelölnöm, mert a megégetés *elul* hó 20-án történt, én pedig minden verssort a *kaf* betűvel zártam le,[21] az évszám megjelölése pedig az ének végén található.

[b] "Erdei vadkanok": Ez Ézsau, amint meg van írva: "Pusztítja azt a vaddisznó" stb.[22]

[c] "Elsőszülötted": Ez József, az igaz ember, akit "elsőszülött biká"-nak neveznek,[23] s akit egy pár saruért[24] adtak el, amint meg van írva: "Pénzért adták el az igazat, a szegényt pedig egy öltő saruért."[25] A *pijjut*-költő is így írta: "Egy saruért adták oda."[26] Lehetséges, hogy ez az üldözés szintén a miatt a bűn miatt volt, mert egyetlen saru miatt volt a rágalom.

[d] "Nyájad hangja": Fájdalmaik miatt nem tudtak kiáltani.

[e] "Lévitáid": Amint meg van írva: "Enyémek a léviták",[27] s az első, akit megkínoztak, lévi volt.

[f] "Népedről": Ezek a papok (*kohanim*), akik nem vétkeztek az aranyborjúval[28] és a kémekkel.[29] Az üldöztetésnek 2 *kohén* áldozata is volt.

[g] "Jehudának": Mózes, tanítónk – béke legyen vele – megígérte Jehudának, hogy a Szent – legyen áldott – a segítségére lesz, mert meg van írva: "Légy a segítsége szorongatóival szemben!"[30] Erről mondta Dávid háború idején: "Én akkor is bizakodom."[31] Ez az, amit Mózes, tanítónk – béke legyen vele – mondott,[32] és a száműzetésben (*galut*) mi szintén azt kérjük, hogy ebben részeltessen bennünket...

[15] Értsd: a keresztfa.

[16] A "felfüggesztett": Jézus.

[17] Értsd: a mártirok.

[18] Tiszta: "ártatlan".

[19] A szerző lapszéli megjegyzései.

[20] A héber gyász- ének (*kína*) versmértéke: 3 + 2. Az első 12 verssor az [1]–[4] szakaszokat jelenti stb.

[21] Ti. a "*kaf*" (כ) betű számértéke: 20.

[22] Ps. 80,14.

[23] Deut. 33,17.

[24] Értsd: semmiségért.

[25] Am. 2,6; vö. Targum Jonátán ad Gen. 37,28: "sarukat (*szandelin*) vettek" a Józsefért kapott pénzen..

[26] Jehuda (Jehuda ha-Lévi?), "Élle ezkera...", *jom kippur* imarendjében a *muszaf*-ima végén. Israel Davidson, *Ocar hasira ve-ha-pijjut – Thesaurus of Mediaeval Hebrew Poetry*, I (New York: The Jewish Theological Seminary of America, 1924), p. 196, no. 4273.

[27] Num. 3,12. (BV)

[28] Lásd Ex. 32,26 (tulajdonképpen léviták).

[29] Lásd Num. 13,30 skk.

[30] Deut. 33,7.

[31] Ps. 27,3. (BV)

[32] I. h.

h Ezek Izráel, amint meg van írva: "Megszereztem őt magamnak tizenöt ezüstért és egy zsák és egy véka árpáért."[33]

i "Véneidért": Két vén esett az üldözés áldozatául: Avraham és Jehuda. Az egyik a "Mindezekért is..." (*Al ha-kol...*) kezdetű imát[34] mondta, a másik fennhangon mondta a zsoltárverset: "Szükségemben segítségül hívtam az Örökkévalót."[35]

j "A tiszta": Az adott szakasz szerint: "Szemed tiszta, nem nézheti el a gonoszt."[36]

k "Tévelygésbe akarták vinni": Papok és szerzetesek el akarták téríteni őket a vallásuktól.

l "Ti vakok": Amint meg van írva: "Szemük van, de nem látnak."[37]

• R. Jehosua b. Hajjim, "Kína al gezérat Tirna", ed. Liebesch Eichhorn, *Ha-Magid*, 12 (Lyck, 1868), pp. 47–48, 118–119.

• Kohn Sámuel, *A zsidók története Magyarországon. A legrégibb időktől a mohácsi vészig* (Budapest: Athenaeum, 1884), pp. 441–446, no. 31.

• Jekutiél Jehuda [Leopold] Grünwald, *Korot ir Preszburg u-gedoleiha* (M[áramaros]-Sziget: Kaufman's Buchdruckerei, 672 / 1911), p. 19.

MEGJEGYZÉS

1490-ben[38] Nagyszombatban (Tyrnau, ma: Trnava, Szlovákia) vérváddal illették a zsidókat. A Mátyás király halála utáni bizonytalan helyzetben a város polgárai meg akartak szabadulni tőlük. Többüket letartóztatták. Az özvegy királyné, Beatrix figyelmeztette őket, hogy a zsidók a királyi kamara fennhatósága és védelme alatt állnak. Ennek ellenére megindult a bírósági eljárás. Kínvallatással néhány fogolyból beismerő vallomást csikartak ki. A hatóságok felszólították a zsidókat a kitérésre, ez megmentette volna őket a kivégzéstől, de ők elutasították. A vád alapján 1494. *elul* hó 3 / augusztus 22-én 12 férfit és 2 nőt elfogtak, és *elul* hó 20-án (szeptember 8) nyilvánosan megégettek. A kivégzésen jelen voltak Pozsony város hivatalos képviselői.[39]

Az eseményekről részletesen ír Antonio Bonfini magyar története,[40] hitelt adva a vérvádnak.[41]

A gyász-dal biblikus kifejezései és a szöveghez fűzött szerzői jegyzetek elárulják, hogy Nagyszombatban a vizsgálatok során elsőként egy lévitát kínoztak meg; hogy keresztény papok és szerzetesek rá akarták venni foglyaikat a kitérésre, de ők elutasították, hogy a feszületet ("fadarab" és "felakasztott") kézbe vegyék; hogy az áldozatok között két *kohén* is volt; hogy két aggastyánt is máglyára vetettek, és ők imával az ajkukon haltak meg.

[33] Szó szerint: "(egy) *hómer* és (egy) *letekh* árpáért". Hos. 3,2. (BV) – Értsd: olcsón, szinte semmiért.

[34] Szombatonként, a reggeli imarendben, a Tóra-olvasás előtt.

[35] Ps. 118,5. Újhold napján és ünnepnapokon is mondják.

[36] Hab. 1,13 nyomán. (BV)

[37] Jer. 5,21; Ps. 115,5. (BV)

[38] A dátumot Moritz Steinschneider, *Geschichtsliteratur der Juden* (Frankfurt a. M.: J. Kauffmann, 1905), p. 69 sk., 1451-ként adja meg, tévesen; már Kohn Sámuel korrigálta, lásd *A zsidók története Magyarországon. A legrégibb időktől a mohácsi vészig* (Budapest: Athenaeum, 1884), p. 387.

[39] A város jegyzőkönyvében regisztrálták a zsidók megégetésére kiküldött polgármester és könyvelő költségeit; lásd Scheiber Sándor, szerk., *Magyar-zsidó oklevéltár*, VIII (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1965), p. 86, no. 73, 2–3. bek.

[40] *Rerum Ungaricarum decades*, V, 4,64 skk.; magyar fordításban: Antonio Bonfini, *A magyar történelem tizedei*, fordította Kulcsár Péter (Budapest: Balassi Kiadó, 1995), p. 987.

[41] Eötvös Károlyhoz, aki utalt a nagyszombati eseményekre, lásd alább, #73, Megjegyzés.

A szövegben a gyász-ének és a hozzá fűzött magyarázatok roppant gondosan kialakított szerkezetbe illeszkednek. A gyász-ének akrosztichonja a héber ábécé betűsorának első fele. A héber szöveg minden sora ugyanarra a (rag)rímre végződik. A magyarázatok a hagyományos kommentárok modorában a gyász-ének biblikus szavaihoz és kifejezéseihez kapcsolják az események részleteit.

FÜGGELÉK

GYÁSZ-ÉNEK A NAGYSZOMBATI VESZEDELEMRE

(Vers: Gyárfás Endre)

(1) Keserves gyászdalt mondok évről évre,
jajszót, sirámot mondjunk együtt végre
emlékül Tirna gyülekezetére.

(2) Imádott fiaim, ó, kedvesek,
éltükben-holtukban hűségesek,
vállalták, érted tűzbe menjenek.

(3) Erdei vadkanok kergették őket,
megkínoztatva mind a tűzbe dőltek,
a kiválasztott nép, a meggyötörtek.

(4) Zúdult az ár, hiába igyekeztél,
elsőszülötteden nem segíthettél,
az atyák eladták, mit sem tehettél.

(5) Riadtan rótták mind az útakat,
juhaid hangja halkult, elakadt,
elul harmadikán kerítették be nyájadat.

(6) Hogyan is állhatnám meg, hogy ne sírjak,
az Úr nevét idézve ne zokogjak,
s hogy lévitáidon kezdték, ne ríjak?

(7) Bűntelen papjaid hogy' bíztak benned!
Nevedért róluk, Uram, emlékezz meg!
Tiéidért, könyörgünk, tedd meg!

(8) Ábrahám hűségét számítsd be Jehudának,
kit vékán megvettek, legyen nekik bocsánat,
a vénekért haragod bosszút állhat.

(9) A tisztán látó szem elől a gonoszok el nem tűnnek,
váljék be szava a jövendölőknek,
rettegjenek, akik téged gyűlölnek!

(10) A megkötözés napján szédítgetők jöttek,
és tisztátalanságra ösztökéltek,
remélvén, kedves fiaid eltévelyülnek.

(11) Két fadarabbal s a ráfeszítettel
hogyan is mehetnék Urammal szemben?
Mondták a mártírok: Bízunk súlyos kezedben.

(12) Távozzatok, vakok, rablói igazaknak,
kik vérét ontjátok ártatlanoknak!
A tisztaság magában felragyoghat.

60

Joszéf ben Gérson Is Roszheim

EGY BUDAI ZSIDÓ ÁRMÁNYKODÁSA NÜRNBERGBEN

1499

יוסף בן גרשון איש רוסהיים

הלשנה של יהודי מאובן בנירנברג

1499

R. Joszéf (Joselmann / Joszlman / Josel / Joselin) ben Gérson *Is Roszheim* ("a Rosheimbe való") / R. Joselmann de Rosheim / Josel von Rosheim / Josel Loans (1478 k.–1554) a németországi zsidók legjelentősebb vezető személyisége volt a XVI. század első felében. Megélhetését pénzügyletekkel teremtette meg, de tekintélyt és befolyást mint a hatóságok előtt a zsidó közösség képviselője, "közvetítő" / közbenjáró (*stadlán*) szerzett magának, kezdetben Elzász városaiban, majd az egész német birodalomban is. Különösen a kamatszedés méltányos szabályozását akarta elérni. Sok éven át fáradozott annak érdekében, hogy visszavonassa a zsidók ellen hozott rendeleteket, és eloszlassa a zsidókat terhelő rágalmakat. Alkalmilag a "(világi) elöljáró és (rituális) irányító" (*parnász u-manhig*), "az egész zsidóság parancsnoka" / "a zsidóság egyetemes kormányzója a német országokban" címeket használta, kortársai pedig a "nagy közbenjáró" (*stadlán gádol*) címmel illették. V. Károly német-római császár (1520–1556) koronázásakor (1520) Aachenben kieszközölte, hogy a császár a Németországban élő zsidóknak egyetemes érvényű védlevelet adjon. 1529-ben őt kérték fel, hogy a magyarországi Bazinban védje a zsidókat az ellenük emelt vérváddal szemben.[1] A reformáció zsidóellenes támadásai miatt neves reformátorokkal szállt vitába: Martin Bucerrel (Bucer Márton) és talán Jean Calvinnal (Kálvin János) is, védelmébe vette a zsidókat Martin Luther (Luther Márton) támadásaival szemben (1543).

Tevékenységének évtizedeiről visszaemlékezéseket írt, *Széfer ha-mikne* ("Szerzemények könyve") címmel (1547 k.). Művének eredeti kézirata fennmaradt, de hiányosan. A mű két részből áll. Az I. részből csak néhány oldal (pp. 63–79) maradt meg. Ezeken a szerző pellengérre állítja a gonoszokat, különösen a rágalmazókat, és felhívja a jóakaratú embereket, hogy ne csatlakozzanak ezekhez az elvetemültekhez. Szavait Izráel népének történetéből vett különböző esetekkel példázza. A mű fontos ismeretanyagot tartott fenn a Francia- és Németországban élő zsidók történetére nézve a XIV. századtól kezdődően. Legfontosabbak a saját korára, az üldöztetésekre vonatozó adatai. A II. rész (pp. 80–138) elmélkedéseket és prédikációs fejtegetéseket tartalmaz. *Napló*-jának egy részletét lásd alább, #73 (1).

KIADÁS

• R. Joszéf Is Roszheim, *Széfer ha-mikne* / Iosephi de Rosheim, *Sefer hammiknah*, ed. Hava Fraenkel-Goldschmidt (Jerusalem: Mekize Nirdamim, 1970) (az autográf kézirat alapján, Bevezetéssel és jegyzetekkel).

[1] Lásd alább, #73.

IRODALOM
• Heinrich Graetz, *Geschichte der Juden*, IX (Leipzig: Oskar Leiner, 1907⁴), p. 48 skk.
• Joseph (Isador) Kracauer, "Rabbi Joselmann de Rosheim", *Revue des Études Juives*, 16 (1888), pp. 88–105.
•Hevesi Simon, "A »nagy szószóló«", in: *Évkönyv, 1908* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1908), pp. 7–41.
• Selma Stern, *Josel von Rosheim* (Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1959).
• Haim Hillel Ben-Sasson, Ed., *Toldot am Jiszráél bi-jemei ha-beinajim* (Tel-Aviv: Am ovéd, 1969), pp. 253–255 / *A History of the Jewish People* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1976, 1994⁹), p. 687 skk. / *Geschichte des jüdischen Volkes* (München: Verlag C. H. Beck, 1979), II, p. 367 skk.
• Yacob Rothschild, "Joseph (Joselmann) ben Gershon of Rosheim", in: *Encyclopaedia Judaica*, X (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 227–229.
• Scheiber Sándor, "Egy budai Mendel Nürnbergben", in: *Tanulmányok Budapest múltjából*, 19 (1972), pp. 79–86 (KA) / "Mendel of Buda in Nuremberg", *Journal of Jewish Studies*, 23 (1972), pp. 191–195.
• Scheiber Sándor, szerk., *Magyar-zsidó oklevéltár*, XVI (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1974), p. 376, no. 5 (R. Joszéf alább közölt megjegyzésének regesztája).
• Cecil Roth, *The History of the Jewish People* (Cambridge: Harvard University Press, 1976), pp. 687–689.
• Simon Schwarzfuchs, "Josel v. Rosheim", in: Arye Maimon, Mordechai Breuer & Yacov Guggenheim, Hrsg., *Germania Judaica*, III: *1350–1519*, Teilbd. 2 (Tübingen: J. C. B. Mohr / Paul Siebeck, 1995), p. 1250, s. v. "Rosheim".
• Scheiber Sándor, "Héber és jiddis kútforrások és adatok Magyarország történetéhez", *Lymbus Művelődéstörténeti Tár*, 2 (Szeged, 1992), pp. 7–18, no. 22.

הגרוש בנוירינבערק בהתעוררות סיבה עשיר גדול היה בקהלה אובין, בקש לבא ולהתיישב שם עמהם לשום במרום קינו, להשפיל הגבוהים ולהרים השפלים בעיר נוירינבערק, קהלה מפוארת ועיר העליזה היושבת לבטח.

שמעו קול אנוס גבורה שההוא מא"ן דהוא בקש לבנות לו עיר בדמים, בלתי הקדמות הוראות חכמים. עמדו מנגד נתנו דייק ושפכו עליו סוללה, לבטל פעולתו ופעולת הסרסר תקיף העיר. מה עשה התקיף, צירף אליו אנשי רשע לפתות יתר עירונים, עד הסכימו כולם ללמוד משל מעירוני׳ אולם, ויהי כראותם שחלק לבם אמר האויב עתה ישומם, והשיגו מן הקיסר לאמור ולגזור צאו מתוכה עמי היהודים ומלטו איש את נפשו. ובתיהם הפקיר ונתנם לשממה. ואותו עשיר שבא מירכתי צפון תפתח הרעה אעפ"י שלא כיון להזיק הקהל אלא להנות את עצמו, מ"מ נענש לסוף בחבלי עוני, על שלא דקדק בראותו שהקהל לא רצו וחפצו בביאתו, היה לו לחוש בקילקול הקהלה, לבלתי עשות ענבים ויעש באושים, וחדלו פרזון בישראל. לכן שקל מטרפסא בהאי עלמא לירד מכל עושרו וגדולתו.

ואני הכותב ראיתיהו שהיה סמוך לשולחן אחרים, ומזרעו יצא לתרבות רעה. מי שיש בו דעת יבין וישכיל מזה אל זה, ומה זה האיש עשיר, אף שלא כיון לרעה ומפני שעל ידו בא הקלקול, גם הוא גם זרעו לקו בכפליים, על אחת כמה וכמה גבי הני בריוני המכונים למסור ולהזיק, בודאי אשם לא תכבה ותועלתם לא תמות וכו׳.

יוסף בן גרשון איש רוסהיים, ספר המקנה (ירושלים תש"ל), עמ׳ 12–13.

Kiűzés Nojrinberkből (NVYRYNBʿRQ),[2] abból az okból, hogy volt egy nagyon gazdag ember Ovin ('VBYN)[3] községében, aki Nojrinberkben akart megtelepedni, hogy magasra rakja fészkét,[4] hogy leszorítsa a magasan lévőket, és felemelje az elnyomottakat Nojrinberk városában, amely dicséretet érdemlő község és jókedvű, biztonságban élő város.[5]

Halljátok a győzelmi kiáltást,[6] hogy *az illető* (M'N DHV') vérrel akart várost építeni magának,[7] a tudósok előzetes tanácsa[8] nélkül. Ostromló tornyot állítottak ellene, sáncot töltöttek,[9] hogy megakadályozzák az ő és a város elöljárójának cselekedetét. Mit tett az elöljáró? Gonosz embereket gyűjtött maga mellé, hogy a városban rávegye a többbieket[10] is, mígnem mindannyian elfogadták, hogy tanulni fognak az ulmi ('VLM) tanács példájából.[11] És amint látták, hogy a szívük megoszlott,[12] így szólt az ellenség: "Most pusztuljanak!" És elérték a császárnál,[13] hogy rendeletet hozzon.[14] Jöjjetek ki onnan, népem, zsidók, és ki-ki mentse az életét! És a házaikat szabad prédává tette, és pusztulásra hagyta. És a gazdag ember, aki a távoli északról jött, ahonnan a rossz eredt,[15] annak ellenére, hogy nem akart kárt okozni a községnek, hanem csupán a saját javát (akarta) szolgálni,[16] mégis a sanyarúság kötelékei[17] által nyerte el büntetését amiatt, hogy amikor látta, ügyet sem vetett rá, hogy a község nem kívánja az érkezését, bár észlelnie kellett volna a község dolgainak megromlását, hogy ne ültessen olyan tőkét, amely vadszőlőt terem,[18] és megszűntek a nyílt helyek Izráelben.[19] Ezért hát megkapta a neki járót: elvesztette minden vagyonát és hatalmát.

Én pedig, aki mindezeket írom, láttam, hogy (az illető) mások asztalára szorult, egyik utóda pedig rossz útra (*tarbut raa*)[20] tért. Mindenki, aki belátással bír, megérti[21] mindezekből, hogy ez a gazdag ember, még ha nem szándékozott is rosszat tenni, általa jött a romlás. Ő és az utóda is kétszeresen bűnhődött. Még inkább (ez az igazság) azoknál az elvetemülteknél, akik szándékosan rágalmaznak, és kárt okoznak. Bizonyos, hogy tüzük nem alszik ki, és férgük nem pusztul el.[22]

[2] Nojrinberk: Nürnberg.
[3] Ovin: Oven / Ofen, azaz Buda.
[4] Hab. 2,9 nyomán; értsd: uralkodni akart a községen.
[5] Cef. 2,15.
[6] Ex. 32,18 nyomán.
[7] Hab. 2,12 nyomán; értsd: a pénze segítségével akart "várost szerezni magának", azaz megtelepedni a városban.
[8] Szó szerint: "tanítása".
[9] Ez. 26,8 nyomán. A község tagjai szembeszálltak a gazdag szándékával.
[10] A városi tanács tagjairól van szó.
[11] Ulmból körülbelül egy évvel korábban űzték ki a zsidókat (1498).
[12] Hos. 10,2 nyomán. – Értsd: véleménykülönbségek támadtak közöttük.
[13] I. (Habsburg) Miksa (1458–1519) német-római császár (1493–1519).
[14] Jer. 51,45 nyomán.
[15] Ez. 38,15 és Jer. 1,14. R. Joszéf valószínűleg úgy vélte, hogy az illető származási helye Nürnbergtől északra fekszik.
[16] A bT Bava kamma 41a megfogalmazása nyomán.
[17] Iob 36,8.
[18] Jes. 5,2.
[19] Jud. 5,7. Nyílt hely: ahol le lehet telepedni. A vers jelentése: Izráel élet-lehetőségei veszélybe kerültek.
[20] A héber *tarbut* szó szerint: "nevel(tet)és", "viselkedés".
[21] Vö. Deut. 32,29.
[22] Jes. 66,24. – Értsd: a halál utáni szenvedéseik nem érnek véget.

• R. Joszéf Is Roszheim, *Széfer ha-mikne* / Iosephi de Rosheim, *Sefer hammiknah*, ed. Hava Fraenkel-Goldschmidt (Jerusalem: Mekize Nirdamim, 1970), pp. 12–13.

MEGJEGYZÉS

Egy gazdag budai zsidó meg akart telepedni Nürnbergben. A városi hatóságok megadták neki az engedélyt, de az ottani zsidó község nem fogadta be, mert pénzével túl nagy befolyáshoz jutott volna a többiek rovására. A város megtorlásul elérte a császárnál, hogy a zsidókat kiűzzék Nürnbergből.[23] Az illető elszegényedett, mások asztalára szorult, leszármazottja pedig "rossz útra tért".

A történet Joszéf Is Roszheimnél példázat. [24] Hava Fraenkel-Goldschmidt az emlékirat kiadásához írt Bevezetésében (p. 23 sk.) nem tudta azonosítani az említett gazdag zsidót. Scheiber Sándor azonban – a szöveg egyik kifejezése (*man de-hu* / M'N DHV', "az illető") alapján – merészen úgy ítéli meg, hogy a híres budai Mendel család egyik tagjáról lehet szó, mégpedig talán Jaakov Mendelről. A család egyik tagja, aki "rossz útra tért", Man Mendel, megkeresztelkedett, és felvette a Christoph nevet (1534).[25]

[23] I. Miksa (1485–1519) a város kezdeményezésére jóváhagyta, hogy Nürnbergből kiűzzék a zsidókat (1499).

[24] I. m., p. 23 sk.

[25] Lásd Scheiber Sándor, szerk., *Magyar-zsidó oklevéltár*, XVI (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1974), p. 376, no. 5, a Regesztában stb.

61

Avraham ben Mordekhaj Fariszol

JERUZSÁLEM BEFOLYÁSA MAGYARORSZÁGON

A XV. század vége

אברהם בן מרדכי פריסול

השפעת ירושלים בהונגריה

סוף המאה ה-טו

Avraham ben Mordekhaj Fariszol / Farissol (ca. 1451–1525) Avignonban született. Élete nagyobb részét Ferrarában töltötte mint kántor és kézirat-másoló. A XVI. század első éveiben nagy tekintélyt szerzett magának mint zsidó apologéta, a ferrarai herceg (I. Ercole d'Este) előtt folytatott vitákban (*disputatio*) két szerzetessel, az egyik Szent Ferenc, a másik Szent Domonkos rendjéből, velük szemben ő képviselte a zsidó gondolkodást és a városban élő zsidókat. *Iggeret orhot olam* ("Levél a világ útjairól") című könyve már életében megjelent nyomtatásban (Ferrara, 1524); ez az első héber nyelvű modern földrajzi értekezés, ír a nem sokkal korábban felfedezett Amerikáról is.[1] Több műve kéziratban maradt, köztük a *Magén Avraham* ("Ábrahám pajzsa / védelme").[2]

KIADÁS

- Avraham b. Mordekhaj Fariszol, *Iggeret orhot olam* (Ferrara, 1524; Venecia / Venezia, 1586 stb.).

IRODALOM

- Heinrich Graetz, *Geschichte der Juden*, IX (Leipzig: Oskar Leiner, 1907[4]), p. 44 skk.
- Silberstein Adolf, *Abraham Farissol* (Budapest, 1930).
- Samuel Löwinger, "Recherches sur l'œuvre apologétique d'Abraham Farissol", *Revue d'Études Juives*, 105 (1939), pp. 83–148.
- Alexander Scheiber, "Immanuel Norsa's Defence. A Hebrew Manuscript from Budapest and its Background", in: Piroska Dezsényi Szemző & László Mezey, Eds., *Armarium. Studia ex historia Scripturae, librorum et ephemeridum* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976), pp. 71–85, kül. p. 73.
- David B. Ruderman, *The World of a Renaissance Jew. The Life and Thought of Abraham b. Mordecai Farissol* (Cincinnati: Hebrew Union College Press, 1981).
- Scheiber Sándor, "Héber és jiddis kútforrások és adatok Magyarország történetéhez", *Lymbus Művelődéstörténeti Tár*, 2 (Szeged, 1992), pp. 7–18, no. 23.

[1] A szemelvényt fordította Komoróczy Szonja Ráhel.

[2] Egy másolatát említi Scheiber Sándor az Országos Rabbiképző Intézet Kézirattárából (no. 131, 59/b). Scheiber Sándor, "Héber és jiddis kútforrások és adatok Magyarország történetéhez", *Lymbus Művelődéstörténeti Tár*, 2 (Szeged, 1992), pp. 7–18, no. 23.

(...) ונגידי ירושלים שיש להם שלטונות תורה לרדות בישראל ולהורות חוקים ודינים כמו שנמצאו כבר בימינו בגלילות ספרד ובארצות האונגארו שרי ישראל ממונים עלינו וכלנו כמעט מבני יהודה אנחנו עקר הגלות הזה ויצדק מאד הפשט הזה לרז"ל שלא סר ולא תסור המעלה הזאת המעשית לישראל ואף גם זאת בהיות בארץ אויביהם כי יש ממשלה קטנה משבט יהודה שוטרים בתורה עלינו כל היום.

(...)

David B. Ruderman, *The World of a Renaissance Jew. The Life and Thought of Abraham b. Mordecai Farissol* (Cincinnati: Hebrew Union College Press, 1981), p. 200, n. 47.

(...) Jeruzsálem vezéreinek (*nágid*) tórai hatalmuk van, hogy Izráel közé menjenek, és a törvényeket és szabályokat tanítsák, ahogyan ez történik napjainkban Szefárád tartományaiban[3] és az ungaro ('VNG'RV) országokban. Izráel fejedelmei hites tisztségviselők (*memunnim*) fölöttünk, és ők valamennyien, mint (csak) kevesen Júda fiai közül – mi(közülünk) –, a java a jelen száműzetésnek (*galut*). Nagyon is igaz rabbijaink – emlékük legyen áldott – azon magyarázata (*pesat*), hogy nem múlt el, és nem múlik el Izráel felől ez a gyakorlati kiváltság, még akkor sem, ha ellenségeik országában[4] élnek, mert van egy kicsiny vezetőség (*memsala*) Júda törzséből, és mindig ők uralkodnak fölöttünk a Tóra szerint.

(...)

• David B. Ruderman, *The World of a Renaissance Jew. The Life and Thought of Abraham b. Mordecai Farissol* (Cincinnati: Hebrew Union College Press, 1981), p. 200, n. 47.

MEGJEGYZÉS

A Jeruzsálemben élő tudósok tekintélyét a tanban és minden vallási ügyben Jesaja próféta szavai alapozták meg: "Cijjonból jön a tanítás, az Örökkévaló szava Jeruzsálemből."[5] Hatalmuk alapja Fariszol szerint Jákob áldásának Júdára vonatkozó verse: "Nem fog távozni a kormányvessző (*sévet*) Jehudából, és a törvénypálca (*mehokék*) a lába közül..."[6] A *sévet* a diaszpora vezetői Babilóniában, akik a népet bottal irányítják; a *mehokék* pedig Hillél leszármazottjai, akik a Tórát tanítják a népnek.[7]

[3] Értsd: Keleten, az iszlám világban.
[4] Ti. a diaszporában.
[5] Jes. 2,3.
[6] Gen. 49,10.
[7] bT Szanhedrin 5a.

62

Avraham ben Smuél Zakut

ADATOK MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETÉHEZ

1504

אברהם בן שמואל זכות

ידיעות על תולדות הונגריה

1504

Avraham ben Smuél Zakut / Zacuto (1452–1515 k.) a spanyolországi Salamancában született. Ifjú korában apjától (Smuél Zakut) és "Kasztilia utolsó *gáon*-já"-tól, R. II. Jichak Aboabtól (1433–1497)[1] tanult, az utóbbitól, akit majd ő búcsúztatott, Tórát és kabbálát, az egyetemen pedig asztronómiát. A csillagászat tudományában ő maga is több tanítványt nevelt a salamancai egyetemen. Naptárt készített, és különféle találmányai voltak, amelyek hírnevessé tették. A Zakut által készített naptárt használta nyugati hajóútján Kolumbusz Kristóf is (1492). Amikor a zsidókat kiűzték Spanyolországból (1492), Zakut Portugáliába ment, Lisszabonban kinevezték II. (Avisi) János király (1481–1495) – később pedig utóda, I. (Avisi / Szerencsés) Mánuel (1495–1521) – udvari csillagászává. Foglalkozott csillagjóslással is. Vasco de Gama szintén felhasználta Zakut asztronómiai számításait az Indiába vezető út előkészítése során, és elindulása (1496) előtt tanácskozott is a tudós csillagásszal. Amikor a zsidókat Portugáliában megkeresztelkedésre kényszerítették (1497), Avraham Zakut elmenekült a kitérés elől, és Tuniszban telepedett le. Itt fejezte be *Széfer ha-juhaszin* ("A családfák könyve") című, genealógiai szerkezetű történeti művét (1504). Ezután Jeruzsálembe ment, itt egy *jesivá*-ban tanult (1513/14), majd Damaszkuszban tűnt fel. Ismeretes róla, hogy nagy szegénységben élt. Művei közül több elveszett, mások kéziratban maradtak.

Asztronómiai értekezései mellett a *Széfer ha-juhaszin* Zakut legismertebb műve; részletesen tárgyalja benne a szóbeli tan történetét, foglalkozik a Misna és a Talmud bölcseinek nemzedékeivel, de érinti a későbbi időket is.

KIADÁS

- Avraham b. Smuél Zacuto, *Széfer ha-juhaszin*, ed. Smuél Salom (Konstantinápoly, 1556) (első kiadás, Bevezetéssel és jegyzetekkel).
- Avraham b. Smuél Zacuto, *Széfer ha-juhaszin* (Kraków, 1580/81[2]) (Mose Iszerlesz megjegyzéseivel).
- Avraham b. Smuél Zacuto, *Széfer juhaszin ha-sálém*, ed. Zwi Hirsch [Herschel] Filipowski (London – Edinburgh: Hevrat Meorerei Jeshenim, 1857) (első tudományos értékű teljes kiadás).
- Avraham b. Smuél Zacuto, *Széfer ha-juhaszin*, ed. Abraham [Alfred] H. Freimann (Frankfurt a. M.: M. A. Wahrmann, 1925) (Filipowski kiadásának újabb lenyomata, Freimann új Bevezetésével; reprint, Jerusalem: J. Vardi, 1963[2]).

[1] Személyéhez lásd Zvi Avneri, "Aboab, Isaac II", in: *Encyclopaedia Judaica*, II (Jerusalem: Keter, 1972), col. 93.

IRODALOM
• Abraham [Alfred] H. Freimann, "Mavo / Bevezetés", in: *Széfer ha-juhaszin* (Frankfurt a. M., 1925; reprint, Jerusalem, 1963[2]).
• Ed., "Zacuto, Abraham ben Samuel", in: *Encyclopaedia Judaica*, XVI (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 903–906.
• Abraham David, *Alijja ve-hitjasvut be-Erec Jiszráél ba-méa ha-sés-eszrei* (Jerusalem: Rubin Mass, 1993), pp. 153–154.

(1)
[Jefet fiai]
(p. 232)

[בני יפת]
(דף רלב)

בני יפת (...) תירס. תירס הם חזקים מלכות תרסייא ונראה שהם האונגרים.

Jefet fiai: (...) Tirász (TYRS).[2] Tirász igen hatalmas, királysága Tiraszija (TRSYY'),[3] és úgy látszik, hogy ők az ungarok ('VNGRYM).

MEGJEGYZÉS
A krónikás magyarázó jegyzete mögött talán a korai magyarok bolgár-török kapcsolatainak halvány emléke áll.

(2)
[A 873. esztendő]
(p. 248)

[שנה תתע"ג]
(דף רמח)

בשנת תתע"ג נראה קומיטה וכן רעמים ומים שלא נשמעו בעולם כמוהם. ומיד באה מגיפה גדולה שנחרבה פאביה [באבא]. תחילת מלכות האונגרושי.

A 873. esztendőben[4] *kumita* (QVMYTH)[5] jelent meg, továbbá olyan mennydörgés és vízözön támadt, amilyenhez hasonlót nem látott a világ. Rögtön utána nagy járvány tört ki, amely elpusztította Paviát (P'BYH).[6] Az ungaruszi (*ha*-'VNGRVŚ/ŠY) királyság kezdete.

[2] Gen. 10,2; I. Chron. 1,5. – Lásd fentebb, #1.
[3] A Targum Jonátán fordítása szerint (Gen. 10,2): Traki, azaz Thrákia, thrákok.
[4] Az évszám itt a keresztény időszámítás szerint (!); nyilván a forrás nyomán.
[5] *Kumita*: latin *cometa*, "üstökös".
[6] A szöveget XIX. századi kiadója javítani akarta, az általa javasolt Baba (Bava) lehet a Fekete-tenger déli partjánál fekvő Baba-fok (Ereğli közelében), vagy a Kis-Ázsia Égei-tenger melletti partjánál fekvő Baba-fok, vagy pedig Baias, Nápoly óvárosa. Lásd Zwi Hirsch [Herschel] Filipowski, in: Avraham b. Smuél Zacuto, *Széfer juhaszin ha-sálém* (London – Edinburgh: Hevrat Meorerei Jeshenim, 1857), p. 248, 1. jegyzet.

MEGJEGYZÉS

A szöveg a magyar királyság kezdetét a 873. évre teszi. Ez a dátum történeti forrásokból nem igazolható, de mindenesetre nagyjából egybeesik a magyarokra vonatkozó legkorábbi említésekkel nyugati forrásokban.

Kumita, amelynek Nyugat-Európától Iráqon és Kínán át Japánig nyoma maradt az asztronómiai feljegyzésekben, az itt megadott időponthoz legközelebb 837 tavaszán jelent meg: a Halley-üstökös.[7] Lehetséges, hogy Avraham Zakut a forrásában arab számmal leírt évszámot esetleg félreolvasta volna? Vagy a németül hallott számot[8] rossz sorrendben írta le? De esetleg valamilyen másik üstökösről van szó.

(3)

[A 909. esztendő]

(p. 248)

[שנה תתק"ט]

(דף רמח)

בשנת תתק"ט היתה מגיפה בקושטנטינופלא ומתו ג' מאות אלף איש. ואז באו על קושטנטינא הישמעאלים. וזה היה כי מארקו מארטילו בצרפת הרג מהישמעאלים ע"א אלף, ואז צרו הישמעאלים על קושטנטינופלא ג' שנים. ואחר זה עברו ועזבו מצור העיר משום הקור והרעב. ואז הלכו הישמעאלים קרוב לאונגריאה.

אברהם בן שמואל זכות, ספר היוחסין, מהדורת צבי פיליפובסקי (לונדון 1857), עמ' רלב, רמח.

A 909. esztendőben[9] járvány tört ki Kosztantinoplában (QVŚ/ŠṬNṬYNVPL'), 3-száz ezer ember halt meg. Akkor jöttek a muszlimok (*jismáélim*) Kosztantinába (QVŚ/ŠṬNṬYN'). Ez azért volt, mert Marko Martilo (M'RQV M'RṬYLV)[10] Carfatban[11] a muszlimok (*jismáélim*) közül 71 ezret megölt. Ekkor a muszlimok (*jismáélim*) 3 éven át ostromolták Kosztantinoplát (QVŚ/ŠṬNṬYNVPL'). Azután a hideg és az éhség miatt felhagytak a város ostromával, és elvonultak. És akkor a muszlimok (*jismáélim*) megközelítették Ungariját ('VNGRY'H).[12]

• Avraham b. Smuél Zacuto, *Széfer juhaszin ha-sálém*, ed. Zwi Hirsch [Herschel] Filipowski (London – Edinburgh: Hevrat Meorerei Yeshenim, 1857), i. h.

= Kohn Sámuel, *Héber kutforrások* (1881), p. 62, no. XIII.

[7] F. Richard Stephenson & Christopher B. F. Walker, Eds., *Halley's Comet in History* (London: British Museum Publications, 1985), p. 56.

[8] 37 / "(...) sieben und dreissig" helyett 73.

[9] Az évszám itt a keresztény időszámítás szerint (!).

[10] Marco Martelo / Martell Károly.

[11] Franciaország / a nyugati frank birodalom.

[12] Betű szerint: "közel / közelébe mentek Ungarijának".

MEGJEGYZÉS

A szakasz adatait nehéz azonosítani, illetve ellentmondanak egymásnak. Konstantinápolyt az arabok többször is ostromolták (674–678, illetve 717–718), 908 októberében pedig a bizánci flotta aratott nagy győzelmet fölöttük az Égei-tengeren. Martell Károly frank *maiordomus* azonban több mint másfél évszázaddal korábban győzte le seregüket, a poitiers-i csatában (732). A *jismáélim* lehetnek muszlimok, arabok vagy törökök; ebben az összefüggésben akár éppen besenyők is, Dél-Oroszországban ezek többször is megtámadták a magyar törzsszövetséget. A magyarokat éppen az egyik nagy besenyő támadás (895 k.) indította el a Kárpát-medence felé a X. század első felében. A besenyők később is többször harcoltak, most már a magyarokkal szövetségben, a Duna térségében.[13]

[13] Lásd Zimonyi István, "Besenyők", illetve Tóth Sándor László, "Besenyő–magyar kapcsolatok", in: Kristó Gyula, főszerk., Engel Pál & Makk Ferenc, szerk., *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994), pp. 99–100, illetve 100–101, resp.

63

Slomo ibn Verga

ZSIDÓK ÜLDÖZÉSE BUDÁN

1520 előtt

שלמה אבן וירגא

מעשה גזירה בבודון

לפני 1520

Slomo ibn Verga (ben Virga) (a XV. század második fele–a XVI. század első negyede), a nagy műveltségű és kritikus szellemű történetíró, Spanyolországban közfeladatokat is vállalt a zsidó közösség képviseletében: amikor Ferdinánd és Izabella meghódították Málagát (1487), pénzt gyűjtött a fogságba esett zsidók kiváltására.[1] A zsidók spanyolországi kiűzetése (1492) után Lisszabonban telepedett le, a portugáliai erőszakos térítések idején (1497) "víz alá ment", azaz kényszer hatására megkeresztelkedett; amikor a kitért zsidókat kiengedték Portugáliából (1506), Itáliába költözött, és ott mint *converso* élt.

Történeti műve, a *Sévet Jehuda* ("Júda törzse / fenyítő pálcája")[2] (1520 k.) a zsidók üldöztetéseinek történetét mondja el, a Második Templom elpusztításától a szerző koráig, sorszámozva az eseményeket. Könyvét a fia rendezte sajtó alá.

KIADÁS

- Slomo ibn Verga, *Sévet Jehuda* (Drinápoly, 1554) (első kiadás, a szerző fia, Joszéf ibn Verga kiegészítéseivel).
- Slomo ibn Verga, *Sévet Jehuda* (Varsa / Warszawa: S. S. Monk, 1882).
- Slomo ibn Verga, *Sévet Jehuda*, ed. Saul Robinson (Jerusalem: Moszad Bialik, 1947).
- Slomo ibn Verga, *Sévet Jehuda*, ed. Azriel Shochat & Yitzhak Baer (Jerusalem: Moszad Bialik, 1947).

IRODALOM

- Meir Wiener, *Das Buch Schévet Jehuda* (Hannover: Rümpler, 1855) (német fordítás).
- *Tribus Iudæ Salomonis fil. Virgæ: Complectens varias calamitates, martyria dispersiones, accusationes, ejectiones, aliasque res Iudæorum...* De Hebræo in Latinum versa à Georgio Gentio [George Gentius] (Amstelædami: Apud Henricum Wetstenium, MDCLXXX) (újabb kiadása: Amstelodami: Apud Petrum Niellium, MDCLI).
- Fritz [Yitzhak] Baer, *Untersuchungen über Quellen und Komposition des Schebet Jehuda* (Akademie für die Wissenschaft des Judentums, Historische Sektion. Veröffentlichungen, 2) (Berlin: C. A. Schwetschke & Sohn, 1923).
- Yitzhak Baer, "Mavo / Bevezetés", in: *Sévet Jehuda* (Jerusalem: Moszad Bialik, 1947), pp. 1–7.
- Azriel Shochat, "Ibn Verga, Solomon", in: *Encyclopaedia Judaica*, VIII (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 1203–1205.

[1] A (zsidó) foglyok kiváltásának (*pidjon sevujjim*) előírásaihoz lásd R. Joszéf Karo, *Sulhan arukh*: "Jore déa", no. 252 stb.
[2] Gen. 49,10.

גם מפי חכם מקובל בא מצרפת שמעתי, כי בעיר אחת נקראת בודון נגזרה גזירה והוא כי הדליקו אבוקה של שעוה ושמו אותה ברחוב העיר. והכריזו ואמרו: כל יהודי שיבוא ויתנצר קודם גמר האבוקה יקבלו אותו, וכל מי שיבוא אח"כ ישרף באש. וכולם עמדו על קדושת השם ונשרפו הם ובניהם. והיה ביניהם איש גבור חיל וחכם ואהוב מאד לשר העיר. ושלח השר לקרוא לו ולבקש ממנו שיתנצר, ויעשה לו כבוד ושררה אשר כמוה לא נשמעה. אמר לו האיש היהודי: ומה כבוד תעשה לי שידומה ויערך למה שיעשה לי אדון הנשמות כאשר לא אתנצר?

והשר כעס מאד והתחיל לחרף לו ולדתו. אחר הדברים אמר לו האיש היהודי: אין לבי להתנצר, אבל אפשר שבראותי האש הגדולה אשר בה ישרפוני אפחד ואשוב מדרכי, לכן אדוני השר צוה ויעשו ברחוב אש גדולה ולך עמי סמוך לאש, אולי בעת ההיא יתן האל בלבי את אשר ברצונך.

אמר השר: טוב הדבר מאד. וציוה שידליקו אש גדולה מאד והלך עמו שם. והאיש היהודי כי ראה עצמו סמוך למדורה והוא איש זרוע, תפש השר והשליכו באש והוא עליו, ומתו שניהם.

שלמה אבן וירגא, ספר שבט יהודה, מהדורת שאול רובינזון (ירושלים 1947), עמ' 88–89.

Egy elismert franciaországi (*Carfat*)[3] tudóstól is hallottam, hogy egy városban, a neve Budun (BVDVN), üldözést (*gezéra*)[4] rendeztek. Viaszfáklyát gyújtottak,[5] a város főterére tették, és kihirdették, hogy minden zsidó, aki kikeresztelkedik, még mielőtt leég a fáklya, az megmenekül, de aki később jön, azt megégetik. Azonban mindannyian a mártirhalált[6] választották: őket és fiaikat megégették. De volt köztük egy bátor és bölcs vitéz, akit nagyon kedvelt a város fejedelme.[7] Érte küldött, és azt kérte tőle, hogy keresztelkedjen ki, és soha nem látott tisztességben és hatalomban fogja részesíteni. A zsidó férfi azonban így válaszolt:

"Mérhető-e az a tisztesség, amelyet tőled kaphatnék, ahhoz, amelyben a lelkek ura[8] részesít, ha nem térek ki?"

A fejedelem nagy haragra gerjedt, és szidalmazni kezdte őt és a vallását. Azután ezt mondta neki a zsidó férfi:

"Nem szándékozom kikeresztelkedni, de lehetséges, hogy majd amikor meglátom azt a nagy tüzet, amelyben meg fognak égetni, megijedek, és eltérek szándékomtól. Ezért parancsolja meg uram, a fejedelem, hogy rakjanak nagy tüzet a téren, és jöjjön a fejedelem velem a tűz közelébe, talán akkor az Isten azt fogja nekem sugallni, amit kívánsz."

[3] Franciaországból a zsidókat 1394-ben kiűzték. Ettől kezdve csak Avignonban éltek zsidók.
[4] Ti. zsidóüldözést.
[5] A viaszfáklya-gyújtás általánosan elterjedt középkori szokás, az ünnep kezdetét jelenti.
[6] Szó szerint: "a Név megszentelését / szentségét (*kiddus ha-Sém*)".
[7] Értsd: bírója, vagy esetleg a magyar király.
[8] Ti. az Örökkévaló.

A fejedelem azt válaszolta, hogy nagyon jó a dolog, és megparancsolta, hogy rakjanak nagy tüzet, és odament vele együtt. Amikor a zsidó férfi látta, hogy már közel vannak a tűzhöz, lévén erős ember, megragadta a fejedelmet, és a tűzbe vetette, magát pedig utána, és mindketten meghaltak.[9]

• Slomo ibn Verga, *Sévet Jehuda*, ed. Saul Robinson (Jerusalem: Moszad Bialik, 1947), pp. 88–89.

= Kohn Sámuel, *Héber kutforrások* (1881), p. 63 sk., no. XIV.

MEGJEGYZÉS

Az itt leírt eseményt, amely Ibn Verga könyvében sorrendben a zsidók 35. üldöztetése, más forrás nem említi, és nem lehet azonosítani. Nyilvánvalóan híresztelés vagy legenda volt az eredete. Mint ilyen is alighanem leginkább a Jagello dinasztia korához volna kapcsolható.[10]

[9] A történetnek ez a mozzanata erősen emlékeztet a Blois városában az üldözés idején történtekre. Lásd Azriel Shochat, in: Slomo ibn Verga, *Sévet Jehuda*, ed. uő & Yitzhak Baer (Jerusalem: Moszad Bialik, 1947), p. 196, 14 skk. jegyzet.

[10] Vö. alább, #68, Megjegyzés.

64

Anonymus

LÁTOMÁS AZ EURÓPAI HATALMAKRÓL

A XVI. század eleje

מחבר בלתי ידוע

חזיון על אודות מלכויות אירופה

תחילת המאה ה-טז

A kairói karaita zsinagóga depositoriumában (*geniza*) fennmaradt kétlapos héber kézirat[1] szerzője ismeretlen, és keletkezésének kora bizonytalan. Maga a szöveg irodalmi formáját tekintve egy szülés előtt álló nő látomása.

KIADÁS

• Jacob Mann, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, I (Cincinnati: Hebrew Union College Press, 1931; reprint, 1970), kül. p. 34 skk.: "A Messianic Excitement in Sicily and Other Parts of Southern Europe".

IRODALOM

• Samuel Krauss [Krausz Sámuel], "Zu Dr. Manns historischen Texten", *Hebrew Union College Annual*, 10 (1935), pp. 265–296, kül. pp. 274–288: "II: Neue Nachrichten über David Reubeni"; az alábbi szövegrészlethez: p. 278.

• Shaul Shaked, *A Tentative Bibliography of Geniza Documents* (Paris – De Hague: Mouton, 1964), p. 156, no. 26.

• Scheiber Sándor, "Héber és jiddis kútforrások és adatok Magyarország történetéhez", *Lymbus Művelődéstörténeti Tár*, 2 (Szeged, 1992), pp. 7–18, no. 6.

(...) ומלך שפניא ומלך אלמנו ומלך אונגריא ומלך צרפת הם באימה וברעדה ומקבצים ממון רב וחייל כבד אם יתרצו הגנוזים בממון ואם לא יעמדו כנגדם.

(...)

צוטט ע"י

Cambridge University Library, MS T-S Loan 26, 2, fol. 2 verso, linn. 11–13, apud: Jacob Mann, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, I (Cincinnati, 1931; reprint, 1970), p. 43.

(...) Szpania (ś/šPNY')[2] királya, és Almano ('LMNV)[3] királya, és Ungarija ('VNGRY') királya, és Franciaország (*Carfat*) királya (mind) félelemben és rettegésben vannak, és sok pénzt

[1] Cambridge University Library, MS T-S Loan 26, 2.

[2] Hispania / Spanyolo.

[3] Németo.

(*mámon*) gyűjtenek, és nagy hadsereget, (azzal), hogy ha a rejtettek (*ha-genuzim*) megelégednek a pénzzel, (akkor rendben van), ha pedig nem, szembeszállnak velük.

(...)

• Cambridge University Library, MS T–S Loan 26, 2, fol. 2 verso, verss. 11–13.

Idézi

• Jacob Mann, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, I (Cincinnati: Hebrew Union College Press, 1931; reprint, 1970), p. 43.

MEGJEGYZÉS

A kézirat kiadója, Jacob Mann a XII–XIII. századra tette a szöveg keletkezését. Alapos elemző tanulmányában Samuel Krauss (Krausz Sámuel) vele szemben arra a következtetésre jutott, hogy a homályos tartalmú és értelmű írásmű inkább David Reubeni / Reuvéni messianisztikus mozgalmával áll kapcsolatban, és az 1525. évre keltezhető. A talán falasa – ethiópiai zsidó – származású kalandor, David Reubeni (?–1538 k.)[4] a tíz "elveszett törzs" egyikéből (Reubén) származó messiásnak hirdette magát, és az európai hatalmak török-ellenes harcaival össze akarta kapcsolni a Szentföld és a zsidók felszabadítását mint célt meghirdető mozgalmát. Alexandriai és szentföldi szereplése után 1523-ban lépett fel Velencében. Eszméi széles körben terjedtek a keleti és nyugati zsidók között egyaránt, de számos nem zsidó híve is támadt, rövid időre komolyan vették őt Nyugat-Európa politikailag mértékadó személyiségei, VII. Kelemen pápa (1523–1534), III. János portugál király (1521–1557) és mások. A "rejtettek", akiket a szöveg említ, esetleg a nem sokkal korábban erőszakkal megkeresztelt, zsidó identitásukat elrejtő spanyol és portugál zsidók (*marrano*) lehettek. A keresztény udvarok azonban tartottak attól, hogy a marranók visszatérnek eredeti hitükre, és ezért végül a terv ellen fordultak. David Reubeni történetét erősen irodalmi színezetű naplója és egyéb kortársi iratok őrzik.

A kairói geniza kéziratában leírt látomás tartalmának egyébként nincs történeti értéke. Magyarországot csak mellékesen említi. Érdekessége is pusztán abban áll, hogy a zsidó messianisztikus mozgalom szempontjából Magyarországot a nemzetközi jelentőséggel bíró országok közé sorolja.

[4] Shmuel Ettinger, "Reuveni, David", in: *Encyclopaedia Judaica*, XIV (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 114–116.

65

Jaakov ben David Tam ibn Jahja

EGY BUDAI ZSIDÓ KONSTANTINÁPOLYBAN 1526 ELŐTT

A XVI. század eleje

רבי יעקב ב"ר דוד תם אבן יחיא

יהודי מבודה בקושטאנדינה, לפני 1526

תחילת המאה ה-טז

R. Jaakov ben David Tam ibn Jahja[1] (1475 k.–1542) Lisszabonban született. A portugáliai zsidók erőszakos megkeresztelése (1497) után elmenekült az országból, Konstantinápolyban telepedett le, és haláláig ott maradt. A nagy törökországi rabbik egyike, R. Élijáhu Mizrahi (ca. 1450–1526) meghívta rabbinikus bírósága (*beit din*) tagjának. R. Élijáhu halála után ő lett a konstantinápolyi szefárdi szent község vallási vezetője.

Kitűnően ismerte az iszlám jogrendszert, és értett az orvosláshoz is. Írásainak többségét a halála előtti évben az isztambuli tűzvész emésztette el. Megmaradt responsumait egyéb munkáival együtt utóbb kötetbe gyűjtötték *Oholei Tam* ("Tam sátrai") címmel, más rabbik műveivel együtt, a *Tummat jesárim* ("Igazak jámborsága")[2] című gyűjteményben (1622).

A következő két szövegrészlet (#65–66) R. Jaakov ben David Tam *Oholei Tam* című gyűjteményéből való.

KIADÁS

• R. Jaakov b. David Tam ibn Jahja, "Oholei Tam", in: Binjámin b. Avraham Motal, *Tummat jesárim* (Venecia / Venezia, 1622) (első kiadás).

IRODALOM

• Ephraim Kupfer, "Tam ibn Yahya, Jacob ben David", in: *Encyclopaedia Judaica*, XV (Jerusalem: Keter, 1972), col. 785.

• Scheiber Sándor, "Héber és jiddis kútforrások és adatok Magyarország történetéhez", *Lymbus Művelődéstörténeti Tár*, 2 (Szeged, 1992), pp. 7–18, no. 43.

ראובן בא מעיר בודה אשר במלכות ההיגרי ונשא אשה פה קושטאנדינה, והיה עמה קרוב לעשר שנים והיו לו אח ובנים מאשה אחרת שם במלכות ההיגרי. ופעמים רבות באו משם יהודים ממלכות ההיגרי והגידו לו איך הם חיים וקיימים. ואחר זמן נפטר ראובן בלי זרע של קיימא פה קושטאנדינה ולא גירש קודם מיתתו. וגם הוא אמר קרוב למיתתו שיש לו בנים.

[1] A családról lásd Ephraim Kupfer, "Jahja", in: *Enciklopedija ivrit*, XIX (Tel-Aviv – Jerusalem: Hevra le-hocaat enciklopedijot, 5728 / 1968), coll. 752–753.

[2] Prov. 11,3.

וקודם למיתתו קרוב לחמש שנים להיות כי היה חייב למלכות לא ידע בשורה מהבנים לא ממותם ולא מחיים.

יורנו רבינו מכיון שיש עדים פה קושטאנדינה איך זה קרוב לשבעה שנים ראו בעיר בודה את בני הנפטר הזה מחזיקינן להו בחזקת חיים עתה בעת פטירתו והאשה הזאת מותרת לשוק, או נאמר כיון שיש כל כך זמן שלא ראה בשורה מהם ולא ידענו עתה בעת פטירת אביהם אם הם חיים אם לאו, האשה הזאת זקוקה ליבם אשר הוא בעיר בודה.

(...)

רבי יעקב ב"ר דוד תם אבן יחיא, שו"ת אהלי תם (ויניציאה ש"פ), סי' קצח.

Reuvén Buda (BVDH) városából jött, amely a higri (HYGRY)[3] királyságban van, és itt, Kosztandinában (QVŚ/ŠṬ'NDYNH) feleségül vett egy nőt. Közel tíz éven át élt vele. De volt neki egy testvére és fiai is egy másik asszonytól ott, a higri királyságban (*malkhut higri*). Gyakran érkeztek zsidók onnan, a higri királyságból, és elmondták, hogyan élnek és hogy megy a soruk. Idővel azután Reuvén elhunyt, anélkül, hogy itt, Kosztandinában utódot hagyott volna hátra, és a halála előtt nem vált el. Nem sokkal a halála előtt ő maga is elismerte, hogy vannak fiai, és mivel tartozása volt a királyságban,[4] a halálát megelőző öt évben semmi hírt nem hallott felőlük, így nem tudja, élnek-e még, vagy meghaltak.

Ítélkezzék hát tanítónk, mit tegyünk: mivel itt, Kosztandinában vannak tanúk, akik mintegy hét évvel ezelőtt az elhunyt fiait látták Buda (BVDH) városában, hogy élőnek tekintsük-e őket most, apjuk elhunytakor is, és ez az asszony szabad, vagy mert olyan régóta nem kapott hírt felőlük, és nem tudjuk, hogy most, apjuk halálakor élnek-e még, ennek az asszonynak sógorházasságot kell-e kötnie azzal,[5] aki Buda (BVDH) városában van?

(...)

• R. Jaakov b. David Tam ibn Jahja, *Oholei Tam* (Venecia / Venezia, 1620), no. 198.

= Kohn Sámuel, *Héber kutforrások* (1881), p. 149.

MEGJEGYZÉS

Válaszában a rabbi a tanúk vallomása alapján felmentette az asszonyt a sógorházasság kötelezettsége alól.

(...) וא"כ אשה זו מותרת מצד העדים המעידים שראו בנים לבעלה בעיר בודה, וגם מצד מה שאמר הבעל שיש לו בנים. ואין ראוי לעגנה כלל.

רבי יעקב ב"ר דוד תם אבן יחיא, שו"ת אהלי תם (ויניציאה ש"פ), סי' קצח.

[3] Higri: melléknév a Hágár névből; "magyar(országi)".

[4] A szöveg alapján nem dönthető el, a királyi udvarnál-e, vagy az országban valamely magánszemélynél.

[5] Ti. "Reuvén" testvérével.

(...) És ha így van, ez az asszony fel van mentve, (egyrészt), a tanúk szerint, akik tanúsították, hogy látták, hogy a férjének fiai vannak Buda (BVDH) városában, (másrészt), a férj szerint is, aki kijelentette, hogy vannak fiai. Ezért tehát (az asszony)t egyáltalán nem kell megkötni.[6]

• R. Jaakov b. David Tam ibn Jahja, *Oholei Tam* (Venecia / Venezia, 1620), no. 198.

A responsum szerzője 1542-ben hunyt el.[7] A responsum kelte azonban talán még lejjebb szorítható. Feltehető, hogy R. Jaakov ben David még Buda török elfoglalása (1541) előtt írta. Alighanem erre utal az, hogy a szerző "higri / magyar királyság"-ról (*malkhut higri*) beszél. Ha így van, a forrásból kiolvasható, hogy a budai és a konstantinápolyi zsidók között a város török kézre jutása előtt is voltak kapcsolatok. A mohácsi csata (1526) után pedig az Oszmán birodalom területére került zsidók szorosabb érintkezésben álltak Budán élő rokonaikkal, ez akkor már minden további nélkül lehetséges volt.

R. Jaakov ben David a Konstantinápolyban élő özvegy esetében nem tartotta szükségesnek a sógorházasságra való kötelezést, illetve a lemondási szertartást (*halica*), mert az elhunyt férj maga jelentette ki, hogy fiai vannak Budán, ők fenntartják a nevét, és így nem volt szükség arra, hogy az özvegyet a Budán maradt sógor feleségül vegye.

[6] Ti. a sógorházasság kötelezettsége tekintetében.

[7] Shlomo J. Spitzer, "Ha-Askenázim ba-haci ha-i ha-balkani ba-méot ha-hamés-eszrei ve-ha-sés-eszrei", Hajjim Z. Hirschberg, Ed., *Mi-Mizrah u-mi-Maarav*, I (Ramat-Gan: Bar Ilan University, 1974), pp. 59–79, kül. p. 65, 19. jegyzet.

66

Jaakov ben David Tam ibn Jahja

BUDAI EREDETŰ KÖZSÉG ZSINAGÓGÁJA KONSTANTINÁPOLYBAN

1526–1542 k.

רבי יעקב ב"ר דוד תם אבן יחיא

ידיעה על בית כנסת של קהל בודון בקושטאנדינה

בין 1526–1542

ראובן הקדיש פרוכת אחת לבית הכנסת של בודון ועל הפרוכת כתובות ר"ל מרוקמת ששה שורות של כתיבת שומרונים. הורינו רבינו האם יכולים להשתמש בפרוכת זה לפני ההיכל אם לאו.

(...)

רבי יעקב ב"ר דוד תם אבן יחיא, שו"ת אהלי תם (ויניציאה ש"פ), סי' רד.

Reuvén egy *parokhet*-et[1] adományozott a buduni (BVDVN) gyülekezet házának, írásos *parokhet*-et, értsd: hat sor hímzett felirat van rajta, a sómróniak írásával.

Tanítónk (*rabbeinu*) adjon számunkra tanítást, hogy a függöny használható-e a Tóra-szekrény (*hékhal*) előtt, vagy nem.

(...)

• R. Jaakov b. David Tam ibn Jahja, *Oholei Tam* (Venecia / Venezia, 1620), no. 204.

MEGJEGYZÉS

A kérdést valamikor a törökök mohácsi győzelme (1526) és Buda elfoglalása (1542) között tették fel. A "zsinagóga, amely Budun(é)" kifejezés, amely a kérdésben szerepel, talán a Konstantinápolyba elkerült budaiak szent községének zsinagógáját jelenti, ennek létéről török forrásokból is tudunk.[2]

A válaszban a rabbi nem engedi meg az említett függöny (*parokhet*) használatát.

A sómróniak írása: szamaritánus betűk; a zsinagógának adományozott függönyön minden bizonnyal az ó-héber ábécé (a mai, úgynevezett kvadratikus írást megelőző kanaáni írás) betűivel hímzett szöveg állt, ezek a betűk erősen hasonlítanak a szamaritánus íráshoz. A szent szövegekhez viszont csak a kvadratikus írás használható.[3]

[1] A Tóra-tekercseket tartalmazó szekrény (*hékhal*) elé vont függöny. Rendszerint drága kelméből készítik, díszes hímzéssel és feliratokkal látják el.

[2] Lásd még alább, #87, amely ugyanerről a gyülekezetről tudósít.

[3] Ehhez lásd bT Zevahim 62a.

67

Élijáhu ben Elkána Kapszáli

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE AZ *ÉLIJÁHU KIS ÉRTEKEZÉSE* CÍMŰ KRÓNIKÁJÁBAN

1523

רבי אליהו ב"ר אלקנה קפסלי

תלדות הונגריה בכרוניקה "סדר אליהו זוטא"

1523

R. Élijáhu ben Elkána Kapszáli (Capsali) (1483 k.–1555) híres kandiai[1] családból származik. Családjának tagjai a XII. századtól kezdve rabbik és községi vezetők voltak Kréta szigetén. Apjának testvére, Mose Kapszáli (1420–1496/97), aki Németországban tanult, Isztambul első, nagy tekintélyű főrabbija volt az Oszmán birodalom terjeszkedése idején, Konstantinápoly elfoglalása (1453) után. Apja, R. Elkána Kapszáli, maga is kandiai rabbi, a spanyolországi kiűzetéskor (1492/93) mint a krétai zsidó közösség világi vezetője (*kondosztablo*)[2] szervezte a menekültek elhelyezését.

Élijáhu Kapszálit Tórára apja, R. Elkána Kapszáli tanította, 1508-tól pedig Paduában tanult R. Jehuda ben Eliezer ha-Lévi Mincnél,[3] illetve annak halála után R. Méir Katzenellenbogennél.[4] Itt avatták rabbivá is, ezt követően 1515-ben visszatért Krétára. 1518-ban, apja után, Kandia rabbija lett, és 1523-ban maga is elnyerte a *kondosztablo* tisztségét: négy éven át ő irányította a zsidó közösség és a velencei kormányzat közötti rendszeres kapcsolatokat. Kapszáli *szófér*: történetíró és a halákha jelentős tudósa volt. Halákhikus kérdésekben levelezésben állt kora nagy rabbijaival, köztük Joszéf Karóval is.

Jelentős történeti munkáját, amelynek címe: *Széder Élijáhu zuta* ("Élijáhu kis értekezése") 1523-ban, a Krétán pusztító járvány idején írta. Tárgya az Oszmán török birodalom története, különös tekintettel az ott élő zsidókra. Foglalkozik a spanyol és portugál zsidók üldöztetésével, kikényszerített megkeresztelkedésével is, erre nézve elsőrendű forrásnak számít. Magyarországi vonatkozású anyaga Törökország története szempontjából tárgyalja az eseményeket.

A törökök pártján álló Kapszáli érezhető ellenérzéssel kezeli magyarokat. Ez kifejezésre jut abban is, hogy két különböző néven említi őket: *ugri* vagy *ungari* és *higri*. A *higri* nevet nem a szokásos "*hé*" (ה) betűvel írja, mint a bibliai Hágár nevét is kell, hanem a hasonló "*hét*" (ח) betűvel, ily módon

[1] Ma: Iraklion, Kréta.

[2] Olasz *condostablo*, megfelel a héber *nászi* címnek.

[3] Olasz rabbi (ca. 1408–1506), családja a németországi Mainzból származik (innen a Minc név). 1462-ben, a zsidók kiűzetése folytán, Paduába került, és itt a fiával együtt a jesivát vezették. Működéséhez lásd Shlomo Eidelberg, "Minz, Judah ben Eliezer ha-Levi", in: *Encyclopaedia* Judaica, XII (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 69–70; Robert Bonfil, *Rabbis and Jewish Communities in Renaissance Italy* (Oxford University Press, 1990 / London – Washington: The Littmann Library of Jewish Civilization, 1993), *passim*.

[4] Személyéhez lásd alább, #68, Bevezetés.

sajátos szójátékot alkotva: gúnyos vagy becsmérlő jelentést ad a névnek ("sánta" / "béna"). A magyar király többször *rej*, eltérően a töröktől, aki *szultán* vagy *melekh*. Leírásában az Örökkévaló mindig a törököket segíti a magyarok ellenében.

KIADÁS

• R. Élijáhu b. Elkána Kapszáli, *Likkutim sonim mi-széfer de-vé Élijáhu*, ed. Moshe Lattes (Padua, 1869) (a *Széder Élijáhu zuta* részleges első kiadása).

• R. Élijáhu b. Elkána Kapszáli, *Széder Élijáhu zuta*, ed. Avraham Shmuelevits, Shlomo Simonson & Meir Benayahu, I–III (Jerusalem: Makhon Ben-Cvi, *etc.*, 1976, 1977, 1983, resp.) (teljes kiadás, a mű kézirata alapján; a III. kötet Bevezetést tartalmaz, és mutatót is ad).

IRODALOM

• Avraham Shmuelevits, Shlomo Simonson & Meir Benayahu, "Mavo / Bevezetés", in: *Széder Élijáhu zuta*, III (Jerusalem, Makhon Ben-Cvi, *etc.*, 1983).

• Meir Benayahu, *R. Élijáhu Kapszáli is Kandia* (Tel-Aviv: Tel-Aviv University, 1983).

• Haim Hillel Ben-Sasson, "Kavvim li-tmunat olamo sel kroniszton jehudi be-silhei jemei ha-bénájim", in: *Széfer zikkaron li-Gedaljahu Alon* (Tel-Aviv: Ha-Kibbuc ha-meuhad, 1970), pp. 278–287.

• Cecil Roth, "Capsali, Elijah", in: *Encyclopaedia Judaica*, V (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 152–153.

• Elijah Capsali, *Chronique de l'expulsion (Seder Eliahou Zouta)*, Présentation, traduction et annotation de Simone Sultan-Bohbot (Paris: Éditions du Cerf, 1994).

(1)

[A magyarok a Duna mellett]

(c. 3)[5]

אונגר שחנה על דנובי

(פרק ג)

(...) תוגרמה הם עשר משפחות, ואלה שמותם איש ללשונו למשפחותם: כוז"ר ופרצי"נך ואליקנ"וס ובול"גר ונרבי"נא וטור"קי ובו"ז וזכו"ך ואונג"רי ותלמ"ה. כל אלה חונים בצפון ושמות ארצותם על שמותם, והם חונים על נהרי הית"ל הם אטלאך. אך אונ"גר ובול"גר ופרצי"נך חונים על הנהר הגדול הנקרא דנוב"י וישכנו שם עד היום הזה.

(...) Tógarma (TVGRMH),[6] ez tíz család, ez a nevük, mindegyik családonként a nyelve szerint: Kuzar (KVZR),[7] Parcink (PRCYNQ),[8] Aliknosz ('LYQNVS),[9] Bulgar (BVLGR),[10] Narbina (NRBYN'), Turki (TVRQY),[11] Buz (BVZ), Zakuk (ZKVK), Ungari ('VNGRY)[12] és Talmah (TLMH).[13]

[5] Scheiber Sándor, "Héber és jiddis kútforrások és adatok Magyarország történetéhez", *Lymbus Művelődéstörténeti Tár*, 2 (Szeged, 1992), pp. 7–18, no. 24.

[6] A Bibliában tartomány Kis-Ázsiában; a középkori héberben a törökök, török népek, illetve Kis-Ázsia / Törökország.

[7] Kuzar: a kazárok.

[8] Picnak: pecseneg; a besenyők.

[9] Alan: alánok; a kazárok déli szomszédai, a Kaukázus térségében.

[10] Bulgar: a (volgai) bulgárok.

Ezek mind északon táboroznak, és országaik az ő nevüket viselik. Táborozó helyük a Hetel (HYTL) folyóinak[14] vidéke, ezek az Atlak (ʾṬL'K). Csak Ungar (ʾVNGR), Bulgar (BVLGR) és Parcink (PRCYNQ) táboroznak a Danuvi (DNVBY)[15] nevű nagy folyónál, és ott laknak mind a mai napig.

MEGJEGYZÉS

A szakasz a *Joszippon* szövege[16] nyomán halad, apró eltérésekkel.

(2)
A magyarok (*higri*) története, hogy hadra keltek Tógarma ellen, és csak az Örökkévaló mentette meg őket, eső által (1454)
(c. 24)

1454 : מעשה ההגרי שבא להלחם בתוגרמה ואיך ה' הצילם ע"י המטר
(פרק כ"ד)

ויהי בימי שולטן מחמיט גבה לב רי דיאוג"ריאה עד להשחית, כי רכב ברזל לו והוא לחץ את התוגרמים ימים רבים, ועבר בארצות תוגרמה ושלל ושטף ועבר, כי מדי יום ביומו היו יוצאים האוגרי מבילוגראדו והיו אורבים לתוגרמים בשדות ובכרמים, והיו קמים עליהם ושוללים אותם כנחל שוטף ולא יבצר מהם כל אשר יזמו לעשות. מפני אוגרו עשו התוגרמים את המנהרות אשר בהרים ואת המערות ואת המצדות. והיה אם זרעו התוגרמים ועלו האוגרי וישחיתו את יבול הארץ ולא ישאירו להם מחיה ושה ושור וחמור וירעצו וירוצצו את התוגרמים ימים רבים.

בעת ההיא גבה לב אוגרו ואגר בקציר מאכלו ויעש ג' קשטלי"אה חזקים מקורות ועצים גדולים וירוץ ויבא תוך תוגרמה ויחתור בעפר ויעש פושאדי וחפירות בעמק א' ויעמידם א' הנה וא' הנה כל א' רחוק מחברו כמטחוי קשת ויציבם על אם הדרך. באופן שכאשר היה בא אדם להלחם בא' היה הקשטלי האחר משליך עליו כלי מלחמה סוללות וחצים ואת אויביהם יקלעו עם כף הקלע, וכן השני וכן השלישי כל א' היה מגן על חברו כי היו עשויים באומנות רב וחכמה נפלאה. ויתן רי די אוגריאה גבורים ואנשי מלחמה ובר ולחם ומזון וכלי נשק הרבה מאד ויעמידים על אם הדרך, והיו יוצאים מהם האוגרי בכל יום וישחיתו את יבול הארץ עד בואך באנטולי. ויקוצו התוגרמים מפני בני אוגריאה.

ויבא המגיד אל מחמיט לאמר: קשר עליך החגרי ויחגור כלי מלחמתו. וישם בתוגרמה אנשי מרכבתו, ויעש מצודות וצריחים, ויציבם במערות ובחוחים, כמשפטם בחרבות

[11] Turk: a törökök.
[12] Ungar: a magyarok.
[13] Tolmac: Tolmač / Tolmacs, besenyő törzs. (KA)
[14] Hetel (Hitl): Itil / Etel, a Volga korábbi neve.
[15] Danuvi: a Duna latin nevéből (*Danubius*).
[16] Lásd fentebb, #1.

וברמחים, ויניחם תוך גבוליך, והנם צרים את העיר עליך. וירגז המלך ויאמר לכל עבדיו: קומו ונרדפה אחריהם, מהרו ללכת פן יהיו לנו למכשול ולפוקה. ויאמרו עבדי המלך אל המלך: בכל אשר יבחר אדוני המלך הנה עבדיך. ויצא המלך וכל ביתו בסוסים ובפרשים ויאסור את רכבו ואת עמו לקח עמו. וילך המלך שם ויהי הקור בחוזקו ובגבורתו ויהיו מתים התוגרמים וסוסיהם מתוקף החורף החריף, יחרפהו למות כי שם משליך קרחו כפתים, פתות את מחמיט פתים, כי שם החגרים נחתים.

ויצר המלך על הקשטיליא הנ״ל ימים רבים שלשה המה נפלאו ממנו ולא יכל להם כי היו עשויים בחכמה ובתבונה ובדעת ובכל מלאכה. והתוגרמים עם היות שהיו משליכים עליהם סוללות וכל משחית לא יכלו לגדעם כי היו טמונים תוך העמק והעפר דיק להם סביב והיה כקרוב איש להלחם באחד היה האחר מסייעו וכן השני וכן השלישי ותחת שלש רגזה ארץ וארץ רפאים תפיל. נוסף על זאת כי החגריים אנשי מלחמה המה ולהם זרוע עם גבורה וכל משחית להשחית ולהחרים רבים ועשר ידות להם במלחמה מהתוגרמים, כי עד הימים ההם לא היו התוגרמים בקיאים במלחמה כגויים ובפרט בסוללות. ויסער לב המלך על הדבר הזה כי גדל הכאב מאד ותשועה אין.

ולשולטאן מחמיט הגיד לאמר: החגרי בקושרים ומקבץ חיילות לבא עליך. ויאמר: סכל נא עצת החגרי ה׳. ויהי עד כה ועד כה והשמים התקדרו עבים ורוח וארובות השמים נפתחו, ויהי הגשם על הארץ גשם שוטף ואבני אלגביש חמשה עשר יום. בימים ההם יגדל המספד בקוסטדינא ובכל ארץ תוגרמה כמספד הדדרמון. וספדו עם הארץ את האדון ואת חיילותיו ובכל חוצות יאמרו הו הו הוי אדון והוי הודו. והודם נהפך על התוגרמים למשחית. ויאמרו עתה יספה אדונינו עם חיילותיו מגשם מטרות עוזו בם ישלג בצלמון. והאנשים לא ידעו כי לטובתם הוא ובערב ילין בכי ולבקר רינה. ביה בליליא ירד שלג מאת ה׳ מן השמים והשליך קרחו כפיתים כל אותו הלילה וימלאו הקשטליא הנ״ל והפושאדי שהיו סביבם שלג ואבני אלגביש על כל גדותיהם, ולא יכלו עוד להשליך סוללות וארטילריאה נגד התוגרמים וירפו ידיהם וכל החגרים לא יחגרו ביזע.

הבקר אור וישכימו התוגרמים ויראו והנה עלו כלם קמשונים כסו פניהם שלג, וכל החפירות אשר סביבותיהם נתמלאו. וישמחו האנשים מאד כי ידעו כי ה׳ נלחם להם, ובאויביהם ראתה עיניהם, וירוצו התוגרמים ויבואו בהם, ויחלו להכותם וטח מראות עיני החגרים מהשכיל לבותם, ויהרגו התוגרמים אותם, ויעשו בם נקמות. ומהומות עצומות, רעות רבות וצרות, אשה אל אחותה חוברות, לא ידעתי ספורות. אז ידעו התוגרמים כי יד ה׳ היתה בחגריים להומם ולאבדם למען עשו כיום הזה להחיות עם רב ורב לא יעבוד צעיר, ואלמלא הגשם הנ״ל שעיר הלא גבר, וישטף ועבר.

ויקחו התוגרמים את כלי מלחמתם ויביאום בקוסטדינא וישמחו האנשים מאד על כל הטובה אשר עשה ה׳ להם, וישובו ויבואו בשמחה ובשירים בעריהם, ויביאו עמהם גדולי החגריים ושועיהם, אסורים בזיקים הוציאום לעיניהם, ויסחבום סביב סביב בשוקים וברחובות, ברמחים ובחרבות. ויקחו התוגרמים את קוצי המדבר ואת הברקונים, ויודיעו בם את אנשי החגרי וחגרו אותם קמשונים, ומעון תנים וחרונים, הלעג השאננים הבוז לגאיונים. ויכנעו החגריים מן היום ההוא והלאה ולא יספו לבא עוד אל ארץ תוגרמה ותשקוט הארץ.

Mahomit (MHMYṬ)[17] szultán idejében történt, hogy Ugrija ('VGRY'H) királyának (*rej*)[18] szíve felfuvalkodott,[19] mert fegyverei és vas-szekerei voltak, és hosszú időn át szorongatta a törököket (*tógarmim*). Feldúlta a török országait, fosztogatott és pusztított, majd elvonult, mert a magyar ('VGRY) időről időre portyára ment Bilogradóból (BYLVGR'DV), lesben álltak a törökre a mezőkön és a kertekben, lecsaptak rájuk, mint a mindent elmosó áradat, és nem tudta senki learatni a termését annak, amit elvetett.[20] A magyarok miatt csinálták a törökök az erődöket a hegyek között, és mindenféle barlangot, és rejtekhelyeket.[21] És ha a törökök elvetettek, jöttek a magyarok, és elpusztították a termést, nem hagytak meg nekik sem élelmiszert, sem jószágot.[22] Hosszú időn át szorongatták[23] a törököket.

Abban az időben még fennhéjázóbb lett a magyar ('VGRV), learatta, amit vetett,[24] fagerendákból 3 nagy és biztonságos erődöt (QŚ/ŠṬLY'H)[25] épített, ezekből többször betört Törökországba, körülsáncolta őket, föld alatti járatot[26] és árkot épített a völgyben, és a főút mellett, egymástól egy-egy nyíllövésnyire helyezte el őket. Oly módon, hogy ha megtámadták az egyiket, a másik erődből nyílzáport zúdítottak rájuk a fegyvereikből, és az ellenségre parittyával kőzáport vetettek. Ugyanezt tették a második és a harmadik erődben is, mindegyik megvédte a másikat, mert mesterien és igen elmésen voltak megépítve. És Ugrija királya katonákat, élelmiszert és sok fegyvert küldött oda, a főútvonalra állította őket, és a magyarok minden nap portyára mentek, és elpusztították az ország termését, egészen Antoliig ('NṬVLY).[27] A törökök pedig nagyon féltek a magyaroktól.

Hírül vitték Mahomit szultánnak:

"A magyar (HGRY) felkötötte ellened a fegyverét.[28] Fegyvereseit[29] Törökország ellen küldte, erődöket és bástyákat emelt, katonáit barlangokba és bokrokba küldte,[30] ahogyan azt szokták, karddal és lándzsával, és határaidon belülre vezette őket, szorongatják a városokat."

Megharagudott a király (*melekh*), és azt mondta a szolgáinak:

"Keljetek fel, vegyétek üldözőbe őket, siessetek, nehogy gondot és bajt okozzanak nekünk."[31]

A király szolgái pedig válaszoltak:

"Amit csak urunk, királyunk kíván, íme, szolgáid azt teszik."

A király és háza népe lovakkal és katonákkal, felfegyverkezve[32] elindult, népét is magával vitte. A hideg azonban olyan nagy volt, hogy a törökök és lovaik megfagytak a kemény tél-

[17] II. (Hódító) Mohamed / Mehmed szultán / padisah (1444–1446, 1451–1481).
[18] Értsd: Hunyadi János kormányzó.
[19] II. Chron. 26,16.
[20] Gen. 11,6.
[21] Jud. 6,2 nyomán. (BV)
[22] Jud. 6,3 sk.
[23] Jud. 10,8.
[24] Prov. 6,8. – Értsd: sikereket ért el.
[25] Kasztalija, a latin *castellum* szóból.
[26] A héberben *poszadi*, valószínűleg mint a latin *fossa*, "sánc", "árok", vájat a fal mentén.
[27] Antoli: nyilván Anatólia. Alkalmasint csak tágabb értelemben, az ázsiai Törökország elnevezéseként.
[28] I. Sam. 13,6.
[29] Szó szerint: "harci szekereseit" (biblikus archaizmus). (BV)
[30] Ti. azért, hogy lesben álljanak.
[31] I. Sam. 25,31 nyomán. (BV)
[32] Szó szerint: "lovas katonákkal és befogott harci szekérrel".

ben, mert jég hullott mindenütt,[33] és megtizedelte Mahomit seregét.[34] Ugyanis a magyarok (*higrim*) (HGRYM) ott szálltak harcba.

És a király sokáig ostromolta a fent említett erődöket, de nem bírt hármójukkal,[35] mert okosan voltak megépítve, mindenféle szempontot figyelembe véve. S bár a törökök körülsáncolták őket, és pusztító fegyvereket használtak, nem tudták őket megsemmisíteni, mert a völgy védte őket, és a földhányásokról körben védték őket, és amikor az egyik erődhöz közel jutottak, a másik és a harmadik a segítségére sietett, és a három erőd miatt bosszankodott az ország.[36] A három együtt megverte az óriás ellenséget.[37] Hozzájárult még ehhez, hogy a magyarok (HGRYYM) bátor katonák voltak,[38] sok fegyverük volt, tízszer annyi, mint a törököknek, mert azokban az időkben a törökök még nem voltak járatosak a hadviselésben, mint (más) népek, különösen pedig a sáncokat[39] illetően. A király igen feldúlt volt emiatt, mert látta, hogy nagy a vesztesége, és sehonnan nincs segítség.

Ekkor Mahomit szultánnak a következőket mondták:

"A magyar ellenünk készül, és katonákat gyűjt, hogy rád támadjon."

Ez volt a válasza:

"Örökkévaló, hiúsítsd meg a magyar (HGRY) tervét."[40]

Mindenütt köd lett, az eget beborították a felhők, szél támadt,[41] és az ég csatornái megnyíltak, és tizenöt napon át mindent elárasztó eső és jég hullott.[42] Azokban a napokban nagy volt a gyász Kosztadinában (QVSṬDYN') és egész Törökországban (*Tógarma*), olyan, mint Hadadrimmon gyásza[43] volt. A nép urát és katonáit gyászolta, s mindenütt jajveszékelés hallatszott:

"Jaj urunknak, és jaj az ő dicsőségének."[44]

A törökök dicsősége semmivé lett.[45] És azt mondták:

"Most vége lesz urunknak a katonáival együtt, e miatt a hatalmas eső miatt."[46]

Mert nem tudták az emberek, hogy ez az ő javukra fog szolgálni, és hogy amiért este sírnak, reggelre örömrivalgássá válik.[47] Azon az éjszakán az Örökkévaló rendelésére hó hullott az égből, és jég egész éjjel, a fent említett erődök és körülötte az árkok megteltek jéggel,[48] egészen a tetejükig, és ezután már nem tudtak sáncot hányni, és onnan tüzelni a törökökre, és meggyengült a karjuk, és a magyarok (HGRYM) közül egy sem tudta felkötni az övét.[49]

[33] Ps. 147,17.
[34] Lev 2,6.
[35] Prov. 30,18.
[36] Prov. 30,21.
[37] Jes. 26,19.
[38] Szó szerint: "a harc férfiai, erős karral". Ps. 89,14. (BV)
[39] Értsd: a várostromot.
[40] II. Sam. 15,31.
[41] I. Reg. 18,45.
[42] Gen. 7,11-12; Ez. 38,22.
[43] Hadad-Rimmon gyásza: lásd Zekh. 12,11.
[44] Jer. 22,18.
[45] Dan. 10,8 nyomán.
[46] Ps. 68,15.
[47] Ps. 30,6.
[48] Szó szerint: "a jég köveivel".
[49] Ez. 44,18. Az "öv" (*jáza*) szó bizonytalan. – Értsd: a kardját; azaz: nem tudott harcolni.

Felvirradt a reggel, felkeltek a törökök, és meglátták, hogy mindent eltakar a hó,[50] és megteltek a körülöttük lévő árkok. Erre igen megörültek, mert tudták, hogy az Örökkévaló velük harcol, megvetéssel[51] néztek ellenségeikre.[52] Rájuk rohantak a törökök, verni kezdték őket, a magyarok (HGRYM) szeme elhomályosult,[53] szívük tanácstalanná vált, megölték őket, és bosszút álltak rajtuk. Hatalmas zavarodás lett, sok bajt és vészt okoztak egymás után,[54] el sem tudom mondani, mekkorát. Ekkor a törökök megértették, hogy az Örökkévaló keze sújtott le a magyarokra (HGRYYM), megzavarta és elpusztította őket, hogy megmentsen egy nagy népet,[55] hiszen a nagyobb nem szolgálja a kicsit.[56] Ha a fent említett eső nem lett volna, akkor ők[57] kerekedtek volna felül, és eltiporták volna őket.

A törökök a zsákmányolt fegyvereket Kosztadinába (QVSṬDYN') vitték, és az emberek igen örvendeztek, hogy mekkora jót tett velük az Örökkévaló, nagy vidámsággal és énekekkel tértek vissza városaikba, és magukkal vitték a magyarok (HGRYYM) nagyjait és hatalmasságait,[58] láncra verték őket, és körülhajtották a nép szeme előtt, a piacokon és az utcákon, lándzsákkal és kardokkal. A törökök vették a sivatagi töviseket és bogáncsokat,[59] és megismertették a magyar (HGRY) férfiakat velük, és körülvette őket a bozótos, és a sakálok tanyája,[60] és a tövisbokrok, az önhittek fölötti gúny, a dölyfösöknek kijáró megvetés. Attól a naptól fogva térdre kényszerítették a magyarokat (HGRYYM), és azok többé nem támadtak Törökországra, és megnyugodott a föld.[61]

MEGJEGYZÉS

A színes elbeszélés több nehezen azonosítható mozzanatot tartalmaz. Magja alighanem II. (Hódító) Mohamed szultán balkáni hadjáratai a Konstantinápoly elfoglalását követő két évben (1454–1455): Szendrő (Smederevo) (Szerbia) ostroma, amelyet azonban Hunyadi János szerbiai hadjárata félbeszakított, a következő évben pedig Szerbia déli területeinek elfoglalása.

[50] Prov. 24,31.
[51] Vagy: fölényesen.
[52] Ps. 54,9 nyomán. (BV)
[53] Jes. 44,18. – Értsd: tanácstalanokká váltak.
[54] Ex. 26,3.
[55] Gen. 50,20.
[56] Gen. 25,23.
[57] Ti. a magyarok.
[58] Jes. 32,5 stb.
[59] Jud. 8,16. (BV)
[60] Jer. 9,10 stb.
[61] Jud. 3,11.

(3)

A bilogradói csata, és hogyan menekült meg a város (1456) (c. 27)

1456 : מלחמת בילוגראדו ואיך נוצל
(פרק כ"ז)

ויוסף עוד שולטן מחמיט ויעש רכב ופרשים ויקח עמו יד חזקה וזרוע נטויה וילך להלחם על בילוגר"אדו. ובעת ההוא רי די אונג"אריאה מושל בו. ויהיו האו"גרי מצרים לתוגרמים מאד והיו שוללים אותם מבילוג"ראדו הנ"ל מדי יום ביומו כאשר כתבנו. על כן חרה למלך ויקצוף מאד וילך להלחם עליהם ולשבור מתלעותיהם.

ויחן המלך על בילוג"ראדו ויצר עליו זמן רב ולא יכל להלחם עליו כי היה תקיף מאד ורכב ברזל לו וכל אנשיו גבורים. וירא המלך כי לא יכול לו ויצר המלך מאד ויעשהו יגו"מא. וירוצו התוגרמים איש נגדו ויבאו העירה ויחלו להכות אנשי העיר. ומגדל עוז היה בתוך העיר וינוסו האוגארי שמה ויסגרו בעדם ונעלו בדלתים ובריח ויאמרו: כלנו מתים. אז צמחה מריבה ואיבה בין היניצארי ובין האזאפידי הללו היו אומרים לנו נתנה הארץ למורשה ויד המלך חלק לנו בילוגראדו לשלל ואין לאזאפידי חלק ונחלה בתוכו, והללו היו אומרים לנו ניתנה למורשה. ויחר ליניצארי מאד ויריבו עם האזאפידי, ויאמר איש יניצארי אליו: עשר ידות לי במלך וגם במחמיט אני יותר ממך ומדוע הקילותני ותדבר אלי כדבר הזה. אז אמרו האזאפידי: גם לנו גם לכם לא יהיה, גזורו.

שנאה תעורר מדנים ויחזיקו איש בראש רעהו וחרבו בצד רעהו ויפלו יחדו ותהי שם מגפה גדולה וימותו רבים אלה מזה ואלה מזה. המה מרעים את לבם ומתקוטטים בקרבם, ובקרבם ישמו ארבם, והנה אנשי האונגרי נסבו על העיר ויבאו לעזור לאנשי העיר דרך השער בין החומותים, ואין רואה ואין יודע כי תרדמת ה' נפלה עליהם. בא וראה כמה קשה מחלקת וכו'. ויבואו האונגרי עליהם פתאום ויכום מכה רבה מאד וינוסו התוגרמים לפני אנשי האונגרי ויבריחום חוץ לעיר ויכום במורד בית חורון. הללו ירדו פלאים והללו נעשו בני חורין. על כן קרא שם המקום מור"ד בית חו"רון עד היום הזה.

ויחר לאדון מאד כי ראה כי שגבו האונגרי ממנו וילך למסעיו וישובו התוגרמים לדרכם ביום ההוא צעירה והצעיר לגוי עצום. האונגרי שהיו צעירים ושפלים עצמו מאד. ויראו התוגרמים ויראו מפניהם ולא יספו להלחם על בילוגראדו עוד כי לא הגיע זמנו עדיין ואין מלכות נוגעת בחבירתה ואפילו כמלא נימא. כי אחרי כן באו ימי הפקודה באו ימי השלום ושלמו ימי בילוגראדו על ידי שולטאן סוליימאן בן סלים בן באייזיט בן מחמיט הנ"ל כאשר נכתוב עוד בע"ה.

És ismét felfegyverezte Mahomit szultán a seregét, hatalmas és erős csapatot állított fel, hogy megverekedjen Bilogradóért (BYLVGR'DV). Abban az időben Ungarija ('VNG'RY'H) királya (*rej*) tartotta kezében a várost, és a magyarok ('VGRY) az említett Bilogradóból kiindulva szorongatták és fosztogatták a törököket, időről időre, ahogyan azt már megírtuk.

Emiatt a király (*melekh*)[62] nagyon mérges és haragos volt, és háborúba indult ellenük, hogy kiverje az agyaraikat.[63]

A király tábort ütött Bilogradónál, és hosszú időn át ostromolta, de nem bírta elfoglalni, mert a város igen erős volt, sok fegyverrel és katonával rendelkezett.[64] Látta a király, hogy nem bír el a várossal, és szorultságában odaígérte a katonáknak.[65]

Rohamra indultak a törökök, betörtek a városba, és öldösni kezdték a város lakóit. Volt a városban egy bástya, a magyarok ('VG'RY) oda mentek, és magukra zárták a kapuit, és azt mondták: "Mindannyian elvesztünk."

Akkor vita és veszekedés támadt a janicsárok (*janicari*) és a szpáhik[66] között. Ezek azt mondták:

"Nekünk adatott a föld,[67] a király nekünk adta Bilogradót zsákmányként, és a szpáhiknak nincs benne örökrészük."

Emezek pedig azt mondták:

"Mi kaptuk örökségbe."

És nagyon megmérgesedtek a janicsárok, és összekaptak a szpáhikkal, és azt mondták nekik:

"Tízszer több jár nekem náladnál a szultántól, különösen pedig Mahomittől. Miért becsmérelsz engem,[68] és beszélsz hozzám így?"

Akkor a szpáhik a következőt mondták:

"Sem a mienk, sem a tietek nem lesz."[69]

A gyűlölet háborúságot szül,[70] egymásnak estek, és együtt hullottak el.[71] Nagy pusztulás volt ott, mindkét oldalon sokan meghaltak. Amíg ők gonoszat forraltak, egymással vitatkoztak, és egymás ellen lesben álltak,[72] a magyarok ('VNGRY) megkerülték a várost, és a falakon lévő kapukon át segítséget vittek a városban lévőknek, úgy, hogy senki nem vette észre őket, mert az Örökkévaló álmot bocsátott rájuk.[73] Jöjj és lásd, mivel jár a vita stb.[74] Hirtelen rájuk támadtak a magyarok ('VNGRY), és nagy csapást mértek rájuk, a törökök pedig elfutottak a magyarok ('VNGRY) elől, azok a városon kívülre kergették őket, egészen Morad Beit Horonig,[75] és ott lesújtottak rájuk. Ezektől eltávozott a szerencse, amazok pedig szabad emberekké lettek. Ezért hívják azt a helyet mind a mai napig Morad Beit Horonnak.

[62] Ti. a szultán.

[63] Iob 29,17. (BV)

[64] Szó szerint: "Vas szekerei voltak, és minden férfija vitéz."

[65] Az "odaígérte" szó, betű szerint: "ígéretet (*jagúma*) tett", a héberben a *gemia*, 'elnyelés' szónak felel meg, a kifejezés értelme: szabad prédára adta.

[66] A héber eredetiben: *azafidi* (/ *azfidi*), rendezetlen gyalogság, akiket hajókon és rendőri feladatokra is alkalmaztak. – Nyilván az arabokról van szó: az *arab* jelentése itt "gyalogos katona" a várőrségekben, ilyeneket a folyami flottánál is alkalmaztak.

[67] Ez. 33,24.

[68] II. Sam. 19,44.

[69] I. Reg. 3,26.

[70] Prov. 10,12.

[71] II. Sam. 2,16.

[72] Jer. 9,7.

[73] I. Sam. 26,12. (BV)

[74] Num. Rabba 18,3.

[75] Morad Beit Horon: lásd Jos. 10,11, valamint Jer. 48,5.

És nagyon megharagudott az uralkodó (*adon*), mert látta, hogy a magyarok fölébe kerekedtek, és útra kelt, és a törökök visszatértek az országukba. Azon a napon a kisebb a nagyobb fölé kerekedett: a magyarok ('NGRY), akik kicsinyek voltak, és megvetettek, igen megerősödtek.[76] Látták ezt a törökök, és nagyon megijedtek tőlük, és felhagytak a Bilogradóért vívott csatával, mert még nem érkezett el annak az ideje, ugyanis a két királyság nem érintkezik[77] egymással,[78] még egy hajszálnyit sem.[79] Mert csak később jött el a visszafizetés napja, a megtorlás ideje,[80] amikor Szulejmán szultán (ś/šVLṬ'N SVLYYM'N),[81] Szelim (SLYM) fia, Bajizit (B'YYZYṬ) fia, a fent említett Mahomit (MHMYṬ) fia által megpecsételtettek Bilogrado (BYLVGR'DV) napjai,[82] ahogyan majd Isten segítségével megírjuk.

MEGJEGYZÉS

A Bilogradót (Belgrád / Nándorfehérvár /Görögfehérvár) ostromló török seregben és magában a szultánban állítólag egy üstökös – a Halley-üstökös[83] – feltűnése olyan nagy ijedelmet keltett, hogy felhagytak az ostrommal, és visszavonultak.

(4)
Hogyan tervezte a török csellel és ravaszsággal elfoglalni Bilogradót; de az nem jutott a kezére (1518)

(c. 145)

1518 : איך חשב המלך ללכוד את בילוגראדו בערמה ובמרמה ולא עלה בידו

(פרק קמ"ה)

וישם המלך על לבו ללכוד את בילוגראדו הוא בילוגראדו אשר לחם בו זקנו שולטן מחמיט ולא יכל לו. והוא העיר אשר היה קוץ מכאיב לתוגרמים מעודם ועד היום הזה, כאשר כתבנו כבר.

וירא המלך כי העיר תקיפה מאד ומגדל וראשו בשמים ויפלא בעיניו היאך יכבשנו, על כן חשב ללוכדו בערמה ובתחבולות יעשה בו מלחמה.

ויהי בשנת הרע"ח בחדש הרביעי הוא חדש תמוז בהיותו גלגל חמה בחומו הגדול ובתוקפו וגבורתו, יצא המלך מקוסטדינא ויקח עמו גם רכב גם פרשים ויקח עמו כלבים והכלבים עזי נפש לצוד ציד להביא כאשר אהב המלך, וכמו כן לקח עמו שאר מיני חיות

[76] Gen. 33,16; Jes. 60,25.

[77] Értsd: nem határos.

[78] Ti. Szerbiát az Oszmán birodalomnak csak az 1458–1459. évi hadjáratok eredményeképpen sikerült egészen bekebeleznie.

[79] bT Berakhot 48b.

[80] Hos. 9,7.

[81] I. (Nagy / Fényes / *Kanúni*, "Törvényhozó") Szülejmán / Szulejmán / Szolimán szultán (1520–1566), I. (Vad) Szelim szultán (1512–1520) fia, II. Bajazid / Bajezid (1481–1512) szultán unokája, II. (Hódító) Mohamed / Mehmed szultán dédunokája.

[82] Ti. 1521-ben.

[83] Ehhez lásd fentebb, #47, Megjegyzés.

לצוד ציד חיה או עוף אשר יאכל. ויוצא המלך קול בכל מלכותו וגם במכתב לאמר, כי המלך הולך להתענג בהרים הרמים לצוד ציד כמשפט המלכים ולהתענג לרוח היום לרוב חום החמה, על כל גבעה רמה ותחת כל עץ רענן, בהרים בגבעות ובגאיות, בעליות המקרה אשר לו, כי עז היה תוקף הקיץ ויקוץ לשוב לקוסטדינא מרוב החום. וחם השמש ונמס.

על כן אמרו הרואים דרך מלכים לו לצוד ציד להביא ולהתענג רוח צפוני, צפונה מחשבתו ונעלמה מעיני כל חי ומעוף השמים נסתרה, כי מי יחשוב שהוא הולך במלחמה ולא יצא כמנהג המלחמה כפעם בפעם. מי יאמר זכיתי לבבי להבין אמרי בינה, כי מהלך הולך למלחמה ולוקח עמו חיות וכלבים כלם כלבים אלמים לא יכלו לכוין דעתו ולא ירדו עד עומק מחשבתו, מי חכם ויבן אלה, לא כאלה חלק הלוחמים, ולב מלכים אין חקר. ויבחר לו שולטן שלים את הרי אוגר״יאה הגבוהים תחת כל השמים, וילך למסעיו ויאהל בהם עד סמוך לבילוגראדו כמהלך ארבעה ימים ויחלו עבדיו לצוד ציד להביא ויעשו כן ימים רבים. ויהי עד כה ועד כה ויקרא את אנשין ויאמר אליהם: צאו ההרה וצדו לי ציד כאשר אהבתי, ועשו לי מטעמים כאש חמדתי, בשר אדם ודם חללים אשר חשקתי, כי לא צותי אתכם על דברי עולה או זבח חיות ועופות, תשאם רוח זלעפות, אין לי בהם חפץ הניחו להם וילכו לחרפות. זאת עשו וחיו, הראו עצמיכם כגונבים דעת החגרים וחגרו מתניכם ונעליכם ברגליכם ומקלכם בידכם, ורדפו אחרי הצביים ובואו פתאם עד בילוגראדו והכנסו בתוכו פתאם צב״י הוא לכל הארצות, לאותו צבי תאותי, לאותו צייד חשקתי, בו חפצתי צב״י לצדיק צב״י לצדיק.

ויבחר לו המלך כל גבורי החיל וישלחם לילה ויבואו עד עיבורה של עיר ויחבאו בנקרות הצורים ובסלעים ובחוחים. ויצו אותם לאמר: ראו אתם אורבים לבילוגראדו והורשתם את העיר ואמרתם למלך ולשלים, ועשיתם לו כאשר תמצא ידכם, ועסותם רשעים תחת כפות רגליכם, ראו צוותי אתכם.

ויעשו עבדיו לו כן כאשר צום וירדפו אחרי צידם ויבואו עד המעברות עד עיבורו של בילוגראדו ויראו עצמם כרודפים אחרי הצביים הולכים הלוך וקרוב לצד העיר כמתלהלה היורה חצים זיקים וגו׳. מחשבה לא צרפה הקב״ה למעשה, והמה טרם יקרבון והאוגרי עמדו על משמרתם, אמר שומר: אתא חיל התוגר. ויגורו מפניו ואת הדלת סגרו. ויראו התוגרמים כי לא נעשתה עצתם נזורו אחור. ובחדש אלול נסע המלך מן ההרים אשר ישב שם וישם לדרך פעמיו לבא בקליפולי.

A király (*melekh*)[84] elhatározta, hogy csellel elfoglalja Bilogradót (BYLVGR'DV), ez a Bilogrado az a város, amelyért őse, Mahomit szultán[85] is harcolt, azonban nem bírt el vele.[86] És ez az a város, amely fájdalmas szálka[87] volt a török szemében, öröktől fogva mindmáig, amint már megírtuk.[88]

[84] I. Szelim szultán.

[85] II. Mohamed / Mehmed szultán.

[86] II. Mohamed néhány évvel Bizánc / Konstantinápoly / Isztambul elfoglalása után ostrom alá vette a Balkán egyik legjelentősebb erődítményét, Belgrádot is, de Hunyadi János a törököknél kisebb sereggel közbeavatkozott, és veresé-get mért rá, a csatában maga a szultán is megsebesült (nándorfehérvári győzelem, 1456).

[87] Ez. 28,27. (BV)

[88] Lásd a könyv 27. fejezetét, itt fentebb, #67 (2).

A király pedig látta, hogy a város igen erős, valamint hogy hatalmas tornya van, és nem tudta, hogyan foglalja el, ezért azt gondolta, hogy cselhez fog folyamodni,[89] és így keríti hatalmába.

Az 5278. esztendő negyedik hónapjában, amely *tammúz* hava,[90] amikor a Nap a legerősebben süt, a király elindult Kosztadinából (QVSṬDYN'), szekereket, katonákat és nagy étvágyú kutyákat is vitt magával,[91] azzal, hogy vadászni megy, amint azt kedveli, és vitt magával csaléteknek való állatokat is a különféle állatok és madarak vadászatához. És a király elrendelte, levélben kihirdette az országnak,[92] hogy a magas hegyekbe megy pihenni és vadászni, a királyok szokása szerint, és hogy a nagy hőség ideje alatt enyhet adó szellős helyen tartózkodjék, magas dombokon és zöldellő fák között, hegyek, dombok és völgyek között, ahol a nyaralóhelyei vannak, mert igen tikkasztó volt a nyár, és a nagy hőségben nem volt kellemes Kosztadinában (QVSṬDYN') tartózkodni.

Ezért hát azok, akik látták őt, azt hihették, hogy a királyok szokása szerint vadászatra megy, hogy az északi szelet élvezze. Titkos volt a gondolata, rejtett a vadállatok szeme elől, és az ég madarai előtt elleplezett. És nem gondolta senki, hogy háborúba indul, mert nem úgy ment el, ahogyan háborúba szokott menni. Ki mondhatja el,[93] hogy megérdemli a bölcsesség megértését,[94] ki gondolhatta volna, hogy (a király) háborúba megy, amikor állatokat és kutyákat visz magával? Néma kutyák[95] valamennyien. Senki nem találta ki, hogy mi a szándéka, nem hatoltak le gondolatai mélységéig, hiszen ki lehet olyan bölcs, hogy ezt megértse,[96] mert háborúba nem így szoktak menni. Senki nem tudhatja, hogy mi lakozik a királyok szívében.[97] Szelim szultán Ugrija ('VGRY'H) hegyeit választotta, amely (hegy)ek a legmagasabbak az ég alatt, útnak indult, és Bilogradótól (BYLVGR'DV) mintegy négy nap távolságra letáborozott, és szolgái vadászatra mentek, s így tettek hosszú időn át. Bizonyos idő elteltével hivatta az embereit, és így beszélt hozzájuk.

"Menjetek a hegyekbe, és hozzatok zsákmányt, úgy, ahogyan azt kedvelem, és készítsetek belőle ízes falatokat számomra, ahogyan én szeretem:[98] emberhúst és holttestek vérét kívánom, mert nem madarak és vadak miatt parancsoltalak titeket ide, hogy égő- és vágóáldozatot mutassatok be,[99] azokat vigye a szél. Nem azokban telik kedvem, azokat hagyjátok, menjenek, amerre látnak. A következőket tegyétek: csapjátok be a magyarokat (HGRYM). Övezzétek fel derekatokat,[100] cipőtök a lábatokon, bototok a kezetekben,[101] és űzzetek szar-

[89] Prov. 20,18. (BV)

[90] 1518. – I. Szelim 1518. szeptemberében indult el Drinápolyból (Edirne), hogy a Balkán hegyei között vadásszon. Élijáhu Kapszáli két hónappal korábbra teszi az eseményt.

[91] Jes. 56,11.

[92] Esth. 3,12 nyomán.

[93] Prov. 20,9.

[94] Prov. 1,2. (BV)

[95] Jes. 56,10 ("... nem tudnak ugatni"). Értsd: nem ismerték fel a helyzetet. (BV)

[96] Hos. 14,10.

[97] Prov. 25,3.

[98] Gen. 27,4.

[99] Jer. 7,22.

[100] A bibliai kifejezés (Jer. 1,17 stb.) értelme: kössétek fel derekatokra a kardotokat.

[101] Ex. 12,11.

vast,[102] és menjetek váratlanul Bilogradóhoz (BYLVGR'DV), és törjetek be a városba, mely minden országok ékessége[103] – ez az a szarvas, amelyet el akarok ejteni, ezt a zsákmányt kívánom, erre vágyom."[104]

És a király csupa vitéz katonát választott ki, és éjszaka indította útnak őket. Amikor a város közelébe értek, elrejtőztek a bokrok között és a sziklák hasadékaiban. A király a következő parancsot adta (nekik):

"Lesből támadjátok meg Bilogradót (BYLVGR'DV), foglaljátok el, s kiáltsátok: Szelim királyért! És azt tehettek vele, amit csak bírtok, és tiporjátok lábatok alá a gonoszokat.[105] Íme, ezt parancsoltam nektek."

Szolgái úgy tettek, ahogyan parancsolta, üldözni kezdték kiszemelt zsákmányukat, Bilograd (BYLVGR'DV) közelébe értek, és úgy tettek, mintha szarvasokat űznének, és egyre jobban megközelítették a várost, szinte lőtávolságra.[106] A tervet azonban a Szent – legyen áldott – nem engedte valóra válni,[107] mert mielőtt odaértek volna, az őrséget álló magyar ('VGRY) észrevette őket:

"Jön a török!" – kiáltotta az őr, és bezárták előttük a kapukat.

Látták a törökök, hogy nem sikerült a tervük, és visszavonultak. *Elul* havában[108] a király felszedelőzködött, hogy útnak induljon Kalipoli (QLYPVLY)[109] felé.

(5)

A követségek, amelyeket Szulejmán szultán küldött Ugrija királyához, és Bilograd ostroma, és ami az úton a magyarral történt, hogy megkísértse őket (1521)

(c. 151)

1521 : השליחות ששלח שולטן שולייאמן לרי די אוגריאה ולכידת בילוגראדו ומה שקרה לאוגרי בדרך לשטן להם

(פרק קנ"א)

אחר הדברים האלה שלח שולטן שולייאמן שלוחים לקראת מלך אוגרי"אה לשאל לו לשלום, והמלך הזה היה תמיד קוץ מכאיב לתוגרמים ורודה אותם במשפטיו הרעים, כי היה שכן להם ועריו היו יושבות על הספר, ומידי יום ביומו היו אנשיו יוצאים ושוללים ובוזים וחומסים ורומסים את ארץ תוגרמה ולא יחיו מאיש ועד אשה משור ועד שה מגמל ועד חמור. על כן על כל דברי המעשים הללו שלח המלך לשאל בשלומו כי חפץ היה בשלום ר"י ד"י אוגרי"אה, וישלח אליו מנחות ושלוחים, ושלוחיו בשלח יעבורו.

[102] Értsd: tegyetek úgy, mintha vadásznátok.
[103] Ez. 20,6.
[104] Jes. 24,16. (BV)
[105] Mal. 3,21.
[106] Prov. 26,18.
[107] bT Kiddusin 40a.
[108] Augusztus–szeptember.
[109] Gallipoli.

ויבואו השלוחים אל המלך וישאלו בשלומו כמשפט, ויהי כראותו אותם שלח ידיו בשלומיו חלל בריתו, ויעש שלא כדת המלכים כי עודנו נער בן י״ד שנה ויתן י״ד לשלוח יד בשלוחי המלך, י״ד לי״ד לא ינקה רע, ואי לך ארץ שמלכך נער. ויאמרו לו קצת משריו ומהאומנים העומדים לפניו: המכבד התוגר אותך בעיניך כי שלח לך מלאכים, מלאכים ממש, משלחת מלאכים רעים, הלא בעבור חקור את העיר ולרגלה ולהפכה שלח המלך את עבדיו אליך.

כשמוע המלך את דבריהם פתי יאמין לכל דבר, ויפת בסתר לבו ויאמן בם ולא זכר אחריתו ולא שם על לבו כי נפשו תחת נפשם ומה יענה מלאכי גוי ומה יעשה ליום פקודה וליום אף ה׳. ביום ההוא אבדו עשתונות המלך ואבדה חכמת חכמיו ובינת נבוניו נסתרה, ויפר חקי המלכים וישלך אמת ארצה בטפשותו ובסכלותו, שלח ידיו בשלומיו חלל בריתו. והנער נער שמנוער מדתי המלכות מהר לעשות עצת הילדים אשר גדלו אתו אשר העומדים לפניו, ויקח את שלוחי המלך ויכרות את מדותיהם בחצי עד שתותיהם, ולא ידע כי בנפשו הוא ותחת שתותיהם השתות בילוגראדו יהרסון על רוע פעולותיהם.

ויוסיפו עוד לחטא לו למרות המלך במעשיהם, ויקח את האנשים ויחתוך את חוטמותיהם ויסר את אזניהם, ואוקים בנפשייהו אפך ואוזניך יסירו וגו׳. והפועל המגונה הזה היה סבה לקרה לר״י דיא״וגריאה כאשר קרה לחנון בן נחש מלך בני עמון אשר בזה את מלאכי דוד מלך ישראל ויעט בהם.

ויחר למלך מאד ויפלו פניו ויאסור את רכבו ויקח עמו גם רכב גם פרשים ויצר עליו ויקח את כל ארצו מידו ואותו הרג בחרב בני עמון נאם ה׳. וכן קרה להורדוס המלך הגדול עם מלך הערב ששלח לו שלוחים ומלאכי שלום לשאול בשלומו ויתפשם וישחטם ובגלל הדבר הזה קם הורדוס עליו ויך אותו שוק על ירך מכה רבה מאד. וכן קרה למלך הזה שבגלל הדבר הזה אבד ושבר בריחי מלכותו. ויהי הדבר הזה לצור נגף ולאבן מכשול לבית תפארת גדולתו, באו ימי הפקודה באו ימי השלום דהא בכל דוכתא אמרינן שלוחו של אדם כמותו שנאמר ושחטו אותו.

ויגידו לשולטן שוליימאן לאמר, וישלח לקראתם כי היו האנשים נכלמים מאד ויחר למלך ויתעצב על לבו ויאמר: הראש כלב אנכי, כי אני שלחתי אליו לשאל בשלומו והוא הכה את עבדי והשיב רעה תחת טובה. אף אני אעשה זאת לו ויסרתי אותו אף אני שבע על חטאתיו ואוקים בנפשיה משיב רעה תחת טובה לא תמוש רעה מביתו כו׳. ויאמר התיצבו וראו את ישועת ה׳ כי אשר ראיתם את אונ״גרי היום לא תוסיפו לראותם עוד עד עולם, ואך את דמי עבדי מנפשות אוגרי אדרוש מיד כל חיה אדרשנו.

הדבר יצא מפי המלך הרצים יצאו דחופים והדת נתנה בקוסטדינא הבירה והעיר קוסטדינא נבוכה. ויתקבצו עם רב ועצום יותר מארבע מאות אלף איש כל אלה שולף חרב ומזמנים קדמוניות לא יצא שום מלך עם כל כך חיל ויד רמה, כי המלך הזה היה רחב היד הרבה מאד ובזבז אוצרותיו ואוצרות אבותיו ולא חסה עינו על עושר ועל ממון ויאמר: כל הרוצה ליטול יבא ויטול. ויאסור את רכבו ואת עמו לקח עמו ותרגז הארץ ותהי לחרדת אלהים.

וילך למסעיו ויחן על בילוגראדו וישפוך עליו סוללה. וגם דרך הנהר הגדול מארבע נהרות הנקרא דונ״בי צר עליו כי לקח עמו פוש״טיש ואוניות קטנות רבות וילחם עליו בדרך

יום כה ובדרך י״ם כה, ויקיפהו בלהות דרך יבשה ודרך הנהר כי העיר יושב בנחל מצדו השנית. על כן באו האוניות דרך הנהר ונהר יחרב ויבש. ומשם נלחמו על העיר בזעף אש אוכלת ובגבורה, משיבי מלחמה שערה, בקיר יחתרו סביבות החומה, ליכנס בו ואשר מהעיר משחיתים אותם בתוכו, ולא עזבום האונגרי לבא העירה כי יודעי מלחמה המה ולהם ולסוללותיהם אין מספר, ויהרגו מהתוגרמים עד אין מספר.

ויהי מקץ ארבעים יום באו האונגרי בנקרות צורים והמחלות עפר, ויחפרו דרך העיר עד מחוץ לעיר בעיבורה של עיר תחת הארץ ששם היו עומדים התוגרמים, ויעשו האונגרי נקבים נקבים וחלולים חלולים וימלאום פולבי״רי ויציתום באש וכהרף עין געשה ורעשה הארץ ותבקע האדמה אשר תחת התוגרמים כעון סדום ההפוכה כמו רגע ולא חלו בה ידים יעלו התוגרמים שמים ירדו תהומות נפשם ברעה תתמוגג. ותפתח הארץ את פיה ותבלע אותם ואת אהליהם ואת כל האדם אשר היו שוכנים במקום אשר שם היו המחילות הנ״ל, ותכס עליהם הארץ ויאבדו מתוך הקהל, וכל התוגרמים אשר סביבותיהם נסו לקולם כי אמרו פן תבלענו הארץ, ותהי שם המכה גדולה ביום ההוא בתוגרמים יותר מעשרת אלפי איש גבורי צבא עורכי מלחמה והנה כלם פגרים מתים. והאוגרי חשבוה לרעת התוגרמים אלהים חשבה לטובה, כי כלתה הפלו״ירי מהעיר וירפו ידי האוגרי וכל מחניהם נבהלו.

בימים ההם קרבו התוגרמים תחת חומות העיר וישליכו עליהם סוללה ותגעש ותרעש החומה ותפול בחמה לארץ הושלכה התפרקו החומות ואת הנטישות הסיר התז, ויעלו התוגרמים איש נגדו ויבואו העיר וילכדוהו ויעשו באוגרי שפטים בשוטים ובעקרבים ואת בילוגראדו בלא חמלה גר״דו ודשו את בשרם את קוצי המדבר ואת הברקונים. ויודע בהם את אנשי בילוגראדו גרדו והעמידו על גלדו לא השאיר כל נשמה. ומגדל עוז היה בתוך העיר וינוסו שמה כל הגבורים וכל אנשי החיילות ויסגרו בעדם בדלתים ובריח וילחמו עליהם התוגרמים ולא יכלו להם כי היה המגדל תקיף מאד, ואלו היה ר״י דיאוגריאה שולח להם עזר והיו נכנסים תוך המגדל הנ״ל מה שכבשו התוגרמים עד עתה היו כלא היו, כי כן אירע לזקנו השולטן מחמיט הנ״ל שכבש רוב העיר הנ״ל, ובעבור שלא כבש המגדל הזה ובא לאוגרי עזר ממלכם, נלחמו בתוגרמים ויכום ויכתום עד החורמה ויוציאום מחוץ לעיר כאשר כתבנו כבר בפ׳ כ״ז. אבל עכשיו מרוב החיילות שהוליך עמו התוגר הקיפו את בילוגראדו כתרוהו מנוחה הדריכוהו ולא עזבו אדם לבא בביתו.

ויהי בראותם האוגרי כי אבדה תקותם נגזרה להם ואין עוזר להם, ויאמרו: מה אנחנו עושים פה עד מתנו. ויכרתו ברית עם המלך ויסגירו את המבצר בידו וישבע להם המלך לבלתי יגע בם וילכו מאתו בשלום. אז יבואו האוגרי לפני המלך ויעמדו לפניו ויאמרו: יותן לעבדיך אנשים פרשים מאנשי המלך ללוותינו עד המעברות פן יפגעו בנו אנשים מרי נפש ועשו רעה. ויאמר המלך: אני אתן. ויתן להם צדה לדרך ואנשים לשמרם וללוותם אל כל המקום אשר יבואו שם. ויעשו כן וילכו ויבואו עד קצה גבולם ואז אמרו לתוגרמים: שובו אחורנית כי אין לנו צורך עוד מחברתכם. ויאמרו להם ההרה לכו השמרו בנפשותיכם פן יפגעו בכם אנשים מרי נפש ואספתם נפשיכם ונפש ביתכם. ויאמרו: לא כי ברחוב נלין.

וישובו התוגרמים ביום ההוא לדרכם וגם האוגרי הלכו לדרכם ויפנו וילכו וישימו את הטף ואת המקנה ואת הכבודה לפניהם. המה הרחיקו ואנשים תוגרמים מרי נפש נזעקו

וידביקו את האוגרי, וישאו האוגרי את עיניהם ויראו והנה התוגרמים נוסעים אחריהם ויראו מאד ויזעקו מכל חוגר חגורה ומעלה ויעמדו על הדרך. ויאמרו לתוגרמים: מה לכם כי נזעקתם אחרינו, הלא שלמנו עמכם ועם אדוניכם, למה תרדפו אחרינו ומבשרינו לא תשבעו, שובו אחור ומוצא שפתותיכם תשמורו והיוצא מפיכם תעשו. ויענו התוגרמים וידברו אתם קשות ויאמרו אליהם: ואיך לא שמר אדוניכם את בריתו עם שלוחי אדונינו וישב להם רעה תחת טובה, את שלוחינו הרעותם ואת ארצינו בזזתם, ומה זאת תאמרו אלינו מה לכם, השיב ה' לכם את גמולכם בראשיכם לא כן נוחיל לפניהם.

וישלפו חרבותיהם ויכו את האוגרי לפי חרב עד אחד לא נשאר, כי רחוקים הם מארצם ואין מידם מציל. על כן אמרו הרואים כי יד המלך היתה בכל זאת והוא שלח האנשים הללו להורגם ובמצות המלך היה זה וברצונו חלל את שבועתו וירמוס ארצה את בריתו אשר לא כדת, די דת מדי ופרס די לא להשניא.

לכן חשבו אנשי רודוס מחשבות ועשתונות שונות ויראו לנפשם מאד לבטוח בדברי שולטן שוליימאן, כי אמרו המלך הפכפך הוא ולא קאים בדיבוריה ופן יעשה לנו כאשר עשה לאוגרי. אך בסוף כאשר נמסרו בידו ושמר להם את בריתו, וכל האומות הכירו למפרע כי לא היה יד המלך בכל זאת ולא מלבו ענה ושלוחיהם שלוחין גמורין ולא חשב למרוד בם ולהורגם, ומה שאירע להם נעשה להם שלא מדעת המלך וברברניו שגלתיה ולחנתיה.

Ezek után Szulejmán szultán követeket küldött Ugrija ('VGRY'H) királyához (*melekh*),[110] hogy érdeklődjön a hogyléte felől. Ez a király mindig is tüske volt a törökök (*tógarmim*) szemében,[111] sok fájdalmat okozott nekik, és alávetette őket gonosz törvényeinek,[112] mert gyakran előfordult, hogy szomszédosak lévén, a határain lévő városokból az emberei időről időre portyára mentek, kifosztották, és feldúlták, és széttiporták, és letarolták Tógarma földjét, nem hagytak életben sem nőt vagy férfit, sem marhát vagy juhot, sem tevét vagy szamarat.[113] Ezen esetek miatt a király[114] követeket küldött, hogy békét kössenek, mert érdekében állt, hogy béke legyen közte és Ugrija ('VGRY'H) királya (*rej*) között; a követekkel ajándékot is küldött neki.

Amikor a követek megérkeztek hozzá, amint illik, a hogyléte felől érdeklődtek. Amint a király meglátta őket, legyintett rájuk, megszegte a szövetséget,[115] nem úgy viselkedett, ahogyan azt egy királytól elvárják, mert még fiatal fiú volt, úgy 14 éves, és megengedte, hogy kezet emeljenek a szultán követeire,[116] de az, hogy a 14 éves kezet emelt rá, nem maradt

[110] II. (Jagello) Lajos magyar király (1516–1526). – I. Szulejmán szultán röviddel trónra lépése után, 1520 decemberében Behrám csaust követként küldte a fiatal – akkor valóban alig több mint 14 éves – magyar királyhoz, a korábbi békeszerződések megerősítése végett.

[111] Num. 33,55.

[112] Értsd: a magyar király a legkegyetlenebb módon bánt a törökökkel.

[113] I. Sam. 15,3. (SchmHI)

[114] Ti. Szulejmán.

[115] Ps. 55,21.

[116] A szultán követét II. Lajos fogságba vetette (1520). (KA–PG)

bosszulatlanul.[117] Jaj neked, te ország, amelynek ifjú a királya![118] Néhányan a fejedelmei és a körülötte lévő hívek közül azt mondták neki:

"Vajon megtiszteltetés-e a török részéről, hogy követeket küld hozzád? Igazi követek ezek? Ezek gonosz követek csapata,[119] nemde azért jöttek, hogy megvizsgálják és kikémleljék a várost, és azután feldúlhassák. Ezért küldte a király a szolgáit hozzád."[120]

A király pedig hitt az együgyű beszédnek,[121] mert titkon elcsábították a szívét, és ő hitt nekik, nem számolt a következményekkel, hogy az életével felel az életükért, és azzal, hogy mit fog majd tenni a számonkérés napján, az Örökkévaló haragjának napján.[122] Azon a napon a király elvesztette a fejét, és elveszett tanácsadóinak bölcsessége, és elrejtve maradt az értelmes (emberek) értelme.[123] Megszegte a királyok törvényét, ostobasága és balgasága miatt eltaszította az igazságot. Kezet emelt a követekre, megszegte a szövetséget.[124] Ifjú ember volt, aki nem ismerte az uralkodás törvényeit, és nem habozott követni azoknak a gyermekeknek a tanácsait, akik vele együtt nevelkedtek, és akik őt szolgálták.[125] Megragadta a szultán követeit, ruhájukat kettéhasíttatta, egészen az alfelükig,[126] nem tudta, hogy ő az életével fog fizetni ezért, és hogy a széttépés miatt Bilograd tornyai lesznek széttépve.

És még messzebbre elvitték őt a szultán elleni vétkezésben: fogta az embereket, levágta az orrukat és a fülüket, beteljesítve rajtuk: orrodat, füledet levágják stb.[127] Ez a visszataszító tett volt az oka annak, hogy ugyanaz történt Magyarország királyával, mint ami Hanun ben Náhással, Ammon királyával, aki tiszteletlenül bánt Dávid, Izráel királya követeivel.[128]

Nagyon megharagudott a király, és megváltozott az arca, és összegyűjtötte a harci szekereit, és fogta a népét, lovasokat és harci szekereseket, és támadást indított ellene, és az egész országot a saját keze alá hajtotta, és őt magát megölte Ammon fiainak kardjával, mondja az Örökkévaló. És ugyanez történt a nagy királlyal is, Hordosszal,[129] aki békeköveteket küldött az arab[130] királyhoz, és kifejezte a hódolatát,[131] azonban az elfogta őket, és legyilkolta, és ezért Hordosz felkelt ellene, és megverte őt, lábtól ágyékáig,[132] nagy vereséggel.[133]

Ugyanez történt ezzel a királlyal is, e miatt a dolog miatt elpusztult és összetört királyságának a retesze,[134] és ez a dolog lett az akadálya[135] annak, hogy naggyá váljék házának dicső-

[117] Prov. 11,21.
[118] Qoh. 10,16.
[119] Ps. 78,49. (SchmHI)
[120] II. Sam. 10,3–4.
[121] Prov. 14,15.
[122] Jes. 10,3; Cef. 2,3.
[123] Jes. 29,14.
[124] Ps. 55,21.
[125] I. Reg. 12,8.
[126] II. Sam. 10,4.
[127] Ez. 23,25.
[128] II. Sam. 10,4.
[129] Heródes.
[130] Valójában: edomi.
[131] Szó szerint: "egészsége iránt érdeklődött".
[132] Jud. 15,8 nyomán. – Értsd: agyba-főbe.
[133] *Joszippon*, 53.
[134] Értsd: országa védtelenné vált.
[135] Szó szerint: "szikla, amelybe beleütköznek, kő, amelyben megbotlanak". Jes. 8,14. (SchmHI – BV)

sége.[136] Mert eljött a számonkérés és a leszámolás napja,[137] hiszen ismeretes: valakinek a követe úgy tekintendő, mintha az illető maga volna az.[138]

Elmondták mindezeket Szulejmán szultánnak, aki elébe küldött a meggyötört embereknek. Nagyon nagy haragra gerjedt a szultán, és azt gondolta:

"Hát kutyafej vagyok én?[139] Követeket küldtem hozzá, hogy békét kössek vele, ő pedig ütötte-verte a szolgáimat, a jótettet rosszal viszonozta. Én is ugyanígy fogok tenni, hétszeresen fogom ezt visszafizetni neki,[140] és beteljesítem rajta: »Aki a jót rosszal fizeti vissza, annak házából nem távozik el a rossz.«"[141] És mondta: "Sorakozzatok fel, és lássátok az Örökkévaló segítségét, mert ahogyan ma láttátok a magyarokat ('VNGRY), soha többé nem fogjátok látni őket,[142] számon fogom kérni a magyarokon ('VGRY) szolgáim vérét, minden élőn számon kérem azt."[143]

A szó elhagyta a király száját, a futárok sietősen hírül vitték, és kiadatott a parancs Kosztadinában, a fővárosban, és Kosztadina városa felbolydult.[144] Hatalmas sereg gyűlt össze, több mint négyszázezer férfi,[145] mindannyian kardforgatók, régtől fogva nem ment egy király sem ennyi katonával harcba, mert ez a király igen bőkezű volt, nem sajnálta a kincseit és atyái kincsét, nem törődött a gazdagsággal és a pénzzel, és a következőt mondta.

"Bárki, aki szerezni akar, jöjjön és vegyen."[146]

Befogatott a szekerébe,[147] és vitte magával a népét, és megremegett a föld, és az Istentől való félelem szállt az emberekre.[148]

Útra kelt, majd Bilogradónál tábort ütött, és sáncot hányt a város körül. A négy folyóból[149] összefutó nagy folyó felől is, amelyet Dunbinak (DVNBY)[150] hívnak, ostrom alá vette a várost, mert sok nagy és kis hajót is hozott magával, szárazon és vizen egyaránt támadta a várost, és a folyó felől is elzárták a várost, mert a város másik oldala a folyó partjánál volt.[151] Ezért jöttek hajókkal is vízi úton. A folyó kiszáradt, és szárazfölddé vált. Onnan támadták a várost, pusztító tűzzel[152] és nagy erővel, a város falain megpróbáltak áthatolni, hogy levágják a bent lévőket, de a magyarok ('VNGRY) ezt nem hagyták, mert értettek a harchoz, számosan voltak, és sok sánc védte őket, a törökök közül pedig nagyon sokan elestek.

[136] A szöveg arra utal, hogy I. Szulejmán a követ fogságba vetésének megtorlásául indította meg a magyarországi hadjáratot. – Valójában a szultán már 1520 novemberében, tehát mielőtt a követség útnak indult volna, döntött a hadjáratról.
[137] Hos. 9,7.
[138] RASI ad Ex. 12,6.
[139] II. Sam. 3,8. (BV)
[140] Lev. 26,28. (SchmHI)
[141] Prov. 17,13.
[142] Ex. 14,13.
[143] Gen. 9,5.
[144] Esth. 3,15.
[145] Értsd: igen sok; a valóságban a sereg létszáma a segéd- és kisegítő alakulatokkal együtt is legfeljebb 100 000 fő volt.
[146] bT Bava batra 11a; Joma 72b.
[147] Ex. 14,6. (SchmHI)
[148] I. Sam. 14,15.
[149] A négy folyó: a Duna, a Tisza, a Dráva és a Száva.
[150] Duna.
[151] Num. 11,31 nyomán. (SchmHI)
[152] Jes. 30,30.

Negyven nap elteltével a magyarok ('VNGRY) a sziklahasadékokon át jöttek, és föld alatti alagutakat[153] ástak a városon keresztül,[154] egészen a város határáig, odáig, ahol a törökök tartózkodtak. És a magyarok ('VNGRY) lyukakat készítettek, megtöltötték lőporral, majd meggyújtották. Hatalmas robbanás lett, zengett a föld tőle, és a törökök alatt megnyílt a föld, mint a bűnös Szodomában,[155] szinte egy szempillantás alatt teljes zavar támadt, a törökök közül ki a magasba repült, kit a mélység nyelt el.[156] A föld megnyílt alattuk, elnyelte sátraikat, és mindenkit, aki azon a helyen tartózkodott, ahol a fent említett lyukak voltak. A föld beborította őket, és eltűntek a többiek közül. A körülöttük lévő törökök pedig ijedtükben kiáltozni kezdtek, attól féltek, hogy őket is el fogja nyelni a föld.[157] Nagy csapás volt ez a törökökre, azon a napon több mint tízezer vitéz, harcedzett katona veszett oda, íme, most mind halottak. A magyarok ('VGRY) ezt azért gondolták ki, hogy ártsanak a törököknek, az Isten azonban ezt jóra fordította,[158] mert elfogyott a puskapor a városban, és így a magyarok ('VGRY) meggyengültek, a táboruk félelembe esett.

Azokban a napokban a törökök közel jutottak a város falaihoz, és sáncot hánytak alattuk. A falak megremegtek, és a földre omlottak, és az indákat letépte és leszakította,[159] a törökök pedig behatoltak a városba, elfoglalták, és nem kegyelmeztek a magyaroknak ('VGRY), nem irgalmaztak senkinek, Bilogradót könyörület nélkül a földdel tették egyenlővé. Volt egy toronyerőd a városban,[160] oda menekült az összes katona, és bezárkóztak.[161] A törökök azt is megpróbálták elfoglalni, de nem bírtak el vele, mert a torony[162] erős volt, és ha Ugrija ('VGRY'H) királya (*rej*) segítséget küldött volna, és bejutnak a fent említett toronyba, akkor azok a törökök, akik bejutottak a városba, mind foglyul estek volna, ahogyan a fent említett Mahomit szultán ősével történt, aki elfoglalta a fent említett város nagy részét, de mivel ezt a tornyot nem foglalta el, segítség jött a magyaroknak ('VGRY) a királyuktól, és megverte a törököket, és kikergette a városból őket, ahogyan azt megírtuk a 27. fejezetben.[163] Most azonban a török annyi katonát hozott magával, hogy körülzárhatta velük Bilogradót, és egyetlen embert sem engedett bejutni a házába.

Amikor a magyarok ('VGRY) látták, hogy nincs remény, senki nem segít rajtuk, azt mondták: "Mit fogunk itt csinálni? Addig várunk, amíg el nem pusztulunk?"

És megegyeztek a szultánnal, hogy a kezére adják a tornyot, amelynek fejében az megígérte, hogy sértetlenül elmehetnek, és ők épségben távoztak onnan. Akkor a magyarok ('VGRY) a következőkkel álltak a szultán elé:

"Adassék szolgáidnak a király emberei közül néhány lovaskatona, hogy a határig elkísérjenek bennünket, nehogy rablók[164] támadjanak reánk, és bajt okozzanak nekünk."

[153] Értsd: aknákat.
[154] Értsd: a város alatt.
[155] Gen. 19,23 skk.
[156] Ps. 107,26.
[157] Num. 16,32-34.
[158] Gen. 50,20.
[159] Jes. 18,5. (BV) – Értsd: a leomló falak mindent maguk alá temettek.
[160] A várnak két tornya volt, szerb nevük: Bojše és Nebojše, "Félj" és "Ne félj", az egykorú magyar szövegekben: Kőles.
[161] Jud. 9,51.
[162] Értsd: a belső vár.
[163] Lásd fentebb, (2).
[164] Szó szerint: "keserű lelkű emberek". Jud. 18,25.

A király azt válaszolta:

"Megadom" – és ellátta őket útravalóval, és embereket adott mellé jük az őrzésükre, kíséretként egészen addig a helyig, ahova menni akartak.

Így is tettek. A határig mentek velük. Ekkor a következőt mondták a törököknek:

"Most már visszafordulhattok, már nincs szükségünk rátok. A hegyek felé menjetek, vigyázzatok, nehogy rablók támadjanak rátok, és életeteket veszítsétek."

Azt felelték:

"Nem, inkább a nyílt terepen fogunk éjszakázni."[165]

A törökök visszafordultak, a magyarok ('VGRY) a saját útjukra tértek, maguk elé engedték a gyermekeket, az állatokat és a felszerelést.[166] Amint távolodtak, rabló törökök verődtek össze, és üldözőbe vették a magyarokat ('VGRY).[167] A magyarok ('VGRY) egyszer csak felemelték a tekintetüket, és látták, hogy a törökök utánuk eredtek. Nagyon megijedtek, és összekiáltottak minden felövezett[168] harcost, felsorakoztak az úton, és azt mondták a töröknek:

"Mit akartok tőlünk? Megegyeztünk veletek és uratokkal, miért üldöztök akkor bennünket?[169] A húsunkkal nem fogtok jóllakni! Forduljatok vissza, és tartsátok meg, amit megígértetek."

A törökök keményen válaszoltak nekik:

"Ahogyan a ti uratok nem tartotta meg a szövetséget a mi urunk követeivel szemben, és a jóra rosszal felelt: követeinket meggyaláztátok, országunkat fosztogattátok. Mire számítotok most? Most visszafizet nektek az Örökkévaló, magatokra vessetek azért, amit tettetek."[170]

És kirántották a kardjaikat, mindannyiukat kardélre hányták, mert messze voltak még az országuktól, és senki nem tudott a segítségükre menni. Ezért aztán mindenki, aki ezt látta, azt gondolta, hogy a szultán keze volt ebben a dologban, ő küldte azokat az embereket, és ő parancsolta, hogy öljék meg őket. Szándékosan szegte meg az esküjét, lábbal tiporta, az ő szövetsége nem olyan, mint a médek és perzsák megmásíthatatlan törvénye.[171]

Emiatt Rodosz (RVDVS)[172] lakóinak mindenféle gondolataik támadtak, félteni kezdték az életüket, hogy talán nem bízhatnak Szulejmán szultán adott szavában. Azt mondták:

"Nem lehet bízni benne, mert nem tartja meg az ígéretét, csak nehogy mi is úgy járjunk, mint a magyarok ('VGRY)."

De amikor a kezébe kerültek, és betartotta a velük kötött egyezséget, minden nép megtudta, hogy a király[173] keze nem volt benne abban a dologban, és hogy ez nem az ő akaratából történt így,[174] megbízottjai igaz követek voltak, nem volt szándékában megölni őket, s az, ami történt, a király és nagyjai, feleségei és ágyasai tudta nélkül történt.[175]

[165] Gen. 19,2.
[166] Jud. 18,21. (BV)
[167] Ex. 14,10 nyomán. (BV)
[168] Értsd: fegyverbíró / fegyveres.
[169] Jud. 18,21-25; II. Reg. 3,21; Hos. 2,16.
[170] II. Sam. 18,14.
[171] Dan. 6,9.
[172] Rhodosz.
[173] Ti. a szultán.
[174] Thr. 3,33.
[175] Dan. 5,2. (SchmHI)

(6)[176]
(c. 152)
(פרק קנ״ב)

ויהי כשמוע המלך כי נהרגו האוגרי הנ״ל וירע בעיניו ויאמר: נקי אנכי וממלכתי מעם ה׳ עד עולם מדמי האוגרי, הלא דברתי אליהם ולא שמעו כי הזהרתים לא אחת ולא שתים ולא שמעו לעצתי נאצו כל תוכחתי דמיהם בם.

וישוב המלך עוד ויכבוש מכרכי וממצודות אוגריאה התקיפים ולא עמדו בפרץ לפניו, כי בשומעם האוגרי כי נכבש בילוגראדו בל״ו שלמותיהם מעליהם וכל פנים קבצו פארור, כי אמרו: ומה אם בילוגראדו לא עמד לפניו אנו על אחת כמה וכמה. ועמדו ופנו מאליהם, ולא קמה עוד רוח באיש מפניהם.

ויבא המגיד לקראת מלך אוגריאה קרוע בגדים ואדמה על ראשו ויאמר: כבשו התוגרמים את בילוגראדו ולא חלו בו ידים. וירגז המלך ויאמר לכל עבדיו: קומו ונברחה כי לא תהיה לנו פלטה מפני התוגרמים, מהרו ללכת פן ימהר והשיגנו והדיח עלינו את הרעה והכה אותנו לפי חרב.

וינס המלך לנפשו אל קצה גבולו ויקח עמו גם רכב גם פרשים ויתחבאו באשר התחבאו, עקב יען כי עז היה החורף קרוב לבא ושם משליך קרחו כפיתים לפני קרתו מי יעמוד כל גגות כפלגות וכל חצרות כחוצות תלכנה מים ופעם מימי אוגריאה קפויים לחוזק הקור, ונושא הצנה הולך לפניו, על כן לא רדפו התוגרמים אחרי כל אוגריאה בעת ההיא עד רדתה.

ויחזק שולטן שוליימאן את בילוגראדו ויבן את הקיר אשר הרס ויתקפהו עשר ידות ממה שהיה, וישאר שם נציב בארץ ביגלי״ר בי״י אחד עם חמישים אלף אנשים, כי פחד המלך פן ישוב ר״י ד״י אוגריאה וילכוד את העיר כי רכב ברזל לו.

וישמעו כל הגוים כי נכבש בילוגראדו וירפו ידיהם וכל עשתונותיהם ומחשבותיהם נבהלו רעדה אחזתם שם חיל כיולדה, כי היתה דלת נעול בדלתים וברית לפני התוגרמים הוא נלחם בם ועתה נכבש לפניהם, וישברו התוגרמים דלתות נחושה ובריחי ברזל גדעו ויכבשוהו, מנוחה הדריכוהו, לכן שמעו הגוים ויתעברו עברה וזעם וצרה, ביום ההוא יגלח ה׳ בתער השכירה.

ויסע המלך מבילוגראדו וישם לדרך פעמיו ויבא בקוסטנדינה בר״ח כסלו הרפ״א. וכל התוגרמים מחללים בחללים ושמחים שמחה גדולה כי הוציא ה׳ קוץ מכאיב מביניהם, קורה מבין עיניהם, וקיסם מבין שיניהם, ותמיד היו האוגרי לתוגרמים לקוצים בעיניהם ולצנינים בצדיהם, וע״י העיר הנ״ל היו האוגרי מכים התוגרמים שוק על ירך מכה רבה מאד ולא היה מלך מכל מלכי הגוים שהיה מכה את האדון על פניו זולתי ר״י ד״י אוגריאה כי רכב ברזל לו והוא לחץ על התוגרמים ימים ושנים.

ושולטן מחמיט נלחם בו בכח ובגבורה ולא יכול לו כאשר כתבנו. וגם בן בנו שולטן שלים המלך הגדול בחכמתו ובתבונתו ראה את כח העיר ואת חומותיו הבצורות ויפלא

[176] Külön cím nélkül, az előző fejezet folytatása.

בעיניו לעשות לו מאומה דרך מלחמה, ויאמר בלבו ללוכדו בדרך ערמה ולא יכול החמירו במערים יותר מן המזיד, כי אמרו התוגרמים: אם בדרך ערמה לא נכבש איך יכבש בזדון ובמלחמה. ויפלא בעיניהם לעשות לו מאומה ולא חלו בם ידים. על כן כאשר ראו כי הצליח ה׳ דרך שולטן שוליימאן ועשה מה שלא יכול לעשות אביו גם זקנו, שמחו שמחה גדולה מכל הנצחונות הגדולו והנוראות שעשה אביו, וידעו כי הכינו ה׳ למלך על תוגרמה וכי נשאת ממלכתו מאד.

בימים ההם עטרו את שוקי קוסטנדינה ויתר מדינות תוגרמה בכלי כסף וכלי זהב ושמלות ושלמות ונשק ובשמים הרבה מאד ישאו בתוף וכנור וישמחו לקול עוגב, ויעשו משתה שמנים משתה שמרים שמרים ממוחיים שמרים מזוקקים. וקרא זה אל זה ואמר: אכלו רעים שתו דודים, לכה נרוה דודים עד הבוקר ונתעלסה ונתעלצה נשמח ונגיל באהבים. והיה כנור ונבל תוף וחליל ויין משתיהם בשיר יתנו יין שמחו כשמחה בקציר כאשר יגילו בחלקם שלל על כל הטובה אשר עשה ה׳ להם והעם מחללים בחללים ושמחים שמחה גדולה ותבקע הארץ לקולם.

רבי אליהו ב״ר אלקנה קפסלי, סדר אליהו זוטא, מהדורת אברהם שמואלביץ, שלמה סימונסון, מאיר בניהו (ירושלים 1976–1977).

Amikor a király megtudta, hogy a fent említett magyarokat megölték, helytelenítette a dolgot, és így beszélt.

"Én magam és a királyságom tiszta az Örökkévaló előtt a magyarok vérének ontásában,[177] nemde figyelmeztettem őket nem egyszer és nem kétszer, de nem hallgattak a tanácsomra, nem fogadták meg az intelmeimet, véres (bűn)üket[178] torolom meg rajtuk."

A király visszatért, további területeket és erős várakat foglalt el Ugrijától ('VGRY'H), mert amikor a magyarok ('VGRY) meghallották, hogy Bilogrado elesett, megszaggatták a ruháikat,[179] mert azt gondolták:

"Ha Bilogrado nem bírt megállni előttük, mit tehetünk mi?"

Felszedelőzködtek, és elhagyták lakóhelyeiket, és nem maradt meg többé senkiben a lélek[180] a törökök miatt.

Akkor egy hírnök érkezett Ugrija ('VGRY') királya (*melekh*) elé, ruhája megszaggatva, fején hamu.[181]

"A törökök elfoglalták Bilogradót, és nem bajlódtak vele a kezek."[182]

A király megremegett, és mondta a szolgáinak.

"Keljetek fel, és meneküljünk, mert senki nem fog megmenekülni törökök kezéből, siessetek, nehogy utolérjen bennünket, és kardélre hányjon minket."[183]

[177] I. Sam. 3,28. (BV)
[178] Lev. 20,11 stb. nyomán.
[179] Joel 2,13 nyomán.
[180] Jos. 2,11.
[181] II. Sam. 1,2.
[182] Thr. 4,6. (SchmHI) – Értsd: nem hagytak senkit életben.
[183] II. Sam. 15,14.

És a király az ország távoli szélére menekült, fegyvereseket[184] is vitt magával, és elrejtőztek valahol, mert már közeledett a tél, a nagy hidegnek pedig senki nem állhat ellen.[185] Ez alkalommal Ugrija ('VGRY'H) minden vizei befagytak a nagy hidegben, a törökök ezért nem üldözték őket, és ez volt az oka, hogy nem foglalták el teljesen Magyarországot ('VGRY'H).

Szulejmán szultán (Ś/ŠVLṬN Ś/ŠVLYYM'N) megerősítette Bilogradót, felépítette a falat, amelyet lerombolt, és a tornyokat is, és tízszer erősebbé tette, mint annak előtte volt, és egy *begler bej*-t (BYGLYR BYY)[186] hagyott az országban kormányzóként, ötvenezer katonával, mert félt a király, hogy visszatér Magyarország ('VGRY'H) királya (*rej*), és elfoglalja a várost, mert erős serege volt.[187]

És megtudta minden nép, hogy Bilogrado elesett, elgyengült a kezük, minden ötletük és gondolatuk elszállt, reszketés fogta el őket ott, mint a vajúdó nőt,[188] mert ez a hely a török előtt zárt ajtó és lakat volt, amely ez idáig ellenállt a töröknek, de most elesett, érckapuit és vasreteszeit feltörték[189] a törökök, és elfoglalták a várost, megállás nélkül tiporták,[190] ezért amikor a népek hírét hallották, felindultak háborgással, haraggal, félelemmel,[191] mert azon a napon bérelt késsel borotvált az Örökkévaló.[192]

A király elhagyta Bilogradót, útnak indult, elment Kosztandinába az 5281.[193] esztendő *kiszlév* havának első napján. A törökök mind sípokon sípoltak, és örvendtek nagy örömmel,[194] mert az Örökkévaló eltávolította azt a szúró tüskét,[195] a szálkát a szemükből,[196] mert a magyar ('VGRY) mindig tüske volt a szemükben, tövis az oldalukban,[197] és ezek szerint a fent említett városból kiindulva a magyarok ('VGRY) sokáig ütötték-verték a törököket, és nem volt egy sem a többi nép (*gojim*) királyai között, aki az urat arcul verte volna, kivéve ő, Magyarország ('VGRY'H) királya (*rej*), mert erős serege volt, és sokáig szorongatta a törököket.

Mahomit (MHMYṬ) szultán nagy erővel és vitézséggel harcolt érte,[198] de nem bírt el vele, ahogyan azt már megírtuk. És az unokája is, Szelim (Ś/ŠLYM) szultán, bölcsen látta, és felmérte, hogy milyen erős a város, és hogy a falai biztosak, és hogy harccal semmit nem képes elérni. Arra gondolt, hogy csellel fogja megszerezni, de ezzel sem ment többre. Amint látták ezt a törökök, így szóltak: "Ha csellel nem sikerült elfoglalni, még kevésbé lehetséges nyílt harc során." A törökök tehetetlenek voltak vele szemben. Amikor látták, hogy Szulejmán

[184] Szó szerint: "harci szekereseket is, lovasokat is". Ex. 14,17 stb.

[185] Ps. 147,17.

[186] Begler bej: a tartomány kormányzója, másképpen *beglerbeji* vagy *beglerbegi*. Jelentése: "a bejek beje / a bejek fölött álló bej". Lásd Fekete Lajos, *Budapest a törökkorban* (Szendy Károly, szerk., Budapest története, 3) (Budapest: Egyetemi Nyomda, 1944), pp. 185–187.

[187] Jos. 17,18. (SchmHI) – Szó szerint: "vas szekere van".

[188] Ps. 48,6b-7a. (SchmHI)

[189] Ps. 107,16.

[190] Jud. 20,43. (BV)

[191] Ps. 78,49. (BV)

[192] Jes. 7,20. (BV)

[193] 1521.

[194] I Reg. 1,40.

[195] Ez. 28,24. (SchmHI)

[196] bT Bava batra 15b stb.

[197] Num. 33,55.

[198] Ti. Belgrádért.

szultánt győzelemre segítette az Örökkévaló, és elérte mindazt, amit apja és dédapja nem tudott elérni, jobban örültek, mint apjának minden korábbi győzelmekor, és megértették, hogy az Örökkévaló valóban őt szánta Törökország királyának, és hogy királysága igen magasan áll.

Azokban a napokban feldíszítették Kosztandinának és Törökország többi városának tereit és piacait ezüsttel és arannyal, dobszó és lant kísérete mellett[199] ruhákat, fegyvert és illatos fűszereket hordoztak körbe, és nagy lakomát rendeztek. Olajos ételek, erjesztett italok, erjesztett tömény és erjesztett tiszta italok.[200] És kiáltotta egyik a másiknak: Egyetek, barátaim, igyatok, kedveseim,[201] nosza, igyunk, kedveseim, reggelig, és heverjünk együtt, és örvendjünk, és vegyüljünk el szeretetben.[202] És volt ott lant és citera, dob és fuvola, és bor a lakomához,[203] énekkel, adták a bort, örvendtek, mint az aratás öröme, mint amikor megkapják részüket a zsákmányból,[204] mindazt a jót, amit az Örökkévaló adott nekik. És a nép sípokon sípolt, és örvendett nagy örömben, és hangjuktól rengett a föld.[205]

• R. Élijáhu b. Elkána Kapszáli, *Széder Élijáhu zuta*, ed. Avraham Shmuelevits, Shlomo Simonson & Meir Benayahu, I–II (Jerusalem: Makhon Ben-Cvi, *etc.*, 1976–1977), i. h.

= Kohn Sámuel, *Héber kutforrások* (1881), pp. 65–74, no. XV, 1–4.

MEGJEGYZÉS

I. Szulejmán szultán 1521. július elején körülzárta és ostromolni kezdte Nándorfehérvárt (Bilograd / Belgrád). A várban csak 700 főnyi védősereg volt. II. Lajos magyar király csak közel két hét múlva indult el a felmentő sereggel, de már Téténynél visszafordultak, és csak augusztus 5-én indultak el újra. Az ostromló török sereg addigra mintegy 70 000 fő reguláris harcost és 100 000 egyéb katonát stb. számlált. Az időközben az ország déli városaiban összegyűjtött magyar csapatok nem avatkoztak be. 1521. augusztus 29-én Nándorfehérvár 70 főnyire fogyott védőserege feladta a várat, a szultán kegyelméből szabadon elvonulhatott, Nándorfehérvár török kézre került.[206]

[199] Iob 21,12.
[200] Jes. 25,6.
[201] Cant. 5,1.
[202] Prov. 7,18.
[203] Jes. 5,12.
[204] Jes. 9,2.
[205] I. Reg. 1,40.
[206] Az eseményekhez lásd még alább, #105 (9).

68

Méir ben Jichak Katzenellenbogen

A HITEHAGYOTT SZERENCSÉS IMRE ÉS FIAI

1520 k.

רבי מאיר ב"ר יצחק קצנלנבויגן

הסיפור על המומר סרנצ'ש ובניו

בערך 1520

R. Méir ben Jichak Katzenellenbogen / Paduai Méir (a MAHARAM Padua) (1473–1565) középitáliai tudós korának egyik vezető, messze földön is nagy tekintélynek örvendő rabbija volt. Prágában született, Paduában tanult, R. Jehuda ben Eliezer ha-Lévi Minc (a MAHARI Minc)[1] *jesivá*jában, és a rabbi fiának, R. Avraham ben Jehuda ha-Lévi Mincnek (?–1525)[2] volt a veje.[3] Apósa halála után őt nevezték ki a paduai askenázi község rabbijává (1525). Ezután negyven éven át működött a városban mint rabbi és mint *jesiva*-fő. Egyidejűleg a Velencei Köztársaság rabbi-tanácsának is a vezetője volt.

A következő két szövegrészlet (#68–69) R. Méir Katzenellenbogen responsumai közül való.

KIADÁS

- R. Méir b. Jichak Katzenellenbogen, *SuT MAHARI Minc u-MAHARAM Padua* (Venecia / Venezia, 1553) (első kiadás, együtt felesége nagyapjának responsumaival).
- R. Méir b. Jichak Katzenellenbogen, *SuT MAHARI Minc u-MAHARAM Padua* (Kraków, 1882).

IRODALOM

- Kohn Sámuel, *A zsidók története Magyarországon. A legrégibb időktől a mohácsi vészig* (Budapest: Athenaeum, 1884), pp. 475–476, no. 65 (a MAHARAM Padua no. 87 responsumának újabb magyar fordítása).
- Simon Schwarzfuchs, "I responsi di Rabbi Meir da Padova come fonte storica", in: Daniel Carpi, Ed., *Scritti in memoria di Leone Carpi* (Milano – Gerusalemme: Fondazione Sally Mayer, Scuola Superiore di Studi Ebraici, 1967), pp. 112–132.
- Shlomo Tal, "Katzenellenbogen, Meir ben Isaac", in: *Encyclopaedia Judaica*, X (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 82–830.
- I. S. Lange, "T'schuhwoth des Maharam Padua Nr. 87", *Verband jüdischer Lehrer und Kantoren der Schweiz. Bulletin*, no. 16 (Nissan 5732 / April 1972), pp. 6–10 (a responsum teljes fordítása). (SchmHI)
- Robert Bonfil, *Rabbis and Jewish Communities in Renaissance Italy* (Oxford University Press, 1990 / London – Washington: The Littmann Library of Jewish Civilization, 1993), *passim*.
- Raphael Patai, *The Jews of Hungary: History, Culture, Psychology* (Deitroit: Wayne State University Press, 1996), p. 142 (a responsum történeti részének angol fordítása).

[1] Személyéhez lásd #46, jegyzet.

[2] Személyéhez lásd Shlomo Eidelberg, "Minz, Abraham ben Judah ha-Levi", in: *Encyclopaedia Judaica*, XII (Jerusalem: Keter, 1972), col. 68.

[3] Családjukhoz lásd fentebb, #67, Bevezetés.

נדרשתי לשאלו אותי כהוגן על דבר שני האחים כמר אברהם וכמר אפרים, והמה בק״ק אובן.

ואביהם זאת לפנים בישראל עטיל שניאור שמו והמיר דתו. ובניו היקרים הנ״ל לא עלו לס״ת מיום ההוא כי יבושו להקרא בשם אבי אביהם שיודע ויהיה ניכר בשתם בכל פעם. באשר מקדמא דנא היו נקראים על שם אביהם ועתה ישתנו. ונשאלתי אם יש צד היתר שיהיו נקראים על שם אביהם כמקדם.

והנני להורות בו היתר גמור.

(...)

וראיתי אשר חיבר שניי הרב סיני ועוקר הרים כמהר״ר נפתלי כ״ץ י״ץ על שאלה זו.

(...)

עוד יש להורות בנידון דידן מטעם אחר לקרוא להאחין על שם אביהם כמקדם, כי אביהם הוא תקיף ושר גדול ויש בו משום דרכי שלום גם כן. ומנהג הוא בכל הארצות האלו כשהחזן אוחז הספר תורה בידו מברך המלך או שר המדינה אותו ואת כל שריו והספר תורה בידו. ואין חוששין להזכיר אותו בב״ה על הס״ת. ויש לנו סמך מן התלמוד, כי אפילו במקדש היה עושה ככה כדאיתא ריש פרק בא לו (יומא סט א) שאמר שמעון הצדיק לאלכסנדרוס מקדון בית שמתפללין בו עליך ועל מלכותך שלא תחרב כו׳. אם כן אם מדרכי שלום מזכירין אותו על התורה או במקדש, כ״ש בנדון דידן שאין להמנע מלהזכיר אותו על התורה.

(...)

וקל וחומר בנידון דידן שלפי הנשמע אביהם של האחים הנ״ל אף כי הוא מדומע בין הנכרים דורש טוב לכל עמו ומטיב לקרובים ולרחוקים בגופו ובממונו, אם כן מחשבתו נכרת מתוך מעשיו שנתחרט וירא אלהים. וככה שמעתי עליו מעדים נאמנים, אם כן ראוי לקרבו ולא לרחקו.

(...)

את אלה אומר בחפזי מטעמים הנ״ל לקרא לאחים לס״ת בן שניאור כמקודם.

נאם זעירא מחבריא הטרוד בילדי הזמן מבי״ק.

רבי מאיר ב״ר יצחק קצנלבויגן, שו״ת מהר״י מינץ ומהר״ם פדואה (קראקא תרמ״ב), סי׳ פז.

Kérdéssel kerestek meg, amint szokás, két fivér, Avraham úr és Efrajim úr ügyével kapcsolatban, akik Oven (ʾVBN) szent községéből valók.

Apjuk azelőtt Izráelhez tartozott, Etil Szeneor (ʿTYL ś/šNYʾVR)[4] volt a neve, de megváltoztatta a vallását. Fent említett fiai attól a naptól fogva nem járultak a Tórához, mert szégyellték volna, ha közismert nagyapjuk nevén hívják fel őket, akkor ugyanis szégyenük minden alkalommal nyilvánvaló volna. Azelőtt az apjuk nevén hívták fel őket, de ez most megváltozott, és azt kérdezték tőlem, hogy megengedhető-e, hogy az apjuk nevén hívják fel őket, mint azelőtt.

[4] Vagy: Szenior.

Nos, én ezt teljes egészében megengedhetőnek nyilvánítom.

(...)

Láttam, amit erre a kérdésre társam,[5] a művelt és éles eszű[6] rabbi, tiszteletre méltó tanítónk, R. Naftáli Kac úr – őrizze őt Sziklája – írt.

(...)

Egyéb ok is van, amely amellett szól, hogy apjuk nevén szólítsák őket, úgy, mint azelőtt, mert apjuk magas tisztséget töltött be, és befolyásos[7] volt, és a békesség miatt is. Az a szokás ezekben az országokban, hogy a kántor (*hazzán*), kezében a Tóra-tekerccsel, áldást kér a királyra vagy az ország fejedelmére és minden főemberére. Nem kell gyanút támasztanunk,[8] ha a gyülekezet házában a Tóra-tekercs mellett kimondják a nevét. Van erre nézve támpontunk a Talmudban. Így tettek még a szentélyben is, mint ahogyan a Joma lapjain[9] áll. "Simeon *ha-caddik*[10] a következőt mondta Alexandrosznak: A házat, melyben érted és a királyságodért imádkoznak, ne pusztítsák el" stb. Ebből következik, hogy ha a béke kedvéért a Tóra mellett vagy a szentélyben ki (szokták) mondani a (király) nevét, még inkább (ez az igazság) az adott ügyben, hogy nem lehet megtagadni (a két fiú) nevének említését a Tóra mellett.

(...)

Az adott esetben – könnyebb esetek alapján (*kal va-homer*) – (meg kell engedni), mert a hallottak alapján a fent említett fivérek apja, még ha siratjuk is, hogy az ellenségek (*nokhrim*)[11] között van, egész népének javát kereste, és személyesen és pénzével sok jót tett a hozzá közel- s távolállókkal egyaránt. Kitetszik a tetteiből, hogy megbánta, amit tett, és félte az Istent. Megbízható tanúktól hallottam ezt róla, ezért hát nem kitaszítás jár neki, hanem elfogadás.

(...)

Ezeket a fent említett okok sürgőssége miatt mondom, azért, hogy a fivéreket továbbra is a "Szeneor (ś/šNY'VR) fia" néven szólítsák a Tórához, mint annak előtte.

Jegyzi[12] a kicsiny (*zeira*),[13] egyike a kor fejleményei[14] miatt aggódóknak, Méir ben Jichak Katzenellenbogen.

• R. Méir b. Jichak Katzenellenbogen, *SuT ha-Maharam Padua* (Kraków, 1882), no. 87.

= Kohn Sámuel, *Héber kutforrások* (1881), p. 77 sk., no. XVI.

MEGJEGYZÉS

A Szerencsés Imre fiai ügyében fennmaradt responsumok szerzői: R. Méir Katzenellenbogen paduai askenázi rabbi és R. Élijáhu ha-Lévi isztambuli romanióta rabbi.[15] A Maharam Padua azonban említést tesz arról, hogy az ügyben – már korábban – véleményt nyilvánított vagy dön-

[5] Értsd: barátom.
[6] A héberben: Szinaj (metaforikusan).
[7] Qoh. 6,10. (SchmHI)
[8] Értsd: kifogásolnunk.
[9] bT Joma 69a.
[10] A jeruzsálemi főpap Alexandrosz / Nagy Sándor idején.
[11] Értsd: a keresztények (*nocrim*).
[12] Bibliai formula; szó szerint: "(...) szava" / "beszéd", de kora újkori iratokon aláírások előtt is.
[13] Szerénységi formula, mint a latin *exiguus*; értsd: szerény személyem / csekélységem.
[14] Betű szerint: "gyermekei".
[15] Utóbbit lásd alább, #70.

tést hozott egy bizonyos R. Naftáli Kac (Katz).[16] Ugyanezt a nevet említi később egy hasonló ügyben R. Mose Iszerlesz krakkói askenázi rabbi is,[17] aki a Maharam Padua responsumára hivatkozik; a név mellett megjegyzi: *mé-Ovin*, "Ovinból". Eszerint a szóban forgó R. Naftáli budai illetőségű lehetett. A héber Kac (ק"צ) rövidítés, feloldása: *kohén cedek*, az illetőnek tehát – másképpen fogalmazva – R. Naftáli ha-Kohén volt a neve, és minden bizonnyal ugyanaz a személy volt, akit egyébként mint budai rabbit ismerünk: maga R. Naftáli ha-Kohén Hirc / Hirsch Askenázi.[18] Responsuma azonban nem maradt fenn.

A Szerencsés Imre fiainak rituális státusával foglalkozó responsumban a Maharam Padua említi az érintettek nevét: a kitért személy Etil[19] Szeneor / Szenior[20] (Snéur)[21] volt, fiaié pedig, akik zsidók maradtak, Avraham úr és Efrajim úr. A responsum, mint a szövegből kitetszik, még Szerencsés Imre életében készült.

Nincs adatunk arra nézve, hogy ki volt a kérdező. Az ügyben nyilván a budai szent község rabbija volt a kezdeményező: a kitért Szerencsés Imre fiainak státusát illetően az illetékes község rabbijának kellett eljárnia. Budáról többektől is véleményt kértek az ügyben. A kérdés az volt, hogy a fiúkat, akik zsidók maradtak, lehet-e, mint azelőtt, apjuk nevén felhívni a Tóra-olvasáshoz.[22] Amióta apjuk kitért, nem állnak a Tóra elé, mert ha korábbi nevük helyett más néven hívják fel őket, az szégyen és megaláztatás számukra.[23]

Valószínű, hogy Szerencsés Imre fiainak ügyét éppen R. Naftáli ha-Kohén budai rabbi mozgatta. Ő lehetett az, aki még az apa életében megengedte, hogy fiait annak nevével hívják fel a Tórához. Talán az utóbb támadt vita miatt kért döntést a vitathatatlan tekintélyű R. Méir Katzenellenbogen paduai rabbitól. A Maharam Padua jóváhagyta R. Naftáli döntését, és csatlakozott hozzá – már Szerencsés halála után – R. Élijáhu ha-Lévi isztambuli rabbi is. Az elsőként megkérdezett külföldi rabbi személye azt jelzi, hogy Etil Szeneor (Snéur) fiai Budán az askenázi gyülekezet tagjai lehettek. R. Élijáhuhoz talán a mohácsi csata (1526) után Konstantinápolyba került budai zsidók fordultak, esetleg éppen azért, mert történetesen köztük volt Szerencsés Imre egyik fia is, talán Efrajim.

Később R. Mose Iszerlesz krakkói rabbi, közvetett úton: a Maharam Padua fentebb idézett responsumából, szintén tudomást szerzett az esetről.[24] Saját, hasonló ügyben írt responsumában hivatkozott is rá. Azt mondja azonban, hogy ő a források alapján más következtetésre jutna, mint a Maharam Padua, de meghajlik annak tekintélye előtt.

[16] Neki szól a Maharam Padua egy másik responsuma (no. 8) is.

[17] *SuT ha-Rema* (Varsa / Warszawa, 1883), no. 41.

[18] A R. Naftáli ha-Kohénre vonatkozó adatokhoz lásd alább, #83, #89 és #110.

[19] A névről hosszú ideje folyik a vita; lásd Kohn Sámuel, *A zsidók története Magyarországon. A legrégibb időktől a mohácsi vészig* (Budapest: Athenaeum, 1884), p. 389 sk.; és legutóbb Daniel Goldschmidt, "Mahzor Romanija u-minhago", *Szefunot*, 8 (1964), pp. 205–236. – Etil a héber alapján megfejtetlen. Talán Eitel / Etele / Attila (?). – Az Etele név azonban a középkorban nem volt használatos. (EP)

[20] Scheiber Sándor szerint a latin *senior*, "idősebb" szóból.

[21] A Snéur askenázi névforma.

[22] A zsinagógai Tóra-olvasáskor az olvasáshoz felhívott férfit a saját és az apja nevén szólítják, lásd R. Joszéf Karo, *Sulhan arukh*: "Orah hajjim", no. 139, § 3, illetve R. Mose b. Jiszráél Iszerlesznek (a Rema) a *Sulhan arukh*-hoz fűzött magyarázatában (*Mappa*, uo.).

[23] A betértet (*proselyta*), akinek az apja nem zsidó, rendszerint a *ben Avraham*, "Ábrahám fia" névvel hívják fel. Lásd fentebb, #15, Megjegyzés.

[24] *SuT ha-Rema* (Varsa / Warszawa, 1883), no. 41. – Scheiber Sándor, "Héber és jiddis kútforrások és adatok Magyarország történetéhez", *Lymbus Művelődéstörténeti Tár*, 2 (Szeged, 1992), pp. 7–18, no. 25.

(...) כי מאחר שהדבר יצא להיתר מי יבוא אחר המלך אשר כבר עשאו. וכל שכן בדבר שטעמו ונימוקו עמו. וראיה לדבריו לפי חז"ל מהלכות גיטין שכותבין בגט שם יהדות ולא שם של כותים.

(...)

וא"כ כל שאין הבן חושש לזו אינו מעכב ויכול לעלות לס"ת בשם שירצה. ולכן בגיטין שיש לחוש בשינוי השם הניחו הדבר על דינו, וכתב שיש לכתוב אביו שהוא העיקר. כן נראה לדינא דהלכה, אבל מאחר שראיתי להישיש מוהר"ר מאיר מפדוואה בתשובתו שלא התיר מטעם זה אלא מטעם ביוש או איבה ודבריו מספיקים בנידון דידן להתיר, אספיק עצמי בדבריו עכשיו ולא אחלוק עליו בזה.

(...)

נאום משה איסרלש מקראקא.

רבי משה ב"ר ישראל איסרליש, שו"ת הרמ"א (ורשא תרמ"ג), סי' מא.

(...) És azután, hogy a dolog már megkapta az engedélyt: ki jöhet a király után, aki ezt megadta? Különösen olyan ügyben, amelynek értelme és lényege az ő (illetékessége). Bizonyíték a szavaira bölcseink – emlékük legyen áldott – alapján, a Gittin szakaszaiban,[25] hogy a válólevélben a zsidó nevet írjuk, és nem az idegen (*kutim*) nevet.

(...)

És ha így van, akkor egészen addig, amíg maga a fiú nem gyanakszik erre,[26] nem kell, hogy hátrányban részesüljön, és felmehet a Tórához azzal a névvel, amelyikkel akar. A válólevelek (*gét*) ügyében, ahol külön figyelni kell a név megváltoztatására, meg van állapítva az ezzel kapcsolatos szabály. És ez azt írja elő, hogy bele kell írni az (illető) apjának (nevét), mert az a lényeges.

Úgy tűnik fel, hogy a *halákha* szerint ez a törvény. De miután láttam, hogy idős tanítónk, R. Méir úr Paduából a válaszában nem emiatt engedélyezte, hanem a szégyen és rosszindulat elkerülése végett, és szavai elegendők ahhoz, hogy engedélyező döntés szülessen, most nekem szintén elegendő az ő szava, és nem fogok eltérni tőle ebben az ügyben.

(...)

Jegyzi a krakkói Mose Iszerlesz.

• R. Mose b. Jiszráél Iszerlesz, *SuT ha-Rema* (Varsa / Warszawa, 1883), no. 41.

Szerencsés Imre történetéhez

Már Löw Lipót felismerte,[27] hogy a két neves tudós, R. Méir Katzenellenbogen és R. Élijáhu ha-Lévi responsumaiban megnevezett Etil, illetve Slomo Szeneor azonos a magyar történeti forrásokban Szerencsés / Fortunatus Imre néven szereplő személlyel.[28] Ez a nézet azóta a történetírásban általánosan elfogadásra talált.

[25] bT Gittin 34b.

[26] Értsd: nem vonja kétségbe a jogosságát.

[27] *Történelmi és vallástudományi értekezések* (Szeged: Burger Zsigmond nyomdája, 1861), p. 17; "Hungarica", *Ben-Chananja*, IV (13. Dezember 1861), p. 429.

[28] Shlomo J. Spitzer, "Ha-Askenázim ba-haci ha-i ha-balkani ba-méot he-hamés-eszrei ve-ha-sés-eszrei", Hajjim Z. Hirschberg, Ed., *Mi-Mizrah u-mi-Maarav*, I (Ramat-Gan: Bar Ilan University, 1974), pp. 59–79, kül. p. 79, 43. jegyzet.

Szerencsés Imre eredeti héber neve kortárs nem zsidó forrás szerint Salamon volt,[29] ez nyilván a Szeneor (Szenior / Snéur) Zalman név (ragadványnév) (*kinnuj*) második elemének értelmezése, héberül: Slomo. Apját R. Élijáhu ha-Lévi megnevezte: Efrajim. Eredeti zsidó neve tehát Slomo ben Efrajim Szeneor lehetett.[30] Az Etil / Eitel / Etele nevet talán maga vette fel, esetleg még zsidóként, bizonyára a magyar közeg tetszését keresve. Később a keresztségben Imre lett a neve, magas rangú keresztapjáról, Perényi Imre nádorról (1504–1519). Hans Dernschwam (Thurnschwamb) az *Imrich Jud* / "Imre zsidó" névvel emlegeti.[31] A *Fortunatus* / Szerencsés (*Zerenses* / *Zerenchees*) nevet, latinul és magyarul, Perényi nádor adta neki családi névül, a kikeresztelkedés alkalmából, vagyonára és sikeres üzleteire utalva vele. Teljes héber nevét a responsumok szerzői nem használják, nyilván azért, mert kitérése után Szerencsést már nem lehetett zsidónak tekinteni.

A *Szeneor* / *Szenior* név, mint Büchler Sándor véli, talán Szerencsés Imre spanyolországi családjának neve volt: ez esetben a neves Avraham Szeneor, a kiűzetés előtti években a spanyolországi zsidók feje, a budai Slomo Szeneor fivére – vagy inkább talán a nagybátyja – lehetett.[32] Budán a XVI–XVII. században az askenázi községen és annak zsinagógáján kívül volt szefárdi gyülekezet is, külön zsinagógával. Ha Szerencsés Imre valóban a spanyolországi Szeneor családból származott: feltehetően a budai szefárdi községhez kellett volt tartoznia.

A nem zsidó források számos adatot tartalmaznak Szerencsés Imre nyilvános szerepléséről.[33] Magyarországon jogot kapott kereskedelmi ügyletek folytatására. A mohácsi csatát megelőző mintegy másfél évtizedben a királyi udvarhoz közel álló, vagyona révén igen befolyásos személyiség volt. A felső-magyarországi bányák és a budai vám bérlője, királyi tanácsadó (*consiliarius*) lett, majd (al-) kincstárnok. Szerepet játszott az 1521. évi pénzrontásban, amikor – II. (Jagello) Lajos király (1516–1526) hatalmas adósságainak kiegyenlítése céljából – a névértéknek alig felét érő pénzt verettek, s bár a végső felelősség nem az övé volt, a közvélemény őt hibáztatta. Ő tette meg a javaslatot a budai országgyűlésben (1521. november), talán maga az ötlet is az övé volt. A továbbiakban is számos alkalommal neki kellett állnia a nagyvonalúan költekező ifjú királyi pár, Lajos és Mária királyné számláit. Az 1524. évi budai országgyűlésben (szeptember) személyes ellenfele, az egyébként is ádázul zsidóellenes Werbőczy István királyi személynök éles hangú támadást intézett elle-

[29] Erről és a következőkről élénk és részletes leírást ad, emlékei alapján, mintegy negyedfél évtizeddel később, a Fuggerek egykori besztercebányai faktora (1525–1548/49), Hans Dernschwam (Thurnschwamb), aki törökországi útleírásában egyébként is számos adatot közöl a török birodalom területén élő zsidókkal kapcsolatban. Magyar fordításban: *Erdély. Besztercebánya. Törökországi útinapló*. Közreadja Tardy Lajos (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1984), p. 119 skk. Zsidó vonatkozásaihoz lásd Nathan Porges, "Notizen aus Dernschwam's Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel (1553/55)", *Monatsschrift für die Geschichte und Wissenschaft des Judenthums*, 68 / NF 32 (1923), pp. 241–248.

[30] Salo W. Baron véleménye szerint lengyelországi zsidó volt, és eredetileg Slomo Glücknek hívták. *A Social and Religious History of the Jews*, X: *On the Empire's Periphery* (New York – London: Columbia University Press, 1965 / Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 5726), p. 29 sk.

[31] Hans Dernschwam, *Erdély. Besztercebánya. Törökországi útinapló*. Közreadja Tardy Lajos (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1984), p. 119.

[32] Avraham Szeneorhoz lásd legújabban Norman Roth, *Conversos, Inquisition, and the Expulsion of the Jews from Spain* (Madison: The University of Wisconsin Press, 1995), p. 129 skk.

[33] Személyére vonatkozan több dokumentumot közöl Grünvald Fülöp & Scheiber Sándor, szerk., *Magyar-zsidó oklevéltár*, V, 1 (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1959), p. 134 skk., nos. 277, 305 sk., 310 skk. stb. – Részletes leírást ad az eseményekről, nem egészen elfogulatlan jellemrajzzal, Hans Dernschwam, *Erdély. Besztercebánya. Törökországi útinapló*. Közreadja Tardy Lajos (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1984), pp. 119–122.

ne, a következő évi országgyűlésben pedig, a Rákos mezején, már a küldöttek többsége is napokon át támadta, őt nevezték a jelenlegi bajok forrásának (*origo malorum praesentium*), követelték Lajos királytól, hogy vessen véget Szerencsés befolyásának. Lajos király mintegy két hétre valóban fogságba vetette, és Szerencsés csak nagy pénzáldozat árán szabadult (1525). A hírre, hogy udvari emberek kíséretében hazatérhetett, még aznap este zavargás tört ki Budán, a tömeg feldúlta és kifosztotta Szerencsés házát, amely a zsidónegyeden kívül állt, a királyi palotához közeli, előkelő Szent György utcában, majd napokon át dúlt és fosztogatott a Zsidók utcájában. A pusztításokat csak fegyveres erő tudta megfékezni.[34] Mindamellett, Szerencsés befolyása röviddel szabadulása után még nagyobb lett, mint korábban volt. 1526 nyár elején[35] jelentős összeget (10 000 aranyat) adott át a királynak a már Péterváradnál álló török elleni hadsereg felszerelésére és egyéb költségeire. Zálogul a pozsonyi harmincadvámot (*tricesima*) kapta a királytól. Néhány hónappal később, éppen a mohácsi csata körüli napokban hunyt el Budán. Halálos ágyán visszatért a zsidó hitre.

Szerencsés Imre egyik fiának, Avraham Szeneornak, Kismartonból (Eisenstadt) van nyoma, okmányban.[36] Mária királyné kérésére és közbenjárására I. (Habsburg) Ferdinánd főherceg[37] 1526 nyarán, nyilván már Szerencsés Imre halála után, letelepedési engedélyt adott neki a városban. Ez a kedvezményezett apjának nevét, mint a korabeli nem zsidó források általában, az *Emerich Zerenses von Ofen* formában adja meg. Eszerint a Szerencsés nevet családnévként használta. Ha Avraham Kismartonba került, és ha R. Élijáhut az 1526-ban a törökök által elhurcolt budai zsidók keresték meg: Szerencsés Imre másik fia, Efrajim lehetett az, aki török fogságba esett, és az Oszmán birodalom valamelyik magyarországi eredetű zsidó községének tagja lett.

Keresztény feleségének, a kolozsvári Holdin (Held) Annának a gyermeke, György, akit I. Ferdinánd király visszahelyezett budai örökségébe (1530), alkalmasint szintén Szerencsés Imre fia volt.

Szerencsés Imre fordulatos története élénk visszhangot keltett a későbbi magyar irodalomban.[38] Jókai Mór verses színművet írt belőle ("A zsidó fiú", 1842/43, új változatban: "Kincstárnok", 1883), és egy hosszabb elbeszélést is ("Fortunatus Imre", 1852), Móricz Zsigmond színművet ("Fortunátus", 1912 / 1918), regényben is feldolgozta Molnár Ákos (1895–1945), *A hitehagyott (Fortunatus Imre)* című könyvében (1937). Említette mint "Snéor zsidó"-t Móra Ferenc egy novellában ("Mohács előtt avagy a király macskája"); felbukkan több néven is ("Salamon Imre", "Szerencsés Imre", "Fortunátus Imre", "Fortunátus Salamon", "Salamon") Krúdy Gyula regényében (*Mohács*, 1926).

IRODALOM

- Johann Mailáth, *Geschichte der Magyaren*, II (Regensburg: Manz, 1852²), p. 341 skk.
- Löw Lipót, *Történelmi és vallástudományi értekezések* (Szeged: Burger Zsigmond nyomdája, 1861), p. 17.
- Löw Lipót, "Hungarica", *Ben-Chananja*, IV (13. Dezember 1861), p. 429.

[34] A budai zavargásokról részletesen ír az egykori szemtanú, Hans Dernschwam, *Erdély. Besztercebánya. Törökországi útinapló*. Közreadja Tardy Lajos (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1984), p. 121 skk.

[35] 1526. június 20.

[36] Lásd Grünvald Fülöp & Scheiber Sándor, szerk., *Magyar-zsidó oklevéltár*, V, 1 (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1959), p. 159 sk., no. 325.

[37] Osztrák főherceg (1521–1564), magyar király (1526–1564), cseh király (1527–1564), német-római császár (1556–1564).

[38] Scheiber Sándor, "A Szerencsés Imre-irodalomhoz", in: *Évkönyv, 1975/76* (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1976), pp. 295–305, kül. p. 299 skk. (további értékes adatokkal) / uő, *Folklór és tárgytörténet*, II (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1977), pp. 465–477.

• Kohn Sámuel, *Héber kutforrások* (1881), p. 75 skk.
• Joseph Perles, Recenzió, ad: Kohn Sámuel, *Héber kutforrások* (1881), *Jüdisches Literaturblatt*, 10 (März 1881), p. 43.
• Kohn Sámuel, *A zsidók története Magyarországon. A legrégibb időktől a mohácsi vészig* (Budapest: Athenaeum, 1884), pp. 271–286; illetve pp. 387–393, no. X: "A Szerencsés Imrére vonatkozó héber tudósítások".
• Büchler Sándor, *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1901), pp. 63–73.
• Ujvári Péter, "Szerencsés (Fortunatus) Imre", in: *Zsidó lexikon* (Budapest, 1929, 1987²), pp. 845–846.
• Samuel Bettelheim, "Akten und Urkunden zur Geschichte der Pressburger Juden (1092–1526)", in: Hugo Gold, Hrsg., *Die Juden und die Judengemeinde Bratislava in Vergangenheit und Gegenwart. Ein Sammelwerk* (Brünn: Jüdischer Buchverlag, 1932), pp. 158–170, kül. p. 166.
• Büchler Sándor, "Szerencsés Imre származása", in: Somogyi József & Lőwinger Sámuel, szerk., *Emlékkönyv Mahler Ede (...) nyolcvanadik születésnapjára* (Budapest: Mahler Ede Jubileumi Emlékbizottság, 1937), pp. 406–414. (KA)
• Götz Pölnitz, *Jakob Fugger* (Tübingen: J. C. B. Mohr, 1949), pp. 608–610.
• Scheiber Sándor, "Újabb okmányok Szerencsés Imréről", *Új Élet*, 16, no. 3 (1960. február 1), p. 4.
• Kubinyi András, "Die Nürnberger Haller in Ofen", *Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg*, 52 (1963/64), pp. 98–104.
• Székely György, in: Elekes Lajos, Lederer Emma & Székely György, *Magyarország története*, I: *Magyarország története. Az őskortól 1526-ig* (Egyetemi tankönyv) (Budapest: Tankönyvkiadó, 1965), p. 425 sk.
• Kubinyi András, "Spanyol zsidók a középkori Budán", in: Scheiber Sándor, szerk., *Magyar-zsidó oklevéltár*, XII (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1969), pp. 19–26.
• Andreas Kubinyi [Kubinyi András], "Szerencsés, Imre", in: *Encyclopaedia Judaica*, XV (Jerusalem: Keter, 1972), col. 662–663.
• Scheiber Sándor, "A Szerencsés Imre-irodalomhoz", in: *Évkönyv, 1975/76* (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1976), pp. 295–305 / uő, *Folklór és tárgytörténet*, II (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1977), pp. 465–477.
• Zolnay László, *Buda középkori zsidósága és zsinagógáik* (Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 1987).
• Frojimovics Kinga, Komoróczy Géza, Pusztai [Bányai] Viktória és Strbik Andrea, *A zsidó Budapest*, szerk. Komoróczy Géza (A város arcai / Hungaria Judaica, 7) (Budapest: Városháza – MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995), I, pp. 33–35.
• Raphael Patai, *The Jews of Hungary: History, Culture, Psychology* (Deitroit: Wayne State University Press, 1996), pp. 141–152, Ch. 12: "Emericus Fortunatus..."

69

Méir ben Jichak Katzenellenbogen

KISMARTONI VÁLÓLEVÉL

A XVI. század eleje

רבי מאיר ב״ר יצחק קצנלנבויגן

ענייני גיטין באייזנשטט

תחילת המאה ה-טז

גט מומר נכתב וניתן באייזנשטט ולשם יש נהר קטן חוץ לעיבורה של עיר שבני העיר משתמשים בו לקצת צרכיהם ולשם רחוק מן העיר, יש קוראין את הנהר לוב״א ויש קוראין אייזפאך. ובגט הזה נכתב אחד מן השמות. והקדמונים נמנעו מליתן גט באייזנשטט משום סכסוכים אלו, כי נסתפקו אם לכתוב הנהרות הללו כלל באשר חוץ לעיר הם ואין משתמשין בהם לכל דבר או לכתוב כולם או אחד. אך הגט הזה כבר נכתב וניתן שם להיותו מומר ולא היו יכולים לדחות השעה להוליכו למקום אחר פן יתחרט ותתעגן אשתו, וקשה להשיג גט אחר ממנו.

רבי מאיר ב״ר יצחק קצנלבויגן, שו״ת מהר״י מינץ ומהר״ם פדואה (קראקא תרמ״ב), סי׳ ה.

Egy kitért zsidó (*mumar*) válólevele (*gét*) lett megírva és átadva Ejzenstatban (ʾYYZNŚ/ŠṬṬ),[1] ahol az elővároson kívül, távol a várostól van egy kis folyó, amelyet a városlakók részben hasznosítanak. Hol Lubának (LVBʾ), hol Ejzpakhnak (ʾYYZPʾK)[2] nevezik. Ebben a válólevélben a folyónak csak az egyik neve szerepel. Korábban Ejzenstatban vonakodtak válólevelet adni, mert vita volt abban a tekintetben, hogy ezeket a folyókat[3] egyáltalán beleírják-e, hiszen a városon kívül vannak, és csak ritkán használják őket, ha pedig beleírják, akkor csak az egyiket-e, vagy mindkettőt. Azonban ezt a válólevelet már megírták, és átadták. Miután a férj hitehagyott (*mumar*) lett, nem tudták a dolgot azzal halogatani, hogy máshová mennek, mert attól féltek, hogy meggondolja magát, és a felesége *aguna* marad, és ebben az esetben bajosan lehet majd válólevelet szerezni tőle.

• R. Méir b. Jichak Katzenellenbogen, *SuT ha-Maharam Padua* (Kraków, 1882), no. 5.

= Kohn Sámuel, *Héber kutforrások* (1881), p. 82 sk., no. XVII.

[1] Ejzenstat: Eisenstadt, Kismarton (ma Ausztriában).
[2] Ejzpakh: Eisbach.
[3] Értsd: a folyócska különböző neveit.

MEGJEGYZÉS

Válaszában a MAHARAM Padua ebben az esetben érvényesnek minősítette a válólevelet.

A válólevél kiállításának szabályaihoz lásd fentebb, #13, #18, #35, #40, #42, #56–57. Követelmény, hogy a személynevek mellett a földrajzi neveket (város, folyó stb.) is pontosan megadják.

A fák és gyümölcsök újéve (15 / TU *bi-sevát, sevát* 15 / január–február), a szokásos 15 féle gyümölccsel

70

Élijáhu ben Binjámin ha-Lévi

A KITÉRT SZERENCSÉS IMRE ESETE

1526 k.

רבי אליהו ב״ר בנימין הלוי

הסיפור על המומר סרנצ׳ש

1526 בערך

R. Élijáhu ben Binjámin ha-Lévi (XV. század vége–XVI. század közepe) romanióta[1] tudós Konstantinápolyban élt, 1525 után valószínűleg a város romanióta szent községének rabbija volt. Responsum-gyűjteménye: *Zekan Aharon* ("Áron szakálla").

KIADÁS

• R. Élijáhu b. Binjámin ha-Lévi, *Zekan Aharon*, ed. Binjámin b. Avraham Motal (Konstantinápoly, 1734) (első kiadás, a kiadó Bevezetésével).

IRODALOM

• Alexander Scheiber, "Juden und Christen in Ungarn bis 1526", in: Karl Heinrich Rengstorf & Siegfried von Kortzfleisch, Hrsg., *Kirche und Synagoge* (Stuttgart: Ernst Klett Verlag, 1970; újabb kiadás: München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1988), pp. 562–563, Anm. 3 (a responsum német fordítása).

• Abraham David, "Elijah ben Benjamin ha-Levi", in: *Encyclopaedia Judaica*, VI (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 646–647.

• Shlomo J. Spitzer, "Ha-Askenázim ba-haci ha-i ha-balkani ba-méot ha-hamés-eszrei ve-ha-sés-eszrei", in: Hajjim Z. Hirschberg, Ed., *Mi-Mizrah u-mi-Maarav*, I (Ramat-Gan: Bar Ilan University, 1974), pp. 59–79, kül. p. 79.

• Shlomo J. Spitzer, "Adalékok a magyarországi szefárd zsidók történetéhez a kiűzetés korában", in: *Hetven év. Emlékkönyv dr. Schweitzer József születésnapjára* (Budapest, 1992), pp. 140–145.

• Raphael Patai, *The Jews of Hungary: History, Culture, Psychology* (Deitroit: Wayne State University Press, 1996), p. 149 sk. (a responsum történeti részének angol fordítása).

וששאלתם על אודות יהודי א׳ שהיה בעיר בודון ושמו שניאור בכ״ר אפרים, ונתפש על גויה אחת והכריחוהו הגוים להמיר דתו. ונעשה אותו שניאור אדם גדול בין הגוים ונהיה מקורב למלכות. ובהיותו בין הגוים עשה טובות לישראל בין בגופו ובין בממונו עד אין חקר, והציל כמה נפשות וקהילות מישראל כאשר אבאר מקצתן. עד שקמו עליו הגוים ורצו לשרוף אותו ונתפש ודנו אותו לשריפה באמרם שעדיין הוא יהודי, ובממון רב ניצל מידם ובחמלת

[1] Romanióták (*gregosz*): Balkán és Kis-Ázsia térségének már a zsidók spanyolországi és portugáliai kiűzetése előtt is ott élő, a bizánci görög nyelvet (zsidó-görög) használó zsidó lakossága.

ה׳ עליו. ואף לאחר שיצא מבית האסורים לא הניח יד מלעשות ליהודים כל הטובות שעשה כבר בגופו ובממונו ויותר ממה שעשה עד יום מותו.

והנה אזכיר ממה שעשה, ידוע זה לכל הקהל דבודון יצ״ו שקם מלשין א׳ ורצה ליתן הלשנה איך שהיהודים המיתו ילד אחד מהגוים וגנזו הדם בתוך היהודים. ונודע הדבר לאותו שניאור הנזכר ועשה השתדלות עם המלך ועם השרים עד שמסרו המלשין בידו והוא מסר אותו לידי היהודים וחנקו אותו. והממון שהוציא על זה הכל מכיסו הוציא.

ואחר שעשה המעשה הזה הכריזו החכמים וכל הקהילות בכל בתי הכנסיות שכל מי שיקרא אותו משומד שיקנסו אותו הראשים בגופו ובממונו.

ואח״כ עשה תשועה גדולה לישראל. שהיתה קהילה במלכות פיהם פראג, שגם אותה מלכות היתה תחת יד מלך מאונגר, ויש בה הרבה יהודים יותר ממה שהיה בבודון, והיה יוצא עליהם הקצף לגרש אותם והשתדל הוא בגופו ובממונו עד שביטל גם אותה הגזירה בעזרת השם יתעלה ובישועתו.

ועוד עשה שפעם אחת היתה יהודיה אחת שהיתה תפוסה ודנו אותה לשריפה והציל אותה. וגם בחור אחד שנתפש על גניבה הציל אותו מן התליה. ובכל ערב שבת חילק צדקה לעניי ישראל עד יום מותו.

ועוד שקם רשע אחד בארץ לועזות ולקח בן ובת בקטנותם והלך עמהם למדינת אושטרייך ונשתמד הוא וגם בנו ובתו מסר לע״ז. ואח״כ נפגר אותו רשע יש״ו ושלח אותו שניאור בעד בניו והביאם תחת כנפי השכינה ועל זה פיזר קרוב למאתים פרחים.

וכאלה רבות עשה שקצרה היריעה לכתבה. ובשעת מיתתו התודה לפני כמה יהודים על עונו בבכי ובתחנונים ומת בוידוי.

והנה השאלה אם יש לקרות בניו לתורה על שמו. מנהג אשכנזים לקרות: עמוד פלוני ב״ר פלוני.

ת ש ו ב ה

הנראה לעניות דעתי שהאיש הזה ראוי להזכיר שמו עם בניו בעלותם לתורה.

רבי אליהו ב״ר בנימין הלוי, שו״ת זקן אהרון (קושטא תצ״ד), סי׳ צה.

Megkérdeztetek az ügyével kapcsolatban egy zsidónak, aki Budun (BVDVN) városában lakott, és a neve Szeneor (ś/šNY'VR), a tiszteletre méltó (*kevod*) Efrajim úr fia, akit egy keresztény nő (*goja*)[2] miatt elfogtak, és a keresztények (*gojim*) arra kényszerítették, hogy elhagyja a vallását (*dat*). Ez a Szeneor nagy ember lett a keresztények (*gojim*) között, és közel került a királyi hatalomhoz. Amikor a keresztények (*gojim*) között volt, személyesen és a pénze révén számtalan jót tett Izráellel. Sok lelket és községet megmentett Izráelből,[3] ahogyan ezt alább részben kifejtem. Mígnem a keresztények megvádolták azzal, hogy még mindig zsidó,[4] és

[2] A keresztény nő: akivel viszonya volt, s akit később feleségül vett. Az illető kolozsvári német patricius nő volt, Holdin (Held) Anna.

[3] Értsd: zsidó személyeket és községeket.

[4] Értsd: titokban ragaszkodik a vallásához, mint Spanyolországban a marranók.

meg akarták égetni, és elfogták, és máglyára ítélték. De sok pénzzel és az Örökkévaló könyörülete által megmenekült a kezükből. És miután kiszabadult a börtönből (*beit ha-aszurim*), ismét sok jót cselekedett Izráellel személyesen és a pénze révén, sőt, még többet, mint annak előtte, egészen a halála napjáig.

Nos, elmondok tettei közül egyet, tud róla Budun (BVDVN) egész – őrizze őt Sziklája és szabadítója –, hogy támadt egy rágalmazó (*malsin*), aki azt hazudta, hogy a zsidók megöltek egy keresztény gyermeket, és a vérét elrejtették. És megtudta az említett Szeneor a dolgot, és addig fáradozott[5] a királynál és a főembereknél (*szárim*), amíg át nem adták neki a rágalmazót, ő pedig a község kezére adta (az illetőt), és megfojtották.[6] Mindazt a vagyont (*mámon*), amit erre fordított, a saját zsebéből vette.

Ez után az eset után a tudósok és minden község minden gyülekezeti házában (*battei hakeniszot*) kihirdették, hogy azt, aki őt Izráel számára hitehagyottnak[7] tartja, azt az elöljáróság személye és vagyona tekintetében megbünteti.

Ezután (Szeneor) nagy szabadulást hozott Izráel számára. Volt ugyanis Pihem (PYHM) királyságában[8] egy (zsidó) község, Prág (PR'G)[9] – ez is az Ungarból ('VNGR) való király fennhatósága[10] alá tartozott –,[11] ahol még sokkal több zsidó élt, mint Budunban (BVDVN); megharagudtak rájuk, és ki akarták űzni őket,[12] de ő személyével és vagyonával addig fáradozott, mígnem az Isten segítségével megszüntette az üldözést.

Egy másik alkalommal meg az történt, hogy elfogtak egy zsidó asszonyt, és máglyahalálra ítélték, de megmentette őt is. És megmentett a felakasztástól egy fiút is, akit lopás miatt fogtak el. És halála napjáig minden szombat (elő)estéjén[13] adakozott Izráel szegényei számára.

Továbbá, volt az idegenek földjén (*erec loazot*)[14] egy gonosz, aki fogta kiskorú fiát és leányát, és elment velük Auszterreikh ('VŚ/ŠṬRYYK) országába,[15] ott kitért,[16] a fiát, és a leányát is, átengedte bálványimádásra (*avoda zára*).[17] És ezután a gonosz – töröljék el nevét és emlékét – meghalt, Szeneor pedig a gyermekeiért küldött, és visszatérítette őket az Istenhez,[18] és erre majdnem kétszáz aranyforintot (*perah*) költött.

És sok (más) ehhez hasonlót tett: kevés a hely, hogy mindről megemlékezzünk. Halála óráján néhány zsidó előtt[19] sírva és könyörögve beismerte vétkét, bűnvallomást (*vidduj*) tett, majd meghalt.

[5] Szó szerint: "csinálta a közvetítést" (*histadlut*).

[6] A rágalmazó nyilván kitért zsidó volt, és Szerencsés elintézte, hogy a rágalom és feljelentés miatt a rabbinikus bíróság (*beit din*) ítélkezzék fölötte.

[7] Targum Onkelosz ad Ex. 12,43. (SchmHI)

[8] Pihem: Bohémia, Csehország.

[9] Prag: Prága.

[10] Szó szerint: "keze".

[11] Ti. II. Lajos Csehország királya is volt.

[12] Ez valószínűleg a II. (Jagello) Ulászló cseh (és magyar) király halála (1516) körüli időkből ismert üldöztetés.

[13] Azaz: péntek délután.

[14] A kifejezés általában Olaszországra vonatkozik (szójáték).

[15] Ausztria.

[16] Értsd: elhagyta a zsidó vallást és a községet.

[17] Értsd: kereszténnyé tette.

[18] Értsd: a zsidó vallásra. Szó szerint: "a Sekhina szárnyai alá"; Sekhina: isteni jelenlét.

[19] Értsd: jelenlétében.

A kérdés az, hogy fiait lehet-e az apjuk nevével felhívni a Tórához. Az askenáziknál ennek ez a szokása: "Álljon fel ez és ez, ennek és ennek az úrnak a fia."[20]

Válasz.

Szerény tudásom szerint ez az ember megérdemli, hogy fiait az ő nevével hívják fel a Tórához.

• R. Élijáhu b. Binjámin ha-Lévi, *Zekan Aharon* (Konstantinápoly, 1734), no. 95.

= Kohn Sámuel, *Héber kutforrások* (1881), pp. 75–77, no. XVI.

MEGJEGYZÉS

Szerencsés Imre történetéhez lásd fentebb, #68, Megjegyzés.

[20] Héberül: Peloni ben Peloni.

71

Azriél ben Slomo Dienna

(apud David ben Jehuda Grac)

TÓRA-TEKERCS A SZÜLŐASSZONY KÖZELÉBEN MAGYARORSZÁGON

A XVI. század eleje

רבי עזריאל ב״ר שלמה דייאנה

(על ידי רבי דוד ב״ר יהודה גרץ)

ספר תורה אצל יולדת בהונגריה

תחילת המאה ה-טז

R. David ben Jehuda Grac (Grietz / Gretz / Grätz) (ca. 1460–1530) – neve alapján – talán az ausztriai Grazból származott. Egyébként Mantovában élt, és ott halt meg. Magyarországi emlékei talán a közeli határvidékről valók.

R. David Grac különböző halákhikus ügyekben állt kapcsolatban R. Azriél ben Slomo Dienna (Diana) (ca. 1460–1536) itáliai (Sabbioneta) rabbival. Responsumában őt idézi.

KIADÁS

• *SuT R. Azriél b. Slomo Dienna / Responsa of Rabbi Azriel Diena*, ed. Jakob Buxenbaum (Tel-Aviv: Tel-Aviv University, 1977).

IRODALOM

• Abraham David, "Dienna, Azriel", in: *Encyclopaedia Judaica*, VI (Jerusalem: Keter, 1972), col. 25.

• Jakob Buxenbaum, in: *SuT R. Azriél b. Slomo Dienna / Responsa of Rabbi Azriel Diena* (Tel-Aviv: Tel-Aviv University, 1977), p. 26, 19. jegyzet (R. David Grac).

• Scheiber Sándor, "Héber és jiddis kútforrások és adatok Magyarország történetéhez", *Lymbus Művelődéstörténeti Tár*, 2 (Szeged, 1992), pp. 7–18, no. 34.

(...) שמועה שמעתי ותרגז בטני אודות אשה אחת מקשה ללדת בויאדינ״ה, אשר הביאו ס״ת ונתנו בחיקה למען תמהר ללדת. וראיתי דברי הגאון כמהר״ר עזריאל דייאנה יזיי״א, אשר כתב בזה דברי אלוהים חיים.

והנה נזכרתי מעשה אחד שראיתי בקטנותי. ואיני אומר שיקבלו דברי ויקבעו הלכה לדורות באותו מעשה, כי אין אני יודע עם ברצון חכמים עשו מה שעשו. וגם אינני זוכר אם היה לשם חכם שהיה ראוי לסמוך עליו.

(...)

זכרוני בארץ אונגרי"א, אשה אחת היתה מקשה לילד, ויהי בהקשותה בלדתה הלכו עשרה בני אדם באותו חדר שהיתה בו האשה עם ספר תורה אחד והתפללו עליה כפי מנהג הארץ ההיא, כמו שאנו רגילים לעשות כאשר אנו מתפללים על החולה בבית הכנסת. אבל היו פורסים סדינים ועשו מחיצה גבוה עשרה טפחים שהייתה מפסקת בין האשה ובין הס"ת על פני רוחב החדר.

(...)

שו"ת רבי עזריאל דייאנה, מהדורת יעקב בוקסנבוים (תל אביב תשל"ז), סי' י.

(...) Hallottam a hírét egy esetnek Udinében (VY'DYNH),[1] egy asszonnyal kapcsolatban, akinek nehéz szülése volt, és hogy meggyorsítsák a szülést, egy Tóra-tekercset tettek az ölébe. És én igen felháborodtam. Láttam tiszteletre méltó tanítónk, R. Azriél Diana (DYY'NH) *gáon* úr – lássa meg utódját, és éljen hosszú ideig, úgy legyen – szavait, amelyeket az esetről írt, az élő Isten szavait.[2]

Eszembe jutott egy eset, amelyet gyermekkoromban láttam, azonban nem akarom, hogy az előírást (*halákha*) ennek az esetnek alapján állapítsák meg, mert nem vagyok biztos afelől, hogy amit csináltak, tudósok hozzájárulásával történt-e, és arra sem emlékszem, hogy volt-e ott (egyáltalán) tudós, akinek a véleményére támaszkodhattak volna.

(...)

Emlékszem, hogy Magyarországon egy asszonynak nehéz szülése volt, és a szülés alatt tíz férfi bement a szobába egy Tóra-tekercsel, és imádkoztak (az asszony)ért annak az országnak a szokása szerint, mint ahogyan mi a gyülekezet házában a betegért szoktunk imádkozni, azonban lepedőt húztak ki (az asszony) körül, és tíz tenyérnyi magas válaszfalat (*mehica*)[3] képeztek belőle, a szoba teljes szélességében, hogy a Tóra-tekercs el legyen különítve az asszonytól.

(...)

• *SuT R. Azriél b. Slomo Dienna / Responsa of Rabbi Azriel Diena*, ed. Jakob Buxenbaum (Tel-Aviv: Tel-Aviv University, 1977), no. 10.

MEGJEGYZÉS

A magyarországi eset, amelyre R. Dienna visszaemlékszik, abban állt, hogy egy nő vajúdásakor a szülőszobában tíz férfi, azaz egy *minján*, Tóra-tekercs jelenlétében imákat mondott, de a vajúdó nőtől a rituális előírásnak is megfelelően függönnyel (*mehica*) elválasztva.

Az idézett responsumban a tulajdonképpeni kérdésre a mantovai David Grac azt a választ adta, hogy a szülő nő kezébe tilos Tóra-tekercset adni.

Az idevágó halákhikus szabályozást R. Joszéf Karo adja a *Sulhan arukh*-ban.[4]

[1] Észak-Olaszországban.
[2] Értsd: bölcs, istenfélő szavait.
[3] Rituális értelemben.
[4] "Jore déa", no. 282, § 8–9.

72

Jehiél ben Mose Zaksz

SOPRONI TUDÓS DÖNTÉSE

1529 / 1570

רבי יחיאל ב"ר משה זכ"ש

פסק דינו של חכם באודנבורג

1570 / 1529

R. Jehiél ben Mose Zaksz / Jehiél Askenázi (ca. 1500–1570), a responsum szerzője az ismert északitáliai Castellazzóból származott. Szalonikin át jutott el a Szentföldre (1530), Szófedben (Cfat, Izrael) telepedett le, később Jeruzsálembe költözött (1565), s itt hunyt el.

Az eset, amelyre utal, mint maga mondja, "36 évvel korábban" történt, talán valamikor 1529 táján (amikor alijjázott).

KIADÁS

• Simha Assaf, "Mi-genizei beit ha-szfarim bi-Jerusálajim", in: uő, *Mekorot u-mehkarim be-toldot Jiszráél / Texts and Studies in Jewish History* (Jerusalem: Moszad ha-Rav Kuk [Kook], 1946), pp. 218–229.

• Shlomo Z. Havlin, "R. Jehiél Askenázi u-tesuvotav. Hákhám askenázi be-arcot ha-iszlam", in: Joseph Hacker, Ed., *Salem. Mehkarim be-toldot Erec Jiszráél ve-jisuvah ha-jehudi*, VII (Jerusalem: Jad Jichak Ben Cvi, 2002), pp. 69–131.

IRODALOM

• Klein Sámuel, "Két középkori héber adat Magyarországról", *Múlt és Jövő*, 25 (1935), pp. 265–266. (SchmHI)

• Shmuel Klein [Klein Sámuel], "R. J. Odinburgo", *Jediot ha-hevra ha-ivrit le-hakirat Erec-Jiszráél va-atikoteha / Bulletin of the Jewish Palestine Exploration Society*, 3 (1935), p. 108.

• Alexander Scheiber, "R. J. Odin burgo", *Kirjath Sepher*, 29 (1954), p. 430.

• Scheiber Sándor, *Magyarországi zsidó feliratok a III. századtól 1686-ig* (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselete Kiadása, 1960), pp. 308–319, no. 113 / Alexander Scheiber, *Jewish Inscriptions in Hungary from the 3rd Century to 1686* (Budapest: Akadémiai Kiadó – Leiden: E. J. Brill, 1983), pp. 373–375, no. 144 (Jichak Odinburg sírfelirata).

• Abraham David, "Castellazzo", in: *Encyclopaedia Judaica*, V (Jerusalem: Keter, 1972), col. 237.

• Scheiber Sándor, "Héber és jiddis kútforrások és adatok Magyarország történetéhez", *Lymbus Művelődéstörténeti Tár*, 2 (Szeged, 1992), pp. 7–18, no. 31.

(...) ומעיד אני לשמים כשהייתי בגליל אשטרייך זה לי כמו ל"ו שנים, שעל זאת התשובה סמכו חכמי אושטרייך ומעהרן ובתוכם החסיד ר"י אודין בורגו ז"ל, ופסקו לכוף ליבם לחלוץ בעיר קארומינויה שהיה זועק היבם הניחוני ליבם.

(...)

ומכאן נלע"ד ראיה לנדות האשה הלוקחת איש אשכנזי שיש לו אשה אחרת, לפחות שלא במקום מצוה. ובלעדי הכי שמעתי מפי קדוש מורי הגאון זלמוני ז"ל שהיה משבח להחכם

(...) ומעיד אני לשמים כשהייתי בגליל אשטרייך זה לי כמו ל"ו שנים, שעל זאת התשובה סמכו חכמי אושטרייך ומעהרן ובתוכם החסיד ר"י אודין בורגו ז"ל, ופסקו לכוף ליבם לחלוץ בעיר קארומינויה שהיה זועק היבם הניחוני ליבם.

(...)

ומכאן נלע"ד ראיה לנדות האשה הלוקחת איש אשכנזי שיש לו אשה אחרת, לפחות שלא במקום מצוה. ובלעדי הכי שמעתי מפי קדוש מורי הגאון זלמוני ז"ל שהיה משבח להחכם הגדול מהר"י פולק ז"ל על שגזר נח"ש על מרת בת שבע מק"ק צוזמיר שלא תנשא למהר"י כהן, שהיתה לו אשה אחרת בציצילייא, אע"פ שהיה הכהן ספרדי. (...) והכהן הנ"ל בתוקף שרי המדינה לקח האשה הנ"ל.

(...)

ומציון תצא תורה ודבר ה' מירושלם תוב"ב.

שנת השכ"ה לפ"ק פרשת מי לה' אלי.

נאם הטרוד ועלוב ומר הצעיר יחיאל בכמ"ר משה זכ"ש זלה"ה מקשטלץ.

שלמה זלמן הבלין, "רבי יחיאל אשכנזי ותשובותיו. חכם אשכנזי בארצות האסלאם", שלם. מחקרים בתולדות ארץ ישראל ויישובה היהודי, יוסף הקר, העורך, ספר ד' (ירושלים תשס"ב), עמ' 69–131, 121–122.

(...) Esküszöm az Egekre, hogy amikor Ojsztreikhben (ʾYŚ/ŠṬRYYK) jártam, mintegy harminchat esztendővel ezelőtt, Ausztria és Mehrin (MʿHRYN) tudósai ezt[1] követték, köztük a jámbor (*haszid*) rabbi J.[2] Odin Burgo[3] – emléke legyen áldott – is. Döntésükkel a sógort Karominoja (Q'RVMYNVYH) városában[4] kötelezték a lemondási szertartásra (*halica*), mert a sógor erélyesen követelte: Hagyjátok, hogy megkössem a sógorházasságot!

(...)

Ennélfogva szerény tudásom szerint ki kell közösíteni az asszonyt, aki hozzá akar menni az askenázi férfihoz, (holott) annak más felesége is van, hacsak ez nem valamely parancsolat (*micva*) teljesítése lenne.

Ezenkívül, szent tanárom, Zalmoni *gáon* – emléke legyen áldott – szájából[5] hallottam, hogy megdicsérte a nagy tudóst, tanítónk, R. J. Polakot[6] – emléke legyen áldott –, aki kitaszítással, kiközösítéssel, kiátkozással (NHŠ)[7] fenyegette[8] Bat seva[9] úrnőt Cuzmir (CVZMYR)[10] szent

[1] Ti. a MAHARIK responsumát. Itt R. Joszéf Kolonról van szó; személyéhez közelebbről lásd alább, #92, jegyzet. R. Joszéf Kolon (Colon), *SuT ha-MAHARIK* (Venecia / Venezia, 1519), no. 119.

[2] Rabbi J.: talán Jichak vagy Jaakov; lásd alább, Megjegyzés.

[3] Odin Burgo: Ödenburg (magyarul: "Soproni").

[4] Karominoj: valószínűleg Dél-Csehországban, a Moldva (Vltava) partján, a cseh–osztrák határ közelében fekvő Český Krumlov, németül Krumau.

[5] Személyéhez lásd alább, #81 (2), jegyzet.

[6] MAHARI Polak, azaz tanítónk, R. J. (Jaakov) Polak. Személyéhez lásd alább, #74, Megjegyzés.

[7] A héberben rövidítéssel.

[8] Betű szerint: "elítélte".

[9] Bat-seva.

[10] Cuzmir: talán Kazimierz, a Krakkó melletti zsidóváros.

A Tóra öröme (*szimhat Tora*),
a gyermekek gyümölcsöket kapnak az ünnepen

községéből, nehogy feleségül menjen tanítónkhoz, a *kohén* rabbihoz, akinek Cicilijában (CYCYLYY')[11] más felesége volt, annak ellenére, hogy (maga) a *kohén* szefárdi volt.[12] (...) A fent említett *kohén* azonban az ország főembereinek (*szárim*)[13] engedélyével (mégis) elvette az említett asszonyt.

(...)

Cijjonból jön a tanítás, az Örökkévaló szava Jeruzsálemből;[14] épüljön fel és álljon meg szilárdan, mihamarább, még a mi napjainkban.[15]

A 330. esztendőben, a kis időszámítás szerint,[16] az "Aki az Ö[rökkévalóval][17] (tart), ide hozzám" hetiszakaszban (*széder*).[18]

Jegyzi az aggodalmas, és szerény, és a kicsinyek közül való[19] Jehiél, tiszteletre méltó tanítónk, Mose Zaksz (ZKŚ/š) úr – emléke legyen élő az eljövendő világban – fia, Kasztelcből (QŚ/ŠṬLC).[20]

[11] Cicilija: talán Szilézia, illetve inkább – tekintve, hogy szefárdi férfiről van szó – Ṣicilia.

[12] A szefárdik ugyanis megengedték a többnejűséget.

[13] Értsd: előkelőségek / világi hatóságok.

[14] Jes. 2,3.

[15] Számos ima szövegében szereplő formula.

[16] 1570.

[17] A Biblia szövegében az istennév áll.

[18] Héberül: *Mi la-ha-[Sém] élaj* (Ex. 32,26), a *Ki tissza* hetiszakasz (Ex. 32,1–33,6) része (a második szakaszban); a Tóra-olvasás éves ciklusában *adár* havára (február–március) esik. – Szokás, hogy a zsidó naptár szerinti dátumot a hetiszakasz megnevezésével adják meg.

[19] Szerénységi formulák.

[20] Kasztelc: Castellazzo.

• Shlomo Z. Havlin, "R. Jehiél Askenázi u-tesuvotav. Hákhám askenázi be-arcot ha-iszlam", in: Joseph Hacker, Ed., *Salem. Mehkarim be-toldot Erec Jiszráél ve-jisuvah ha-jehudi*, VII (Jerusalem: Jad Jichak Ben Cvi, 2002), pp. 69–131, kül. p. 121 sk.

MEGJEGYZÉS

Klein Sámuel szerint a szövegben említett "rabbi J. Odin Burgo" a tudós soproni *Judenmaister* lehetett. Az illetőt a prágai R. Jaakov ben Jichakkal azonosítja. A *Judenmeister* ebben az időben gyakran rabbit jelentett. Egy okmányra héberül jegyezte rá a nevét (1490. április 16).[21] Már korábbról előfordul a neve a helybeli *Zsidókönyv*-ben (*Judenbuch*): 1488-ban házat örökölt Wiener Neustadtban.[22]

Egy Jichak Edinburg fiának sírja: a morvaországi Magyar-Brod (Ungarisch-Brod) zsidó temetőjében, a "rabbik halmá"-n állt még a második világháború előtt is egy sírkő, évszám nélkül, valószínűleg a XVI. század második feléből, amely felirata szerint "R. Nátán, a *gáon*, tanítónk, Jichak Odinburg ('DYNBVVRG) fia" sírját jelölte.[23] Scheiber Sándor ezzel a Jichak Edinburg[24] *gáon*-nal azonosítja a responsum tudós "J. rabbi"-ját, de nem indokolta, hogy milyen megfontolásból jutott erre az azonosításra.

Nem lehetetlen, hogy Sopronban ugyanabban az időben két tudós is élt: R. Jichak és R. Jaakov. Az utóbbiról más források is fennmaradtak, de R. Jichak egyébként egyelőre ismeretlen.[25]

[21] Friss Ármin, *Magyar-zsidó oklevéltár*, I (Budapest: Wodianer F. és Fiai, 1903), pp. 218–221, no. 173. – Pollák Miksa, *A zsidók története Sopronban* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1896), p. 267.

[22] Martha Keil, "Der Liber Judaeorum von Wr. Neustadt (1453–1500)", in: uő & Klaus Lohrmann, Hrsg., *Studien zur Geschichte der Juden in Österreich* (Wien: Böhlau, 1994), pp. 41–99, kül. p. 76, no. 96.

[23] A felirat szövegét kiadta Stein Mayer Miksa, "Két magyar sírkő Ung.-Brodban", *Magyar Rabbik*, 2, no. 5 (1906), pp. 54–58, kül. p. 56. Említi Scheiber Sándor is (lásd fentebb, Irodalom).

[24] Értsd: Ödenburg / Sopron.

[25] Talán azonos a pozsonyi R. Jichakkal; lásd alább, #81 (2).

73

A BAZINI VÉRVÁD

1529

עלילת דם נגד יהודי באזין

1529

A Pozsonytól északkeletre, Pozsony és Nagyszombat között fekvő Bazinban (Pizing / Poesing, ma: Pezinok, Szlovákia) 1529. május 21-én, egy pénteki napon (*sziván* hó 13) gr. (Pozsony-) Szentgyörgyi-Bazini Farkas (Wolf) és Ferenc[1] kezdeményezésére koholt vérvád alapján mintegy harminc zsidót, köztük nőket és gyermekeket is, a város piacterén kés alakban kirakott máglyán kivégeztek.[2] A zsidók perének hosszan elhúzódó tárgyalásain maga Thurzó Elek (1490–1543) országbíró is részt vett. A mártirok között rabbi is volt. A kivégzésen megjelentek Pozsony város képviselői is. Ezután a zsidókat kiűzték a városból, vagyonukat elkobozták. Az események széles körben nagy visszhangot váltottak ki.[3] A vád képviselői közel egyidejűleg egy német nyelvű zsidóellenes röpiratban (*Ain erschrockenlich geschicht*) terjesztették az áldozatok kínpadon kivett terhelő vallomásait.[4] "A magyar zsidóság történetének legtragikusabb napja" – írta róluk Ujvári Péter *Zsidó lexikon*-a (1929); bő másfél évtizeddel a későbbi tragikus napok előtt.

A bazini mártirok története a zsidó hagyományban már régebben ismert volt, két kézirat alapján is. Kaufmann Dávid a krakkói *Hevra kaddisa* jegyzőkönyvéből (*pinkasz*)[5] közzétette a megemlékezés (*Hazkára / Széfer zikkaron*) szövegét (1894), és nem kisebb személy is írt róla, mint a maga korában neves cionista újságíró és vezető, Nahum Sokolow (1859–1936). Nem sokkal később Joseph (Isador) Kracauer kiadta R. Joszéf *Is Roszheim*[6] Naplóját, amelyben a korszak befolyásos zsidó személyisége megemlékezett a vérvádról. Újabban a prágai Állami Zsidó Múzeumban előkerült a kolini *Hazkára*-könyvben egy további lista, 1672-ből.[7] A prágai Állami Zsidó Múzeum

[1] A család az Anjou kor óta az ország zászlósurai, Mátyás király korában a bárók közé tartozott. A mohácsi csata után birtokait és befolyását nagyobbrészt elveszítette.

[2] Az 1890-es években a városban, építkezésnél, előkerültek az áldozatok elszenesedett maradványai is.

[3] A régi magyar történetírásban megemlékezett róla Bél Mátyás (1684–1749), a jeles XVIII. századi történetíró, evangélikus lelkész, *Notitia Hungariae novae historico-geographica* című könyvében, II (Viennae Avstriae: Impensis Pavlli Stravbii, MDCCIIIVI), p. 120.

[4] "Ain erschrockenlich geschicht und Mordt, so von den Juden zu Pösing (...) begangen." Kiadva: Friss Ármin, *Magyar-zsidó oklevéltár*, I (Budapest: Wodianer F. és Fiai, 1903), pp. 404–411, no. 329. Katalógusban: Ilona Hubay, *Magyar és magyar vonatkozású röplapok, újságlapok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban, 1480–1718 / Feuilles volantes, gazettes et pamphlets hongrois ou relatifs à la Hongrie conservés à la Bibliothèque Nationale de Budapest, 1480–1718* (Budapest, 1948), p. 26, no. 95.

[5] Maga a *pinkasz* jelenleg ismeretlen helyen vagy elpusztult. – A szöveget, a mártirok nevével, a bazini hitközség másolatban elhelyezte a zsinagóga belső falán; ez a felirat jelenleg a városi múzeumban van. Fényképét közli Scheiber Sándor, *Héber kódexmaradványok magyarországi kötéstáblákban* (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1969), p. 57.

[6] Személyéhez lásd fentebb, #60, Bevezetés.

[7] MSS Collection no. 64, pp. 7b–8b.

[8] MSS Collection no. 24, p. 6a.

egy másik kézirata (nachodi *Hazkára*)[8] pedig általánosságban említi a bazini mártirokat.[9] A két prágai szöveget Scheiber Sándor lenyomtatta a *Magyar-zsidó oklevéltár* XVIII. kötetében. A krakkói jegyzék szerint 24 embert vetettek máglyára. A prágai kézirat 31 nevet sorol fel.

R. Joszéf *Is Roszheim*, akit évekkel a bazini kivégzés után a német zsidók felkértek arra, hogy egy hasonló ügyben folyamodjék közbeavatkozásért I. Ferdinánd császárhoz, naplójában megemlékezik a bazini vérvádról, és 36 áldozatról beszél.

Eötvös Károly, a tiszaeszlári vérvád-per (1883) egykori védőügyvédje, a perről utóbb írt könyvében[10] a magyarországi vérvádak sorában felemlíti a nagyszombati[11] és a bazini eseteket. "Hatalmi erőszak, kínzó vallatás, máglyahalál, véres felekezeti szenvedély, s a vádlók részéről gonosz kapzsiság is uralkodik e két esetben." A történetet regényben széles háttérrel megelevenítette Biró Lajos (1880–1948) (*A bazini zsidók*, 1921, 1999[2]).

KIADÁS

• Nahum Sokolow, "Hakirot u-drisot be-divrei jemei amménu", *Ha-Aszif*, 6 (1894), pp. 125–144, kül. p. 133.
• David Kaufmann, "Die Märtyrer des Pösinger Autodafés von 1529", *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judenthums*, 38 / NF 2 (1894), pp. 426–429.
• Vladimir Sadek & Irina Šedinová, "From the MSS Collection of the State Jewish Museum in Prague (Manuscripts of Liturgical Contents)", *Judaica Bohemiae*, 13 (1977), pp. 74–95.
• Scheiber Sándor, "A bazini mártirok megörökítése", in: uő, szerk., *Magyar-zsidó oklevéltár*, XVIII (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1980), pp. 6–9.
• Alexander Scheiber, "Kedosei Pizing / The Martyrs of Pising", *Aresheth*, 6 / *Ben Menachem Memorial Volume* (Jerusalem, 1980), pp. 227–230.
• Landeszman György, "Újabb héber és jiddis források Magyarország történetéhez", *Új Élet*, 39, no. 6 (1984. március 15), p. 2.

IRODALOM

• Ballagi Aladár, "Zsidó-égetés Magyarországon 1529-ben", *Vasárnapi Újság*, 29 (1882), no. 40, pp. 637–640 (az egykorú zsidóellenes röpirat magyar fordítása).
• Acsády Ignác, "A bazini vérvád", *Szombati Újság*, 1 (1882), p. 324.
• Büchler Sándor, "A zsidók története Magyarországon. A mohácsi vésztől a szabadságharcig" (1917–1919), in: Frojimovics Kinga & Schweitzer Gábor, szerk., *Adalékok Büchler Sándor és Kohn Sámuel történetírói munkásságához. A magyarországi zsidóság történetíróinak emlékezete, avagy egy kézirat legendája* (Makor, 1997, no. 2) (Budapest: Magyar Zsidó Levéltár, 1997), pp. 15–76, kül. p. 27 skk.
• Ujvári Péter, "Bazini vérvád", in: *Zsidó lexikon* (Budapest, 1929, 1987[2]), p. 97.
• Scheiber Sándor, *Héber kódexmaradványok magyarországi kötéstáblákban. A középkori magyar zsidóság könyvkultúrája* (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1969), pp. 54–58: "Bazin".
• Scheiber Sándor, "Héber és jiddis kútforrások és adatok Magyarország történetéhez", *Lymbus Művelődéstörténeti Tár*, 2 (Szeged, 1992), pp. 7–18, nos. 26–29.

[9] Mindkettőt ismertette Vladimir Sadek & Irina Šedinová, "From the MSS Collection of the State Jewish Museum in Prague (Manuscripts of Liturgical Contents)", *Judaica Bohemiae*, 13 (1977), pp. 74–95, kül. p. 78 sk., illetve p. 88 sk.

[10] Eötvös Károly, *A nagy per, mely ezer éve folyik, s még sincs vége* (1904) (Magyar Elbeszélők) (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1968), I, pp. 16–17: "Régi vérvádak esetei."

[11] Lásd fentebb, #59.

(1)

Joszéf ben Gérson *Is Roszheim*

NAPLÓ (1529)

יוסף בן גרשון איש רוסהיים

יומן, שנה רפ"ט

IRODALOM

• Joseph (Isador) Kracauer, "Rabbi Joselmann de Rosheim", *Revue des Études Juives*, 16 (1888), pp. 88–105, kül. p. 90 (szöveg), p. 98 (francia fordítás).

• Scheiber Sándor, "Héber és jiddis kútforrások és adatok Magyarország történetéhez", *Lymbus Művelődéstörténeti Tár*, 2 (Szeged, 1992), pp. 7–18, no. 26.

בשנת רפ"ט נתפשו קדושי בייזינגין ל"ו נפשות יהודים אנשים ונשים, נערים ונערות דורשי השם, על דבר עלילה שקר ממזר, ונשרפו י"ג סיון רפ"ט.

Joseph Kracauer, "Rabbi Joselmann de Rosheim", *Revue des Études Juives*, 16 (1888), pp. 85–102.

A 289. évben[12] elfogták a bizingi (BYYZYNGYN) szenteket, 36 zsidó lelket, férfiakat és nőket, fiatal fiúkat és leányokat, mindannyian istenfélők (*dorsei ha-Sém*), egy fattyú (*mamzér*) hamis vádja alapján, és megégették őket a 289. esztendő *sziván* havának 13-án.

• Joseph (Isador) Kracauer, "Rabbi Joselmann de Rosheim", *Revue des Études Juives*, 16 (1888), p. 90.

MEGJEGYZÉS

A vérváddal összefüggő eseményeket részletesebben is leírja az ismeretlen szerzőtől származó Prágai krónika.[13]

(2)

KRAKKÓI KÉZIRAT

Szentek Pizingben

כ"י קראקא

קדושים בפיזינג

IRODALOM

• David Kaufmann, "Die Märtyrer des Pösinger Autodafés von 1529", *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judenthums*, 38 / NF 2 (1894), pp. 426–429.

• Scheiber Sándor, "Héber és jiddis kútforrások és adatok Magyarország történetéhez", *Lymbus Művelődéstörténeti Tár*, 2 (Szeged, 1992), pp. 7–18, no. 27.

[12] 1529.

[13] Lásd alább, #124 (8).

יזכור אלהים לטובה את נשמתם הקדושים והטהורים בפיזינג שמתו על קדוש השם המיוחד ובטלו חיי עולם הזה מפני חיי העולם הבא את נשמת

הקדוש ר' פנחס ב"ר חזקיה שלום הכהן. אשתו הקדושה מרת דבורה ובתו הקדושה. הקדוש ר' יעקב ב"ר יהודה הכהן. הק' ר' יצחק ב"ר יקותיאל הלוי. אשתו הק' מ' גיטל בת ר' אברהם. ונינהו הנער הק', ר' משה ב"ר יעקב הכהן אשר רץ ברצון נפשו עם יתר חביריו הקדושים הנערים אל תוך האש. הק' ר' שמואל ב"ר דוד הלוי. הק' ר' יעקב ב"ר אשר. אשתו הק' מ' מילכה בת ר' שבתי שני בניו. הק' ר' יונה ב"ר זכריה. אשתו הק' מ' דבוריש בת ר' משה ושני בניו. הק' ר' יעקב בן הק' ר' יונה הנז'. אשתו הק מ' רחל בת מהר"ר יצחק ובנותיו. הק' ר' בנימין בן מוהר"ר מרדכי. אשתו הק' מ' יוכבד בת ר' נחמן. חתנו הק' ר' אליעזר ב"ר יצחק. אשתו הק' מ' חנה בת הק' ר' בנימין הנז'.אשר הלכו אל תוך האש בזכות שמסרו נפשם בשריפת אש, בשכר זה יצפון נשמתם צרור בצרור החיים עם אברהם יצחק ויעקב ונשמות שאר צדיקים שבגן עדן ונאמר אמן.

כ"י ספר זכרון של ק"ק בקראקא.

David Kaufmann, "Die Märtyrer des Pösinger Autodafés von 1529", *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judenthums*, 38 / NF 2 (1894), pp. 426–429.

Emlékezzék meg Isten kedvezően a szent és tiszta lelkéről azoknak, akik Pizingben (PYZYNG) együttesen mártirhalált (*kiddus ha-Sém*) haltak, lemondtak az evilági életről az életért az eljövendő világban: a lelkéről (a következőknek).

[1] A szent[14] Pinhasz ha-Kohén úr, Hizkijja Salom úr fia. – [2] Felesége, a szent Devora asszony, és leánya, a szent. – [3] A szent Jaakov ha-Kohén úr, Jehuda ha-Kohén úr fia. – [4] A szent Jichak ha-Lévi úr, Jekutiél ha-Lévi úr fia. – [5] Felesége, a szent Gitl asszony, Avraham úr leánya, – és [6] (déd)unokája,[15] a szent ifjú, Mose ha-Kohén úr, Jaakov ha-Kohén úr fia, aki többi ifjú társával együtt önként[16] vetette magát a tűzbe. – [7] A szent Smuél ha-Lévi úr, David ha-Lévi úr fia. – [8] A szent Jaakov úr, Ásér úr fia. – [9] Felesége, a szent Milka asszony, Sabbetaj úr leánya, (és) két fia. – [10] A szent Jóna úr, Zekharja úr fia. – [11] Felesége, a szent Dvoris asszony, Mose úr leánya, és két fia. – [12] A szent Jaakov úr, az említett szent Jóna úr fia. – [13] Felesége, a szent Ráhel asszony, tanítónk, R. Jichak úr leánya, és a leányai. – [14] A szent Binjámin úr, tanítónk, a szent R. Mordekhaj úr fia. – [15] Felesége, a szent Jokheved (asszony), Nahman úr leánya. – [16] Veje, a szent R. Eliezer úr, Jichak úr fia. – [17] Felesége, a szent Hana (asszony), az említett szent Binjámin úr leánya.

(Ők azok,) akik ártatlanul a tűzbe mentek, feláldozták lelküket a tűz lángjában, ezért lelkük legyen bekötve az élők kötelékébe,[17] Ábrahám, Izsák, Jákob és a többi igaz életű ember lelkével együtt az Éden-kertben, és mondjuk rá: Úgy legyen (*amén*).

• David Kaufmann, "Die Märtyrer des Pösinger Autodafés von 1529", *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judenthums*, 38 / NF 2 (1894), pp. 426–429.

[14] A szent: a mártirok jelzője.
[15] Héberül: *nin*. (SchmHI)
[16] Szó szerint: "lelkének akaratából".
[17] I. Sam. 25,29.

(3)
KOLINI KÉZIRAT (1672)
כ"י קולין

IRODALOM

• Vladimir Sadek & Irina Šedinová, "From the MSS Collection of the State Jewish Museum in Prague (Manuscripts of Liturgical Contents)", *Judaica Bohemiae*, 13 (1977), pp. 74–95, kül. p. 78 sk.

• Scheiber Sándor, "Héber és jiddis kútforrások és adatok Magyarország történetéhez", *Lymbus Művelődéstörténeti Tár*, 2 (Szeged, 1992), pp. 7–18, no. 29.

הזכרות קדושים גזירות ביזוונגין שהיתה בעו"ה ביום הששי יוד גימל סיון רפ"ט לפ"ק.
יזכור אלהים נשמתם של הקדושים והטהורים של ביזוונגן השרופים על יחוד השם הגדול והנורא.
הר"ר שלום הנקרא וייבל. הקדוש ר' יהודא ב"ר יעקב הכהן. החזן ר' יצחק ב"ר יקותיאל הלוי. ר' דוד ב"ר שמואל הלוי. ר' פנחס ב"ר יחזקיה. ר' יונה ב"ר זכריה. ר' יעקב ב"ר אשר הנקרא קאפלמן. ר' בנימין בן מהר"ר מרדכי. ר' ישראל שמואל ב"ר יצחק. ר' יעקב ב"ר יצחק יונה. ר' דוד ב"ר שלמה. ר' אברהם ב"ר ירחמיאל. ר' מנחם ב"ר משולם. מרת יאכנט בת ר' משה ובתה מרת הענדל. ובת ר' שמואל. דבורה בת ר' משה ובתה מרת ניחה. בת ר' יונה. סולקה בת ר' משה אשת ר' קאפלמן. רחל בת ר' יצחק. יוכבד בת ר' חנניא ובתה חייא. בת ר' בנימין. דבורה בת ר' מנחם. יודית ואחותה דבורה. מינדל אלמנה ובת ר' שמואל. גיטל בת ר' אברהם. פריידל בת ר' מרדכי. זכרונם לברכה.
עם כל הקדושים אנשים ונשים הנקובים בשמותם לעיל בעבור שעמדו בנסיון והקריבו נפשם על יחוד השם הגדול והנורא ובאו לשרפת אש וקדשו את שמו ברבים בעבור זה תהא נשמתם צרורה בצרור החיים עם נשמתיהם של אברהם יצחק ויעקב שרה רבקה רחל ולאה ועם שאר צדיקים וצדקניות שבג"ע ונאמר אמן.

כ"י המוזיאון היהודי פראג, מס' 64, דף 7ב–8ב.

Scheiber Sándor, "A bazini mártirok megörökítése", in: uő, szerk., *Magyar-zsidó oklevéltár*, XVIII (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1980), pp. 8–9.

Emlékima azokért a szentekért, akik nagy bűneink miatt áldozatul estek a bizvongi üldöztetésnek (*gezérot* BYZVVNGYN), amely pénteken, *sziván* havának tizennegyedik napján történt, 289-ben, a kis időszámítás szerint.

Emlékezzék meg Isten a szent és tiszta lelkéről azoknak, akiket Bizvongenben (BYZVVNGN) együttesen megégettek az ő nagy és félelmetes nevéért.

R. Salom úr, akit Vejbelnek (VYYBL)[18] hívnak. – A szent Jehuda ha-Kohén úr, Jaakov ha-Kohén úr fia [= 3].[19] – Jichak ha-Lévi úr, Jekutiél ha-Lévi úr fia, a kántor (*hazzán*) [= 4]. – David ha-Lévi úr, Smuél ha-Lévi úr fia [= 7]. – Pinhasz úr, Jehezkija úr fia [= 1]. – Jóna úr, Zekharja úr fia [= 10]. – Jaakov úr, Ásér úr fia, akit Kapelmannak (Q'PLMN) hívnak [= 8].

[18] Vejbel (név): Vajvel / Fajver stb. (SchmHI).

[19] Alább [szögletes zárójelben] a krakkói kézirat számai, ahol a nevek a két kéziratban azonosak.

– Binjámin úr, tanítónk, R. Mordekhaj fia [= 14]. – Jiszráél Smuél úr, Jichak úr fia [= 16]. – Jaakov úr, Jichak Jóna úr fia [= 12]. – David úr, Slomo úr fia. – Avraham úr, Jerahmiél úr fia. – Menahém úr, Mesullam úr fia. – Jakhent[20] asszony, Mose úr leánya, és a leánya, Hendl asszony. – Smuél úr leánya. – Devora, Mose úr leánya [= 11], és a leánya, Niha asszony. – Jóna úr leánya. – Szulka,[21] Mose úr leánya, Kapelman úr felesége. – Ráhel, Jichak úr leánya [= 13]. – Jokheved, Hananja úr leánya [= 15], és a leánya, Hijja [= 17]. – Binjámin úr leánya. – Devora, Menahém úr leánya [= 2 (?)].– Judit és a testvére, Devora. – Mindel, az özvegyasszony, és Smuél úr leánya. – Gitl, Avraham úr leánya [= 5]. – Frejdel, Mordekhaj úr leánya. Emlékük legyen áldott.

Valamennyi szent, férfi és nő, akinek a neve fentebb említve van, azért, mert kiállták a megpróbáltatást, és feláldozták lelküket az Örökkévaló egyetlen, nagy és félelmes nevéért, lelkük legyen bekötve az élők kötelékébe, Ábrahám, Izsák és Jákob, Sára, Rebekka, Ráhel és Léa, és az összes többi igaz életű ember lelkével együtt az Éden-kertben, és mondjuk rá: Úgy legyen (*amén*).

• Židovské Muzeum v Praze / The Jewish Museum in Prague, MSS Collection no. 64, pp. 7b–8b.
• Scheiber Sándor, "A bazini mártirok megörökítése", in: uő, szerk., *Magyar-zsidó oklevéltár*, XVIII (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1980), pp. 8–9.

MEGJEGYZÉS

A krakkói kézirat az eseményekkel közel egykorú, hitelt érdemlő feljegyzésnek látszik, a prágai azonban későbbi átdolgozás jeleit mutatja. Mindkét kézirat névsorában előre veszik, mint a rituális gyakorlatban is, a kohanita és lévita férfiakat. A két kéziratban szereplő nevek összevetéséből azonban kitűnik, hogy a prágai kéziratba a hagyományozás során néhány hiba került. Ezt mutatja némely különös név, például a Hijja (férfinév) egy leány neveként [17], helyette nyilvánvalóan a Hana (Hanna) név olvasandó. Ugyanígy a Nahman név helyett Hananja [15]. Szokatlan a nők és a férfiak neveinek – talán a rituális gyakorlatot követő – különválasztása is.

A kolini kézirat, eltérően a krakkóitól, több névnél ragadványneveket is megad. Ilyenek: Salom Vejbel; Jaakov ben Ásér Kaplan [8]; Kapelman.

(4)
NACHODI KÉZIRAT
כ"י נחוד

IRODALOM

• Vladimir Sadek & Irina Šedinová, "From the MSS Collection of the State Jewish Museum in Prague (Manuscripts of Liturgical Contents)", *Judaica Bohemiae*, 13 (1977), pp. 74–95, kül. p. 78 sk.
• Scheiber Sándor, "Héber és jiddis kútforrások és adatok Magyarország történetéhez", *Lymbus Művelődéstörténeti Tár*, 2 (Szeged, 1992), pp. 7–18, no. 28.

[20] Jakhent (név): Jachet. (SchmHI) – Mindkét névforma ismert R. Szimha ha-Kohén *Széfer semot*-jából (ehhez lásd alább, #156.
[21] Milka.

יזכור אלהים נשמותם של הקדושים והטהרים של ביזונג השרופים על יחוד השם הגדול והנורא. בשכר זה תהא נפשותם צרורות בצרור החיים עם שאר צדיקים שבגן עדן. ונאמר אמן.

כ"י המוזיאון היהודי פראג, מס' 24, דף 6א.

Scheiber Sándor, "A bazini mártirok megörökítése", in: idem, Ed., *Magyar-zsidó oklevéltár*, XVIII (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1980), p. 8.

Emlékezzék meg Isten a szent és tiszta lelkéről Bizvongban (BYZVVNG) azoknak, akiket megégettek az ő egyetlen, nagy és félelmetes nevéért. Ezért lelkük legyen bekötve az élők kötelékébe, a többi igaz emberrel együtt az Éden-kertben, és mondjuk rá: Úgy legyen (*amén*).

• Židovské Muzeum v Praze / The Jewish Museum in Prague, MSS Collection no. 24, p. 6a.
• Scheiber Sándor, "A bazini mártirok megörökítése", in: uő, szerk., *Magyar-zsidó oklevéltár*, XVIII (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1980), p. 8.

74

David ben Hajjim ha-Kohén

FELADATÁRA ALKALMATLAN EMBER KINEVEZÉSE

A XVI. század első harmada

רבי דוד ב"ר חיים הכהן

מינוי אדם לא הגון למנהיג

שליש הראשון של המאה ה-טז

A korfui R. David ben Hajjim ha-Kohén (a MAHARDAKH / RADAKH) (1460 k.–1530) a döntnökök (*poszkim*) egyik nagy tekintélye volt, a későbbi döntéshozók mind támaszkodtak rá. Életéről keveset tudunk. Valószínűleg Korfu szigetén született. Paduában, R. Jehuda ben Eliezer ha-Lévi Minc (a MAHARI Minc) *jesivá*-jában tanult.[1] Rabbivá a velencei askenázi *jesiva* feje, R. Bendit Akszelrad (Axelrad) (ca. 1450–1520)[2] avatta. Nem zsidó tudományt is tanult. Görögország különböző helyein volt rabbi, köztük Korfu szigetén, Patraszban, Szalonikiben[3] és Naupaktoszban (Lepanto). Minden helyen, ahol megfordult, *jesivá*-t alapított, és tanítványokat nevelt. Mint *dajján*[4] is szolgált. Korának híres törökországi, görögországi és itáliai rabbijaival halákhikus kérdésekben levelezést folytatott, közülük többekkel kemény vitában állt.

KIADÁS

- R. David ha-Kohén *mi-Korfu*, *Ze széfer tesuvot / SuT ha-MAHARDAKH* (Konstantinápoly, 1537/38) (első kiadás).
- *SuT R. David ha-Kohén* (Osztraha / Ostrów, 1834).
- Meir Benayahu, *Tesuvot u-seélot R. David b. Hajjim ha-Kohén mi-Korfu* (Jerusalem: Jad ha-Rav Nisszim, 1988) (R. David életrajzával és Meir Benayahu Bevezetésével).

IRODALOM

- Arthur Marmorstein, "R. David Kohen und das Rabbinerwesen in der ersten Hälfte des XVI. Jahrhunderts", *Jeschurun*, 14 (1927), pp. 147–189.
- Shlomo A. Rosanes [Salomon Abraham Rosanès], *Divrei jemei Jiszráél be-Tógarma: al-pi mekorot risonim*, I (Huszjatin: Hevrat Dovevei Sziftei Jesénim, 1907; újabb, bővített kiadás, Tel-Aviv: Devir, 1930²), pp. 79–80, 162–163.
- Mikhal Hajjim, *Or ha-hajjim. Hakhmei Jiszráél ve-szifreihem* (Jerusalem: Moszad ha-Rav Kuk [Kook], 1965), p. 326, no. 725.
- Abraham David, "David ben Hayyim of Corfu", in: *Encyclopaedia Judaica*, V (Jerusalem: Keter, 1972), col. 1350.

[1] Személyéhez lásd fentebb, #46, jegyzet.

[2] Személyéhez lásd (más vonatkozásban): Robert Bonfil, *Rabbis and Jewish Communities in Renaissance Italy* (Oxford University Press, 1990 / London – Washington: The Littmann Library of Jewish Civilization, 1993), p. 187 sk.

[3] Thesszaloniké (ma: Görögo.). Héberül: Szalonika / Szaloniki.

[4] Dajján: "bíró", a községi rabbinikus bíróság tagja.

הגאון והחכם השלם מורינו הרב רבי יעקב יצ"ו שלום וכל אשר לכבוד מעלת תורתך שלום.

ראיתי את אשר כתב כבוד תורתך וכבר שמעך שמעתי, אמנם הגדלת על כל שמך אמרתך. אכן חרדתי חרדה גדולה והיטב חרה לי עד מות אשר אנכי רואה קטגוריא בתלמידי חכמים. ואף כי לדברי מעלת כבוד תורתך אותו החולק אינו בכלל תלמיד חכם, מכל מקום בכלל תלמיד חכם יכונה ושמוהו במדינת אונגריאה לראש ולקצין וקורין אותו לתלמיד חכם ונמצא שם שמים מתחלל.

(...)

רבי דוד ב"ר חיים הכהן, שו"ת רד"ך (אוסטרהא תקצ"ד), סי' כב.

Üdvözlet a *gáon*-nak, a kiváló tudósnak (*hákhám sálém*), tanítónknak, R. Jaakov úrnak – őrizze őt Sziklája[5] és szabadítója –, és üdvözlet mindenkinek, aki tiszteli emelkedett tanításodat.

Láttam, amit igen tisztelt uram írt, és már hallottam is híredet, mindazonáltal "naggyá tetted minden neved fölött a szavadat".[6] Ezért hát igen nagy rémület fogott el, olyan, hogy a halálomat kívántam,[7] mivel vitát látok a tudós férfiak (*talmid hákhám*)[8] között. Még hogyha nagyra becsült szavaid szerint az illető nem tartozik is a tudós férfiak közé, mindenesetre tudós férfinak nevezik, és Ungarija ('VNGRY'H) országában megtették őt a legfőbb előkelőségnek (*ros ve-kácin*), és tudós férfinak nevezik, és ezáltal gyalázat tapad az Egek nevéhez.

(...)

• *SuT R. David* b. *Hajjim ha-Kohén* (Osztraha / Ostrów, 1834), no. 22.

MEGJEGYZÉS

Ki ez a R. Jaakov, akihez R. David ha-Kohén fordult? Meir Benayahu úgy véli, hogy a válasz R. Jaakov Polak Askenázinak szól. Ennek révén tudjuk, hogy az utóbbinak kapcsolata volt görögországi rabbikkal. A válaszban szó van arról, hogy R. Jaakov kiközösítette vitapartnerét, aki Magyarországon "a legfőbb vezető" volt, és akit – szerinte jogtalanul – tudós férfinak (*talmid hákhám*) tartanak.

R. Jaakov ben Joszéf Polak (Pollak) (PVLQ) Askenázi (ca. 1460/70–1522 után)[9] Németországban született, R. Jaakov Margalitnál[10] tanult, később Prágában volt a rabbinikus bíróság (*beit din*) tagja, majd Lengyelországba került (innen a Polak családnév), Krakkóban (Kazimierz) megalapította az ország első *jesivá*-ját, ez tette híressé. A maga korában Lengyelország első halákhikus tekintélyének számított. Írása jóformán nem maradt fenn. A tekintélyes rabbi a kiskorú leány válását (*meun*, "megtagadás") lehetővé tevő askenázi szokás fenntartása mellett foglalt állást, de véleményét a rabbinikus konszenzus elvetette.[11]

[5] Szikla: az istennév helyett. Vö. II. Sam. 22,32 stb.

[6] Ps. 138,2.

[7] Jona 4,9.

[8] A héber *talmid hákhám*: "bölcs talmudista".

[9] Személyéhez lásd Heinrich Graetz, *Geschichte der Juden*, IX (Leipzig: Oskar Leiner, 1907⁴), p. 56 skk.; Shlomo Tal, "Pollack, Jacob", in: *Encyclopaedia Judaica*, XIII (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 833–834.

[10] Személyéhez lásd fentebb, #56, Bevezetés.

[11] Ehhez lásd alább, #155, Megjegyzés.

75

Anonymus

(apud Hajjim Jichak Muszafija)

SZARVASMARHA HÚSÁNAK VIZSGÁLATA

1520–1524 k.

מחבר בלתי ידוע

(על ידי רבי חיים יצחק מוסאפיה)

דיני איסור והיתר בבשר

בין 1520–1524

R. Hajjim Jichak Muszafija (1754–1831), aki az ismeretlen jeruzsálemi szerző szövegét fenntartotta, boszniai rabbi volt a XIX. század első harmadában. Személyesen nincs köze sem a történethez, sem az általa lemásolt szöveghez. *Hajjim va-heszed* ("Élet és jámborság") (Livorno, 1844) című könyvének függelékében, jeruzsálemi rabbiktól származó új értelmezések (*hiddus / novellae*) gyűjteményében nyomtatta ki az alább következő szöveget. A környező responsumok az 1500-as évekből valók.[1]

IRODALOM

- Büchler Sándor, *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1901), p. 513, s. v. Étkezés (a héber szöveg rövid részlete).
- Simon Marcus, "Mussafia, Hayyim Isaac", in: *Encyclopaedia Judaica*, XII (Jerusalem: Keter, 1972), col. 717.

מעשה היה בירושלים שנמצאת מחט תחובה בתוך בית הכוסות, ואמנם לא עשתה שם נקב, אבל היה הנקב בכרס והיה גדול כעובי המחט שלוש פעמים. ובמקום שנמצא הנקב היה קרום נפרד מעל הבשר. ונשאו ונתנו החכמים הר׳ ישראל אשכנזי והר״ד לפני הנגיד ירום הודו, ולבסוף התירו הבשר.

ואמר חכם אחד כי נמצא כיוצא בזה באונגריאה שהיה נקב בכרס אבל לא היה מפולש כי הקרום מגן ושהסכימו לאמר כל העומד לינקב כנקוב דמי.

קונטרס חידושי דינים לרבני ירושלים, נספח לספר חיים וחסד להרב חיים יצחק מוסאפיה (ליוורנו תר״ד), סי׳ סג.

[1] A szövegre Schmelzer Hermann Imre hívta fel a figyelmünket.

Történt egy eset Jeruzsálemben: egy tűt találtak befúródva (a szarvasmarha) oltógyomrába (*beit ha-kószot*), ott azonban nem csinált lyukat, ellenben a hasban lyuk volt, körülbelül háromszor akkora, mint a tű vastagsága. Ott, ahol a lyuk keletkezett, egy levált heg volt található a húson. A tudósok, R. Jiszráél Askenázi[2] és a RAD,[3] megvitatták a dolgot a *nágid*[4] előtt – növekedjék a dicsősége –, és végül megengedték a hús.[5]

Az egyik tudós megemlítette, hogy hasonló eset fordult elő Ungarijában ('VNGRY'H): a lyuk a hasban volt, de nem volt átjárható, mert a heg védte, és az ott lévők egyetértettek abban, hogy a lyuk mindenképpen lyuk.[6]

• R. Hajjim Jichak Muszafija, *Hajjim va-heszed* (Livorno, 1844), a Függelékben: *Kuntresz hiddusei dinim le-rabbanei Jerusálajim*, no. 63.

MEGJEGYZÉS

A halákhikus probléma, amellyel a szöveg foglalkozik, a levágott marha húsának ellenőrzése. Csak annak az állatnak a húsa fogyasztható, amelynek belső szervei is hibátlanok, épek voltak.[7] A probléma jelentőségét mutatja, hogy a magyarországi eset az egész zsidó világban ismertté vált.

A szöveg valószínűleg R. Jichak ben Nátán Solal (1460 k.–1524)[8] személyére utal. Azt követően, hogy a törökök elfoglalták Szíriát és Egyiptomot (1517), az egyiptomi *nágid*[9] Jeruzsálemben telepedett le. R. Jichak Solal már Kairóból is sokféleképpen segítette Jeruzsálem zsidó lakosságát, így a szefárdi közösség elöljárónak nevezte ki.

[2] R. Jiszráél Askenázi (ca. 1480–1550) a jeruzsálemi askenázi közösség feje volt. Korábban Itáliában működött, többek között Padovában, itt R. Jehuda Minccel (lásd fentebb, #67, Bevezetés) egy időben, illetve Perugiában, Bolognában, Rómában. 1520-ban érkezett Jeruzsálembe, és itt először *dajján* lett, majd a jesiva vezetője. Személyéhez lásd Jaakov Gellis, Ed., *Enciklopedija le-toldot hakhmei Erec Jiszráél*, II (Jerusalem: Moszad ha-Rav Kuk [Kook], 1977), col. 223.

[3] A RAD: talán R. David ibn Susán (ca. 1470–1530), a jeruzsálemi *hekdés* egyik elöljárója, 1522-től kezdődően a szefárdi *jesiva* vezetője. Több rendeletet (*takkána*) írt alá. Személyéhez lásd Abraham David, *Alijja ve-hitjasvut be-Erec Jiszráél ba-méa ha-sés-eszrei* (Jerusalem: Rubin Mass, 1993), pp. 166, 187 sk.; Jaakov Gellis, Ed., *Enciklopedija le-toldot hakhmei Erec Jiszráél*, I (Jerusalem: Moszad ha-Rav Kuk [Kook], 1974), coll. 316–317.

[4] Nágid: az iszlám országaiban a zsidó közösség legmagasabb rangú vezetője. Lásd Eliezer Bashan, "Nagid", in: *Encyclopaedia Judaica*, XII (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 758–764.

[5] Értsd: megengedő döntést hoztak, azaz megfelelőnek (*kasér*) ítélték a jószágot, s megengedték az állat húsának kimérését és fogyasztását.

[6] Ezért (a hús) nem felel meg az előírásoknak (*táréf*), nem fogyasztható.

[7] R. Joszéf Karo, *Sulhan arukh*: "Jore déa", nos. 48 és 50–51.

[8] Személyéhez lásd Eliyahu Ashtor, "Sholal, Isaac", in: *Encyclopaedia Judaica*, XIV (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 1452–1453; Abraham David, *Alijja ve-hitjasvut be-Erec Jiszráél ba-méa ha-sés-eszrei* (Jerusalem: Rubin Mass, 1993), p. 186 sk.

[9] Tisztségét 1502 és 1517 között töltötte be, egészen Egyiptom török elfoglalásáig; az Oszmán birodalom ekkor egy időre eltörölte a tisztséget.

76

Joszéf Karo és más drinápolyi rabbik

TÁMOGATÓ LEVÉL EGY BUDÁRÓL SZÁRMAZÓ ZSIDÓ ÉRDEKÉBEN

1528

רבי יוסף קארו ורבנים אחרים מאדריאנופול

מכתב המלצה עבור יהודי מבודון

1528

Az ajánlólevél első része veretes bibliai stílusban íródott. Adrianopoliban[1] élő tekintélyes rabbik írták. R. Joszéf Karo, mielőtt Szafedbe (Cfat) költözött volna, hosszú ideig élt a Balkánon, többek között Drinápolyban.[2]

A szöveg csak másolatban maradt fenn.[3]

IRODALOM

• Samuel Landauer, *Katalog der hebräischen, arabischen, persischen und türkischen Handschriften der Kaiserlichen Universitäts- und Landesbibliothek zu Strassburg* (Strassburg: K. J. Trübner, 1881), p. 53, no. 38.

• Alexander Scheiber, "Neuere jüdische Grabsteine in Ofen aus der Zeit der Türkenherrschaft", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 12 (1961), pp. 107–138, kül. p. 107.

• Scheiber Sándor, "Héber és jiddis kútforrások és adatok Magyarország történetéhez", *Lymbus Művelődéstörténeti Tár*, 2 (Szeged, 1992), pp. 7–18, no. 32.

הן אמת חפצנו להיות לפה ולמליץ לאיש הלזה, שמו ה״ר יחיאל בן הרב כמה״ר יוסף אשכנזי ז״ל. כי הולך הוא לפני חסד, חסדות ידידות עם ה׳ אלה כי נפשו מרה לו מאד, כי נפל משמים ארץ, מטולטל טלטלה גבר, גורש כמעט רגע מבודון העיר בית תענוגו. היה יושב לבטח, שקט ושאנן בהון ועושר בביתו, גם הוא גם כל היהודים הנמצאים אשר מארצו יצאו. אך זה לא הציל ולא המליט מכל אשר לו מתוך ההפכה, רק הנפש אשר עשו הוא ואשתו והילדים אשר חנן לו אלהים, שני בנים זכרים קטנים וארבע בנות שתיין מהן בוגרות, יפות וטובות (...) והאיש זקן ורגיל ויש לו בנים וביתו ריקן, בחוסר כל, אין לחם ואין שמלה, ויהיו ערומים ויתבוששו. ומה יעשה ביום שידובר בהם למצוא להן מנוח לשתי בנותיו כי הגיעו לפרקן.

(...)

[1] Hadrianopolisz / Drinápoly, ma: Edirne, Törökország.

[2] Lásd alább, #77, Bevezetés.

[3] Kézirat, Université de Strasbourg, Cod. heb. 3964.

הן אתם כלכם אחינו בית ישראל, רודפי צדקה וחסד, חכם בחכמתו ועשיר בעושרו. שמעו שמוע לקול תחנונינו וכהנינו ילבש צדק, שימו נא כבוד לה' אלהי ישראל לתת לו מעשר מכל, כי הוא כהן לאל עליון, ברו לו מנה יפה ממגד תבואות.

(...)

את כל אלה ידם עשתה לחלץ עני מעניו. ביום שישי ר"ח אב שנת פרח"ה הגפן פה אדירונופולי.

ואלה שמות החכמים החתומים.

מוהר"ר אהרן מטראני. ומהר"ר אברהם בן ג'אמיל. ומהר"ר יוסף קארו. ומהר"ר ישראל די קוריאל. ומהר"ר שמואל סבע. ומה"ר יום טוב הכהן. ומה"ר יעקב עובדיה.

יוסף בחירי, מרן רבי יוסף קארו, ההדיר מאיר בניהו (ירושלים תשנ"א), עמ' 606–607.

Nos, valóban a szószólója[4] és ajánlója szeretnénk lenni ennek az embernek, akinek a neve Jehiél úr, tiszteletre méltó tanítónk, R. Joszéf Askenázi – emléke legyen áldott – fia. Mert az illető kegyes ember, kegyes és barátságos az Örökkévaló népe iránt, pedig a lelke tele van keserűséggel, mert az égből a földre zuhant, ide-oda hányódott,[5] szinte egy pillanat alatt elűzetett Budun (BVDVN) városából, gyönyörűsége házából (*beit taanugo*).[6] Biztonságban élt ott, csendben és nyugalomban,[7] vagyonnal és gazdagsággal a házában, ő, és a többi zsidó is, aki az országából eltávozott. A zavar során azonban ő nem mentett meg semmit abból, amije volt, csak azt, amit maga és a felesége szereztek,[8] és a gyermekeket, akikkel az Isten könyörületességet gyakorolt rajta: két kiskorú fiú és négy leány, akik közül ketten felnőtt korba léptek, szépek és jók. (...) Az (illető) személy pedig idős és rendes, gyermekei vannak, háza azonban üres, nincs semmije, nincs kenyerük és ruhájuk,[9] meztelenek lesznek, és szégyenkezniük kell majd. És mit fog tenni azon a napon, amikor sor kerül rá, hogy nyugalmat[10] találjon a két leánya számára, mert már felnőtt korba értek?

(...)

Nos, ti mindannyian a testvéreink vagytok, Izráel háza, akik a kegyességet[11] és a jócselekedeteket gyakoroljátok, bölcs a bölcsességével, gazdag a gazdagságával. Hallgassátok hát meg könyörgésünket, és papjaink öltsenek magukra igazságosságot![12] Tiszteljétek meg az Örökkévalót, Izráel istenét, és adjatok neki[13] tizedet[14] mindenből, mert ő a magasságos Isten papja,[15] válasszatok ki neki megfelelő adagot termésetek javából.

[4] Betű szerint: "szája".
[5] Jes. 22,17 nyomán.
[6] Mikha 2,9. (BV)
[7] Jer. 30,10. (BV)
[8] Gen. 12,5. (BV)
[9] Jes. 3,7. (BV)
[10] Értsd: biztonságot, azaz jó házasságot. Rut 3,1.
[11] Prov. 21,21.
[12] Ps. 132,9.
[13] Ti. a Budáról elmenekült / elűzött Jehiél ben Joszéf Askenázinak.
[14] A papi tized, Gen. 28:22.
[15] Gen. 14,20 nyomán.

(...)

Mindezt az ő kezük tette,[16] azért, hogy megmentsék a nyomorgót nyomorúságából.[17] Mi, az alulírottak, az adironopoli ('DYRVNVPVLY) szent község nevében, pénteken, *áv* hó újhold napján, az 5. (évezred) "Kivirult-e a szőlő"[18] évében.[19]

És ezek a tudósok aláírásai.[20]

Tanítónk,[21] R. Aharon *mi-Trani* úr.[22] És tanítónk, R. Avraham ben Dzsamil (G"MYL) úr.[23] És tanítónk, R. Joszéf Karo úr. És tanítónk, R. Jiszráél di Kuriél úr.[24] És tanítónk, R. Smuél Szaba úr.[25] És tanítónk, R. Jom Tov ha-Kohén.[26] És tanítónk, R. Jaakov Ovadja.[27]

• Joszéf Behiri, *Maran Rabbi Joszéf Karo*, ed. Meir Benayahu (Jerusalem: Jad ha-Rav Nisszim, 1991), pp. 606–607.

MEGJEGYZÉS

A tekintélyes drinápolyi rabbik az ajánlólevélben a budai Jehiél ben Joszéf Askenázi támogatását és megsegítését kérik. Fény derül belőle arra, hogy Budáról – és nyilván Magyarország más helységeiből is – már közvetlenül a mohácsi csata után sok zsidó elmenekült. Akiket nem a török hatóságok telepítettek át, azok alighanem a spanyolországi szefárdi diaszporától kértek és kaptak segítséget. A spanyolországi kiűzetés után néhány évtizeddel a szefárdi gyülekezetek helyzete a Balkánon valamelyest megszilárdult.

Ami a szóban forgó személyt illeti, a szöveg biblikus nyelvezetű utalásaiból esetleg arra lehet következtetni, hogy az illető, Jehiél Askenázi, nagy megbecsülésben álló személy volt. Apja, Joszéf Askenázi, mint a "tiszteletre méltó tanítónk" cím mutatja, esetleg rabbi lehetett. Körülményeiről megtudjuk, hogy biztonságban élt Budán, majd másokkal együtt őt is elűzték, de amíg mások ki tudták menteni a vagyonukat, neki csak a gyermekeit sikerült megmentenie: két fiát és négy leányát, az utóbbiak közül kettő már férjhez mehetne.

[16] Iob 12,9.

[17] Iob 36,15.

[18] Cant. 6,11.

[19] A bibliai idézet első szavában a megjelölt betűk számértéke: 288, ez a kis időszámítás szerint 1528. július 17.

[20] A szöveg másolójának / kiadójának beszúrása.

[21] A címet aláírásban is használták.

[22] R. Aharon *mi-Trani* (1470 k.–1550): R. Mose *mi-Trani* nagybátyja, a dél-itáliai Traniban született, Isztambulban (Kusta) halt meg. – R. Mose személyéhez lásd alább, #83, Bevezetés.

[23] Arabos név. Egyébként ismeretlen.

[24] R. Jiszráél di Kuriél (1500 k.–1577) Drinápolyban (Edirne) született, R. Jaakov Berab avatta rabbivá Szafedben (1538), ettől fogva az ottani rabbinikus bíróság (*beit din*) tagja volt. Műve: *Or caddikim* ("Igazak fénye") (Szaloniki, 1799); életéhez lásd ott, az Előszóban. Személyéhez lásd Jaakov Gellis, Ed., *Enciklopedija le-toldot hakhmei Erec Jiszráél*, II (Jerusalem: Moszad ha-Rav Kuk [Kook], 1977), col. 234.

[25] R. Smuél b. Jichak Szaba (ca. 1480–1560) R. Joszéf Karo sógora volt. Kezdetben Drinápolyban élt, aztán – mint Karo – letelepedett Szafedben. A kortársak responsumai gyakran hivatkoznak rá. Lásd David Conforte, *Kore ha-dorot*, ed. David Cassel (Berlin: A. Asher & Co., 706 / 1846), Index.

[26] R. Jom Tov ha-Kohén: rabbi Szafedben. Említi R. Jaakov b. David Tam responsuma (hozzá lásd fentebb, #65).

[27] Egyébként ismeretlen.

77

Joszéf Karo

A HÁROM GYÁSZ-HÉT ELŐÍRÁSAI ÉS SZOKÁSAI A BUDAI ZSIDÓKNÁL

1530 k.

רבי יוסף קארו

הלכות ומנהגי בין המצרים בבודון

1530 בערך

R. Joszéf ben Efrajim Karo (Caro) (1488–1575) Toledóban született, és a spanyolországi kiűzetés idején négy esztendős volt.[1] 1497-től kezdve mintegy negyven éven át élt Törökországban, először Isztambulban, azután, legkésőbb 1522-től kezdve, Drinápolyban, Nikápolyban[2] és Szalonikiben. 1536-ban telepedett le Száfedben (Cfat),[3] s elhunytáig (1575. *niszán* 13 / március 25) itt élt, őt tekintették az ottani tudós közösség fejének. Nagy létszámú *jesivá*-t is tartott. Egykori zsinagógája aránylag érintetlenül fennmaradt. Sírja is épségben áll a város alatti régi temetőben.

Első nagy műve, halákhikus kommentár a *Beit Joszéf* ("József háza") az *Arbaa turim*-hoz készült,[4] első két része a *Tur* / *Turim*: "Orah hajjim", illetve a "Jore déa" (Venecia / Venezia, 1550), majd a *Tur*: "Even ha-ezer" (Sabbioneta, 1553), végül a *Tur*: "Hósen mispát" (Sabbioneta, 1559). Ettől kezdve a *Beit Joszéf* is szerepelt a *Tur* standard kiadásaiban. Ezután készült el, ugyancsak az *Arbaa turim* szerkezetét követve, a *Sulhan arukh* ("Terített asztal") (Venecia / Venezia, 1565–1566). Harmadik híres munkája a Maimonides[5] *Misné Tora* / *Jad ha-hazáka* című művéhez írt kommentár, a *Keszef misne* ("Kétszeres kincs / A Misné Tora kincse")[6] (Venecia / Venezia: Bragadini, 1574). Ez szintén állandó részévé vált a *Misné Tora* kiadásainak. Responsumainak gyűjteményei: *Avkat rokhél* ("Kalmár(ok) illatszere")[7] (Szaloniki, 1791; Leipzig, 1849);[8] *SuT Beit Joszéf* ("József háza") (Szaloniki, 1598; Mantova, 1730; Lvov / Lemberg [Lviv], 1811).[9]

[1] Lehetséges, hogy Karo esetleg már Portugáliában született, s családja onnan menekült tovább Törökországba.

[2] Nikopolisz / Nicopolis; ma: Nikopol (Bulgária), a Duna jobb partján. – A nikápolyi zsidó községek történetéhez lásd Simon Marcus, "Nikopol (Nicopolis)", in: *Encyclopaedia Judaica*, XII (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 1160–1161.

[3] A város abban az időben az Oszmán birodalom fennhatósága alatt állt.

[4] Ehhez lásd fentebb, #46, jegyzet.

[5] Moses Maimonides / R. Mose b. Majmún (a Rambam) (1135–1204): spanyolországi (Córdoba) származású egyiptomi rabbinikus tudós, filozófus, orvos. *Misné Tora* / *Jad ha-hazáka* című könyvében rendszeresen összefoglalta és részben továbbfejlesztette a halákhikus előírásokat. Ez a műve, bár eleinte sokan vitatták, és egyéb munkái is, idővel központi helyre kerültek a zsidó hagyományban.

[6] Gen. 43,12.

[7] Cant. 3,6.

[8] Újabb kiadása: ed. Becalel Landau (Jerusalem: Tiferet ha-Tora, 1960).

[9] Újabb kiadása: ed. Becalel Landau (Jerusalem: Tiferet ha-Tora, 1960).

Joszéf Karo 1523 és 1535 között Nikápolyban élt, közel Plevnához. Valószínűleg itt találkozott a magyarországi zsidók szokásaival.

A következő két szövegrészlet (#77–78) R. Joszéf Karótól való.

IRODALOM

• Raphael J. Zwi Werblowsky, *Joseph Karo, Lawyer and Mystic* (Oxford: Oxford University Press, 1962).
• Isaac Raphael, Ed., *Széfer R. Joszéf Karo* (Jerusalem: Moszad ha-Rav Kuk [Kook], 1969).
• Raphael J. Zwi Werblowsky, "Caro, Joseph ben Ephraim", in: *Encyclopaedia Judaica*, V (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 194–200.
• Israel M. Ta-Shma, "Karo, Joszéf", in: *Enciklopedija ivrit*, XXIX (Tel-Aviv – Jerusalem: Hevra le-hocaat enciklopedijot, 5737 / 1977), coll. 27–29 (R. Joszéf Karo munkáihoz általában).
• Joszéf Behiri, *Maran Rabbi Joszéf Karo*, ed. Meir Benayahu (Jerusalem: Jad ha-Rav Nisszim, 1991) (átfogó bibliográfiával).
• Scheiber Sándor, "Héber és jiddis kútforrások és adatok Magyarország történetéhez", *Lymbus Művelődéstörténeti Tár*, 2 (Szeged, 1992), pp. 7–18, no. 40.

וראיתי בני בודון נוהגים שלא לישא וליתן כלל משנכנס אב, ונראה שאין להם על מי שיסמוכו. (...) וחומרא יתירה היא דאפילו מלאכה ממש אינה אסורה בתשעה באב עצמו מן הדין, וכל שכן משא ומתן דקיל טפי, ודי שנאסור אותו בתשעה באב עצמו אבל לא שנקדים לאסרו קודם לכן.

רבי יוסף קארו, בית יוסף (ירושלים תשנ"א), חלק אורח חיים, סי' תקנא.

Láttam, hogy a Budunba (BVDVN) valóknak[10] az a szokása, hogy egyáltalán nem kötnek üzletet, és nem kereskednek *áv* havának kezdetétől fogva. Úgy látszik azonban, hogy nincs kire támaszkodniuk.[11] (...) Fölösleges ez a szigorítás, mert maga a munka nincs megtiltva *áv* hó 9-én, ebből következik, hogy az üzletkötés sincs, amely ennél sokkal kisebb ügy. Elegendő, ha *áv* hó 9-én megtiltjuk, de nincs szükség arra, hogy tiltsuk azt megelőzően is.

• R. Joszéf Karo, *Beit Joszéf* (Jerusalem, 1991): "Orah hajjim", no. 551.

MEGJEGYZÉS

A három gyász-hét: nyáron, *tammúz* hó 17 és *áv* hó 9 között. A hagyomány szerint a babylóniak *tammúz* hó 17-én (i. e. 586) törték át Jeruzsálem falait, s *áv* hó 9-én rombolták le az Első Templomot. A *tammúz* 17-i böjt és *áv* 9 közötti három hetet *bén ha-mecarim*-nak hívják, "megszorultságban", a bibliai vers alapján: "Valamennyi üldözője utolérte megszorultsága közepette" (*kol rodfeha hisziguha bén ha-mecarim*).[12] Ezekben a napokban a hagyomány szerint bizonyos gyászszokásokat meg kell tartani, például, nem vágatnak hajat, nem borotválkoznak, az üzlettel csak a legszükségesebb mértékben foglalkoznak stb.[13]

Karo megjegyzése arra vall, hogy a budai zsidók az egész időszak alatt különösen szigorú gyászt tartottak, azaz minden üzletet szüneteltettek. Ezt ő elutasította.

[10] Szó szerint: "Budun fiainak".
[11] Értsd: nincs, aki megerősítené vagy igazolná az ebbeli felfogásukat.
[12] Thr. 1,3.
[13] Lásd R. Joszéf Karo, *Sulhan arukh*: "Orah hajjim", no. 551.

78

Joszéf Karo & Mose ben Jiszraél Iszerlesz

A RITUÁLIS VÁGÁS SZABÁLYAI A BUDAI ZSIDÓKNÁL

1530 k.

רבי יוסף קארו ורבי משה ב״ר ישראל איסרליש

דיני איסור והיתר בבודון

1530 בערך

IRODALOM

• Büchler Sándor, *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1901), p. 513, s. v. Étkezés.

[רבי יוסף קארו]

(...) וראיתי בני בודין שמנקרין חלב זה ואינם מנקרין אלא עד חצי רחבו.

רבי יוסף קארו, בית יוסף (ירושלים תשנ״א), חלק יורה דעה, סי׳ סד.

[Karo]

(...) Láttam, hogy Budin (BVDYN) fiai ezt a kövér részt[1] eltávolítják, de csak fele szélességében.

• R. Joszéf Karo, *Beit Joszéf* (Jerusalem, 1991): "Jore déa", no. 64.

Szarvasmarha-vágás *tévét* havában (december–január), a Bak jegyében

[1] A *hélev*, azaz a vágóállat csípője alatt lévő kövér rész; ennek fogyasztása tórai tilalom alá esik (Lev. 7,22 skk.), a vér fogyasztásának tilalmához hasonlóan (Lev. 7, 26 sk.). Vannak olyan kövér részek, amelyeket szabad fogyasztani, azonban a tiltottakat, hasonlóan a különféle inakhoz, a vágás során el kell távolítani a húsról.

[רבי משה ב"ר ישראל איסרליש]
והמנהג בין מנקרי בשר לנקר כולו בכבש, ובשור אין מנקרין רק מקצתו כמנהג בני בודין.

רבי משה ב"ר ישראל איסרליש, דרכי משה, טור (מהדורות מקובלות), חלק יורה דעה, סי' סד.

[Iszerlesz][2]
És ez a szokás azoknál, akik eltávolítják ezt a részt, hogy a báránynál a teljes egészét, az ökörnél pedig csak egy részét távolítják el, ahogyan Budin (BVDYN) lakói teszik.

• R. Mose b. Jiszráél Iszerlesz, *Darkhei Mose*, apud *Tur*: "Jore déa" (standard kiadások), no. 64.

MEGJEGYZÉS
R. Mose Iszerlesz, mint rendesen, a R. Karo által adott leírást kiegészítette az askenázi szokás elemével.

[2] Személyéhez lásd alább, #89, Bevezetés.

79

Binjámin Zeév ben Mattitja

EGY MAGYARORSZÁGI TUDÓS TRIKKALÁBAN

1535–1545 k.

רבי בנימין זאב ב"ר מתתיה

חכם מארץ הגר בתורכיה

בין 1545–1535

R. Binjámin Zeév ben Mattitja *mé-Arta* (1475 k.–1545 előtt) valószínűleg itáliai eredetű családból származott. Talán Artában[1] született, és a helybeli, valamint korfui rabbiknál tanult. Arta korfui szent községének volt a rabbija, mint *dajján* is működött (1521). Kereskedéssel foglalkozott, és nem tehette meg, hogy kizárólag a Tóra tanulásával töltse az idejét. Sokat utazott, hosszasan tartózkodott Larisszában (1528) és Korfu szigetén (1530). Velencében akart megtelepedni (1530). Halákhikus kérdésekben nagy vitái voltak, Artában és Itália-szerte mindenütt, a kor rabbijaival, főként az *aguna*- és a *marrano*-ügyek megítélése körül, álláspontját az egyikben túlságosan engedékenynek, a másikban túlságosan merevnek tartották, többen még illetékességét is kétségbe vonták, a velencei rabbik pedig megfosztották a rabbi címtől (1532). Veje, R. Smuél ben Mose Kalaj[2] a védelmére kelt. *SuT Binjámin Zeév*[3] ("B. Z. responsumai") című könyvét, amely 450 responsumot tartalmaz, és amelyben szenvedélyesen vitázik ellenfeleivel, Velencében fejezte be (1534).[4] Végül mégis visszaköltözött Artába (1538).

KIADÁS

- R. Binjámin b. Mattitja, *SuT Binjámin Zeév* (Venecia / Venezia, 1539).
- *Széfer Binjámin Zeév*, ed. Meir Benayahu (Jerusalem: Jad ha-Rav Nisszim, 1988).

IRODALOM

- Yehoshua Horowitz, "Benjamin Ze'ev ben Mattathias of Arta", in: *Encyclopaedia Judaica*, IV (Jerusalem: Keter, 1972), col. 538.
- Meir Benayahu, "Mavo / Bevezetés", in: uő, Ed., *Széfer Binjámin Zeév* (Jerusalem: Jad ha-Rav Nisszim, 1988).
- Meir Benayahu, *Zeévim torfim et Binjámin* (Tel-Aviv: Tel-Aviv University, 1990), pp. 9–68.

[1] Epirus, ma: Görögo.

[2] Személyéhez lásd alább, #87, Bevezetés.

[3] A neve, egyszersmind utalás Gen. 49,27 szövegére: "Benjámin ragadozó farkas".

[4] Meir Benayahu, "Mavo / Bevezetés", in: *Széfer Binjámin Zeév* (Jerusalem: Jad ha-Rav Nisszim, 1989).

(...) אף על גב שאיני כדאי להשיב בשאלה כזאת (...) הנה תאומים זוזא דרבבן, האחד טוביני דחכימי הרב הנבחר השלם כמהר"ר שמואל קלעי היושב בשבת תחכמוני הכי נכבד, והשני הרב הנבחר בתעודה האלוף מהר"ר משה שמואל סג"ל מארץ הגר.

(...)

רבי בנימין ב"ר מתתיה, שו"ת בנימין זאב (ויניציאה רצ"ט), סי' לו.

(...) Annak ellenére, hogy nem vagyok méltó ilyen kérdésben választ adni: (...) nos, (van) két rabbi, egyikük bölcseink legjobbjai közül való, páratlan és kiváló rabbi, tiszteletre méltó tanítónk, R. Smuél Kalaj (QL'Y) úr, aki a legnagyobb tudósok székében ül, kiváló tisztelet illeti, a másik pedig az érvelésben páratlan rabbi, a tekintélyes vezető (*alluf*), tanítónk, R. Mose Smuél Szegal úr,[5] Hágár (HGR) országából.

(...)

• R. Binjámin b. Mattitja, *SuT Binjámin Zeév* (Venecia / Venezia, 1539), no. 36.

MEGJEGYZÉS

A responsumban egyébként egy szaloniki fiúról van szó, aki az apja révén eljegyzett egy kiskorú leányt. Egymásnak ellentmondó tanúvallomások vannak arra nézve, hogy a leány kiskorú volt-e az eljegyzés idején, vagy nem. Az eljegyzés jegyajándék mellett történt. Az illető leány a trikkalai[6] Menahém ha-Rofe ("az orvos") leánya volt. Menahém ha-Rofe barátságban volt R. Binjámin ben Mattitjával és R. Smuél Kalajjal. Az apa felbontotta a leánya eljegyzését, mert az ifjú nem viselkedett tisztességesen.[7] Átutazóban éppen Trikkalában tartózkodott R. Jaakov Polak Askenázi, és ő a döntésével megengedte az eljegyzés felbontását. Hasonlóképpen R. Binjámin ben Mattitja is. A szaloniki tudósok ellenben szigorúan akarták elbírálni az ügyet. Ketten azonban megengedő álláspontot foglaltak el: R. Smuél Kalaj és a Hágár országából való R. Mose Smuél Szegal.[8] Az ügyet említi R. Smuél ben Mose Kalaj is.[9]

Az eset valamikor 1532 után történt.[10]

A szöveg hozama a magyarországi zsidó történetre nézve R. Mose Smuél Szegal magyarországi rabbi neve, illetve az a tény, hogy véleményét Szalonikiben egy válás megítélése során kikérték és figyelembe vették. Nem tudni, hogy R. Mose csupán ideiglenesen tartózkodott-e Szalonikiben, vagy a Törökországba került magyarországi zsidók egyike volt.

[5] Azaz: ha-Lévi.

[6] Trikkala / Trikala (Thesszália, Észak-Görögo.).

[7] Lásd még *SuT Binjámin Zeév* (Venecia / Venezia, 1539), nos. 118 és 128.

[8] *SuT Binjámin Zeév* (Venecia / Venezia, 1539), no. 36. – Részletesebben lásd Meir Benayahu, "Mavo / Bevezetés", in: *Széfer Binjámin Zeév* (Jerusalem: Jad ha-Rav Nisszim, 1989), p. 178.

[9] R. Smuél b. Mose Kalaj, *Mispetei Smuél* (Venecia / Venezia, 1599), no. 118: alább, #87, Bevezetés.

[10] Lásd Meir Benayahu, *SuT R. Joszéf Taitacak* (Jerusalem: Jad ha-Rav Nisszim, 1987), p. 147, no. 26.

80

Joszéf ben David ibn Lév

TANÚVALLOMÁS BELGRÁDBAN EGY BUDAI NŐ HÁZASSÁGI AKADÁLYA ÜGYÉBEN

1546

רבי יוסף ב"ר דוד אבן לב

גביית עדות בבלגרד לענין התרת עגונה מבודון

1546

R. Joszéf ben David ibn Lév (Leb / Leib) (a MAHARIBAL) (1505–1580) Monastirban[1] született. Fiatalon lett a városban *dajján*, és ő írta alá a gyülekezet rendeleteit, de a bíróság (*beit din*) tagjaival való összekülönbözése miatt elköltözött Szalonikibe (1534). A várost a R. Slomo ibn Haszonnal[2] folytatott elkeseredett vitája és a város gazdag kényura, Barukh elleni harcai folytán, valamint sorozatos családi tragédiák miatt hagyta el, Isztambulban telepedett meg (1550), és ott a Doña Gracia Nasi (*Nászi*) (Mendes) által fenntartott *jesiva* vezetője és a rabbinikus bíróság elnöke (*av beit din*) volt. Néhány év múlva beteg lett, és 1561-től kezdve már nem folytathatta a tanítást. Az egész Oszmán birodalom egyik legismertebb rabbijának számított.

R. Joszéf ibn Lév írta azt a responsumot, amely megtiltotta a kereskedést Anconával,[3] amikor az ellenreformáció harcos pápája, IV. Pál (1555–1559), aki fanatikus zsidógyűlölő volt,[4] ellenséges intézkedéseket rendelt el a zsidókkal szemben,[5] és ezek következményeképpen az Anconában élő kikeresztelkedett (*marrano*) zsidókat máglyára vetették (1556). A Nasi (*Nászi*) – Mendes család, amelynek jelentős befolyása volt Isztambulban, és egyebütt is a zsidó világban, különösen pedig maga Doña Gracia Nasi (*Nászi*) (Mendes) / Beatrice de Luna Mendes (1510–1569), megpróbálta elérni, hogy tekintélyes rabbik[6] megtorlásul szigorú zsidó tilalmat (*hérem*) mondjanak ki Ancona város kikötőjére. Ez az adott esetben a teljes bojkottot jelentette.

KIADÁS

- R. Joszéf b. David ibn Lév, *SuT ha-MAHARIBAL*, I (Konstantinápoly, 1560); II (Konstantinápoly, 1563); III–IV (Amszterdam, 1726).
- R. Joszéf b. David ibn Lév, *SuT ha-MAHARIBAL*, I–II (reprint, Jerusalem: Ginzei Kedem, 1959–1960).

[1] Ma: Bitola (Szerbia).

[2] Személyéhez lásd alább, #129, Bevezetés.

[3] A történeti háttérhez lásd Cecil Roth, *Doña Gracia of the House of Nasi* (Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1948, 1977[2]), p. 134 skk.

[4] Még mint Giovanni Pietro Caraffa bíboros elrendelte minden zsidó könyv megégetését Rómában és egész Itáliában (1553).

[5] Gettó, zsidójel stb. a *Cum nimis absurdum* enciklikában (1555).

[6] Vö. alább, #104, Bevezetés.

IRODALOM
• Jichak S. Emmanuel, *Maccevot Szalonika*, II (Jerusalem: Makhon Ben-Cvi, 1968), Index, s. v.
• Eli Eškenazi, "Jewish Documents about Jews Murdered and Robbed on the Balkan Peninsula during the 16th and the 17th Centuries", *Godišnik. Obščestvena kulturno-prosvetna organizacija na evreite v Narodna Republika Bulgarija, Centralno rukovodstvo / Social, Cultural and Educational Association of the Jews in the People's Republic of Bulgaria. Annual*, 5 (Sofia, 1970), pp. 73–102, kül. pp. 97–100.
• David Tamar, "Le-vérur snat petiratam sel gedolei hakhmei Erec Jiszráél ve-Turkija", in: *Mehkarim be-toldot ha-jehudim be-Erec Jiszráél u-ve-arcot ha-mizrah* (Jerusalem, 1981), pp. 100–101.
• Shlomo A. Rosanes [Salomon Abraham Rosanès], *Divrei jemei Jiszráél be-Tógarma: al-pi mekorot risonim*, II (Huszjatin: Hevrat Dovevei Sziftei Jesénim, 1911); újabb, bővített kiadás, *Korot ha-jehudim be-Turkija ve-arcot ha-Kedem*, II (Szofia: Defusz Ha-Mispát, 1937–1938²), pp. 289–299.
• Yehoshua Horowitz, "Lev, Joseph ben David ibn", in: *Encyclopaedia Judaica*, XI (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 64–65.

בחמישי בשבת ט' ימים לחודש כסליו שנת הש"ז ליצירה.

בא לפנינו ר' צבי ב"ר אליקים אשכנזי מדרי סופיאה והעיד בפנינו עדים חתומי מטה איך עבר מפה בחור אחד בשם ר' יצחק ב"ר ששון מדרי בודון. העיד והגיד לו על לא שאל דבר איך רגלי אחד אמר לו לבחור הנזכר שהרגלי עצמו יצא עם חביריו הרגליים תוך ספינה א' שקורין אותה בלשון ישמעאל נאשאת, ויצא הוא וחבריו תוך הספינה מתוך העיר בילגוראדו וללכת דרך בודון. ובנוסעם מפה העיר נתחברו עמהם שלשה יהודים והלכו אתם. ויהי בלכתם עמהם ויחשבו עליהם רעות בלבבם ויתנכלו עליהם להמיתם לומר שיש להם ממון רב ונכנסו בדמיהם ה' ינקום נקמתם אל נקמות ה'.

ואחר כך פשטו את כותנתם מעליהם ולא נמצא אתם עד אלפיים לבנים פחות או יותר. והגיד הרגלי הנזכר ליצחק הנזכר לפי עדות ר' צבי ב"ר אליקים הנזכר, כי אין הם יודעים הוא וחביריו שאין להם ממון רב, כי חשבו עליהם כי היו אנשים סוחרים כי מעולם לא היו נושאים ידיהם מטוב ועד רע להכותם ולהרוג שלשה יהודים על לא חמס, וזאת היא הכוונה כי שמו דמים בחיקם.

עד כאן עדות ר' צבי ב"ר אליקים תוך בודון מפי הרגלי בהיותו שמה. וזהו עדותו עד מפי עד. היה זה יום ה' תשעה לחדש כסליו שנת הש"ז.

וכתבנו וחתמנו שמותינו בשולי השטר הזה, אנו חתומי מטה פה בילגראדו. ושריר וברור וקיים. משה ב"ר נחמן ז"ל דיין. יהודה ב"ר דוד דיין. מודה אני צבי ב"ר אליקים במסירת קולמוס. יוסף ב"ר יעקב הלוי מק"ק שלום.

רבי יוסף ב"ר דוד אבן לב, שו"ת מה"ר יוסף ב"ר דוד אבן לב, חלק א' (קושטא ש"ך), סי' ב.
צוטט ע"י
רבי שמואל ב"ר משה קלעי, שו"ת משפטי שמואל (ויניציאה שנ"ט), סי' פ.
שו"ת הרדב"ז, חלק ז' (ירושלים תשל"ב), סי' כב ו-כה.
רבי שמואל ב"ר משה די מדינא, שו"ת המהרשד"ם, חלק אבן העזר (שאלוניקי שנ"ו), סי' מד.

Csütörtökön,[7] *kiszlév* havának 9. napján, az 5307. esztendőben, a világ teremtése szerint.[8]

[7] Betű szerint: "a hét ötödik (napjá)n" / "szombattól az ötödik (napo)n".
[8] 1546. november 4.

Megjelent előttünk, alulírott tanúk előtt, Cvi úr, Eljákim Askenázi úr fia, Szófia (SVPY'H) lakosa, és tanúvallomást tett előttünk arról, hogy eltávozott innen egy ifjú, akinek a neve Jichak úr, Szaszon úr fia,[9] Budun (BVDVN) lakosa. Tanúsította és elmondta, anélkül, hogy kértük volna rá, hogy egy gyalogos (katona)[10] azt mondta neki az említett ifjú felől, hogy a gyalogos a gyalogos társaival együtt felszállt egy hajóra, amelyet Jismáél nyelvén[11] *nasat*-nak (N'Š/Š'T)[12] hívnak. Elindult a társaival innen, Bilgoradóból (BYLGVR'DV)[13] Budun (BVDVN) felé. Útközben hozzájuk csatlakozott három zsidó, és velük mentek tovább. Utazás közben azt a gonoszságot tervelték ki maguk között, hogy megölik őket,[14] mert azt gondolták, hogy sok pénzük van, és vérüket ontották – álljon bosszút értük az Örökkévaló, a bosszúállás Istene.[15]

Azután lehúzták róluk a ruháikat, de nem találtak náluk csak valami kétezer *levaná*-t.[16] És az említett Cvi úr, Eljákim úr fia tanúvallomása szerint az említett gyalogos (katona) azt mondta az említett Jichak felől, hogy ő és társai nem számítottak arra, hogy kevés pénz van náluk, mert kereskedőknek nézték őket, különben eszükbe sem jutott volna, hogy kezet emeljenek három zsidóra, és megöljék őket hiába,[17] pusztán az erőszak kedvéért. Azt gondolták, hogy az ölükben[18] rejtették el a pénzt.

Eddig tart Cvi úr, Eljákim úr fia, Budun(ból) (BVDVN)[19] való tanúvallomása, annak alapján, amit a gyalogos (katona) mondott, amikor ott tartózkodott. Ez "tanú a szájából" (*éd mi-pi-éd*)[20] tanúvallomásnak számít. Kelt[21] csütörtökön, *kiszlév* havának 9. napján, az 5307. esztendőben.[22]

Írtuk, és ezen irat szélén aláírásunkkal elláttuk,[23] mi, alulírottak, itt, Bilgradóban (BYLGR'DV). Megerősítjük, igazoljuk, és hitelesítjük.

Mose, Nahman úr – emléke legyen áldott – fia, *dajján*. Jehuda, David úr – emléke legyen áldott – fia, *dajján*. Mindezt tanúsítom, én, Cvi, Eljákim úr fia, tollvonásommal.[24] Joszéf ha-Lévi, Jaakov úr fia, a Salom szent községből.[25]

[9] NB: A *Szaszon* jellegzetes szefárdi név.

[10] Értsd: janicsár.

[11] Törökül.

[12] A török *nasat* balkáni szláv eredetű szó, vízi járművet jelöl, lásd a magyar *naszád* szót. Kisebb hajófajta, amelyet rendszerint hadihajóként vagy rakomány szállítására használtak. Az etymologiához lásd Benkő Loránd, szerk., *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, II (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970), p. 1001, s. v.

[13] Belgrád.

[14] Ti. a három zsidót.

[15] Ps. 94,1.

[16] Levana: "fehér (pénzérme)", azaz ezüstpénz, a *nummus asper*, "új pénz" (a héberben tévesen: 'Š/ŠPRVŠ/Š / *asperus*). Az ezüstérme értéke körülbelül 3 *akcse* volt; a török pénzegységet a XVI. században hozták forgalomba.

[17] Azaz: értelmetlenül.

[18] Ti. ruhájuk mélyén.

[19] Sic! Fentebb: szófiai.

[20] "Tanú a tanú szájából" – azaz: közvetett tanúvallomás; a zsidó jog szerint ezt nem lehet bizonyítékként elfogadni. bT Gittin 9b.

[21] Szó szerint: "történt".

[22] Mint fentebb.

[23] Szó szerint: "nevünkkel aláírtuk".

[24] Értsd: saját kezűleg.

[25] Salom szent községe: itt minden bizonnyal a belgrádi gyülekezet neve. (Hasonló nevű gyülekezethez Szalonikiben lásd fentebb, #85, Bevezetés.)

• R. Joszéf b. David ibn Lév, *SuT Moreinu ha-Rav Joszéf ibn Lév*, I (Konstantinápoly, 1560), no. 2.

Idézik vagy hivatkoznak rá

• R. Smuél b. Mose Kalaj, *Mispetei Smuél* (Venecia / Venezia, 1599), no. 80.[26]

• R. David b. Slomo ibn Abi Zimra,[27] *SuT ha-Radbaz*, VII (Varsa / Warszawa: H. Schriftgiesser und B. Setzer, 1882; reprint, Jerusalem, 1972), no. 22 és 25.

• R. Smuél b. Mose de Medina,[28] *SuT ha-Maharasdam*: "Even ha-ezer" (Szaloniki, 1596), no. 44.

MEGJEGYZÉS

A tanú-meghallgatási jegyzőkönyvet, amelyet Belgrádban vettek fel (1546), R. Joszéf ibn Lév valószínűleg Szalonikiben kapta kézhez.

A közönséges rablógyilkosság történetében érdekes magyarországi vonatkozású közlés, hogy Belgrád és Buda között az 1540-es években alkalmasint utasszállító naszád közlekedett. Továbbá, érdekes adalék a minden valószínűség szerint üzleti ügyben utazó három zsidó említése, ezek nyilván kereskedők voltak. A budai zsidók a török uralom alatt akadály nélkül mozogtak Belgrádban és Szófiában is.

A jegyzőkönyvben leírt gyilkosság esetét, minthogy zsidó áldozatokról van szó, a belgrádi rabbinikus bíróság (*beit din*) (is) vizsgálta, avégett, hogy a holttá nyilvánítással rendezni lehessen az áldozatok feleségeinek / özvegyeinek (*aguna*) helyzetét. A tanú, akit meghallgattak, hallomásból szerezte értesüléseit Budán. (BV)

Megjegyzendő, hogy a bíróság a közvetett tanúvallomást nem találta elegendőnek. Maga az ügy jogi érdekessége miatt széles körben visszhangot váltott ki. Később mások is hivatkoztak rá. (Az ügyre vonatkozó hivatkozásokat lásd fentebb.)

[26] Ašer Hananel & Eli Eškenazi, *Еврейски извори за обществено-икономическото развитие на Балканските земли – Fontes Hebraici ad res oeconomicas socialesque terrarum Balcanicarum saeculo XVI. pertinentes* (Sofia: Bulgarska Akademia na Naukite, Institut za bulgarska istoria, 1958), pp. 468–471; Scheiber Sándor, "Héber és jiddis kútforrások és adatok Magyarország történetéhez", *Lymbus Művelődéstörténeti Tár*, 2 (Szeged, 1992), pp. 7–18, no. 36.

[27] Személyéhez lásd alább, #88, jegyzet.

[28] Személyéhez lásd alább, #93.

81

Jonátán (Askenázi)

LENGYELORSZÁGI RABBI BUDÁN

A XVI. század közepe

רבי יונתן (אשכנזי)

רב מפולין בבודון

מחצית המאה ה-טז

R. Jonátán / Jehonátán (Askenázi) ezen a néven csak hivatkozásokból ismert. Kérdéses, hogy az alább közölt két szöveg szerzője ugyanaz a személy volt-e egyáltalán. Az (1) szerint R. Jonátán Budán – egy időben – a rabbinikus bíróság feje volt. A (2) alatti szövegből, amely R. Jehonátán / Jonátán Askenázi válásának hosszan elnyúló történetét írja le, megtudjuk, hogy Lengyelországból származott, valószínűleg hosszabb ideig élt Budán, megfordult Pozsonyban (?) is, és egy időben a híres Akiva *nászi*[1] egyik rokona volt a felesége.

(1)

Mose ben Avraham Mat

RENDELKEZÉS FELESÉG VAGYONÁRÓL

רבי משה ב"ר אברהם מת

בעל שרצה למכור נכסי אשתו

R. Mose ben Avraham Mat (ca. 1551–1606), aki R. Jonátán alábbi döntését fenntartotta, tekintélyes lengyelországi rabbi volt. Könyve, a *Matte Mose* ("Mózes vesszeje") (Kraków, 1590 k.), halákhikus kézikönyv.

KIADÁS

• R. Mose Mat, "Hanhagat ha-Maharsal", ed. Isaac Raphael, in: Juda Leib ha-Kohen Maimon, Ed., *Széfer ha-jovél le-Simon Federbusch* (Jerusalem: Moszad ha-Rav Kuk [Kook], 1960), pp. 316–328, kül. p. 327, no. 47.

IRODALOM

• Tovia Preschel, "Mat, Moses", in: *Encyclopaedia Judaica*, XI (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 1120–1121.

• Scheiber Sándor, "Héber és jiddis kútforrások és adatok Magyarország történetéhez", *Lymbus Művelődéstörténeti Tár*, 2 (Szeged, 1992), pp. 7–18, no. 46.

[1] Lásd alább, #156 (8).

מוהר"ר יונתן שהיה אב"ד בק"ק אובין הורה הלכה למעשה באשה אחת שבעלה היה רוצה למכור כסף וזהב שלה, והיא לא היתה נתרצת. והורה שלא למכור, שאין בידו למכור נכסי מלוג שלה.

רבי משה ב"ר אברהם מת, הנהגת המהרש"ל, פורסם ע"י יצחק רפאל, ספר היובל לשמעון פדרבוש (ירושלים תש"ך), עמ' שכז, סי' מו.

Tanítónk, R. Jonátán úr, aki a bíróság feje (*av beit din*) volt Oven ('VBN) szent községében, mint előírást (*halákha*) tanította egy asszony ügyében, akinek az ezüst- és arany(nemű)jét a férje el akarta adni, a nő azonban ebbe nem egyezett bele: ő pedig úgy döntött, hogy (a férj) nem adhatja el, mert nincs joga arra, hogy (feleségének) vagyontárgyait eladja.

• R. Mose Mat, "Hanhagat ha-MAHARSAL", ed. Isaac Raphael, in: Juda Leib ha-Kohen Maimon, Ed., *Széfer ha-jovél le-Simon Federbusch* (Jerusalem: Moszad ha-Rav Kuk [Kook], 1960), pp. 316–328, kül. p. 327, no. 47.

MEGJEGYZÉS

A rendelkezés a feleség külön vagyonát védi. Ennél a tőke a feleség tulajdona marad, és a férj csak "gyümölcsét", azaz a hozamát (kamat stb.) használhatja fel.[2]

(2)

Avraham ben Slomo Trebis Carfati

(apud Hajjim Joszéf David Azulaj)

BUDAI ZSIDÓK EGY VÁLÓLEVÉLLEL KAPCSOLATOS RESPONSUMBAN

רבי אברהם ב"ר שלמה טרוויש צרפתי

(על ידי רבי חיים יוסף דוד אזולאי)

איזכור יהודי בודה בנושא שטר גט

R. Avraham ben Slomo Trebitsch (Trebis / Treves / Troyes) Carfati (1470–1552), a *Birkat Avraham* ("Ábrahám áldása") (Venecia / Venezia, 1552) szerzője, Mantovában született, fiatalon, 25 éves korában Szalonikiben tartózkodott, majd rövid ideig Ferrarában volt rabbi, 1522-ben Isztambulba (Kusta) költözött, innen pedig 1535-ben Drinápolyba. Az utóbbi helyen R. Joszéf Karóval barátkozott, de közeli ismeretségbe került Slomo Molkhóval, a későbbi ál-messiással is. Ennek halála (1532) után Jeruzsálemben telepedett le, és itt lakott élete végéig. Nevét említette R. Szimha ben Gérson ha-Kohén is.[3]

Hajjim Joszéf David Azulaj (a HIDA) (1724–1806), a nagy tudású bibliográfus és zsidó közéleti személyiség[4] *Zera anásim* ("Férfiak magja") című művében[5] más szerzőktől származó responsumokat gyűjtött össze. Ebben maradt fenn R. Avraham alábbi responsuma is.

[2] bT Ketubbot 82a; bT Bava kamma 89a stb.

[3] Lásd alább, #134, Megjegyzés.

[4] Személyéhez lásd Moshe Sh. Samet, "Azulai, Hayyim Joseph David", in: *Encyclopaedia Judaica*, III (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 1019–1020; műveihez: Meir Benayahu, *Rabbi Hajjim Joszéf David Azulaj* (Jerusalem: Moszad ha-Rav Kuk

IRODALOM
• Yehoshua Horowitz, "Treves", in: *Encyclopaedia Judaica*, XV (Jerusalem: Keter, 1972), col. 1377.
• Jaakov Gellis, Ed., *Enciklopedija le-toldot hakhmei Erec Jiszráél*, I (Jerusalem: Moszad ha-Rav Kuk [Kook], 1974), coll. 78–80.
• Meir Benayahu, *SuT R. Joszéf Taitacak* (Jerusalem: Jad ha-Rav Nisszim, 1987), p. 185 sk., no. 41.

העתקתי מכתיבת יד בעל ברכת אברהם ז"ל.

בא מפולוניא והגיד לי מהר"ר יהונתן אשכנזי יצ"ו איך בעיר בודנא כשרצה לגרש אשתו הראשונה והיו מסופקים אם יכתבו בגט יהונתן או יונתן, והרב הגדול אשר שמו הולך בכל המדינות ראש הגולה הגאון מהר"ר יעקב פולק ז"ל אשכנזי צוה לראות שטר הכתובה ומצאו שם כתוב יונתן. וצוה לכתוב בגט יונתן כמו שנכתב בכתובה. ונתבטל אז הענין ולא גירש. ואח"כ הלך מהר"ר יהונתן יצ"ו בעיר שערפורג והיה שם זקן ורב בקי וגדול ושמו מה"ר יצחק ז"ל ורצה מהר"ר יהונתן יצ"ו לשלוח משם הגט לאשתו. וגם מהר"ר יצחק הנ"ל הסכים לכתוב בגט יונתן כמו שהיה כתוב בשטר הכתובה. והיתה סבה שלא שלח גם אז גט לאשתו, בהיות אשתו קרובת הנשיא ר' עקיבא. וע"י הנשיא הוצרך לחזור לאשתו לבודנא. ואחרי ימים רבים סוף סוף גרש אותה בבודנא וסידר הגט הרב הזקן מהר"ר יוסף זלמינא, וגם הוא צוה לכתוב בגט יונתן כמו שהיה כתוב בכתובה אעפ"י שהעולם קראו לו רבי יהונתן. ע"כ.

רבי חיים יוסף דוד אזולאי, שו"ת זרע אנשים (הוסיאטין תרס"ב), סי' מו.

Másoltam a *Birkat Avraham* szerzőjének – emléke legyen áldott – kéziratából.[6]

Tanítónk, R. Jehonátán Askenázi úr – őrizze őt Sziklája és szabadítója – Polonijából (PVLVNY')[7] jött, és elmondta nekem, hogy amikor Budna (BVDN')[8] városában el akart válni az első feleségétől, aggályok támadtak afelől, hogy a válólevélbe Jehonátánt írjanak-e, vagy Jonátánt.[9] És a nagy rabbi, akit minden ország követett, a száműzetés feje, a *gáon*, tanítónk, R. Jaakov Polak – emléke legyen áldott – Askenázi úr[10] azt parancsolta, hogy nézzék meg a házasságlevelet. Ott azt találták, hogy a neve mint Jonátán szerepel. Ezek után elrendelte, hogy a válólevélbe is Jonátánt írjanak, ahogyan az a házasságlevélben áll. Akkor azonban az ügy tárgytalanná vált, és ő nem vált el. Később viszont tanítónk, R. Jonátán úr – őrizze őt Sziklája és szabadítója – Szerpurg (ś/š^{e}RPVRG)[11] városába ment, ahol volt egy idős és igen tapasztalt rabbi, a neve tanítónk, Jichak úr[12] – emléke legyen áldott –, és tanítónk, R. Jonátán úr – őrizze őt Sziklája és szabadítója – onnan akart válólevelet küldeni a feleségének. És fent

[Kook], 1959); Turán Tamás, "Rasi művei a régi zsidó tudományban: Hajim Joszéf Azulai Rasi-életrajza a 18. század végéről", *MTA Judaisztikai Kutatócsoport. Értesítő*, no. 8 (1993), pp. 17–18.

[5] Nyomtatásban: (Huszjatin: Hevrat Dovevei Sziftei Jesénim, 1902).

[6] R. Azulaj megjegyzése.

[7] Polonija: Lengyelország.

[8] Budun / Buda.

[9] A Jehonátán és a Jonátán ugyanannak a névnek kétféle írásmódja.

[10] Lásd fentebb, #74, Megjegyzés.

[11] Szerpurg: esetleg Pressburg / Pozsony.

[12] Az itt említett R. Jichak hoz lásd fentebb, #72, jegyzet.

említett tanítónk, R. Jichak úr is egyetértett azzal, hogy a válólevélbe Jonátánt írjanak, ugyanúgy, mint ahogyan a házasságlevélben szerepel. De a válólevelet akkor sem küldte el a feleségének, mert felesége a fejedelem (*nászi*), Akiva rokona volt. És a fejedelem arra kényszerítette, hogy térjen vissza a feleségéhez, Budnára (BVDN'). Végül, sok idő múltán, elvált tőle Budnán (BVDN'), és a válólevelet idős tanítónk, R. Joszéf Zalmina (ZLMYN')[13] rendezte el. Ő is úgy rendelkezett, hogy a válólevélbe Jonátánt írjanak, mint ahogyan az a házasságlevélben szerepelt, annak ellenére, hogy mindenki Jehonátánnak hívta. Eddig tart.

• R. Hajjim Joszéf David Azulaj, *Zera anásim*, ed. David Fraenkel (Huszjatin: Hevrat Dovevei Sziftei Jesénim, 1902), no. 46.

MEGJEGYZÉS

A szövegből három neves budai személyiség neve és tisztsége hámozható ki.

R. Jonátán Askenázi személyét a jelen könyv Bevezetése tárgyalja.

Akiva ha-Kohén (1420 k.–1496)[14] tekintélye folytán kortársaitól a "fejedelem" (*nászi*) címet kapta. Budán élt Mátyás király korában. Udvari körök különféle intrikái elől Prágába költözött vagy menekült, ott halt meg, sírkövének felirata is megjegyzi, hogy "Budáról való" volt. Leányának sírköve így nevezi meg: "Akiva úr, KAC (*kohén cedek*) és *nászi*." A fenti történet idején már nem élt.

R. Joszéf Zalmoni[15] a rabbinikus bíróság (*beit din*) elnöke volt. Avraham Zakut *Széfer hajuhaszin* című művének[16] isztambuli (Kusta) kiadásához Smuél Sulam, a kiadó, csatolta R. Jichak Jiszraéli XIV. századi spanyolországi asztronómus *Jeszod olam* ("A világmindenség alapja") című könyvének IV. fejezetét, amely mint krónika is jelentőséggel bír, illetve R. Jiszráél Iszerlesz ehhez írt kommentárját; az utóbbiban a következőket olvassuk:

ובזמנו היה רבי יוסף זלמוני אב"ד בק"ק אובן.

משה ב"ר ישראל איסרליש, על ידי רבי יצחק ישראלי, יסוד עולם (קראקא ש"מ), דף קעה, א.

És az ő[17] idejében Joszéf Zalmoni rabbi volt Oven ('VBN) szent községben a bíróság feje (*av beit din*).

• R. Mose b. Jiszráél Iszerlesz, apud R. Jichak Jiszraéli, *Jeszod olam* (Kraków, 340 / 1580[2]), p. 165a.

[13] Zalmoni.

[14] Személyéhez lásd Kohn Sámuel, *A zsidók története Magyarországon. A legrégibb időktől a mohácsi vészig* (Budapest: Athenaeum, 1884), p. 227 sk.; Büchler Sándor, *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1901), p. 57 sk.; Scheiber Sándor, *Héber kódexmaradványok magyarországi kötéstáblákban* (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1969), pp. 122–124, és a jelen könyv Bevezetésében, továbbá alább, #156 (8).

[15] Személyéhez lásd Büchler Sándor, *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1901), p. 59. – Lásd még fentebb, #72.

[16] Ehhez lásd fentebb, #62, Bevezetés.

[17] Ti. MAHARAM *mi-Padua*.

82

Slomo ben Jehiél Lurja

BUDA / OVEN NEVE VÁLÓLEVÉLBEN

A XVI. század közepe

רבי שלמה ב"ר יחיאל לוריא

כתיבת שם העיר בודן / אובן בגט

מחצית המאה ה-טז

R. Slomo ben Jehiél Lurja (a RASAL / MAHARSAL) (1510 k.–1574) a lengyelországi Posenben (Poznań) született. Idők folyamán több községben töltötte be a rabbi tisztségét: Briszk (Breszt / Breszt-Litovszk),[1] Osztraha (Ostrów),[2] Lublin. A két utóbbiban *jesivá*-t is tartott. Mose Iszerlesz krakkói rabbi mellett kora legnagyobb vallási tekintélyének számított. Utóbbival levelezést is folytatott, többek között filozófiai kérdésekről is véleményt cseréltek. Lublinban hunyt el.

Számos művet írt, valamennyit igen széles körű talmudi és egyéb rabbinikus olvasottság, illetve önálló halákhikus ítéletalkotás alapján, mellőzve a szőrszálhasogató értelmezésnek (*pilpul*) a lengyelországi rabbik körében igen elterjedt módszerét. RASI és a toszafisták voltak a mérce számára, valamint R. Jiszráél Iszerlejn.

Főbb művei. A *Jám sel Slomo* ("Salamon tengere") a Talmud traktátusaihoz írt kommentár, összesen 16 traktátussal készült el, de ebből csupán 7 traktátus magyarázata maradt fenn. Megjegyzései és rövid magyarázatai a Talmud szövegéhez (*Hokhmat Slomo*, "Salamon bölcsessége") a legtöbb Talmud-kiadásban az egyes traktátusok végén szerepel, rövidített vagy kivonatos változatban. A *Jeriot Slomo* ("Salamon sátrai") RASI Tóra-kommentárjának magyarázata. Stb.

Responsum-gyűjteménye összesen 101 választ tartalmaz. Megjegyzendő, hogy a gyűjtemény gazdag forrása a korabeli lengyel–litván zsidóság életének, különösképpen áll ez a rabbik helyzetére nézve. A no. 29. responsum történeti forrásként szolgál a németországi rabbik kronológiáját illetően Rabbeinu Gérsomtól egészen a XIV. század közepéig.[3]

KIADÁS

- R. Slomo b. Jehiél Lurja, *SuT ha-MAHARSAL* (Lublin, 1574) (második kiadása: Fiorda / Fürth, 1768).
- R. Slomo b. Jehiél Lurja, *Hokhmat Slomo / Hiddusei MAHARSAL al ha-Sasz* (Kraków, 1582 / 1587).
- R. Slomo b. Jehiél Lurja, *Jeriot Slomo* (Prag, 1609).
- R. Slomo b. Jehiél Lurja, *Jám sel Slomo*: "Bava kamma" (Prag: Defusz Avraham Is Hajda, 1616–1618); "Hullin" (Kraka / Kraków: Defusz M. N. Meizlis, 1633–1635); "Beica (Lublin, 1636); "Jebamot" (Altona: Defusz Aharon Katz, 1740); "Gittin" (Berlin: Defusz Icik Speyer, 1761); "Kiddusin" (Berlin: Defusz Icik Speyer, 1766); "Ketubbot" (Varsa / Warszawa, 1850).

[1] Ma: Belaruszban.

[2] Lengyelországban. A XVI. századtól kezdve a lengyelországi zsidóság egyik jelentős vallási központja. Nevének héber értelmezése: "a Tóra jele" (*ot / osz Tora*) (naiv etymologia).

[3] Lásd fentebb, #26 (3), Megjegyzés.

• Simon Hurwitz, Ed., *The Responsa of Solomon Lurja* (New York: Bloch Publishing House, 1938).
• R. Slomo b. Jehiél Lurja, *SuT* (Jerusalem: Yahdav, 1993).

IRODALOM
• Israel M. Ta-Shma, "Luria, Solomon ben Jehiel", in: *Encyclopaedia Judaica*, XI (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 580–582.
• Joszéf Amihaj Kohén, "Mavo / Bevezetés", in: *SuT ha-Maharsal* (Jerusalem: Jahdav, 1992), pp. 1–6.

(...) ומצאתי כתוב בתיקוני גיטין דשינה שם עידו ושם עירה לא איירי בשינוי ממש, אלא שיש לאותה העיר שני שמות בשני מקומות.
ונ"ל טעמא דסוברין לשון אשכנז היא גוברת ומצוי ברוב המדינות, ובפרט במלכות אדום. ומשום הכי הוא מנכר טפי וחשוב וקודם לשאר הלשונות. ואף שבפראג שהוא לשון ביה"ם שהוא כעין לשון כנען, מכל מקום רובא דרובא יודעין לשון אשכנז.
אבל באובן שלשון הגר מצוי שם ביותר ולשון אשכנז אין פשוט כל כך, ע"כ לשון הגרי חשוב קודם. ובאובן כותבין בלשון אשכנז בסוף: בודן דמתקרי אובן.

רבי שלמה ב"ר יחיאל לוריא, ים של שלמה, חלק גיטין (ברלין תקכ"א), פרק ד, סי' לב.

(...) És ezt találtam leírva a válólevéllel kapcsolatos rendeletekben: "ha a férj vagy a feleség lakóhelyének neve másképpen van" – ez (azonban) nem névváltoztatást jelent, hanem azt, hogy ugyanaz a város két (különböző) helyen két (különböző) néven (szerepel).

Véleményem szerint az ok: úgy vélik, hogy Askenáz nyelve[4] kerekedett felül, és a legtöbb országban, de mindenekelőtt a keresztény (*Edom*) királyságokban ez terjedt el. Így ez sokkal ismertebb és fontosabb lett az összes többi nyelvnél. Még Prágban (PR'G) is, amelynek nyelve a *bihem* (BYHM)[5] – ez a szláv nyelvek[6] közül az egyik –, a többség mindenesetre ismeri Askenáz nyelvét.

De Ovenben ('VBN), ahol leginkább Hágár (HGR) nyelvét[7] beszélik, és Askenáz nyelve nem olyan elterjedt, ezért a *higri* (HGRY) nyelv[8] az első, a fontosabb,[9] ezért az askenázi nevet írják utolsóként: Budn (BVDN), amelyet Ovennek ('VBN) hívnak.

R. Slomo b. Jehiél Lurja, *Jám sel Slomo*: "Gittin" (Berlin, 1761), c. IV, no. 32.

= Kohn Sámuel, *Héber kutforrások* (1881), p. 148.

MEGJEGYZÉS
A válólevéllel kapcsolatos előírásokhoz lásd fentebb (#13, #18, #35, #40, #42, #56–57).
A szövegből kitűnik, hogy Budán a zsidók körében a magyar nyelv a mindennapi érintkezésben elterjedtebb volt, mint a német / jiddis.[10]

[4] Askenáz nyelve: a jiddis.
[5] Behem: Bohemia nyelve, nyilván a cseh.
[6] Szláv nyelvek: a héberben "Kanaán nyelve". A középkorban a szláv országokat Kanaánnak hívták.
[17] Ti. a magyart.
[8] Higri nyelv: a magyar.
[9] Értsd: a budai zsidók számára fontosabb a magyar, mint az "askenázi" (német / jiddis).
[10] Vö. fentebb, #35.

83

Mose ben Joszéf Trani

TANÚVALLOMÁS HOLTTÁ NYILVÁNÍTÁSSAL KAPCSOLATBAN DÉL-MAGYARORSZÁGRÓL

1560 k.

רבי משה ב"ר יוסף מטראני

גביית עדות בענין היתר עגונה בדרום הונגריה

1560 בערך

R. Mose ben Joszéf *mi-Trani* (a MABIT) (1500–1580) a Szófedben (Cfat) működő nagy rabbik egyike volt; némely halákhikus vitában magának Joszéf Karónak is méltó ellenfele. Családja Itáliából származott, azonban Spanyolországba, majd onnan Portugáliába költöztek. A kiűzetés után Törökországba mentek. Mose ben Joszéf már Szalonikiben született. Drinápolyban, a nagybátyjánál, R. Aharon Traninál tanult 18 éves koráig. 1518-ban a Szentföldre utazott, Szófedbe (Cfat), ott avatták rabbivá, majd 1521-ben kinevezték a Beit Jaakov gyülekezet Szent egyletének vezetőjévé (*marbic Tora*, "a Tóra terjesztője"), néhány év múlva pedig rabbi és *dajján* lett (1526); egy-egy rövid jeruzsálemi és damaszkuszi tartózkodástól (1535, illetve 1565, resp.) eltekintve több mint ötven éven át Szófedben (Cfat) élt, Karo halála után, egészen elhunytáig (5340. *niszán* 23 / 1580. április 9), mint a város vallási vezetője.

R. Mose Trani fontos munkát adott ki a *halákha* és az erkölcsi irodalom (*muszar*) terén. Egyfajta segédkönyvet írt a *Misné Tora* megértéséhez *Kirjat széfer* ("A könyv városa")[1] címmel. Ethikai bölcselete a *Beit Elohim* ("Isten háza"). Responsum-gyűjteményének címe: *SuT ha-MABIT*.

KIADÁS

- R. Mose b. Joszéf *mi-Trani*, *Kirjat széfer* (Venecia / Venezia, 1551).
- R. Mose b. Joszéf *mi-Trani*, *Beit Elohim* (Venecia / Venezia, 1576; új kiadása: Varsa / Warszawa, 1872).
- R. Mose b. Joszéf *mi-Trani*, *SuT ha-MABIT*, I–II (Venecia / Venezia, 1629–1630) (első kiadás; újabb kiadása: Lvov / Lemberg [Lviv]: Defusz Romm, 1861; reprint, Meir Benayahu Bevezetésével: Jerusalem: Jad ha-Rav Nisszim, 1990).

IRODALOM

- Büchler Sándor, *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1901), p. 83.
- Grünhut Lázár, "Mózes ben Josef di Trani: Egy XVI. századbeli saffet-i tudós jellemképe", in: *Évkönyv, 1910* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1910), pp. 129–141.

[1] Jos. 15,15 stb. (ott helységnév).

• Krausz Sámuel, "Magyar zsidók a Balkánon", in: *Évkönyv, 1932* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1932), pp. 137–156, kül. p. 151 / "Ungarische Juden auf dem Balkan", in: *Recueil jubilaire en honneur de Salomon A. Rosanès...* (Szofia: Izdanie na Obščograždanszki jubileen komitet pri Centralnata konszisztorija na evreite v Bulgarii, 1933), pp. 53–67.
• Meir Benayahu, "Mavo / Bevezetés", in: *SuT ha-Mabit* (Jerusalem: Jad ha-Rav Nisszim, 1990).
• Meir Benayahu, *Joszéf Bahiri* (Jerusalem: Jad ha-Rav Nisszim, 1991), pp. 99–151.
• Abraham David, *Alijja ve-hitjasvut be-Erec Jiszráél ba-méa ha-sés-eszrei* (Jerusalem: Rubin Mass, 1993), pp. 199–200.
• Scheiber Sándor, "Héber és jiddis kútforrások és adatok Magyarország történetéhez", *Lymbus Művelődéstörténeti Tár*, 2 (Szeged, 1992), pp. 7–18, no. 39.

במותב תלתא בי דינא הוינא והועתקו בפנינו עדויות אלה מלה במלה אות באות.

בא לפנינו ר' אברהם והעיד על יעקל הינדליז, איך בא גוי לפני מסיח לפי תומו ושאלו היכן יעקל. השיבו ר' אברהם מי הוא זה יעקל. אמר הגוי אותו יעקל שהיה לו כובע גבוה וארוך דע באמת שהרגוהו פלוני ופלוני העגלים שלו, כי קנה שומים מפלוני הגוי והוליכוהו ובמקום הנקרא קעטשקמערין שם המיתוהו וטמנוהו בחול.

החתומים בעדות זאת היו אלו: מתתיה בכ"ר נתן, שאול גמליאל ב"ר אברהם ז"ל אהרן ב"ר ישראל.

עדות שניה העיד לפנינו כמ"ר משה ב"ר פרץ ז"ל איך בא לעיר צונאדין הוא וכמ"ר יוסף ב"ר יהונתן ז"ל ושאלו על כ"ר יעקב ב"ר משה ז"ל באכסניא שלו, והשיב לו הבעל הבית איך שהלך לעיר פעשט עם שומים עם פלוני העגלן, וגם הגויה שמכרה לו השומים אמרה לנו ממני לקח השום ובעלי הלך עמו גם כן. ועוד מיד כשבאנו משם נתן לנו ישמעאל כתב א' מכתיבת ידו של כ"ר יעקב הנזכר וזה לשון הכתב: דע גיסי יוסף שלא יכולתי להמתין עליך עד בואך הנה, והנה הלכתי עם פלוני העגל' עם השומים ולקחתי עמי כל מה שהיה לי. ואחר ג' או ד' ימים יצאנו מצינאדין ומצאנו העגל' שהלך עם יעקב הנז' ושאלנו אותו על יעקב הנז' ואמר לנו הולכתי אותו לעיר קובין. וכשבאנו לעיר קובין שאלנו עליו ואמרו לנו אנשי העיר לא בא הנה שום יעקב. ועוד שמעתי מפי הירש הקטן שבאו לבילוגראד שאמר לנו איך ראה אשת העגלן של יעקב הנ"ל מלובשת מלבוש של טאפטא. ואותו הטאפטא נתנו לו לר' יעקב הנז' בבילוגראד כדי שיוליך אותו לבידין.

קבלו את העדויות נפתלי ב"ר יצחק הכהן אשכנזי. ומתתיה בכ"ר נתן. ואהרן ב"ר ישראל. ואנחנו העתקנום. יעקב בכמה"ר מנחם ז"ל המכונה קופין. משה ב"ר חיים ז"ל צילציל.

תשובה

אשת ר' יעקב מותרת להנשא ע"פ העדויות שנגבו בבית דין.

רבי משה ב"ר יוסף מטראני, שו"ת המבי"ט, חלק א' (לבוב תרכ"א), סי' שכז.

Összeült a háromtagú bíróság (*bei dina*),[2] és ezeket a tanúvallomásokat tették[3] előttünk, szóról szóra és betűről betűre.

Elénk jött Avraham úr, és tanúságot tett Jekl Hindlizről.[4] "Egy nem zsidó (*goj*) beszélte el, aki hozzám jött, és azt kérdezte, hogy hol van Jekl." Avraham úr azt felelte: "»Ki az a Jekl?« A *goj* így válaszolt: »Az a Jekl, akinek nagy és hosszú fejfedője volt. Tudd meg az igazságot róla. Ez és ez, a kocsisa, megölte őt, amikor ettől és ettől a *goj*-tól fokhagymát vásárolt, és elszállította. A Ketskemerinnek (QʿṬŚ/ŠQMʿRYN)[5] nevezett helyen ölte meg őt, majd elásta a homokban.«"

Ezek voltak, akik aláírták ezt a tanúvallomást. Mattitja, a tiszteletre méltó Nátán úr fia. Saul Gamliél, Avraham – emléke legyen áldott – fia. Aharon, Jiszráél fia.

A másik vallomást a tiszteletre méltó Mose úr, Perec úr – emléke legyen áldott – fia tette előttünk arról, hogy amikor Conadin (CVN'DYN)[6] városába ment, ő és Joszéf, Jehonátán – emléke legyen áldott – fia a tiszteletre méltó Jaakov úrról, Mose fiáról – emléke legyen áldott – kérdezősködtek a fogadójában. A tulajdonos azt felelte, hogy Pest (PʿŚ/ŠṬ) városába vitte a fokhagymát, ezzel és ezzel[7] a kocsissal.[8] Az a nem zsidó (*goja*) nő is, akitől a fokhagymát vette, a következőket mondta nekünk: "Tőlem vette a fokhagymát, és vele ment a férjem is. És mindjárt azt követően, hogy eljöttünk onnan, Jismáél[9] egy írást adott át nekünk az említett tiszteletre méltó Jaakov úr keze írásával, és ez állt benne: »Joszéf sógorom, tudd meg, hogy nem tudtam megvárni, amíg ideérsz, ezzel és ezzel a kocsissal, meg a fokhagymával, elmentem, és mindent, ami nálam volt, magammal vittem.« És 3 vagy 4 nap elteltével eljöttünk Cinadinból (CYN'DYN), és találkoztunk a kocsissal, aki az említett Jaakovval ment, és megkérdeztük az említett Jaakov felől. Azt válaszolta: »Kovinba (QVBYN)[10] vittem őt.« De amikor Kovinba mentünk, és érdeklődtünk felőle, a város lakói azt felelték, hogy semmiféle Jaakov nem jött oda. A kis Hirstől[11] hallottam még azt, hogy amikor Bilgradba (BYLGR'D) mentek, látta a fent említett Jaakov kocsisának feleségét taftba (*tafta*) öltözve. Ezt a taftot az említett Jaakov úrnak Bilogradban (BYLVGR'D) adták, hogy vigye el Bidinbe (BYDYN)."[12]

A tanúvallomásokat felvették: Naftáli, Jichak ha-Kohén Askenázi úr fia. És Mattitja, a tiszteletre méltó Nátán úr fia. És Aharon, Jiszráél úr fia.

[2] A bevezető formula arámiul.

[3] Szó szerint: "írták le".

[4] Jekl Hindliz / Hindelsz: alább a héber nevén is említik őt: Jaakov ben Mose.

[5] Ketskemerin: Kecskemét.

[6] Csanád.

[7] A héberben: Peloni.

[8] A budai zsidóknak a török birodalom kereskedelmében betöltött szerepéről, illetve más, zsidók által művelt foglalkozásokról lásd Fekete Lajos, *Budapest a törökkorban* (Szendy Károly, szerk., Budapest története, 3) (Budapest: Egyetemi Nyomda, 1944), pp. 242–245; továbbá Vass Előd, "Zsidók a hódoltságkori török forrásokban", in: Scheiber Sándor, szerk., *Magyar-zsidó oklevéltár*, XVIII (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1980), pp. 11–30. Vass Előd közli a török vámnaplókban szereplő zsidók nevét is.

[9] Értsd: muszlim, azaz török.

[10] Kovin: Ráckeve török kori neve. – Büchler Sándor, *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1901), p. 125, Ovenre javítja.

[11] Hirsch / Cvi.

[12] Bidin: Vidin / Buda; talán az első. Buda török neve Budun, illetve Budin volt. Esetünkben talán másolási hibáról van szó: az "u" hangot jelölő "*váv*" (ו) betű könnyen összetéveszthető az "i"-t jelölő "*jod*" betűvel (י).

Mi pedig lemásoltuk.[13] Jaakov, tiszteletre méltó tanítónk, R. Menahém – emléke legyen áldott – fia, akit Kupinnak (QVPYN) is neveznek. Mose Cilcil (CYLCYL), Hajjim úr – emléke legyen áldott – fia.

Válasz.

Jaakov úr felesége férjhez mehet a bíróság (*beit din*) által felvett tanúvallomások alapján.

• R. Mose b. Joszéf *mi-Trani*, *SuT ha-Mabit*, I (Lvov / Lemberg [Lviv], 1861), no. 327.

MEGJEGYZÉS

Az ügy maga jellegzetesen *aguna*-eset: bizonyítani kellett, hogy a szóban forgó személy, Jekl Hindliz / Jaakov ben Mose gyilkosság áldozata lett, tehát meghalt, és ezért felesége, pontosabban, özvegye férjhez mehet.

Amint az a tanúvallomásokból kiderül Jekl / Jaakov a Belgrád–Csanád[14]–Kecskemét–Ráckeve–Pest–Buda útvonalon folytatott kereskedést. Kocsisa / fuvarosa, akivel egy üzleti útra indult, leütötte. A gyilkost az leplezte le, hogy feleségét Belgrádban látták abban a taft ruhában, amely a szállítmányban volt.

Mellékes hozama a tanúvallomásoknak a Jekl / Jaakov gazdasági ügyeivel kapcsolatos adalékok. A kereskedő fokhagymát – és nyilván egyéb terményt – vásárolt a nem zsidó termelő(k)től, és messzi vidékre szállította; a helynevek (Kecskemét, Pest, Csanád, Belgrád, Ráckeve) az Alföldet és peremvidékét rajzolják ki mint üzleti körzetét. Kocsist tartott vagy fuvarost fogadott üzleti útjaihoz: vállalkozó lehetett. Szövött áruban (taft vagy posztó) is utazott, ezt vette magához a gyilkosa.

A "nagy és hosszú fejfedő", amelyet Jekl / Jaakov viselt, talán a *tallit* / *tálesz* lehetett: a zsidó kereskedő alighanem rendszeresen viselte, a korban szokásos módon.

A szövegből kitűnik, hogy a történtek idején Kecskemét, Csanád és Ráckeve már török uralom alatt állt, ez a körülmény lehetővé teszi a responsum datálását.

A responsum alapjául szolgáló jegyzőkönyv iratszerűsége külön figyelmet érdemel. A bevezető formula rögzíti, hogy a bíróság üléséről van szó. A tanúvallomásokat és a másolatot egyaránt hitelesítették. A rabbinikus bíróság, amely a tanúvallomásokat felvette, valószínűleg a budai volt, és ebben az esetben tagjait nyilván budai rabbiknak tekinthetjük.

Végül, információ értékkel bír maga az a tény is, hogy egy nyilvánvalóan magyarországi ügyben Száfedből (Cfat) (is) véleményt kérnek: jelzi a magyarországi zsidóság vallásjogi kapcsolatainak horizontját.

[13] Szó szerint: "áttettük".

[14] A mai Magyarcsanád, a Maros mentén.

84

Ráhel bat Efrajim

PRÁGAI ZSIDÓ BUDÁN

1566

רחל בת אפרים

יהודי מפראג בבודא

1566

Bár a jelen gyűjteményben gazdasági feljegyzéseket és magánleveleket nem közlünk, utóbbiak a figyelembe vett időkörben nem is igen vannak, egy jiddis nyelvű levél részletével kivételt teszünk. A középkori héber kéziratok jeles kutatója, Simha Assaf (1889–1953) a kairói geniza Cambridgeben őrzött anyagából adott ki néhány levelet, amelyek egyébként a legrégibb ismert jiddis magánleveleknek számítanak. A levelek írója bizonyos Ráhel bat Efrajim *mi-Prag*, bizonyos Eliezer Zuszman (Süßmann) özvegye. A leveleket fiához írta, aki Egyiptomban (Kairó) élt.[1]

Az idézett levél kelte *tisri* hó 29, 327 (1566. október 12).

KIADÁS

• Simha Assaf, Mikhtavim be-idis mi-Jerusalaim ir ha-kodes", in: uő, *Mekorot u-mehkarim be-toldot Jiszráél / Texts and Studies in Jewish History* (Jerusalem: Moszad ha-Rav Kuk [Kook], 706 / 1946), pp. 230–237.

(...) ר׳ בנימין יצ״ו דער האט | זיין טאכטר אויז געבן איינם יונגן, איין יתום, | יצחק כהן איניקל, איין אונגר בון ט״ו שנים, ער | זאל מיט אים לערן. ער הלט אין בייא אים, ער הנז׳ | האט וואל ד׳ אלפים זיין. און ר׳ בנימין יצ״ו ציכט | דער נאך אין אונגרן קען אובן שטאט. גוט׳ ית׳ דער | זאל אים מיט שלו׳ הין אונ׳ ווידר הער העלפן | וכיר״א.

שמחה אסף, מקורות ומחקרים בתולדות ישראל (ירושלים 1946), עמ׳ 235, שו׳ 54–61.

(...) Binjomin úr – oltalmazza őt Sziklája és szabadítója – | (feleségül) adta leányát egy árva ifjúhoz, | Jichok Kohen unokájához, egy 15 éves magyarhoz (*ungar*), és ő | tanult vele. Magánál tartotta. Neki, a fent említettnek | 4 ezre[2] volt. Binjomin úr – őrizze őt Sziklája és szabadítója – elutazott | ezután Ungarnba (ʾVNGRN), Oven városába (ʾVBN ŠṬʾṬ / *Oven shtot*). Isten – legyen áldott (*got yisborakh*)[3] – | segítse őt békében oda is, és vissza is. | Legyen meg az ő akarata. *Omen*. (...)

[1] A szövegre Schmelzer Hermann Imre hívta fel a figyelmünket. – Jiddisből fordította Komoróczy Szonja Ráhel.

[2] Ti. dinár vagy arany.

[3] Az *Isten* szó kiírása ebben a korban jiddis szövegekben szokatlan.

• Simha Assaf, *Mekorot u-mehkarim be-toldot Jiszráél / Texts and Studies in Jewish History* (Jerusalem: Moszad ha-Rav Kuk [Kook], 706 / 1946), p. 235, verss. 54–61.

MEGJEGYZÉS

A prágai nő levele azt mutatja, hogy a zsidó családi és kereskedelmi kapcsolatok az askenázi világban – Prága és Buda között – a török uralom alatt sem szakadtak meg.

Mezei munkák *adár* havában (február–március),
a Halak jegyében

85

Jichak ben Smuél Adarbi

A RITUÁLIS VÁGÁS SZOKÁSAI SZÓFIA KÜLÖNBÖZŐ KÖZSÉGEIBEN

A XVI. század közepe

רבי יצחק ב"ר שמואל אדרבי

מנהגי שחיטה ובדיקה בין קהלים שונים בסופיאה

מחצית המאה ה-טז

R. Jichak ben Smuél Adarbi (1515 k.–1584) Szalonikiben született. R. Joszéf Taitacak[1] tanítványa volt. Egész életét szülővárosában töltötte. Kezdetben az itt élő lisszaboni zsidók gyülekezetének hitszónoka (*darsán*) volt, majd pedig 1552-től a Salom gyülekezet rabbija, egészen haláláig (meghalt 5344. *ijjár* 7-én / 1584. április 19). Híres döntnök (*poszék*) volt, számos rendeletet hozott, s kiváló szónok hírében állt. Prédikációinak gyűjteménye, a *Divrei salom* ("Békesség szavai") Szalonikiben jelent meg, responsum-gyűjteménye, a *Divrei rivot* ("Viták szavai"), szintén, mindkettő még életében.

A következő két szövegrészlet (#85–86) R. Jichak Adarbi *Divrei rivot* címmel megjelent responsum-gyűjteményéből való.

KIADÁS

- R. Jichak b. Smuél Adarbi, *Divrei salom* (Szaloniki, 1580).
- R. Jichak b. Smuél Adarbi, *Divrei rivot* (Szaloniki, 342 / 1581; újabb kiadások: Venecia / Venezia, 1587; Sudlyków, 1833).

IRODALOM

- Jichak S. Emmanuel, *Maccevot*[2] *Szalonika*, I (Jerusalem: Makhon Ben-Cvi, 1963), p. 159 sk., no. 365.
- Abraham Hirsch Rabinowitz, "Adarbi, Isaac ben Samuel", in: *Encyclopaedia Judaica*, II (Jerusalem: Keter, 1972), col. 254.

[1] R. Joszéf Taitacak (1465 k.–1546) az Oszmán birodalomban élő tudósok egyik kiemelkedő alakja volt. A Spanyolországból kiűzöttek nemzedékéhez tartozik, Kasztiliában született, 1492-ben Portugáliába költözött, majd 1497-ben Itáliába menekült. Fiatal korától fogva csillagászattal, mértannal és számtannal foglalkozott. Mantovában, ahová Portugáliából érkezett, különböző tudományokat tanult. Itáliából Janinába (Görögo.) költözött, majd 1513-ban tartósan megtelepedett Szalonikiben. A város legjelentősebb *jesivá*-jának vezetője volt. Az Oszmán birodalom sok helyén halákhikus tekintélyként ismerték el. Élete végén elköltözött Konstantinápolyba. Neves tanítványai voltak: Jichak Adarbi, Smuél de Medina (lásd alább, #93, Bevezetés), Slomo ibn Mose Alkabec (Alkabez) ha-Lévi (1505–1584), Mose Alseikh (a XVI. század második fele) és sokan mások. Konstantinápolyban hunyt el. – Személyéhez lásd Louis Isaac Rabinowitz, "Taitacak, Joseph", in: *Encyclopaedia Judaica*, XV (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 711–712.

[2] Itt: *maccéva*, "sírkő", "sírfelirat", ti. a jelzett felirat szövege.

• David Tamar, "Le-vérur snat petiratam sel gedolei hakhmei Erec Jiszráél ve-Turkija", in: *Mehkarim betoldot ha-jehudim be-Erec Jiszráél u-ve-arcot ha-Mizrah* (Jerusalem: Moszad ha-Rav Kuk [Kook], 1981), pp. 100–101.

על ענין השאלה מסופיאה.
ראיתי דברי השאלה ועיקר תשובתה תלוי בידיעת הבנת כונת הנוהגים שנהגו מנהג האונגארוש.
וזה שאם הספרדים תושבי העיר סופיאה לא נהגו כך בשביל קבלה שקבלו עליהם אלא שהיו נגררים אחרי האונגארוש ומנהגם, מאחר שהיו מוצאים טרף לביתם, פשיטא ופשטיא שאין כאן לא שורש ולא מנהג, שהרי בזמן ההוא עצמו יהיו נוהגים היתר במה שנהגו איסור האונגארוש אם לא היו מוצאים בשר כמנהג האונגארוש . ואין קבלה ולא נדר ואין צריך היתר ולא חרטה, לא בענין הנפיחה ולא בשאר המנהגים.
(...)
כל שכן בנדון דידן שאפילו פעם א' לא נהגו כך בתורת מנהג, כי אם שהיו לוקחים מן הבא לידם. אבל אם מנהג הספרדים היתה בכונתם בתורת קבלת מנהג האונגארוש, נראה שאין להם התרה.

רבי יצחק ב"ר שמואל אדרבי, שו"ת דברי ריבות (שאלוניקי שמ"ב), סי' נב.

A Szófiából (SVPY'H) föltett kérdés ügyével kapcsolatban.

Láttam a kérdés szavait, és a válasz lényege attól függ, hogy mi volt a szándéka azoknak, akik az ungarusz ('VNG'RVŚ/Š)[3] szokás szerint jártak el.

Ha Szófia városának lakói, a szefárdik, nem azért tettek így, mert elfogadták magukra nézve,[4] hanem (csak) sodródtak az ungaruszokkal ('VNG'RVŚ/Š) és a szokásukkal, amikor bőségesen találtak húst a családjuk számára: a Napnál is világosabb, hogy itt nem lehet gyökerekről és szokásról beszélni, mert hiszen ők, abban az időben, amikor nem volt hús, amely megfelelt volna az ungarusz ('VNG'RVŚ/Š) szokásnak, megengedték azt, amit az ungaruszok ('VNG'RVŚ/Š) tiltottak. Nincs itt szó hagyományról, sem fogadalomról, nincs szükség sem engedélyre, sem megbánásra, sem a (tüdő) felfújásával,[5] sem a többi szokással kapcsolatban.
(...)

Még inkább ez az igazság az adott ügyben, mert hiszen egyetlen alkalommal sem viselkedtek úgy, mintha ez szokás (*minhág*) volna, hanem éppen csak vettek abból, ami a rendelkezésükre állt.

Ha azonban a szefárdik viselkedésének oka az volt, hogy elfogadták az ungarusz ('VNG'RVŚ/Š) szokást: akkor úgy tűnik, hogy nincs lehetőség a megengedő[6] (döntés)re.

[3] A héber betűkép valószínűleg a török *üngürüsz* szót adja vissza.
[4] Ti. a magyar szokásokat.
[5] A szefárdik a levágott állatnak a tüdejét csak akkor fújták fel, ha gyanúsnak látszott. A tüdő felfújására az állat egészséges voltának megállapítása végett van szükség. A kérdés bele van szőve a válaszba.
[6] Ti. a könnyítő, a szófiai, lazább előírást jóváhagyó.

• R. Jichak b. Smuél Adarbi, *Divrei rivot* (Szaloniki, 342 / 1581), no. 52.

MEGJEGYZÉS

A forrás a budai zsidók kitelepülése utáni időkből, azaz 1526 utánról való. A rituális előírások tekintetében komoly különbségek voltak az askenáziak, akik közé a Magyarországról Szófiába került zsidók is tartoztak, és az itt élő szefárdik között. Az étkezéssel kapcsolatos szabályok (*isszur vehettér*) alkalmazása a kor központi problémája volt,[7] különösen azért, mert a törökök európai hódítása következtében sokfelől a Balkánra és az Oszmán birodalom más területeire érkező zsidók, akiknek együtt kellett élniük, egészen különböző szokásokat (*minhágim*) hoztak magukkal,[8] s a szokások összehangolása konfliktusokkal járt. A rituális vágás terén az askenázi – és ezen belül a magyarországi – szokás több ponton más volt, mint a szefárdiké. Amikor a szefárdik száma megnőtt, s nehezebbé vált, hogy a szigorú előírásoknak megfelelő (*kásér / kóser*) húshoz jussanak, figyelmen kívül akarták hagyni a tüdő megvizsgálására vonatkozó askenázi–magyar szabályokat. A *kóser* és a *táréf*[9] közötti választóvonal meghúzása viszályt támasztott a szefárdi és a magyar zsidók között.[10]

[7] Lásd Shlomo J. Spitzer, "Ha-Askenázim ba-haci ha-i ha-balkani ba-méot ha-hamés-eszrei ve-ha-sés-eszrei", Hajjim Z. Hirschberg, Ed., *Mi-Mizrah u-mi-Maarav*, I (Ramat-Gan: Bar Ilan University, 1974), pp. 59–79, kül. p. 73, 33. jegyzet.

[8] A szefárdi és askenázi *minhág* történeti és tételes összehasonlításához lásd Hirsch Jacob Zimmels, *Ashkenasim and Sephardim* (London: Oxford University Press, 1975; reprint, Farnborough: Gregg International, 1969).

[9] A *teréfa / tréfli*, "(vadállatok által) szétmarcangolt / nem ép / nem a megfelelő módon levágott (állat) hús(a)", fogyasztása rituálisan tiltott (bT Hullin 43a), a *kóser* ellentéte.

[10] A szóban forgó esetre vonatkozóan lásd még R. Smuél b. Mose de Medina, *SuT ha-Maharasdam*: "Jore déa" (Szaloniki, 1594), no. 40 (lásd alább, #93).

86

Jichak ben Smuél Adarbi

BUDAI GYÜLEKEZET PLEVNÁBAN

A XVI. század közepe

רבי יצחק ב״ר שמואל אדרבי

קהלים שונים בעיר פליבנה

מחצית המאה ה-טז

(...) אף בנידון דידן יש לו אמתלא גדולה בחתימתו שעשה כך כדי שהקהל קדוש בודון יחזרו למוטב ויכנעו תחת ידם ולא יפרקו עול ק״ק ספרדים ואשכנזים מעל צוארם.

רבי יצחק ב״ר שמואל אדרבי, שו״ת דברי ריבות (שאלוניקי שמ״ב), סי׳ קמה.

(...) És az adott üggyel kapcsolatban, ami a hozzájárulását illeti, komoly fenntartása van[1] azzal az egyezséggel szemben, amelyet úgy kötöttek, hogy Budun (BVDVN) szent községének visszakoznia kell, és hajoljon meg az ő[2] akaratuk előtt, és ne vesse le nyakáról a szefárdik és az askenázik szent községeinek igáját.

• R. Jichak b. Smuél Adarbi, *Divrei rivot* (Szaloniki, 342 / 1581), no. 145.

MEGJEGYZÉS

A kérdést, amelyet a responsum megválaszolt, R. Jichak ben Jaakov ha-Lévi tette fel.[3]

R. Jichak Adarbi jóváhagyta R. Jichak ha-Lévi döntését, és dicsérte bölcsességét, istenfélelmét, valamint szerénységét. A következőket írta.

(...) לכן על פי תכונת שאלתו נראה שאין כאן שבועה כלל, שהרי לא נשבע אלא אדעתא שישבע החכם.(...) וכיון שהוא לא נשבע, ודאי שגם שבועתו לא חלה מעיקרא.

רבי יצחק ב״ר שמואל אדרבי, שו״ת דברי ריבות (שאלוניקי שמ״ב), סי׳ קמה.

[1] Ti. a szaloniki rabbinak, aki a responsumot írta.

[2] Ti. az egymással egyezségre lépő askenázi és szefárdi községek.

[3] R. Jichak ha-Lévi a *Beit ha-Lévi* családhoz tartozott; a spanyolországi kiűzetéstől kezdődően évszázadokon át Szalonikiben éltek. Apja, R. Slomo, 1548 k. halt meg, könyvét a fia adta ki: *Hések Slomo* ("Salamon / Slomo vágya", vö. I. Reg. 9,1) (Szaloniki, 1600), és ennek Bevezetésében röviden beszámol a család sorsáról. Személyéhez lásd Jichak S. Emmanuel, *Maccevot Szalonika*, I (Jerusalem: Makhon Ben-Cvi, 1963), p. 80, no. 147; Joseph Hacker, "Levi (Bet ha-Levi)", in: *Encyclopaedia Judaica*, XI (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 75–76.

(...) Ezért hát a kérdés jellege alapján úgy látszik, hogy itt bizonyosan nem volt szó esküről,[4] mert hiszen esküt csak tudatosan lehet tenni, (...) és minthogy az illető nem tett esküt, bizonyos, hogy eleve nem lehet, hogy esküje érvénybe lépett volna.

• R. Jichak b. Smuél Adarbi, *Divrei rivot* (Szaloniki, 342 / 1581), no. 145.

Az ügy, amelyben a rabbinak állást kellett foglalnia, a budai zsidók plevnai beilleszkedésével kapcsolatos. Úgy látszik, a budaiak hajlottak arra, hogy átvegyék a helybeli szokásokat, ezt azonban a szefárdi és askenázi községek rossz néven vették, és ki akarták erőszakolni, hogy a budaiak továbbra is a korábbi – az övékhez hasonló – szokásokhoz ragaszkodjanak.

Magyarországi zsidók Plevnában

Plevnában[5] a XIV. századtól kezdve éltek magyarországi zsidók, azóta, hogy I. (Nagy / Anjou) Lajos kiűzte őket az országból. Később máshonnan is érkeztek (szintén kiűzetések folytán) zsidó menekültek: a XV. század közepén román (*valakh*) területekről, 1470-ben Bajorországból, 1492 után Spanyolországból, majd Portugáliából, s végül Szulejmán szultán magyarországi hadjáratai után – mint a Balkán több más városába is – Budáról.[6] A városban 1582-ben tűzvész pusztított, s ezt követően csak egy zsinagógát építettek, a szefárdi hagyományok szerint, a zsidó községek azonban továbbra is legalább részben fenntartották saját rituális szokásaikat.

A "buduni" gyülekezetet 1526 után alapították a Budáról, illetve Magyarországról oda került zsidók.

Joseph Hacker egyik cikkében[7] felveti, hogy a zsidók 1526-ban szabad akaratukból távoztak-e el Budáról, vagy pedig kényszer hatása alatt. A kérdést az ide vonatkozó szakirodalom széleskörűen tárgyalja. Nathaniel Katzburg véleménye: "Sokan mentek vele[8] Buda zsidó lakosai közül, s talán maga az egész zsidó település. A keresztény források szerint a törökök a zsidókat akaratuk ellenére vitték el, a héber és a török források szerint a zsidók szabad akaratukból tartottak a törökökkel."[9] Ez utóbbi, a zsidó kutatók többsége által osztott véleményt összegező leírás azonban nem egészen pontos. Egyrészt, a török források egy része szerint a zsidók mint *szürgün / sorgon*[10] hagyták

[4] Ti. arról, hogy a budai gyülekezet vagy rabbija esküt tett volna arra, hogy maga is elfogadja a két másik szent község egyezségét.

[5] Pleven (Bulgária). – Az itteni zsidó községek történetéhez lásd Simon Marcus, "Pleven (Plevna)", in: *Encyclopaedia Judaica*, XIII (1972), col. 645.

[6] Krausz Sámuel, "Magyar zsidók a Balkánon", in: *Évkönyv, 1932* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1932), pp. 137–156, kül. p. 151 / "Ungarische Juden auf dem Balkan", in: *Recueil jubilaire en honneur de Salomon A. Rosanès...* (Szofia: Izdanie na Obščograždanszki jubileen komitet pri Centralnata konszisztorija na evreite v Bulgarii, 1933), pp. 53–67.

[7] Joseph Hacker, "Sitat ha-szorgon [*sürgün*] ve-haspaata al ha-hevra ha-jehudit be-imperja ha-Ottomanit ba-méot ha-hamés-eszrei ve-ha-seva-eszrei", *Cijjon / Zion*, NS 55 (1990), pp. 27–82, kül. p. 63 skk. / "The Sûrgûn System and Jewish Society in the Ottoman Empire during the Fifteenth to the Seventeenth Centuries", in: Aron Rodrigue, Ed., *Ottoman and Turkish Jewry: Community and Leadership* (Bloomington: Indiana University Press, 1992), pp. 1–65.

[8] Ti. a törökkel.

[9] Nathaniel Katzburg, "Le-toldot ha-jehudim be-Hungarija bi-tekufat ha-silton ha-turki", *Szinaj*, 31 (1952), pp. 339–352, kül. p. 340.

[10] Török *sürgün*, "(át)telepítés" / "deportálás".

el Budát, másrészt, nem ismeretes olyan, a kortárs zsidóktól származó forrás, amely azt bizonyítaná, hogy szabad akaratukból távoztak volna el.[11]

Mindamellett a zsidók egy része valószínűleg valóban önként távozott el Budáról a szultán fennhatósága alá. Az Oszmán birodalom kedvezményekkel és kiváltságokkal csábította magához a kereskedőket és kézműveseket Európából, többek között vallási türelmet ígért, ez utóbbi a zsidók szemében a spanyolországi kiűzetés után különösen vonzó volt. Kemálpasazáde (1483–1534), a kor kiváló török történetírója határozottan a kézművesek áttelepítéséről beszél.[12]

A XVI. század folyamán három szent község működött Plevnában: askenázi, magyar (vagy budai) és szefárdi. Közülül kettő, a szefárdi és az askenázi, megállapodott egymással a szabályok (*takkanot*) és szokások (*minhág*) tekintetében, eltérően a harmadik, a budai gyülekezettől, amely önállóvá vált, és megtagadta az egyeztetés után közös askenázi–szefárdi előírások teljesítését, azaz ragaszkodott a saját szokásaihoz,[13] amelyek azonban elvben hasonlók voltak az askenázi *minhág*-hoz. Válaszul a szefárdik és askenázik kiátkozással (*hérem*) sújtották a budaiakat. Kiderült azonban, hogy a két gyülekezet tagjai közül tizenöten nem írták alá a budaiak ellen hozott *hérem*-et. A plevnai rabbi felfüggesztette a büntetést, és döntését a szaloniki rabbi is jóváhagyta. A budai zsidók státusa változatlan maradt.

Elvben minden településen akár több szent község is működhet, de az semmiképpen nem engedhető meg, hogy az eltérő szokások (*minhág*) megosszák a város zsidó lakosságát. A tilalom alapja a Tóra;[14] a talmudi formula: "Ne alkossatok különböző pártokat" (*lo taaszu agudot agudot*).[15]

A Plevnában működő budai szent község ügyei évtizedeken át foglalkoztatták a zsidó világ döntnökeit.[16]

[11] A nem zsidó forrásokhoz lásd Grünvald Fülöp – Scheiber Sándor, *Magyar-zsidó oklevéltár*, V, 1 (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1959), pp. 165–167, nos. 330–335. Lásd továbbá Fekete Lajos, "Buda, Pest és Óbuda nem-mohamedán polgári lakossága 1547-ben és 1580-ban", in: *Tanulmányok Budapest múltjából*, VI (1938), p. 116–136, új lenyomatban in: uő, *A hódoltság török levéltári forrásai nyomában* (Budapest Oriental Reprints, Series A, 6) (Budapest: Kőrösi Csoma Társaság – Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1993), pp. 18–38; uő, "La vie à Budapest sous la domination Turque, 1541–1686", *Cahiers d'histoire mondiale*, 8 (1964), pp. 525–547, kül. p. 530; Vass Előd, "Zsidók a hódoltságkori török forrásokban", in: Scheiber Sándor, szerk., *Magyar-zsidó oklevéltár*, XVIII (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1980), pp. 11–30, kül. p. 11. – Az áttelepítés kérdéséhez: Fraknói Vilmos, "A mohácsi csatáról szóló egykorú újságlapok a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában", *Magyar Könyv-Szemle*, 1 (1876), pp. 8–14; Káldy-Nagy Gyula, "Száműzetés vagy áttelepítés? A budai zsidók történetéhez 1526-ban", in: *Évkönyv, 1979/80* (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1980), pp. 192–196 / "Contribution to the History of the Jews of Buda in 1526: Banishment or Resettlement?", in: Robert Dán, Ed., *Occident and Orient – A Tribute to the Memory of Alexander Scheiber* (Budapest: Akadémiai Kiadó – Leiden: E. J. Brill, 1988), pp. 257–260.

[12] Thúry József, *Török történetírók*, I (Török-magyarkori történelmi emlékek, II: Írók) (Budapest: M. Tud. Akadémia, 1893), p. 319.

[13] Lásd még R. Smuél b. Mose Kalaj, *Mispetei Smuél* (Venecia / Venezia, 1599), no. 63 (lásd alább, #87); továbbá Shlomo A. Rosanes [Salomon Abraham Rosanès], *Divrei jemei Jiszráél be-Tógarma: al-pi mekorot risonim*, III (Huszjatin: Hevrat Dovevei Sziftei Jesénim, 1914); újabb, bővített kiadás, *Korot ha-jehudim be-Turkija ve-arcot ha-Kedem*, III (Szofia: Defusz Ha-Mispát, 1938²), p. 61 sk.

[14] Deut. 14,1.

[15] bT Jevamot 14a.

[16] Lásd alább, #87, #90, #102 és #112. Szófiához lásd alább, #97.

87

Smuél ben Mose Kalaj

VITA A PLEVNAI KÖZSÉGEK KÖZÖTT

A XVI. század közepe

רבי שמואל ב"ר משה קלעי

סכסוך בין קהלים שונים בפליבנה

מחצית המאה ה-טז

R. Smuél ben Mose Kalaj / Kal'i (1500–1585 k.) egyike volt a XVI. század nagy döntnökeinek. Családja spanyol vagy itáliai eredetű. Ő maga valószínűleg Trikkalában[1] született. A városban szefárdi és szicíliai szent község volt. R. David ha-Kohénnál[2] és R. Binjámin Zeév ben Mattitjánál[3] tanult. Egy időben a görögországi Moriában (Peloponnészosz) élt. Ifjú korától kezdve írt responsumokat, ezeket mint Kalberiz / Calabria (?) szicíliai gyülekezetének rabbija írta alá,[4] ténylegesen valószínűleg Naupaktoszban (Lepanto). Az artai R. Binjámin Zeév ben Mattitja leányát vette feleségül, és élete nagyobb részében – apósa nyomában – Arta rabbija volt. Itt számos tanítványt nevelt. Annak ellenére, hogy vitában állt korának több ismert rabbijával, tekintélyét általánosan elismerték. 1574-ben egy halákhikus kérdésben éles vitába keveredett R. Joszéf Fermonnal, aki egyesíteni akarta Lepanto három (romanióta, szefárdi és szicíliai) zsidó községét.[5] Responsumainak gyűjteménye a *Mispetei Smuél* ("Sámuel döntései").

KIADÁS

- R. Smuél b. Mose Kalaj, *Mispetei Smuél* (Venecia / Venezia, 1599) (első kiadás).
- R. Smuél b. Mose Kalaj, *Mispetei Smuél*, ed. Meir Benayahu (Jerusalem: Jad ha-Rav Nisszim, 1989).

IRODALOM

- Simon Marcus, "Kalai, Samuel ben Moses", in: *Encyclopaedia Judaica*, X (Jerusalem: Keter, 1972), col. 701.
- Lea Bornstein-Makovetsky, "Le-toldot ha-maavak al ha-hegmonja bi-kehillat Patrasz ba-méa ha-sés-eszrei", *Mikhael*, 7 (1982), pp. 7–41.
- Meir Benayahu, "Toldot ha-mehabber", in: R. Smuél b. Mose Kalaj, *Mispetei Smuél* (Jerusalem: Jad ha-Rav Nisszim, 1989), pp. 7–22.

[1] Észak-Görögo.

[2] Személyéhez lásd fentebb, #74.

[3] Személyéhez lásd fentebb, #79, Bevezetés.

[4] Calabriából (Dél-Itália) a spanyol uralom idején kiűzték a zsidókat (1510), köztük a korábban Szicíliából oda menekülteket is, gyülekezeteik az Oszmán birodalomban megtartották az eredetükre utaló neveket.

[5] Lásd David Conforte, *Kore ha-dorot*, ed. David Cassel (Berlin: A. Asher & Co., 706 / 1846), pp. 38a–b.

(...) ולמען יבינו הכל מהו' השאלה אעתיק לשון ההסכמה הנעשית בק"ק פליבנה וז"ל. אנחנו הבאים על החתום הסכמנו בהסכמה מוסכמת בבל יעבור וקבלנו עלינו בגזירת נח"ש שלא לעשות השתדלות לשום יחיד מיחידי קהל הגרים לא לפני השר ולא לפני הדיין ולא לפני הבויבו"נדא, אם לא כשיעלילו עלילה מעלילת הדת, אז רשאים כל אח' להשתדל כפי יכלתו או שיהיה איזו עלילה או דבר שיהיה נוגע אל יחיד משאר יחידי שאר הקהלות עם יחיד אחד מבני הקהל הנזכר אז רשאים להשתדל עבורם. גם קבלו עליהם בחומר הנ"ל שלא יהיה רשאי שום מורה הוראה להורות להם איזו הוראה בעולם לשום יחיד מקהל קדוש הנז' אם לא שיהיה בהסכמת רוב החתומים. וכל זה קבלנו עלינו מהיום עד ג' שנים רצופות.

(...)

רבי שמואל ב"ר משה קלעי, שו"ת משפטי שמואל (ויניציאה שנ"ט), סי' סג.

(...) Avégett, hogy mindenki megértse, miben áll a kérdés, (ide) másolom a megállapodás (*haszkáma*) szövegét, amely a plevnai (PLYBNH) szent községben készült. Ez a szövege.

"Mi, az alulírottak, egyetértésre jutottunk, és magunkra nézve a kitaszítás, kiközösítés, kiátkozás terhe mellett elfogadtuk, hogy egyetlen esetben sem fogunk közbenjárni a *higri*-k (HGRYM / *higrim*) gyülekezetének tagjai ügyében, sem a fejedelem,[6] sem a *dajján*,[7] sem a vojvoda (BVYBVND' / *bojvonda*)[8] előtt, kivéve, ha olyasmit követnek el, ami a vallásba ütköző cselekedetnek számít.[9] Ebben az esetben mindegyikünk számára megengedett, hogy lehetősége szerint közvetítsen; vagy ha valamilyen rágalom vagy más eset fordul elő, amely a nevezett község egyik tagját érinti, (és) a többi község valamelyik tagjához fűződik: ebben az esetben megengedett, hogy közbenjárjanak az érdekükben. A fent említett szigorítás mellett elfogadták azt is, hogy egyetlen vallási tanító (*more horaa*) se adjon számukra, az említett szent község egyetlen egy tagjának sem, a világon semmiféle tanítást, kivéve, ha az alulírottak többsége ehhez a hozzájárulását adja. Mindezt elfogadtuk mostantól kezdve 3 egymást követő évre."

(...)

• R. Smuél b. Mose Kalaj, *Mispetei Smuél* (Venecia / Venezia, 1599), no. 63.

MEGJEGYZÉS

Az ügy előzményeihez lásd fentebb, #85.[10] A megállapodás szövegéből kiderül, hogy a plevnai szefárdi és askenázi szent községek elhatározták: megszakítanak minden együttműködést a "buduni" gyülekezettel. Legfeljebb a világi hatóságok előtt járnak el az érdekükben, ha az ügy a rabbinikus

[6] Fejedelem: A beglerbég vagy szandzsákbég (*sancakbegi*), a tartomány elöljárója. – Az Oszmán birodalomban a tartományok, a vilajetek és a kisebb közigazgatási egységek, a szandzsákok katonai–polgári kormányzója.

[7] Dajján: itt a török bíróról (*kádi*) van szó.

[8] Vojvoda: A rendőrség, illetve a börtönök felügyelője az Oszmán birodalom egyes kerületeiben, illetve a szultáni, beglerbégi és szandzsákbégi hász-birtok jövedelmeinek beszedője. – Szerepe volt a bírósági ítéletek végrehajtásában.

[9] Vallási ügyekben a zsidó község bírósága (*beit din*) volt az illetékes.

[10] R. Jichak b. Smuél Adarbi, *Divrei rivot*, no. 145.

bíróságra tartozik vagy pedig a város egész zsidóságát érinti. Ez az elhatározás azonban sérelmes volt a község – a budai eredetű zsidók – számára. R. Smuél ben Mose Kalajt a híres szaloniki R. Mose Almosznino (1515 k.–1580)[11] kérte fel, hogy írjon választ az ügyben.

R. Smuél Kalaj responsumából a továbbiakban kiderül, hogy a plevnai községek utóbb fel akarták bontani a szóban forgó megállapodást. A kérdés az volt, hogy ez lehetséges-e.

Azok közül, akik az ügyben választ írtak, R. Jichak ha-Lévi[12] a megállapodás felbontása mellett döntött. Cáfolta, hogy az általános érvényű volna, és azt állította, hogy csak részleges megegyezés jött létre, egy kisebbség akaratából, nem pedig a többség döntésével. R. Smuél Kalaj egyetértett R. Jichak ha-Lévivel, hasonlóképpen R. Jichak ben Smuél Adarbi is.

[11] Személyéhez lásd Abraham Hirsch Rabinowitz, "Almosnino, Moses ben Baruch", in: *Encyclopaedia Judaica*, II (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 669–671; Meir Benayahu, *Mose Almosznino is Szalonika* (Tel-Aviv: Makhon le-heker hatefucot, 1996).

[12] Személyéhez lásd fentebb, #86.

88

Becalél ben Avraham Askenázi

BUDAI KÖZSÉG KONSTANTINÁPOLYBAN

A XVI. század közepe

רבי בצלאל ב"ר אברהם אשכנזי

קהל בודון בקושטא

מחצית המאה ה-טז

R. Becalél ben Avraham Askenázi (1520 k.–1591/94 k.) Jeruzsálemben vagy Száfedben (Cfat) született. Egyiptomba ment (1540 k.), és ott R. David ben Slomo ibn Abi Zimra (a RADBAZ)[1] tanítványa lett. Amikor mestere a Szentföldre költözött, az 1550-es évek elején, ő lett a legnagyobb tekintélyű döntnök (*poszék*) Egyiptomban. Az ő *jesivá*-jában tanult többek között a később híressé vált Jichak Lurja[2] is. Maga R. Becalél Askenázi az 1580-as évek közepén visszatért Palesztinába. Ő lett a jeruzsálemi rabbik feje, és mint a jeruzsálemi község követe a diaszpora számos országában pénzt gyűjtött és embereket toborzott az *alijja* növelése érdekében. Nagy kéziratgyűjtő volt, maga is számos művet írt. Responsum-gyűjteményét (*SuT R. Becalél Askenázi*) fia, Avraham Askenázi rendezte sajtó alá.

KIADÁS

- *SuT sel R. Becalél Askenázi* (Venecia / Venezia: Matteo Zanetti & Comeno Prizinio, 1595).
- *SuT R. Becalél Askenázi*, ed. Moshe Zvi Buhbut (Jerusalem: Orot Maarav, 1994) (javított, új kiadás, a Talmud-helyek mutatójával).

IRODALOM

- Abraham David, "Ashkenazi, Bezalel ben Abraham", in: *Encyclopaedia Judaica*, III (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 723–725.
- Krausz Sámuel, "Magyar zsidók a Balkánon", in: *Évkönyv, 1932* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1932), pp. 137–156, kül. p. 152 skk.
- Scheiber Sándor, "Héber és jiddis kútforrások és adatok Magyarország történetéhez", *Lymbus Művelődéstörténeti Tár*, 2 (Szeged, 1992), pp. 7–18, no. 35.

[1] R. David ben Slomo ibn Abi Zimra (a RADBAZ) (1479–1573) gyermekként élte meg a spanyolországi kiűzetést, először Száfedbe (Cfat), majd Jeruzsálembe, azután pedig Egyiptomba került, 40 éven át élt Alexandriában, később Kairóban, ahol is a bíróság (*beit din*) tagja lett, és *jesivá*-t tartott, ennek híre messze földre eljutott. Amikor a törökök elfoglalták Egyiptomot (1517), őt nevezték ki a zsidó község vezetőjének. 1553-ban visszaköltözött Izráelbe. Ismertté vált a karaitákkal folytatott vitáiról, de arról is, hogy bizonyos liberalizmussal kezelte nézeteiket. Responsumainak gyűjteménye a *SuT ha-Radbaz*, I–VII (Varsa / Warszawa, 1882). Személyéhez lásd Israel M. Goldmann, *The Life and Time of Rabbi David ibn Abi Zimra* (New York: Jewish Theological Seminary of America, 1970); Hirsch Jacob Zimmels, "David ben Salomon ibn Abi Zimra", in: *Encyclopaedia Judaica*, V (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 1356–1358.

[2] Személyéhez lásd alább, #125, jegyzet.

ש א ל ה

בתים תחתיים שניים ושלישים. התחתונים והשניים היו הקדש למקום דירה לעניים אנשים ונשים והיו מפרנסים אותם הגבאים המיוחדים מהק״ק כפי הסכמת הקהלות. והשלישית זה חמישים או ששים שנה היו לומדים מלמדי בני ישראל העניים מקרא ומשנה וגמרא. והיו פורעים למלמדים האלה חברים גזברים מיוחדים לת״ת, וכן היו מלבישים ומנעילים לתלמידים החברים הנז׳ מגבייתם שהיו גובים לצורך ת״ת. ולמדו שם שיעור מהשנים עד שעזר האל ובנו הק״ק מדרש גדול הנקרא מדרש חברת ת״ת. ואחר שנבנה היו משכירין הבית ההוא חברי חברת ת״ת עד זמן השריפה שהיה מושכר לק״ק בודון ע״י חברי הת״ת, והפירות היו מקבלים החברים הנז׳ לצורך ת״ת.

והיה כי בערה בנו האש הגדולה נשרפו הבתים ההם בתוך ההפיכה. הנה בחמלת ה׳ עלינו העיר את רוח השר המאושר דון שלמה בן יעיש יצ״ו לבנות הבתים הנז׳ כבראשונה: תחתיים שניים ושלישים וגבאי חברת הקדש עניים טוענים שגם הבית השלישי הוא מתוך הקדש עניים, והחזיקו בה חברי ת״ת שלא כדין. וראייתם היא שטר מכר הבתים ההם מערכאות שכתוב שם שהבתים ההם נמכרו להקדש בני ישראל לשכן שם ענייהם. והנה אחד קדוש מגדולי החכמים אשר בעיר מנהיג ודבר בעניני הקהלות יצ״ו, ובפרט בעסק תלמוד תורה הוא הראש והמשתדל במצוה זו, וכל הקדשות החברה על פיו יחנו ועל פיו יסעו. זה יכתוב ידו בספר זכרונות ההקדשות אשר שם, וזה הבית בתוך הכתובים על פיו ועל פי כמה גדולים וטובים כל א׳ וא׳ בימים. ובפרט החכם השלם זקן ונשוא פנים רופא נאמן כמה״ר אברהם בן שנגו ז״ל הרחיב לבאר בבית זה, וכתב שהבית ההוא הוברר בודאי שהוא לת״ת.

ושאלו הצדדים אם חברת ת״ת יזכה בחזקה ההיא לפירותיה כקדם או אם יזכו עניי הקדש על פי טענתם הנז׳.

ת ש ו ב ה

הדין עם חברי ת״ת והשלישים בחזקתם כקדם.

שו״ת של רבי בצלאל ב״ר אברהם אשכנזי (ויניציאה ש״ן), סי׳ יג.

Kérdés.

Alsó (*tahtiim*),[3] második (*sniim*) és harmadik (*slisim*) (emeleti) házak. Az alsó és a második emeleti házakban szent alapítvány (*hekdés*)[4] volt, lakóhelyül a szegényeknek, férfiaknak és nőknek, ezeket a szent község külön tisztségviselői (*gabbaj*) igazgatták, a községek közötti megegyezés alapján. És a harmadikon ötven vagy hatvan éven át Izráel szegény fiainak tanítói (*melammed*) tanultak Írást (*Mikra*), Misnát és Gemárát.[5] A Talmud-Tora[6] külön pénztárnok (*gizbar*) tagjai gyűjtöttek ezeknek a tanítóknak, és az említett tagok (*havér*) ruhával

[3] Értsd: földszinti.

[4] Itt: vendégszállás.

[5] Ti. a Bibliát (Tanakh) és a Talmudot.

[6] Talmud-Tora: "A Tóra tanulása (egylet)" vallási iskola / önképző egylet, felnőttek számára; ma inkább a kisebb gyermekek külön szervezett vallásos képzését szolgáló iskola.

és cipővel látták el ezeket a tanulókat abból a pénzből, amit a Talmud-Tora szükségleteire gyűjtöttek, és ők ott tanultak a foglalkozásokon (*siur*) azokban az években, mindaddig, amíg nem segített az Isten. Akkor a szent község egy nagy tanházat (*midrás*) épített, és ezt a Talmud-Tora egylet Tanházának (*midrás hevrat T-T*) nevezték. Miután felépült, a Talmud-Tora egylet tagjai ezt a házat bérbe adták, egészen a tűzeset idejéig, és a (ház) Budun (BVDVN) szent községének volt bérbe adva a Talmud-Tora egylet tagjai által, és a gyümölcsét[7] az említett tagok kapták a Talmud-Tora céljaira.

És amikor a nagy tűz pusztított benne, ezek a házak a nagy felfordulásban (*hafekha*) égtek. De az Örökkévaló az irántunk való kegyelmében felébresztette a lelkét a jóságos fejedelemnek, Don Slomo ben Jaisnak – őrizze őt Sziklája és szabadítója –, hogy felépítse az említett házakat, ahogy eredetileg voltak: alsó szint, második emelet, harmadik emelet, és akkor a Szegények vendégszállása (*hekdés*) egylet tisztségviselői (*gabbaj*) azt állították, hogy a harmadik emelet is szegények vendégszállása volt, és a Talmud-Tora tagjai jogtalanul birtokolták. Bizonyítékuk azoknak a házaknak az eladási szerződése volt a levéltárból (*arkhaot*), amelyben az állt, hogy azokat a házakat eladták vendégszállásul (*hekdés*) Izráel fiai számára, hogy a szegényeik ott lakjanak. De a nagy tudósok között volt egy szent, aki irányító (*manhig*) volt a városban és fontos ember a közösségek ügyeiben, különösen a Talmud-Tora ügyében, ahol ő volt a vezető (*ros*) – őrizze őt Sziklája és szabadítója –, és ebben a kegyes kötelességben (*micva*) sokat tesz,[8] és az Egylet minden vendégszállásának sorsa az ő szaván múlik. A saját kezével írt az ott lévő vendégszállások emlékkönyvébe, és az írások között van (feljegyzés) erről a házról is, tőle magától, és több más férfitól is a nagyok és legjobbak (*gedolim u-tuvim*) közül. És különösen a kiváló tudós (*hákhám sálém*), az agg, érdemes (*neszo panim*), megbízható orvos (*rofe neeman*), tiszteletre méltó tanítónk, Avraham ben Szango[9] úr – emléke legyen áldott – írt részletesen ezzel a házzal kapcsolatban, és abból, amit írt, egyértelműen kiderült, hogy az a ház a Talmud-Toráé.

Megkérdezték a felek, hogy a Talmud-Tora egylet elnyeri-e a tulajdonjogot és annak gyümölcsét, mint annak előtte, vagy pedig a vendégszállás szegényei nyerik el, említett állításuknak megfelelően.

Válasz.

A törvény a Talmud-Tora egylet tagjai mellett van, és a harmadik emelet az ő tulajdonukba (kerül), mint korábban volt.

• *SuT sel R. Becalél* b. *Avraham Askenázi* (Venecia / Venezia: Matteo Zanetti & Comeno Prizinio, 1595), no. 13.

MEGJEGYZÉS

A responsumban csak mellékesen van szó a Konstantinápolyban működő buduni szent községről. Más forrásokból is van róluk tudomásunk. Zsinagógájukat egy nagy házban bérelték. A konstantinápolyi "magyar" zsinagógát említi Hans Dernschwam, aki 1553–1554-ben tartózko-

[7] Értsd: bérleti díjat.

[8] Szó szerint: "közvetít"; értsd: eljár a hatóságoknál.

[9] A Szango név a spanyol Sancho-ból; másképpen: Sanchi / Szandzsi. – Avraham ben / ibn Szandzsi (1505/1510–1590 k.) neves orvos volt a szultán udvarában; személyéhez lásd Myron M. Weinstein, "The Correspondence of Dr. Abraham Ibn Sanchi", *Studies in Bibliography and Booklore*, 20 (1998), pp. 145–176.

dott a városban.[10] Az épület a XVI. század közepén az egyik nagy isztambuli tűzvészben leégett. Verancsics Antal (1504–1573) szerint, aki abban az időben egy követség élén éppen Isztambulban tartózkodott, az eset 1554-ben történt.[11] Erről a tűzvészről Dernschwam is megemlékezett. Később a szultán udvarához közel álló Don Slomo ibn Jais[12] újjáépítette. Talán a budaiak bérletét is megújították.

Stephan Gerlach (1546–1612) lutheránus prédikátor, majd a tübingeni egyetem professzora,[13] aki Ungnád Dávid kíséretében II. Miksa császár konstantinápolyi követségének (1573–1578) tagja volt, konstantinápolyi tartózkodásának éveiben több zsinagógát is felkeresett (1576, 1578). Említi a nagy tűzvészt, amely több zsinagógát elpusztított. Szavai szerint a német és magyar zsidók közös zsinagógát tartanak fenn. Naplójában (*Tage-Buch*)[14] hangulatos és minden részletében pontos leírást ad szertartásaikról.[15]

[10] Hans Dernschwam, *Erdély. Besztercebánya. Törökországi útinapló*. Közreadja Tardy Lajos (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1984), p. 275.

[11] Lásd Verancsics Antal, *Összes munkái*, kiadta Szalay László és Wenzel Gusztáv, III: *Első portai követség, 1553–1554* (Pest: Eggenberger, 1858), p. 392. – A zsinagóga további sorsáról adatokat közöl Büchler Sándor, *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1901), p. 87 sk.

[12] Don Slomo ben / ibn Jais / Solomon Abenaes (1520 k.–1603) Portugáliában született, *marrano* (*anusz*) családban, keresztény neve Don Alvaro Mendes volt. Indiában a gyémántbányászatban meggazdagodott, majd visszatért Európába, de azután, hogy a spanyolok elfoglalták Portugáliát (1580), Törökországban telepedett le (1585), és visszatért a zsidó hitre. III. Murád szultán (1574–1595) kinevezte a vám-ügyek elöljárójává, megkapta a Mytiléné hercege címet. Jelentős szerepet játszott a török külpolitika alakításában. A néhány évvel korábban elhunyt Joszéf Nászi helyén, hivatalában minden lehetséges módon segítette az Oszmán birodalomban élő zsidókat. Személyéhez lásd Avraham Galante, *Don Solomon Aben-Yaèche, duc de Mételin* (Istanbul: Fratelli Haim, 1936); Cecil Roth, *The Duke of Naxos* (New York: Jewish Publication Society of America, 1948), pp. 133–134, 205–216, 248–249; uő, "Abenaes, Solomon", in: *Encyclopaedia Judaica*, II (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 63–64.

[13] Az ő tanítványa volt Salomon Schweigger (1551–1622); személyéhez lásd alább, #116 (25), Megjegyzés.

[14] Stephan Gerlachs deß Aeltern *Tage-Buch*... (Frankfurt a. M.: Johann David Zunner, 1674).

[15] Egyik részletét (1576) idézi magyarul Kovács József László, *Ungnád Dávid konstantinápolyi utazásai* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986), p. 183 sk.; más részletet ad Büchler Sándor, "A zsidók története Magyarországon. A mohácsi vésztől a szabadságharcig" (1917–1919), in: Frojimovics Kinga & Schweitzer Gábor, szerk., *Adalékok Büchler Sándor és Kohn Sámuel történetírói munkásságához. A magyarországi zsidóság történetíróinak emlékezete, avagy egy kézirat legendája* (Makor, 1997, no. 2) (Budapest: Magyar Zsidó Levéltár, 1997), pp. 15–76, kül. p. 47.

89

Mose ben Jiszráél Iszerlesz

BUDÁRA KÜLDÖTT VÁLÓLEVÉL

1550

רבי משה ב"ר ישראל איסרליש

גט שנשלח לאובן

1550

R. Mose ben Jiszráél Iszerlesz (Isserles / Isserel-Lazarus) (a REMA) (1525/30 k.–1572), minden idők legnagyobb döntnökeinek egyike, az askenázi halákha mértékadó mestere, Krakkóban született. Ifjan lett a város rabbija (1550), s több mint két évtizeden át, egészen haláláig betöltötte ezt a tisztséget. Kortársai így nevezték: "a lengyel Maimonides." Nagy létszámú *jesivá*-t tartott. Egykori kicsiny zsinagógája, amelyet fiatalon elhunyt első felesége emlékére épített (1553), ma is megvan Krakkóban (Kazimierz), ennek közelében áll a sírja is. Az askenázi világban tekintélye és hatása egészen a mai napig töretlen maradt.

Művei: *Darkhei Mose* ("Mózes útjai"), R. Jaakov ben Ásér *Arbaa turim*-jához írt kommentár, amely azóta is szerepel a *Tur* standard kiadásaiban. *Mappa* ("Terítő"[1]) vagy *Haggáhot* ("Magyarázatok") a *Sulhan arukh*-hoz írt magyarázatai és kiegészítései, amelyek a R. Joszéf Karo által megfogalmazott és rendszerezett halákhikus előírásokat az askenázi világ körülményeihez alkalmazták. A *Torat ha-hattat* ("A bűnbánat törvényei") című könyve az étkezés stb. halákhikus előírásait (*isszur ve-hettér*) tárgyalja. Responsumainak gyűjteménye: *SuT ha-REMA*.

A következő négy szövegrészlet (#88–91) R. Mose Iszerlesz műveiből való.[2]

KIADÁS

- R. Mose b. Jiszráél Iszerlesz, *Darkhei Mose* (Berlin, 1642–1643; *Tur*, standard kiadások).
- R. Mose b. Jiszráél Iszerlesz, *Mappa* (Kraków, 1571).
- R. Mose b. Jiszráél Iszerlesz, *SuT ha-REMA* (Kraków, 1640).
- R. Mose b. Jiszráél Iszerlesz, *SuT ha-REMA* (Varsa / Warszawa: Defusz Goldmann, 1883)
- Mose b. Jiszráél Iszerlesz, *SuT ha-REMA*, ed. Asher Siev (Jerusalem: Moszad ha-Rav Kuk [Kook], 1970).
- R. Mose b. Jiszráél Iszerlesz, *Torat ha-hattat* (Kraków, 1569).

IRODALOM

- Asher Siev, *Ha-REMA* (Jerusalem: Moszad ha-Rav Kuk [Kook], 1957) / *Rabbenu Moses Isserles* (New York: Yeshiva University, 1972).
- Asher Siev, "Mavo / Bevezetés", in: *SuT ha-REMA* (Jerusalem: Moszad ha-Rav Kuk [Kook], 1970).
- Shlomo Tal, "Isserles, Moses ben Israel", in: *Encyclopaedia Judaica*, IX (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 1081–1085.

[1] Ti. a "Terített asztal"-hoz.

[2] Lásd még fentebb, #78.

• Yehoshua Horowitz, *R. Mose Iszerlesz – ha-Rema* (Tel-Aviv: Ha-Kibbuc ha-meuhad, 1974).
• Scheiber Sándor, "Héber és jiddis kútforrások és adatok Magyarország történetéhez", *Lymbus Művelődéstörténeti Tár*, 2 (Szeged, 1992), pp. 7–18, no. 25.

(...) אמנם יכולני להעיד נאמנה על מה שראיתי בימי חורפי שמהר"ר הירץ מפרישפורג זצ"ל סידר גט ושלח אותו לק"ק אובן, מקום שהכל יודעים ששייך חירום מעיר לעיר במדינת הגר, והיה נכתב דונאו שהיה "או" מרוחק מ–"דונ" כמלא נימא יותר מן השיעור. והחזיר מהר"ר יוסף זלמוני ז"ל הגט והצריך ליתן גט אחר.
(...)

רבי משה ב"ר ישראל איסרליש, שו"ת הרמ"א (ורשא תרמ"ג), סי' נז.

(...) Valóban igaz tanúságot tehetek afelől, amit fiatal koromban láttam. Tanítónk, a priszpurgi (PRYŚ/ŠPVRG) R. Hirc úr[3] – az igaz emléke legyen áldott – egy válólevelet (*gét*) készített, és elküldte Oven ('VBN) szent községének, egy olyan helyre, amelyről mindenki tudja, hogy rendkívüli állapot van közöttük,[4] Hágár (HGR) országába. Ebben a válólevélben a "Donau" (DVN'V) szóban az "*au*"[5] a kelleténél egy hajszálnyival távolabbra került a "*don*"-tól.[6] Tanítónk, R. Joszéf Zalmoni úr[7] – emléke legyen áldott – visszaküldte a válólevelet, és új válólevél készítését kérte.
(...)

• R. Mose *b.* Jiszráél Iszerlesz, *SuT ha-Rema* (Varsa / Warszawa, 1883), no. 57.

MEGJEGYZÉS

A Rema a responsumot R. Manoah ben ha-Rav Ásér SaC[8] számára írta. A válasz kelte: (5)311. *tisri* 3 (1550. szeptember 13).

A Hirc / Hirs (Hirsch) név rendszerint a héber Naftáli névnek felel meg;[9] eszerint R. Naftáli Hirsch pozsonyi rabbiról van szó. Mérlegelni szokás, hogy a budai (Ovin) R. Naftáli (R. Naftáli ha-Kohén budai rabbi), akire R. Méir Katzenellenbogen is hivatkozott,[10] esetleg azonos a pozsonyi Rav Hirccel. Ebben az esetben R. Naftáli ha-Kohén Buda török elfoglalása után elhagyhatta a várost, és Pozsonyba költözött. Valószínűbb azonban, hogy két különböző személyről van szó.

[3] Rav Hirc pozsonyi rabbiról lásd Mordekhaj Smuél Girondi, *Toldot gedolei Jiszráél* (Trieszt, 1853), p. 257, no. 60.
[4] A héber kifejezés: *se-sajjakh hérum mé-ir le-ir*, "rendkívüli (szükség-) állapot van a két város között", valószínűleg arra utal, hogy a két város, Pozsony és Buda, más-más hatalomhoz tartozott. Értsd: a két város között nincs szabad érintkezés.
[5] Ti. a betűk.
[6] Mintha külön szó volna.
[7] Lásd fentebb, #81 (2).
[8] SaC (rövidítés): *seliah cibbur*, előimádkozó.
[9] Az összekapcsolás magyarázata: Gen. 49,21.
[10] Lásd fentebb, #68.

90

Mose ben Jiszráél Iszerlesz

EGYLET ALAPÍTÁSA PLEVNÁBAN

A XVI. század közepe

רבי משה ב"ר ישראל איסרליש

הסכם להקמת חברה בפליבנה

מחצית המאה ה-טז

IRODALOM

• Scheiber Sándor, "Héber és jiddis kútforrások és adatok Magyarország történetéhez", *Lymbus Művelődéstörténeti Tár*, 2 (Szeged, 1992), pp. 7–18, no. 25.

(...) הן אמת כי זה ימים רבים נתקשרו קהלה קדושה אשכנזים וקהלה קדושה הגריים אשר פה פליבנה. וזה לשון הכתב.

נחנו חתומי מטה יחידים מקהלה קדושה אשכנזים ויחידים מק"ק בודון יצ"ו הבאים על החתום נתקבצנו יחד ונתקשרנו בקשר אמיץ וחזק בשבועה דאורייתא כל אחד לדעת חבירו וכולנו לדעת אחת להיותנו יחד באגודה אחת באהבה ואחוה ושלום ורעות. ועשינו חברה אחת שנינו הנקראים חברה של גמילות חסדים לגמול חסד עם החיים ועם המתים וכו'.

וכעת נראה לב' הקהלות שיותר טוב להיות כל קהל וקהל לבדו ורוצים להתיר השבועה.

(...)

רבי משה ב"ר ישראל איסרליש, שו"ת הרמ"א (ורשא תרמ"ג), סי' פב.

(...) Bizony, igaz, hogy az askenázik szent községe és a magyarok (HGRYYM / *higrijim*) szent községe itt, Plevnában (PLYBNH) már régen egyesült. És ez az írás szövege.

"Mi, alulírottak, az askenázi szent község tagjai és a Budun (BVDVN) szent község – őrizze őt Sziklája és szabadítója – tagjai, összejöttünk, tórai esküvel:[1] erős és szilárd kötelékekkel összekötöttük magunkat, minden egyes (tag) egyetért a másikkal, és mindannyian egyetértünk az egyes (tagokkal),[2] hogy egy kötelékbe (*aguda*) tartozzunk szeretetben és testvériségben, egyetértésben[3] és barátságban. És mi ketten egyletet hoztunk létre, amelynek neve:

[1] A "tórai eskü" (arámi *sevua de-orajta*): súlyos eskü, erősebb, mint a tudósok esküje (*sevua de-rabbanan*). Ennek során a Tóra-tekercsre kell esküt tenni. (Ezzel a szokással függ össze a Bibliára tett eskü.) A szertartáshoz részletesebben lásd alább, #95, Megjegyzés. – Haim Hermann Cohn, "Oath", in: *Encyclopaedia Judaica*, XII (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 1295–1302.

[2] Szólás: "Egy mindenkiért, mindenki egyért."

[3] Szó szerint: "békében".

Kegyesség gyakorlása (*gemilut haszadim*) egylet (*hevra*), azért, hogy élőkkel és holtakkal kegyességet gyakoroljunk" stb.

De jelenleg a 2 község úgy látja, hogy jobb, ha külön-külön vannak, és fel akarják oldani az esküt.

(...)

• R. Mose b. Jiszráél Iszerlesz, *SuT ha-Rema* (Varsa / Warszawa, 1883), no. 82.

= Kohn Sámuel, *Héber kutforrások* (1881), p. 145.

MEGJEGYZÉS

Plevnában a magyarok és az askenázik községe 1540 k. egyesült, azonban az egyesülésnek nem volt tényleges eredménye. A fenti responsum, amely a különválásról tudósít, ca. 1570-ből származik.

A döntésben a plevnai askenázi és "magyar" (értsd: magyarországi askenázi) községek[4] által felállított közös szociális intézményről, a "Szent egylet"-ről (*Hevra kaddisa*)[5] van szó. A kérdező, a plevnai R. Gérson ben Jehuda neve többször előfordul R. Smuél ben Mose de Medina (a MAHARASDAM)[6] responsumaiban. Innen arra következtethetünk, hogy az eset a XVI. század közepén történt, illetve legkésőbb az 1570 körüli években.

R. Mose Iszerlesz azt a döntést hozta, hogy miután mindkét község fel akarja bontani az említett szerződést, meg lehet engedni felmentésüket az esküjük alól.

Plevna Nikápoly[7] közelében feküdt, s az ottani askenázi község a legnagyobb volt a környéken. A vidék többi községe számára a Tóra kérdéseiben Plevna volt az irányadó. Számos esetben nézeteltérés volt köztük, azaz az askenázik és a városban lakó szefárdik között, akik nem akarták elfogadni a szokásaikat.

1528 k. kérdést tettek fel R. Joszéf Karónak,[8] aki abban az időben törvénytanító (*more cedek*) volt a közeli Nikápolyban, az állat tüdejének vizsgálatáról a rituális vágás során. A kérdező az idős R. Todrosz,[9] a plevnai askenázik rabbija volt. R. Joszéf Karo a válaszban többek között a következőket írta, anélkül, hogy a magyarországi eredetű zsidókat külön említette volna.

ובנדון שלפנינו עדיפא מינה, שבתחלה באו ספרדים ואשכנזי׳ לדור בפליבנ״א, והספרדי׳ היו מרובי׳ על האשכנזים, והיה לאשכנזי׳ לנהוג כמנהג הספרדים בין להחמיר וכמו שהוכחתי. הגם כי אח״כ באו עוד אשכנזים אחרים ונתוספו על הראשונים, לעולם הספרדים

[4] A város községeiről lásd fentebb, #85.

[5] Gemilut haszadim: "kegyesség gyakorlása". A csaknem minden zsidó községben felállított szent egylet (*hevra kaddisa* / Chevra Kadisa) tagjai eredetileg kegyes vagy jótékony tevékenységet folytattak; a XIV. század óta többnyire csak a halottak méltó eltemetését tekintették feladatuknak. Tagjaik önkéntesen és költségtérítés nélkül végezték munkájukat. A "kegyesség gyakorlása" a pénzadománnyal vagy személyesen végzett jótékonyság. Tevékenységi körükben az egyletek akár munkát is adhattak vagy éppen kamatmentes kölcsönt nyújthattak.

[6] Személyéhez lásd alább, #93.

[7] Nikopol (Bulgária).

[8] Személyéhez lásd fentebb, #77.

[9] Egyébként ismeretlen.

מרובים. ואפילו אם היו מתרבים האשכנזים על הספרדים, צריכים האשכנזים לנהוג כמנהג הספרדים, כמו שהוכחתי. (...) והספרדים הם מרובים מהאשכנזים כיום, ומכל זה נתבאר שהאשכנזים הדרים בפליבנ"א מותרים לאכול מבדיקת הספרדים. ולא עוד אלא שאם באו להחמיר על עצמם אינם רשאים מפני הלעז ומפני המחלוקת, כי גדול השלום שעליו העולם עומד.

רבי יוסף קארו, אבקת רוכל (שאלוניקי תקנ"א), סי' ריב.

És az előttünk lévő ügyben szem előtt kell tartani, hogy kezdetben, (amikor) a szefárdik és askenázik Plevnába jöttek lakni, a szefárdik többségben voltak. Az askenáziknak a szefárdikat kellett követniük, akár könnyítő intézkedésről volt szó, akár szigorításról. Mint ahogyan meggyőződtem róla, így is tettek. Eztán jöttek ugyan még más askenázik is, és csatlakoztak a többi askenázihoz, de a szefárdik mindig többségben maradtak. És ha még az askenázik kerültek volna is többségbe, a szefárdik szokásait kellett követniük, mint ahogyan meggyőződtem róla. (...) És a szefárdik még ma is többen vannak, mint az askenázik, vagyis egyszerű a dolog, hogy a szefárdik szokásai szerint kell viselkedni, és nincs helye a változtatásnak, mert a Plevnában lakó askenáziknak szabad a szefárdik által ellenőrzöttből enniük, de nemcsak emiatt, hanem azért is, mert ha saját magukra nézve szigorítani akarnának, nem tehetnék ezt meg sem az idegenek, sem pedig a vita miatt, mert a béke fontosabb: ezen áll a világ.

• R. Joszéf Karo, *Avkat rokhél* (Szaloniki, 1791), no. 212.

91

Mose ben Jiszráél Iszerlesz

EGY BUDAI TUDÓS KAPCSOLATAI SZALONIKIBEN ÉS KRAKKÓBAN

A XVI. század közepe

רבי משה ב"ר ישראל איסרליש

קשריו של חכם מבודון עם קראקא ושאלוניקי

מחצית המאה ה-טז

שאלה מק"ק בודון בדבר פירוש בתוספות אחד במסכת עבודה זרה דף מז.

(...)

והשם הקרה לידי תלמיד אחד מהספרדים שהביא עמו החיבור שחיבר בנו של כמהר"ר יוסף בן לב.

(...)

רבי משה ב"ר ישראל איסרליש, שו"ת הרמ"א (ורשא תרמ"ג), סי' קיד (ובמפתח).

Kérdés Budun (BVDVN) szent községéből, az *Avoda zára* traktátus egyik kiegészítésének (*Toszafót*) magyarázata tárgyában, 47. lap.

(...)

És az Örökkévaló révén eljutott hozzám egy tanítvány a szefárdik közül, aki magával hozott egy értekezést (*hibbur*), amelyet tiszteletre méltó tanítónk, R. Joszéf úr, Lév fia szerzett.

(...)

• R. Mose b. Jiszráél Iszerlesz, *SuT ha-Rema* (Varsa / Warszawa, 1883), Mutató és no. 114.

MEGJEGYZÉS

Egy budai tudós, R. David ben Jaakov kérdéssel fordult R. Mose Iszerlesz krakkói rabbihoz. A fent közölt rövid szakasz szerint R. David a *Toszafót* egy helyének[1] értelmezésével kapcsolatban tett fel kérdést. R. David megjegyzi, hogy ez a *Toszafót*-hoz fűződő magyarázat a MAHARIBAL-tól[2] jutott el hozzá, valószínűleg Szalonikiből. A kérdésben azt is megjegyezte, hogy az egyik tanuló a szefárdik közül magával vitt egy írásművet (*hibbur*) – nagy valószínűséggel Szalonikiből.

A kérdező R. David ben Jaakov ha-Kohén volt. R. Mose Iszerlesz tanítványának nevezi magát. R. Iszerlesz könyvében (*SuT ha-Rema*) csak a Mutató jelzi, hogy ez a David ben Jaakov "Bu-

[1] bT Avoda zára 47.

[2] Személyéhez lásd fentebb, #80, Bevezetés.

din"-ban (BVDYN) élt. Egyébként azonban több más adat is fennmaradt róla.[3] Írt egy könyvet: *Migdal David. Hiddusim al masszekhet Gittin* ("Dávid tornya. Új értelmezések a Gittin traktátushoz") (Szaloniki, 1597). A könyv címlapján a szerző neve után a következő áll:

(...) אשר היה שם אהלו בק"ק בודין יע"א.

רבי דוד ב"ר יעקב הכהן, מגדל דוד. חידושים על מסכת גטין (שאלוניקי שנ"ז), עמוד השער.

(...) akinek sátra ott állt Budin (BVDYN) szent községében – épüljön fel Isten városa.

• R. David b. Jaakov ha-Kohén, *Migdal David. Hiddusim al masszekhet Gittin* (Szaloniki, 1597), Címlap.

Az 1580. évi budai török összeírásban a városban élő zsidók között szerepel "David: *papasz*",[4] aki minden bizonnyal azonos R. Daviddal. Nevét (R. David ben Jaakov ha-Kohén) ismerjük R. Smuél de Medina írásaiból is.[5] Fia, R. Jehuda Leib[6] pedig megemlékezik apjáról saját könyve Bevezetésében.[7] A krakkói R. Jom Tov Lipmann Heller (1579–1674) Misna-kommentárjának (Misnajot, Kodasim traktátus) Bevezetéséből[8] az is kiderül, hogy R. David ha-Kohén fia apja halála után is Budán élt.

הוא החכם השלם מהר"ר יהודה ליב בן האלוף מהר"ר דוד הכהן ז"ל מתושבי עיר בודן.

רבי יום טוב ליפמן הלר, תוספות יום טוב (קראקא שנ"ה), משניות, קדשים, הקדמה.

A kiváló tudós (*hákhám sálém*), tanítónk, R. Jehuda Leib úr, a Budn (BVDN) városának lakói közül való tekintélyes vezető (*alluf*), tanítónk, R. David úr – emléke legyen áldott – fia.

• R. Jom Tov Lipmann Heller, *Toszafot Jom Tov* (Kraka / Kraków, 1595), Misnajot: "Kodasim", Bevezetés.

Végül, nevét és munkásságát számon tartja a már említett[9] tudós bibliográfus, Hajjim Joszéf David Azulaj is, *Sém ha-gedolim* című könyvében.[10]

[3] Dán Róbert, "Héber hungaricák a XVI–XVII. századból", *Magyar Könyvszemle*, 81 (1965), pp. 352–358, kül. p. 353 sk. – A szerzőről és könyvéről lásd Jichak Joszéf Cohen, "Szifreihem sel hakhmei Hungaria ha-risonim", *Ha-Majjan*, 8 (1967–1968), pp. 1–26, kül. p. 14 skk.; uő, *Hakhmei Hungarija ve-ha-szifrut ha-toranit bah* / Yitzchok Yosef Cohen, *Sages of Hungary and Her Torah Literature* (Jerusalem: Makhon Yerushalayim, 5757 [/ 1997]), pp. 187–188.

[4] Fekete Lajos, "Buda, Pest és Óbuda nem-mohamedán polgári lakossága 1547-ben és 1580-ban", in: *Tanulmányok Budapest múltjából*, VI (1938), p. 116–136, új lenyomatban in: uő, *A hódoltság török levéltári forrásai nyomában* (Budapest Oriental Reprints, Series A, 6) (Budapest: Kőrösi Csoma Társaság – Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1993), pp. 18–38, kül. p. 133.

[5] Lásd alább, #98 (3), és R. Smuél b. Mose de Medina, *SuT ha-MAHARASDAM*: "Orah hajjim" (Szaloniki, 1594), no. 198.

[6] Nem azonos R. Jehuda Arjé Leib ben Efrajim ha-Kohénnel, R. Efrajim ha-Kohén fiával. (Utóbbihoz lásd alább, #185.)

[7] *Tikkunei sabbát* ("A sabbát / szombat előírásai") (Kraków, 1614). – Lásd hozzá Jichak Joszéf [Yitzchok Yosef] Cohen, "Széfer Tikkunei sabbát", *Kirjath Sepher*, 39 (1964), pp. 539–542; és ehhez Robert Dán, "David ben Jacob ha-Cohen, Resident of Buda", *Kirjath Sepher*, 41 (1966), pp. 411–412.

[8] Lásd Josef Horovitz, "Heller, Yom Tov Lipmann ben Nathan Ha-Levi", in: *Encyclopaedia Judaica*, VIII (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 311–314.

[9] Lásd fentebb, #81 (2), Bevezetés.

[10] Hajjim Joszéf David Azulaj, *Sém ha-gedolim* (Wien: J. Schlesinger, 1864) / (Varsa / Warszawa: Defusz Goldmann, 1902): "Maarekhet szefarim", M, no. 33.

92

Anonymus

(apud Mose ben Jiszráél Iszerlesz)

A SUSÁN PURIM SZOKÁSAI BUDÁN

A XVI. század közepe

מחבר בלתי ידוע

(על ידי רבי משה ב"ר ישראל איסרליש)

מנהגי שושן פורים באובן

מחצית המאה ה-טז

Az itt következő szövegrészlet előttünk ismeretlen szerzőtől származik. A szöveget R. Mose Iszerlesz másolta ki valahonnan, és foglalta bele a könyvébe. A szövegrészlet szerzője több halákhikus rendelkezést idéz különböző XV. századi tudósoktól, s ezek után elbeszéli, hogy Budán ő maga látott esküvőt Susán purim napján.[1]

IRODALOM

• Büchler Sándor, *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1901), p. 513 s. v. Ünnep.

ומצאתי כתוב שמהר"ר טעביל ומהר"ר פנחס ומהרי"ף עשו הלכה למעשה ועשו חתונה בשושן פורים ומהרי"ק לא הסכים. וגם אני ראיתי חתונה בשושן פורים באובן.

רבי משה ב"ר ישראל איסרליש, דרכי משה, טור (מהדורות מקובלות), חלק אורח חיים, סי' תרצו (ה).

Leírva találtam, hogy tanítónk, R. Tevil úr, és tanítónk, R. Pinhasz úr, és a MAHARIF azt a szabályt (*halákha*) hozták, hogy engedélyezik az esküvőt Susán purimkor, de a MAHARIK ezzel nem értett egyet. És én magam[2] is láttam Susán purimkor esküvőt Ovenben ('VBN).

• R. Mose b. Jiszráél Iszerlesz, *Darkhei Mose*, apud *Tur*: "Orah hajjim" (standard kiadások), no. 696, § 5.

[1] Susán purim: *adár* 15.

[2] Ti. R. Tevil.

Purim ünnepén *(purim shpilers)*

MEGJEGYZÉS

A szövegrészletben említett MAHARIF valószínűleg R. Jaakov Polak Askenázi.[3] R. Pinhasz nyilván R. Jiszráél Iszerlejn tanítványa volt. R. Tevil szintén.[4] A MAHARIK pedig esetleg R. Joszéf Kolon[5] itáliai tudós. Egyébként ismeretlenek.

A *Susán purim*, "szúszai purim" sajátos ünnep. Eszter könyve elbeszéli,[6] hogy Susánban (Szúsza, Irán) a zsidók, miután az elpusztításukra kieszelt gonosz terv meghiúsult, a birodalom más részeihez képest egy további napot kaptak arra, hogy ellenségeiken bosszút álljanak. A purimot mindenütt *adár* havának (február–március) 14. napján ünneplik, kivéve a – Susánhoz hasonlóan – fallal körülvett városokat, amelyekben a történet emlékére a következő napon (*adár* 15).[7] Azokban a helységekben, ahol nem tartják a Susán purimot, *adár* 15 mégsem közönséges hétköznap, például, bizonyos imákat nem mondanak. Ezért felmerült, hogy ezen a napon esküvőt sem lehet tartani, hogy "ne keverjünk (más) örömöt az örömbe" (*se-én mearvin szimha be-szimha*).[8]

A döntés a fennálló gyakorlat alapján von le következtetést, pozitiv parancsolatot (*halákha le-maasze*).

[3] Lásd fentebb, #74, Megjegyzés.

[4] R. Pinhasz és R. Tevil (David): Mindketten a XV. század közepén éltek, Prágában, illetve Nürnbergben. Írott munkájuk nem maradt fenn, de kortársaik gyakran említik őket. Személyükhöz lásd Jaakov Freimann, in: Joszéf b. Mose, *Leket joser*, II (Berlin: Zwi Hirsch Itzkowsky, 1904), p. XXV, no. 30; illetve p. XLVIII, no. 115, resp.

[5] A MAHARIK: R. Joszéf Kolon (Colon) (ca. 1420–1480) neves olaszországi talmudista. Családja franciaországi eredetű, ő maga több észak-olasz városban működött. Paviában nagy hírű *jesivá*-t tartott, Németországból és Törökországból is voltak tanítványai. Responsumainak gyűjteménye, a *SuT ha-MAHARIK* (Venecia / Venezia, 1519) alapján ítélve, korának több tudósával állt kapcsolatban, köztük volt R. Jiszráél Iszerlejn, R. Jiszráél Bruna, R. Élijáhu Kapszáli és mások. Személyéhez lásd Abraham Hirsch Rabinowitz, "Colon, Joseph", in: *Encyclopaedia Judaica*, V (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 747–748. Responsumainak és döntéseinek kritikai kiadása: *SuT u-piszkei MAHARIK he-hadasot*, ed. Shlomo Pines (Jerusalem: Defusz Akiva Joszéf, 1970).

[6] Esth. 9,18.

[7] M Megilla 1; bT Megilla 2a–3b.

[8] bT Moéd kátán 8a–9b; R. Joszéf Karo, *Sulhan arukh*: "Orah hajjim", no. 696, § 8.

93

Smuél ben Mose de Medina

A SZÓFIÁBA ÁTTELEPÜLT MAGYARORSZÁGI ZSIDÓK

A XVI. század közepe

רבי שמואל ב"ר משה די מדינא

הגירה של יהודים מהונגריה לסופיאה

מחצית המאה ה-טז

R. Smuél ben Mose de Medina (a MAHARASDAM / RASDAM) (1506–1589) korának egyik legismertebb responsum-írója volt. Szalonikiben született portugáliai szefárdi családból. R. Joszéf Taitacak (1465 k.–1546)[1] és R. Lévi ibn Habib (ca. 1483–1545)[2] tanítványa. Szalonikiben működött mint talmudista tudós, döntnök (*poszék*), a város rabbija és *dajján*-ja (*dajjan ha-ir*), élete nagy részében a község vezetője. *Jesivá*-ját Doña Gracia Nasi (*Nászi*) (Mendes) támogatta. Jelentős XVI. századi rabbik voltak a tanítványai: Avraham di Boton[3] és sokan mások. 84 éves korában hunyt el (5350. *hesván*[4] 2 / 1589. október 12). Responsum-gyűjteménye, a *Piszkei ha-MAHARASDAM*, amely két kötetben összesen több mint ezer responsumot ölel fel, még életében megjelent.

A következő néhány szövegrészlet (#93–101) R. Smuél ben Mose de Medina responsum-gyűjteményéből való.

KIADÁS

- R. Smuél b. Mose de Medina, *Piszkei ha-MAHARASDAM*, I–II (Szaloniki, 1585–1587).
- R. Smuél b. Mose de Medina, *SuT ha-MAHARASDAM*: [I:] "Orah hajjim" – "Jore déa" (Szaloniki, 1594); [II:] "Hósen mispát" (uo., 1595); [III:] "Even ha-ezer" (uo., 1596) (a második kiadást fia, R. Mose de Medina gondozta, az *Arbaa turim* négy részének sorrendjében; mutatóval ellátott, gondos kiadás).
- R. Smuél b. Mose de Medina, *SuT ha-MAHARASDAM* (Lvov / Lemberg [Lviv]: Defusz Romm, 1862).

IRODALOM

- Büchler Sándor, *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1901), p. 513 sk., s. v. Étkezés.
- Krausz Sámuel, "Magyar zsidók a Balkánon", in: *Évkönyv, 1932* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1932), pp. 137–156. kül. p. 138 skk.

[1] Személyéhez lásd fentebb, #85, jegyzet.

[2] R. Lévi ben / ibn Habib (a RALBAH) (1483–1545) Spanyolországban született, a kiűzetéskor családjával együtt Szalonikibe került, majd a város szefárdi közösségében (*gérus szefárád*) oktatott. Már mint híres talmudista áttelepült Száfedbe (Cfat), onnan pedig 1530-ban Jeruzsálembe, és ott 15 éven át mint a *jesiva* feje működött. Responsumainak gyűjteménye: *SuT ha-RALBAH* (Venecia / Venezia, 1565). Személyéhez lásd Simon Marcus, "Levi ben Habib", in: *Encyclopaedia Judaica*, XI (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 98–99; Jaakov Gellis, Ed., *Enciklopedija le-toldot hakhmei Erec Jiszráél*, II (Jerusalem: Moszad ha-Rav Kuk [Kook], 1977), coll. 239–241.

[3] Lásd alább, #112, Bevezetés.

[4] Hesván: *marhesván* (október–november).

• Morris S. Goodblatt, *Jewish Life in Turkey in the XVIth Century as Reflected in the Legal Writings of Samuel de Medina* (New York: Jewish Theological Seminary of America, 1952).
• Ašer Hananel & Eli Eškenazi, *Еврейски извори за обществено-икономическото развитие на Балканските земли – Fontes Hebraici ad res oeconomicas socialesque terrarum Balcanicarum saeculo XVI. pertinentes* (Sofia: Bulgarska Akademia na Naukite, Institut za bulgarska istoria, 1958), pp. 47–48.
• Jichak S. Emmanuel, *Maccevot Szalonika*, I (Jerusalem: Makhon Ben-Cvi, 1963), pp. 167–168, no. 380.
• Joseph Hacker, "Medina, Samuel ben Moses de", in: *Encyclopaedia Judaica*, XI (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 1212–1214.
• Shlomo J. Spitzer, "Ha-Askenázim ba-haci ha-i ha-balkani ba-méot ha-hamés-eszrei ve-ha-sés-eszrei", in: Hajjim Z. Hirschberg, Ed., *Mi-Mizrah u-mi-Maarav*, I (Ramat-Gan: Bar Ilan University, 1974), pp. 59–79, kül. p. 73.
• Lea Bornstein [Bornstein-Makovetsky], *Maftehot le-SuT ha-MAHARASDAM* (Ramat-Gan: Bar Ilan University, 1979).
• Scheiber Sándor, "Héber és jiddis kútforrások és adatok Magyarország történetéhez", *Lymbus Művelődéstörténeti Tár*, 2 (Szeged, 1992), pp. 7–18, no. 37.

ק"ק אשר בסופיאה אשכנזים ורומאניוטים וספרדים יע"א היושבים ראשונה פה העיר אשר תחת ממשלת מלך תוגרמה יר"ה היו נוהגים במנהג לאכול בשר עפ"י הפוסקים המובהקים והמפורסמים כמו הרי"ף ז"ל והרמב"ם ז"ל והרמב"ן והרשב"א הרא"ש ובעל הטורים ז"ל. וכאשר כבש המלך יר"ה המלכות אונגריאה באו היהודים אשר שם שהביאם המלך יר"ה וקבעו דירתם קהל רב מהם בעיר סופיאה. ונהגו בענין הבדיקה מנהגים זרים לא שערום אבותינו הקדושים וחומרות יתירות שלא נמצאו בפוסקים הנז', וגם קולות אשר לא עלו על דעתם. וכאשר רבו האונגארוס התחילו לנהוג כמנהג בארצם, וכאשר הלכו להם אלו האונגארוס הנז' לעיר קאבאליי' נשארו המנהגים ההם בעיר. וחכמי ק"ק ספרדים הבאים אחריהם בעיר הזאת וגם אנשי העיר התושבים מקדם לא ערערו נגד המנהג של האונגארוס. וזה לפי שבאותם הזמנים לא היה קצב ישראל, אלא שהבודק ישראל היה הולך למקולין של תוגרמים ומביא בשר לשובע, כי היו מניחין ליהודים לשחוט בסבר פנים יפות. ועכשיו באלו הזמנים הבשר בדוחק ובצער, ואין התוגרמים מניחין ליהודים ליקח בשום אופן ממקולין שלהם, וקצב ישראל אינו רוצה לקנות בהמות ולשחוט בשר ליהודים מפחד החומרות. ועכשיו רבו הספרדים בפרט רובם עוברים ושבים וראו כי אין להם מה לאכול, ואם אין בשר אין דבר אחר. ועמדו על נפשם לראות אם יש להם תקנה לאכול בשר עפ"י מנהג הראשון המסודר עפ"י הפוסקים הנז' למעלה אם לאו. כיון שיש כבר ימים רבים שנהגו עפ"י חומרות האונגרוס.

וכעת שרבו הספרדים האם יכולים לחזור למנהגם הראשון.

(...)

רבי שמואל ב"ר משה די מדינא, שו"ת המהרשד"ם, חלק יורה דעה (שאלוניקי שנ"ד), סי' מ.

A szent község, amely Szófiában (SVPY'H) van, askenázik, romanióták[5] és szefárdik – épüljön fel Isten városa –, az elsők, akik itt laktak a városban Törökország (*Tógarma*) királyának (*melekh*)[6] – növekedjék a dicsősége – uralma alatt, a húst a legkiválóbb és legismertebb döntnökökre (*poszkim*) támaszkodó szokás (*minhág*) szerint fogyasztották, mint amilyen a RIF[7] – emléke legyen áldott –, a RAMBAM[8] – emléke legyen áldott –, a RAMBAN,[9] a RASBA,[10] a ROS[11] és a *Turim* szerzője[12] – emléke legyen áldott. De amikor a király[13] – növekedjék a dicsősége – elfoglalta Ungarija ('VNGRY'H) királyságát, jöttek az ottani zsidók (*jehudim*), akiket a király – növekedjék a dicsősége – hozott,[14] sokan közülük[15] Szófiában telepedtek le. A hús megvizsgálását illetően különös szokásaik voltak – ilyenről atyáink álmodni sem mertek volna –, és fölösleges szigorításaik alapját nem találtuk az említett döntnökök írásaiban. Könnyítéseik pedig meg sem fordultak mások fejében. De amikor megsokasodtak az ungaruszok ('VNGR'RVS), (mások is az ő) országuk szokásai szerint kezdtek viselkedni, és amikor ezek az említett ungaruszok ('VNGR'RVS) elmentek Kavalliba (Q'B'LYY),[16] szokásaik megmaradtak a városban. A szefárdik szent községének tudósai, akik utánuk érkeztek ebbe a városba, és azok

[5] A romaniótákkal kapcsolatban lásd fentebb, #70, jegyzet.

[6] A szultán, ti. I. Szulejmán.

[7] A RIF: R. Jichak ben Jaakov Alfaszi (1013–1103) észak-afrikai (Fez) rabbi, aki a *Széfer ha-halákhot / Halákhot rabbati* című könyvében gyakorlati célból rendszerezte a Talmud halákhikus előírásait. Életéhez és műveihez lásd Simha Assaf & Israel M. Ta-Shma, "Alfasi, Isaac ben Jacob", in: *Encyclopaedia Judaica*, II (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 600–604.

[8] A RAMBAM: Maimonides.

[9] A RAMBAN: R. Mose ben Nahman / Nahmanides (1194–1270) spanyolországi rabbi és tudós, a középkor egyik legjelentősebb zsidó filozófusa. A barcelonai hitvita (1263) után, már idős emberként, áttelepült Izráelbe.

[10] A RASBA: R. Slomo ben Adret / Aderet (ca. 1235–1310) spanyolországi rabbi, Nahmanides tanítványa. Egész életét Barcelonában töltötte. Saját korában nagy tekintélye volt, de halákhikus döntései mind a mai napig hatással vannak. A Talmud 17 traktátusához írt novellákat (*hiddus*), több mint ezer responsuma került nyomtatásban kiadásra, a zsidó jog szinte minden kérdésében állást foglalt. R. Joszéf Karo a *Tur*-hoz írt kommentárjában gyakran hivatkozik a véleményére. Személyéhez lásd Simha Assaf, "Adret, Salomon ben Abraham", in: *Encyclopaedia Judaica*, II (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 305–308.

[11] A ROS: R. Ásér ben Jehiél (1250 k.–1327) Németországban született, R. Méir Rothenburg tanítványa volt, és amikor mesterét fogságba vetették, ő foglalta el a helyét mint az askenázi községek feje. Valamikor a XIV. század első éveiben elhagyta Németországot, és Barcelonában, majd pedig Toledóban telepedett le. Barcelonában egy ideig a RASBA-val együtt működött. Mint nagy kortársa, ő is terjedelmes responsum művet hagyott maga után, továbbá számos novellát a Talmudhoz, utóbbiak címe: *Hiddusei Asiri* ("Ásér hiddusai"), és a babylóniai Talmud szinte minden nyomtatott kiadásában közvetlenül a traktátusok után szerepel. Személyéhez lásd Ed., "Asher ben Jehiel", in: *Encyclopaedia Judaica*, III (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 706–708.

[12] Ti. R. Jaakov ben Ásér (1270 k.–1340), a ROS fia. Apjával együtt került Toledóba. Nagy szegénységben élt, mert nem akart rabbiságot vállalni. Tanulmányai során a *halákha* összefoglalását tűzte ki célul maga elé. Műve, az *Arbaa turim* ("Négy sor / rend"), röviden: *Turim* ("Sorok") vagy *Tur* ("Sor"), örök hírnevet szerzett neki. Maimonideshez hasonlóan, de más szerkezetben, kodifikálta a halákhikus hagyományanyagot. Jelzője, a *Baal ha-Turim*, "a Sorok szerzője", könyvének címére (*Tur*) utal. Ehhez a munkához írt R. Joszéf Karo először kommentárt (*Beit Joszéf*), majd nyomában, de megőrizve a mű szerkezetét, teljesen új feldolgozást (*Sulhan arukh*). Személyéhez és művéhez lásd Eliezer Kagan, "Jacob ben Asher", in: *Encyclopaedia Judaica*, IX (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 1214–1216.

[13] I. Szulejmán szultán.

[14] Értsd: áttelepített.

[15] Szó szerint: "nagy község" (*káhál rav*).

[16] Kavalla / Kavala: város Thrákiában (ma: Görögo.), a Thrák-tenger partján, Szalonikitől keletre, a Rhodope hegység lábánál. – Az ottani zsidó községhez lásd Simon Marcus, "Kavalla", in: *Encyclopaedia Judaica*, X (Jerusalem: Keter, 1972), col. 851.

is, akik régtől fogva laktak itt, nem tiltakoztak az ungarusz ('VNGR'RVS) szokás ellen. Ez azért volt, mert azokban az időkben nem volt zsidó (*Jiszráél*) mészáros, hanem a zsidó vizsgáló (*bodék*)[17] elment a törökök (*tógarmim*) mészárszékébe, és annyi húst hozott, amennyit csak akart, mert a törökök készségesen megengedték a zsidóknak, hogy (ott) vágjanak.[18] De most, ezekben az időkben a hús szűkösen van, és kevés, és a törökök semmilyen módon nem engedik, hogy az ő mészárszéküktől vegyenek, és a zsidó mészáros a szigorítások miatti félelmében nem akar maga vásárolni marhát, hogy ő maga vágjon a zsidóknak.[19]

Most azonban többen lettek a szefárdik, pontosabban, a többségük átutazó. És amikor látták, hogy nincs mit enniük, és ha nincs hús, nincs egyéb sem, és tudni akarták, hogy lehet-e rendeletet (*takkána*) találni (arra nézve), hogy fogyaszthatják-e a húst a korábbi, a fent említett döntnökökre támaszkodó szokás szerint, vagy nem, mert már hosszú ideje az ungarusz ('VNGRVS) szigorítások szerint jártak el a hússal kapcsolatban.

Most, amikor többen lettek a szefárdik, lehet-e visszatérniük korábbi szokásaikhoz?

(...)

• R. Smuél b. Mose de Medina, *SuT ha-Maharasdam*: "Jore déa" (Szaloniki, 1594), no. 40.

MEGJEGYZÉS

A responsum a Magyarországról a Balkánra áttelepült / áttelepített zsidók körében felmerült rituális ügyeket tárgyalja.[20]

A törökök mohácsi győzelme (1526) utáni években számos zsidó került Budáról és Magyarországról Szófiába.[21] Egy forrás[22] szerint Szófiából több család hamarosan továbbköltözött más városokba, például, Kavallába stb.[23]

Mint R. Smuél ben Mose de Medina responsumából kitűnik, a Szófiában élő askenázik a kóser vágás tekintetében átvették a magyar szokásokat, és ehhez alkalmazkodtak a szefárdik is. A két hagyomány legfőképpen szarvasmarha hátsó combjának kezelésében és a levágott állat tüdejének ellenőrző vizsgálatában (*bedika*) különbözött egymástól. Bár mindkét hagyományban volt a másikhoz képest mind szigorúbb, mind pedig megengedőbb szabályozás, általában az askenázi, illetve a magyarországi szokások voltak a szigorúbbak. Ez megnehezítette a hús beszerzését. Könnyebbséget jelentett, ha a török mészárosok átvették és kimérték a kasrut szabályainak nem megfelelő húst, illetve a marha nem fogyasztható részeit. Amikor azonban a török mészárosok megtagadták, hogy a zsidó metszők náluk végezzék a kóser vágást, és ezzel megnőtt a metszők kockázata és költsége, vita támadt a szefárdi és az askenázi községek között, abban a tekintetben, hogy a szefárdik

[17] Ti. az, aki a levágott állatot megfelelő eljárással megvizsgálja, hogy belső szerveinek valamely elváltozása vagy a vágás során szerzett sérülés nem teszi-e fogyasztásra alkalmatlanná.

[18] Értsd: hogy a török mészárszékben kóser vágást végezzenek.

[19] Ugyanis az esetleg nem kóser húst a török mészáros értékesítheti, a zsidó azonban nem.

[20] Hasonló tartalmú R. Smuél b. Mose de Medina, *SuT ha-Maharasdam*: "Jore déa" (Szaloniki, 1594), no. 129 is. (Részleteit lásd alább, #93.)

[21] Lásd Joseph Hacker, "Sitat ha-szorgon [*sürgün*] ve-haspaata al ha-hevra ha-jehudit be-imperja ha-Ottomanit baméot ha-hamés-eszrei ve-ha-seva-eszrei", *Cijjon / Zion*, NS 55 (1990), pp. 27–82, kül. p. 63 skk.

[22] Lásd fentebb, #85.

[23] A magyarországi zsidók Kavallába költözéséről és az ott felállított gyülekezetükről lásd R. Smuél b. Mose de Medina (a MAHARASDAM), *SuT*: "Even ha-ezer", nos. 14 és 17: alább, #96, illetve #98.

visszatérhetnek-e eredeti, az askenázi, illetve magyar szokásoknál megengedőbb eljárásukhoz, amelyet egyébként nagy rabbinikus tekintélyek véleményével is alá tudtak támasztani.

Amikor a magyarországi zsidók Szófiából Kavallába költöztek, az általuk meghonosított rituális szokások továbbra is megmaradtak a városban. Többségbe kerülvén a szefárdik, felmerült a kérdés, hogy meg kell-e tartaniuk ezeket a szokásokat, vagy pedig visszatérhetnek eredeti előírásaikhoz.

A szóban forgó ügyben a MAHARASDAM a következő döntést hozta.

א"כ גם אתם ק"ק אשר בסופיאה אשר נהגתם איסור בנפיחה מימי קדם, יש לכם להחזיק כמנהגכם ואיני רואה מקום להתיר.

רבי שמואל ב"ר משה די מדינא, שו"ת המהרשד"ם, חלק יורה דעה (שאלוניקי שנ"ד), סי' מ.

És ha így van, a ti szent községetek is, amely Szófiában van: (akik) a tüdő felfújását illetően régi időktől fogva tiltást követtek, ragaszkodjatok továbbra is a szokásotokhoz; nem látom, hogy helye volna a megengedésnek.

• R. Smuél b. Mose de Medina, *SuT ha-MAHARASDAM*: "Jore déa" (Szaloniki, 1594), no. 40.

Egy másik responsumában R. Smuél megadta döntésének a magyarázatát is, a következőkben.

(...) כי הטעם שאני מסכים להתיר לכם לחזור למנהגכם שהיה ע"פ הפוסקים הנהוגים והמפורסמים הם אלו, כי מן הדין האונגרוש היה ראוי שהיו נגררין אחריכם שאתם היושבים ראשונה במלכות, והם שבאו בגבולכם ולא אתם בגבולם.

(...)

אדרבא האונגרוש לע"ד טעו בקולות שנהגו, שהיו מחוייבים לקבל החומרות שלכם וגם הקולות, כיון שבאו להשתקע.

רבי שמואל ב"ר משה די מדינא, שו"ת המהרשד"ם, חלק יורה דעה (שאלוניקי שנ"ד), בסי' קכט.

(...) És az oka annak, hogy egyetértek azzal, hogy visszatérjetek a szokásaitokhoz,[24] amelyek a döntnököket (*poszkim*) követik, és amelyek elfogadottak és ismertek, az, hogy a törvény szerint a magyaroknak ('VNRVS) kellett volna követniük titeket, mert ti voltatok az elsők, akik a királyságban[25] letelepedtetek, ők jöttek hozzátok, és nem ti őhozzájuk.

(...)

Sőt! Az ungarusz ('VNGRVŚ/Š), szerény tudásom szerint, tévedtek a könnyítő szokásaikkal, mert nekik kellett volna elfogadniuk a ti szigorításaitokat, valamint a könnyítő rendeleteiteket is, mivel megtelepedni jöttek.

• R. Smuél b. Mose de Medina, *SuT ha-MAHARASDAM*: "Jore déa" (Szaloniki, 1594), no. 129.

[24] A szefárdikról van szó.

[25] Ti. az Oszmán birodalomban.

94

Smuél ben Mose de Medina

SZALONIKI ZSIDÓK MINT ADÓSZEDŐK BUDÁN

A XVI. század közepe

רבי שמואל ב"ר משה די מדינא

יהודים משאלוניקי חכרו את המכס של בודון

מחצית המאה ה-טז

שאלה

ראובן שמעון ולוי ששלשתם יחד נשתתפו ולקחו המכס של בודון. ומן הג' שותפים שמו עליהם את ראובן לראש ולקצין ושיהיה אימין ונזיר עליהם. ודינא דמלכותא הוא שהיהודים וערלים יפרעו במכס ה' לק' והתוגרמים ג' לק'. וביניהם היו קטטות ומריבות שלא היו רוצים לפרוע כל כך. וכדי להשקיט ריב ומדון מביניהם באו שמעון ולוי ונתפשרו עם היהודים שיפרעו ב' לק', אך בזאת שיקבלו עליהם חרם שיאמרו האמת מכל הסחורות, ושלא יוכל שום אחד מהם להעלים שום דבר. וכשמוע ראובן מה שעשו שמעון ולוי צעק עליהם ואמר שאינו רוצה בפשרה.

(...)

ועכשיו נתקבצו כל הקהל לנדות ולהחרים בעבור שעברו על שבועתם ובפרט לראובן שהוא המעכב ורוצים להתיר את דמו. ושמעון ולוי אומרים שאינו בא מידם, שבעת שעשו השבועה סברו וחשבו שראובן לא יצא ממה שהם עושים. ועכשיו אינם יכולים עמו, בפרט שהוא הראש, וגם דבר של ביגליק מי לא יאמר יחי המלך.

וראובן טוען נגד הקהל שעושים לו שלא כדין שהוא לא הסכים עם הפשרה ולא לקחו לו שבועה.

תשובה

קודם כל דברי אומר אני שיש כאן שלשה חלוקות.

א' שה"ר יעקב סאקאמיש יצ"ו לא נדר ולא ידע ממש שעשו השותפים.

ב' שידע והסכים עמהם במה שעשו, אך אמנם הוא לא נשבע לקיים כלל.

ג' שגם הוא נשבע עמהם. ועל הכל אכתוב דעתי בקצרה.

ועל החלוקה האחרונה שהיא החמורה שבכולן אני אומר שהיה אפשר לצדד ולומר שהם פטורים, אם האמת שהם מפסידים מענין המכס מה שאין דרך להפסיד במכס ההוא.

(...)

א"כ בנידון דידן נמי היינו יכולין לומר שאם אין הדבר הווה להפסיד במכס ההוא כ"כ, היינו יכולין לומר דודאי אדעתא דהכי לא נשבעו להפסיד דבר שאינו הווה ולוותר לקהל ממון המלך והם שימותו בכבלי ברזל.

(...)

אבל לחלוקה הב' [א (!)] שה"ר יעקב לא נמצא עם שותפיו בשעת הפשרה, פשיטא שאין לה"ר יעקב הנזכר שום עון אשר חטא. ואם ח"ו ירצו הקהל לפגוע בכבודו פשיטא שהוא שלא כדין, כי אין מחייבין לה"ר יעקב בשביל שותפיו. וגם השני השותפין אינם יכולין להענישם אם יאמרו הננו מוכנים ורוצים לוותר ולקיים מה שנדרנו ונשבענו. ואם יעקב מכריח לכם מה אנו יכולין לעשות, כי אנו לא נשבענו אלא שלא נתבע אנחנו כן, וא"כ אנו נעמוד מנגד וה"ר יעקב יעשה מה שירצה. ובזה לדעתי הם ניצולים שאין ראוי להענישם לא מטעם שבועת בטוי ולא מטעם שבועת שוא.

וגם אם לחלוקה הג' [ב (!)] שה"ר יעקב נמצא בעת הפשרה עמהם והסכים למה שהם עשו אלא שהוא לא נשבע, כל שכן ודאי שהוא והם פטורים ומותרים ויכולים לומר בפה מלא אנו לא נשבענו לך אלא לפי שראינו שה"ר יעקב מסכים לדעתנו וחשבנו שיעמוד בדבורו ולא יערער עוד על הדבר.

(...)

וכ"ש אם האמת הוא שעברו קצת מאנשי הקהל שבועתם שהעלימו מהמכס מה שנשבעו שלא להעלים, בהא ודאי הם פטורים.(...) כי נמצא שאנשי הקהל לא שמרו שבועתם, הם, פטורים השותפים הנז' ג"כ משבועתם.

(...)

רבי שמואל ב"ר משה די מדינא, שו"ת המהרשד"ם, חלק יורה דעה (שאלוניקי שנ"ד), סי' קלח.

Kérdés.

Hárman, Reuvén, Simeon és Lévi társultak egymással, és ők szedték be Budun (BVDVN) adóját (*mekesz*).[1] És a 3 közül Reuvént tették meg a legfőbb előkelőségnek (*ros ve-kácin*) maguk fölött, és ő volt az *imin* és a *nazir*[2] fölöttük. Az ország törvénye (*dina de-malkhuta*) szerint a zsidók és a körülmetéletlenek[3] 5 százalék, a törökök (*tógarmim*) 3 százalék adót fizetnek. Vita és viszály volt közöttük, mert nemigen akartak fizetni. Hogy elcsendesítsék közöttük a viszályt és a civakodást, Simeon és Lévi kiegyezett a zsidókkal, hogy azok 2 százalékot fizessenek, de azzal a feltétellel, hogy minden üzletüket,[4] a kiátkozás terhe mellett, a valóságnak megfelelően bevallják, és nem fognak eltitkolni semmit.[5]

És amikor Reuvén meghallotta, hogy mit tett Simeon és Lévi, veszekedett velük, és azt mondta, hogy ő nem akarja ezt a megállapodást.

(...)

[1] A héber szó lehet "adó", "vám" vagy "beszolgáltatás"'. Num. 31,37 skk. (a Bibliában akkád jövevényszó).

[2] *Imin* és *nazir*: *imin* vagy *emin*, "bérlő". Az *emin* török pénzügyi tisztviselő, az állami birtokok szolgáltatásainak is egyik felügyelője. A *nazir* az adóbérlők felügyelője. A tisztség mibenléte egyelőre nem egészen világos. Esetleg hasonló volt az adóbérlőhöz, aki kezességet vállalt a befizetésekért. Olykor azt találjuk, hogy a két funkciót egyazon személy is betöltheti.

[3] Értsd: keresztények.

[4] Értsd: jövedelmüket.

[5] A szóban forgó adó-, illetve vámköteles jövedelem kereskedésből származott.

És nyomban összegyűlt az egész község, hogy kiközösítést és kiátkozást (*hérem*) rendeljenek el,[6] mert megszegték esküjüket,[7] kiváltképp Reuvén, aki az akadálya mindennek, és meg akarják büntetni őt. Simeon és Lévi az mondják, hogy ők nem tehetnek (a dolog)ról, mert az eskü letétele idején az gondolták, hogy Reuvén nem fogja magát kivonni az alól, amit csinálnak. És most nem tudnak mit kezdeni vele, különösképpen azért, mert ő a vezetőjük, továbbá azért sem, mert az ügy a kincstárat[8] érinti, és ki az, aki nem mondja, hogy éljen a király?[9]

És Reuvén a községgel szemben azt állítja, hogy vele szemben nem a törvény szerint járnak el, mert ő nem értett egyet a megállapodással, és tőle nem is vettek esküt.

Válasz.

Mindenekelőtt, úgy vélem, hogy itt három lehetőség áll fenn.

a) Jaakov Szakamis (s'Q'MYŚ/Š) úr – őrizze őt Sziklája és szabadítója – nem tett fogadalmat, és valóban nem tudta, hogy mit csinálnak a társai.

b) Tudott róla, és egyetértett azzal, amit csinálnak, azonban ő valójában nem tett esküt a (megállapodás) megtartására.

c) Velük együtt esküt tett ő is.

Minderről röviden kifejtem a véleményemet.

Az utolsó lehetőségről, amely a legsúlyosabb eset, azt mondom, hogy el lehet fogadni azt, hogy mentesek, ha valóban igaz, hogy veszteségük van az adóból, viszont az nem megszokott dolog, hogy az ilyesfajta adó veszteséges legyen.

(...)

Ezért a fenti ügyben is azt mondhatjuk, hogy (amennyiben abból indulunk ki), hogy nem megszokott dolog, hogy az effajta adó veszteséges legyen: ebben az esetben mondhatjuk azt, hogy minden bizonnyal szándékos a dolog, mert nem szoktak olyankor esküt tenni, ha várható, hogy veszteségük lesz, ami nem szokott előfordulni, és hogy a község javára engednek a király pénzéből, maguk pedig vasláncokon halnak meg.

(...)

Az a) (!)[10] esetre nézve. Ha Jaakov úr a megállapodás megkötésében nem tartott a társaival, az annyit jelent, hogy az említett Jaakov úrnak nincs semmiféle vétke, amit elkövetett volna, és ha – Isten ne adja – a község bántani kívánja a tisztességében, világos, hogy ez törvényellenes, mert társai miatt őt nem lehet felelősségre vonni. A két társát sem lehet megbüntetni, ha azt mondják: Nos, készek vagyunk lemondani,[11] és megtartani azt, amire esküt tettünk, viszont ha Jaakov úr kényszerít benneteket,[12] mit tehetünk mi, hiszen mi csak arra tettünk esküt, hogy nem fogunk úgy eljárni. Ezért mi szemben állhatunk (egymással), és Jaakov úr azt teheti, amit akar. – És ezáltal véleményem szerint ők meg vannak mentve, mert nem lehet megbüntetni őket sem az eskü megszegése miatt, sem pedig azért, mert hiábavaló esküt tettek.

[6] Ti. a három adóbérlő, "Reuvén", "Simeon" és "Lévi" ellen.

[7] Ti. a két adóbérlő és a zsidó község megállapodását.

[8] Kincstár: a héber szövegben *biglik* vagy *beglik*, a török *beylik* szóból, az állami kincstár egyik neve. (PG)

[9] Értsd: aki a kincstárat be akarná csapni.

[10] A szövegben: b) (minden bizonnyal tévesen). (BV)

[11] Ti. készek arra, hogy a kincstár veszteségét, az 5 % és a 2 % közötti különbséget, saját jövedelmükből megfizessék.

[12] Ti. arra, hogy 5 %-ot fizessenek.

(...)

A b) (!) esetben is, ha Jaakov úr a megállapodás idején velük volt, és egyetértett azzal, amit csináltak, de ő maga nem tett esküt: különösen bizonyos, hogy ő és a társai mentesek, és teli szájjal mondhatják: Nem tettünk esküt neked, hanem miután láttuk, hogy Jaakov úr egyetért velünk, azt gondoltuk, megtartja a szavát, és nem fogja visszavonni.

(...)

És még inkább (ez az igazság), ha valóban úgy van, hogy a község tagjai közül néhányan megszegték az esküjüket, és eltitkoltak valamennyit az adóból, holott esküt tettek arra, hogy nem fogják ezt tenni. Ebben az esetben nyilvánvaló, hogy mentesek.[13] (...) Ugyanis kiderült, hogy a község tagjai megszegték esküjüket, és ezért az említett társak is fel vannak mentve az esküjük alól.

(...)

• R. Smuél b. Mose de Medina, *SuT ha-Maharasdam*: "Jore déa" (Szaloniki, 1594), no. 138.

MEGJEGYZÉS

Az eset lényege a következő. Budán az adó vagy vám behajtására a muszlimoktól, zsidóktól és keresztényektől három zsidó vállalt kötelezettséget a szultáni kincstárral szemben. A zsidók és a keresztények adója 5 % volt, a törököké 3 %. A három adóbérlő, egyfelől, "Reuvén", és másfelől, "Simeon" és "Lévi" között ellentét támadt, mert a két utóbbi azt állította: megállapodtak a zsidókkal, hogy azoknak csak 2 %-ot kell fizetniük, annak fejében, hogy nem titkolják el az üzleti jövedelmük egy részét. A három adóbérlő elöljárója, "Reuvén", nem fogadta el a külön megállapodást, a zsidó község pedig támadta "Simeon"-t és "Lévi"-t, mert azok nem az egyezségük szerint jártak el. "Reuvén" félt attól, hogy a hatóságok rájönnek a turpisságra, és a súlyos büntetés őt fogja sújtani mint az adóbérlők fejét. R. Smuél de Medina szaloniki döntnök (*poszék*), akitől döntést kértek, logikai alapon próbálta kideríteni az igazságot, illetve eldönteni az ügyet.

R. Smuél válaszából egyébként kiderül az is, hogy "Reuvén" igazi neve Jaakov Szakamis volt.

[13] Ti. az adóbérlők.

95

Smuél ben Mose de Medina

BUDAI TÓRA-TEKERCS EGY ESKÜNÉL SZALONIKIBEN

A XVI. század második fele

רבי שמואל ב״ר משה די מדינא

שבועה בשאלומיקי על ספר תורה מבודון

מחצית השניה של המאה ה-טז

ראובן שמעון ולוי היו שותפים בחברה א׳. ובזמן שותפותם שעדיין לא נשלם הזמן קמו ראובן ושמעון ונשתתפו שניהם מחדש בלתי ידיעת לוי. בזה האופן שאחר תשלום זמן השותפות של שלשתם יהיו שניהם יחדיו שותפים עד תשלום שלש שנים, ואם באולי ירצה לוי להיות שותפם פעם אחרת שלא יהיו רשאין להתפשר עמו ולהתנות עמו שום תנאי אם לא בהסכמה ודעת שניהם. ואם לא יסכימו שניהם לדעת אחד שלא רשאי שום אחד מהם להתנות עמו שום תנאי רק לצאת מעמו ולהיות שותף עם חבירו. ועל זה נשבעו שבועה בספר תורה בחיק על דעת רבים מפורש, דהיינו אחד משאלוניקי ואחד מבודון ואחד מצפת תוב״ב.

רבי שמואל ב״ר משה די מדינא, שו״ת הרשד״ם, חלק יורה דעה (שאלוניקי שנ״ד), סי׳ קס.

Reuvén, Simeon és Lévi társak voltak egy (üzleti) társaságban. Társulásuk idejének letelte előtt Reuvén és Simeon újfent megállapodtak Lévi tudta nélkül, oly módon, hogy hármójuk társulásának leteltével ketten lesznek társak további három éven át. És ha netalán Lévi egy más alkalommal (ismét) a társuk akar lenni, akkor csakis a kettőjük közös megegyezésével lehet egyezségre lépni vele. És ha nincsenek közös véleményen, akkor egyikük sem állapodhat meg vele, csak oly módon, hogy elválik a másiktól, és a harmadikkal lép társulásra. És erre letették az esküt, Tóra-tekercset (*széfer Tora*) tartva a karjukban,[1] sokak tudtával (*al dat rabbim*):[2] az egyik (tekercs) Szalonikiből (Ś/Š'LVNYQY) származott, a másik Budunból (BVDVN), a harmadik Cfatból – épüljön fel és álljon meg szilárdan, mihamarább, még a mi napjainkban![3]

• R. Smuél b. Mose de Medina, *SuT ha-Maharasdam*: "Jore déa" (Szaloniki, 1594), no. 160.

MEGJEGYZÉS

A responsum egy Szalonikiben folyó perrel foglalkozik, amelynek során esküt kellett tenni. A szerződő felek a Tóra-tekercsre tettek esküt. Ez az ünnepélyes tórai eskü.[4] Az egyik fél a Szalonikiben működő budai község Tóra-tekercsét tartotta a kezében. Minthogy mindhárom tekercs másmás község zsinagógájából származott, nyilván el kellett kérniük őket a szertartáshoz. A szerződést ezzel jelképesen egyetemes oltalom alá helyezték.

[1] Szó szerint: "az ölükben".
[2] Értsd: köztudomásúlag.
[3] Az ima-formulában Jeruzsálem szerepel, itt helyette Száfed (Cfat).
[4] A tórai eskühöz lásd fentebb, #89, jegyzet.

96

Smuél ben Mose de Medina

MAGYARORSZÁGI EREDETŰ KÖZSÉG SZÓFIÁBAN

A XVI. század második fele

רבי שמואל ב"ר משה די מדינא

ידיעה בדבר קהל יוצאי הונגריה בעיר סופיאה

מחצית השניה של המאה ה-טז

IRODALOM

• Büchler Sándor, *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1901), p. 516, s. v. Eljegyzés.

(...) ושם בסופיאה ק"ק ספרדים נפרדות מהרומאניטיש ומאשכנזים ומאונגרוש, ועל זה פסקתי כי הסבלונות אפילו שהרומאניטיש והשאר עמהם יחושו להם, מ"מ כיון שהספרדים קהל בפני עצמו והם לא חשו פעמים אחרות אין לחוש.

רבי שמואל ב"ר משה די מדינא, שו"ת המהרשד"ם, חלק אבן העזר (שאלוניקי שנ"ו), סי' יד.

(...) És ott, Szófiában (SVPY'H), a szefárdik szent községe különüljön el[1] a romaniótáktól (RVM'NYṬYŚ/š),[2] és az askenáziktól, és az ungaruszoktól ('VNGRVŚ/š).[3] És erről (azért) döntöttem így, mert a romaniótáknak és velük a többiek a jegyajándékot (*szivlonot*) illetően gyanakszanak,[4] a szefárdik azonban zárt községet alkotnak, és nem támasztanak gyanút,[5] és a továbbiakban sem kell nehezítést csinálniuk.

• R. Smuél b. Mose de Medina, *SuT ha-Maharasdam*: "Even ha-ezer" (Szaloniki, 1596), no. 14.

[1] Ti. a szokásai tekintetében.

[2] Ez az írásmód (*romanitisz*) görög nyelvi alapról magyarázható. – A romanióták közvetlenül 1526 után érkeztek Szófiába. A jegyajándékkal kapcsolatos gyanakvásukról lásd Abraham H. Freimann, *Széder kiddusin ve-nisszuin* (Jerusalem: Moszad ha-Rav Kuk [Kook], 1945), pp. 154–163.

[3] A magyarországi zsidók Szófiába érkezéséről lásd Joseph Hacker, "Sitat ha-szorgon [*sürgün*] ve-haspaata al ha-hevra ha-jehudit be-imperja ha-Ottomanit ba-méot ha-hamés-eszrei ve-ha-seva-eszrei", *Cijjon / Zion*, NS 55 (1990), pp. 27–82, kül. p. 63 skk. (sok más forrást említ, és bibliográfiát is ad).

[4] Ti. hogy esetleg már fennáll az eljegyzés vagy a házasság.

[5] Ti. a jegyajándék tekintetében.

MEGJEGYZÉS

A MAHARASDAM responsumában egy kavallai lakosról van szó, aki felhatalmazta a konstantinápolyi illetőségű "Simeon"-t, hogy jegyezze el a leányát egy Konstantinápolyban lakó férfivel. A felhatalmazott elvégezte a közvetítést. Amikor a vőlegény az esküvő végett Kavallába ment, ajándékokat adott a jegyesének.

Lehet-e gyanakodni az ajándékok miatt arra, hogy a házasság létrejött? A vőlegény családja Konstantinápolyban úgy véli, hogy az ajándék valójában jegyajándék volt.[6]

Ugyanezt az esetet hosszan tárgyalta R. Mose ben Joszéf *mi-Trani* (a MABIT),[7] két helyen is, más-más döntésre jutva. Első alkalommal terjedelmes responsumot írt,[8] másodjára azonban visszavonta korábbi döntését, és úgy határozott, hogy az adott esetben a jegyajándék megítélésénél szigorúan kell értelmezni a szabályozást.[9] Responsumot írt az ügyben továbbá R. Smuél ben Mose de Medina (a MAHARASDAM).[10]

[6] A jegyajándék átadása, illetve elfogadása a házasságkötés aktusához tartozik.

[7] Személyéhez lásd fentebb, #83.

[8] R. Mose b. Joszéf *mi-Trani*, *SuT ha-MABIT*, I (Lvov / Lemberg [Lviv], 1861), no. 338.

[9] R. Mose b. Joszéf *mi-Trani*, *SuT ha-MABIT*, I (Lvov / Lemberg [Lviv], 1861), no. 340.

[10] R. Smuél b. Mose de Medina, *SuT ha-MAHARASDAM*: "Even ha-ezer" (Szaloniki, 1596), no. 17: alább, #98.

97

Smuél ben Mose de Medina

MAGYARORSZÁGI EREDETŰ KÖZSÉG SZÓFIÁBAN: ÚJABB HÍRADÁS

A XVI. század második fele

רבי שמואל ב"ר משה די מדינא

ידיעה נוספת אודות קהל יוצאי הונגריה בעיר סופיאה

מחצית השניה של המאה ה-טז

IRODALOM

• Büchler Sándor, *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1901), p. 516 sk., s. v. Eljegyzés.

• Krausz Sámuel, "Magyar zsidók a Balkánon", in: *Évkönyv, 1932* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1932), pp. 137–156, kül. p. 137.

• Ašer Hananel & Eli Eškenazi, *Еврейски извори за обществено-икономическото развитие на Балканските земли – Fontes Hebraici ad res oeconomicas socialesque terrarum Balcanicarum saeculo XVI. pertinentes* (Sofia: Bulgarska Akademia na Naukite, Institut za bulgarska istoria, 1958), pp. 27–29.

• Scheiber Sándor, "Héber és jiddis kútforrások és adatok Magyarország történetéhez", *Lymbus Művelődéstörténeti Tár*, 2 (Szeged, 1992), pp. 7–18, no. 38.

ראובן בעמדו בשאלוניקי שדך את לאה העומדת בעיר אחרת, ואחר זמן הלך ראובן לעיר ההיא ותיכף למחרת יום בואו שם שלח על ידי אשה סבלונות ללאה כמנהג הספרדים.

(...)

מאחר דבראשונה היו תושבי העיר ההיא גריגוש דחוששין לסבלונות, ואח"כ באו הספרדים ולא באו בבת אחת, וכן באו מאונגאריאה יותר מ–ס' בתים בבת אחת כפלים מתושבי העיר ולא קבלו עליהם החומרא ההיא. וראיה לדבר שאירע ביניהם כמה מעשים כאלו כפי מה שאומרים מגידי האמת בהיותם נוהגים ג"כ כמו הספרדים לשלוח הסבלונות לכלה קודם הקידושין ונתבטלו אח"כ ולא חששו לסבלונות. והיו ביניהם אנשים חכמים ורבנים ולא עשו מעשה לחומרא. ואותם האונגרוש עמדו בעיר ג' או ד' שנים ובעמדם שם באו הספרדים ונגררו אחריהם, ומעולם לא קבלו עליהם חשש סבלונות ולפיכך לא עשו מעשה לחומרא.

רבי שמואל ב"ר משה די מדינא, שו"ת המהרשד"ם, חלק אבן העזר (שאלוניקי שנ"ו), סי' טו.

Reuvén, amikor Szalonikiben tartózkodott, házasságra lépett Léával, aki (ebben az időben) más városban tartózkodott. Bizonyos idő elteltével Reuvén elment abba a városba, és a megérkezése után mindjárt másnap egy asszony által ajándékokat (*szivlonot*) küldött Léának, a szefárdik szokása szerint.

(...)

A város[1] lakói[2] eleinte griguszok (GRYGVŚ/Š)[3] voltak, akik gyanakszanak az ajándékokat (*szivlonot*) illetően, majd később jöttek a szefárdik, akik nem egyszerre érkeztek, és jöttek Ungarijából ('VNG'RY'H) – több mint 60 család egyszerre –, kétszer annyian, mint a város lakói,[4] és nem vették magukra ezt a szigorítást. Bizonyítékul szolgál, hogy volt néhány hasonló eset, ahogyan azt szavahihető emberek állítják, hogy ők is ugyanúgy viselkedtek, mint a szefárdik: elküldték az ajándékokat az esküvő előtt, majd később semmisnek tekintették,[5] és nem gyanakodtak jegyajándékra.[6] És voltak közöttük tudós férfiak és rabbik, és nem használták fel az esetet a szigorításra. Ezek az ungaruszok ('VNGRVŚ/Š) 3 vagy 4 éven át maradtak a városban, és amíg ott tartózkodtak, jöttek a szefárdik, és követték őket, és a maguk részéről sosem fogadták el a gyanakvást az ajándékok miatt, és ezért nem szigorították meg ezt a szokást.

• R. Smuél b. Mose de Medina, *SuT ha-Maharasdam*: "Even ha-ezer" (Szaloniki, 1596), no. 15.

MEGJEGYZÉS

Ami magát az ügyet illeti, arról van szó, hogy egy házassági megállapodást bizonyos idő elteltével felbontottak, és felmerült a kérdés: lehet-e gyanakodni arra, hogy jegyajándék átadása létrehozta a házasságot, mert ebben az esetben válólevelet kell adni.

A menyasszonynak adott ajándékok (*szivlonot*) / jegyajándék (*keszef kiddusin*)[7] megítélése más volt a szefárdi, és más a magyarországi (askenázi) zsidó hagyományban. A szefárdik az ajándékadást önmagában nem tekintették a házasságot létrehozó aktusnak, és ha később a megállapodást felbontották, a vőlegény nem adott válólevelet volt menyasszonyának. Az ott élő görög zsidók azonban szigorú megítélést érvényesítettek. A magyarok Szófiában a lazább szefárdi szokásokat követték, és az esetekből a tudósok nem csináltak ügyet. A szokások különbözősége azonban vitákra adott alkalmat.

A válaszban a Maharasdam úgy döntött, hogy mivel egy szefárdi férfiról van szó, az ügyet a szefárdi szokások szerint kell megítélni. Náluk nem gyanakszanak arra, hogy az ajándék (*szivlonot*) mindenképpen jegyajándéknak számít, ezért ha a férfi felbontja az eljegyzést, ezt nem válásként ítélik meg, és az illetőnek nem kell válólevelet írnia.

A fenti szövegrészből kiderül, hogy Szófiában mintegy 60 magyarországi eredetű zsidó család élt, azaz a város zsidó lakosságának több mint a fele. A magyarországi zsidók beköltözésével új község jött létre a városban, és ebben döntő többsége volt a bevándorlóknak.

[1] Az említett város: Szófia.

[2] Értsd: zsidó lakossága.

[3] Griguszok: a görög területeken élő zsidókat hívták griguszoknak. Ugyanaz, mint a romanióták; lásd fentebb, #70, jegyzet.

[4] Értsd: zsidó lakossága.

[5] Ti. az eljegyzést.

[6] Értsd: jogi értelemben vett házasságra.

[7] Tulajdonképpen: a menyasszony vételára.

98

Smuél ben Mose de Medina

KONSTANTINÁPOLYI FÉRFI ELJEGYZÉSE EGY KAVALLAI MAGYAR NŐVEL

1562

רבי שמואל ב״ר משה די מדינא

שידוך של אדם מקושטא עם אשה מהונגריה מקאבלה

1562

ר׳ אברהם ב״ר משה – אשכנזי – בקושטאנטינה נתן למשודכת שלו הענדלין – אונגארה – מקאבאלה מתנות לפני החתונה, וקיים החשש האם המתנות הללו ניתנו בתורת סבלונות שהם כעין קידושין או לא. משום שישנם שני עדים בקושטאנטינה שהעידו שלא בפני בעל הדין שבפניהם נתן לה בביתה לסבלונות מראה.

(...)

רבי שמואל ב״ר משה די מדינא, שו״ת המהרשד״ם, חלק אבן העזר (שאלוניקי שנ״ו), סי׳ יז.

Avraham úr, Mose úr fia, askenázi, Kosztantinából (QVŚ/ŠṬ'NṬYNH), menyasszonyának, Hendlinnek (H'NDLYN), aki *ungara* ('VNG'RH),[1] Kavallából (Q'B'LH), ajándékokat (*mattanot*) adott az esküvő előtt. Fennáll a gyanú, hogy ezeket az ajándékokat nem szabályos jegyajándéknak (*szivlonot*) szánta-e, és akkor ez egyfajta eljegyzésnek tekintendő, vagy pedig nem. Mert Kosztantinában van még két tanú, akik tanúsították, bár nem a felperes (*baal ha-din*)[2] jelenlétében, hogy az ő jelenlétükben adott (a leány)nak a házában jegyajándék gyanánt egy tükröt.

(...)

• R. Smuél b. Mose de Medina, *SuT ha-Maharasdam*: "Even ha-ezer" (Szaloniki, 1596), no. 17.

MEGJEGYZÉS

A szöveg egy Kavallában élő, magyarországi eredetű családból származó leány esetleges eljegyzését érinti. Kavallába a magyarországi zsidók Szófiából költöztek át.[3]

[1] Azaz: magyar(országi) nő.
[2] Tulajdonképpen: "felperes" (az eljárás nem ide tartozó részében).
[3] Lásd fentebb, #93.

Probléma akkor vetődött fel, amikor a vőlegény ajándékot (*szivlonot*) küldött a menyasszonyának a házasság közvetítése után, de még a házasságkötés (*nisszuin*) előtt.[4] A kérdés lényege: vajon az ajándék azt jelenti-e, hogy létrejött a házassági kapcsolat (*kiddusin*), és a vőlegény ezt kívánta megpecsételni. Ha igen, akkor a nő már a feleségének tekintendő, és az eljegyzés (*siddukhin*) felbontása esetén válólevelet kell adni neki.[5]

Az eljegyzett leány, az apja és a teljes rokonság tagadja, hogy a vőlegénytől egy tükröt kapott volna jegyajándékként. Konstantinápolyban, ahonnan a vőlegény jött, arra gyanakszanak, hogy jegyajándékot adott, Kavallában azonban éppen ellenkezőleg. Az ügyben Hendlin a felperes, mert az ő státusa körül folyik a vita: neki van szüksége az eljegyzés érvénytelenítésére. Konstantinápolyban, R. Jehosua Soncino[6] bírósága (*beit din*) előtt többen is tanúvallomást tettek arról, hogy az illető igenis jegyajándékot adott. Az eset kapcsán bizonyos R. Mattitja ben Nátán a Szalonikihez közeli Szedrokapisiből[7] Kavallába ment, ott bíróságot (*beit din*) állított fel, és az eljárás során megcáfolta a konstantinápolyi tanúk állítását, ezután pedig a leányt hozzáadta egy másik férfihez. A szaloniki rabbik 5322. *sevát* hó 22-én,[8] kedden azt a döntést hozták, hogy az ügyben fellebbezésnek helye nincs. Az eset egyébként nagy vihart kavart,[9] mert az egymás mellett élő községek eltérő szokásainak leglényegét érintette.

[4] Megjegyzendő, hogy a házasságkötés mozzanatainak elnevezése idők folyamán bizonyos változásokon ment át. (SchmHI)

[5] A jegyajándék szokásáról Konstantinápolyban lásd Abraham H. Freimann, *Széder kiddusin ve-nisszuin* (Jerusalem: Moszad ha-Rav Kuk [Kook], 1945), pp. 154–163.

[6] R. Jehosua Soncino (?–1569) személyéhez lásd alább, #104.

[7] Ma: Sziderokasztro (Görögo.).

[8] 1562. január 16.

[9] Ugyanezt az esetet tárgyalja R. Smuél b. Mose de Medina (a MAHARASDAM), *SuT*: "Even ha-ezer", no. 14: fentebb, #96.

99

Smuél ben Mose de Medina

EGY FIATAL BUDAI ÖZVEGY PERE SÓGORÁVAL

1569

רבי שמואל ב״ר משה די מדינא

ריב בין אלמנה מבודון ובין גיסה

1569

IRODALOM

• Büchler Sándor, *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1901), p. 516 sk., s. v. Eljegyzés (a héber szöveg rövid részlete).

(1)

Sabbetaj ben Efrajim hagyatéki rendelkezése

טופס המתנה.

זכרון עדות שהיתה בפנינו עדים חתומי מטה בששי בשבת בכ״ד יום לחדש שבט שנת ה׳ שכ״ט לבריאת העולם שאנו מונין כאן בעיר אובן, איך שכ״ר שבתי ב״ר אפרים יצ״ו אמר לנו.

הוו עלי עדים וקנו ממני בקנין גמור אגב סודר ובב״ד וכתבו בכל לשון זכות ובכל אופן המועיל, ואף חתמו לה ליד זוגתי יטיל בת אברהם ז״ל להיות בידה לזכות ולראיה ולעדות מחמת שרציתי מרצון נפשי הטוב שלא באונס כלל כי אם בלב שלם ובנפש חפצה ובדעה שלימה ומיושבת. והנני מודה היום בפניכם כמודה בפני ב״ד חשוב בהודאה גמורה שרירא וקיימא נאמנה ואמיתית חתוכה וחלוטה דלא להשנאה ודלא למהדר ביה מן יומיה דנן ולעלם, איך אמת שהוספתי לזוגתי מרת יטיל הנז׳ על עיקר כתובתה שיש לה ממני כמנהגנו פה עיר אובן הוספתי לה עוד כל נכסי שיש לי בעולם הן מקרקעי הן מטלטלי הן כסף הן שוה כסף הן ראוי הן מוחזק הן טמון הן גלוי הן מכל מה שהפה יכול לדבר והלב לחשוב, זולת עשרים זהובים הגריים מעות פשיטין שיורשתי ליורשי אחרי כדי שלא תעקר ירושה דאורייתא ממקומה. (...)

וכל זה דוקא באם תזקק זוגתי כו׳ ליבם של אחי שיש לי בעולם והם לא יפטרו אותה בחליצה כשרה והגונה בלי כסף ובלי מחיר. (...) אז התוספת כתובה במקומה. (...) אם יפטרו לזוגתי הנז׳ בחליצה כשרה (...) אז השטר תוספת כתובה הזאת בטלה.

(...)

רבי שמואל ב״ר משה די מדינא, שו״ת המהרשד״ם, חלק אבן העזר (שאלוניקי שנ״ו), סי׳ קיד.

Az ajándékozás formulája (*tófész ha-mattána*).

Emlékeztető arról, hogy az alulírott tanúk előtt pénteken,[1] *sevát* hó 24. napján, az 5329. esztendőben, a világ teremtése szerint – a szerint az időszámítás szerint, amelyet itt, Ovenben ('VBN) használunk –,[2] a tiszteletre Sabbetaj úr, Efrajim úr fia – őrizze őt Sziklája és szabadítója – a (következők)re kért bennünket.

"Legyetek tanúim, és készítsetek hatályos szerződést, érvényes jogcímet a bíróság (*beit din*) előtt, és írjátok le a lehető legkedvezőbb módon, hogy a legnagyobb hasznunkra és javunkra legyen, és írjátok alá házastársam, Jetil (YṬYL),[3] Avraham[4] – emléke legyen áldott – leánya érdekében, hogy az ő kezében szolgáljon mint jogcím, bizonyíték és tanúsítvány, mivel ezt akarom, legjobb lélekkel, mindenféle kényszer nélkül, tiszta szívvel és teljes tudatommal. Nos, a mai napon kijelentem előttetek, mint aki a (nagy) tekintélyű bíróság (*beit din*) előtt tesz nyilatkozatot, érvényes, megerősített és hitelesített nyilatkozatban, amely szilárd és határozott, végleges és visszavonhatatlan, nem másítható meg és nem vonható vissza, a mai naptól kezdődően örökre,[5] hogy házastársamnak, az említett Jetil asszonynak a házasságlevelével (*ketubba*),[6] amelyet Ovenben ('VBN), az itteni szokásunk (*minhág*) szerint adtam neki, hozzátettem minden vagyonomat, amim csak van, akár ingatlanban, akár ingóságban, pénzben, és ami pénzzel egyenértékű, mindazt, amivel bírok, és mindazt, amivel nekem tartoznak, mindazt, ami ismeretes, és mindazt, ami rejtve van: minden, amire a szív gondolhat, és amiről a száj beszélhet, kivéve húsz magyar (HGRYYM) aranyakat, ezt az örököseimre hagyom magam után, hogy ne vesszen el[7] a tórai birtok (*jerussa de-orajta*) gyökere."[8]

(...)

Mindez csak akkor érvényes, ha a feleségem sógorházasságra kényszerül valamelyik fivérremmel, és azok nem mentik fel őt érvényes lemondási szertartással (*halica*), illendő módon, pénz vagy fizetség nélkül. (...) Ebben az esetben a házasságlevél (*ketubba*) kiegészítése érvényben marad. (...) Amennyiben viszont említett feleségemet érvényes házassági lemondással elbocsátják, (...) a házasságlevél ezen kitétele tárgytalanná válik."

(...)

• R. Smuél b. Mose de Medina, *SuT ha-MAHARASDAM*: "Even ha-ezer" (Szaloniki, 1596), no. 114.

[1] Betű szerint: "a hét hatodik (napjá)n" / "szombattól a hatodik (napo)n".

[2] 1569. február 11.

[3] Valószínűleg Jentl.

[4] Ez az Avraham esetleg azonos a fentebb (#83) szereplő Avrahammal. – A török vámnaplók 1550–1580 között többször említenek – egy vagy több – Avraham nevű zsidót. Lásd Vass Előd, "Zsidók a hódoltságkori török forrásokban", in: Scheiber Sándor, szerk., *Magyar-zsidó oklevéltár*, XVIII (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1980), pp. 11–30, pp. 24–25.

[5] Értsd: bármi változtatás és a visszavonás kizárásával.

[6] Ti. a házasságlevél (*ketubba*) szerint a feleség tulajdonát képező vagyonhoz.

[7] Szó szerint: "ne legyen kiirtva".

[8] Értsd: bár minden vagyonát a feleségére hagyja, rokonainak megadja a – mondjuk így – köteles részt.

(2)
A budai szent község ajánló irata

טופס הסכמה הק״ק.

מודעת לכל רואי חתימות ידינו דלמטה בשולי פיתקא הדין איך הוא אמת שהסכמנו יחד נחנו חתומי מטה בהסכמה גמורה שרירא וקיימא דלא למהדר ביה כלל. כי ראינו שמידת הדין פגעה בה בהאלמנה מרת יטיל בת אברהם במיתת בעלה כ״ר שבתי ב״ר אפרים יצ״ו. ונוסף על צרת מיתת בעלה הנז׳ צרותיה צרורות ותכופות זו לזו שזקוקה ליבם מאחיו על בעלה הנז׳. ובעלה נתן לה במתנה כל נכסיו בכלל ובפרט, דאם לא יפטרו לה אחיו בחליצה כשרה כמבואר בשטר שבידה כתוב וחתום.

וכאשר ראינו שהעניה היתומה מאב ומאם תהיה נדחת מדחי אל דחי ובזה מדת הדין לקתה, הסכמנו שנרשום כל נכסי עזבון ר׳ שבתי ז״ל הן מזומנים הן כסף הן שוה כסף הן מטלטלין הן מכל מה שהפה יכול לדבר והלב לחשוב, ונמסור אותם הנכסים ביד שני נאמנים מבני הק״ק יצ״ו או בענין אחר. ואם יבוא הנה עיר אובן היבם כדי לפטור היבמה מרת יטיל הנז׳ בחליצה כשרה והגונה בלי כסף ובלי מחיר תוך שנה ראשונה מיום מיתת בעלה כ״ר שבתי ז״ל, אזי כל הנכסים שיהיו יותר מסך כתובתה ותוספת כתובתה של היבמה הנז׳, ימסרו ויתנו הנאמנים הנז׳ או איזה אדם שהנכסים בידו ליורשי כ״ר שבתי ז״ל הנז׳ או לאביו, דהיינו כ״ר אפרים יצ״ו, או להיבם כאשר יקוב הדין בעת ההיא. או יתפשרו האב ובנו היבם זה את זה. אמנם אם היבם יתן כתף סוררת וימאן לפטור זקוקתו בחליצה כשרה והגונה כמו שכתוב בשטר המתנה שבידה מבעלה ז״ל, ויתעכב הדבר יותר משנה ממיתת אחיו ז״ל הנז׳, אז כל הנכסים בכלל ובפרטן מחוט ועד שרוך נעל ימסרו ויתנו ליד היבמה הנזכרת להיות שלה ושל יורשיה אחריה. והרשות בידה משנה זו ואילך אם תרצה לחלוץ או לא. כי מאחר שחייב היבם לפטור לה בחליצה כשרה הנז׳ לאחר זמן שנה תמימה כנז׳. אמנם עשרים זהובים הגריים מעות פשיטים על כל פנים ראוי האב הנז׳ לרשת מנכסי בנו ז״ל.

נחנו ח״מ נושאי וסובלי טורח עול הק״ק יצ״ו פה עיר אובן לעת כזאת. והיה כל זה היום יום א׳ כ״ו לשבט שכ״ט לפ״ק פה עיר אובן. כתבנו וחתמנו וקים.

רבי שמואל ב״ר משה די מדינא, שו״ת המהרשד״ם, חלק אבן העזר (שאלוניקי שנ״ו), סי׳ קיד.

A szent község ajánló iratának formulája.

Ismeretes mindenki számára, aki alábbi sajátkezű aláírásainkat látja ennek az írásnak a végén, hogy való igaz: mi, alulírottak, teljes egyetértésben voltunk (afelől, hogy) az ajánlás (*haszkáma*)[9] fennáll, és érvényes, és nem lehet visszavonni. Mert láttuk, hogy a sors csapása érte Jetl asszonyt, Avraham leányát, aki a férje, a tiszteletre méltó Sabbetaj úr, Efrajim úr – őrizze őt Sziklája és szabadítója – halála révén megözvegyült. Az említett férj halálán túl további szerencsétlenség, mely az előzővel együtt jár, hogy sógorházasságra kell lépnie említett férje fivérével. A férje pedig minden vagyonát neki[10] ajándékozta, ha a fivére nem bo-

[9] Értsd: jóváhagyás.
[10] Ti. feleségének.

csátja őt el az előírásoknak megfelelő lemondási szertartással (*halica*), amint ezt a kezében lévő érvényes[11] irat írja.

És amikor láttuk, hogy a szegény árva, aki apját és anyját is elvesztette, ide-oda fog hányódni a sors csapása révén, elhatároztuk, hogy összeírjuk Sabbetaj úr – emléke legyen áldott – hagyatékát, a készpénzt, az ingóságokat és minden egyebet, amiről a száj beszélhet és amire gondolni lehet, és mindent átadunk a szent község – őrizze őt Sziklája és szabadítója – két megbízottjának. És ha a sógor idejön Oven ('VBN) városába, hogy elbocsássa a sógornőt, az említett Jetil asszonyt, az előírásoknak megfelelő lemondási szertartással (*halica*), pénz és fizetség nélkül, férje, a tiszteletre méltó Sabbetaj úr – emléke legyen áldott – halálától számítva egy[12] éven belül, akkor az említett özvegy házasságlevele (*ketubba*) és a kiegészítése feletti vagyont az említett megbízottak, vagy az, akinél a vagyon található, átadják az említett, tiszteletre méltó Sabbetaj úr – emléke legyen áldott – örököseinek, vagy az apjának, azaz a tiszteletre méltó Efrajim úrnak – őrizze őt Sziklája és szabadítója –, vagy a sógornak, ahogyan azt majd a törvény megítéli. Vagy pedig apa és fia, a sógor egyezzenek meg egymás között. Ha azonban a sógor megmakacsolja magát, és megtagadja az előírásoknak megfelelő lemondási szertartás (*halica*) elvégzését, ahogyan az a férjétől – emléke legyen áldott – származó ajándékozási szerződésben szerepel, és az ügy az említett fivér – emléke legyen áldott – halálától számított egy évnél hosszabb ideig elhúzódik, akkor a teljes vagyont, a fonaltól a sarukötőig,[13] át kell adni az említett sógornőnek, hogy az övé és az ő örököseié legyen. És ettől az évtől kezdve övé a jog,[14] hogy akar-e lemondási szertartást (*halica*) csinálni, vagy nem. Mert az említett egy teljes év elteltével a sógor köteles őt az említett megfelelő lemondási szertartással (*halica*) elbocsátani. Mindenesetre, az említett apát a fia – emléke legyen áldott – örökségéből húsz magyar arany (*zehuv*) illeti.

Mi, alulírottak, akik jelenleg hordozzuk és viseljük a szent község – őrizze őt Sziklája és szabadítója – terhes jármát itt, Oven ('VBN) városában. Kelt mindez ma, vasárnap, *sevát* hó 26-án, a 329. esztendőben, a kis időszámítás szerint.[15]

Írtuk, és aláírtuk, és hitelesítjük.[16]

• R. Smuél b. Mose de Medina, *SuT ha-Maharasdam*: "Even ha-ezer" (Szaloniki, 1596), no. 114.

[11] Szó szerint: "lepecsételt / pecséttel ellátott".
[12] Szó szerint: "az első".
[13] Gen. 14,23. – Értsd: minden.
[14] Értsd: csak rajta áll.
[15] 1569. február 13.
[16] Az aláírások az irat végén, lásd alább, (3).

(3)
Végzés (1569)

טופס פסק דין.

מודעת זאת לכל רואי חתימות ידינו דלמטה בשולי פיתקא הדין, איך אמר שהוא בא אצלנו פה עיר אובן ראובן כדי שתחלוץ לו זקוקתו אשת אחיו. וקודם שחלצה לו תבעה לדין לפנינו חתומי מטה שתשלם לו הוצאותיו שהוציא ופיזר משאלוניקי עד ביאתו הנה עיר אובן בעד הוצאות הדרך. והיא גם היא השיבה אמריה שאינה מחוייבת לשלם אפילו פרוטה מחמת צואת בעלה ז"ל וגם מחמת השטר כתוב וחתום שהסכימו חכמי העיר עם הסכמת הק"ק יצ"ו. והאריכו בטענותיהם עד מאד, ונחנו ח"מ אף שאנחנו חתומים על השטר שהסכימו הק"ק יצ"ו כנזכר, מ"מ הכשירו אותנו לפסוק הדין ביניהם כנז'.

ונחנו ח"מ בראותינו השטרות שביד החלוצה הנז' ובפרט השטר שהסכימו הק"ק כנז', פסקנו וגזרנו אומר שאין החלוצה הנז' מחוייבת לשלם לראובן הוצאותיו כנז' מחמת השטר שהסכימו הק"ק יצ"ו שנעשה לטובתו ולתועלתו של ראובן כמבואר באותו השטר בעצמו אשר הוא ביד ראובן וקרוע בקרע ב"ד.

ולהיות הדברים כנז' ביד מי שמוציאו לזכות ולראיה. כתבנו שורותים אלו וחתמנו שמנו עליו.

נאם הצעיר דוד ב"ר יעקב הכהן זלה"ה. ונאם הצעיר שמחה ב"ר חיים.

רבי שמואל ב"ר משה די מדינא, שו"ת המהרשד"ם, חלק אבן העזר (שאלוניקי שנ"ו), סי' קיד.

A végzés formulája (*tófész peszak din*).

Ismeretes mindenki számára, aki alábbi aláírásunkat látja ennek az írásnak a végén, hogy mit mondott Reuvén, aki azért fordult hozzánk itt, Oven (ʾVBN) városában, hogy fivérének felesége elvégezze a lemondási szertartást (*halica*). Az asszonyt, mielőtt a lemondási szertartást elvégezte volna, Reuvén a bíróság elé idéztette, az alulírott bírók elé, hogy fizesse meg mindazokat a kiadásait, amelyeket a Szalonikitől (ś/š'LVNYQY) Ovenig (ʾVBN) tartó útra költött. De az asszony azt felelte, hogy nem köteles fizetni egyetlen fillért sem a férje – emléke legyen áldott – végrendelete folytán, és a város bölcseinek egyetértését tartalmazó irat szerint sem, amely (irat)ot a szent község – őrizze őt Sziklája és szabadítója – szintén jóváhagyta. Azonban mindketten ragaszkodtak a saját követelésükhöz. És mi, alulírottak, még ha aláírtuk is azt az írást, amely a szent község – őrizze őt Sziklája és szabadítója – megállapodását tartalmazza, fel vagyunk hatalmazva arra, hogy az említett módon ítéljünk közöttük.

Mi, alulírottak, látván az említett *haluca* kezében lévő iratokat, különösen azt az írást, amely a szent község egyetértését tartalmazza, amint azt említettük, úgy ítéltünk és rendelkeztünk, hogy az említett *haluca* nem köteles Reuvén kiadásait megfizetni, a szent község – őrizze őt Sziklája és szabadítója – hozzájárulását tartalmazó irat folytán, amely Reuvén javára és hasznára készült, ahogyan az abban az iratban is áll, amely Reuvén kezében van, és (amely)et a bíróság (*beit din*) el is fogadott.

Legyenek ezek a szavak, amint említve van, annak javára, aki felmutatja őket, jogcím és igazolás. Leírtuk ezeket a sorokat, és aláírásunkkal elláttuk.

Jegyzi a kicsiny[17] David, Jaakov ha-Kohén úr – emléke legyen élő az eljövendő világban – fia. És jegyzi a kicsiny Szimha, Hajjim úr fia.

• R. Smuél b. Mose de Medina, *SuT ha-Maharasdam*: "Even ha-ezer" (Szaloniki, 1596), no. 114.

(4)

R. Smuél de Medina válasza

[תשובה]

ראיתי מה שנכתב ונחתם בעיר אובן על אודות ראובן שהלך לקיים מצות חליצה. וראיתי דברים איני יודע על מה סמכו לגזור הדין כנגד ראובן. ואילו היו הם בי דינא דרב אמי ורב אסי לא היה להם כח להפקיע זכות שכר טרחתו ועמלו ויציאותיו שעשה ראובן. ולא מבעיא עתה שכפי דברי ראובן וגם מפי מגיד אמרו שמעתי כן ששלחו בעדו, אלא אפילו לא שלחו בעדו היתה היבמה מחויבת לפייסו.

(...)

רבי שמוא ב"ר משה ל די מדינא, שו"ת המהרשד"ם, חלק אבן העזר (שאלוניקי שנ"ו), סי' קיד.

[Válasz.]

Olvastam, amit Oven (ʾVBN) városában ítéltek Reuvén felől, aki a lemondási szertartás (*halica*) parancsolatát ment tèljesíteni, és fogalmam nincs, hogy mire alapozták a döntést Reuvénnel szemben. Még akkor sem merészkedtek volna kétségbe vonni Reuvén jogcímét kiadásai és fáradozása megtérítésére, ha bíróságuk (*beit din*) olyan lett volna, mint Rav Ammi és Rav Aszi[18] bírósága (*beit din*). És ezt nem is szükséges mondani. Mivelhogy Reuvén szavai szerint és mások elmondása alapján is úgy értesültem,[19] hogy ők küldtek érte.[20] A sógornő akkor is köteles volna eleget tenni az igényeinek,[21] ha nem küldtek volna érte.

(...)

• R. Smuél b. Mose de Medina, *SuT ha-Maharasdam*: "Even ha-ezer" (Szaloniki, 1596), no. 114.

MEGJEGYZÉS

Az ügy lényege a következő. "Reuvén" (ben Efrajim) Szalonikiből Budára ment, hogy ott élő sógornőjével, elhunyt fivérének (Sabbetaj ben Efrajim) özvegyével elvégezhessék a sógorházasságról való lemondás (*halica*) szertartását. "Reuvén" a budai bíróság (*beit din*) előtt, még a *halica* szertartását megelőzően, azzal a követeléssel lépett fel, hogy az özvegy térítse meg neki az utazás költségeit. Sógornője azonban arra hivatkozott, hogy elhunyt férje a végrendelkezését a város

[17] Szerénységi formula.

[18] Rav Ammi és Rav Aszi: híres palesztinai Talmud-tudósok (amorák) a III. század végén. Lásd Zvi Kaplan, "Ammi bar Nathan", in: *Encyclopaedia Judaica*, II (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 852–853.

[19] Szó szerint: "azt hallottam".

[20] Értsd: ők hívták.

[21] Értsd: kielégíteni, kifizetni az utazással kapcsolatos kiadásait.

tudósai előtt és a szent község jóváhagyása mellett tette meg, és az irat szerint ő nem köteles fizetni egyetlen fillért (*pruta*) sem.

A budai rabbik, nevezetesen[22] R. David ben Jaakov ha-Kohén[23] és R. Szimha ben Hajjim,[24] azt a döntést hozták, hogy a sógornő nem köteles megfizetni az útiköltséget, mégpedig annak a megállapodásnak az értelmében, amelynek tulajdonképpen az elhunyt férj fivérei voltak a kedvezményezettjei. A szóban forgó iratban ugyanis az áll, hogy amennyiben az özvegy és sógora(i) a férj halálát követő egy éven belül nem végzik el a sógorházasságról való lemondás szertartását (*halica*), az elhunyt minden vagyonát az özvegy örökli, ha azonban elvégzik, az özvegy csak azt kapja meg a hagyatékból, ami a házasságlevél (*ketubba*) és annak utólagos kiegészítése szerint megilleti. Az elhunyt férj apjának azonban minden körülmények között 20 magyar arany forint jár a hagyatékból.

Fiatalokról van szó. Az özvegy árva, sem apja, sem anyja nem él, az elhunyt férj apja azonban életben van.

A budai rabbik és maga a község az özvegy javára ítélt. "Reuvén", az özvegy sógora, aki Szalonikiben élt, a budai bíróság (*beit din*) végzésével szemben fellebbezéssel élt. A szaloniki askenázi rabbi, akihez fordult, R. Hajjim ben Jichak Hecman,[25] nyilván nem tartotta magát illetékesnek, és továbbadta az ügyet R. Smuél de Medinának. "Reuvén" a döntnök elé terjesztette az eredeti iratokat: (1) a vita jogalapját képező ajándékozási szerződést; (2) a budai szent község jóváhagyásának szövegét; (3) és végül, a budai rabbik végzését; (4) R. Smuél de Medina ezek alapján hozta meg a döntést.

[22] Lásd alább, (3), az aláírásokat.
[23] Lásd fentebb, #91, Megjegyzés.
[24] R. Szimha ben Gérsom ha-Kohén anyai nagyapja; az unoka említi a könyvében. Lásd alább, #156 (8).
[25] A responsum Morvao. (Mehrin) rabbinikus bírósága elnökének (*av beit din*) mondja.

100

Smuél ben Mose de Medina

HÁZASSÁGLEVÉL A MAGYARORSZÁGRÓL ELSZÁRMAZOTT ZSIDÓKNÁL

A XVI. század közepe

רבי שמואל ב״ר משה די מדינא

מנהגי כתובה של יוצאי הונגריה

מחצית המאה ה-טז

IRODALOM

• Büchler Sándor, *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1901), p. 516, s. v. Eljegyzés.

שאלה

ראובן נשא אשה והכניסה לו בנדוניא י״ג אלפים לבנים בין הכל, והוא הוסיף וכתב לה בכתובתה מאתים זקוקים, כי כך מנהג אונגראי לכתוב לשון זקוקים. וזה ראובן יש לו בחנות נכסים, והחנות היה בבית שמעון. והיה זה שמעון נאמן אצל ראובן עד שהיה מניח החנות מצד שמעון פתוח כי לא היה נשמר ממנו כלל. וראובן זה לקח מן הקהל סך ד׳ אלפים מן הקופה ונכנס ערב בעדו גיסו, וגם אשתו של ראובן. אחר כמה חדשים נפלה קטטה ומריבה בין ראובן ובין גיסו עד שהכריחו שעשה ראובן שטר חוב עליו בזה האופן, שאשתו של ראובן חייבת חוב גמור ובעלה הנז׳ ערב על הסך. ולסוף גמר השנה נפטר ראובן ושבק חיי לרבנן והניח אחריו כל הנדוניא שהביאה לו ויותר. ועוד הניח מלבושיו שהיו שוים קרוב לג׳ אלפים. ועתה באה האלמנה לגבות כתובתה ואומרת שהמאתים זקוקים הם עשרים אלף לבנים עוטמאני. וחזן הקהל שהוא סופר הכתובות אומר שאינו כן אלא שהם עשרים אלפים באניש. גם יש אחרים שאומרים כן, אחרים אומרים שהם עוטמאני. הדין עם מי.

עוד אומרים הפרנסים ואחרים עמהם כי לא תפסה האלמנה מכתובתה, כי אעפ״י שראובן בחייו היה נותן קירי מהחנות אינו נקרא ברשותה אחרי מותו, כיון שהחנות פתוחה, וכיון שלא החזיק בחנות קודם מיתתו, או אפילו אחרי מיתתו, אלא אדרבא באו הפרנסים ולקחו מן החנות ונתנו ביד יחיד מיחידי הקהל עד שיתברר הדין עם מי.

עוד יש לדעת כי בכתובה אינו כתוב כמנהג הספרדים ״מטלטלי אגב מקרקעי״ אלא אנשי אונגריא כותבין ״בין נכסי דאית להון אחריות ובין נכסי דלית להון אחריות כלהון יהון אחראין וערבאין.״

ואם כן לימא כיון דלא תפסה מטלטלי אין לה אלא מה שבידה, דהיינו הנדוניא גם בגדים שלו שהם בידה ג״כ. אבל מטלטלי החנות שאין בידה יהיו לבעלי חוב אחרים והמותר ליורשים.

עוד ספק שמנהג האונגרוש כתקנת שו"ם. שאם האשה נעדרת ומתה בשנה ראשונה אז ישיב הבעל כל הנדוניא ליורשיה ואם בשניה יחלוקו הבעל ויורשיה ובג' דין תורה הבעל יורש את אשתו. ועתה צד יורשים אומרים כי כמו שתקנת שו"ם בעבורו אם מתה כן כשמת הוא התוספת ממש.

(...)

רבי שמואל ב"ר משה די מדינא, שו"ת המהרשד"ם, חלק אבן העזר (שאלוניקי שנ"ו), סי' קפז.

Kérdés.[1]

Reuvén feleségül vett egy nőt, aki hozományként összesen 13 ezer *levaná*-t hozott. És ő hozzátett a házasságleveléhez (*ketubba*), és azt írta bele: "kétszáz *zakuk*",[2] mert *ungrai* ('VNGR'Y) szokás szerint a *zakuk* szót kell írni. És ennek a Reuvénnek vagyona van egy üzletben, az üzlet pedig Simeon házában volt. Reuvén megbízott Simeonban, olyannyira, hogy Simeon oldala felől nyitva hagyta az üzletet, mert egyáltalán nem tartott tőle. És ez a Reuvén vett[3] 4 ezret a község pénztárából, a sógora pedig kezességet vállalt érte, hasonlóképpen Reuvén felesége. Néhány hónap elteltével vita és viszály támadt Reuvén és a sógora között, mígnem Reuvént rábírták, hogy készítsen róla adósságlevelet (*setar hov*), abban az értelemben, hogy Reuvén felesége felel[4] teljes egészében a tartozásért, és említett férje a kezes az összegért. Az év végén pedig Reuvén elhunyt, eltávozott az életből,[5] és maga után hagyta a teljes hozományt, amelyet vitt neki,[6] és még többet is. Hátrahagyta továbbá a ruháit, amelyek közel 3 ezret értek. És most jött az özvegyasszony, hogy behajtsa a házasságlevelét, és azt állítja, hogy a kétszáz *zakuk* húszezer török (*Ottomán*) *levaná*-nak felel meg. Viszont a község kántora (*hazzán*), aki a házasságleveleket írja, azt mondja, hogy ez nem így van, hanem húszezer *banis*-sal (B'NYŚ/Š) egyenlő. Némelyek azt mondják, hogy így van, mások pedig azt, hogy ez török (*Ottomán*) pénz(t jelent). Ki mellett van a törvény?

Azt is mondják az elöljárók (*parnászim*), és mások is velük együtt, hogy az asszony nem vett ki a házasságleveléből semmit, mert annak ellenére, hogy Reuvén még életében *kiri*-t[7] adott az üzletből, ez nem áll az ő rendelkezésére (a férje) halála után, mert az üzlet nyitva tart,[8] és mert halála előtt nem birtokolta az üzletet, és még halála után sem, hanem ellenkezőleg, jöttek az elöljárók, és lefoglalták az üzletet, és a község egyik tagjának adták, amíg ki nem derül, hogy ki mellett van a törvény.

Az is tudnivaló, hogy a házasságlevélben (*ketubba*) nem szefárdi szokás szerint írták azt, hogy "mind ingóságaimból, mind ingatlanaimból", ez Ungarija ('VNGRY') lakóinál így sze-

[1] A kérdéssel a MAHARASDAM-hoz forduló neve: R. Johanan ben Aharon; máshonnan nem ismeretes.
[2] Zakuk: "tiszta / finomított (ezüst)"; mint pénz változó értékű.
[3] Ti. kölcsönt.
[4] Szó szerint: "tartozik".
[5] Szó szerint: "elhagyta az életet a rabbik (nyomában)" (arámi). (SchmHI)
[6] Ti. az asszony.
[7] Helyesen: *miri*, "adó", "részesedés".
[8] Értsd: működik.

repel: "Mind azzal a vagyonommal, amelyen nincs teher, mind pedig azzal, amelyen teher van: mindezekkel kezeskedem és felelősséget vállalok."

És ha így van, mivel egyéb ingóság nem áll rendelkezésére, hanem csupán az, ami a kezében van, azaz a hozománya, és a férje ruhái: de az üzletben lévő ingóságai, amelyek nincsenek a kezében, a többi hitelezőt illetik, és ami megmarad, az az örököseié.

Kétséges továbbá, hogy az ungarusz ('VNGRVŚ/Š) szokás az askenázi rendelet (*takkanat SUM*)[9] szerint van-e. Azaz ha az asszony a házasság első évében meghal, akkor a férj visszaadja a teljes hozományt az asszony örököseinek. Ha a második évben hal meg, akkor a férj és a nő örökösei megosztoznak. A 3. évben a Tóra törvénye szerint a férj a feleség örököse. A férj örökösei a jelen esetben ezt állítják: "Mert ahogyan az askenázi rendelet (*takkanat SUM*) rendelkezik a férjet illetően, ha a feleség meghal, ugyanúgy, ha a férj hal meg, a kiegészítést (*toszefet*) illetően."

(...)

• R. Smuél b. Mose de Medina, *SuT ha-MAHARASDAM*: "Even ha-ezer" (Szaloniki, 1596), no. 187.

MEGJEGYZÉS

Az asszony szerint az özveggyé válása után neki járó 200 *zakuk* 20 000 *levaná*-nak felel meg. A *szófér*[10] azonban, aki a házassági szerződéseket (*ketubba*) írja, azt állítja, hogy ez 20 000 banis. A *banis* a valakh fejedelemség[11] pénze.

A responsum folytatása hivatkozik az örökléssel kapcsolatos rendelkezésre.[12]

A magyarországi zsidók jogszokása szerint a házastársaknak bizonyos ideig együtt kell élniük ahhoz, hogy egyikük halála esetén a másik teljes jogú örökös legyen.

[9] *SUM* (SVM): héber betűszó Speyer, Worms és Mainz városok nevéből; a középkorban a három város a nyugat-európai askenázi zsidóság központjának számított.

[10] Szófér: "írnok"; másoló, okmányok készítője.

[11] Vlah, "oláh", azaz havasalföldi.

[12] Lásd Shlomo A. Rosanes [Salomon Abraham Rosanès], *Divrei jemei Jiszráél be-Tógarma: al-pi mekorot risonim*, II (Huszjatin: Hevrat Dovevei Sziftei Jesénim, 1911); újabb, bővített kiadás, *Korot ha-jehudim be-Turkija ve-arcot ha-Kedem*, II (Szofia: Defusz Ha-Mispát, 1937–1938²), p. 121.

101

Smuél ben Mose de Medina

VITA EGY HÁZ HASZNÁLATÁRÓL BUDÁN, A ZSIDÓK UTCÁJÁBAN

A XVI. század második fele

רבי שמואל ב״ר משה די מדינא

ריב אודות בית ברחוב היהודים בבודון

מחצית השניה של המאה ה-טז

(...) ואחרי אשר הרבתה נפשי להתפלל אל ה׳ יגדל כסא תורתך והדרתך באתי להתחנן לפני אדוני שתאיר עיני בשאלה זו אשר אני שואל מכבוד תורתו אשר נשאלתי מיחידי ק״ק בודון יצ״ו. על אודות ראובן אשר קנה שם בית ברחוב היהודים משמעון.

ולאותו בית יש ב׳ פתחים א׳ פתוחה לרחוב היהודים והפתח השני פתוחה לחצר. ובאותו חצר דרים יהודים אחרים. ועתה עומד שכנו של ראובן וטוען כנגדו שאותו פתח הפתוח לחצר אין לו לראובן שום זכות באותו פתח ורוצה למחות מוצאו ומובאו ותשמישו של ראובן שהיה לו דרך אותו הפתח.

וראובן טוען כנגדו ואומר הפתח הזה שהיה לו עומדת זה כמה שנים וכמה בעלי בתים היו דרים בחצר וכל אחד ואחד דר בה יותר משני חזקה, וגם אני והמוכר דרנו בה יותר משני חזקה ושום אחד מהדרים בחצר הזה לא מחה בתשמיש של פתח זה ואתה רוצה למחות ולקלקל ולהשחית נחלתי, כי בלתי תשמיש זה הפתח אי אפשר לדור בבית זה. הדין עם מי.

תשובה

(...) הנה החכם הפוסק הזה דעתו שכפי האמת החזקה היא חזקה בטענות שהאריך בפסקו. ואני החתום למטה גמרתי להפיק רצון החכם המבקש ממני להגיד לו דעתי. והנה תשובתי זאת היא אליו בדרך קצרה.

החכם השלם משבט הלוי כמהר״ר נר״ו שלום יענוך מן השמים לכבוד תורתך ולכל המסתופפים בצל קורתך. כך דעתי שכל דבריך אמת ואין בהם נפתל ועקש. כי האמת הוא שכל דבר שדרך בני אדם להקפיד עליו יש בו דין חזקה. ואין לך דבר שמקפידים עליו כ״כ כמו לפתוח אדם פתח לחצר חברו, אפילו לחצר שיש לו שותפות באותו חצר.

רבי שמואל ב״ר משה די מדינא, שו״ת המהרשד״ם, חלק חושן משפט (שאלוניקי שנ״ה), סי׳ רעב.

(...) Miután lelkem sokat imádkozott az Örökkévalóhoz, tegye naggyá a tanításod szék-ét és tekintélyedet, uram elé járultam[1] azzal a kéréssel, hogy világosítsa meg szememet abban a kérdésben, amelyet most mesteremtől[2] kérdezek, és amelyet Budun (BVDVN) szent község – őrizze őt Sziklája és szabadítója – tagjai kérdeztek tőlem Reuvénnel kapcsolatban, aki egy házat vásárolt Simeontól ott, a zsidók utcájában (*rehov ha-jehudim*).

Annak a háznak két bejárata volt: az egyik a zsidók utcájára nyílt, a másik az udvarra. Ezen az udvaron más zsidók laktak, és Reuvén szomszédja vele szemben most azt állítja, hogy az udvarra nyíló ajtó használatához neki, mármint Reuvénnek, nincs semmi joga, és meg akarja tiltani, hogy Reuvén ki- és bejárjon rajta, és használja.

Reuvén azt állítja vele szemben, hogy ez az ajtó már jó néhány éve ott van, és jó néhány háztulajdonos lakott már ott az udvarban, és közülük mindenki hosszú ideje lakott ott, és magam, valamint az, aki eladta a házat, szintén hosszú ideje lakunk ott, és az udvaron a lakók közül nem tiltotta meg senki ennek az ajtónak a használatát: de te meg akarod tiltani, és meg akarsz rövidíteni a birtokomban, mert ennek az ajtónak a használata nélkül nem lehet a házban lakni.

Ki mellett van a törvény?

Válasz.

(...) Nos, a tudós döntnöknek (*poszék*) ez a véleménye helytálló, mert a birtoklás (*hazáka*) valóban érvényes, mint ahogyan döntésében hosszasan kifejtette, és én, alulírott, teljesítettem a tudós[3] kívánságát, hogy elmondjam neki a véleményemet. Nos, ez a válaszom számára, rövidre fogva.

A Lévi törzséből származó kiváló tudós (*hákhám sálém*), tiszteletre méltó tanítónk, a rabbi – őrizzen és áldjon meg a Könyörületes: legyen béke a válasz számodra az Egekből, és mindazok számára, akik veled[4] vannak. Nekem magamnak az a véleményem, hogy minden szavad helytálló. Nincs bennük csalárdság vagy hamisság.[5] Mert igaz az, hogy mindazon dologra, amelyet egy másik ember is jogot formálhat, a birtokbavétel törvénye vonatkozik, és nincs kifogásolhatóbb dolog, mint az, ha ajtót nyitnak egy másik ember udvarára, még abban az esetben is, ha az udvart közösen birtokolják.

• R. Smuél b. Mose de Medina, *SuT ha-Maharasdam*: "Hósen mispát" (Szaloniki, 1595), no. 272.

MEGJEGYZÉS

R. Smuél a válasza előtt szó szerint idézi a hozzá intézett kérdést.

A birtoklás (*hazáka*) tulajdonképpen elbirtoklást jelent.

A rabbi, akire a responsum hivatkozik, ha-Lévi / Binjámin (?) ha-Lévi szaloniki rabbi volt, és valószínűleg az ottani magyar községgel való kapcsolata miatt fordultak rajta keresztül a tekintélyes R. Smuél de Medinához.[6]

[1] Szó szerint: "jöttem, hogy uram előtt sátorozzak".

[2] Ti. R. Smuél de Medinától.

[3] A kérdező nagy valószínűséggel R. Binjámin ha-Lévi volt, lásd Büchler Sándor, *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1901), p. 109.

[4] Betű szerint: "az ajtófélfád körül".

[5] Prov. 8,8.

[6] R. Smuél de Medina máshol is hivatkozik rá: *SuT*: "Even ha-ezer", no. 43.

102

Slomo ben Avraham ha-Kohén

EGY PLEVNAI ZSIDÓ IDEIGLENES TARTÓZKODÁSA BUDÁN

A XVI. század második fele

רבי שלמה ב״ר אברהם הכהן

יהודי מפליבנה מתגורר זמנית בבודון

מחצית השניה של המאה ה-טז

R. Slomo ben Avraham ha-Kohén (a MAHARSAKH) (1520 k.–1601) a görögországi Szereszben[1] született. R. Joszéf Fermon[2] neves rabbinál tanult. Ezt követően Monastirben élt, majd pedig Szalonikibe költözött, s élete végéig itt működött mint a Kasztiliából száműzöttek községének tudósa. Responsumai négy kötetet tesznek ki.

A következő két szövegrészlet (#101–102) R. Slomo ben Avraham ha-Kohén responsum-gyűjteményéből való.

KIADÁS

• R. Slomo b. Avraham ha-Kohén, *SuT ha-MAHARSAKH*, I (Szaloniki, 1586); II (Venecia / Venezia, 1592); III (Szaloniki, 1594); IV (Szaloniki, 1730).[3]

IRODALOM

• David Conforte, *Kore ha-dorot* (Venecia / Venezia, 1746); ed. David Cassel (Berlin: A. Asher & Co., 706 / 1846; reprint, Jerusalem: Zelmon, 1969), Index.

• Jichak S. Emmanuel, *Maccevot Szalonika*, I (Jerusalem: Makhon Ben-Cvi, 1963), p. 180 sk., no. 410.

נדרשתי לאשר שאלוני באיש אחד תושב פליבנא שנשא אשה בבודון ונשתהה שמה כמה שנים כמו ח׳ שנים והיה לו בן מהאשה ההיא. ועכשיו הלך לו ראובן מבודון ורוצה להוציא אשתו משם ולהביאה אל ארץ מולדתו ואל בית משפחתו, ונותן אמתלא לדבריו וטענה מספקת באומרו שאינו יכול להחיות ולפרנס עצמו בעיר בודון ונכסיו נתמוטטו. (...) אם יוכל להוציאה משם ואינה רוצה לצאת משם, אם יכול למנוע ממנה שאר כסות או אם יכול לישא אשה אחרת עליה ולא יחוש לחרם דרבינו גרשום מאור הגולה ז״ל.

[1] Ma: Szerrai, Észak-Görögországban.

[2] Joszéf Fermon (ca. 1500–1575) patraszi rabbi. Személyéhez lásd fentebb, #87, Bevezetés.

[3] Lásd Hajjim Joszéf David Azulaj, *Sém ha-gedolim* (Wien: J. Schlesinger, 1864) / (Varsa / Warszawa: Defusz Goldmann, 1902): "Maarekhet gedolim", S, no. 38.

תשובה

(...) העולה מכל זה שכתבתי שאם זה האיש הנושא אשה בבודון אינו יכול להתפרנס שם והוא מוכרח לחזור אל ארץ מולדתו עיר פליבנא ואשתו אינה רוצה לצאת עמו, הרי הוא יכול לישא אשה אחרת בפליבנא בלי שום מכשול וחשש תקנת הגאון זלה"ה.

רבי שלמה ב"ר אברהם הכהן, שו"ת המהרש"ך, חלק ב' (ויניציאה שנ"ב), סי' לו.

Megkerestek és megkérdeztek[4] egy plevnai (PLYBN') illetőségű férfi ügyében, aki feleségül vett Budunban (BVDVN) egy nőt, és néhány évig – körülbelül nyolc esztendeig – ott tartózkodott, és az asszonytól fia született. Most azonban Reuvén eljött Budunból (BVDVN), és el akarja hozni a feleségét a szülőföldjére, a családjához, és megindokolta a döntését, amely helytállónak bizonyult, mert azt mondta, hogy ott, Budunban (BVDVN), nem tud gondoskodni a megélhetéséről, vagyoni helyzete pedig megrendült. (...) Elhozhatja-e a feleségét onnan, ha ő nem akar eljönni? Vajon megvonhatja-e tőle a további támogatást, vagy feleségül vehet-e helyette más nőt, anélkül, hogy érvényes lenne reá Rabbeinu Gérsomnak, a száműzetés fényének – emléke legyen áldott – az átka?

Válasz.

(...) Mindabból, amit írtam, az következik, hogy abban az esetben, ha a férfi, aki a buduni (BVDVN) nőt feleségül vette, ott nem tud gondoskodni a megélhetéséről, és vissza kell térnie a szülőföldjére, Plevnába, de a felesége nem akar vele menni, akkor Plevnában minden akadály nélkül feleségül vehet egy másik nőt, anélkül, hogy a *gáon* – emléke legyen élő az eljövendő világban – rendeletét[5] áthágná vagy megkerülné.

• R. Slomo b. Avraham ha-Kohén, *SuT ha-Maharsakh*, II (Venecia / Venezia, 1592), no. 36.

MEGJEGYZÉS

Feltehetően egy plevnai szefárdi zsidó férfiről[6] van szó, aki Budán megnősült, de nem tudott gyökeret ereszteni a városban, visszament volna Plevnába, felesége azonban nem akarta őt követni.

A többnejűséget az askenázi világban Rabbeinu Gérsom, "a száműzetés fénye"[7] tiltotta meg.[8]

[4] A kérdést a szaloniki rabbinikus bíróság (*beit din*) tette fel.

[5] A *gáon* rendelete: Rabbeinu Gérsom rendelete, a többnejűség tilalma.

[6] A Plevnában élő magyarországi zsidókról lásd fentebb, #85 és #89.

[7] Személyéhez lásd fentebb, #5, jegyzet.

[8] A részletekhez lásd alább, #115, Megjegyzés.

103

Slomo ben Avraham ha-Kohén

UNOKATESTVÉREK SZALONIKIBEN, ILLETVE BUDÁN

A XVI. század második fele

רבי שלמה ב״ר אברהם הכהן

בני דודים אחד בשאלוניקי והשני בבודון

מחצית השניה של המאה ה-טז

שאלה

ראובן ושמעון בני שני אחים. וראובן הוא אמיד בנכסים רבים וקלא דלא פסיק יותר מחמישים אלף גרושו׳. וראובן הוא תושב בודון ושמעון הוא יושב פה העירה שאלוניקי, ואין לו על מה לסמוך.

(...)

ועתה פה העירה איש שלוח מראובן עם הרבה נכסים להסתחר בהם. ושמעון הנזכר מבקש אם יוכל לעכב קצת מהנכסים אשר הביא שליח ראובן באומרו כיון שהדין נותן דכופין ומעשין על הצדקה כדמשמע בפ״ק דבבא בתרא בעובדא דרבא אכפיוה וכו׳ וכדמייתי הטור סימן רמ״ח מטור יו״ד, וכתב מהרי״ק שכן סברת רוב הפוסקים והכי נקטינן. אם כן כפינן שליח ראובן על זה, ואפילו שיתן ראובן שם בעירו כפי הראוי לו, מ״מ ענייך ועניי עירך ענייך קודמים. (...)

תשובה

(...) ואם כן כיון ששמעון זה האיש העני הוא חייב לתת סדר ואופן לנשואי בנותיו ואין ידו משגת, למה לא נכוף לראובן קרובו העשיר להוציא ממנו קצת ממון הצריך לנשואי בנות שמעון העני קרובו, כיון דאפילו ביתום ויתומה דעלמא הוי צדקה גדולה. לכן נראה לע״ד בראותי צורך השעה הדחוקה אשר לשמעון העני הזה, להסכים שיוכל בית דין חשוב של ק״ק אשכנזים יע״א לכוף לשלוחו של ראובן. ואע״פ שיהיה איזה פקפוק בדבר לכאורה ראוי להקל ולהסיר כל הפקפוקים להרויח לשמעון מדוחקו וצערו כי רב הוא. גם כי כפי הנשמע יבא הפסד גדול לק״ק אשכנזים יע״א, והוא כי האיש הלזה שמעון הוא ש״צ של ק״ק הנזכר, ואם לא יספיק לו ראובן הנזכר קצת מהצורך יהיה מוכרח שמעון הנזכר לצאת מן העיר ולנתק רגליו מעיר לעיר וישארו מבלי ש״צ וראוי להשגיח על זה.

רבי שלמה ב״ר אברהם הכהן, שו״ת המהרש״ך, חלק ב׳ (ויניציאה שנ״ב), סי׳ קפא.

Kérdés.

Reuvén és Simeon két testvérnek a fiai.[1] Reuvén igen tehetős buduni (BVDVN) lakos, akiről ismeretes, hogy több mint ötvenezer *grosz*-a[2] van. Simeon itt lakik Szalonikiben (ś/š'LVNYQY), és nincs kire támaszkodnia.

(...)

És most megbízott[3] jött a városba Reuvéntől, nagy vagyonnal, hogy kereskedést folytasson vele, és az említett Simeon azt kérdezi, hogy visszatarthat-e egy keveset abból a vagyonból, amelyet Reuvén megbízottja hozott, azzal az indokkal, hogy a törvény megengedi a jótékonyságra való kötelezést, amint az a Bava batra első fejezetében[4] áll: "Történt, hogy kötelezték Ravát" stb. És amint a *Tur* utal rá, "Jore déa", no. 248. És amint a MAHARIK[5] írja: "Ez a véleménye a döntnökök (*poszkim*) többségének, és ezt követjük mi is." Ha tehát így van, mindezek tekintetében kötelezhetjük Reuvén megbízottját, még akkor is, ha a saját városában adja ezt,[6] úgy, ahogyan illik, mindenesetre, "a te szegényeid és városod szegényei"[7] – "a te szegényeid" előbb vannak! (...)

Válasz.

(...) Tehát mivel ez az ember, Simeon, szegény, és el kell rendeznie a leányai házasságát, de nincs neki miből, miért ne lehetne arra kényszerítenünk gazdag rokonát, Reuvént, hogy elvegyünk tőle egy kis pénzt, amely a rokona, a szegény Simeon leányainak kiházasításához szükséges, elvégre ez az árvák és az özvegyasszony esetében is nagy jócselekedetnek számít. Ezért szerény tudásom szerint az idő kényszere, hogy egyetértsek azzal, hogy ez a szegény Simeon az askenázik szent községének – épüljön fel Isten városa – bírósága (*beit din*) által kötelezhesse Reuvén megbízottját. És annak ellenére, hogy bizonyos aggály támadhat a dolog felől, illő, hogy könnyítsünk (a helyzetén),[8] avégett, hogy Simeon megszabaduljon a bajából és szorultságából, mert az meglehetősen nagy, és azért is, mert amint hallottuk, nagy veszteség érné az askenázik szent községét – épüljön fel Isten városa –, mert hiszen ez az ember, Simeon, az említett szent község előimádkozója (*seliah cibbur*). Mert ha az említett Reuvén nem juttat neki valamit, akkor az említett Simeon a város elhagyására kényszerül, egyik városból a másikba fog vándorolni, a város pedig előimádkozó nélkül marad, márpedig ennek érdemes elejét venni.

• R. Slomo b. Avraham ha-Kohén, *SuT ha-MAHARSAKH*, II (Venecia / Venezia, 1592), no. 181.

[1] Magyarul: unokatestvérek.

[2] Grosz vagy grusz: *gurus*, nagyobb európai vagy török ezüstpénz. – A XVII. században a kereskedelem révén az Oszmán birodalomba is eljutott, majd a XVIII. században már itt is verték. A *grosz* a holland *Leibentaller* mintájára készült. Értéke kezdetben azonos volt a holland, illetve az osztrák tallér értékével. A XVII. század végén egy *grosz* ca. 0.75 *Leibentaller*-ral volt egyenértékű. Idővel azonban romlott az értéke. Számos esetben a *grosz*-t *tallér*-nak, *Leibentaller*-nak vagy *oroszlán*-nak hívták.

[3] Szó szerint: "követ".

[4] bT Bava batra 8b.

[5] A MAHARIK: itt Joszéf Karo, a *Tur*-hoz írt kommentárjában (*Beit Joszéf*).

[6] Ti. a jótékonysági adományt.

[7] bT Bava mecia 71a.

[8] Értsd: az előírás könnyebb / kedvezőbb értelmezését alkalmazzuk.

MEGJEGYZÉS

Az ügy lényege a következő. "Reuvén" gazdag budai kereskedő volt, szegény unokatestvére, "Simeon" pedig előimádkozó (*seliah cibbur*) a szaloniki szent községben.

A Szalonikiben élő unokatestvér sok felserdült leányt nevelt, a háza pedig üres. volt. A férfi idős volt, és nem tudta, hogyan fog megélni a jövőben. Levelekben fordult a gazdag budai unokatestvérhez, azonban nem kapott választ. A gazdag unokatestvér elküldte Szófiába egy megbízottját, nagy vagyonnal, hogy kereskedést folytasson / üzletet kössön, a szegény pedig azt kérdezte, hogy jótékony célra visszatarthat-e egy keveset a vagyonából.

A MAHARSAKH döntése a következő volt.

(...) שיוכל בית דין חשוב של ק"ק אשכנזים בשאלוניקי לכוף לשלוחו של ראובן לתת קצת ממון.

רבי שלמה ב"ר אברהם הכהן, שו"ת המהרש"ך, חלק ב' (ויניציאה שנ"ב), סי' קפא.

A szaloniki askenázi szent község tekintélyes bírósága (*beit din*) kötelezheti a megbízottat, hogy Reuvén adjon át egy keveset a vagyonból.

• R. Slomo b. Avraham ha-Kohén, *SuT ha-MAHARSAKH*, II (Venecia / Venezia, 1592), no. 181.

Mellesleg, a szövegből kiderül, hogy a budai zsidók között voltak igen tehetősek is. A kereskedelmi vállalkozás Buda és Szaloniki között rutin tevékenységnek számított.

104

Jehosua Concin

EGY ÖZVEGYASSZONY HAGYATÉKA

A XVI. század második fele

רבי יהושע צונצין

עזבון של אלמנה

מחצית השניה של המאה ה-טז

R. Jehosua Concin / Soncino (1500 k.–1569) Konstantinápolyba áttelepült itáliai családból (Concio) származott, és a városban élő itáliai kivándoroltak községében mint a Nagy zsinagóga (*Sinagoga Mayor*) rabbija működött. A maga korában a török főváros legnagyobb rabbinikus tekintélyei közé tartozott. Híressé vált responsumaival, amelyek a kor sorsdöntő kérdéseivel foglalkoznak. Ilyen volt többek között az Ancona kikötőjére kimondott tilalom (*hérem*).[1] Maga R. Jehosua Concin – kezdeti támogató véleményét feladva – kitartóan ellenezte a *hérem* kimondását.

KIADÁS

• R. Jehosua Concin, *Nahala li-Jehosua*[2] (Kusta / Konstantinápoly, 1731) (első kiadás).

IRODALOM

• Hajjim Joszéf David Azulaj, *Sém ha-gedolim* (Wien: J. Schlesinger, 1864) / (Varsa / Warszawa: Defusz Goldmann, 1902): "Maarekhet gedolim", J, no. 76.
• Abraham David, "Soncino, Joshua", in: *Encyclopaedia Judaica*, XV (Jerusalem: Keter, 1972), col. 143.

(...) לכן נלע"ד שהאשכנזים יעמדו על עמדם ולא יתבעו מההגריים דבר. וחתן הנפטרת אשר צותה האלמנה שיהיה האפוטרופוס על נכסיה, אעפ"י שלא נתמנה לאפוטרופוס מפי בית דין כיון שהיתומה סומכת עליו דינו כאפוטרופוס.

רבי יהושע צונצין, שו"ת נחלה ליהושע (קושטא תצ"א), סוף סי' לה.

(...) Szerény tudásom szerint az askenázik maradjanak meg az álláspontjukon, és ne követeljenek a *higrik*-től (HGRYYM)[3] semmit. És az elhunyt asszony veje, akiről az özvegyasszony meghagyta, hogy vagyonának gondnoka (*apotroposz*) legyen, annak ellenére, hogy a bíróság (*beit din*) által nem lett gondokká kinevezve: miután az árva leány megbízik benne, őt kell gondnoknak tekinteni.

[1] Vö. fentebb, #80, Bevezetés.
[2] "Jósua öröksége."
[3] Itt: magyarországi eredetű askenázik Szalonikiben.

• R. Jehosua Concin, *Nahala li-Jehosua* (Kusta / Konstantinápoly, 1731), no. 35 (utolsó szakasz).

MEGJEGYZÉS

A responsum a magyarországi zsidók Szalonikiben működő szent községét érinti. Egy a községhez tartozó özvegyasszony, akinek nyilván két leánya volt, az egyik férjnél, a másik még nem, élőszóban a vejét jelölte ki hagyatéka gondnokául, de az illetőt rabbinikus bíróság nem nevezte ki. Az özvegy halála után az askenázi község be akart avatkozni az ügybe, hogy saját szokásai szerint döntsön. A döntést hozó rabbi elhárította a közbeavatkozást, és tekintettel az elhunyt asszony leányának bizalmára, jóváhagyta a vő gondnoki megbízását.

105

Joszéf ha-Kohén

MAGYARORSZÁG
FRANCIAORSZÁG ÉS A TÖRÖK OSZMÁN HÁZ KIRÁLYAINAK KRÓNIKÁJA
CÍMŰ KÖNYVÉBEN

A XVI. század második fele

יוסף הכהן

ידיעות על הונגריה מתוך "ספר דברי הימים למלכי צרפת ומלכי בית אוטומאן התוגר"

מחצית השניה של המאה ה-טז

Joszéf ha-Kohén ha-Rofe ("az orvos") (1496–1578) Avignonban született, és az észak-itáliai Castellazzóban hunyt el. Szülei Spanyolországból száműzött zsidók voltak, akik Avignonban telepedtek le, majd a XVI. század elején Genovába költöztek. Joszéf ha-Kohén kiváló nevelésben részesült. Nyelveket, történelmet és irodalmat tanult. Történetíró, író, nyelvész és orvos volt egy személyben. A "második Josephus"-nak nevezték, utalással Josephus Flaviusra. Az orvoslást megélhetés céljából tanulta és művelte. Nem volt könnyű élete, sokat kellett vándorolnia Itáliában. Három fiát vesztette el életében.

Irodalmi tevékenysége igen sokszínű volt. Több történeti munkát írt, közülük a legismertebb a *Divrei ha-jamim le-malkhei Carfat u-malkhei Beit Ottoman ha-Tógar* ("Franciaország és a török Oszmán ház királyainak krónikája") (nyomtatásban: 1554).

Történeti művében Joszéf ha-Kohén az első, a nem zsidó történelemmel foglalkozó részben az európai / keresztény időszámítás dátumait adja meg.

Joszéf ha-Kohén a könyv nyomtatott kiadásának megjelenése (1575) után kéziratban folytatta a munkát, és krónikájában eljutott 1554-től, az eredeti kézirat lezárásának időpontjától egészen 1575-ig. Az újabb részek igen vázlatosak, leginkább emlékeztető feljegyzéseknek tekinthetők. A kéziratot csak 1955-ben adta ki Jeruzsálemben David A. Gross. Alább három kis szemelvény (22–24) ezek közé a feljegyzések közé tartozik.

1558-ban készült el az *Émek ha-bakha* ("A siralom völgye")[1] című könyve, amelyben a zsidó nép hányattatását írta meg "Jehuda száműzetésé"-től – a Második Templom pusztulásától (i. sz. 70) – kezdődően 1585-ig. Egyéb, a földrajz, orvoslás és az irodalom terén írt munkái kéziratban maradtak.

[1] A címhez lásd Ps. 84,7. – Részletei alább, #106.

KIADÁS

• Joszéf ha-Kohén, *Divrei ha-jamim le-malkhei Carfat u-malkhei Beit Ottoman ha-Tógar* (Sabbioneta, 1554) (első kiadás; újabb kiadása: Amszterdam: Defusz Propesz, 1733; Lvov / Lemberg [Lviv]: S. Ben – Avraham Joszéf, 1859).

• Joszéf ha-Kohén, *Divrei ha-jamim le-malkhei Carfat u-malkhei Beit Ottoman ha-Tógar*, III, ed. David A. Gross (Jerusalem: Moszad Bialik, 1955) (a *Divrei ha-jamim* utólagos, kéziratban maradt kiegészítései).

IRODALOM

• Ephraim Kupfer, "Joseph ha-Kohen", in: *Encyclopaedia Judaica*, X (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 241–242.

(1)

Kálmán király és az első keresztes hadjárat (1096)

(p. 8b)

המלך קלמן ומסע הצלב של 1096

(דף 8ב)

בימים ההם נסע קונדיקאלקוס הכומר מארץ אשכנז ועמו חמשה עשר אלף איש וילך למסעיו גם הוא דרך אונגאריאה. ויאמר למלך אעברה נא בארצך בדרך המלך נלך עד אשר נעבור גבולין. ויואל המלך לתתם לעבור ולמכור להם צידה. וישמן העם ויבעט ויעשו במלכות כרצונם מעשים אשר לא יעשו. ויאמר למלך וחמתו בערה בו ויאסוף אנשי מלחמתו ויחרימם לא הבחין בין טוב לרע. והנשארים מחרב האונגארי שבו הביתה בחרפה.

לימים עוד מזער נועדו יחד בארצות המערב עם רב מאד. ויאמרו גם הם ללכת, וילכו כצאן אשר אין להם רועה ולא אבו שמוע אל אנשי השם אשר בתוכם, וילכו בשרירות לבם ויהרגו את היהודים הנמצאים בכל המקומות אשר עברו שם. וילכו למסעיהם עד המקום זאבורטיג אשר בקצה אונגאריאה ולא יכלו עבור כי צרו צעדם מלכת ויחנו מעבר הנהר.

והמקום ההוא חזק מאד בין הנהר דינובאי והנהר לינטאצי ואגמי מים סביב לו. ויצו המלך לסגור בעדם כי ירא פן יתנו להם נקמת הראשונים אשר שפך דמם כמים.

ויאמרו אנשי הצבא הן רבים עתה העם אשר ברגלינו ואנחנו מחשים, נעלה נא אל המגדל ונבקיענה אלינו ונראה מה יהיה חלומותם. ויעשו גשר על הנהר ויצורו עליו וישפכו אליו סוללות ויפילו חומותיו ארצה. ויהי בהלחמם בכל עוז עד רדת ויהי חתת אלהים בהם וינוסו ואין רודף ויניחו העיר כאשר היא וירדפו האונגרי אחריהם וישחיתו מהם עם רב. וכמאתים אלף רגלי היו ושלשת אלף סוסים ולא קמה בהם עוד רוח לעמוד נגד האונגרי אשר היו מתי מספר. וישובו הנשארים אל ביתם כי לא רצו עוד ללכת. ומהם עברו דרך איטאליאה, ויעברו את הים וילכו עד דוראצו ויתערבו שם אנשי הצבא אשר מצאו שם וילכו לדרכם.

בשנה ההיא הלכו גוטפרידו והשרים אשר אתו עד אונגאריאה ויתנם המלך לעבור כי חלו פניו ויעברו בשלום ויעברו דרך בולגאריאה.

Abban az időben indult útra Kondikalkosz (QVNDYQ'LQVS) pap (*komer*)[2] Askenáz országából,[3] és vele tizenötezer férfi, és az ő útjuk is Ungariján ('VNG'RY'H) át vezetett. Így szólt a királyhoz:[4]

"Hadd menjek át az országodon. A király útján fogunk menni, mindaddig, amíg a határaidon belül tartózkodunk."[5]

A király megengedte, hogy átmenjenek, és hogy úti élelmet adjanak el nekik. De a nép "elterebélyesedett, és kirúgott a hámból",[6] és azt tették, amire kedvük támadt: olyant tettek, amit nem szokás. Amikor a király megtudta ezt, haragra gerjedt. Összehívta fegyvereseit, és elpusztította őket – jót és gonoszt egyaránt. Akik megmenekültek a magyar kardtól, megszégyenülve tértek haza.

Kevéssel ezután a nyugati országokban nagy sokaság gyűlt egybe,[7] és ők is útra akartak kelni, de úgy haladtak, mint a nyáj pásztor nélkül,[8] és nem akartak a velük lévő neves emberekre hallgatni, és megátalkodottságukban mindazokon a helyeken, ahol átvonultak, megölték a zsidókat. És eljutottak a Zaburtig (Z'BVRṬYG) nevű helyig,[9] amely Ungarija ('VNG'RY'H) határánál fekszik, de nem tudtak átjutni, mert elfáradtak, és letáboroztak a folyó túlsó partján.

Ez a hely igen erős volt, a Dinuvaj (DYNVB'Y)[10] és a Lintaci (LYNṬ'CY)[11] folyó között helyezkedett el, tavak és mocsarak által körülvéve. És megparancsolta a király, hogy zárkózzanak be előlük, mert attól félt, hogy bosszút fognak állni az elsőkért, akiknek úgy ontotta ki a vérüket, mint a vizet.[12]

Azt mondták a katonák:

"Nagyon sok most a nép,[13] amely rendelkezésünkre áll, és mi csak hallgatunk. Menjünk fel a toronyhoz, törjünk be hozzájuk, és lássuk, mivé lesz az álmuk!"[14]

Hidat építettek a folyón, és ostrom alá vették a helyet, sáncot hánytak körülötte,[15] és falait a földre döntötték. Amikor már élet-halálra ment a küzdelem, Isten rettegése[16] támadt közöttük, menekülni kezdtek, pedig senki nem üldözte őket, úgy, ahogy volt, otthagyták a várost. Erre a magyarok ('VNGRY) üldözőbe vették őket, és közülük sokakat megöltek. Mintegy kétszázezer gyalogosból és háromezer lovasból[17] állt a sereg, de nem volt bennük többé lélek[18] szembeszállni a magyarokkal ('VNGRY), akik számban kevesen voltak. Akik megma-

[2] Godeschalcho / Gottschalk pap, Remete Péter tanítványa. Serege a Rajna-vidékről indult el Keletre. Az első keresztes hadjárat során az egyik csapat vezetője volt. – A "pap" szó, amelyet a héber szöveg használ, pejorativ értelmű: "(bálvány)pap".
[3] Németországból.
[4] Könyves Kálmán magyar király.
[5] Num. 20,17, illetve 21,23 nyomán. (SchmHI – BV)
[6] Deut. 32,15. – Értsd: kezdett féktelenül viselkedni.
[7] Ti. Emicho serege.
[8] Num. 27,17; I. Reg. 22,17. (SchmHI – BV)
[9] Zaburtig: feltehetően Sabaria (Szombathely).
[10] Duna.
[11] A Lajta.
[12] Ps. 79,3. (SchmHI)
[13] Ex. 5,4. (SchmHI)
[14] Gen. 37,20. (SchmHI)
[15] II. Sam. 20,15. (SchmHI)
[16] Gen. 35,5. (SchmHI)
[17] Szó szerint csak: "ló".
[18] Értsd: bátorság. – Jos. 2,11. (SchmHI)

radtak, hazatértek, mert már nem akarták folytatni az utat. Voltak azonban közöttük, akik Itálián (ʾYṬʾLYʾH) át mentek, átkeltek a tengeren, eljutottak Duracóig (DVRʾCV),[19] majd elvegyültek az ott lévő seregben, és folytatták útjukat.[20]

Abban az évben Gotfrido[21] és a vele lévő fejedelmek eljutottak Ungarijáig (ʾVNGʾRYʾH), és a király megengedte nekik az átvonulást, mert könyörögve fordultak hozzá,[22] és békességben áthaladtak a Bulgarija (BVLGʾRYʾH) felé vezető úton.

MEGJEGYZÉS

Az első keresztes hadjárat magyarországi eseményeihez lásd még fentebb, #10, valamint alább, #107 (2) és #116 (3).

(2)

A nikopoli csata (1396)

(p. 37b)

הקרב ליד ניקופול 1396

(דף 37ב)

וישלח קארלו המלך את יואני אלוף ניוירסה שר צבאו, ועמו שרים רבים ונכבדים משרי החיילים אשר בצרפת ועמהם חיל גדול מאד. ויהיו פקודיהם אלף פרשים צרפתים מלבד הסוסים הקלים הנלוים אליהם. וילכו דרך אונגאריאה ויתחברו עם המלך שיגישמונדו ויבואו דרך סירביאה בעזר השר הדישפוטו ביד חזקה. ויחנו על ניקופולי ויצרו עליה ולא יכלו להלחם עליה כי הצילוה התוגרמים מידם.

וישמע באזיאט התוגר ויאסוף אנשי חיל לרוב פרשים ואיש רגלי ויעל מעל העיר קושטאנטיניפולי וילך לקראת הערלים וישבו תחתם. וירוצו הסוסים הקלים אשר בו אנה ואנה לראות ויצאו אליהם הצרפתים הנוסעים ראשונה ויכום ויכתום לפי חרב. ויגבה לבם מאד ויאמרו נסעה ונלכה כי נתנם האלהים בידינו, ולא שמעו קול מורים מאנו לשבת עד בוא שיגושמונדו וחיל האונגרי והאשכנזים וסירביאטי לאמר, דברי שיגישמונדו הם פן יכבדו הצרפתים באויבינו היום הזה, ולא יכלו השרים לתת מעצר לרוחם כי בשגעון ינהגו.

ויסע שר ויאינה נושא הדגל ראשונה, ומה׳ היתה להם כי קצף ה׳ בצרפתים וחמה על כל צבאם החרימם נתנם לחרב. ויתקעו בחצוצרות ויערכו שם מלחמה ויכו בתוגרמים מכה רבה, ויאמרו האח האח, ותעבור שמחתם כמעט רגע כי בא סוס באזיאט וחילו ופרשיו לקראתם ערוכי מלחמה כתבנית לבנה בחידושה. ויהיו פקודיהם ששים אלף סוסים ואיש רגלי לרוב ויסגרם בתוך בטרם בא שיגושמונדו, ויפלו הצרפתים לפי חרב בעת ההיא. והקול נשמע במחנה שיגושמונדו וימס לבבם ויהי למים וינוסו מנוסת חרב בעת ההיא. ושיגושמונדו ושר קמריו דודו ברחו באניה דרך הנהר דינוביאו וישליכו אחריהם התוגרמים בני אשפתם.

[19] Duraco: Durazzo, az albániai Durrës.

[20] Ti. a Szentföldre.

[21] IV. Gottfried de Bouillon, Alsó-Lotharingia hercege (1087–1100).

[22] Mal. 1,9. (SchmHI)

És Karlo (Q'RLV) király[23] elküldte Joannit (JV'NY), Nivirsza (NYVYRSH)[24] tekintélyes vezetőjét (*alluf*),[25] seregének vezérét, és vele sok tiszteletre méltó vezért a Franciaországban (*Carfat*) lévő hadak vezérei közül, igen nagy hadsereggel: a kíséretükhöz tartozó könnyűlovasokat nem számolva, szám szerint ezer francia lovagot. Magyarországon át mentek, és csatlakozott hozzájuk Szigiszmondo (ś/šYGYś/šMVNDV) király.[26] Nagy erővel a Szirbia (SYRBY'H)[27] felé vezető úton mentek, a despota (DYś/šPVṬV) segítségével.[28] Körülvették Nikopolit (NYQVPVLY),[29] és ostromolni kezdték, de nem sikerült bevenniük, mert a törökök megmentették tőlük.

Meghallotta ezt a török (*tógar*) Bazijat (B'ZY'Ṭ),[30] és nagy sereget gyűjtött, lovasokat és gyalogosokat, és feljött Kosztantinipoli (QVś/šṬ'NṬYNYPVLY) városából, és a körülmetéletlenek (*arélim*)[31] elé ment, és letáboroztak a közelükben. És a könnyűlovasok szertefutottak, hogy körülnézzenek, de a franciák (*carfatim*), akik elsőként érkeztek, rájuk támadtak, és megverték őket kardnak élével. Elbízták magukat,[32] és így szóltak:

"Keljünk fel, mert az Isten a kezünkbe adta őket."[33]

Nem hallgattak a figyelmeztető szóra, és nem várták meg, amíg Szigoszmondo (ś/šYGVś/šMVNDV) és a magyar ('VNGRY) sereg a némettel és a szerbbel együtt megérkeznek, mivel szerintük ez csupán Szigoszmondo (ś/šYGVś/šMVNDV)[34] szava, aki nem akarja, hogy ellenségüket a franciák győzzék le. A parancsnokok így nem tudták megfékezni őket, mert őrültség lett úrrá rajtuk.

Viena (VY'YNH) parancsnoka,[35] a zászlóvivő indult elsőként, de az Örökkévaló megharagudott a franciákra és egész seregükre, és elpusztította őket. Megfújták a trombitákat, és csatarendbe álltak, megütköztek, és nagy csapást mértek a törökökre (*tógarmim*). Ujjongani kezdtek,[36] de rögtön elmúlt az örömük, mert Bazijat lovassága csatarendbe állva, mint a megújuló Hold alakja, megjelent előttük, hatvanezer lovassal és számtalan gyalogossal. Közülzárták őket, mielőtt Szigoszmondo (ś/šYGVś/šMVNDV) odaért volna. A franciák elestek, és amikor ennek a híre eljutott Szigoszmondo (ś/šYGVś/šMVNDV) táborába, elernyedt[37]

[23] VI. (Valois) (Őrült) Károly francia király (1380–1422).

[24] Nevers (Franciao.).

[25] János, Nevers grófja / Nevers-i (Félelemnélküli) János, VI. Károly unokatestvére.

[26] (Luxemburgi) Zsigmond.

[27] Szerbia.

[28] Lazarevics István szerb despota (1389–1427) a törökök oldalán vett részt a nikápolyi csatában. Sztracimir János bolgár fejedelem, Vidin parancsnoka, a szultán alattvalója volt, de amikor a keresztesek megjelentek a város alatt, megnyitotta előttük a kapukat, és csatlakozott hozzájuk. Mircea cel Bătrîn havasalföldi vajda (1386–1418) a keresztes csapatok soraiban vett részt a csatában.

[29] Nikápoly.

[30] I. Bajazid szultán (1389–1402). A kiváló hadvezér ebben az időben Konstantinápoly ostromára készült.

[31] A körülmetéletlenek: a keresztények.

[32] Ti. a törökök.

[33] Gyakori bibliai kifejezés, Jos. 8,7 stb.

[34] Betűhibával írva. (BV)

[35] Vienne-i János francia első tengernagy, aki úgy halt meg a csatában, hogy kezében tartotta a Notre Dame nagy zászlaját.

[36] Szó szerint: "mondták: hah, hah". Ps. 35,21. (SchmHI)

[37] Szó szerint: "megolvadt".

a szívük, vérük olyanná vált, mint a víz,[38] és megfutamodtak, amint futamodnak kard elől.[39] Szigoszmondo (ś/šygvś/šmvndv) és Kamrio (qmryv) fejedelem,[40] a nagybátyja, a Dinuvio (dynvby'v)[41] folyón egy csónakkal menekült,[42] és a törökök utánuk lőttek.

MEGJEGYZÉS

A szakasz az utolsó nagy nemzetközi keresztes hadjárat történetének összefoglalását adja.[43] A nikápolyi[44] csata (1396. szeptember 28) a keresztény szövetség súlyos vereségét hozta. Zsigmond király csak kalandos úton menekült meg: hajón Konstantinápolyba ment, és onnan csak kerülő úton jutott vissza Magyarországra.

Az év eseményeire Joszéf ha-Kohén másik történeti művében is utal.[45]

(3)

Brankovics György menekülése Magyarországra (1439)

(p. 39a)

בריחת ברנקוביץ' גורג' להונגריה

(דף 39א)

ויהי לימים עוד ויאסוף אמוראט אנשי חיל וילך להלחם בחמיו. ולא יכול גיאורגיאו לעמוד לפניו ויחזק את העיר שינדרוניאה וישם בתוכה אנשי חיל ובנו הבכור בראשם. ויברח לאונגאריאה עם אשתו ובניו וילכו גם אתו רוב הכומרים אשר בעיר כי יראו פן תדבקם הרעה. ויקח אמוראט את כל ארצו מידו, וישם אל העיר שינדרוניאה פניו ויצר עליה וילכדנה בחזקה. ויקח את בן גיאורגיאו ואת עיניו עיור ויוליכוהו אתו. וישב גיאורגיאו חותן אמוראט באונגאריאה ימים רבים.

Később történt,[46] hogy Amurat ('mvr'ṭ)[47] sereget gyűjtött, és az apósa[48] ellen indult. Giorgio (gy'vrgy'v)[49] nem tudta felvenni vele a harcot, ezért erősítette meg katonákkal Szindroniát (ś/šyndrvny'h),[50] élükön elsőszülött fiával. Majd Ungarijába ('vng'ry'h) menekült feleségével és fiaival együtt, és vele ment a városban lévő papok többsége is, mert attól

[38] Jos. 7,5.

[39] Lev. 26,36. (SchmHI)

[40] Hibás héber szöveg. Talán Garai János (?–1430) vagy Garai Miklós, jr. (1366 k.–1434 e.) nádor, akik mindketten részt vettek a nikápolyi csatában.

[41] Duna.

[42] Zsigmond a Dunán horgonyzó egyik velencei hajóra menekült, ez Konstantinápolyba vitte, és onnan az Égei-tengeren és az Adrián tért haza.

[43] A részletekhez lásd Steven Runciman, *A keresztes hadjáratok története* (Budapest: Osiris Kiadó, 1999), p. 796 skk.

[44] Nikápoly / Nagy-Nikápoly, ma: Nikopol, Bulgária.

[45] Lásd alább, #106 (2).

[46] Az 1439. évi eseményekről van szó. (PG)

[47] Amurat: II. Murád szultán (1421–1444, 1446–1451).

[48] Azaz Djordje Branković / Brankovics György szerb fejedelem, illetve despota (1427 / 1429–1456). II. Murád szultán ugyanis az ő egyik leányát (Mara) vette feleségül. (PG)

[49] Brankovics György.

[50] Szindronia: Szendrő (ma: Smederevo, Szerbia).

féltek, hogy utoléri őket a veszedelem.[51] És Amurat elfoglalta az egész országát, és Szindronia felé vette útját, megostromolta a várost, és elfoglalta. Giorgio fiát elfogta, megvakíttatta, és magával vitte. Giorgio, Amurat apósa, hosszú ideig tartózkodott Ungarijában (ʾVNGʾRYʾH).

MEGJEGYZÉS

Brankovics György / Djordje Branković szerb fejedelem / despota (1427–1456) székvárosát, Szendrő (Smederevo) várát II. Murád szultán 1439. augusztus 27-én foglalta el.

(4)

Murád és László csatái (1440–1444)

(pp. 40a–b)

מלחמות מורד ולסלו

(דף 40א–ב)

וילחם באונגאריאה ובבוסינה ובואלאכיאה ובארץ יון ימים רבים. וישוב עוד להלחם באונגאריאה ויצר על בילגראדו וישפוך אליה סוללות ולא זעו אנשי העיר מפניו, וימותו מאנשיו כעשרת אלפים איש. וישוב אחור בחרפה בשנת 1443.

ויהי לתקופת השנה ויעבור לאדישלאו מלך אונגאריאה ופולוניאה בגבולי השירביאה והבולגאריאה ביד חזקה. ויערוך מלחמה בבקעת הנהר הימו עם קראם ביי עם שכאנדיר ביג שרי צבאות אמוראט. וינגפו התוגרמים מפניו ויפלו חללים ארצה במלחמה ההיא. וקראם ביי שר הצבא נתפש חי וישימו עליו משמר ואישכאנדרי ביג והנשארים ברחו למו. אז השלים אמוראט עם האונגרי ויתן חמשים אלף זהובים בפדיון שר צבאו ותשקוט הארץ.

ויהי לימים עוד ויעבור לאדישלאו מלך אונגאריאה חוק הפר ברית, כי הסבו האפיפיור אויגיניאו וקיסר קושטאנטינופולי ודוכס בורגוניו והוינציאני את לבו אחורנית. וילך להלחם באמוראט אל עבר וארנה אשר על הים הגדול להתחבר עם הספינות אשר שלחו שם לשמור פן יעבור אמוראט אשר הלך להלחם עם המלך הקראמאני אחרי השלימו עם לאדיסלאו בימים ההם.

וישמע אמוראט ויחפז להלחם בקראמנו ויגרשהו, ויעבור את מעבר גאליפולי בעזר אנשי גינובה ביד חזקה ויתן להם את שכרם. ויהי לשבעת הימים ויתיצב לפני האויבים אצל העיר דיאונישפולי שמה לראשונה הרחוקה מאדרינופולי מהלך 4 ימים ועמו כשמונים אלף איש. ויהי ביום 11 לחדש נובימרו בשנת 1444 ויערכו שם מלחמה וינגפו התוגרמים. ויחשוב אמוראט לברוח ולא אבו הגיניצארי לאמר התיצב וראה את ישועת ה׳. וילחמו עוד בחזקה. ויצאו הגמוני וארודיני ואשטריגוני לרדוף אחרי הבורחים ויוציאו את אנשי החיל ממערכותם ויבואו אורחת תוגרמים ויערכו שם מלחמה. וירץ הוניאדיש שר צבא לאדיסלאו להיות בעזרתם ואמוראט ואנשיו אזרו חיל, וירץ אליהם לאדישלאו ופרשיו ויכו בסוסי שער

[51] Gen. 19,19. (SchmHI)

המלך מכה רבה. וילחמו אתם הגיניצארי ויקחו את לאדיסלאו בתוך ויכרתו רגלי סוסו ויפול ארצה ויהרגהו. וימותו שרים רבים ונכבדים עמו בעת ההיא. ומהפולוני לא נשאר גם אחד. ויואל הוניאדי שר הצבא לקחת את גופת המלך ולא יכול וכמעט נטוי רגליו ביום ההוא. וימותו כל הכומרים אשר באו עם המלך ונושאי בר ולחם ומזון, והנשארים ברחו לנפשם. ויברח החשמן יוליאנו ציסארינו וימצאהו האונגרי ויהרגהו ותהי נבלתו למאכל לחית הארץ ולעוף השמים. הוא הסיב את לב לאדיסלאו להפר בריתו לאמור לא יאות לערלים לקיים את שבועתם עם שאר העמים.

ויצב שם אמוראט עמוד גדול למזכרת ויכתוב עליו את כל אשר קרהו ויתן תודה לאלוהים. ועוד היום ימצאון שם העצמות היבשות כאות לבני מרי. ויצו אמוראט ויסירו את ראש לאדיסלאו המלך מעליו וישימוהו על נס וישאוהו בכל ארץ יון, וישמחו התוגרמים מאוד ולא רדף אמוראט אחרי הבורחים.

És (Amurat)[52] hosszú ideig harcolt Ungarija ('VNG'RY'H), Boszina (BVSYNH),[53] Valakhija (V'L'KY'H)[54] és Görögország (*Jáván*) (YVN) ellen. Majd ismét megtámadta Ungariját ('VNG'RY'H), Bilgradót (BYLGR'DV) ostrom alá vette,[55] és töltést épített körülötte, de a városbeliek nem ijedtek meg tőle, és mintegy tízezer emberét vesztette el ott. Majd 1443-ban megszégyenülten visszavonult.[56]

Egy év elteltével Ladiszlav (L'DYŚ/ŠL'V), Ungarija ('VNG'RY'H) és Polonija (PVLVNY'H) királya[57] nagy erőkkel átvonult Szirbia (Ś/ŠYRBY'H) és Bulgarija (BVLG'RY'H) területén, és a Hemo (HYMV) folyó[58] völgyében megütközött Karam bejjel (Q'R'M BYY)[59] és Szkandir béggel (Ś/ŠK'NDYR BYG), Amurat hadvezéreivel. A törökök vereséget szenvedtek tőle, és holtan a földre hullottak abban a háborúban. Karam bejt élve elfogták, és őrséget állítottak melléje,[60] Iszkanderi bég[61] ('YŚ/ŠK'NDRY BYG) és a többiek elmenekültek.

Ekkor Amurat békét kötött a magyarral ('VNGRY), és ötvenezer aranyat adott váltságdíjként (*pidjon*) a hadvezéréért,[62] és nyugalom lett az országban.[63]

Később Ladiszlav, Ungarija királya megbontotta a szövetséget,[64] mert Eugenio ('VYGYNY'V) pápa[65] és a kosztantinopoli császár,[66] valamint a burgunjo (BVRGVNYV)[67] és a veneciai (VYNCY')[68]

[52] II. Murád szultán.
[53] Bosznia.
[54] "Oláhország", Havasalföld.
[55] Belgrád első török ostroma (1440).
[56] Veresége Hunyadi János "hosszú hadjárat"-ának (1443 őszén–1444 telén) következménye volt.
[57] III. Wladislaw lengyel (1434–1444) / I. (Jagello) Ulászló magyar király (1440–1444).
[58] Hemo / Haemus: a Balkán-hegység (Stara Planina); a Hemo folyó: a Morava.
[59] A ruméliai beglerbég.
[60] Értsd: fogságba vetették.
[61] Az imént mint Szkandir bég szerepelt.
[62] Ti. Karam bejért.
[63] Jud. 3,11 stb. (SchmHI)
[64] Jes. 24,5. (SchmHI)
[65] IV. Jenő pápa (1431–1447).
[66] VIII. Joannesz Palaiologosz bizánci császár (1425–1448).
[67] Burgundiai. – III. (Jó) Fülöp burgundiai herceg (1419–1467).
[68] Velence.

hercegek (*duksz*) rávették, hogy álljon el tőle.[69] Erre ő Amurat ellen vonult. Várnánál (V'RNH), amely a Nagy tenger[70] partjánál van, csatlakozott azokhoz a hajókhoz,[71] amelyeket azért küldtek oda, hogy Amurat, aki a kramani (QR'M'NY) király[72] ellen indult harcba, azután, hogy békét kötött Ladiszlavval, ne tudjon átvonulni.[73]

Amikor Amurat tudomást szerzett erről, azon volt, hogy minél előbb megütközzön Karamnóval (Q'R'MNV), akit el is űzött, és genovai (GYNVBH) emberek segítségével, amelyet megfizetett, Galipolinál (G'LYPVLY)[74] nagy erőkkel átkelt.[75] Hét nap elteltével megállt az ellenséggel szemben Dioniszpoli (DY'NYŚ/ŠPVLY)[76] mellett, amelynek ez a régi neve, Adrinopolitól ('DRYNVPVLY)[77] 4 napi járóföldre, mintegy nyolcvanezer harcossal. Az 1444. év november (*novimro*) 11-én megütköztek, és a törökök (*tógarmim*) vereséget szenvedtek. Amurat menekülni akart, de a janicsárok (GYNYC'RY) nem, és azt mondták:

"Állj meg, és meglátod, az Örökkévaló megsegít."[78]

És nagy erőkkel harcoltak tovább. A varodini (V'RVDYN)[79] és az asztrigoni ('Ś/ŠṬRYGVN)[80] érsekek (HGMVN / *hegmon*)[81] üldözőbe vették a menekülőket, és katonákat kértek ki a csapataikból, és megütköztek az oda érkező törökökkel.

Hunyadisz (HVNY'DYŚ/Š),[82] Ladiszlav hadvezére a segítségükre sietett, de Amurat emberei nekibátorodtak. Ladiszlav a lovasaival rájuk rohant, és nagy csapást mértek a király sátránál lévő lovasokra. A janicsárok megütköztek velük, és Ladiszlavot körülfogták, lovának lábát elvágták, ő maga a földre esett, és megölték. Sok előkelőség és fejedelem is vele halt akkor. A lengyelek (PVLVNY) közül sem maradt meg senki. Hunyadi (HVNY'DY), a fővezér, el akarta vinni a király holttestét, de nem tudta, kis híján maga is odaveszett.[83] Meghaltak mind a királlyal lévő papok is, és az élelmiszerszállítók is, a megmaradottak pedig elmenekültek. Juliano Ceszarino (YVLY'NV CYS'RYNV)[84] érsek elmenekült, de a magyarok ('VNGRY) rátalál-

[69] I. Reg. 18,37. (SchmHI) – Szó szerint: "hátra fordítani a szívét".

[70] A Földközi-tenger.

[71] A velencei flotta

[72] Ibrahim karamániai emir II. Murád szultán legerősebb ellenfele volt Kis-Ázsiában, 1443-ban több csatában is legyőzte. Karamánia, korábbi nevén Laranda (a Taurustól északi lábánál, Töröko. déli részén) a XIII–XV. század között önálló török állam volt, a Szeldzsuk (Rúm-Szeldzsuk) dinasztia utódállama, az Oszmán dinasztia ellenfele.

[73] A következőkben a várnai csata (1444) leírása (a magyar, lengyel stb. hadsereg veresége).

[74] A Gallipoli-félszigetet.

[75] Ti. a Balkánra.

[76] Dioniszpoli, valószínűleg Dymoteichan, amelyet a törökök többször elfoglaltak: 1326-ban, 1342-ben, valamint 1345-ben. – Vagy: Szózopolisz, Várnától délre (ma: Szozopol, Bulgária).

[77] Adrianopoli: Hadrianopolisz, magyarul Drinápoly (ma: Edirne, Töröko.). Az Oszmán birodalom európai részének fontos kereskedővárosa, ahol jelentős zsidó község volt.

[78] Ex. 14,13. (SchmHI)

[79] Varodin: (Nagy-) Várad.

[80] Asztrigon: Esztergom.

[81] Hegmon: görög *hégemón*, "hadvezér", "parancsnok". – Talán a váradi (Nagyvárad) és az egri püspökök értendők. Az esztergomi érsek nem vett részt a hadjáratban.

[82] Hunyadi János.

[83] Szó szerint: "megcsúszott a lába". Ps. 73,2. (SchmHI)

[84] Giuliano Cesarini bíboros, pápai legatus. A hadjáratot ő erőltette, ő vette rá Ulászló királyt, hogy megtörje a törökkel kötött "szegedi" békét.

tak, és megölték: teteme a föld vadainak és az egek madarainak prédájává vált.[85] Ő vette rá Ladiszlavot, hogy szegje meg a szövetséget, azzal érvelve, hogy a körülmetéletleneknek nem kell betartaniuk a más népekkel kötött esküjüket.

Amurat egy nagy oszlopot állított ott emlékül, és felírta rá mindazt, ami történt, és köszönetet mondott az Istennek. Még ma is ott vannak az elszáradt csontok a hitszegők intelmére. Amurat megparancsolta, hogy vegyék fejét Ladiszlav királynak, és jelként hordozzák körül egész Görögországban (*Jáván*). A törökök pedig nagyon örültek, és Amurat nem üldözte tovább a menekülőket.

MEGJEGYZÉS

Hunyadi János, aki 1441 eleje óta Erdély vajdája volt, a következő években több csatát vívott a törökökkel. 1441 nyarán Szerbiában győzelmet aratott fölöttük, 1442. március 18-án Erdélyben vereséget szenvedett (Szentimre),[86] néhány nap múlva (március 22) Gyulafehérvárnál ismét győzött, szeptember elején a Ialomița folyó mellett szintén, az év decemberében Bulgáriában aratott győzelmet, 1443 októberében újólag benyomult Szerbiába, és több csatában is megverte a szultán hadseregét (december 12: Zlatica; december 22: Melstica; 1443. január 2: Kunovica-hágó). A háborút II. Murád és Brankovics György követeinek Ulászló nevében kötött drinápolyi szerződése zárta le (1444. június 12), illetve az ezt megerősítő "szegedi", illetve nagyváradi török–magyar béke.

Murád szultán Hunyadi János "hosszú hadjárat"-a után jobbnak látta megakadályozni az ellene készülődő keresztény / keresztes hadjáratot, és felkérte vejét, Brankovicsot, hogy vegye rá Magyarországot a háborús tervek feladására.[87] Brankovics nagy birtokadományokkal megszerezte Hunyadi egyetértését, Ulászló nevében megkötötte a drinápolyi szerződést. I. Ulászló már korábban (1444. április 24) esküt tett Giuliano Cesarini bíboros, pápai legatusnak, hogy megindítja a hadjáratot, és javában folytak az előkészületek, amikor Brankovics tárgyalásainak eredményeképpen Ulászló Szegeden meghallgatta és elfogadta a szultán békeajánlatát (1444. augusztus 1), majd Nagyváradon megkötötték a török–magyar békét (144. augusztus 15). A béke tíz évre szólt, egy hónapig tartott. Szegeden Ulászló és Hunyadi esküt tettek Cesarininak, hogy folytatni fogják a hadjáratot (1444. augusztus 4), és a követ, akinek legfőbb célja a törökök visszaszorítása volt, erre az esküre hivatkozva semmisnek nyilvánította a békekötést, és rávette a királyt, hogy a magyar sereget elindítsa a szultán ellen (1444. szeptember 22).

Szkandir (Szkander) bég nem más, mint Iszkanderi / Skenderbeu, azaz Gjergj Kastrioti / Kasztriota György (1405–1468).[88] Az albán férfi a szultán udvarában nevelkedett. A Morava mezei csata során, amely csatáról itt szó van, megszökött a szultán hadseregéből, és fogságba esett, vagy átállt a keresztényekhez. Az albánok törökellenes harcának hőse, mintegy 15 éven át (1443–1468) harcolt a törökök ellen.

[85] Deut. 28,26; Jer. 7,33. (SchmHI – BV)

[86] Marosszentimre (Sîntimbru, Románia).

[87] Az eseményekhez lásd Engel Pál, "A szegedi eskü és a váradi béke. Adalék az 1444. év eseménytörténetéhez" (1984), in: H. Balázs Éva, Fügedi Erik & Maksay Ferenc, szerk., *Mályusz Elemér emlékkönyv: Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok* (Budapest, 1984), pp. 77–96; új lenyomatban in: uő, *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok* (Millenniumi magyar történelem) (Budapest: Osiris Kiadó, 2003), pp. 198–224 / "János Hunyadi and the Peace »of Szeged« (1444)", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 47 (1994), pp. 241–257.

[88] A személy azonossága kétséges. (KA)

Az itt részletesen elbeszélt eseményekhez lásd még David Ganz krónikáját.[89]
A várnai csata (1444. november 10) színes leírása magyar részről többek között Bonfininál olvasható.[90]

(5)
Mahomit háborúi
(p. 43a)

מלחמות מחמט
(דף 43א)

וישמע גיאורגיאו שר השירביאה אבי אמו (של מחמט) ויירא ויצר לו וילך אל מלך אונגאריאה לעזרה ולא שמע לו ויחר אליו עד מות.
וירא מחומיט כי הככבים ממסילותם נלחמו עם אויביו וכי נקרא מאנשי השירביאה ויאמר עת לעשות ויאסוף מחנהו ויהיו פקודיהם מאה וחמישים אלף וישם אל אונגאריאה פניו ויעבור ההרים וילך עד הנהר שאבה.
ויאסוף יואן החשמן אשר שלח האפיפיור גם הוא אנשי חיל מאשכנז ומביאומיה ומאונגריא כי דרוש דרש האח יואן קפישטרנו באזני עם הארץ וידור להם הגן עדן בשם האפיפיור ויאמינו לדבריו ויהיו פקודיהם ארבעים אלף.
גם הויבודה אסף חיל גם פרשים ויבואו לבילגראדו עיר קצה גבולם.
ומחומיט הקריב ויחן על בילגראדו אשר על שפת נהר דינוביאו וילחמו אליה ימים רבים.
ויכו חומותיה דבר יום ביומו גם אנשי העיר ושכיריה מלאו את ידם ויתחזק מאד, ויפילו חומותיה ויקרבו אליה ולא יכלו לה כי הצילוה אנשי העיר כאשר בהיות החומה.
ויחר למחומיט ויאמר אל תתנו לה יום ולילה. ויצו ויחלקו ביניהם החומות וילחמו עליה וימותו בעת ההיא עם רב.
ויהי לעת ערב ויקרבו גם מחומיט ואנשי משמרתו לראות אולי יתננה האלהים בידו ויורו המורים מעל החומה ויכוהו בידו הימנית ויחלש וישאוהו האהלה. ויחרד לבבם ויעלו מעל העיר ולא נלחמו עוד ויניחו האילים המנגחים כאשר הם וישובו אל המחנה. ויהי באישון הלילה ויסעו משם וילכו למסעותיהם אל ארץ יון. ומחומיט נדחף אל ביתו ויכנע בלבבו ולא דבר מיום ההוא והלאה גבוה גבוה כבראשונה כי נפשו מרה לו ובכל עת דברו מבילגראדו תעלה חמתו באפו.

És megtudta ezt Giorgio, Szirbia (ś/šyrby'h) fejedelme, (Mahomit[91]) anyjának apja, és nagyon megijedt, szorultságában Ungarija ('ng'ry'h) királyához fordult segítségért, de az nem hallgatott rá, ő pedig halálosan megharagudott emiatt.

[89] Alább, #116 (4–7).
[90] *Rerum Ungaricarum decades*, III, 6,215 skk.; magyar fordításban: Antonio Bonfini, *A magyar történelem tizedei*, fordította Kulcsár Péter (Budapest: Balassi Kiadó, 1995), p. 638 skk.
[91] Mahomit: II. Mohamed / Mehmed szultán.

Hadi jelenet: az ellenség (Amálék)

Látta Mahomit, hogy a csillagok a pályájukon az ellenségei ellen harcolnak,[92] és hogy Szerbia érte kiált, és azt mondta: "Itt az idő!"[93] Összegyűjtötte seregét, amelynek száma százötvenezer főt számlált, Magyarország felé vette az útját, átkelt a hegyeken, és elért a Száva (S'BH) folyóig.

És Joan (YV'N) érsek is,[94] akit a pápa küldött, katonákat toborzott Németországban (*Askenáz*), Csehországban (BY'VMYH) és Ungarijában ('VNGRY'). Azt hirdette ez a Joan Kapisztrano (YV'N QPYŚ/ŠṬRNV) szerzetes, az egyszerű emberek[95] előtt a pápa nevében, hogy a paradicsomba fognak kerülni, erre meg is esküdött, és elhitték a szavait. Összesen negyvenezren voltak.

A vojvoda (VYBVDH)[96] is katonákat gyűjtött, köztük lovasokat is, és Bilgradóig (BYLGR'DV), a határon fekvő városig jutottak.

Mahomit megközelítette Bilogradót (BYLVGR'DV), amely a Dinuvio (DYNVBY'V) folyó partján van, tábort vert, és sokáig próbálták bevenni a várost. Nap nap után ostromolták a várost, de lakói, és még a zsoldosai is,[97] fegyvert fogtak, és megerősítették állásaikat. Amikor a város falait lerombolták, a csata a romok fölött folytatódott, de mégsem tudták elfoglalni, mert a város lakói ugyanúgy megvédték, mint amikor még álltak a falak.

[92] Jud. 5,20. – Konstantinápoly elfoglalása (1453) magabiztossá tette a szultánt.

[93] Ps. 119,126. (SchmHI)

[94] Kapisztrán János (személyéhez lásd fentebb, #40, Bevezetés) mint inkvizitor érkezett Magyarországra (1455), itt azonban bekapcsolódott a törökök elleni hadjárat előkészületeibe. Nagy szerepe volt abban, hogy Hunyadi János össze tudta gyűjteni a Nándorfehérvárt (Belgrád) ostromló törökök elleni hadseregét.

[95] Szó szerint: "a föld népe".

[96] Ti. Hunyadi János.

[97] Jer. 46,21.

Mahomit nagyon megharagudott, és azt parancsolta, hogy se nappal, se éjjel ne szüneteltessék a támadást. Azt is megparancsolta, hogy osszák fel a falakat egymás között, és így ostromolják meg. Ekkor nagyon sokan elestek.

Egy este Mahomit és a szolgálatában álló emberek is csatába bocsátkoztak, hogy próbát tegyenek: talán az Isten a kezébe adja a várost, de a falon tartózkodó íjászok lőttek reá,[98] és megsebesítették a jobb karját, ettől elgyengült, és a sátorba kellett vinni. Ettől megremegett a szívük, felhagytak az ostrommal, otthagyták a faltörő kosokat, és visszatértek a táborba. Az éjszaka leple alatt felszedelőzködtek és visszatértek Görögországba (*Jáván*).[99] Mahomitet megalázottan vitték a házába, attól a naptól fogva nem beszélt olyan fennhéjázó módon, mint annak előtte, mert lelke keserűséggel telt meg, és valahányszor Bilgrado (BYLGR'DV) került szóba, igen nagy haragra gerjedt.

MEGJEGYZÉS

A történet a nándorfehérvári (Belgrád) csatáról szól (1456. július 4–22).

(6)

Az 1493. évi háború

(p. 49b)

המלחמה בשנת 1493

(דף 49ב)

וישלח באיאזיט בשנת 1493 את קאדון באשה שר צבאו קדמת אונגאריאה ועמו כשמונת אלפים איש רוכבים בסוסים, וילכו עד זאבאריאה ויבוזו את כל אשר מצאו.

ויהי חתת אלהים על יושבי הארץ ההיא ויראו יראה גדולה מאד. ויועדו שרי קרואציה ואישקלאבוניאה ואונגאריאה ויכרתו עליהם ברית. ויאספו אנשי חיל ויצאו לקראתו, וישוב קאדון אחור עד הר הדיאבלו אשר בין קרואציה ובין קורבאביאה. ויט אהלו שם ויערכו שם מלחמה על נהר מוראבה.

ויחלק קאדון את אנשיו לשלושה מחנות, ויערוך ישמעאל שר המחנה הראשון אתם מלחמה וינגפו מפניו וירדפם עד הנהר מוראבה ויפלו מן הצורים הגבוהים בברחם וימותו. וישוב ישמעאל ויערך עוד מלחמה אל המחנה השני ויפלו גם עליהם קארבילו ואיבודה מרעהו שר השני. ויכו הקונטי יואן טורקאטו לפי חרב וירד מעל הסוס להלחם ויכוהו וימות. וקאדון באשה נלחם במחנה האונגרי ויחרימם וינגפו מפניו. ויקחו את האדון באנו מקרואציה ואת בנו הרגו בחרב.

וימות ביום ההוא עם רב ומהתוגרמים לא מתו כי אם מתי מספר. ויבקשו במתים ויקחו את ראשי השרים וישלחום אל באיזאט תוגרמה. ויהי המתים במגפה ההיא כשבעת אלפי איש ויפלו כולם בשעה אחת.

[98] II. Sam. 11,20. (SchmHI)

[99] Nándorfehérvárt a törökök 1456. július 4 és 22 között ostromolták, sikertelenül.

1493-ban Bajazit (B'Y'ZYṬ)[100] Ungarija ('VNG'RY'H) ellen küldte Kadun basát (Q'DVN B'Š/ŠH) és seregét, s vele mintegy nyolcezer lovaskatonát. Elértek Zavarijáig (Z'B'RY'H),[101] és mindent, amit találtak, zsákmányként elvittek.

Az ország lakóira Isten rettegése szállt, igen nagyon féltek. Ekkor tanácsot tartottak Kroacija (QRV'CYH),[102] Iszklavónija ('YŚ/ŠQL'BVNY'H)[103] és Ungarija ('VNG'RY'H) vezérei, és szövetséget kötöttek. Sok katonát gyűjtöttek, és elébe mentek Kadunnak, aki meghátrált, és visszavonult a Diablo (DY'BLV) hegyig, amely Kroacija és Korbavija (QVRB'BY'H)[104] között van. Ott letáborozott, és csatarendbe állt a Morava (MVR'BH) folyónál.[105]

Kadun három részre osztotta a seregét, és Jismáél,[106] az első csapat vezére csatába szállt velük, csapást mért rájuk, és a Morava folyóig üldözte őket, ahol a magas sziklákról a mélységbe zuhanva szörnyethaltak. Jismáél, visszatérvén, a második sereggel is csatába ment, és megverte a másik fejedelem, Karbilo vojvoda (Q'RBYLV V'YBVDH) seregét is. És megverték Joan Torquato (YV'N ṬVRQ'ṬV) grófot (QVNṬY)[107] is, akit megsebesítettek, amikor leszállt a lováról, és azután meghalt. Kadun pasa a magyar sereggel is megütközött, megverte és megfutamította őket. Kroacija bánját (BN)[108] fogságba vitték, a fiát pedig megölték.

Azon a napon nagyon sokan meghaltak,[109] a törökök közül azonban csak kevesen vesztették életüket. Az elesettek között megkeresték a vezéreket, fejüket levágták, és elküldték Bajazitnak Törökországba (*Tógarma*). Az ütközetben mintegy hétezer ember esett el, mindannyian egy óra leforgása alatt.

MEGJEGYZÉS

A fenti szakaszban Jakub boszniai bég portyájáról van szó. A nevezetes török győzelem 1493. szeptember 9-én történt, az Udbina melletti Krbavánál.[110] Derencsényi Imre horvát bánra (1493) Jakub boszniai bég súlyos vereséget mért. Derencsényi fogságba esett, fiának fejét vették. Magyar krónikák ötezer főre teszik az elesettek számát. Az ütközet a horvát nemesség Mohácsa volt.

[100] Bajazid: II. Bajazid szultán (1483–1512).
[101] Zavarija: Sabaria / Savaria (Szombathely).
[102] Horvátország.
[103] Szlavónia, a Dráva–Száva-köz (ma Horvátország keleti része).
[104] Korbavija: Krbava.
[105] A Duna jobb parti mellékfolyója Szerbiában.
[106] Nyilván Iszmail bég.
[107] Count.
[108] Derencsényi Imréről van szó. (KA–PG)
[109] Num. 21,6. (SchmHI)
[110] Horváto.

(7)

Szelim menekülése Bajazit,[111] az apja elől (1511)

(p. 58b)

בריחת סלים מפני באיזאט אביו בשנת 1511

(דף 58ב)

ויצא סלים החוצה וילך אל עבר סירביאה מהלך 4 ימים וישב בסקאואקארה ויתחזק במקום ההוא. ויאמר לאסוף אנשי חיל להלחם באונגאריאה וישב שם ימים רבים. ויקח את כל הכסף המובא אל שער המלך מיון ומדאלמאציה ובוסניה ומסיריביאה ומבולגאריה ויתן אותו במשמר.

Szelim (SLYM)[112] kivonult a Szirbia (SYRBY'H) felé vezető átkelőhöz, amely négynapi járóföldre volt, megállt Szkavakarában (SQ'V'Q'RH), és megerősítette magát azon a helyen. Parancsba adta, hogy gyűjtsenek katonákat Ungarija ('VNG'RY'H) ellen, és hosszú időre berendezkedett. A Görögországból (*Jáván*), Dalmáciából (D'LM'CYH), Boszniából (BVSNYH), Szirbiából (SYRBY'H) és Bulgarijából (BVLG'RYH) a király kapujába[113] küldött pénzt elvette, és őrizetben tartotta.[114]

MEGJEGYZÉS

A tudósítás hátterében a törökök balkáni hadjárata áll. A török hadak Horvátországban, Cservivicánál nagy győzelmet arattak.

Magyarország és Lengyelország 1511 szeptemberében fegyverszünetet kötöttek az Oszmán birodalommal.

Szelim, mint tudjuk, erőszakkal szerezte meg apjától a trónt: Bajazidot megmérgezte, fivéreit minden gyermekükkel együtt megölette.

(8)

A törökök seregének fegyverkezése Szelim korában

(p. 63a)

חימוש חיל התורכים בימי סלים

(דף 63א)

ויאסוף סלים אנשי חיל וירבה לו גיניצארי, ויבא חרשים מאשכנז ומאונגאריאה ומצרפת ויתיכו את האילים המנגחים ויעלום בעגלות. וגם מהקטנים לשאת רוכבי הסוסים עשו לרוב. ויתן את שכרם ככל אשר שאלו.

[111] Bajazid.

[112] Szelim: I. Szelim szultán.

[113] Értsd: az udvarba, a királyi kincstárba.

[114] Értsd: biztonságba helyezte, magánál tartotta.

Szelim (SLYM) összegyűjtötte a katonákat, és megnövelte a janicsárok (GYNYC'RY) számát, mesterembereket hozatott Németországból (*Askenáz*), Ungarijából ('VNG'RY'H) és Franciaországból (*Carfat*), és ágyúkat[115] öntetett, ezeket szekereken vitték fel. Megnövelte a könnyűlovasság számát is. És annyi zsoldot adott nekik, amennyit csak kértek.

MEGJEGYZÉS

I. (Vad) Szelim szultán (1512–1520) katonai reformjai alapozták meg a török birodalom hadjáratainak sikerét fia, I. Szulejmán uralkodása alatt.

(9)

Belgrád eleste (1521)

(p. 70a)

נפילת בלגרד בשנת 1521

(דף 70א)

ויהי לתקופת השנה ויואל סולימאן להלחם בבילגראדו אשר בגבולי אונגאריאה. ושם כל כלי המלחמה אשר לקחו האונגרי מאמוראט וממחמיט אבותיו בבית פסיליהם.

וילך סולימאן עד סופיאה והאונגרי לא ידעו מאומה, וישב שם ימים אחדים. ולודביקו בן לאדיסלאו מלך לאונגאריאה בעת ההיא. והוא נער ויאכלו שריו את כל אשר לו ולא עצר כח ויתמהמו לבא בעזרתו. וילך סולימאן ויחן על בילגראדו ויכה חומותיה ימים רבים. וילחמו וילכדוה אליה ביד חזקה ב-20 יום לחודש אוגוסט בשנת 1521. ויפלו רבים חללים ארצה במלחמה ההיא, ואת כל עם הארץ הגלה סולימאן וישם בתוכה משמר וישוב אל ארצו.

Egy év múltán történt, hogy Szolimán (SVLYM'N)[116] elhatározta, megostromolja Bilgradót (BYLGR'DV), amely Ungarija ('VNG'RY'H) határán fekszik, és ott volt, faragott bálványaik házában,[117] minden hadieszköz, amelyet a magyarok ('VNGRY) elvettek az atyáitól, Amurattól[118] és Mahomittől (MHMYṬ).[119]

Szolimán (SVLYM'N) úgy jutott el Szófiáig (SVPY'H), hogy a magyarok ('VNGRY) nem tudtak semmit a jöveteléről, és néhány napig ott tartózkodott. Ungarijában ('VNG'RY'H) abban az időben Ludviko (LVDBYQV)[120] uralkodott, Ladiszlav (L'DYSL'V)[121] fia, aki fiatal volt, és nem bírt erővel,[122] fejedelmei pedig mindenét felették, és vonakodtak a segítségére menni. Szolimán (SVLYM'N) letáborozott a város[123] mellett, és sokáig ostromolta a falait. Az 1521. év

[115] Szó szerint: "öklelő kosokat". Dan. 8,4.
[116] Szolimán: I. Szulejmán szultán.
[117] Értsd: egy (keresztény) templomban.
[118] II. Murád szultán.
[119] II. Mohamed / Mehmed szultán.
[120] II. Lajos.
[121] II. (Jagello) Ulászló magyar király (1490–1516).
[122] II. Chron. 13,20.
[123] Ti. Nándorfehérvár / Belgrád.

augusztus hó 20-án[124] nagy erőkkel megvívták és elfoglalták a várost. Ebben a háborúban sokan elestek, és Szolimán (SVLYM'N) a város egész lakosságát száműzte, saját őrségét helyezte oda, majd visszatért az országába.

MEGJEGYZÉS

A történet Nándorfehérvár török ostromát és elfoglalását beszéli el. Az eseményekhez lásd még fentebb, #67 (5–6).

(10)

Szörény (SVRNY) eleste (1524)

(p. 72b)

נפילת סורני בשנת 1524

(דף 72ב)

וישלח סולימאן שרי צבאותיו בגבול אונגאריאה ויבוזו ביזה רבה. ויצורו אל זירינו המצודה אשר על שפת הנהר דיניביאו וילכדוה וישימו בתוכה משמר. גם מעבר לנהר בנה סולימאן מצודה בצורה מאד וישבו בה התוגרמים עד היום הזה.

Szolimán (SVLYM'N) Ungarija ('VNG'RY'H) határára küldte a hadvezéreit, és azok nagy zsákmányt szereztek. A Dinivio (DYNYBY')[125] partján fekvő Zirino (ZYRYNV)[126] erődjét szorongatták, majd elfoglalták, és őrséget helyeztek el benne. Szolimán a folyó túlpartján is épített egy igen biztonságos erődöt,[127] a mai napig is törökök (*tógarmim*) tartózkodnak benne.

MEGJEGYZÉS

Szörény várát a törökök 1524 szeptemberében foglalták el.

(11)

A mohácsi csata (1526)

(p. 75b)

הקרב על מוהץ' שנת 1526

(דף 75ב)

ויהי בשנת 1526 ויאסוף סולטן סולייאמן אנשי חיל וילך לאונגאריאה בעם כבד וביד חזקה.

ולא נחשבו האונגארי למאומה בימים ההם, כי לא שת לאדיסלאו המלך את לבו למלחמה, ולא ניסו בימי לודביקו להלחם ויגבה לבם ולא הועיל.

[124] Így, a keresztény naptár szerint. – A dátum helyesen: augusztus 29.
[125] Duna.
[126] Zirino: Szörény / Szörényvár.
[127] Ez nyilván a török szokás szerint épített ellenvár volt.

ויאסור לודביקו המלך את רכבו ואת עמו לקח עמו. ויהיו פקודיהם ארבעה ועשרים אלף. וילכו למינציאו אשר על שפת הנהר דנוביאו ויחנו שם על המים. ויחפז לודביקו להלחם בטרם בא הוואיבודה מטראנשילוואניה עם אנשי הצבא אשר אתו, כי הסית אותו פאולו טומוריאו הגמון קולוצינסי כומר האן פראנצישקו, כי נכסף להלחם עם התוגרמים בעת ההיא בהיותם בין בודה ובין בילגראדו.

וישאו עיניהם ויראו והנה המחנה הראשון אשר לסוליימאן בא ואין כושל במחניו. ויהיו פקודיהם עשרים אלף פרשים כולם אחוזי חרב מלומדי מלחמה וירוצו בשדה ויתחלקו לארבעה ראשים. חמשת אלפים ירוצו עד הצהרים וחמשת אלפים חליפות עד בא השמש וחמשת אלפים עד חצי הלילה וחמשת אלפים עד אור היום. ולא נתנו לאונגארי מנוח כל היום ויקיצו האונגארי מפניהם. ולא יכלו לשתות ממימי הנהר אשר על שמאלם. ויחפרו להם בורות לשאוב מים להשקות את העדה ואת בעירם.

ושולטאן סוליימאן הקריב ויהיו פקודיהם מאתים אלף פרשים ואיש רגלי ויטו אהליהם מנגד. ויערוך פאולו טומוריאו אשר על פיהו ישק המלך את אנשי הצבא ואת האילים המנגחים, ואת האנשים אשר לא נסו להלחם הניח לשמור העגלות והכלים ויתחזקו שם. ואת המלך שם בתוך המחנה השני. ואלף פרשים מלומדי מלחמה הניח שם לעוזרו ולשומרו.

ויהי ב-29 לחודש אוגושטו ויבואו התוגרמים ויתנו אש באילים המנגחים פעמים ולא מת ממחנה האונגרי עד אחד, כי עברו אבני האילים עליהם ותעבורנה את המחנה. וגם האונגארי נתנו אש באילים ויפלו מהתוגרמים עם רב ויקרבו התוגרמים ויערכו שם מלחמה ויפלו רבים חללים ארצה. וילכו התוגרמים להלחם בשומרי הכלים וישלח שם פאולו טומוריאו את אלף הפרשים אשר שם על המלך למשמר.

וינגף חיל האונגארי מפני התוגרמים ואת פאולו טומוריאו ואת הגמון אסטריגוניאה ווארדינו ושרים רבים ונכבדים מטראנסילווניאה הכו התוגרמים לפי חרב ביום ההוא. וירא לודביקו המלך כי כלתה גם אליו הרעה וינס מפניהם ויפול בטיט היון תחת הסוס ולא היה לו מושיע וימות. והאשכנזים והבוהמים הוכו לפי חרב ביום ההוא.

והסוסים הנשארים ברחו לנפשם לא הביטו אחריהם כי יראו פן תדבקם הרעה. ויאמר סוליימאן בעת ההיא מאתים אלף איש האנשים אשר ברגלי העם הזה ואיך מלאם לבם להלחם עמדי.

ותהי חתת אלהים על יושבי בודה, ויצאו מהעיר וינוסו לנפשם. ויהודים נשארו בתוך העיר ויזעקו אל ה' וישמע מהיכלו קולם.

וסוליימאן לא ידע מאומה ויקרב העירה. ויצאו אליו ראשי העדה ויתנפלו לפני רגליו ויתנו העיר בידו ויבא העירה. ולבני ישראל לא חרץ איש את לשונו ולא לוקח מכל אשר להם משרוך נעל ביום ההוא. וישם סוליימאן עינו עליהם וישלחם באניות אל ארצו וישבו שם עד היום הזה. ושני צלמי הנחושת אשר עשה חרש חכם למלך מאטיאו לקח סוליימן וישלחם אל קושטאנטינופולי עיר מלכותו. וישם אותם ברחוב העיר.

וישם סוליימאן בבודה משמר ויחזקיה וישוב אל ארצו. וגם את פיאטרה וארדינו ושירימיאה לקח בשנה ההיא.

1526-ban történt, hogy Szulejmán (SVLYYM'N) szultán összegyűjtötte a katonáit, és nagy néppel és erős kézzel[128] Ungarija ('VNG'RY'H) ellen vonult.

Azokban az időkben a magyarok ('VNG'RY) semmit nem számítottak, mert Ladiszlau (L'DYSL'V)[129] nem törődött a háborúval, és Ludviko (LVDBYQV)[130] idejében sem szereztek harci tapasztalatot, de nem vált javukra az sem, hogy elbizakodottak voltak.

Ludviko befogatta harci szekerét,[131] és magával vitte (hadi)népét.[132] Összesen huszonnégyezren voltak. A Danuvia (DNVBY') folyó partján lévő Minciáig (MYNCY')[133] mentek, és tábort ütöttek a víz mellett. Ludviko sietett harcolni, még mielőtt a vojvoda (VV'YBVDH)[134] megérkezett volna Transzilvaniából (ṬR'NŚ/ŠYLVV'NYH)[135] a vele lévő sereg embereivel, mert Paolo Tomorio (P'VLV ṬVMVRY'V),[136] a kolocinszi (QVLVCYNSY)[137] érsek (*hegmon*), Huan ferences[138] pap (*komer* H'N / *huan franciszko*) erre ösztökélte,[139] mert azt akarta, hogy a törökökkel (*tógarmim*) abban az időben ütközzenek meg, amikor Buda (BVDH) és Bilgrado (BLGR'DV) között vannak.

Egyszer csak felpillantván meglátták[140] közeledni Szulejmán első seregét, és a seregben nem volt egyetlen botladozó[141] sem. Szám szerint húszezer lovas, mindannyian kardot viseltek,[142] háborúra jól kiképzettek voltak, szertefutottak a mezőn,[143] és négy csoportra váltak. Ötezer harcolt délig, további ötezer váltotta fel őket naplementéig, és ötezer éjfélig, a maradék ötezer pedig napkeltéig harcolt.[144] Egész nap nem hagytak időt a magyaroknak ('VNG'RY) a pihenésre, és azoknak (éjjel is) ébren kellett lenniük miattuk. És nem tudtak a tőlük balra lévő folyóból[145] vizet hozni, kutakat ástak maguknak, hogy vizet merjenek, és megitathassák a sereget és az állatokat.

Szulejmán szultán pedig kétszázezer lovassal és gyalogossal közeledett,[146] és szemközt letáborozott. Paolo Tomorio, akinek a szavát a király követte,[147] csatarendbe állította a ka-

[128] Num. 20,20. (SchmHI)

[129] II. Ulászló.

[130] II. Lajos.

[131] Értsd: fegyvert fogott / hadba szállt.

[132] Ex. 14,6. (SchmHI)

[133] Mohács.

[134] Szapolyai János (Johannes de Zapolya) erdélyi vajda (1510–1526), I. János magyar király (1526–1540).

[135] Erdély.

[136] Tomori Pál (1475 k.–1526), 1520-tól Ferenc-rendi (obszerváns minorita) szerzetes, 1523-tól kalocsai érsek. Az úgynevezett "alsó (déli) részek" főkapitánya (1523–1526), a mohácsi csatában a magyar sereg fővezére.

[137] Kolocinsz: Kalocsa.

[138] "Szent Ferenc-rendi". – A szerző talán összetéveszti a nándorfehérvári és a mohácsi csatát, és esetleg Kapisztrán Jánosra gondol (lásd fentebb, #40).

[139] Korábban Tomori levelekben sürgette a királyt, hogy készüljön fel a törökök elleni harcra: "(...) Isten segítségével le fogja győzni az ellenséget, ha siet, de ha nem, nem tudom, mi mást várhatnánk, mint az ország veszedelmét" stb. Mohácsnál az adott időpontban valójában ellenezte az ütközetet, de engedelmeskedett a királyi haditanács határozatának.

[140] Gen. 37,25.

[141] Jes. 5,27; Ps. 105,37. – Értsd: fáradt, kimerült.

[142] Cant. 3,8. (SchmHI)

[143] Értsd: megtöltötték a csatateret.

[144] A csata, amelyet a magyarok tüzérsége reggel kezdett, valójában kora délután, mintegy két óra alatt dőlt el.

[145] Ti. a Duna jobb partjáról.

[146] A török hadsereg létszáma valójában összesen mintegy 75 000 fő lehetett, jóllehet az egykorú magyar források is több százezer emberről beszélnek.

[147] Gen. 41,40. (SchmHI)

tonákat és a nehézágyúkat, azokat pedig, akik nem vonultak ki a harcra, hátrahagyta, hogy a szekereket és az eszközöket őrizzék. A királyt (Tomori) a második csapatba helyezte,[148] és ezer képzett lovaskatonát hagyott az őrizetére és segítésére.[149]

Augusztus hó 29-én a törökök (*tógarmim*) néhányszor tüzet nyitottak a nagy ágyúkkal, de senki nem halt meg a magyar ('VNGRY) táborban, mert az ágyúgolyók átrepültek felettük, túl a táborhelyükön. A magyarok ('VN'GRY) is tüzeltek a nagy ágyúikkal, és a törökök közül nagyon sokan elestek. Erre a törökök közelebb jöttek, és csatába bocsátkoztak. Nagyon sokan elestek. A törökök a fegyverek őrzőire támadtak, és Paolo Tomorio odaküldte azt az ezer lovast, akit a király őrzésére állított.

A magyar sereg vereséget szenvedett a töröktől, Paolo Tomoriót, Esztrigonija ('ṢTRYGVNY'H)[150] érsekét[151] és a váradi (VV'R'DYNV)[152] (püspököt),[153] valamint sok transzilvaniai (ṬR'NSYLVVNY'H)[154] fejedelmet és előkelőséget kardélre hánytak azon a napon.

Látta Ludviko, a király, hogy rá sem várhat jobb sors,[155] menekülésre vette, és a mocsárban[156] a lova alá esett, nem volt senki a segítségére, és meghalt. A németeket és a cseheket[157] is kardélre hányták azon a napon. A megmaradt lovasok életüket mentve menekültek, hátra sem néztek, mert féltek, hogy utoléri őket a veszedelem. Akkor azt mondta Szulejmán:

"Kétszázezer gyalogossal szemben hogyan vehették a bátorságot, hogy harcba szálljanak velem?"

Buda (BVDH) lakosaira az Istentől való félelem szállt, és elhagyták a várost, hogy mentsék az életüket.[158] De a zsidók a városban maradtak, és az Örökkévalóhoz kiáltottak, és Ő lakóhelyén meghallotta a hangjukat.

Szulejmán azonban semmit nem tudott erről, és a város felé közeledett. A gyülekezet[159] vezetői kimentek eléje, a lába elé borultak, a várost a kezére adták,[160] ő pedig bevonult a városba. Azon a napon Izráel fiaira senki nem öltötte ki a nyelvét,[161] semmit nem vettek el abból, ami az övék, még egy sarukötő zsinórt sem.[162] Szulejmánnak gondja volt rájuk, és

[148] A magyar hadsereg két táborra tagolódott, maga a király a törököktől távolabb lévő ("második") táborban tartózkodott. Közvetlenül a csatát megelőző napokban vita folyt arról, hogy a király hol helyezkedjék el, s végül a második ("helytálló") oszlopban kapott helyet.

[149] A második csatasor, amelyben a király is állt, körülbelül ezer vértes lovasból állt.

[150] Esztergom.

[151] Szalkai László esztergomi érsek, fő- és titkos kancellár, az ország prímása (1524–1526).

[152] Nagyvárad.

[153] Perényi Ferenc, sr., váradi püspök, Bihar vármegye örökös ispánja (1514–1526).

[154] Erdély.

[155] Esth. 7,7. (BV)

[156] Valójában egy közeli patak (Csele-patak) mocsaras medrében.

[157] Ti. a magyar sereg oldalán többek között cseh, morva, német, sziléziai stb. segédcsapatok, illetve zsoldosok (*landsknecht*) is részt vettek a mohácsi csatában.

[158] Amikor a török hadsereg, néhány nappal a mohácsi csata után, Budához érkezett (szeptember 12), a várost jóformán üresen találta.

[159] Ti. a zsidó község.

[160] Lásd még alább, #186 (Szambari).

[161] Ex. 11,7. (SchmHI)

[162] Gen. 14,23. (SchmHI) – Értsd: a város zsidó lakóival szemben nem követtek el atrocitásokat.

hajókon az országába vitette őket,[163] ott élnek mind a mai napig. És azt a két[164] bronzszobrot, amelyet egy kiváló mesterember[165] Matiu (MTYV) királynak[166] készített,[167] Szulejmán fogta, és Kosztantinopoliba (QVŚ/ŠṬNṬYNVPVLY), királyi székhelyére vitette, és a város terén[168] állíttatta fel.

Szulejmán helyőrséget hagyott Budán (BVDH), megerősítette a várost, és visszatért országába. Abban az évben[169] foglalta el Piatra Varadinót (PYṬRH VRDYNV)[170] és Szerémiát (Ś/ŠYRYMYY)[171] is.

MEGJEGYZÉS

A mohácsi csata (1526. augusztus 29)[172] körülményeit leíró magyar, nyugat-európai és török tudósítások mellett a héber források[173] adataiban nincs lényeges új elem. Egyetlen kivétel talán a budai zsidókkal foglalkozó mondat az itt idézett szakaszban. Eszerint a várost a zsidó község képviselői adták volna Szulejmán szultán kezére.

Egy kortárs humanista, a Habsburgok szolgálatában álló diplomata, Johannes Cuspinianus (Spiessheimer) (1473–1529) ezt írta: "A zsidók, akik nagy számban éltek Budán, életükért és szabadságukért hősiesen védték magukat."[174]

Szulejmán két héttel a mohácsi csata után vonult be Budára (szeptember 11), és a hónap végéig tartózkodott a városban. Szulejmán szultán hivatalos naplója szerint: "(...) az életét megunt király (!) ezerféle alázatos könyörgés kíséretében a padisah trónjának zsámolyához küldte a vár kulcsait." Kemálpasazáde is azt állítja *Mohács-náme* című könyvében, hogy a város vezetői adták át a törököknek Buda kulcsait.

Amint a falak mögé zárkózottak meglátták a Nilusként özönlő óriási lovasságot: mint a vesztőhelyre hurcolt foglyok, eget rázó kiabálással kegyelemért könyörögtek, és a vár kulcsait (...) kihozván, egy okos vezetőnek szavaira hallgatva az engedelmesség és hódolat útjára tértek.[175]

Akárkit ért is Szulejmán a "király", illetve Kemálpasazáde az "okos vezető" alatt: biztosan nem a budai zsidókra utal. Egy török hivatalnok történetíró, Ferdi úr (*efendi*), arról beszél, hogy a Budán maradt zsidók megadták magukat.

[163] Ezt megerősíti I. Szulejmán szultán hivatalos naplójának bejegyzése *zil-hidzse* hó 14. napjáról (1526. szeptember 21, szombat): "A Budán lakó zsidókat hajókra vitték elszállítani."

[164] Török forrás szerint: három.

[165] A traui dalmát János mester.

[166] I. (Hunyadi) Mátyás magyar király (1458–1490).

[167] Az elvitt szobrok: Apollo és Hercules szobrai. – Török forrás szerint: egy király és két fia.

[168] Isztambulban, az *At meidani*-nak nevezett téren. A szobrok 1536-ban egy isztambuli lázadás során elpusztultak.

[169] De még a mohácsi csata előtt.

[170] Pétervárad, Újvidékkel átellenben, a Duna jobb partján. Ma a város (Novi Sad) része.

[171] Szerémia: a Szerémség (a Duna–Száva-köz keleti része, Szerbia).

[172] Magának a csatának a történetét kritikailag elemzi Szakály Ferenc, *A mohácsi csata* (Sorsdöntő történelmi napok) (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981[3]). A történeti háttérhez lásd Kubinyi András, "A mohácsi csata és előzményei", *Századok*, 104 (1981), pp. 66–107.

[173] Lásd még alább, #124 (5) és #186.

[174] *Oratio protreptica* (1527); idézi Kiss Károly & Katona Tamás, szerk., *Mohács emlékezete* (Budapest: Panoráma, 1987[3]), p. 148.

[175] Idézi Kiss Károly & Katona Tamás, szerk., *Mohács emlékezete* (Budapest: Panoráma, 1987[3]), p. 53.

Budun várában (...) a feslett erkölcsű hitetlenek közül a szegényeken és a zsidókon kívül senki nem maradt. Mikor a Napként ragyogó (török) zászlók e város térségére vetették fényüket, az említett zsidók, halotti leplet akasztva nyakukba, elébe jöttek a győzelmes hadseregnek, s a föld porához dörzsölve arcukat, kegyelemért esedeztek. Alázatos kérelmük a meghallgattatás helyére jutván, személyük és vagyonuk számára kegyelmet nyertek, s az említett zsidók, akik 2 000 családnál nagyobb számmal voltak, az iszlám országába küldettek hajókon.[176]

A Ferdi által említett "halotti lepel" a zsidókon nyilván *kittel*. A budai zsidók egyedül aligha tehettek mást, mint hogy megadják magukat a győztesnek. A kulcsok átadása, még ha metaforikus értelemben vesszük is, alighanem csak legenda, amelyet nem zsidó források nem erősítenek meg, és amely nyilván a török uralom alá került zsidók körében alakulhatott ki: presztizsüket érdemeik hangoztatása révén szerették volna növelni.[177] A lélekszám nem lehet egészen eltúlzott: több nem zsidó forrás is ennyire vagy még többre teszi az elhurcolt zsidók számát.

IRODALOM

Szulejmán magyarországi hadjáratainak egyéb forrásai stb.

(Újabb gyűjtemények)

• Thúry József, *Török történetírók*, I–II (Török–magyarkori történelmi emlékek, II: Írók) (Budapest: M. Tud. Akadémia, 1893–1896).

• Thúry József & Kiss Gábor, *Török hadak Magyarországon, 1526–1566. Kortárs török történetírók naplórészletei* (Budapest: Panoráma, 1984).

• Kiss Károly & Katona Tamás, szerk., *Mohács emlékezete. A mohácsi csatára vonatkozó legfontosabb magyar, nyugati és török források. A csatahely régészeti feltárásának eredményei* (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1987³).

(12)

Bécs ostromának kimenetele (1529)

(p. 84a)

תוצאות המצור על וינה בשנת 1529

(דף 84א)

ותשאר גם העיר פוסוניאה אחריו ובתוכה כשלושת אלפי איש בוהמיים ותהי לצנינים בצדי ספינותיו בעת ההיא. ויהי בבואן מלאות אילי הנחושת וישליכו מהן במצולות הנהר ומהן לקחו ותהי לתוגרמים לפוקה.

ויחלקו את העם לשלשה ראשים וילכו לדרכם. המחנה הראשון הלך דרך אסטריגונה, והשני דרך בושניה והשלישי דרך גארנינו. וישוב אל ארצם. ויכרות סוליימאן עם הואיבודה יואניס שר הטראנסלואני ברית וישיבוהו על כנו ותשקוט הארץ.

[176] Ferdi, "A törvényhozó Szulejmán szultán története", in: Thúry József, *Török történetírók*, II (Török–magyarkori történelmi emlékek, II: Írók) (Budapest: M. Tud. Akadémia, 1896), pp. 42–111, kül. p. 71.

[177] Lásd még alább, #186, Megjegyzés: Buda kulcsai.

Poszonija (PVSVNY'H)[178] városa is mögötte maradt, benne mintegy háromezer csehvel (BVHMYYM). (A város) abban az időben[179] tüskévé lett a hajói oldalában,[180] mert amikor megrakva jöttek, a rézágyúk a folyó mélyére küldték őket, néhányat elsüllyesztettek, néhányat elfoglaltak, és így akadályt állítottak a törökök (*tógarmim*) elé.[181]

Három csoportra osztották a népet,[182] és útjukra mentek. Az első csapat Esztrigona ('ṢṬRYGVNH)[183] felé vette az útját, a második a Bosznia (BVŚ/ŠNYH), a harmadik pedig a Garnino (G'RNYNV) felé vezető útra tért, és visszatértek országukba. Szulejmán békét kötött Joannisz (YV'NYS) vojvodával (V'YBVDH), a transzilvani (ṬR'NSLV'NY) fejedelemmel,[184] visszahelyezték a tisztségébe, és az ország elcsendesedett.

MEGJEGYZÉS

Az eseményekhez lásd még alább, #116 (21), #124 (9).

(13)

A császár találkozása testvéreivel (1530)

(p. 85a)

פגישת הקיסר עם אחיו 1530

(דף 85א)

ויסע הקיסר ממנטובה, וילך לאשכנז וישב בריגנשבורק ימים אחדים. וילכו שמה גם אחיו פרדיננדו מלך אונגאריאה ואחותם מרים אשת המלך הראשון אשר נטבע בברחו מפני התוגרמים וישתחוו לו ויקראו איש לרעהו לשלום. ויבוא האוהלה וינחמם וידבר על לבם ויאמר אליהם אל תיראו, וישמחו יחדיו בעת ההיא, שמה המתיקו סוד נועדו לב יחדיו על התוגר אשר נלחם באונגאריאה בימים ההם.

A császár[185] útra kelt Mantovából (MNṬVBH) Németország (*Askenáz*) felé, és néhány napra megszállt Regenszburkban (RYGNŚ/ŠBVRQ). Oda mentek a testvérei is: Ferdinando (PRDYNNDV), Ungarija ('VNG'RY'H) királya,[186] és a nővérük is, Mirjam,[187] a felesége annak az előző királynak, aki a törökök (*tógarmim*) elől menekülve vízbe fúlt. Kifejezték hódolatukat, és köszön-

[178] Pozsony.

[179] Ti. 1529 szeptemberében.

[180] Num. 33,55. (SchmHI – BV) – Értsd: Pozsony állandó gondot jelentett Szulejmán hadserege számára.

[181] I. Sam. 25,31. (SchmHI)

[182] Ti. az ostrom után.

[183] Esztergom.

[184] Szapolyai János. – A békét, tulajdonképpen hűbéresi szerződést, valójában 1528. február végén kötötték meg.

[185] Ti. V. Károly német-római császár. (PG).

[186] I. (Habsburg) Ferdinánd, Magyarország és Csehország királya (1526–1564), később német-római császár is (1556–1564).

[187] Mirjam: Habsburg Mária (1505–1558), Mária királyné, V. Károly német-római császár (1520–1556) és I. Ferdinánd magyar és cseh király (1526–, illetve 1527–1564), német-római császár (1556–1664) testvére, II. Lajos magyar király özvegye, később Németalföld helytartója (1531–1555). – Németalföldön Magyarországi Máriának nevezték. (PG)

tötték egymást. Betértek a sátorba, és (a császár)[188] vigasztalni kezdte őket, a lelkükre beszélt, hogy ne féljenek, és azt mondta: "Ne féljetek!",[189] és ekkor együtt örvendtek,[190] és igen kedélyesen tanácskoztak[191] a török (*tógar*) felől, aki abban az időben Ungarijában ('VNG'RY'H) háborúzott.

(14)

Szulejmán csatái (1532/1533)

(pp. 89b–90a)

מערכות סולייאמן בשנת 1533/1532

(דף 89ב–90א)

(...) ויבואו לאנדרינופולי ב-24 לחודש מאי בשמחה וטוב לבב וישבו שם 9 ימים. שמה דברו עם מלאכי פרדינאנדו מלך אונגאריאה ויכבודם מאד וישובו אל ארצם.

ויסעו מסופיאה וילכו דרך שלשת ימים עד ניצו הגיעו וישבו שם ימים אחדים. ויאמר לסולייאמן הנה הואיבודה מטראנשילבאניה בא אליך. וישלח לקראתו את זינזינו באשה ושרים רבים ונכבדים ואלפים פרשים ויכבדוהו מאד. ויבא הואיבודה וישתחו לסולייאמן ארצה ויברכהו וילך מאתו בשלום. ויסעו מניצו וילכו עד טוש אשר אצל בילגראדו ויחנו שם.

ויבא סולייאמן אל בילגראדו ב-24 לחודש יוניאו ויקבלוהו בשמחה ודמות שערים עשו ברחובות קריה. וישמח כל עם הארץ מאד. ויסעו כל אנשי הצבא וילכו קדמת בודה. וגם איברהים באשה הלך אחריהם ושלשים אלף פרשים עמו. אחריהם נסע המלך והשרים והעם אשר אתו וילכו גם הם לבודה. ויחנו שם וישלח המלך ביום השני לחדש יוליו את אליאודנטי גאלזאאה אל מלך פולוניאה לכרות עמו ברית, כי שמע את שמע הקיסר קארלו, ולא נעשה עוד דבר.

גם אל טארטאריאה שלח להשכיר שלשים אלף פרשים ולא אבו שמוע. ומספר אנשי החיל אשר הוליך סולייאמן עמו שלש מאות אלף איש ושלשים אלף נושא סבל עובדי האדמה. וגם מכל לשונות הערלים הלכו אתו כשמונת אלפים איש ובתוכם ארבע מאות איטלקיים כלם אנשים ויאהבם מאד.

וישמע הקיסר וילך לראטיסבונה. ויאסוף גם חיל פרשים באיטליאה ואשכנז. וילך דרך הנהר דינוביאו באניות עד לינץ וישב שם ימים אחדים. ויסע משם וילך דרך הנהר אל ויאנה טרם בואם וידבר עם אחיו מלך אונגאריאה וילך גם שמה אנטוניו ליווא ושאר שרי החיל ויתחזקו שם. וישמע סולייאמן את שמע הקיסר וכי נאספו עמים רבים בויאנה וינחם וישוב אחור ויתן אל ויאנה עורף ולא פנים.

[188] Ti. V. Károly.
[189] Gen. 50,21. (SchmHI)
[190] Ps. 48,5. (SchmHI)
[191] Ps. 55,15. (SchmHI)

ויהי בהיותם בטירה נובה ויאמר מיקאלוגילי באשה אל המלך ילך נא עבדך בארצות הערלים האלה לשלול שלל ויאמר אליו לך בשלום וילך האיש וחמשה עשר אלף פרשים עמו וירוצו עד לינץ אשר מעבר לויאנה וישחיתו כל חלקה טובה. ויהי בשובם ויצאו אליהם כאלפים פרשים אונגארי וקרואטי וארבעת אלפים אשכנזים וארבע מאות ספרדים שופכי סוללות ויסגרו להם הדרך. ויפלו עליהם הספרדים ראשונה ויערכו אתם מלחמה ויפלו מאה ספרדים וחמש מאות אשכנזים בעת ההיא ארצה.

ותטוש המלחמה ויירא מיקאלוגילי ויבחר מאתים פרשים ויאמר אל אנשי המלחמה חזקו ואמצו על תערצו מפניהם כי נתנם האלהים בידינו ואני ואנשי נלכה מעבר הנהר ונשובה ונקחם בתוך ונלחמה עליהם פנים ואחור. ויעבור את הנהר וינוס מפניהם וישב אל המחנה. וילחמו הנשארים עד בא השמש ויפלו רבים חללים ארצה ורבים נתפשו ביום ההוא. וישב סוליימאן תוגרמה כי לא יכול לשבת מפני הקרח הנורא אשר בארץ הצפון ולשמע את שמע קורון ופאטרס.

(...) Május (*máj*) hó 24-én Adrinopoliba ('DRYNVPVLY)[192] érkeztek,[193] örömmel és vidám szívvel,[194] és 9 napig tartózkodtak ott. Itt tárgyaltak Ferdinandónak, Ungarija ('VNG'RY'H) királyának követeivel, akiket igen nagy megtiszteltetésben részesítettek, mielőtt azok visszatértek országukba.

Szófiából (SVPY'H) továbbmenve három nap múlva Nicóba (NYCV)[195] érkeztek, s ott néhány napig időztek. Szulejmánnak bejelentették, hogy íme, az Transzilvania (*Transzilvanija*) vojvodája (V'YBVDH)[196] eljön hozzá.[197] Eléje küldte Zinzino (ZYNZYNV) basát (B'Ś/ŠH),[198] sok tisztttel és előkelőséggel, valamint több ezer lovaskatonával, és igen megtisztelően bántak vele. Amikor a vojvoda Szulejmán elé érkezett, meghajtotta magát előtte, és áldást kért reá, és békében távozott tőle.[199] Nicóból (NYCV) továbbmentek, és a Bilgrado (BYLGR'DV) melletti Tusba (TVŚ/Š) érkeztek, ott tábort vertek.

Szulejmán június (*junio*) hó 24-én érkezett Bilgradóba, ott nagy örömmel fogadták, a város utcáit kapufélékkel díszítették.[200] Az egész nép nagyon örült. Majd a katonák továbbindultak, és Buda (BVDH) irányában mentek. Ibrahim basa[201] is utánuk ment harmincezer lovaskatonával. Utánuk ment a király, a vezérek és a vele lévő nép, ők is Budára (BVDH) tartottak. Ott letáboroztak, és július (*julio*) hó 2-án a király Aliodanti Galzaát ('LY'VDNY G'LZ"H)[202] következtként küldte Polonija (PVLVNY'H) királyához, hogy kössön vele szövetséget, mert hallotta Karlo (Q'RLV) császár hírét, és még nem történt semmi.

[192] Drinápoly (Edirne).
[193] Ti. a török hadak.
[194] Deut. 28,47.
[195] Nico: Nikopolisz / Nikápoly.
[196] Ti. Szapolyai János. (PG)
[197] Szó szerint: "eljött hozzád".
[198] Szinán pasa.
[199] Gen. 26,31. (SchmHI)
[200] Értsd: diadalkapukat állítottak a tiszteletükre.
[201] Ibrahim pasa (1494–1536), nagyvezir (1523–1536), ruméliai beglerbég, I. Szulejmán szultán barátja és befolyásos tanácsadója. (PG)
[202] Galeazzo.

Tartarijába (ṭ'RṬ'RY'H)[203] is küldött, hogy adjanak bérbe[204] harmincezer lovaskatonát, de nem akartak hallgatni reá. A Szulejmánnal érkezett sereg száma pedig háromszázezer férfi és harmincezer teherhordó földműves volt.[205] Minden körülmetéletlen népből[206] voltak emberei, mintegy nyolcezren, köztük négyszáz olasz (V'ṬLQYYM), mind férfiak,[207] akiket nagyon szeretett.

Meghallotta ezt a császár, és Ratiszbonába (R'ṬYSBVNH)[208] ment. Ő is lovas sereget gyűjtött Itáliában ('ṬLY'H) és Németországban (*Askenáz*), és a Dinuvján (DYNVBY'H) hajóval Lincig (LYNC)[209] utazott, és néhány napot töltött ott. Majd a folyón továbbhaladt Vienáig (VY'NH), mielőtt odaért, testvérével,[210] Ungarija ('VNG'RY'H) királyával tárgyalt, és odament Antonio Livva ('NṬVNYV LYVV') és a sereg többi vezére is, és megerősítették magukat. Szulejmán hírét vette a császárnak, és hogy nagyon sok nép gyűlt össze Vienában (VY'NH), otthagyta őket, és visszafordult, hátat fordított Vienának (VY'NH).

Amikor Tira Novában (ṬYRH NVBH)[211] voltak, Mikalogili (MYQ'LVGYLY) basa[212] azt mondta a királynak:

"Hadd menjen el a te szolgád a körülmetéletlenek országaiba, zsákmányt ejteni."

A szultán azt válaszolta:

"Menj nyugodtan."

A férfi tizenötezer lovaskatonával lerohanta a Vienán túl lévő Lincet (LYNC), és elpusztította legjobb részeit. Visszafele rájuk támadt több ezer ungari ('VNG'RY) és horvát (QRV'ṬY) lovaskatona, valamint négyezer német (*askenázim*) és négyszáz spanyol (*szefárdim*) sáncásó, akik elzárták előlük az utat. Először a spanyolok támadtak rájuk, és csatába kezdtek, száz spanyol és ötszáz német esett el közülük.

Amikor alábbhagyott a csata, Mikalogili megijedt, kétszáz lovaskatonát kijelölt, és azt mondta nekik.

"Legyetek bátrak és erősek, ne ijedjetek meg tőlük,[213] mert az Isten a kezünkbe adta őket. Én és a velem lévő férfiak a folyó túloldalára megyünk, visszafordulunk, és így szemből és hátulról egyszerre fogjuk megtámadni őket."

És átkelt a folyón, elfutott előlük, és visszatért a táborba. És akik ott maradtak, naplementéig harcoltak, sokan meghaltak vagy fogságba estek azon a napon. Szulejmán visszatért Törökországba (*Tógarma*), mert a szörnyű hideg miatt, amely az északi országban volt, nem maradhatott tovább, s mert hírét vette annak, ami Koronban (QVRVN)[214] és Patraszban (P'ṬRS)[215] történt.

[203] A krimi tatárokhoz. (EP)
[204] Értsd: zsoldosként.
[205] A létszámot illetően, persze, a szokásos túlzással van dolgunk. (PG)
[206] Szó szerint: "nyelvből".
[207] Értsd: vitézek.
[208] Ratisbona / Regensburg.
[209] Linz.
[210] I. Ferdinánd.
[211] Tira nova: Tirnova / Trnovo (Bulgária).
[212] Mikaloglu / Mihály begogli / Mihály Begovics / Kaszan basa.
[213] Deut. 31,6. (SchmHI – BV)
[214] Ma: Koróni, a Peloponnészosz nyugati tengerpartjánál (Görögo.).
[215] Patrasz (Görögo.). Gyakran folyt háború a birtoklásáért, 1532–1534 között Velence és a Habsburg birodalom, valamint a törökök között.

MEGJEGYZÉS

A szakasz az 1532/1533. évi török–osztrák hadakozások történetét mondja el.

Mikaloglu pasa / Kaszon vajda linzi rablóportyája csúfos vereséggel végződött: mintegy 15 000 török veszett oda, neki magának is fejét vették.

(15)
Csata az 1537. évben
(p. 107a)

קרב בשנת 1537
(דף 107א)

גם לאונגאריאה שלח סוליימאן אנשי חיל ויצא שר צבא פרדינאנדו לקראתם ביד חזקה ויזורו התוגרמים אחור וירדוף אחריהם קאצייאניר שר הצבא כארבעים מיל. ויעבור את הנהר עם האילים המנגחים, ויאמרו התוגרמים זה עת לשחוק כי נתנם האלהים בידינו ויתנו ראש וישבו אחור וינוסו הערלים מפניהם ויניחו את האילים המנגחים ויתנו עורף ולא פנים. שתו קובעת כוס חמת ה' כי בא עת פקודתם ויפלו לפני אויביהם בחרב.

Ungarijába ('VNG'RY'H) is katonákat küldött Szulejmán, és Ferdinando hadvezére nagy sereggel ment elébe, és a törökök (*tógarmim*) meghátráltak, Kacianir (Q'CYY'NYR) hadvezér pedig mintegy negyven mérföldnyire (*mil*)[216] üldözte őket. Átkelt a folyón[217] az ágyúkkal, a törökök erre azt gondolták:

"Itt az ideje az örömnek,[218] mert Isten a kezünkbe adta őket."

Megfordultak, és a körülmetéletlenek menekülni kezdtek előlük, hátrahagyták az ágyúikat, és fejvesztve menekültek. Kiitták az Örökkévaló haragjának poharát,[219] eljött a számonkérésük ideje,[220] és ellenségeik előtt kard által elhullottak.

MEGJEGYZÉS

Hans Katzianer (1490–1538), két ízben is (1527–1529 és 1537–1538) I. Ferdinánd király magyarországi csapatainak főhadparancsnoka volt, Szapolyai és a törökök ellen. A garai[221] ütközet 1537. október 9-én volt, és a keresztény csapatok hatalmas vereségét hozta. Katzianer már a csata előtt elmenekült / megszökött.

[216] 40 mérföld = ca. 60 km.
[217] Ti. a Dráván.
[218] Qoh. 3,4. (SchmHI)
[219] Jes. 51,17 stb.
[220] Jer. 8,12 stb.
[221] Ma: Gorjani, Horváto.

(16)

Az 1541. évi események

(p. 115a)

אירועים בשנת 1541

(דף 115א)

וימת הואיבודה אשר כרת ברית את סולייאמאן ותשאר אשתו אחריו ובנה הקטן. ויעל עליהם פרדינאנדו אח הקיסר ביד חזקה. וגם על בודה נלחם פרדינאנדו אח הקיסר בשנה ההיא. וישלחו אל סולייאמאן לאמר עלה הכורת עלינו ביד רמה ואנחנו וגם אדמתינו עבדים אליך כל הימים אליך משפט המלוכה.

וישמע סולייאמאן וירק את חניכיו וילך לקראתו וישובו הערלים אחור בחרפה. ויהי לימים עוד ויקרבו שתי המחנות כמטחוי קשת ויערכו שם מלחמה ויפלו מהערלים כעשרים אלף איש חללים ארצה במגפה ההיא והנשארים אחור נזורו. וישובו אל ארצם בחרפה.

ויושב התוגר מאנשיו בבודה והמלחמה שקטה. ותשק הטראנשילבני על פי אשת הואיבודה יואן ועל פי גיאורגיו אחיו הכומר עד יגדל הילד, ויהיו עבדים לסולייאמאן מגישים אליו מנחה.

A vojvoda (v'YBVDH),[222] aki Szolimánnal szövetséget kötött, meghalt,[223] maga után hagyva a feleségét[224] és kiskorú fiát.[225] Ferdinando, a császár testvére pedig nagy sereggel[226] támadta meg őket. Abban az évben Budáért (BVDH) is csatázott Ferdinando, a császár testvére.[227] Erre Szolimánhoz küldtek a következőkkel:

"Az ellenség (hatalmas erővel) jött ellenünk,[228] mi magunk és a földünk örökké fog szolgálni téged, tiéd a királyi hatalom."[229]

Amint Szolimán ezt meghallotta, felfegyverezte harcosait,[230] eléje[231] ment a csatába, és a körülmetéletlenek megszégyenülve hátráltak meg előtte. Nem sokkal azután a két tábor nyíllövésnyi távolságra[232] került egymástól, és a körülmetéletlenek közül mintegy húszezer ember esett el abban a csatában. A többiek elmenekültek, és megszégyenülve tértek vissza hazájukba.

[222] Ti. Szapolyai János.

[223] Szapolyai János halála 1540. július 17 (vagy 21/22) napjára esett.

[224] Felesége: Jagello Izabella királyné.

[225] Fia: (Szapolyai) János Zsigmond, a későbbi II. János magyar király (1540–1571) és erdélyi fejedelem (1556–1571). Néhány nappal apja halála előtt született.

[226] Szó szerint: "erős kézzel".

[227] Budát Leonhard Freiherr von Vels, jr. (1497–1545), I. Ferdinánd király magyarországi főhadparancsnoka, 1540 október–novemberében ostromolta, Wilhelm Freiherr von Roggendorf (1481–1541), a magyarországi királyi csapatok főkapitánya pedig 1541 nyarán vezette a királyi hadakat a város ellen; mindkét ostrom sikertelen volt. (PG)

[228] Jes. 14,8 nyomán. (BV)

[229] Szó szerint: "a királyság törvénye / joga". I. Sam. 10,25.

[230] Gen. 14,14. (SchmHI)

[231] Ti. I. Ferdinánd elé.

[232] Gen. 21,16. (SchmHI)

A török katonái egy részét Budán (BVDH) hagyta, a háború pedig elcsendesült. A transzilvaniai (*transzilvani*)[233] pedig a Joan (YV'N) vojvoda[234] feleségének, és testvérének, Giorgio (GY'VRGYV) papnak (*komer*)[235] a szava szerint cselekedett, amíg a gyermek[236] fel nem nőtt. Szulejmánt szolgálták, és ajándékot vittek neki.

MEGJEGYZÉS

Szulejmán 1541. augusztus 29-én – napra pontosan 15 évvel a mohácsi csata után – foglalta el Budát, egyetlen ágyúlövés vagy komolyabb harc nélkül, tulajdonképpen csellel. Magához hívta Pest melletti táborába Izabella királynét, csecsemő fiával és főembereivel együtt, és közben katonái lefegyverezték a várőrséget.

Alig fél évtizeddel az után, hogy Szulejmán elfoglalta Budát, és a várost az első magyarországi tartomány (vilajet) központjává tette, a vár területén élő zsidók nevét egy török adó-összeírás örökítette meg.[237]

(17)

Csata Budáért (1542)

(p. 117a)

הקרב על בודה 1542

(דף 117א)

בשנת 1542 שלח סוליימאן צבאותיו אל עבר בודה להיות לאנשיו לעזרה. וגם פרדינאנדו וערי אשכנז מלאו את ידם ויצאו לקראתם ביד חזקה. וישלחו אליו מאיטליאה מלחים יורדי הים להלחם עמם באניות על הנהר דנוביאו, פן יתנו לתוגרמים אשר בבודה צידה. ולא עשו מאומה כי באו אנשי התוגר העירה טרם בואם. וישימו בתוכה בר ולחם ומזון לרוב ושבעת אלפים תוגרמים וגמלים כאשר אותה נפשם.

ויחר לערלים מאד ולא עשו האשכנזים מאומה בשנה ההיא וישובו אחור בחרפה כי הפליאו התוגרמים להעזר ויחזקו חומותיה ויהי שומעם בכל הארץ.

1542-ben Szulejmán seregeket küldött Budára (BVDH), hogy segítséget nyújtson embereinek. Ferdinando és Németország (*Askenáz*) városai is felfegyverkeztek, és nagy sereggel eléjük mentek. Itáliából ('YṬLY'H) pedig tengerészeket küldtek hozzá, hogy ütközzenek meg hajóval a Danuvián (DNVBY'), hogy ne tudjanak a Budán lévő törököknek (*tógarmim*) utánpótlást szállítani a folyón. De semmit nem tettek, mert a török (*tógar*) emberei náluk korábban értek a városba, és nagyon sok gabonát és élelmiszert gyűjtöttek oda, és hétezer törököt, annyi tevével, amennyit csak akartak.

[233] Ti. Szapolyai János.

[234] Szapolyai János.

[235] Giorgio pap: Fráter / Utissenius / Utiešenić / Martinuzzi György (1482–1551) Szent Pál-rendi (pálos) szerzetes, Szapolyai János legfőbb tanácsosa, 1534-től váradi püspök, majd pedig II. János király helyett kormányzó (1541–1551).

[236] Ti. János Zsigmond / II. János király.

[237] Káldy-Nagy Gyula, "A budai zsidók négy törökkori összeírása", in: Scheiber Sándor, szerk., *Magyar-zsidó oklevéltár*, XVI (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1974), pp. 7–10, kül. p. 7 sk., no. 1. Az 1546. évi összeírást az ennek alapján készült 1559. évi összeírás tartotta fenn, amely jegyzék feltünteti az időközben bekövetkezett változásokat. Számos név mellett szerepel a "megszökött" megjegyzés.

Nagyon bosszúsak voltak a körülmetéletlenek, és a németek (*askenázim*) abban az évben nem tettek semmit, szégyenben vonultak vissza, mert a törököknek sikerült segítséghez jutniuk, és megerősítették a város falait, hírük betöltötte a földet.

MEGJEGYZÉS

A birodalmi hadjáratra Buda és Pest visszaszerzése érdekében 1542. szeptember–októberében került sor, Joachim brandenburgi őrgróf vezetésével; a próbálkozás teljes kudarcot vallott.

(18)

Pest ostroma (1542)

(p. 118b)

הקרב על פשט 1542

(דף 118ב)

בימים ההם וחיל פרדינאנדו צרים על פיסטה אשר אצל בודה מעבר הנהר ובתוכה התוגרמים. ויפילו גורלות לאמור מי יצא לראשונה להלחם עליה. ויפול הגורל על האשכנזים והאונגרי וילחמו עליה ביד חזקה ולא עשו מאומה. וישובו הנשארים בחרפה אל המחנה כי התחזקו התוגרמים וילחמו אתם בחצים ובקשת וימת מהם עם רב.

ויקרבו האיטלקים גם הם העירה ויעלו חומותיה בתוך העיר ודלתותיה פתחו ויפלו עליהם התוגרמים וילחמו אתם באילים ובחצים ובחרבות ובמקל יד וברומח הכום ויכתום עד חרמה וינוסו הנשארים החוצה כי ה׳ חרפם ולא נתן להם כח לעמוד מפני זדון התוגרמים בעת ההיא.

ולא הלכו האשכנזים לעזרם ויפלו חללים ארצה כעמיר אחרי הקוצר ואין מאסף. וישובו הנשארים לאיטאליאה ויהי מספרם מעט מעט לא כביר כי יד אלוה נגעה בם. גם אנשי הצבא רוכבי הרכש אשר שלח סוליימאן נלחמו בפרשי פרדינאנדו ביום ההוא להקל המלחמה מעל העיר. ויפלו רבים חללים ארצה בעת ההיא ונשארים שבו לאהליהם כי עיפה נפשם להורגים ויעלו הערלים מעל העיר וישובו אחור בחרפה ותשקוט הארץ.

Abban az időben Ferdinando serege a Budával (BVDH) átellenben fekvő, a folyó túloldalán lévő Pisztát (PYSṬH),[238] amely a török kezén volt, ostrom alá vette.[239] Sorsot vetettek, hogy ki legyen az, aki elsőként bocsátkozik csatába érte. A sors a németekre (*askenázim*) és a magyarokra (ʾVNGRY) esett, nagy sereggel ostromolták, de eredménytelenül. Akik életben maradtak, megszégyenülve tértek vissza a táborba, mert a törökök (*tógarmim*) állták a támadást, íjjal és nyíllal küzdöttek velük, és nagyon sokan meghaltak.

Erre az itáliaiak (ʾYṬLQYM) is a városhoz mentek, a falakon át bejutottak a városba, kinyitották a kapukat, és a törökök rájuk vetették magukat, ágyúval, nyíllal, karddal, buzogánnyal

[238] Pest.

[239] Pest ostroma: szeptember 28–október 8.

(*makkal jad*) és lándzsával[240] harcoltak ellenük, és teljes vereséget mértek rájuk.[241] Akik megmenekültek, elfutottak a városból, mert az Örökkévaló megszégyenítette őket, és nem adott erőt nekik, hogy megállják a helyüket, és mert a törökök elszántsága nagy volt.

A németek (*askenázim*) pedig nem mentek a segítségükre, és elhullottak, mint aratás után a kalász,[242] amelyet nincs, aki összeszedjen. A maradék visszatért Itáliába (ʾYṬʾLYʾH), számuk azonban igen kicsi volt, mert az Örökkévaló keze lesújtott rájuk. Aznap a Szulejmán által küldött lovaskatonák is összecsaptak Ferdinando lovasaival, hogy könnyítsenek a város helyzetén. Sokan elestek akkor, a megmaradtak pedig visszatértek sátraikba, mert lelkük belefáradt a gyilkolásba.[243] A körülmetéletlenek elvonultak a város alól, szégyenben meghátráltak, és az ország elcsendesedett.

MEGJEGYZÉS

Joachim brandenburgi őrgróf ostroma az előző szakaszban leírt hadjárat része volt.

(19)
[Esztergom és Székesfehérvár ostroma] (1543)
(p. 121a)

המשך הקרבות בשנת 1543
(דף 121א)

בשנה ההיא בלכת סוליימאן להלחם בויאנה נלחום נלחם באיסטריגונה ותבא העיר במצור וישפכו עליה סוללות ויכו חומותיה ותבקע העיר ויכו כל זכורה לפי חרב. וגם מהתוגרמים נפלו רבים ארצה במלחמה ההיא.

וישוב ויעבור לאלבה ריאל וילחם גם עליה ולא היה לה מושיע. ויעשו גם שמה כאשר עשו באיסטריגונה. רק מהנשים והטף השאירו עוללות כי חמל עליהם. אלבה ריאל עיר ואם באונגאריאה לפנים ובה יתנו כתר המלוכה בראשם ביום המשח אותו. ותפול כהיום ביד אויב כי לא שלם עונם עד הנה. אל דעות ה׳ ולו נתכנו עלילות.

Abban az évben, amikor Szulejmán Viena (VYʾNH) ellen indult, Isztrigonát (ʾYSRYGVNH)[244] is ostrom alá vette, sáncot hányt körülötte,[245] lerontotta a falait, és a város elesett.[246] Minden férfit kardélre hánytak benne. Abban a csatában a törökök (*tógarmim*) közül is sokan elestek.

Majd visszafordult, és Alba Rial (ʾLBH RYʾL)[247] ellen ment, azt is elfoglalta,[248] nem volt menekvés a város számára. Ott is azt tették, amit Isztrigonában (ʾYSRYGVNH). Csak néhány

[240] Ez. 39,9. (SchmHI)
[241] Num. 14,45. (SchmHI)
[242] Jer. 9,21.
[243] Jer. 4,31. (SchmHI)
[244] Esztergom.
[245] II. Sam. 20,15. (SchmHI)
[246] Augusztus 10-én.
[247] Alba Regia / Székesfehérvár.
[248] Szeptember 3-án.

nőt és gyermeket hagyták életben, mert megszánták őket. Azelőtt Alba Rial (ʾLBH RYʾL) volt a királyi város, ott tették a királyok fejére a koronát, amikor fölkenték őket. A város ekkor került az ellenség kezére, mert korábban még nem teljesedtek be a bűneik. "Mert mindentudó Isten az Örökkévaló, és ő ítéli meg a tetteket."[249]

MEGJEGYZÉS

Szulejmán szultán hatodik hadjárata során elfoglalta Esztergomot (augusztus 10) és Székesfehérvárt (augusztus 31).

(20)
Események Transzilvaniában (1551)
(pp. 136a–b)

ארועים בטרנסילבניה בשנת 1551
(דף 136א–ב)

וימרוד גיאורגיו הכומר את הואיבודה מטראנסילבניה בתוגר בימים ההם, ויהיו דבריו עם פרדינאנדו את הקיסר. ויחר לסולייאמאן מאד וירק את חניכיו וילך שמה ביד חזקה, ויפלו הטראנסילבני לפניו חללים ארצה בעת ההיא.

ויוסיפו עוד אנשי התוגר להלחם בטראנסילבני. ויואן באטישטה קאשטאלדו על הצבא בעת ההיא. ויערוך אתם מלחמה בחדש תשרי ויפלו רבים מהתוגרמים חללים ארצה. ויהפך לבב הכומר גיאורגיו אל התוגרמים, ויודע הדבר וילכו אליו הקאשטאלדו ושרי הצבא בטח, ויורידוהו בדם שאולה.

Azokban a napokban Giorgio (GYʾVRGYV) pap (*komer*),[250] a transzilvaniai (ṬRʾNSYLBNYH) vojvoda (*ha*-VʾYBVDH)[251] fivére,[252] fellázadt a török (*tógar*) ellen, és Ferdinandóval,[253] a császár[254] testvérével kezdett tárgyalásba. Szulejmán nagy haragra gerjedt, felfegyverkezett, és nagy erővel vonult oda,[255] és az erdélyi(ek) (ṬRʾNSYLBNY) holtan estek a földre.

És a török (*tógar*) emberei folytatták az erdélyi (ṬRʾNSYLBNY)[256] elleni harcot.

Abban az időben Juan Batiszta Kasztaldo (YVʾN BʾṬYŚ/ŠṬYH QʾŚ/ŠṬʾLDV)[257] volt a sereg vezére, aki csatába szállt velük *tisri* havában,[258] és sok törököt elejtett. És Giorgio pap szíve visszafordult a törökökhöz (*tógarmim*), s amikor kitudódott a dolog, Kasztaldo és a sereg vezérei felkeresték, és halálba küldték.

[249] I. Sam. 2,3. (SchmHI)
[250] Fráter György.
[251] Szapolyai János.
[252] Tévedés (!), talán a *Fráter* név félreértésével.
[253] I. Ferdinánd tiroli főherceg
[254] V. Károly német-római császár.
[255] Ezekben az eseményekben a szultán személyesen nem vett részt.
[256] Ti. Fráter György.
[257] Gianbattista Castaldo királyi főhadparancsnok (1551–1553).
[258] Szeptember–október.

MEGJEGYZÉS

Fráter György 1551 februárjában tárgyalásokat kezdett I. Ferdinánd főherceg megbízottjaival Erdély átadásáról. Gianbattista Castaldo (1500–1562) tábornok, zsoldosvezér (*condottieri*) és Ferdinánd más megbízottai június elején Kolozsvárra érkeztek. Frátert Ferdinánd kinevezte Erdély kormányzójává. Fráter és Castaldo megostromolták Lippa várát,[259] Uluman / Uléma pasa török védőseregének Fráter – Castaldo akarata ellenére – szabad elvonulást engedélyezett (november 28). Nem sokkal később[260] Castaldo megbízásából Sforza Pallavicini emberei meggyilkolták.

(21)

Az 1552. évi háborúk

(p. 137b, p. 140b)

מלחמות שנת 1552

(דף 137ב, 140ב)

ויאסוף עוד סוליימאן אנשי חיל להלחם באונגאריאה וילכו עד סופיאה העיר וישבו שם עד חודש האביב.

(...)

בימים ההם נלחום נלחם סוליימאן בטראנסילבאניה אשר בארץ אונגאריאה ויפחדו הנוצרים מאד. וילך יואן באטישטה קאשטאלדו לקראתם וכשמנה אלפים איש אתו. וירא כי לא יכול ויסר אל אחת מערי הארץ ההיא ויתחזק שם. וילכו שמה צבאות סוליימאן וישפכו עליה סוללה ויצורו עליו ימים רבים. וילך ספורצה פאלאוויסין להצילו מידם וכחמשת אלפים איש איטלקיים עמו מלבד האונגארי רוכבי הרכש אשר היו אתו כאלפים איש. ולא היה להם צידה. ויוגד לתוגרמים ויעלו קצתם מעל יואן באטישטה ויבואו לקראתם ביד חזקה.

ויהי בתשעה לחדש אוגושטו וישאו הנוצרים את עיניהם והנה תוגרמים באים. וייראו האנשים מאד ויחגרו כלי מלחמתם. והתוגר הקריב וילחמו האונגרי עם המחנה הראשון כל הבוקר ביד חזקה. וישאו עיניהם ויראו והנה המחנה השני נוסע לקראתם, ויחרדו האונגארי מאד ויתנו עורף וינוסו לנפשם. אז הלמו עקבי סוס מדהרות דהרות אביריהם וילחמו עם האיטלקים ויחלישום לפי חרב. ויפלו מהנוצרים כארבעת אלפים איש ארצה ונשארים נלכדו בשחיתותם. וגם השר ספורצה ושרים רבים ונכבדים נלכדו בעת ההיא. גם מהתוגרמים נפלו רבים חללים ארצה במלחמה ההיא. וישובו התוגרמים מדלוק אחריהם וישוסו את מחניהם.

ויצא יואן באטישטה קאסטאלדי בסור מעליו התוגרמה החוצה, ויך בנשארים סביבותיו צריו מכה רבה ויעזוב העיר כאשר היא וילך לנפשו. ויהי רוב הטראנסילבניה לתוגרמים עד היום.

יוסף הכהן, ספר דברי הימים למלכי צרפת ומלכי בית אוטומאן התוגר (אמסטרדם תצ"ג).

[259] A Maros bal partján (Románia).

[260] 1551. december 17-én, alvinci kastélyában.

Szulejmán ismét sereget gyűjtött, hogy Ungarija ('VNG'RY'H) ellen vonuljon. Szófia (SVPY'H) városáig ment, és *aviv* haváig[261] ott maradtak.

(...)

Azokban az időkben Szulejmán az Ungarija ('VNG'RY'H) területén lévő Erdély (ṬR'NSYLBNYH) ellen is háborúba ment, és a keresztényeket (*nocrim*) nagy félelem töltötte el. Juan Batiszta Kasztaldo mintegy nyolcezer emberrel[262] eléjük ment.[263] De látta, hogy nem bír el velük, és letért egy városba, ahol megerősítette magát. Szulejmán serege pedig odament, körülsáncolták a várost,[264] és hosszú időn át ostromolták. Szforca Palaviszin (SPVRCH P'L'VVYSYN)[265] valami ötezer itáliai ('YṬLQYYM) katonával és magyar ('VNG'RY) lovasokkal, akik kétezren lehettek, a város megsegítésére sietett. De nem volt élelmiszerük, és ezt megtudták a törökök (*tógarmim*). Néhányan közülük otthagyták Juan Batisztát, és a felmentő sereg elé mentek.

Augusztus hó 9-én a keresztények (*nocrim*) észrevették, hogy jönnek a törökök (*tógarmim*). Nagyon megijedtek, és felkötötték fegyvereiket. A török (*tógar*) közeledett, és a magyar ('VNGRY) megütközött az elősereggel, egész reggel harcoltak. Felpillantottak, és íme, feléjük tart a második csapat, ettől a magyarok nagyon megijedtek, és hátat fordítva menekültek, hogy életüket mentsék. "Hogy csattogtak a lovak patái, amikor a vágtató csődöreik száguldoztak!"[266] Megütköztek az itáliaiakkal ('YṬLQYYM),[267] és nagyon meggyengítették őket. A keresztények közül elesett négyezer férfi, a többiek fogságba estek, romlottságuk miatt. Sforza fejedelem, és sok vezér is, fogságba esett. Abban a háborúban sokan elestek a törökök (*tógarmim*) közül is. A törökök pedig felhagytak az üldözésükkel, és kifosztották a táborukat.

Amikor aztán a török (*Tógarma*) eltávozott, Juan Batiszta Kasztaldo (YV'N B'ṬYŚ/ŠṬYH Q'Ś/ŠṬ'LDV) kitört a városból, a körülötte maradt szorongatóira nagy csapást mért, magára hagyta a várost, és elmenekült. Erdély (ṬR'NSYLBNYH) nagyobb része pedig a törökök kezére került, mind a mai napig.

• Joszéf ha-Kohén, *Divrei ha-jamim le-malkhei Carfat u-malkhei Beit Ottoman ha-Tógar* (Amszterdam: Defusz Propesz, 1733), i. h.

= Kohn Sámuel, *Héber kutforrások* (1881), pp. 86–98, no. XIX, A, 1–19.

MEGJEGYZÉS

Az 1552. évi erdélyi és magyarországi hadjáratban maga Szulejmán nem vett részt. A harcokat[268] egymástól jobbára függetlenül Szokollu Mehmed ruméliai beglerbég, Kara Ahmed (Ahmat

[261] Értsd: tavaszig.

[262] Ez és a következők fiktiv számok.

[263] Az eseménysor leírásában több tévedés van.

[264] Temesvár török ostromáról van szó.

[265] Sforza / Sforcia Pallavicini tábornok (Friuli), győri kapitány, az osztrák csapatok parancsnoka.

[266] Jud. 5,22.

[267] A palásti csatáról van szó. Lásd alább, Megjegyzés.

[268] Magyar oldalról az események legrészletesebb, közel egykorú forrása Forgách Ferenc (1530/1535–1577), egy időben erdélyi kancellár annalisztikus munkája: *De statu rei publicae Hungaricae* (...) *commentarii* ("Emlékirat Magyarország állapotáról..."), magyar fordításban (Borzsák István) in: Kulcsár Péter, szerk., *Humanista történetírók* (Magyar Remekírók) (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977), pp. 567–1039, az 1552. évről kül. II. könyv, p. 595 skk. Önállóan is: Forgách Ferenc, *Emlékirat Magyarország állapotáról* stb. (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982).

/ Amhat) pasa, alvezir, a szultán sógora és Khádim Ali budai pasa irányították, az első kettő Erdélyben és az Alföldön, az utóbbi pedig Magyarország Budához közeli területein harcolt. A török csapatok számos várat bevettek. Kara Ahmed – több mint egy hónapnyi ostrom ostrom után – július 27-én elfoglalta Temesvárt. Castaldo zsoldoshadserege több kérés ellenére egész idő alatt nem avatkozott közbe, a tábornok Nagyszebenben várakozott. A palásti (Hont vármegye) csatában (augusztus 9–10) Khádim Ali szétverte a keresztény csapatokat. A törökök a hadjárat után felállították a temesközi vilajetet.

(22)[269]

Ferdinánd megerősíti Bécset (1556)

(p. 30)

פירדינאנדו מחזק את ויאנה (1556)

(עמ' 30)

ויירא פירדינאנדו מלך אונגאריאה פן ילחם בו שוליימן התוגר. ויחזק את ויאנה וישם בתוכה משמר.

És félt Ferdinando (PYRDYN'NDV),[270] Ungaria ('VNG'RY'H) királya, hogy a török (*tógar*) Szulejmán háborúzni fog ellene. És megerősítette Vienát (VY'NH), és őrséget helyezett oda.

MEGJEGYZÉS

A török hadsereg a drinápolyi béke (1547) öt éves időszakának elteltével, 1552 után újabb hadműveleteket indított Nyugat-Magyarország területén. Végső célja Bécs elfoglalása volt.

(23)

Ferdinánd Károly császár utódja lesz (1558)

(p. 49)

פירדינאנדו ירש את הקיסר קארלו

(עמ' 49)

ויהי כי זקן קארלו הקיסר, וירא מנוחה כי טוב, ויתן את משרת הקיסרות אל פרדינאנדו אחיו מלך אונגאריאה, וישמעו אליו עמים.

És történt, ahogy megöregedett Karlo (Q'RLV), a császár,[271] és látta, hogy jó a pihenés, a császárság feladatát átadta Ferdinandónak, testvérének, Ungaria ('VNG'RY'H) királyának, és a népek az ő szavára hallgattak.

[269] Az alább következő három szemelvényt (22–24) héberből fordította Komoróczy Szonja Ráhel.

[270] I. Ferdinánd.

[271] V. Károly.

MEGJEGYZÉS
V. Károly testvére, I. Ferdinánd magyar király 1556-ban foglalta el a német-római császárság trónját.

(24)
A törökök elfoglalják Tatát (1558)
(p. 51)

התוגרמים כבשו את תאתא
(עמ' 51)

ויהי ביום החמישי לחודש יוניאו ויסגיר אחד מעבדי פירדינאנדו מלך אונגאריאה את העיר תאתא אשר באונגאריאה אל עבדי שוליימן התוגר. ויבואו התוגרמים העירה וירימו נס על החומה ויעלצו מאד. ויסגר הבליעל ההוא ביד עבדי אדוניו וישא כלימתו.

יוסף הכהן, ספר דברי הימים למלכי צרפת ומלכי בית אוטומאן התוגר, חלק ג' (ירושלם תשט"ו).

És történt junio havának ötödik napján,[272] hogy Ferdinando, Ungaria ('VNG'RY'H) királyának egyik szolgálója kiadta Tata (T'T') városát, amely Ungariában ('VNG'RY'H) található, a török Szulejmán szolgálóinak. És a törökök bejöttek a városba, és a falra kitűzték a zászlót, és nagyon örvendtek. És azt a gonosz embert (*Belijaal*) kiadták ura szolgáinak, és kivégezték.

• Joszéf ha-Kohén, *Divrei ha-jamim le-malkhei Carfat u-malkhei Beit Ottoman ha-Tógar*, III, ed. David A. Gross (Jerusalem: Moszad Bialik, 1955), i. h.

MEGJEGYZÉS
Tatát és a környék más várait Hamza bég 1557-ben foglalta el.

[272] 1558. június 5.

106

Joszéf ha-Kohén

MAGYARORSZÁG ÉS AZ ITT ÉLŐ ZSIDÓK *A SIRALOM VÖLGYE* CÍMŰ KÖNYVÉBEN

A XVI. század második fele

יוסף הכהן

ידיעות על הונגריה ועל יהודיה מתוך הספר "עמק הבכא"

מחצית השניה של המאה ה-טז

Joszéf ha-Kohén éveken át folyamatosan írta *A siralom völgye* című könyvét, de a munkát 1575-ben lezárta. Valaki, akinek neve nem maradt fenn, a munkát utóbb kiegészítette egészen 1605-ig. Az alább közölt szemelvények közül a (3–5) ennek az ismeretlen szerzőnek a tollából valók. A könyvnek már az első nyomtatott kiadása feltünteti, hogy a kézirat mely pontig Joszéf ha-Kohén és melytől az ismeretlen szerző munkája.

KIADÁS

- Joszéf ha-Kohén, *Emek habaca. Historia persecutionum Judeorum comprehendens periodum ab anno p. Ch. n. LXX usque MDLXXV*, ed. Meir Letteris (Wien: J. P. Sollinger's Witwe, 1852) (Samuel D. Luzzato jegyzeteivel).
- Joszéf ha-Kohén, *Émek ha-bakha*, ed. Meir Letteris (Krakau: v. Faust's Buchhandlung, 1895).
- Joszéf ha-Kohén, *Émek ha-bakha*, ed. David A. Gross (Jerusalem: Moszad Bialik, 1955).
- Joszéf ha-Kohén, *Émek ha-bakha* (Jerusalem: Levin–Epstein, 1956).
- Joszéf ha-Kohén, *Émek ha-bakha*, ed. Abraham David (Jerusalem, 1986).
- Joszéf ha-Kohén, *Émek ha-bakha*, ed. Jichak Akiva Sac (Toronto: Otzrainu, 1992).
- Joszéf ha-Kohén, *Émek ha-bakha*, ed. Moshe Hillel (Jerusalem: Ha-Szifrijat ha-szfaradit – Makhon Bnei Jisszakhar, 1993).
- Karin Almbladh, *Joseph ha-Kohen, 'Sefer Emeq ha-Bakha' (The Vale of Tears) with the Chronicle of the Anonymous Corrector* (Acta Universitatis Uppsalensia. Studia Semitica Uppsalensia, 5) (Uppsala, 1981).

IRODALOM

- Joseph ha-Kohen, *The Vale of Tears*. Translated (...) by Harry S. May (The Hague: Nijhoff, 1971).
- *El valle del Llanto (Emeq ha-bakha). Crónica hebrea del siglo XVI*. Introducción, traducción y notas por Pilar León Tello (Biblioteca nueva Sefarad, 13) (Barcelona: Riopiedras Ediciones, 1989).

(1)

A zsidók kiűzetése (1348)

(p. 68)

גירוש היהודים בשנת 1348

(דף 68)

ויהי בשנת חמשת אלפים ק"ח, היא שנת 1348, ויגרשו את היהודים ממלכות אונגריאה, וגם מארצות אחרות גורשו מארץ מגוריהם בשנה ההיא.

Az ötezer 108. esztendőben történt, ez az 1348. év, hogy a zsidókat kiűzték Ungarija ('VNGRY'H) királyságából. Abban az évben más országokból is kiűzték tartózkodási helyükről[1] a zsidókat.

MEGJEGYZÉS

A zsidók kiűzése Magyarországról

A zsidók I. (Nagy / Anjou) Lajos király (1342–1382) alatti kiűzését említi a magyar krónikairodalom is. A fontosabb idevágó források:

Küküllei János, *Lajos király krónikája* (1386 után), [41].[2]

Andreas Hess, *Chronica Hungarorum* (1473) [K. 41].[3]

Antonio Bonfini, *A magyar történelem tizedei* (1489/90).[4]

Petrus Ransanus, *A magyarok történetének rövid foglalata* (1490),[5] c. xx.

Heltai Gáspár, *Krónika az magyaroknak dolgairól* (1574), I. Lajos, III, § 1 stb.[6]

Küküllei adata nyomán Arany János is megemlíti az eseményt *Daliás idők* című eposzában.

Amiért ősei hitét nem hagyá el:
Költözik, bújdosik a szegény Izráel.

A történeti források határozottan állítják: a kiűzésnek az volt az oka, hogy kudarcot vallott a király erős törekvése a zsidók keresztény hitre térítésére.[7] (Arany is ehhez a felfogáshoz csatlakozott.) Maga a pontos időpont a magyar krónikákban bizonytalan. Tágabb összefüggésben a XIV. század közepének kiűzetései kapcsolatba hozhatók a pestisjárvánnyal (1348/49), amely néhány év alatt végigsöpört Európa nagyobb részén. A magyarországi üldöztetés is nyilvánvalóan ezzel állt összefüggésben. A Magyarországból kiűzött zsidók Ausztriába (Hainburg)[8] és Csehországba mentek. Voltak, akik néhány évvel később, már az 1360-as években, visszatértek az országba. Mások a Balkánon találtak új otthont maguknak, török uralom alatt lévő városokban (Szófia, Plevna).

[1] Gen. 17,8 stb. – Értsd: a diaszporában a zsidók csak "tartózkodnak", nem pedig "laknak".

[2] Legutóbb magyarul: Küküllei János, *Lajos király krónikája* – Névtelen szerző, *Geszta Lajos királyról*, Kristó Gyula fordítása (Budapest: Osiris Kiadó, 2000), p. 34.

[3] Hasonmás kiadás és Horváth János magyar fordítása (Budapest: Magyar Helikon, 1973), p. 124.

[4] *Rerum Ungaricarum decades*, II, 10,476; magyar fordításban: Antonio Bonfini, *A magyar történelem tizedei*, fordította Kulcsár Péter (Budapest: Balassi Kiadó, 1995), p. 483.

[5] Magyar fordítása: m. f. (Budapest: Osiris Kiadó, 1999).

[6] (Budapest: Magyar Helikon, 1981), p. 169.

[7] Mint lengyel király (1370–1382) is hasonló módon járt el valamivel később (1382).

[8] Leopold Moses, *Die Juden in Niederösterreich* (Wien: H. Glanz, 1935), p. 129 sk.

(2)

Zsigmond csatát veszt a törökökkel szemben

(p. 73)

מפלת סיגמונד ע"י הטורקים

(דף 73)

ויהי לשנים עוד שלש וינגף שיגיסמונדו המלך לפני קירי קילבי התוגר, ויברח לנפשו, ואנשיו הוכו לפי חרב בכר שאלומביז ב-17 לחדש החמישי.

Három évvel később[9] a török (*tógar*) Kiri Kilbi (QYRY QYLBY)[10] megverte Szigiszmondo (ś/šYGYSMVNDV) királyt, aki megmenekült, de emberei az ötödik hónap[11] 17. napján Szalombiz (ś/š'LVMBYZ)[12] mezején kard által elestek.

MEGJEGYZÉS

A nikápolyi csatáról (1396) Joszéf ha-Kohén másutt részletesebben ír.[13]

(3)

Báthori lengyel király

(p. 159)

באטורי מלך פולין

(דף 159)

אז יחלק העם שרי פולוניאה לשנים, חצים אחרי מקשמיליאנו דוכס אוסטריאה להמליכו, וחצים אחרי שטיפאנוס באטור מן טראנסילואניאה להמליכו. ויעש מקשמיליאנו גם רכב גם פרשים, ויקרב את המחנה עד קרוב לקראקה הבירה, כי היא עיר המלוכה. ויצא אליו הסופר הגדול בחיל גדול וביד חזקה ויניסהו מן העיר. וימליכו את שטיפאנוס עליהם למלך וישב על כסא המלכים, ויבואו כל שרי המלוכה וישתחוו לו ארצה. גם היהודים השתחוו לפניו ויאמרו יחי אדונינו המלך. ויכרות להם ברית.

ודאנציג עיר גדולה על שפת הים, וגם היא למלכות פולוניאה תחשב, ויבזוהו שם ולא קבלוהו עליהם למלך, כי אמרו מה יושיענו זה. ויעש שטיפאנוס חיל ויצר עליהם וישיבם תחת ממשלתו על כרחם שלא בטובתם.

ויעש עוד גם חיל גם פרשים מחנה כבד מאד, וילחם עם דוכס מוסקוביאה היוני צורר היהודים ויכניעהו וילכוד עיר המלוכה אשר לו. ויגדל עד מאד מכל המלכים אשר לפניו.

[9] Az elbeszélés folyamatában ez a dátum: 1396.

[10] Cselebi.

[11] *Áv* hó: július–augusztus; a dátum: 1396. július 24.

[12] Galambóc (?).

[13] Lásd fentebb, #105 (2).

Akkor[14] Polonija (PVLVNY'H) fejedelmei két pártra szakadtak: az egyik Maximilianót (MQŚ/ŠMYLY'NV), Ausztria ('VSṬRY'H) hercegét (*duksz*)[15] akarta királlyá tenni, a másik Sztepanusz Batort (Ś/ŠTYP'NVS B'ṬVR)[16] Transzilvaniából (ṬR'NSYLV'NY'H). Maximiliano harcosokat és szekereket gyűjtött, és a főváros, Kraka (QR'QH)[17] felé közeledett, mert ez a királyi (székhely). De a főírnok (*szófér gádol*)[18] nagy sereggel elébe ment, és elkergette őket a várostól. Azután Sztepanuszt (Ś/ŠTYP'NVS) királlyát tették,[19] s ő elfoglalta trónját, és az ország előkelőségei eljöttek, hogy leboruljanak előtte, a zsidók is meghajtották magukat előtte, és ezt mondták: "Éljen urunk, a király!"[20]

És ő szövetséget kötött velük.[21]

De Dancig (D'NCYG),[22] a tengerparti város, amely szintén Polonija (PVLVNY'H) királyságához tartozik, nem fogadta el őt királynak, "lenézték, és semmibe vették",[23] és azt mondták: "Mit is segíthet ez nekünk?" Sztepanusz (Ś/ŠTYP'NVS) erre sereget gyűjtött, ostrom alá vette a várost, és akaratuk ellenére királyi hatalma alá kényszerítette őket.

És később is nagy sereget és lovasságot állított fel, és ezzel harcba szállt Muszkovija (MVSQVBY'H)[24] görög (*jáváni*) fejedelmével (*duksz*),[25] a zsidók szorongatójával,[26] leigázta őt, és elfoglalta királyi városát.[27] Sztepanusz (Ś/ŠTYP'NVS) hatalmasabb volt minden elődjénél.

MEGJEGYZÉS

Somlyói Báthori Istvánt 1576-ban (május 1) koronázták lengyel királlyá. A livóniai[28] háború (1558–1582) során a moszkvai Oroszország a Baltikum felé akart terjeszkedni. A lublini unió (1569) keretében, amely létrehozta Lengyelország és Litvánia államszövetségét, Báthori a Lengyelország számára fontos területeken vissza tudta szorítani az oroszokat.[29]

A livóniai háború során IV. (Rettegett) Ivan moszkvai nagyfejedelem, illetve cár (1533 / 1547–1584) mindenütt kegyetlenül bánt a zsidó lakossággal. Polock elfoglalásakor (1563) azokat a zsidókat, akik nem voltak hajlandók megkeresztelkedni, a Dvinába[30] fojtotta, ugyanígy Pszkov elfoglalásakor (1578) elrendelte, hogy a keresztséget elutasító zsidókat vessék a város melletti Velikaja folyóba.

[14] 1574.

[15] Habsburg Miksa főherceg (1558–1618).

[16] Somlyói Báthori István erdélyi vajda (1571–1576), illetve fejedelem (1576–1586), majd lengyel király (1575–1586).

[17] Kraków / Krakkó.

[18] Főírnok: kancellár.

[19] 1575. december 14.

[20] I. Reg. 1,31. (SchmHI)

[21] Értsd: megerősítette a kiváltságaikat.

[22] Danzig / Gdańsk (ma: Lengyelo.).

[23] I. Sam. 17,42.

[24] Moszkvai fejedelemség.

[25] IV. Ivan nagyapjának, III. Ivan nagyfejedelemnek (1462–1505) Palaiologosz Zsófia bizánci nagyhercegnő volt a második felesége, ezért nevezi a szöveg IV. Ivant "görög"-nek. Maga a cár is büszkén hangoztatta "görög" származását, mert ezzel családfáját Augustus császárra vezette vissza.

[26] Esth. 8,1.

[27] Báthori István lengyel király háborúja Moszkva ellen (1577–1582) a Balti-tenger keleti partvidékének (Livland / Livónia) birtoklásáért. IV. Ivan cár itt említett városa, amelyet a lengyel–litván hadsereg elfoglalt, Polock vagy / és Velikije Luki.

[28] Livónia: a Balti-tenger / Rigai-öböl keleti partjának térsége, a mai Észto. déli, Letto. északi–nyugati, Litvánia nyugati területei.

[29] Más krónikás adatokhoz reá vonatkozóan lásd még alább, #116 (24). Livóniai háborújához lásd alább, #116 (26).

[30] Nyugati-Dvina / Daugava.

(4)

Zsidók segítsége Buda ostrománál (1598)

(p. 170a)

עזרת היהודים במצור על בודה 1598

(דף 170א)

ותהי המלחמה חזקה בגבולי אונגאריאה. ויבא חיל הקיסר עד בודה וילכדו את מגרשי העיר סביב. והתוגרמים אשר בתוכה נסו אל המבצר. ויראו היהודים אשר שם, ויעמדו על נפשותם ויאמרו חזק נתחזק בעד טפנו ונשינו וממונינו וה' הטוב בעיניו יעשה. וילחמו עם חיל הקיסר בכח גדול וביד חזקה. ויכום ויכתום עד חרמה וישובו אחור בחרפה. ביה זמנא קריבו גוברין ואכלו קורציהו דיהודאי בי מלכא ויאמרו אדונינו הקיסר, היהודים היו בעוכרינו שלא יכולנו ללכוד העיר בודה, ועל כן אחת דתם לגרש כל היהודים יושבי ארצנו.

ויען הקיסר כחכם וכמלאך אלהים אדרבה ראוי להחזיק להם טובה מאחר שנלחמו באמונה עבור מלכם, ואין ספק שגם היהודים אשר תחתינו ליום המבוקש ילחמו גם הם עבורנו באמונה ואין להם אשם עבור זאת. ברוך אשר נתן כזאת בלב הקיסר.

Nagy háború dúlt Ungarija ('VNG'RY'H) területén. A császár[31] serege megközelítette Budát (BVDH), és elfoglalta a város körüli területeket. Az ott lévő törökök (*tógarmim*) az erődbe menekültek. Látták ezt az ottani zsidók (*jehudim*), és életük védelmére[32] ezt mondták:

"Legyünk erősek, és erősödjünk,[33] gyermekeinkért és asszonyainkért, valamint vagyonunkért. Az Örökkévaló pedig azt teszi, amit jónak lát."

És megütköztek a császár[34] seregével, nagy erővel és erős kézzel.[35] Megverték és elpusztították őket, úgy, hogy azok megszégyenülve vonultak vissza. Akkor férfiak mentek a királyhoz, hogy vádat emeljenek a zsidók ellen,[36] és ezt mondták:

"Urunk és császárunk! A zsidók akadályoztak meg abban, hogy bevegyük Buda (BVDH) várát, ezért egy emberként kérjük az országunkban lakó összes zsidó kiűzését."

De a császár, mint valamely bölcs vagy mint az Isten követe, ezt felelte:

"Ellenkezőleg! Megérdemlik, hogy még több jót tegyünk velük, mert hittel harcoltak a királyukért,[37] s nem kétséges, hogy a kellő időben a mi zsidó alattvalóink majd hittel fognak harcolni mellettünk, és ebben a dologban ők nem vétkesek."

Áldott, aki ezt helyezte a császár szívébe.

[31] I. (Habsburg) Rudolf magyar király (1576–1608) / II. Rudolf német-római császár (1576–1612).
[32] Esth. 8,11. (BV)
[33] II. Sam. 10,12. (SchmHI) – Értsd: tartsunk ki erősen.
[34] II. Rudolf.
[35] Ex. 3,19 stb.
[36] Dan. 3,8.
[37] Ebben az időben III. Mohamed / Mehmed szultán (1595–1603).

MEGJEGYZÉS

A császári csapatok 1598 tavaszán több várat és várost visszafoglaltak a törököktől: Győr, Tata, (Vár)-Gesztes, Veszprém, (Vár-)Palota, Nagyvázsony. Ősszel (október–november) Budát is ostrom alá vették, de sikertelenül.

(5)

Az 1601. évi ütközet

(p. 170b)

הקרב בשנת 1601

(דף 170ב)

ויהי לתקופת השנה לעת צאת המלכים, ויצאו צבאות הקיסר בגבולי התוגר אשר באונגאריאה וילחמו בם, ויבוזו בהם רבה. ויראו היהודים העשירים אשר בבודה כי כל מגמת חילי הקיסר על בודה ללכדה, ויירא מאד, ויאמרו לנוס מפניהם. וילכו וישבו להם באלבה ריגאל, כי מקדש מלך היא. ויהי היום ויאמר אחד מאנשי אונגאריאה אל שר צבא הקיסר, לכה אתי ואסגירה בידך אלבה ריגאל.

וילך אחריו עם כל חילו ויוליכם ארחות עקלקלות ויבוא אל העיר בטח וילכדוה. וישמעו התוגרמים אשר בעיר ויצאו להלחם בה ויכום לפי חרב. וגם מן היהודים הוכו לפי חרב והנשארים 22 נפש אדם שבו ויבוזו וישימו עליהם כופר, וילכו שבי לפני צר עד העיר ויאנה.

וישלחו האומללים בכל גבולות אשכנז איטליאה ותוגרמה בשנה ההיא, ויתנו להם פדיון נפשם, ויצאו חפשים ברוך מתיר אסורים.

יוסף הכהן, עמק הבכא (וינה 1852).

Egy évvel később, abban az időben, amikor a királyok hadba indulnak,[38] a császár[39] seregei Ungarijának (’VNG’RY’H) a török (*tógar*) által bírt területeire indultak, megütköztek velük, és nagy zsákmányt szereztek. Budán (BVDH) a gazdag zsidók, amikor látták, hogy a császár seregeinek célja Buda elfoglalása, nagyon megijedtek, és a menekülést fontolgatták. Alba Regalba (’LBH RYG’L)[40] költöztek, mert ott volt a király szentélye (*mikdás melekh*).[41] Egy napon azonban az egyik magyar azt mondta a császár hadvezérének:

“Gyere velem, és kezedbe adom Alba Regalt.”

Seregével együtt vele ment, kerülő utakon át vezette őket, biztonságban érkeztek a városhoz, és elfoglalták. De megtudták ezt a városban tartózkodó törökök, eléjük mentek, ámde megverték őket. A zsidók közül is elestek, a városban maradt huszonkét embert foglyul ejtették, kifosztották, és váltságdíjat tűztek ki rájuk. Fogolyként mentek az ellenség előtt Vienáig (VY’NH).[42]

[38] II. Sam. 11,1.

[39] II. Rudolf.

[40] Alba Regia / Székesfehérvár.

[41] Ámosz 7,9 nyomán. – Az utalás értelme: Székesfehérvár volt a magyar királyok koronázó városa.

[42] Értsd: az osztrákok foglyul ejtették és magukkal vitték a székesfehérvári zsidókat.

Azok, akik szerencsétlenül jártak,[43] abban az évben Németországba (*Askenáz*), Itáliába (ʾYṬLYʾH) és Törökországba (*Tógarma*) küldtek,[44] minden szegletbe, hogy váltsák ki őket. Sikerült megszabadulniuk: áldott a foglyok megszabadítója!

• Joszéf ha-Kohén, *Emek habaca*, ed. Meir Letteris (Wien: J. P. Sollinger's Witwe, 1852), i. h.

= Kohn Sámuel, *Héber kutforrások* (1881), pp. 98–101, no. XIX, B, 1–6.

MEGJEGYZÉS

Székesfehérvárt a császári csapatok 1601. szeptember 20-án foglalták vissza a törököktől.

[43] Ti. fogságba estek.
[44] Vagy: "üzentek".

107

Gedalja ben Joszéf ibn Jahja

MAGYARORSZÁG *A HAGYOMÁNY LÁNCOLATA* CÍMŰ KRÓNIKÁJÁBAN

A XVI. század második fele

גדליה בן יוסף אבן יחיא

ידיעות על הונגריה בספר "שלשלת הקבלה"

מחצית השניה של המאה ה-טז

Gedalja ben Joszéf ibn Jahja (Jihja) (1515–1587) híres szefárdi családból származott. Itáliában (Imola) született, a ferrarai *jesivá*-ban tanult, R. Jaakov Finci[1] és a Rovigo fivérek, R. Jiszráél és R. Avraham[2] lábánál, majd Itália különböző városaiban élt. Amikor V. Pius pápa (1566–1572) rendelete kiűzte a zsidókat a pápai állam egész területéről (1569), neki is el kellett hagynia az államot, és minden vagyonát elvesztette. Néhány év ferrarai tartózkodást követően az egyiptomi Alexandriába költözött (1575), s haláláig ott maradt.

Jellegzetes zsidó alakja az itáliai renaissance tudományosságnak. Mintegy húsz, különböző témájú könyve közül csak *Salselet ha-kabbála* ("A hagyomány láncolata") című, igen jelentős műve, a zsidó és az egyetemes történelem krónikája maradt fenn. A világ különböző népeinek történetét a könyv III. része tárgyalja, a teremtéstől egészen saját koráig jut el. A keretet a zsidók története adja. A korábbi zsidó irodalomban található történeti adatok mellett Gedalja szóbeli értesülésekből is merített.

KIADÁS

- Gedalja b. Joszéf ibn Jahja, *Salselet ha-kabbála* (Venecia / Venezia: Juan di Gare, 1587) (első kiadás; további kiadásai: Kraków, 1596; Amsterdam, 1697; Breznitz, 1797 stb.).
- Gedalja b. Jahja, *Salselet ha-kabbála* (Jerusalem: Ha-Dorot ha-risonim ve-korotam, 1962).
- Gedalja ibn Jahja, *Salselet ha-kabbála* (Tel-Aviv, 1966).

[1] R. Jaakov Jiszráél Finci (a XVI. század első fele); néhány responsumát mások tartották fenn. Működéséhez lásd Reuven [Robert] Bonfil, *Ha-Rabbanut be-Italja bi-tekufat ha-Reneszansz* (Jerusalem: Magnes Press, 1979), pp. 27–66; angol fordításban: *Rabbis and Jewish Communities in Renaissance Italy* (Oxford University Press, 1990 / London – Washington: The Littmann Library of Jewish Civilization, 1993), p. 53 sk. stb.

[2] R. Jiszráél Rovigo (XVI. század) és fivére, R. Avraham Rovigo (1504–1570) ferrarai tudósok voltak, előbbi egyébként ismeretlen, utóbbi az ottani jesiva vezetője volt. R. Avraham Rovigót említi R. Joszéf Karo, *Avkat rokhél* (Szaloniki, 1791), no. 193; R. Mose b. Joszéf *mi-Trani*, *SuT ha-Mabit* (Lvov / Lemberg [Lviv], 1861), no. 138. Kéziratban fennmaradt egy mutatója talmudi bölcsek mondásaihoz, *Zera Avraham* ("Ábrahám magja") címmel (5363 / 1603, Oxford, Bodleian Library, Opp. MS 2258). Adolphe [Abraham] Neubauer, *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library and in the College Libraries of Oxford...* (Catalogi codicum manuscriptorum Bibliothecae Bodleianae, 12) (Oxford: Clarendon Press, 1886–1906), p. 786, no. 2258. R. Avraham Rovigo működéséhez lásd Ephraim Kupfer, "R. Avraham b. Menahém Rovigo ve-havarato min ha-rabbanut", *Szinaj*, 61 (1967), pp. 142–162.

IRODALOM
• Schächter László, "A hagyomány láncolata. Salselet ha-kabbála. Egy XVI. századbeli héber krónikás forrásairól", *Magyar-Zsidó Szemle*, 48 (1931), pp. 246–274. (SchmHI)
• Abraham David, *Mifalo ha-hisztoriografi sel Gedalja ibn Jahja baal Salselet ha-kabbála* (Diss. The Hebrew University, Jerusalem) (MS, Jerusalem, 1976).
• Joseph Dan, "Ibn Yahya, Gedaliah ben Joseph", in: *Encyclopaedia Judaica*, VIII (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 1208–1209.

(1)
A magyar királyság megalapítása (730)
(p. 258)

ייסודה של מלכות הונגריה
(עמ' רנח)

בימי רבי יעקב שהיה בשנת ד' אלפים ת"ץ לבריאה היה ראשית מלכות אונגריאה.

R. Jaakov[3] idején, amely a 4 ezer 490. esztendőben volt, a világ teremtése szerint,[4] volt Ungarija királyságának (*malkhut* 'VNGRY'H) kezdete.

MEGJEGYZÉS
A közlés szó szerint véve tévedés, de körültekintő történeti értelmezést kíván. A Gedalja ibn Jahja által megjelölt időpont körüli másfél évtizedben (723–737) folytak a Kaszpi-tengertől északnyugatra eső térségben az arab Omajjáda kalifátus támadásai a kazár birodalom ellen, amely háborúkat követően bulgárok és magyarok csoportjai a Volga mellett északabbra vonultak.

(2)
Az első keresztes hadjárat (1096)
(p. 260)

מסע צלב הראשון
(עמ' רס)

ובשנת כמו ד' אלפים תתנ"ו ליצירה הלכו כל המאמינים למלחמה על ירושלים נגד התוגרמים, ויעברו בגלילות אשכנז ויהרגו הרבה קהילות ישראל שבאשפירה וורמייזא ומגנצה וקולוניה ונושא (...) ופרגה ועיירות מארץ אשכנז וצרפת. והיו גזירות והמרות הריגות גדולות מחודש אייר עד חודש אב. ואת אשר נשמע עלה סך הנהרגים והנטבעים בקדושה יותר מחמשת אלפים נפשות. והמומרים היה אין מספר. וכן לימים מועטים היו גזירות כאלה במלכות אונגאריאה.

[3] Szúrai *gáon* (712–730).
[4] 730.

A 4 ezer 856. esztendőben, a világ teremtése szerint,[5] minden hívő harcba indult Jeruzsálemért, a törökök (*tógarmim*) ellen. Átvonultak Askenáz tartományain, és Izráel sok községét[6] elpusztították: Aspira ('ś/špyrh),[7] Vormejza (vvrmyyz'),[8] Magenca (mgnch),[9] Kolonja (qvlvnyh),[10] Nusza (nvś/š'),[11] (...) Prága (prgh) községében, Németország (*Askenáz*) és Franciaország (*Carfat*) kisvárosaiban. *Ijjár* havától *áv* haváig[12] dúlt az üldözés, öldöklés, a kényszer-térítés. Azt hallottuk, hogy a mártirként megöltek és a vízbe fulladtak száma több mint ötezer lélek volt. A kitérteknek száma sincs. Kevéssel ezután hasonló üldözések voltak Ungarija ('vng'ry'h) királyságban is.

MEGJEGYZÉS

A keresztes hadjáratok, természetesen, nem a "törökök" ellen irányultak, a *tógarmim* név anakronizmus, Gedalja az "arabok" / "muszlimok" helyett használja.

Ismereteink szerint az első keresztes hadjárat idején Magyarországon, eltérően a Rajna-vidék városaitól, nem történtek határozottan a zsidók ellen irányuló atrocitások.[13]

Az első keresztes hadjárat magyarországi eseményeihez lásd még fentebb, #10 és #105 (1), valamint alább, #116 (3).

(3)

Üldöztetés Bécsben

(p. 262)

גזירה בוינה

(עמ' רסב)

בעיר וויאנה שבמלכות אונגריאה הלכו שלשת נערים נוצרים לשחוק על מים קרושים שבנחל ונטבעו שלשתם. ואמרו על היהודים שהם הרגום הואיל ולא נמצאו. וישרפו ש' יהודים והשאר נצלו עם הוצאות גדולות. ותוך ט"ו ימים נהפך הקרוש למים ונמצאו הנערים.

גדליה בן יוסף אבן יחיא, שלשלת הקבלה (ירושלים תשכ"ו).

Viena (vvy'nh) városban, amely Ungarija ('vngry'h) királysághoz tartozik, három keresztény (*nocrim*) fiú a befagyott folyón játszott, beszakadt alattuk a jég, és mindhárman megfulladtak. Mivel nem találták őket, azt beszélték, hogy a zsidók megölték őket. Ezért 300

[5] 1096.
[6] Értsd: sok zsidó községet.
[7] Speyer.
[8] Worms.
[9] Mainz.
[10] Köln.
[11] Neuss: város a Rajnánál, Kölntől északra.
[12] Áprilistól augusztus végéig: egész nyáron.
[13] Magyarországról ilyesmire nem utal Gedalja ibn Jahja fő forrása, R. Eliezer ben Nátán (ca. 1090–1170) (Személyéhez lásd fentebb, #11).

zsidót megégettek,[14] a többiek pedig csak igen sok pénzért menekülhettek meg. Azután 15 napon belül megolvadt a jég, és a fiúkat megtalálták.

• Gedalja ibn Jahja, *Salselet ha-kabbála* (Tel-Aviv, 1966), i. h.

= Kohn Sámuel, *Héber kutforrások* (1881), p. 84 sk., no. XVIII, 1–2.

MEGJEGYZÉS

A szerző Bécset – tévedésből – Magyarországhoz sorolja. Az üldöztetés, amelyet a szerző leír, Bécsben történt, 1421-ben.[15] A kiűzetésnek valójában politikai és gazdasági háttere volt. Közvetlen okául is az úgynevezett ostya-vád szolgált.[16] Az akkor kiűzött zsidók nagyobb része egyébként Magyarországra került.[17] Ezt követően a zsidók több mint száz évig ki voltak tiltva Bécsből.

[14] Más források 110, 240, sőt, 400 személyről beszélnek. A kitérni nem hajlandó zsidókat 1421. március 12-én égették el a város kapui előtt.

[15] A történeti háttérhez lásd Samuel Krauss, *Die Wiener Geserah vom Jahre 1421* (Wien – Leipzig: W. Braunmüller, 1920); Shlomo J. Spitzer, *Bne Chet – Die österreichischen Juden im Mittelalter* (Wien, etc.: Böhlau, 1997), pp. 83–86.

[16] Ennsben.

[17] A bécsi zsidók áttelepülését Magyarországra (*Ungarin*) megemlíti több kézirat és nyomtatvány, amely az üldöztetéssel foglalkozik. Oxford, Bodleian Library, MS Opp. 714 (kolligátum), pp. 54b–63a, no. 6 (jiddis): "Di gezeyre oyz Oystraykh", itt többek között: "un di yehudim di do vorin geflohen oyz Oystraykh in Ungaurn ('NG'VRN)" stb. Héber változata: *Gezérat Isztrajkh* ("Üldöztetés Ausztriában") (Kraka / Kraków, 1582). Avigdor ben Mose Szófér jiddis nyelvű krónikás feldolgozása: *Doz iz di viner gezeyre in taytsh* (Kraka / Kraków, 1609); lásd fentebb, #40, jegyzet. – Adolphe [Abraham], *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library and in the College Libraries of Oxford...* (Catalogi codicum manuscriptorum Bibliothecae Bodleianae, 12) (Oxford: Clarendon Press, 1886–1906), p. 760, no. 2213. Részletesebben és további adatokhoz lásd Sara Zfatman, *Ha-Szipporet be-jiddis mé-résitah ad Sivhei ha-Best (1504–1814) / Yiddish Narrative Prose from Its Beginnings to Shivhei ha-Besht (1504–1814). An Annotated Bibliography* (Jerusalem: The Hebrew University, 1985), p. 20 sk., no. 8. – *Seyfer mayse H'* ("Az Örökkévaló tetteinek könyve") (Amsterdam: Hayim Drukker, 1708), p. 90b: "Gezeyre mimedines Ostraykh". Sara Zfatman, i. m., p. 93, no. 80.

108

Élija ben Hajjim

EGY BUDÁRÓL SZÁRMAZÓ HÁZASPÁR VITÁJA KONSTANTINÁPOLYBAN

1585

רבי אליהו ב"ר חיים

סכסוך בקושטא בין בעל ואשתו בקהל בודון

1585

R. Élija ben (ibn) Hajjim (a RANAH / MAHARANAH)[1] (ca. 1530–1605/1610) Drinápolyban született, és Konstantinápolyban hunyt el. Romanióta[2] rabbi volt, ca. 1575-től kezdődően Konstantinápoly főrabbija, és jelentős hitszónoknak (*darsán*) tekintették. Kéziratait, amelyek között a Talmud legtöbb traktátusához fűzött kommentárok is voltak, ellopták, de egy részük utóbb megkerült, és nyomtatásban is megjelent. *Mikhtav mé-Élijáhu* ("Írás Élijáhutól") című könyve (1624) második kiadásban, kibővítve, *Ha-Notén imrei sefer* ("Aki szép mondásokat ad") címmel jelent meg (1630[2]), és a Tóra szakaszairól tartott prédikációit (*derása*) tartalmazza. Kinyomtatták két responsum-gyűjteményét: *SuT ha-RANAH* ("A RANAH responsumai") amelyet tanítványa, Jichak (Isaac) di Leon rendezett sajtó alá (1610), és *Majim amukim* ("Mély vizek"),[3] amelyben kiegészítésül újra közölték nagy elődje, R. Élijáhu Mizrahi törökországi főrabbi (1450–1526) responsumait is (1647).

A következő két szövegrészlet (#108–109) R. Élija ben Hajjim responsumaiból való.

KIADÁS

- R. Élija b. Hajjim, *SuT ha-RANAH* (Konstantinápoly, 1610, 1810[2]).
- R. Élija b. Hajjim, *Mikhtav mé-Élijáhu* (Konstantinápoly, 1624).
- R. Élija b. Hajjim, *Majim amukim* (Venecia / Venezia, 1647; újabb kiadás: Berlin: Nátán Kohén, 1778).

IRODALOM

- Abraham M. Habermann, "Hocaa bilti jedua sel Széfer Mikhtav mé-Élijáhu: ve-sel Ha-Notén imrei sefer" in: *Széfer jovél le-rav Simha Assaf* (Jerusalem: Moszad ha-Rav Kuk [Kook], 1953), pp. 217–222.
- Jacob Haberman, "Elijah ben Hayyim", in: *Encyclopaedia Judaica*, VI (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 647–648.
- Meir Benayahu, "Defuszei Turkija se-énám ella defuszei Itálija", in: Jichak Rafael, Ed., *Széfer zikkaron li-Reuvén Margaliot* (Jerusalem: Moszad ha-Rav Kuk [Kook], 1973), pp. 247–253.

[1] Moreinu ha-Rav ibn (N) Hajjim.
[2] Lásd fentebb, #70, jegyzet.
[3] Prov. 18,4 stb.

שאלה

במותב תלתא כחדא הוינא אנחנא בית הדין בחתימיה לתתא, כד אתא קדמנא יאודה ואחרי האיום והגזום ובקבלת חומרות התורה קם על רגליו והעיד.

איך משנכנס לחופה ראובן עם אשתו הראשונה לאה בחודש אב משנת השמ״א ולא יכול לבא עליה כדרך כל הארץ, ואנשי העיר היו אומרים שהאשה הנז׳ היתה אומרת שלא בפני בעלה, כי הסבה מצד בעלה כי לא איש הוא להזקק לה. ובעלה הנז׳ היה אומר כי המום תלוי בה כי היתה סוגרת ומסוגרת וצריכה פתיחה. ועברו ביני וביני ד׳ חדשים, ונמשכת הקטטה בין איש ואשתו וחמותו. ובא דודה של לאה ושמו שמעון מסופיה להשגיח על ענין בת אחותו הנז׳ שהיתה לה קטטה עם בעלה לשים שלום ביניהם. ומיד בא אחיה והוציאה מבית בעלה ראובן והוליכה לבית אמה ולא שבה עוד לביתו. ובא שמעון הנז׳ בבית יאודה הנז׳ לומר שישתדל לפשר בין איש ואשתו. ושלחו יאודה ושמעון הנז׳ לקרוא לדן ונפתלי פרנסי ק״ק אשכנזים אשר היו בימים ההם ולהחכם הנעלה יששכר ונתעסקו הד׳ יחידים הנז׳ כל היום ההוא לשום שלום ביניהם. ולעת ערב נתרצו הב׳ צדדים שמעון וראובן והביאום לבית דין וחבקו זה את זה. ולא כתבו הפשרה שאמרו שלמחרתו יכתבוה, לפי שבשעת גמר הענין לא היו שם דן ונפתלי ולכבודם רצו לעכב הדבר עד למחרתו שיגמר הדבר ע״י כולם. אבל כבר הב׳ צדדים היו מרוצים והפשרה כבר ברורה ביניהם. וזאת היא הפשרה שנתפשרו שראובן הנז׳ לא ידור עם אביו ושיתן כל הנדוניא ביד דודה לוי, וגם המעות בעין שנתנו לראובן שיתנם ביד דודה הנז׳ שיסתחר והריוח יתן לראובן הנז׳. וגם התנו שאם תמות לאה שלא ירשנה ראובן הנז׳ אלא יורשיה ירשוה כל כתובה.

וגם התנו ביניהם שאם חס ושלום יעבור שנה אחת מיום הפשרה ולא יוכל ראובן הנז׳ לבא עליה כדרך כל הארץ, שיתחייב לגרשה בגט. ויהי בבוקר והנה היא לאה שקם האיש החכם הר׳ אשר בתוך ק״ק בודון וגזר חומר׳ על שמעון שלא יתעסק בשום פשרה, כי הוא אבי היתומה ושילך לו אל ארצו, וכן עשה.

ואחר שהלך דודה הנז׳ קיבץ ראובן הנז׳ אנשי קהלתנו לראות בעמלו, ושלחו אנשי המעמד של ק״ק אשכנזים לדבר לאשה שתלך לבית בעלה ותשב שם.

ועוד הוסיף העד [הר׳ אליעזר הכהן] על כל הנ״ל, איך אחר שנמסרה הנדוניא ביד זבולון הנז׳ כמו ב׳ חדשים אחר כך הלך הוא ואשר הנז׳ ואחי לאה הנז׳ לבית הדיין הגדול הנקרא בהאדין זאדי ומסר הוא בידו מאתיים שאהיש לשוחד מיד ליד. ושאל הדיין את אשר הנז׳ מה ענין האיש אשר שמת בסוהר, והשיב כי הוא יושב ומטייל בה כאיש בביתו ובעבור זה אינו מגרש. ואמר הדיין למשרתיו שיקראו לו את שר בית הסוהר, ואמר לכשיף שלו שיכהו עד כלה. וכשבא נמצאו שם אנשים ישמעאלים וחלו פני הדיין שלא יכהו. ואמר לו הדיין שיזהר שלא יניחנו לצאת מבית הסוהר הפנימית אשר שם האסורים, ולא שישב כמו שישב עד עתה בחצר החיצונה במקום אשר ישב שם שר בית הסוהר כדי שיפרע חובו.

ושיאמר לו הדיין בדיננו כבר גירש אבל בדינכם עדיין לא גירש ואני אעשה בתוך ח׳ ימים שיגרש אף בדינכם. ושאמר אחר כך, ר״ל אחר נתינת הגט, אשר הנז׳ להר׳ אליעזר הכהן הנז׳ למה אינך עושה עם אחי לאה הנז׳ שיפרע לי שכרי שהשתדלתי בכל עוז כדי שיגרשו את אחות׳. ואמר הדברים האלו הר׳ אליעזר הנז׳ לאחי לאה הנז׳. והשיב אחי לאה הנז׳ מה אתה

מיעץ שאתן לו קיתון אחד של כסף או דונלוק אחד מבגד וניציאני יוז גיל"י. והוא השיב לו שהלואי ואולי שבשניהם יתרצה.

(...)

רבי אליהו ב"ר חיים, שו"ת הראנ"ח (קושטא ש"ע), סי' סג.

Összeült a háromtagú bíróság (*beit ha-din*), mi, alulírottak, és elénk jött[4] Júda (Y'VDH),[5] és a figyelmeztetés, valamint a tórai szigorítások tudomásul vétele[6] után elénk állt, és tanúságot tett.

Attól fogva, hogy Reuvén az első feleségével, Léával az esküvői fedél (*huppa*)[7] alatt társult, (azaz) az 5341. esztendő *áv* havától[8] kezdve nem tudott bemenni hozzá[9] úgy, amint az egész világ szokása, a városbeliek pedig azt beszélték, hogy az említett asszony a férje háta mögött többször mondogatta, hogy a férje az oka ennek. Mert nem olyan, akinek szüksége van rá. Az említett férje pedig azt állította, hogy a baj vele[10] van, mert elzárkózott tőle, és felnyitásra[11] van szükség. És eltelt négy hónap, a férj, a feleség és az anyós között tovább húzódott a vita. Közben eljött Léa nagybátyja Szófiából (SVPYH), a neve Simeon, hogy felügyelje a nővére említett leányának ügyét, akinek vitája volt a férjével, hogy békét tegyen közöttük. Azonban a leány bátyja rögvest közbelépett, elhozta Reuvén, a férje házából őt, és az anyja házába vitte, azután nem tért vissza többé oda. Az említett Simeon pedig az említett Júda házába ment, azzal, hogy megpróbál közvetíteni a férj és felesége között. Az említett Júda és Simeon a rokonokhoz küldtek, Dánhoz és Naftálihoz, az askenázik szent községének akkori elöljáróihoz (*parnász*), továbbá a kiemelkedő tudós Jisszakharhoz, és az említettek négyen együtt álló nap azon fáradoztak, hogy békét teremtsenek közöttük. Estére megegyezésre jutott a két fél, Simeon és Reuvén. Elvitték őket a bíróság (*beit din*) elé, ahol átölelték egymást, azonban a megegyezést nem vették írásba, azzal, hogy majd másnap megteszik ezt, mert az ügy lezárásakor nem volt jelen Dán és Naftáli, és rájuk tekintettel elhalasztották a dolgot a következő napig, hogy az mindannyiuk részéről végleg lezártnak tekinthető legyen. A 2 fél azonban már megállapodott, és egymás között már tisztázták a megegyezés részleteit. A megegyezés pedig a következő volt. Az említett Reuvén nem fog együtt lakni az apjával, továbbá a teljes hozományt Lévinek, az asszony nagybátyjának kezébe adja, a készpénzt is, amelyet Reuvénnek adtak, hogy továbbítsa az említett nagybátynak, hogy az kereskedést folytasson vele, a hasznot pedig adja az említett Reuvénnek. Arra az esetre is megállapodtak, ha Léa elhunyna. Akkor az említett Reuvén nem örököl utána, hanem az asszony örökösei öröklik a házassági szerződés (*ketubba*) teljes (összeg)ét.

[4] A bevezető formula arámi nyelvű.

[5] Ez és a többi név mind fiktiv, mint többnyire a responsumokban.

[6] Szó szerint: "elfogadása".

[7] Huppa (*hupa / hüpe*): a baldachin, amely alatt az esküvőt tartják; átvitt értelemben: esküvő, a házasságkötés szertartása.

[8] Az [5]341. esztendő *áv* havától: 1581. augusztus hava.

[9] Bemenni: eufémizmus, vö. Gen. 16,2 stb.

[10] Ti. az asszonnyal.

[11] Ti. a házasság elhálására, illetve gynaecologiai beavatkozásra.

És megegyeztek egymás között, hogy ha a megegyezéstől számított egy éven belül az említett Reuvén – Isten ne adja – nem tudna bemenni hozzá, amint az egész világ szokása,[12] akkor köteles válólevelet adni. És amikor reggel lett, nos, Léa volt az.[13] Akkor a Budun (BVDVN) szent községében lévő tudós férfi, R. Ásér szigorító értelemben rendelkezett Simeonra nézve, hogy ne foglalkozzék semmiféle egyezkedéssel, mert ő az árva leány apja, és térjen vissza hazájába, és az úgy is tett.

Azután, hogy az asszony említett nagybátyja elment, az említett Reuvén összehívta községünk férfiait, hogy lássák, mit tett, és az askenázik szent községének elöljárói elküldtek, hogy beszéljenek az asszonnyal: térjen vissza a férje házába, és lakjon ott.

És a tanú[14] a fent említettekhez hozzátette ezt is. Mintegy 2 hónappal azután, hogy a hozományt átadták az említett Zevulunnak, ő, és az említett Ásér, és az említett Léa fivére, elmentek a *bahadin zaadi*-nak (BH'DYN Z'DY) nevezett főbíróságra,[15] és a kezébe adtak kétszáz *sahis*-t[16] (Ś/Š'HYŚ/Š) megvesztegetésként (*sohad*), kézből kézbe.

A bíró megkérdezte az említett Ásért:

"Hogy megy a sora annak, akit börtönbe csukattál?"

Ő pedig ezt felelte:

"Úgy jár-kel, mint aki a saját házában van, ezért nem akar elválni."

A bíró szólt a szolgájának, hogy hívják hozzá a börtön parancsnokát, és a börtönőrnek azt mondta, hogy alaposan verjék meg az illetőt. Amikor kijött, török (*jismáélim*) férfiak voltak ott, és könyörögtek a bírónak, hogy ne veresse őt meg. A bíró azt mondta, vigyázzon, és ne hagyják őt kimenni a börtön belső részéből, ott ahol a foglyok tartózkodnak, és ne engedjék meg, a korábbiakkal ellentétben, hogy a külső udvarban tartózkodjon, ott, ahol a börtön parancsnoka tartózkodik, hogy teljesítse azt, amit kiszabtak rá.

És azt mondta neki a bíró: "A mi törvényeink szerint már elvált,[17] de a ti törvényeitek szerint még nem. Én azonban 8 nap alatt elintézem, hogy a ti törvényeitek szerint is elvált legyen." Azután azt mondta – tudniillik a válólevél átadása után – az említett Ásér az említett Eliezer ha-Kohén úrnak: "Miért nem teszel afelől, hogy az említett Léa fivére megfizesse a béremet, mert teljes erőmmel azon igyekeztem, hogy válólevelet adjanak a nővérének." És ezeket a dolgokat az említett Eliezer úr elmondta az említett Léa fivérének. Az említett Léa testvére ezt felelte: "Mit tanácsolsz, adjak neki egy ezüst korsót vagy egy velencei kelméből készült ruhát?"[18] Ő ezt felelte neki: "Bárcsak megelégedne ezzel a kettővel."

(...)

[12] Ti. ha továbbra sem tudná teljesíteni a férj normális szexuális kötelességét.

[13] Gen. 29,25. – A bibliai idézet értelme: csalódás.

[14] Ti. R. Eliezer ha-Kohén. Személyéhez lásd alább, #162, Bevezetés.

[15] Szó szerint: "nagy bíróság". – A *seikülisziám*, az Oszmán birodalom legfőbb muftija, akinek székhelye Konstantinápolyban van.

[16] Sahis: perzsa eredetű szó, a török birodalomban is forgalomban lévő pénznem, aranypénz. A MAHARASDAM responsumai is említik ezt a pénznemet.

[17] A mi törvényeink: a muszlim hatóságokról van szó.

[18] Az eredetiben: "Dunluk ehad mi-beged veneciani joz gili"; *dunluk*: török szó, a jelentése "ruha", "szövet". Valószínűleg velencei készruháról van szó. A velencei szövetről mint a magas tisztséget betöltőknek juttatott ajándékról lásd Fekete Lajos, *Budapest a törökkorban* (Szendy Károly, szerk., Budapest története, 3) (Budapest: Egyetemi Nyomda, 1944), p. 250 sk.

• R. Élija b. Hajjim, *SuT ha-Ranah* (Konstantinápoly, 1610), no. 63.

= Kohn Sámuel, *Héber kutforrások* (1881), p. 102 sk., no. XX.

MEGJEGYZÉS

A válaszban a rabbi a válólevelet, annak ellenére, hogy erőszakkal adták át, és hogy a válás kényszer mellett történt, érvényesnek minősíti.

A vita hátteréről. (A szövegben szereplő nevek fiktivek.) "Reuvén" és "Léa" egybekelése után (1581. *áv* hó / július–augusztus) a férj és a feleség kölcsönösen megvádolták egymást házaséletük megromlása miatt. Négy hónap elteltével "Léa" nagybátyja ("Simeon") eljött Szófiából, hogy kibékítse őket, bátyja azonban visszavitte "Léá"-t az anyja házába. Megegyezés jött létre közöttük, ennek szövege fentebb olvasható.

Kohn Sámuel úgy vélte, hogy maga az eset és a tanúvallomás felvétele Budán történtek. Az idézett responsum két tanúvallomást tartalmaz. Az első tanúvallomásban nem szerepel a felvétel helye, csak a dátum. A második tanúvallomást azonban Konstantinápolyban, tíz nappal az előbbi után rögzítették. Ennek alapján nehezen képzelhető el, hogy a szóban forgó eset valóban Budán történt volna. Nyilván a Konstantinápolyban lévő budai szent községről van szó.[19]

Az Isztambulban élő budai származású zsidók két különböző összeírását közölte Káldy-Nagy Gyula, 1603-ból, illetve a már közvetlenül Buda eleste utáni évekből, 1688/89-ből.[20] Az iratok felzete: "A budai magyar zsidók testülete", illetve: "A budaiak testülete. Maguktól jöttek". 1603-ban összesen 59 főt, 1688/89-ben pedig összesen 64 főt írtak össze. A korábbi jegyzék megkülönbözteti a "vagyonosak", a "közepes módúak" és a "csekély vagyonnal rendelkezők" csoportjait.

[19] Büchler Sándor szerint az eset Konstantinápolyban történt, lásd *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1901), 86. old., 1. jegyzet.

[20] "A budai zsidók négy törökkori összeírása", in: Scheiber Sándor, szerk., *Magyar-zsidó oklevéltár*, XVI (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1974), pp. 7–10, kül. p. 9 sk., nos 3–4.

109

Élija ben Hajjim

MAGYARORSZÁGI EREDETŰ KÖZSÉG VIDINBEN

A XVI. század vége

רבי אליהו ב״ר חיים

קהל יוצאי הונגריה בעיר וידין

סוף המאה ה-טז

(1)

(...) שלח חתנו של הר׳ מאיר הנזכר ויחיד אחד מקהל קדוש אונגרוש כתב זה ביד תוגר אחד מביתו של הר׳ מאיר הנזכר שלא יתן לו ממעותיו מאומה כי כן ציוה הדיין.

(...)

רבי אליהו ב״ר חיים, שו״ת מים עמוקים (ויניציאה ת״ז), סי׳ צה.

(...) Az említett Méir úr veje és valaki az ungarusz (ʾVNGRVŝ/š) szent községből egy törökkel (*tógar*) átküldte ezt az írást az említett Méir úr házából, hogy ne adjon neki semmit a pénzéből,[1] mert a bíró[2] így parancsolta.

(...)

• R. Élija b. Hajjim, *Majim amukim* (Venecia / Venezia, 1647), no. 95.

(2)

(...) וגם כאשר היו מולכים אותי פגעתי ביהודי אחד שהיה לבוש כמו תוגר והיה בידי למוסרו ולהלשין עליו כי היה מתושבי בודון, אך לא רציתי.

(...)

רבי אליהו ב״ר חיים, שו״ת מים עמוקים (ויניציאה ת״ז), סי׳ צה.

[1] Ti. a török adóbeszedőnek.
[2] Ti. a török bíró.

(...) És akkor is, amikor vittek, találkoztam egy zsidóval (*jehudi*), aki úgy volt öltözve, mint egy török (*tógar*). Beárulhattam és feljelenthettem volna,[3] mert buduni (BVDVN) lakos volt az illető, de nem akartam.

(...)

• R. Élija b. Hajjim, *Majim amukim* (Venecia / Venezia, 1647), no. 95.

MEGJEGYZÉS

A responsum a kérdés ismertetésében hosszasan elmondja mindazt, ami Méirrel történt. Magyarországi vonatkozása csak az (1) és (2) alatt idézett egy-egy mondatnak van. Az (1) az ügy ismertetéséből való, a (2) pedig Méir ha-Lévi vallomásának egyik részlete.

A vidini zsidó községnél egy alkalommal két adószedő jelent meg. A zsidók felvették a kapcsolatot az elsővel, de még mielőtt kifizették volna neki az adót, megjelent egy másik adószedő is, aki a szultán meghatalmazását bírta. Az adóbehajtás jövedelmező foglalkozás volt, az adókötelesek ugyanis gyakran könnyíthettek terheiken az adószedő megvesztegetésével. Esetünkben a vidini zsidó község már megajándékozta a korábban megjelent tisztviselőt. A másik adószedő megjelenését követően a község a török bíróhoz fordult: Most kinek fizessék az adót? A bíró a szultáni meghatalmazással rendelkező illető mellett döntött. Ekkor az első adószedő elfogott egy helyi gazdag zsidót – Méir ha-Lévinek hívták –, és rajta akarta behajtani a község adóját. A megszorongatott Méir fizetett. Kiderült azonban, hogy ez az első adószedő csaló volt, és azt az összeget, amit a zsidó község adója fejében Méirtől követelt, a saját céljaira akarta felhasználni, és a zsidók adóját időközben már beszedte a másik, a szultán által meghatalmazott és a török (muszlim) bíró által igazolt adószedő. A károsult Méir ha-Lévi a községtől követelte azt az összeget, amelyet az első adószedőnek szabadulása fejében kifizetett, amikor úgy vélte, hogy ez az összeg a község adóját képezi. A válasz szerint Méir ha-Lévinek nem jár vissza az az összeg, amelyet vélekedése szerint a község adójaképpen fizetett ki a csalónak, mert a helybeli "magyar" község figyelmeztette arra, hogy a bíró másként ítélt.

Az (1) idézet jelzi, hogy abban az időben magyarországi eredetű zsidó község működött Vidinben. A (2) idézet arra utal, hogy az említett budai – vagy inkább a Vidinben működő budai községhez tartozó – zsidó török ruhát viselt, a fennálló tilalom ellenére.

[3] Zsidónak tilos volt török ruhát viselni. Lásd még alább, #135.

110

Aharon ben Joszéf Szaszon

AJÁNDÉKOZÁS FÉRJ ÉS FELESÉG KÖZÖTT

A XVI. század vége

רבי אהרון ב"ר יוסף ששון

מתנות בין איש ואשתו בבודון

סוף המאה ה-טז

R. Aharon ben Joszéf Szaszon (1550/55 k.–1626) Szalonikiben született. Ugyanott R. Mordekhaj Matalon[1] tanítványa volt. A híres R. (II.) Slomo ha-Lévi (más néven: *Beit ha-Lévi*)[2] leányát vette feleségül. Maga is *jesivá*-t tartott Szalonikiben, később pedig, ca. 1600-tól, Isztambulban (Kusta); többek között Hajjim Sabbetaj (a MAHARHAS) volt a tanítványa.[3] Új értelmezéseket (*hiddus* / *novellae*) írt Maimonides *Misné Tora* című művéhez és R. Jaakov ben Ásér halákhikus kódexéhez, az *Arbaa turim*-hoz; ezek, sajnos, elvesztek. Responsum-gyűjteményének címe: *Torat emet* ("Igazság törvénye").[4]

A következő két szövegrészlet (#110–111) R. Aharon ben Joszéf Szaszon *Torat emet* című könyvéből való.

KIADÁS

• R. Aharon b. Joszéf Szaszon, *Torat emet* (Venecia / Venezia: Pietro Aloisio ve-Lorenzo Bragadini, 386 / 1626; reprint, Jerusalem, 5730 / 1970).

IRODALOM

• Büchler Sándor, *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1901), p. 518, s. v. Örökösödés; p. 521, s. v. Adóslevél (a héber szöveg).

• Shlomo A. Rosanes [Salomon Abraham Rosanès], *Divrei jemei Jiszráél be-Tógarma: al-pi mekorot risonim*, III (Huszjatin: Hevrat Dovevei Sziftei Jesénim, 1914); újabb, bővített kiadás, *Korot ha-jehudim be-Turkija ve-arcot ha-Kedem*, III (Szofia: Defusz ha-Mispát, 1938[2]), p. 55 sk.

[1] R. Mordekhaj Matalon (ca. 1490–1580), Szalonikiben a Kalabria (Calabria) gyülekezet rabbija, a község több rendeletén (*takkána*) szerepel az aláírása, R. Jichak Adarbi (lásd fentebb, #85) és R. Smuél de Medina (lásd fentebb, #93) kortársa volt. Személyéhez lásd Jichak S. Emmanuel, *Maccevot Szalonika*, I (Jerusalem: Makhon Ben-Cvi, 1963), pp. 154–155, no. 354.

[2] R. Slomo b. Binjámin ha-Lévi (1532–1600) Szalonikiben született, R. Joszéf ibn Lév (lásd fentebb, #80) *jesivá*-jában tanult. 1568-ban Uskub / Üsküp (ma: Szkopje, Makedónia) községében hitszónoknak (*darsán*) nevezték ki. Később visszakerült szülővárosába, Szalonikibe, és ott a Provençal község rabbija lett, majd pedig az Evora községé is, *jesivá*-t tartott, ebben tanult későbbi veje is. Prédikációit *Divrei Slomo* ("Salamon / Slomo beszédei") című könyvében (Venecia / Venezia, 1596) nyomtatták ki. Személyéhez lásd Jichak S. Emmanuel, *Maccevot Szalonika*, I (Jerusalem: Makhon Ben-Cvi, 1963), pp. 298–301, no. 685; Yehoshua Horowitz, "Levi, Salomon", in: *Encyclopaedia Judaica*, XI (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 85–87.

[3] Lásd alább, #117.

[4] Mal. 2,6; Neh. 9,13.

• Joseph Hacker, "Sasson, Aaron ben Joseph", in: *Encyclopaedia Judaica*, XIV (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 894–895.
• Meir Benayahu, *Ha-Jehaszim se-bén jehudei Ján li-jehudei Italja* (Tel-Aviv: Tel-Aviv University, 1980), pp. 213–216.

ראובן מתושבי בודון נשא אשה אלמנה שם והכניסה לו נדוניא אלף גרוש׳ או יותר. והם אשכנזים ומנהגם דשם הוא משונה ממנהג האשכנזים של שאר מקומות, כי בשאר מקומות האשכנזים כותבים בתנאי כתובה באופן שאם ח״ו יעדר הוא כו׳, דהיינו תקנת שו״ם. אך שם בעיר בודון הנ״ל אין להם שום תקנה קבועה על דבר העידור, אלא כל א׳ וא׳ עדר עדר לבדו, דהיינו מקצתם מתנים וכותבים בשטר תנאים זה הלשון: ומחמת העידור והחזרה יתקנו בשטר כתוב וחתום קודם החופה כתקנת ק״ק שו״ם.

וכן עושין שכותבין קודם החופה. ומי שאינו כותב וגם אין לו עדים כשרים (...) איהו דאפסיד(...) ויש מן המהדרין שאין מזכירין תקנת שו״ם כלל, רק מתנים ומוסיפין מנין שנים כאשר ייטב בעיניהם. ומהדרין מן המהדרין אין מזכירין מנין שנים כלל, אלא מתנים וכותבים באיזה זמן שתעדרי בלי ז״ק יחזור הכל. וכל זה איננו רק אם תעדר היא. אבל אם יעדר הוא אפילו בלי ז״ק אינו חוזר לה אפילו פרוטה מנדוניתה, אלא נוטלה כתובתה הקבועה לשם לא יותר כלל, כי כל נדוניתה נכלל בכלל מנה ומאתים של הכתובה אפילו שהכניסה לו מאה מנה. כך העיד בפסקי הגאון בדורו מהר״ר נפתלי זצ״ל שמנהג האשכנזים הוא כך שהכל נכלל כנ״ל.

והנה ראובן הנ״ל נהג עם האשה הנ״ל כאורח כל ארעא ימים או עשר. ועתה נפל שנאה ומריבה וקטטה ביניהם, והלכה האשה מבית ראובן הנ״ל ולא באה עוד לביתו הנ״ל באמרה ששפחתו הכה אותה וגם חמותה מטלת ריב ומדון ביניהם.

וכששמע ראובן הנ״ל דבריה השיב ואמר הנני מוכן ומזומן לגרש אותה כי כבר מאסתיה.

(...)

לכן תצא ותטול כתובתה הקבועה לשם וכמנהגם דשם ולא יותר, וכמבואר באר היטב בשטר מתנה שבידו כתוב וחתום בעדים כשרים והם שני שמשי הקהילה הקדושה.

וזה לשון השטר.

(...) אם חס ושלום שאמות מן העולם הזה אזי ישאר כל הנדוניא ביד בעלי, ולא יהיה שייך שום תקנת קהילת שו״ם. ואם חס ושלום ימות בעלי או יגרש אותי אזי לא אוכל לגבות מבעלי או מבאי כוחו רק כתובתי כמנהגינו פה והשאר מהנדוניא ישאר לבעלי ובאי כוחו עד סוף כל הדורות.

רבי אהרון ב״ר יוסף ששון, שו״ת תורת אמת (ויניציאה שפ״ו), סי׳ נד.

A Budun (BVDVN) lakosai közül való Reuvén feleségül vett ott egy özvegyasszonyt,[5] aki a hozományba bevitt ezer vagy több *grosz*-t.[6] Ők pedig askenázik, és szokásaik (*minhág*) különböznek a más helyeken élő askenázik szokásaitól, mert az askenázik minden más helyen a házasságlevél kikötési közé beleírják a következőket: "Ha – Isten ne adja – a férj elhalálozik" stb. – azaz a három község[7] rendelete[8] szerint. De ott, a fent említett Budun (BVDVN) városában nem rendelkeznek semmiféle állandó előírással (*takkána*) arra az esetre, ha valamelyik házastárs idő előtt elhalálozna, hanem ki-ki maga intézkedik erre az esetre, azaz egy részük a következő kikötést írja bele a szerződésbe: "És az elhalálozás és visszaadás miatt adjanak írásos és pecsétes szerződést, még a házassági szertartás (*huppa*) előtt, a három szent község rendelete szerint."

És így is tesznek, még a házassági szertartás (*huppa*) előtt írják ezt meg. Akadnak azonban, akik nem írnak, és nincsenek megfelelő tanúik sem; (...) őket veszteség fogja érni. (...) Vannak óvatosak, akik ügyelnek a törvények betartására, akik egyáltalán nem említik a három község rendeletét, hanem csupán a megállapodást, és az évek számolását, ahogyan azt jónak látják. És akik kínosan ügyelnek a törvények betartására, egyáltalán nem említik az évek számolását, hanem azt írják: "Bármikor, ha élő utód nélkül elhalálozol, minden visszatér." De ez csak abban az esetben van így, ha a nő halálozik el; ha ellenben a férj hal meg, és nincs utána élő utód: a nő nem kap vissza a hozományából egy fillért (*pruta*) sem, hanem a házasságleveléből (*ketubba*) az erre az esetre meghatározott részt kapja, semmi egyebet. Mert a teljes hozományba beleszámítják a *maná*-t és a házasságlevél (*ketubba*) kétszázát egyaránt, még akkor is, ha az asszony száz *maná*-nyi (összeg)et vitt be.

Nemzedékének *gáon*-ja, tanítónk, R. Naftáli úr[9] – az igaz emléke legyen áldott – azt tanúsítja a döntvényeiben, hogy az askenáziknál ez a szokás, azaz hogy mindent beszámítanak, a fent említettek szerint.

Nos, a fent említett Reuvén együtt volt a fent említett feleségével mintegy tíz éven át, amint az mindenütt szokás. Most azonban harag, viszály és gyűlölködés támadt közöttük, az asszony elhagyta a fent említett Reuvén házát, és többé nem tért vissza oda, mert azt mondta, hogy a férj cselédje megütötte őt, és az anyósa is viszályt és veszekedést szít közöttük.

Amint ezt a fent említett Reuvén meghallotta, azt felelte: "Nos, én kész vagyok elválni tőle, mert már megutáltam őt."

(...)

Ezért (az asszony) menjen, és vigye azt, ami a házasságlevele (*ketubba*) szerint (jár), az ottani szokásoknak megfelelően, de nem többet, mint ahogyan a kezében lévő ajándékozási szerződésben rögzítették, két megfelelő tanú aláírásával, akik a szent község[10] templomgondnokai (*sammas*).[11]

[5] Ezzel az esettel kapcsolatban lásd még fentebb, #100.

[6] Grosz: *gurus*, ezüstpénz. Lásd fentebb, #110, jegyzet.

[7] Ti. Speyer, Worms, Mainz, az úgynevezett SUM városok (akronymia).

[8] A *takkanat* SUM, Speyer, Worms, és Mainz községei által az örökösödést illetően, a XIII. században hozott rendelet. Más askenázi községek is elfogadták. Ennek értelmében ha a nő a házasságkötés utáni három éven belül életképes utód nélkül hal meg, hozománya visszakerül a családjához. Lásd Louis Finkelstein, *Jewish Self-Goverment in the Middle-Ages* (Philadelphia: Jewish Theological Seminary, 1924; New York: Feldheim Publishers, 1964), pp. 218–251.

[9] Naftáli *gáon*: lásd alább, Megjegyzés.

[10] Ti. Budun.

[11] A ma használatos magyar szó ("templomszolga") alacsonyabb rangú szerepre utal, mint az, amit a *sammas* a kora újkorban betöltött: valódi gondnok volt.

És a szerződés szövege ez.

"(...) Ha – Isten ne adja – kihalnék ebből a világból, maradjon teljes hozományom a férjem kezén, és ne lépjen érvénybe a három község rendelete. Ha pedig – Isten ne adja – a férjem hal meg, vagy elválik tőlem, akkor csupán a házasságlevél (*ketubba*) (előírását) hajtom be a férjemen vagy örökösein, itteni szokásaink szerint. A hozomány többi része férjemnél vagy örököseinél marad a nemzedékek végéig."

• R. Aharon b. Joszéf Szaszon, *Torat emet* (Venecia / Venezia, 1626), no. 54.

MEGJEGYZÉS

Ahogyan a kérdésből is kiderül, annak a vagyonnak a visszaadásáról van szó, amelyet az asszony a házasságkötéskor vitt a házasságba. Különböző szokások voltak érvényben arra nézve, hogy mi történjék válás esetén, ha a házastársaknak nincsenek közös leszármazottaik. Voltak, akik visszaadtak az asszonynak mindent, amit a házasságba vitt, és voltak olyanok is, akik szerint vagyonának csak egy része illeti meg. Volt olyan szokás is, amely korlátozta azt az időt, amelyen belül a vagyont visszaadják. Ez bizonyos észszerű időtartamot jelentett, a házasságkötés időpontjától számítva. Mindenesetre, sok községben, közöttük Budán is, a megoldás a helyi szokásoktól, illetve ezenkívül a házasságkötéskor rögzített feltételektől függött. Ez az oka annak, hogy az ilyen ügyekben időről időre kérdések vetődtek fel.

A szóban forgó esetben a feleség a válásba való beleegyezése fejében teljes hozományát követeli a férjétől:

(...) עד שתחזיר לי כל מה שהכנסתי לך דהיינו גם המותר על שני כתובותי. והשטר שבינינו הוא דוקא באם המות יפריד בינינו, אבל על ידי גירושין (...) לא נתתי לו.

רבי אהרון ב"ר יוסף ששון, שו"ת תורת אמת (ויניציאה שפ"ו), סי' נד.

(...) amíg vissza nem adod nekem mindazt, amit odaadtam[12] neked,[13] tehát azt is, ami több (*mutar*), mint a házasságlevelem (*ketubba*) szerinti (vagyon). A kettőnk szerződése pedig csak arra vonatkozik, hogy ha a halál választ el bennünket. De válás esetére (...) nem adtam neki.

• R. Aharon b. Joszéf Szaszon, *Torat emet* (Venecia / Venezia, 1626), no. 54.

Az asszony a fentiekben azt állítja, hogy ellenkeznék a józan ésszel, ha ajándékot adna a férjének, holott férje az ő akarata ellenére válik el tőle. Szerinte az ajándékozási szerződés csak abban az esetben érvényes, ha a nő szabad akaratából egyezik bele a válásba. A férj a maga részéről azt állítja, hogy az ajándékozási szerződés a válásnak erre a módjára is érvényes, és hogy Budán erre vonatkozóan van egy rendelet, amelynek megszegése kiközösítést (*hérem*) és súlyos büntetést von maga után, és a község vezetői közül senki nem támadhat meg egy olyan szerződést, amelyet két megfelelő tanú aláírásával láttak el.

[12] Betű szerint: "bevittem".

[13] Ti. a házasságba.

Idézi az "ifjú" R. Cvi *dajján*, a *gáon*, "tanítónk", R. Szimha fiának[14] válaszát is, amely szerint a törvény a férj mellett van.

(...) וזה מאחר שנוהגים שם כשנתאלמנה אפילו בלא זרע קיימא אינה נוטלת מה שהכניסה לו, רק כתובתה הקבועה.

(...)

כל הנ"ל פסקתי על פי מנהג דבודון בלי שטר מתנה שביד ראובן. אבל בשטר מתנה כל אנפין שוין שזכה ראובן הנ"ל בלי שום ראיה כלל.

(...)

רבי אהרון ב"ר יוסף ששון, שו"ת תורת אמת (ויניציאה שפ"ו), סי' נד.

(...) mégpedig azért, mert ott[15] az a szokás, hogy a nő megözvegyülése esetén, még akkor is, ha a férj élő utód nélkül hunyt el, csak a házasságlevélben (*ketubba*) rögzített (vagyont) kaphatja meg az asszony, nem pedig mindent, amit bevitt a házasságba.

(...)

Minden döntést, ami fent említve van, Budun (BVDVN) szokása (*minhág*) alapján hoztam, a Reuvén kezében lévő ajándékozási szerződés nélkül. Azonban az ajándékozási szerződés minden egyes kitétele szerint a fent említett Reuvén a jogosult, minden egyéb bizonyíték nélkül is. (...)

• R. Aharon b. Joszéf Szaszon, *Torat emet* (Venecia / Venezia, 1626), no. 54.

Hosszú válaszában hasonlóképpen döntött R. Aharon Szaszon is.

מכל מה שכתבנו יוצא שהדין עם הבעל, אך בידה הברירה. אם בדעתה להתגרש אזי תזכה בשתי הכתובות, ואם אינה רוצה בגירושין אזי אין חובה על הבעל לפרנס אותה.

רבי אהרון ב"ר יוסף ששון, שו"ת תורת אמת (ויניציאה שפ"ו), סי' נה.

Mindabból, amit írtunk, az következik, hogy a törvény a férj mellett van, a választás joga azonban az asszonyé. Hogyha el akar válni tőle, akkor csak az említett két *ketubbá*-t[16] kapja. De ha az asszony nem akar elválni tőle, akkor a férj nem köteles gondoskodni a megélhetéséről.

• R. Aharon b. Joszéf Szaszon, *Torat emet* (Venecia / Venezia, 1626), no. 55.

[14] R. Cvi ben Szimha Freudeman.
[15] Ti. az askenáziknál, illetve Budán.
[16] Ti. a házasságlevélben rögzített vagyonát.

A szaloniki R. Slomo ha-Lévi rövid megerősítést írt,[17] ebben kifejti, hogy egyetért R. Aharon Szaszon döntésével.

Figyelmet érdemel, hogy a responsum hivatkozik Naftáli *gáon*-ra, aki valószínűleg nem más, mint R. Naftáli ben Jichak ha-Kohén Hirc (Hirsch) budai rabbi.[18] A XVI. század elején működött. Valószínűleg ő volt az, aki kezdeményezte Szerencsés Imre fiainak rituális rehabilitálását.[19] A mohácsi csata (1526) után talán más budai zsidókkal együtt a Balkánra került, vagy esetleg Pozsonyba költözött. Nevét már korábban is említi a MAHARAM Padua,[20] és mások is. Egyik döntése mintegy háromnegyed évszázaddal a halála után is mértékadónak számított. Responsuma nem maradt fenn, de az utókor bizonyára ismert ilyeneket, amint a jelen szöveg is mutatja.

[17] Lásd R. Aharon b. Joszéf Szaszon, *Torat emet* (Venecia / Venezia, 1626), no. 55.

[18] Lásd Kohn Sámuel, *A zsidók története Magyarországon. A legrégibb időktől a mohácsi vészig* (Budapest: Athenaeum, 1884), pp.284, 353 és 388; Büchler Sándor, *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1901), p. 61; Dán Róbert, "Héber hungaricák a XVI–XVII. századból", *Magyar Könyvszemle*, 81 (1965), pp. 352–358, kül. p. 353.

[19] Lásd fentebb, #68, Megjegyzés.

[20] Lásd fentebb, #68, Bevezetés.

111

Aharon ben Joszéf Szaszon

PÉNZSZÁLLÍTÁS BUDA ÉS BELGRÁD KÖZÖTT

A XVI. század vége

רבי אהרון ב״ר יוסף ששון

שליחות כספים בין בודון לבלגראד

סוף המאה ה-טז

ראובן שמסר ביד שמעון פקדון מעות בעין בבודון להוליכו לבילגוראדו למסרו ביד שלוחו אשר הוא שם בבילגוראדו. וקודם נסיעתו צוהו שילך בחברת דפתרדר אימיני שהיה מוליך עמו אנשים רבים גבורים כולם אחוזי חרב שהיה אוהבו והפקידו אצלו ויצוהו שלא יזוז ושלא יפרד מחברתו כי בו בטח לבו אחרי תכלית הבטחון. ויהי בנסעם מבודון הגיעו לטולנה, והיה שם יהודי אחד יושב במגדל המקום ההוא ונתאכסן שמעון בתוך המגדל עם היהודי הנזכר. והדפתרדר חנה חוץ למגדל. וטרם אור הבוקר נסע עם כל אנשיו. וכאשר נפתח שער המגדל בבוקר עמד מרעיד כי ראה כי הלך לו חברת הדפתרדר ואנשיו. ואז רכב על סוסו יחידי לרדוף אחרי החברה הנז׳, וקודם שהשיג החברה קרה לו מקרה בלתי טהור כי גנבים בני קדר נקבצו עליו ושללו ולקחו ממנו כל הפקדונות שהיו אצלו ובתוכם פקדון של ראובן ושמונה מאות פרחים שהיו לו נצולו.

יורנו מורנו מורה צדק מה משפט השאלה הזאת, האם יקרא פושע שמעון הנפקד בהפרדו מעל חברת הדפתרדר שהיה מופקד אצלו, בשנותו את טעמו שצוהו לבלתי יפרד ממנו, ואף גם שסיכן את עצמו ללכת יחידי אחריו במקום מסוכן, שאפילו בשעת שלום אותו היום של הדרך אשר הלך הוא מסוכן הרבה מאוד יותר מכל הדרך אשר מבודון לבילוגראדו אם יהיה חייב לשלם לראובן פקדונו אם לאו.

(...)

רבי אהרון ב״ר יוסף ששון, שו״ת תורת אמת (ויניציאה שפ״ו), סי׳ קמד.

Reuvén pénzbeli letétet (*pikkádon máot*) tett le Simeon kezébe Budunban (BVDVN), hogy az vigye el Bilgoradóba (BLGVR'DV), és adja át a Bilgoradóban (BYLGVR'DV) tartózkodó megbízottjának. Mielőtt elindult, megparancsolta neki, hogy menjen a kerületi kincstár vezetőjének[1] csapatával, az sok fegyveressel utazik, és neki jó barátja, és őrá bízta őt, és megparancsolta neki, hogy ne mozduljon mellőle, és ne váljon el a csapatától, mert benne megbízik a biztonságot illetően. Amikor Budunból Tolnára (TVLNH) érkeztek, volt ott egy zsidó,

[1] A kerületi kincstár vezetője, az eredetiben: *defterdar imini*.

aki a helybeli toronyban lakott, és Simeon a vártoronyban, az említett zsidónál szállt meg. A *defterdar* (DPTRDR) azonban a tornyon kívül táborozott le, és még pirkadat előtt felkerekedett az embereivel. Amikor reggel kinyitották a torony kapuját, döbbenten látta, hogy a *defterdar* csapata és a vele lévő emberek már eltávoztak. Erre lovára kapott, és egymaga indult az említett csapat után. Azonban mielőtt utolérte őket, tisztátalan ügybe keveredett: mert rablók[2] támadtak rá, kifosztották, és elvettek tőle minden letétet (*pikkádon*), amely nála volt, köztük azt is, amit Reuvén adott neki, de a saját nyolcszáz *perah*-ját meg tudta menteni.

Adjon útmutatást tanítónk, az igazság tanítója, hogy mi a törvény erre a kérdésre. Vajon vétkesnek nevezhető-e Simeon, akinek megparancsolták, hogy ne váljon el a *defterdar* csapatától, amiatt, hogy nem tartotta meg azt a parancsolatot, hogy ne váljon el tőle, és még saját magát is veszélyeztette azzal, hogy egyedül ment utána egy veszélyes helyen, amely még békeidőben is igen veszélyes útnak számít, a legveszélyesebbnek a Budunból (BVDVN) Bilogradóba (BYLVGR'DV) vezető utak közül. Vajon köteles-e visszafizetni Reuvénnak a letétet, vagy nem?

(...)

• R. Aharon b. Joszéf Szaszon, *Torat emet* (Venecia / Venezia, 1626), no. 144.

MEGJEGYZÉS

Válaszában a rabbi arra kötelezi "Simeon"-t, hogy fizesse meg "Reuvén" veszteségét, a letét összegét, mert eltért attól, amire megbízatásakor "Reuvén" meghagyott neki.

A szövegben Tolna városáról van szó.

[2] Rablók: a héber szövegben *benei Kédar*, muszlimok, további jelentése: tatárok.

112

Avraham ben Mose di Boton

EGY PLEVNAI ZSIDÓ VÁLÁSA BUDÁN

A XVI. század vége

רבי אברהם ב"ר משה די בוטון

היתר ליהודי מפליבנה לגרש את אשתו מבודון

סוף המאה ה-טז

R. Avraham ben Mose di Boton (1545 k.–1588), a MAHARASDAM[1] legismertebb tanítványa, Szalonikiben született. A vallásjogi döntnökök (*poszkim*) egyik legnagyobbikának tekintik. Responsumgyűjteménye, a *Lehem Rav* ("A Rabbi / R. Avraham Boton kenyere") mellett leginkább Maimonides *Misné Tora* című művéhez írt kommentárjával – *Lehem misne* ("Kétszeres kenyér")[2] – vált ismertté.

KIADÁS

- R. Avraham b. Mose di Boton, *Lehem misne*, I–II, ed. R. Méir b. Avraham di Boton (Venecia / Venezia, 1609) (első kiadás, fiának gondozásában és Bevezetésével).
- R. Avraham b. Mose di Boton, *Lehem Rav*, ed. R. Hijja Abraham b. Aharon di Boton (Szmirna, 1660) (első kiadás, unokájának gondozásában).
- R. Avraham b. Mose di Boton, *Lehem Rav* (Tarnów: Verlag von Simon Neumann – Kraka / Kraków: Josef Fischer, 745 / 1884).

IRODALOM

- Hajjim Joszéf David Azulaj, *Sém ha-gedolim* (Wien: J. Schlesinger, 1864) / (Varsa / Warszawa: Defusz Goldmann, 1902): "Maarekhet gedolim", A, no. 25.
- Shlomo A. Rosanes [Salomon Abraham Rosanès], *Divrei jemei Jiszráél be-Tógarma: al-pi mekorot risonim*, III (Huszjatin: Hevrat Dovevei Sziftei Jesénim, 1914); újabb, bővített kiadás, *Korot ha-jehudim be-Turkija ve-arcot ha-Kedem*, III (Szofia: Defusz ha-Mispát, 1938[2]), pp. 53–55.
- Abraham David, "Boton, Abraham ben Moses di", in: *Encyclopaedia Judaica*, IV (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 1269–1270.
- David Tamar, "Le-vérur snat petiratam sel gedolei hakhmei Erec Jiszráél ve-Turkija", in: *Mehkarim be-toldot ha-jehudim be-Erec Jiszráél u-ve-arcot ha-mizrah* (Jerusalem: Moszad ha-Rav Kuk [Kook], 1981), pp. 101–102.

(...) אלא שמכל מקום אני אומר דהך תקנה דרגמ"ה הוא דבר חלוש כדכתב שם באותה תשובה מורי ורבי ז"ל דאולי לא היה אלא עד אלף החמישי וטעמים אחרים, ולכן אין לחוש אם נקל בה קצת. וכיון שהדין נותן שהיא חייבת ללכת אחריו והוא מתושבי פליבנא. על כן

[1] Lásd fentebb, #93, Bevezetés.
[2] Ex. 16,22.

גם אני אומר בנידון דידן דיתרו לה בבודון בפני טובי העיר שיבא עם בעלה. ואם לא תאבה האשה יעשו מעשה בית דין על כך שלא רצתה לשמוע להתראה, ובזה לא יבא הדבר כל כך לקלות ראש ולא יבואו להתיר באחרות. וכל זה בתנאי שבמקום ההוא אין לו פרנסה ובמקום אשר הולך מוצא פרנסתו.

רבי אברהם ב"ר משה די בוטון, שו"ת לחם רב (קראקא תרמ"ה), סי' נה.

(...) Nekem azonban mindenképpen az a véleményem, hogy Rabbeinu Gérsom, a száműzetés fénye idevágó rendeletére[3] (hivatkozni) gyenge érv,[4] mert abban a válaszban (*tesuva*) tanítóm és mesterem[5] – emléke legyen áldott – azt írja,[6] hogy ez esetleg csak az ötödik évezred (eljövetelé)ig[7] lesz érvényes, és egyéb okokból is, nincs mit félni attól, hogy egy kicsit könnyítsünk rajta. És mert a törvény az asszonyt arra kötelezi, hogy kövesse a férjét, aki plevnai (PLYBN') lakos, ezért az adott esetre (nézve) én is azt mondom, hogy Budunban (BVDVN) a város legjobbjai (*tuvei ha-ir*) előtt figyelmeztetni kell őt, hogy a férjével kell mennie, és ha az asszony nem akarja ezt, akkor vigyék az ügyet a bíróság (*beit din*) elé, hogy nem akart hallgatni a figyelmeztetésre, és ezzel elkerültük a dolog könnyelmű elintézését, és nem fogják más esetében (is) megengedni. És mindezt azzal a feltétellel, hogy a férj azon a helyen nem tud gondoskodni a megélhetéséről, ott azonban, ahova menni készül, talál magának megélhetést.

• R. Avraham b. Mose di Boton, *Lehem Rav* (Tarnów: Verlag von Simon Neumann – Kraka / Kraków: Josef Fischer, 745 / 1884), no. 55.

MEGJEGYZÉS

Maga a kérdés, amely az ügyet ismertetné, hiányzik, illetve a válasszal van egybeszőve. Ebben az ügyben a válás oka a megélhetési gondok voltak. Egy Plevnában élő férfi Budán élő nőt vett feleségül, talán maga is le akart telepedni a városban, de nem találta meg a megélhetését (*parnásza*), s ezért vissza akart költözni Plevnába. A feleség nem akart elköltözni Budáról, mire a férj válással fenyegette.[8] A responsum előírja, hogy az asszonyt figyelmeztessék rá: köteles a férjével együtt menni, s ha továbbra is vonakodik, állítsák rabbinikus bíróság elé, azaz mondják ki a válást.

[3] Ti. hogy a feleség akarata ellenére nem lehet válólevelet adni. (A szöveg kiadójának jegyzete.) – Lásd alább, #115, Megjegyzés.

[4] Szó szerint: "dolog".

[5] Ti. a MAHARSAKH (R. Slomo ben Avraham ha-Kohén). Személyéhez lásd fentebb, #102, Bevezetés.

[6] R. Slomo b. Avraham ha-Kohén, *SuT ha-MAHARSAKH*, I (Szaloniki, 1586), no. 309.

[7] Ti. a világteremtési éra szerint, mint Rabbeinu Gérsomnak a házassággal kapcsolatos más rendelete (a többnejűség tilalma). Az évezred végén már a messiás fogja meghatározni a törvényt. A negyedik évezred végét (1240) követően azonban a hagyomány szerint az askenázi világban a rendelet érvényét – talán a rothenburgi R. Méir döntése nyomán – kiterjesztették a messiás eljöveteléig: az idők végezetéig. R. Slomo ben Jehiél Lurja (személyéhez lásd fentebb, #82) úgy ítélte meg, hogy nem fogadható el azoknak a nézete, akik szerint Rabbeinu Gérsom egyáltalán időhatárt szabott volna a rendelet érvényére nézve. – A részletekhez lásd még fentebb, #72, Irodalom (Shlomo Z. Havlin).

[8] Az ügyhöz lásd még fentebb, #102.

113

Joél ben Smuél Jafe Szirkesz

LENGYELORSZÁGI ZSIDÓK BORVÁSÁRLÁSA MAGYARORSZÁGON

1636

רבי יואל ב"ר שמואל יפה סירקיש

סוחרי יין יהודים מפולין בהונגריה

1636

R. Joél ben Smuél Jafe Szirkesz / Serkes (a BAH)[1] (1561–1640), minden idők egyik legnagyobb lengyelországi talmudistája Lublinban született. Több kis községben működött mint rabbi, köztük Belzben, Briszkben (Breszt-Litovszk), majd pedig, 1619-től, Krakkóban. Itt betöltötte a rabbinikus bíróság elnöke (*av beit din*) tisztségét is. Híres volt gazdagságáról és széles körű műveltségéről. *Jesivá*-t is tartott, tanítványait a saját költségén látta el. Bár a halákhikus rendelkezésekben igen szigorú volt, több megengedő értelmezést is bevezetett, abból a megfontolásból, hogy a hagyomány ne szűküljön le a *Sulhan arukh* általánosan elfogadott tételeire (megengedte szombaton a világi olvasmányokat, a női ének hallgatását, népszerű keresztény egyházi dallamok zsinagógai átvételét stb.). Krakkóban hunyt el (5400. *adár* 20 / 1640. március 16). Főműve, a *Bajit hadas* ("Új ház"), amely még életében megjelent nyomtatásban (1631–1640), átfogó kommentár és responsum-gyűjtemény R. Jaakov ben Ásér *Arbaa turim*-jához, annak szerkezete szerint.

A következő három szövegrészlet (#113–115) R. Joél ben Smuél Jafe Szirkesz *Bajit hadas* című könyvéből való.

KIADÁS

- R. Joél b. Smuél Jafe Szirkesz, *Bajit hadas*: [I:] "Orah hajjim" (Kraków, 1631); [II:] "Jore déa" (uo., 1635); [III:] "Even ha-ezer" (uo., 1639); [IV:] "Hósen mispát" (uo., 1640).
- R. Joél b. Smuél Jafe Szirkesz, *Bajit hadas ha-jesanot* (Frankfurt a. M., 457 / 1697) (újabb kiadás, Osztraha / Osztrog [Ostrów]: F. Aizinberg, 1834).
- R. Joél b. Smuél Jafe Szirkesz, *Bajit hadas he-hadasot* (Korec / Korzec: Ha-Szifrija le-madaei ha-jahadut, 545 / 1785).

IRODALOM

- Wellesz Gyula, "Rákóczi borai és a lengyel zsidók", *Magyar-Zsidó Szemle*, 15 (1898), pp. 71–72.
- Elijah J. Schochet, *Rabbi Joel Sirkes: His Life, Works and Times* (Jerusalem – New York: Feldheim Publishers, 1971). (SchmHI)
- Max J. Routtenberg, "Sirkes, Joel", in: *Encyclopaedia Judaica*, XIV (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 1619–1620.

[1] Könyve, a *Bajit hadas* ("Új ház") címéről.

(1)[2]

ויואל משה לשבת כו׳ הגאון כמוהר״ר יואל נ״י.

מעשה שהיה בשנה ההיא שנה קשה, ובארץ ההיא, ויבוקש וימצא בארץ הגר, שאנשי ק״ק זמיגראד התעצמו בתוקף כוחם ללכת אל ארץ הגר, והשליכו נפשותיהם מנגד טרחם. וגם נשתעבדו לפריצים עבור מעות סך גדול כדי למלאות ספוקם להתעסק ביין כשר כדי להטריף לחם חוקם. ולקחו נאמנים אשר קבלו על עצמם נאמנות בפני מעכ״ת ובפני קצתם, גם קצתם בפני ראשי גליל לבוב כי שם ביתם. שם האלוף ר״מ הדר בק״ק לינסק לעת עתה אשר לו כתב ורשות מאבות וידעונים, ופעל ועשה בהכשר יינו כמה שנים.

(...)

והנה פעלו ועשו כולם במבצר זאנביר כמה חביות אשר כל חבית עם הוצאות יעלה ערך פ״ה זהובים, והלכו לדרכם באשר ימצאו ענבים. והניחו אצל היין את איש ר״מ הנ״ל לשמרם ולמלאות אותם. וכאשר עשו מלאכתם שבו אליו ולקחו היין מן המבצר זאנבור והוליכו את היין בשמירה מעולה לק״ק זמיגראד. ואת ר״מ הנ״ל שלחו לפניהם לק׳ שיגיד לפניי כחוקי אלהים וכתורתיו. שמעתי מה ידבר והנה ע״פ תשובתו פעל ועשה כראוי. ושאלתי אותו וכי לא בא לידך שום מכשול במקרה והזדמן שצריך שאלת חכם. והשיב בזה הלשון:

דא וויל איך זאגין צו זאמביר האב איך דיא יינות דר-גאסין, דען השר ראקצי׳ איז מחויב גיווען דער-גיסין במבצר זאמבור. בכן האט דער גוי דאש פאס אויף גישטעלט אויף צו שלאגין דעם בודם פון פאס, דאש מען זאל קענין מיט קאנין-שעפין זו דער-גיסין. בכן האט דער גוי דעם בודם אויף גישלאגין, און דעם האב איך מיך פר-זעהין איז איין ברעטיל פון בודם פון פאס אזו אריין גיפאלין. האט דער גוי ארוש גיחאפט, האב איך אים בייא דער האנט דער-ווישט. האב ניט גיזעהין אויב דער גוי האט אן-גרירט אן יין, איז מיט איין עק דרינן גילעגין, האב ניט רעכט גיזעהין. זא האב דער-גאסין מיט דעם פאס לערך חמשה עשר חביות, און איך קאן זיא ניט וועלכי זיא זענין צווישן כ״ה חביות. עכ״ד.

שוב ביקש ממני: רבי גיבט מיר איין כתב הכשר על היין איך מוז מיט דעם יין קיין לובלין גיין. והשבתי לו בזה הלשון: איך גיב דיר נישט לאזין דיא בעלי יינות זעלברט קומין. ור״מ הלך לדרכו ללינסק.

בכן אדמ״ו לדעתי מתוך גמגום לשונו נראה וניכר שדברי מסתורים ואין בהם עיקר. (...) מאחר שיש ספק אם נפל שם הנסר כולה, וגם אם נגע ביין, כי החביות לא היו מלאים, ובפרט בהפסד גדול כזה יש לדון ולהתיר, ועוד שר״מ הנ״ל אינו עומד בדיבורו הראשון ואומר שלא ראה מעולם שהגוי הוציא הנסר מהחבית מלא היין, רק שראה בידו נסר ולא נודע לא אם מהחביות זה או מהחביות ריקן.

ודברים שקרים כאלה וכיוצא בזה אני אומר שמצוה ללמד לבעל הדין לומר איני מאמינך. ושני שותפין הם בעלי היין אחד פה אתנו היום, והשני עדיין מטולטל בארץ הגר עם יין אחר. וכשיבא מצוה ללמדו לומר איני מאמינך. ואף גם האחר אשר פה אתנו היום שאל אותו למה

[2] A héber és jiddis szöveget fordította Komoróczy Szonja Ráhel.

לא הזהרת אותנו בק״ק זמיגראד וגם בארץ הגר ולומר לנו אל תשתו היין הזה. ושמא תאמר שהורית להיתר, אעפ״כ היה לך לספר לנו מעין המאורע, אלא שקר אתה דובר וגם מכחש באדון. ואמר לו לא כן דברתי בפני אב״ד רק אמרתי שראיתי ביד גוי הנסר ולא נודע לי אם מהחביות המלא הוציא או מהחביות הריק, וגם לא היו היינות בידו בשעה שבא לפני בפעם הראשון. וגם בארץ הגר הלכו אתו עד זמיגראד שנים או שלשה יהודים. ואח״כ בא ר״מ הנ״ל לפניי בק״ק רימנאב.

(...)

מלבד שאר טעמים וניימוקים שהיין מותר לדעתי. אך עיני כל ישראל אל אדוני להורות להם הדרך אשר נלך בה.

(...)

ואני הדל כו׳ הכותב ביום ד׳ לסדר ואזכור את בריתי ר״ב צד״ק לפ״ק. הצעיר מנחם בן בלא״א משה זלה״ה אשכנזי החונה פק״ק רימנאב.

רבי יואל ב״ר שמואל יפה סירקיש, שו״ת בית חדש החדשות (קורץ תקמ״ה), סי׳ כט.

És a *gáon*, tiszteletre méltó tanítónk, R. Joél – világítson fénye – beleegyezett, hogy válaszoljon Mosé(nak) stb.[3]

Ugyanabban az évben történt, nehéz évben, hogy azon a vidéken[4] (nem volt bor), pedig szükség volt rá, és Hágár (HGR) országában találtak, ugyanis Zamigrad (ZMYGR'D)[5] szent község emberei összeszedték minden erejüket és bátorságukat, és elmentek Hágár (HGR) országába, és ezen fáradozásuk közben életüket kockáztatták. A földesuraktól (*páric / porets*) csak nagy összeggel tudták megváltani magukat, annak érdekében, hogy megszerezzék azt, amire szükségük volt, (és) hozzájussanak a megfelelő (*kóser*) borhoz, és megélhetésük[6] legyen. És megbízottakat (*neemanim*)[7] fogadtak, akik elvállalták a megbízatást, közülük némelyek a tudása miatt nagy tekintélyű (rabbi) előtt, némelyek énelőttem, némelyek pedig a Lvov (LBVB)[8] kerületi elöljárók előtt, mert ottani lakosok voltak, elvállalták a megbízatást. Ott M. úr (R. M.),[9] a tekintélyes vezető (*alluf*),[10] aki jelenleg Linszk (LYNSQ)[11] szent községében lakik, és akinek jelenleg írott felhatalmazása van az atyáktól és hozzáértőktől,[12] már több éve szerzi be[13] az igazoltan kóser bort.

[3] Szójáték Ex. 2,21 nyomán.

[4] Szó szerint: "abban az országban".

[5] Zmigród (Wrocławtól északra, Lengyelo.).

[6] Prov. 30,8 nyomán. Szó szerint: "kiszabott kenyerük".

[7] Megbízottak: *neemanim*, bizalmi férfiak. Innen tudjuk, hogy nem bíztak meg a kereskedőkben, és ezért a kóser borra vonatkozó előírások betartásának ellenőrzésére a kereskedők mellé ellenőrt is küldtek.

[8] Lvov: Lemberg / Lviv (ma: Ukrajna).

[9] M. úr (közelebbről ismeretlen). Az alább közölt #113 (2) alapján talán éppen R. Menahém ben Mose Man Askenázi rabbi (Rimanov).

[10] Alluf: a Bibliában "sejk" (Gen. 36,15 skk.), "törzsi vezető" (Zekh. 9,7 stb.); a középkorban községi elöljáró / tiszteleti cím.

[11] Linszk: Lisk / Lisko / Lesko (Rzeszów tartomány, Délkelet-Lengyelo.).

[12] A héber szöveg, kis betűjavítással (az első szóban אבות helyett אובות), ezt jelentené: "varázslók és bűvészek" (Lev. 20,27 stb.). Valószínűtlen. Hihetőbb, hogy a lengyel hatóságokra vagy a rabbinikus intézményekre utal.

[13] Szó szerint: "csinál".

Boroshordó abroncsozása *elul* havában (augusztus–szeptember), a Szűz jegyében (Szűz az egyszarvúval)

(...)

Fogták magukat, és mindannyian Zanbir (Z'NBYR) várában[14] készít(t)ettek pár hordót, minden hordónak az értéke a kiadásokkal együtt 85 arany volt. És útnak indultak, hogy szőlőt keressenek. A fent említett férfit, M. urat a bor mellett hagyták, hogy vigyázzon rá, és töltse meg (a hordók)at. És amikor elvégezték a dolgukat, visszatértek hozzá, és elhozták a bort Zanbur (Z'NBVR) várából, és különleges őrizet mellett szállították el a bort Zamigrad (ZMYGR'D) szent községébe. És a fent említett M. urat maguk előtt elküldték Sigid (Ś/ŠYGYD) községébe, énhozzám, Isten törvényei és parancsolatai szerint. Meghallgattam, amit mond, és a válasza szerint úgy járt el, ahogyan kell. És megkérdeztem tőle: "Nem lehetséges-e, hogy esetleg véletlenül valami hiba történt, és nem fordult-e elő, hogy szükség lett volna megkérdezni egy tudóst (*hákhám*)?" Ő ezen a nyelven[15] válaszolt.

"Azt szeretném itt elmondani, hogy Zambirban töltöttem be a bort, mert Rakci fejedelem (Ś/ŠR R'QCY) megparancsolta, hogy Zambur várában töltsünk. A *goj*[16] tehát felállította a hordót, hogy felverje a hordó tetejét, hogy a bort le tudjuk fejteni. A *goj* tehát felverte a hordó tetejét, és én mindvégig néztem őt, és egy deszka a hordó tetejéből beleesett (a borba). A *goj* pedig kihúzta. Én megfogtam a kezét, és nem láttam, hogy beleért volna a borba. De könyökéig benne volt (a hordóban), és nem láttam pontosan. És mintegy tizenöt hordó bort mertem így ki, és nem tudom, hogy a 25 közül melyek ezek." Eddig az ő szavai.

Újra hozzám fordult: "A rabbi adjon nekem igazoló iratot (*ksav hekhsher*) a borra, ezzel a borral Lublinba (LVBLYN) kell mennem." Ezen a nyelven[17] válaszoltam neki. "Én nem adok neked, a bor tulajdonosai maguk jöjjenek ide." És M. úr útnak indult Linszk felé.

Ezek után, urunk, tanítónk: az össze-vissza beszédből, mint ez, véleményem szerint egyértelműen látszik, hogy mellébeszélés, és nincs benne a lényeg. (...) Ugyanis kétséges, hogy az egész deszka beleesett-e (a hordóba), és az is, hogy (a *goj*) hozzáért-e a borhoz, ugyanis a hordók nem voltak tele. Márpedig akkor, ha ilyen nagy veszteségről van szó, dönteni[18] kell.

[14] Vagy: Zanbur; ma: Szambir, Lvovtól délnyugatra (Galicia, ma: Ukrajna). – A Zanbur vagy Zanbir írás-változat kiejtése a lengyel jiddis nyelvjárásban nem különböztethető meg (a V / Y egyaránt *i*).

[15] A párbeszéd jiddisül folyt, és szövegét a responsum is ezen a nyelven közli.

[16] Ti. a nem zsidó munkás.

[17] Ti. jiddisül.

[18] Szó szerint: "ítéletet hozni és engedélyezni".

Ezenfelül a fent említett M. úr nem is tartja magát az előző szavaihoz, és azt mondja, hogy nem is látta soha, hogy a *goj* a deszkát a borral teli hordóból húzta volna ki, a deszkát csak a kezében látta, és nem volt egyértelmű a számára, hogy abból a hordóból van-e, vagy valamelyik üres hordóból.

És az ilyen és ehhez hasonló hazug szavak esetében azt mondom, hogy kötelességünk megtanítani az ügyben érdekelt személyt (*baal ha-din*), és megmondani neki, hogy nem hiszek neki. Két társa van, a bor tulajdonosai, egyikük ma itt van velünk, a másik még mindig Hágár (HGR) országában bolyong, más borral. Ha ideér, kötelességünk megtanítani, és megmondani neki, hogy nem hiszek neki. Még akkor is, ha a másik, aki ma itt van velünk, megkérdezte őt, hogy miért nem figyelmeztettél minket Zamigrad szent községében vagy Hágár földjén, és miért nem mondtad nekünk, hogy ne igyatok ebből a borból. És bár te úgy döntöttél, hogy engedélyezhető,[19] annak ellenére el kellett volna mondanod nekünk, hogy mi történt. Azonban hazugságot beszélsz, és tagadsz is az úr előtt. Ő pedig azt felelte: "Nem így beszéltem a bíróság feje (*av beit din*) előtt. Csak azt mondtam, hogy láttam a *goj* kezében a deszkát, és nem volt számomra egyértelmű, hogy teli hordóból húzta-e ki, vagy pedig üresből. Amikor először hozzám jött, nem is volt bor a kezén, és Hágár országába is ment vele Zamigradig két vagy három zsidó (*jehudi*)." És ezután jött hozzám a fent említett M. úr Rimanov (RYMN'B) szent községébe.

(...)

Egyéb okok és megfontolások alapján a bor véleményem szerint engedélyezhető. Én azonban nem akarok dönteni, ezért mesterem elé terjesztem, hogy tanítsa meg nekik, milyen úton járjunk.

(...)

Én, a szerény (*dal*) stb., írom ezt szerdán, a "Megemlékeztem szövetségemről"[20] hetiszakaszában,[21] a 396. esztendőben,[22] a kis időszámítás szerint.

A kicsiny (*cáir*) Menahém Askenázi, uram és atyám, Mose – emléke legyen élő az eljövendő világban – fia, aki Rimanov szent községében él.[23]

• R. Joél b. Smuél Jafe Szirkesz, *Bajit hadas he-hadasot* (Korec / Korzec: Ha-Szifrija le-madaei ha-jahadut, 545 / 1785), no. 29.

(2)

מהגאון מוהר"ר יואל הנ"ל.

איש אחד היה לו כתבים מרבנן שהעמידוהו לנאמן בעשיו' יין כשר. ועתה לקחוה הסוחרים והלכו עמו לארץ הגר והביאו כ"ה חביות יין כשר. והאנשים אשר היו אתו הלכו לדרכם והניחו את הנאמן הנ"ל אצל היין לשומרם ולמלאות אותם והאיש הנאמן הנ"ל בשובו בא לפני ב"ד סמוך לעירו והגיד שכאשר מלא החביות היה המעשה כך. הגוי שעשה היה לו

[19] Ti. a bor.

[20] Ex. 6,5.

[21] Héberül: *Va-éra* (Ex. 6,2–7,13). – Szokás a dátumot a Tóra-olvasás hetiszakaszai szerint megadni; ez a hetiszakasz *tévét* havának utolsó hetét jelenti (december–január); a dátum pontosan *tévét* 24 / 1636. január 2.

[22] 1636.

[23] Szó szerint: "táborozik" / "sátorozik".

על ידי ברזל כדי להוציא יין משם לקנקנים גדולים למלאות החביתן. ובשעה שפתחו כנ"ל נפל עץ א' מהדפין תוך היין, ופשט הגוי את ידו וחטף העץ והוציאו. ואחזתי ביד הגוי ולא ראיתי שנגע הגוי ביין, והוריתי היתר בזה ומלאתי באותו יין ט"ו חביות מכ"ה חביתין הנ"ל, ואיני יודע איזה חביות מלאתי.

שו"ת הגאונים בתראי (פראג תקע"ו), סי' יג.

A *gáon*-tól, tanítónktól, a fent említett R. Joél úrtól.[24]

Egy férfinak írásai voltak a rabbiktól, akik megbízottnak állították őt a kóser bor készítésében. És most felfogadták őt a kereskedők, és elmentek vele Hágár (HGR) országába, és hoztak 25 hordó kóser bort. És az emberek, akik vele voltak, útjukra indultak, és otthagyták a fent említett megbízottat a bor mellett, hogy vigyázzon rá, és fejtse le. És amikor a fent említett megbízott visszatért, a városához közeli bírósághoz (*beit din*) fordult, és azt mondta, hogy amikor megtöltötte a hordókat, a következő történt. A *goj*, aki csinálta, mellette volt a bor, és meg kellett töltenie az összes hordót, és egy hordót felállított, és egy vassal kinyitotta a felső oldalát, hogy kivegye belőle a bort nagy üvegekbe, és megtöltse a hordókat. És amikor kinyitotta, amint ez fent le van írva, a fedeléről beleesett a borba egy deszka. És a *goj* kinyújtotta a kezét, megfogta a deszkát, és kihúzta. És megragadtam a *goj* kezét, és nem láttam, hogy a *goj* hozzáért volna a borhoz, és ezért engedélyeztem, és a fent említett 25 hordóból ugyanazzal a borral megtöltöttem 15 hordót. És már nem tudom, hogy melyik hordókat töltöttem meg.

• *SuT ha-geonim batraei* (Prag: Sommersche Buchdruckerey, 576 / 1816), no. 13.

MEGJEGYZÉS

Az eset, amelyre a kérdés vonatkozik, 1636-ban történt.

A jelen #113 a lengyelországi borkereskedők ügyében két választ közöl. R. Szirkesz responsumgyűjteményében maradt fenn (1) bizonyos R. Menahém ben Mose Man Askenázi rimanovi[25] rabbi kérdése, saját szövegezésében, R. Szirkesz válaszának részeként, és (2) a *SuT ha-geonim batraei* ("A későbbi *gáon*-ok responsumai")[26] című gyűjtemény közli R. Joél Szirkesz válaszát, láthatóan rövid összefoglalásban. R. Menahém kérdése részletes jelentés jellegű. Az eredeti szöveg egy része – a jegyzőkönyvezett vallomások – jiddis nyelvűek. A kérdező, R. Menahém, a szövegből kitetszően nem akart maga dönteni a kényes ügyben. R. Joél Szirkesz responsuma közli az általa feltett kérdést, és a továbbiakban – a responsum itt nem közölt részében – választ ad rá. A válasz lényege a rövid változatból (2) kiderül.

A forrásokból egyébként megtudható többek között a lengyelországi zsidó borkereskedő neve: Slomo Dukler. A felügyelő neve: Méir úr Linszkből.

Lengyelországi zsidó kereskedőkről van szó, akik bort vásároltak, többek között Magyarországon is. Ebben az esetben összesen 25 hordó borról van szó. A megbízók a kereskedők mellé meg-

[24] A gyűjteményben szereplő címsor.

[25] Ma: Rymanów (Délkelet-Lengyelo.).

[26] *SuT ha-geonim batraei* (Turka, 1764; Zholkva / Zółkiew, 1795; Prag: Sommersche Buchdruckerey, 576 / 1816).

bízható embereket neveztek ki, egyfajta felügyelőket, akik a bor előírásos kezelésére figyeltek, a vásárlástól az eladásig. Magától értetődik, hogy az illetőnek nagy volt a felelőssége, és az ő lelkiismeretességétől függött, mint a jelen esetben is, a szállítmány értéke és ezáltal a kereskedők haszna, illetve vesztesége.

A R. Szirkesz responsumában leírt ügylet során halákhikus kérdés akkor vetődött fel, amikor a bort egy nagy hordóból a szállításhoz több kisebb hordóba fejtették át. Az átfejtés során egy fadarab – alkalmasint a hordó oldalának egyik deszkája – beleesett a hordóba, és egy nem zsidó férfi (*goj*), aki az átfejtést végezte, utánanyúlt, hogy kivegye. Közben talán kezével – nyilván csak véletlenül – beleért a borba. A kérdés: ezek után a bor kósernek tekinthető-e, vagy nem. Ha ugyanis a bort nyitott edényben nem zsidó érinti, halákhikus szempontból fogyasztásra alkalmatlanná válik.

Magyarország külkereskedelmi forgalmában számottevő része volt a borkereskedelemnek, különösen Észak – Lengyelország – felé. Ebben a kereskedelemben a zsidó kereskedők jelentős szerepet játszottak. A magyar szőlősgazdák a boroshordók kénes kezelésének elterjedése – a XVIII. század – előtt a bor tartósítása érdekében rendszerint szalonnával dörzsölték be a hordók falát. Ezt az eljárást a lengyel zsidók, némi túlzással, úgy értelmezték, hogy a magyarok sertéshúst tesznek a boroshordókba. A lengyelországi zsidó megrendelők csak garantáltan kóser bort vettek át, ennek nyilván jobb ára is volt, a zsidó borkereskedők elemi érdeke volt a halákhikus előírások szigorú betartása. Ezért különös gondot fordítottak a bor kezelésének és szállításának minden mozzanatára. Bort rendszerint csak olyan hordókban vásároltak, amelyeket maguk készíttettek.

A lengyelországi borkereskedelem kötelezően előírt útvonalán (útkényszer) több város árumegállító joggal rendelkezett. Ezekben a földesurak vagy a városok az árura rendszerint jelentős összegű vámot vetettek ki, illetve esetenként megsarcolták a zsidó kereskedőket. Ezen a címen "Zambir / Zanbir fejedelme" is vámot követelt a kereskedőktől: Zamigrad és Sambor egyaránt árumegállító joggal rendelkeztek.

Zambir / Sambor várurának neve abban az időben ez volt: שר ראקצי – "Rakci fejedelem / főember / tiszt (ś/šr r'qcy)." Az illető bizonyára a felvidéki Rákóczi család valamelyik tagja volt; esetleg éppen I. Rákóczi György erdélyi fejedelem (1630–1648). (PG)

Szőlő taposása *tisri* havában (szeptember–október), a Mérleg jegyében

114

Joél ben Smuél Jafe Szirkesz

TANÚVALLOMÁS FEHÉRVÁROTT HOLTTÁ NYILVÁNÍTÁS TÁRGYÁBAN

1591/1593

רבי יואל ב״ר שמואל יפה סירקיש

גביית עדות בפהרואר בענין היתר עגונה

1593/1591

(1)

בפנינו אנחנו צעירי הצאן ק״ק [עיר] לבנה. באו אלינו הנכבד ר׳ בנימין בכמ״ר אליעזר ור׳ אליהו בכ״ר יצחק גיסו ור׳ אברהם בכ״ר זלמן והעידו איך כי יהודי שבא מרוסיא ללכת בקפא שמו ר׳ יהודא בכ״ר יעקב שעבר מהנה ללכת עם ישמעאל אחד שמו קסיא. פגעו בם הלסטים והרגו אותו וברח חבירו הישמעאל הנז׳ ובא הנה והסיח לפי תומו בפני הנכבדים הנזכרים איך שהרגו אותו לפניו. ובא הנה ר׳ יצחק ב״ר יעקב לחקור ולדרוש בעדו, והעידו הנכבדים הנז׳ בעדות ברורה איך עבר הענין. וכדי לאמת את דבריו כתבנו וחתמנו שמותינו. פה הנה עיר לבנה, יום ב׳ י״ז סיון השנ״א. והכל שריר וקיים.

אני אברהם ב״ר שלמה. אברהם ב״ר יהודא. אני ישראל ב״ר דן. אני ראובן בכ״ר אליהו.

אחר הדברים האלה באו לפנינו ב׳ אנשים אפרים הכהן בן כה״ר שמריה ובנימין בכמ״ר אלעזר והעידו שבזמן שעבר נזדמנו שניהם בתוך הקרושרא ובא ישמעאל אחד ושמו קסיא שהלך עם ר׳ יודא בכמ״ר יעקב ז״ל ממקום יאמפל הנז׳ ורצו ג״כ להרוג אותו ישמעאל ששמו קסיא והכהו אותו בחץ והוא ברח וניצל מידם. ובא ואמר איך הרגו היהודי ר׳ יודא בכ״ר יעקב ז״ל הנז׳ שהיה עמו בפני אפרים הכהן ור׳ בנימין למעלה. ובאו והעידו בפנינו הדברים האלה. וזה העדות היה בה׳ בשבת י״ח לחדש אייר שנת השנ״ב לפ׳.

ואנו כששמענו העדות הנ״ל כתבנו פה ק״ק לבנה ביום הנ״ל.

יעקב ב״ר יוסף דיין. יודא בכ״ר יום טוב דיין. שלמה בהר״ר יעקב דיין.

רבי יואל ב״ר שמואל יפה סירקיש, שו״ת בית חדש הישנות (פרנקפורט דמיין תנ״ז), סי׳ עז.

Előttünk, Levana (LBNH)[1] [város] szent község nyájának kicsinyei előtt. Hozzánk fordult a nagyra becsült Binjámin úr, tiszteletre méltó tanítónk, Eliezer úr fia, és sógora, Élijáhu úr, a tiszteletre méltó Jichak úr fia, valamint Avraham úr, a tiszteletre méltó Zalman úr fia, és tanúságot tettek arról, hogy egy zsidó, aki Oroszországból (RVSY') Kaffába (QP')[2] tartott, a neve Jehuda úr, a tiszteletre méltó Jaakov úr fia, áthaladt errefelé, társával, egy Kaszia (QSY') nevű muszlimmal (*Jismáél*) együtt. Rablók támadtak rájuk, és megölték őt, de társa, az említett muszlim (*Jismáél*) elmenekült, idejött, és az említett tekintélyek előtt elbeszélte, hogy (társát) a szeme láttára ölték meg. És ideérkezett Jichak úr, Jaakov úr fia, aki utána[3] kutatott, és a tiszteletre méltó említettek hiteles tanúságot tettek arról, hogy mi történt. Szavaikat az igazságnak megfelelően leírtuk, és aláírásunkkal elláttuk. Itt, Levana városában, hétfőn, *sziván* 17-én, 5351.[4] Mindezt megerősítjük, és hitelesítjük.

Én, Avraham, Slomo úr fia. Avraham, Jehuda úr fia. Én, Jiszráél, Dán úr fia. Én, Reuvén, a tiszteletre méltó Élijáhu úr fia.

Ezek után elénk jött 2 ember, Efrajim ha-Kohén, a tiszteletre méltó R. Semarja fia, és Binjámin, tanítónk, Eliezer úr fia, és tanúsították, hogy a múltban egy karavánszerájban (QRVŚ/ŠR')[5] összetalálkoztak, és jött egy muszlim (*Jismáél*), akinek Kaszia volt a neve, és aki Júda úrral, a tiszteletre méltó Jaakov úr fiával – emléke legyen áldott – együtt utazott az említett Jampel (Y'MPL) helységből,[6] és őt – a muszlimot (*Jismáél*), akinek Kaszia a neve – szintén meg akarták ölni, és nyíllal meg is sebesítették, de sikerült elmenekülnie. Eljött, és elmondta Efrajim ha-Kohén és Binjámin úr előtt, hogyan ölték meg az említett zsidó (*jehudi*) Júda (YVD') urat, a tiszteletre méltó Jaakov úr fiát – emléke legyen áldott –, aki vele volt, a fentiek szerint. Eljöttek, és tanúságot tettek előttünk ezekről a dolgokról. Ezt a tanúvallomást csütörtökön, *ijjár* hó 18-án, az időszámítás 5352. esztendejében tették.[7]

Mi, miután meghallgattuk a fent említett tanúvallomást, mindezt leírtuk, itt, Levana szent községében, a fent említett napon.

Jaakov, Joszéf úr fia, *dajján*. Júda, a tiszteletre méltó Jom Tov úr fia, *dajján*. Slomo, R. Jaakov úr fia, *dajján*.

• R. Joél b. Smuél Jafe Szirkesz, *Bajit hadas ha-jesanot* (Frankfurt a. M., 457 / 1697), no. 77.

= Kohn Sámuel, *Héber kutforrások* (1881), pp. 104–106, no. XXI.

(2)[8]

(...) במותב תלתא כחדא הוינא ואתא לקדמנא כמ' יושיע ב"ר יעקב והעיד על אחיו כמר יודא ב"ר יעקב ז"ל. וז"ל בל"א.

[1] Levana: Fehérvár.
[2] Kaffa: Kefe, város a Krim félszigeten. Ma: Kahovka (Ukrajna).
[3] Ti. Jehuda ben Jaakov, az eltűnt oroszországi zsidó – valószínűleg a testvére – után.
[4] 1591. június 11.
[5] Karavánszeráj: a csoportosan, karavánokban haladó áruszállítók állomáshelye.
[6] Jampel, Janbul / Jambul: város Törökország európai részén. Ma: Jambol (Bulgária).
[7] 1592. május 1.
[8] Fordította Komoróczy Szonja Ráhel.

איצט איין יאר בין איך גוועזן אין דער וואליכייא מיט משה פלאצקר אוקסן צו קויפן, אזו האב איך דר קענט איין יודן פון ווייסן בורק דען איך פין ט"ו שנים ניט גזעהן האב. אזו האב איך אין גפרעגט אויף מיין ברודר יודא הנ"ל אוב ער אים קענט. דא האט ער מיר גיענפרט: איך קען דיך אונד דיין ברודר אויך דער אויף דיא לויט גישלאגן. האב איך אין גיפרעגט: מן זאגט וויא ער איז אויס קומן אויף דער יבשה אדר אויף דער ים. דא האט ער מיר גיזאגט: דיין ברודר איז געווזט אויס קומן אונד אזו ווייס איך אז ער איז צו ווייסן בורק גיווזען אונד איז אויש גיפארן אויש צו פרעגן וואו פולנישה שרים שבויים זיין, אונד איין ישמעאל איז מיט אים גפארן שבויים צו קויפן, אונ' זיין געלט גיליגט אויף יודיש [=יודא'ש] וואגן הנ"ל, אונ' דער טירק איז זעלברט גיריטן. אזו האבן קדרים גזעהן וויא דער יודא געלט האט אויף דען וואגין, אזו האבן קדרים דעם יודא נאך גיאגט אונ' האבן אין גיהרגט. אונ' דער טירק איז זעלבשט אנטלאפין אין דער שטאט ווייסן בורק צו ריק. דא דער טירק צו ריק קאם דא האב [איך] דען טירק גיפרעגט וואורום קומשטו אזו באלד ווידר, דא האט ער מיר גיזאגט: מאן האט דען יודי גיהרגט איך בין קאם אנטלאפן, אונ' האט מיך צום ארמן מן גימאכט, מן האט מיר מיין געלט גינומן אונ' האט מיר דאש מעשה מספר גוועזן כנ"ל. כל זה הגיד היהודי מווייישן בורק, האב איך אים גיגלויבט, אונ' האב אויף מיין ברודר מתאבל גוועזן.

כל זה העיד לפנינו יושיע ב"ר יעקב. נעשה היום יום ג' י"ב אב שנ"ג.

שמואל בלא"א יוסף זלה"ה. שמעון בן הק' משה כ"ץ הי"ד. מנשה יעקב ב"ר יודא סג"ל ז"ל.

רבי יואל ב"ר שמואל יפה סירקיש, שו"ת בית חדש הישנות (פרנקפורט דמיין תנ"ז), סי' עז.

(...) Összeült[9] a háromtagú bíróság, és megjelent előttünk a tiszteletre méltó Josija úr, Jaakov úr fia, és tanúságot tett fivéréről, a tiszteletre méltó Júda úrról – emléke legyen áldott –, Jaakov úr fiáról. Ezek a szavaik, Askenáz nyelvén. "Most egy éve voltam Valikhijában (VV'LYKYY')[10] Mojse Plockerrel, hogy ökröket vegyünk. És akkor megismertem egy zsidót (*jud*) Vejszen Burkból (VVYYSN BVRQ),[11] akit 15 éve nem láttam. Kérdeztem őt fent említett fivérem, Júda felől, hogy ismeri-e őt. Azt felelte nekem: Ismerlek téged és a fivéredet is, akit az emberek leütöttek. Megkérdeztem őt: Beszélnek-e arról, hogy előkerült a szárazföldről vagy a tengerből? Azt mondta nekem: A fivéred előkerült, és így tudom, hogy ott volt Vejszen Burkban, és elindult, hogy megtudja, hogy hol vannak lengyel főember (*szár*) foglyok. És egy török (*jismoel*) utazott vele, hogy foglyokat vásároljon.[12] A pénzét a fent említett Júda kocsijába tette. És a török (*tirk*) pedig külön ment lovon. Ekkor a keletiek (*kidrijim*)[13] látták, hogy pénz van Júda kocsijában, és akkor a keletiek üldözőbe vették Júdát, és megölték.

[9] Az arámi bevezető formulát kivéve jiddis nyelvű.
[10] "Oláhország" / Havasalföld.
[11] Weissenburg.
[12] Értsd: váltson ki.
[13] Szó szerint: "Kédarból valók" / "feketék", "keletiek". Talán tatárok. Lásd fentebb, #111, jegyzet.

És a török (*tirk*) elmenekült Vejszen Burk városába. Amikor a török visszajött, megkérdeztem a törököt: Miért jössz vissza ilyen hamar? És akkor azt mondta: Megölték Júdát, én meg éppen hogy megmenekültem, és szegény ember lett belőlem, elvették a pénzem. És a fentiek szerint mondta el nekem a történetet. Mindezt a Vejszen Burk-i zsidó mondta nekem. És én elhittem neki, és meggyászoltam a fivéremet."

Ezt a tanúvallomást tette előttünk Josija, Jaakov úr fia. Ma, kedden, *áv* hó 12-én, 353.[14]

Smuél, uram és atyám, Joszéf – emléke legyen élő az eljövendő világban – fia. Simeon Kac, a szent Mose – az Örökkévaló bosszulja meg a vérét – fia. Menasse Jaakov Szegal, Júda – emléke legyen áldott – fia.

• R. Joél b. Smuél Jafe Szirkesz, *Bajit hadas ha-jesanot* (Frankfurt a. M., 457 / 1697), no. 77.

MEGJEGYZÉS

A szöveg hátterében az *aguna* feloldásának klasszikus esete áll. Néhány, kereskedést folytató zsidó úton volt, és rablók támadtak rájuk. Egyiküket megölték, a többieknek sikerült elmenekülniük. Valójában nem látták, hogy társukat megölték, és emiatt egy idegen – közelebbről, egy muszlim / török vagy tatár férfi – tanúvallomására kellett támaszkodniuk, amikor eltűnt társuk özvegye a haláleset igazolását kérte a rabbinikus bíróság előtt. Természetes, hogy halákhikus kérdések merültek fel a tanúskodás jellegét, a tanúvallomás felvételét illetően. A responsumban további tanúvallomások is szerepelnek,[15] ezek közül (2) alatt közöljük a harmadik tanúvallomás jegyzőkönyvét, egyébként a többiek a mi szempontunkból nem nyújtanak újabb részleteket.

A kérdező R. Mose przemyśli[16] rabbi volt. Az ő rabbinikus bírósága vette fel a tanúvallomásokat Przemyślben. R. Mose feloldotta az *aguná*-t, azzal a feltétellel, hogy két további *jesiva*-fő is egyetértését adja hozzá. R. Mendel egyetértett vele, azonban R. Joél Szirkesz, akihez R. Mose a kérdéssel fordult, az előttünk álló válaszban nem tartja elegendőnek a tanúvallomásokat, úgy látja, hogy nincs lehetőség a feloldásra az *aguna* alól, és nem járult hozzá a megengedő döntéshez. Meg kell említeni, hogy az ügyben véleményt nyilvánító más rabbik, közöttük maga a híres prágai R. Jehuda Löb / Löw (a Maharal),[17] végül semmisnek nyilvánították az asszony házasságát.

Levana város (*Ir levana*): Fehér(város), esetleg[18] az erdélyi Gyulafehérvár (Alba Iulia). Újabb vélemény[19] szerint azonban nem Gyulafehérvárról van szó, hanem a Beszarábiában, a Fekete-tenger partjánál fekvő Acraman városról, amelynek neve németül *Weissenburg*, románul pedig *Alba Cetatea*, azaz "fehér erőd". Ebből az következnék, hogy a szövegnek esetleg egyáltalán nincs köze Magyarországhoz. Mindenesetre, az Oroszországból a Krim felé tartó zsidó kereskedők, akikkel egy muszlim találkozik a karavánszerájban, kétségen kívül könnyebben elképzelhetők Beszarábiában, mint Erdélyben.

[14] 1593. augusztus 10.

[15] Lásd Kohn Sámuel, *Héber kutforrások* (1881), p. 105.

[16] Przemyśl (Lengyelo.).

[17] R. Jehuda (Júda) Löb / Löw Becalél (1525–1609) prágai rabbi és talmudista. Nevéhez fűződik a Gólem legendája. Etikai–moralista művei nagy hatással voltak kortársaira és az utókorra. Részletesen ír róla Ed., "Judah Loew (Liwa, Loeb) ben Bezalel", in: *Encyclopaedia Judaica*, X (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 374–379.

[18] Lásd Kohn Sámuel, *Héber kutforrások* (1881), p. 104, jegyzet; valamint p. 105.

[19] Lásd Jichak Joszéf Cohen, *Hakhmei Transzilvanija* / Yitzchok Yosef Cohen, *Sages of Transylvania* (Jerusalem: Makhon Yerushalayim, 5749 [/ 1989]).

115

Joél ben Smuél Jafe Szirkesz

FELMENTÉS A TÖBBNEJŰSÉG TILALMA ALÓL BUDÁN

1637

רבי יואל ב״ר שמואל יפה סירקיש

היתר ליהודי מאובן לשאת אשה נוספת

1637

לא אוכל להתאפק לכל הגדולים הנצבים עלי וחלו פנינו בהפצרה גדולה ובתחנונים לחוות דעתי העניה באחד מאנשי ק״ק אובן כהן אשכנזי ושמו נעלם ממני.

נשא אשה והולידה שני בנים ונשתטית ונשתגעת ביתר שאת, עד שצריכים לסגור אותה חדר בתוך חדר, ולעתים היא חלומה כמו שבעת ימים או י״ד ימים. והנה א״א שידור עמה בכפיפה אחת. ולכן האשה שרויה אצל אביה ואחיה והבעל עם ב׳ ילדיו שרוי בביתו בצער יגון ואנחה מצפה שתתרפא. וזה כמה שנים יושב גלמוד ומעוגן ושואל התרה לגרשה בעל כרחה ע״י השליח שיגרשנה בעת חלומתה או ישא אשה על אשתו. וכבר הסכימו הספרדים מק״ק סלוניק לפטרה בגט בשעת חלומה ובשעת ישוב דעתה רוצה או לא רוצה בעל כרחה כדת והלכה ואח״כ ישא אשה.

וזה יותר טוב משיניחנה עגונה וישא עליה אשה. וטעמם שזה יותר טוב מזה לא ראיתי, אבל דעתי העניה היא בהיפך שאין לנו לתקוע עצמינו בדבר הלכה בפלוגתא(...) אבל את זה ראינו מרבותינו נוחי נפש עשו מעשה להתיר לו לישא אשה אחרת עליה, כי כן קבלו הם מרבותיהם איש מפי איש. וזה דווקא בהסכמת מאה רבנים. ולבי אומר לי שכן קבלו מרבנו גרשום מאור הגולה שהחרים שלא לישא אשה על אשה שכשיגיעו איזה ענין בין איש לאשתו שאין ראוי להחזיק בחרם זה יתירו אותו בהסכמת מאה רבנים, כדי שלא יהא הדבר קל בעיני הדורות.

(...)

רבי יואל ב״ר שמואל יפה סירקיש, שו״ת בית חדש הישנות (פרנקפורט דמיין תנ״ז), סי׳ צג.

Nem tudok ellenállni a fölöttem álló tekintélyeknek, akik könyörögve kértek, hogy fejtsem ki szerény tudásomat egy, az Oven (ʾVBN) szent községéből való askenázi férfi dolgával kapcsolatban, aki *kohén*; a nevét nem ismerem.

Feleségül vett valakit, aki két fiút szült neki, de ép elméjét annyira elvesztette, hogy külön szobába zárva kellett őt tartani. Néha azonban egy vagy két hétre magához tér. Mindazáltal lehetetlen, hogy (férje) egy fedél alatt lakjon vele. Ezért az asszony az apjánál és a testvérénél lakik, a férj pedig a 2 fiával a saját házában, bánatban és sóhajtozva várja, hogy (az asszony) meggyógyuljon. És már néhány éve magányosan és elhagyatottan él, és engedélyt

kér arra, hogy a nő akarata ellenére elválhasson, megbízott útján, akkor, amikor az magánál van, vagy hogy az előző mellett egy másik feleséget vegyen. A Szalonik (SLVNYQ) szent községéhez tartozó szefárdik már beleegyeztek abba, hogy akkor, amikor az asszony ép esze visszatér, válólevelet adjon, akár beleegyezik, akár nem, akarata ellenére is, a törvény és a *halákha* szerint, és azután mást vehet feleségül.

Ez jobb, mintha *aguná*-nak hagyja, és másik feleséget vesz melléje. Annak megokolását, hogy az egyik megoldás jobb, mint a másik, nem láttam sehol, és szerény tudásom szerint éppen fordítva áll a dolog: ne ártsuk magunkat olyan halákhikus kérdésbe, amely vitatott. (...) De láttuk megboldogult mestereinknél, hogy a gyakorlatban megengedték, hogy egy férfi a felesége mellé egy másik asszonyt is elvegyen, mert ezt a szokást mestereiktől vették át, nemzedékről nemzedékre. Ehhez ráadásul száz rabbi beleegyezése szükséges. Szívem szerint mondom, hogy így vették ezt át Rabbeinu Gérsomtól, a száműzetés fényétől, aki megtiltotta a többnejűséget, de abban az esetben, ha férj és feleség között olyan ügyről van szó, amelyre nem áll ez a tiltás, száz rabbi beleegyezésével lehet megengedni, azért, hogy ez a későbbi nemzedékek számára ne legyen túl könnyű dolog.

(...)

• R. Joél b. Smuél Jafe Szirkesz, *Bajit hadas ha-jesanot* (Frankfurt a. M., 457 / 1697), no. 93.

MEGJEGYZÉS

A válasz kelte: *tévét* hó 8, vasárnap, a 397. esztendő, a kis időszámítás[1] szerint.[2]

A többnejűség tilalma

Rabbeinu Gérsom/ R. Gérsom ben Júda, "a száműzetés fénye" (*meor ha-gola*) (ca. 970–1035)[3] a XI. század elején[4] több rendeletet hozott, ezek megszegése kiközösítéssel (*hérem*) járt. A neki tulajdonított rendeletek közül néhány a családdal kapcsolatos ügyeket érinti. Többek között megtiltotta, hogy a férj a felesége mellé egy további feleséget vegyen (azaz egyidejűleg több feleséget tartson, amit a Tóra és a Talmud megengednek); továbbá hogy elváljon a feleségétől annak akarata ellenére, amit a talmudi *halákha* szintén megenged. Történeti okoknál fogva ezeket a rendeleteket csak a keresztény Európában – az askenázi világban – élő zsidók fogadták el és alkalmazták.[5] Rendkívüli esetekben azonban maga Rabbeinu Gérsom is megengedte egy második asszony feleségül vételét; például, az előttünk lévőhöz hasonló esetben, amikor az asszony elméje megzavarodott, és válólevelet nem lehetett adni neki, mert tudatbeli állapota miatt nem lett volna képes felfogni a válás tényét. Mellesleg, Rabbeinu Gérsom rendelete szerint egy ilyen engedélyhez is száz rabbi hozzájárulása kellett, éppen avégett, hogy csak rendkívül indokolt esetben folyamodjanak ehhez a gyakorlatilag jóformán kivitelezhetetlen megoldáshoz.[6]

[1] Kis időszámítás: a zsidó világteremtési éra éppen folyó évezrede.

[2] 1637. január 4.

[3] Személyéhez lásd Shlomo Eidelberg, "Gershom ben Judah Me'or ha-Golah", in: *Encyclopaedia Judaica*, VII (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 511–513; Avraham Grossman, *Hakhmei Askenáz ha-risonim* (Jerusalem: Magnes Press, 1981), pp. 106–144.

[4] A rendelet szövegéhez és tudományos magyarázatához lásd Ben-Zion Dinur, *Toldot Jiszráél: Jiszráél ba-gola*, I, 3 (Tel-Aviv: Devir, 1961), p. 273 skk.

[5] Az iszlám jogban, a zsidó jogszokás nyomán, a többnejűség ma is megengedett.

[6] Lásd még alább, #118. Magához a többnejűség tilalmához lásd fentebb, #112, jegyzet is.

116

David ben Slomo Ganz

MAGYARORSZÁG A *DÁVID SARJA* CÍMŰ KÖNYVÉBEN

A XVI. század vége

דוד בן שלמה גנז

ידיעות על הונגריה מתוך ספר "צמח דוד"

סוף המאה ה-טז

R. David ben Slomo Ganz (Gantz / Gans) (1541–1613), csillagász, matematikus és az első módszeres történetíró a zsidók között. A vesztfáliai Lippstadtban született, és Prágában hunyt el. (Sírja a prágai zsidónegyed temetőjében van.) Ifjú korában különböző helyeken tanult: Bonnban, Frankfurtban, valamint Krakkóban – ez utóbbi helyen R. Mose Iszerlesznél. Később Prágában telepedett le, s ott a MAHARAL tanítványa volt. Kiegészítésképpen nyelvekkel és a természettudományok különböző ágaival, főképpen csillagászattal foglalkozott. Ganz azon kevés zsidók egyike volt, akik komoly tudásra tettek szert ezeken a tudományterületeken. Személyes kapcsolatban állt több keresztény csillagásszal. Legjelentősebb munkája, a *Cemah David* ("Dávid sarja", Jer. 23,5 nyomán), első részében a zsidó nép történetét tárgyalja, a második részben pedig más népek történetével foglalkozik. Forrásai a korábbi zsidó krónikák és a kortárs német krónikás irodalom (Cyriacus Spangenberg,[1] Laurentius Faustus stb.).

KIADÁS

- R. David b. Slomo Ganz, *Cemah David* (Prag, 1592) (első kiadás).
- R. David b. Slomo Ganz, *Cemah David*, ed. David b. Mose Reindorf / Tevil Schiff (Frankfurt a. M., 1692) (a kiadó kiegészítéseivel saját koráig) (további kiadásai: Fiorda / Fürth, 1785; Varsa / Warszawa: Drukarni H. E. Bomberg, 1859; k. n., 1871, 1878; Varsa / Warszawa: Juszif Lebenszon, 1888/1890 stb.).
- David Ganz, *Cemah David ha-sálém* (Jerusalem: Hocaat Hominer, 1966).
- David Gans, *Zemah David. A Chronicle of Jewish and World History (Prague, 1592)*, Ed. with Introduction and Notes Mordechai Breuer (Texts and Studies) (Jerusalem: Magnes Press, 1983) (kritikai kiadás, átfogó bevezető tanulmánnyal).[2]

IRODALOM

- Weisz Mór, *Gans Dávid, 1541–1613, történetíró és csillagász élete és művei* (Vác: Kohn [Mór] Nyomda, 1912). (SchmHI)
- Ed., "Gans, David ben Solomon", in: *Encyclopaedia Judaica*, VII (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 310–311.

[1] (1528–1604). Műve: *Mansfeldische Cronica* (1572).

[2] Ismertetése, a magyar vonatkozások tárgyalásával: Dán Róbert, *Századok*, 120 (1986), pp. 1142–1144. (SchmHI) / Uő, *Hungarológiai Értesítő*, 2, no. 2 (1986), pp. 296–298.

(1)

A császár fia és veje fellázadt a császár ellen; a magyarok nagy pusztítást tettek (953)

(p. 297)

בן הקיסר וחתנו מרדו בו; אונגארן עשו חורבן גדול. תשי״ג – 953

(עמ׳ 297)

לודאלף בן הקיסר אוטא וחתנו דוכס קונראד מפרנקן מרדו והתקשרו נגד הקיסר בשנת תשי״ג, תתקנ״ג לנוצרים, ולכדו את העיר מענץ. גם עלו על עם דוכס היינריך מפייארן בעבור שנטה אחר הקיסר אוטא ולכדו את העיר רעגנשפורק, אשר היתה בעת ההיא הבירה לדוכסי בייארן, ושלחו את אשת הדוכס היינריך ובניו מן העיר, וכל קניני העיר עם כל גנזי אוצרות הדוכס היה למשיסה ולשלל. הקיסר עלה על רעגנשפורק ויצר עליה ימים רבים, ונעשה שם לפני העיר מלחמה וזבח גדול.

בימים ההם קרא לודאלף בן הקיסר אל בולצקי מלך אונגארן לעזר נגד אביו הקיסר. כשמוע בולצקי כדברים האלה, אסף מחנהו ועלה על אשכנז דרך בייארן בעם אשר לא יספר, ועשו שם עם אונגארן בגזילה, בהרג ובשרפה כדרכם, הערים החריבו, בתי תפלתם שרפו באש, הגלחים והכומרים עינו והמיתו ביסורים קשים. שאר העם כל זכר הרגו, נשים ובתולות עינו והלכו עמם שבי, ולקחו שלל רב, וילכו צרפתה ועשו שם כאשר עשו באשכנז, ויהיו שם כמו שנה תמימה.

Ludolf (LVD'LP),[3] Ottó ('VṬ') császár[4] fia, valamint a veje, Konrad (QVNR'D) herceg (*duksz*)[5] Frankenből (PRNQN), fellázadtak, és a 713. esztendőben, 953-ban a keresztények szerint (*lenocrim*),[6] összeszövetkeztek a császár ellen, és elfoglalták Menc (M'NC)[7] városát. Megtámadták a bajor (PYY'RN) Heinrikh (HYYNRYK) herceg (*duksz*)[8] népét is, mert az Ottó császár mellett állt. Elfoglalták Regenszpurk (R'GNŚ/ŠPVRQ)[9] városát, abban az időben ez volt a bajor (BYY'RN) hercegek fővárosa. Heinrikh herceg feleségét és fiait elkergették a városból. A város minden vagyonát és a herceg egész kincstárát[10] kifosztották. A császár Regenszpurk ellen vonult, és hosszú időn át ostromolta a várost. A város előtt ütközetet vívott,[11] és nagy vérontást rendezett.

Abban az időben Ludolf, a császár fia, a saját apjával szemben segítségül hívta Bulckit (BVLCQY),[12] Ungarn ('VNG'RN) királyát.[13]

[3] Ludolf: Liudolf sváb herceg (950–954), I. Ottó fia.

[4] I. (Nagy) Ottó, abban az időben szász herceg, illetve német-római király (936–953, illetve 961), később császár (962–973).

[5] Konrád: Vörös Konrád, Lotharingia hercege (944–955), I. Ottó veje.

[6] Értsd: a keresztény időszámítás szerint.

[7] Menc: Mainz. Frigyes mainzi érsek, a német keresztény egyház feje, maga csatlakozott az I. Ottó ellen lázadókhoz.

[8] I. Henrik bajor herceg (948–955), I. Ottó öccse.

[9] Regensburg.

[10] Szó szerint: "kincstárainak / raktárainak minden kincsét".

[11] Ti. a lázadó hercegek ellen.

[12] Bulcki: Bulcsú.

[13] Bulcsú egykorú címei a forrásokban: *arkhón* / *patrikiosz* / *karha* (*horka*).

Amint Bulcki hírül vette mindezeket, összegyűjtötte a seregét, és számtalan emberrel Bajorországon (BYY'RN) keresztül Németországba (*Askenáz*) vette az útját.

A magyarok ('VNG'RN) népe gyilkolt, fosztogatott, és gyújtogatott, ahogyan az szokása (*ke-darkham*). A városokat elpusztította, a templomokat felégette. A szerzeteseket és papokat megkínozta, majd borzalmas halállal megölte. A népből a férfiakat mind elpusztította, az asszonyokat és a szüzeket megerőszakolta, és fogolyként magával vitte.[14] Nagy zsákmányt szedett össze.

A magyarok ezt követően Franciaországba (*Carfat*) mentek, ott is úgy jártak el, mint Németországban (*Askenáz*). Körülbelül egy évig maradtak ott.

MEGJEGYZÉS

A feljegyzés, az alább következő további szövegrészlettel (2) együtt, a magyarok – erős eufémizmussal kalandozásnak nevezett – nyugat-európai rabló portyái közül a legsúlyosabb következményekkel járó vállalkozást írja le.

Magyar portyák Nyugat-Európában

A történet háttere Liudolf sváb herceg (950–954), Vörös Konrád lotharingiai herceg (944–953), Frigyes mainzi érsek (937–954), a német keresztény egyház feje és a szász nemesek felkelése I. Ottó német-római király ellen (953–954). Bulcsú fejedelem (*arkhón*) vagy vezér (*karha*) 953/954. évi hadjárata Ottó apjuk ellen fellázadó fiainak felkérésére indult. A magyarok nyugat-európai lovasportyái, rabló hadjáratai mögött többnyire külföldi hívás állt, most is a lázadó hercegek kérték fel Bulcsút, de a magyar vezetők téves helyzet-megítélése és Bulcsú öncélú portyája végül jól megérdemelt végzetes vereségbe torkollott.

A 953/54. évi hadjárat során Bulcsú csapatai először Dél-Németországban portyáztak, de a bajor seregeknek nem nyújtottak segítséget az Ottó elleni harcban, majd a Rajnán átkelve Wormsban időztek, innen pedig dél felé fordultak, és Brabant és Burgundia területén pusztítottak.

Az itt (1–2) érintett események fontosabb nyugat-európai forrásai:

Liutprand (X. század), *Antapodosis*, II, 19 skk.[15]

Widukind (X. század), *A szászok története*, II, 5 skk.[16]

Sankt Gallen-i *Évkönyvek*, 955[17]

Augsburgi Gerhard (X. század), *Szent Udalrik élete*[18]

Aventinus, *Bajor évkönyvek* (1521), VII[19]

IRODALOM

• Rudolf Lüttich, *Ungarnzüge in Europa im 10. Jahrhundert* (Berlin: Ebering, 1910; reprint, Vaduz: Kraus Repr., 1965), p. 195 skk.: "Die Quellen und ihre Edition."

• Gina Fasoli, *Le incursioni ungare in Europa nel secolo X* (Firenze: G. C. Sansoni, 1945), p. 229 skk.: "Fonti."

[14] Egykorú források mintegy ezer fogolyról beszélnek.

[15] Magyar fordításban: Györffy György, szerk., *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1975), pp. 223–233, kül. p. 229 skk. (Horváth János fordítása).

[16] Magyar fordításban: Györffy György, szerk., i. m., pp. 246–255, kül. p. 251 skk. (Horváth János fordítása).

[17] Magyar fordításban: Györffy György, szerk., i. m., p. 256 (Horváth János fordítása).

[18] Magyar fordításban: Györffy György, szerk., i. m., pp. 257–261 (Horváth János fordítása).

[19] Magyar fordításban: Györffy György, szerk., i. m., pp. 262–269, kül. p. 566 skk. (Horváth János fordítása).

• Györffy György, "A kalandozások kora", in: Pach Zsigmond Pál, szerk., *Magyarország története tíz kötetben*, I (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984), pp. 651–679, 1642.
• Maximilian G. Kellner, *Die Ungarneinfälle im Bild der Quellen bis 1150* (Studia Hungarica. Schriften des Ungarischen Instituts München, 46) (München: Verlag Ungarisches Institut, 1997), p. 195 skk.: "Die Quellen und ihre Editionen."

(2)
Megölték a királyt és három herceget (955)
(p. 298)

המלך ושלשה דוכסים נהרגו. תשט"ו – 955
(עמ' 298)

בולצקי מלך אונגארן ועמו שבו מצרפת לאשכנז בשנת תשט"ו, תתקנ"ה לנוצרים, והוסיפו להרע מבראשונה. אז הקיסר יצא לקראתם עם עמו עם זקשן בסיועת כל שכיניהם ובסיועת פרנקן, ביהם, שוואבן, גם הצרפתים באו אליו לעזרה. ותגבר המלחמה, ובתחילה גברה יד האונגארן ועשו הרג רב באשכנזים, וקונראדוס, חותנו של הקיסר הנ"ל, הנהפך לו לאוהב, הומת שם מהאונגארן במלחמה, ועם הקיסר פנו לאויביהם עורף וברחו למו. אך הקיסר התאזר חיל וצעק, עמי, עמי, התיצבו וראו ישועת ה' ותהיו לבני חיל.

ושמעו לקולו עד שגברה ידם, והכו את האונגארן לפי חרב עד בלתי השאירו להם שריד. והמלך בולצקי ושלשה דוכסים בני מלכים תפשו חיים, וצוה הקיסר לתלותם על עץ לעיני השמש, ושאר הנתפשים משרי ועמי אונגארן שמו אותם בבור וישפכו עפר על ראשם וירדו חיים שאולה. ומיום ההוא והלאה לא שבו האונגארן לארץ אשכנז עד היום הזה.

Bulcki (BVLCQY), Ungarn ('VNG'RN) királya, és a népe a 715. esztendőben, 955-ben a keresztények szerint, visszatért Franciaországból (*Carfat*) Németországba (*Askenáz*), és még több gonoszságot vittek véghez, mint az első alkalommal. Most azonban a császár elébük ment népével, zakszokkal (ZQŚ/ŠN),[20] a frankok (PRNQN), a csehek (BYHM), a svábok (Ś/ŠVV'BN) és az összes szomszédjuk támogatásával, még a franciák (*carfatim*) is a segítségére siettek. Nagy háború keletkezett. Kezdetben a magyarok ('VNG'RN) kerekedtek felül, és Németországban nagy öldöklést rendeztek. Konrad, a fent említett császár veje, aki immár átállt a császár oldalára, a magyarokkal vívott csatában elesett. A császár népe pedig meghátrált, és menekült az ellenség elől. A császár azonban erőt gyűjtött, és a néphez kiáltott:

"Népem, népem! Álljatok helyt, és lássátok az Örökkévaló segítségét![21] Viselkedjetek katonákhoz méltón!"

Hallgattak a szavára, és sikerült győzniük. Elsöprő vereséget mértek a magyarokra, túlélőt sem hagytak. Bulcki királyt azonban, és három herceget,[22] királyfiakat, élve elfogták, a

[20] Szászok (Sachsen).
[21] Ex. 14,13.
[22] A három herceg, akik Bulcsú mellett részt vettek a csatában: Tas fia Lél (Lehel) *duksz*, Súr (Assúr) *reksz* és Taksony *reksz* / magyar fejedelem (946–972).

császár pedig megparancsolta, hogy fényes nappal akasszák fel őket.[23] A többi foglyot, előkelőket és közembereket, egy verembe vetették, és élve eltemették. Attól a naptól kezdve mind a mai napig a magyarok nem jöttek Németország földjére.

MEGJEGYZÉS

Bulcsú 955 nyarán indult el az újabb portyára. I. Ottó időközben kibékült fiaival és vejével, és egyesült erejük felszámolta a bajor felkelést. Bulcsú esetleg ismét felkérésre, de talán pusztán a bosszúvágytól hajtva ismét betört Dél-Németországba. Vele tartottak Csaba, Tas fia Lél / Lehel, Súr (Assúr) és Taksony Árpád-házi hercegek is. Pusztításaikról veje, a halálos betegségében Regensburgba bezárkózó Henrik herceg értesítette Ottó királyt. A portya során Bulcsú fő serege ostrommal akarta bevenni Augsburgot (*Augusta civitas*).

A védekezéshez I. Ottónak – most először – sikerült a németség erőit egyesítenie, oldalán bajor, frank, szász, sváb és cseh csapatok harcoltak. Az Augsburg melletti / Lech-mezei (Lechfeld) csata ("Ungarnschlacht") 955. augusztus 10-én volt. Az ütközetben a németek oldalán elesett többek között Vörös Konrád herceg is. A németek azonban, veszteségeik ellenére, elsöpörték a magyar haderőt. Ez a vereség végleg lezárta a németországi magyar kalandozásokat.

IRODALOM

- Barthel Eberl, *Die Ungarnschlacht auf dem Lechfeld* (Abhandlungen zur Geschichte der Stadt Augsburg, 17) (Augsburg – Basel: Verlag Die Brigg, 1955).
- Thomas von Bogyay, *Lechfeld. Ende und Anfang. Ein ungarischer Beitrag zur Tausendjahrfeier des Sieges am Lechfeld* (München: Karpathia-Verlag, 1955).
- Percy E. Schramm, "Die Schlacht auf dem Lechfelde und ihre Folge", *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, Ergänzungsband 20 (Wien: Böhlau, 1962), pp. 36–43.
- Kristó Gyula, *Az augsburgi csata* (Sorsdöntő történelmi napok, 8) (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985).
- Bóna István, *A magyarok és Európa a 9–10. században* (História Könyvtár. Monográfiák) (Budapest: História – MTA Történettudományi Intézete, 2000), kül. p. 51 skk.
- Bóna István, "A kalandozó magyarság veresége. A Lech-mezei csata valós szerepe", *História*, 22, no. 3 (2000), pp. 5–7.

(3)
A 856. év üldöztetései (1096)
(pp. 117–118)
גזירת תתנ"ו – 1096
(עמ' 117–118)

בשנת תתנ"ו התקבצו הנוצרים מאשכנז איטליאה צרפת ספרד ואנגלטירה יותר משש מאות אלף אנשי חיל והסכימו לעלות על ירושלים, וישמו צלם אדום על בגדיהם לאות, כמבואר בחלק שני. והיה בשנה ההיא ליהודים צרות ורעות רבות, כי קמו עליהם הנוצרים לנקום נקמת משיחם, לאמור, לכו ונכחידם מגוי ולא יזכר שם ישראל עוד.

[23] Név szerint Bulcsút, Lélt és Súrt.

והיה אז בשנה ההיא בעונותינו הרבים גזירות ושמדות בכל תפוצות אשכנז צרפת ספרד אנגלאטירה איטליאה ביהם אונגארן, גזרות אשר לא נשמע כהם לרוע. ונשחטו ונהרגו על קדושת השם המיוחד כמה אלפים ורבבות ורבים המיתו את עצמם.

A 856. esztendőben[24] összegyűltek Németország (*Askenáz*), Itália (ʾYṬLYʾH), Franciaország (*Carfat*), Spanyolország (*Szefárád*) és Angeltera (ʾNGLṬYRH)[25] kereszténytyei (*nocrim*), több mint hatszázezer katona, és elhatározták, hogy elfoglalják Jeruzsálemet. Ruhájukra jelképül vörös keresztet (*celem*) tettek, ahogyan azt a második részben[26] leírtam. Abban az évben a zsidóknak nagy veszedelmük támadt, mert a keresztények rájuk támadtak, hogy bosszút álljanak a messiásukért: "Töröljük ki őket a népek közül, ne emlékezzenek többé Izráelnek még a nevére sem."[27]

És abban az esztendőben számos vétkünk miatt üldözés és pusztítás érte a Askenázban, Carfatban, Szefárádban, Angelterában, Itáliában, Bihemben (BYHM)[28] és Ungarnban (ʾVNGʾRN) élő zsidó községeket, ilyen szörnyű üldözésben még soha nem volt részük. Leöltek és meggyilkoltak a Név szentsége miatt[29] több ezer és tízezer embert, sokan közülük maguk vetettek véget életüknek.

MEGJEGYZÉS

Az első keresztes hadjárat magyarországi eseményeihez lásd még fentebb, #10, #105 (1) és #107 (2).

A "szörnyű üldözés" kifejezés Németországra stb. nézve találó, de éppen Magyarország vonatkozásában biztosan csak sztereotypia.

(4)

[Albert harca a törökök ellen, és fiának születése][30] (1440)

(p. 368)

1440 – ר

(עמ' 368)

בימי הקיסר אלברטוס בשנה שנייה למלכותו בשנת ר', אלף ת"ם לנוצרים, עלה אמארוט מלך ישמעאל על ארץ אונגארן ויצא הקיסר אלברטוס לקראתו ועשה נצחון גדול והרג רב בתוגריים בעת ההיא.

הקיסר אלברטוס היה איש חיל ומוצלח בכל אשר יפנה, אך לא האריך ימים על ממלכתו, ומת באונגארן בחולי שלשול דם בשנת ה"א ור', אלף ת"מ לנוצרים, למלכותו שנה אחת

[24] 4856, azaz 1096.
[25] Anglia.
[26] Az általunk használt kiadásban p. 318.
[27] Ps. 83,5.
[28] Bihem: Böhmen, Csehország.
[29] Értsd: azért, mert nem voltak hajlandók megtagadni az Örökkévaló nevét (*kiddus ha-Sém*).
[30] A héberben csak az évszám: 200 (= 1440).

תשעה חדשים כ"ז יום, ונקבר בעיר המלוכה שטו"ל ווישנ"בורק, ויתאבלו עליו הקרובים והרחוקים בכל שטח מלכות רומי.

ואתה הקורא ראה תראה, כמה הצלחיות גדולות זמניות הגיעו אל הקיסר הזה, כולם בשני שנים, א' נשא בת קיסר לאשה, ב' ירש שני מלכיות אונגא"רן וביה"ם, ג' נבחר לקיסר, ד' עשה נצחון גדול בתוגריים. והנה הדבר מנוסה, אבותינו הגידו לנו, גם באזנינו שמענו ובעינינו ראינו, כאשר יגיעו לאיש הצלחיות מרובות רצופים ותכופים זה אחר זה, הנה האיש ההוא יחוש וידאג שבודאי צרה קרובה לבא, ויתפלל אל יי' להעביר מעליו הרעה.

Albertusz (ʾLBRṬVS) császár uralkodásának második évében, a 200. esztendőben, ezer 440-ben a keresztények szerint, Amarut (ʾM'RVṬ),[31] Jismáél[32] királya, Ungarn (ʾVNG'RN) országa ellen vonult. Albertusz császár azonban elébe ment, és nagy győzelmet aratott, törökök (*togriim*) közül sokakat megölt abban az időben.[33]

Albertusz császár erős férfi volt, bármihez fogott, sikerrel járt. Azonban csupán rövid ideig uralkodott.[34] Vérhasban hunyt el Ungarnban (ʾVNG'RN), az 5 ezer 200. esztendőben, ezer 440-ben a keresztények szerint, uralkodásának első évében, kilencedik hónapjában és 27. napján. A királyi városban, Stul Vejszenburkban (Ś/ŠṬVL VVYYŚ/ŠNBVRQ)[35] temették el. A Római királyságban (*malkhut Rumi*)[36] mindenütt meggyászolták őt, közeliek és távoliak egyaránt.

És te, olvasó, lásd, milyen nagy sikereket aratott ez a császár, valamennyit két esztendő leforgása alatt: Először, feleségül vette a császár[37] leányát. Másodszor, két királyságot örökölt, Ungarnt (ʾVNG'RN) és Bihemet (BYHM). Harmadszor, császárrá választották. Negyedszer, nagy győzelmet aratott a törökök (*togriim*) felett. És íme, a tapasztalat szerint, atyáink mondták nekünk, saját fülünkkel hallottuk, és saját szemünkkel láttuk, hogy amikor valaki sikert sikerre halmoz, gyanakvóvá lesz, és aggódik, hogy hamarosan baj következik, és imádkozik az Örökkévalóhoz, hogy távolítsa el tőle a rosszat.

(5)

Lászlót megszületése napján megkoronázzák

(p. 368)

לעסלא נכתר ביום הוולדו

(עמ' 368)

אחרי מות הקיסר אלברטוס ילדה אשתו בן ויקראו שמו לדיסלאו, בל"א לעסלא, וביום הוולדו שמו האונגארן בעיר המלוכה שטול ווישנבורק כתר מלכות בראשו, וי"א ביום שלשים למולדו, ואמרו יחי אדונינו המלך. גם בשנה ההיא נכתר למלך על מדינת ביהם,

[31] II. Murád szultán.

[32] A törökök / Törökország.

[33] Az Erdélyre támadó II. Murád feltartóztatására Albert király Hunyadi Jánosra bízta a szörényi bánság védelmét (1439). Már Albert halála után a szultán ostrom alá vette Belgrád / Nándorfehérvárt (1440), de nem járt eredménnyel.

[34] 1438. január 1–1439. október 27.

[35] Stuhlweissenburg, Székesfehérvár.

[36] Szent Római Birodalom / Német-római császárság.

[37] (Luxemburgi) Zsigmond.

ולפנים יזכר שמו עוד. אז ולדיסלאו מלך פולן בא לאונגארן ומלך שם, ואלמנת הקיסר עם הילד לעסלא ברחה לעיר וויאן לקיסר פרידריך דוכס אוישטרייך ולקחה עמה כתר המלכות, והיתה הכתר ביד הקיסר ל"ז שנה עד שנת רל"ז, כמו שיתבאר לך לפנים במקומו.

Albertusz császár halála után a felesége[38] fiat szült, a Ladiszlav (LDYSL'V) nevet adták neki, más nyelven[39] László (L'SL'). A születése napján Stul Vejszenburkban (Ś/ŠṬVL VVYYŚ/ŠNBVRQ), a királyi városban a magyarok ('VNG'RN) a fejére tették a koronát, vannak, akik azt mondják, hogy ez a születése (után) a harmincadik napon történt, és azt kiáltották: "Éljen urunk, a király!" Még ugyanabban az esztendőben Bihem (BYHM) királyává is megkoronázták. Alább ez még említve lesz.[40]

Akkor Vladiszlav (VLDYSL'V),[41] Polin (PVLN) királya Ungarnba ('VNG'RN) jött, és ott uralkodott, a császár özvegye pedig a gyermek Lászlóval (L'SL') Vien (VVY'N) városába menekült Fridrikh (PRYDRYK) császárhoz,[42] Ojsztreikh ('VYŚ/ŠṬRYYK) hercegéhez (*duksz*), és magával vitte a királyi koronát is. A korona 37 esztendőn át a császár kezében volt, a 237. esztendőig,[43] mint ahogyan az fentebb, a maga helyén ki van fejtve számodra.

MEGJEGYZÉS

Az elhunyt Albert király és Erzsébet királyné utószületett gyermekét, Lászlót (V. László) alig három hónappal születése után koronázták meg Székesfehérvárott, pünkösd napján (1440. május 15).[44] A koronát a királyné komornája lopta ki a visegrádi várból. A magyar rendek küldöttsége már valamivel korábban felkérte Jagello Ulászló lengyel királyt, hogy fogadja el a magyar királyságot; Ulászló időközben elindult Magyarországra, és V. László koronázásával közel egy időben érkezett meg Budára. Ugyanazon év július 17-én őt is megkoronázták Székesfehérvárott, kényszerűségből azonban csak az István király ereklyetartójáról levett koronával. Mindkét koronázást Szécsi Dénes esztergomi érsek celebrálta. Erzsébet özvegy királyné Bécsbe ment, és a magyar koronát elzálogosította III. Frigyes osztrák hercegnél (augusztus 23).

[38] Erzsébet, (Luxemburgi) Zsigmond király leánya, II. Albert felesége.

[39] Értsd: idegen nyelven, itt: magyarul.

[40] Lásd alább, #116 (9) alatt.

[41] III. (Jagello) Ulászló lengyel király (1434–1444).

[42] III. Frigyes. Erzsébet halála (1442) után ő lett László gyámja.

[43] 1477. – Mátyás a magyar koronát valójában az 1463. évi bécsújhelyi szerződés értelmében kapta / vásárolta meg III. Frigyestől. A következő évben megkoronázták.

[44] A történet legfontosabb forrása az özvegy királyné komornájának emlékirata: Mollay Károly, *Die Denkwürdigkeiten der Helene Kottannerin (1439–1440)* (Wiener Neudrucke, 2) (Wien: Österreichischer Bundesverlag für Unterricht, Wissenschaft und Kunst, 1971); magyarul: uő, *A korona elrablása. Kottanner Jánosné emlékirata, 1439/1440* (Bibliotheca Historica) (Budapest: Magyar Helikon, 1978); angolul: Maya Bijvoet Williamson, *The Memoirs of Helene Kottanner, 1439–1440* (London: Boydell & Brewer, 2001).

(6)
204 (1444)
(p. 369)

רד – 1444
(עמ' 369)

מלחמה גדולה היתה במדינת אונגארן בין אמארוט מלך ישמעאל ובין ולדיסלאו מלך אונגארן ופולן, ושר צבאו יוהן הוניאדו עשה תשועה גדולה להונגארן והרג ביום אחד עשרים אלף תוגריים, וד' אלפים עם שני באשי הוליך עמו שבי. אחר זה עשו שלום ביניהם ונשתלחו כל שבויי התוגריים חפשי לנפשם, ויכרתו שניהם ברית בשבועות גדולות וחמורות.

Nagy háború volt Ungarn ('VNG'RN) országában. Amarut,[45] Jismáél királya és Vladiszlau, Ungarn és Polin királya között. És a hadvezére, Johan Hunyadu (YVHN HVNY'DV) nagy megváltást (*tesua*) hozott Hungarn (HVNG'RN) számára, és egy nap alatt megölt húszezer törököt (*tógar*). És 4 ezret két *basi*-val (B'Š/ŠY) elvitt magával fogságba. Ezek után békét kötöttek egymással, és az összes török fogoly szabadon lett engedve. És ők ketten szövetséget kötöttek, nagy és szigorú eskü mellett.

MEGJEGYZÉS

Az 1443/44. évi "hosszú hadjárat" során Hunyadi János több nagy győzelmet aratott a törökök fölött.[46] Ezek után Nagyváradon békét kötött II. Murád szultán követeivel (augusztus 15). Az eseményeket részletesebben is tárgyalja Joszéf ha-Kohén.[47]

(7)
A király fejét lándzsára tűzték
(p. 369)

ראש המלך הושם ברומח
(עמ' 369)

ולדיסלאו מלך אונגארן ופולן, הפר את בריתו ועבר על שבועתו בהתרת האפיפיור אוגיניוס הרביעי ועלה על אמארוט מלך התוגריים, והיה בניהם מלחמה וזבח גדול שלשה ימים ושלשה לילות וגברה יד התוגריים. ויאיצו הייניצארי אל המלך ולדיסלאו ויהרגוהו, ונפלו ביום ההוא שמונים אלפים נוצרים עם שרים רבים גדולים ונכבדים, גם מעט התוגריים נפלו כשלשים אלף איש, וישימו התוגריים את ראש המלך ולדיסלאו על רומח וישאוהו בקרב המחנה ויוליכוהו עמם לתוגרמה. נעשה בשנת ר"ד, אלף תמ"ד לנוצרים.

[45] II. Murád szultán.
[46] A török veszteség nagysága David Ganznál erősen eltúlzott.
[47] Lásd fentebb, #105 (4).

קאזימירוס אחיו של המלך ולדיסלאו, ירש כל מדינת פולן ונמשח ונכתר בעיר המלוכה קראקא בשנת ר"ד, אלף תמ"ד לנוצרים. ועל מדינת אונגארן נעשה לראש לנגיד ומצוה האדם הגדול גיבור חיל ואיש מלחמה מנעוריו, הוניאדוס.

Vladiszlav (VLDYSL'V), Ungarn ('VNG'RN) és Polin (PVLYN) királya megtörte a szövetséget, és megszegte az esküjét a negyedik Eugeniusz ('VGYNYS) pápa (*apifior*)[48] engedélyével, és felvonult a törökök (*togriim*) királya ellen, és csata volt közöttük, és nagy áldozat(ok), három napon és három éjjelen át, és a törökök keze kerekedett felül. És odasiettek a janicsárok (YYNYC'Y) Vladiszlav királyhoz, és megölték őt. És azon a napon nyolcvanezer keresztény (*nocri*), tisztekkel együtt, a tengerbe hullott, nagyok és tekintélyesek. A törökök egy része is elesett, mintegy harmincezer ember. És a törökök Vladiszlav király fejét rátették egy lándzsára, és elvitték a táborukba, és magukkal vitték Törökországba (*Tógarma*). Történt mindez a 204. esztendőben, ezer 444 a keresztények szerint.

Kazimirusz (Q'ZYMYRVS),[49] Vladiszlav király testvére örökölte Polin egész országát, és felkenték, és megkoronázták a királyi városban, Krakában (QR'Q') a 204. esztendőben, ezer 444-ben a keresztények szerint. És Ungarn ('VNG'RN) országa fölött a fő, a vezér és a nagy emberek parancsnoka a vitéz katona és fiatal kora óta a háborúk embere, Hunyadusz (HVNY'DVS) lett.

MEGJEGYZÉS

A Nagyváradon megkötött békét a pápa nevében Giuliano Cesarini semmisnek nyilvánította.[50] A várnai csata (1444. november 10) a magyar hadsereg teljes vereségével végződött. Elesett Cesarini bíboros, életét veszítette maga Ulászló király is. Ezután az 1445. májusi pesti országgyűlés átmenetileg, amíg az országnak nem lesz megkoronázott királya, hét főkapitányra bízta a kormányzatot. Ezek között a főkapitányok között Hunyadi volt a leghatalmasabb.

(8)
208 (1448)
(p. 370)

1448 – רח
(370 עמ')

מלחמה גדולה היתה בין הוניאדוס, נגיד לעם אונגארן, ובין התוגר אמארוט במדינת אונגארן, ונפלו ביום אחד מעם אונגארן כשמונים אלף איש ומעם תוגריים כשלשים וארבע אלף איש, וגברה יד התוגריים ונלכד הוניאדוס ונפדה במחיר כסף רב בשנת ר"ח אלף תמ"ח לנוצרים.

[48] IV. Jenő (1431–1447).
[49] IV. (Jagello) Kázmér lengyel király (1444–1492).
[50] Lásd fentebb, #105 (4), Megjegyzés.

Nagy háború volt Hunyadusz (HVNY'DVS), Ungarn ('VNG'RN) népének vezére (*nágid leam Ungarn*) és a török (*tógar*) Amarut[51] között Ungarn országában.[52] És elesett egy nap alatt Ungarn népe közül mintegy nyolcvanezer ember, és a törökök népéből mintegy harminc-négy-ezer ember. A törökök keze kerekedett felül, és fogságba esett Hunyadusz, és nagy pénzért váltották ki, a 208. esztendőben, 1448 a keresztények szerint.

MEGJEGYZÉS

Hunyadi 1446. június 6 óta Magyarország kormányzója volt. A biblikus héber kifejezés – *nágid*, "pásztor" – ezt a címét adja vissza. A rigómezei csatában (1448. október 16–18)[53] súlyos veréseget szenvedett a törököktől. A menekülő Hunyadit Brankovics György foglyul ejtette.

(9)
László király halála méreg által (1458)
(p. 372)

מלך לעסלא הומת בסם. ריח – 1458
(עמ' 372)

לעסלא מלך אונגארן והמלך הי"ד למדינת ביהם, דוכס מאוישטרייך, בן קיסר אלברטוס, אשר נולד אחר מותו כנ"ל, הוא היה לשם ולתהילה בעיני כל מלכי דוכסי ורוזני הארץ, ובא לעיר מלכותו פראג בכבוד גדול לעשות שם חתונתו עם מגדילינא בת קראלוס מלך צרפת, ושלח לקראת ארוסתו לצרפת שמנים מאות רוכבים חלוצים ושמנים סוסים לבנים, שאין דוגמתם בכל הארץ, ובגדים ותכשיטים מאבני יקרות, שאין ערך לטובתם.

בתוך כך חלה המלך לעסלא ומת ביום השני לחליו מיתת פתאום בן י"ט שנה. י"א שמקצת אנשי ביהם, אשר עדיין נטו אחרי דת יהניס הוס, סבבו לו סם המות. נעשה בשנת ריח, אלף תנ"ח לנוצרים, ויתאבלו והספידו עליו הקרובים והרחוקים.

László (L'SL'), Ungarn ('VNG'RN) királya és Bihem (BYHM) országának 14. királya, Ojsztreikhből ('VYŚ/ŠṬRYYK) való herceg (*duksz*), Albertusz ('LBRṬVS) császár fia, aki annak halála után született,[54] amint fent említve van,[55] nagy tiszteletben állt a föld összes királya, hercege és méltósága (*rozenim*) körében. Királyságának városába, Prágba (PR'G) nagy pompával érkezett, hogy ott kösse meg házasságát Magdilenával (MGDYLYN'), Kralusz (QR'LVS) francia király[56] leányával. A menyasszony elé Franciaországba[57] nyolcszáz felfegyverzett lovast kül-

[51] II. Murád szultán.

[52] Rigómező (Koszovo Pole / Amselfeld, a Prištinától nyugatra észak–déli irányban elterülő síkság, Koszovo Autonom Tartomány, Szerbia).

[53] A második e néven.

[54] V. László; lásd fentebb, #47, Megjegyzés.

[55] Lásd fentebb, #116 (4).

[56] VII. (Valois) (Győztes) Károly francia király (1422–1469).

[57] Tours-ba.

dött, és nyolcvan fehér paripát, melyekhez foghatót a földön nem lehet találni. És ruhákat, drágaköves ékszereket is küldött, felbecsülhetetlen értékben.

Eközben László király megbetegedett, és betegsége másnapján hirtelen halállal elhunyt, 19 esztendős korában. Vannak, akik azt mondják, hogy néhány cseh, Johanisz Husz (YHNYS HVS)[58] vallásának (*dat*) követői[59] mérgezték meg. Történt mindez a 218. esztendőben, ezer 458-ban a keresztények szerint. Mindenki meggyászolta a királyt, közeliek és távoliak egyaránt.

(10)

[Mátyás Magyarország királya]

(p. 373)

(עמ' 373)

מטיאוס בן השר צבא הוניאדוס הנ"ל, גבור חיל, חכם חרשים, נבון דעת ואיש מלחמה, אותו בחרו יושבי אונגארן עליהם למלך גם בשנה ההיא, אף שגם הוא איננו לא מזרע המלוכה, אפילו מגזע שרים לא היה, רק שהיה מוכתר בכל מעלות המידות ובכל אשר יפנה יצליח. גם אנשי מדינת שלעזיא פרקו את עול מלך ביהם מעל צוארם ובחרו וקבלו את מטיאוס עליהם למלך. גם כל מדינת מעררן לקח המלך מטיאוס לידו, ואף שיורזיק מלך ביהם נתן את בתו למטיאוס מלך אונגארן לאשה, אע"פ כן תמיד היו קטטות, מלחמות ומריבות ביניהם.

Matiusz (MṬY'VS),[60] a fentebb említett Hunyadusz (HVNY'DVS), a hadsereg fővezérének fia, a bátor vitéz, művészetek tudósa, járatos a tudományban, hadakozó férfi: Ungarn ('VNG'RN) lakói őt választották meg királyukká (*melekh*) még ugyanabban az évben, annak ellenére, hogy ő sem volt királyi vérből való, de még csak fejedelmi nemzetségből való sem. Kiváló tulajdonságai miatt koronázták meg, és ő mindenben sikeres volt, amibe belefogott. Slezia (Ś/ŠL'ZY') országának lakói is levetették magukról Bihem (BYHM) királyának jármát, és Matiuszt választották meg királyukká. Merren (M'RRN)[61] egész országa is Matiuszt választotta, sőt Jorzik (YVRZYQ), Bihem (BYHM) királya[62] is Matiuszhoz, Ungarn ('VNG'RN) királyához adta a leányát feleségül, de ennek ellenére mindig voltak köztük ellentétek, háborúk és viszályok.

[58] Jan Hus / Husz János (1370 k.–1415).

[59] A husziták.

[60] Mátyás.

[61] Morvaország.

[62] Alighanem Podiebrad (Poděbrad) György cseh király (1458–1469). Leánya, Katalin, Mátyás első felesége volt (1464-ben elhunyt).

(11)
[Mátyás csehországi hadjárata] (1469)
(p. 373)

רכ"ט – 1469
(עמ' 373)

מטיאוס מלך אונגארן עלה על מדינת מער"רן וביה"ם בשנת רכ"ט, אלף תס"ט לנוצרים, ועשה שם חורבן גדול אשר כמוהו לא היה מימי שישקו הנ"ל, ויצא יורג מלך ביהם לקראתו ובכה ויתחנן לו ויט מעליו.

Matiusz (MṬY'VS), Ungarn ('VNG'RN) királya Merren és Bihem (M'RRN VBYHM) ellen vonult a 229. esztendőben, ezer 469-ben a keresztények szerint. Nagy pusztítást vitt ott végbez, melyhez hasonló nem volt a fent említett Sisko (ś/šYś/šQV)[63] óta. Jorg (YVRG),[64] Bihem (BYHM) királya sírva és könyörögve járult elébe, mire megszánta őt.

MEGJEGYZÉS
Mátyás király 1468 tavaszán–nyarán hadjáratot vezetett volt apósa, Podiebrad György cseh király ellen, többek között elfoglalta Morvaországot, Brünnt (Brno), Sziléziát stb. 1969. május 3-án a cseh katholikus rendek Olmützben királlyá választották.

(12)
Nagy pusztítás Lengyelországban (1474)
(p. 374)

חורבן גדול במדינת פולן. רל"ד – 1474
(עמ' 374)

מטיאוס מלך אונגארן עלה על מדינת פולן בשנת רל"ד, אלף תע"ד לנוצרים, ועשה שם גזל, חמס והרג רב, ויותר ממאתים ערים וכפרים שרף באש. אחר זה שלח דוכס הנש אשר בשליזיא, ועשה גם הוא חורבן גדול בתוך ארץ פולן.
(...)

Matiusz (MṬY'VS), Ungarn ('VNG'RN) királya a 234. esztendőben, ezer 474-ben a keresztények szerint, Polin (PVLN) országa ellen vonult. Rabolt és fosztogatott, sokakat meggyilkolt, több mint kétszáz várost és falut felégetett. Ezek után elküldte a sleziai (ś/šLYZY') Hans (HNS) herceget (*duksz*), és ő is nagy pusztítást vitt véghez Polin (PVLN) földjén.
(...)

[63] Jan Jiškra / Giskra (?–1470 k.) cseh huszita taboritából lett zsoldosvezér, aki a magyar korona körüli vitákban Erzsébet királyné, illetve V. László oldalán állt, és később is kezében tartotta a Felföldet. Mátyásnak csak 1462-ben sikerült egyezségre jutnia vele. A történet az általunk használt kiadásban: p. 365.
[64] Podiebrad György.

MEGJEGYZÉS

1474-ben Mátyás hadat viselt Sziléziában (Boroszló / Breslau)[65] III. Frigyes császár és szövetségese, IV. Kázmér lengyel király és fia, Ulászló herceg – éppen megválasztott cseh király[66] – ellen, más magyar vezérek pedig, "Hans herceg", Szapolyai István (?–1499) szepesi gróf, aki éppen ezekben az eseményekben tüntette ki magát, majd a hadjárat után Szilézia kormányzója lett,[67] és Kinizsi Pál (?–1494) Lengyelország egyéb területeit dúlták.

(13)

Magyarország királya elfoglalja Ausztriát (1477)

(p. 375)

מלך אונגארן לכד אוישטרייך. רל"ז – 1477

(עמ' 375)

מטיאוס מלך אונגארן עלה על מדינת אוישטרייך פתאום בשנת רל"ז, אלף תע"ז לנוצרים, ועבר לפני וויא"ן ולכד דרך נהר טונא ערים רבים, רוב מדינת אוישטרייך עד מדינת בייארן, עד שהקיסר ורידריך הוכרח להתפשר עמו למלאות לו כל רצונו, והחזיר לו את הכתר של מלכות אונגארן אשר היתה בידו ל"ז שנים מימות קיסר אלברטוס כנ"ל. גם הוצרך לוותר ולמחול על כל מלכות אונגארן מכל וכל, יען אשר לו להקיסר היתה משפט הגאולה של מלכות אונגארן, כי הוא היה היורש הקרוב לקיסר אלברטוס ולבנו לעסלא, ועל כל זאת נתן לו הקיסר ק"פ אלפים זהובים.

Matiusz (MṬY'VS), Ungarn ('VNG'RN) királya a 237. esztendőben, ezer 477-ben a keresztények szerint, váratlanul megtámadta Auszterreikhet ('VŚ/ŠṬRYYK). Vien (VVY'N) alá vonult, és a Tuna (ṬVN')[68] folyó mentén sok várost elfoglalt, Auszteikh nagy részét, egészen Bajorországig (BYY'RN). Végül Vridrikh (VRYDRYK) császár megegyezésre kényszerült vele, és teljesítette Matiusz minden követelését.[69] Visszaadta neki a magyar ('VNG'RN) királyság koronáját, mely már 37 éve, a fent említett Albertusz császár napjai óta nála volt. Továbbá rákényszerült arra is, hogy lemondjon az egész magyar királyságról, ugyanis neki, a császárnak volt öröklési[70] joga (*mispat ha-geula*) a magyar királyságra, mert ő volt Albertusz ('LBRṬVS) császár és a fia, László (L'SL')[71] legközelebbi örököse. Ezenfelül 180 ezer aranyat adott neki a császár. Caisius, no. 162, és Reutel, no. 237.[72]

[65] Ma: Wrocław (Lengyelo.).
[66] II. (Jagello) Ulászló cseh király (1471–1516), aki Mátyás halála után magyar király lett.
[67] Szapolyai János későbbi magyar király apja.
[68] Tuna: Duna; késő középkori németes hangalak; a folyó nevét a török források is ebben az alakban használják.
[69] III. Frigyes.
[70] Betű szerint: "megváltási".
[71] V. László.
[72] David Ganz forrás-hivatkozása.

MEGJEGYZÉS

A magyar korona Albert király halála (1439) óta a Habsburg ház fejének, Frigyes osztrák hercegnek, a későbbi német-római császárnak a kezében volt, Erzsébet özvegy királyné 1440-ben elzálogosította nála. Mátyást 1458-ban nem lehetett megkoronázni, csak trónra ültették. A koronát Mátyás csak a bécsújhelyi (Wiener Neustadt) béke (1463. július 19) keretében kapta meg, többek között annak fejében, hogy elismerte, hogy törvényes utód nélküli halála esetén Frigyes fogja örökölni tőle a magyar királyságot. Mátyás megkoronázására 1464. március 25-én került sor, Székesfehérvárott. A korona tehát 24 – nem pedig 37 – évig volt Frigyes birtokában.[73]

(14)

A Novi Grada (N'BY GR'D') **mezei**[74] **csata** (1479)

(p. 376)

נלכדה נאבי גראדא רל"ט – 1479

(עמ' 376)

בשנה ההיא שלח מהמוט קיסר קוסטנטינא חמשה בא"שי עם מאה אלפים אנשי חיל על מדינת זיבן בוירגן, עליהם עלה מטיאוס מלך אונגארן ועשה בהם הרג רב, ומכל אשר השיג לא [השאיר] שריד ופליט, וג' (!) תוגריים שבויים לקח עמו, וישוב לאונגארן בשמחה ובכבוד גדול.

Abban az esztendőben Mahmut (MHMVṬ), Kosztantina (QVSṬNṬYN') császára[75] öt *basi*-t (B'Ś/ŠY)[76] küldött százezer katonával Ziben Burgen (ZYBN BVYRGN)[77] országa ellen. Matiusz (MṬY'VS), Ungarn ('VNG'RN) királya szembeszállt velük, és nagy öldöklést vitt véghez. Nem (hagyott) senki megmenekültet vagy életben maradót, csupán 3 (!) török foglyot, akiket magával vitt, amikor nagy vigassággal és dicsőség közepette visszatért Ungarnba ('VNG'RN). Reutel, 241. old.[78]

MEGJEGYZÉS

A kenyérmezei csatában (1479. október 13)[79] az Erdélybe betörő és ott fosztogató törökökkel szemben a győztes magyar hadsereget ecsedi Báthori István (1445 e.–1493) erdélyi vajda és Kinizsi Pál temesi ispán (*comes*) vezették.

[73] A tévedést talán az okozta, hogy 1476/77 telén, amikor Mátyás feleségül vette Aragóniai Beatrix nápolyi hercegnőt, megkoronázták a királynét is; a székesfehérvári és budai fényes ünnepség hírét a követek szétvitték Nyugat-Európában.

[74] Novi Grada: Kenyérmező.

[75] II. Mohamed / Mehmed szultán.

[76] Pasa.

[77] Erdély.

[78] David Ganz forrás-hivatkozása.

[79] Kenyérmező Hunyadban, a Maros völgyében elterülő síkság. – A történeti háttérhez lásd Szakály Ferenc & Fodor Pál, "A kenyérmezei csata, 1479. október 13", *Hadtörténelmi Közlemények*, 111 (1998), pp. 309–350.

(15)

[Mátyás király elfoglalja Bécset] (1485)

(p. 377)

רמ"ה – 1485

(עמ' 377)

בשנת רמ"ה, אלף תפ"ה לנוצרים, היתה מלחמה גדולה בין קיסר ורידריך ובין מטיאוס מלך אונגארן, וגברה יד מלך אונגארן וילכוד כל מדינת אוישטרייך ועלה על העיר וויאן ותבא העיר במצור ימים רבים. ויהי רעב בעיר עד שמדה דגן הנקרא שם מו"ט נקנה במאה זהובים, ולכד מלך מטיאוס את העיר וויאן מיד הקיסר, וימלט הקיסר לאשכנז ושם דוכסי והגמוני אשכנז עשו עמו חסד.

A 245. esztendőben, ezer 485-ben a keresztények szerint, nagy háború volt Vridrikh (VRYDRYK) császár és Matiusz (MṬY'VS), Ungarn ('VNG'RN) királya között. A magyar király kerekedett felül: elfoglalta egész Auszterreikhet ('VŚ/ŠṬRYYK), Vien (VVY'N) városa ellen vonult, és hosszú időn át ostromolta. Éhség támadt a városban, úgyhogy a gabona mértékegységét, amelyet arrafelé *mut*-nak (MVṬ)[80] neveznek, száz aranyért adták. És Matiusz király elfoglalta Vien (VVY'N) városát a császártól, a császár pedig Németországba (*Askenáz*) menekült, és ott a német hercegek (*duksz*) és vezérek (*hegmon*) kegyesek voltak hozzá.

MEGJEGYZÉS

Mátyás király 1485-ben Bécsbe tette át a székhelyét.

(16)

Történet Matiusz király szerencséjéről (1490)

(p. 377)

חידוש מהצלחות מלך מטיאוס. ר"ן – 1490

(עמ' 377)

המלך מטיאוס מלך אונגארן היה איש חכם ונבון, אוהב אמת ומשפט, אוהב את החכמים, מכבדן ומספיקן, איש מוצלח במלחמותיו ובכל ענייניו. ראיתי לספר ממנו מעשה אחד ממעשה הצלחותיו.

פעם אחת כאשר יצא לצוד ציד ביער, רצה לטול את ידיו, הסיר את טבעתו מעל ידו, אשר היה בו אבן יקרה, והניחו על אבן אחת, ובא עורב גדול ובלע את הטבעת ויעף וישב על ענף אחד מן האילנות אשר ביער. וימהר המלך ויקח את קנה השריפה, שקורין בל"א בויקש, וירה את העורב וימיתהו ויקח את הטבעת מגופו. ועל שם רוב הצלחת זה המעשה צוה המלך

[80] Német *Mut*, gabona mértékegység.

מטיאוס לעשות על כל מטבעות הזהובים הנעשים במלכותו צורת עורב בטבעת בפיו, אשר עוד היום הזה נמצאים מזהובים ההם בארצנו ונקראים ראבן"גולדן, פי' זהובי עורב.

המלך מטיאוס חלה בעיר וויאן ונשתלחו לו תאנים חדשים מאיטליאה, ויאכל מהם המלך והנשארים לקחו שריו ועבדיו ויאכלום. בסעודה שנייה שאל המלך לתאנים ואינם, הנה המלך התרגז עד שחמתו בערה בו ואחזו חיל ורעדה, ונגע בו יד יי' וימת בשנת ר"ן, אלף ת"ץ לנוצרים, ל"ב למלכותו.

Matiusz (MṬY'VS), Ungarn ('VNG'RN) királya bölcs és belátó ember volt, szerette az igazságot és a törvényt, szerette a tudósokat, tisztelte és támogatta őket. Sikeres volt a háborúiban, és minden más dolgában is. Úgy gondoltam, hogy elbeszélek szerencsés történetei közül egy történetet.

Egyszer, amikor vadászatra indult az erdőbe, meg akarta mosni a kezét, levette az ékköves gyűrűjét, és egy kőre helyezte. Jött egy nagy holló, lenyelte a gyűrűt, és az erdő egyik tölgyfájára szállt. Sietett a király, puskát fogott, melyet más nyelven[81] *bojks*-nak (BVYQŚ/Š)[82] hívnak, a hollóra célzott, és megölte, a gyűrűt pedig kivette a testéből.

Ezen eset nagy szerencséje miatt megparancsolta Matiusz király, hogy minden aranyveretre, amelyet a királyságában készítenek, egy a csőrében gyűrűt tartó hollót véssenek. Országunkban mind a mai napig találni ilyen érmét, melyet *Raben-Gulden*-nek – vagyis holló-aranyaknak – hívnak. Elbeszéli Reutel, 242. old.[83]

Matiusz király megbetegedett Vien (VVY'N) városában, és Itáliából ('YṬLY'H) friss fügét hozattak neki. Evett belőle a király, a maradékot pedig fejedelmei és szolgái elvették és megették. A következő étkezés alkalmával kérdezte a király, hogy mi történt a maradék fügével. Haragjában reszketni kezdett, dúlt-fúlt mérgében. Ekkor az Örökkévaló keze lesújtott rá, és meghalt a 250. esztendőben, ezer 490-ben a keresztények szerint, uralkodásának 32. évében.

(17)

Csehország királya lett a király Magyarországon ('VNG'RN)

(p. 377)

מלך ביהם מלך באונגארן

(עמ' 377)

אחרי מות המלך מטיאוס בחרה אשתו בהסכמת שרי מדינת אונגארן את ולדיסלאו מלך ביהם למלך על אונגארן, ונדר לה שישאנה לו לאשה. ועלה המלך ולאדיסלאו לאונגארן ונכתר בעיר המלוכה שטול ווייסן בורק למלך בשנת ר"ן, אלף ת"ץ לנוצרים. אך המלך ולאדיסלאו התחרט על נדרו מטעם נימוק עמו ולא רצה ליקח המלכה לאשה, ועמדו לדין לפני האפיפיור, והותר למלך את נדרו ולקח לו אשה אחרת, נערה מאורליענס מארץ צרפת מזרע המלוכה.

[81] Értsd: idegen nyelven (német / jiddisül).

[82] Bojks / bujks: talán a német vagy szláv eredetű *puska* szóból (~ *bühse*, illetve *puska* / *púksa* stb.).

[83] David Ganz forrás-hivatkozása.

Miután meghalt Matiusz (MṬY'VS) király, a felesége Ungarn ('VNG'RN) országa fejedelmeinek egyetértésével Vladiszlavot (VLDYSL'V), Bihem (BYHM) királyát választotta, hogy király legyen Ungarn fölött. És az megígérte neki, hogy feleségül veszi őt. És felment Vladiszlav király Ungarnba, és királlyá koronázták a királyi városban, Stul Vejszen Burkban (Ś/ŠṬVL VVYYŚ/ŠN BVRQ), a 250. esztendőben, 1490 a keresztények szerint. Ámde Vladiszlav király megbánta ígéretét bizonyos okból kifolyólag, és nem akarta feleségül venni a királynét, és a pápa elé álltak ítéletért. És (a pápa) feloldotta a király ígéretét, és az más nőt vett feleségül, egy leányt Orlienszből ('VRLY'NS),[84] Franciaországból (*Carfat*), a királyi családból.

MEGJEGYZÉS

II. Ulászló király, akit nem sokkal Mátyás halála után az országgyűlés királlyá választott (1490. július 15), egyezségük értelmében azon év októberében titokban feleségül vette az özvegy királynét (Aragóniai Beatrix), később azonban a házasság érvénytelenné nyilvánítását kérte a római kúriától. Kérését tíz év múlva (1500) teljesítették. Ezt követően 1502-ben tartotta esküvőjét Candale-i Annával, aki anyai nagyanyja révén a francia király rokona volt, és maga is a királyi udvarban nevelkedett.[85]

(18)

Válságos állapotok Magyarországon (1525)

(p. 388)

חמס וגזל באונגארן. רפ"ה – 1525

(עמ' 388)

גם בימים ההם מלאה כל ארץ אונגארן חמס, וגזלו מיד גיזברי הפוקרט"ן מאויש"פורק אשר שם באונגארן את כל הנחושת אשר שם, שערך מקחו ארבע פעמים מאה אלפים. והקיסר, גם אחיו ורדינגדוס, שלחו אל ההונגארן שלוחים רבים ונכבדים אך אין מידם מציל.

גם על הקנצל"ר של מלכות ביהם הנקרא אד"ם מנויה"ויז קמו וגזלו ממנו כל רכושו בתוך עיר המלוכה אובן בעצם היום, ולא היה ביד המלך לודוויק להצילו.

Ebben az időben is erőszak uralkodott egész Ungarnban ('VNG'RN). Kirabolták az ojszpurki ('VYŚ/ŠPVRQ)[86] Fuggerek (PVQRṬN) kincstárnokait (*gizbar*), akik ott, Ungarnban ('VNG'RN) vannak, négyszer százezernyi értékben elvittek minden rezet, amely ott van. A császár és fivére, Verdinandusz (VRDYNNDVS)[87] sok tekintélyes követet küldött Hungarnba (HVNG'RN), azonban nem jártak sikerrel.

Megtámadták Bihem (BYHM)[88] királyság kancellárját (QNCLR) is, akit Adam Mnojheviznek ('DM MNVYHVYZ) hívnak, és ugyanezen a napon a főváros közepén, Ovenben ('VBN)[89] elrabolták tőle minden vagyonát, és a király, Ludovik (LVDVVYQ), képtelen volt megvédeni őt.

[84] Orléans.

[85] Családi hátteréhez lásd Wenzel Gusztáv, "II. Ulászló magyar és cseh királynak házasélete", *Századok*, 11 (1877), pp. 630–641, 727–757, 816–840; Kropf Lajos, "Anna királyné, II. Ulászló neje", *Századok*, 29 (1895), pp. 689–709.

[86] Augsburg (ahonnan a Fugger család származik).

[87] Ferdinánd (a német hangalak hibás írásmódja) / I. Ferdinánd.

[88] Csehország.

[89] II. Lajos magyar és cseh király székhelye Buda volt.

MEGJEGYZÉS

A Fuggereket, akik a felső-magyarországi rézbányákat művelték, a Rákos mezei országgyűlés száműzte Magyarországról (1525), megbízottjaikat lefogták. Vagyontárgyaikat és alkalmazottjaikat Szapolyai János védte meg a fosztogatástól. (Egy évvel később az udvar megújította a bérletüket.)

(19)

Lajos megöletik, és Ovent elfoglalják (1526)

(p. 388)

לודוויק נהרג ואובן נלכדה. רפ"ו – 1526

(עמ' 388)

התוגר סולטאן סאלימאן עלה על ארץ הונגארן עם שני פעמים מאה אלפים אנשי חיל, ויצא מלך לודוויק עם עמו לקראתו וינגפו ההונגארן, ועשה התוגר הרג רב בנוצרים, וינס מלך לודוויק וסוסו נפל אחור באגם מי נהר קטן שאין עומקו רק ד' או ה' טפחים ואין לו מושיע, וימת בן י"ט שנה.

ויושבי אובן יצאו מן העיר וינוסו לנפשם, והתוגר בא על העיר בטח. ובד"ה של ר' יוסף הכהן דף קע"ג כתב שהיהודים נשארו בתוך העיר ויזעקו אל יי', וישמע יי' את קולם באופן שלא חרץ איש להם את לשונו ולא לוקח מכל אשר להם מחוט עד שרוך נעל.

והיה כל זה בשנת רפ"ו, אלף תקכ"ו לנוצרים, כ"ו אגושטי, ביום הנקרא ארו"פיא, שביום ההוא נהרגו שלשה מלכי ביהם, אוטאקר בשנת ה"א ל"ח, אלף רע"ח לנוצרים, יוהניס בשנת ק"ה, אלף שמ"ה לנוצרים, ולודוויק בשנת רפ"ו, אלף תקכ"ו לנוצרים.

אמרו המושלים על מלך לודוויק:

נולד קודם זמנו, נכתר קודם זמנו,
דיבר קודם זמנו, גידל קודם זמנו,
זיווג קודם זמנו, נחכם קודם זמנו,
מלך קודם זמנו, גידל זקנו קודם זמנו,
נלחם קודם זמנו, מת קודם זמנו.

A török (*tógar*) Szaliman (S'LYM'N) szultán kétszer százezer katonával Hungarn (HVNG'RN) országa ellen vonult, és Ludovik (LVDVVYQ) király a népével elébe ment, azonban a magyarok (HVNG'RN) vereséget szenvedtek. A török nagy vérontást rendezett a keresztények (*nocrim*) között, Ludovik király pedig menekülésre fogta, de a lova egy kis folyó menti mocsárba esett, melynek mélysége csupán 4 vagy 5 tenyérnyi volt, de senki nem akadt, aki segített volna neki, és 19 évesen meghalt.

Oven ('VBN) lakói elmenekültek a városból, a török pedig gond nélkül jutott be a városba. Joszéf ha-Kohén úr a krónikájában, 173. lap,[90] azt írta, hogy a zsidók a városban maradtak, és

[90] Lásd fentebb, #105 (11).

az Örökkévalóhoz kiáltottak, az Örökkévaló pedig meghallgatta a könyörgésüket, s egyetlen hajuk szála nem görbült.[91] Semmijüket nem vették el, se egy szál fonalat, se egy saruszíjat.[92]

Mindez a 286. esztendőben történt, ezer 526-ban a keresztények szerint, augusztus 26-án, azon a napon, melyet *aropiá*-nak (ʾRVPYʾ)[93] hívnak, mert egyazon napon Bihem (BYHM) három királyát ölték meg: Ottokár (ʾVṬʾQR)[94] az 5 ezer 38. esztendőben, 1278-ban a keresztények szerint; Johanisz[95] a 105. esztendőben, ezer 345-ben a keresztények szerint;[96] és Ludovik a 286. esztendőben, 1526-ban a keresztények szerint.

Ludovikról a költők ezt mondták:

Ideje előtt született, Ideje előtt koronázták meg,
Ideje előtt beszélt, Ideje előtt nőtt fel,
Ideje előtt házasodott, Ideje előtt lett bölcs,
Ideje előtt uralkodott, Ideje előtt nőtt ki a szakálla,
Ideje előtt háborúzott, Ideje előtt hunyt el.

(20)

Magyarország az Ausztriához való visszatérése idején (1527)

(p. 389)

אונגארן ביהם חזרו לאוישטרייך. רפ"ז – 1527

(עמ' 389)

בימים ההם בחרו מקצת שרי אונגארן את יוהן ווייידא מזיבן בוירגן למלך ושמו כתר מלכות על ראשו. אז עלה מלך ורדיננדוס על אונגארן ולכד את הבירה אובן, ויוהן ווייידא ברח לתוגרמה. אז שרי ועמי הארץ זכרו את בריתם אשר כרתו עם דוכסי אוישטרייך בחיי מלך לדיסלאו ובחרו וכתרו את ורדיננדוס בהסכמת כל שרי המדינה בכתר מלכות בשטול ווייסן בורק עליהם מלך. באופן זה חזרו השתי מלכיות הונגארן וביהם לדוכסי אוישטרייך כמקדם עד היום הזה.

Ebben az időben Ungarn (ʾVNGʾRN) fejedelmei közül néhányan az erdélyi (ZYBN BVYRGN) Johan (YVHN) vajdát (VVYYDʾ)[97] választották meg királyul, és fejére tették a királyi koronát. Ekkor Verdinandusz (VRDYNNDVS) király[98] Ungarn (ʾVNGʾRN) ellen indult, és elfoglalta a fő-

[91] Ex. 11,7; Jos. 10,21.

[92] Gen. 14,23.

[93] Szent Rufus napja: augusztus 20. – Aropia: talán a görög *rhopé*, "egyensúly", "(fontos) tényező", "jelentőség", "fontosság" szóból: hatalom nélküli időszak.

[94] II. (Nagy) (Přemysl) Ottokár cseh király (1253–1278).

[95] (Luxemburgi) János cseh király (1311–1346).

[96] Pontosabban átszámítva és valóságosan: 1346.

[97] Szapolyai János.

[98] I. Ferdinánd.

várost, Ovent (ʾVBN). Johan vajda a törökhöz (*tógarma*) menekült. Ekkor az ország fejedelmeinek és a népnek eszébe jutott a szövetségük, melyet Ladiszlav (LDYSLʾV) király életében Auszterreikh (ʾVŚ/ŠṬRYYK) hercegeivel (*duksz*) kötöttek, és az ország összes fejedelmének egyetértésével Stul Vejszen Burkban (SṬVL VVYSN BVRQ)[99] megválasztották és a királyi koronával megkoronázták Ferdinándot. Ily módon a két királyság, Hungarn (HVNGʾRN) és Bihem (BYHM) visszakerült Ausztreikh hercegeihez, ahogyan az a kezdetekben volt, és így van mind a mai napig.

MEGJEGYZÉS

A szerző ebben a szakaszban a Szapolyai János és I. Ferdinánd között a magyar koronáért folytatott küzdelemről tudósít. Szapolyai János 1527. március 17-ére országgyűlést hirdetett Budára. I. (Habsburg) Ferdinánd augusztus 20-án bevonult Budára, október 3-án országgyűlést tartott a városban; ez utóbbi időpont a zsidó időszámítás szerint már az 5288. esztendő eleje volt. Mint ismeretes, János király Ferdinánd elől Lengyelországba húzódott vissza, és onnan I. Szulejmán szultán támogatását kérte. Székesfehérvárott 1526. november 11-én magyar királlyá koronázták. A pozsonyi országgyűlés Ferdinánd cseh királyt, osztrák főherceget 1526. december 17-én magyar királlyá választotta. (A következő évben, 1527. november 3-án, Székesfehérvárott meg is koronázták.) 1528. január 27-én Szulejmán szultán Isztambulban szövetséget kötött Szapolyai Jánossal. A szultán 1529-ben János királyt Ferdinánd ellenében visszahelyezte Buda és az ország nagyobb részének birtokába.

(21)
A török Bécs városát ostromolja (1529)
(p. 389)

התוגר צר על עיר וויאן. רפ"ט – 1529
(עמ' 389)

התוגר סולטאן סאלימאן עלה על ארץ אונגארן בעם כבד מאוד ועשה הרג רב בעם הארץ ושרף את כל הערים אשר באו שמה ולכד את מבצריהם אוב"ן פעס"ט בוימ"ז קירכ"ן פלינדן בורק קומארן אלטן בורק.

ועלה על העיר וויאן ובנה עליה מצור בחמשה מקומות. ומספר התוגריים לא נודעו, רק נערכו את אוהליהם שמחזיקים לח' אלפים פסיעות. והרעיש התוגר על העיר כמה רעשים זה אחר זה ואבד עם רב.

A török (*tógar*) Szaliman (SʾLYMʾN) szultán igen nagy sereggel Ungarn (ʾVNGʾRN) országa ellen vonult, és nagy öldöklést rendezett az ország népében. Ahová csak eljutott, mindent felégetett, elfoglalta Oven (ʾVBN) és Peszt (PʿSṬ)[100] erődjét, Bvimz Kirkent (BVYMZ QYRKN),[101] Plinden Burkot (PLYNDN BVRQ),[102] Komarnt (QVMʾRN),[103] Alten Burkot (ʾLṬN BVRQ).[104]

[99] Stuhlweissenburg / Székesfehérvár.

[100] Pest.

[101] Bojmizkirken: talán Neunkirchen (Wiener Neustadttól délre, Ausztria) vagy Böheimkirchen (St.-Pöltentől keletre, Ausztria).

[102] Plindenburg / Ödenburg (?).

[103] Komarn: Komárom.

[104] Altenburg (Horn közelében, Ausztria).

Vien (VVY'N) városa ellen is felvonult, és öt helyen ostromállást épített körülötte. A törökök számát nem lehetett tudni, csupán azt, hogy sátraik 38 ezer lépésnyi területet foglalnak el. A török egymást követően néhány bombát vetett a városra, igen sokan meghaltak. Amikor világossá vált, hogy nem bír el a várossal, elvonult alóla.

MEGJEGYZÉS

Szulejmán szultán 1529. május elején elindult magyarországi hadjáratára. A helytartótanács augusztus elején elmenekült Budáról. Szapolyai János augusztus 18-án Mohácsnál tisztelgett a szultán előtt. Budát a törökök szeptember 8-án foglalták el. A szultán a várost szeptember 14-én átadta Szapolyai Jánosnak. Bécs török ostroma 1529. szeptember 22-től október 15-ig tartott, de sikertelenül ért véget.

(22)

[Kőszeg török ostroma] (1532)

(p. 391)

רצ"ב – 1532

(עמ' 391)

התוגר סלימ"אן עלה על גוינץ אשר באונגארן ובנה עליה מצור בשנת רצ"ב, אלף תקל"ב לנוצרים. ואבד י"ג שטורם, וירא כי לא יכול לה, ויעל מעל העיר. אז התחלקו התוגריים לשני מחנות, ועלה המחנה האחת על אוישטרייך והשנית דרך שטייאר מרק, ועשו שמה בהרג ובשרפה חורבן גדול וישובו לארצם. ובאריק כתב שלסוף נתנה עיר גוינץ ליד התוגר ושעשה בה הרג רב ושהוליך עמו שלשים אלף שבויים לקוסטנטינא.

A török Szaliman (SLYM'N) az Ungarnban ('VNG'RN) lévő Günc (GVYNC)[105] ellen vonult, és a 292. esztendőben, ezer 532-ben a keresztények szerint, ostrom alá vette. 13 ostromló csapatot veszített, s amikor látta, hogy nem bír el vele, elvonult a város alól. Ekkor a török sereg két részre vált: az egyik Auszterreikh ('VŚ/ŠṬRYYK), a másik Stejer Mark (Ś/ŠṬYY'R MRQ) felé indult. Nagy pusztítást és gyújtogatást vittek véghez, majd visszatértek az országukba. És Barik[106] azt írta, hogy Günc (GVYNC) városa végül a török (*tógar*) kezére került, és az nagy vérontást rendezett ott, és harmincezer foglyot vitt magával Kosztantinába (QVSṬNṬYN').

MEGJEGYZÉS

Kőszeg (Günz) török ostroma 25 napon át (augusztus 5–30) eredménytelen maradt. Magyar források szerint a vár védői összesen 19 (!) török rohamot vertek vissza.[107] Végül azonban Jurisich Miklós, a vár és a város zálogbirtokosa, kapitány, aki semmiféle osztrák segítséget nem kapott, megegyezett a török nagyvezirrel, akit korábbi konstantinápolyi követjárása idejéből ismert, hogy a védők elismerik a szultán fennhatóságát, kitűzik a török zászlót, de a szultán csapatai nem vonulnak be a városba. A foglyok, akiket a krónikás említ, biztosan nem Kőszegnél kerültek török kézre. A szultán főserege Szlavónián át hazaindult, de portyázó csapatok betörtek Ausztriába.

[105] Günz: Kőszeg.

[106] David Ganz forrás-hivatkozása.

[107] A krónikás talán félreolvasta a forrásában látott arab számot (19).

(23)
[Rudolf magyar király császárrá koronázása] (1575)
(p. 408)

של"ה – 1575
(עמ' 408)

רודולפוס בן הקיסר מקסימיליאן, אשר כבר נכתר למלך על מדינת אונגארן בשנת של"ב, הנה בשנת של"ה, אלף תקע"ה לנוצרים, נכתר גם למלך על מדינת ביהם ובו בשנה נכתר ברעגנשפורק למלך רומי בן כ"ד שנה.

Rodolfust (RVDVLPVS), Maximilian (MQSYMYLY'N)[108] császár fiát, akit korábban, a 332. esztendőben,[109] már Ungarn ('VNG'RN) királyává koronáztak: nos, a 335. esztendőben, az ezer 575. évben a keresztények szerint, Bihem (BYHM) királyává koronázták. Ugyanebben az évben Regenszpurkban (R^{c}GNŚ/ŠPVRQ), 24 évesen római (RVMY) királlyá[110] tették.

MEGJEGYZÉS
Rudolfot a pozsonyi országgyűlés 1572 februárjában nyilvánította magyar királlyá (I. Rudolf). (PG) – A magyar királyi és a német-római császári koronát Rudolf valójában egyszerre kapta meg (1576. október 12).

(24)
[Báthori István lengyel király] (1576)
(p. 408)

של"ו – 1576
(עמ' 408)

שטעפן באטור"י ממדינת זיבן בירגן, ואיננו לא מזרע המלוכה וגם לא מגזע שרים, ומאז היה משרת לפני הקיסר מקסימיליאן, והיה איש גבור חיל, יועץ חכם חרשים ונבון לחש. הוא נכתר למלך על כל מדינת מלכות פולן ונמשח ונכתר בעיר המלוכה קראקא בשנת של"ו, אלף תקע"ו לנוצרים.

בשנה ההיא הפר התוגר אמארוט את הברית והשלום אשר כרת עם הקיסר מקסימיליאן על שמונה שנים ולכד שני בתי ספר בארץ הונגארן ועשה הרג רב בנוצרים, ורבים הוליך עמו שבי לקוסטנטינא בשנת של"ו, אלף תקע"ו לנוצרים.

A Ziben Birgen (ZYBN BYRGN) országából való Stefan Batori (Ś/ŠṬ^{c}PN B'ṬVRY), aki nem királyi családból, s nem is fejedelmi családból származott, már régóta Maximilian (MQSYMYLY'N) császárt szolgálta, bátor vitéz volt, tudós és tapasztalt tanácsadó, titkok ismerője. Kraka (QR'Q') városában, a királyi székhelyen Polin (PVLN) királyság egész országának királyává koronázták a 336. esztendőben, ezer 576-ban a keresztények szerint.

[108] II. Miksa német-római császár.
[109] 1572.
[110] Értsd: német-római királlyá.

Abban az évben a török Amarut ('M'RVṬ)[111] megszegte a szövetséget és a békét, amelyet Maximilian császárral[112] nyolc évre kötött,[113] és Hungarn (HVNG'RN) országában elfoglalt két könyvesházat (*battei széfer*).[114] Nagy öldöklést rendezett a keresztények között, sokakat pedig fogolyként vitt Kosztantinába (QVSṬNṬYN') a 336. esztendőben, ezer 576-ban a keresztények szerint.

MEGJEGYZÉS

Somlyói Báthori István lengyel királyságához lásd még fentebb, #106 (3) és alább, #116 (26).

(25)

[Tűzvész Budán és Pesten] (1578)

(p. 410)

של"ח – 1578

(עמ' 410)

בשנת של"ח, אלף תקע"ח לנוצרים, היה רעש גדול בעיר אובן ופיסט, וירד אש וברד מן השמים ויצת במגדל הארמון, אשר היה שם בתוכו יותר מאלף ככרי אבק השריפה שקורין פולב"ר, ונשרפו ונשתברו מגדלי ובנייני הארמון עם בית האוצר אשר לסולטאן אמארוט. גם בתים רבים עם חומות העיר נהרסו, ומתו שם בסער הגדול הזה עם רב.

A 338. esztendőben, ezer 578-ban a keresztények szerint, nagy zűrzavar támadt Oven ('VBN) és Peszt (PYSṬ) városában, tűz és jégeső hullott az égből, és meggyújtotta a palota tornyát, úgy, hogy több mint ezer *kikkar*-nyi[115] lőpor volt benne, amelyet *pulver*-nek (PVLBR)[116] neveznek. Elégtek és összedőltek a palota (*armon*) tornyai és épületei, Amarut ('M'RVṬ) szultán kincstárával (*beit ha-ocar*) együtt. Sok ház és a város falai is megrongálódtak, és a nagy viharban sokan meg is haltak.

MEGJEGYZÉS

A budai tűzvészről és zsidó áldozatairól említést tett a kortárs német Salomon Schweigger (1551–1622).[117]

[111] Amarut: III. Murád szultán (1574–1595).

[112] (Habsburg) Miksa cseh (1548–1576) / I. Miksa magyar király (1563–1576) / II. Miksa német-római császár (1564–1576).

[113] Az úgynevezett drinápolyi béke (1568), amelyet II. Miksa császár és II. Szelim szultán kötöttek. Ebben az osztrák fél tudomásul vette az addigi török hódításokat.

[114] Talán iskolák.

[115] Kikkar: bibliai súlymérték ("talentum"). Lásd Ex. 38,24.

[116] Pulver: német *Pulver*, "por". – Értsd: lőpor. A nagy budai lőpor-robbanás 1578. május 19-én volt.

[117] *Ein newe Reyßbeschreibung auß Teutschland nach Constantinopel und Jerusalem* (Nürnberg: Johann Lantzenberger, 1608, 1639[4]), p. 22 sk.; idézi Scheiber Sándor, szerk., *Magyar-zsidó oklevéltár*, XVI (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1974), p. 380, no. 11. – Reprint kiadások: Salomon Schweigger, *Ein newe Reyssbeschreibung* stb., Hrsg. von Rudolf Neck (Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1964); ua. (The Islamic World in Foreign Travel

(26)
[Báthori István hadjárata Oroszország ellen] (1579)
(p. 410)

של"ט – 1579
(עמ' 410)

שטעפן בטורי מלך פולן לכד את החוזק פאלאצק ואת העיר הגדולה ועלקי לוקא מיד המוסקוויטר ומצא בה שלל רב. גם עלה על פלעסקי ונאברי ויבאו במצור לפני מלך פולן, אז נעשה שלום ביניהם, שהדוכס אשר במוסקוא החזיר למלך פולן את כל המקומות אשר לכד בלייפלנד והמלך החזיר לו את העיר ועלקי לוקא, אך החוזק פלוצק החזיק המלך ביד עם פולן עד היום הזה.

Stefan Batori (Ś/ŠṬ[ʿ]PN BṬVRY),[118] Polin (PVLN) királya elfoglalta Polock (P'L'CQ) erődjét[119] és Velki Lukát (V[ʿ]LQY LVQ'), a nagy várost, a muszkoviter (MVSQVVYṬR)[120] kezéből, és nagy zsákmányt ejtett. Megtámadta Pleszkit (PL[ʿ]SQY) és Navrit (N'BRY)[121] is, ostrom alá vette őket, aztán megegyeztek, hogy a muszkovai fejedelem visszaadja Polin királyának mindazokat a területeket, amelyeket Leiflandban (LYYPLND)[122] foglalt el, és a király ennek fejében visszaadja neki Velki Lukát, de Plock (PL'CQ)[123] erődjét mind a mai napig megtartotta lengyel kézen.

MEGJEGYZÉS

Báthori István lengyel király erélyesen lépett fel a Baltikum meghódítására törő Moszkvával szemben. Néhány év alatt (1577–1582) sikerült visszaszereznie csaknem minden várost, amely korábban orosz kézre került. 1582-ben a Vatikán Moszkvába küldött megbízottja (Antonio Possevino) – a római katholikus és a görög keleti egyházak egyesítésének reményében – kieszközölte, hogy IV. Ivan és Báthori képviselői fegyverszünetet kötöttek, az egyezségben Moszkva átengedte a lengyel–litván királyságnak minden livóniai hódítását, Báthori pedig, Polockot megtartva, lemondott Ivan javára Velikije Luki és több más orosz város birtokáról.

Báthori livóniai háborújához lásd még fentebb, #106 (3).

Accounts, 28) (Frankfurt a. M.: Institute for the History of Arabic–Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, 1995). – Németh S. Katalin, "Salomon Schweigger útleírásának magyar vonatkozásai", in: Kecskeméti Gábor, szerk., *Tarnai Andor emlékkönyv* (Budapest: Universitas Kiadó, 1996), pp. 317–325.

[118] Somlyói Báthori István.

[119] Litvánia; ma: Polack (Belarusz).

[120] Ti. a cár, IV. (Rettegett) Ivan.

[121] Narva (Észto.).

[122] Leifland: Livland / Livónia.

[123] Polock.

(27)

[Lengyelország békét köt Magyarországgal] (1588)

(p. 414)

שמ"ח – 1588

(עמ' 414)

בשנת שמ"ח, אלף תקפ"ח לנוצרים, אחרי מות שטעפן באטורי היה סכסוך גדול בארץ פולן ונבחרו שם שני מלכים כאחד, והם דוכס מקסימיליאן, אח הקיסר ירום הודו, ודוכס זיגמונט בן יהניס מלך שווידן, ונכתר דוכס זיגמונד בקראקא ודוכס מקסימיליאן נתפש. אחר זה נעשה שלום ביניהם ובאו גדולי שרי ונכבדי ארץ פולן לעיר פראג אל הקיסר ירום הודו בכבוד גדול ויכרתו שם ברית נאמנה, אהבה ואחוה, יושבי פולן עם יושבי אונגארן, ביהם ושלעזיא, וקיימו וקבלו כזאת עליהם ועל זרעם באלה ובשבועה ברית עולם.

דוד בן שלמה גנז, צמח דוד, מהדורת מרדכי ברויאר (ירושלים תשמ"ח).

A 348. esztendőben, ezer 588-ban a keresztények szerint, Stefan Batori (ś/šṮᶜPN BʾṬVRY) halála után nagy vita támadt Polinban (PVLN), és két királyt is választottak: Maximilian herceget (*duksz*),[124] a császár[125] – növekedjék a dicsősége – fivérét, és Zigmunt (ZYGMVNṬ) herceget,[126] Johannisz svéd (ś/šVVYDN) király[127] fiát. Zigmunt herceget Krakában (QRʾQʾ) megkoronázták, Maximilian herceget pedig lefogták. Ezután béke lett közöttük. Polin országának fejedelmei és előkelőségei Prág (PRʾG) városába mentek a császárhoz – növekedjék a dicsősége –, nagy tisztelettel, és tartós szövetséget kötöttek, szeretetben és békességben: Polin lakói Ungarn (ʾVNGʾRN), valamint Bihem (BYHM) és Slezia (ś/šLᶜZYʾ) lakóival, és erről fogadalmat tettek magukra és utódaikra nézve,[128] esküvel és fogadalommal, örök szövetségként.

• David Gans, *Zemah David. A Chronicle of Jewish and World History (Prague, 1592)*, Ed. with Introduction and Notes Mordechai Breuer (Texts and Studies) (Jerusalem: Magnes Press, 1983), i. h.

= Kohn Sámuel, *Héber kutforrások* (1881), pp. 107–111, no. XXII, 1–6.

MEGJEGYZÉS

A szakasz a lengyel trónutódlás körüli eseményeket foglalja össze. A néhai II. Miksa császár fia, Miksa főherceg kísérlete, hogy – néhány lengyel előkelőség segítsége mellett – a svéd Vasa Zsigmond ellenében hadseregével magának szerezze meg a lengyel trónt, sikertelen volt, a főherceg lengyel fogságba került, és csak a császár és a pápa[129] közbenjárására szabadult.

[124] Habsburg Miksa főherceg (1558–1618). (PG)
[125] I. / II. Rudolf.
[126] III. (Vasa) Zsigmond lengyel (1587–1632) és svéd király (1592–1600).
[127] III. (Vasa) János svéd (Sveden) király (1568–1592).
[128] Esth. 9,27.
[129] V. Sixtus (1585–1590).

117

Hajjim Sabbetaj

ÍTÉLET EGY ÜLŐHELYRŐL A BUDAI ZSINAGÓGÁBAN

1607 után

רבי חיים שבתי

פסק דין על אודות מקום בבית כנסת בבודון

1607 אחרי

R. Hajjim (ben) Sabbetaj (a MAHARHAS) (1555 előtt–1647) Szalonikiben született, és egész életét ebben a városban élte le. R. Aharon Szaszon tanítványa volt.[1] A szaloniki Salom szent község *jesivá*-ját vezette, és sok tanítványt nevelt. A község "legfőbb" rabbijának tisztjét is betöltötte. Igen sok responsumot írt, ezek utóbb a *SuT ha-MAHARHAS* ("A MAHARHAS responsumai") és a *Torat hajjim* ("Az élet / R. Hajjim tanítása")[2] című gyűjteményeiben jelentek meg. 1647. *niszán* 13 / 1647. március 31-én hunyt el. Több más könyve elveszett.

A következő négy szövegrészlet (#117–120) R. Hajjim Sabbetaj responsumaiból való.

KIADÁS

• R. Hajjim Sabbetaj, *Sita al masszekhet Taanit ve-al perek batra de-Joma*, in: Mose Hajjim,[3] *Torat Mose. Kuntresz iguna de-itata ve-hu sziman alef* [no. 1] *sel SuT Even ha-ezer* (Szaloniki, 411 / 1651).

• R. Hajjim Sabbetaj, *SuT ha-MAHARHAS*: "Even ha-ezer" (Szaloniki, 411 / 1651; reprint, Jerusalem, 730 / 1970).

• R. Hajjim Sabbetaj, *Torat hajjim*, I–III (Szaloniki, 473 / 1713, 1715, 1722, resp.; reprint, Jerusalem, 730 / 1970).

• R. Hajjim Sabbetaj, *Kovec Modaa ve-onesz: Dinei modaa ve-onesz mi-széfer Torat hajjim im béurim mét R. Jirmija b. Jichak Ejzik u-veno R. Joav Modaa rabba ve-zuta* (Lvov / Lemberg [Lviv], 1798).

IRODALOM

• Büchler Sándor, *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1901), p. 523, s. v. Hitközségi szervezet (a héber szöveg részlete).

• Jichak S. Emmanuel, *Maccevot Szalonika*, I (Jerusalem: Makhon Ben-Cvi, 1963), pp. 298–301, no. 685.

• Abraham David, "Hayyim (Ben) Shabbetai", in: *Encyclopaedia Judaica*, VII (Jerusalem: Keter, 1972), col. 1512.

• Frojimovics Kinga, Komoróczy Géza, Pusztai [Bányai] Viktória és Strbik Andrea, *A zsidó Budapest*, szerk. Komoróczy Géza (A város arcai / Hungaria Judaica, 7) (Budapest: Városháza – MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995), I, p. 29.

[1] Személyéhez lásd fentebb, #110.

[2] Sir. 45,5.

[3] R. Hajjim fia.

שאלה נשאלה לפני מאנשי ק״ק בודון, ושם העיר ההיא בלשון אשכנז אובין. מעשה שהיה בק״ק זו כך היה.

רחל היתה מוחזקת במקום א׳ בב״ה שנים רבות כנהוג בכל קהלות אשכנז שכל אחד קונה לעצמו מקום בב״ה לישב עליו, והמקום הזה הוא שלו לחלוטין ויש לו רשות להשכירו ולמכרו ולתנו לכל מי שהוא רוצה. ויהי היום שבאו האויבים להלחם על אותה העיר והיתה המלחמה גדולה בחוץ והרעב גדול בפנים. ובתוך זמן זה לא הלכה רחל לב״ה כי ירדה מנכסיה והיתה טרודה להביא טרף לביתה, ונשאר מקומה פנוי מאין יושב. וכשראתה לאה כן הלכה וישבה על המקום ההוא. ואמרו שכניה ללאה מה לך ולמקום הזה שאינו שלך. השיבה לאה שיש בדעתה לקנות המקום הזה מרחל.

ובעבור שבאותו הזמן גברה המלחמה והרעב של העיר הזאת יצאו הרבה מן העיר למדינה מפני אימת המלחמה והרעב. ובפרט העניים לא היה להם במה להתפרנס הוכרחו הקהל לשלחם לחוץ לכל מקום אשר ימצאו ללכת. והנה גם רחל כדי למלט את נפשה ובני ביתה נשלחה גם כן משם, והלכו למדינה אחרת והתעכבה שם שנים רבות. ואח״כ מתה לאה והורישה את המקום לדינה בתה. והנה אחר זמן רב שישבה גם כן דינה על המקום הזה חזרה רחל לעיר ומצאה דינה יושבת על מקומה.

(...)

ראיתי דברי החכם הפוסק כמהר״ר גדליה נר״ו במה שכתב לזכות לאשה מרת רחל. ונראה שהדין דין אמת וברור שהדין עם האשה הנזכרת.

רבי חיים שבתי, שו״ת תורת חיים, חלק א׳ (שאלוניקי תע״ג), סי׳ כח.

Kérdést intéztek hozzám az emberek Budun (BVDVN) szent községéből, amely városnak Askenáz nyelvén Ovin ('VBYN) a neve. Az a történet, amely ebben a szent községben esett meg, így történt.

Ráhel hosszú éveken át birtokolt egy ülőhelyet a gyülekezet házában, úgy, ahogyan ez az askenázi községekben szokás: mindenki megvásárolja magának az ülőhelyet a gyülekezet házában, és ez a hely teljesen az övé, joga van bérbe adni, vagy eladni, vagy annak adni, akinek akarja.

Egy napon ellenségek jöttek a város ellen, nagy volt a harc a város körül, az éhség pedig a városon belül. Ez alatt az idő alatt Ráhel nem járt el a gyülekezet házába, mert vagyona megfogyatkozott, és azon fáradozott, hogy ennivalót tudjon hazavinni. A helye a gyülekezet házában szabadon maradt, nem ült oda senki. Amikor Léa ezt látta, fogta magát és odaült arra a helyre. De a szomszédai azt mondták:

"Mit keresel itt? Ez nem a te helyed."

Léa azt felelte, hogy meg akarja venni az ülőhelyet Ráheltől.

Abban az időben nagy volt a háború és az éhség a városban, ezért sokan vidékre menekültek, a háborútól és az éhségtől való félelem miatt. A községnek különösen a szegényeket, akik nem tudtak gondoskodni a megélhetésükről, el kellett küldenie a városból, oda,

ahova menni tudtak. Ráhel is közéjük tartozott, s hogy mentse magát és családját, más helyre[4] ment, és sok évig tartózkodott ott. Azután Léa meghalt, és az ülőhelyet örökül hagyta leányának, Dinának. De sok idő múltán, hogy Dina ült ezen a helyen, Ráhel visszatért a városba, és a helyén ott találta Dinát.

(...)

Láttam a tudós döntnök (*poszék*), tanítónk, R. Gedalja úr[5] – őrizze és áldja meg őt a Könyörületes – szavait, amelyekben Ráhel asszonynak adott igazat. Nyilvánvaló, hogy az ítélet igaz és igazolt ítélet, és hogy az ítélet az említett asszony mellett áll.

• R. Hajjim Sabbetaj, *Torat hajjim*, I: "Hósen mispát" (Szaloniki, 473 / 1713), no. 28.

= Kohn Sámuel, *Héber kutforrások* (1881), p. 112 sk., no. XXIII.

MEGJEGYZÉS

R. Hajjim Sabbetaj azokkal a problémákkal foglalkozik (#117–120), amelyek Buda ostroma, illetve a tizenötéves török–osztrák háborút (1593–1606) lezáró zsitvatoroki béke (1606) után vetődtek fel Budán.[6]

A válságos időkben a község arra kényszerült, hogy azokat a tagjait, akiknek nem volt kereső foglalkozása, és ezért eltartásra szorultak, elküldje a városból.

Azok a zsidók, akik elhagyták a várost, a helyzet rendeződésével visszatértek, és vissza akarták szerezni korábbi jogaikat a községben. A templomi ülőhelyet, amint a jelen szöveg is írja, pénzért kellett megváltani, és ezzel az illető tulajdonosi jogokat szerzett. A döntés az eredeti tulajdonos javára ítélt.

R. Gedalja nyilván budai rabbi volt a XVII. század elején. Döntését a szaloniki rabbi is jóváhagyta.

[4] Szó szerint: "más országba".

[5] R. Gedalja budai rabbi volt a XVII. század elején.

[6] Lásd még Joszéf ha-Kohén, *Émek ha-bakha*, ed. Meir Letteris (Wien: J. P. Sollinger's Witwe, 1852), pp. 191–192: fentebb, #106 (4) és (5); R. Hajjim Sabbetaj, *Torat hajjim*, II (Szaloniki, 475 / 1715), nos. 39 és 40: alább, #118–119; R. Slomo b. Aharon ibn Haszon, *Mispátim jesárim*, I (Szaloniki, 492 / 1732), no. 76: alább, #129. – Vö. Eliezer Bashan, *Sivja u-fedut* (Jerusalem: Bar Ilan University, 1980), p. 140 sk., 15. jegyzet.

118

Hajjim Sabbetaj

MÁSODIK FELESÉG ENGEDÉLYEZÉSE

A XVII. század eleje

רבי חיים שבתי

ענין היתר לשאת אשה נוספת

תחילת המאה ה-יז

שאלה

ראובן הכהן תושב ק״ק בודון י״א אשכנזי שנשא אשה וילדה לו שני בנים ודרו ביחד כדרך כל הארץ, עד כי ויהי היום ויד ה׳ נגעה באשתו ויצאה חוץ לדעתה ושכלה ונשתטית. גם כל הדברים שטות כולם ביחד נמצאו בה בדרך שטות. והנה זה יותר משנה ומחצה כי נשתגעית. אמנם לעתים מעטים מאד היא ג״כ חלומה זמן מועט ואח״כ חוזרת לשטות. והשתדלו והרבו ולא מצאו מזור למחלת שטותה. אשר ע״כ הדבר נמנע בלתי שוה לראובן להיות אתה עמה כדרך כל הארץ מכמה טעמים הנגלות והנסתרות כלל ועיקר. ע״כ ראובן המר במר יליל הולך ודופק על פתחי בתי מדרשות המה יפקחו בעניינו ע״פ האמת והצדק לבלתי תעגן אותו כל ימיו. גם לא קיים עדיין פריה ורביה אליבא דהילכתא, לכן שבקוהו על דינא דאורייתא שיכול לגרשה אותה בעל כרחה בשעת שמוצאה חלומה, לפי דבכה״ג לא תיקן רגמ״ה ז״ל. לכן תשובתו הרמתה יבא על שכרו כפול ומכופל מן השמים.

[תשובה]

בנידון דידן נהי דלכתחילה לא יגרשנה כדי שלא ינהגו בה מנהג הפקר ואם עבר וגירש בעודה חלומה הרי זו מגורשת וישלם לה כתובה, אך יכול לישא אשה אחרת כדי לקיים מצות פריה ורביה.

רבי חיים שבתי, שו״ת המהרח״ש, חלק ב׳ (שאלוניקי תי״א), סי׳ לג.

Kérdés.

Reuvén *kohén*, Budun (BVDVN) szent községének lakosa, istenfélő askenázi, aki elvett egy nőt, és az két fiút szült neki, és együtt laktak, úgy, ahogyan az az egész világon szokás, míg-nem egy napon az Örökkévaló csapása érte az asszonyt, tudatát és eszét vesztette, és meg-háborodott. A háborodottság mindenféle formája előfordul nála, és ez több mint másfél éve van így. Igen ritkán azonban rövid időre mégis magához tér, azután visszaesik a háborodott-ságba. Sokat próbálkoztak, hogy gyógyulást találjanak a betegségére, de sikertelenül. Emi-att, nyilvánvaló és kevésbé nyilvánvaló okok miatt lehetetlenné vált Reuvén számára, hogy a világ szokása szerint éljen vele. Ezért a megkeseredett Reuvén keserves jajgatással járkál, és kopogtat a tanházak ajtaján, hogy ők nyissák fel szemünket az igazságnak és a jognak

megfelelően,[1] és ne hagyják őt egész életére kilátástalanul. Még a szaporodás és sokasodás parancsolatát[2] sem teljesítette a *halákha* előírásai szerint,[3] ezért megengedték neki, tórai törvény (*dina de-orajta*)[4] alapján,[5] hogy elváljon tőle, (akár) az asszony akarata ellenére, amikor az magánál[6] van, mert ilyen esetek felől Rabbeinu Gérsom, a száműzetés fénye – emléke legyen áldott – nem rendelkezett. Ezért magas válaszára jöjjön kettős és kétszeres jutalom az Egektől.[7]

[Válasz.]

Ha csak lehetséges, ne váljon el (az asszony)tól, hogy ne bánjanak vele úgy, mint valami elhagyott tárggyal. Ha viszont már akkor elvált tőle, amikor az még ép eszénél volt: elváltnak tekintendő, továbbá fizesse meg neki a *ketubbá*-ját.[8] Elvehet másik nőt (is), hogy betarthassa a szaporodás és sokasodás parancsolatát.

• R. Hajjim Sabbetaj, *SuT ha-Maharhas*: "Even ha-ezer" (Szaloniki, 1651), no. 33.

MEGJEGYZÉS

Igen valószínű, hogy ez az eset ugyanaz, mint amelyiket fentebb, #115 tárgyal.

[1] Azaz: rabbinikus útmutatást kér arra nézve, mi módon válhatna el a feleségétől.

[2] Gen. 1,28.

[3] Értsd: nem nemzett elegendő számban gyermekeket, azaz legalább egy fiút és egy leányt. bT Jevamot 61b; R. Jaakov b. Ásér, *Tur* és R. Joszéf Karo, *Sulhan arukh*: "Even ha-ezer", no. 1.

[4] Tórai törvény: olyan vallási törvény, amely egyenesen a Tóra szövegéből ered. Ezen változtatni nem lehet.

[5] R. Joszéf Karo, *Sulhan arukh*: "Even ha-ezer", no. 119.

[6] Értsd: öntudatánál.

[7] A Maimonideshez intézett halákhikus kérdések kedvelt formulája. (SchmHI)

[8] Ti. a házasságlevélben kikötött járandóságokat.

119

Hajjim Sabbetaj

VITA ADÓVAL KAPCSOLATOSAN BUDÁN

1607 után

רבי חיים שבתי

סכסוך בקהל בודון על אודות מסים

אחרי 1607

IRODALOM

• Büchler Sándor, *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1901), p. 523, s. v. Hitközségi szervezet (a héber szöveg részlete).

• Frojimovics Kinga, Komoróczy Géza, Pusztai [Bányai] Viktória és Strbik Andrea, *A zsidó Budapest*, szerk. Komoróczy Géza (A város arcai / Hungaria Judaica, 7) (Budapest: Városháza – MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995), I, p. 41.

שאלה לאדוני. עיר בודון אשר באה במצור ובמצוק חרב דבר ורעב, אשר מחמת חמת המציק הוכרחו רוב אנשיה תושבי העיר למלט על נפשם ולהעתיק דירתם עם בני ביתם במקום אשר ימצאו מנוח לכף רגלם זעיר שם זעיר שם, לבד מאנשים [מתי] מספר אשר לא היה לאל ידם לברוח נשארו שם. ובתוך הגולה היו אנשים תושבי בודון עדיין מאבות אבותיהם, ויש להם עדיין שם בתים וחנויות ושאר קרקעות ומשתמשים בתוכם עוד היום. וגם העלו עד היום מס מקרקעות שלהם למלך.

(...)

והנה עתה כי שמענו כי פקד ה׳ עמו וכי יעשה שלום בין החתן והחותן אדום וישמעאל, אזי קמו האנשים האלה כל א׳ עם בני ביתו לשוב אל ארצו ואל נחלתו. וכראות זה הדבר קצת אוהבי ריב ומדון מהנשארים בתוכה אז פיתו זה את זה בחלקלקות לשון לאמור קומו ונעשה תקנה בינינו לכל מי שישוב הנה שלא יורשה לשוב ובפרט ליכנס לקהל עד אשר נעריך אותו כפי חפצינו ורצונינו.

וכן עשו. והאנשים השבים טוענים כי מעולם לא העתיקו מרצונם ולא היה כוונתם להעתיק ממקומם ולעקור דירתם מהעיר בודון, רק הוכרחו למלט על נפשם, ולפזר מחמת פחד דבר חרב ורעב, עד כי יעבור זעם.

תשובה

נראה שהדין עם השבים ולא מצו הנשארים בעיר לעכב על ידם.

(...)

רבי חיים שבתי, שו״ת תורת חיים, חלק ב׳ (שאלוניקי תע״ה), סי׳ לט.

Kérdés uramhoz. Budun (BVDVN) városa, amelyet ostrom és szorongattatás alá vettek:[1] kard, dögvész és éhhalál az úr benne, ahol a szorongatók miatt a benne lakók, a város lakói családjukkal együtt menekülni kényszerültek, olyan helyre, ahol nyugalmat találtak,[2] ki ide, ki oda, szerte az országban. Kivéve azon keveseket, akiknek nem volt lehetőségük elmenekülni, és a városban maradtak. Az elmenekülők között voltak olyanok is, akiknek már a nagyapái is buduni (BVDVN) lakosok voltak, és még most is ott vannak a házaik és az üzleteik, és egyéb ingatlan vagyonuk, amelyeket most is használnak. Ingatlanjaik után máig megfizetik az adót a királynak.[3]

(...)

Nos, most, amikor hallottuk, hogy az Örökkévaló számbavette a népét,[4] és hogy vő és após, Edom és Jismáél, békét kötöttek,[5] akkor ezek az emberek felkerekedtek, ki-ki a maga családjával, hogy visszatérjenek országukba és birtokukba. Amikor ezt látták azok, akik az ott maradtak közül szeretik a pert és a viszályt, sima nyelvvel mondták egymásnak, álnokul:

"Nos, hozzunk rendelkezést magunk között, hogy az, aki visszatér, ne térhessen vissza az örökségébe, és ne léphessen be a községbe, mindaddig, amíg mi el nem rendezzük a dolgát a saját akaratunk és tetszésünk szerint."

Így is tettek. De a visszatérők azt állítják, hogy önszántukból nem mentek volna el soha, és nem volt szándékukban elköltözni Budun (BVDVN) városából, hanem kényszerből tették ezt, azért, hogy az életüket mentsék, és megmeneküljenek a dögvész, kard és éhhalál[6] elől mindaddig, amíg a vihar el nem múlik.

Válasz.

Nyilvánvaló, hogy a törvény a visszatérők mellett van, azoknak pedig, akik a városban maradtak, nincs joguk akadályozni őket.

(...)

• R. Hajjim Sabbetaj, *Torat hajjim*, II (Szaloniki, 475 / 1715), no. 39.

= Kohn Sámuel, *Héber kutforrások* (1881), p. 113, no. XXIII.

MEGJEGYZÉS

A válaszban a rabbi hivatkozik arra a budai rendeletre, amely megtiltja, hogy ugyanabban a városban több szent község legyen.

יש להם תקנות מקדמונים בחומרות ובשבועות שלא יוכל לחלק הקהל ולעשות ב' קהלות.

רבי חיים שבתי, שו"ת תורת חיים, חלק ב' (שאלוניקי תע"ה), סי' לט.

[1] Deut. 28,53 stb. (BV)

[2] Gen. 8,9. (BV)

[3] A Budán élők mind a török hatóságoknak, mind a magyar király megbízottjainak fizettek adót. Itt alkalmasint az előbbiről van szó.

[4] Rut 1,6.

[5] Gen. 28,9 nyomán.

[6] A szó-hármas különböző változatokban gyakran használt bibliai kifejezés.

Vannak nekik a régiektől eredő rendeleteik (*takkanot*), megtorló intézkedésekkel és eskükkel, arra nézve, hogy nem lehet a községet megosztani vagy 2 gyülekezetet felállítani.

• R. Hajjim Sabbetaj, *Torat hajjim*, II (Szaloniki, 475 / 1715), no. 39.

Lehetséges, hogy ugyanezzel az üggyel foglalkozik az alább közölt #129 is.

Buda "ostroma és szorongattatása", amelyre a kérdés utal, talán az 1602. évi, sikertelen osztrák ostrom. "Edom" és "Jismáél" – a keresztény országok és Törökország – békekötése a zsitvatoroki béke (1606).

Hajvágás az *ómer*-számlálás 33. napján (33 / LAG *ba-omer*), *ijjár* hó (április–május) 18-án (egyébként a számlálás 7 hete alatt nem szabad)

120

Hajjim Sabbetaj

A BUDÁRÓL ELTÁVOZÓ VILÁGI ELÖLJÁRÓ ÚJBÓLI KINEVEZÉSE

1607 után

רבי חיים שבתי

מינוי מחדש של פרנס שעזב את בודון

אחרי 1607

שאלה

יורינו מורינו, הגביר הנבון ונעלה כה״ר ראובן אשר הגלה עם הגולה אשר הגלה מעיר בודון בסבת ההכרח הנז׳ בתשובה הראשונה.

וראובן הנז׳ היה מקדמת דנא הוא ואבותיו עיקר פני העיר ממנהיגי פרנסי ממונה העיר היה עיקר שבכולם, ועל פיו היה כל דבר שבקדושה זה כמה שנים עד זמן אשר הוכרח להעתיק כף רגלו כנז׳ בשאלה הא׳. והנה עתה רוצה ראובן ג״כ לשוב למקומו ולשוב על כנו כבראשונה. אם יש יכולת לעכב בידם או לא. זאת ועוד אחרת שהוא עוד היום גדול ליהודים שבבודון בין בשכל בין בזקנה בין בחסידות ובמעשים טובים. ומכל שכן שהוא היותר עשיר מכולם ופורע מס כנגד כולם. מחמת כל סבות הנז׳ הללו אינו רוצה הגביר הנז׳ שישתררו עליו ולעשות עליו רוב ההמון העם ובפרט כי הוא היה עיקר פני העיר אפילו עדיין בזמן שלוותה אשר היתה העיר בודון רבתי עם חכמים זקנים פרנסים, מכל שכן עכשיו שהוא היותר גדול והחשוב.

תשובה

נראה שהדין עם ראובן לחזור למינוייו הראשון ויהיה הנהגת הציבור על פיו בחברת טובי העיר כאשר בתחילה, ואיש על מקומו יבוא בשלום והמקום יהיה בעזרכם.

הנראה לעניות דעתי הצעיר חיים שבתי.

רבי חיים שבתי, שו״ת תורת חיים, חלק ב׳ (שאלוניקי תע״ה), סי׳ מ.

Kérdés.

Tanítónk adjon számunkra tanítást a megfontolt és emelkedett férfiú, a tiszteletre méltó Reuvén úr (ügyében), aki száműzetésbe ment[1] azokkal a száműzöttekkel együtt, akiket az előző válaszban[2] említett kényszerítő körülmények folytán Budun (BVDVN) városából száműzetésbe vittek.

[1] Vagy: "fogságba" (*gola*). Értsd: kénytelen volt a várost elhagyni.

[2] Utalás R. Hajjim Sabbetaj gyűjteményének előző responsumára; lásd fentebb, #119.

Az említett Reuvén, ő és atyái, ősidőktől fogva fontos személyiségek voltak a városban, és a város irányítói (*manhig*), elöljárói (*parnász*), hites tisztségviselői (*memunne*) közé tartoztak, mindannyian fontos személyiségek voltak, úgyhogy minden, ami a szent ügyeket illeti, már sok-sok éve az ő szavuk szerint történt, egészen addig, amíg rá nem kényszerültek arra, hogy elköltözzenek innen, amint az előző kérdésben említve van.[3] Nos tehát, Reuvén most vissza akar térni lakóhelyére és állásába, úgy, amint az korábban volt. Van-e lehetőség arra, hogy ebben őt megakadályozzák, vagy nincs? Továbbá, mert még ma is nagynak számít a buduni (BVDVN) zsidók között tudását, korát, vallási erényeit, és jócselekedeteit illetően. Sőt, ő a leggazdagabb közöttük, fizeti az adót, szemben a többiekkel. Mind az említett okok miatt, az említett úr nem akarja, hogy most a nép tömege uralkodjék fölötte,[4] főképpen azért, mert már akkor is a város fontos személyiségei közé tartozott, amikor még béke volt Budunban (BVDVN), és amikor még sok tudós és tekintélyes korú elöljáró élt a városban. Nemhogy most, amikor ő a legkülönb és a legtekintélyesebb.

Válasz.

A törvény Reuvén mellett van, tehát térjen vissza előző tisztségébe, és a községet az ő szava szerint vezessék, a város legjobbjaival (*tuvei ha-ir*) együtt, úgy, ahogyan az korábban volt, és ki-ki térjen vissza a helyére békében,[5] és a Hely[6] legyen segítségetekre.

Így látom, szerény tudásom szerint, a kicsiny (*cáir*)[7] Hajjim Sabbetaj.

• R. Hajjim Sabbetaj, *Torat hajjim*, II (Szaloniki, 475 / 1715), no. 40.

MEGJEGYZÉS

Az itt említett "Reuvén" alkalmasint a budai szent község egyik világi elöljárója (*parnász*) lehetett.

[3] Utalás az előző responsumra.
[4] Értsd: rákényszerítsék az akaratukat.
[5] Ex. 18,23. (BV)
[6] Az Örökkévaló.
[7] Szerénységi formula.

121

Avraham ben Joszéf ha-Lévi

KÉT FIVÉR PERE BUDÁN

1612

רבי אברהם ב"ר יוסף הלוי

ריב שני אחים באובין

1612

R. Avraham ben Joszéf ha-Lévi (1580 k.–1618/1620) a híres Beit ha-Lévi családból[1] származott. Már fiatal korában rabbi lett Szalonikiben. Messziről is sokan fordultak hozzá kérdéssel, nála idősebbek is. Több műve elveszett, responsumai csak a XIX. század végén jelentek meg nyomtatásban.

KIADÁS

• R. Avraham b. Joszéf ha-Lévi, *Ajin mispát*,[2] ed. David Pipano (Szaloniki, 657 / 1897).

IRODALOM

• David Pipano, "Bevezetés", in: R. Avraham ha-Lévi, *Ajin mispát*, ed. David Pipano (Szaloniki, 657 / 1897), p. 2 sk.

• Shlomo A. Rosanes [Salomon Abraham Rosanès], *Divrei jemei Jiszráél be-Tógarma: al-pi mekorot risonim*, III (Huszjatin: Hevrat Dovevei Sziftei Jesénim, 1914); újabb, bővített kiadás, *Korot ha-jehudim be-Turkija ve-arcot ha-Kedem*, III (Szofia: Defusz Ha-Mispát, 1938²), p. 181 sk.

• Joseph Hacker, "Levi (Bet ha-Levi), Abraham ben Joseph", in: *Encyclopaedia Judaica*, XI (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 76–77.

(...) וזה נוסח השטר חוב.

בפני עדים חתומי מטה בא הר' מאיר ב"ר יוסף ואמר לנו: הוו עלי עדים וקנו ממני מעכשיו בקנו וכתבו בכל אופן המועיל, ואף חתמו ותנו ליד אחי הר' מרדכי ב"ר יוסף להיות בידו וביד בא כחו לזכות ולעדות ולראיה. (...) והנני מודה היום בפניכם בהודאה גמורה וכו' איך שמחויב אני ובא כחי לעשות לאחי הנז' כשישא אשה בע"ה פה עיר אובין סעודת החתן, דהיינו הסעודה שעושין כמנהג פה אובין יום רביעי וליל חמישי ויומו. ודווקא הוצאות אכילה ושתיה לצורך סעודה כמנהג אובין ולפי כבודי, ולא שאר הוצאות החתן כלל. ועוד מחויב אני ובא כחי לעשות בגדים לאחי הנז' קודם החופה שלו עד סך ל' זהובים הגריים, דהיינו שאני ובא כחי יקחו הבגדים עם אחי הנ"ל עד כדי הסך הנ"ל. וזה דווקא אם יזדויג אחי הנ"ל ויעשה חופה וקידושין פה אובין.

(...)

רבי אברהם ב"ר יוסף הלוי, עין משפט (שאלוניקי תרנ"ז), סי' י.

[1] Lásd fentebb, #110, jegyzet.

[2] "Törvény forrása."

(...) Ez az adósságlevél (*setar hov*) szövege.

Az alulírott tanúk előtt megjelent Méir úr, Joszéf úr fia, és kijelentette. Legyetek a tanúim, és mostantól vegyétek ki tőlem, és erősítsétek meg minden lehetséges módon, és írjátok alá, és adjátok testvérem, Mordekhaj úr, Joszéf úr fia kezébe, hogy legyen az ő kezében és a képviselője (*ba koho*) kezében mint jogcím, tanúsítvány és igazolás. (...) Ezennel ma kijelentem előttetek teljes (érvényű) kijelentéssel stb.,[3] hogy köteles vagyok én vagy képviselőm az említett fivéremnek, ha – az Örökkévaló segítségével – feleséget vesz magának, itt, Ovin ('VBYN) városában, esküvői díszebédet (*szeudat hatan*) rendezni, azaz olyan díszebédet tartani, amilyent itt, Ovinban ('VBYN) szokás (*ke-minhág*), tehát szerdán, szerda este[4] és csütörtökön egész nap. És ez határozottan az ételek és italok költségeire vonatkozik, az Ovinban szokásos díszebédnek és az én rangomnak (*kávod*) megfelelően. De a vőlegény egyéb költségei nem (engem terhelnek). Továbbá köteles vagyok én vagy a képviselőm ruhákat csináltatni az említett fivérem számára az esküvői szertartás (*huppa*) előtt, 30 higri (HGRY) arany (*zehuv*) értékben. Tehát én vagy a képviselőm vesszük meg a fent említett fivérem ruháit a fent említett összeg erejéig. És mindezt különösen akkor, ha a fent említett fivérem itt, Ovinban ('VBYN) lép kapcsolatra, és köti meg a házasságot (*huppa ve-kiddusin*).[5]

(...)

• R. Avraham b. Joszéf ha-Lévi, *Ajin mispát* (Szaloniki, 657 / 1897), no. 10.

MEGJEGYZÉS

A történet lezárása az, hogy Mordekhaj eljegyzett egy nőt, de megölték, mielőtt megházasodhatott volna. Örökösei – az okmánynak megfelelően – fivérétől, Méirtől be akarták hajtani az örökséget, annak ellenére, hogy Mordekhajnak csupán az eljegyzése történt meg, maga az esküvő nem. Azzal indokolták, hogy maga Méir erre is gondolt. A rabbi Méirnek ad igazat, és felmenti a kötelezettség alól.

Az okmány megemlíti a kezes nevét is: Smuél, David úr fia.

[3] Értsd: teljes felelősséggel.

[4] Szó szerint: "csütörtök előestéjén".

[5] A *huppa*, "baldachin", átvitt értelemben a házasságkötés szertartását jelenti.

122

Esztruk ben David ibn Szandzsi
RENDELKEZÉS A TÓRÁHOZ VALÓ FELHÍVÁSRÓL BUDÁN
1612

רבי אישטרוק ב"ר דוד אבן שאנג'י
תקנה בענין הקריאה לתורה באובן
1612

R. Esztruk (Iszturk / Astruc) ben David ibn Szandzsi (1570 k.–1643) valószínűleg Nikápolyban született. Szalonikiben, R. Slomo ha-Kohén (a MAHARSAKH) (1520–1601)[1] *jesivá*-jában tanult. 1590 táján Szófia rabbija lett, és ott élt 1640-ig, amikor is a Szentföldre költözött. Az oda vezető útja során egy ideig Konstantinápolyban tartózkodott. Jeruzsálemben hunyt el.

A következő két szövegrészlet (#122–123) R. Esztruk ben David ibn Szandzsi responsum-gyűjteményéből való.

KIADÁS

• *SuT Esztruk b. David ibn Szandzsi*, ed. Moshe [Moche] Amar / *The Responsa of Rabbi Estruc Ibn Sandji* (Jerusalem: Bar Ilan University, 742 / 1982) (kézirat alapján).

IRODALOM

• David Conforte, *Kore ha-dorot* (Venecia / Venezia, 1746); ed. David Cassel (Berlin: A. Asher & Co., 706 / 1846; reprint, Jerusalem: Zelmon, 1969), p. 52.

• Shlomo A. Rosanes [Salomon Abraham Rosanès], *Divrei jemei Jiszráél be-Tógarma: al-pi mekorot risonim*, III (Huszjatin: Hevrat Dovevei Sziftei Jesénim, 1914); újabb, bővített kiadás, *Korot ha-jehudim be-Turkija ve-arcot ha-Kedem*, III (Szofia: Defusz Ha-Mispát, 1938²), p. 186 skk.

• Jaakov Gellis, Ed., *Enciklopedija le-toldot hakhmei Erec Jiszráél*, I (Jerusalem: Moszad ha-Rav Kuk [Kook], 1974), col. 233.

• Moshe [Moche] Amar, "Bevezetés", in: *SuT Esztruk b. David ibn Szandzsi*, ed. Moshe Amar (Jerusalem: Bar Ilan University, 742 / 1982).

בהיות הראשים והטובים עם כל חכמי העיר יצ"ו דפה עיר אובן, היו יחד במעמד ובקיבוץ ובוועד על עסקי הק' יצ"ו, ואגב נזרק בפי רובם מהם הנז' לדבר על תקנות הכתובים בפנקס הק"ק שנעשו ביום ג' כ"ז לניסן שנת ש"ע לפ"ק. ומשמעות התקנה הנז' שלא לקרוא לס"ת פה העירה שום אדם עד שיהא בן חמישים שנה. והתקנה הנז' נעשה עד זמן משך עשרה שנים רצופים. רצה לומר שלא יקראו לס"ת בשם מורינו עד שיהא בן חמישים שנה.

[1] Személyéhez lásd fentebb, #102.

ועוד נעשות תקנות אחרות ג״כ ביום הנז׳ ש״ע לפ״ק.

והראשים והטובים הנז׳ כשהיו במעמד יחד בעסקי צרכי הק״ק אגב קמו רובם מהם ודברו מן התקנות הנז׳. והדברים שיצא מפיהם שמתחרטים למפרע על התקנה הנז׳, ושאלו באותו מעמד לחכמי העיר אם יש התרה כדי לבטל התקנות הנז׳, ונתנו במעמד ההוא לחכמי העיר פנקס הק״ק יצ״ו, לעיין ולהתבונן בו היטב אם יש דרך שיבא לכלל התרה. והשיבו מאחר שהתקנה האחרת בענין הסמיכה, נעשית בחומרות חמורות לאשר ולקיים בחרם, ולא יבטלנו שום רב, אב בית דין וראשי וטובי הק״ק יצ״ו, לא יחיד ולא רבים ולא יעשו שום וועד וקיבוץ על זה כדי לבטל את התקנה כלל.

(...)

ולהיות עדות וראיה לפני החכם המתיר ענין עשיית הקיבוץ והוועד מהתקנות הנ״ל. היות אמת ויציב ומוסכם מפי ראשי וטובי הק״ק יצ״ו שמתחרטים מעיקרא על ענין הקיבוץ והוועד הנ״ל, כתבנו שורות אלה. והראשים והטובים צוו לחתום שני שמשי הק״ק יצ״ו בשמם ובעדם על כל הנז׳.

בכל תוקף וחומר חתימת ראשי טובי הק״ק יצ״ו עצמם. והיה זה היום יום א׳ תשעה לחודש אדר ראשון שנת שע״ב לפ״ק פה עיר אובן כתבנו וחתמנו. בצווי ראשי וטובי הקהל חתמתי. נאום שמשון בן הח״ר אלכסנדר הכהן ז״ל שמש לעת כזאת. נאום יוסף ב״ר אברהם חאוליד ז״ל שמש לעת כזאת.

במותב תלתא כחדא הוינא יתבי, כד אתא לקדמנא כ״ר שמשון ב״ר אברהם וכ״ר יעקב בכמוה״ר יהודה ז״ל, והעידו על חתימות הנ״ל שהן חתימות ידי שמשי הק״ק דבודון, ומדאיתברר לנא דנא חתימות ידיהו אשרנוהו וקיימנוהו כדחזי. היום יום ג׳ י״ז לחודש כסליו שע״ג לפ״ק, פה בילאגרדו. והכל שריר וקיים.

בנימין ב״ר בנימין רפאל ז״ל. פסח ב״ר יצחק בחור דיין. יצחק בכמה״ר יאושע אלקנה.

(...)

ועתה שואל השואל מה יהיה משפט האנשים ההמה ואופן התרתם, ואם הסכמה כזאת ראויה להתקיים או להתירה. על הכל יורו המורים לצדקה ושכרם כפול מאת ה׳ מן השמים.

(...)

שו״ת רבי אישטרוק ב״ר דוד אבן שאנג׳י (ירושלים תשמ״ב), סי׳ טז.

Itt, Oven (’VBN) városában, a vezetők és legjobbak (*ha-rásim ve-ha-tuvim / rásim u-tuvim*) összejövetelt és tanácsülést (*kibbuc u-vaad*) tartottak a város – őrizze őt Sziklája és szabadítója – összes tudósával együtt a község – őrizze őt Sziklája és szabadítója – ügyeivel kapcsolatban, és mellesleg az említettek közül sokan szóba hozták a szent község jegyzőkönyvében (*pinkasz*) feljegyzett, keddi napon, *niszán* hó 27-én, a 370. esztendőben, a kis időszámítás szerint,[2] meghozott rendeleteket. Az említett rendelet szerint a városban csak ötven évesnél

[2] 1610. április 20.

idősebb férfit lehet felhívni a Tóra-tekercs olvasásához. Az említett rendelet érvényességét tíz évben határozták meg, azt akarták elérni, hogy ne hívjanak fel senkit a Tóra-tekercshez ezzel a megszólítással: "tanítónk" (*moreinu*), amíg az illető fiatalabb, mint ötven éves.[3]

És más rendeleteket is hoztak az említett napon, a 370. esztendőben, a kis időszámítás szerint.[4]

Az említett vezetők és legjobbak közül, akik a szent község elintézendő ügyeinek megtárgyalása végett gyűltek össze, sokan felálltak, és szóba hozták az említett rendeleteket is. És azt mondták, hogy utólag megbánták az említett rendelet meghozatalát, és azt kérdezték a város tudósaitól, hogy van-e lehetőség az említett rendelet feloldására,[5] és átadták a város tudósainak a szent község – őrizze őt Sziklája és szabadítója – jegyzőkönyvét (*pinkasz*), hogy alaposan megvizsgálhassák, és mérlegelhessék, van-e mód a feloldásra. Azok azt válaszolták, hogy mivel azt a másik rendeletet a rabbi-avatással (*szemikha*) összefüggésben hozták, és ennek igen szigorú feltételei vannak, s azok megszegése kiközösítést (*hérem*) von maga után, nem semmisítheti meg sem rabbi, sem a bíróság (*beit din*),[6] sem a szent község – őrizze őt Sziklája és szabadítója – vezetői és legjobbjai, sem magánszemély; és egyáltalán nem hozható létre sem község, sem bármiféle tanács vagy testület abból a célból, hogy a rendeletet semmisnek nyilvánítsa.

(...)

Ezeket a sorokat tanúságul és bizonyítékul jegyeztük fel a tudós számára, aki engedélyezte az említett rendeletek ügyében összejövetel és tanácsülés összehívását. Igaz, és megáll, és megfelel (a valóságnak), hogy a szent község – őrizze őt Sziklája és szabadítója – vezetői és legjobbjai megbánták az említett összejövetel és tanácsülés rendeletét. A vezetők és legjobbak utasították a szent község – őrizze őt Sziklája és szabadítója – két templomgondnokát (*sammas*), hogy az említetteket mind írják alá az ő nevükben és helyettük.

A szent község – őrizze őt Sziklája és szabadítója – vezetőinek (és) legjobbjainak (*tuvim*) saját aláírása teljes erejével és érvényével. Kelt ma, vasárnap, az első *adár* hó kilencedikén, a 372. esztendőben, a kis időszámítás szerint,[7] itt, Oven ('VBN) városában. Leírtuk, és aláírtuk.

A község vezetőinek és legjobbjainak utasítására aláírtam. Magam, Simson ha-Kohén, a tanult (*havér*) Alekszander ha-Kohén úr – emléke legyen áldott – fia, templomgondnok (*sammas*), a jelzett időpontban. Magam, Joszéf, Avraham ha-Valid (H'VVLYD)[8] úr – emléke legyen áldott – fia, templomgondnok (*sammas*), a jelzett időpontban.

Összeült a háromtagú (bíróság), és megjelent előttünk a tiszteletre méltó Simson úr, Avraham úr fia, és a tiszteletre méltó Jaakov úr, tiszteletre méltó tanítónk, R. Jehuda úr –

[3] A *moreinu* jelző 50 év feletti életkorhoz kötése más forrásból nem ismert. A *Moreinu* cím használatáról lásd Mordechai Breuer, "Ha-Szemikha ha-askenázit", *Cijjon / Zion*, NS 33 (1968), pp. 15–46; valamint Reuven [Robert] Bonfil, *Ha-Rabbanut be-Italja bi-tekufat ha-Reneszansz* (Jerusalem: Magnes Press, 1979), pp. 27–66; angol fordítása: *Rabbis and Jewish Communities in Renaissance Italy* (Oxford University Press, 1990 / London – Washington: The Littmann Library of Jewish Civilization, 1993), p. 35 skk.

[4] 1610.

[5] Értsd: érvénytelenítésére.

[6] Rabbinikus bíróság.

[7] 1612. február 12.

[8] A *valid*, "gyermek" szóból; arabos ragadványnév?

emléke legyen áldott – fia, és tanúsították, hogy a fent említett aláírások Budun (BVDVN) szent községe templomgondnokainak (*sammas*) saját kezű aláírásai, és miután igazolódott előttünk, hogy saját kezű aláírások, ezennel[9] elfogadtuk és hitelesítettük.[10] Ma, kedden, *kiszlév* hó 17-én, a 373. esztendőben, a kis időszámítás szerint,[11] itt, Bilogradóban. Mindezt megerősítjük, és hitelesítjük.

Binjámin, Binjámin Rafaél úr – emléke legyen áldott – fia. Peszah, Jichak Bahur fia, *dajján*. Jichak, tiszteletre méltó tanítónk, Jehosua Elkána úr fia.

(...)

És most a kérdező azt kérdezi, hogy mi az előírás (*mispát*) azokra az emberekre vonatkozóan, illetve a felmentés lehetőségére nézve, és hogy az ilyen megállapodást meg kell-e tartani, vagy felmentést kell adni alóla? Mindezek felől a törvényre tanítók[12] adjanak tanítást. Legyen kétszeres jutalmuk az Örökkévalótól az Egekből.

(...)

• *SuT R. Esztruk b. David ibn Szandzsi*, ed. Moshe [Moche] Amar (Jerusalem: Bar Ilan University, 742 / 1982), no. 16.

MEGJEGYZÉS

A válaszban a szerző a rendelet fenntartását vagy esetleges törlését a budai tudósok illetékességébe utalja.[13]

Maga az ügy a községen belüli tekintély-viszonyokat – a belső hierarchiát – érinti. 1610-ben a budai község a szabályzatába foglalt egy olyan rendelkezést, hogy csak 50 évnél idősebb férfit lehet felhívni Tóra-olvasáshoz. A rendelkezéssel, mint később megindokolták, azt akarták elérni, hogy fiatal korában senki ne igényelhesse magának a "tanítónk" címet. Ez a korlátozás nyilvánvaló ellentmondásban van az általánosan érvényesített zsidó hagyománnyal, amely szerint a *bar micva* után minden férfi jogosult részt venni a Tóra-olvasás szertartásában. A budaiak már két év múlva megbánták korábbi döntésüket, és szerették volna a szóban forgó rendelkezést törölni. A budai tudósok úgy ítélték meg, hogy a rendelkezést annak idején a rabbi-avatás – vagy a beiktatás – előírásaival összefüggésben hozták, és kiközösítés terhe mellett nem lehet mellőzni őket, így a rendelkezés sem törölhető. Az ügyről jegyzőkönyvet vettek fel, és a belgrádi rabbinikus bíróság (*beit din*) elé terjesztették, illetve szaktekintély véleményét kérték. A responsum szerzője nem hozott döntést az ügyben: visszautalta a budai tudósokhoz.

[9] A formula szó szerint: "mint ahogyan látható".

[10] Ti. a szent község által beterjesztett iratot.

[11] 1612. december 11.

[12] Szó szerint: "az igazságra tanítók"; célzás a törvénytanítóra (*more cedek*).

[13] Az ügyről részletesebben lásd Shlomo J. Spitzer, "Takkana bilti jedua mi-tokh Pinkasz ha-kahal sel Buda", *Szinaj*, 110 (1992), pp. 58–62.

123

Esztruk ben David ibn Szandzsi & Mordekhaj ben Jichak ha-Kohén

EGY BUDAI ÖZVEGYASSZONY ELJEGYZÉSE A SÓGORHÁZASSÁGRÓL VALÓ LEMONDÁS ELŐTT

1613

רבי אישטרוק ב״ר דוד אבן שאנג׳י ורבי מרדכי ב״ר יצחק הכהן

יבמה מאובן שנשתדכה לפני שחלצה

1613

(1)

Esztruk ben David ibn Szandzsi

רבי אישטרוק ב״ר דוד אבן שאנג׳י

ש א ל ה

שומרת יבם זה כמו ב׳ שנים, והיא יושבת בעיר אובן והיבם בעיר פולין ושלחו שליח אחריו לדעת מה בדעתו, אם ליבם או לחלוץ. וכפי הנראה דעתו לחלוץ אחר אשר ירצוהו ברצי כסף.

ויהי היום, בא לעיר אובן בחור בן גדולים והוא גם בן חיל תלמיד חכם, ותשלח אם היבמה שליח אליו לאמור הנה בתי הזקוקה ליבם מחר או מחרתו תחלוץ ליבמה, אתננה לך ותהא לך לאשה כדת משה וישראל.

ויאות לה הבחור, ונכתב בספר (כלומר בשטר) והעד עדים על פי התנאים אשר התנו ביניהם הבחור ואם היבמה בכל תוקף ככל שטרי תנאין דנהיגין בישראל. ובכל זאת שם היבמה לא נזכר (בשטר) כי אם אמה, ובהשמע הדבר לקצת יחידי סגולה גמגמו בדבר, באומרם שאין ראוי לעשות כן. אחר שהיבמה זקוקה ליבם והיא אליו כמו אשתו. ורצו לסתור את הענין מפני חשש זה. ושאל השואל אם יש חשש איסור בדבר או לא.

(...)

שו״ת רבי אישטרוק ב״ר דוד אבן שאנג׳י, משה אמר, העורך (ירושלים תשמ״ב), סי׳ כו.

Kérdés.

Ennek a sógorházasságnak az ügye már mintegy két esztendeje húzódik. Az asszony Oven (ʾVBN) városában lakik, a sógor pedig Polinban (PVLYN),[1] és követet küldtek hozzá, hogy megtudják a szándékát: melyiket akarja, a sógorházasságot, vagy pedig a lemondási szertartást (*halica*). Úgy tűnik fel, hogy hajlik a lemondási szertartásra, abban az esetben, ha fizetnek érte.

[1] Szó szerint: "Polin városában".

Történt egy napon, hogy egy előkelő származású (*ben gedolim*), jó képességű (*ben hajil*) ifjú (*bahur*), egy kiváló tudós (*talmid hákhám*) jött Oven ('VBN) városába,[2] és a sógornő anyja követet küldött hozzá. Itt van a leányom, akinek sógorházasságot kell kötnie, (de) holnap vagy holnapután[3] lemondási szertartást fog végezni a sógorával. Neked adom őt, legyen a feleséged Mózes és Izráel vallása szerint.

A (nő)nek tetszett az ifjú, és írást – ahogy mondják, iratot – készítettek, tanúkkal, azon feltételek mellett, amelyekben egymás között megállapodtak, az ifjú és a sógornő anyja, az Izráelben szokásos megállapodási feltételek szerint. Mindamellett, (a megállapodás)ban nem szerepelt a sógornő neve, csupán az anyjáé. Amikor némelyek megtudták a dolgot, suttogni kezdtek, és azt mondták, hogy nem illik ilyesmit csinálni, mert az özvegynek[4] sógorházasságot kell kötnie, és az (illető) asszony feleségnek számít. Ezen aggály miatt meg akarták akadályozni a dolgot.

A kérdező azt kérdezi, hogy van-e ok a tiltásra az eljárás ellen.

(...)

• *SuT Esztruk b. David ibn Szandzsi*, ed. Moshe [Moche] Amar (Jerusalem: Bar Ilan University, 742 / 1982), no. 26.

MEGJEGYZÉS

Egy budai *halica*-ügyben R. Esztruk ibn Szandzsi responsum-gyűjteménye három döntést közöl, ebből kettőt ő maga írt,[5] a harmadikat[6] pedig R. Mordekhaj ben Jichak ha-Kohéntől idézi. R. Esztruk ibn Szandzsi e tárgyba vágó másik – itt nem közölt – responsumában[7] sem a szereplők, sem a helyszínek nincsenek megnevezve. A történet részleteit R. Esztruk és R. Mordekhaj responsumaiból lehet összerakni.

Az eset lényege a következő. Egy budai nő megözvegyült, és két éven át várt arra, hogy sógora, aki tartósan Lengyelországban volt, elvégezze a sógorházasságról való lemondás (*halica*) szertartását. Amikor a városban megjelent egy tudós ifjú, az özvegy anyja elhatározta, hogy a leányát őhozzá fogja feleségül adni. Meg is kötötte az ifjúval a megállapodást. Ez az ifjú történetesen nem más volt, mint Jisáj úr, a tiszteletre méltó R. Jaakov Vejl[8] leszármazottja. A községben azonban felmerült a kérdés, hogy az anya elrendezheti-e leánya újabb házasságát, még azelőtt, hogy az özveggyé vált leány sógora végrehajtotta volna a sógorházasságról való lemondás (*halica*) szertartását.

Válaszában R. Esztruk ibn Szandzsi nem lát ebben semmi kifogásolni valót, mert az anya a leány javát kívánta szolgálni, és a feltételek megvoltak. Döntése: az özvegynek, miután sógorától elfogadta a lemondást (*halica*), be kell tartania az ifjúval szemben vállalt kötelezettségeit.

[2] Az ifjú valószínűleg R. Jaakov ben Jehuda Vejl (a MAHARJU) (1380–1454), a XV. század nagy askenázi rabbijának egyik leszármazottja. R. Jaakov Vejl személyéhez lásd fentebb, #39.

[3] Értsd: a közeljövőben.

[4] A szövegben: "sógornőnek".

[5] Közülük az egyik a jelen #123 (1).

[6] Alább, #123 (2).

[7] *SuT Esztruk b. David ibn Szandzsi*, ed. Moshe [Moche] Amar (Jerusalem: Bar Ilan University, 742 / 1982), no. 25.

[8] R. Jaakov ben Jehuda Vejl (Weil); személyéhez lásd fentebb, #39.

(2)

Mordekhaj ben Jichak ha-Kohén

(apud Esztruk ben David ibn Szandzsi)

רבי מרדכי ב"ר יצחק הכהן

(על ידי רבי אישטרוק ב"ר דוד אבן שאנג'י)

R. Mordekhaj ben Jichak ha-Kohén Szófedben született.[9] 1620-ban *dajján* volt Konstantinápolyban.[10] Könyve: *Sziftei kohén* ("A pap ajka") (Venecia / Venezia, 1605). Egy időben talán Budán is megfordult,[11] és talán ebből az alkalomból kérték ki véleményét az adott ügyről. Responsumát R. Esztruk a sajátjában idézi.

נשאלתי מפי ראשי הק"ק אובן יצ"ו, על אודות וענין מרת ראכלי בת ר' מאיר שנתקשרה עם הר' ישי בן כה"ר ר' יעקב ווייל יצ"ו מחמת הענין המובא לפנינו בשטר.

ראשית כל מחוייבת מרת ראכלי הנז' להשתדל בכל עוז לפטור את בתה מרת אסתר בת ר' משה כ"ץ ז"ל מזיקתה ליבמה שהם אחי בעלה הראשון כתקנת חז"ל, מהיום עד סוכות הבא עלינו לטובה שע"ד לפ"ק בלי איחור כלל. ואפילו שתהיה מרת ראכלי מוכרחת לשים לדרך פעמיה עם בתה הנז' ולילך אחר היבם כדי לפוטרה בחליצה כשירה כתקנת חז"ל. הכל מחוייבת מרת ראכלי הנז' לעשות עד זמן המוגבל הנז' בלי שום טענות בעולם. ולאחר שתהיה פטורה מרת אסתר הנז' מיבמה הזה, אזי ישא אותה הר"ר ישי הנז' לו לאשה.

ובקשו ממני לחוות דעתי אם יש צד איסור בדבר, מאחר שהיבמה זקוקה לייבום והיא כמו אשת איש, ועכשיו נתקשרה אמה עם הבחור הנז' בקניין ובשטר שידוכין עם בתה הנז', או אם אין צד איסור בדבר.

(...)

רבי מרדכי בן יצחק הכהן, שו"ת רבי אישטרוק ב"ר דוד אבן שאנג'י, משה אמר, העורך (ירושלים תשמ"ב), סי' כז.

Megkérdeztek[12] Oven (ʾVBN) szent községének vezetői – őrizze őket Sziklájuk és szabadítójuk – Rákheli (R'KLY)[13] asszony, Méir úr leányának dolgában, aki az elénk hozott ügyben elkötelezte magát Jisáj úrral, a tiszteletre méltó R. Jaakov Vejl (VVYYL)[14] úr – őrizze őt Sziklája és szabadítója – fiával, (a következő) iratban.

[9] David Conforte, *Kore ha-dorot* (Venecia / Venezia, 1746); ed. David Cassel (Berlin: A. Asher & Co., 706 / 1846; reprint, Jerusalem: Zelmon, 1969), p. 48b. – Pontos életrajzi adatai nem ismeretesek.

[10] Személyéhez lásd Moshe [Moche] Amar, "Mavo / Bevezetés", in: *SuT Esztruk b. David ibn Szandzsi*, ed. Moshe [Moche] Amar (Jerusalem: Bar Ilan University, 742 / 1982), pp. 21–22.

[11] Dán Róbert, "Héber hungaricák a XVI–XVII. századból", *Magyar Könyvszemle*, 81 (1965), pp. 352–358, kül. p. 357.

[12] A három kérdéshez a jegyzeteket lásd Moshe [Moche] Amar, in: *SuT Esztruk b. David ibn Szandzsi*, ed. Moshe [Moche] Amar (Jerusalem: Bar Ilan University, 742 / 1982), pp. 164–175. Egy másik responsumból kiderül, hogy a kérdést Budán tették fel. Lásd fentebb, (1) alatt.

[13] Rákheli: Ráhel (becézőnév). Itt talán valódi névként. Szokatlan írásmód.

[14] Vejl / Weil.

"Minden kötelezettség közül az említett Rákheli úrnő mindenekelőtt köteles minden tehetségével azon fáradozni, hogy leánya, Esztér úrnő, akinek az apja Mose KAC[15] úr – emléke legyen áldott –, váljék szabaddá bölcseink – emlékük legyen áldott[16] – rendelete szerint a sógorához, azaz első férjének testvéréhez való kötődéstől,[17] mégpedig mától fogva a következő *szukkot*-ig terjedő időszak folyamán, amely a 374. esztendő, a kis időszámítás szerint,[18] minden késlekedés nélkül. Még akkor is, ha ezért Rákheli asszonynak útra kell kelnie az említett leányával együtt, hogy a sógor után menjen,[19] hogy az bölcseink – emlékük legyen áldott – rendelete szerint, megfelelő (*kóser*) lemondással (*halica*) elbocsássa az asszonyt. Az említett Rákheli úrnő köteles mindezt az említett határidőn belül megtenni, minden ellenvetés nélkül. Továbbá, ha majd az említett Esztér úrnőt ez a sógora elbocsátja, akkor az említett R. Jisáj úr feleségül veszi őt."

Azt kérték tőlem, hogy fejtsem ki a véleményemet, van-e valami, ami miatt ezt meg kell tiltani, tekintve, hogy a sógornő köteles sógorházasságot kötni, és ez[20] olyan, mintha valakinek a felesége lenne. Holott most az anyja szabályos eljegyzési irattal kötötte össze említett leányát az említett ifjúval. Vagy pedig nincs semmi (olyan) ok, amely miatt ezt tiltani kellene?

(...)

• *SuT Esztruk b. David ibn Szandzsi*, ed. Moshe [Moche] Amar (Jerusalem: Bar Ilan University, 742 / 1982), no. 27.

[15] KAC (Katz): *kohén cedek*.
[16] A héberben: *hazal* (HZL, rövidítés), a talmudi tudósok elnevezése. – Értsd: a rabbinikus hagyomány alapján.
[17] Ti. a sógorházasság kötelezettsége alól.
[18] 1613. október.
[19] Ti. Lengyelországba.
[20] Ti. a kötelezettség.

124

Anonymus

PRÁGAI HÉBER KRÓNIKA: MAGYARORSZÁG ÉS AZ ITT ÉLŐ ZSIDÓK

A XVII. század eleje

מחבר בלתי ידוע

כרוניקה עברית מפראג: איזכור הונגריה ויהודיה

בין השנים 1596–1608

Ismeretlen szerzőtől származó, héber nyelvű krónika, amely Prágában készült a XVII. század elején. Kézirata a Jewish Theological Seminary of America (New York) könyvtárában (Mic. 3849).

KIADÁS

• *Kronika ivrit mi-Prag*, ed. Abraham David (Jerusalem: Merkaz Dinur, 1984) (a héber szöveg kritikai kiadása kéziratból).

IRODALOM

• Landeszman György, "Újabb héber és jiddis források Magyarország történetéhez", *Új Élet*, 39, no. 6 (1984. március 15), p. 2.

• Abraham David, *A Hebrew Chronicle from Prague, c. 1615*. Translated by Leon J. Weinberger with Dena Ordan (Judaic Studies Series) (Tuscaloosa: University of Alabama Press, 1993) (angol fordítás).

(1)

[A zsidók kiűzése Ausztriából (1496)]

(Függelék, p. 58)

דף 58 (נספח)

אח"כ בשנת רנ"ו גירש המלך כל היהודי' תחת ממשלתו באושטרייך ובשטיירמרק ובקערנטן וקצתם נסעו אל הגבול בין אונגרין ואושטריך. והכל נעשה ברשות ובהתרת המלך יר"ה מאקשמיליאנוס, ולקח מעות מהמקומות, והתיר להן לעשות הגירוש ולקח הבתים שלהם וב"ה ובית החיים.

Azután a 256. esztendőben[1] a király kiűzte az uralma alatt élő összes zsidót Auszterreikhből (ʾvś/šṭryyk), Stejermarkból (ś/šyyrmrq), Kerntenből (qʿrnṭn).[2] Egy részük az Ungarin (ʾvngryn) és Ausztreikhből (ʾvś/šṭryk) közötti határra[3] vonult. Mindez Maximilianusz (mʾqś/šmyly'nvs) király[4] – növekedjék a dicsősége – tudtával és engedélyével történt, (a király) pénzt vett minden egyes helyről, és engedélyezte a kiűzésüket, elvette házaikat, gyülekezeti házaikat[5] és temetőiket (*beit ha-hajjim*).

(2)

[**Talmud-tanulás Budán** (1497/1498)]

(p. 4a, § 9)

דף 4א, סי׳ 9

רנ"ח לפ"ק. הגיד הראש הגאון מהר"ר מאיר פפעפירקארין מסכת בבא קמא בעל פה גמרא, ופירש מידי יום ביומו הלכה, והתחיל אחרי חנוכה וסיים כ"ח אדר שני בק"ק אובין, תנצב"ה.

A 258. esztendő, a kis időszámítás szerint.[6] A *gáon*, tanítónk, R. Méir Pfefferkorn (ppʿpyrqʾryn) úr kívülről elmondta a Bava kamma traktátus *Gemárá*-ját,[7] és nap mint nap[8] *halákhá*-t magyarázott. *Hanukka*[9] után kezdte, és a befejezést (*szijjum*) második *adár* (*ve-adár*) hó[10] 28-án tartották, Ovin (ʾvbyn) szent községében. Lelke legyen bekötve az élők kötelékébe.[11]

MEGJEGYZÉS

R. Méir Pfefferkorn[12] rokona (unokafivére) és kezdetben talán rabbinikus tanára volt a hírhedt aposztatának, Joszéf / Johannes Pfefferkornnak (1469–1521).[13] A család Morvaországból ered. Ő maga Joszéf Kolonnál (Colon),[14] a XV. század második felének legjelentősebb itáliai rabbijánál tanult. Prágában a vezető tudósok közé számított, a községben mint a rabbinikus bíróság tagja (*dajján*) működött. Barátja volt R. Jaakov ben Joszéf Polaknak, az egy időben Prágában tartózkodó híres *dajján*-nak.[15] Budán vendégként tartott Talmud-előadásairól (*siur*) más forrásadat nem maradt fenn.

[1] 1496.
[2] Kernten: Kärnten / Karinthia.
[3] A mai Burgenland.
[4] I. Miksa német-római császár (1493–1519).
[5] Zsinagógáikat.
[6] 1497/1498.
[7] Gemára: a Misna megvitatása / magyarázata a Talmudban.
[8] Értsd: minden nap.
[9] 1497. november 29. után.
[10] Szökőév volt, ez a hónap a második *adár*. A közölt dátum: 1498. március 22.
[11] I. Sam. 25,29.
[12] Pontos születési–halálozási adatai ismeretlenek. – Lásd Heinrich Graetz, *Geschichte der Juden*, IX (Leipzig: Oskar Leiner Verlag, 1907⁴), p. 56 sk.
[13] Johannes Pfefferkorn csak évekkel később (1505 k.) keresztelkedett ki.
[14] Személyéhez lásd fentebb, #92, jegyzet.
[15] Személyéhez lásd fentebb, #74, Megjegyzés.

A Bava kamma ("Első kapu") traktátus az anyagi káreseteket tárgyalja. Egy-egy talmudi traktátus tanulásának befejezése rendszerint ünnepélyes alkalom, szokás ilyenkor záró díszebédet (*szijjum*) is rendezni.

(3)

[II. Lajos cseh királlyá koronázása (1509)]

(p. 4a, § 13)

דף 4א, סי' 13

רס"ט לפ"ק. ביום שבת פרשת שקלים, בא המלך לודויק יר"ה עם אביו ולאדיסלב יר"ה מארץ הגר, והוא בן ג' שנים כ"ז לאדר הראשון, ונתנו כתר מלכות בראשו ביום א' י"ט לאדר השני בפראג.

A 269. esztendő, a kis időszámítás szerint.[16] Szombat napján, a *Sekalim* szakasz[17] (olvasásakor) Hágár (HGR) földjéről eljött Ludovik (LVDVVYQ) király – növekedjék a dicsősége – az apjával, Vladiszlavval (VL'DYSLB)[18] – növekedjék a dicsősége –, *adár* 27-én 3 esztendős volt; és vasárnap, második *adár* 19-én[19] Prágban (PR'G) a fejére tették a koronát.

MEGJEGYZÉS

A feljegyzés szereplői: II. (Jagello) Ulászló magyar király és kiskorú fia, a későbbi II. Lajos magyar király, akit Lajos néven megkoronáztak Csehország királyává is.

(4)

[II. Ulászló halála (1516)]

(p. 4b, § 15)

דף 4ב, סי' 15

רע"ו לפ"ק. ביום ה' ניסן, נפטר המלך ולדיסלב בארץ הגר.

A 276. esztendő, a kis időszámítás szerint. *Niszán* hó 5-én[20] Hágár (HGR) földjén elhunyt a király, Vladiszlav (VL'DYSLB).

[16] 1509.

[17] Ex. 30,11–16; az *adár* hó 1-jét megelőző szombaton olvassák.

[18] II. Ulászló (1490–1516). – Királlyá koronázását a *Cemah David* is megemlíti, David Ganz, *Cemah David*, ed. Mordechai Breuer (Jerusalem: Magnes Press, 1988), II, 381 sk.: fentebb, #116 (17).

[19] 1509. február 17, illetve március 11.

[20] 1516. március 8.

(5)
[A mohácsi csata (1526)]
(p. 5a, § 23)

דף 5א, סי׳ 23

רפ״ו לפ״ק. נקבצו כמה וכמה אלפים תוגריים ונסעו אל ארץ הגר, והרגו פ׳ אלפים כל חלוצי צבא ולכדו כל ארץ הגריים, והרגו גם המלך של הגר.

A 286. esztendő, a kis időszámítás szerint.[21] Sok-sok ezer török (*togriim*) összegyűlt, és Hágár (HGR) földjére vonultak, 80 ezret megöltek, a hadsereg minden harcosát, és elfoglalták a magyarok (*higriim*) egész országát, megölték magát Hágár (HGR) királyát[22] is.

MEGJEGYZÉS
Az a közlés, hogy Lajos királyt a törökök ölték volna meg, természetesen tévedés, illetve a krónikás túlságosan általánosító megfogalmazása.[23]

(6)
[Királyválasztás (1527)]
(p. 5a, § 24)

דף 5א, סי׳ 24

רפ״ז לפ״ק. נתנו כל בני הגר מלך עליהם ששמו ווידי גדופי׳ שטעפן זון, ולקח כל מדינת הגר בידו, ונתיעצו כל בני פיהם, וכל מדינת איסטריך, מעריז, שליזיא, ונתנו מלך עליהם ששמו וראדנדאס אח של קיסר קאריל יר״ה. והיה פחד בכל המדינות למלחמה. ואח״כ באותו שנה נסע המלך וראדינדאס ולכד כמה מדינות בפרט פרעשבורג, טעבן טירנא.

A 287. esztendő, a kis időszámítás szerint.[24] Hágár (HGR) fiai királyt tettek maguk fölé, a neve Gedofi vajdi (VVYDY GDVPY)[25] Stefan Sohn (ś/šṭᵉPN ZVN).[26] Hágár (HGR) egész országát a kezébe vette. (Ekkor) tanácskozni kezdett Pihem (PYHM) minden lakosa,[27] és Ajsztrikh (ʾYSṬRYK), Merin (MᵉRYN), Slezia (ś/šLYZYʾ) egész állama, és királyt tettek maguk fölé, akinek

[21] 1526.
[22] Ti. II. Lajost.
[23] A mohácsi csata után történtekhez lásd még fentebb, #105 (11).
[24] 1526/1527. – Szapolyai Jánost az általa összehívott tokaji országgyűlés 1526. november 10-én választotta magyar királlyá. Ez a zsidó időszámítás szerint már a következő évre esett.
[25] Vajda. – Abban az időben – 1510 óta – Szapolyai János erdélyi vajda volt.
[26] A szövegben németül: *Stefan Solm*, "István fia". Szapolyai János ugyanis Szapolyai István nádor (?–1499) fia volt. (PG) – Lásd fentebb, #116 (12).
[27] Szó szerint: "fia".

a neve Vradnendasz (VVR'DNND'S),[28] Karil (Q'RYL) császár[29] – növekedjék a dicsősége – testvére. Minden országban nagy félelem volt a háborútól. (...) És azután ugyanebben az évben Vradinendasz (VR'DYNND'S) felkelt, és elfoglalt néhány várost, nevezetesen Preszburgot (PR'Ś/ŠBVRG),[30] Tevent (Ṭ'BN)[31] és Tirnát (ṬYRN').[32]

(7)

[**Ferdinánd Magyarországon** (1528)]

(p. 5b, § 28)

28 ,סי' ,25ב דף

רפ"ח לפ"ק. הלך המלך וארדיננדאס יר"ה למדינות הגרייה, והיה עושה וועד כל השרים בארץ, והשרים מולכים אותו עלהים למלך, ונוהג ארץ הגר כמה ימים, וגרש המושל אשר היה כבר שם ששמו ווידא, ולקח כל ארצו מידו.

A 288. esztendő, a kis időszámítás szerint.[33] Vardinandasz (V'RDYNND'S) király[34] – növekedjék a dicsősége – Higrija (HGRYYH) országának tartományaiba ment, és tanácskozást tett az ország összes fejedelmével, azok királlyá tették maguk felett, és ő néhány napig vezette Hágár (HGR) földjét, de az előző uralkodó, akinek a neve vajda (VVYYD'),[35] elűzte őt, és elvette tőle az egész országát.

MEGJEGYZÉS

A szerző ebben a szakaszban a Szapolyai János és I. Ferdinánd között a magyar koronáért folytatott küzdelemről tudósít.[36]

[28] I. Ferdinánd.
[29] V. Károly.
[30] Pozsony.
[31] Teven: Dévény.
[32] Tirna: Trnava, Nagyszombat.
[33] 1528.
[34] I. Ferdinánd.
[35] Szapolyai János.
[36] Lásd fentebb, #116 (20), Megjegyzés.

(8)

[Zsidók máglyahalála Bazinban (1529)]

(pp. 6a–b, § 33)

דף 6א–ב, סי׳ 33

IRODALOM

• Abraham David, "Le-toldot jehudei Bohemija ba-méa ha-sés-eszrei ve-résit ha-méa ha-seva-eszrei le-or kronika ivrit bilti jedua", in: *Proceedings of the Eighth World Congress of Jewish Studies*, Division B: *The History of the Jewish People* (Jerusalem: World Union of Jewish Studies / Magnes Press, 1982), pp. 63–70, kül. p. 64 sk.

• Landeszman György, "Újabb héber és jiddis források Magyarország történetéhez", *Új Élet*, 39, no. 6 (1984. március 15), p. 2.

• Scheiber Sándor, "Héber és jiddis kútforrások és adatok Magyarország történetéhez", *Lymbus Művelődéstörténeti Tár*, 2 (Szeged, 1992), pp. 7–18, no. 30.

רפ״ט לפ״ק. בר״ח סיון היה בעו״ה עלילה שקר בעיר פיזינגן, ותפסו כל האנשים והנשים והטף, היו מענים אותם בעו״ה בעינויים קשים שלא נשמע, אנשים ונשים מעוברות עד שכריסה נבקעה והילד נפל לארץ. והיו מודי[ע]ם על יהודים שבשאר מדינות, והיה סכנה גדולה בכל המדינות, אשר לא יוכל לכתוב. ובערב שבועות היתה (...) שריפה, ועלה העשן עד לשמים, ונשרפו ל״ג נפשות יהודים ובשאר מקומות היו היהודים בסכנה גדולה.

(...) ונסעו היהודים ביחד ולקחו צרור כספם בידם, ונתנו שוחד גדול למלך ולשרים רבים, כמה אלפים ומשתדלים בעז״ה שיבטל רוע מחשבותם ששאר תפוסים היו פטורים, אבל כמה ילדים בעו״ה עד היום ביניהם, שלא יוכלו להנצל עד היום הזה. וכמה שמועות נשמעים בארץ שאין אוכל לכתוב מפני שאין ידוע האם אמת אם שקר. וגם נשמע שהאיש שר הצבא ששמו קסנלנא קסנצנא נסע עם חיל גדול בארץ הגריים, ובתוך כך היה וועד גדול במקום לואודביץ עם כל שרי המלוכה. ובתוך כך מת אחד שר צבא של המלך בעיר טירנא, ועמד אחריו איש ראש צר ואויב, ובקש לעשות ח״ו גזירה על הודאות של הקדושים הנשרפים בעיר פיזינגא הי״ד, והש״י בטל את מחשבתו.

A 289. esztendő, a kis időszámítás szerint.[37] *Sziván* havának első napján[38] Pizingen (PYZYNGN)[39] városában nagy bűneink miatt hazug vádat emeltek, elfogtak mindenkit, a nőket és a gyermekeket is, különböző borzalmas kínzásoknak vetették alá őket, a férfiakat, még a várandós asszonyokat is, mígnem megnyílt a méhük, és elvetélték magzatukat. Hírt adtak a más helyeken élő zsidókról (is), és mindenütt nagy volt a veszély, le sem lehet írni, hogy mekkora. *Sávuot* (elő)estéjén[40] (...) égetés volt, a füst az egekig ért, 33 embert megégettek, a zsidók a többi helységben (is) nagy veszélyben voltak.

(...)

[37] 1529.

[38] Pontosan: 289. *sziván* hó 13 / 1529. május 21.

[39] Pizing: Bösing, Bazin (ma: Pezinok, Szlovákia).

[40] Az ünnep *sziván* 5-re esik / május 13.

A zsidók összeálltak, magukhoz vették pénzesbugyrukat, és nagy ajándékot adtak a királynak és számos előkelőségnek,[41] néhány ezret, és megpróbáltak Isten segítségével közbenjárni, (hogy eltérítsék őket) gonosz szándékuktól, mert a többi foglyot már elengedték, de néhány gyermek – nagy bűneink miatt – még a mai napig náluk volt,[42] olyanok, akik a mai napig nem tudtak kiszabadulni. Mindenféle híresztelés járta az országban, de ezeket nem írhatom le, mert nem tudni, hogy igazak-e, vagy nem. Az is járta, hogy a Kasznelna (QSNLN') (vagy) Kasznecna (QSNCN') nevű hadvezér[43] nagy sereggel a *higrijim* (HGRYYM) országába vonult. Eközben úgy történt, hogy az összes országló előkelőség között nagy tanácskozás volt Lodovic (LV'VDBYC) városában. Ezalatt Tirna (TYRN') városában[44] meghalt a király egyik hadvezére, a helyére pedig egy rossz, gonosz és ellenséges[45] férfi állt, aki – Isten ne adja – üldözést akart rendezni, a Pizinga (PYZYNG') városában megégetett szentek vallomására alapozva. Az Örökkévaló bosszulja meg a vérüket. De az Örökkévaló – legyen áldott – meghiúsította a szándékát.

MEGJEGYZÉS

A bazini vérvád egyéb forrásai között fennmaradt a máglyán megégetett mártirok jegyzéke is.[46]

(9)

[A vajda és a törökök csatái az osztrákok ellen (1529)]

(p. 7a, § 37)

דף 7א, סי' 37

ר"ץ לפ"ק. קבץ השר הנ"ל ששמו ויידי כמה אלפים חיל חזק, ונסע על מדינת הגר, ולכד כמה מדינות ושרפו כמה וכמה כפרים, ועמו המלך תוגר בחיל כבד מאוד אשר לא יסופר. והמלך וארדיננדאס יר"ה צוה בכל הארצות ליסע למלחמה אחד מחמשה אנשים בכל הארצות, וקבץ כמה אלפים. ובתוך כך נסע החיל של תוגרמים על עיר פרעשפורג ועל מקום ווינא, ולכד עבור מים ששמו טונא, וקבץ אל עיר ווינא ג"כ כמה אלפים יוצאי צבא כמעט פעמיים. ועשו מלחמה זה עם זה, ונפלו ביום אחד מן התוגריי' שלושים אלפים שלופי חרב, ומאנשי המלך יר"ה ט"ו מאות. גם המדינות אספו ממדינותיהם מארץ פיהם וממעהרין ומשלעזייא ומאושטרייך הרבה מאוד, ושכבו עצל עיר ווין כמה צבאים. וכמה פעמים עשו מלחמה התוגריי' עם אנשי ווין, ולא לכדו כלום. ובתוך כך נסעו התוגריי' לאחוריו בחדש מרחשון ר"צ לפ"ק.

[41] A héberben: "fejedelemnek".

[42] Ti. Marcheggben (Ausztria).

[43] Személye bizonytalan; Abraham David kiadásában Kasznalna / Kaszancna átírás-változatokban is. Az eltorzult névből ítélve, esetleg Gianbattista Castaldo, aki azonban, mint #105 (20–21) mutatja, csak két évtizeddel később kapott jelentős szerepet a Habsburgok magyarországi politikájában. Valószínűbb azonban, hogy Hans Katzianer. (PG) Az ő személyéhez lásd fentebb, #105 (15).

[44] Nagyszombat.

[45] Esth. 7,6.

[46] Lásd fentebb, #73 (2) és (3).

A 290. esztendő, a kis időszámítás szerint.[47] A fent említett fejedelem,[48] kinek neve[49] vajdi (VVYDY), néhány ezres erős sereget gyűjtött, Hágár (HGR) országa ellen vonult, elfoglalt néhány várost, számos falut felégetett, vele volt a török (*tógar*) király[50] is, igen nagy sereggel, megszámlálni is lehetetlen. Vardinandasz (V'RDYNND's) király – növekedjék a dicsősége – minden országban parancsba adta, hogy minden ötödik férfi menjen háborúba. Néhány ezer embert gyűjtött össze. Eközben a törökök (*tógarmim*) serege Preszpurg (PRᶜŚ/ŠPVRG) városa és Vina (VVYN')[51] helység ellen vonult,[52] és a víz túlsó oldaláról ostromolta, amelynek neve Tuna (ṬVN').[53] És Vina városához is gyűjtött néhány ezer fegyverforgató embert, majdnem kétszer annyit. Összemérték az erejüket, s azon a napon a törökök (TVGRYY) közül elesett harmincezer kardforgató, a király[54] – növekedjék a dicsősége – katonái közül pedig 15 száz.[55] És a tartományok is gyűjtöttek katonákat, Pihemből (PYHM), Mehrinből (MᶜHRYN), Slezijából (ś/šLᶜZYY')[56] és Auszterreikhből ('VŚ/ŠṬRYYK), igen sokat. Vin (VVYN) városa körül számos sereg táborozott. A törökök (TVGRYY) több alkalommal megütköztek Vin (VVYN) embereivel, de (a várost) nem sikerült elfoglalniuk. És akkor a törökök (TVGRYY) visszavonultak *marhesván* havában, 290, a kis időszámítás szerint.[57]

MEGJEGYZÉS

Az eseményekhez lásd még fentebb, #116 (21).

(10)

[**Esztergom ostroma** (1530)]

(p. 7a, § 38)

דף 7א, סי' 38

ר"ץ לפ"ק. בר"ח אדר נסע שר צבא המלך יר"ה עם חמשה אלפים אנשי חיל אל עיר גרון בארץ הגר. ושמע השר ששמו ווידא עם ה' אלפים, ונסע אל החיל הנ"ל, ורדפו אחריהם והרגו מהם ג' אלפים, והנשארים נמלטו עד מקום פרעשפורג.

[47] 1529/1530.
[48] Szapolyai János.
[49] Értsd: címe.
[50] Szulejmán.
[51] Bécs (Wien).
[52] Bécs ostroma 1529. szeptember–októberében zajlott.
[53] Duna.
[54] Ti. Ferdinánd.
[55] Azaz 1500. Az írásmódhoz vö. németül: *fünfzehnhundert*.
[56] Slezija: Szilézia.
[57] 1529. október–november.

A 290. esztendő, a kis időszámítás szerint.[58] *Adár* havának első napján[59] a király – növekedjék a dicsősége – hadvezére ötezer katonával a Hágár (HGR) földjén fekvő Gron (GRVN)[60] városához vonult. És meghallotta ezt a fejedelem, akit vajdának (VVYYD') neveznek, és 5 ezer katonával az említett sereg ellen ment, és üldözőbe vették őket, közülük 3 ezret megöltek, a többiek pedig Preszpurgba (PR'Š/ŠPVRG) menekültek.

MEGJEGYZÉS

Ferdinánd király Buda alá küldte Wilhelm Roggendorf tábornokot Szapolyai János király (itt: "fejedelem, akit vajdának neveznek") ellen. Felvonulása során átállt hozzá Váradi Pál esztergomi érsek.

(11)

[**Buda ostroma** (1530)]

(p. 7b, § 43)

דף 7ב, סי' 43

רצ"א לפ"ק. נסעו עם הקיסר יר"ה כמעט ה' אלפים אנשים ושכבו בעיר אובין ולכדו אותה וישבו בה.

A 291. esztendő, a kis időszámítás szerint.[61] (...) A császárral – növekedjék a dicsősége – majdnem 5 ezer ember felkerekedett, és Ovin ('VBYN) városánál letáborozott, ezt elfoglalták, és ott lakoztak.

MEGJEGYZÉS

Buda ostroma Wilhelm Roggendorf tábornok csapatai által (1530. október 31–december 23) sikertelen maradt, János király és a törökök visszaverték az osztrák hadsereget.

(12)

[**Háborúk Magyarországon** (1532)]

(p. 8a, § 45)

דף 8א, סי' 45

רצ"ג לפ"ק. בחדש מרחשון השמנה [...] שונאי התונ[ג]רים ולקחו כמעט ל' [ג (?!)] אלפים ספינות [... אנ]שים מעיר פרעשפורג והרגו [...] מדינותם רבים עמים. ובתוך כך בא הקיסר קאריל עם אחיו המלך יר"ה לעיר ווין בעם כבד בערך שלושה פ[ע]מים מאה אלפים

[58] 1530.

[59] Abban az évben 1530. január 31 / február 28 (szökőév).

[60] Gron: Gran, Esztergom.

[61] 1530/1531.

וארבעים ושלשה אלפים והיה פחד גדול. והיו שם כמעט עשרה ימים [...] והיה הקיסר יר״ה שלח איש למקומו בלי מלחמה [...] גדולה בכל העולם. על מה היה מקבץ אותם וחזר [האי]ש למקומו. והקיסר יר״ה היה שולח שולח [(!)] למדי[נות] הגרי׳ כמעט פ׳ אלפים, כולם ספרדיים, וציוה להם להרוג ולשלול כל ממונם, להיות כולם בני חורין, ומה ששללו יהא להם.

293., a kis időszámítás szerint.[62] *Marhesván* havában, nyolcadikán[63] [...][64] a törökök (TV[G]RYM / *tugrim*) gyűlölői, és mintegy 30[65] ezer hajót vettek. [...] a férfiak Preszpurg (PRᶜŚ/ŠPVRG) városából, és megölték országaik [...] sok népét, és eközben Karil (Q'RYL) császár[66] a fivérével, a királlyal[67] – növekedjék a dicsősége – Vin (VVYN)[68] városába ment komoly sereggel, körülbelül háromszor százezer és negyvenhárom-ezer emberrel,[69] és nagy félelem támadt. Mintegy tíz napot tartózkodtak ott. [...] Majd a császár – növekedjék a dicsősége – mindenkit hazaküldött, a nagy [...] harc nélkül, amelyhez összegyűjtötte őket, az egész világba. És mindenki hazatért. És a császár – növekedjék a dicsősége – a *higri* (HGRY) országokba (MDY[NVT])[70] küldött mintegy 80 ezret, mindannyian spanyolok (*szefárdim*) voltak, és parancsba adta, hogy öljenek, és raboljanak el tőlük minden vagyont, és ezzel mindannyian szabad emberekké lehetnek, az pedig, amit zsákmányolnak, az övé lesz.

(13)
[Mátyás magyar király lesz (1608)]
(p. 15a, § 72)

דף 15א, סי׳ 72

שנת שס״ח. בר״ח אייר היה סכסוך ומהומה גדולה פה פראג בין אדונינו הקיסר רודאלף יר״ה ואחיו (...) דוכס מאטיאש (...) שבא במדינה זו סמוך לפראג, ושכן בעיר פעמשין ברויד. והיה שם עמו רב אנשי חיל רוכבי רכש, והולכי רגלי׳ עם כלי זיין מן אנשי מלחמה ממדינת איסטרייך, מעהררין, אונגרין, טאטרין, ועשו היזק גדול במדינה זו, גזלו וחמסו והרגו ושרפו היזק גדול יותר מד׳ פעמי׳ מאה אלפי׳. ורצה דוכס מאטיאש למלוך בחזקה על מדינות פיהם, אונגרין, מעהררין ואיסטרייך. וגם אדונינו הקיסר יר״ה אסף גם עם רב במדינות פיהם ובאו לכאן בפראג לערך כ׳ אלפי איש אנשי חיל עם כלי זיין והיינו בדאגה

[62] 1532/1533.
[63] 1532. október 7.
[64] Itt hiányos a kézirat. (A mondat állítmánya hiányzik.)
[65] Abraham David szövegjavítása: 3 ezer.
[66] V. Károly.
[67] Ferdinánd.
[68] Wien, Bécs.
[69] Nyilvánvalóan eltúlzott szám.
[70] A héberben a többes szám a kiadó kiegészítése.

גדולה. ונתנו העצה שומרים ברחוב היהודים לבל יזיק לשום יהודי. וזה היה לערך ד' שבועות, והש"י הציל אותנו מידם. ונתפשרו שנתנו למאטיאש כתר מלכות של אונגרין. וימלוך על אונגרין ומעהררין ואיסטרייך, ולאחר מות אדונינו יר"ה ימלוך ג"כ על מדינת פיהם. ונסעו לדרכם לעיר ווין בשלום, וגם אנשי פיהם כל אחד לביתו.

כרוניקה עברית מפראג, י"ל ע"פ כ"י ע"י אברהם דוד (ירושלים 1984).

A 368. esztendő, a kis időszámítás szerint.[71] *Ijjár* havának első napján[72] vita és zavarodás támadt itt, Prágban (PR'G) urunk, Rudolf (RVDLP) császár[73] – növekedjék a dicsősége – és a testvére, Matiasz (M'ṬY'Ś/Š) herceg (*duksz*)[74] között, (...) aki behatolt abba a tartományba, amely Prág (PR'G) közelében van, és Pemsin Brojd (P'MŚ/ŠYN BRVYD)[75] városában lakott. Sok katona és lovag, valamint gyalogos volt vele, fegyverrel, Ajszterreikh ('YSṬRYYK), Mehrin (M'HRRYN), Ungarin ('VNGRYN), Tatrin (Ṭ'ṬRYN)[76] országainak fegyveresei közül, és nagy kárt okoztak ezen a földön. Raboltak, fosztogattak és gyilkoltak, igen nagy kárt okozva, több mint 4-szer száz-ezren. És Matiasz (M'ṬY'Ś/Š) herceg erővel akart Pihem (PYHM), Ungarin ('VNGRYN), Mehrin (M'HRRYN) és Ajszterreikh ('YSṬRYYK) királya lenni. És a mi urunk, a császár – növekedjék a dicsősége – szintén nagy sereget gyűjtött Pihem országában, és idejöttek Prágba (PR'G), mintegy 20 ezer harcedzett fegyveres ember, és mi nagy aggodalomban voltunk, és a tanács (*ha-éca*)[77] őröket adott a zsidók utcájába (*rehov ha-jehudim*), nehogy akár egyetlen zsidónak is baja essék. Ez pedig mintegy négy héten át tartott, és az Örökkévaló – legyen áldott – megmentett a kezükből. És megegyeztek, hogy Matiasznak (M'ṬY'Ś/Š)[78] adják a magyarok ('VNGRYN) királyságának koronáját. Ungarin ('VNGRYN), Mehrin (M'HRRYN) és Ajszterreikh ('YSṬRYYK) felett fog uralkodni. Urunk – növekedjék a dicsősége – halála után pedig Pihem (PYHM) állama felett is. Útra keltek, és békésen eljutottak Vin (VVYN) városába. A pihemiek is mind hazatértek.

• *Kronika ivrit mi-Prag*, ed. Abraham David (Jerusalem: Merkaz Dinur, 1984), i. h.

[71] 1608/1609.
[72] Az 1608. április 17.
[73] II. Rudolf császár.
[74] Mátyás osztrák főherceg, később II. Mátyás néven magyar király (1608–1619).
[75] Pemsin Brojd, illetve Böhmisch Brod: helység Prága közelében (ma: Český Brod).
[76] Tatrin: a Tátrák (Szlovákia).
[77] A héberben talán germanizmus, mint a német *Rat*, értsd: a városi tanács.
[78] Mattiasz: Mátyás.

125

Jom Tov ben Mose Cahalon

HAGYATÉK A SZALONIKIBEN LÉVŐ MAGYARORSZÁGI KÖZSÉG JAVÁRA

A XVII. század eleje

רבי יום טוב ב"ר משה צהלון

בענין עזבון לקהל אונגרוש בשאלוניקי

תחילת המאה ה-יז

R. Jom Tov ben Mose Cahalon / Zahalon (a MAHARITAC) (1559–1639 k.) Szafedben (Cfat) született, és ugyanott hunyt el. Ugyanott tanult, R. Mose *mi-Trani* (a MABIT)[1] *jesivá*-jában. A nagy szafedi misztikus, R. Jichak Lurja[2] köréhez tartozott. 1587-ben a drúzok megtámadták a várost, s ekkor Damaszkuszba menekült. Szafedbe visszatérvén, 1590–1600-ban következtében Itáliában és Hollandiában, 1604-ben Egyiptomban és Törökországban járt, azzal a céllal, hogy pénzt gyűjtsön a város újjáépítéséhez. Bár maga szefárdi volt, döntéseiben többnyire az askenázi hagyományt követte, és nem fogadta el a nála nemzedéknyivel fiatalabb R. Joszéf Karo felfogását sem. Mintegy 600 responsuma maradt fenn. *Lekah tov* ("Jó tanítás")[3] című könyve, kommentár Eszter könyvéhez, közelebbről, a rabbinikus tekintélyek Eszter könyvével foglalkozó beszédeihez, az első könyv, amelyet Szafedben nyomtattak.

KIADÁS

- R. Jom Tov b. Mose Cahalon, *SuT MAHARITAC* (Venecia / Venezia, 1694; reprint, Jerusalem, 745 / 1985) (összesen 296 responsum).
- *SuT R. Jom Tov b. Mose Cahalon he-hadasot*, I–II, ed. Zvi J. Leitner (Jerusalem: Makhon Yerushalayim, 1980–1981) (összesen 240, korábban kiadatlan responsum).
- R. Jom Tov b. Mose Cahalon, *Lekah tov. Pérus le-Megillat Esztér* ("Magyarázat Eszter könyvéhez") (Konstantinápoly – Cfat / Szafed, 1565) (újabb kiadása: Cfat / Szafed, 337 / 1577; reprint, David Tamar "Bevezetés"-ével, Jeruzsálem: Hocaat Beit ha-szefarim ha-leumi ve-ha-universzitai – New York: Arno Press, 1977).
- R. Jom Tov b. Mose Cahalon, *Magén Avot* ("Az Atyák / *Avot* pajzsa", kommentár az *Avot de-R. Nátán*-hoz) (kézirat, Oxford, Bodleian Library, MS Heb., no. C.24).

[1] Személyéhez lásd fentebb, #83.

[2] R. Jichak Lurja (az ARI) (1534–1572) Jeruzsálemben született, gyermekkorában özvegy anyjával Egyiptomba került, és a RADBAZ *jesivá*-jában tanult. Már ott belefogott a kabbalista tanulmányokba. Szafedben, ahol szorosan együttműködött R. Joszéf Karóval, a zsidó vallási és filozófiai megújulás egyik vezéregyénisége lett, a szafedi misztika megalapítója. – Személyéhez lásd Gershom Scholem, "Luria, Isaac", in: *Encyclopaedia Judaica*, XI (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 572–578.

[3] Prov. 4,2.

IRODALOM
• Isaac Klein, "Zahalon: Yom Tov ben Moses Zahalon", in: *Encyclopaedia Judaica*, XVI (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 919–920.
• Jaakov Gellis, Ed., *Enciklopedija le-toldot hakhmei Erec Jiszráél*, II (Jerusalem: Moszad ha-Rav Kuk [Kook], 1977), coll. 47–48.

ש א ל ה

יורנו רבינו. לאה הלכה לארץ ישראל והניחה כל ממונה וכל מה שיש לה ביד ראובן לשלוח לה מן הריוח סך ידוע ביניהם למזונותיה. ועוד הניחה חזקה אחת והקדישה אותה בזה האופן: כי כל ימי חייה יהיו הפירות מן השכירות שישלחו לה בכל שנה ושנה, ואחר מותה יהיה של קהל אונגרוש. ועתה נשתנו עליה סדרי בראשית, והלך האפוטרופוס ונפטר לבית עולמו בלא צוואה ולא נמצא לו דיפטיר ולא שום ממון, ומעט מה שנשאר לו תפסו אותו בעבור שתי בנות שיש לו. ועתה לאה היא בערום ובחוסר כל הולכת בצפת תוב"ב מדחי אל דחי ומפנה לפנה בערום ובחוסר כל בלי מזון ומחיה. ושלחה כמה כתבים לקהל קדוש אונגרוש יצ"ו שימכרו החזקה שלה שהקדישה שלא תמות ברעב. והקהל הם משיבים כי כבר הקדישה את החזקה ואינם יכולים למכור אותה. ועתה יורנו מורה צדק אם הם יכולים למכור החזקה הנזכרת ולא יהיה להם שום עונש מצד הקדש או לא, ושכרו כפול מן השמים.

ת ש ו ב ה

(...) הילכך יכולים בני הקהל הקדוש אונגרוש יצ"ו לשלוח לה מידי שנה בשנה כדי מחיתה מהקרן. ואם ישאר להם לאחר מותה יהיה להקדש הנותר.

שו"ת רבי יום טוב ב"ר משה צהלון החדשות, חלק ב' (ירושלים תשמ"א), סי' רכז.

Kérdés.

Tanítónk adjon számunkra tanítást. Léa Erec Jiszráélbe[4] ment. Minden pénzét és vagyonát ráhagyta Reuvénre, hogy az a haszonból meghatározott összeget küldjön neki a megélhetésére. Egy birtokot is hagyott maga után, és ezen a módon ajánlotta fel: mindaddig, amíg él, a bérletből származó javakat küldjék el neki évről évre, és a halála után legyen ez az ungarusz ('VNGRVŚ/š) községé. Most azonban megváltoztak az eredeti körülmények, mert a hagyaték gondozója végrendelet nélkül elhunyt, és nem találtak nála semmiféle dokumentumot,[5] sem pénzt, és azt a keveset, ami megmaradt neki, a két leánya számára vették el. És most Léa földönfutóvá lett, semmije nincs. Cfatban[6] – épüljön fel és álljon meg szilárdan, mihamarább, még a mi napjainkban – egyik bajból a másikba került,[7] nincstelenül, minden élelem és megélhetés nélkül bolyong. Több levelet küldött az ungarusz ('VNGRVŚŠ) szent községnek – őrizze őt Sziklája és szabadítója –, hogy adják el a birtokát, amelyet felajánlott, nehogy éhen haljon. De a község azt feleli, hogy (az asszony) már odaadta adományul a

[4] "Izráel földje", a Szentföld / Palesztina. Az elnevezést a középkori és újkori héber irodalomban általánosan használták.
[5] Az eredetiben *diftiro* áll. Török szó (*defter*), jelentése: írás, fogalmazvány.
[6] Cfat: Szafed.
[7] Szó szerint: "járkál házról házra". Ps. 118,13 nyomán.

birtokát, és azt nem tudják eladni. Most tehát adjon számunkra tanítást az igazság tanítója, hogy eladhatják-e az említett birtokot anélkül, hogy büntetés érné őket a szent alapítvány (*hekdés*) miatt, vagy nem. És legyen kétszeres jutalma az Egektől.

Válasz.

(...) Ezért hát az ungarusz ('VNGRVŚ/š) szent község – őrizze őt Sziklája és szabadítója – tagjai évről évre elküldhetik neki az alapítványtól azt, ami a megélhetéséhez szükséges, és ha a halála után marad valami nekik, (ez) a maradék legyen a szent alapítványé.

• *SuT R. Jom Tov b. Mose Cahalon he-hadasot*, II, ed. Zvi J. Leitner (Jerusalem: Makhon Yerushalayim, 1981), no. 227.

MEGJEGYZÉS

Az ügy lényege a következő. Egy gazdag asszony ("Léa"), aki valószínűleg magyarországi származású volt, kegyes célú alapítványt (*hekdés*) tett Szalonikiben a magyarországi (eredetű) zsidó község javára, azzal a kikötéssel, hogy a jövedelem bizonyos részére élete végéig haszonélvezetet tart fenn magának. Az alapítvány kezelését gondnokra ("Reuvén") bízta, ő maga pedig kivándorolt a Szentföldre, Szafedbe (Cfat).[8] "Reuvén" azonban meghalt, és nem maradt utána rendelkezés, amely "Léa" jogait biztosította volna, így ő Szafedben megélhetés nélkül maradt. Ekkor kéréssel fordult az alapítványhoz, hogy a tőke egy részét szabadítsák fel számára.

Halákhikus rendelkezések lehetővé teszik, hogy a hasonló alapítványok feltételein szükség esetén utólag változtassanak.[9]

[8] Budai zsidók letelepedéséhez Szafedben lásd Moshe A. Z. Künstlicher, "Jesivat »Gevir Ojven« bi-Cfat u-vi-Jerusálajim", *Cefunot*, 1, no. 1 (1988), pp. 73–87, kül. p. 76.

[9] R. Joszéf Karo, *Sulhan arukh*: "Jore déa", no. 228 stb.

126

Joszéf ben Mose mi-Trani

VITA EGY BUDAI FÉRFI TEMETÉSI KÖLTSÉGEIRŐL EREC JISZRÁÉLBEN

A XVII. század eleje

רבי יוסף ב"ר משה מטראני

סכסוך בדבר הוצאות קבורה של נפטר בבודון שציוה להקבר בארץ ישראל

תחילת המאה ה-יז

R. Joszéf ben Mose *mi-Trani* (a MAHARIT) (1568–1639) Száfedben (Cfat) született. Házasságkötése után (1587) másfél éven át Egyiptomban tartózkodott, majd visszatért Száfedbe (1589), és ott egy *jesivá*-ban tanított. A városban kitört járvány idején (1594) Jeruzsálembe ment, hogy a Templom nyomait kutassa. 1600-ban kinevezték a cfati Beit Jaakov szefárdi szent község rabbijává. Felkérésükre 1599-ben követségbe ment Konstantinápolyba. 1604-ben véglegesen ebben a városban telepedett meg, az egyik elismert *jesiva* feje lett, és a szefárdi gyülekezet rabbijainak vezetője – hivatalból Törökország szefárdi főrabbija – volt.[1] Ő nevelte a török birodalom számos rabbiját.

A következő három szövegrészlet (#126–128) R. Joszéf ben Mose *mi-Trani* responsumaiból való.

KIADÁS

- *SuT MAHARIT*, I (Konstantinápoly, 1641); II–IV (Venecia / Venezia, 1645) (I–IV, reprint, Tel-Aviv: Defusz Kalmusz, 719 / 1959).
- *SuT MAHARI mi-Trani*, II (Fiorda / Fürth: Joszéf Mendel Baer, 528 / 1768).
- R. Joszéf b. Mose *mi-Trani* (ha-MAHARIT), *Cofnat Panéah*[2] (Venecia / Venezia, 1648) (újabb kiadása: Venecia / Venezia, 413 / 1653) (hitszónoklatok).
- R. Joszéf b. Mose *mi-Trani*, *Tesuvot u-piszkei MAHARIT he-hadasim*, ed. Zvi J. Leitner (Jerusalem: Makhon Yerushalayim, 1978).

IRODALOM

- Ephraim Kupfer, "Trani, Joseph ben Moses", in: *Encyclopaedia Judaica*, XV (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 1314–1315.
- Hajjim Bentov, "Resimot otobiografijot sel R. Joszéf mi-Trani", *Sálém*, 1 (1974), pp. 195–228.
- Jaakov Gellis, Ed., *Enciklopedija le-toldot hakhmei Erec Jiszráél*, II (Jerusalem: Moszad ha-Rav Kuk [Kook], 1974), coll. 80–81.

[1] Életéről lásd fiának Bevezetését a *SuT ha-MAHARIT*-hoz.

[2] Gen. 41,45.

שאלה

הנבון ראובן שנפטר לעולמו הצדק וצוה לפני מותו שאחד מחתניו יוליך עצמותיו לקברם בא״י, ויפרעו לו הוצאותיו מנכסיו. ועוד יתנו לו שכירות בעד טרחתו ח׳ לבנים מלבד הוצאותיו, כדי שיעשה בלב שלם. אמנם כדי שלא יהיה חילוק ביניהם מי יוליך או לא יוליך יטילו חתניו גורל ביניהם, ומי שיעלה בגורל הוא יוליך את עצמותיו, ויפרעו לו כנז׳. והנה חתני ראובן הנ״ל נתפשרו ביחד והתנו ביניהם בתנאי גמור שעל כל מי מהם שיפול הגורל שלא יקח בעד הוצאותיו הנז׳ בצואה כי אם חמשת אלפים לבנים, כי כן שיערו ביניהם את ההוצאות. והטילו גורל ויצא לוי.

(...)

וכן קיים לוי צואת חמיו להוליך העצמות לא״י. ומלבד פיזור הוצאות הדרך יותר מח׳ אלפים לבנים, הוכרח לפזר על העצמות בקושטא להצילם שמא יתפסו בחקירת המכס. וכן כשבאה הספינה לירכתי צידון קרה מקרה בלתי טהור ע״י אשה שמצאו בידה עצמות בעלה והעלילו על כל בני הספינה, והוכרח לוי הנז׳ ליתן חלק מהעלילה מחמת עצמות חמיו מאה טאלר. ועוד לקחו ממנו בא״י ממוני העיר והחברה ג״כ טאלר למקום קברו. ומכל ההוצאות והמקרים הנ״ל לא ידעו ולא עלה על לב חתני ראובן בזמן שהתפשרו עם לוי. לכן עתה שואל לוי מגיסיו יורשי חמיו שישתתפו בהוצאות על כל מה שלקחו ממנו. כי הוא לא התפשר עמם רק עבור ההוצאות לשכירות בדרך ובאכילה וכדומה, אבל הוצאות שצריך על המת עצמו לעולם מעולם לא נתפשר עמם. והא ראיה שגם בק״ק בודון כשפרעו לחברה בעד טורח להוציא העצמות מן הקבר ושאר הוצאות שפיזרו בעד העצמות עצמם הכל נתנו היורשים ולא לוי הנז׳.

לכן יורנו רבינו אם יש ממש בדברי יורשי ראובן שהם כבר התפשרו עם לוי על הוצאותיו ומזלו גרם.

תשובה

(...)

אין מדרכי לעשות פסק כאשר הזהירו על זה האחרונים בתשובותיהם. אמנם מאחר שאתם אנשי אמת וגיסכם האלוף יצ״ו ג״כ רב היה עליו הדרך וסכנות מרובות ונהג כבוד גדול הימנו (...) חלילה לכם שלא תתנו לו ההוצאות שלא על דעתכם בשעת הפשר, כי לפי הצעת השאלה לא עשיתם פשר רק בעד הוצאת שכירות הדרך והאכילה והשתיה ואין בכלל זה ענינים מקריים זרים אשר הקרה ה׳. כן הוא האמת והצדק והיה זה שלום כעתירת אהובכם.

ישעיה בן לא״א ז״ל.

דברי הרב מהר״ר ישעיה נר״ו נאמרים באמת ודבריו אינם צריכים חיזוק, שאלו המקרים הזרים אונסא דלא שכיח הוא ולאו אדעתיה. ועוד נראה בהדיא שלא נכלל בפשר ההוא אלא מה שהזכיר כמה״ר נח ז״ל בצואה שהמוליכם יתנו לו הוצאותיו, והוצאותיו של מוליך משמע שלא יאמרו בלאו הכי היית צריך לעלות ולראות בהר ה׳, אבל צרכי קבורתו והדברים הנוגעים אליו לא הוצרך לו, שדבר ברור לו היה שינתנו מנכסיו, וראיה שאחר שעשו הפשר

ההוצאה שעשו בהוצאת הדרך שם היתה לאמצע, אלמא ברירא להו שלא נכלל בתוך הפשר ואף אלו כיוצא בה.

החותם, יוסף בכמה"ר משה מטראני זלה"ה.

רבי יוסף ב"ר משה מטראני, תשובות ופסקי מהרי"ט החדשים (ירושלים תשל"ח), סי' כא.

Kérdés.

A bölcs Reuvén, aki elhunyt, halála előtt úgy rendelkezett, hogy vejei közül valaki vigye el a csontjait eltemetni Erec Jiszráélbe,[3] és a vagyonából fizessék meg neki a kiadásait. Továbbá, a költségein felül adjanak a fáradozásáért bért, 8 (ezer) *levaná*-t,[4] hogy teljes szívvel végezze a dolgot. Azonban a vita elkerülése végett, hogy ki vigye közülük,[5] a vejei vessenek sorsot egymás között, s azé legyen a feladat, akire a sors esik, és az említett módon fizessenek neki. A fent említett Reuvén vejei pedig egyezséget kötöttek egymással, hogy bárkire essék is közülük a sors, a végrendeletben említett összegből az illető csak ötezer *levaná*-t kap az említett kiadásaira, mert egymás között ennyire becsülték a kiadásokat. És sorsot vetettek, és az Lévire esett.

(...)

Lévi pedig végrehajtotta apósa végrendeletét, és elvitte annak csontjait Erec Jiszráélbe. A több mint 8 ezer *levana* útiköltségen kívül Kustában további kiadásai is voltak a csontok miatt, nehogy a vámosok az ellenőrzéskor rátaláljanak. Szintúgy, amikor a hajó Szidónhoz (CYDVN)[6] közeledett, egy nem tiszta eset történt. Egy asszonynál megtalálták a férje csontjait, és a hajó minden utasát megvádolták. Az említett Lévi száz tallért volt kénytelen fizetni az apósa csontjaiért a rágalom miatt. Erec Jiszráélben a város felügyelői és az Egylet (*Hevra*)[7] szintén kértek egy tallért a sírhelyért. A fent említett kiadásokra és költségekre Reuvén vejei nem gondoltak, amikor Lévivel megállapodtak. Ezért Lévi most kéri a sógorait, apósának örököseit, hogy vállaljanak részt azokból a kiadásokból is, amelyeket neki kellett állnia, mert csak az útiköltségben és az ellátásban stb. állapodott meg velük, de nem volt szó közöttük az elhunyttal kapcsolatos kiadásokról. Bizonyítja ezt az is, hogy Budun (BVDVN) szent községében az Egylet fáradozását a csontok kivétele[8] körül és a csontokkal kapcsolatos további kiadásokat mind az örökösök fedezték, és nem az említett Lévi.

Ezért hát tanítónk adjon számunkra tanítást, hogy van-e igazság Reuvén örököseinek szavaiban, miszerint ők már megállapodtak Lévivel a kiadásokat illetően, és csak a balszerencsén múlott, hogy így alakult.

Válasz.

(...)[9]

[3] A Szentföldre.

[4] Levana: más néven *akce*, török aprópénz.

[5] Ti. a csontokat.

[6] Kikötő a Földközi-tenger keleti partjánál (Fönicia).

[7] Ti. a száfedi (Cfat) *Hevra kaddisa*.

[8] Exhumálása.

[9] Az első nyomtatott kiadásban itt nagy üres hely van, minden bizonnyal azért, mert a szedő nem tudta kibetűzni a kézirat szövegét.

Nem szokásom döntést hozni, amint erre válaszaikban már a többiek is felhívták a figyelmet. Mindazonáltal, miután ti igaz emberek vagytok, és sógorotok, a tekintélyes vezető (*alluf*) – őrizze őt Sziklája és szabadítója – szintén nagy utat és számos veszélyt vállalt magára, nagy tisztességet végzett, (...)[10] ne történjék meg,[11] hogy nem adjátok meg neki azokat a kiadásait, amelyekre a megegyezéskor nem gondoltatok. Mert a kérdés megfogalmazása szerint csak az útiköltség, valamint az ételre és az italra való kiadások megfizetéséről állapodtatok meg, és ebben nincsenek benne egyéb, véletlen folytán keletkező kiadások. Ez az igazság és a valóság, és most már legyen béke,[12] amint a szeretet kívánja.

R. Jesaja, uram (és) atyám (*adoni avi*)[13] – emléke legyen áldott – fia.

A rabbi, tanítónk, R. Jesaja úr – őrizze és áldja meg őt a Könyörületes – szavai helytállók, és nem kívánnak megerősítést, mert ilyen különös esetek ritkán fordulnak elő, és nem láthatók előre. Nyilvánvaló továbbá, hogy a megállapodásba csak azt foglalták bele, amit tiszteletre méltó tanítónk, R. Noah – emléke legyen áldott – a végrendeletében kikötött: hogy azoknak, akik (a csontjait) elviszik, fizessék meg a kiadásait. A "szállító kiadásai" (kifejezés) pedig úgy értendő, hogy nem lehet azt mondani: ez nincs benne; mert ahhoz, hogy előre lásd, fel kellett volna menned az Örökkévaló hegyére.[14] A temetés (költségeit), valamint az ezzel kapcsolatos kiadásokat viszont nem kellett (külön) említeni, mert nyilvánvaló volt számára, hogy ezek (Reuvén) vagyonából meg lesznek térítve, mert hiszen a kiadásokra vonatkozó megállapodásban vállaltátok az utazás költségeinek megfizetését, és nyilvánvaló volt számára, hogy ami (netán) nincs belefoglalva a megállapodásba, azzal is ugyanezt kell tenni.

Az aláíró: Joszéf, tiszteletre méltó tanítónk, R. Mose *mi-Trani* – emléke legyen élő az eljövendő világban – fia.

• R. Joszéf b. Mose *mi-Trani*, *Tesuvot u-piszkei* MAHARIT *he-hadasim*, ed. Zvi J. Leitner (Jerusalem: Makhon Yerushalayim, 1978), no. 21.

MEGJEGYZÉS

R. Joszéf ben Mose *mi-Trani* válaszából kiderül, hogy az elhunyt "Reuvén" valódi neve R. Noah volt. Minden bizonnyal ugyanarról a budai Noahról van szó, aki a szófedi (Cfat) alapítványt tette.[15]

Budán a török vámnaplók 1573-ban és 1580-ban számon tartanak egy Noah nevű zsidót.[16] (Nincs okunk feltenni, még ha nem zárható is ki, hogy ugyanaz volna, mint a responsum Noahja.)

A szokáshoz, hogy az elhunytak csontjait Jeruzsálembe viszik, és ott újra eltemetik, a legrégibb források a Talmudban találhatók.[17] (SchmHI) – A másodlagos temetés (*likkut acamot*, "a cson-

[10] Lásd előző jegyzet.

[11] Szó szerint: "távol legyen" (hebraizmus).

[12] Üdvözlet.

[13] Az apa neve hiányzik.

[14] Ti. mint Mózesnek a Nebo hegyére, ahonnan meglátta az ígéret földjét. Deut. 34.

[15] Lásd alább, #132 és #141. Emlékezetéhez, unokájával összefüggésben, lásd alább, #175 (1), Megjegyzés.

[16] Lásd Vass Előd, "Zsidók a hódoltságkori török forrásokban", in: Scheiber Sándor, szerk., *Magyar-zsidó oklevéltár*, XVIII (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1980), p. 218 és p. 267.

[17] jT Kilájim IX, 32,2; jT Ketubbot XII, 35,1. – Hirsch Jacob Zimmels, "Erez Israel in der Responsenliteratur des späteren Mittelalters", *Monatsschrift für die Geschichte und Wissenschaft des Judenthums*, 74 / NF 38 (1930), pp. 44–64; Samuel Krauss, "La double inhumation chez les Juifs", *Revue des Études Juives*, 99 (1934), pp. 1–34; Eric M. Meyer, "Secondary Burial in Palestine", *The Biblical Archaeologist*, 33 (1970), pp. 17–21.

Temetés

tok összegyűjtése") technikai részleteit hagyomány határozta meg. Rendszerint egy évvel a temetés után került rá sor. A kihantolt csontokat az ókori Izraelben a családi sírban helyezték el, esetenként kis csont-ládában (*ossuarium*), a diaszporában pedig Izraelbe vitték, Jeruzsálembe, a lehető legközelebb a majdani feltámadás helyéhez. A diaszporában, persze, a költségek, az eljárás bonyolultsága és adminisztrativ nehézségei miatt csak kevesen engedhették meg maguknak, hogy ily módon rendezzék el halál utáni sorsukat. A jámbor kötelesség, hogy R. Noah végrendeletét teljesítse, az adott esetben az elhunyt vejére, "Lévi"-re hárult. A költségekről R. Noah, aki nyilvánvalóan igen gazdag ember volt, megfelelően gondoskodott.

A responsumban megtárgyalt vita lényege a költségek megosztása, illetve a váratlan kiadások megtérítése. A sógorok, R. Noah vejei, egymás között megegyeztek abban, hogy "Lévi" 5 000 *levana* költségtérítést kap. "Lévi" azonban összesen 8 000 *levaná*-ra tart igényt. R. Joszéf Trani azt a magyarázatot fűzi a vitához, hogy a szerződés, amelyet az elhunyt csontjainak a Szentföldre szállításával és ottani eltemetésével kapcsolatosak, az utazás költségeit magában foglalta ugyan, de nem tartalmazhatta a temetéssel összefüggő előre nem látható kiadásokat. A döntést "Lévi" követelésével szemben az elhunyt többi veje kérte; R. Joszéf Trani azonban "Lévi" mellett döntött.

Az eset tárgyszerű leírása mögött, mellékesen, sejteni lehet a keleti utazás számos viszontagságát. A Szentföldet felkereső zsidó utazók és zarándokok között nem egy akadt, aki kegyes céllal, esetleg megbízásból, titokban csontokat vitt az úti poggyászában Jeruzsálembe, eltemetni. A másodlagos temetkezések Jeruzsálemben valóságos idegenforgalmi üzletággá fejlődtek.

Az adott ügyben az első responsumot – fentebb az első bekezdésben – nem kisebb személy írta, mint R. Jesaja ben Avraham Horowitz (Hurwitz) ha-Lévi (1565–1630) (a SELAH),[18] a *Senei luhot ha-berit* ("A szövetség két táblája") híres szerzője, aki maga is az idő tájt alijjázott (1614).[19]

Noah úr történetének részleteivel, alapítványának sorsával több responsum foglalkozik.[20]

[18] Könyve címének rövidítése.

[19] Személyéhez lásd Haim Hillel Ben-Sasson, "Horowitz, Isaiah ben Abraham ha-Levi", in: *Encyclopaedia Judaica*, VIII (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 990–994.

[20] Lásd alább, #132, #141, #148. Unokájának szerencsétlen házasságához lásd alább, #175 (1), Megjegyzés.

127

Joszéf ben Mose mi-Trani

EGY BUDAI ZSIDÓ VÉGRENDELETE

A XVII. század eleje[1]

רבי יוסף ב״ר משה מטראני

צוואה של יהודי מבודון

תחילת המאה ה-יז

החכם השלם כמהר״ר עזריאל סגן לויה נר״ו (מבודון). (...) ראיתי דבריך (...) והשעה דחוקה לי מכמה טרדות אשר כתרוני אמרתי ויהי מה (...) בצואת איש צדיק תמים. היו לו חמש בנות שלש נשואות, אחת לת״ח והשתים לשני אנשים סוחרים. ושתי בנות קטנות מאשה אחרת. ובשעת מיתה צוה בלשון הזה: והב׳ חנויות הנז׳ ישבו בהם ב׳ חתנים יצ״ו שהם סוחרים ובידם יהיו הק״ק טולורוש הנז׳.

ונסתפקו בדבר אם יש בכלל הלשון אף חתנים הבאים אח״כ שיקחו בנותיו, או דוקא חתניו אלו הנשואים עתה לבנותיו.

[תשובה]

והנני מסכים למה שהסכים החכם השלם המורה כמהר״ר עזריאל הלוי נר״ו ששני חתניו אלו זוכין לבד בזכות זה.

רבי יוסף ב״ר משה מטראני, שו״ת מהרי״ט, חלק ב׳, חושן משפט (תל אביב תשי״ט), סי׳ כג.

A kiváló tudós (*hákhám sálém*), tiszteletre méltó tanítónk, R. Azriél Szegan Lévi[2] (SGN LVYH) úr – őrizze és áldja meg őt a Könyörületes – [Budunból (BVDVN)[3]]: (...) olvastam szavaidat, (...) és bár szorít az idő, jó néhány gondom miatt, de elmondom – legyen, aminek lennie kell – (...) egy igaz ember végrendeletének a dolgát. Öt leánya volt, hárman közülük férjhez mentek. Az egyik egy tudós férfi (*talmid hákhám*) felesége, a másik kettő kereskedőé. Két kiskorú leánya másik asszonytól született. Halála óráján így rendelkezett: "És

[1] Valószínűleg az 1620-as évek.

[2] Értsd: Szegal; *szegan*: "vezető", "elöljáró"; mint a ha-Lévi.

[3] A helynév csak a kiadás mutatójában szerepel. – R. Azriél Szegal, akinek állítólagos budai kapcsolatairól közelebbieket nem ismerünk, Szalonikiben R. Hajjim Sabbetaj (személyéhez lásd fentebb, #117) tanítványa volt, majd Belgrádban működött mint rabbi. Lásd Meir Benayahu, "Hiddusa sel ha-szemiha bi-Cfat", in: Shmuel Ettinger, Ed., *Széfer jovél le-Yitzhak Baer / Yitzhak F. Baer Jubilee Volume* (Jerusalem: Ha-Hevra ha-hisztorit ha-jiszraélit, 1961), pp. 248–269, kül. p. 264.

a két említett üzletemben az a 2 vejem legyen – őrizze és oltalmazza őket Sziklájuk –, akik kereskedők,[4] és az ő kezükben legyen az említett 100–100 *toloros*."[5]

Kétségeik voltak afelől, hogy ez vonatkozik-e a leendő vejeire is, akik később a másik két leányt el fogják venni, vagy kizárólag azokra a vőkre vonatkozik, akik már elvették a leányait. [Válasz.]

Nos, egyetértek azzal, amit a kiváló tudós és tanító, tiszteletre méltó tanítónk, R. Azriél ha-Lévi úr[6] – őrizze és áldja meg őt a Könyörületes – elfogadott, hogy az üzletre csak ez a két vő jogosult.

• R. Joszéf b. Mose *mi-Trani*, *SuT Maharit*, II: "Hósen mispát" (Venecia / Venezia, 1645; reprint, Tel-Aviv: Defusz Kalmusz, 719 / 1959), no. 23.

MEGJEGYZÉS

A kérdést, mint a következő responsum[7] esetében is, R. Azriél ha-Lévi budai rabbi tette fel.[8]

Az ügy lényege a következő. Egy budai zsidó férfi, aki öt leánya közül hármat már férjhez adott, elhunyt, és örökösei tisztázni akarták hagyatéki rendelkezése pontos tartalmát. Az a rendelkezés, hogy üzletét kereskedő vejeire hagyja, a később férjhez menendő leányait, még ha kereskedőhöz mennének is férjhez, nem jogosítja fel arra, hogy utólag igényt támasszanak az üzletben való részesedésre.

[4] Értsd: ők vegyék át az üzletet.

[5] Toloros: tallér (?). A tallér holland és osztrák pénz, a XVII. században az Oszmán birodalomban is forgalomban volt.

[6] R. Azriél ha-Lévi budai rabbi a XVII. század középső harmadában. Ő tette fel a kérdéseket R. Joszéf *mi-Trani* isztambuli rabbinak, a rájuk adott három responsumot itt idézzük (#125–127).

[7] Alább, #128.

[8] R. Azriél személyéhez lásd Büchler Sándor, *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1901), p. 135.

128

Joszéf ben Mose mi-Trani

KÉT BUDAI ZSIDÓ VITÁJA EGY ÜZLET BIRTOKLÁSA FÖLÖTT

1626

רבי יוסף ב"ר משה מטראני

סכסוך בבודון בין שני יהודים בדבר חזקה על חנות

1626

IRODALOM

• Büchler Sándor, *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1901), p. 522 sk., s. v. Birtokjog (a héber szöveg részletei).

ש א ל ה

ראובן תושב בודון החזיק בחנות א' בכל דין תחז"ל. ואחר קצת ימים קם שמעון ועורר על חזקת ראובן הנז' ואמר שהוא החזיק מזמן רב כמו ט"ו שנים וישב בתוכה ונשא ונתן בה יותר מג' שנים, רק אח"כ הוציא אותו הישמעאל ממנה. וכן טען שמעון שהיה לו שטר ראיה חתום בשני עדים כשרים איך החזיק בחנות כדין. רק באריכות הזמן נאבד השטר ההוא, וכן הביא עדים על דבריו. ועתה שמעון תובע מראובן שיחזיר לו חזקתו. וראובן משיב תשובה וזו תשובתו: הנה גם אם אודה לדבריו שזה ט"ו שנים שישב בחנות והחזיק בה, ואפילו אודה שהיה לו שטר חזקה ואבדו, מכל מקום טוען אני שאני החזקתי מקרוב ואני מוחזק וכבר אבד הוא חזקתו מצד שלוש טענות שיש לי עליו.

(...)

ת ש ו ב ה

הדין עם שמעון, מפני שראובן יצא מחנותו זה הרבה שנים אבד את חזקתו.

(...)

רבי יוסף ב"ר משה מטראני, שו"ת מהרי"ט, חלק ב', חושן משפט (תל אביב תשי"ט), סי' ל.

Kérdés.

Reuvén, aki buduni (BVDVN) lakos, bölcseink – emlékük legyen áldott – rendelete szerint jogosan birtokolt egy boltot. Nem sokkal később jött Simeon, és megtámadta a birtokában az említett Reuvént, és azt állította, hogy ő már régóta – mintegy 15 éve – birtokolta azt, benne lakott, és több mint 3 éven át intézte az üzlet ügyeit, csak ezután vette el tőle a török (*Jismáél*). És azt is állította Simeon, hogy volt egy irata, két megfelelő tanú aláírásával, arról, hogy az üzletet törvény szerint birtokolta. De ez az irat idők folyamán elveszett, ő azon-

ban tanúkat hozott állítása felől. És most Simeon követeli Reuvéntől, hogy adja vissza a birtokát. Reuvén pedig ezt válaszolta neki. "Nos, még ha elismerem is, hogy 15 évvel ezelőtt ő birtokolta az üzletet, és még ha elismerem azt is, hogy erről volt irata, bár elvesztette, akkor is állítom azt, hogy az (üzlet)et én birtokolom az utóbbi időben, és (jelenleg is) a birtokosa vagyok, ő azonban már elvesztette a birtokjogát, három, a részemről fennálló követelés miatt is."

(...)

Válasz.

A törvény Simeon mellett van, mert Reuvén már sok évvel ezelőtt kiment belőle,[1] és jogosultsága már érvényét vesztette.

(...)

• R. Joszéf b. Mose *mi-Trani*, *SuT Maharit*, II: "Hósen mispát" (Venecia / Venezia, 1645; reprint, Tel-Aviv: Defusz Kalmusz, 719 / 1959), no. 30.

MEGJEGYZÉS

A válasz megfogalmazása valószínűleg felcserélte "Simeon" és "Reuvén" nevét, tekintve, hogy R. Joszéf Trani az indokolás szerint egyértelműen a birtokon belül lévő mellett döntött, márpedig "Reuvén" volt birtokon belül. (BV)

A továbbiakban a rabbi utal a szaloniki és a konstantinápolyi községekben a birtoklással kapcsolatos rendeletekre, és tartalmukat a következőképpen foglalja össze.

(...) תקנת הקדמונים הוא מחכמי סלוניקי וקוסטאנדינה. (...) שאם יניח המחזיק הבית או החנות מעצמו או שישליכהו ממנו העכו"ם, אם כבר עברו ג' שנים מיום יציאתו באיזה אופן שיהיה כבר נאבד חזקתו והמחזיק אח"כ הוי מוחזק (...) א"כ מאחר שבפנקס הק"ק לא נמצא שום הסכמה ותקנה על החזקות ובפרט נגד גדולי העולם הנ"ל, בודאי אחר תקנותיהם בחזקות היינו גוררים גם אנחנו מאחר שהשורש יצא מאותם גדולי עולם בחזקות ובפרט שאין מנהג פשוט בכל המדינה נגדם.

מאחר שזה חמישים שנה שבקושטא ושאלוניקי עיירות גדולות לאלוהים כך מפורש להם וכל שאר המדינות שבמלכות נגררו אחריהם, בסתם גם בבודון שהוא קצה הגבול מסתמא אחריהם נגררים בהסכמתם.

רבי יוסף ב"ר משה מטראני, שו"ת מהרי"ט, חלק ב', חושן משפט (תל אביב תשי"ט), סי' ל.

(...) A régi[2] rendeletek Szaloniki (ś/š'LVNYQY) és Kosztandina (QVSṬ'NDYNH) tudósaitól származnak. (...) Ha a birtokló magától elhagyja a házat vagy az üzletet, vagy a bálványimádók (*akum*)[3] elveszik tőle, amennyiben időközben 3 év telt el, oly módon, hogy elvesztette[4]

[1] Ti. kiszállt az üzletből.

[2] Azaz még a XVI. század elejéről való.

[3] Értsd: más hiten lévők, pogányok.

a birtokjogát: aki ezek után megszerzi, jogos tulajdonosa (lesz). (...) Minthogy a szent község jegyzőkönyvében (*pinkasz*) nem található semmifajta megállapodás és rendelet a birtoklással kapcsolatban, különösen pedig a világ fent említett nagyságaival[5] szemben, bizonyos, hogy a birtoklást illetően mi is az ő rendeleteiket követjük, mert a gyökér[6] a világnak ezen nagyjaitól ered a birtoklás kérdésében, különösen pedig azért, mert nincs velük ellenkező szokás.

Miután mintegy ötven éve, hogy Kustában (QVŚ/ŠṬ') és Szalonikiben az Istennek nagy gyülekezetei vannak, ők a (fentiek) szerint értelmezik ezt, a királyság többi részében pedig őket követik, ebből következően Budunban (BVDVN) is, amely a határszélen található.

• R. Joszéf b. Mose *mi-Trani*, *SuT Maharit*, II: "Hósen mispát" (Venecia / Venezia, 1645; reprint, Tel-Aviv: Defusz Kalmusz, 719 / 1959), no. 30.

A döntés indokolása világosan kimondja, hogy a budai szent községben, a birodalom peremén, az adott ügyben az isztambuli és szaloniki értelmezést kell követni.

Az eset egészen biztosan Budán történt, és a választ maga R. Joszéf Trani küldte el Budára. Az esemény időpontja a responsumban említett kronológiai adatok alapján becsülhető meg.

[4] Értsd: nem gyakorolta.
[5] Ti. "Szaloniki és Konstantinápoly bölcsei", akikre korábban hivatkozott.
[6] Értsd: jogcím.

129

Slomo ben Aharon ibn Haszon

VITÁS ADÓÜGY BUDÁN

A XVII. század eleje

רבי שלמה ב"ר אהרן אבן חסון

ענייני מסים בבודון

תחילת המאה ה-יז

R. Slomo ben Aharon ibn Haszon Szalonikiben született (1570 k.–1621), és egész életét szülővárosában élte le. A család már több nemzedéken át Szalonikiben élt. A portugál *Jahja*, illetve a *Beit Aharon* községhez tartoztak. Nagyapja, az idősebb R. Slomo ibn Haszon (meghalt a XVI. század közepén), és apja, R. Aharon ben Slomo ibn Haszon, egyaránt ismert rabbik voltak. Az ifjabb Slomo ibn Haszon az apjánál tanult, az egész Oszmán birodalom akkori leghíresebb *jesivá*jában. Társai, köztük volt R. Hajjim Sabbetaj is,[1] továbbá R. Sabbetaj Jóna,[2] idővel a kor legnagyobb rabbijai közé kerültek. Apjának halála (1612) után R. Slomo lett az utóda a rabbiságban és a *jesivá*-ban. Ő írta alá a szent község megállapodásait. Az öregkort nem érhette meg, aránylag fiatalon hunyt el (5381. *elul* 11 / 1621. augusztus 29).

A következő három szövegrészlet (#129–131) R. Slomo ben Aharon ibn Haszon responsum-gyűjteményeiből – *Beit Slomo* ("Salamon háza"),[3] *Mispátim jesárim* ("Igaz ítéletek") – való.

KIADÁS

• R. Slomo b. Aharon ibn Haszon, *Beit Slomo* (Szaloniki: Avraham David Nahman / Jom Tov b. Mose ibn Jais, 1720; reprint, Brooklyn, NY: Ahim Goldenberg, 1991).

• R. Slomo b. Aharon ibn Haszon, *Mispátim jesárim*, I–II (Szaloniki, 492 / 1732; reprint, Brooklyn, NY: Ahim Goldenberg, 1991) (R. Smuél Gáon responsum-gyűjteményével együtt).

IRODALOM

• Jichak S. Emmanuel, *Maccevot Szalonika*, I (Jerusalem: Makhon Ben-Cvi, 1963), p. 231 sk., no. 525.

ראיתי דבר השאלה ומה שנגזר עליה מאת הרב הגדול אדוני אבי נר"ו, ומי אני אשר אבוא אחר דבריו. אבל להפצרת מאשר אני חייב לעשות רצונם באתי לכתוב מה שהניח הרב מורי בדבר פשוט ויועילו דברי לי ולבני גילי.

[1] Lásd fentebb, #117, Bevezetés.

[2] Responsumainak gyűjteménye: *SaJ la-mora* ("Sabbetaj Jóna" / "Ajándék az istenfélelemhez") (Szaloniki, 1653). Sírköve nem maradt fönn.

[3] Utalás a jeruzsálemi Templomra.

ואומר דאין אנשי עיר בודון יכולים לעכב השבים שם ואפילו אם באו אנשים מחדש לדור שם. (...) כ"ש בנידון זה שברחו מפני האונס. (...) בודאי לא הפקירו זכותם, שאחר שאתה בא לדון ולהוכיח מתוך מעשיהם שהפקירו זכותם כל שאין ראיה ברורה הם נאמנים לומר שודאי לא הפקירו זכותם. ואם כן מעתה אין מקום להסכמתם שהסכימו שלא יניחו אותם ליכנס בבית הכנסת (...) ואם פירוש הדברים שאינם רוצים להיות עמהם בכיס אחד גם זה אין הרשות בידם מכח ההסכמות הקדומות, שהרי הוכחנו שלא נתפרדה החבילה ועדיין זכותם (...) באופן שודאי אין רשות ביד הקהל למחות ביד האנשים שרוצים לשוב לעירם. (...) ומי שמוחה בידם ומחזיק בהסכמה שלא יכנסו לקהל אם לא יקחו מה שירצו הוא עושה שלא כדת משה רבינו ע"ה.

רבי שלמה ב"ר אהרן אבן חסון, שו"ת משפטים ישרים, חלק א' (שאלוניקי תצ"ב), סי' עו.

Láttam egy ügyben a kérdést, és azt, amit a nagy rabbi, uram és atyám[4] – őrizze és áldja meg őt a Könyörületes – döntött (az ügy)ben; ki vagyok én őhozzá képest? De a kérlelésre, amely miatt köteles vagyok akaratukat teljesíteni, én válaszoltam meg mindazokat a könnyebb eseteket, amelyeket a rabbi, mesterem átengedett nekem. Legyenek szavaim nemzedékem javára.

Az a véleményem, hogy Budun (BVDVN) városának lakói nem akadályozhatják meg a visszatérőket, de még azokat sem, akik újonnan érkeztek, hogy ott telepedjenek le. (...) Még inkább (ez az igazság) az adott ügyben, amikor is kényszer miatt menekültek el. (...) Nyilvánvaló, hogy nem mondtak le a jogcímükről, mert ha ítélni akarsz, és bizonyítani akarod a cselekedeteik alapján, hogy lemondtak a jogcímükről: nincs semmifajta világos bizonyíték, és megbízható módon mondhatjuk róluk, hogy nem mondtak le a jogcímükről. Így hát mostantól fogva nincs helye annak a megállapodásnak (*haszkáma*), amelynek értelmében nem engedik őket bemenni a gyülekezet házába (*beit ha-keneszet*). (...) És ha a dolgok magyarázata az, hogy nem akarnak velük közös kasszán (*kisz*) lenni,[5] akkor erre sincs joguk a korábbi megállapodások ereje[6] folytán, ugyanis meggyőződhettünk arról, hogy nem szakadt el a kapcsolat, és folyamatos a jogcímük. (...) Nyilvánvaló, hogy a gyülekezetnek nem áll jogában annak megtiltása, hogy az emberek visszatérjenek a városukba. (...) És aki ezt megtiltja nekik, és ragaszkodik ahhoz a megállapodáshoz, hogy ne jöhessenek a községbe, ha nem fogadják el, amit kívánnak tőlük, akkor az illető olyant tesz, ami nem Mózes, mesterünk (*rabbeinu*), az Örökkévaló szolgájának vallása (*dat*) (szerint van).

• R. Slomo b. Aharon ibn Haszon, *Mispátim jesárim*, I (Szaloniki, 492 / 1732), no. 76.

[4] Ti. R. Aharon ben Slomo ibn Haszon.
[5] Szó szerint: "egy zsebbe tartozni".
[6] Értsd: érvénye.

MEGJEGYZÉS

R. Slomo ibn Haszon jóváhagyta apja és mestere, R. Aharon döntését.

A kérdés háttere a következő. Az úgynevezett tizenötéves háború Ausztria és a török birodalom között (1593–1606) Magyarország területét is érintette. Ezekben az években az osztrák hadsereg és szövetségesei több ízben is megkísérelték visszafoglalni Budát (1598, 1602, 1603), igaz, minden eredmény nélkül, jóllehet Pestet a török egy időre feladni kényszerült (1602). A háborús évek alatt a budai zsidók közül többen elmenekültek, mert féltek, hogy az osztrák császár el fogja foglalni a várost. Azok a budai zsidók, akik az ostrom idején a városban maradtak, a visszatérőknek, akik között talán voltak olyanok is, akiket fogságból váltottak ki, nem akarták megengedni, hogy újból megtelepedjenek a városban.[7] A responsum ezen túlmenően jelzi azt is, hogy Budára újonnan letelepedni kívánó zsidók is érkeztek. A község ellenállását a visszatérők vagy az újak teljes jogú letelepedésével szemben a rabbi a vallási törvénnyel ellenkezőnek minősíti.

[7] Lásd Büchler Sándor, *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1901), p. 117 sk.; Eliezer Bashan, *Sivja u-fedut* (Jerusalem: Bar Ilan University, 1980), p. 140 sk.

130

Slomo ben Aharon ibn Haszon

EGY BUDAI LAKOS KÉRÉSE, HOGY MÁSODIK FELESÉGET VEHESSEN

A XVII. század eleje

רבי שלמה ב״ר אהרן אבן חסון

תושב בודון מבקש לשאת אשה שניה

תחילת המאה ה-יז

IRODALOM

• Hirsch Jacob Zimmels, *Magicians, Theologians, and Doctors* (London: Edward Goldston, 1952), p. 68 és p. 212, n. 72. (SchmHI)

שאלה

ראובן אשכנזי תושב בודון אשר נהוג ביניהם עדיין חרם רגמ״ה ז״ל שלא לישא ב׳ נשים ושלא לגרשה בעל כרחה. וראובן זה היה נשוי עם אשתו והיו לו בנים ממנה, ואח״ז פגעה בה באשת ראובן מדת הדין ונשתטית ונשתגע הרבה באופן שאין לה זמן קבוע, כי כשחושבים שמדברת דברים נכוחים אז חוזרת באמצע דבריה לדבר דברי הוללות. וראובן בעלה צדק עליו את הדין ולא מנע ממנה שארה כסותה ועונתה מפני שהבנים בניה. ואח״ז נגע יד ה׳ בראובן ומתו בניו במגפה. ועם על כל זה אומר ראובן אולי יש תקוה וימלא ה׳ חסרוני. וכן היה שהרתה המשוגעת ב׳ פעמים אחר שמתו בניה, ובזמן ההריון כשהגיעה לה׳ או ו׳ חדשים הולכת אצל מצריות מכשפות ולקחה מהן סמים ומשקים עד שהפילה ב׳ פעמים באופן שאין אריכות למחלתה פגיעתה רעה להפיל בניה במזיד ב׳ פעמים. ומשם והלאה לא רצה לזווג עמה ולהיות עמה כדרך כל הארץ. ובא וצועק ואומר כי כבר אינו יוכל לישב בלא בנים והוא חשוך בנים, לכן יראו לו ויגידו לו אם יש לו איזה תיקון יקח אחרת עליה או אם יש צד ליתן גט לזאת האשה המשוגעת, כי אין כונתו כי אם להקים זרע. ועל הכל יבא תשובתו הרמתה ובשכר זה כסא מלכותו ינשא ושכר אדונינו כמ״ה.

(...)

רבי שלמה ב״ר אהרן אבן חסון, שו״ת בית שלמה, חלק אבן העזר (שאלוניקי ת״פ), סי׳ ו.

Kérdés.

Az askenázi Reuvén, Budun (BVDVN) lakosa, ahol még követik Rabbeinu Gérsom, a száműzetés fénye – emléke legyen áldott – tilalmát (*hérem*), amely szerint nem szabad két nőt feleségül venni, és nem lehet a nő akarata ellenére elválni: ez a Reuvén a feleségével élt, és gyermekei születtek tőle. Ezek után Reuvén felesége megbolondult, sokszor eszét vesztette,

oly módon, hogy annak nem volt meghatározott ideje, mert amikor azt vélik, hogy értelmesen beszél, egyszer csak a mondata közepén bolond szavakat kezd el mondani. Reuvén, a férje, a törvény betartásával mindent megadott neki: élelmet, ruhát és a neki járó időt,[1] mivel a gyermekei tőle születtek. Azután az Örökkévaló kezének csapása érte Reuvént: a járvány idején meghaltak a gyermekei. Reuvén azonban mindezekkel együtt is bizakodott: "Talán van remény, és pótolja veszteségemet az Örökkévaló." Így is történt. Azután, hogy fiai meghaltak, az eszét vesztett asszony 2 alkalommal is teherbe esett. Azonban a terhesség ideje alatt, úgy az 5. és 6. hónap táján, egyiptomi javasasszonyokhoz (*micriot mekhasszefot*)[2] ment, különféle mérgeket és italokat vett tőlük, mígnem mind a 2 alkalommal elvetélt. Ez azonban nem tudható be a betegségének, mert szándékosan csinálta, hogy elvetéljenek a fiai. Ettől fogva nem akart a férj vele hálni úgy, ahogyan az egész világon szokás. (Reuvén) jön és kiabál, hogy nem tud fiak nélkül élni, és hogy gyermektelen.

Ezért hát mondják meg, hogy van-e valamilyen rendelet, amely lehetővé teszi, hogy a felesége mellé egy másikat vegyen, vagy hogy adhat-e válólevelet az eszét vesztett feleségnek, mert nem akar mást, csak hogy utóda legyen. És jöjjön meg hozzánk a válasza mindezekre, és magasodjék fel királyságának széke, és urunknak legyen kétszeres jutalma az Egektől.

(...)

• R. Slomo b. Aharon ibn Haszon, *Beit Slomo*: "Even ha-ezer" (Szaloniki, 1720), no. 6.

MEGJEGYZÉS

Válaszában a rabbi hajlott arra, hogy megadja az engedélyt a második feleséghez, de csak azzal a feltétellel, hogy az askenázi rabbik is egyetértenek vele.

A döntés megfelel a XI. század óta követett askenázi gyakorlatnak.[3]

[1] Ti. a házaséletet.

[2] Egyiptomi javasasszonyok: valószínűleg cigány kuruzslók.

[3] Lásd még fentebb, #115 és #118.

131

Slomo ben Aharon ibn Haszon

TANÚVALLOMÁS HÁZASSÁGI AKADÁLY FELOLDÁSÁVAL KAPCSOLATBAN

1617

רבי שלמה ב״ר אהרן אבן חסון

גביית עדות בענין היתר עגונה באובן

1617

שאלה

העדויות הללו נתקבלו בב״ד על ה״ר אליעזר הלוי בכ״ר אברהם שנתעלם ולא נודע כלל כי אם ע״פ העדויות האלו וזה לשונם:

אנחנו ב״ד החתומין מטה כחדא הוינא כד אתא קדמנא הר׳ דוד ב״ר מנחם והעיד בתורת עדות ב״אם לא יגיד״ ונתקבל העדות בלשון אשכנז ונעתק עתה אות באות תיבה בתיבה בלשון לעז.

הייתי הולך לגרש״י ופגע בי עלי קייאייא ואמר אלי כמסיח לפי תומו בתוך השמועה ודבר אלי ואמר ג׳ יהודים שהלכו מפה בזה הספינה בחג השבועות שהלכו למטה, א׳ מהג׳ יהודים הנ״ל נשאר אחור שלא השיג הספינה הנ״ל. והיהודי הנ״ל לקח עמו תוגר א׳ שמו שופלאק עלי כדי להשיג לספינה. באו יחדיו עם התוגר עד קאייא בורנו. בא התוגר יש״ו והרג את היהודי. אחר שהרג אותו לקח מלבושו הנקרא גיבי דוני והיה בגיבי דוני אלפים אלטיליקיש וכמו ז׳ אלפים לבנים. כל זה שמעתי מהישמעאל כמל״ת. וכן אני דוד בכ״ר מנחם מעיד עדות אמת איך מאותו חג השבועות ששמענו זאת השמועה לא הלך שום ספינה עוד למטה מלבד ג׳ יהודים שהם דוד בכ״ר יוסף והר׳ יעקב והר׳ אליעזר הלוי, ב׳ מהם הלכו לבילוגראדו באותה הספינה הנז׳, והר׳ אליעזר הלוי לא בא באותה הספינה עכ״ל.

שוב העיד ג״כ הר׳ שמעון ב״ר צבי בתורת עדות כו׳ וז״ל:

אני עובר בדרך וקרא אלי הקייאייא מהרגליים ודבר אלי לפי תומו ואמר ג׳ יהודים שהלכו מפה בודון חג השבועות למטה א׳ מהם נשאר אחור מחמת שלא השיג לספינה והלך שופלק עלי עם היהודי הנ״ל להשיג הספינה. ואמת ויציב לקחנו אביר שהרג אותו התוגר הנז׳ קרוב לקייאייא בורנו. והפשיט אותו ומצא במלבושו שהיה כמו גיבי דוני שהיו תפורים שם סך אלטיליקיש ומעות. וכן העיד הנז׳ שמאותו יום חג השבועות עד ששמענו השמועה רעה לא הלך מבודון למטה ספינה עם יהודים שהלכו בלבד ג׳ יהודים שהם הר׳ דוד בכ״ר יוסף והר׳ יעקב מישלש׳ והר׳ אליעזר הלוי.

ע״כ העיד הנ״ל בפנינו ב״ד ח״מ היום יום א׳ כ״ו סיון שנת השע״ז פה עיר אובן..וקים.

מנחם בכ״ר משה יוסף דיין. יהודה בן החבר ר׳ שמעון ש״צ דיין. משה ב״ר יהושע דיין.

ועתה שאל השואל אם האשה האנוסה אלמנת הר׳ אליעזר הלוי הנז׳ אם תוכל לצאת מאיסור חבלי עגונה ע״פ העדויות הנז׳.
יורינו מורינו מורה צדק ושכרו כפול מהשמים.
(...)

רבי שלמה ב״ר אהרן אבן חסון, שו״ת בית שלמה, חלק אבן העזר (שאלוניקי ת״פ), סי׳ יא.

Kérdés.

Ezeket a tanúvallomásokat a bíróság (*beit din*) vette fel Eliezer ha-Lévi úrral, a tiszteletre méltó Avraham úr fiával kapcsolatban, aki eltűnt, és semmit nem tudunk róla, csak ezekből a tanúvallomásokból, és a szövegük ez.

Megjelent előttünk, alulírottak, a bíróság (*beit din*) tagjai előtt David úr, Menahém úr fia, és tanúvallomást tett a tanúskodás törvénye szerint.[1] A tanúvallomást Askenáz nyelvén[2] vették fel, most pedig betűről betűre (*ot be-ot*), szóról szóra lefordítjuk az idegen nyelvről (*lason laaz*).

"A *garsi*-ra (GRŚ/ŠY)[3] mentem, és ott találkoztam Ali (ʿLY) parancsnokkal (QYY'YY' / *kajaja*),[4] aki elbeszélte nekem, amit hallott, és a következőket mondta. 3 zsidó, akik ezzel a hajóval mentek *sávuot* ünnepekor lefelé (a folyón): a fent említett 3 zsidó közül az egyik lemaradt, mert nem érte el a fent említett hajót. A fent említett zsidó felfogadott egy törököt (*tógar*), Suflak Alinak (ś/šVPL'Q ʿLY) hívják, hogy érje utol a hajót. Kaja Bornóig (Q'YY' BVRNV) együtt ment a törökkel. Ekkor a török – töröljék ki nevét és emlékét – megölte a zsidót. Miután megölte, elvette a ruháját, amelyet *gibi duni*-nak (GYBY DVNY)[5] hívnak, s amelyben kétezer *altilikis* ('LṬYLYQYŚ/Š) volt, és mintegy 7 ezer *levana*. Mindezt egy töröktől (*Jismáél*) hallottam, mintegy gyanútlanul[6] elmondva. Így én, David, a tiszteletre méltó Menahém úr fia, igaz tanúságot teszek arról, hogy attól fogva, hogy *sávuot*-kor ezt a hírt hallottuk, semmiféle hajó nem ment lefelé (a folyón), kivéve azt, amelyen a 3 zsidó utazott: David, a tiszteletre méltó Joszéf úr fia, Jaakov úr és Eliezer ha-Lévi úr. Közülük ketten Bilogradóba (BYLVGR'DV) mentek azzal az említett hajóval, de Eliezer ha-Lévi úr nem ment azzal az említett hajóval." Eddig az ő szavai.

Szintén tanúvallomást tett Simeon úr, Cvi úr fia a tanúskodás törvénye szerint. És ezek a szavai.

"Úton voltam, amikor megszólított a parancsnok (*kajaja*) a gyalogosok[7] közül, és a következőket mondta. Innen, Budunból (BVDVN) 3 zsidó indult el *sávuot* ünnepén lefelé a folyón, de egyikük lemaradt, mert nem érte el a hajót, és Suflak Ali ment a fent említett zsi-

[1] Lev. 5,1. – A tanúnak esküt kellett tennie, hogy az igazat mondja, a teljes igazságot, különben a Tóra szerinti átkok sujtják.

[2] Jiddisül.

[3] Garsi: nyilván a török *çarşı*, "piac".

[4] Török *kiája / kiaya / kethüda*, "parancsnok" (a zsidónegyedben is), "méltóság" / "helyettes"; héber szövegekben rendesen קהייא "praefectus" / "curtisanus". Így hívják a zsidó szent község elöljáróját is.

[5] Török "kabát" / "zakó".

[6] Értsd: minden hátsó szándék nélkül, pusztán mint hírt.

[7] Értsd: janicsárok.

dóval, hogy utolérjék a hajót. Igaz, és megáll, hogy az említett török (*tógar*) megölte őt Kajaja Borno (QYY'YY' BVRNV) közelében. Levetkőztette, és az öltözékében, amely olyan volt, mint egy *gibi duni*, egy bizonyos összegű *altilikis*-t és pénzt talált bevarrva. Azt is tanúsította az említett személy, hogy *sávuot*-nak ettől a napjától egészen addig, amíg a rossz hír eljutott hozzánk, nem ment egyetlen zsidó sem hajóval Budunból (BVDVN) lefelé a folyón, kivéve azt a 3 zsidót: David urat, a tiszteletre méltó Joszéf úr fiát, Jaakov Mislis (MYŚ/ŠLŚ/Š) urat és Eliezer ha-Lévi urat."

Eddig (tart) a fent említett tanúvallomás előttünk, a bíróság (*beit din*) alulírott tagjai előtt. Ma, vasárnap, *sziván* hó 26-án, az 5377. esztendőben,[8] itt, Ovenben ('VBN). És hitelesítjük.

Menahém, a tiszteletre méltó Mose Joszéf úr fia, *dajján*. Jehuda, a tanult (*havér*) Simeon úr fia, előimádkozó (*seliah cibbur*), *dajján*. Mose, Jehosua úr fia, *dajján*.

Most tehát az a kérdés, hogy a szerencsétlen asszony, az említett Eliezer ha-Lévi özvegye megszabadulhat-e az *aguna* kötelékéből az említett tanúvallomások alapján.

Tanítónk, az igazság tanítója adjon számunkra tanítást, és legyen kétszeres jutalma az Egektől.

(...)

• R. Slomo b. Aharon ibn Haszon, *Beit Slomo*: "Even ha-ezer" (Szaloniki, 1720), no. 11.

MEGJEGYZÉS

A válaszban a rabbi megengedi, hogy az asszonyt feloldozzák az *aguna* alól.

[8] 1617. június 29.

132

Josijáhu ben Joszéf Pinto

EGY BUDAI ZSIDÓ ALAPÍTVÁNYA TÓRA-TANULÁS CÉLJAIRA SZÁFEDBEN

A XVII. század első fele

רבי ישעיה ב"ר יוסף פינטו

קרן שהקים יהודי מבודון עבור לומדי תורה בצפת

מחצית הראשונה של המאה ה-יז

R. Josijáhu ben Joszéf Pinto (1565–1648) Damaszkuszban született. R. Jaakov Abulafia[1] tanházában tanult. 1620-ban Damaszkusz rabbija lett. 1625-ben Száfedbe (Cfat) költözött, majd egy év múlva a fia halála miatt visszament Damaszkuszba, és ott élete végéig betöltötte a rabbi posztját. Rövidebb ideig lakott Halebben (Aleppo) és Konstantinápolyban is.

KIADÁS

- R. Josijáhu b. Joszéf Pinto, *Keszef nivhar*[2] (Damaszkusz, 1605).
- R. Josijáhu b. Joszéf Pinto, *Nivhar mi-keszef*,[3] ed. R. Élijáhu Hijja Szaszon (Arám Cova / Haleb / Aleppo, 1869) (a szerző életrajzával).

IRODALOM

- Israel Schepansky, *Erec Jiszráél be-szifrut ha-tesuvot / Eretz-Israel in the Responsa Literature. Material Pertaining to Eretz-Israel. Halacha, Aggada and History in the Responsa Literature from the Geonim to the Present*, II: *The Period of Tzefat (Safed)* (Jerusalem: Moszad ha-Rav Kuk [Kook], 1968), p. 294.
- Samuel A. Horodezky, "Pinto, Josiah ben Joseph", in: *Encyclopaedia Judaica*, XIII (Jerusalem: Keter, 1972), col. 554.
- Jaakov Gellis, Ed., *Enciklopedija le-toldot hakhmei Erec Jiszráél*, II (Jerusalem: Moszad ha-Rav Kuk [Kook], 1977), coll. 2–3.
- Scheiber Sándor, "Héber és jiddis kútforrások és adatok Magyarország történetéhez", *Lymbus Művelődéstörténeti Tár*, 2 (Szeged, 1992), pp. 7–18, no. 42.

ש א ל ה

יורנו המורה משפטים ישרים ותורת אמת על דבר קביעות למוד של הלכה אשר היה קבוע פה צפת ת"ו.

[1] R. Jaakov Abulafia ibn Szid (ca. 1550–1625) Damaszkuszban született, együtt tanult R. Jom Tov Cahalonnal (lásd fentebb, #125), a század vége felé néhány évet Száfedben (Cfat) töltött, majd Damaszkusz rabbija lett. Életéhez lásd Ed., "Abulafia, Jacob", in: *Encyclopaedia Judaica*, II (Jerusalem: Keter, 1972), col. 189.

[2] "Becses ezüst", Prov. 10,20.

[3] "Ezüstnél becsesebb", Prov. 16,16.

בעזרת הספקה אשר הקדיש קרן קיימת נדיב לב גביר בודון זה שנים רבות אשר הלמוד הנז' היה עולה במעלות התהלה ותפארת בקדושה וזיכה השי"ת למקדיש ליקבר עצמותיו פה עיר קדשינו במבחר קברינו כראוי לגביר הנז'. ומעות הספקת הת"ח אשר היו לומדים בקביעות הנז' היו באים כל שנה על ידי ת"ח אחד קרוב למקדיש הנז'. ועתה ע"י שרצה לעקור דירתו הת"ח הנז' לירושלים תוב"ב רוצה לסבב מעות המקדיש הנז' לקבוע הלימוד שם. והמקדיש הנז' לא כן צוה לתלות דבר קביעות הלמוד הנז' בכל מקום אשר יקבע ביתו הת"ח.

יורנו מו"ר אם יוכל הת"ח לשנות הדבר מן המקום הזה. ושכרו מרובה מן השמים.

תשובה

(...) ובנידון דידן שכבר מת הנודר ולא חזר בו, אחריו ימשוך כל אדם המתעסק באותם המעות לשלחם למקום שגילה הנודר דעתו בעודנו חי, וזכו בהם התלמידי חכמים היושבים לפני ה' בצפת להיות להם לבית תלמוד קבוע לשם ולתהלה למנוחת נפש הנודר והיתה מנוחתו כבוד.

רבי ישעיה ב"ר יוסף פינטו, שו"ת נבחר מכסף, חלק חושן משפט (ארם צובא תרכ"ט), סי' קא.

Kérdés.

Az egyenes törvények és az igaz Tóra tanítója adjon számunkra tanítást abban az ügyben, amely a *halákha* rendszeres tanulásával kapcsolatosan itt, Cfatban – épüljön fel, és álljon meg szilárdan – felmerült.

Annak az összegnek a segítségével, amelyet egy nagylelkű buduni (BVDVN) férfi sok évvel ezelőtt alapítványként (*keren kajjemet*) rendelt szent célokra, az említett tanulás dicséretesen gyarapodott, és magas szintre emelkedett. És a Név[4] – legyen áldott – megjutalmazta az adományozót, és csontjait itt, szent városunkban, a legjobb sírhelyek egyikén temették el,[5] úgy, ahogyan az az említett férfihoz méltó. A rendszeresen tanuló tudós férfiak (*talmid hákhám*) ellátására szolgáló pénzt minden évben az említett adományozó rokona, egy tudós férfi hozta el. De most, mivel az említett tudós férfi el akar költözni Jeruzsálembe – épüljön fel és álljon meg szilárdan, mihamarább, még a mi napjainkban –, az említett adományozó által adott összeget az ottani tanulás rendszeressé tételére akarja fordítani. Holott az említett adományozó nem így rendelkezett az említett tanulás elhelyezése ügyében: a pénzt nem lehet bárhol felhasználni, ahová a tudós bölcs éppen áthelyezi a lakóhelyét.

Tanítóm, a rabbi adjon számunkra tanítást: szabad-e a tudós férfinak megváltoztatnia az adományozott összeg felhasználásának helyét? És legyen sokszoros jutalma az Egektől.

Válasz.

(...) Az adott esetben, miután a fogadalmat tevő már elhunyt, és nem változtatta meg (a rendelkezését), mindenki, aki azt az összeget kezeli, köteles az ő (akaratát) követni, és oda küldeni az összeget, ahová a fogadalmat tevő az életében szánta. Erre pedig a Cfatban, az

[4] Ti. az istennév.

[5] Az adományozó temetésével kapcsolatban lásd fentebb, #126.

Örökkévaló előtt ülő tudós férfiak jogosultak, azért, hogy állandó tanházuk legyen, a hírnév és dicsőség (kedvé)ért, valamint a fogadalmat tevő lelkének nyugalmáért – legyen meg nyugalmának méltósága.

• R. Josijáhu Pinto, *Nivhar mi-keszef*: "Hósen mispát" (Arám Cova / Haleb / Aleppo, 1869), no. 101.

MEGJEGYZÉS

A történet háttere a következő. Egy budai illető elrendelte, hogy vagyonából létesítsenek a Szentföldön szent alapítványt (*hekdés*) egy tanház (*beit ha-midrás*) fenntartása végett. Azok a tudós férfiak, akik a Szentföldön "tanulnak", azaz a szent iratok, a Tóra és a hozzá kapcsolódó magyarázatok, mindenekelőtt pedig a Talmud tanulmányozásával töltik egész életüket, különös érdemeket szereznek. Létfenntartásukról jámbor alapítványok gondoskodtak. A Tóra-tanulás életforma, jámbor cselekedet, kiváltképpen a Szentföldön, ima értéke van, aki ezzel tölti az életét, érdemeket szerez magának és másoknak egyaránt.

Az alapítvány-tevő férfi minden valószínűség szerint a budai Noah volt.[6]

A budai alapítvány jövedelme jelentős összeg volt: évi 100 *grosz*. A rendelkező úgy intézkedett, hogy ezt az összeget négy – két szefárdi és két askenázi – tudós férfi (*talmid hákhám*) ellátására kell fordítani. A felajánlást tevőnek élt Száfedben (Cfat) egy rokona, bizonyos Jaakov úr,[7] tudós férfi (*talmid hákhám*) maga is, s őt nevezte ki a *beit ha-midrás* és a benne tanulók felügyelőjévé. Az idők során az említett rokon összekülönbözött a száfediekkel, és – saját megítélése szerint – az ő hibájukból elhagyni kényszerült a várost. Már azt megelőzően, hogy eltávozott volna, a Száfedben tanuló tudósok máshová mentek tanulni, és a többség nem talált helyettük újakat. Amikor végül a rokon elhagyta a várost, senki nem tartóztatta, és a tanházzal kapcsolatban sem mondtak neki semmit. Ez a rokon Jeruzsálemben telepedett le, és magával vitte az alapítvány bevételeit is. Jeruzsálemben új tanházat alapított, ebben négynél is több tudós kapott lehetőséget a tanulásra. Mintegy három vagy négy év elteltével a száfedi elöljárók (*parnász*) panaszt emeltek ellene, és azt állították, hogy a tanház áthelyezése törvénytelen volt, mert az alapítványra a száfedi zsidóknak van joguk, hiszen az alapítványt tevő azt eleve Száfednek szánta.

R. Josijáhu Pinto valóban ennek megfelelően döntött: a szent alapítvány (*hekdés*) és a jövedelméből fenntartott tanház Száfedot illeti.

Valószínűnek látszik, hogy az üggyel kapcsolatban a jeruzsálemi zsidók is megkerestek több tudóst: R. Smuél ibn Szidet[8] Jeruzsálemben, valamint R. Eliezer ibn Arhát[9] Hebronban. R. Smuél ibn Szid azt a döntést hozta, hogy a szent alapítvány (*hekdés*) áthelyezése Jeruzsálembe érvényes. R. Eliezer ibn Arha válasza nem egyértelmű, nehéz eldönteni, hogy kinek a javára ítélt.[10]

Az alapítványnak a diaszporában élő gondnokai a következő alkalommal is Száfedbe küldték a támogatást, azonban a követ, aki a pénzt vitte, Jeruzsálemen át akart eljutni Száfedbe, és az otta-

[6] Lásd fentebb, #126, illetve alább, #141 és #148; unokája házasságához lásd alább, #175 (1), Megjegyzés.

[7] Ehhez a "Jaakov úr"-hoz lásd alább, #141.

[8] R. Smuél ibn Szid (ca. 1560–1635) egyiptomi talmudista. A XVII. század elején mint *dajján* Kairóban, majd 1620-tól haláláig Jeruzsálemben működött. Lásd Shlomo Z. Havlin, *Toldot jehudei Micrajim bi-tekufa ha-Otmanit* (Jerusalem: Miszgav, 1988), pp. 245–310.

[9] R. Eliezer ibn Arha (1580–1651) Száfedben (Cfat) tanult, az ottani tanházban, majd mint rabbi működött Gázában, később pedig Hebronban. Rövid életrajza responsum-gyűjteményének Bevezetésében.

[10] Lásd *SuT Eliezer ibn Arha*, ed. Moshe Batzri (Jerusalem: Makhon Yerushalayim, 1978), nos. 23–24.

ni szent község gondnokai a nála lévő összeget maguknál tartották, és intézkedésükkel kapcsolatban levelet írtak a szafedieknek. Végül azonban mégis elküldték a pénzt Szafedbe.[11]

Az 1670-es években, amikor a hanyatlás korszaka után Szafed (Cfat) kezdett ismét talpraállni, az ott élő tudósok vissza akarták állítani a szent alapítványt (*hekdés*), és ezért a török birodalom rabbijaihoz fordultak, hogy hozzanak döntést az ügyben. Joszéf Almosznino belgrádi rabbi[12] úgy döntött, hogy a szent alapítványt (*hekdés*) vissza kell vinni Szafedbe.[13] Válaszát 1682-ben írta. Kitűnik belőle, hogy a szent alapítványt (*hekdés*) tevő személy csak abban az esetben engedte volna meg a tanház áthelyezését, ha Szafedben semmiképpen nem találnának négy *talmid hákhám*-ot. R. Joszéf Almosznino érvelése szerint az alapítványt tevő azért Szafedben kívánta a tanházat elhelyezni, mert számára Szafed szentsége előbbre való volt, mint a Jeruzsálemé. Továbbá, bizonyára az volt a kívánsága, hogy ott temessék el. Mindazonáltal Szafedben nem került sor a tanház újbóli felállítására. Arról sem tudunk, hogy mi lett az alapítvány további sorsa.[14]

Bizonyos adatok szerint Szalonikiben a budai Noah ha-Kohén adományából épült fel a Talmud-Tora épülete.[15] 1900-ban, amikor a szaloniki Talmud-Tora épületének egy része leégett, az újjáépítéskor az épület alapjánál találtak egy márványlapot, amelynek feliratában az állt, hogy a Talmud-Tora háza a buduni Noah ha-Kohén adományából épült az 1625. évi ottani tűzvész után, és ugyanígy az ő adományából épült fel 1640-ben is, amikor ismét tűz ütött ki az épületben.

[11] Lásd Mina Rosen, *Ha-Kehilla bi-Jerusálajim be-méa ha-seva-eszrei* (Tel-Aviv: Tel-Aviv University, 1985), pp. 268–271.

[12] Személyéhez lásd alább, #148.

[13] R. Mose Hajjim válaszát lásd alább, #141.

[14] R. Joszéf b. Jichak Almosznino, *Édut bi-Jehoszéf*, I (Kusta / Konstantinápoly, 1711), p. 42a, no. 11: alább, #148. – Jekutiél Jehuda [Leopold] Grünwald, "Rabbanei Ungarija se-alu le-Erec Jiszráél", *Szinaj*, 26 (1950), pp. 220–235, kül. p. 221 skk.; Mina Rosen, *Ha-Kehilla bi-Jerusálajim be-méa ha-seva-eszrei* (Tel-Aviv: Tel-Aviv University, 1985), p. 269 sk.

[15] Shlomo A. Rosanes [Salomon Abraham Rosanès], *Korot ha-jehudim be-Turkija ve-arcot ha-Kedem*, IV: *1640–1730* (Szofia: Defusz Ha-Mispát, 1934–1935), p. 144.

133

Jehuda ben Smuél Lirma

KERESKEDELEM BELGRÁD ÉS BUDA KÖZÖTT

1631

רבי יהודה ב"ר שמואל לירמה

מסחר בין בודון לבלגראד

1631

R. Jehuda ben Smuél Lirma (1580–1642) itáliai tudós a konstantinápolyi R. Jehiél Baszan (1550–1625)[1] tanítványa volt; maga jelentős döntnök (*poszék*), 1617 és 1642 között belgrádi rabbi. Az ő ideje alatt alapították a *jesivá*-t a városban. Mintegy 400 responsumot írt, ezek többsége azonban Belgrádban elégett. A tűzből megmentett maradék harmincat tanítványa, R. Szimha ha-Kohén[2] nyomtatta ki, *Pelétat beit Jehuda* ("Júda házának maradéka") címmel.[3]

R. Efrajim ha-Kohén az egyik responsuma végén (no. 109)[4] említést tesz egy válólevélről, amelyet R. Jehuda Lirma felügyelete alatt küldtek Belgrádból Budára.

A következő két szövegrészlet (#133–134) R. Jehuda ben Smuél Lirma *Pelétat beit Jehuda* című könyvéből való.

KIADÁS

• R. Jehuda b. Smuél Lirma, *Pelétat beit Jehuda* (Venecia / Venezia: A. Calleoni, 1647; reprint, Jerusalem, 1983).

IRODALOM

• David Conforte, *Kore ha-dorot* (Venecia / Venezia, 1746); ed. David Cassel (Berlin: A. Asher & Co., 706 / 1846; reprint, Jerusalem: Zelmon, 1969), p. 51b.

בפנינו חכמי הישיבה בא ה"ר חיים ב"ר אברהם וקם על רגליו והעיד בתורת עדות אחר האיום והגיזום, ואמר.

כשהיה ה"ר שלמה קארו נ"ע מוטל על ערש דוי צוה מחמת מיתה מאותו החולי שמת בו ואמר לאמו. אותו הכיס לבן שיש בארגז עם גרושיש וממון הם פקדון מה"ר שמואל מאשטיריליז שנתן לי ליקח סחורותיו.

[1] Rhodoszon született; híres konstantinápolyi rabbi volt. Műve: *SuT ha-Mahari Baszan* (Konstantinápoly, 1737).
[2] Személyéhez lásd alább, #156.
[3] A responsumok elégését ő említi az előszóban.
[4] Lásd alább, #174, Megjegyzés.

עוד בא לפנינו ה״ר יעקב ב״ר אלצפן ואחר האיום והגיזום וכל חומרות התורה אמר שנזכר גם הוא כשהיה חולה שלמה קארו נ״ע והכביד עליו החולי אמר בפניו לאמו מרת ג׳ינטיל הכיס הזה של גרוס׳ שיש בארגז הם פקדון ה״ר שמואל מאשטירליז שנתנם לו בבודון להלבישם בסחורות, לכן בבוא ה״ר שמואל הנז׳ תמסרו הכיס בידו.

ולהיות כל זה אמת ולראית הדבר כתבנו וחתמנו פה בילוגראדו יום א׳ כ״ח לאדר השני השצ״א ליצירה. והכל שריר ובריר וקיים.

עוד בא הר׳ שמואל מאשטירליז הנז׳ והוציא כתב א׳ מפרנסי הגאבילה מק״ק בודון איך נתפרעו מהר׳ שמואל הנז׳ הגאבילה מהמעות ששלח לבילוגראדו עם הר׳ שלמה קארו נ״ע. וזה לשונו.

נחנו חתומי מטה הממונים על הגאבילה פה עיר אובן יע״א מעידים איך אמת שהוא שקבלנו מיד הר׳ שמואל כל הגאבילה מהמעות ששלח לבילוגראדו עם הר׳ שלמה קארו נ״ע. וכאשר הוא כתוב ונרשם בכתובת וחתימת הר׳ שלמה הנ״ל אשר ביד הר׳ שמואל הנ״ל, הכל קבלנו מידו עד הפרוטה אחרונה (...) היום יום ב׳ ר״ח אדר ראשון שנת שצ״א לפ״ק פה עיר אובן. פב״ב. פב״ב.

וגם הר׳ יצחק ב״ר יוסף העיד בפנינו וכו׳ שכשבא הר׳ שלמה נ״ע מבודון אמר לו שהביא פקדון כיס עם גרושי׳ מה״ר שמואל הנז׳. וגם בא ה״ר יצחק וידאל והעיד וכו׳ איך הוא בא עם ה״ר שלמה נ״ע מבודון עד פה וסיפר לו מזה הפקדון שהיה מביא שהוא מהר׳ שמואל הנזכר כדי ליקח סחורות, ונפל למטה ולא לקח שום סחורה כנודע.

כל זה העידו בפנינו חכמי הישיבה פה עיר בילוגראדו יע״א וכו׳. והכל שריר בריר וקיים.

(...)

רבי יהודה ב״ר שמואל לירמה, שו״ת פליטת בית יהודה (ויניציאה ת״ז), סי׳ יג.

Előttünk, a *jesiva* tudósai előtt[5] megjelent Hajjim úr, Avraham úr fia, elénk állt, és a tanúskodás törvénye szerint való figyelmeztetés után a következőt mondta.

"Amikor Slomo Karo úr – legyen nyugalma az Édenben[6] – a halálos ágyán feküdt, rendelkezett a miatt a halálos betegség miatt, és a következőket mondta az anyjának. Az a fehér erszény, amely a ládában van a *gruszisz*[7]-sal (GRVŚ/ŠYŚ/Š) és a pénzzel (*mámon*), az tanítónk, az Osztirlizből ('Ś/ŠṬYRLYZ)[8] való R. Smuél letétje, amelyet átadott nekem, hogy elhozzam az áruit."[9]

Megjelent előttünk Jaakov úr, Elcáfán úr fia is, és a figyelmeztetés és a Tórában található büntetések felsorolása után elmondta: ő is emlékszik, hogy Slomo Karo – legyen nyugalma az Édenben – a betegsége idején, amikor elhatalmasodott rajta a kór, a jelenlétében azt

[5] Alkalmi rabbinikus bíróság (*beit din*).
[6] Értsd: békében.
[7] Gruszisz: török pénznem. Lásd fentebb, #103, jegyzet.
[8] Talán Austerlitz.
[9] Értelemszerű fordítás; az eredetiben az idézett mondat alanya R. Smuél. (BV)

mondta az anyjának, Gintil (G'YNṬYL)[10] asszonynak: "Ez az erszény a pénzzel (*gruszisz*), amely a ládában van, az osztirlizi ('Ś/ŠṬYRLYZ) Smuél úr letétje, amelyet Budunban (BVDVN) adott át neki, hogy áruba fektesse, ezért ha az említett Smuél úr megjelenik, adjátok át neki az erszényt."

Bizonyságul, hogy mindez igaz, leírtuk, és aláírtuk, itt, Bilogradóban (BYLVGR'DV), vasárnap, a második *adár* (*adár ha-séni*) hó 28-án, az 5391. esztendőben, a világ teremtése szerint.[11] Mindezt megerősítjük, igazoljuk, és hitelesítjük.

Elénk jött továbbá az említett osztirlizi Smuél úr, és felmutatott egy írást Budun (BVDVN) szent községe adó-elöljáróitól, hogy az említett Smuél befizette a *gabilá*-t[12] a pénzből, amelyet Slomo Karóval – nyugodjék az Édenben – küldött Bilogradóba. És ez a szövege.

"Mi, alulírottak, akik a *gabila* fölé vagyunk kinevezve,[13] itt, Oven ('VBN) városában – épüljön fel Isten városa –, tanúsítjuk, hogy Smuél úrtól valóban átvettük a *gabilá*-t, abból az összegből, amelyet Slomo Karo úrral – legyen nyugalma az Édenben – küldött Bilogradóba. És ahogyan leírva áll a fent említett Slomo úr aláírását tartalmazó iraton, amely a fent említett Smuél úr kezében van, mindent megkaptunk tőle, az utolsó fillérig (...) a mai napon, hétfőn, az első *adár* hó első napján, a 391. esztendőben, a kis időszámítás szerint,[14] itt, Oven ('VBN) városában. Ez és ez. Ez és ez."[15]

És Jichak úr, Joszéf úr fia is tanúvallomást tett előttünk stb., hogy amikor Slomo úr – nyugodjék az Édenben – Budunból (BVDVN) jött, elmondta neki, hogy egy letétet[16] hoz magával az említett Smuél úrtól. Jichak Vidal (VYD'L) úr is tanúsította stb., hogy Slomo úrral – nyugodjék az Édenben – jött Budunból (BVDVN) idáig, és az elmondta neki, hogy mi az a letét, amelyet az említett Smuél úrtól hoz, hogy árut vegyen, de ágynak esett, és nem csinált semmiféle üzletet, amint az ismeretes.

Mindezt tanúsították, előttünk a *jesiva* tudósai előtt, itt, Bilogrado (BYLVGR'DV) városában – épüljön fel Isten városa stb. Mindezt megerősítjük, igazoljuk, és hitelesítjük.

(...)

• R. Jehuda b. Smuél Lirma, *Pelétat beit Jehuda* (Venecia / Venezia, 1647), no. 13.

MEGJEGYZÉS

A belgrádi rabbinikus bíróság (*beit din*) előtt számos további tanúvallomást is felvettek. R. Jehuda Lirma azt a döntést hozta, hogy a teljes összeg az Osztirliz / austerlitzi Smuél urat illeti, és Slomo családjának nem jár belőle semmi.

[10] Dzsentil / Gentile.

[11] 1631. április 2.

[12] *Gabila*: gabe(l)la, a szefárdi közösségekben, de sok helyütt az askenázi világban is, a községnek járó adó neve. Például a húsra, borra, illetve behozott árukra vetettek ki ilyet. A *gabella* a spanyol és az olasz nyelvben vámot jelent.

[13] Értsd: akik a *gabilá*-t kezeljük, akik felelősek vagyunk érte. (BV)

[14] 1631. február 3.

[15] Ti. a két tanú (a héberben: Peloni ben B. Peloni ben B; helyesen: Peloni ben Peloni stb.).

[16] Értsd: a megbízás fedezetét.

134

Jehuda ben Smuél Lirma

VITA EGY BUDAI ÉS EGY BELGRÁDI KERESKEDŐ KÖZÖTT

A XVII. század közepe

רבי יהודה ב״ר שמואל לירמה

סכסוך מסחרי בין יהודי מבודון ומבילוגראדו

מחצית המאה ה-יז

ראובן תושב בודון ושמעון תושב בילוגראד נמצאו יחד ביריד אושיק. ולראובן עסק בבילוגראד ורצה לילך לבילוגראד לראות ענייניו ועסקיו. וכן לשמעון היה לו עסק בעיר בודון מחמת עכו״ם א׳ שהיה חייב לו סך מה. ורצה שמעון לילך לעיר בודון כדי לגבות חובו. וכשנמצאו שניהם ביריד אושיק אמר שמעון לראובן בפני סוחרים עדים כשרים: למה אתה רוצה לבא לבילוגראדו לך לשלום למקום מושבך וראה אתה בענין חובי שחייבים לי, וגם אני אחזור ואלך לבילוגראדו וגם אני אראה עסקך ועניינך, כי אנשים אחים אנחנו.

וכן עשו וחזר והלך כל א׳ למקומו לשלום. והלך ראובן למקומו לבודון וראה בענין החוב של שמעון ועשה ונתפשר עם הגוי כאשר נתפשרו כל שאר היהודים בעלי חובים של העכו״ם והוא בעצמו, משום דהגוי ההוא שהיה חייב לשמעון היה חייב גם כן לשאר יאודים, וגם לראובן עצמו. וכמו שנתפשרו ופסקו כל שאר הבעלי חוב של העכו״ם. וראובן עצמו בשביל חובו כך עשה ג״כ בשביל חוב שמעון.

ועכשיו בא שמעון וטוען שהוא לא נתן לו כח ורשות אלא לגבות חובו דוקא ולא לעשות מה שיראה בעיניו להרויח לו זמן.

וראובן השיב אמריו והלא בסתם אמרת לי בפני עדים סוחרים שאראה בענין חובך ועסקך עם העכו״ם, והטוב במה שהיה נראה בעיני שהוא טוב עשיתי כשאר יאודים הב״ח, וגם אני לעצמי בשביל חובי. ושמעון השיב כי נטלת ממני קנין שנתתי לך כח ורשות שתעשה מה שיראה בעיניך.

וראובן השיב כי זאת היא מנהג הסוחרים, והלא בפני פ׳ ופ׳ אמרת לי שאראה בענין חובך וכן עשיתי, ודרך הסוחרים הוא שמאמינים זה לזה וסומכים זה על זה על דבורם הקל, ולכן גם אני על דבריך סמכתי ועשיתי עם העכו״ם כאשר עשו שאר היאודים בעלי חוב, וגם אני לעצמי.

על כל זאת יבא תשובתו הרמתה מהרה ושכרו יהא כפול מן השמים.

(...)

רבי יהודה ב״ר שמואל לירמה, שו״ת פליטת בית יהודה (ויניציאה ת״ז), סי׳ כא–כב.

Reuvén buduni (BVDVN) és Simeon bilogradi (BYLVGR'D)[1] lakos az osziki (V'Š/ŠYQ)[2] vásárban voltak. Reuvénnek üzlet(i ügye) volt Bilogradban, és Bilogradba akart menni annak elintézésére. Ugyanígy Simeonnak is üzlete volt Budun (BVDVN) városában, mert egy pogány (*akum / ovéd kokhavim u-mazzalot*)[3] bizonyos összeggel tartozott neki. És Simeon Budun (BVDVN) városába akart menni, hogy behajtsa a tartozást. Amikor mindketten az osziki vásáron voltak, Simeon azt mondta megfelelő tanúk – kereskedők – jelenlétében: "Minek akarsz Bilogradba menni? Nyugodtan menj vissza a lakóhelyedre, és intézd el azt, amivel nekem tartoznak, én pedig hazatérek Bilogradba, és elintézem a te ügyedet, elvégre testvérek vagyunk."

Így tettek, és mindketten békében hazatértek. Reuvén visszatért lakóhelyére, Budunba (BVDVN), és elintézte a Simeonnak járó tartozás ügyét, és megegyezett a nem zsidóval (*goj*), úgy, ahogyan az összes többi zsidó (*jehudim*) is eljár azzal a pogánnyal szemben, akinek tartozása van, és ő maga is, mivel az a *goj*, aki Simeonnak tartozott, más zsidóknak (*je'udim*) szintén adósa volt, magának Reuvénnek is. Megegyezett az illetővel, ahogyan a többi hitelező, akinek pogány tartozik. Reuvén ugyanúgy járt el a neki járó tartozást illetően is, mint ahogyan a Simeonnak járó tartozással.

És most jön Simeon és azt állítja, hogy (Reuvén)t nem hatalmazta fel semmi másra, hanem csupán arra, hogy behajtsa a neki járó tartozást, nem pedig hogy azt tegyen, amit jónak lát, és hogy haladékot adjon neki.[4]

Reuvén pedig azt felelte neki: "Hiszen azt mondtad nekem tanúk – (más) kereskedők – előtt, hogy járjak el a neked járó tartozás és az ügyleted dolgában a pogánnyal szemben, és én azt tettem, amit a legjobbnak véltem, ugyanazt, mint amit más zsidók (*je'udim*), akiknek tartoznak, és ugyanígy jártam el a nekem járó tartozás ügyében is." Simeon azt felelte: "Mert szerződést (*kinjan*) vettél tőlem, meghatalmazást (*koah u-resut*), hogy azt tehesd, amit jónak látsz."

Reuvén azt felelte: "Hiszen ez a szokás a kereskedők között, nemde ez és ez előtt mondtad nekem, hogy járjak el a neked járó tartozás (dolgá)ban, és én így is tettem. És a kereskedők bízni szoktak egymásban, és elegendő nekik, ha szavukat adják, ezért én is adtam a te szavadra, és a pogánnyal azt tettem, amit a többi zsidó tesz, akinek tartoznak, és a saját ügyemben ugyanígy."

Minderről adja meg gyors válaszát, és legyen kétszeres jutalma az Egektől.

(...)

• R. Jehuda b. Smuél Lirma, *Pelétat beit Jehuda* (Venecia / Venezia, 1647), nos. 21–22.

MEGJEGYZÉS

A válasz szerint R. Szimha ha-Kohén[5] "Reuvén" mellé állt; ezt a döntést mestere, R. Jehuda Lirma is jóváhagyta. R. Szimha megemlíti, hogy bizonyos R. Jiszráél[6] Belgrádban szintén döntést hozott a kérdésben.

[1] Bilograd: Mint Bilogrado, azaz Belgrád.
[2] Oszik: Eszék , a Dráva jobb partján, a Szerémségben (ma: Osijek, Horváto.).
[3] Szó szerint: "csillagokat és csillagképeket imádó"; értsd: nem zsidó / keresztény.
[4] Ti. a nem zsidó adósnak.
[5] Személyéhez lásd alább, #156.
[6] Egyébként ismeretlen.

A responsum budai és belgrádi zsidó kereskedők üzleti ügyeivel kapcsolatos. A két fél az eszéki vásárban találkozott. Mindkettejüknek függőben lévő ügye volt nem zsidó ("pogány" / *goj*) ügyfelekkel a másik városában. Megegyeztek, hogy kölcsönösen intézkednek a másik ügyében, behajtják az esedékes tartozást. Vita abból támadt, hogy a budai zsidó kereskedő – előzetes egyeztetés nélkül – haladékot adott társa nem zsidó adósának. Az ügyben megkérdezett rabbik egyöntetűen az ő javára döntöttek belgrádi társa ellenében, azaz úgy találták, hogy a kölcsönös megbízás nem volt feltételekhez kötve, ezért a budai kereskedőnek joga volt saját mérlegelése alapján megadni a kért haladékot.

Figyelmet érdemel a hivatkozás a kereskedők egymás iránti kölcsönös bizalmára. A zsidó kereskedő pénz kölcsönzéssel is foglalkozott, a különböző városokban működő kereskedők együttműködése valójában kezdetleges bank-hálózatot jelentett.

Pálmaág (*lulav / lülef*) és *etrog* árusítása a sátorosünnep előtt

135

Mose Foriat

TANÁCSOK AZ EREC JISZRÁÉLBE UTAZÓKNAK

1650

משה פוריית

הדרכה לעולים לארץ ישראל

1650

Mose Foriat / Mose ben Jiszráél Naftáli Hirsch Porges / Poerges / Präger (ca. 1610–?) Prágában született. Apja, R. Jiszráél Naftáli Hirsch (Hirs) a híres R. Jesaja Horowitz (Hurwitz)[1] családjából származik.[2] Valószínűleg magát R. Horowitzot követte, amikor Jeruzsálembe utazott. A városban mint tanító és Tóra-másoló írnok (*szófér*) kereste a kenyerét, magát írnoknak (*Schreiber*) nevezte. A jeruzsálemi askenázik követeként 1650-ben Németországban járt, és ugyanebben az évben nyomtatta ki – talán Frankfurtban – jiddis nyelvű kis könyvecskéjét is: *Darkhei Cijjon* ("Cijjon útjai")[3] (1650). Egyetlen példányban maradt fenn.[4] Kiadásunk e példány nyomán készült.

KIADÁS

• [Mose Präger], *Darkhei Cijjon* (h. n., 1650).

IRODALOM

• Moritz Steinschneider, *Catalogus librorum Hebraeorum in Bibliotheca Bodleiana* (Berolini: A. Friedlaender, 1852–1860; reprint, Berlin: Welt-Verlag, 1931; Hildesheim: Olms, 1964, 1998[2]), no. 6482 (4°).

• Arthur E. Cowley, *A Concise Catalogue of the Hebrew Printed Books in the Bodleian Library* (Oxford: Clarendon Press, 1929), p. 470.

• Kurt Wilhelm, *Wege nach Zion. Reiseberichte und Briefe aus Erez Jissrael in drei Jahrhunderten* (Berlin: Schocken Verlag, 1935), p. 41 skk. ("Ein Vademecum für Palästina-Reisende"), kül. p. 42 sk., p. 45 (német fordítás).

• Avraham Jaari [Ya'ari], *Masszáot Erec Jiszráél sel olim jehudim...* (Tel-Aviv: Gazit, 1946; Ramat-Gan: Maszada, 1977), pp. 272–276 (héber fordítás).

• Avraham Jaari [Ya'ari], *Seluhei Erec Jiszráél* (Jerusalem: Moszad ha-Rav Kuk [Kook], 1951), p. 275 sk.

• Marton Lajos, "A török kori Budán tilos volt zöld ruhát viselni: 1650-ben kiadott útikönyv a budai viszonyokról", *Budapest*, 9, no. 3 (1971), p. 46 (részlet, magyar fordítás).

[1] Személyéhez lásd fentebb, #126, Megjegyzés.

[2] Egyébként közelebbről ismeretlen.

[3] Thr. 1,4.

[4] Oxford, Bodleian Library, Opp. sm 4° 1003. David ben Abraham Oppenheim (Oppenheimer) (1664–1736) nikolsburgi rabbi híres gyűjteményéből, mint alább, #190 és #192 is. Tudvalevő, hogy Buda 1686. évi ostroma után R. Oppenheim tette a legtöbbet a fogságba esett budai zsidók kiszabadításáért. – Nyomtatott lapszámozás nincs a kötetben, de az íveket (összesen 3) és azokon belül a 2–3. lap (*daf*) első oldalát megszámozták. Őrszó minden oldalon van. A szöveget gondozta és a fordítást készítette Komoróczy Szonja Ráhel.

• Avraham Jaari [Yaʿari], "Porges, Moses ben Israel Naphtali", in: *Encyclopaedia Judaica*, XIII (Jerusalem: Keter, 1972), col. 904.
• Alexander Scheiber, "Jüdische Grabsteine in Ofen zur Türkenzeit", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 25 (1972), pp. 465–474, kül. p. 466.
• Mina Rosen, *Ha-Kehilla bi-Jerusálajim be-méa ha-seva-eszrei* (Tel-Aviv: Tel-Aviv University, 1985).
• Scheiber Sándor, "Héber és jiddis kútforrások és adatok Magyarország történetéhez", *Lymbus Művelődéstörténeti Tár*, 2 (Szeged, 1992), pp. 7–18, no. 44.

Utak Cijjonba

דרכי ציון

ספר דרכי ציון כשמו כן הוא: כי הוא יורה הדרך אשר ילך בה האדם בכל הכתוב בה לחיים: לארץ החיים: גם שאר הנהגות האדם עם קונו ועם בני ביתו: וזולתם בתורה ובעבודה: והוא דבר אשר יאמר עליו ראה זה חדש הוא: לא נמצא עדן במנו: אשר מעולם לא נראה במעט הכמות ורב האיכות: ושמתי אותו בלישנא קלילא: אשר בפומי אשכנזי מרגלא: כדי להבין ולהשכיל בו גם טף ונשים: בחורים וגם בתולות זקנים עם ישישים: ישמח הקונה ויגל הקורא: כדי שיבא לירושלם עיר הקדש בגלה ברנה ולא במורא:

אין דיזן בוך ווערט בישיידן: איינם אידרן דען רעכטן וועג אין ירושלם איין ריין צו וויזן: וויא איך אך עש האב טון רייזן: אך דיא תפלות דיא מן צו ירושלם טוט בעטן: אין דען זכות טונן איינם גוויש אלי גוטי מלאכים גיליטן: אך וויא מן טוט צו ירושלם כסדר לערנין טאג אונ׳ נחט גלייך: ארום אך רייך: אך פיל גוטי פשטים וועט איר דא ארינן גיפינדן: דז אייך אייארי הערץ וועט טון פרייאן: דרום טוט דאז שין נייא ספר אן שויאן: אונ׳ קויפט ביהענד אייאר געלט וועט אייך ניט רייאן:

שנת ציון: במשפט תפדה ושביה בצדקה.

(...)

Cijjon útjainak könyve[5] az, amit a címe mond, azaz útmutató, hogy az ember hogyan mehet el az életért az élet földjére,[6] és hogyan viselkedjék ő maga, és mindenki, aki hozzá tartozik, és háza népe, és embertársai a Tóra szerint és Isten szolgálatában. És ez az a mű, amelyre azt fogják mondani, hogy ez bizony újdonság. Nincs ebben a nemben hozzá fogható érték, mert még soha nem volt ilyesmi ilyen szűk terjedelemben és bő tartalommal. Csináltam ezt könnyű nyelven, ahogyan az askenázi ajkakon megszokott, azért, hogy okuljanak és tanuljanak belőle a kicsik és a nők, az ifjak és a fiatal leányok, az öregek és a vének. Örvendjen, aki megvásárolja, és örüljön, aki olvassa: azért, hogy eljöjjön Jeruzsálembe, a szent városba vigasságban és örömben, nem pedig félelemben.

[5] A címlap héber szövege.
[6] Ti. a Szentföldre.

Ez a könyv[7] útmutatást ad mindenkinek a helyes útról Jeruzsálembe, ahogyan én magam is végigutaztam rajta. Benne vannak az imák is, amelyeket Jeruzsálemért mond az ember, és amelyek hatására a jó angyalok segítik útját. Leírja azt is, hogy az ember Jeruzsálemben szüntelenül tanul, nappal és éjszaka egyaránt, szegények és gazdagok egyképpen. Találhattok benne sok jó magyarázatot, amelyek megörvendeztetik a szíveteket. Ezért nézzetek bele ebbe a szép új könyvbe, és vegyétek meg, nem fogjátok sajnálni érte a pénzt.

Cijjon éve: Jogosan nyomtatva, és bevétele jótékonyság.[8]

• Mose Präger, *Darkhei Cijjon* (h. n., 1650), Címlap.

(1)

הערט איר צו מאנין אונט ווייבר. דא לאשט ענק ווישן משה פרעגר דער שרייבר. דאז בוך הב איך מיט גאט הילף דער טרעכט עטלכי טאג אונט נכט. אונט זיין נאמן וואל בירַאכט: דער מיט וועד דא ויל קומן צו רעכט. דער זאל דאז בוך לייאנן מיט גוטי אכט. עז זייא בייא טאג אודר נעכט. דא איין דורך אים קיין שאדן גישיכט. אונט זיך וואל פיר זיכט וועז ער אוז זיינם לנד איין וועק ציכט. דא איין דורך קאן ער וואל טאן זיינר נשמה אונט זיך. איין שיף צו קומן קען ירושלם עיר הקדש. ווערין אין גוויש בלייטן אייטל מלאכי הקדש.

(...)

Hallgassatok ide, férfiak és nők, Mose Preger (PR°GR), az írnok most elmondja nektek, hogy ezt a könyvet Isten segítségével több nap és éjszaka alatt írtam meg, és a címét jól kigondoltam. Mindenki, aki a jó úton akar menni, nagy figyelemmel olvassa a könyvet, akár éjszaka, akár nappal, mert aki elolvassa, azt nem érheti baj, és jól felkészülve indulhat el országából. És a könyv által jót tesz az ember saját lelkével és önmagával, mert amikor megérkezik Jeruzsálembe, a szent városba, biztosan kísérni fogják a szent angyalok.

(...)

• Mose Präger, *Darkhei Cijjon* (h. n., 1650), 1. ív, p. 2a.

(2)

עש זיינן עטלכי וועג צו ציהן קען ירושלם וויא ווייטר אי"ה ווערט שטין. איין וועק איז מן ציט קען ק"ק ווינא פון דארטן פלעגין שליחות צו ציהן קען ק"ק קונטנטנאפל אך פלעגין פון ק"ק ווינא סוחרים צו ציהן ביז ק"ק אובן דאז היישט אויף טירקש בודון דא דינגט מן זיך מיט זייני זכין אויף בייא סוחרים ביז ק"ק אובן עש גישטיט ניט פיל אונ' מן מוז זיך איין פס אויז

[7] A címlap jiddis szövege, másféle betűvel (*masket*).

[8] A mondat nagyobb héber betűi adják a kiadás évszámát: "*beit*" (ב) 2 + "*táv*" (ת) 400 + "váv" (ו) 6 + "*beit*" (ב) 2 = 410, azaz 1650.

ריכטן מהקיסר יר״ה דאז גישטיט ניט פיל עש זיינן פרומי לייט צו ק״ק ווינא דיא זיך טונן במיאן אין דער זך אונ׳ זיינן בהילפיג דער צו פון ק״ק ווינא פארט מן אין שיף אויף דען וושר דז דא היישט דונויא ביז ק״ק אובן. אונ׳ צו ק״ק אובן דרך מן ניט אויז דער שיף איין רויז גין ביז מן שיקט איין רויף אין מקום נאך קצינים ראשים דא גענין דיא ראשים אונט זיינן משתדל דז מן מאג אין דער ידן גש גין. אונ׳ צו ק״ק אובן לאשט מן נאך פרעגין נאך חברותה דאז היישט איין קרוון אונ׳ דרייא לייט דינגין זיך איין וואגין מיט איין ננדר זיא קענין אירה מטלטלים גנץ וואל פארט ברענגין. דיא וועגין זיינן אובן אויף אונ׳ אויף דער זייטן וואל צו גידעקט מיט שטראנה טענגין פון רעגין וועגין מן גיט פון איין זילכן וואגן פר דרייא פאר שון צו פור ביז ק״ק בילאגראד זעקש רייכש טליר עש איז ניין טאג רייז. אונ׳ פון ק״ק בילאגראד גיט מן פון דרייא פאר שון צו פור ביז ק״ק שופוייה אך זעקש טליר. אונ׳ פון ק״ק שפויאה גיט מן פון דרייא פארשון בו פור ביז ק״ק אנדר נאפל אך זעקש טליר אונ׳ פון אנדר נאפל גיט מן צו פור ביז ק״ק קונצטנטנאפל זעקש טליר. דאז בעשט איז אז מן צו אובן דיא וענין דינגט ביז קונצטנטנאפל דען מן קאן אונטר וועגין ניט אימר צו פורן ביקומן.

(...)

פון ק״ק וינא אויז ביז ק״ק שפויאה גילטן פינף אונגרש דרייא צלמר. אך איז איין מטבע היישט שפניישי אכציג צלמר דאז איז אכציג פולנשי גראשין דיא גילטן איין רייכש טלר דען גנצין וועג אפילו צו ירושלם. ליבן טלר גילטן אונטר וועגין ניט איין זוא וואל אז צו ירושלם.

(...)

קליידר דיא מן דרף אונטר וועגין אן צו טאן זאל מן זיך קויפן צו ק״ק אובן דען דארטן זיינן זיא וואל וויל אונ זיינן גימכט וויא מן אין דער טירקייא גיט.

(...)

Jeruzsálembe több úton lehet eljutni, ahogyan azt a továbbiakban – ha az Örökkévaló akarja – megmutatjuk. Az egyik út, hogy az ember elmegy Vina (VVYN')[9] szent községébe. Onnan küldöttségek (*shlikhes*)[10] szoktak menni Kontantinopol (QVNṬNṬN'PL) szent községébe, és Vina szent községéből kereskedők szoktak menni Oven ('VBN) szent községébe, amelynek neve törökül (*ojf tirkesh*) Budun (BVDVN). Ott a kereskedőknél az ember helyet foglal magának és holmijának Oven szent községéig. Ez nem kerül sok pénzbe. A császártól – növekedjék a dicsősége – útlevelet kell kiváltani, ez sem kerül sokba. Vina szent községében vannak jámbor emberek, akik eljárnak ez ügyben, és készek a segítségre.

Vina szent községéből az ember hajóval utazik a vizen, amelyet Dunojának (DVNVY')[11] hívnak, Oven szent községéig. Oven szent községében tilos kiszállni a hajóból, míg el nem küldenek a legfőbb előkelőségekért (*kecinim rásim*)[12] arra a helyre, és akkor jönnek a vezetők (*rásim*), és közbenjárnak az ügyben, hogy bemehessen az ember a Zsidó utcába (YDN

[9] Bécs (Wien).
[10] Értsd: utazók / karaván ok.
[11] Duna.
[12] Ti. a zsidó község vezetőihez.

GŚ/Š).[13] És Oven szent községében körbekérdezősködik az ember egy társaság / csoport (*havruse*) után, amelyet úgy hívnak, hogy karaván (*karavan*), és három ember bérel magának együtt egy kocsit, és akkor a holmijuk egészen jól elfér rajta. A kocsik (*vegn*) fölül és oldalt be vannak fedve[14] szalma (*shtran*) takaróval az eső miatt.[15] Egy ilyen kocsiért három fő számára az útért Bilograd (BYL'GR'D) szent községéig hat *reykhs taler*-t fizet az ember, az út kilenc nap. És Bilograd szent községétől három fő számára a kocsiért Szofoja (Ś/ŠVPVYYH)[16] szent községéig szintén hat *taler*. És Szfoja (Ś/ŠPVYYH)[17] szent községétől három fő számára Ander Napel ('NDR N'PL)[18] szent községéig szintén hat tallért ad az ember. És Ander napeltől Konctantinopol (QVNCṬNṬN'PL) szent községéig szintén hat *taler*.

A legjobb az, ha az ember Ovenben egészen Konctantinopolig bérli a kocsit, mert útközben nem mindig lehet fuvart szerezni.

(...)

Vina szent községétől Szfoja szent községéig öt *ungarsh* ('VNGRŚ) három *tselemer*-t (CLMR)[19] ér. Van egy olyan pénzérme is, amelyet úgy hívnak, hogy spanyol nyolcvan *tselemer*, amely nyolcvan lengyel *groshen*, amely egy *reikhs taler*-t (RYYKŚ/Š ṬLR)[20] ér. Egész úton, még Jeruzsálemben is. A *liven taler* (LYBN ṬLR)[21] útközben nem ér annyit, mint Jeruzsálemben.

(...)

Ruhákat, amelyekre az embernek útközben szüksége van, Oven szent községében vegyen, mert ott jó minőségűek, és úgy készültek, ahogyan Törökországban (TYRQYY' / *Tirkiya*) viselik őket.

(...)

• Mose Präger, *Darkhei Cijjon* (h. n., 1650), 1. ív, p. 2b.

(3)

צו ק"ק אובן אודר צו קמאניץ פאדאלסקי זאל זיך איין איטלכר מאנש פאר שון קויפן איין רוט גישטריקט ווילאנה הייבל אונ' איין לנג באנווילה הנטוך דאז היישט איין טאקה אום דען קאפף צו וויקלן אונטר וועגין וויא דיא טירקן גענין נייארט וועז דיא טאקה גנץ וויייש איז דא זאל מן דריין נעהן עטלכי זיידי פעדין פרבין נייארט קיין גרין. אך זאל מן זיך קויפן איין פאר ווילנא גישטריקט הענטשיך דען מן וואנדרט דאז מיינשטן טייל בייא נכט אונט עש איז גאר קלט מענכש מאל בייא נכט. בריטלך זאל מן גאר קיינה מיט נעמן דען מן גיט ניט דרינן.

[13] Jidn gas / Judengasse. A Zsidó utca / Zsidók utcája (később Werbőczy utca) a mai Táncsics Mihály utca a budai Várhegyen.

[14] Szó szerint: "zárva".

[15] Kocsiszekérről (ekhós szekér) van szó.

[16] Szófia.

[17] Szófia.

[18] Drinápoly (Edirne).

[19] Tselemer: krajcár, szó szerint: "keresztes", "amin kereszt van" (a *Kreutz* héberül *celem*).

[20] Birodalmi tallér.

[21] "Fehér", azaz ezüst tallér.

וויבר קליידר מאג מן גינוגין מיט נעמן בפרט דזין דיא וויבר טראגין איין ליזאר איבר אלי קליידר אובן אויף וויא איך א״יה וועד הינטן שרייבן. אך זאל איין איטלכר גיווארנט זיין קיין גרין קלייד מיט זיך צו נעמין אפילו וועז גלייך איין פאדן גרין איז אין איין גנצין קלייד אוג דעשט גלייכן אין זאקין דא זאל מן עש ניט מיט נעמן דען דיא סכנה איז גרוש דעם דער וואז גרין אן האט. אך פלעגין גרינה ענדין צו זיין אן איין עטרה אויף איין טלית דאז זאל מן אך פר ריכטן. דען גרין איז יהודים פר באטן אין דער גנץ טירקייא אונ׳ צו ירושלם.

(...)

משה פוריית, דרכי ציון (1650), עמוד השער; גליון א, דף ב, א; גליון א, דף ב, ב; גליון א, דף ג, ב.

Oven (ʾVBN) szent községében vagy Kamenic Podolszkiban (QMʾNYC PʾDʾLSQY)[22] minden férfi vegyen magának egy kötött veres gyapjú kendőt és egy hosszú pamut kendőt, amelyet úgy hívnak, hogy *take* (ṬʾQH), hogy útközben a feje köré tekerje, ahogyan a törökök is szokták. Hogyha ez a *take* teljesen fehér, bele kell varrni egy pár színes selyemszálat, csak ne zöldet. Az ember vegyen még magának egy pár gyapjú kötött kesztyűt, mert legtöbbször éjszaka utazunk, és éjszaka néha igen hideg szokott lenni. Lábbelit / szandált (*britlekh*) egyáltalán nem kell vinni, mert azt nem hordja az ember. Női ruhát vigyen magával mindenki jó sokat, és különösen azok a nők, akik minden ruhájuk fölött köpenyt viselnek, amint azt később majd – ha az Örökkévaló akarja – leírom. És mindenkit figyelmeztetni kell arra, hogy semmilyen zöld ruhát ne vigyen magával, még olyant sem, amelyben akár csak egyetlen zöld szál van az egész ruhában vagy zokniban, ilyent ne vigyen magával az ember, mert nagy veszélyben van az, aki bármi zöldet visel. Szokott zöld díszítés lenni az imakendő homlokrészén, ezt ki kell javítani, mert a zöld a zsidók számára tilos egész Törökországban és Jeruzsálemben.

(...)

• Mose Präger, *Darkhei Cijjon* (h. n., 1650), 1. ív, p. 3b.

MEGJEGYZÉS

Kamenic Podilszki említése nem azt jelenti, hogy a Bécsből vagy Budáról Palesztinába tartó zsidók Podólia felé vették volna az utat: a magyarországi zsidók számára közel háromszáz évvel később (1941 nyarán) gyászossá vált helység a XVII. században nyilván az ukrajnai zsidó településekről útnak induló zarándokok és alijjázók egyik gyülekező / kiinduló pontja volt.

[22] Ma: Kamenic Podilszki (Nyugat-Ukrajna).

136

Daniél Esztrosza

A SZOMBAT-HATÁR SZABÁLYAI BUDÁN

A XVII. század közepe

רבי דניאל אישטרוזא

תיקון ערוב חצירות בבודון

מחצית המאה ה-יז

R. Daniél Esztrosza (Estrosa / Esztroza / Istrosa / Istrumsa) (1582 k.–1653), akitől az alábbi forrás való, Szalonikiben született. R. Mordekhaj Kalaj (1556–1647)[1] tanítványa volt. Mint a *Jahja* nevű szaloniki portugál község *jesiva*-fője igen nagy hírnevet szerzett magának az egész Oszmán birodalomban. Egyik tanítványa, a történetíró David Conforte (1617–1690)[2] könyvében[3] sokszor emlegette dicsérőleg mesterét. R. Esztrosza Szalonikiben hunyt el, járvány során (5414. *tisri* 25 / 1653. október 18).

R. Esztrosza könyve, a *Magén gibborim* ("Hősök pajzsa") (Szaloniki, 1754), responsumokat foglal magában. Új értelmezéseit (*hiddus / novellae*), talmudi fejtegetéseit (*pilpul*) és a *Tur*-hoz[4] fűzött megjegyzéseit kortársai a saját munkáikban is idézték nyomtatásban. R. Slomo ibn Haszon[5] *Beit Slomo* ("Salamon / Slomo háza") című responsum-gyűjteményének (Szaloniki, 1720) végén számos döntvény szerepel tőle is.

A következő négy szövegrészlet (#136–139) R. Daniél Esztrosza *Magén gibborim* ("Hősök pajzsa") című könyvéből való.

KIADÁS

• R. Daniél Esztrosza, *Magén gibborim* (Szaloniki: Jeuda Kalaj & Mordekhaj Nahman, 514 / 1754; reprint, Brooklyn, 1991).

IRODALOM

• Jichak S. Emmanuel, *Maccevot Szalonika*, I (Jerusalem: Makhon Ben-Cvi, 1963), pp. 313–314, no. 717.
• Ed., "Estrosa, Daniel", in: *Encyclopaedia Judaica*, VI (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 919–920.

[1] Szaloniki rabbi volt. Írott művei egy tűzvészben (1625) elégtek. Gyakran említik a kortársai, és fiatalon elhunyt fivére, R. Barukh Kalaj is, könyvében: *SuT Mekor Barukh* (Izmir, 1659). Személyéhez lásd David Conforte, *Kore ha-dorot*, ed. David Cassel (Berlin: A. Asher & Co., 706 / 1846), p. 45a; Jichak S. Emmanuel, *Maccevot Szalonika*, I (Jerusalem: Makhon Ben-Cvi, 1963), p. 296 sk., no. 682; Simon Marcus, "Kalai, Mordecai", in: *Encyclopaedia Judaica*, V (Jerusalem: Keter, 1972), col. 701.

[2] Személyéhez lásd Moshe Hacham Zobel, "Conforte, David", in: *Encyclopaedia Judaica*, V (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 891–893.

[3] *Kore ha-dorot* (Venecia / Venezia, 1746); ed. David Cassel (Berlin: A. Asher & Co., 706 / 1846).

[4] Lásd fentebb, #47, jegyzet.

[5] Személyéhez lásd fentebb, #129.

(...) וכיון שיש גוים שדרים במבוי זה עם ישראל צריכים היהודים להבדיל רשותם בין ישראל לגוים כדי שיוכלו הישראלים לערב יחד ויועיל עירובים.
(...)
ויתר על כן שאם בעיר גדולה של חכמים ושל סופרים שהיו בה גאוני עולם נשא ונתן הרב, ואמר דלא חיישינן ללעז הראשונים, כ"ש וק"ו לעיר בודון שאעפ"י שהיו בה רבנים לא הגיעו לחצי כבודם של גאוני קושטא, ובזה לכו"ע אין כאן לעז. (...) הכלל העולה דבהא סלקינן ובהא נחתינן שחל על עדת בני ישראל היושבים בעיר בודון ועטרותיהם בראשיהם החכמים השלמים השמים נפשם בחיים, לקיים ולאשר דברי החכם השלם הדיין המצויין שלוחא דרחמנא כמה"ר דוד סג"ל נר"ו ולתקן אותם מבואות על הדרך שאמר להם לתקן. (...) ואם לא יעשו התיקונים הנז' כמו שתיקן להם החכם השלם הדיין המצויין נר"ו, הרי כל מי שמכניס ומוציא דרך אותם מבואות בלתי מתוקנים התיקונים הנז' הרי הם נכשלים באסור שבת והיא שבות דרבנן שעוברים אלאו דלא תסור, וכבר מילתא אמורה שהם פורצים גדרן של חכמים ופורץ גדר כו' ח"ו. אמנם מובטחני בהם שכבר תיקנו וגדרו פרצותיהם.
ויהא שלמא רבא על ישראל ועל רבנן.

רבי דניאל אישטרוזא, שו"ת מגן גבורים (שאלוניקי תקי"ד), סי' ב.

(...) És azért, mert ebben a sikátorban[6] a zsidók (*Jiszráél*) mellett nem zsidók (*gojim*) is laknak, a zsidók kötelesek elválasztani tulajdonukat a nem zsidók (tulajdoná)tól, hogy a zsidóknak módjuk legyen együtt megcsinálniuk a szombat-határukat (*éruv*).
(...)
Ezenfelül, ha a tudósok (*hákhám*) és írnokok (*szófér*) nagy városában[7] a rabbi úgy ítélte meg: nem kell arra gyanakodni, hogy ez a régiek rágalma, még inkább (ez az igazság) – könnyebb esetek alapján (*kal va-homer*) – Budun (BVDVN) városára, mert hiszen ott (is) voltak rabbik, még ha a felét sem érik el a kustai (QVŚ/ŠṬ') *gáon*-ok tekintélyének; mindenki tudja, hogy ebben nincs semmi rágalom. (...) Az erre vonatkozó szabály, ha a dolgot alaposan megfontoljuk, a Budun (BVDVN) városában lakó zsidók (*benei Jiszráél*) közösségét érinti, és mindenekelőtt a fejükön lévő koronáikat,[8] a kiváló tudósokat, akik lelküket teszik az életükre,[9] hogy teljesítsék és megfogadják a kiváló tudós *dajján*, a Könyörületes követe (*sluha de rahmána*), tiszteletre méltó tanítónk, R. David Szegal[10] – őrizze és áldja meg őt a Könyörületes – szavait, avégett, hogy intézkedjenek azok felől a bejáratok felől oly módon, ahogyan ő rendelte el nekik. (...) És ha nem tesznek úgy, ahogyan a kiváló tudós *dajján* – őrizze és áldja meg őt a Könyörületes – említett rendeletei kívánják, akkor mindenki, aki azokban a szabályozás (*tikkun*)[11] nélküli sikátorokban bevisz vagy kivisz valamit, megszegi a szombati

[6] Ti. Budán, a Zsidók utcájában.
[7] Ti. Kusta / Konstantinápoly / Isztambul városban.
[8] Értsd: büszkeségeikre.
[9] Értsd: egész életükben azon vannak.
[10] Szafed (Cfat) követe, David Szegal, aki Budát is meglátogatta, *éruv*-rendeletet hozott, nehogy megszegjék a szombati parancsolatot. David Szegalt, aki a XVII. században Törökország európai területein következőként járt, más forrásból nem ismerjük. Lásd Avraham Jaari [Ya'ari], *Seluhei Erec Jiszráél* (Jerusalem: Moszad ha-Rav Kuk [Kook], 1951), pp. 105–116, 411 sk.
[11] Ti. halákhikus szabályozás.

tilalmat, azaz a rabbijainktól származó említett szigorító rendeletet a szombati munkatilalom megtartására nézve. És már szó volt erről az ügyről, hogy mi vonatkozik azokra, akik a tudósok által (emelt) kerítést áttörik: "És aki áttöri a kerítést" stb.[12] – Isten ne adja. Bár meg vagyok győződve arról, hogy már meghozták a szükséges intézkedéseket, és kijavították a kerítés repedéseit.

És legyen nagy üdvözlet Izráelnek és rabbijainak.

• R. Daniél Esztrosza, *Magén gibborim* (Szaloniki: Jeuda Kalaj & Mordekhaj Nahman, 514 / 1754; reprint, Brooklyn, 1991), no. 2.

MEGJEGYZÉS

Magának az ügynek, amelyre a kérdés vonatkozik, a responsum-gyűjtemény mutatója adja rövid összefoglalását.

מבוי גדול ישר הבא מלמטה למעלה, ויש באמצע המבוי כמין כיפה גדולה כעין צורת הפתח. והמבוי שלמעלה מן הכיפה יוצא למקום רחב יותר מעשר אמות. וסמוך לכיפה מן הצד יש מבוי אחר שישראל וגוים דרים שם.

רבי דניאל אישטרוזא, שו"ת מגן גבורים (שאלוניקי תקי"ד), במפתח.

Van egy széles és egyenes sikátor, amely lentről felfelé vezet, és a sikátor közepén egy nagy, bejárat-szerű boltív (áll).[13] A sikátornak a boltív feletti szakasza egy tíz könyök (*amma*) szélességű térre vezet. A boltív közelében oldalról található egy másik sikátor, amelyben nem zsidók (*goj*) és zsidók laknak.

• R. Daniél Esztrosza, *Magén gibborim* (Szaloniki: Jeuda Kalaj & Mordekhaj Nahman, 514 / 1754; reprint, Brooklyn, 1991), Mutató.

A vegyesen lakott utcában a rituális előírások betartása bizonyos nehézségekbe ütközött. A responsum külön említi azokat a tilalmakat, amelyek szombaton a szállítást szabályozzák.[14] Olyan utcában, amelyben nem zsidók is laknak, nem lehet szombat-határt (*éruv*) tenni.

A halákhikus kérdés megtárgyalása mellett a responsum szemléletes leírást ad a budai Zsidók utcájának egyik pontjáról. Alighanem ugyanazt a boltívet említi R. Efrajim ha-Kohén egyik responsuma is.[15] Figyelmet érdemel az az utalás, hogy a Zsidók utcájából nyíló sikátorban vegyesen laknak zsidók és nem zsidók: a budai zsidónegyed nem volt gettó. A szaloniki rabbi nem sokra tartja a budai rabbik tekintélyét, legalábbis a konstantinápolyi rabbikéhoz képest.

A szöveg nagyobb része arámi nyelvű.

[12] Folytatása a Bibliában: "(...) azt kígyó marja meg." Qoh. 10,8.

[13] Fekete Lajos, *Budapest a törökkorban* (Szendy Károly, szerk., Budapest története, 3) (Budapest: Egyetemi Nyomda, 1944), p. 169, 53a jegyzet. – A leírás építészeti rekonstrukciójához lásd Frojimovics Kinga, Komoróczy Géza, Pusztai [Bányai] Viktória és Strbik Andrea, *A zsidó Budapest*, szerk. Komoróczy Géza (A város arcai / Hungaria Judaica, 7) (Budapest: Városháza – MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995), I, p. 47 sk. (Dezső Tamás vázlatával).

[14] Ehhez lásd R. Joszéf Karo, *Sulhan arukh*: "Orah hajjim", nos. 345–347.

[15] Lásd alább, #170.

137

Daniél Esztrosza

ÖRÖKSÉGGEL KAPCSOLATOS KÉRDÉS BUDÁN

A XVII. század közepe

רבי דניאל אישטרוזא

שאלה מבודון בענין ירושה

מחצית המאה ה-יז

נשאלתי מק״ק בודון: הר׳ מאיר ב״ר יוסף נתן מתנה חצי ביתו לשתי בנותיו רחל ושרה להיות בידם וביד באי כוחם ויורשיה אחריה לעדות ולראיה שנתן חצי הבית במתנה גמורה מעכשיו לשתי בנותיו הנ״ל ובאי כוחם. ובאם ח״ו שתעדר א׳ מהם אזי יהא מעכשיו המתנה הנ״ל לאחותה שתהיה בחיים, באופן שלעולם יהיה חצי הבית הנז׳ ליוצאי חלצי מאשתו הראשונה מ׳ נחמה תנצב״ה. ואם ח״ו יעדרו שתיהן, אם יהיה להם ז״ק אזי אותה המתנה הנ״ל יהיה נתון לזרעם. ואם ח״ו יעדרו בלי ז״ק אזי לא יהיה חצי הבית הנז׳ לבעליהן כלל, רק תחזור המתנה ליורשי׳ אחרי׳ הראויים לירש מדין תורה. ואף בחיי בנותי הנז״ל לא יהיה לבעליהן שום יפוי כח כלל לא בפירותיהן ולא בפירות פירותיהן כי אם לבנותי הנז׳ וזרע זרעיהון לעולם לדורי דורות. ע״כ סגנון השטר מתנה.

עכשיו מקרוב עמדה רחל ומכרה חלקה מחצי הבית לגיסו כ״ר אברהם ועשתה לו שטר מכירה והחלטה כדת. בכן קמו בני רחל הנ״ל ומערערים על המכירה של אמם באמרם כי לנו שייך חלק המתנה אחרי שלנו משפט הירושה אחרי מות אמנו כמשמעות השטר מתנה אין כח בידה למכור כלום ורוצים לבטל המקח.

תשובה

ראיתי השאלה ומה שכתבו עליה רבני אשכנז ה״י, בתחלה הגאון כמה״ר מן נר״ו שהבין מלשון השטר שיורשי האחיות קודמים לאחותה. ולדבריו מה שכתוב בשטר ״ואם ח״ו תעדר א׳ מהן אזי יהא מעכשיו המתנה הנז׳ לאחותה שתהיה בחיים וכו׳״ צריך לפרש דדוקא כשתעדר א׳ מהן בלי זרע שאם יש לה זרע זרעה קודם לפי סברתו. וכבר השיג עליו הגאון מהר״ר יודא בן הה״ר יצחק המכונה זעלקל מזיא אשכנזי חתן מהר״ר יואל בעל בית חדש ז״ל בזה. ולע״ד צדק בכל השגותיו, דלא מצאנו ידינו ורגלינו בהבנת שטר המתנה לפי פירוש מהר״ר מן נר״ו דמכל דברי השטר שהביאו הרבנים הנז׳ נר׳ שהשתי אחיות קודמות כל א׳ מהן לזרען אלא שאם מתו שתיהן אזי תפול המתנה לזרען וזה מבואר.

רבי דניאל אישטרוזא, שו״ת מגן גבורים (שאלוניקי תקי״ד), סי׳ נח.

Megkérdeztek Budun (BVDVN) szent községéből.

Méir úr, Joszéf úr fia a fél házát két leányának, Ráhelnak és Sárának ajándékozta, hogy birtokolják, és az örökösei legyenek, ők és az ő örököseik. Ezt (a szerződést) bizonyítékként és tanúságként adta, hogy mostantól fogva a ház felét véglegesen ajándékba adta fent említett két leányának és az általuk jogosultaknak. "Ha – Isten ne adja – valamelyikük idő előtt elhunyna, akkor mostantól fogva a fent említett ajándék legyen az életben maradó nővéré. Ily módon az említett ház fele legyen első felesége, Neháma asszony – lelke legyen bekötve az élők kötelékébe[1] – gyermekeié és annak gyermekeié mindörökre. Ha – Isten ne adja – mindketten idő előtt halnak meg, és vannak utódaik, akkor az említett ajándék fele legyen az övék. Ha azonban – Isten ne adja – élő utód nélkül halnak meg, akkor az említett ház fele semmiképpen ne legyen a férjeiké, hanem szálljon vissza az ajándék más, a Tóra törvénye szerint való örököseimre. Még fent említett leányaim életében se legyen a férjük felhatalmazva a haszonélvezetre, hanem kizárólag említett leányaim örökölhessék, nemzedékről nemzedékre." Eddig tart az ajándékozási irat (*setar mattána*) hivatalos szövege (*szignon*).

Nemrég azonban Ráhel a ház feléből az őt illető részt eladta sógorának, a tiszteletre méltó Avraham úrnak. Erről eladási szerződést (*setar mekhira*) is készített, az előírás szerint. Erre a fent említett Ráhel fiai megtámadták ezt a szerződést, mert azt mondták: "Az ajándék egy része minket illet, mivel az örökösödés törvénye szerint anyánk halála után mi örököljük, minthogy az ajándékozási szerződésben az áll, hogy nem adhat el semmit." És meg akarják semmisíteni az adásvételt.

Válasz.

Olvastam a kérdést, és mindazt, amit Askenáz rabbijai – őrizze őket az Örökkévaló – írtak ezzel kapcsolatban. Először a *gáon* – tiszteletre méltó tanítónk, R. Man (MN)[2] – oltalmazza és áldja meg őt a Könyörületes – kérdését; ő a szerződést úgy értette, hogy a leányok örökösei megelőzik a másik nővért. Szerinte a szerződésnek azt a részét, hogy: "Ha – Isten ne adja – valamelyikük idő előtt elhunyna, akkor mostantól fogva az említett ajándék legyen az életben lévő nővéré stb.", úgy kell értelmezni, hogy csak akkor, ha valamelyikük idő előtt hal meg, utód nélkül. De ha van, akkor az ő magyarázata szerint ez az utód megelőzi.[3] Ezt (a rendelkezést) azonban már értelmezte a *gáon*, tanítónk, R. Júda, R. Jichak, másik nevén Zelkl Mazia Askenázi (Z'LQL MZY' 'Š/ŠKNZY) úr[4] fia, aki tanítónk, R. Joél úr,[5] a *Bajit hadas* szerzőjének – emléke legyen áldott – a veje. Szerény tudásom szerint teljes mértékben igaza van az értelmezésében, és az ajándékozási szerződésnek tanítónk, R. Man úr – őrizze és áldja meg őt a Könyörületes – által (adott) magyarázatával tévedésbe kerültünk, ugyanis[6] az irat (*setar*) alapján, amelyet az említett rabbik felhoztak, úgy látszik, hogy a két leánynak, mind-

[1] I. Sam. 25,29.

[2] R. Man (Menahém) Mendel ben Avraham Krochmal, a *Cemah cedek* szerzője, Joél Szirkesz (a BAH) tanítványa. Lásd alább, #140.

[3] Ti. a nővért (az öröklésben).

[4] Júda ben Jichak Zelkel Mazia Askenázi a szöveg szerint R. Joél Szirkesz, a *Bajit hadas* ("Új ház") szerzőjének tanítványa volt, erre nézve azonban nincs más forrásunk. – Vö. Elijah J. Schochet, *Rabbi Joel Sirkes: His Life, Works and Times* (Jerusalem – New York: Feldheim Publishers, 1971), p. 17. (SchmHI)

[5] R. Joél Szirkesz.

[6] A következő formula arámiul.

kettejüknek, előjoga van az utódaikkal szemben, és csak mindkettejük halála után száll az ajándék az utódaikra,[7] és ez ki van fejtve.

• R. Daniél Esztrosza, *Magén gibborim* (Szaloniki: Jeuda Kalaj & Mordekhaj Nahman, 514 / 1754; reprint, Brooklyn, 1991), no. 58.

MEGJEGYZÉS

A bonyolult budai örökösödési ügyben azt kellett eldönteni, hogy az apa (bizonyos Méir úr) ajándékozási szerződéssel két leányának – "Ráhel" és "Sára" – átadott ingatlana (egy ház) fölött a kedvezményezettek szabadon rendelkezhetnek-e. Az ügy abból keletkezett, hogy "Ráhel", az egyik kedvezményezett, a tulajdonrészét eladta a sógorának, és fiai megtámadták az ügyletet. Az "askenázi rabbik", akik közül a responsum csak egyet nevez meg (R. Man / Menahém Krochmal, Morvaország),[8] "Ráhel" mellett döntöttek, de az eredeti irat alapján R. Daniél Esztrosza szaloniki rabbi más döntést hozott, csatlakozva az egyik askenázi rabbi (R. Júda, R. Jichak Zelkel Mazia Askenázi fia) – nyilván kisebbségi, esetleg más, hasonló ügy kapcsán kifejtett – véleményéhez. Magyarázata szerint minthogy az ajándékozási szerződés határozottan kikötötte, hogy az ingatlant csakis az adományozó leányai, illetve azok leszármazottai örökölhetik, és még a kedvezményezettek férjei sem: "Ráhel" nem adhatja el a tulajdonrészét, az halála után majd fiait illeti. Az ajándékozási szerződés, mellesleg, talán explicit módon nem tiltotta meg az eladást, és "Ráhel", illetve az "askenázi rabbik" ezért tartották az ügyletet megengedhetőnek.

A két leány, "Ráhel" és "Sára" a szöveg egy utalásából ítélve, Méir úr első házasságából születtek: az ajándékozással apjuk valószínűleg örökségüket váltotta ki.

Figyelemre méltó, hogy az Oszmán birodalom egyik legtekintélyesebb rabbija – udvarias formában bár – felülbírálta több, ugyancsak tekintélyes "askenázi" rabbi döntését.

[7] Ti. a gyermekeké, illetve a további leszármazottaké.

[8] Lásd alább, #140, Bevezetés.

138

Daniél Esztrosza

EGY BUDAI VÉGRENDELET ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

1647

רבי דניאל אישטרוזא

צוואה מאובין ודיון עליה

1647

בהיות שהאלמנה מ׳ לאה בת ר׳ מאיר ז״ל שלחה אחרינו שנבא אליה אנחנו ח״מ שרצתה לצוות בפנינו מחמת מיתה. ובכן נתוועדנו למבוקשתה ובאנו אצלה ומצאנוה כד מוטלת על ערש דוי ודקדקנו אם דעתה מיושבת עליה ומצאנוה וראינוה בדעתה, והשיבה לנו על הן הן ועל לאו לאו ככל אשה הבריאה וההולכת בשוק.

ואלו הן הדברים שצוותה בפנינו ח״מ מחמת מיתתה וצוותה לנו לכתוב כל דבריה בכל לשון של זכות ובאופן המועיל, ואף צוותה לנו להחתים ולתת בידי אפוטרופוס׳ שרציתי ומניתי דהיינו כ״ר צבי ב״ר משה ז״ל וכ״ר משה ב״ר משה ז״ל, כ״ר יעקב ב״ר חיים ב״ר דוד הכהן ז״ל,להיות בידם וביד באי כחם וביד זרע זרעם אחריהם עד סוף כל הדורות לזכות ולעדות ולראיה מאושרים ומקוימים מעכשיו ומהיום דלא למהדר בה מן יומא דנן ולעלם לא למהדר ולהחליף אפוטרופוסים אחרים ולא למהדר מכל הצוואות מכלל ופרט שצוותה לאה הנז׳.

שיתנו האפוטרופסים הנז׳ מכל נכסיה שיש תחת השמים הן מעות מזומנים הן קרקעות הן מטלטלין הן כסף הן שוה כסף הן ראוי הן מוחזק הן הנשארות הן מכל שהפה יכול לדבר והלב לחשוב מכל וכל. לא יתנו האפוטרופסים הנז׳ ליורשי הראויין לירש מדאורייתא רק ה׳ זהובים, הן היורשים שהם בכאן והן היורשים שיבואו מד׳ רוחות העולם אחרי מיתתי, לא יירשו יותר מחמשה זהובים, ובזה קיימתי ירושה דאורייתא. והנכסים הנז׳ הנשארים יהיו נמסרים ביד האפוטרופסים הנז׳ ובידי זרע זרעם אחריהם להוציא מן הכח אל הפועל לרצון נפשי, דהיינו אפוטרו׳ הנז׳ ימכרו את נכסי דהיינו את ביתי אשר אני דר בתוכה בחיים חיותי ואת חצי בית שיש לי בשותפות עם בת אחותי.

וג׳ מקומות של ב״ה, א׳ בבית הכנסת הישנה של אנשים וא׳ ב״ה של נשים ואלו שני מקומות הם שלי כמבואר בשטר שבידי. ואחרי משך זמן היו הגבאין של צדקה מפה תופסין באלו המקומות הנז׳ מחמת החוב שהיה חייב הח״ר ישי ז״ל סך מה לצדקה וחזרתי ופדיתי לי אלו שני המקומות הנז׳ מהגבאין בסך ששים זהובים מעות מזומנים. ועוד יש לי מקום אחר מושב בב״ה החדשה של אנשים.

וכן ימכרו האפוטרופסים הנז׳ המטלטלין שלי הן כסף הן שוה כסף הן כל אשר לי. ואחר שיהיה הכל דמי המכירה מוכן ומזומן בידיהם של אפוטרופסים הנז׳ יקחו שני מאות טאליר

של כסף ויתעסקו וישתדלו בהם להלוות לערלים או לישמעאלים על משכונות כדי להרוויח ולמשא פירות.

ואז יהיו אלו השני מאות טליר הנז׳ קרן קיימת בידי האופוטר׳ ובידי זרע זרעם אחריהם כנ״ל. והריוח והפירות שיבואו מכל שנה ושנה מב׳ מאות טליר הנז׳ ישלחו האפוטרו׳ הנז׳ חצי ריוח לת״ת של ירושלים וחצי ריוח השני לק״ק שלוניקי ג״כ לת״ת אשר בה.

וזה יהיה חק ולא יעבור.

אמנם באופן זה הקדישה הריוח והפירות לק״ק הנז׳ כדי שיעשו שם עת וקבע מידי יום ויום ללמוד בשביל מחמת נשמתה תנצב״ה תמידין כסדרן ומוספין כהלכתן.

עוד ציותה שיתנו לגיורת שלה מרת רבקה עשרים זהובים ולניזול בת ר׳ אברהם פארדו י׳ זהובים ולבני כ״ר יעקב ז״ל י׳ זהוב׳. עוד צוותה הס״ת שלה בב״ה דפרי [דפה (!)] והפליאיך וזוג רימונים יהיה קדש לצדקה גדולה דפה. ונוסף על זאת שישכרו סופר מובהק שיתקן הס״ת כראוי לקראות בציבור הכל מנכסי.

ועוד צוותה אותן המשכונות שלי שהייתי ממשכן אצל כ״ר צבי ב״ר משה הן כסף וזהב או שוה כסף וזהב הכל מכרתי לכ״ר צבי הנז׳ ולבאי כחו לחלוטין ולצמיתות.

ולא נשאר משלי אצל כ״ר צבי הנז׳ לא מהמשכונות ולא מדמיהם אפילו שוה פרוטה, כי הכל נתפרעתי ונשתלמתי. וכן אין לי משכונות ולא פקדונות אצל אפוטרופס׳ הנז׳ ולא אצל פאיירלי בת כ״ר יעקב מחוט ועד שרוך נעל.

עוד צוותה איך מרת אסתר בת אחותו נתנה לפקדון לפאיירלי הנז׳ ארגז א׳ עם מטלטלין שבה, ואחרי מיתת אסתר הנז׳ לקחו ראשי הק״ק דפה הארגז עם מה שבתוכה ונתנו לי לפקדון, וכתבו ורשמו א׳ וא׳ הכל בכתב אחת כל מה שהיה בארגז הנז׳, ואותו כתב שמו לתוך ארגז של הק״ק. אמנם תופס ואוחז הארגז עם מה שבתוכה בעד החובות שחייבת לי אסתר הנז׳ מה שפרעתי בשבילה. על קצת חובות שיש לי ראיה ועדות ע״י כתבים, ועל קצת יש לי ראיה מראשי ק״ק שהיו ממונין באותו זמן שהם יעידון יגידון למי פרעתי בשבילה וסך מה שפרעתי.

זאת ועוד אחרת חייב לי בנה של אסתר הנז׳ חלקו מהוצאות בנין החומה שעשיתי שנת התי״ז לפ״ק חומה שיש לנו בין בתינו בשותפות ובין ביתו של בני כ״ר יצחק בכמהר״ר יאודה זלה״ה.

וכן חייבים לי ג״כ בני כ״ר יצחק הנז׳ חלקם מבנין אותה חומה הנז׳. ועוד יש לי משכון מאסתר הנז׳ ארבע שלוייד טובים עם חוטי זהב וא׳ בייס טאפיס בדופיטילי עם אטראיס תמצאו בין הכתבין שלי הסך שחייב לי על אלו המשכונות , יפדה המשכונות ויקח את שלו.

עוד צוותה שהאפוטרו׳ הנז׳ וזרע זרעם אחריהם כנ״ל לעולם יהיו נאמנים לומר בלי אלה ושבועה על הרוחים ועל הפירות שיבואו מהקרן הנז׳ נגד מקבלי המתנות הנז׳ כך וכך עלתה לנו רוחים ופירות מדי שנה בשנה, כי אין העתים שוה במשא ובמתן, רק האפוטרו׳ יעשו את שלהם עד שכחם וידם מגעת ואלהים יהיה בעזרם. ואם ח״ו יכלה קרנא מב׳ מאות טאליר הנז׳ ע״י אונס מאיזה סיבות בלתי טהור לא יעלה ולא יבא, אזי מחוייבים האפוטרופסים שיהיו באותו זמן להביא עדותן וראייתן לפני ראשי הק״ק שיהיו באותו זמן. ואם יראו שאונסם אונס ואז אונס פטור רחמנא ואיפטרו מקרן וריוח הנז׳, כי מניתי אלו אפוטור׳ וזרע

זרעם אחריהם כנ"ל להיות הטובות הבאה מידם לחלקי צדקה כנז', ולא מניתי שיבאו חלילה ע"י זה להפסד ולהיזק ולצעקה.

(...)

רבי דניאל אישטרוזא, שו"ת מגן גבורים (שאלוניקי תקי"ד), סי' סא.

Egy özvegyasszony, Léa asszony, aki Méir úr – emléke legyen áldott – leánya, értünk küldött, az alulírottakért, hogy menjünk el hozzá, mert előttünk kíván végrendelkezni a halála előtt. Ezért kérésére összejöttünk, és elmentünk hozzá. Őt már a betegágyon találtuk. Megvizsgáltuk, hogy ép-e a tudata, és megállapítottuk, hogy tudatánál van: igenre igennel, nemre nemmel felelt, mint bármely egészséges asszony, aki a piacon jár-kel.

Az alulírottak előtt (Léa asszony) a következőket rendelte halála esetére – meghagyta azt is, hogy szavait a lehető legkedvezőbb és leginkább célravezető módon írjuk le. Azt is meghagyta, hogy írassuk alá, és adjuk át az általa kijelölt gondnokoknak (*apotroposz*), a tiszteletre méltó Cvi úrnak, Mose úr – emléke legyen áldott – fiának, és a tiszteletre méltó Mose úrnak, Mose úr – emléke legyen áldott – fiának, valamint a tiszteletre méltó Jaakov úrnak, Hajjim ben David ha-Kohén – emléke legyen áldott – fiának, hogy ez a rendelkezésükre és az általuk jogosultak rendelkezésére álljon, valamint utódaik utódainak rendelkezésére, a nemzedékek végéig, mint jogcím, tanúsítvány és igazolás. Mindezt mostantól, a mai naptól fogva soha többé visszavonni nem lehet, mint ahogyan a gondnokok személyét illetően sem lehet változtatni: az említett Léa végrendeletén nem lehet változtatni sem részben, sem egészben.

Hogy az említett gondnokok (Léa) minden vagyonából, amije csak van az ég alatt, legyen az készpénz, ingatlan vagy ingóság, pénz vagy aminek pénz értéke van, legyen az a birtoka vagy olyasmi, amivel tartoznak neki, mindabból, amit száj megnevezhet, és amire szív gondolhat: az említett gondnokok ne adjanak a Tóra szerinti örökösöknek a halálom után csak 5 aranyat, legyenek akár az ittlévő örököseim, akár pedig a világ 4 égtájáról[1] később jelentkezők. Ne örököljenek többet öt aranynál, és ezzel eleget tettem a tórai birtok (*jerussa de-orajta*) (parancsának).[2] Az említett vagyon maradékát vegyék át az említett gondnokok és az ő utódaik utódai, hogy akaratomat megvalósítsák, azaz az említett gondnokok adják el vagyonomat, azaz a házat, amelyben életem során laktam, és annak a háznak a felét, amelyet nővérem leányával közösen bírunk.

És ami a 3 ülőhely(et illeti) a gyülekezet házában: az egyik a Régi gyülekezeti házban (*beit ha-keneszet ha-jesána*) van, a férfiak (rész)ében, a másik pedig a nők gyülekezeti házában (*beit ha-keneszet sel nasim*).[3] Ez a két hely az enyém, amint ezt a kezemben lévő irat igazolja. Idővel az itteni Kegyesség (gyakorlása egylet) tisztviselői lefoglalták az említett helyeket, mert a tanult (*havér*) Jisáj úr – emléke legyen áldott – bizonyos összeggel tartozott a jótékonyságra, de én ezt kifizettem, és az említett helyeket hatvan aranyon kiváltottam a tisztviselőktől. Egy további ülőhelyem is van az Új zsinagógában (*beit ha-keneszet he-hadása*), a férfiak (rész)ében.[4]

[1] Szó szerint: "a világ 4 szele".

[2] A jelképes kötelesrész, a megváltás díja. Ex. 34,19 sk. stb.

[3] Értsd: a zsinagóga nők számára fenntartott része / női imaterem (*ezrat nasim*).

[4] A budai zsinagógákkal kapcsolatban lásd fentebb, #116 és alább, #167, illetve #184, jegyzet.

Ugyanígy adják el az említett gondnokok az ingatlanaimat, mindent, amim csak van. Ha mindent eladtak, és a vételár az említett gondnokoknál van: vegyenek kétszáz ezüst tallért, és próbálják kölcsönadni a körülmetéletleneknek[5] vagy a *jismáélim*-nek[6] zálog ellenében, hogy gyarapodjon.[7]

Az említett kétszáz tallér legyen alapítványként (*keren kajjemet*) az említett gondnokok, és utódaik, és utódaik utódai gondozásában, amint fent említve van. A kétszáz tallér hasznának és hozamának felét az említett gondnokok évről évre küldjék el a jeruzsálemi Talmud-Tora számára, a másik felét pedig a szaloniki (ś/ŠLVNYQY) szent község Talmud-Torájának.

És ez törvény legyen, és ne szegje meg senki!"

Ezen a módon a hasznot és a hozamot (Léa) az említett községeknek szentelte, hogy a lelkéért – lelke legyen bekötve az élők kötelékébe – állandóvá tegyék a tanulást, olyanná, mint a mindennapi áldozat (*tamid*), annak rendje-módja szerint, és a *muszáf*-áldozat, az előírás (*halákha*) szerint.[8]

Azt is meghagyta, hogy a zsidó hitre tért (*gijjoret*) Rivka asszonynak, aki nála volt,[9] húsz aranyat, és Nizolnak (NYZVL),[10] Avraham Pardo úr leányának 10 aranyat, és a tiszteletre méltó Jaakov úr – emléke legyen áldott – fiainak 10 aranyat adjanak. Azt is meghagyta, hogy az ő Tóra-tekercsét a gyülekezet házában és a függönyt, valamint egy pár gránátalma- (dísz)t (*rimmon*)[11] áldozzanak az itteni jócselekedetekre. Ezeken felül fizessenek meg egy hozzáértő írnokot (*szófér*), aki kijavítja a megrongálódott Tóra-tekercset, hogy a közösségben (*cibbur*) olvashassák.[12] És mindezt a vagyonomból.

Meghagyta még ezt is: mindazok a dolgok, amelyeket a tiszteletre méltó Cvi úrnál, Mose úr fiánál elzálogosítottam, legyen az ezüst vagy arany, vagy bármi, ami ezzel egyenértékű: azokat eladtam az említett tiszteletre méltó Cvi úrnak, (és) mindaz teljes egészében őt és örököseit illeti.

Az említett tiszteletre méltó Cvi úrnál semmi olyan nem maradt, ami engem illet, sem a zálogból, sem az árukból, egyetlen garas sem, mert mindennel elszámoltam. Tehát sem zálogom, sem egyéb letétem nem maradt az említett gondnokoknál, sem Fajerlinél (P'YYRLY),[13] a tiszteletre méltó Jaakov úr leányánál, a fonaltól a sarukötőig.[14]

Arról is rendelkezett, hogy Esztér asszony, nővérének leánya, letétbe helyezett az említett Fajerlinél egy ládát zálogként, benne különböző ingóságokkal, és az említett Esztér halála után a helybeli szent község vezetői átvették a ládát és tartalmát, és letétbe helyezték nálam, és listát készítettek az említett ládában található dolgokról, s ezt a szent község ládá-

[5] Ti. a kereszténynek.

[6] Ti. a muszlim törököknek.

[7] Értsd: kamatozzék.

[8] Értsd: nagy rendszerességgel.

[9] Ti. mint szolgálója.

[10] Nizol: talán Nicol / Nikol.

[11] Rimmon (többes számban: *rimmonim*): a Tóra-tekercs két rúdjára helyezett gránátalma alakú dísz, gyakran ezüstből stb. Az askenázi világban szokásos.

[12] Ti. rituális használatra csak az a Tóra-tekercs alkalmas, amelyben nincs szöveghiba stb.

[13] A nevet említi, magyarországi vonatkozás nélkül, R. Szimha ha-Kohén a *Széfer semot* (Venecia / Venezia, 1657) lapjain, p. 95a.

[14] Gen. 14,23. – Értsd: minden.

jában helyezték el. A láda és tartalma nálam van, annak a tartozásnak a fejében, amit az említett Esztér helyett fizettem ki. Arról a kis tartozásról, amim volt, írásban foglalt bizonyítékaim vannak, és arról, amivel a községnek tartoztam, a szent község akkori vezetői tanúsíthatják és megmondhatják, hogy kinek és milyen összeget fizettem érte.[15]

Ezenkívül az említett Esztér fia is tartozik nekem a reá eső részével azoknak a kiadásoknak, amelyeket a 407. esztendőben, a kis időszámítás szerint,[16] közös házunk és a tiszteletre méltó Jichak úr, tanítónk, a tiszteletre méltó R. Júda úr – emléke legyen élő az eljövendő világban – fiainak háza közötti fal építésére fordítottam.

Ugyanígy tartoznak nekem az említett tiszteletre méltó Jichak úr fiai is az említett fal építéséből őket illető résszel. Továbbá az említett Esztértől zálogként (*maskon*) nálam van négy szép, arannyal áttört kendő (ś/šLVYYD)[17] és egy arannyal hímzett szőnyeg; a papírjaim között megtaláljátok, hogy milyen összeggel tartozik nekem ezekért a zálogtárgyakért. Váltsa ki a zálogokat, és vigye el, ami az övé.

Azt is meghagyta, hogy az említett gondnokokban és utódaik utódaiban, mint fent említve van, bízzanak meg, azok eskü nélkül számolhassanak be az adomány említett kedvezményezettjeinek az említett alapítvány hasznáról és hozamáról: ennyi és ennyi volt az éves haszon; mert a forgalom időről időre változik. Kizárólag a gondnokok dolga legyen ez, amíg erejük és az Örökkévaló segítsége ezt lehetővé teszi. És ha – Isten ne adja – valamilyen kényszerűség folytán csökkenne az említett 2 száz tallérnyi alaptőke, akkor a mindenkori gondnokok kötelesek bizonyítani ezt a szent község mindenkori vezetői előtt. Ha bebizonyosodik, hogy ez (olyan) kényszerhelyzetben történt, amely alól a Könyörületes (*rahmana*) felmentést ad: mentsék fel őket az említett tőke és kamat (felelőssége)[18] alól, mert a gondnokok és utódaik utódainak megbízatása, mint fent említve van, a jótékonyság elosztására vonatkozik, és semmiképpen nem akarom, hogy emiatt veszteség, és kár, és sérelem érje őket.

(...)

• R. Daniél Esztrosza, *Magén gibborim* (Szaloniki: Jeuda Kalaj & Mordekhaj Nahman, 514 / 1754; reprint, Brooklyn, 1991), no. 61.

MEGJEGYZÉS

A szöveg a továbbiakban idézi a halálos betegek végrendeletének szokásos záradékát. Végül pedig a következőket írja.

(...) כל הנז' קבלתי עלי בקנין אגב סודר מעדים ח"מ להיות הצואה זו מאושרת ומקויימת במסמרים לא ימוט לעולם בשום טענה שבעולם. והעושה נעשה ביום א' ה' ימים לחודש אדר הת"ז לפ"ק פה עיר אובין. כתבנו וחתמנו. הכל שריר וקיים.

רבי דניאל אישטרוזא, שו"ת מגן גבורים (שאלוניקי תקי"ד), סי' סא.

[15] Ti. a nővére leányáért.
[16] 1647.
[17] Sál.
[18] Amellyel az alaptőke és a jövedelem fenntartásáért tartoznak.

(...) Mindent, ami említve van, elfogadtam magamra nézve, az alulírott tanúk megerősítésével, (tehát azt), hogy ez a végrendelet érvényes, megáll, és semmilyen indokkal meg nem változtatható. Történt mindez vasárnap, *adár* hó 5-én, a 407. esztendőben, a kis időszámítás szerint,[19] itt, Oven ('VBN) városában. Leírtuk, és aláírtuk. Mindezt megerősítjük, és hitelesítjük.

• R. Daniél Esztrosza, *Magén gibborim* (Szaloniki: Jeuda Kalaj & Mordekhaj Nahman, 514 / 1754; reprint, Brooklyn, 1991), no. 61.

A továbbiakban vita támadt az örökösök között a végrendeletet illetően. Döntésében R. Daniél Esztrosza engedélyezte, hogy a végrendelet hatályba lépjen, úgy, ahogyan van, és leszögezte, hogy további pereskedésnek helye nincs.

A végrendelet tartalmi tekintetben értékes adalékokkal szolgál egy tehetős budai asszony vagyonáról és gondolkodásmódjáról. "Léa" ügygondnokokat kér fel a szent község tagjai közül végrendeletének végrehajtására. Ingatlan vagyonát az a ház jelentette, amelyben lakott, és nővére házának felét. Elképzelhető, hogy az utóbbi a két nővér közös öröksége volt. A házakon bizonyos – értéknövelő – építkezéseket is végzett. Vagyontárgynak számított továbbá három ülőhely két budai zsinagógában: egy női és egy-egy férfi hely, amelyeknek közvetett módon a pénzbeli értékét is megnevezte. Valószínű, hogy életében főként kölcsön- és zálogügyletekkel foglalkozott. Ingó vagyona jelentős összegre rúgott. Természetes örököseire csupán a köteles részt hagyta. A többi kedvezményezett, köztük egy betért nő, feltehetően a szolgája és üzleti vagy házi személyzete volt. Már életében adományozott egy függönyt és más díszeket a budai zsinagógának. Most intézkedett, hogy hivatásos írnokkal javíttassák ki a zsinagóga Tóra-tekercsét. Pénzzé tett vagyonának legnagyobb részét kegyes célokra hagyta: meghagyta, hogy az összeget, amely a vagyon értékesítéséből befolyik, alapítványként kezeljék, adják ki kamatra nem zsidóknak, és jövedelméből fele–fele arányban a jeruzsálemi, illetve szaloniki Talmud-Torát támogassák.

[19] 1647. február 10.

139

Daniél Esztrosza

SZIMHA BEN GÉRSON HA-KOHÉN ELJEGYZÉSI SZERZŐDÉSE BUDÁN

1642–1645

רבי דניאל אישטרוזא

שטר שידוכין של רבי שמחה הכהן בעיר בודון

1645–1642

IRODALOM

• Büchler Sándor, *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1901), p. 515 sk., s. v. Eljegyzés; p. 518, s. v. Örökösödés (a héber szöveg részletei).

(1)

(...) נוסח שטר השידוכין.

שומר הברית יתן שם ושארית לאלה דברי הברית אשר נכרתו ונדברו והתנו בין שני הצדדין, דהיינו בין הח״ר שמחה הכהן ובין הגביר הר׳ אברהם מצד בתו.

פ׳ ראשית הדבר הר׳ שמחה ישא בס״ט את הנערה פ׳ בת ר׳ אברהם לו לאשה כדת משה וישראל כו׳, והר׳ אברהם יכניס לנדן בתו עם בן זוגה הנז׳ קודם החופה סך פ׳ מעות מזומנים וסך פ׳ מזהב וסך פ׳ מכסף וסך פ׳ מבגדים ומלבושים כו׳, ואין כח ורשות להר׳ אברהם להעדיף או לחסר מכל סככי הקצובים ולא להרבות ולהוסיף מסך א׳ לסך א׳ כו׳.

עוד מחוייב הר׳ אברהם לתת להזיווג מטה מוצעת כו׳. והחתונה תהיה בס״ט לר״ח חשון הבע״ל משנת ת״ה לפ״ק או מתי שירצו שני הצדדים הנז׳ תוך משך זמן הנז׳. והוצאות סעודות החתונה מוטלת על הר׳ אברהם ולפי כבודו. עוד קבל הר׳ אברהם הנז׳ לתת להזוג הנז׳ אכילה שתיה על שולחנו ודירה בתוך ביתו משך זמן חמשה שנים רצופים מהחופה ואילך ולפי כבודו. והכתובה תהיה העיקר והתוספת הכל בכלל סך כך וכך. ומחמת העידור והחזרה יתקנו בשטר כתוב וחתום בעדים כשרים קודם החופה שמשמעותו יהא עד ז״ק משני צדדים כמנהג עיר בודון כו׳. ובסוף השטר התנאים כתוב וז״ל: כל זאת הותנו בתנאי גמור כתחז״ל.

עוד קבלו שני צדדים הנז׳ עליהם בחוב גמור ומוחלט ובהלואה גמורה ולא בדרך קנס, כי אין דנין דיני קנסות בבבל, שאם ח״ו שיעבור אחד אפילו על מקצת הא דלעיל וכ״ש על כולו, אזי יהא חייב צד העובר לצד המקיים סך ת״ק גסים של כסף בחוב גמור כנז׳.

וכדי לחזק הדבר עשו הב' צדדים הנז' שטרי חובות בסך הנז' ובערבים מספיקים, וכל א' מסר את שטרו זה לזה כמנהג פה בודון. וכך אמרו לנו ח"מ הב' צדדים הנז' שטר תנאים אלו כתבוהו.

(...)

וקנינו מן הר' שמחה הנז' ומן הר' אברהם הנז' ומן כל חד לחודיה ככל מאי דמפורש לעיל ק"ג א"ס. והווה ביום ד' כ"ד לחודש מנחם אב שנת ת"ב לפ"ק פה עיר בודון יע"א כתבנו וחתמנו. והכל שריר ובריר וקיים.

פ' עד. פ' עד.

(...)

רבי דניאל אישטרוזא, שו"ת מגן גבורים (שאלוניקי תקי"ד), סי' עג.

(...) Az eljegyzési szerződés (*setar ha-siddukhin*) szövege.

A szövetség őrzője[1] tegye jelentőssé és maradandóvá a szavait ennek a szerződésnek, amely a két fél, mégpedig a tanult (*havér*) Szimha ha-Kohén úr és – a leánya részéről – Avraham úr között létrejött.

Első szakasza a megállapodásnak. A tanult (*havér*) Szimha úr feleségül veszi – jó jelben (*be-sziman tov*) – Avraham úr leányát Mózes és Izráel törvénye (*dat*) szerint stb. Avraham úr a leánya hozományaként az említett házastárssal még a házassági szertartás (*huppa*) előtt bizonyos készpénzt, bizonyos mennyiségű aranyat, ezüstöt, bizonyos ruhákat és bizonyos öltözékeket stb. ad, és Avraham úrnak nincs joga arra, hogy a megszabott összeghez hozzátegyen vagy elvegyen belőle, vagy hogy az egyik mennyiségből a másikhoz tegyen át stb.

Továbbá Avraham úr köteles a nászhoz egy megvetett ágyat adni stb. Az esküvő – jó jelben – a következő[2] *hesván* hó első napján lesz, a 405. esztendőben – hozzon reánk jót –, a kis időszámítás szerint,[3] vagy pedig amikor az említett szerződő felek akarják, az említett időn belül. Az esküvő költségeit Avraham úr állja, zsebének megfelelően. Azt is elvállalta az említett Avraham úr, hogy gondoskodik az említett házastársak részére ellátásról a saját asztalánál, és lakásról (a saját) házában, öt éven át, a házassági szertartástól kezdődően, a tehetsége szerint. És a házasságlevél (*ketubba*) fő rész(e) és a kiegészítés összesen ennyi és ennyi. Az elhalálozás és visszaadás esetére pedig készítsenek még a házassági szertartás előtt írásbeli szerződést, amelyet megfelelő tanúk írnak alá, az arra vonatkozó kikötéssel, hogy ha bármelyikük élő utód nélkül hunyna el, (annak megfelelően), ahogyan az Budunban (BVDVN) szokás stb. A feltételekről szóló írás végén ezek a szavak állnak: Mindenben megállapodtak, teljes egyezségre jutottak, bölcseink – emlékük legyen áldott – rendelete szerint.

Az említett két fél azt is magára vállalta teljes és végleges felelősséggel, és nem bírságként (*kenasz*), mert külföldön[4] nem ítélünk meg büntető bírságot,[5] hogy ha – Isten ne adja – az

[1] Ti. az Örökkévaló.
[2] Értsd: legközelebbi. (BV)
[3] 1644. október 31.
[4] Szó szerint: "Bábelben"; értsd: a "fogság"-ban / diaszporában.
[5] bT Bava kamma 84b.

egyik fél megszegi a fentieket, akár részben, akár pedig, és még inkább, ha egészben, akkor az, aki megszegte a szerződést, köteles a másik félnek 500 ezüst *grosz*-t fizetni, mint említve van.

És hogy megerősítsék a dolgot, az említett 2 fél adósságleveleket írt az említett összegről, megfelelő kezesek mellett, és átadták ezt az írást egymásnak az itteni – buduni – szokás szerint. És nekünk, alulírottaknak az említett 2 fél azt mondta: "Foglaljátok írásba az e kikötéseket tartalmazó szerződést."

(...)

Az említett Szimha úr szerződése (*kinjan*), és az említett Avraham úr szerződése, mindenkitől külön-külön, amint az fentebb ki van fejtve, hatályos szerződés, érvényes jogcím. Kelt a 402. esztendőben, a kis időszámítás szerint, szerdán, *áv* hó 24-én[6], itt, Budun (BVDVN) városában – épüljön fel Isten városa. Leírtuk, és aláírtuk.[7] Mindezt megerősítjük, igazoljuk, és hitelesítjük.

Peloni, tanú. Peloni, tanú.

(...)

• R. Daniél Esztrosza, *Magén gibborim* (Szaloniki: Jeuda Kalaj & Mordekhaj Nahman, 514 / 1754; reprint, Brooklyn, 1991), no. 73.

(2)

(...) ועתה שאל השואל, כי שמחה החתן בא בחדש חשון ותבע מהר' אברהם חמיו שיעשה לו הנישואין בזמנו הכתוב וחתום בשטר התנאים, כי אינו מן הראוי שיהא שרוי בלא אשה שכבר יש לו יותר מכ"ב שנים. ואברהם חמיו השיב לו שעדיין אינו מוכן שלא השלים לעשות המלבושים בסיבה כי זה שתי שנים שהיו ימי הזעם של מגפה ב"מ אשר ע"כ לא היה יכולת בידו להשלים המלבושים ואנוס הוא.

והחתן השיב לו שזה אינו, שהמלבושים שהיה לו לעשות היה יכול לעשותם בתוך ד' חדשים, והלא בשנה הראשונה שלא היה שעת זעם היה יכול לעשותם, ועוד כי אפילו באלו השתי שנים שהיו ימי הזעם לא היה אלא בימי הקיץ ולא בימי החורף, וא"כ בימי החורף היה יכול לעשותן. זאת ועוד כי העושי המלאכה זאת של המלבושים כבר נשארו בעיר והוא גם כן והיה יכול ליתן להם לעשות מלאכתן, ומה גם כי עדיין יכול לתקן כל זאת לתת להרבה עושי המלאכה וליתן להם שכירות יותר.

ועוד אמר אברהם הנז' כי גם נכסי הנדונייא אינן מוכנים בידו, ולכך אין לו יכולת להנשא את בתו בזמן הקצוב בתנאים.

ושמחה החתן השיב לו אחר שזמן הנשואין הוא עכשיו ראה לעשות היכולת בידך כי איש עשיר אתה ועשה לי נשואי. והתרה בו שמחה לפני כמה עדים איך הסיבה שאינן נעשין הנשואין לזמן הקצוב בינינו הוא אברהם חמי, כי אני הנני מוכן ומזומן להנשא עם בתו בזמני והוא אינו רוצה. ולהיות שהוא גברא אלמא אין יכולת בידי לכוף אותו.

[6] 1642. augusztus 22.

[7] A szokásos formula.

ואחר ד' חדשים שלח אברהם הנז' לשמחה חתנו הנז' לומר לו שכבר הוא מוכן לעשות הנשואין. והשיב לו שמחה הנז' גם אני הנני מוכן אך אמנם אחר שכבר הוא עבר הזמן הקצוב בינינו תהיה לחודש חשון אשר על כן הוא מחוייב ליתן לי עוד ת"ק גסים כאשר נתחייב בשטר התנאים.

ואברהם חמיו משיב לו שלאו משום שלא עשה הנישואין בזמנו הוא מחוייב בת"ק גסים, שמנהג העיר הוא שאף שעוברים ואינן עושין הנישואין לזמן הכתוב בתנאים לאו משום הכי משלמין הקנס הכתוב בשטר.

ושמחה הנז' השיב לו כי מה לו למנהג אחר שהוא נתחייב בכך וכל תנאי שבממון קיים.

(...)

רבי דניאל אישטרוזא, שו"ת מגן גבורים (שאלוניקי תקי"ד), סי' עג.

(...) És most az, aki a kérdést feltette, azt kérdezi, hogy Szimha, a vőlegény, *hesván* havában[8] jött, és követelte Avraham úrtól, az apósától, hogy rendezze meg az esküvőt a megállapodás szerinti időpontban, mert nem való, hogy asszony nélkül legyen, hiszen már elmúlt 22 éves. Avraham, az apósa, azt felelte neki, hogy még nem kész, mert még nem készült el az öltözékekkel, rajta kívül álló okból, mert két éve járvány volt, és a járvány nyomán zavar támadt. Ezért nem tudott elkészülni az öltözékekkel, és nem tud mit tenni, kényszerűség vitte erre.

De a vőlegény azt felelte, hogy ez nem így van, mert a ruhákat, amelyekről (Avrahamnak) gondoskodnia kellett, négy hónap alatt elkészíthette volna, hiszen az első évben, amikor (még) nem volt zavar, elkészíthette volna őket, és még abban a két évben is, amikor zavar volt, az csak nyáron volt, és télen nem,[9] ezért télen elkészíthette volna őket. Mi több, azok, akik az öltözékek készítését végzik, már bennmaradtak a városban, és ő maga is, és megbízhatta volna őket a munkával, mint ahogyan most is elintézhetné mindezt azzal, hogy több embert bíz meg, és többet fizet érte.

Azt is mondta még az említett Avraham, hogy a hozományhoz szükséges vagyon sem áll még a rendelkezésére, ezért nem tudja a leányát a megállapodás szerinti időpontban férjhez adni.

Szimha, a vőlegény, azt felelte:

"Mivel az esküvő ideje elérkezett, lásd, rajtad múlik minden, hiszen gazdag ember vagy, tegyél engem házasemberré."

És Szimha figyelmeztette őt néhány tanú előtt: "Az esküvő megszabott időpontban való elmaradásának oka Avraham, az apósom; nos, én kész vagyok, hogy feleségül vegyem a leányát, de ő nem akarja. És mivel ő erős úr, én nem tudom őt kényszeríteni."

4 hónap elteltével az említett Avraham úr az említett Szimhához, a vejéhez[10] küldött, hogy már készen áll az esküvő megrendezésére. Az említett Szimha azt felelte:

"Nos, én készen állok, de mivel már a megszabott idő – *hesván* hava – eltelt, ezért ő még tartozik nekem 500 *grosz*-szal, ahogyan a feltételeket tartalmazó szerződésben kötelezte magát."

[8] 1644. november (*hesván* 1: október 31).

[9] Ti. a járvány nyáron hevesebb volt, mint télen.

[10] Ti. a vőlegény jogi értelemben már férj.

Esküvői baldachin (*huppa / hüpe*)

Avraham, az apósa azt feleli neki, hogy nem abban az esetben kell a 500 *grosz*-t megfizetnie, ha késik az esküvővel, mert a városban az a szokás (*minhág*), (hogy nem fizetnek bánatpénzt), még abban az esetben sem, ha nem tartják be a szerződésben megszabott időpontot: nem ezért kell a szerződésben megszabott büntetést megfizetnie.

Az említett Szimha azt felelte, mit érdekli őt a szokás azok után, hogy ő kötelezettséget vállalt, és mindaz, ami a pénzzel kapcsolatos, érvényben van.

(...)

• R. Daniél Esztrosza, *Magén gibborim* (Szaloniki: Jeuda Kalaj & Mordekhaj Nahman, 514 / 1754; reprint, Brooklyn, 1991), no. 73.

MEGJEGYZÉS

Az ismert budai rabbi, Szimha / Efrajim ben Gérson ha-Kohén,[11] a *Széfer semot* szerzőjének házasságáról van szó. Az ügy nagy indulatokat kavart. Tekintélyes rabbihoz fordultak döntésért. A döntnök (*poszék*), R. Daniél Esztrosza úgy vélte, hogy a kérdést maga a vőlegény írta, R. Szimha, "a kiváló tudós". Szimha ha-Kohén fiatalemberként – alig volt több 20–21 évesnél – meg akart nősülni, és 1642 nyarán, augusztus vége felé – abban az időben még csak a "tanult" (*havér*) címet viselte – Budán eljegyezte bizonyos Avraham ben Hizkijja leányát. Az esküvő időpontját 405. *hesván* havára (1644. október 31) tűzték ki. A szerződésben[12] rögzítették a menyasszony nem csekély hozományát. Az após továbbá vállalta az esküvő költségeit, és azt, hogy az ifjú párt az esküvő után öt éven át eltartja a saját házában.[13] Após és vőlegény egyaránt kötelezték magukat arra, hogy az esküvő esetleges meghiúsulása esetén a hibás fél 500 *grosz* bánatpénzt fizet a másik-

[11] Személyéhez lásd alább, #156.

[12] Formálisan: eljegyzési szerződés.

[13] Szokás, hogy a fiatal férjet, aki folytatni akarja tanulmányait, akár éveken át is az apósa tartja el.

nak. Telt-múlt az idő, eltelt a több mint két év, elmúlt a szerződésben kikötött időpont, és Avraham nem rendezte meg leánya és Szimha számára az esküvőt. Szimha kérdőre vonta őt, de Avraham arra hivatkozott, hogy az előző években Budán járvány volt, és anyagi helyzete nem engedte meg, hogy megtegye az előkészületeket, többek között hogy megcsináltassa az esküvői ruhákat. Ekkor Szimha követelni kezdte Avrahamtól a bánatpénzt, amely megítélése szerint járt neki. Avraham nem akarta, hogy rabbinikus bíróság (*beit din*) elé álljanak (és Szimha felbontsa a házassági szerződést). A rabbinikus bíróság (*beit din*) tárgyalására a vőlegény anyagi követelése tárgyában került sor. Avraham arra hivatkozott, hogy Budán a késedelem ilyen esetekben nem jóvátehetetlen mulasztás, és ezért nem köteles megfizetni Szimhának a kikötött összeget. Megjelent a bíróság előtt Avraham veje is, Mose ben Jóna, és kezességet vállalt a szóban forgó összegért. Szimha azonban időközben feleségül vett egy másik nőt, így a házasság, közelebbről, az eljegyzés, amelyet Avraham leányával kötött, tárgytalanná vált. A bánatpénz ügyében fordultak Esztrosza rabbihoz.

A válaszban a rabbi elutasítja a kölcsönös követeléseket, és mindkét felet felmenti a bánatpénz fizetése alól. Szimhának csak abban az esetben járna apósától az 500 *grosz* bánatpénz, ha első jegyesét venné feleségül.

ורגלים לדבר שעיר בודון יע"א הם אשכנזים ונמשכים אחר סברת בעלי התוספות והרא"ש.

רבי דניאל אישטרוזא, שו"ת מגן גבורים (שאלוניקי תקי"ד), סי' עג.

A dolognak az az alapja, hogy Budun (BVDVN) városa – épüljön fel Isten városa – askenázik, és (ezért) ők a toszafisták és a Ros[14] értelmezése szerint határoznak.

• R. Daniél Esztrosza, *Magén gibborim* (Szaloniki: Jeuda Kalaj & Mordekhaj Nahman, 514 / 1754; reprint, Brooklyn, 1991), no. 73.

R. Szimha időközben elhagyta a várost. Másfél évtized múlva a budai község meghívására mint rabbi visszatért, de csak rövid időre.[15]

A járvány, amelyet a szöveg említ, az 1643. évre esett. Az adat arra utal, hogy elterjedt Budán is.

A semmisség(i irat) (*iddur*) szövege a Budán szokásos.[16]

[14] Lásd fentebb, #93, jegyzet.
[15] Lásd alább, #156, Bevezetés.
[16] Lásd más szövegekben is, például fentebb, #100 és #110, és alább, #144 és #187.

140

Menahém Mendel Krochmal

TANÚVALLOMÁSOK HÁZASSÁGI AKADÁLY FELOLDÁSÁVAL KAPCSOLATOSAN

1648/49

רבי מנחם מנדל קרוכמל

גביית עדות להתרת עגונה

1648/49

R. Menahém Mendel ben Avraham Krochmal / R. Man (1600 k.–1661) Krakkóban született. R. Joél Szirkesznél (a Bah)[1] tanult. 1630-tól kezdődően tagja volt a "Négy ország tanácsá"-nak (*Vaad arba aracot*).[2] 1636-ban a morvaországi Kremzírben[3] lett rabbi, majd Prossnitzban,[4] illetve Nikolsburgban.[5] 1650-ben Morvaország országos rabbijává nevezték ki, ezt a címet haláláig viselte. A bécsi, majd prossnitzi R. Gérson ben Jichak Askenázi a veje volt.[6] Nevéhez számos rendelet (*takkána*) fűződik, igen aktiv részt vállalt a gyülekezetek életének szervezésében. Responsumainak gyűjteménye, a *Cemah cedek* ("Igaz sarj"), amelyet fia, R. Arjé Júda Löb Krochmal adott ki, különösen sokat foglalkozik a harmincéves háború (1618–1648) következményeként előállt helyzetekkel.

KIADÁS

• R. Menahém Mendel Krochmal, *Cemah cedek* (Amszterdam, 1675).

IRODALOM

• Meir Lamed, "Krochmal, Menahem Mendel bar Abraham", in: *Encyclopaedia Judaica*, X (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 1268–1269.

גופא דעובדא הכי הוה. בעל האשה הזאת מרת הענדל היה נקרא רבי זלמן מק"ק אויסטרליץ והיה רגיל לסחור בארץ הגר בעיירות הסמוכות לכפר כגון העיר גאליץ ועיר האליטש. והיה ניכר באלו העיירות לבני העיר כי היה רגיל בהם מאד. ויהי היום עבר דרך ק"ק גודינג והלך לעיר האליטש שרחוק מק"ק גודינג דרך פרסה אחת ודעתו היה לחזור אחר איזה ימים ולא חזר. וחקרו אחריו כמה ימים וחדשים ולא נודע דבר עד אחר זמן מה מצאוהו. וזהו אשר העידו עליו בק"ק גודינג.

(...)

[1] Lásd fentebb, #113.
[2] A lengyelországi rabbik országos szervezete.
[3] Kremsier / Kromeriz, ma: Kroměříž, Cseho.
[4] Prostejov, Cseho.
[5] Mikulov, Cseho.
[6] Lásd alább, #157.

[העדות החמישית]

שוב ביום ה׳ י״ט טבת ת״י לפ״ק העיד כמר שלמה בן יודא כ״ץ בפני בית דין בתורת עדות באם לא יגיד ונשא עונו. וזה לשונו בלשון אשכנז: איך האב פון בעל שלשים זין שרייבר גיהערט דז דער רצחן דען מאן האט דן גיוועזין צו גאליץ דז ער האט מודה גיוועזין אוף דער ערשטי עינוי דז ער האט י״ב רציחות גיטאן, י״א גוים און די צוועלפטי רציחה האט ער און דער בושפסקי פון קאפשין גיטאן. העתקה מלשון אשכנז ללשון קודש: שמעתי מן הסופר של בעלי שלשים שהרצחן שדנו אותו בגאליץ הודה בעינוי ראשונה שעשה י״ב רציחות. י״א היו גוים והי״ב עשה הוא והבושפסקי מקאפשין.

[העדות השישית]

שוב העיד כמר משה בן יעקב ביום הנ״ל בפני ב״ד בתורת עדות בעונש אם לא יגיד ונשא עונו. וז״ל בל״א: איך האב גיהערט פון יערגיל ער איז בייא דער עינוי גיוועזין, האט ער גיזאגט ער האט י״א רציחות גטאן אונ די צוועלפטי רציחה איז איין יהודי גיוועזין. ער אונ דער בושפסקי זיינן פון גאליץ גנגין אונ דער יהודי איז גאנגין פין האליטש.

העתקה מלשון אשכנז ללשון קודש: שמעתי מן היערגל שהיה אצל העינוי בעיר גאליץ כשדנו לרצחן והגיד שעשה י״ב רציחות, והי״ב היה יהודי אחד. הוא והבושפסקי הלכו מן גאליץ והיהודי הלך מן האליטש.

(...)

רבי מנחם מנדל קרוכמל, שו״ת צמח צדק (אמסטרדם תל״ה), סי׳ מה.

Az eset lényege a következő. Ennek a Hendl (HᶜNDL) úrnőnek a férje, akit R. Zalmannak hívtak, és aki Osztirliz (’ś/ŠṬYRLYZ)[7] szent községéből való volt, rendszeresen kereskedést folytatott Hágár (HGR) földjén a Galic (G’LYC)[8] városa és Halits (H’LYṬŚ/Š) városa körüli kisvárosokban. E helyek lakossága jól ismerte őt, mert igen gyakran járt ott. Egy napon Goding (GVDYNG) szent községen át ment Halics városába, amely Goding szent községtől egy mérföldnyi (*parsza*) távolságra fekszik, és néhány nap múlva akart visszatérni, de nem tért vissza. Néhány hónapig kutattak utána, de nem tudtak meg róla semmit, mígnem idővel rátaláltak. Ezt tanúsították felőle a godingi szent községben.

(...)[9]

[Ötödik tanúvallomás]

Csütörtökön, *tévét* havának 19. napján, 410. a kis időszámítás szerint,[10] Slomo úr (*mar*), Júda Kac[11] úr fia a bíróság (*beit din*) előtt a tanúskodás törvénye szerint a következőt mondta, azzal, hogy ha nem (az igazat) mondja, a bűn őt terheli,[12] ezekkel a szavakkal, Askenáz nyel-

[7] Austerlitz.
[8] Ma: Szakolca / Skalica (Szlovákia).
[9] A továbbiakban hét tanúvallomás szerepel.
[10] 1649. december 24.
[11] Kac (Katz): *kohén cedek*.
[12] Lev. 5,1.

vén.[13] "Hallottam a harmincad[14] urától, az írnoktól (*shrayber*), hogy a gyilkos, akit Galicban (G'LYC) elítéltek, az első kínvallatásnál (*inuy*) bevallotta, hogy 12 gyilkosságot követett el, 11 nem zsidót (*goj*) (ölt meg), és a tizenkettedik gyilkosságot ő maga és a kofsini (Q'PŚ/ŠYN)[15] *buspaszki* (BVŚ/ŠPSQY) követték el." Fordítás Askenáz nyelvéről a szent nyelvre.[16] "Hallottam a harmincad urának írnokától (*szófér*), hogy a gyilkos, akit Galicban (G'LYC) elítéltek, az első kínvallatásnál bevallotta, hogy 12 gyilkosságot követett el. 11 *goj* volt, és a 12.-et ő maga és a kufsini *buspaszki* követték el."

[Hatodik tanúvallomás]

A bíróság előtt ismét tanúvallomást tett Mose úr, Jaakov fia, a fent említett napon, a tanúskodás törvénye szerint, annak terhe mellett, hogy ha nem (az igazat) mondja, a bűn őt terheli. És ezek a szavai, Askenáz nyelvén. "Hallottam Jergltől (Y'RGYL), aki ott volt a kínvallatásnál, hogy azt mondta, hogy 11 gyilkosságot követett el, és a tizenkettedik egy zsidó (*jehudi*) volt. Ő és a *buspaszki* Galicból mentek oda, a zsidó pedig Halicsból." Fordítás Askenáz nyelvéről a szent nyelvre. "Hallottam Hjergltől, aki ott volt a kínvallatáson Galic városában, amikor elítélték a gyilkost, és azt mondta, hogy 12 gyilkosságot követett el, és a 12. egy zsidó volt. Ő és a *buspaszki* Galicból mentek oda, a zsidó pedig Halicsból."

(...)

• R. Menahém Mendel Krochmal, *Cemah cedek* (Amszterdam, 1675), no. 45.

= Kohn Sámuel, *Héber kutforrások* (1881), p. 114, no. XXIV.

MEGJEGYZÉS

A válasz szerint több rabbi – a prágai R. Aharon Simeon,[17] a prossnitzi R. Gérson Askenázi[18] – megengedte az asszonynak, hogy ismét férjhez menjen.

A térség, ahol a kereskedő rendszeresen megfordult, Dél-Morvaország / Észak-Magyarország, ma Szlovákia és Csehország határvidéke. Jóllehet a Lvovhoz közeli Halicsnak[19] jelentős szerepe volt a zsidó történelemben, ennek a történetnek a helynevei együtt könnyebben föllelhetők az egykori Nógrád és Nyitra megyében. Losonctól[20] néhány kilométernyire északnyugatra fekszik Halics / Halič. A Galic név másképpen Gács / Gačovo, Nógrád megye gácsi járásában. Kofsin / Kopcsány a közeli Nyitra megyében található. Goding,[21] a név hangzása alapján, esetleg Hodonín lehet, Csehországban, a cseh–osztrák–szlovák hármashatár közvetlen közelében. Az ügyben döntést hozó rabbik székhelyei (Prossnitz, Prága) a térség legközelebbi nagy zsidó központjai voltak. A galiciai Halicsban, körülbelül 350 kilométernyire keletre, inkább a lvovi rabbinikus hatóságokhoz kellett volna fordulni. R. Krochmal, a morvaországi főrabbi személye önmagában is eldöntheti a helynevek körüli kétségeket.

[13] Jiddisül. – A jiddis szövegrészeket fordította Komoróczy Szonja Ráhel.
[14] Ti. harmincadvám.
[15] Talán Kopcsány (Nyitra megye, ma: Kopčany, Szlovákia).
[16] A jegyzőkönyvben a vallomást jiddisül rögzítették, és utána leírták a szöveg héber fordítását is.
[17] Közelebbről nem ismert.
[18] Személyéhez lásd alább, #157.
[19] Ma: Holič / Halics, a Dnyeszter jobb partján (Ukrajna).
[20] Lučenec (Szlovákia).
[21] Göding.

141

Mose ben Hajjim

VITA A BUDAI NOAH ÚR VÉGRENDELETÉVEL KAPCSOLATOSAN

A XVII. század közepe

רבי משה ב״ר חיים

בירור בנוסח צוואתו של הר׳ נח מבודון

מחצית המאה ה-יז

R. Mose ben Hajjim (1615 k.–1685), R. Hajjim Sabbetaj (a MAHARHAS)[1] fia, 1648-ban már mint *dajján* működött, és apja halála után Szalonikiben a Salom szent községben lett *jesiva*-fő. Ifjú korától kezdve döntvényeket hozott, és 1651 után ő írta alá a szent község rendeleteit is. Szalonikiben, 5445. *elul* hó 14-én (1685. szeptember 13) hunyt el. Responsumainak egy része utóbb nyomtatásban is megjelent a címével saját nevére is utaló *Torat Mose* ("Mózes Tórája" / "Mose Hajjim tanítása") gyűjteményben. További responsumai kortársai munkáiban lettek kinyomtatva. Többségük azonban elveszett.

A következő két szövegrészlet (#141–142) R. Mose Hajjim *Torat Mose* című könyvéből való.

KIADÁS

• R. Mose b. Hajjim, *Torat Mose* (Szaloniki, 1777; reprint, Brooklyn, NY: Ahim Goldenberg, 1992).

IRODALOM

• Jichak S. Emmanuel, *Maccevot Szalonika*, II (Jerusalem: Makhon Ben-Cvi, 1968), pp. 443–444, no. 979.

על דבר נח איש צדיק שהקדיש סך לכמה מקומות. ובכלל הקדיש כך וכך גסים שיתנו פירותיהן לד׳ בעלי תורה בצפת שילמדו בקביעות הלכה ותלמוד בהסגר מחצי היום עד הלילה. וכתוב בשטר. ונוסח הצוואה.

(...)

וחילוק הקדש זה יהיה ע״י אחותי מרת זיסלי ולאחר מותה ע״י חתנה הר׳ יעקב.

ואחר זמן נפלה מריבה בין הרב יעקב חתן אחות המקדיש ובין אנשי קהלו שבצפת מפני שעקר דירתו מצפת ועלה לירושלים והוציא את ההסגר הנ״ל מצפת והעלהו עמו לירושלים.

יורנו מורנו האם יכול הנ״ל לשנות את צוואת המנוח אם לאו.

(...)

רבי משה ב״ר חיים, שו״ת תורת משה, חלק יורה דעה (שאלוניקי תקל״ז), סי׳ ג.

[1] Személyéhez lásd fentebb, #117.

Noah, az igaz ember dolgáról, aki több helyre is adományt tett. Többek között ennyi és ennyi *gisz*-t[2] szentelt arra (a célra), hogy a jövedelmét (*pérot*)[3] adják 4 Tóra-tanulónak (*baal tora*) Cfatban, hogy rendszeresen tanuljanak halákhát és Talmudot, déltől éjfélig. Mindez le van írva a szerződésben. És a végrendelet szövege.

"(...)[4]

És az adomány elosztása a nővérem, Ziszli (ZYSLY)[5] úrnő kezében legyen, a halálát követően pedig a veje, Jaakov úr kezében."

Bizonyos idő után vita támadt Jaakov úr, az adományozó nővérének veje és a cfati község emberei között, mert a vő Cfatból Jeruzsálembe költözött, és a fent említett alapítványt magával vitte.

Tanítónk adjon számunkra tanítást, hogy a fent említett (személy)[6] megváltoztathatja-e az elhunyt végrendeletét.

(...)

• R. Mose b. Hajjim, *Torat Mose* (Szaloniki, 1777): "Jore déa", no. 3.

MEGJEGYZÉS

A jómódú és jámbor budai Noah úr végakaratában[7] bizonyos összeget hagyományozott a szafedi (Cfat) *jesiva* számára, azzal a kikötéssel, hogy csak az említett helyen használható fel, és csak az említett célra. Nővérének veje, akire az adomány kezelését bízták, Jeruzsálembe költözött, és magával vitte az alapítványt is. Vita támadt a végrendelet végrehajtása felől: megszegték-e az adományozó rendelkezését a *jesiva* áthelyezésével?

A válaszban a rabbi hosszasan elemzi az alapítványt tevő szándékát, és alaposan megvizsgálja a végrendelet szövegét. Arra a következtésre jut, hogy Noah úr szándéka mindenképpen az volt, hogy az alapítványból *talmid hákhám*-okat támogassanak, olyanokat, akik az ő lelki üdvéért Tórát tanulnak. Ebben az értelemben közömbös volt számára, hogy a Szentföldön éppen melyik városban tanulnak: Szafedben-e, vagy Jeruzsálemben. Ha a kegyes tanulás[8] Izráelben lehetetlenné válnék, akkor az adomány felhasználható akár Budán is, feltéve, hogy találnak tanulni vágyókat. Mindez úgy értendő, hogy amennyiben Szafedben egyáltalán nem volnának tudósok, az alapítványt át lehet helyezni akár Budára is. Ha azonban, és ameddig, vannak, akkor Szafednek előjoga van. Ezért R. Mose a következőképpen fejezi be a válaszát, idézve a végrendeletből, amely említi Budát is.

(...) אם ח"ו יבטל הלימוד הנז' ע"י עצמן שלא ירצו ללמוד הקביעות הנז', או אם ח"ו יעברו כולם, אזי מ"מ יהיה ההקדש וכח הספקת הלימוד הנז' על מקומו, דהיינו שמחוייבים כו' להשתדל שיהיה קביעות הנז' במקום אחר עד ירחיב השי"ת גבול עיר בודון ויהיו נמצאין פה ג' בעלי תורה יושב אהלים ללמוד הקביעות הנז'.

רבי משה ב"ר חיים, שו"ת תורת משה, חלק יורה דעה (שאלוניקי תקל"ז), סי' ג.

[2] Gisz: *grosz* / *gurus*.

[3] Szó szerint: "gyümölcseit"; értsd: kamatát.

[4] A továbbiakban a végrendelet szövege következik.

[5] Züszl / Süssl.

[6] Ti. Jaakov úr.

[7] Személyéhez és alapítványaihoz lásd fentebb, #126, #132, illetve alább, #148 és #175 (1).

[8] A Tóra tanulása vallási parancs (*micva*), különös érdem, ha valaki Izráelben teszi.

Ha – Isten ne adja – az említett tanítás megszűnnék náluk, akár mert nem akarnak az említett rendszerben tanulni, akár pedig ha – Isten ne adja – mindannyian eltávoznának: akkor is mindenképpen maradjon meg az adomány és az említett tanulás támogatása, azaz kötelesek gondoskodni arról, hogy a tanulás az említett rendszerben más helyen[9] megmaradjon, mindaddig, ameddig az Örökkévaló – legyen áldott – ki nem tágítja Budun (BVDVN) városának határait, és majd találni fognak itt 3 Tóra-tanulót, sátorban lakót,[10] hogy az említett rendszerben tanuljanak.[11]

• R. Mose b. Hajjim, *Torat Mose* (Szaloniki, 1777): "Jore déa", no. 3.

[9] Értsd: valahol másutt.

[10] Értsd: jámbor. Gen. 25,27 (Jákob jelzője).

[11] Ugyanezzel az üggyel kapcsolatban lásd R. Josijáhu Pinto (fentebb, #132); R. Joszéf b. Jichak Almosznino, *Édut bi-Jehoszéf*, I (Kusta / Konstantinápoly, 1711), p. 42a, no. 11: alább, #148. – Vö. Mina Rosen, *Ha-Kehilla bi-Jerusálajim be-méa ha-seva-eszrei* (Tel-Aviv: Tel-Aviv University, 1985), pp. 269–270; Moshe A. Z. Künstlicher, "Jesivat »Gevir Ojven« bi-Cfat u-vi-Jerusálajim", *Cefunot*, 1, no. 1 (1988), pp. 73–87.

142

Mose ben Hajjim

RENDELET A BUDAI RABBI KINEVEZÉSE TÁRGYÁBAN

A XVII. század közepe

רבי משה ב"ר חיים

תקנה אדות מינוי רב בבודון

מחצית המאה ה-יז

(...) דמלשון כתב גזרת החרם מוהר"ר פייבוש זלה"ה ודאי משמע דווקא קבלו הרב עליהם שלא יקבלו איזה קרוב שיש לו צדדים בקהלה.

(...)

רבי משה ב"ר חיים, שו"ת תורת משה, חלק חושן משפט (שאלוניקי תקל"ז), סי' יד.

(...) Mert tanítónk, R. Fejbus úr – emléke legyen élő az eljövendő világban – rendeletének szövegéből minden bizonnyal az következik, hogy (a község) számára, amikor rabbit választottak maguknak, a fő szempont az volt, hogy ne valamiféle rokont válasszanak, akinek támogatói vannak a községben.

(...)

• R. Mose b. Hajjim, *Torat Mose* (Szaloniki, 1777): "Hósen mispát", no. 14.

MEGJEGYZÉS

A válasz szerint nem szabad kinevezni olyan rabbit, akinek az adott községben rokonai vannak.[1] A válasz szerzője a szövegben néhány részletet átmásolt az idevágó rendelet (*takkána*) szövegéből.[2] A responsumot minden valószínűség szerint R. Efrajim ha-Kohénnek küldték. Később, amikor R. Efrajim, nagyobbik fiának (Hizkijjáhu) házassága miatt, vitába keveredett a budai szent községgel, maga is hivatkozott R. Or Sraga Fejbus véleményére.[3]

[1] A tárgyhoz és ehhez a szöveghez, gazdag párhuzamos anyaggal, lásd Avraham Naftali Cvi Roth [Róth Ernő], "Midevarim se-nitkase ba-hem Mose: rabbanut u-rabbanim", *Udim*, XIV–XV / *Gewidmet dem Andenken des R. Moses Sofer...* (5750 / 1990), pp. 63–131, kül. p. 116 skk. (SchmHI)

[2] Ugyanehhez az ügyhöz lásd még R. Aharon b. Hajjim Avraham Perahja ha-Kohén, *Perah matte Aharon*, I, no. 44: alább, #154; R. Gérson b. Jichak Askenázi, *Avodat ha-Gérsoni* (Lvov / Lemberg [Lviv]: S. L. Kugel, Lewin et Comp., 621 / 1861), no. 2: alább, #157; R. Efrajim b. Jaakov ha-Kohén, *Saar Efrajim*, nos. 63 és 68: alább, #163–164; továbbá R. Haszdáj Perahja ha-Kohén, *Torat heszed* (Szaloniki: Avraham b. David Nahman & Jom Tov Canpilias, 483 / 1723), no. 33; valamint *SuT Hakhmei Turkija* (New York, Jewish Theological Seminary, Collection Adler, MS no. 189), no. 98a. (A két utóbbi csak általánosságban utal az ügyre, nevek említése vagy további részletek nélkül.)

[3] Lásd alább, #167 és #185.

A responsumban Buda nincs megemlítve, de a kinevezési ügyre vonatkozó egyéb forrásokból, amelyek éppen R. Fejbus rendeletére hivatkoznak, kétségen kívül kiderül, hogy a rabbi budai rendelkezéséről van szó.

R. Or Sraga Fejbus Budán

Fejbus rabbi / R. Or (Uri / Arjé) Sraga Fejbus (Feibus / Fejvis),[4] betű szerint (németesen): Vejbis (VYYBYS) bécsi rabbi (*dajján*) volt. Mint ilyent említi (1650 k.) az *Avodat ha-Gérsoni*.[5] Valamikor 1655 k., útban Jeruzsálem felé, ahová alijjázott, Budán is megállt, és itteni tartózkodása során igyekezett rendezni a szent község ügyeit.[6] Megszervezte vagy újjászervezte az egyleteket,[7] rendeletet adott ki a rabbiválasztásról,[8] szabályozta a zsinagógai prédikáció rendjét[9] stb. Rövid jelenléte tartós hatással volt a budai zsidók életére.[10] Budán később is többször hivatkoztak rá, rendeleteire utalva a MAHARAF, MAHARARAF vagy MAHARAS néven emlegették.[11] R. Efrajim ha-Kohén, amikor a község ellene fordult, levélben kérte tőle, hogy magyarázza meg a rabbiválasztásra vonatkozó egykori rendeletét; R. Or Sraga Jeruzsálemből küldött válasza[12] aztán elsimította a viszályt.

[4] Fejbus / Fejvis (Phoebus) a becézőneve volt, így szerepel Efrajim ha-Kohén responsumaiban, lásd alább, #163–164.

[5] Lásd alább, #157.

[6] Személyéhez lásd Büchler Sándor, *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1901), pp. 146, 150 stb.; Arje Leb Frumkin, *Toldot hakhmei Jerusálajim*, II (Jerusalem: Defusz Szalomon, 1928), pp. 46–49.

[7] Lásd alább, #166.

[8] Lásd alább, #157, #160, #169 és #170.

[9] Lásd alább, #166.

[10] Moshe A. Z. Künstlicher, "Bein Ojven le-Erec ha-kodes", *Cefunot*, 1, no. 2 (1989), pp. 88–97.

[11] Lásd még alább, #154, #163–164.

[12] Lásd alább, #167, Megjegyzés.

143

Szimha ben Gérson ha-Kohén

(apud Smuél Gáon)

BUDAI SZOKÁSOK SZÓFIÁBAN

A XVII. század közepe

רבי שמחה ב"ר גרשון הכהן

(על ידי רבי שמואל גאון)

מנהגי בודון בעיר סופיא

מחצית המאה ה-יז

R. Smuél Gáon (1605 k.–1666) Szalonikiben született. Apját talán Jaakovnak hívták. Ő maga R. Jaakov ha-Kohén[1] *jesivá*-jában tanult. Kiemelkedő tudású rabbi és nagy tekintélyű döntnök (*poszék*) volt, járatos a kabbálában is. Sok tanítványt nevelt, ezek a XVII. század nagy rabbijai lettek. 1640-ben kinevezték a szaloniki *dajján*-ok élére. Szalonikiben hunyt el (5426. *hesván* hó 2 / 1666. november 1). Döntvényeinek csak egy kis része szerepel a *Mispátim jesárim* ("Igaz ítéletek")[2] (Szaloniki, 492 / 1732) című responsum-gyűjteményében. A *Hósen mispát*-hoz írt új értelmezései (*hiddus / novellae*) közül néhány a *More cedek* ("Törvénytanító") (Szaloniki, 1720) című könyvben került kinyomtatásra; ezt egyik tanítványa, az egyébként ismeretlen R. Mikhaél ha-Kohén állította össze. Kéziratban maradtak olyan írásai, amelyekről csak nemzedéke rabbijainak említése révén tudunk.

A következő két szövegrészlet (#143–144) R. Smuél Gáon *Mispátim jesárim* című könyvéből való. Magát a döntést mindkét ügyben fiatalabb kortársa, R. Szimha ben Gérson ha-Kohén[3] hozta, R. Smuél Gáon pedig ismertette és jóváhagyta őket.

KIADÁS

• R. Smuél Gáon, *Mispátim jesárim*, I–II (Szaloniki, 492 / 1732; reprint, Brooklyn, NY: Ahim Goldenberg, 1991) (R. Slomo ibn Haszon responsum-gyűjteményével együtt).

IRODALOM

• Jichak S. Emmanuel, *Maccevot Szalonika*, I (Jerusalem: Makhon Ben-Cvi, 1963), p. 355 sk., no. 801.

(...) על אודות פתיחת חלונות אם השכנים יכולים למחות בעדו.

(...)

[1] R. Jaakov ha-Kohén (1550 k.–1621) Szalonikiben élt, fiatalon hunyt el. Kortársai említik, például, Hajjim Sabbetaj, *Torat hajjim*, II (Szaloniki, 475 / 1715), no. 20. David Conforte, *Kore ha-dorot*, ed. David Cassel (Berlin: A. Asher & Co., 706 / 1846), p. 50b.

[2] Neh. 9,13.

[3] Személyéhez lásd alább, #156, Bevezetés.

כ״ש וק״ו דגלילות אלו נמשכין בתר מנהגי עיר ואם בישראל שאלוניקי יע״א, ובפרט בענין זה. ובעיר שנשאלה השאלה דהיא עיר המהוללה סופיאה יע״א דנתייסדה ע״פ מנהגי אשכנז, וגם הספרדים נמשכו אחר מנהג האונגרוש, הגם דהלכו להם לעיר קאבאליי כמבואר במהרשד״ם ז״ל י״ד סי׳ מ (...) ומחויב לסתום חלונותיו.

והכי נהיגין פה עירינו ובעיר בודון יע״א למען עשות הישר והטוב.

(...)

כה דברי המשיב מפני הכבוד בחפזון שמחה ב״ר גרשון הכהן זלה״ה.

רבי שמואל גאון, שו״ת משפטים ישרים, חלק ב׳ (שאלוניקי תצ״ב), סי׳ יד.

(...) Azzal kapcsolatosan, hogy a szomszédok tiltakozhatnak-e, hogy ablakot vágassanak velük szemben.[4]

(...)

Még inkább – könnyebb esetek alapján (*kal va-homer*) – azért, mert hogy ezekben a kerületekben[5] Szaloniki (Ś/Š'LVNYQY) – épüljön fel Isten városa – szokásait követik, (ez) a város és az anya Izráelben,[6] s különösen ezzel a dologgal kapcsolatosan. És (mert) az a város, ahol a kérdést feltették, a magasztalt Szófia (SVPY'H) – épüljön fel Isten városa –, ahol Askenáz szokásait vették alapul, és a szefárdik szintén az ungarusz ('VNGRVŚ/Š) szokásokat követték, és (ezek) bizony eljutottak Kavalli (Q'B'LYY)[7] városába is, amint az a MAHARASDAM-nál[8] – emléke legyen áldott – is ki van fejtve, "Jore déa", no. 40[9] (...); tehát be kell tömni az ablaknyílásokat.

És itt, városunkban, és Budun (BVDVN) városában – épüljön fel Isten városa – az a szokás, hogy azt kell tenni, ami egyenes és jó.

(...)

Ezek a szavai annak, aki tiszteletből sietve válaszolt, Szimha ha-Kohén, Gérson ha-Kohén úr – emléke legyen élő az eljövendő világban – fia.

• R. Smuél Gáon, *Mispátim jesárim*, II (Szaloniki, 492 / 1732), no. 14.

MEGJEGYZÉS

R. Smuél Gáon szaloniki rabbi a responsumban a szófiai szent község kérdésére válaszolt. Felmerült, hogy a bizonyára szűkös Zsidók utcájában szabad-e a házakon a szomszédokra néző ablakot vágatni. A jellegzetesen urbánus kérdést R. Szimha ha-Kohén belgrádi rabbi Budára és saját városára hivatkozva válaszolta meg. A budai szokások, mondja, Szófiában és Kavallában is elterjedtek. (Ezekben a városokban sok budai származású zsidó élt.) Ha Szalonikiben betömetik a szomszédra néző ablakokat, más községek is ehhez a szokáshoz fognak igazodni.

Az ügyben nyilván azért fordultak éppen R. Szimha ha-Kohénhoz, mert tudták róla, hogy családi háttere révén járatos a budai község szokásaiban, amelyeket tiszteletben kell tartani, és ugyanolyan jól ismeri a szefárdi világot is.

[4] Értsd: hogy megakadályozhatják-e ezt. (SchmHI)
[5] Ti. az Oszmán birodalom balkáni területein.
[6] Jud. 5,7. – Értsd: a zsidó diaszpora egyik szellemi központja.
[7] Kavalli: Kavalla.
[8] R. Mose de Medina.
[9] Lásd fentebb, #93. – A hivatkozás jelzi a responsumok későbbi ismertségét.

144

Szimha ben Gérson ha-Kohén

(apud Smuél Gáon)

HÁZASSÁGI SZERZŐDÉSSEL ÉS ÖRÖKLÉSSEL KAPCSOLATOS SZOKÁSOK BUDÁN

A XVII. század közepe

רבי שמחה ב״ר גרשון הכהן

(על ידי רבי שמואל גאון)

מנהגי קידושין וירושה בבודון

מחצית המאה ה-יז

שאלה

יעקב שידך את בתו עם שמעון בן אחיו, והלך יעקב לעולמו הצדק, ואחר פטירתו כינס שמעון את בת יעקב, ולוי גיסו נתן לו כל נדונייתו מעזבון אביו. ומנהג עיר בודון שאם תמות האשה בלי זרע של קיימא חוזר הכל לנותני הנדונייא ואין הבעל יורש כלום, וכותבין וחותמין שטר על זה קודם החופה ונקרא שטר עידור כידוע.

והנה אחר זמן מה בא שמעון עם אחיו הקטנים והוציאו על שניים לוי הנז׳ כתיבת יד אשר חייב להם דודם יעקב סך מה. (...) ותבעו היתומים הנז׳ משניים לוי בן יעקב (...) הסך הכתוב בכתיבת יד אחר דירש נכסים הרבה מאביו. והלכו להתדיין לפני רב א׳ וזיכה את לוי ושאין להיתומים על לוי כי אם שבועה נז׳. והיתומים לא רצו להשביע את לוי (...) ובכן נשאר הדין תלוי ועומד.

תשובה

(...) דאין היתומים יכולים להחזיק בנכסי הנדוניא בעבור החוב דבכתיבת יד.

רבי שמואל גאון, שו״ת משפטים ישרים, חלק ב׳ (שאלוניקי תצ״ב), סי׳ סח.

Kérdés.

Jákob eljegyezte a leányát Simeonnal, fivére fiával, és ezután megtért az igazságos örökkévalóságába.[1] Miután eltemették, Simeon elvette Jákob leányát, és Lévi, a sógora, apja hagyatékából átadta neki a teljes hozományát. Budun (BVDVN) városában az a szokás, hogy ha az asszony meghal anélkül, hogy élő fiúgyermeke volna, minden visszaszáll azokra, akik a hozományt adták, és a férj nem örököl semmit, és ezt még az esküvő előtt szerződésbe is foglalják. Ezt a szerződést, mint ismeretes, semmisségi (irat)nak (*iddur*)[2] hívják.

[1] Értsd: meghalt.

[2] A semmisség(i irat) (*iddur*) Budán szokásos szövegéhez lásd R. Aharon b. Joszéf Szaszon, *Torat emet* (Venecia / Venezia, 1626), no. 54–55: fentebb, #110.

Nos, bizonyos idő múlva jött Simeon a kisebb testvéreivel, és az említett Lévivel másodrokonukkal[3] szemben felmutattak egy írást, amelyben Jákob nagybátyjuk egy bizonyos összegre kötelezettséget vállalt velük szemben. (...) És az említett árvák követelték másod-rokonuktól, Lévitől, Jákob fiától (...) az írásban szereplő összeget, mivel az nagy vagyont örökölt az apjától. És pert indítottak egy rabbi előtt, ő azonban felmentette Lévit, és úgy ítélt, hogy az árváknak nincs mit követelniük Lévitől, kivéve az említett esküt. Az árvák azonban nem akartak esküt venni Lévitől, (...) és ezért az ítélet függőben maradt.

Válasz.

(...) Az árvák nem tarthatják vissza a hozományt az írásban szereplő tartozás miatt.

• R. Smuél Gáon, *Mispátim jesárim*, II (Szaloniki, 492 / 1732), no. 68.

MEGJEGYZÉS

A döntést R. Szimha ben Gérson ha-Kohén hozta, R. Smuél Gáon pedig jóváhagyta és megerősítette.

A történet szereplői (csupa fiktiv – bibliai – név): "Jákob"; itt nem megnevezett leánya; fia, "Lévi, Jákob fia"; "Simeon", "Jákob" unokaöccse és veje; végül, "Simeon" két öccse. "Jákob" a leányát eljegyezte "Simeon"-nal, de még az esküvő előtt meghalt. Gazdag ember volt, vagyonát "Lévi" örökölte. "Simeon" és "Jákob" leánya csak "Jákob" halála után tartották meg az esküvőt, "Lévi", "Simeon" sógora a hagyatékból kiadta nővére hozományát. "Simeon" öccsei azonban anyjuk, "Jákob" nővére révén maguk is igény támasztottak "Lévi"-vel szemben nagybátyjuk örökségére, és felmutattak egy kézzel írt (okmány)t, amely igényüket alátámaszthatta. Perre került sor a rabbinikus bíróság előtt.

A szövegből kitetszik, hogy Budán a megözvegyült férj jogát elhunyt feleségének örökségére a máshol szokásostól eltérően szabályozták. Ha a feleség meghal, anélkül, hogy fiút szült volna, a férj nem tarthat igényt feleségének hozományára, az visszaszáll azokra, akiktől felesége kapta.

Az adott esetben az elhunytnak volt fiúörököse, ezért feleségének rokonai nem támaszthattak igényt a hozományra.

[3] Értsd: oldalági rokon, második renden.

145

Haszdáj ben Smuél Perahja ha-Kohén

VITA ELJEGYZÉS FELBONTÁSÁVAL KAPCSOLATBAN

A XVII. század közepe

רבי חסדאי ב״ר שמואל פרחיא הכהן

ריב בדבר הפרת שידוכין בבודון

מחצית המאה ה-יז

R. Haszdáj ben Smuél Perahja ha-Kohén (1605 k.–1678) ismert szefárdi család sarja. R. Hajjim Sabbetaj[1] tanítványai közé tartozott. 1647-ben a szaloniki *Italja Jásán* ("Régi Itália") szent község *dajján*-ja volt, 1671-ben a község főrabbijává nevezték ki. Az Oszmán birodalom számos községéből fordultak hozzá kérdésekkel, de előfordult az is, hogy a birodalmon kívülről kértek tőle döntést. Válaszai történeti szempontból igen érdekesek: tanulságos ismereteket nyújtanak az iszlám hitről visszatért sabbatiánusokról. Szalonikiben hunyt el (5438. *elul* hó 8 / 1678. augusztus 27). Nyomtatásban megjelent munkája, a *Torat heszed* ("Szeretet tana")[2] az 1640 és 1675 között írt responsumait tartalmazza.

KIADÁS

• R. Haszdáj b. Smuél Perahja ha-Kohén, *Torat heszed* (Szaloniki: Avraham b. David Nahman & Jom Tov Canpilias, 483 / 1723;[3] reprint, Monroe, NY: Jichak Brakh, 1990).

IRODALOM

• Jichak S. Emmanuel, *Maccevot Szalonika*, I (Jerusalem: Makhon Ben-Cvi, 1963), pp. 403–406, no. 908.
• Abraham David, "Perahyah, Hasdai ben Samuel ha-Kohen", in: *Encyclopaedia Judaica*, XIII (Jerusalem: Keter, 1972), col. 271.
• Meir Benayahu, "Ha-Tenua ha-sabbetait be-Jáván", in: uő, Ed., *Széfer sána le-héker kehillot Jiszráél ba-mizrah* (Szefunot, 14) (Jerusalem: Makhon Ben-Cvi, 1971–1977), lásd Index.

ראובן היה לו אחות אלמנה בעיר בודון ושמה לאה, וכתבה לראובן אחיה שבעת ההיא היה עומד בעיר סופיאה שיבקש לה מנוח איש הראוי לה ויפסוק לו סך ל״ה אלפים לבנים. והאלהים אינה לראובן ומצא פנוי את שמעון וגמר בדעתו לשדך אחותו עם שמעון והתנה עמו תנאים כמ״ש בשטר שעשו בעת השידוכין. וזמן הנשואין התנו ביניהם על פה שיהיה בחזרת ראובן מעשות הגבינה והיין והשכר בכפר שהוא רגיל לעשות שם מלאכתו. ואחר אשר יאסוף ראובן הכל הביתה הלוך ילך לעיר בודון להביא את לאה לשמעון. והיה כתוב

[1] Lásd fentebb, #117, Bevezetés.
[2] Prov. 31,26.
[3] 1722 (?).

בשטר התנאים שביניהם שאם אחד מהם לא יקיים התנאים יחוייב אותו המפר ברית התנאים מאה גסים לתת לכשנגדו בשבועה חמורה כל א׳ מהם ע״ד חבירו.

ועמד שמעון המשדך הנ״ל ושלח כתב ללאה משודכתו: יען אחיך שידך אותך עמי תשים לדרך פעמיך במזל צומח ועולה. אף היא תשיב אמריה לו לאמור: עדיין לא בא אלי כתב מראובן אחי על דבר זה, כשיבא אלי כתב מאחי כל אשר יאמר אעשה. מה גם כי איך אלך בדרך יחידה ולאו אורח ארעא, יבא אחי ואלך עמו. גם כי שאלתי לאנשי המקום הזה לאמור מה טיבו של איש זה, זה אומר בכה וזה אומר בכה, ואיך אלך אל איש אשר לא ידעתי. ועכ״ז אחר שכבר עשאו אחי איני זז ממעשיו ככל אשר התנה עמך, הבא שטר של תנאים ועל פי התנאים ננהג את עצמינו ונעמדה יחד ואחריך ארוצה.

וכאשר בא לידי שמעון כתב המשודכת הנ״ל מאלו הדברים הלך וקידש אשה אחרת ובייש את הראשונה.

יורנו מורנו מה משפטו של שמעון, אם יש כח לב״ד לכופו שיגרש את השניה ויקח אחות ראובן לאשה כמו שנשבע בשעת השידוכין, ואת״ל שאין כופין אותו לגרשה כיון שכבר קדשה, אם כופין אותו לשלם דמי הקנס ולא יהא חוטא נשכר, ובאורו נראה אור.

(...)

רבי חסדאי ב״ר שמואל פרחיא הכהן, שו״ת תורת חסד (שאלוניקי תפ״ג), סי׳ כב.

Léa, Reuvén nővére, megözvegyült Budun (BVDVN) városában, és levelet írt fivérének, aki abban az időben Szófia (SVPY'H) városában tartózkodott, hogy keressen számára nyugalmat[4] – megfelelő férjet –, és ellátta őt 35 ezer *levaná*-val. Az Isten Reuvénnel volt, és az rátalált Simeonra, aki szabad volt, és eldöntötte magában, hogy nővérét Simeonhoz adja, és megegyezett vele a feltételekben, úgy, ahogy azok le vannak írva abban az iratban, amelyet az eljegyzéskor (*siddukhin*) készítettek. A házasságkötés (*nisszuin*) időpontjáról szóban egyeztek meg: majd ha Reuvén visszatér vidékről, ahol bor- és pálinkakereskedéssel és túróval szokott foglalkozni: abból a faluból, ahol rendszeresen dolgozik. Ha majd elvégzi minden munkáját, hazatérte után Budun (BVDVN) városába megy, hogy elhozza Léát Simeonnak. Az is szerepelt az írásban, hogy amennyiben bármelyikük megszegi a feltételeket, a szerződésszegő köteles a másik félnek száz *gisz*-t fizetni. Ebben az ügyben mindkét fél szigorú esküt tett a másiknak.

Ezek után a fent említett Simeon, a vőlegény, levelet küldött Léának, a jegyesének: "Mivel a testvéred eljegyzett velem téged, kelj útra, és kísérjen szerencse." Ő válaszolt, és ezt üzente: "Egyelőre nem kaptam értesítést erről a fivéremtől. Ha majd írást kapok erről a fivéremtől, mindenben úgy fogok tenni, ahogyan ő mondja. Hogyan is indulhatnék útra egymagam? Ez nem szokás. Ha megjön a fivérem, majd vele megyek. A helybelieket is megkérdeztem, hogy mit tudnak erről az emberről: egyik ezt mondta, a másik azt. Hogyan mehetnék hozzá olyan férfihoz, akit nem ismerek? Mindamellett, ha a fivérem már minden-

[4] Rut 3,1 nyomán. (BV)

ről intézkedett, semmiben sem fogok eltérni azoktól a feltételektől, amelyekben megállapodott veled. Hozd el a feltételekről szóló megállapodást, és mindketten aszerint cselekedjünk. Menjünk együtt, és én veled fogok tartani."

Amikor Simeon megkapta a fent említett menyasszony levelét ezekről a dolgokról, fogta magát, és más nőt vett el, és szégyent hozott az előbbire.

Tanítónk adjon számunkra tanítást, hogy mi az igazság Simeonnal. Kötelezheti-e őt a bíróság (*beit din*) arra, hogy elváljon a második asszonytól, és elvegye Reuvén nővérét, annak megfelelően, ahogyan az eljegyzés idején megesküdött? Ha pedig azt mondod, hogy nem lehet válásra kötelezni, mert (az illető)t[5] már feleségül vette: kötelezhető-e bírság fizetésére, annak érdekében, hogy a vétkes ne keressen[6] a vétkén. Ha magyarázatot adsz, tisztán fogunk látni.[7]

(...)

• R. Haszdáj b. Smuél Perahja ha-Kohén, *Torat heszed* (Szaloniki: Avraham b. David Nahman & Jom Tov Canpilias, 483 / 1723), no. 22.

MEGJEGYZÉS

A válaszban a rabbi "Simeon"-t az eljegyzési szerződésben megállapított bírság megfizetésére kötelezte.

[5] Ti. a második asszonyt.
[6] Értsd: ne tegyen szert haszonra.
[7] Ps. 36,10 nyomán. (SchmHI)

146

Haszdáj ben Smuél Perahja ha-Kohén

RENDELET A BUDAI RABBI KINEVEZÉSE TÁRGYÁBAN[1]

A XVII. század közepe

רבי חסדאי ב״ר שמואל פרחיא הכהן

תקנה בעניין מינוי רב בבודון

מחצית המאה ה-יז

(...) א״כ נקטינן מהכא דבנידון דידן באנשי ק״ק בודון, מאחר שהרב הגדול אור שרגא ראה בעין שכלו משום מגדר מילתא לתקן האי תקנתא, לפי שראה שאין להם קיום והעמדה אלא בזה האופן. וצירף להסכים עמו חכמים משאר מקומות סביבותיו כמו שכתוב בשאלה, היה כאן בית דין גדול בחכמה ומנין בלי ספק. וא״כ מי הוא זה אשר ימלאנו לבו לבטל הסכמתו. כי אפילו לדעת התוספות שכתבו דהיכא שאם ב״ד גדול מהראשון יכולים לבטל דברי חבירו, רחוק שימצא בזמננו רב גדול יותר ממנו, וגם היה צריך מנין כמספר שאר החכמים שהסכימו עמו לאסור כפי חכמתם יסכימו גם עתה. דהא ודאי לא משכחת לה. לפי עניות דעתי (...) והכא נמי כבר פשטה התקנה ע״י הרבים. עד שבא החכם השלם כמה״ר אפרים ופרץ גדרה, ולא עמד טעמו בו שנתחרט אח״כ ממה שעשה, ולאיש כמוהו לא היה נאה לעשות כן, דהחכם עיניו בראשו.

ולכן אני אומר בלי ספק, שחשב בלבו דמאחר שטעם תקנה זו היתה למגדר מילתא, לפי שאנשי ק״ק בודון יע״א חזקים וקשים, ובהיות להם רב קרוב יבואו לידי תקלה (...) ומחמת גם תיקן להם תקנה זאת אולי יכנע לבבם וישובו מדרכם. שתקנה זו באמת חרפה היא להם, דהיא משונה מכל התקנות שנוהגים בכל קהלות ישראל להקים להם רב קרוב או רחוק. ולמה יגרעו הם מכל שאר ישראל. וע״י זה ישובו להיות נוהגים כמשפט שאר ישראל. ועל סמך זה שהוא אפשרות לעשות בא לראות מה טיבן ומצא שעדיין במצבם הראשון הם עומדים, לכן חזר וישב למקומו הראשון ואמר שאין להם תקנה. דהא ודאי אם חזרו להיות ע״י התקנה זו שהיא חרפה להם להיות נשמעים בדין ככל שאר מקומות ישראל היה הדין עמו להתגורר עמהם.

רבי חסדאי ב״ר שמואל פרחיא הכהן, שו״ת תורת חסד (שאלוניקי תפ״ג), סי׳ לב.

[1] Héberből fordította Komoróczy Szonja Ráhel.

(...) Mindebből[2] kifolyólag tehát Budun (BVDVN) szent községének lakosai ügyében ehhez igazodunk.[3] Attól fogva, hogy a nagy rabbi, Or Sraga[4] bölcs szeme meglátta, hogy javítani kell a helyzeten,[5] meghozta ezt a rendeletet (*takkána*), mivel látta, hogy nem lehet bennük tartás és erő, csak ezen a módon. És csatlakoztak (a rendeletéhez) más tudósok is a környező helységekből, ahogyan ez le van írva a kérdésben. Volt tehát itt egy bíróság, tudásban és számban nagy, ehhez nem fér kétség. Ezek után ki az, akinek lenne (elég) bátorság a szívében, hogy visszavonja a jóváhagyását, hiszen még a *Toszafot* véleménye is ez, ők ugyanis azt írták,[6] hogy csak az előzőnél nagyobb[7] bíróság vonhatja vissza a határozatát. Mi pedig távol állunk attól, hogy a mi időnkben volna egy olyan rabbi, aki nagyobb volna nála,[8] és nincsen tudós sem olyan számban, mint azok voltak, akik megadták a jóváhagyást a tiltásához, hogy most is hozzájárulásukat adják. Mert szerény tudásom szerint (...) már ebben az esetben is széles körben elterjedt a rendelet. Mígnem jött a kiváló tudós (*hákhám sálém*), tiszteletre méltó tanítónk, R. Efrajim, és kidöntötte a kerítést.[9] És nem tartotta érdemesnek, hogy utóbb megbánja, amit tett, pedig egy olyan embernek, mint ő, nem illett volna ezt tennie, mert a tudósnak nyitva van a szeme.[10]

Ezért én azt mondom, anélkül, hogy ez döntés volna, hogy ő maga úgy gondolta, hogy szabályozni kell a helyzetet. Mivel Budun (BVDVN) szent községének lakói – őrizze őket Isten – kemény és makacs emberek, és ha közel állna hozzájuk egy rabbi, megromlanának. (...) Azért is hozta számukra ezt a döntést, hogy hátha meghajlik a szívük, és visszafordulnak a (rossz) útjukról. Mert ez a rendelet valóban megszégyenítő számukra, mert eltér minden rendeletétől Izráel minden községének, ugyanis (a többiek) választhatnak maguknak rabbit közelről is, távolról is, és miért volnának ők alábbvalók Izráel többi (községé)nél. És ezáltal ők is Izráel többi községének törvénye szerint viselkednének. És az által, hogy ez csupán egy lehetőség, újra megvizsgálta, milyen a természetük, és azt találta, hogy továbbra is a korábbi állapotukban vannak, ezért visszament és visszatért a korábbi helyére, és azt mondta, hogy nincs semmiféle szabály.[11] Ezért biztos, hogy ha újra e rendelet szerint élnének, amely szégyent jelent számukra, és követnék a törvényt, mint Izráel többi községe, akkor joga lenne közöttük lakni.

• R. Haszdáj b. Smuél Perahja ha-Kohén, *Torat heszed* (Szaloniki: Avraham b. David Nahman & Jom Tov Canpilias, 483 / 1723), no. 32.

MEGJEGYZÉS

A válasz R. Efrajim ha-Kohén budai státusával kapcsolatos. A szerző a korábbi döntés hatályon kívül helyezése tárgyában elutasító álláspontra helyezkedik.

[2] Ti. a megelőző terjedelmes talmudi fejtegetésből.

[3] A hivatkozott talmudi szakaszok olyan esetekre vonatkoznak, amelyekben egy rabbinikus bíróság más bíróság döntését akarja megváltoztatni.

[4] Személyéhez lásd fentebb, #142, Megjegyzés.

[5] bT Jevamot 90b.

[6] bT Gittin 36b.

[7] Értsd: magasabb / tudásban és számban nagyobb.

[8] Ti. Or Sraga Fejbusnál.

[9] jT Avoda zára 41a. – Értsd: áthágta a szabályt.

[10] Szó szerint: "a fején van a szeme". Qoh. 2,14.

[11] Ti. ami korlátozná őket.

147

Haszdáj ben Smuél Perahja ha-Kohén

MÉG EGYSZER A BUDAI RABBI KINEVEZÉSÉRŐL

1670 k.

רבי חסדאי ב״ר שמואל פרחיא הכהן

עוד בעניין מינוי רב בבודון

1670 בערך

(...) ובר מן דין נראה ברור דכולם ידעו בחרמו של הרב נר״ו וקבלוהו עליהם, שהרי יש כמה כתבים של חכמי עיר ועיר שבכל סביבותיה שכולם מסכימים בתיקון החרם הזה ואישרוהו וקיימוהו בכל תוקף. גם אחר אשר הלך הרב מוהר״ר אור שרגא לא״י הלך שם מוהר״ר שמחה ז״ל. וכשחזר מוהר״ר שמחה לעירו, קבלו עליהם לאב״ד להרב מוהר״ר אלעזר הכהן ז״ל מפני שלא היה לו צד נגיעה. ובתוך זמנו נתעוררו קצת לעבור על החרם וכתבו עליהם שטנה רבני ק״ק ווינא יע״א בכל תוקף. ואעתיק קצת לשון כתבם כדי שיד כל אדם יחתום איך בשאט נפש הפרו ברית החרם חלפו חוק האלה. וז״ל.

האלופים המסובלים ראשי וטובי ק״ק בודון הנה גלה לפנינו תרעומת בני ישראל מאנשי קהלתכם, המה מי מריבה אשר רבו את איש חיל רב פעלים הרב מוהר״ר אלעזר הכהן יצ״ו אשר היה אב״ד בקהלתם לשפוט צדק. אמנם חדשים מקרוב באו לא שערום אבותיכם עם נבל ולא חכם הרוצים לעבור על דברי מוהר״ר אלעזר, ורוצים לבחור איזה אב״ד אחר אשר יש לו צד נגיעה. וזהו סותר נגד פסק הגאון המופלג ה״ה מהר״ר אור שרגא נר״ו שבא״י, שדרך העברתו בקהלתכם יצא בגזרה שוה בחרם הגדול ובכל חומרות שבעולם להיות בשב ואל תעשה, שלא יעלה על לב שום אדם שבעולם מבני קהלתכם לתת דעתו לקבל איזה רב שיש לו קרוב וצדדין בקהלתכם. וגם הקצינים האלופים אשר היו מנהיגים בק״ק ווינא זה שנתים ימים בקרב הארץ, ובראשם מורינו ורבינו הגאון המופלא מוהר״ר שעפטיל אב״ד שלנו המאיר לדרים בארץ, כבר שלחו אמרתם ארץ וכתבו לכם להחזיק בכל תוקף עוז את הפסק שפסק הגאון מוהר״ר אור שרגא נר״ו. ומה שעשה הוא עשוי ואין להרהר אחריו כו׳ עד ישוב היום לאיתנו לתנאו הראשון ולקחתם לכם ביום הראשון פרי עץ הדר, הוא המיוחד שבעדה הרב המרומם מוה״ר אלעזר הוא יהיה לכם לראש ולאב״ד, על פיו יצאו ועל פיו יבואו כי אין לו שום בר קורבה בקהילתכם. ולא תעברו ח״ו על פי קדוש הגאון מוהר״ר אור שרגא נר״ו רבינו הקדוש, פן בחרם נצא לקראתכם להחרים ולנדות ולארר ולקלל במאמר קדישין הגזירת עירין בתקיעת שופר ובכיבוי נרות, ע״כ.

בכן קבלו אותו ונהג רבנותו שם ג׳ שנים. ואותם החתומים שהם בעת כזאת מחותנים להרב דהאידנא הם חתומים על אותו כתב של מוהר״ר אלעזר הנ״ל. וא״כ הדור אתם ראו, האם יוכל אדם לומר שלא ידעו מהתקנה והחרם או שהותר החרם.

מעתה יש לברר א״כ מה ראה הרב מוהר״ר שמחה הכהן ז״ל לעלות על לב להיות אב״ד ומורה צדק בק״ק הנ״ל, עם היות לו שם צד קורבה עמהם, והרי חרם זה אין לו התרה עולמית. ואומר שכבר ידוע שהרב מוהר״ר שמחה ז״ל בא מבילוגראדו לשם אחר שנסע מוהר״ר אור שרגא נר״ו לא״י. ודילמא כשבא לא ידע בחרם הנ״ל, ובני הק״ק הנ״ל סברו שכשיבא מוהר״ר שמחה ז״ל יוכל להתיר להם, דלאו כולי עלמא דינא גמירי. וכשבא וידע בחרם ראה שאין לו התרה ולהכי לא נתעכב שם כי אם זמן מועט וחזר לעירו. אי נמי עלה בדעתו ז״ל לומר דילמא הרב אור שרגא נר״ו גזר כך משום דלא אכשורי דרי, אבל עכשו אכשור דרי והיה שלום ביניהן ויוכל להתיר בהסכמת כולם. וכשראה שתשעה אנשים מבני הקהלה לא רצו להסכים והיו מתרים שלא יעברו החרמות, שראו שאכתי היו צריכין לתיקון הזה, חזר לעירו והשיב להם שעל פי הדין אינו יכול להיות אב״ד כאן מפני שהיה לו צד קורבה. וכמו שבא בשאלה שנתקבל עדות זה מפי האלופים ראשים של הזמן ה״ה כמהר״ר שמעון ב״ר יוסף מוהר״ר שמואל הכהן יצ״ו. והכל מודים שלא נעשה שום תיקון ושום היתר לחרם הגדול והנורא הזה, וכ״ש שאינם יכולין לומר שכחנו מההסכמה, דודאי אין לתלות שכחה מהסכמת קרובה כזו ופרסום כזה.

רבי חסדאי ב״ר שמואל פרחיא הכהן, שו״ת תורת חסד (שאלוניקי תפ״ג), סי׳ לג.

(…) És a törvény alapján egyértelműnek látszik, hogy mindenki ismerte a rabbi – őrizze és áldja meg őt a Könyörületes – döntését, és hogy magukra vállalták, ugyanis több irat van az egész környék minden városának tudósaitól, hogy mindenki egyetért ezen tilalom (*hérem*) előírásával, és jóváhagyták, és teljes szigorával betartották. Azután is, hogy a rabbi, tanítónk, R. Or Sraga úr elment Erec Jiszráélbe, odament tanítónk, R. Szimha úr – emléke legyen áldott –, és amikor tanítónk, R. Szimha úr visszatért a városába, tanítónk, R. Eleázár ha-Kohén rabbit – emléke legyen áldott –, fogadták el maguknak a bíróság fejéül, mert neki nem volt rokoni kapcsolata.[1] Az ő idejében óvatosan[2] megpróbálkoztak azzal, hogy áthágják a tilalmat, de Vina (VVYN') szent község – őrizze őket Isten – rabbijai írtak nekik, hogy az maradéktalanul érvényben van. És (ide) másolok egy keveset levelük szövegéből, azért, hogy mindenki tudomásul vegye, hogyan taszították el lelkük tévelygésével a tilalom szövetségét, és cserélték (fel) ezt a törvényt. És ez a szövege.

"Tekintélyes vezetők (*alluf*), vezetői és legjobbjai Budun (BVDVN) szent községének: nos, lelepleződött előttünk Izráel fiainak lázadása községetek tagjai közül. Ez a viszály vize,[3] aho-

[1] Ti. Budán.
[2] Szó szerint: "kicsit".
[3] Num. 20,13.

gyan viszályt szítottak a kiváló, cselekedeteiben nagy rabbi, tanítónk, R. Eleázár ha-Kohén úr – őrizze őt Sziklája és szabadítója – ellen, aki a bíróság feje (*av beit din*) volt községükben, mert hogy igazságosan ítélkezett. Azonban új emberek, akik nemrég jöttek, akik nem tiszteltek atyáitokat,[4] ostoba népség, és nem bölcs,[5] akik meg akarták szegni tanítónk, R. Eleázár szavait, ki akartak próbálni valaki más bírósági elnököt (*av beit din*), olyant, akinek rokoni kapcsolata van. És ez ellentmond a kiváló *gáon*, a nagy férfiú, tanítónk, R. Or Sraga úrnak – őrizze és áldja meg őt a Könyörületes –, aki Erec Jiszráélben van, és akinek a rendelkezése községetekben egyenértékű volt a nagy átokkal (*hérem*) és a világ összes szigorával, az (összes) tilalommal.[6] Ennek következtében községetekből nem jutott az eszébe senkinek az ég világon, hogy olyan rabbit fogadjon el, akinek rokonsága vagy kapcsolatai vannak községetekben. A vezetők (*kacin*) és elöljárók (*alluf*), akik Vina szent községében az irányítók (*manhig*) voltak, immár két éve[7] az ország közelében, élükön tanítónk és mesterünk, a csodálatos *gáon*, tanítónk, R. Seftel úr,[8] bíróságunk feje, aki világosságot nyújt az országban lakóknak, már elküldték véleményüket az országba, és azt írták nektek, hogy tartsátok meg teljes szigorúsággal és erővel a döntést (*peszak*), amelyet a *gáon*, tanítónk, R. Or Sraga úr – őrizze és áldja meg őt a Könyörületes – meghozott. Amit tett, az meg van téve,[9] és nem kell gyanakodni rá stb.[10] Amíg a nap vissza nem tér pályájára, előző helyzetébe,[11] vegyetek magatoknak az első napon az ékes fa gyümölcséből.[12] A gyülekezet ékessége, a nagyszerű rabbi, tanítónk, R. Eleázár: ő legyen a ti vezetőtök és a bíróság feje.[13] Az ő szája szerint történjék minden,[14] mert neki nincsen rokoni köteléke a községetekben. És ne kövessetek el gyalázatot – Isten ne adja –, ahogy azt megmondta a szent *gáon*, tanítónk, R. Or Sraga úr – őrizze és áldja meg őt a Könyörületes –, szent rabbink, nehogy a tilalommal (*hérem*) kelljen szembekerülnötök, kiközösítéssel, és kitaszítással, és átokkal, és megátkozással a szentek szavai alapján, (ahogy) a városokat kiátkozzák, sófár fújása és a fények kioltása mellett."[15] Eddig tart.

Ennek[16] hatása alatt elfogadták őt, és ő 3 éven át volt ott rabbi. És azok, akik aláírták azt, hogy az idő tájt rokonai voltak a rabbinak, aláírták tanítónk, a fent említett R. Eleázár úr iratát is. Ebben az esetben azonban lehet-e azt mondani, hogy nem tudtak a rendeletről és a tilalomról, vagy hogy már nem volt érvényben a tilalom?

[4] Ti. az elődöket, akik a rendeletet bevezették. – Deut. 32,17.

[5] Deut. 32,6.

[6] A tiltó parancsolatok.

[7] Ti. a vita R. Efrajim szerződése körül első időszakának (2 év) lejárta után robbant ki.

[8] R. Sabbetaj Seftel ben Jesaja ha-Lévi Horowitz (?–1660) bécsi rabbi, R. Jesaja Horowitz (lásd fentebb, #126) fia, aki R. Or Sraga Fejbus távozása után foglalta el a városban a rabbi-széket. Személyéhez lásd Bernhard Wachstein, *Die Inschriften des alten Judenfriedhofes in Wien* (Wien – Leipzig: Wilhelm Braumüller, 1912), pp. 389–392 (sírköve).

[9] Gyakori talmudi szólás (bT Bava kamma 33b stb.). Értsd: ami történt, megtörtént.

[10] bT Berakhot 19a. Értsd: el kell fogadni / tudomásul kell venni.

[11] Ex. 14,27 nyomán, betű-változtatásokkal.

[12] Lev. 23,40. – Az ékes fa gyümölcse: etrog. Az idézet-halmaz értelme: minthogy a döntés – R. Or Sraga döntése – érvényes, nem lehet mit tenni; addig is, amíg nincs más megoldás, mielőbb fogadjátok el rabbitokul R. Eleázárt.

[13] A bécsi rabbik annak idején határozottan ajánlották a bécsi R. Eleázárt.

[14] Szó szerint: "Az ő szája szerint vonuljanak ki, és az ő szája szerint jöjjenek be." Num. 27,21.

[15] A kiátkozás szertartásának mozzanatai.

[16] Ti. a levélnek.

Ennek alapján ki kell deríteni, hogy mit látott a rabbi, tanítónk, R. Szimha ha-Kohén úr – emléke legyen áldott –, amikor az a szándéka támadt, hogy a bíróság feje és törvénytanító legyen a fent említett szent községben,[17] ha volt neki rokoni köteléke velük, miközben ez a tilalom nem lett véglegesen feloldva. Azt lehet mondani, hogy köztudomású, hogy a rabbi, tanítónk, R. Szimha úr – emléke legyen áldott – Bilogradóból (BYLVGR'DV) ment oda, miután tanítónk, R. Or Sraga úr – őrizze és áldja meg őt a Könyörületes – elutazott Erec Jiszráélbe. Amikor megérkezett, talán nem esett a fent említett tilalom hatálya alá, és a fent említett szent község tagjai úgy vélték, hogy ha tanítónk, R. Szimha úr – emléke legyen áldott – megérkezik, fel fogja tudni oldani számukra. Ugyanis nem indenki ismeri a törvényeket. És ha amikor megérkezett, tudott a tilalomról, de látta, hogy az nincs feloldva, és ezért nem maradt ott hosszú időre, csak kis ideig, és visszatért városába. Vagy pedig megfordult a gondolataiban – emléke legyen áldott –, hogy azt mondja, hogy Or Sraga rabbi – őrizze és áldja meg őt a Könyörületes – a körülményekhez illően hozta a rendeletet, de most mások a körülmények, és béke van közöttük, és mindenki beleegyezésével fel tudja majd oldani.[18] És amikor látta, hogy a község tagjai közül kilenc férfi nem akart beleegyezni, és zúgolódtak, hogy ne hágják át a tilalmat, mert látták, hogy még mindig szükség van erre a szabályra, visszament a városába, és azt válaszolta nekik, hogy a törvény szerint ő nem lehet itt a bíróság feje, mert rokoni köteléke van. Továbbá a kérdésben bele volt foglalva, hogy ezt a tanúvallomást kapták az elöljáróktól, az adott időszak vezetőitől, (akik): a nagy rabbi, tiszteletre méltó tanítónk, R. Simeon úr, Joszéf úr fia; tanítónk, R. Simeon ha-Kohén úr – őrizze őt Sziklája és szabadítója. És mindez arra utal, hogy ezen a nagy és félelmetes tilalmon nem történt semmiféle szabályozás (*tikkun*)[19] vagy feloldás. És még kevésbé lehet azt mondani, hogy feledésbe merült a jóváhagyás, minthogy nem lehet a feledést ráborítani egy ennyire közeli jóváhagyásra, amely ilyen nyilvánosságot (*pirszum*) kapott.

• R. Haszdáj b. Smuél Perahja ha-Kohén, *Torat heszed* (Szaloniki: Avraham b. David Nahman & Jom Tov Canpilias, 483 / 1723), no. 33.

MEGJEGYZÉS

R. Haszdáj Perahja több, máshonnan nem ismert részletet elárul R. Efrajim ha-Kohén kinevezésének előtörténetéből. R. Szimha ha Kohén / R. Efrajim, akit néhány évvel R. Or Sraga Fejbus távozását követően (1660) Belgrádból hívtak meg Budára, gyanútlanul vállalta el ősei városában a rabbiállást. Amikor azonban tudomást szerzett arról, hogy a község egy része nem helyesli R. Or Sraga rendeletének megkerülését, és meglévő budai rokoni kapcsolatait, mint maga a község is, akadálynak tekinti, azonnal visszatért Belgrádba.[20] Utódja a bécsi község nyomatékos ajánlására R. Eleázár ha-Kohén lett. Vele, szigorú ítéletei miatt, a budaiak nem boldogultak, és ő is távozott a városból, majd hamarosan meghalt. R. Eleázár után hívták meg, ugyancsak Bécsből, R. Efrajim ha-Kohént, és kötötték meg vele a szerződést. R. Efrajim nagyobbik fiának házassága folytán azonban ismét ugyanolyan helyzet állt elő, mint az, amelyre R. Or Sraga Fejbus tilalma vonatkozott.

[17] Ti. Budán.
[18] Ti. a tilalmat.
[19] Értsd: módosítás.
[20] A körülményekhez részletesebben lásd alább, #154.

A responsum keltezését a R. Efrajim ha-Kohén budai tartózkodására tett utalás adja. R. Haszdáj Perahja alkalmasint a viták kellős közepén foglalt állást. Nem tartja lehetségesnek, hogy a budai község megkerülje vagy hatályon kívül helyezze R. Or Sraga Fejbus döntését, azaz R. Efrajim ha-Kohén budai rabbisága ellen foglalt állást.

Az Újhold köszöntése (*kiddus levána*)

148

Joszéf ben Jichak Almosznino

A BUDAI NOAH ÚR VÉGAKARATÁRÓL

A XVII. század második fele

רבי יוסף ב"ר יצחק אלמושנינו

בירור בענין צוואתו של הר' נח מבודון

מחצית השניה של המאה ה-יז

R. Joszéf ben Jichak Almosznino (1642–1689) valószínűleg Szalonikiben született. Jeruzsálembe ment, hogy R. Jaakov Hagiz (1620–1674)[1] *jesivá*-jában tanulhasson, itt együtt tanult a sabbatiánus mozgalom fő szervezőjével, a gázai Nátánnal, és később is kapcsolatban maradt vele. Ellentétben R. Hagizzal, aki Sabbetaj Cvit kiközösítette (1665), ő maga nagy híve volt a hamis messiásnak és elkötelezettje a sabbatiánus mozgalomnak. Apósa, R. Szimha ha-Kohén[2] utódjául őt nevezték ki Belgrád rabbijává (1666 k.), itt lelkesülten másolta a sabbatiánus iratokat, és terjesztette Sabbetaj Cvi eszméit. A város rabbinikus bíróságának (*beit din*) is ő volt a feje. Mint döntnök és mint kabbalista vált ismertté. Belgrád 1688. évi eleste után európai utazásra indult, hogy pénzt gyűjtsön a török fogságba esett zsidók kiváltására. Útja során Nikolsburgban (Mikulov) elhunyt.

Az alább következő hat szövegrészlet (#148–153) R. Joszéf ben Jichak Almosznino *Édut bi-Jehoszéf* ("Bizonyság Józsefben")[3] című könyvéből való.

KIADÁS

• R. Joszéf b. Jichak Almosznino, *Édut bi-Jehoszéf*, I–II (Kosztandina / Konstantinápoly, 1711–1713; reprint, New York, NY, 1990).

IRODALOM

• Büchler Sándor, *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1901), p. 514, s. v. Eljegyzés.

• Simha Assaf, "Avdim u-szohrei-avdim écel ha-jehudim bi-mei ha-beinajim / Slavery and the Slave-trade among the Jews during the Middle Ages", *Cijjon / Zion*, NS 4 (1939), pp. 91–125; új lenyomatban: uő, *Be-oholei Jaakov. Essays on the Cultural Life of the Jews in the Middle Ages* (Jerusalem: Moszad ha-Rav Kuk [Kook], é. n.), kül. p. 249. (SchmHI)

[1] Jeruzsálemi tudós. Apja, R. Smuél Hagiz a marokkói Fezben volt rabbi, majd Olaszországba került, itt született a fia. Maga R. Jaakov 1658-ban telepedett le Jeruzsálemben. A sabbatiánus mozgalom nagy ellenfelének számított. Személyéhez lásd Gershom Scholem, *Sabbatai Sevi* (London: Routledge & Kegan Paul, 1973) / *Sabbatai Zwi. Der mystische Messias* (Frankfurt a. M.: Jüdischer Verlag, 1992); David Tamar, "Hagiz, Jacob", in: *Encyclopaedia Judaica*, VII (Jerusalem: Keter, 1972), col. 1121.

[2] Személyéhez lásd alább, #156.

[3] Ps. 81,6.

• Meir Benayahu, "Ha-Tenua ha-sabbetait be-Jáván", in: uő, Ed., *Széfer sána le-héker kehillot Jiszráél ba-mizrah* (Szefunot, 14) (Jerusalem: Makhon Ben-Cvi, 1971–1977), pp. 172–173.
• Ed., "Almosnino, Joseph ben Isaac", in: *Encyclopaedia Judaica*, II (Jerusalem: Keter, 1972), col. 669.

[ש א ל ה]

על ההקדש שהקדיש איש יהודי להסגר צפת, וברוב ימים קם קרוב אחד מאיש ההוא ועקרו משם והוליכו לירושלים. האם נכון הדבר.

[ת ש ו ב ה]

(...) אם לא ימצאו תלמידי חכמים בצפת אזי יעבירו את ההסגר למקום אחר אך לא לחו"ל. לכן לא פירש לאן להעביר בא"י כפי שקבע לגבי בודון שציוה שאם אי אפשר בבודון יקבעוהו בשאלוניקי או בשאר מקומות. וכאן אמר במקום אחר ותו לא. כי לעניות דעתי כוונתו עמוקה והיא, כי הוא היה רואה שנשמתו יוצאת בחו"ל ושם יקבר, וציוה שיוליכוהו עצמותיו לצפת כידוע. על כן המציא המצאתו שבכל מקום שיקבר ילך לפניו צדקתו שילמדו שם בהסגר. לכן ציוה שבבודון שהוא חו"ל שיהא נקבר לצורך שעה שיקבעו שם הסגר וילמדו בתוכו.

(...)

ולפי שרצה שעצמותיו יוליכו לצפת שהוא א"י, קבע דווקא ההסגר בצפת שמצותו תהיה בצדו.

(...)

רבי יוסף ב"ר יצחק אלמושנינו, שו"ת עדות ביהוסף, חלק א' (קושטא תע"א), סי' יא.

[Kérdés.]

Arról a kegyes adományról (*hekdés*), amelyet egy zsidó férfi tett Cfat alapítványa (*heszgér*)[4] számára.

Jött az idők múltával egy rokona,[5] megszüntette az alapítványt, és magával vitte Jeruzsálembe. Helyes-e a dolog?

[Válasz.][6]

(...) Ha Cfatban netán nem találnának tudós férfiakat (*talmid hákhám*), akkor vigyék el az intézményt más helyre, azonban ne az országon[7] kívülre. Ebből látható, hogy (Noah úr) nem részletezte, hová vihető magában Erec Jiszráélben, mint ahogyan Budával kapcsolatban meghatározta: ha Budán nem lehetséges, akkor Szalonikiben vagy máshol.

[4] Betű szerint: "zárolt (összeg)".
[5] Ti. Noah rokona, Jaakov úr.
[6] A válaszban R. Almosznino olyan részleteket is említ, amelyek más forrásban nem szerepelnek.
[7] Ti. a Szentföldön.

Itt[8] azt mondta: más hely, de nem többet. Szerény tudásom szerint a következő volt a szándéka. Amikor látta, hogy az országon kívül[9] fog elhunyni, és lesz eltemetve, meghagyta, hogy vigyék el a csontjait Cfatba, amint az ismeretes. Ennek megfelelően azt gondolta ki, hogy ott, ahol éppen el lesz temetve, járjon előtte a jótékonysága: ott tanuljanak egy intézményben. Ezért rendelkezik úgy, hogy Budán, amely az országon kívül van, és ahol ideiglenesen eltemetik, ott legyen az intézmény, amelyben tanulnak.

(...)

És miután azt kívánta, hogy a csontjait Cfatba vigyék, amely Erec Jiszráélben található, úgy határozott, hogy az intézmény Cfatban legyen, azért, hogy a kegyes cselekedete (*micva*) a közelében legyen.

(...)

• R. Joszéf b. Jichak Almosznino, *Édut bi-Jehoszéf*, I (Kusta / Konstantinápoly, 1711), no. 11.

MEGJEGYZÉS

A válaszban Joszéf Almosznino úgy döntött, hogy Noah úr adománya a szafedi (Cfat) tudósokat illeti.[10]

Az alapítvány (*heszgér*) lehet intézmény, rendszerint épület stb. is, mint a német (zsidó) *Klaus / Kloster*, "zárt / bezárt hely", "zárda". A Szentföldön a szefárdi héber szót használták.

R. Noah minden bizonnyal ugyanaz a személy, akinek másodlagos temetésével és hagyatékának, illetve alapítványainak sorsával több responsum foglalkozott.[11]

[8] Értsd: ezzel.

[9] Értsd: nem Erec Jiszráélben.

[10] Ti. a budai R. Noah. – A tárgyhoz tartozó többi szöveget lásd fentebb, #124 és #140, illetve alább, #175 (1).

[11] Lásd fentebb, #126, #132 és #141, illetve alább, #175 (1).

149

Joszéf ben Jichak Almosznino

TANÚVALLOMÁS TEMESVÁROTT

1670

רבי יוסף ב״ר יצחק אלמושנינו

גביית עדות בטמשוואר

1670

במותב תלתא כחדא הוינה נחנא ב״ד דחתימין לתתא כד אתא קדמנא הנבון והנעלה כבוד ר׳ מרדכי קרישפי, ואחר האיום והגיזום בואם לא יגיד ונשא עונו , קם על רגליו והעיד בתורת עדות כדברים האלה:

כשהלכתי לטימישוואר והייתי בביט בזאר ששם בא תוגר שהיה מכר שלי מזמן עבר.

(...)

אלו הדברים שהעיד בפנינו הר׳ מרדכי הנז׳. ושאלנו את פיו אם היה יודע על איזה משה אמר התוגר ״מושינין״. והשיב שהיה על הר׳ משה אנג׳יל שעומד היום בטימישוואר, שהר׳ אברהם בן שמואל אנג׳יל היה בן אחיו. ועוד שאלנו את פי הר׳ מרדכי אם הוא אמת שהר׳ אברהם הי״ד היה עומד בזמנו באותה החנות. והשיב שלא ישב אחר באותה החנות חוץ מר׳ אברהם הנז׳ בן אחיו של הר׳ משה אנג׳יל. ושהוא דבר ידוע לכל היהודים העומדים שם בטימישוואר כי מתחילה ישב באותה החנות הר׳ שלמה טובי ע״ה, ואחר שמת הוא ישב הר׳ אברהם הנז׳.

ולראית האמת חתמנו. היום יום אחד בג׳ לחודש מנחם שנת הת״ל ליצירה. והכל שריר ובריר וקיים.

יוסף בכ״ר יצחק אלמושנינו נר״ו דיין. חיים יוסף בכ״ר מאיר זלה״ה דיין. אליה בכ״ר אהרן דיין.

(...)

רבי יוסף ב״ר יצחק אלמושנינו, שו״ת עדות ביהוסף, חלק א׳ (קושטא תע״א), סי׳ יד.

Összeült a háromtagú bíróság (*beit din*), alulírottak, és megjelent előttünk[1] a megfontolt és emelkedett, tiszteletre méltó Mordekhaj Kariszpi (QRYŚ/ŠPY) úr, az intelem és figyelmeztetés – hogyha nem (az igazat) mondja, a bűn őt terheli – után felállt, és a tanúskodás törvénye szerint tanúvallomást tett a következő szavakkal.[2]

[1] A bevezető formula arámiul.

[2] A továbbiakban ladino nyelven mondja el a történteket. A jegyzőkönyv héberül folytatódik.

"Amikor Temesvárott (ṬYMYŚ/ŠVV'R) jártam, és az ottani Bit bazárban (BYṬ BZ'R)[3] voltam, odajött a török (*tógar*), aki régi ismerősöm volt.[4]

(...)"

Ezeket a dolgokat az említett Mordekhaj úr tanúsította előttünk. És megkérdeztük a véleményét, vajon tudta-e, hogy melyik Moséról mondta (ezt) a török: "a mi Műszink". Azt felelte, hogy Mose Angyil ('NG'YL)[5] úrról van szó, aki most Temesvárott lakik, és akinek az unokaöccse volt Avraham Angyil, Smuél fia. Továbbá megkérdeztük Mordekhaj urat: igaz-e, hogy Avraham – az Örökkévaló bosszulja meg a vérét – az ő idejében abban az üzletben tartózkodott. Azt felelte, hogy senki más nem lakott abban üzletben, kivéve az említett Avraham urat, aki Mose Angyil úr unokaöccse volt. És ismeretes az összes ott lévő zsidó körében Temesvárott, hogy kezdetben abban az üzletben Slomo Tubi úr – béke legyen vele – lakott, és azután, hogy meghalt, az említett Avraham úr költözött oda.

Az igazság igazolására aláírtuk. Ma, vasárnap, a *Menahém* havának[6] 3-án, az 5430. esztendőben, a világ teremtése szerint.[7] Mindezt megerősítjük, igazoljuk, és hitelesítjük.

Joszéf, a tiszteletre méltó Jichak Almosznino úr – őrizze és áldja meg őt a Könyörületes – fia, *dajján*. Hajjim Joszéf, a tiszteletre méltó Méir úr – emléke legyen élő az eljövendő világban – fia, *dajján*. Élija, a tiszteletre méltó Aharon úr fia, *dajján*.

(...)

• R. Joszéf b. Jichak Almosznino, *Édut bi-Jehoszéf*, I (Kusta / Konstantinápoly, 1711), no. 14.

MEGJEGYZÉS

A responsum tulajdonképpeni tárgya egy gyilkosság, illetve az áldozat özvegyének *aguna*-ügye. A válaszban a rabbi megengedi, hogy Avraham Angyil özvegye újból férjhez menjen.

A R. Joszéf Almosznino rabbinikus bírósága (*beit din*) előtt tett tanúvallomásból néhány apró mozzanat kiderül a temesvári zsidók életkörülményeiből. Az áldozat, bizonyos Avraham Angyil, egy üzletet tartott fenn a bazárban. Üzletét bizonyos Slomo Tubitól vette át, elődjének halála után. Nagybátyja, Mose Angyil is Temesvárott élt. A család magyar nevet viselt (*Angyal*), jó kapcsolatban állt a városban élő törökökkel, azok arabos néven beszéltek róluk ("a mi Műszink"). Az *aguna* feloldása végett az özvegy a belgrádi rabbinikus bírósághoz fordult.

[3] Vagy: Bajit bazár, "Ház-piac".

[4] A következőkben elmondja a gyilkosság történetét.

[5] Angyil: Andzsil / Angil / Angyal.

[6] Azaz *áv*. – Menahém: "vigasztaló"; az elnevezés arra utal, hogy mindkét Templom pusztulása i. e. 586-ban, illetve i. sz. 70-ben, erre a hónapra esett.

[7] 1670. július 20.

150

Joszéf ben Jichak Almosznino

ÁRVÁK ÉS GYÁMJAIK VITÁJA

A XVII. század második fele

רבי יוסף ב״ר יצחק אלמושנינו

ריב בין יתומים ואפוטרופסים בבודון

מחצית השניה של המאה ה-יז

שאלה זו נשאלה בעיר בודון יע״א על אודות טענות ותביעות שהיו בין אפוטרופי יתום בן המנוח ה״ר יהושע.

ושלחו האפוטרופי׳ לבדם בלי ידיעת ה״ר חיים הכהן לשאלוניקי יע״א מחמת שלא רצו האפוטרופי להתדיין לפני דייני עירם מכמה טעמים כמוסים אתם. והביאו משם שני פסקים משני רבנים גדולים ה״י שהפשרה בטלה. ובאו ותבעו את ה״ר חיים הכהן לפני הגבירים פרנסי הק״ק יצ״ו שיקיים את כל תוקף מעשה ב״ד הגדול שבשאלוניקי יע״א, והראו את הפסקים מהרבנים ה״י.

(...)

והשיב כ״ר חיים להאפוטרופסי׳ שיתנו לו ההעתק מכל הפסקים שהביאו משם מרישא לסיפא עם כל הפלפולים והראיות מהגמ׳ והפוסקים. והאפוטרופסי׳ אומרי׳ שאינם צריכים ליתן שום העתק לכ״ר חיים הנז׳. אמנם לפנים משורת הדין יתנו לו ההעתק מהשאלה וסוף הפס״ד דשלחו מתם.

ועל שאלה זו נחלקו חכמי העיר הנז׳ ה״י עם הרב אב בי דינא מזרע אהרן כהנא הנ״ל ה״י שהרב אב״ד היה מזכה לכ״ר חיים הנז׳ ושאר חכמי העיר ה״י היו מחייבים אותו. ונשאל נשאלתי מאת שני הכתות להכריע ביניהם.

(...)

רבי יוסף ב״ר יצחק אלמושנינו, שו״ת עדות ביהוסף, חלק ב׳ (קושטא תע״ג), סי׳ א.

Ezt a kérdést Budun (BVDVN) városában – épüljön fel Isten városa – tették fel, a megboldogult Jehosua úr után maradt árva gyámjainak állításai és követelései ügyében.

És a gyámok önhatalmúlag, Hajjim ha-Kohén úr tudta nélkül Szalonikibe (Ś/Š'LVNYQY) – épüljön fel Isten városa – küldtek, mert a gyámok ismeretlen okok miatt nem akartak városuk bírói elé állni. Miután onnan visszajöttek, két döntvényt hoztak két nagy rabbitól – őrizze őket az Örökkévaló – arról, hogy a megegyezés semmis. Elmentek Hajjim ha-Kohén úrhoz, és a szent község – őrizze őt Sziklája és szabadítója – befolyásos tagjai, az elöljárók jelenlétében azt követelték tőle, hogy teljes egészében érvényesítse azt (az ítéletet), amelyet a Sza-

lonikiben – őrizze őt Sziklája és szabadítója – lévő nagy bíróság (*beit din ha-gádol*) hozott. És megmutatták neki a rabbik – őrizze őket az Örökkévaló – döntvényeit.

(...)

A tiszteletre méltó Hajjim úr a gyámoknak azt felelte, hogy adjanak neki teljes másolatot az ott hozott döntvényekből, elejétől végig, beleértve minden fejtegetést és indokolást a *Gemárá*-ból és a *poszkim*-tól.[1] A gyámok pedig azt mondták, hogy nem kötelesek semmiféle másolatot adni az említett tiszteletre méltó Hajjim úrnak. Bár ez így van, mégis adnak neki egy másolatot a kérdésről és záró (szakasz)áról a bíróság döntésének, amelyet onnan küldtek.

Ezzel a kérdéssel kapcsolatban eltért egymástól az említett város – őrizze őt az Örökkévaló – és a rabbi, az itteni bíróság feje (*av bei dina*), az Áron magjából való,[2] fent említett Kahana – őrizze őt az Örökkévaló – véleménye, mert a rabbi, a bíróság feje (*av beit din*) felmentette az említett tiszteletre méltó Hajjim urat. A város – őrizze őt az Örökkévaló – többi tudósa azonban elmarasztalta őt. Mindkét csoport nyomatékosan kért engem, hogy döntsek közöttük.

(...)

• R. Joszéf b. Jichak Almosznino, *Édut bi-Jehoszéf*, II (Kusta / Konstantinápoly, 1713), no. 1.

MEGJEGYZÉS

A válasz idézi a szaloniki rabbik döntését. Maga R. Joszéf Almosznino úgy döntött, hogy a gyámok kötelesek a döntések teljes szövegét átadni Kahana / R. Efrajim ha-Kohénnek.

A szövegben hivatkozott rabbi, Efrajim ha-Kohén neve lehetővé teszi, hogy az esetet budai tartózkodásának idejére, az 1665 és 1678 közötti évekre tegyük.

Az ügy hosszan foglalkoztatta a budai rabbinikus bíróságot és az általuk felkért tekintélyeket. A jelen szövegen kívül foglalkozik vele R. Slomo ha-Lévi,[3] R. Slomo Amarillo[4] és R. Efrajim ha-Kohén,[5] sőt, utóbbi unokája, a később Hákhám Cvinek nevezett fiatal rabbi[6] is.

[1] A rabbinikus bíróság döntései, a responsumok stb. az indokolásban sűrűn hivatkoznak a Talmudra (*Gemára*) és a korábbi döntnökök (*poszkim*) szavaira.

[2] Értsd: kohanita.

[3] Lásd alább, #159.

[4] Lásd alább, #160.

[5] Lásd alább, #180.

[6] Lásd alább, #160, Megjegyzés.

151

Joszéf ben Jichak Almosznino

KÖLCSÖNÜGYLET SZABÁLYOZÁSA BUDÁN

A XVII. század második fele

רבי יוסף ב״ר יצחק אלמושנינו

מנהג בודון בגביית שטר חוב

מחצית השניה של המאה ה-יז

IRODALOM

• Büchler Sándor, *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1901), p. 521, s. v. Adóslevél (a héber szöveg részlete).

ה״ר נח וה״ר יוסף שותפים היו בעסק. ה״ר נח חתם על שטר חוב ללא ידיעת שותפו.

(...)

ואומר כי האף אמנם שאמרו החכמים ה״י כי נח איש צדיק וזכאי ויכול להחזיק במה שהוא תחת ידו מן השותפות, מטעם דמגו דלא היו דברים מעולם או מגו דפרעתי, יכול שהוא יאמר השטר כולו רבית לע״ד ספוקא מספקא בעומקא של הלכה זו עבור דאם מהני לפוטרו מטעם שהבי״ד אמרו דשטר זה מזוייף ואין כאן רק חתימת ה״ר נח לבד ואין כאן שטר ומגו דפרעתי יכול לומר טענת רבית ולעמוד במה שמוחזק. נראה שאינו פטור, משום שכל עיקר טענת הב״ד לפסול השטר הזה הוא משום שה״ר יוסף שותפו נתחייב ולקח קנין, וגם העדים הודו בזה. ובשטר כתוב שגם ה״ר יוסף נתחייב ולקח קנין.

(...)

הן אמת נהגו בבודון ששטר שאינו חתום הלוה אין מגבין בו, נראה שאע״פ שיש עדים מעידים אין כאן חוב.

(...)

רבי יוסף ב״ר יצחק אלמושנינו, שו״ת עדות ביהוסף, חלק ב׳ (קושטא תע״ג), סי׳ ט.

Noah úr és Joszéf úr üzleti társak voltak. Noah úr aláírt egy adósságlevelet (*setar hov*), anélkül, hogy a társa tudott volna róla.

(...)

És nekem az a véleményem, hogy még ha a tudósok – őrizze őket az Örökkévaló – azt mondták is, hogy Noah igaz ember,[1] és mentes, és megtarthatja azt, ami a társulásból a keze

[1] Vö. Gen. 6,9.

alatt van, miután (*miggo*)[2] (mondhatná), hogy egyáltalán nem létező dologról van szó, vagy miután (*miggo*) (mondhatná), hogy már "megfizettem",[3] vagy esetleg mondhatná azt is, hogy az irat (*setar*) egésze a kamatra (*ribbit*) vonatkozik,[4] szerény tudásom szerint azonban erős aggály merül fel ennek a rendelkezésnek (*halákha*)[5] az érvénye iránt, mert ha felmentjük őt, annál az oknál fogva, hogy a bíróság (*beit din*) kijelentette: ez az irat hamis, ugyanis kizárólag csak Noah úr aláírása szerepel rajta, és így nem számít (érvényes) iratnak, akkor ő, miután (*miggo*) "megfizettem", mondhatja azt, hogy kamatot követelnek rajta, és ragaszkodhat ahhoz, amit bír. Úgy látszik azonban, hogy nem mentes, mert a bíróság (*beit din*) állításának az a lényege, hogy ezt az iratot semmisnek kell tekinteni, mert Joszéf úr, a társa, nem adott[6] rá megerősítést (*kinjan*),[7] és ezt elismerték a tanúk is. Holott magában az iratban az áll, hogy Joszéf úr is kötelezettséget vállalt, és megerősítést (*kinjan*) adott.

(...)

Nos, igaz, hogy Budunban (BVDVN) az a szokás, hogy ha egy irat (*setar*) nincs aláírva, az adós nem jegyezte rá (a nevét), akkor nem érvényes,[8] még akkor sem, ha vannak tanúk, akik tanúsítják, hogy az adott tartozás fennáll.

(...)

• R. Joszéf b. Jichak Almosznino, *Édut bi-Jehoszéf*, II (Kusta / Konstantinápoly, 1713), no. 9.

MEGJEGYZÉS

Az ügy, amellyel a responsum foglalkozik, két budai zsidó, bizonyos Noah és Joszéf vitája egy kölcsönügylet kapcsán. A szereplőket valószínűleg a saját nevükön említi. Noah és Joszéf üzlettársak voltak. Noah kölcsönt vett fel, de az iratot – elismervényt – csak ő írta alá, üzlettársa, Joszéf nem látta el a szükséges megerősítő záradékkal / ellenjegyzéssel. Maga a szöveg őt is megnevezte mint üzlettársat. Az összeget Noah visszafizette, de a kamattal adós maradt. A hitelező a kamatot Joszéfen akarta behajtani. A per tárgya az, hogy a tartozásért Joszéf is felelős-e. A budai szokás alapján aláírása nélkül nem lehet követeléssel fellépni vele szemben. A felelősséget a rabbinikus bíróságnak kellett megállapítania.

A jóhiszemű (*bona fides*) nyilatkozatot a középkori zsidó jogban peres eljárások során az ügyek meghatározott körében mint bizonyítékot fogadták el (*miggo*, szó szerint: "miután").[9] Az ügyben korábban véleményt nyilvánító tudósok Noahnak a *miggo / bona fides* elve alapján adtak felmentést az alól a vád alól, hogy rosszhiszeműen járt el üzlettársával szemben. R. Joszéf Almosznino ezzel szemben a budai jogszokásra hivatkozva kimondja, hogy Noah üzlettársa, aki nem írta alá az adóssághlevelet, nem tehető felelőssé sem a kölcsönösszegért, sem pedig annak kamataiért, és a tartozásért, illetve kamataiért csakis Noah vonható felelősségre.

[2] Értsd: annak az elvnek alapján.

[3] Ti. a tartozást.

[4] A kamat zsidók között tiltott dolog.

[5] Ti. a tudósok imént hivatkozott döntésének.

[6] Szó szerint: "vett".

[7] *Kinjan*: "megerősítés", "lezárás", az az aktus, amellyel a törvényes eljárás jogilag befejezetté, vagy "záradék", amellyel az okmány érvényessé válik.

[8] M Bava batra 10,8; bT Bava batra 176a. (SchmHI)

[9] Hahn István, "A Miggo elve a talmudi irodalomban", *A Blau Lajos Talmudtudományi Társulat Évkönyve, 5694 – 1934* (Budapest, 1934), pp. 40–47; Haim Hermann Cohn, "Pleas", in: *Encyclopaedia Judaica*, XIII (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 631–636, kül. col. 635: "Weight of Pleas, § (3)".

152

Joszéf ben Jichak Almosznino

EGY BUDAI FÉRFI HÁZASSÁGA A BÍRÓSÁG ELŐTT

A XVII. század második fele / 1680 (?)

רבי יוסף ב״ר יצחק אלמושנינו

יהודי מבודון שנטען ערעור על נשואיו

מחצית השניה של המאה ה-יז / 1680 (?)

מעשה שהיה כך היה. שזה כל כך שנים כשמלכנו יר״ה היה בשלום ובמישור עם הקיסר, המנהג היה שמעיר בודון וסביבותיה היו יוצאים הישמעאלים הנקראים ג׳יפה והיו חוטפים ושובאים מעיירות הקיסר מעם שלו ומוכרים אותם לעבדים ולשפחות. ואנשי הקיסר הנקראים קאטאנא״ש גם היו עושין לישמעאלים כמעשיהם. ושני המלכים היו כמחרישים.

גם לפעמים הישמעאלים השבאים בהדי הוצא להו כרבא ושובאים דרך גנבה מהכפרים והעיירות של פורעי מס למלך הנקראים ריאייה ומוכרים אותם בטובת הנאה ובהצנע, שע״כ תיקן המלך יר״ה שכל קונה עבד או שפחה ממדינות הקיסר וסביבותיהם שיקח כתב ראיה הנקרא פינג׳יק. וגם דינא דמלכותא שלא יקנה שום אדם חוץ מדתם עבדים ושפחות קטנים מפני שחושש דמסתמא שבאים הישמעאלים להחזירם לדתם.

והנה באותו זמן הנז׳ שבאו הישמעאלים נערה קטנה גויה בת ז׳ או בת ח׳ ומכרוה לראובן. ובעודה בביתו ונתגדלה יצאה קול בעיר שזינתה עם שמעון וילדה ממש. ולקץ הימים הביאה כאן ומכרה ללוי ועמדה בביתו שנים הרבה. ומת לוי הנז׳ והניח בת קטנה יורשת. ויהי לתקופת הימים השפחה הנז׳ חלתה פני גבירתה שיוציא אותה לחירות בפני עש״ג הנקרא חזהטלהמ״ה, שאם אחר החזהטלהמ״ה מבקשת ללכת אל עמה ואל אלהיה לית מאן דימחי בידה כפי נימוסי המלכות. וגבירתה נתרצתה לעשות רצונה אך בתנאי שיפדה את עצמה בכסף שיש לה.

ובאותו פרק בא ושאלו ממני ואמרתי להם כי מה שקנה עבד קנה רבו, והכסף שלה היה מהבת הנז׳ והיא קטנה שאינה יכולה לשחררה ואין תקנה בדבר כי אם שתגבה אותה גבירתה בכתובתה עם הכסף ואח״כ אם תרצה יכולה לשחררה. וגבירתה מפני שהכסף היה טמון אצל השפחה הנז׳ ולא היו יכולין להוציא מידה בחרה בכסף יותר ממנה, ונתרצתה לגבות כתובתה ממנה. וכן עשתה וגבתה גבירתה הכסף והשפחה. ושוב אמרתי לגבירתה שאם תתן לי הכסף במתנה אני אשחררנה. וכן עשתה שנתנה הכסף אלי במתנה, ושוב נתתי הכסף להשפחה ע״מ שלא יהא לגבירתה רשות באותו הכסף אלא שתתן הכסף לגבירתה ותצא לחירות.

דא גופא דעובדא אם כי אינ׳ זוכר פרטי הדברים. אחר זה הלכו שתיהן בפני עש״ג. ויהי כדברה גבירתה בפניהם בלשון זה: קיידימדין הזאט היטום ופטרה בגט שחרור עש״ג ונכתב

בשיגיל. אחר עבור מזה יום או יומיים קראוני שתיהן לגיירה ולהטבילה לשם בת חורין עם ב׳ דיינים אחרים. ובפני גבירתה ובפנינו הוטבלה לשם ב״ח שאמרה בפני׳ פעמים שלוש וקבלה עליה דת יהודית כתחז״ל.

ויהי מקץ שנתיים ימים יותר מהמה בא פה שמעון הנטען מבודון אלמון ונשא פה אשה הגונה כי מעולם לא היה חושב לישא להגיורת. אחר עבור ג׳ שנים מתה גם אשתו השנית והגיע לדלי דלות בעירום ובחוסר כל בלב״ן וחסרו״ת עד שלא היה מוצא אפילו חגרת או סומא שתנשא לו. ועמד מ״מ ב׳ שנים אלמון עד שבאת הגיורת הנז׳ וע״י פיוס ברצי כסף עשתה מאמר עמו שתקחנה, והוא בעבור שלא היה מוצא אחרת כנז׳ נתרצה לקחתה.

והנה אחד מהשדכנים בהמצאה כמי שאינו שדכן שאלני האם תוכל זאת להנשא בלא ג״ש. והשיבותי לו שלפי הרשום בזכרוני אינה צריכה כמו שביארתי לעיל. שוב אמר השדכן הנז׳ שמעתי ששמעון הנז׳ רוצה לקחתה, ואני בתומי השבתי לו דנהי שאם כינס אין מוציאין מ״מ לכתחלה לא מן השם כיון שנטען עליה בבודון. והשדכן כמדומה לי שעשה כן לבל אסתיר ממנו שרשי הדין. ואחר חודש ימים הביא הדבר לידי גמר שקדש אותה הנטען הנז׳ בפני עדים. על שבעתה נדרשתי מראשי אלפי ישראל הגבירים הרמים ממוני הק״ק ה״י כדת מה לעשות , האם צריכה ג״ש ואם כופין לנטען הנז׳ שיגרשנה.

(...)

רבי יוסף ב״ר יצחק אלמושנינו, שו״ת עדות ביהוסף, חלק ב׳ (קושטא תע״ג), סי׳ כ.

Az eset úgy történt, hogy néhány éve már béke volt királyunk[1] – növekedjék a dicsősége – és a császár[2] között, s az volt a szokás, hogy Budunból (BVDVN) és környékéről a törökök (*jismáélim*), akiket *gyafé*-nak (G'YPH)[3] hívnak, rendszeresen portyázni jártak, és a császár városait fosztogatták, foglyokat ejtettek, ezeket aztán mint szolgákat vagy cselédlányokat eladták. A császár emberei, akiket *katanas*-nak (Q'Ṭ'N'Š/Š)[4] hívnak, ugyanezt tették a törökökkel. A két király pedig szemet hunyt efölött.

Néha megesett, hogy a törökök (*jismáélim*) embereket raboltak el a királynak[5] adót fizető falvakból és a városokból is – ezeket *reaja*-nak (RY'YYH)[6] hívják –, és titokban, nagy hasznot húzva a dologból, eladták őket. És ezért a király – növekedjék a dicsősége – elrendelte, hogy bárki, aki szolgát vagy cselédlányt vásárol a császár országából vagy a környékéről, kérjen adásvételi elismervényt, amelyet *pingyik*-nek (PYNG'Q)[7] hívnak, a szolga birtoklása felől. És

[1] Ti. IV. Mohamed / Mehmed szultán (1648–1687).

[2] I. (Habsburg) Lipót magyar király (1655–1705), Csehország királya (1656–1705), Ausztria főhercege (1657–1705), német-római császár (1657–1705).

[3] Gyafé: török *dzsafé*, nem rendezett egységekhez tartozó katonák.

[4] Nyilván a magyar *katona*, *katonaság* szó. – Simha Assaf, fentebb (#148) idézett tanulmányában, jegyzetben megemlíti, hogy a magyar szót Löw Immanuel azonosította számára. (SchmHI)

[5] Értsd: a török szultánnak.

[6] *Reaja* / *riaja*: a szultán nem muszlim alattvalói, magyarosan: *rája*.

[7] Pingyik: *pindzsik* / *pincik*: török szó, szolga birtoklására szóló engedély.

az ország törvénye (*dina d-malkhuta*) is az, hogy senki ne vegyen más vallású (*dat*) fiatal szolgákat vagy cselédlányokat, mert gyanítható, hogy a törökök áttérítik őket a maguk vallására (*dat*).

Nos, az említett időben a törökök foglyul ejtettek egy fiatal nem zsidó leányt (*goja*), aki 7 vagy 8 éves volt, és eladták Reuvénnek. Ezután az ő házában élt, és felnevelkedett, és elterjedt a városban a hír, hogy Simeonnal paráználkodott, és ténylegesen gyermeket is szült. Végül (Reuvén) idehozta, és eladta Lévinek, és hosszú évekig az ő házában volt. És az említett Lévi elhunyt, és egy gyereklányt hagyott maga után örökösként. Idő múltával az említett cselédlány könyörögni kezdett asszonyának, hogy szabadítsa fel őt a nem zsidók (*goj*) hatósága előtt,[8] ezt[9] *hazhatalhamá*-nak (HZHṬLHMH)[10] hívják. Mert ha a *hazhatalhama* után[11] azt fogja kérni, hogy hadd térjen vissza népéhez és az istenéhez,[12] senki nem akadályozhatja meg ebben, a királyság érvényben lévő szokása szerint. Úrnője pedig beleegyezett kívánságának teljesítésébe, de azzal a feltétellel, hogy ő maga váltja ki magát a saját pénzén.

Megkérdeztek engem ezzel az üggyel kapcsolatban, és én azt mondtam nekik, hogy azt, amit a szolga szerzett, az ura szerezte, és (a cselédlánynak) az említett leány[13] révén volt pénze, ő pedig kiskorú volt, s (ezért) nem tudta őt felszabadítani. Az ilyen helyzetre vonatkozóan nincs rendelet (*takkána*), csupán csak annyi, hogy úrnője a házasságlevelével (*ketubba*)[14] együtt megszerzi (a cselédlány)t is, ámde később, ha akarja, felszabadíthatja. És az asszonya, mivel a pénz az említett cselédlánynál el volt rejtve, és nem tudták megszerezni tőle, a cselédlány helyett inkább a pénzt választotta, és kitartott amellett, hogy behajtja rajta a házasságlevelét. Az úrnő valóban ezt tette, megszerezte a pénzt, és a cselédlányt is. És újfent megmondtam az asszonyának, hogy ha a pénzt ajándékként nekem adja, én felszabadítom az illetőt. Valóban így tett: a pénzt nekem ajándékozta, én pedig visszaadtam a cselédlánynak, azzal a feltétellel, hogy nem úrnője rendelkezik a pénz felett, hanem ő maga adja át asszonyának a pénzt, azért, hogy szabaddá váljék.

Ez az ügy lényege, hogyha a dolgok részleteire jól emlékszem. Ezután mindketten elmentek a nem zsidók (*goj*) hatóságához, és úrnője ezeket a szavakat mondta előttük: "*Kajdimadin hazat hitum*",[15] és felszabadította őt felszabadító levéllel a nem zsidók (*goj*) hatósága előtt, és bejegyezték a *szigil*-be.[16] Egy vagy két nap elteltével mindketten meghívtak engem 2 másik bíróval (*dajján*) együtt a betérési szertartásra és a bemerítkezésre (*tevila*),[17] hogy szabad emberré legyen. És az úrnője előtt, valamint előttünk bemerítkezett, hogy szabad nővé váljék, és háromszor kijelentette előttünk, hogy felveszi a zsidó vallást (*dat jehudit*), bölcseink – emlékük legyen áldott – rendelkezése szerint.

[8] Azaz: a hatóságok előtt.
[9] Ti. a felszabadító levelet.
[10] *Hazhatalhama*: a *hazfetmek* szóból, amely elbocsáttatást jelent, rabszolga felszabadítása muszlim bíróság előtt.
[11] Értsd: a bírósági aktust követően.
[12] Értsd: a keresztény valláshoz.
[13] Ti. "Lévi" örököse.
[14] Értsd: a házasságlevélben kikötött járandóság.
[15] Török mondat, a szolga felszabadításának formulája a bíróság előtt.
[16] Szigil: *sidzsilli / sicilli*: a török bíró (*kádi*) jegyzőkönyve.
[17] Rituális fürdő.

Több mint két év elteltével idejött Simeon, az alperes Budáról (BVDVN), özvegyként, és feleségül vett egy nőt, annak rendje-módja szerint, mert meg sem fordult a fejében, hogy a betért nőt elvegye. 3 év elteltével meghalt a második felesége is, ő maga pedig szegények szegénye lett, meztelenül és nincstelenül,[18] egy fillér nélkül és nincstelenségben, hogy nem akadt az emberek között még egy sánta vagy vak sem, aki hozzáment volna. Özvegy maradt 2 éven át, majd jött az említett betért nő, és közvetítés által megegyezett (Simeon)nal, hogy az elveszi őt, és mert a férfi nem talált mást, mint az említett nőt, aki hozzáment volna, (ezért) elhatározta, hogy feleségül veszi.

És akkor az egyik házasságközvetítő úgy tett, mintha nem házasságközvetítő volna, és megkérdezett engem, hogy ez az asszony férjhez mehet-e felszabadító válólevél (*gét se-har*) nélkül. Azt feleltem neki, hogy emlékezetem szerint nincs ilyenre szüksége. Az említett házasságközvetítő erre azt mondta:

"Úgy hallottam, hogy az említett Simeon el akarja venni."

Én pedig azt gondoltam, hogy abban az esetben, ha már elvette őt, vele maradhat, de ha a házasság még nem történt meg, minthogy Budunban (BVDVN) azt állították róla, (hogy cselédlány), ne vegye el. A házasságközvetítő, azt gondolom, úgy intézte a dolgot, hogy ne leplezzem el előtte[19] az ügylet lényegét.

Egy hónap múlva befejezéshez jutott a dolog, mert az említett személy tanúk előtt elvette a nőt. Emiatt megkérdezték tőlem Izráel tekintélyes vezetői, a magas (rangú) férfiak, akik a szent községben – őrizze őket az Örökkévaló – ki vannak nevezve,[20] hogy a törvény szerint mi a teendő: szüksége van-e a nőnek felszabadító válólevélre, és kötelezzék-e az említett személyt arra, hogy elváljon tőle.

(...)

• R. Joszéf b. Jichak Almosznino, *Édut bi-Jehoszéf*, II (Kusta / Konstantinápoly, 1713), no. 20.

MEGJEGYZÉS

A válaszban a rabbi megengedi, hogy "Simeon" együtt maradjon a korábbi cselédlánnyal, akit időközben feleségül vett.[21]

A responsum idéz egy budai rendeletet[22] is, amely magyarázatot ad arra, hogy miért vonták kétségbe "Simeon" és a felszabadított cselédlány házasságának jogszerűségét.

[תקנה בבודון]

(...) היתה הסכמה בחרם שלא לקדש שום אשה בפחות מי' וגם אני שמעתי קצת אומרים שהחרימו בתוכה שגם העדים לא ילכו להמצא בעת הקידושין. ובשריפה שהיתה זה י"א שנים נשרפה הסכמה הנז'.

רבי יוסף ב"ר יצחק אלמושנינו, שו"ת עדות ביהוסף, חלק ב' (קושטא תע"ג), סי' כ.

[18] Deut. 1,1 nyomán.
[19] Ti. "Simeon" előtt.
[20] Értsd: akik a községben hivatalt viselnek.
[21] R. Joszéf Karo, *Sulhan arukh*: "Even ha-ezer", no. 28. (SchmHI)
[22] Ez egyébként ismeretlen.

[A budai rendelet]

(...) Kiközösítés terhe mellett megállapodtak, hogy nem lehet eljegyezni egy nőt, ha nincs jelen legalább tíz férfi. Én magam is hallottam néhány embertől, hogy kiközösítés jár akkor is, ha az eljegyzés (*kiddusin*) során nem voltak jelen tanúk. A 11 évvel ezelőtti tűzvészben azonban az említett megállapodás elégett.

• R. Joszéf b. Jichak Almosznino, *Édut bi-Jehoszéf*, II (Kusta / Konstantinápoly, 1713), no. 20.

A béke, amelyre a responsum eleje utal, minden bizonnyal a vasvári béke volt (1664. augusztus 10). A történet háttere: a török katonák az osztrák fennhatóság alatt lévő területeken portyáztak, lesben álltak, és elrabolták az utakon járókat, hogy eladják őket rabszolgának, akár a budai piacon is, szabályos adásvételi szerződéssel.[23] Ugyanezt tették török területeken a keresztény katonák. Mindez a két fél közötti béke idején történt, a két hatalom hallgatólagos beleegyezésével.

A budai rendeletben esetleg az 1669. évi tűzvészről lehet szó.[24]

A zsidó házaknál szolgáló cselédlányokat gazdáik rendszerint betérítették. Az esetleg tőlük származó gyermekek így magától értetődően zsidók lettek.

[23] A forrásban foglaltak hátteréről lásd Eliezer Bashan, *Sivja u-fedut* (Jerusalem: Bar Ilan University, 1980), p. 100.
[24] Budai tűzvészekről több szöveg is beszámol. Lásd alább, #158 (3), #184, #192 (13).

153

Joszéf ben Jichak Almosznino

HÁZASSÁGLEVÉL ÉRVÉNYESÍTÉSE BUDÁN

A XVII. század vége

רבי יוסף ב"ר יצחק אלמושנינו

מנהג בודון בגביית כתובה

סוף המאה ה-יז

IRODALOM

• Büchler Sándor, *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1901), p. 517, s. v. Örökösödés (a héber szöveg egy részlete).

ראובן כד הוה קציר ורמיו בערסא אוקי אפוטרופי אחוה ואיתתיה אחד ברא דהוה ליה ושכיב וחיים לכל שבק. ואתתיה בעיא למיגבי כתובתה ולא תפסה שיעור כתובתה, ואפוטרופא בעי לאגבוייה ממטלטלי דחזי ליה דהא לא שבק ארעא, והיא אמרה הב לי כספא ודהבא שיעור כתובתי ממאי דעיילית לבעלי. ואפוטרופא טעין אי מגבינא לך ממאי דעיילת לבעליך לא יהיבנא לך מאני כספא או דהבא אלא אינך מאני דעיילת ליה מלבושים דידך ושימושי דירה כו' או שאר מטלטלין וסחורות. תו איכא בינייהו: איתתא דא כד הוי בעלה קיים נפלה לה ירושה מקרקעי ומטלטלי וזוזי ולית לה שטר מבעלה מכמה זוזי הוה גביה, והשתא טענה איהי מאי דטענה, ואפוטרופא טען דלמא לא הוה לך כל כי האי דטענית, ואם תמצא לומר הוה לך כל כי האי דלמא פרעך אבוהי דיתמי מקמי דאתפטר או דלמא מחלת ויהבית ליה כל מאי דהוה ליך מזוזי. על הכל יודיענו הדין עם מי. ושכרו מרובה מהשמים.

(...)

רבי יוסף ב"ר יצחק אלמושנינו, שו"ת עדות ביהוסף, חלק ב' (קושטא תע"ג), סי' כט.

Reuvén beteg volt, és ágynak esett. A testvérét, valamint a feleségét gyámnak nevezte ki. Felesége és egy fia volt, majd elhunyt, a felesége pedig érvényesíteni akarta a házassági szerződését (*ketubba*), azonban nem a benne szereplő mérték szerint. A gyám pedig azokból az ingóságokból akarta őt kifizetni, amelyeket látott, mivel az illető nem hagyott hátra ingatlant. Az asszony ellenben azt kérte:

"Adj nekem ezüstöt és aranyat, annak mértéke szerint, ami a házasságlevélben (*ketubba*) áll, abból, amit a férjem szerzett."

A gyám azonban azt állítja:

"Ha abból fizetünk ki, amit a férjed szerzett, akkor nem ezüstöt és aranyat adunk neked, hanem egyéb dolgokat, amelyeket a házasságba hoztál, a ruháidat, a különféle lakberendezési tárgyakat vagy árukat."

Továbbá amikor még élt a férje, létrejött közöttük egy ügylet: ő[1] örökséghez jutott, ingatlanhoz és ingóságokhoz, valamint pénzhez, azonban a férjétől nincs elismervény arról, hogy mennyi pénzt adott át neki.

És most (az asszony) azt kérdezi: "Mi lesz velem?" A gyám azonban felvetette:

"Talán nem is volt meg mindaz, amit állítasz. És ha azt találod mondani, hogy mindezzel rendelkeztél, lehetséges, hogy a férjed már kifizette a halála előtt, vagy lemondtál róla, és neki adtad minden pénzedet."

Tudasson bennünket mindezekről, hogy ki mellett van a törvény. És legyen sokszoros jutalma az Egektől.

• R. Joszéf b. Jichak Almosznino, *Édut bi-Jehoszéf*, II (Kusta / Konstantinápoly, 1713), no. 29.

MEGJEGYZÉS

A kérdező R. Cvi ben Jaakov Askenázi (a Hákhám Cvi)[2] volt, személye lehetővé teszi, hogy a responsum dátumát feltételesen budai tartózkodásának éveire – esetleg az 1680-as évek első felére: ifjúságára – tegyük.

A válaszban R. Joszéf Almosznino az özveggyel szemben a gyámnak ad igazat, és többek között utal egy budai rendeletre, amely szabályozta, hogy az özvegy vagy az elvált feleség milyen feltétel mellett érvényesíthette a házasságlevélben foglalt vagyoni jogait.

(...) ומעשים בכל יום בבודון דכי בעיא למיגבי כתובה אע"ג דאיתנהו למאני דעיילת ליה אפ"ה משתבעת וגביא, אלא ודאי כיון דלא גביא מאי דעיילא ליה דההוא מתנה בעלמא היא היכא דשביק בנין תו לא נכסיה מיקרו.

רבי יוסף ב"ר יצחק אלמושנינו, שו"ת עדות ביהוסף, חלק ב' (קושטא תע"ג), סי' כט.

(...) Budunban (BVDVN) mindig is úgy jártak el, hogy amikor az asszony érvényesíteni akarta a házasságlevelé(be foglalt rendelkezés)t (*ketubba*), annak ellenére, hogy a vagyon, amelyet a házasságba bevitt, még (érintetlen) volt, esküt kellett tennie, hogy ezt a vagyont még nem vette át, és csak miután az özvegy letette ezt az esküt, hajthatta be a házasságlevelet.

• R. Joszéf b. Jichak Almosznino, *Édut bi-Jehoszéf*, II (Kusta / Konstantinápoly, 1713), no. 29.

[1] Ti. az asszony.

[2] Személyéhez lásd alább, #187, Bevezetés.

154

Aharon ben Hajjim Avraham Perahja ha-Kohén

RABBI KINEVEZÉSÉNEK SZABÁLYOZÁSA BUDÁN

1669 k.

רבי אהרן ב"ר חיים אברהם פרחיא הכהן

תקנה אודות מינוי רב בבודון

בערך 1667

R. Aharon ben Hajjim Avraham Perahja ha-Kohén (1627 k.–1697) szaloniki tudósok és orvosok családjából származott, anyja R. Aharon ibn Haszon[1] leánya volt. A kor nagy tudósainál tanult, R. Ásér ibn Ardut ha-Kohénnél[2] és R. Haszdáj Perahja ha-Kohénnél.[3] 1685-ben Szaloniki főrabbija lett. Korának egyik legismertebb döntnöke (*poszék*) volt, számos fontos rendeletet hozott. Több könyvet írt, ezek közül a leghíresebb a responsum-gyűjteménye, a *Perah matte Aharon* ("Áron vesszejének virága"),[4] ennek két része összesen 250 responsumot tartalmaz. Válaszaiban számos kéziratot is felhasznált. Responsumainak történeti jelentősége igen nagy, mert széles körű ismeretanyagot tartalmaznak az Oszmán birodalom különböző területein élő zsidókra vonatkozóan. A sabbatiánus mozgalom történetére[5] nézve az ő gyűjteménye az egyik legfontosabb elsődleges forrásunk. R. Aharon Szalonikiben hunyt el (5457. *sevát* hó 23 / 1697. február 15).

Az alább következő két szövegrészlet (#154–155) R. Aharon ben Hajjim Avraham Perahja ha-Kohén *Perah matte Aharon* című könyvéből való.

KIADÁS

• R. Aharon b. Hajjim Avraham Perahja ha-Kohén, *Perah matte Aharon*, I–II (Amszterdam: Abraham Mendes Coutinho, 463 / 1703; reprint, é. n.).

IRODALOM

• Büchler Sándor, *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1901), p. 520, s. v. Rabbiválasztás (a héber szöveg).
• Jichak S. Emmanuel, *Maccevot Szalonika*, II (Jerusalem: Makhon Ben-Cvi, 1968), pp. 491–494, no. 1084.
• Abraham David, "Perahyah, Aaron ben Hayyim Abraham ha-Kohen", in: *Encyclopaedia Judaica*, XIII (Jerusalem: Keter, 1972), col. 271.
• Meir Benayahu, "Ha-Tenua ha-sabbetait be-Jáván", in: uő, Ed., *Széfer sána le-héker kehillot Jiszráél ba-mizrah* (Szefunot, 14) (Jerusalem: Makhon Ben-Cvi, 1971–1977), lásd Index.

[1] Lásd fentebb, #129.
[2] R. Ásér ibn Ardut ha-Kohén (1570 k.–1645) a szaloniki Aragon szent község jesivájának feje volt. Könyve nem maradt fenn.
[3] Lásd fentebb, #145, Bevezetés.
[4] Vö. Num. 17,16. – A cím egyszersmind utal a rabbi nevére.
[5] Sabbetaj Cvi és követőinek messianizmusa; lásd alább, #158.

ק״ק בודון יע״א יש להם הסכמה מהרבנים הקדמונים וגם לרבות פסקים מהרבנים שקבלו עליהם בשבועה ובחרם חמור ובנאמנות להרבנים שכל היוצא מפיהם כן יקום, ולתווך שלום ביניהם כפי ראות עיני הרבנים ה״י.

ויצא פסק דין ראשון ע״פ הפצרתם מהרב המופלא הדיין המצויין כמוהר״ר אור שרגא נר״ו שלא לקבל שום רב ומורה שיהיה לו איזה קורבה בקהלה. כי הוא אמר שראה בעין השכל שהוא טובת הכלל, והוא מצב הקהלה שלא להרבות במחלוקת. וגזר בחרם ב״ן ובמנודה בב׳ עולמות ובכל הקללות כתובות בתורה ובחרם ושמתא דשמתיה ברק למרוז ובנידוי שהחרים רב יחזקאל לעבדיה ובקללות שקלל יהושע את יריחו ובחרם רבותינו הגאונים וכל חומרות שבעולם, שלא יעלה על לב שום אדם בעולם מבני הקהלה לתת דעתו בקבלת הרב, לקבל איזה שיש לו צד או נגיעה. ועל זה הסכימו חכמי ק״ק בילוגראדו וסופיאה. ואחר כך החכמים והרבנים ר״מ ור״י בקהל קדוש בודון שהיו אחריו גם הסכימו עמו, כי ראו ג״כ שבדברים אילו לא נכתבו ראויים ונבונים הם ליכתב, והוסיף כל א׳ נופך משלו כדי שלא יהיה גדר נפרץ והעמידו קנס גדול כדי שלא לעבור. וגם שלחו בני הקהלה והרבנים לקהל קדוש ווינא, וגם הם חכמי רבני ווינא הסכימו על כל תוקף הענין וחזקו את הכל.

ועתה איזה אנשים יצאו נצים נצבים והם המה הנוגעים לחכם א׳ שקבלו בלא קנין ובלי שבועה ובלי כתב רק בפטומי מילי, ורוצים להרוס הבנין ומצב הקהלה באומרם מתחילה בזמן הראשון בהיתר נתקבל, כי לא היה לו שום נגיעה. ועתה שקבלנו אותו מחדש לא חלה עלינו הגזירה. ועוד כי לא ידענו מהפסקים והחרמות. ונתפסו על דבריהם ע״פ עדים כשרים וחתימת ידי עצמם היא תעיד עליהם כעדים, הם האלופים ראשים של אותו זמן כהר״ר שמעון ב״ר יוסף וכמה״ר שמואל הכהן. והעידו בתורת עדות שזה עברו כמה שנים שהיו מקבלים החכם השלם הדיין המצויין כמה״ר אפרים ע״ה מבילוגראדו לאב״ד ולמ״ץ. והיו כמעט שמונים חתומים על שטר הרבנות שלו ונתעכב כאן זמן מועט. וכששמע שתשעה אנשים מבני הקהלה לא היו רוצים להסכים, והיו מתרין בחתומים שלא יעברו על החרמות הנזכרים בפסקים של החכמים הנזכרים, לא רצה לישב בכאן וחזר לביתו לקהל קדוש בילוגראדו. והשיב להם שע״פ הדין אינו יכול להיות אב״ד כאן מפני שהיה צד קורבה. עכ״ל העדים.

ויותר מהמה שאחר שהלך וחזר לביתו החכם השלם כמה״ר אפרים ז״ל, קבלו להרב המופלא כמה״ר אלעזר ז״ל, והסכים גם הוא עם הפוסקים הנזכרים והוסיף נופך משלו והיה מפרש דבריהם בהדיא שאינם רשאים מעתה לקבל שום חכם שיש לו איזה צד קורבה. ובשביל זה קבלו אותו שלא היה לו שום קורבה ועל תנאי זה היו מקבלים אותו. ואותו הצד עצמו שהם כעת מחותנים להרב דהאידנא הם חתומים על אותו כתב של מהר״ר אלעזר. ואם כן תואנה הם מבקשים באומרם לא היינו יודעים מהפסקים, וגם טענו ואמרו יש לנו רשות מזה הרב דהאידנא רשות ופס״ד דלית למיחש מאומה לכל אלו החרמות, כי הם כחרמי הים.

ובזה בעו״ה חלפו חוק הפרו ברית אשר קבלו כבר עליהם ולא קיימו, ונפרץ פרץ על פני פרץ גדרים ומחיצות של השבועה עד שנעשה להם כהיתר.

תשובה

(...) ובנ"ד איך אפשר להם שלא יהיה לרב שום קורבה ועם מי יתחתן אם יהיה לו בנים או בנות. כבר שאלתי על זה ואמרו שמנהג ק"ק בודון שעוברים עליהם תמיד מרבנים של מדינות אשכנז שרוצים ללכת לארץ ישראל ומתאחרים שם שנה או שנתיים, ולטעם זה הסכימו ג"כ שלא יהיה להם רב כי אם באופן שהסכימו. (...) ובנ"ד כיון שכלם קיימו וקבלו כל העם מקצה ונהגו כל כך מהשנים, ודאי דאין ראוי להם להתיר. כל היוצא ממ"ש לעיל דאין הרב שנוהג שררתו עכשיו יכול להיות עליהם לרב ולמורה אחר שיש לו קורבה בקהלה לעת כזאת. כ"ש לפי מה ששמעתי שלא קבלוהו מעיקרא אלא בעד שנה אחת, ועתה כבר עבר אותו זמן ומקבלים אותו מחדש ויש לו צד קורבה בקהלה דודאי שאסור להם לקבלו.

רבי אהרן ב"ר חיים אברהם פרחיא הכהן, שו"ת פרח מטה אהרן, חלק א' (אמסטרדם תס"ג), סי' מד.

Budun (BVDVN) szent községének – épüljön fel Isten városa – van a korábbi rabbiktól egy ajánlása (*haszkáma*), amely többek között kimondja, hogy kiegészíthetik (újakkal is) a rabbiktól származó döntéseket, amelyeket eskü és szigorú tilalom (*hérem*) terhe mellett, valamint a rabbikhoz való hűség (jegyé)ben vettek magukra, avégett, hogy mindaz, ami a (rabbik) száját elhagyja, valóban úgy legyen, és hogy úgy szerezzenek békét maguk között, ahogyan azt a rabbik – őrizze őket az Örökkévaló – (jónak) látják.

Az első bírósági döntés (*peszak din*) kérésükre a kitűnő rabbitól és kiváló *dajján*-tól, tiszteletre méltó tanítónktól, R. Or Sraga úrtól[6] – őrizze és áldja meg őt a Könyörületes – származik, (és kimondja), hogy ne fogadjanak fel egyetlen rabbit vagy tanítót sem, akinek bármifajta rokonsága van a községben. Mert azt mondta, hogy az értelem szempontjából nézve ez a közösség javát szolgálja, mert a községben olyan a helyzet, hogy jobb, ha nem szaporítják a vitákat. És elrendelte, Józsua bin Nun kiközösítő átka (*hérem*),[7] és a mindkét világból való kitaszítás,[8] és a Tórában foglalt valamennyi átok terhe mellett, és azzal az átokkal, amelyet Bárák Mérozra mondott,[9] és azzal a megvetéssel, amellyel R. Jehezkiél a szolgáit kitaszította,[10] és az átokkal, amellyel Józsua Jeriho városát megátkozta,[11] és azzal a kiközösítéssel, amellyel rabbijaink, a *gáon*-ok a körzetüket sújtották: elrendelte, hogy a község tagjai közül senkinek ne jusson eszébe olyan rabbit felfogadni, akinek bármifajta rokonsága vagy érintettsége[12] van. És ezzel egyetértettek Bilograd (BYLVGR'DV) és Szófia (SVPY'H) szent községeinek tudósai is. És ezután a tudós rabbik, M. úr (R. M.) és J. úr (R. Y.), Budun (BVDVN) szent községében, akik őt követték, szintén így rendelkeztek. Egyetértettek vele, mert ők maguk is úgy látták, hogy ha (ezek a szabályok) nem volnának leírva, akkor szükség lenne a leírásukra. És mindegyikük hozzátette a saját (vélemény)ét, azért, hogy ne legyen rés a kerí-

[6] Or Sraga Fejbus; lásd fentebb, #142, Megjegyzés.

[7] Jos. 9,23 skk.

[8] Ti. a jelenben és az eljövendőben. (BV)

[9] Jud. 4.

[10] Utalás egy talmudi történetre (bT Kiddusin 70a), ahol a szereplő, Rav Jehuda bar Jehezkiél, súlyos átkokkal illette a szolgáját. Tárgyalja R. Jehuda b. Barzillaj al-Bargeloni, *Széfer ha-setarot* ("Okmányok könyve") (1100 k.) (Berlin: Mekize Nirdamim, 1898), p. 138.

[11] Jos. 6,26.

[12] Értsd: kapcsolata.

tésen,[13] és nagy bírságot szabtak ki, hogy senki ne hágja át. Továbbá, a község tagjai és a rabbik (kérdést) küldtek Vina (VVYN')[14] szent községébe is, és a tudós rabbik Vinában szintén egyetértettek a dolog lényegét illetően, és megerősítették mindezt.[15]

Most azonban valamiféle emberek vitát kavartak. Ők azok, akiknek érintkezésük van egy tudóssal,[16] akit szerződés (*kinján*) nélkül, és eskü nélkül, és írás nélkül,[17] pusztán szóbeli tárgyalások alapján fogadtak fel, és akik tönkre akarják tenni az épületet[18] és a község helyzetét, azt állítva, hogy kezdettől fogva, (mindjárt) az első alkalommal, engedéllyel fogadták fel, mert nem volt semmifajta érintettsége. Most pedig, amikor újból felfogadtuk, nem vonatkozik reánk a rendelet. Továbbá, nem volt tudomásunk a döntvényekről és a tilalomról (*hérem*). Azonban a dolgaikat illetően megfelelő tanúk alapján meg lettek fogva, saját kezű aláírásuk tanúskodik erről; ezek az akkori tekintélyes vezetők és elöljárók, a tiszteletre méltó R. Simeon, Joszéf úr fia, és tiszteletre méltó tanítónk, R. Smuél ha-Kohén úr.[19] Tanúvallomást tettek a tanúskodás törvénye szerint arról, hogy már több év eltelt azóta, hogy a kiváló tudóst (*hákhám sálém*) és jeles *dajján*-t, tiszteletre méltó tanítónkat, R. Efrajimot[20] – béke legyen vele – Bilogradóból (BYLVGR'DV) felfogadták a bíróság fejének (*av beit din*) és törvénytanítónak (*more cedek*). Csaknem nyolcvanan írták alá a rabbi-szerződés(é)t. Ő azonban csupán rövid ideig tartózkodott itt. Mert amikor meghallotta, hogy a község tagjai közül kilenc férfi nem akart beleegyezni, és figyelmeztették az aláírókat, hogy ne szegjék meg az említett tudósok döntvényeiben szereplő említett tilalmakat (*hérem*), nem akart itt maradni, és visszatért a házába, Bilogrado (BYLVGR'DV) szent községébe. Azt felelte nekik, hogy ő a törvény szerint itt nem lehet a bíróság elnöke (*av beit din*), mert rokonsága van. Eddig tartanak a tanúk szavai.

Ennél azonban több is történt. Miután a kiváló tudós, tiszteletre méltó tanítónk, R. Efrajim[21] – emléke legyen áldott – visszatért hazájába,[22] felfogadták a csodált rabbit, tiszteletre méltó tanítónkat, R. Eleázárt – emléke legyen áldott. Ő is egyetértett az említett döntnökökkel, és hozzáfűzte a saját (vélemény)ét: megmagyarázta minden egyes szavukat, hogy tudniillik mostantól fogva nem jogosultak felfogadni olyan tudóst (*hákhám*), akinek bármiféle rokonsága van. És azért fogadták fel őt, mert nem volt semmiféle rokonsága, és ezzel a feltétellel fogadták el őt. És ezek ugyanazok, akik házasság révén kapcsolatban állnak a jelenlegi rabbival,[23] és (éppen) ők azok, akik aláírták tanítónknak, R. Eleázár úrnak azt az írását. Így hát csak kifogást keresnek, amikor azt mondják, hogy nem volt tudomásuk a döntvényekről. Továbbá azt is állították: engedélyünk van a jelenlegi rabbitól, valamint bírósági döntés folytán, hogy nincs miért aggályt támasztani mindezen tilalmak (*hérem*) miatt, mert ezek olyanok, mint háló (*hérem*) a tenger ellen.[24]

[13] Qoh. 10,8.
[14] Wien / Bécs.
[15] De lásd fentebb, #147, illetve alább, #157.
[16] Az alábbiak R. Efrajim ha-Kohénre vonatkoznak.
[17] Értsd: írásbeli megállapodás nélkül.
[18] Ti. a községet.
[19] Mindketten szerepelnek ebben a tisztségben alább, #175.
[20] R. Szimha ha-Kohén.
[21] R. Szimha ha-Kohén.
[22] R. Efrajim, azaz Szimha ha-Kohén, Budáról visszatért Belgrádba, de a jelen responsum idején már nem volt életben.
[23] R. Efrajim ha-Kohén.
[24] Szójáték a héberben, a *hérem* szó halászhálót is jelent, vagyis az említett *hérem*, tilalom, nem sokat számít.

És ezzel, nagy bűneink miatt, felforgatták a törvényt, megszegték a szövetséget, és nem tartották be, amit már magukra vállaltak, kétszeres rés támadt a kerítésen, és az eskü megszegése végül olybá lett számukra, mint az engedély.[25]

Válasz.

(...) És ebben az esetben miképpen volna lehetséges, hogy a rabbinak ne legyen semmiféle rokonsága? Ha fiai és leányai születnek, kihez adja hozzá őket? Ezt már megkérdeztem, és azt felelték, hogy Budun (BVDVN) szent községében az a szokás (*minhág*), hogy mindig akadnak olyan rabbik Askenáz országaiból, akik Erec Jiszráélbe akarnak menni, és egy vagy két évig ott maradnak Budán. És ennek értelmében meg is egyeztek, hogy nem lesz rabbijuk, csak azon a módon, ahogyan megállapodtak. (...) És ebben az esetben, minthogy (a megállapodást) mindannyian elfogadták, és betartották, és évek óta mindenki ennek megfelelően járt el, bizonyosan nem lehet számukra megengedni. Abból, amit írtam, minden(képpen) az következik, hogy a mostani rabbi nem töltheti be a rabbi és tanító tisztségét, miután jelenleg rokonsága van a községben. Még inkább pedig azért, mert annak alapján, amit hallottam, eleve nem fogadták fel őt, csak egy évre, és az az idő most már letelt, és (most) az újbóli felfogadásáról van szó, azonban rokonsága van a községben, tehát nyilvánvalóan tilos nekik felfogadniuk.

• R. Aharon b. Hajjim Avraham Perahja ha-Kohén, *Perah matte Aharon*, I (Amszterdam, 463 / 1703), no. 44.

MEGJEGYZÉS

A nevük rövidítésével említett két tudós rabbi Budán: R(abbi) M. valószínűleg R. Mordekhaj; R(abbi) J. pedig itt nyilván R. Jisszakhar Fermon.[26]

A történet[27] egyik mozzanata jelzi a halákhikus döntések hatályba lépéséhez szükséges eljárást. R. Or Sraga Fejbus szóban forgó rendelete, amelynek közvetlen hátterét nem ismerjük, 1655-ben kelt, Budán, ahol a nagy hírű döntnök éppen Jeruzsálem felé átutazóban tartózkodott. A két helybeli rabbi jóváhagyta a rendeletet, és a budai szent község kikérte felőle a bécsi rabbik véleményét is. Érvényét ezek után már nem lehetett kétségbe vonni.

A budai szent község meghívta rabbinak a belgrádi R. Efrajimot (R. Szimha ha-Kohén), szerződését mintegy 80 családfő írta alá, és az aláírást csupán 9 férfi tagadta meg, ő azonban ilyen körülmények között nem fogadta el az állást, és visszatért Belgrádba. Utódja R. Eleázár lett.

A responsum közvetlenül érinti a következő rabbi, a vilnai R. Efrajim ha-Kohén státusát. Idősebb fia, Hizkijja Budán nősült, és ezért R. Efrajim eredetileg két évre szóló szerződését a község – R. Or Sraga rendeletének szigorú értelmezése szerint – nem hosszabbíthatta volna meg.[28] A responsum a R. Efrajim ha-Kohén szerződésének meghosszabbítása / második szerződése kapcsán kirobbant vitához kapcsolódik.

R. Efrajim budai szerződésének érvényével kapcsolatban R. Perahja elutasítólag foglalt állást. Ha a 80 + 9 családfő a szent község minden családját felöleli, a budai askenázi község létszáma a XVII. század közepén legalább félezer főre becsülhető.

[25] Értsd: mintha engedélyt kaptak volna.

[26] Személyükhöz lásd e kötet Bevezetését, továbbá alább, #172, illetve alább, #156 (5), #175 (1) és #185, resp.

[27] Ugyanezzel az esettel foglalkozik R. Haszdáj Perahja ha-Kohén, *Torat heszed* (Szaloniki: Avraham b. David Nahman & Jom Tov Canpilias, 483 / 1723), nos. 32–33: fentebb, #146 és #147. Az utóbbi név szerint is említi a bécsi rabbit. Lásd még #157.

[28] Az ügy folytatásához lásd alább, #167.

155

Aharon ben Hajjim Avraham Perahja ha-Kohén

KISKORÚ LEÁNY VÁLÁSA BUDÁN

A XVII. század második fele

רבי אהרן ב״ר חיים אברהם פרחיא הכהן

מנהג בודון במיאון קטנה

מחצית השניה של המאה ה-יז

IRODALOM

• Büchler Sándor, *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1901), p. 515, s. v. Eljegyzés (a héber szöveg rövid részlete).

בעיר בודון הקול יצא שנערה אחת אשר נתקדשה ונשאת בקטנותה, שזה שלוש שנים בהיותה קטנה מיאנה בבעלה ראובן בהיות עמו קטטה ומריבה. ועדות המיאון לא הוגבה בב״ד. וראובן צווח ככרוכיא כי אויבים ושונאים שלו למדוה דבר זה ואויבים אפקוה לקלא. ואפילו אם האמת כדבריה, כפי הנשמע האנשים אשר מיאנה בפניהם הן הן הדיוטות ועמי ארץ אשר אינם בקיאים בדיני מיאון, בין ימינם ושמאלם ולא ידעי מאי קאמרי רבנן שאינם כדאים למאן בפניהם. זאת ועוד שמעידים כל אנשי הארץ ההיא שמיום היותם בארץ ההיא מעולם לא נשמע דבר כזה שתמאן קטנה בבעלה. וזה להם חדש ממה שנראה שהמנהג בעיר שלא למאן בארץ ההיא. וגם זה ימים מספר שבא מורשה הנערה ההיא להתפשר עם הבעל שתחזור הנערה לבעלה ולא בא הדבר לידי גמר, שזה מורה היות הדבר שקר וכזב. ואפילו אם מיאנה כדבריה נתבטל המיאון וחזר הדבר כמו שהיה בראשונה. וקרובי הנערה טוענים שיקוב הדין את ההר ויגבו עדות בבית דין וכתורה וכמשפט כן יעשה.

יורנו המורה לצדקה הדין עם מי ושכרו כפול ומכופל מאת הנאמן לשלם שכר טוב לצדיקים.

תשובה

(...) וזה חזיתי מחזה שדי וארא מראות אלהים זיקוקין דנפקין מפומיה דמר ניהו רבה תשובה למופת הדור המעתיק הרים ומפרק כלאחר יד.

הרב המובהק כמוהר״ר אברהם הררי נר״ו השיב על נדון שלפנינו (...) שהעידו בפניו מחשובי עיר בודון נשואי קטנה דבר הוה ורגיל וכל אנשי הארץ מעידים שלא נמצא קטנה ממאנת בבעלה, היא ודאי ראיה גמורה שקבלו הוראת רבני אשכנז שהחרימו שלא למאן.

(...)

רבי אהרן ב״ר חיים אברהם פרחיא הכהן, שו״ת פרח מטה אהרן, חלק ב׳ (אמסטרדם תס״ג), סי׳ סח.

Budun (BVDVN) városában elterjedt a hír, hogy egy leány, akit kiskorúsága idején eljegyeztek és férjhez adtak – ez három éve történt –, kiskorú lévén, megtagadta Reuvénnek a házasságot, amikor vita és veszekedés volt közöttük. A megtagadás azonban nem bíróság (*beit din*) előtt történt. Reuvén pedig torkaszakadtából kiáltozott,[1] hogy az ellenségei és a gyűlölői tanították ki őt[2] erre, és ők terjesztik ezt a hírt. És ha a leánynak van is igaza, (és valóban) úgy (történt), amint azok beszélik, akik előtt megtagadta a házasságot, hozzá nem értők és tudatlanok, járatlanok a megtagadás (*meun*)[3] előírásait illetően, nem tudják megkülönböztetni egymástól jobb és bal kezüket sem,[4] honnan tudhatnák hát, hogy mit mondanak a rabbik? Hogy az ő tanúvallomásuk alapján nem érdemes a megtagadás (eljárásához) (*meun*) folyamodni. Mi több, az ország egész lakossága tanúsítja, hogy amióta abban az országban vannak, soha nem hallottak ilyen dologról, hogy egy kiskorú megtagadta volna az urát. Úgy látszik, ez új a számukra, mert a városban valószínűleg az a szokás, hogy abban az országban nem engedik meg[5] a megtagadást (*meun*). És ez is, hogy néhány nappal ezelőtt jött a leány megbízottja, hogy megegyezzen a férjjel arról, hogy a leány visszatér hozzá, de a dolog nem jutott a végére: ez is azt mutatja, hogy a dolog hazugság és hamisság. És még ha megtagadta is, ahogyan a leány állítja, a megtagadás (*meun*) érvénytelen, és a dolog visszaáll ugyanúgy, ahogyan eredetileg volt. A leány rokonai azonban azt követelik, hogy mindenképpen hozzanak ítéletet, vegyenek fel tanúvallomást a bíróság (*beit din*) előtt, legyen minden a Tóra és a törvények szerint.

Az igazság tanítója adjon tanítást számunkra arról, hogy ki mellett van a törvény, és legyen kétszeres jutalma a Megbízhatótól, aki méltó jutalmat ad az igazaknak.

Válasz.

(...) És láttam ezt égi látomásban, és láttam, hogy villódzó sziporkák jönnek ki az Isten szájából, és most válaszolok neked, aki a nemzedék példaképe vagy, aki megmozgatod a hegyeket,[6] és kézzel eltolod őket.[7]

A csodált rabbi, tiszteletre méltó tanítónk, R. Avraham Harari úr – őrizze és áldja meg őt a Könyörületes – az előttünk fekvő üggyel kapcsolatosan azt válaszolta, hogy (...) Budun (BVDVN) városának tekintélyes férfiai tanúsították előtte, hogy kiskorú leány férjhez adása megszokott dolog, és az ország minden lakosa megmondhatja, hogy nincs olyan kiskorú, aki a férjét megtagadná.[8] Ez mindenképpen azt igazolja, hogy elfogadták az askenázi rabbik tanítását, akik megtiltották a megtagadást (*meun*).

(...)

• R. Aharon b. Hajjim Avraham Perahja ha-Kohén, *Perah matte Aharon*, II (Amszterdam, 463 / 1703), no. 68.

[1] Szó szerint: "kiáltozott, mint a daru". bT Kiddusin 44a. (SchmHI) – Gyakran használt képes kifejezés.
[2] Ti. a feleségét.
[3] *Meun*: lásd alább, Megjegyzés.
[4] Jona 4,11.
[5] Szó szerint: "nem csinálják".
[6] Iob 9,5.
[7] Értsd: könnyedén megoldod a problémákat. (BV)
[8] Szó szerint: "aki *meun*-t csinálna".

MEGJEGYZÉS

A kérdést biztosan 1670 előtt tették fel, ugyanis a válaszban említett szaloniki tudós, R. Avraham Harari 1669 végén meghalt.[9] Elképzelhető, hogy R. Efrajim ha-Kohén tette fel, már budai rabbiként.[10] Ebben az esetben a responsum kelte 1666 és 1669 közé szorítható, és a válasz elején olvasható magasztaló formulák R. Efrajimot illetik. Neve azonban nem szerepel a responsumban, és az ügy érdemi részében R. Aharon Perahja ha-Kohén valójában R. Efrajim ha-Kohénnal szemben foglalt állást, amikor előírta a válólevelet.[11]

Az ügy[12] lényege: a leány, akit kiskorúként férjhez adtak, három év elteltével megtagadta a férjét, és a megtagadás eljárását (*meun*) lehetővé tevő korábbi rendeletek alapján el akart válni. Férje nem egyezett bele a válásba. A rokonok megpróbáltak közvetíteni, és ennek során szóba került az is, hogy a leány talán visszatérhetne a férjéhez. Végül azonban a rabbinikus bíróság ítéletét kérték.

A válaszban a rabbi jóváhagyta a válást, de szigorításképpen előírta, hogy "Reuvén" adjon válólevelet a feleségének.

Kiskorú leány házasságának érvénytelenítése (*meun*)

A kiskorú, azaz 12 évnél fiatalabb leányt – tórai törvény[13] alapján – csak apja adhatja férjhez. Az ily módon megkötött házasság jogilag minden fenntartás nélkül érvényes. Ha az apa nem él, a kiskorú leányt anyja vagy testvérei is férjhez adhatják. Ebben az esetben viszont a leány megtagadhatja a házasságot, ezt nevezik *meun*-nak ("megtagadás").[14] Ilyenkor a váláshoz / a házasság érvénytelenné nyilvánításához még arra sincs szükség, hogy férje válólevelet adjon neki, hacsak nem vált időközben nagykorúvá. A leánynak rabbinikus bíróság előtt kell, akár a férj távollétében, kimondania, hogy el akarja hagyni a férjét.

Az askenázi világban a merseburgi R. Menahém (XIV. század második fele)[15] tiltotta meg rendeletével a kiskorú leány-házasságot. Az esetleges visszaélések elkerülése végett előírta, hogy a kiskorú leány is csak férje beleegyezésével és válólevél kiállítása mellett válhat el. Az ilyen ügyben eljáró rabbinikus bíróságnak nagy gonddal kell megállapítania a leány életkorát. A rendelet körül heves vita folyt a kor halákhikus tekintélyei között. R. Jaakov Polak Askenázi neves lengyelországi rabbi[16] határozottan ellenezte, és nem is vette figyelembe. A XV. század második felében R. Jehuda ben Eliezer ha-Lévi Minc (a MAHARI Minc)[17] megerősítette a megtagadás eljárásának (*meun*) tilalmát, rendelete nyomtatásban 1553-ban jelent meg. A tilalom végül általánosan elfo-

[9] Lásd David Conforte, *Kore ha-dorot*, ed. David Cassel (Berlin: A. Asher & Co., 706 / 1846), p. 52a; Jichak S. Emmanuel, *Maccevot Szalonika*, I (Jerusalem: Makhon Ben-Cvi, 1963), pp. 370–371, no. 839.

[10] A kérdést szóról szóra ugyanebben a formában tette fel R. Efrajim ha-Kohén a *Saar Efrajim* egyik responsumában (no. 113) R. Hajjim Mevorakhnak; lásd alább, #175, Megjegyzés.

[11] R. Efrajim ha-Kohén elleni véleményt fogalmazott meg egy másik responsumában is, lásd fentebb, #154.

[12] Lásd hozzá még alább, #175.

[13] Deut. 22,15; bT Kiddusin 41a; 43b–46a; bT Jevamot 107a–b; RAMBAM, *Misné Tora*: Széfer nasim, Hilkhot Isut, no. 3, § 11; R. Jaakov b. Ásér, *Tur* és R. Joszéf Karo, *Sulhan arukh*: "Even ha-ezer", no. 155.

[14] A talmudi szabályozás: bT Jevamot 107b skk.

[15] Személyéhez lásd Israel M. Ta-Shma, "Menahem of Merseburg", in: *Encyclopaedia Judaica*, XI (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 1312–1313.

[16] Személyéhez lásd fentebb, #74, Megjegyzés.

[17] Személyéhez lásd fentebb, #46, jegyzet.

gadottá vált. Az askenázi országokban mindenütt a szigorítás elve szerint jártak el,[18] Budán azonban még sokáig ragaszkodtak a könnyítő eljáráshoz. R. Efrajim ha-Kohén mint eleven jogszokással találkozott vele.[19]

IRODALOM

• Leopold Löw, *Die Lebensalter in der jüdischen Literatur vom physiologischem, Rechts-, Sitten- und religionsgeschichtlichem Standpunkte beleuchtet* (Beiträge zur jüdischen Altertumskunde, 2) (Szegedin: S. Burger, 1875; reprint, Farnborough: Gregg International, 1969), pp. 179–182. (SchmHI)

• Ben-Zion (Benno) Schereschewsky, "Child Marriage", in: *Encyclopaedia Judaica*, V (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 423–426.

[18] Tanúsítja ezt Slomo b. Jehiél Lurja, *Jám sel Slomo*: "Jevamot" (Altona: Defusz Aharon Katz, 1740), no. 13, § 17.
[19] Lásd alább, #175.

156

Szimha ben Gérson ha-Kohén

NÉVHASZNÁLAT BUDÁN

1657

רבי שמחה ב"ר גרשון הכהן

כתיבת שמות בבודון

1657

R. Szimha ben Gérson ha-Kohén (más néven: Efrajim ben Gérson) Freudeman[1] (1622 k.–1669 előtt) életéről kortársaitól tudunk. Mindkét szülői ágon régi budai rabbi-családból származott. Családfáját a XVI. század közepéig visszamenőleg ismerjük. Apját Gérsonnak, anyját Léa Rivkának hívták, apai nagyapja Simeon, dédapja Jichak volt; anyai nagyapjának neve Szimha ben Hajjim, az ő nevét örökölte, anyai dédapja R. Hajjim / Hajjim ben Jichak, akit Budáról ismerünk. Mestere, a szefárdi R. Jehuda Lirma[2] halála után – askenázi létére – Belgrád rabbija lett (1642). Budai eljegyzésének, majd más nővel kötött házasságának némi botrányt kiváltó ügyével R. Daniél Esztrosza sokat foglalkozott.[3] Másfél évtized múlva a budai község már nem törődött az előzményekkel, meghívta rabbijának, a község nagyobb része aláírta vele a rabbi-szerződést.[4] De amikor R. Szimha tudomására jutott, hogy R. Or Sraga korábbi rendelete értelmében Budán nem lehet olyan rabbit választani, akinek rokonsága van a községben[5] – márpedig R. Szimhának családi háttere révén nyilván számos rokona volt a városban –, nyomban, alig két hónapnyi budai tartózkodás után,[6] visszatért Belgrádba, és ezután már élete végéig ott maradt.[7] Fiatalon halt meg. Belgrádban a veje, R. Joszéf ben Jichak Almosznino lett az utóda a rabbi-székben.[8] Fia ellenben talán "vissza"-költözött Budára, ugyanis itt maradt fenn a sírköve: "a tanult Hajjim úr, a *gáon*, R. Szimha fia".[9] R. Szimha ha-Kohén tekintélyét jelzi, hogy döntéseit sokan idézték, többek között idősebb kortársa, R. Smuél Gáon szaloniki rabbi is.[10]

R. Szimha mestere volt az "askenázi" és a "szefárdi" nyelvnek – a németnek (jiddis) és spanyolnak (ladino) – egyaránt. *Széfer semot* ("Nevek könyve") című könyvében (1657) összegyűjtötte a

[1] A Szimha név német változata.

[2] Személyéhez lásd fentebb, #133, Bevezetés.

[3] *Magén gibborim* (Szaloniki: Jeuda Kalaj & Mordekhaj Nahman, 514 / 1754; reprint, Brooklyn, 1991), no. 73: fentebb, #139.

[4] Lásd fentebb, #154: közel 80 családfő aláírta, 9 megtagadta az aláírást.

[5] Lásd fentebb, #141 és alább, #167.

[6] Lásd alább, #167.

[7] Scheiber Sándor, "Magyar–zsidó vonatkozások Anglia kézirattáraiban", *Új Élet*, 23, no. 18 (1968. szeptember 15), p. 3, no. 2.

[8] Személyéhez lásd alább, #148, Bevezetés.

[9] Scheiber Sándor, lásd alább, Irodalom.

[10] Lásd fentebb, #143–144.

válólevelekben előforduló összes nevet, és megjegyzéseket fűzött hozzájuk használatukra nézve. Számos responsumot írt, ezeket kortársai munkáiból ismerjük.

KIADÁS

• R. Szimha b. Gérson ha-Kohén, *Széfer semot* (Venecia / Venezia: Antonio Rizzini, 417 / 1657) (Hósea Nantova előszavával) (reprint, Bnei Brak, 762 / 2002).

IRODALOM

• Büchler Sándor, *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1901), pp. 139–146.
• Scheiber Sándor, *Magyarországi zsidó feliratok a III. századtól 1686-ig* (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1960), p. 161, no. 39, jegyzet / *Jewish Inscriptions in Hungary from the 3rd Century to 1686* (Budapest: Akadémiai Kiadó – Leiden: E. J. Brill, 1983), pp. 208–209, no. 61.
• Dán Róbert, "Héber hungaricák a XVI–XVII. századból", *Magyar Könyvszemle*, 81 (1965), pp. 352–358, kül. p. 354 sk.
• Scheiber Sándor, "Magyar–zsidó vonatkozások Anglia kézirattáraiban", *Új Élet*, 23, no. 18 (1968. szeptember 15), p. 3, no. 2.
• Samuel Rosenblatt, "Freudemann, Simhah", in: *Encyclopaedia Judaica*, VII (Jerusalem: Keter, 1972), col. 165.
• Menahem Szela, Ed., *Pinkasz ha-kehillot: Jugoszlavija* (Jerusalem: Jad Vashem, 1988), p. 59.
• Jichak Joszéf Cohen, *Hakhmei Hungarija ve-ha-szifrut ha-toranit bah* / Yitzchok Yosef Cohen, *Sages of Hungary and Her Torah Literature* (Jerusalem: Makhon Yerushalayim, 5757 [/ 1997]), pp. 188–192.

Körülmetélés (*berit milla / brisz*)

(1)
A Zundl név
(p. 27b)

השם זונדל
(דף כז, ב)

זונדל הוא כינוי לשם יוסף, כך ראיתי בעיר בודון.

Zundl, ez a Joszéf név ragadványneve (*kinnuj*), így láttam Budun (BVDVN) városában.

MEGJEGYZÉS
A Zundl máshol a Jehuda ragadványneve.

(2)
A Züszman név
(p. 27b)

השם זוסמן
(דף כז, ב, גם בדף נו, ב)

ובעיר בודון נקרא אחד זוסמן וחתם עצמו וגם עלה לס״ת בשם עזריאל.

Budun (BVDVN) városában valaki, akit Züszmannak hívnak, neve aláírásakor Azriélt írt. A Tórához is Azriél néven hívták fel.

(3)
A Hizkijja név
(p. 30b)

השם חזקיה
(דף ל, ב)

ובעיר בודון נקרא מהר״ר חזקיה המכונה חעס.

Budun (BVDVN) városában tanítónkat, R. Hizkijja urat Hesznek (HʿS)[11] nevezik.

[11] Hesz: német Hess. Említi R. Efrajim ha-Kohén is, lásd alább, #166.

(4)

A Jeroham név

(p. 45a)

השם ירוחם

(דף מה, א)

ולי ההדיוט נראה דגם זה תלוי בהברת מבטא הלשונות, דיש נוהגים לקרותם ירחם רצוני לומר חיריק תחת היו"ד וצירי תחת החי"ת, כמו שנוהגים בעיר בודון לקרותם ירחם, בודאי דכותבים חסר וא"ו.

Én, a hozzá nem értő (*hidijot*),[12] azt gondolom, hogy ez[13] is a nyelvek kiejtésétől függ, mert vannak, akik Jirhémnek szokták mondani, "*hirek*"-kel (*i*) a "*jod*" alatt és "*céré*"-vel (*é*) a "*hét*" alatt, mint ahogy például Budun (BVDVN) városában Jirhémnek ejtik, s természetesen "*váv*" nélkül írják.

(5)

A Jisszakhar név és ragadványneve (*kinnuj*)

(p. 46b)

השם יששכר וכינויו

(דף מו, ב)

ובעיר בודון מהר"ר יששכר חתם יששכר המכונה פערמון (ולא בערמן), ונראה דהכל תלוי במבטא המקומות.

Budun (BVDVN) városában tanítónk, R. Jisszakhar úr[14] így írta alá a nevét: Jisszakhar, akit Fermonnak (PᵉRMVN) is neveznek,[15] (tehát Fermon), és nem Berman (BᵉRMN); valószínűleg minden a helyi kiejtéstől függ.

(6)

A Meinszterl ragadványnév (*kinnuj*)

(p. 50a)

הכינוי מיינסטרל

(דף נ, א)

הוא כינוי לשם חיים, וכן ראיתי בעיר בודון.

[12] A görög *idiotész* szóból.

[13] Ti. a név hangalakja.

[14] Olvasd: Jiszakhar.

[15] R. Efrajim ha-Kohén említ egy "tanítónk", R. Berman / Fermon nevű rabbit Budán; lásd alább, #175 (1), Megjegyzés.

A Hajjim név ragadványneve (*kinnuj*), Budun (BVDVN) városában találkoztam vele.

(7)

A Manoah név

(p. 50b)

השם מנוח

(דף נ, ב)

מנוח המכונה האנדל ראיתי בעיר בודון.

Manoah, akit ragadványnévvel (*kinnuj*) Hendlnek (H'NDL) hívnak – Budun (BVDVN) városában láttam.

(8)

Az Akiva név írásmódja válólevélben

(pp. 58–59)

בענין כתיבת השם עקיבא בגטין

(דף נח-נט)

וראיתי להעתיק תשובה אחת של הרב הגדול מוהר"ר אברהם טריביש צרפתי ז"ל בעל ברכת אברהם מכתיבת ידו לעיר בודון, ומצאתיה בתוך כתבי הרב זקני ז"ל. וז"ל.

שלום יעזרך רוכב רמים החכם יצ"ו מהר"ר חיים.

(...)

וכן העידו על הנשיא בבודון ר' עקיבא ז"ל שהיה כתוב באותיות זהב באל"ף (...) וכן הסכימו עמי בזה חכמים אחרים מעירי עיר סופיאה, וכן הסכימו בזה עמי הרב מהר"ר יוסף טאטצק יצ"ו משלוניקי והרב אברהם ירושלמי יצ"ו מקושטנדינה.

והיה זה שלום. שנת ירצ"ה לקרבן אש"ה. עכ"ד.

Láttam, amint lemásolták tanítónk, R. Avraham Trebis Carfati úr, a nagy rabbi (*ha-Rav ha-gádol*), a *Birkat Avraham*[16] szerzőjének – emléke legyen áldott – egyik, Budun (BVDVN) városába küldött, saját kezűleg írt válaszát (*tesuva*), amelyet rabbi nagyapám[17] – emléke legyen áldott – írásai között találtam meg. És ezek a szavai.

[16] "Ábrahám áldása."

[17] R. Szimha ha-Kohén anyai nagyapja R. Szimha ben Hajjim budai rabbi volt, fennmaradt aláírása Budáról, 1569-ből, a MAHARASDAM responsumai között, "Even ha-ezer", no. 114: fentebb, #99 (1).

"Üdvözlet (*salom*). Segítsen téged a magasságok lovasa,[18] a tudós – őrizze őt Sziklája és szabadítója –, tanítónk, R. Hajjim úr.[19]

(...)

És a budai (BVDVN) *nászi*-ról, Akiva úrról[20] – emléke legyen áldott – azt tanúsították, hogy a neve aranyozott *alef*-fel volt írva.[21] (...) Egyetértettek velem ezzel[22] kapcsolatban más tudósok is (más) városokból, Szófia (SVPY'H) városából. Hasonlóképpen egyetértett velem tanítónk, R. Joszéf Taitacak úr – őrizze őt Sziklája és szabadítója – Szalonikiből (Ś/ŠLVNYQY)[23] és R. Avraham Jerusalmi[24] – őrizze őt Sziklája és szabadítója – Kosztandinából (QVŚ/ŠṬNDYNH).[25]

Ez volt az üdvözlet. (Kelt) a 305. esztendőben."[26] Eddig az ő szavai.

MEGJEGYZÉS

A kérdés, amelyben R. Szimha állást foglal, az *Akiva* név írásmódjára vonatkozik.[27] A nevet kétféleképpen lehet írni a végén: vagy "*alef*" (א), vagy "*hé*" (ה) betűvel. A kérdés R. Avraham Trebis Carfati tanházában merült fel, amikor az Konstantinápolyban, R. Mose Hamon (1490 k.–1554)[28] jesivájában tartózkodott (1524 előtt). R. Mose Hamon véleménye az volt, hogy a nevet helyesen a végén "*alef*" betűvel kell írni.[29]

[18] Deut. 33,26.

[19] R. Szimha ha-Kohén anyai dédapja volt, az ő neve is említve van, lásd fentebb, #99, Megjegyzés.

[20] Akiva ha-Kohén. Lásd fentebb, #81 (2), jegyzet.

[21] A kifejezés átvitt értelemben értendő: aláírása páratlanul becsesnek számított. – Egy fekete–fehér fakszimilét, Akiva aláírásával, lásd Scheiber Sándor, *Héber kódexmaradványok magyarországi kötéstáblákban* (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1969), pp. 122–124.

[22] Ti. abban, hogy az Akiva nevet a végén "*alef*" betűvel kell írni, nem pedig "*hé*"-vel.

[23] Személyéhez lásd fentebb, #85, jegyzet.

[24] R. Avraham Jerusalmi a XVI. század első felének ismert konstantinápolyi tudósa volt. Személyéről lásd fentebb, #81 (2), Bevezetés. – A korabeli tudósok említik döntvényeikben, például, 1545-ben. Ismert egy szabály (*takkána*) is, amelyet 1555 előtt adott ki. Lásd Mikhal Hajjim, *Or ha-hajjim. Hakhmei Jiszráél ve-szifreihem* (Jerusalem: Moszad ha-Rav Kuk [Kook], 1965), no. 119; Jaakov Gellis, Ed., *Enciklopedija le-toldot hakhmei Erec Jiszráél*, I (Jerusalem: Moszad ha-Rav Kuk [Kook], 1974), coll. 87–88; Meir Benayahu, "Rabbi David ben Benbeneset ve-iggarto le-Rabbi Avraham ibn Jais", *Szefunot*, 11 (1971–1977), pp. 267–298, kül. p. 278.

[25] Kosztandina: Konstantinápoly.

[26] 1545. – Az évszám leírására használt betűk jelentése: "tetszik (*jérace*) (az Örökkévalónak)". Lev. 22,27.

[27] A név írásmódjával kapcsolatban rendelkezésünkre áll egy responsum is Hajjim Joszéf David Azulaj *Zera anásim* című kéziratos responsum-gyűjteményében (Jewish National and University Library, Jerusalem, Hebrew MS, 8°, no. 20 001), p. 614a, R. Mose Varnak (/ Frank) ben Zekharjától (a XVI. század közepe). – R. Azulaj személyéhez lásd fentebb, #81 (2). – R. Mose Varnak / Frank Németországból került Plevnába (Bulgária). Responsumát említi és idézi R. Joszéf Karo (lásd fentebb, #77, Bevezetés), *Avkat rokhél* (Szaloniki, 1791), no. 71. – Lásd még Meir Benayahu, *SuT R. Joszéf Taitacak* (Jerusalem: Jad ha-Rav Nisszim, 1987), no. 41, pp. 185–186.

[28] R. Mose Hamon (ca. 1490–1554), aki a döntést hozta, udvari orvos volt I. Szulejmán szultán udvarában. Befolyását kihasználta a török uralom alatt élő zsidók érdekében. Ő alapította a kustai (Isztambul) és a szaloniki jesivát. Személyéhez lásd Simon Marcus, "Hamon", in: *Encyclopaedia Judaica*, VII (Jerusalem: Keter, 1972), col. 1248.

[29] Döntvényére több tudós is válaszolt. – Az ügyet említi egy kézirat is (Jerusalem, Jewish National and University Library, Hebrew MS, no. 8 094), pp. 12a–13b (ez azonban csak az írásmód problémáját tárgyalja, de a budai R. Akivára nem hivatkozik). (A kézirat e helyére Lea Bornstein-Makovetsky hívta fel a figyelmünket.)

(9)

A Bona / Buna név

(p. 76a)

השם בונא

(דף עו, א)

וכן ראיתי בעיר בודון אשה אחת דנקראת כן.

Találkoztam egy asszonnyal Budun (BVDVN) városában, akit így hívnak.[30]

(10)

A Grant (GR'NṬ) név

(p. 79b)

השם גראנט

(דף עט, ב)

ובעיר בודון ראיתי נשים נקראות גרונט, הרי"ש בחולם.

Budun (BVDVN) városában találkoztam olyan nőkkel, akiket Grontnak (GRVNṬ)[31] hívnak. A "*rés*" mellett *ó* ("*hólem*") van írva.

(11)

A Szilka név

(p. 94b)

השם סילקא

(דף צד,ב)

בעיר בודון ראיתי נשים נקראות זולקא בזיי"ן ובוי"ו, ובודאי דכל זה תלוי במבטא המקומות כאשר כתבתי כמה פעמים.

Budun (BVDVN) városában láttam olyan nőket, akiket Zulkának (ZVLQ') hívnak,[32] "*zajin*"-nal és "*váv*"-val (*u*); mint ahogyan már többször említettem, ez bizonyára a helyi kiejtéstől függ.

[30] A latin *bonus*, "jó" nőnemű alakjából.

[31] Talán a francia *grande*.

[32] A *Szilka / Silke / Szulka* név, török divat hatására (Zulejka), ebben a korban előfordult a német nyelvű (askenázi) országokban is. Lásd R. Jehuda Minc (a MAHARI Minc) (a XV. század második fele) paduai rabbi egyik responsumát, amely Szulka asszony, bizonyos David Cener felesége *meun*-jával foglalkozik, és megtiltja a fiatal leány válását: *Széder gittin ve-halica*, *SuT MAHARI Minc u-MAHARAM Padua* (Venecia / Venezia, 1553), no. 13.

(12)
[Buda és Tuna]
(p. 94b)

דף קיג, ב
(דף צד,ב)

במתא בודון הנקראת בלשון אשכנז אובן שטאט כותבין בגט למנין שאנו מנין כאן בבודא דמתקרי אובן דיתבא על נהר דונאו ועל מי מעיינות מים חמין וכו׳.
והנה עיר בודון ובילוגראדו שניהם יושבים על נהר טונא והוא נהר אחד. מכל מקום בעיר בודון כותבין בגט דונאו בוא״ו לבסוף, ופה עיר בילוגראדו כותבין בגט דונאי יו״ד לבסוף. ושמעתי אומרים דעל כן כותבין פה בבילוגראדו דונאי דהוא לשון רבים בציר״י תחת האלף, משום דיש נהרות אחרים דמתערבים בתוכה בתוך מהלך בודון עד בילוגראדו. ולי ההדיוט אינו נראה טעם זה, דבשלמא אם מבודון עד פה בילוגראדו היו מתערבים נהרות אחרים דנקראים דונא או טונא או כיוצא בו בשם זה היה אתי שפיר דכותבים דונאי בלשון רבים. אבל לא אשכחן שם נהר דיקרא דונא וכיוצא בשם זה דיתערב בנהר־זה.

Budun (BVDVN) községben, amelyet Askenáz nyelvén *Oven stat*-nak (ʾVBN ś/šṬ) hívnak, a következőket írják a válólevélbe: a szerint az időszámítás szerint, amelyet mi használunk itt, Budán (BVDʾ), amelyet Ovennek (ʾVBN) neveznek, és amely a Donau (DVNʾV) folyónál fekszik, és hévíz források mellett stb.

Pedig Budun (BVDVN) és Bilograd (BYLVGRʾDV) egyaránt a Tuna (ṬVNʾ) folyó mellett található, és ez egy és ugyanaz a folyó. Mindenesetre Budunban (BVDVN) a válólevélbe Donaut (DVNʾV) írnak, a végén "*váv*"-val, de itt, Bilograd városában Dunajt (DVNʾY) írnak a válólevélbe (*gét*), a végén "*jod*"-dal. Azt hallottam, hogy itt, Bilogradóban azért írják Dunajnak, mert ez többes szám, "*cérê*"-vel az "*alef*" után, mert Buduntól lejjebb Bilogradóig több folyó is beleömlik. Nekem, a hozzá nem értőnek ez nem valami meggyőző. Az rendben van, hogy Buduntól Bilogradóig vannak folyók, amelyek beleömlenek, és Duna vagy Tuna a nevük, vagy ehhez hasonló. Ebben az esetben érthető lenne, hogy Dunajt írnak, többes számban. De nem találunk olyant, hogy Duna vagy ehhez hasonló nevű folyó ebbe a folyóba ömlenék.

MEGJEGYZÉS

A *Budun*, *Oven stat* és *Buda* nevek közül héberül az első vált általánosan használt nevévé a városnak. R. Szimha a válólevél szigorú helyesírási követelményei miatt regisztrálja a változatokat. A *Donau*, *Dunaj* és *Tuna* nevek magyarázatánál nem ismeri fel a német és szláv névalakok azonosságát; az utóbbinak többes számként való magyarázata téves, és legfeljebb héber alapon érthető.[33] A *Tuna* hangalak nyilván a folyó magyar nevének németes (askenázi) kiejtése.

[33] Mint a többes szám a szokásos rövidítéssel írva.

(13)
[Oven stb.]
(p. 114a)

(דף קיד, א)

ובסדר הגט בקצרה מכתיבת יד זקני הרב מוהר״ר שמחה ב״ר חיים ז״ל מצאתי וז״ל: בעיר אובן. אלטין אובן (וכבר כתבתי לעיל איך נוהגים היום לכתוב בגט, דאלטין אובן נחרב ואין דרים בה יהודים). ויישינבורג בגימל ולא בקוף. גראן, וואצן, ווארדיין. במתא גונדיש. במתא פאשטא. במתא טוטוס ויש אומרים בתי״ו. במתא געגא. במתא צערקי נדארף. במתא דובריץ ויש אומרים דוריץ. בעיר ניאושטט. במגרש פטקא. שיצעס. עכ״ד.

רבי שמחה ב״ר גרשון הכהן, ספר שמות (ויניציאה תי״ז).

Az "Értekezés a válólevélről röviden" (című könyvé)ben[34] nagyapám, a rabbi, tanítónk, R. Szimha ben Hajjim úr – emléke legyen áldott – keze írásával a következőket találtam. És ezek a szavai. "Oven (ʾVBN) városában. Altin Oven (ʾLṬYN ʾVBN): fentebb már említettem, hogyan szokás manapság a válólevélben írni, ugyanis Altin Ovent lerombolták, és ott nem laknak zsidók. Vejszenburg (VYYŚ/ŠYNBVRG):[35] "*gimel*"-lel, és nem "*kof*"-fal.[36] Gran (GRʾN), Vacn (VVʾCN),[37] Vardein (VVʾRDYYN).[38] Gondis (GVNDYŚ/š) községben.[39] Paszta (PʾŚ/ŠṬʾ) községben.[40] Totosz (ṬVṬVS) községben:[41] van aki "*táv*"-val írja. Gena (GᶜNʾ) községben.[42] Cerki Nudorf (CᶜRQY NDʾRP) községben.[43] Dobric (DVBRYC) községben:[44] némelyek "*váv*"-val írják. Neustat (NYʾVŚ/ŠṬṬ)[45] városában. Patka (PṬQʾ)[46] pusztájában. Szicesz (ś/šYCᶜS)."[47] Eddig az ő szavai.

• R. Szimha b. Gérson ha-Kohén, *Széfer semot* (Venecia / Venezia, 1657), i. h.

= Kohn Sámuel, *Héber kutforrások* (1881), p. 115 sk., no. XXV.

MEGJEGYZÉS

Nem egy rabbi gyakorlati okokól, a maga használatára összeállított egy *Széder ha-gét* ("Értekezés a válólevélről / A válás rendje") című könyvecskét, amelyben aztán kéznél voltak a szükséges nevek és névváltozatok az eléje kerülő ügyekben. R. Szimha ha-Kohén könyve ezekhez képest alapos kézikönyvnek számított, és ennek megfelelő volt a fogadtatása is.

[34] *Széder ha-gét be-kecára*. Saját használatra írt könyv lehetett.
[35] Weissenburg / Stuhlweissenburg: Székesfehérvár.
[36] Tehát: nem *-purk*.
[37] Vác.
[38] Várad / (Pécs- / Nagy-) Várad.
[39] Gyöngyös.
[40] ?-puszta.
[41] Totosz: Tata (?).
[42] Gena: Gönyü.
[43] Cerki-Ndorf (Neudorf): Sorki-Újfalu.
[44] Dobric / Dovric: Dubravica.
[45] Nojstat: Újhely / (Vág- / Bécs-) Újhely.
[46] Pátka, Székesfehérvártól északra.
[47] Szicesz: Cece.

157

Gérson ben Jichak Askenázi

RABBI KINEVEZÉSE BUDÁN

1670 k.

רבי גרשון ב״ר יצחק אשכנזי

תקנה אודות מינוי רב באובן

1670 בערך

R. Gérson ben Jichak Askenázi (Ulif)[1] (1620 k.–1698) ismert tudós volt, R. Joél Szirkesz[2] tanítványa és veje. Fiatal korában Krakkóban is járt. Prossnitz rabbinikus bíróságának elnöke (*av beit din*) volt 1650-ben, szintúgy a bíróság elnöke Nikolsburgban,[3] illetve Bécsben (1670-ig), de volt Ausztria országos rabbija is. A bécsi zsidók kiűzetése után, ugyanabban az évben, rövid időre Hanau város bíróságának elnöke (*av beit din*) lett, majd Metzben töltötte be ugyanezt a tisztséget, egészen elhunytáig. Munkái közül több is elveszett.

KIADÁS

- R. Gérson b. Jichak Askenázi, *Avodat ha-Gérsoni* (Frankfurt a. M., 1699; Lvov / Lemberg [Lviv]: S. L. Kugel, Lewin et Comp., 621 / 1861).
- R. Gérson b. Jichak Askenázi, *Tiferet ha-Gérsoni* (Frankfurt a. M., 1699) (Tóra-magyarázatok).
- R. Gérson b. Jichak Askenázi, *Hiddusei ha-Gérsoni*[4] (Frankfurt a. M., 1710).

IRODALOM

- Mikhal Hajjim, *Or ha-hajjim. Hakhmei Jiszráél ve-szifreihem* (Jerusalem: Moszad ha-Rav Kuk [Kook], 1965), pp. 305–306, no. 673.
- Isaac Ze'ev Kahane, "Ashkenazi (Ulif), Gershon", in: *Encyclopaedia Judaica*, III (Jerusalem: Keter, 1972), col. 726.

ש א ל ה

למען ציון המצוין בהלכה שמורה וערוכה, ה״ה הרב הגדול המובהק כמוהר״ר אפרים כהנא רבא יכהן פאר נר״ו.

לא אחשה ואחוה דעתי הקלושה בענין החרם אשר גזר אומר הזקן הרב המובהק מהרר״ף נר״ו בק״ק אובין שטאט. וז״ל. עכ״פ ראיתי שאין טוב להם לקבל איזה רב אף שהוא הגון וכו׳ ויש לו בקהלה קרובים וצדדים, כי אז יעשן אף המריבה יותר ויותר ואינו דומה שמיעה לראיה כו׳ ויש לחוש שלא יעמדו מתוך הקהלה איזה אנשים בגובה אפם וכו׳ מי אדון לנו

[1] Családi név.
[2] Lásd fentebb, #113, Bevezetés.
[3] Mikulov (Cseho.).
[4] "Gérson novellái."

למחות לנו לקבל רב שיש לו קרוב בקהל, ולומר כאשר דברו לדוד הננו עצמך ובשרך וכו׳. בכך יצאתי בגזירה שוה בחרם כו׳ להיות בשב ואל תעשה שלא יעלה על לב שום אדם לתת דעתם בקבלת הרב לקבל איזה קרוב שיש לו צדדים בקהלה כו׳. עכ״ל החרם.

והנה איזה שנים שעברו קבלו הקהל הנ״ל הרב המובהק הנ״ל והיה רחוק לכל בני הקהלה. ולאחר מכאן נעשה קרוב ע״י התחתנות דהיינו שבנו של הרב הנ״ל נשא אשה שיש לה קרובים בקהלה. והנה כהיום הזה בא איש א׳ והרעיש העולם באמרו שהקהל נלכדים במצודת החרם של מהרר״ף הנ״ל, והנה אשתקד בין כסה לעשור צעקת הרב המבהק הנ״ל באה אלי.

תשובה

בהיות שהימים ההם נזכרים ונעשים לחשוב עם קונהו חשבון של מצוה, ע״כ לא יכולתי להשיב בארוכה. רק מפני הכבוד השבתי לו בראשי פרקים. והנה באמת מאז ועד עתה לא שקטנו וצרות רבות סבבונו בעו״ה וכל המאוחר קשה מהראשונים. ואחרון הכביד שיצאה הגזירה מן השמים ואנו טרודים מאד מאד ולבי וראשי בל עמי לכיון דעתי בכתב. מ״מ לאהבת האמת והשלום ולכבוד הרב המובהק נר״ו אוציא מן הכח אל הפועל לברר דברי הראשונים בתוספות ביאור.

נראה לעניות דעתי שבנידון דידן גם מהרר״ף מודה באשר הלשון החרם משמע מלכתחלה ועד סוף שלא כיון כי אם שלא לקבל רב שיש לו קורבא אבל לא מי שנתקבל בהיתר שהרי כתוב להיות בשב ואל תעשה ואין נכלל בלשון שב ואל תעשה שלא נתקבל שלא יקיימו אותו.

(...)

נראה לי גרשון אשכנזי.

רבי גרשון ב״ר יצחק אשכנזי, שו״ת עבודת הגרשוני (לבוב תרכ״א), סי׳ ב.

Kérdés.

A halákhában kiváló, nagy rabbi, tiszteletre méltó tanítónk, R. Efrajim Kahana úr[5] számára – sokáig töltse be tisztségét, őrizze és áldja meg őt az Örökkévaló.

Nem maradok csöndben, és kifejtem szerény tudásomat a kiváló rabbi, a MAHARARAF[6] – őrizze és áldja meg őt az Örökkévaló – által elrendelt tilalommal (*hérem*) kapcsolatban, amelyet Ovin stat (ʾVBYN ś/šṭʾṬ) szent községében hozott. És ezek a szavai.

"Mindenesetre, láttam, hogy nem jó nekik, ha egy olyan rabbit fogadnak el, még akkor is, ha tisztességes stb., akinek rokonai és hozzátartozói vannak a községben, mert akkor egyre jobban nő a viszály, a hallomás pedig nem ugyanaz, mint a látás stb.,[7] és sietni kell, nehogy támadjanak a gyülekezetben olyan emberek, akik fennhéjáznak stb.: »Ki az úr fölöttünk, aki

[5] Efrajim Kahana: R. Efrajim ha-Kohén, a *Saar Efrajim* szerzője. Személyéhez lásd alább, #162. – Kahana: a héber *ha-Kohén* arámi alakja.

[6] MAHARARAF: R. Or Sraga Fejbus, lásd fentebb, #142, Megjegyzés.

[7] Szólás. Lásd még alább, #159 és #175 (R. Slomo ben Binjámin ha-Lévi, illetve R. Efrajim ben Jaakov ha-Kohén). – Értsd: a híresztelést könnyebb elhinni.

megtilthatná, hogy olyan rabbit fogadjunk fel, akinek rokonsága van a gyülekezetben?« És azt mondják, amit Dávidnak mondtak: Nos, mi a te csontjaid és húsod vagyunk stb.[8] Ezért tehát a szó-analógia (*gezéra sáva*)[9] alapján tilalmat (*hérem*) rendeltem el stb. »Ülj, és ne tégy semmit.«[10] (...) Senkinek ne jusson eszébe a többieket rávenni arra, hogy olyan rabbit fogadjanak fel, akinek rokonai és hozzátartozói vannak a községben stb."

Eddig tart a tilalom (*hérem*) szövege.

Nos, néhány év[11] eltelt, és a fent említett községben felfogadták a fent említett kiváló rabbit, aki a község minden tagjától távol állt. Ezek után házasság folytán rokoni kapcsolat alakult ki, tudniillik a fent említett rabbi fia elvett egy nőt, akinek rokonai vannak a községben. Az egyik nap jött egy ember,[12] aki megbolygatta az egész világot azzal, hogy a gyülekezet a fent említett MAHARARAF tilalmának (*hérem*) foglya lett. Nos, tavaly, az újév és az engesztelőnap között a fent említett kiváló rabbi kiáltása eljutott hozzám.

Válasz.

Minthogy ezek a napok[13] arra vannak rendelve, hogy számot adjunk a parancsolatok (*micvot*) alkotójának, nem tudtam hosszasan válaszolni. Tiszteletből azonban címszó-szerűen válaszoltam neki. És íme, attól (az időtől) fogva mostanáig nem csendesültünk el, és nagy bűneink miatt nagy bajok vettek körül bennünket, és minden utóbbi nehezebb, mint az előzők. A legnehezebb pedig az utolsó volt, mert csapás jött az Egekből, és mi igen-igen kimerültünk, szívem és fejem nincs velem, hogy figyelmemet az írásra fordíthatnám. Mindenesetre, az igazság és a béke szeretete végett, valamint a kiváló rabbi – őrizze és áldja meg őt az Örökkévaló – iránti tiszteletből, magyarázattal világítom meg a korábbi (döntnök)ök (*risonim*) szavait egy további magyarázatban.

Szerény tudásom szerint a fenti esettel kapcsolatban a MAHARARAF is elismeri, hogy a tilalom (*hérem*) szövege eleve arra vonatkozott, hogy ne fogadjanak fel olyan rabbit, akinek rokonsága van, és nem arra, aki később rokonságot szerez a nem cselekvés elve[14] alapján, elvégre az ülj és ne tégy semmit elvében nem foglaltatik bele, hogy ne szerezzen (rokonságot), sem az, hogy ne tartsák meg őt.

(...)

Így látom én, Gérson Askenázi.

• R. Gérson b. Jichak Askenázi, *Avodat ha-Gérsoni* (Lvov / Lemberg [Lviv]: S. L. Kugel, Lewin et Comp., 621 / 1861), no. 2.

[8] II. Sam. 5,1.

[9] Gezéra sáva: rabbinikus hermeneutikai elv ("hasonló rendelkezés"), analógiás következtetés.

[10] A nem cselekvés elve. Értsd: maradj tétlen, tartózkodj a cselekvéstől; héberül: *sév ve-al taasze*. "Nicht anrühren!"

[11] Pontosan számolva, 20 év.

[12] Ti. R. Efrajim ha-Kohén.

[13] Ti. a "félelmetes napok" (*jamim noráim*), *tisri* 1 (*ros ha-sána*, újév) és 10 (*jom kippur*, engesztelőnap) között, amely napok a lelkiismeret-vizsgálatra és bűnbánatra vannak szánva.

[14] Vagy: saját akaratán kívül, passzive.

MEGJEGYZÉS

A responsum R. Efrajim ha-Kohén budai rabbiságának ügyével áll összefüggésben.[15] Kiderül belőle, hogy maga R. Efrajim kezdeményezte a bécsi rabbi megszólalását. Feltehető, hogy korábbi bécsi tartózkodása idején ismerték egymást, és nyilván R. Efrajim Budára költözése után is fennmaradt közöttük a kapcsolat.

R. Gérson Askenázi bécsi tartózkodásának és helyzete bizonytalanná válásának hátterében talán az 1670. évi bécsi kiűzetés áll.[16] A responsumot nyilván ebben az időben írta, gondokkal tele maga is.

[15] Lásd még fentebb, #142, #154, illetve alább, #167 és #185.

[16] Kaufmann Dávid, *Die letzte Vertreibung der Juden aus Wien* (Wien: L. Konegen, 1889), p. 92 skk. / *A zsidók utolsó kiűzése Bécsből és Alsó-Ausztriából, előzményei (1625–1670) és áldozatai* (A Budapesti Országos Rabbiképző Intézet Értesítője az 1887–88-iki tanévről) (Budapest: Athenaeum, 1889), p. 82 skk.; Avraham Zahavi Goldhammer, *Vina* (Arim ve-immahot be-Jiszráél) (Jerusalem: Moszad ha-Rav Kuk [Kook], 1946), pp. 213–215.

158

SABBETAJ CVI MESSIANISZTIKUS MOZGALMA MAGYARORSZÁGON

1666–1672

מקורות שונים הקשורים עם תנועת שבתי צבי בהונגריה

1672–1666

Szmirna (Izmir)[1] szent községében 1665 táján Sabbetaj Cvi (1626–1676), aki Dávid király egyenes leszármazottjának hirdette magát, mint a messiás lépett fel. Hívei azt tanították, hogy elérkezett a messiási idő,[2] s most már – a még hátralévő kis időre – minden halákhikus előírásnak éppen az ellenkezője szerint kell tenni. A messiás hírét és eszméit ügynökök terjesztették a zsidó világban. Az Oszmán birodalom egész területén, de mindenütt Európában is, igen sokan csatlakoztak a mozgalomhoz. Az üldöztetésektől szenvedő zsidóság erősen készülődött Jeruzsálembe, hogy még az 1666. évben megérkezzenek. Maga Sabbetaj Cvi erős fenyegetés hatása alatt áttért az iszlámra (1666. szeptember),[3] de a megtévesztett zsidók körében csak lassan ült el a reményteli várakozás. Az európai közvélemény szemében Sabbetaj Cvi *impostor* volt: szélhámos csaló.[4]

A Budán és általában Magyarországon élő zsidók között nem kevesen voltak, akik Bohdan Chmielnicki ukrán hetman zsidóöldöklő hadjárata (1648/49),[5] vagy a krimi tatárok betörése (1655), vagy az orosz–svéd/lengyel háború (1656–1658) idején menekültek el Lengyelországból. Számukra a "messiás" híre régi reménységük beteljesülését jelentette.[6]

A sabbatiánus mozgalom visszhangját az egykorú Magyarországon jelzi egy erdélyi protestáns iskoladráma, amelyet Nagybányán (ma: Baia Mare, Románia) mutattak be 1667 karácsonyán, és amelynek egyik részlete gúnyolódik "az álnok hitető" fölött.[7]

[1] Töröko.

[2] A kabbalisták korábbi számításai szerint a messiás eljövetelének időpontja 1648, a keresztény misztikusok szerint (az Apokal. 13,18 nyomán) 1666.

[3] Az erdélyi fejedelmek kancelláriáján szolgáló Rozsnyai Dávid (1641–1718), aki éppen törököt tanult Isztambulban, naplójában feljegyezte az eseményt.

[4] A sabbatiánus mozgalomról lásd Gershom Scholem könyvét: *Sabbetaj Cvi ve-ha-tenua ha-sabbetait bi-jemei hajjav* (Tel-Aviv: Am ovéd, 1957), megjelent angolul: *Sabbatai Sevi* (London: Routledge & Kegan Paul, 1973), és német fordításban is: *Sabbatai Zwi. Der mystische Messias* (Frankfurt a. M.: Jüdischer Verlag, 1992).

[5] Héberül: *gezérot tah-tat*, "a 408/409. (1648/49.) év üldöztetései" (az évszámok betűjeleivel).

[6] Ezt a túlfűtött messiás-várást örökítette meg Isaac Bashevis Singer regénye, *A sátán Gorajban* (jiddisül: 1935, könyv alakban: 1955, magyarul: 1979).

[7] Eszéki István, *Rythmusokkal való szent beszélgetés* (Kolozsvár, 1669); kritikai kiadásban: Varga Imre, *Magyar nyelvű iskolaelőadások a XVII. század második feléből* (Irodalomtörténeti Füzetek, 59) (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967), pp. 19–91.

IRODALOM
• Kaufmann Dávid, *Die letzte Vertreibung der Juden aus Wien* (Wien: L. Konegen, 1889), p. 92 sk. / *A zsidók utolsó kiűzése Bécsből és Alsó-Ausztriából, előzményei (1625–1670) és áldozatai* (A Budapesti Országos Rabbiképző Intézet Értesítője az 1887–88-iki tanévről) (Budapest: Athenaeum, 1889), p. 82 skk.
• Richtmann Mózes, "Magyarországi hírek az álmessiásokról", *Magyar-Zsidó Szemle*, 24 (1907), pp. 147–156. (SchmHI)
• Gershom Scholem, *Sabbatai Zwi. Der mystische Messias* (Frankfurt a. M.: Jüdischer Verlag, 1992).

(1)
ELISA HAJJIM BEN JAAKOV HA-KOHÉN ASKENÁZI LEVELE
מכתב של רבי אלישע חיים ב"ר יעקב הכהן אביו של נתן העזתי

R. Elisa Hajjim ben Jaakov ha-Kohén (1600 k.–1673), akit Jeruzsálemben, ahol szefárdikkal – többek között Joszéf Almosznino későbbi belgrádi rabbival – együtt tanult, marokkói származása ellenére Askenázinak is neveztek, hosszú időn át mint a jeruzsálemi zsidók követe járta Nyugat-Európát, Lengyelországot (maga is onnan származott) és Észak-Afrikát. Útjai során kabbalista kéziratokat terjesztett, kinyomtatta R. Joszéf Karo misztikus naplóját (*Maggid mésárim*, "Az igazság hirdetője", Venecia / Venezia, 1649) stb. Részben éppen ő hozta forgalomba azokat a kabbalista kéziratokat, amelyekből Sabbetaj Cvi és hívei eszméiket merítették. Fia, Avraham Nátán ben Elisa Hajjim Askenázi (1643/44–1680), "a gázai próféta" vagy röviden: a gázai Nátán,[8] Sabbetaj Cvi legszűkebb köréhez tartozott, és éveken át ő tartotta ébren a "messiás" eszméit. Elkötelezett híve maradt a sabbatiánus mozgalomnak a "messiás" kitérése után is.

(...) ועוד זאת להודיע לרום מעלת כבודו איך בא לאחר ט"ב ראש קהל א' מק"ק בוד"א היא אובין בחזרתו ממקום א' אשר שם הלך ביומא דשוקא בעד סחורותיו והגיד כי באותו מקום עשו יום טוב ט"ב חלף האבלות והתענית הנהוג משתה ושמחה וי"ט גדול ובתוך הנעלה [הנעשה (?)] קבעו יום לידת מלכנו משיחנו באשר ידוע למכ"ת מקדם. וכתב שהרבה חדושים בידו ומתוך מהירות גדול אי אפשר להעתיקם ועל המוקדם יודיע אותם כאן ווינא ותכף אודיעם לרום זיו מעלתכם אכי"ר.

(...) Továbbá azt is tudatom nagyra becsült személyével, hogy egy község vezetője,[9] aki *áv* hó 9-e[10] után jött Buda (BVD') szent községéből, ez Ovin ('VBYN), amelyet (útba ejtett) visszatérőben egy helyről, ahová vásár miatt utazott a holmijaival, az illető elmondta, hogy

[8] Személyéhez lásd Gershom Scholem, "Nathan of Gaza", in: *Encyclopaedia Judaica*, XII (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 861–866.

[9] Az itt említett községi vezető nem azonos Mordekhaj ben Jaakov *nászi*-val, akit a *Saar Efrajim* említ (no. 122: fentebb, #171), és aki vallást változtatott, majd az iszlámról ismét visszatért a zsidó vallásra (*tesuvá*-t csinált). Sabbatiánusnak minősíti őt Shlomo A. Rosanes [Salomon Abraham Rosanès], *Korot ha-jehudim be-Turkija ve-arcot ha-Kedem*, IV: *1640–1730* (Szofia: Defusz Ha-Mispát, 1934–1935), p. 143.

[10] A jeruzsálemi Templom lerombolásának gyász-ünnepe.

azon a helyen *áv* hó 9-én ünnepnapot tartottak,[11] a szokásos gyász és böjt helyett lakomát, vigalmat és nagy ünnepet. Többek között elrendelték felkent királyunk[12] születésnapját,[13] mint ahogyan az méltóságod nagyra becsült személye előtt régtől fogva ismeretes. És azt írta, hogy számos újdonság van a kezében, azonban a nagy sietségben ezeket nem lehetett lemásolni. De mielőbb tudósít róluk itt, Viná(ban) (VVYN'), én pedig azonnal továbbítom őket nagyra becsült, magas személyeteknek. Úgy legyen (*amén*). Legyen meg az ő akarata!

• Kaufmann Dávid, *Die letzte Vertreibung der Juden aus Wien* (Wien: L. Konegen, 1889), p. 93 / *A zsidók utolsó kiűzése Bécsből és Alsó-Ausztriából, előzményei (1625–1670) és áldozatai* (A Budapesti Országos Rabbiképző Intézet Értesítője az 1887–88-iki tanévről) (Budapest: Athenaeum, 1889), p. 83, n. 1.[14]

MEGJEGYZÉS

R. Elisa Askenázi 1666 nyarán járt Budán, és egy ideig itt tartózkodott, a levél szövegezése azonban arra vall, hogy a benne közölt értesüléseket Bécsben szerezte – talán még Budára érkezése előtt. Nem kétséges, hogy Budán is terjesztette a sabbatiánus tanokat. 1666-ban *tisa be-áv* augusztus 11-re esett.

(2)
HÍREK A BUDAI ZSIDÓK TERVEZETT ÚTVONALÁRÓL (1666)
מכתבים על אודות שבתי צבי (1666)

A szövegben említett R. Mose / Mose *kohén* Budán vagy valahol a városhoz közel lakott. A bécsi Slomo Linc (Linz)[15] a sógora volt. Levelét valamikor 1666 késő nyarán írta Budán. Mose Kazisz,[16] aki az aláírásában "másoló"-nak (*maʿatiq*) nevezi magát, nyilván Bécsben élt.

העתק כתב שבא אלינו ק"ק ויאנה מק"ק אובין ע"י איש נאמן הראוי לסמוך עליו ושלחה משה קאזיס למנטובה.

א"א לכתוב הכל מהחידושים האלה אפילו על אלף דפי נייר. ובאו אלי הכתבים מק"ק קוסטנטינא. כי הק"ק מבילוגראדו שלחו ב' שלוחים לאה"י ואהמ"י בישר לק"ק אופין שילכו דרך אדום ולא דרך תוגרמה. בכן שישו ושמחו כל אחינו בית ישראל. אני משה קאזיס המעתיק.

[11] A sabbatiánus mozgalom egyik jellegzetessége az áv hó 9-i böjt ünnepnappá és lakomává változtatása.

[12] Ti. Sabbetaj Cvi.

[13] Ti. a születésnap megünneplését. A "messiás" születésnapja éppen *áv* hó 9-ére esett.

[14] Az új magyar kiadásban: *A zsidók utolsó kiűzése* stb., szerk. Haraszti György (h. n. [Budapest]: Múlt és Jövő Kiadó, 2002), p. 143 sk., n. 67 (zagyva héber szöveggel).

[15] Fia, Simeon, említve van alább, #171.

[16] Görög név: Khadzisz / Hadzisz.

כל זה נכתב לכאן מק"ק ברודא דהיינו בעל בית א' משם ר' משה כהן לר' שלמה לינץ מק"ק ויאנה. ואותו ר' משה כהן ישב במדינת אונגארן בעיר אוסלאן שהוא רחוק מק"ק העלישויא י"ד פרסאות ורחוק מק"ק אובין י"ב פרסאות. ר' משה דר בק"ק אובין והוא כתב זה הכתב לגיסו ר' שלמה לינץ יצ"ו.

A levél másolata, amely hozzánk, Viena (VY'NH) szent községébe Ovin ('VBYN) szent községe felől érkezett, egy megbízott révén, akire számíthatunk. És Mose Kazisz (Q'ZYS) küldte Mantovába (MNṬVBH).

Nem lehet leírni, akár ezer oldalon sem, mindezeket a híreket. Az írások Kosztantina (QVSṬNṬYN') szent községéből érkeztek hozzám. Mert Bilograd (BYLVGR'DV) szent községe[17] 2 követet küldött Jákob sátrához,[18] és urunk, királyunk, az Örökkévaló felkentje[19] tudatta Ofin ('VPYN)[20] szent községével, hogy Edom útján menjenek, és ne Tógarma útján.[21] Ezért aztán örüljenek és vigadjanak mind a testvéreink, az Izráel háza. Én, Mose Kazisz, a másoló.

Mindezt Broda (BRVD')[22] szent községéből írták, tudniillik Mose *kohén* úr, a Viena (VY'NH) szent községéből való Slomo Linc (LYNC) úrnak. És ez a Mose *kohén* úr Ungarn ('VNG'RN) országában lakik, Oszlan ('VSL'N) városában,[23] amely mintegy 14 mérföldnyire (*parsza*) fekszik Helisvija (H^{c}LYŚ/ŠVY')[24] szent községétől, Ovin ('VBYN) szent községétől pedig mintegy 12 mérföldnyire (*parsza*). Mose úr Ovin ('VBYN) szent községében lakik, és ő írta ezt a levelet a sógorának, Slomo Linc úrnak – őrizze őt Sziklája és szabadítója.

• Arthur Zacharias Schwarz, *Die hebräischen Handschriften in Österreich* (Leipzig: Karl W. Hierschman Verlag, 1931), p. 90, no. 141/11.

MEGJEGYZÉS

Az – egyik – eredeti kézirat, amelyről Gershom Scholem annak idején fénykép-másolatot szerzett be,[25] a második világháború során elveszett. Magát a Broda (Brod) községben írt levelet Bécsben lemásolták, és továbbküldték Itáliába, itt pedig egy Moses Cases nevű itáliai zsidó újabb másolatot készített belőle. A sabbatiánus mozgalom hírei és iratai általában hasonló módon terjedtek. Scholem szerint a szöveg meglehetősen romlott. Harmadik szakasza nem is egészen érthető, talán szövegromlás miatt.

[17] Ahol abban az időben már Joszéf Almosznino volt a rabbi.

[18] Ti. a zsidókhoz.

[19] Hívei Sabbetaj Cvit messiásnak tekintették.

[20] Buda héber nevét ismereteink szerint itt írják le először "*pé*" betűvel, az *Ofen* kiejtésnek megfelelően.

[21] Edom a keresztény országok, Tógarma a törökök elnevezése. Értsd: ne Törökországon át, szárazföldi úton induljanak el a Szentföldre, hanem a keresztény országok felé, nyilván Itália valamelyik kikötőjéből.

[22] Magyar-Brod vagy Cseh-Brod.

[23] Oroszlány (?) vagy a már kissé messzebbre eső Oslovany (Brno közelében, Szlovákia).

[24] Talán Holleschau, ma Holešov vagy Holič (Szlovákia). – (SchmHI)

[25] Gershom Scholem, *Sabbatai Zwi. Der mystische Messias* (Frankfurt a. M.: Jüdischer Verlag, 1992), p. 766, 108. jegyzet. (Az angol kiadásban: p. 636 sk.)

A fenti érdekes részletből kiderül, hogy Sabbetaj Cvi budai hívei milyen útvonalon akartak eljutni a Szentföldre. A levél Scholem által idézett szavai szerint Sabbetai Cvi azt ígérte: még abban az évben, még a *hanukka* ünnepe előtt, tehát decemberig, "a fogságból mindenki összegyülekezik Jeruzsálemben, és áldozatot fogunk bemutatni az Örökkévaló oltárán."[26] Ez nem más, mint a messiási korszak eljövetelének ígérete.

Paul Rycaut (1628–1700) szmirnai angol konzul, aki az egykorú törökországi eseményekkel foglalkozó könyvében részletesen tárgyalja a sabbatiánus mozgalmat, 1666-ban hazafelé utazva áthaladt Budán is, és érzékelte "a zsidók különös izgatottságá"-t; személyes tapasztalatai alapján a következőket írta úti előkészületeikről.

"Akkortájt nem lehetett találkozni[27] egyetlen zsidóval sem, aki ne hagyta volna el minden szokásos üzletét, hogy felkészüljön a jeruzsálemi utazásra, egész házával együtt. Minden szavukból és intézkedésükből csak arra lehetett következtetni, hogy igen erősen beleélték magukat: hamarosan bevezetik őket az ígéret földjére. (...) Nem lehet elég hosszan beszélni arról, hogy milyen vágyódással fogadták el a közeli boldogság ígéretét, és hogy az új messiás beszédei milyen elképzeléseket ébresztettek bennük..."[28]

(3)
SLOMO KAC FIVÉRÉNEK ÍRT LEVELÉBŐL (1672)
קטע בתוך מכתב של רבי שלמה כ"ץ לאחיו (1672)

R. Slomo Kac[29] / ha-Kohén Lublinból (LVBLYN) származott, valamikor 1660 k. érkezett Budára, itt a rabbinikus bíróság (*beit din*) tagja lett, és *dajján* maradt a később ide költöző R. Efrajim ha-Kohén bíróságában is.[30] Ahogyan azt saját maga állítja, a sabbatiánus mozgalom követőjévé vált, elhagyta a várost, és Törökországba utazott. Drinápolyban egy ideig Sabbetaj Cvi közvetlen környezetében tartózkodott (1671), és Sabbetaj bátyjának elbeszélései alapján egy életrajzot is írt "a mi urunk"-ról (ez volt a "messiás" legelső héber nyelvű életrajza, de nem maradt fenn). Levelét Lengyelországba visszatérése után írta bátyjának, de másolatokban széltében terjesztették.

KIADÁS

• Aharon [Aron] Freimann, *Sammelband kleiner Schriften über Sabbatai Zebi und dessen Anhänger – Injanei Sabbetaj Cvi* (Berlin: Mekize Nirdamim / H. Itzkowski, 1912).

IRODALOM

• Gershom Scholem, *Sabbatai Zwi. Der mystische Messias* (Frankfurt a. M.: Jüdischer Verlag, 1992), p. 946 sk.; p. 1025, 65. jegyzet.

[26] Gershom Scholem, *Sabbatai Zwi. Der mystische Messias* (Frankfurt a. M.: Jüdischer Verlag, 1992), p. 716.

[27] Ti. Budán.

[28] Paul Rycaut, *The History of the Turkish Empire from the Year 1623 to the Year 1677, Containing the Reigns of the Three Last Emperours...* (London: J. M. for J. Starkey, 1680), p. 201. Idézi Jacob Rader Marcus, *The Jew in the Medieval World. A Source Book: 315–1791* (1938; reprint, Cincinnati: Hebrew Union College Press, 1990), p. 262; Gershom Scholem, *Sabbatai Zwi. Der mystische Messias* (Frankfurt a. M.: Jüdischer Verlag, 1992), p. 624.

[29] Kac (Katz): *kohén cedek*.

[30] R. Slomo Kac (Katz) 1665-ben *dajján* volt Budán, lásd alább, #171.

(...) בקיצור אהובי אחי אני הייתי בקהל בודין הנקרא אובן–שטאט יותר מי״ב שנים לרב אצלם מורה הוראות, והם לא היו רוצים להניח אותי ללכת מאתם. רק מכח השריפה הגדולה שהיתה שם וגם שהייתי רוצה לילך לראות פני אדונינו ירום הודו.

שלמה בן א״א הקדוש מוהר״ר ליב כ״ץ שליח צבור מק״ק לובלין.

יום י״ח לחדש מנחם שנת תב״ל לפ״ק.

אהרון פריימן, עניני שבתי צבי (ברלין תרע״ג), עמ׳ 65.

(...) Röviden, szeretett fivérem, Budin (BVDYN) szent községében voltam, amelyet Ovenstatnak ('VBN-Ś/ŠṬ'Ṭ) is neveznek. Több mint 12 esztendeig voltam mellettük rabbi és vallási tanító (*more horaot*), és ők nem engedték, hogy elhagyjam őket. Csak az ottani nagy tűzvész[31] után jöhettem el, és azért is, mert látni akartam urunk[32] színét – növekedjék a dicsősége!

Slomo, uram és atyám, tanítónk, a szent R. Lejb Kac fia, a közösség megbízottja[33] Lublin szent községéből.

A *Menahém* havának 18. napja, a 432. esztendőben, a kis időszámítás szerint.[34]

• Aharon [Aron] Freimann, *Sammelband kleiner Schriften über Sabbatai Zebi und dessen Anhänger – Injanei Sabbetaj Cvi* (Berlin: Mekize Nirdamim / H. Itzkowski, 1912), p. 65.

(4)
NEHEMJA HAJJON R. JAAKOV ASKENÁZIRÓL, R. EFRAJIM HA-KOHÉN VEJÉRŐL

נחמיה חיון על אודות רבי יעקב אשכנזי, חתנו של רבי אפרים הכהן

Nehemja Hijja ben Mose Hajjon (Chajjon / Hayyun) (ca. 1655–1730) szarajevói eredetű családból származott, s bár Palesztinában nőtt fel és végezte tanulmányait, hosszú időn át élt a Balkánon, többek között Szarajevóban és Belgrádban. Képzett kabbalista volt, és egész életében Sabbetaj Cvi messianizmusának titkos híve maradt. Kortársai szélhámosnak tekintették, többek között azért is, mert Sabbetaj Cvi egyik iratát a saját neve alatt mint a saját művét adta ki. Szmirna és Isztambul rabbijai kiközösítették (1714).

IRODALOM

• Heinrich Graetz, *Geschichte der Juden*, X² (Leipzig: Oskar Leiner, 1891), pp. 514–517.

[31] A tűzvészt (1669) említi R. Efrajim ha-Kohén is, lásd többek között *Saar Efrajim* (Tarnów: Verlag von Simon Neumann – Lemberg: U. W. Salat, 647 / 1886; reprint, Jerusalem, 1973), no. 132 (egy részlete alább, #179) és no. 145 (egy részlete alább, #184). Lásd még fentebb, #152, és alább, #192 (13).

[32] Ti. Sabbetaj Cvi.

[33] Előimádkozó (*seliah cibbur*).

[34] 1672. augusztus 12.

• Büchler Sándor, *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1901), pp. 154–155 (a héber szöveg érdemi része); p. 174 sk. (Nehemja Hajjon intrikái).
• Gershom Scholem, "Hayon, Nehemiah Hiyya ben Moses", in: *Encyclopaedia Judaica*, VII (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 1500–1503.

(...) מר צבי ב"ר יעקב. הוא בן המאמין הגדול בשבתי צבי אשר היה בעיר בודין (הנקרא בלשון אשכנז אובין), והוא אשר מסר נפש מישראל להריגה על שלא עשה מי שבירך בב"ה לחיי שבתי צבי, ופסק שדין מורד במלכות בית דוד היה והתיר דמו של אותו יהודי. על זה יש כאן עדים בדבר, וברא אכרעא דאבוהי אחז מעשה אבותיו בידו להתיר שפיכת דם נקי,ואמר שאני וכל הבא אצלי שחייבים מיתה.

נחמיה חיון, הצד צבי (אמשטרדם תע"ד), הקדמה.

(...) Cvi úr (*mar*),[35] Jaakov úr[36] fia: ő a fia Sabbetaj Cvi nagy hívének, aki Budin (BVDYN) városában volt, amelyet Askenáz nyelvén Ovinnak ('VBYN) hívnak. Ő az, aki halálba küldött egy lelket Izráelből, mert az a gyülekezet házában (*bét ha-keneszet*) nem kért áldást Sabbetaj Cvi életére,[37] és azt a döntést hozta, hogy (az illető) ezzel fellázad Dávid házának királysága ellen, és megengedte, hogy az illető zsidót megöljék. Erre nézve itt[38] tanúk is vannak. A fiú az apja léptei nyomán jár,[39] és apjának tettei szerint jár el maga is: megengedi, hogy ártatlan vért ontsanak. Én mondtam, hogy mindannyian halálra vagyunk szánva.

• Nehemja Hajjon, *Ha-Cad Cvi*[40] (Amszterdam, 1714), a Bevezetésből.

MEGJEGYZÉS

A szöveg állítása a messiási gondolkodás logikáját követi: ha Sabbetaj Cvi, mint hirdeti magáról, valóban a messiás, akkor az, aki nem mond reá áldást, fellázad Dávid dinasztiája ellen, mert a messiás, akit várnak, Dávid házából származik.

Sehol másutt a régi forrásokban nem találni utalást arra, hogy R. Jaakov Askenázi – R. Efrajim ha-Kohén veje, a Hákhám Cvi apja – Sabbetaj Cvi követője lett volna,[41] és odáig ment volna el, hogy halálra ítéljen valakit, aki vonakodott Sabbetaj Cvit messiásnak elfogadni, vagy eltűrte volna, hogy a hívei az utcán agyonverjék az illetőt. Az állítás inkább utólagos, áskálódó vádnak látszik Nehemja Hajjon egyik nagy ellenfele, a Hákhám Cvi ellen, akiről tudni lehet, hogy valóban ellene volt a sabbatiánus tanoknak. Nehemja Hajjon azzal vádolja meg a Hákhám Cvit, hogy apja

[35] A Hákhám Cvi; személyéhez lásd alább, #187, Bevezetés.
[36] R. Jaakov Askenázi, R. Efrajim ha-Kohén veje.
[37] Nem mondta el a "Mi se-bérakh" áldást / imát.
[38] Ti. Amsterdamban.
[39] bT Éruvin 70b (szó szerint: "a fiú az apja lába"). (SchmHI)
[40] "A szarvasvadász" / "Aki Hákhám Cvire vadászik."
[41] Mindamellett, így ítélt, és a híresztelésnek teljes hitelt adott Heinrich Graetz, *Geschichte der Juden*, X² (Leipzig: Oskar Leiner, 1891), p. 238 sk.

sabbatiánus volt. Megjegyzendő még az is, hogy ezzel a súlyosan terhelő állítással Nehemja Hajjon csak mintegy ötven esztendővel az események után állt elő – ha az általa elmondott eset egyáltalán megtörtént.

R. Jaakov Askenázi egyébként egészen az 1686. évi ostromig Budán maradt, akkor a brandenburgiak fogságába esett, majd miután Berlinben kiváltották, Erec Jiszráélben telepedett le.[42]

Nehemja Hajjon vádjának hátterében a sabbatiánus amsterdami zsidó község és a Hákhám Cvi közötti feszültség állhat, az 1710-es évek elején.

(5)
JAAKOV SASPORTAS GYŰJTEMÉNYE A SABBATIÁNUSOK ELLEN ÍRT LEVELEKBŐL
("Cvi fonnyadó virága")

רבי יעקב ששפורטש
ציצת נובל צבי

R. Jaakov (Jacob) Sasportas (1610–1698) kezdettől fogva Sabbetaj Cvi mozgalmának harcos ellenfele volt, Kaufmann Dávid szavával: "a balhit faltörője". A sabbatiánus mozgalom ellen az 1666 és 1676 közötti években írt leveleit és vitairatait *Cicat novél Cvi* ("[Sabbetaj] Cvi fonnyadó virága")[43] című könyvében gyűjtötte össze.[44] Hosszú élete végén Amsterdam szefárdi szent községének rabbija lett.

(a) Jaakov Sasportas Bevezetéséből (1666)

(א) מתוך דברי ההקדמה של רבי יעקב ששפורטש (1666)

(...) עודנו משתוממים על מה שראו עינינו מהכתבים ומה ששמעו אזננו מכל מה שנעשה שלא כדת משה וישראל ובפרט ביטול צום העשירי. וזה בא ויאמר בגזרת המלך לכל עיר ועיר ומדינה ומדינה לבטל ט"ב לעשות אותו יום משתה ושמחה. וכן עשו וקיבלו עליהם גזרתו בהרבה מקומות מטורקיאה ובבודון וסופיאה וזולתם.

(...)

רבי יעקב ששפורטש, ציצת נובל צבי, מהדורת ישעיהו תשבי (ירושלים 1954), עמ' 129.

[42] Lásd még #185.

[43] Vö. Jes. 28,4.

[44] Rövidített változata: *Kiccur Cicat novél Cvi* (Amszterdam, 1737; ed. Jaakov Emden, Altona, 1757; Odessza, 1867). A teljes szöveget az A. Zacharias Schwarz által sajtó alá rendezett kéziratból kiadta Isaiah Tishbi (Jerusalem: Moszad Bialik, 1954). – Jaakov Sasportashoz lásd Joseph Dan, "Sasportas, Jacob", in: *Encyclopaedia Judaica*, XIV (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 893–894; Gershom Scholem, *Sabbatai Zwi. Der mystische Messias* (Frankfurt a. M.: Jüdischer Verlag, 1992), *passim*.

(...) És még igen csodálkoztunk azon, amit szemünk látott azokban az írásokban, és amit fülünk hallott mindabból, ami nem Mózes és az Izráel tanításának megfelelően történt, különösen pedig a tizedik napi böjt[45] eltörlése. Ez pedig városról városra jött a király rendeletével, és azt mondta, hogy a *tisa be-áv*-ot[46] el kell törölni, lakoma és vigasság napjává kell tenni. Sok helyen ezt a rendeletét is elfogadták Turkijában (ṬVRQY'H), és Budunban (BVDVN), Szófiában (SVPY'H), és másutt is.

(...)

• R. Jaakov Sasportas, *Cicat novél Cvi*, ed. Arthur Zacharias Schwarz & Isaiah Tishbi (Jerusalem: Moszad Bialik, 1954), p. 129.

Áv hó (július–augusztus) kilencedike (*tisa be-áv*), gyásznap és böjt

(b) **Jaakov Sasportas összefoglaló ismertetéséből** (1666)

(ב) דברי הסיכום של רבי יעקב ששפורטש (1666)

(...) וכשהגיע האגרת הזאת לסופיאה ולאובין ולכל המקומות אשר דבר המלך בני עמו ודתו מגיע שמחה וששון ליהודים משתה ויום טוב ורבים מעמי הארץ מתיחדים עם נשותיהם

[45] A *tévét* hó (december–január) 10. napjára eső böjt, héberül: *com ha-asziri*, lásd Zekh. 8,19. (SchmHI)
[46] *Tisa be-áv*: *áv* hó 9, a jeruzsálemi Templom lerombolásának (i. e. 586) gyász-napja.

ביום שאסור בתשמיש כי נפל פחד מלכם עליהם. וכל איש ירא וחרד על דבר אלוהינו מצטער ובוכה בכיה קבועה שנקבעה בו לדורות.

(...)

רבי יעקב ששפורטש, ציצת נובל צבי, מהדורת ישעיהו תשבי (ירושלים 1954), עמ' 131.

(...) Amikor ez a levél eljutott Szófiába (SVPY'H) és Ovinba ('VBYN), valamint mindazokra a helyekre, ahová eljutott a király szava és rendelete, öröm és vigasság volt a zsidóknál, lakoma és ünnep. Sokan az ország népe közül egyesültek a feleségükkel olyan napon, amelyen az tiltott,[47] mert megszállta őket a királyuktól való félelem.[48] Mindenki, aki félte az Istent,[49] gyötrődött és sírt, annak megfelelően, ahogyan az el van rendelve a nemzedékek számára.

(...)

• R. Jaakov Sasportas, *Cicat novél Cvi*, ed. Arthur Zacharias Schwarz & Isaiah Tishbi (Jerusalem: Moszad Bialik, 1954), p. 131.

(c) Izmiri tudósok leveléből (1667)

(ג) מאגרתם של חכמי איזמיר (1667)

(...) וידע כל איש ישראל כי בכל אפריקא או רובה התקינו עצמם לבטל יום ט"ב וקצתם ביטלוהו בפועל, ואין עליהם כל כך אשם כי היו בטוחים על דבר משיחם ונביאם ועל מעשה שעשו בשנה שעברה באיזמיר וגלילותיה ובאובין ושופיאה וזולתם מגלילות בודון לא נודע להם מהמרת דת.

(...)

רבי יעקב ששפורטש, ציצת נובל צבי, מהדורת ישעיהו תשבי (ירושלים 1954), עמ' 209.

(...) Tudja meg minden zsidó (*Jiszráél*) férfi, hogy Afrika ('PRYQ') egészében vagy nagy részén a *tisa be-áv*-ot eltörölni készültek, kisebb részük ezt a gyakorlatban is véghez vitte. És ezért nem tekinthetők teljesen vétkesnek, mert bíztak messiásuk és prófétájuk szavában. Arról pedig, ami a múlt esztendőben Izmirben és a környékén, valamint Ovinban ('VBYN), Szófiában és környékükön történt: a vallás elhagyásáról[50] nem tudtak semmit.

(...)

[47] Az utalás nyilván *tisa be-áv* napjára vonatkozik; egyébként ez volt Sabbetaj Cvi születésnapja. (SchmHI)

[48] Esth. 8,17. – A Bibliához képest lényeges változtatások: "a feleségükkel" szó itt betoldás; "a zsidóktól való félelem" helyett itt "a királyuktól való félelem". Eszter könyvében sokan "egyesültek (a zsidókkal)", azaz zsidók lettek, a sabbatiánusok viszont tiltott napon "egyesültek a feleségükkel", azaz a halákhikus rendelkezéssel éppen ellenkezőleg tettek. A "királyuk" szó Sabbetaj Cvire vonatkozik: az ő parancsa volt, hogy a végső napok előtt homlokegyenest ellenkezőleg kell tenni, mint a halákha előírásai.

[49] Értsd: azok, akik nem fogadták el Sabbetaj Cvi tanait, megtartották a gyászt.

[50] Értsd: a kitérésről, ti. arról, hogy maga Sabbetaj Cvi felvette az iszlám vallást.

• R. Jaakov Sasportas, *Cicat novél Cvi*, ed. Arthur Zacharias Schwarz & Isaiah Tishbi (Jerusalem: Moszad Bialik, 1954), p. 209.

(d) Jaakov Sasportas levele az amsterdami községhez (1667)

(ד) אגרתו של רבי יעקב ששפורטש לקהל אמשטרדם (1667)

(...) גם היותו מסית ליחיד בהחטיא את חברו לומר לו נלך ונעבוד ע"ז, כי כן יפה לנו והוליך לפניו חטאתו מלפפתו והולכת להמליץ בעדו לפני התוגר ויום מלכנו החלו שרים משך ידו את לוצצים להתלוצץ לפניו עלינו שנמשכנו אחריו כבהמה. לא אזכור את מעשיו הראשונים דאית בהו משום הסתה ומדיח לרבים בהדיח את יושבי סופיאה ואובין וזולתם בבטל תקנות וגזרות רז"ל שנתקנו בב"ד הגדול של נביאים מוחזקים בביטול ט"ב ובקבוע להם ענינים ודברים נגד תורה שבע"פ.

(...)

רבי יעקב ששפורטש, ציצת נובל צבי, מהדורת ישעיהו תשבי (ירושלים 1954), עמ' 214–215.

(...) És bűnre csábította[51] a társát is: "Menjünk, és tegyük a bálványimádást, mert az jó nekünk." És előtte járt a bűne, körülfonta őt, és beajánlotta a töröknek (*tógar*),[52] és királyunk napján[53] az előkelőségek kezdték visszahúzni a kezüket, és gúnyt űztek belőlünk, hogy követtük őt, mint a barmot. Nem is említem korábbi cselekedeteit, amelyek felbujtásnak és a közösség bűnre csábításának minősülnek, mert bűnre csábította Szófia (SVPY'H) és Ovin ('VBYN) lakóit, és társaikat, hogy hagyják figyelmen kívül bölcseink – emlékük legyen áldott – rendeleteit, amelyeket a próféták nagy törvényszéke hozott,[54] és ragaszkodjanak a *tisa be-áv* eltörléséhez, és hozzanak a szóbeli tannal[55] ellentétes rendeleteket.

(...)

• R. Jaakov Sasportas, *Cicat novél Cvi*, ed. Arthur Zacharias Schwarz & Isaiah Tishbi (Jerusalem: Moszad Bialik, 1954), pp. 214–215.

[51] Ti. Sabbetaj Cvi.

[52] Célzás arra, hogy Sabbetaj Cvi áttért az iszlámra.

[53] Talán Sabbetaj Cvi áttérésének napja.

[54] Ti. a Nagy Szanhedrin rendelkezései; átvitt értelemben: a talmudi irodalom.

[55] A rabbinikus zsidóságban a Tóra mellett a szóbeli tan (*Tora se-be-al-pe*) meghatározó szerepet játszik; ide értendő a talmudi irodalom is.

(e) Jaakov Sasportas levele R. Jaakov ibn Sżaadunnak[56] (1669)

(ה) אגרתו של רבי יעקב ששפורטש לרבי יעקב אבן סעדון (1669)

(...) ומה אדבר מאבי נביאך אשר הוא נע ונד בורח ממקום למקום ויצא מעיר הקודש מפני הבושה. והגידו לנו שהיה מתרה בבנו כמה פעמים ולא הועיל לו באמרו שכבר הכניס עצמו בזה הדוחק ומסתכן בנפשו אם יחזור בדיבורו. וכשראה זה ברח מעליו והוא עכשיו במדינת בודון קרובה לפולין.

(...)

רבי יעקב ששפורטש, ציצת נובל צבי, מהדורת ישעיהו תשבי (ירושלים 1954), עמ' 346.

(...) A te prófétád,[57] aki egyik helyről a másikra hányódott, és a szent városból a szégyen miatt elment. És elmondták nekünk, hogy az apja[58] többször is figyelmeztette őt, de ez nem használt, mert azt mondta, hogy már kényszer folytán belement a dologba, és veszélybe sordorná önmagát, ha visszavonná, amit tett. És amikor ezt látta, elmenekült, és most a Lengyelországhoz (PVLYN) közeli Budunban (BVDVN) van.

(...)

• R. Jaakov Sasportas, *Cicat novél Cvi*, ed. Arthur Zacharias Schwarz & Isaiah Tishbi (Jerusalem: Moszad Bialik, 1954), p. 346.

MEGJEGYZÉS

A levél célzásai esetleg úgy érthetők, hogy a gázai Nátán, már a sabbatiánus mozgalom elapadása idején, egyik körutazása során esetleg útba ejtette Budát is.[59]

[56] Jaakov ibn Szaadun Salé városában (Rabat mellett, Marokkó) élt, és Sabbetaj Cvi hívei közé tartozott, de a Sabbetai Cvinek tulajdonított levelek némelyike iránt maga is kétségeket táplált. Gershom Scholem, *Sabbatai Zwi. Der mystische Messias* (Frankfurt a. M.: Jüdischer Verlag, 1992), p. 946 sk.; p. 310.

[57] Ti. a gázai Nátán.

[58] Ti. Elisa ha-Kohén.

[59] Kaufmann Dávid, *Die letzte Vertreibung der Juden aus Wien* (Wien: L. Konegen, 1889), p. 91 / *A zsidók utolsó kiűzése Bécsből és Alsó-Ausztriából, előzményei (1625–1670) és áldozatai* (A Budapesti Országos Rabbiképző Intézet Értesítője az 1887–88-iki tanévről) (Budapest: Athenaeum, 1889), p. 81.

159

Slomo ben Binjámin ha-Lévi

VITA ÜZLETTÁRSAK KÖZÖTT BUDÁN

1675

רבי שלמה ב״ר בנימין הלוי

סכסוך בין שותפים בבודון

1675

R. Slomo ben Binjámin ha-Lévi (1620 k.–1697) apjával együtt 1668-ban elhagyta Szafedet (Cfat), és 1674-ben tért vissza a városba. 1675-ben Szafed követe volt Törökország európai részein, e tisztségében eljutott Belgrádba, és Budára is. Később, több mint húsz esztendőn át, egészen haláláig, Izmir rabbija volt. Jelentős döntnöknek (*poszék*) számít.[1] Responsumainak gyűjteménye: *Lév Slomo* ("Slomo szíve").

KIADÁS

• R. Slomo b. Binjámin ha-Lévi, *Lév Slomo*: "Hósen mispát" (Szaloniki, 568 / 1808; reprint, Brooklyn, NY: Ahim Goldenberg, 1991).

IRODALOM

• Avraham Jaari [Ya'ari], *Seluhei Erec Jiszráél* (Jerusalem: Moszad ha-Rav Kuk [Kook], 1951), pp. 415–416.
• Meir Benayahu, "Ha-Tenua ha-sabbetait be-Jáván", in: uő, Ed., *Széfer sána le-héker kehillot Jiszráél ba-mizrah* (Szefunot, 14) (Jerusalem: Makhon Ben-Cvi, 1971–1977), pp. 332, 405.

ראיתי את השאלה ואת אשר נגזר עליה מאת הרב הפוסק כהנא רבה כמוהר״ר אפרים כ״ץ ר״מ ואב״ד בק״ק בודון, על אודות הטענות והתביעות שהיו בין שני אפוטרופסי היתום עם אפוטרו׳ ג׳ שהיה שותף עם המנוח הנפטר.

והמנוח הנפטר נתן לשותף הנז׳ נאמנות בשטר צוואה וגם האמינו זה לזה בשטר שותפות. ואחרי מות המנוח נתפשרו לטובת היתום כמבואר הכל בשאלה. ואחרי כן נפל מחלוקת שרצו לעורר על הפשר ועל הנאמנות שהאמין המנוח לשותף בדבר הקבלות אשר קבל המנוח מעסק השותפות. והאריך הרב הפוסק הנז׳ שהפשר והנאמנות הנז׳ הוא בתוקפו וגבורתו.

ובכן יפה דן ויפה הורה הרב הפוסק הנז׳ וכאשר גם אכתוב בקיצור על איזה צדדים מהשאלה כדי להפיק רצון השואל ולגלות דעתי לבד שהפשר והנאמנות בכל עז ותעצומות כאשר תקפו כהן הרב הפוסק הנז׳.

[1] Személyéről lásd könyve, a *Lév Slomo* (Szaloniki, 568 / 1808; reprint, Brooklyn, NY: Ahim Goldenberg, 1991) Bevezetését.

וזה החלי. כי ראיתי חמס וריב בעיר בודון כי יריבון אנשים ונתעצמו בדין ובערה בם אש המחלוקת ועל נפשי שלא הייתי רוצה ליטפל בדברים לב' סבות, הא' להיות שדבר זה נפתח בגדולים והרים הגדולים רועשים ומתרעשים ה"ה רבני שאלוניקי יע"א והרב הכהן הגדול, ומה לי להכניס ראשי בין הרים הגדולים ואני ידעתי את ערכי. זאת ועוד אחרת כי יראתי שהכרח יוציאני ממחיצתי לדבר בשפת יתר על הת"ח שהיו סיבה להבעיר אש המחלוקת, כי הם דברים שאין הדעת סובלתן ואינו דומה שמיעה לראיה.

(...)

ולא יכולתי לכתוב כעת באורך, אם יגזור ה' נכתוב בבילוגראדו יותר בארך. מ"מ לענין דינא בודאי שהפשרה קיימת כמו שביארני, וכמו שיפה כתב והאריך הרב כמוה"ר אפרים נר"ו ומי אני לבא ולקיים את דבריו. ועל רבני שלוניקי להוכיח בדברים את מסדר השאלה שכתב דברי שקר להבעיר אש המחלוקת בעיר הזאת.

נאם החותם בנחיצה הצעיר שלמה הלוי.

רבי שלמה ב"ר בנימין הלוי, שו"ת לב שלמה, חלק חושן משפט (שאלוניקי תקס"ח), סי' נג (ב).

Láttam a kérdést,[2] egy árva két gyámjának állításaival és követeléseivel, amelyeket azok egy harmadik gyámmal szemben jelentettek be, az illető a megboldogult üzlettársa volt; a (kérdés)ben tanítónk, R. Efrajim Kac úr,[3] Budun (BVDVN) szent községben a tanház feje és a bíróság elnöke (*av beit din*) hozott döntést.

A megboldogult a végrendeletében megbízást adott említett társának, és kölcsönösen elkötelezték magukat egymással szemben a társulásról szóló megállapodásban is. A megboldogult halála után megegyeztek az árva felől, amint mindez a kérdésben ki van fejtve. Azután vita támadt, és meg akarták támadni a megbízást, amelyet a megboldogult az üzleti társulásból a megboldogultnak járó résszel kapcsolatban adott a társának. És az említett rabbi (*rav*), aki a döntést hozta, úgy ítélte meg, hogy az említett megállapodás és megbízás teljes egészében érvényes.

Helyesen döntött, és a rabbi, az említett döntnök megfelelő tanítást adott, azonban én is írok a kérdés néhány oldaláról, hogy teljesítsem a kérdést feltevő kívánságát, hogy külön fejtsem ki a véleményemet arról, hogy a megállapodás teljes érvényű-e, mint ahogyan azt az említett döntnök (*poszék*), ha-Kohén rabbi[4] ítélte.

Ezzel kezdem hát. Láttam, hogy erőszak és pereskedés támadt Budun (BVDVN) városában, és hogy bíróság elé álltak, és fellángolt a vita tüze, én azonban nem akartam belekeveredni. Két okból. Az egyik (ok) az, hogy ez az ügy óriások között kezdődött, és óriási hegyek rengtek: nem mások, mint Szalonika – épüljön fel Isten városa – rabbijai és a rabbi, a

[2] Ugyanezzel az üggyel kapcsolatban lásd még R. Joszéf b. Jichak Almosznino, *Édut bi-Jehoszéf*, II (Kusta / Konstantinápoly, 1713), no. 1: fentebb, #152; R. Slomo b. Joszéf Amarillo, *Kerem Slomo*: "Hósen mispát" (Szaloniki, 1719), no. 1: fentebb, #160; R. Efrajim b. Jaakov ha-Kohén, *Saar Efrajim* (Tarnów: Verlag von Simon Neumann – Lemberg: U. W. Salat, 647 / 1886; reprint, Jerusalem, 1973), no. 133: alább, #180.

[3] Ti. R. Efrajim ha-Kohén.

[4] Ti. R. Efrajim ha-Kohén.

nagy *kohén*. És ki vagyok én, hogy bedugjam a fejem a nagy sziklák közé?[5] Tisztában vagyok a helyemmel. Másrészt pedig, féltem, hogy a kényszerűség kihoz a sodromból, és oda nem illő kifejezésekkel fogom illetni a tudós férfiakat (*talmid hákhám*), mert okot adtak a vita tüzének fellángolására; ezek olyan dolgok, amelyeket az ész nem tűrhet, ámde a hallomás nem ugyanaz, mintha magunk látjuk.

(...)

Jelenleg nem tudtam hosszabban írni. Ha az Örökkévaló úgy rendelkezik, a többit majd hosszabban megírom Bilogradóban (BYLVGR'DV). Mindenesetre, az ítélet bizonyosan érvényes, mint ahogyan az indokolásban áll, és mint ahogyan a rabbi, tiszteletre méltó tanítónk, R. Efrajim úr – őrizze és áldja meg őt a Könyörületes – kifejtette és hosszan leírta, és ki vagyok én, hogy az ő szavát nekem kelljen megerősítenem. De a szaloniki rabbiknak szóban meg kell róniuk azt, aki a kérdést megfogalmazta, mert sok hazugságot írt le, hogy felszítsa a vita tüzét ebben a városban.

Jegyzi az aláíró, sietségben, a kicsiny Slomo ha-Lévi.

• R. Slomo b. Binjámin ha-Lévi, *Lév Slomo*: "Hósen mispát" (Szaloniki, 568 / 1808; reprint, Brooklyn, NY: Ahim Goldenberg, 1991), no. 53 (2).

MEGJEGYZÉS

A kérdést,[6] amelyre R. Slomo ha-Lévi válaszol, R. Efrajim ha-Kohén tette fel. Maga R. Efrajim is utal rá, saját nevének említése nélkül.[7] A kérdésben Buda nincs megemlítve: helybeli ügy lévén, erre nem is volt szükség.

R. Slomo ha-Lévi Erec Jiszráél / a Szentföld követeként több mint egy hónapig tartózkodott "Budun"-ban, és ott addig kérlelték, hogy állást kellett foglalnia egy vitában, de budai tartózkodása idején csak röviden írt az ügyről. Mindenesetre, figyelmet érdemel, hogy a két rabbi írásban vitatta meg egymással a helybeli ügyet.

A kérdés szerint az iratot 1675-ben készítették. A válasz említi az egyik üzlettárs nevét (Hajjim). A szóban forgó árva apját pedig Jehosuának hívták. Hajjim ha-Kohén, aki az árvával, illetve két gyámjával (*apotroposz*)[8] perben állt, ugyanaz, mint az említett üzlettárs. Hajjim ha-Kohén megtagadta azon döntések teljesítését, amelyeket a gyámok Szalonikiből kaptak.

[5] Értsd: hogy a nagyok vitájába beleszóljak.

[6] Szövege: R. Slomo b. Binjámin ha-Lévi, *Lév Slomo*: "Hósen mispát" (Szaloniki, 568 / 1808; reprint, Brooklyn, NY: Ahim Goldenberg, 1991), no. 53 (1).

[7] Lásd R. Efrajim b. Jaakov ha-Kohén, *Saar Efrajim* (Tarnów: Verlag von Simon Neumann – Lemberg: U. W. Salat, 647 / 1886; reprint, Jerusalem, 1973), no. 133: alább, #180.

[8] Gondnok / (ügy)gondnok.

160

Slomo ben Joszéf Amarillo

ÁRVÁK VAGYONÁNAK KEZELÉSE

1677

רבי שלמה ב"ר יוסף אמארילייו

ניהול נכסי יתומים

1677

R. Slomo ben Joszéf Amarillo (1645–1720) a híres szefárdi Amarillo családból származik; a család tagjai Szalonikiben több nemzedéken át rabbik és különféle községi tisztségviselők voltak. Ő maga R. Jichak ben Menahém ibn Havivnál[1] tanult. Fiatal korától kezdve *darsán* és döntnök (*poszék*), emellett híres *jesiva*-fő is volt. A kor szinte minden rabbija, aki megfordult Szalonikiben, a tanítványa volt. 1691-től, R. Aharon ben Hajjim Avraham Perahja ha-Kohén[2] halála után, ő lett Szaloniki három főrabbijának egyike, a szefárdi község feje. Halákhikus kérdésekben a kor nagy rabbijaival levelezett. Döntvényei mások művekben elszórtan maradtak fenn. Szalonikiben hunyt el, újév (*ros ha-sána*) (elő)estéjén (5481. *tisri* 1 / 1720. október 2). Responsum-gyűjteménye: *Kerem Slomo* ("Salamon / Slomo szőlőskertje").[3]

KIADÁS

• R. Slomo b. Joszéf Amarillo, *Kerem Slomo* (Szaloniki, 1719; reprint, Brooklyn, NY: Ahim Goldenberg, 1989).

IRODALOM

• Jichak S. Emmanuel, *Maccevot Szalonika*, II (Jerusalem: Makhon Ben-Cvi, 1968), pp. 553–556, no. 1218.
• Ed., "Amarillo, Solomon ben Joseph", in: *Encyclopaedia Judaica*, II (Jerusalem: Keter, 1972), col. 793.
• Meir Benayahu, "Ha-Tenua ha-sabbetait be-Jáván", in: uő, Ed., *Széfer sána le-héker kehillot Jiszráél ba-mizrah* (Szefunot, 14) (Jerusalem: Makhon Ben-Cvi, 1971–1977), pp. 191–192.

דין אם מוסרים להבעל הדין כל הטענות וראיות שבפסק דין.
באה שאלה מחכם א' מק"ק בודון יע"א שנת ה'תז"ל. שלחו מתם מעיר גדולה של חכמים ושל סופרים ק"ק בודון יע"א על ענין ב' שותפים ראובן ושמעון.
דראובן נפטר לב"ע והעמיד אפוטרופוס על נכסיו, והיה לאפוטרופוס הנז' דין ודברים על עסק השותפים הנז' ולא רצה להתדין בב"ד שבעירם מטעמים ידועים. ובעבור זה לקח

[1] R. Jichak ben Menahém ibn Haviv (1610 k.–1678), szaloniki tudós és *dajján* volt. Kortársai mint tekintélyt említik. Írása nem maradt fenn. Személyéhez lásd Jichak S. Emmanuel, *Maccevot Szalonika*, I (Jerusalem: Makhon Ben-Cvi, 1963), p. 410 sk., no. 919.

[2] Személyéhez lásd fentebb, #154, Bevezetés.

[3] Vö. Cant. 8,11.

האפוטרופוס הנז׳ כל הטענות שהיה להם והוליכם לב״ד שבשאלוניקי. ועל פי אותם הטענות פסקו שני רבנים שבשאלוניקי שהדין עם האפוטרופוס. אך כל אחד מהרבנים כתב קונטרס ופסק בפני עצמו ולא נשאו ונתנו בדבר יחד, אך לענין דינא הסכימו שניהן לדעת אחד לזכות לאפוטרופוס של יתמי ראובן הנז׳. והן עתה הראה האפוטרופוס הנז׳ הפסק הנז׳ לפרנסי ק״ק בודון הנז׳ ושאל מאתם שיכופו לשמעון לקיים מאמר הרבנים הנז׳ בפסקים הנז׳. ושמעון השיב שאינו רוצה להשיב להם דבר עד שיתנו לו העתק מכל הפסק הנז׳ מרישא לסיפא עם כל הפלפולים והראיות. והאפוטרו׳ טוען שאין צורך לזה כיון שכבר הראה לפרנסי הק״ק השאלה שעליה פסקו הרבנים הנז׳ הדין, והכלל העולה לענין דינא ואין שום שינוי בטענות די לו, ועוד כי לו יהא שצריך ליתן לו לשמעון ההעתק כיון שנותנין לו השאלה והכלל העולה לדינא די לו כי מה צורך יש לו הפלפולין והראיות שיש בתוך הפסקים.

ועל ענין זה שאלו פרנסי הק״ק הנז׳ לחכמי העיר למי שומעין. ונפלה מחלוקת בין חכמי העיר, יש מהם שצריכין ליתן לשמעון כל הפסקים מרישא לסיפא עם כל הראיות והטעמים, ויש אומרים שאין צריך ליתן לו כלום, וכל כת מהם מראים פנים לדבריהם כמו שיבא לפנים בס״ד.

[תשובה]

(...) בנ״ד כיון שלא עמדו שני הצדדים בפני הרבנים הנז׳ ולא קבלום עליהם, נראה דיוכל שמעון לטעון נדון דזה בורר לו אחד וכו׳. (...) כתבתי בדרך מו״מ להשתעשע בדברי החכם השלם עטרת צבי (...) ולענין הלכה למעשה יוצג הענין לפני רבני ההוראה מאורי אור עירנו שאלוניקי יע״א ועל פיהם נחיה.

רבי שלמה ב״ר יוסף אמארילייו, שו״ת כרם שלמה, חלק חושן משפט (שאלוניקי תע״ט), סי׳ א.

Törvény (szerint van-e), hogy a felperesnek (*baal ha-din*)[4] átadnak minden, az ítéletben (felhozott) állítást és bizonyítékot?

Jött egy kérdés Budun (BVDVN) szent községéből – épüljön fel Isten városa –, egy tudóstól,[5] az 5437. esztendőben.[6] Onnan, Budun szent községéből, tudósok (*hákhám*) és írnokok (*szófér*) nagy városából küldték a kérdést 2 társ,[7] Reuvén és Simeon ügyében.

Eszerint Reuvén eltávozott az örök lakóhelyre, de vagyonának kezelésére gondnokot (*apotroposz*) állított, és az említett gondnoknak peres ügye volt a két említett társ üzlete révén, és az ismert okoknál fogva nem akart a városukban lévő bíróság (*beit din*) előtt pereskedni. Ezért az említett gondnok fogta a követeléseiket, és a Szalonikiben (ś/š'LVNYQY) lévő bíróság (*beit din*) elé vitte őket. Mindezen állítások alapján két szaloniki rabbi azt a döntést hozta, hogy a törvény a gondnok mellett van. Pedig mindkét rabbi maga írta meg az összefoglalást és a döntést, anélkül, hogy tanácskoztak volna egymással az esetről, és az ítélet ér-

[4] Szó szerint: "a per ura".
[5] Nem nevezi meg, de nyilván R. Efrajim ha-Kohénról van szó.
[6] 1677.
[7] Ti. üzleti társ.

demi részében mindketten egybehangzó ítéletet hoztak, tudniillik hogy az említett Reuvén árváinak gyámja mentes. És most az említett gondnok megmutatta az említett ítéletet az említett Budun (BVDVN) szent község elöljáróinak, és kérte őket, hogy kötelezzék Simeont: teljesítse az említett rabbik ítéletét. Simeon azt válaszolta, hogy addig nem hajlandó semmire, amíg oda nem adják neki mindkét említett ítélet másolatát, elejétől a végéig, az érvelésekkel (*pilpul*)[8] és bizonyítékokkal együtt. A gondnok azonban azt állítja, hogy erre nincs szükség, miután már megmutatta a szent község gondnokainak a kérdést, amelyről az említett rabbik törvényes döntést hoztak, továbbá a szabályt, amely erre az ügyre vonatkozik, és követeléseiben nincs semmi változás. És nincs arra sem szükség, hogy Simeonnak másolatot adjanak, miután megkapta a kérdést, és a vonatkozó szabályt, hiszen mi szüksége lehet a döntvényben található érvelésekre és bizonyítékokra?

És az üggyel kapcsolatban az említett szent község elöljárói (*parnászim*) megkérdezték a város tudósait, hogy kire hallgassanak. Azonban vita támadt közöttük: vannak közöttük, akik szerint oda kell adni Simeonnak a teljes döntést, az elejétől végéig, a bizonyítékokkal és az indokolással együtt, és vannak olyanok is, akik szerint nem szükséges a rendelkezésére bocsátani semmit. És közülük mindegyik párt ugyanúgy látja a dolgokat, mint ahogy korábban, szavai végén kifejtette.

[Válasz.]

(...) Miután ebben az esetben a két fél nem állt az említett rabbik elé, és nem fogadták el őket magukra nézve, úgy látszik, hogy Simeon követelheti, hogy valaki magyarázza meg neki stb. (...) Írtam ezt mint elvi fejtegetést, hogy örömet szerezzek a kiváló tudós (*hákhám sálém*), a koronás Cvi[9] szavaival. A gyakorlati teendőt (*halákha le-maasze*) illetően pedig vigyék az ügyet a tanítást adó rabbik, városunk, Szaloniki (Ś/Š'LVNYQY) – épüljön fel Isten városa – fényességei elé, és éljünk az ő szavaik szerint.

• R. Slomo b. Joszéf Amarillo, *Kerem Slomo*: "Hósen mispát" (Szaloniki, 1719), no. 1.

MEGJEGYZÉS

A szóban forgó árva apját Jehosuának hívták, a vele szemben álló fél neve pedig Hajjim ha-Kohén volt.[10] Utóbbi megtagadta a teljesítését azoknak a döntéseknek, amelyeket a gondnokok Szalonikiből kaptak.

Válaszában a döntnök megjegyzi, hogy a kérdést nagy rabbi-tekintélyek tették fel. Ezek a rabbik úgy vélték, hogy a gondnok nem köteles Simeonnak másolatot adni a döntésekről; a szerző az ő szavaira adja meg a választ.

[8] Értsd: az indokolással, amely a dolog természete szerint legalább részben halákhikus fejtegetéseket jelent.

[9] Atteret Cvi: "díszes korona", Jes. 28,5 (megtisztelő cím); célzás R. Cvi Askenázira.

[10] Ugyanezzel a kérdéssel kapcsolatban lásd R. Joszéf b. Jichak Almosznino, *Édut bi-Jehoszéf*, II (Kusta / Konstantinápoly, 1713), no. 1: fentebb, #152.

R. Slomo Amarillo, a szerző megjegyzi, hogy ezt az írást megmutatta R. Élijáhu Kobo szaloniki rabbinak is,[11] aki egyetértett vele.[12]

A responsumban említett rabbik között van "a nagy tudós, a bölcsesség atyja, bár éveit tekintve zsenge, aki olyan, mintha a fivérem volna, az Atteret Cvi". R. Slomo Amarillo ezzel a tiszteletteljes körülírással a Hákhám Cvire (R. Cvi Hirs / Hirsch Askenázi) utal, aki abban az időben 17/18 éves lehetett.[13] Az üggyel maga a Hákhám Cvi is foglalkozott, de responsumát nem vette fel a könyvébe.

Figyelmet érdemel, hogy a híres szaloniki rabbi "Budun" szent községet – a szokásos formulával – "tudósok és írnokok nagy városá"-nak (*ir gedola hákhámim ve-szofrim*) nevezi.

[11] Közelebbről ismeretlen. – R. Jaakov b. Cvi Emden *Megillat széfer* című könyvében, ed. Avraham Kahana (Varsa / Warszawa: Defusz ha-ahim Schuldberg, 1897), p. 2, megemlíti, hogy apja, a Hákhám Cvi egészen fiatal korában tanult R. Élihàhu Kobónál Szalonikiben.

[12] Állást foglalt az ügyben R. Slomo b. Binjámin ha-Lévi is, lásd *Lév Slomo*: "Hósen mispát" (Szaloniki, 568 / 1808; reprint, Brooklyn, NY: Ahim Goldenberg, 1991), no. 53 (2): fentebb, #159.

[13] Személyéhez lásd alább, #187, Bevezetés.

161

Mose ben Jaakov Silton

HÁZASSÁGI AKADÁLY FELOLDÁSA KONSTANTINÁPOLYBAN

1680

רבי משה ב״ר יעקב שלטון

היתר עגונה בקושטא

1680

R. Mose ben Jaakov Silton / Silten (a XVII. század második fele) a konstantinápolyi szent község rabbinikus bíróságának elnöke (*av beit din*) volt az 1660-as évektől kezdve. Még 1712-ben is betöltötte ezt a tisztséget.[1]

KIADÁS

• R. Mose b. Jaakov Silton, *Benei Mose*[2] (Kusta / Konstantinápoly, 1713).

בפנינו ב״ד ח״מ באה מ׳ שרה אשת ה״ר יוסף ג׳קראן יצ״ו, ואחר האיום והגזום וחומרת התורה כדחזי קמה על רגליה והעידה בתורת עדות גמורה, איך זה ימים שהלכה לבית תוגרמית אחת וראתה שמה אשה אחת תוגרמית שבאה מחוץ לעיר והיתה מספרת מה שאירע לה בדרך.

ובתוך דבריה אמרה איך מחמת סער הים יצאו ליבשה ובאו לסטים עליהם והרגו יאודי א׳ שהיה עומד ומתלוה עמה בספינה, וע״י הכאות שהכו אותו בגרזן חתכו את ראשו והשליכו אותו לנהר. והאשה שרה הנז׳ כשמוע דברי התוגרמית הנז׳ שאלה ממנה לדעת מי הוא זה. ואמרה לה התוגרמית הנז׳ שהיאודי הנז׳ בהיותם בספינה הנז׳ אמר לה שהוא היה דר בייאשמה שבקושטא׳ ושהיו לו שלשה בנים ושהוא הלך לבודון שהיה שם אחי אשתו שהוא משרת הפאשה של בודון שיתן לו קצת מעות. ובחזרתו בא בסחורתו בחרבות צורים הנקראים נאואג׳אש וסכינים ואישפיג׳וש. והיה לבוש בשיראטלי א׳ מוראדו. וכל סחורותיו הנזכרים מהיהודי הנז׳ נמסרו ביד השירדאר של המקום שהרגן.

כל הנז״ל העידה מ׳ שרה הנז׳ בפנינו, ולראיה חתמנו שמותינו. בשליש האחרון לאדר הראשון שנת הת״מ ליצירה בקושטא. והכל שריר וקיים.

יוסף קצבי. משה שלטון.

[1] Lásd könyve, a *Benei Mose* (Kusta / Konstantinápoly, 1713) Bevezetését.

[2] "Mózes fiai."

בפנינו ב"ד ח"מ בא ה"ר שמריה פפולה בכ"ר אברהם והעיד איך אברהם בכ"ר יקותיאל חביב שהוא משרת של הפאש"ה של בודון הוא אחי אסתר אשת ה"ר יאודה אלקנה.
ולראייה חתמנו שמותינו. בשליש האחרון לאדר הראשון שנת הת"מ ליצירה בקושטנדינה. וקיים.
משה שלטון. אליהו רוזיליין.
ונתברר שיאודה אלקנה בעל אסתר אחות אברהם ב"ר יקותיאל חביב שהוא משרת הפאשה של בודון שהיה דר בייאשמה שבקושטנדינה ושיש לו ג' בנים, נסע והלך לבודון אל אחי אשתו. ושאל השואל אם יצאתה אשתו זאת של יאודה מכבלי העיגון על פי אלו העדויות.
(...)

רבי משה ב"ר יעקב שלטון, שו"ת בני משה (קושטא תע"ג), סי' יח.

Előttünk, a bíróság (*beit din*) tagjai, alulírottak előtt, megjelent Száraj asszony, Joszéf Gyakran (G'QR'N) úr – őrizze őt Sziklája és szabadítója – felesége, és a kötelező figyelmeztetés után a tórai tanúskodás törvénye szerint teljes tanúvallomást tett, hogy néhány nappal ezelőtt, amikor egy török asszony (*togarmit*) házába ment, látott ott egy másik török asszonyt, aki a városon kívülről jött, és aki elbeszélte, hogy mi történt vele az úton.

Elbeszélte egyebek között, hogy a tengeren támadt vihar miatt kikötöttek, és rablók törtek rájuk, akik megöltek egy zsidót (*je'udi*), aki vele együtt ott volt[3] a hajón: egy fejszével ütötték-verték, majd levágták a fejét, és testét a folyóba vetették. Az említett Száraj asszony, miután hallotta az említett török asszony (*tógarmit*) szavait, megkérdezte tőle, mert meg akarta tudni, ki volt az illető zsidó. Az említett török asszony azt mondta neki, hogy az említett zsidó, amikor az említett hajón voltak, elmondta neki, hogy a Kustában (QVŚ/ŠṬ') lévő Jaszmában (YY'Ś/ŠMH)[4] lakik, három fia van, és Budunban (BVDVN) járt, ahol feleségének fivére lakik, aki a buduni (BVDVN) pasának (P'Ś/ŠH)[5] szolgál, hogy némi pénzt adjon neki. Dolga végeztével különféle éles eszközöket[6] hozott magával, amelyeket *navadzsis*-nak (N'V'G"Ś/Š)[7] hívnak, és késeket és *ispidzsus*-t ('YŚ/ŠPYG'VŚ/Š) is. Bíbor öv[8] volt rajta. Mindazt az árut, amely az említett zsidónál (*jehudi*) volt, átadták a helybeli parancsnoknak (*szirdar*),[9] ott, ahol megölték őt.

A fent említettekről mind az említett Száraj asszony tanúvallomást tett előttünk, és igazolásul elláttuk aláírásunkkal. Az első *adár* havának utolsó harmadában, az 5440. esztendőben, a világ teremtése szerint,[10] Kustában (QVŚ/ŠṬ').

[3] Betű szerint: "állt, és csatlakozott (hozzá)".
[4] Jaszma: Kusta / Konstantinápoly / Istanbul elővárosa, valószínűleg Korodzsijaszmi.
[5] Pasa: a budai tartomány kormányzója, beglerbég, aki a XVII. század közepe óta a pasa címet is viselte.
[6] Különféle éles eszközöket: a héber eredetiben: *ispidzsius*. A spanyol *espiche* éles eszközt vagy fadugót jelent.
[7] *Navadzsi*: török szó, egyfajta kardot jelent.
[8] Bíboröv: az eredetiben *szirateli morado*. A török *sirit* mint a héber *szeret* jelentése szalag, öv. A török *morado* jelentése: bíbor, azaz az illető bíborszalagot/-övet viselt.
[9] A török szó magas rangú tisztet jelöl. A *szerdár* a hadsereg főparancsnoka olyan hadjáratban, amelyben maga a szultán nem vesz részt.
[10] 1680. február utolsó hete.

Mindezt megerősítjük, és hitelesítjük.

Joszéf Kacbi (QCBY). Mose Silton (Ś/ŠLṬVN).

Előttünk, a bíróság (*beit din*) tagjai, alulírottak előtt megjelent Semarja Papula úr, a tiszteletre méltó Avraham úr fia, és tanúsította, hogy Avraham, a tiszteletre méltó Jekutiél Habib úr fia, aki a buduni (BVDVN) pasánál szolgál, a testvére Esztérnek, aki Jeuda[11] Elkána úr felesége.

Igazolásul aláírásunkkal elláttuk. Az első *adár* havának utolsó harmadában, az 5440. esztendőben, a világ teremtése szerint, Kosztandinában (QVŚ/ŠṬNDYNH). És hitelesítjük.

Mose Silton. Élijáhu Rozilejn (RVZYLYYN).

Igazoljuk, hogy Jeuda Elkána a férje Esztérnek, aki Avrahamnak, Jekutiél Habib úr fiának a nővére, ő pedig a buduni pasánál szolgál. A kosztandinai Jaszmában lakott, és 3 fia van, éppen utazáson volt Budunban (BVDVN), feleségének a fivérénél.

A kérdező kérdése tehát az, hogy ennek a Jeudának a felesége e tanúvallomások alapján mentesül-e az *aguna* kötelékétől.

(...)

• R. Mose b. Jaakov Silton, *Benei Mose* (Kusta / Konstantinápoly, 1713), no. 18.

MEGJEGYZÉS

Az eset lényege: bizonyos Jeuda (Jehuda) Elkána,[12] aki Kusta (Konstantinápoly) egyik negyedében lakott, és szefárdi létére askenázi felesége volt, felkereste a sógorát "Budun"-ban, ahol az a pasa szolgálatában állt; visszaúton késeket és egyéb éles szerszámokat vitt magával, de a hajón gyilkosság áldozata lett. A rabbinak feltett kérdés az volt, hogy a közvetett tanúk vallomása elegendő bizonyítékot jelent-e ahhoz, hogy hátramaradt feleségét a rabbinikus bíróság (*beit din*) özvegynek nyilvánítsa.

A válaszban a rabbi megengedte, hogy Jeuda Elkána feleségét, Esztért feloldják az *aguna* alól.

Kések, amelyeket a szerencsétlen Jehuda Elkána a budai látogatásáról akart hazavinni, gyakran szerepelnek, nagy mennyiségben is, a budai török számadáskönyvekben mint kereskedelmi árucikkek.[13]

[11] Jehuda.

[12] Az Elkán / Elkána jellegzetes szefárdi név (ha-Kohén).

[13] Fekete Lajos & Káldy-Nagy Gyula, *Budai török számadáskönyvek, 1550–1580* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962), lásd p. 651, s. v. "kés (bicsak)".

162

Efrajim ben Jaakov ha-Kohén

SZESZESITAL ELADÁSA EGY TÖRÖKNEK BUDÁN

1670

רבי אפרים ב"ר יעקב הכהן

מכירת יין שרוף לתוגר בבודון

1670

R. Efrajim ben Jaakov ha-Kohén / Efrajim Kac (1616–1678), a XVII. század második felének világszerte nagyhírű rabbija és döntnöke Vilnában született. Életrajzát – röviden – fia és unokája is megírták.[1] Nagyapja, R. Efrajim Vis / Fis Askenázi, híres talmudista volt, *dajján*; valamikor a századforduló körüli években meghívták Jeruzsálembe, és haláláig az ottani askenázik főrabbija volt, unokája születésekor már nem élt, fia, Jaakov a saját fia nevében tartotta fenn emlékét.

Efrajim ben Jaakov Vilnában R. Mose ben Jichak Lima (1605 k.–1658)[2] tanítványa volt. A *Helkat mehokék* ("A vezér része")[3] szerzője tanítványát tudása miatt már fiatalon meghívta rabbinikus bírósága (*beit din*) tagjául (1636 k.), így R. Efrajim pályája neves vilnai *dajján*-társai, R. Sabbetaj ben Méir ha-Kohén Askenázi (a Sakh) (1621–1662)[4] és R. Aharon Smuél Koidonover / Kaidanover (a Maharsak) (1614 k.–1676)[5] társaságában kezdődött. Már fiatalon az egyik vilnai rabbinikus bíróság elnöke lett. Litvániában a XVII. század közepén igen magas szinten állt a talmudi tudományosság, tanulmányai és bírói gyakorlata által R. Efrajim egészen kitűnő jártasságot szerzett benne. Az orosz–svéd/lengyel háború (1656–1658) idején a kozákok mészárlása elől nyugat felé menekült, Morvaországba (1656). Hat éven át élt itt, igazi hányattatásban, kezdet-

[1] R. Jehuda Arjé Leib b. Efrajim ha-Kohén, a *Saar Efrajim* előszavában, lásd alább, #185; illetve R. Jaakov b. Cvi Emden (a Jabec), *Megillat széfer* című könyvében (ehhez lásd uo., Bevezetés). – Vö. alább, Magyarországi rabbik, (2).

[2] Litván rabbi, a vilnai rabbinikus bíróság (*beit din*) elnöke (1650–), a város rabbija (1655–). Működéséhez lásd Israel M. Ta-Shma, "Lima, Moses", in: *Encyclopaedia Judaica*, XI (Jerusalem: Keter, 1972), col. 251.

[3] Deut. 33,21. – Kommentár R. Joszéf Karo *Sulhan arukh*-jának "Even ha-ezer" című részéhez. Fia, Ráfaél adta ki nyomtatásban (Kraków, 1670).

[4] Litván rabbi és döntnök (*poszék*), R. Mose Lima vilnai rabbinikus bíróságának (*beit din*) tagja. A svéd háború idején Prágába került (1655), majd Drženicében (Derzsenye, az egykori Hont megyében) és a morvaországi Holešovban működött. Az utóbbi községben hunyt el, sírköve mind a mai napig megvan. Kommentárt írt a *Sulhan arukh* két részéhez: "Jore déa" (Kraków, 1646), "Hósen mispát" (Amszterdam, 1663), ezek a legtekintélyesebb magyarázatok közé tartoznak, a *Sulhan arukh* minden nyomtatott kiadása közli őket. Életéhez lásd Shlomo Eidelberg, "Shabbetai ha-Kohen", in: *Encyclopaedia Judaica*, XIV (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 1217–1219.

[5] Minszkben született, de Briszkben (ma: Breszt-Litovszk) tanult, később mint a vilnai rabbinikus bíróság (*beit din*) tagja működött. A svéd háború idején ő is Nyugatra került, és rendre számos városban volt rabbi: Nikolsburg (Mikulov), Fürth, Frankfurt (a. M.), Altona, végül visszaköltözött Krakkóba. Életéhez lásd David Tamar, "Koidonover, Aaron Samuel", in: *Encyclopaedia Judaica*, X (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 1153–1154.

ben Trebitschben[6] egy gazdag ember[7] fogadta be a házába, tanított, majd Mezricsben[8] volt rabbi és jesiva-fő, rövid időre talán Brodában is megfordult, onnan pedig Prágába ment, és ott egy évig felnőttek gyülekezetét vezette, ez a Talmud-tanulást jelenti, "lecké"-ket (*siur*). Valamikor 1664 k. elkerült Bécsbe, egy rokona házában élt,[9] tanítványai voltak itt is,[10] híre folytán kapott Budáról is kérdéseket. A budai szent község meghívására 1665 legvégén – a zsidó naptár szerint már a 426. évben – áttelepült Budára.[11] A török uralom alatt álló városban mintegy 12 éven át mint rabbi működött, a rabbinikus bíróság feje volt, és itt is felállította a *jesivá*-ját.

R. Efrajimnak négy gyermeke volt, két fia és két leánya. Idősebb leánya, Neháma még Vilnában férjhez ment apja egyik tudós társának fiához, R. Jaakov ben Binjámin Askenázihoz.[12] Az ő fiuk, azaz R. Efrajim unokája volt R. Cvi Askenázi (a Hákhám Cvi).[13] Két fia Budán nősült meg, mindketten árva leányt vettek feleségül, a jelek szerint mindketten gazdag feleséget kaptak. Budai életének keserű élménye volt az a vita, amely közte és a község között nagyobbik fiának (Hizkijjáhu / Jehezkiél) házassága kapcsán valamikor 1669 k. kirobbant.[14] A budai község egy része R. Or Sraga Fejbus rendeletére hivatkozva az új helyzetben nem akarta meghosszabbítani rabbi-szerződését. Nehéz helyzetében – már csak a korábbi jó viszonyra is tekintettel – a bécsi rabbi állt melléje.[15] Kisebbik fiának (Jehuda Arjé Leib) házassága ügyében neki magának kellett döntvényt írnia,[16] a vagyoni elszámolást nagyvonalúan ráhagyta a menyasszony nagybátyjára, aki egyszersmind az árva leány gyámja volt. Másik leányát (Esztér / Hadassza) a prágai R. Jichak Schulhof / Schulhof Izsák vette feleségül, nála tanult, és ahogy ez történni szokott, elvette a rabbi leányát. Schulhof nyilván apósával együtt költözött Budára, és R. Efrajim halála után önálló szerepet kapott a községben.

A budai községgel R. Efrajimnak soha nem volt felhőtlen viszonya. A népes, de R. Efrajim megérkezése előtt sokáig csak ideiglenes rabbik által vezetett község ragaszkodott a hagyományaihoz, R. Efrajim fölényes lengyel / litván rabbinikus tudása biztosan terhesebb volt, mint amit könnyen el tudtak viselni. Sejthetően a tudós rabbi hiúsága is súrlódásokhoz vezetett olykor. Egyik responsumából[17] részletekbe menően megtudhatjuk, milyen kicsinyes, szinte késhegyig menő viták folytak a községben arról, hogy ki tarthatja az ünnepi prédikációkat a zsinagógákban és a Szent egyletek összejövetelein (1674).

Hírneve csúcspontján R. Efrajim meghívást kapott, hogy foglalja el Jeruzsálemben a város askenázi főrabbijának éppen megüresedett székét, amelyet egykor a nagyapja töltött be, a kitüntető meghívásnak azonban nem tudott eleget tenni. Az egész Magyarországon végigsöprő pestisjárványban (1676–1679) a rabbi elveszítette nagyobbik fiát (Hizkijjáhu / Jehezkiél). Alig két

[6] Trebíč (Cseho.).

[7] "Reich Kaufmann", mondja az unokája, Jaakov ben Cvi: lehet akár név is, de inkább egyszerűen "gazdag kereskedő".

[8] Ma: Velké-Meziříči (Cseho.). Maga is hivatkozik itteni tartózkodására, *Saar Efrajim* (Tarnów: Verlag von Simon Neumann – Lemberg: U. W. Salat, 647 / 1886; reprint, Jerusalem, 1973), no. 58.

[9] Vendéglátójának fia, R. Jiszráél ben Jaakov (Kopil) ha-Lévi, később Broda rabbija lett.

[10] Egyik tanítványa később Magyar-Brodban lett rabbi.

[11] Lásd alább, #185.

[12] A család, após és vő, asszonyok és gyermekek Vilnából együtt menekültek a kozákok elől. Neháma férje útközben a kozákok kezébe került, és csak véletlen szerencséje folytán szabadult meg a kivégző kard alól. De elterjedt a halálhíre, és R. Efrajim már agunának nyilvánította a leányát; az eljárás befejeztével férjhez akarta adni. Neháma azonban apja minden ajánlatát elutasította, és közel egy év múltán férje elevenen megkerült.

[13] Személyéhez lásd fentebb, #158 (4), Megjegyzés; és alább, #187, Bevezetés és Megjegyzés.

[14] Lásd fentebb, #142, #154, #157, illetve alább, #167.

[15] Lásd fentebb, #157.

[16] Lásd alább, #177.

[17] Lásd alább, #166.

héttel később ő maga is utána halt (péntek, 5438. *sziván* hó 13 / 1678. június 3).[18] Felesége, Ráhel, mintegy fél évtizeddel túlélte a férjét, de nem kellett megérnie Buda ostromát: 1684-ben halt meg.[19] Esztér leánya Budán a város elfoglalását követő vérengzés áldozata lett (1686).[20]

Budai tevékenysége során R. Efrajim számos responsumot írt. Kiváló talmudi tudása világszerte nagy tekintélyt szerzett neki.[21] Feleletei elméleti igényűek, személyeket szinte soha, várost is csak ritkán nevezett meg, ezért terjedelmes gyűjteménye anyagából nem könnyű kiválasztani azokat az eseteket, amelyek Budához kapcsolódnak. Persze, ellenfelei is voltak, nemcsak Budán: rabbi-társai között is.[22] Responsumait kisebbik fia, R. Jehuda Arjé Leib ben Efrajim ha-Kohén adta ki, már Buda ostroma után (1688).[23]

A következő több mint húsz szövegrészlet (#162–184) R. Efrajim ha-Kohén *Saar Efrajim* ("Efrajim kapuja") című responsum-gyűjteményéből való.

KIADÁS

• R. Efrajim b. Jaakov ha-Kohén, *Saar Efrajim* (Sulzbach: Bloch, 1688) (első kiadás).
• R. Efrajim b. Jaakov ha-Kohén, *Saar Efrajim* (Tarnów: Verlag von Simon Neumann – Lemberg: U. W. Salat, 647 / 1886; reprint, Jerusalem, 1973).
• R. Efrajim b. Jaakov ha-Kohén, *Saar Efrajim* (New York, 1959).

IRODALOM

• Schvarcz Miksa, *Kohen Efrajim ó-budai rabbi élete és responsumai* (Budapest: Nyom. Márkus Samu, 1887).
David Kaufmann, *Die Erstürmung Ofens und ihre Vorgeschichte nach dem Berichte Isak Schulhofs (1650–1732) (Megillath Ofen)* (Trier: Sigmund Mayer, 1895), p. 15 skk.
• Büchler Sándor, *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1901), pp. 147–153.
• Jekutiél Jehuda [Leopold] Grünwald, *Toldot ha-gáon ha-Rav Efrajim ha-Kohén mi-Vilna – Biographie des R. Efraim Kohn aus Wilna (...) und das Leben der Juden in Ofen unter der Herrschaft der Türken* (Cluj: Tip. Weinştein şi Friedmann, 1924).
• Dán Róbert, "Héber hungaricák a XVI–XVII. századból", *Magyar Könyvszemle*, 81 (1965), pp. 352–358, kül. p. 355.
• Aharon Fuerst [Fürst], "Ephraim ben Jacob ha Kohen", in: *Encyclopaedia Judaica*, VI (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 812–813.
• Moshe A. Z. Künstlicher, "Bein Ojven le-Erec ha-kodes", *Cefunot*, 1, no. 2 (1989), pp. 88–97 (a budai rabbi-szerződése körüli vitákról).
• Jichak Joszéf Cohen, *Hakhmei Hungarija ve-ha-szifrut ha-toranit bah* / Yitzchok Yosef Cohen, *Sages of Hungary and Her Torah Literature* (Jerusalem: Makhon Yerushalayim, 5757 [/ 1997]), pp. 192–196.

[18] Lásd alább, #185. – Schvarcz Miksa, i. m., p. 35, és Büchler Sándor, i. m., p. 153, szóbeli, illetve írott forrásokra hivatkozva állítják, hogy R. Efrajim sírja Budán "a várfal mellett" a XIX. század elejéig fennmaradt, és hívei rendszeresen felkeresték imádkozni. Az emlékezések a Várhegy alatti zsidó temetőre utalnak, innen – a mai Alagút utca környékéről – több zsidó sírkő előkerült, de R. Efrajim ha-Kohén sírköve nincs közöttük.

[19] Lásd alább, #185.

[20] Lásd alább, #190, Bevezetés.

[21] Név szerint azonosíthatóan mintegy húsz rabbi-kortársával állt levelező kapcsolatban Jeruzsálem, Konstantinápoly, Szmirna, Szaloniki, Belgrád, Bécs, Magyar-Brod, Nikolsburg, Prága, Velence, Frankfurt városokból.

[22] Lásd fentebb, #146–147, #154–155.

[23] Lásd alább, #185.

נשאלתי פה ק״ק בודון שנת הת״ל ליצירה בערב פסח אחר חצות קרוב לשקיעת החמה היה לאחד בביתו יין שרף הנעשה מתבואה חמוצה. והוריתי לו שאין תקנה להיין שרף הנז׳ אלא שפיכה לחוץ.

(...)

ואחר שהוריתי לו כנז׳ לעיל הלך בעל היין שרף ולא שפך אותו לחוץ רק נתן היין שרף הנז׳ במתנה להישמעאל. ובעל הסיבה סיבב הסיבה שאחר זמן זה יצא גזירה מאת המלך ירום הודו שלא להחזיק שום משקה בביתו מדבר המשכר. ובא הישמעאל הנז׳ והחזיר היין שרף להיהודי הנותן לו הי״ש. ובכן נשאלתי אם היין שרף הנז׳ מותר להנותן היהודי הנז׳, וגם בעודו בבית ישמעאל אם מותר להנות מיין שרף הנז׳ כדין חמץ שעבר עליו הפסח הואיל באיסור נתנו להישמעאל הנז׳ במתנה שהיה צריך לשופכו תיכף אחר זמן איסורו.

ובכן יורנו מורינו ורבינו המורה לצדקה מאחר שהוא הפסד מרובה.

(...)

רבי אפרים ב״ר יעקב הכהן, שו״ת שער אפרים (לבוב תרמ״ז), סי׳ ד.

Megkérdeztek itt, Budun (BVDVN) szent községében, az 5430. esztendőben, a világ teremtése szerint. *Peszah* (elő)estéjén[24] délután, nem sokkal naplemente előtt, egy embernek a házában égetett szesz[25] volt, amelyet erjesztett termésből készítettek. Azt a tanítást adtam neki, hogy az említett égetett szeszre vonatkozóan nincs rendelet (*takkána*), tehát ki kell öntenie.

(...)

Az után, hogy megadtam neki a tanítást, ahogyan fent említve van, az égetett szesz tulajdonosa elment, de az említett égetett szeszt nem öntötte ki, hanem elajándékozta azt egy töröknek. És az okok okozója[26] révén úgy alakult, hogy nem sokkal azután a király – növekedjék a dicsősége – rendeletet hozott, hogy (senki) nem tarthat a házában semmiféle szeszesitalt, ezért az említett török visszaadta az égetett szeszt annak a zsidónak, akitől az égetett szeszt kapta. Így hát megkérdeztek az említett égetett szesszel kapcsolatban, hogy az említett zsidó, aki a töröknek adta, és annak folytán, hogy egy ideig a töröknél volt, élvezheti-e ezt az égetett szeszt mint olyan erjesztett dolgot (*haméc*), amely *peszah* utánra megmaradt, tekintve, hogy az említett töröknek tilalom alatt adta ajándékba, pedig azonnal ki kellett volna öntenie, engedelmeskedve a tilalomnak.[27]

Tanítónk és rabbink, aki az igazságra tanít, adjon számunkra tanítást, mivel ez nagy veszteség.

(...)

• R. Efrajim b. Jaakov ha-Kohén, *Saar Efrajim* (Lemberg, 1886; reprint, Jerusalem, 1973), no. 4.

= Kohn Sámuel, *Héber kutforrások* (1881), p. 117 sk., no. XXVI, 1.

[24] 1670. április 5.
[25] Pálinka.
[26] Ti. a végső ok, az Örökkévaló.
[27] R. Joszéf Karo, *Sulhan arukh*: "Orah hajjim", no. 448.

MEGJEGYZÉS

Válaszában R. Efrajim megtiltja a zsidónak a szesz visszavételét. A szeszt a zsidó tulajdonosnak ki kell öntenie, mert tilos, hogy hasznot húzzon belőle, minthogy az *haméc*-nak számít, és *peszah* előtt el kellett volna távolítania a házból. Az illető megtehette, hogy a szeszt elajándékozza a töröknek, de ha visszaveszi, mint ahogyan rákényszerült, az olyan, mintha meg akarta volna kerülni a tilalmat, ezért a továbbiakban a szeszt nem hasznosíthatja.

A *peszah* nyolc napja alatt tilos bármifajta kelt vagy erjesztett ételt stb. (*haméc*) a házban tartani.

A kovászos ételek (*haméc*) eltakarítása
(*bedikat haméc / hómecolás*) *peszah* előtt

163

Efrajim ben Jaakov ha-Kohén

BETEG ELŐIMÁDKOZÓ HELYETTESÍTÉSE

1666–1678 k.

רבי אפרים ב״ר יעקב הכהן

מינוי ממלא מקום לשליח צבור שחלה

בין 1666–1678

מעשה אירע לידי פה ק״ק בודון שהקהל חלקו תפילות של ראש השנה ויום כיפור לבעלי הבתים להתפלל. ואחר כך חלה א׳ מהם ולא יכול להתפלל ורצה אותו האיש שחלה להעמיד איש אחד במקומו שיתפלל תפלתו והקהל רצו להעמיד איש אחר להתפלל ובכן הדין עם מי.

תשובה

נראה פשוט שהדין עם הקהל. ולכאורה נראה להביא ראיה לזה מהא דאמרי׳ בגמ׳ דיומא ז׳ ימים קודם יום הכיפורים וכו׳ ומתקנין כהן אחר תחתיו שמא יארע בו פסול.

(...)

רבי אפרים ב״ר יעקב הכהן, שו״ת שער אפרים (לבוב תרמ״ז), סי׳ לא.

Történt egy eset itt, a közelemben, Budun (BVDVN) szent községében. A község felosztotta az újévi és az engesztelőnapi imádságokat a gyülekezet tagjai között. Azután az egyikük megbetegedett, és nem tudott imádkozni, és az, aki megbetegedett, másvalakit akart maga helyett állítani, hogy az mondja el a reá jutó imát, de a község más valakit akart helyette. Ki mellett van tehát a törvény?

Válasz.

Egyszerűnek látszik, hogy a törvény a község mellett van, erre bizonyítékként idézhetjük a Joma traktátus Gemárájában[1] foglalt magyarázatot: "7 nappal az engesztelőnap előtt" stb., egy másik papot (*kohén*) kell kijelölni a helyettesítésére, arra az esetre, ha valami miatt alkalmatlanná válnék.

(...)

• R. Efrajim b. Jaakov ha-Kohén, *Saar Efrajim* (Lemberg, 1886; reprint, Jerusalem, 1973), no. 31.

MEGJEGYZÉS

A responsum a kérdést egyszerűen egy talmudi idézettel válaszolta meg.

[1] bT Joma 2a.

164

Efrajim ben Jaakov ha-Kohén

UTAZÁS HAJÓN SZOMBATON

1666–1678 k.

רבי אפרים ב״ר יעקב הכהן

לקנות שביתה על אניה

בין 1666–1678

שאלוני בחג הסוכות שחל בימי הו״ז וכן ש״ע. ובקשו אנשי הק״ק בודון ליסע ליריד אסוק בי״ט שני וקצתם בשבת הסמוך על הספינה, איך יתנהגו בקניית השביתה בעי״ט של י״ט שני או של שבת הסמוך. כי ההיתר פשוט הנוהגים בכל השנה ליסע על הספינה בשבת היא ע״פ מ״ש הריב״ש בסי׳ י״ז קנ״א וקנ״ב, שעושין קידוש בספינה וחוזרים לבתיהם ואח״כ הולכים למחר אל הספינה.

רבי אפרים ב״ר יעקב הכהן, שו״ת שער אפרים (לבוב תרמ״ז), סי׳ לג.

Megkérdeztek a *szukkot* ünnepének (első két napja),[1] amelyek[2] most csütörtökre és péntekre estek,[3] (és) ugyanígy *semini aceret* (két napja) [4] felől.[5] Budun (BVDVN) szent községének férfiai az eszéki (ʾSVQ) nagyvásárra akartak utazni hajóval az ünnep második napján, néhányuk pedig a (közvetlenül) utána következő szombaton. Mit tegyenek a második ünnepnap (elő)estéjén, illetve a rá következő szombatot megelőzően a szombat megtartása érdekében: mikor foglalják le a hajón a helyüket? – Mert elterjedt az a megengedő gyakorlat, hogy egész évben lehet szombaton hajón utazni, a RIBAS[6] 17. és 151–152. sz. responsumaiban leírtak alapján: oly módon, hogy a hajón csinálnak *kiddus*-t,[7] majd hazatérnek, és ezek után másnap szállnak hajóra.

[1] A sátorosünnep. Egy héten át tart, ezen idő alatt a szabad ég alatt felállított lombsátorban kell tölteni az étkezések idejét, de lehetőleg a szabadidőt és az éjszakát is.

[2] Értsd: az első két napja.

[3] A diaszporában, a naptár esetleges csúszása miatt, bizonyos ünnepeket, köztük a *szukkot* első napját, két egymást követő napon kell megtartani.

[4] A sátorosünnep hete után következő, nyolcadik nap. (A diaszporában szintén kétnapos ünnep.)

[5] A héber szöveg szó szerint három napról beszél (csütörtök, péntek, szombat). Az utazás és munka tilalma a két napos ünnepet követő szombatra is vonatkozik.

[6] A RIBAS: R. Jichak ben Séset (1326–1408) (a RIBAS, angolos átírásban: RIBASH) spanyolországi rabbi. Responsumgyűjteménye először Isztambulban (Kusta) jelent meg (1546), újabb kiadása: *SuT RIBAS he-hadasot* (Munkács, 1901). Személyéhez lásd Hirsch Jacob Zimmels, "Isaac ben Sheshet Perfet", in: *Encyclopaedia Judaica*, IX (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 32–33.

[7] Kiddus: "megszentelés" / "áldás"; péntek esti áldás / ima.

• R. Efrajim b. Jaakov ha-Kohén, *Saar Efrajim* (Tarnów: Verlag von Simon Neumann – Lemberg: U. W. Salat, 647 / 1886; reprint, Jerusalem, 1973), no. 33.

= Kohn Sámuel, *Héber kutforrások* (1881), p. 118, no. XXVI, 3.

MEGJEGYZÉS

A szombati utazás hajón régóta foglalkoztatja a halákhikus tekintélyeket.[8] Az általános szabály az, hogy a hajón az ünnepet vagy a szombatot megelőző napon el kell foglalni a helyet. Ha a hajón elvégzik a szombat köszöntését, azaz a péntek esti imákat, másnap is hajóra szállhatnak, hogy megkezdjék az utazást. A hajó haladása maga mintegy természetes állapot, külön munkavégzés nélkül. A jelen esetben az okozta a gondot, hogy a szombatot két ünnepnap előzte meg, tehát három olyan nap következett egymás után, amelyeken tiltott az utazás.

A válasz hiányzik, de a hivatkozás a RIBAS responsumaira tulajdonképpen magában foglalja R. Efrajim válaszát.

Sátorosünnep (*szukkot*), a friss lombokkal borított fa "sátor"

[8] bT Joma 1,1; bT Sabbát 19a–b; R. Jaakov b. Ásér, *Tur* és R. Joszéf Karo, *Sulhan arukh*: "Orah hajjim", no. 248 stb. Lásd Leopold Löw, "Fahren am Sabbath", in: uő, *Gesammelte Schriften*, IV (Szegedin: Verlag von Ludwig Engel, 1898; reprint, Hildesheim: Georg Olms Verlag, 1979), pp. 299–329. (SchmHI)

165

Efrajim ben Jaakov ha-Kohén

VITA EGY METSZŐ SZERZŐDÉSÉRŐL

1666–1678 k.

רבי אפרים ב״ר יעקב הכהן

בירור נוסח ההסכמה בין הקהל לבין השוחט

בין 1666–1678

הקהל שקיבלו לשוחט ובודק ופסקו לו שכירות ובתוך השכירות נכלל גם כן שמכל בהמה של ישראל שישחוט אזי מחויב בעל הבהמה ליתן להשוחט הלשון מן אותו הבהמה, והשחיטה היא בין הישמעאלים.

והנה מעשה שהיה ראובן עשה שותפות עם הישמעאל על איזה משא ומתן שיחלקו הריוח ביניהם, ונתן לישמעאל מעות שיקנה בהמות לשותפות. וקנה הישמעאל בהמות לתוך השותפות והשוחט הנ״ל שחט הבהמות של השותפות, ותבע מן ראובן שותפו של הישמעאל שיתן לו הלשונות מהבהמות של השותפות הנז׳ כפי המעמד שיש לו עם הקהל.

וראובן טען מאחר שיש לישמעאל חלק בו פטור הוא מליתן לו כלום מאחר שהישמעאל שותפו אינו רוצה ליתן לו כלום.

והשוחט טען מה לי לשותפות שלו עם הישמעאל הלא ראובן היה הישראל והוא יפייס להישמעאל שיתן לו.

ועתה יורנו מורנו ורבינו הדין עם מי ושכרו מרובה מן השמים.

רבי אפרים ב״ר יעקב הכהן, שו״ת שער אפרים (לבוב תרמ״ז), סי׳ נו.

A község[1] felfogadott egy metszőt és vizsgálót (*sohét u-vodék*),[2] megszabták a fizetségét, amelynek többek között része volt az is, hogy minden zsidó tulajdonában lévő jószág[3] után, amelyet levág, a jószág tulajdonosa köteles a metszőnek adni a levágott jószág nyelvét. És a vágás a törökök (*jismáélim*) között[4] zajlott.

Nos, az történt, hogy Reuvén egy törökkel (*Jismáél*) társult valamilyen üzleti ügyben, és megosztoztak a hasznon. (Reuvén) pénzt adott a töröknek, hogy mindkettőjük számára állatokat[5] vásároljon. A társulásnak megfelelően a török állatokat vásárolt, és a fent említett

[1] Nem biztos, hogy az eset Budán történt.
[2] Aki a rituális vágást stb. végzi.
[3] Tulajdonképpen: szarvasmarha; héberül: *behéma*.
[4] Értsd: török mészárszékben.
[5] Szarvasmarhát.

metsző levágta ezeket, és követelte Reuvéntől, a török társától, a községgel kötött megállapodásnak megfelelően, hogy az említett közös állatokból adja neki a nyelvet.

Reuvén azt állítja, hogy miután a töröknek része van belőle, mentes mindez alól, mert a társa, a török, nem akar neki adni semmit.

A metsző pedig ezt állítja: "Mi közöm van nekem a törökkel való szerződéséhez? Nemde Reuvén zsidó. Bírja rá a törököt, hogy adja neki."

Most tehát tanítónk, a rabbi, adjon számunkra tanítást, hogy ki mellett van a törvény. És legyen sokszoros jutalma az Egektől.

• R. Efrajim b. Jaakov ha-Kohén, *Saar Efrajim* (Tarnów: Verlag von Simon Neumann – Lemberg: U. W. Salat, 647 / 1886; reprint, Jerusalem, 1973), no. 56.

MEGJEGYZÉS

A válasz befejező része hiányzik, így magát a döntést illetően tájékozatlanok vagyunk.

Az eset megvilágítja a zsidók és a törökök gazdasági együttműködéséből adódó nehézségeket. Szarvasmarha esetében egyébként a török mészárosok szívesen társultak zsidó metszővel: a rituális okokból nem fogyasztható részeket (hátsó comb) megkapták tőlük, és ők mérhették ki.[6]

[6] Lásd fentebb, #93.

166

Efrajim ben Jaakov ha-Kohén

ELŐÍRÁS A RABBI PRÉDIKÁCIÓINAK IDŐPONTJÁRÓL

1674

רבי אפרים ב״ר יעקב הכהן

תקנה בדבר מועדי הדרשות של הרב

1674

IRODALOM

• Schvarcz Miksa, *Kohen Efrajim ó-budai rabbi élete és responsumai* (Budapest: Nyom. Márkus Samu, 1887), p. 28.

• Büchler Sándor, *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1901), p. 521 sk., s. v. Jótékony egylet (a héber szöveg részlete).

ע״ד הגזירה אשר גזר הרב המובהק מוהר״ר אור שרגא וייביש זצ״ל מקרתא קדישא ירושלים תוב״ב אשר איזן ותיקן בחברה הקדושה דביקור חולים והלוית המת והלבשת ערומים פה ק״ק אובן שטאט יע״א. וז״ל:

אחר שהעידו זקני העיר על הנהגת חברה קדישא ביקור חולים והלבשת ערומי׳ דק״ק אובן שטאט שזה כמה שנים יותר מארבעים שנה שתמיד נוהגים בני החבר׳ הנ״ל ביום השבת נחמו ובשבת חנוכה דורש א׳ מן החברה דהיינו הרב שבהם ומספר בשבח ומעלות הצדקות הנז׳ של בק״ח ומלביש ערומים ואח״כ מתנדבים העם מקטן ועד גדול לצורך הלבשת ערומים כל א׳ לפי נדבת לבו ואף שהיה תמיד הרב ואב״ד קבוע פה בקהלה יצ״ו כגון הגאונים מוהר״ר חת ואחריו מוהר״ר ישכר בערמן ז״ל אעפ״כ לא דרש הרב הקבוע כ״א הרב שבתוך החברה הנז׳ שכבדו אותו הגבאים מן החברה ולא הכניסו ראשם שום אב״ד ומנהיגי קהלה לבטל דבר זה.

אך חדשים מקרוב באו שלשה אנשים בגובה אפם וזדון ליבם ובטלו בכח כבוד החבר׳ הנ״ל וכבוד הס״ת בשנה דאשתקד. והנה עשו שלא כהוגן לעשות מעשה כזה אחר שכבר החזיקו באותו מצוה חברה קדישא הנ״ל. הדין פשוט דלא כמיניהו לשאר בני הקהלה לבטל דבר זה. ולטרדת הדרך לא רציתי להאריך בראיות על זה מן הפוסקים. בכן גזרתינו בגזירת נח״ש ובכל קללות הכתובים בספר התורה שלא יגרע כח החברה הנז׳ מן היום והלאה לשנות להם דבר רק על פי ההנהגה ראשונה כן יקום, והרב מן החברה הנז׳ ידרוש תמיד בלי שום מונע. והמסרב לנגד דברינו יהיה מנודה בשני עולמות ועונשו יהיה כקרח ועדתו ולא יאבה ה׳ סלוח לו. כה דברי הרודף שלום ולעשות חיזוק לרודפי צדקה וחסד חבורה הנז׳ אשר נתחברו לעשות חסד בגופם ובממונם.

נאם אור שרגא וייבש יכונה חותם פה ק״ק אובן ע״פ בקשת המנהיגים דק״ק הנז׳ לדון ביניהם ולתקן כל הפריצות דקהילתם יצ״ו. היום יום א׳ כ״ב סיון דרך עוברו לארץ קדוש״ה לפ״ק. עכ״ל.

ובכן המעשה שהיה כך היה שבשבת חנוכה שנת תל״ד לפ״ק כבדו הגבאים בצירוף קצת אנשים מהחברה כנהוג את הרב שבק״ק הנ״ל לדרוש בבית הכנסת הגדולה כנהוג. והרב הנ״ל אינו בתוך החברה. ובבית הכנסת הקטנה כיבדו הגבאים בצירוף קצת אנשים מהחברה חתן א׳ שאינו בתוך החברה לדרוש בב״ה הנז׳. ועל הסעודה שעושים החברה הקדושה הנז׳ בשעת ההלבשה בחנוכה כנהוג כיבדו הגבאים הנז׳ ג״כ לחתן אחר לדרוש על הסעודה. ואביו של החתן ואבי הכלה המה בתוך החברה. בכן קמו קצת אנשים מתוך החברה ועירערו על הגבאים ובצירוף האנשים הנ״ל שעברו על הגזירה ותיקון אשר תיקן וגזר ויסד הרב מהרא״ש וייבוש הנ״ל בחרם שלא ידרוש רק הרב שבחברה.

והשיבו הגבאים הנ״ל שהרשות בידם ליתן לדרוש למי שירצו. ועיקר התקנה של הרב זצ״ל הנז׳ היתה עבור אנשים אשר לא היו בחברה שרצו למעט כבוד החברה ולכבד לאיש אחר. אבל הגבאים רשות בידם לכבד בדרשה למי שירצו כי זהו כבוד החברה. ועוד טענו הגבאים שהתיקון הנ״ל נתבטל שכמה שנים לפני זה כיבדו גם כן הגבאים להרב שבק״ק אף שלא היה בתוך החברה.

וכמו בשנת תכ״ז לפ״ק בשבת חנוכה אף שהיה רב אחר בתוך החברה. ומכ״ש היום שאין להם רב בתוך החברה.

ועל שכיבדו בב״ה הקטנה למי שאינו בתוך החברה השיבו על זה, שעיקר התקנה היתה על ב״ה הגדולה עבור המעשה שהיה ולא על ב״ה הקטנה שעיקר דרשת הרב בב״ה הגדולה ולא בב״ה הקטנה כ״א דורש הרב שבחברה בב״ה הגדולה לא יכול לדרוש בב״ה הקטנה.

והמערערים השיבו על שכיבדו בשנת תכ״ז לפ״ק לרב שאינו בתוך החברה ע״ז הסכימו כל בני החברה ומחלו על התיקון הנ״ל ומשא״כ עתה. ושאל הרב אשר כיבדו הגבאים לדרוש בב״ה הגדולה אם המה מערערים עליו שלא ידרוש, אזי הוא מוחל על כבודו ואינו רוצה לדרוש אף שכיבדו אותו כי לא נחשב זה בעיניו לכלום. ובאם המה רוצים או שסבורים בעיניהם שעוברים על התיקון של הרב זצ״ל הנ״ל אזי יכבדו למי שירצו.

והשיבו המערערים חלילה לנו שאין לנו שום ערעור על הגבאים בצירוף האנשים הנ״ל אשר כיבדו להרב שידרוש בב״ה הגדולה, כי הלא הרב הזה דרש דרש להם מכמה שנים בב״ה הגדולה בלי שום פוצה פה ומצפצף שתי פעמים בשנה כנהוג בשבת נחמו ובשבת חנוכה, רק עיקר הערעור שלהם על שכיבדו לדרוש בב״ה הקטנה למי שאינו בתוך החברה שלהם, ותקנת הרב זצ״ל הנ״ל מה לי בב״ה הגדולה ומה לי בב״ה הקטנה, הלא הרבה פעמים הרב שבחברה דרש בב״ה הגדולה וכשגמר הדרוש דרש בב״ה הקטנה ג״כ.

וקצתם מערערים על שכיבדו לדרוש החתן על הסעודה הנ״ל. וע״ז השיבו הגבאים אף שלפעמים היה דורש להם הרב שבחברה גם בב״ה הקטנה היינו מחמת דוחק וגם היה מרוצה לדרוש גם בב״ה הקטנה, ומשא״כ הרב הזה אינו רוצה לדרוש גם בב״ה הקטנה כי מעולם לא דרש רק בב״ה הגדולה. לכן אנו מוכרחים לכבד איש אחר בב״ה הקטנה שידרוש שם כי עיקר התקנה היתה על הב״ה הגדולה וכמבואר בתיקון וגזרת הרב מהרא״ש וייבש זצ״ל הנ״ל. ועל

שכיבדו לדרוש על הסעודה לאיש אחר השיבו הגבאים שלא זכר זה בתיקון הנ"ל שום דבר מזה.

ובכן על כולם יורנו מורינו ורבינו אם כדין עשו הגבאים בצירוף האנשים הנ"ל או לאו ושכמ"ה.

(...)

רבי אפרים ב"ר יעקב הכהן, שו"ת שער אפרים (לבוב תרמ"ז), סי' סג.

Annak a rendeletnek (*gezéra*) az ügyéről, amely (rendelet)et a Jeruzsálem szent városából – épüljön fel és álljon meg szilárdan, mihamarább, még a mi napjainkban – való kiváló rabbi, tanítónk, R. Or Sraga Fejvis (VYYBYŚ/Š) úr[1] – az igaz emléke legyen áldott – hozott, amikor itt, Oven stat (ʾVBN Ś/ŠṬʾṬ) szent községében – épüljön fel Isten városa – elrendezte a Betegek látogatása (*bikkur holim*), a Halottról való gondoskodás (*halvajat ha-mét*) és a Meztelenek[2] felruházása (*halbásat arummim*)[3] szent egyletek (*hevra ha-kadosa*)[4] ügyeit. És ezek a szavai.

"Miután a város vénei tanúsították Oven stat (ʾVBN Ś/ŠṬʾṬ) szent községe Szent egyletének vezetése felől, hogy már több mint negyven éve folyamatosan az a szokás, hogy a *Nahamu* szombatján,[5] valamint *hanukka* szombatján[6] a fent említett Egylet tagjai közül valaki, azaz a legtekintélyesebb közülük, beszédet mond, és emelkedett beszédben dicséri a betegek látogatásának és a meztelenek felruházásának kegyes (cselekedet)ét, ezután pedig a nép, kicsitől nagyig[7] mindenki, adományt ad a meztelenek felruházására,[8] ki-ki a szíve szerint: annak ellenére, hogy az itteni községben[9] – őrizze őt Sziklája és szabadítója – mindig volt rabbi és a bíróság elnöke (*av beit din*), mint például a két *gáon*, tanítónk, R. *Hét* úr,[10] és őutána tanítónk, R. Jisszakhar Berman (BʿRMN) úr[11] – emléke legyen áldott –, mégsem a község rabbija mondott beszédet, hanem kizárólag az említett Egylethez tartozó rabbi, akit ezzel a *Hevrá*hoz tartozó tisztségviselők (*gabbaj*) megtiszteltek, és ebbe nem szólt bele egyetlen bírósági elnök (*av beit din*), sem pedig a község vezetői, (avégett), hogy megszüntessék ezt a rendet.

Nemrég azonban új dolog történt.[12] Jött három ember, akik a tavalyi évben fennhéjázó módon és gonosz szívvel erőszakosan megrövidítették a fent említett Egyletek tekintélyét és a Tóra-tekercs tekintélyét. Nos, a szokással ellentétben jártak el, holott ez a kegyes köte-

[1] Személyéhez lásd fentebb, #142, Megjegyzés.

[2] Értsd: ínségesek.

[3] A régi magyarban: "Felruházó egylet".

[4] A Szent egylet(ek)hez lásd fentebb, #89, jegyzet.

[5] Nahamu szombatja: Az *áv* hó 9 utáni szombat. Jes. 40,1 kezdőszava nyomán ("Vigasztaljátok, vigasztaljátok népemet...").

[6] A *hanukka* (*kiszlév* 25–*tévét* 2), általában decemberben, a jeruzsálemi Templom újraszentelésének ünnepe, nyolc napos ünnep, egy szombat mindig, de némely évben kettő is van benne.

[7] Értsd: egytől egyig.

[8] A "meztelenek felöltöztetése", a "betegek látogatása": szociális feladatokat ellátó intézmény / egylet a zsidó községben.

[9] Ti. Budán.

[10] Értsd: R. H. (a "*hét*" ח betű neve ki van írva). A Hesz / Hess név elhéberesítése; mint R. Hizkijját említi Szimha ha-Kohén, lásd fentebb, #156 (3); a *hét* szó askenázi / jiddis kiejtése: *hesz*.

[11] Lásd fentebb, #156 (5). – Eszerint a két rabbi még a XVII. század közepe előtt működött Budán.

[12] Deut. 32,17.

lesség (*micva*)[13] a fent említett Szent egyletet illette meg. Mint ahogyan a község többi tagjának, úgy nekik sincs joguk ezt megszüntetni. A fárasztó út miatt nem akartam sok időt tölteni a döntnökök (*poszkim*) ezzel kapcsolatos érveivel,[14] így hát azt a rendeletet hozzuk, hogy kitaszítás, kiközösítés, kiátkozás és a Tóra összes átkának terhe mellett mostantól fogva ne lehessen az említett Egylet erejét[15] megrövidíteni; csakis az előző rendelet legyen érvényben, és mindenkor az említett Egylet rabbija (*rav*) mondjon beszédet, és ne akadályozza meg őt ebben semmi. Az, aki vonakodik, és ellenkezik a szavunkkal, legyen kitaszított mindkét világból.[16] Büntetése legyen (olyan), mint a Korahé és gyülekezetéé,[17] az Örökkévaló ne bocsássa ezt meg neki. Ezek annak a szavai, aki a békét keresi, és azon van, hogy erőt adjon a jótékonyságra és a kegyes cselekedetekre törekvőknek, az említett Egyletnek, akik arra társultak, hogy testükkel és javaikkal[18] kegyes cselekedeteket vigyenek véghez.

Jegyzi Or Sraga, akit Fejbusnak (VYYBŚ/Š) hívnak, alulírott, itt, Oven ('VBN) szent községében, az említett község vezetőinek kérése alapján, hogy döntsön közöttük, és hogy megszüntesse a községükben – őrizze őt Sziklája és szabadítója – támadt szakadást. Ma, vasárnap, *sziván* hó 22-én, úton a Szentföld (*erec kedósa*) felé, a 415. esztendőben, a kis időszámítás szerint."[19] Eddig az ő szavai.

És az eset úgy történt, hogy *hanukka* szombatján, a 434. esztendőben, a kis időszámítás szerint,[20] a tisztségviselők (*gabbaj*) és néhány ember az Egyletből, ahogyan az szokás, azzal a kéréssel tisztelték meg a fent említett szent község rabbiját,[21] hogy mondjon beszédet a Nagy zsinagógában, ahogyan szokás. De az említett rabbi nem tartozik az Egylethez. A Kis zsinagógában a tisztségviselők (*gabbaj*) és néhányan az Egyletből egy olyan vőlegényt (*hátán*) kértek fel, hogy mondjon beszédet az említett gyülekezet házában, aki maga nem tartozik az Egylethez. És a díszebédre (*szeuda*), amelyet az említett Szent egylet szokás szerint *hanukka* (napján), az öltöztetés (*halbása*) órájában[22] tart, az említett tisztségviselők szintén felkértek egy másik díszvendéget (*hátán*),[23] hogy ő tartsa a beszédet. A vőlegény és a menyasszony apja benne vannak az Egyletben, de néhányan az Egylet tagjai közül kifogásolták, hogy a tisztségviselők és az említett emberek, akik velük tartottak, megszegték a rendelkezést és rendeletet, amelyet a rabbi, a fent említett MAHARAS[24] Fejbus (VYYBVŚ/Š) hozott, és kiközösítés terhe mellett bevezetett, tudniillik hogy csak az Egylethez tartozó rabbi mondhat beszédet.

[13] Ti. az ünnepi hitszónok kijelölése / meghívása.

[14] Értsd: nem akartam hosszas bizonyításba fogni.

[15] Értsd: (szerzett) jogait.

[16] Ti. az eljövendő világból is.

[17] Értsd: súlyos égi büntetés. Lásd Num. 16,29 skk. (SchmHI)

[18] Értsd: munkával és adománnyal.

[19] 1655. június 28. – Jellegzetes betű–szám-játék (*gematria*): az *erec* ("ország" / "föld") jelzője a *kedósa* (QDVŚ/ŠH) szó ("szent"), az utóbbi mássalhangzóinak számértéke pedig egyszersmind az évszámot rejti magában (100+4+6+300+5 = 415). (BV)

[20] 1673. december 9.

[21] Ti. magát R. Efrajim ha-Kohént.

[22] Ugyanis ezen a napon osztották ki a szegényeknek adományul szánt ruhákat stb. A szaloniki szokást a budai zsidók is átvették.

[23] Vagy (mint szó szerint): "vőlegényt".

[24] Ti. Or Sraga Fejbus.

A rabbi prédikációja (*derása / dróse*) a zsinagógában

De a fent említett tisztségviselők azt felelték, hogy az ő kezükben van a döntés joga afelől, hogy az tartsa a beszédet, akit akarnak. Az említett rabbi – szent emléke legyen áldott – rendeletének (*takkána*) lényege pedig azokra vonatkozott, akik nem tartoznak az Egylethez, és meg akarják rövidíteni az Egylet tekintélyét azzal, hogy más embert jelölnek ki; de a tisztségviselőknek joguk van arra, hogy azt tiszteljék meg a beszédre való felkéréssel, akit akarnak, és mindez az Egylet tekintélyét szolgálja. És azt is állították a tisztségviselők, hogy a fent említett rendelet már néhány éve érvényét vesztette, amikor a tisztségviselők szintén a szent község rabbiját tisztelték meg, annak ellenére, hogy az nem tartozott az Egylethez.

Például, a 427. esztendőben, *hanukka* szombatján, a kis időszámítás szerint,[25] szintén egy másik rabbi volt az Egyletnél. És még inkább (ez az igazság) most, amikor az Egyletnek nincs rabbija.

És arra, hogy olyasvalakit tiszteltek meg (a felkéréssel) a Kis zsinagógában, aki nem tartozott az Egylethez, azt felelték, hogy a rendelet lényege szerint a Nagy zsinagógára vonatkozott, nem pedig a Kis zsinagógára, mert a rabbi a Nagy zsinagógában szokott beszédet tartani, és nem a Kis zsinagógában. Hogyha pedig az Egylet rabbija a Nagy zsinagógában mond beszédet, akkor nem teheti ezt a Kis zsinagógában.

A tiltakozók ezt felelték. Azzal kapcsolatban, hogy a 427. esztendőben, a kis időszámítás szerint,[26] egy olyan rabbit tiszteltek meg a felkéréssel, aki nem tartozott az Egylethez, az Egylet minden tagja egyetértett, és eltekintettek a fent említett rendelettől. Ez azonban nem áll a mostani esetre. A rabbi pedig, akit a tisztségviselők felkértek, hogy a Nagy zsinagógában mondjon beszédet, megkérdezte őket, hogy a személye ellen tiltakoznak-e. Ha igen, akkor ő lemond a

[25] 1666. december 25.
[26] 1666/1667.

megtiszteltetésről, és nem kíván beszédet mondani, még akkor sem, ha erre felkérték, mert semmisnek tekinti (a felkérést). És ha azt gondolják, hogy a felkéréssel megszegték a fent említett rabbi[27] – az igaz emléke legyen áldott – rendeletét, akkor kérjenek fel valaki mást, akit akarnak.

A tiltakozók azt felelték. Távol legyen tőlünk mindenféle tiltakozás a tisztségviselők és a fent említett néhány ember ellen, akik velük tartottak, azzal kapcsolatban, hogy a rabbit felkérték a Nagy zsinagógában való beszédre! Hiszen ez a rabbi már évek óta tartott beszédet a Nagy zsinagógában, évente kétszer, ahogy az szokás, a *Nahamu* szombatján, valamint *hanukka* szombatján, anélkül, hogy bárkinek is ellenvetése lett volna. A tiltakozás lényege csupán az, hogy olyasvalakit kértek fel a Kis zsinagógában, aki nem tartozik az Egylethez. A fent említett rabbi – az igaz emléke legyen áldott – rendeletének pedig nincs semmi köze a nagy vagy Kis zsinagógához. Nemde számos alkalommal az Egylet rabbija mondott beszédet a Nagy zsinagógában, majd ennek befejeztével a Kis zsinagógában is.

Néhányan közülük az ellen tiltakoztak, hogy a fent említett díszebédhez tartozó beszédre egy vőlegényt kértek fel. Erre a tisztségviselők azt felelték. Az Egylet rabbija néha kényszerűségből tartott ugyan beszédet a Kis zsinagógában, és ezzel meg is volt elégedve. Ez azonban nem áll erre a rabbira, aki nem akar a Kis zsinagógában is beszédet tartani, mert mindig is csak a Nagy zsinagógában tette ezt. Emiatt a Kis zsinagógában mást kell felkérniük, mert a rendelet lényege a Nagy zsinagógára vonatkozott, amint az ki van fejtve a rabbi, a fent említett MAHARAS[28] Fejbus (VYYBVŚ/š) – az igaz emléke legyen áldott – rendelkezésében és rendeletében. Azzal kapcsolatban pedig, hogy a díszebéd alkalmából mondott beszédre másvalakit kértek fel, a tisztségviselők azt válaszolták: Erre vonatkozóan a fent említett rendeletben nem áll semmi.

Tanítónk és rabbink adjon számunkra tanítást mindezekről, azaz arról, hogy a tisztségviselők és a fent említett néhány ember, akik velük tartottak, megfelelően jártak-e el, vagy nem. És legyen kétszeres jutalma az Egektől.

(...)

• R. Efrajim b. Jaakov ha-Kohén, *Saar Efrajim* (Tarnów: Verlag von Simon Neumann – Lemberg: U. W. Salat, 647 / 1886; reprint, Jerusalem, 1973), no. 63.

MEGJEGYZÉS

A válaszban a rabbi megengedi, hogy abban az esetben, ha az Egyletnek (*hevra*) nincs saját rabbija, külső – a Szent egylethez nem tartozó – rabbi tartson beszédet, továbbá azt is, hogy a díszebéd során egy vőlegény mondjon beszédet.[29]

A hagyomány szerint általában a szent község rabbija tart beszédet (*derása / dróse* / prédikáció / hitszónoklat), mégpedig évente két alkalommal: a *peszah*-ot megelőző szombaton (nagyszombat) aggádikus / elbeszélő (narrativ) tartalommal, a *jom kippur*-t megelőzően pedig homiletikus / morális tartalommal.[30]

[27] Ti. R. Or Sraga Fejbus.

[28] Ti. R. Or Sraga Fejbus.

[29] Az esetről lásd Büchler Sándor, *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1901), p. 126; 128; 135.

[30] Például, R. Jaakov Moellin (személyéhez lásd fentebb, #35, Bevezetés), *Széfer minhagei* MAHARIL, ed. Shlomo J. Spitzer (Jerusalem: Makhon Yerushalayim, 1991[2]), p. 2, a Bevezetésben, a MAHARIL prédikációi kapcsán, illetve pp. 8–13 (*peszah* előtti prédikációja) és pp. 305–312 (*jom kippur* előtti prédikációja).

Olajmécses meggyújtása *hanukka* ünnepén,
itt a szokásos 8 + 1 helyett csak 7 ággal (mint a *menóra*)

A Nagy és Kis zsinagóga, amelyekről a szövegben szó van, Buda szent községének zsinagógái a Várhegyen, előbbi a Babits Mihály bástyasétányra néző egyik udvarban (jelenleg, az ásatás után, visszatemetve),[31] utóbbi az egykori Zsidók utcájában (ma: Táncsics Mihály utca), jelenleg múzeum. Az előbbit mondják Új, az utóbbit pedig Régi zsinagógának is;[32] az előbbi az askenáziaké, az utóbbi a szefárdiaké volt.

Az itt említett korábbi budai rabbik nevére hivatkozik R. Szimha ha-Kohén a *Széfer semot* különböző szakaszaiban. R. H. talán R. Hesz / Hizkijja[33] vagy R. Hajjim[34] lehetett; R. Berman pedig nyilván azonos R. Jisszakhar Fermonnal.[35]

A vita középpontjában nyilvánvalóan maga R. Efrajim ha-Kohén áll. Ő mint a szent község rabbija az ünnepen a Nagy zsinagógában szokott beszédet mondani. A Hevrának rendszerint saját rabbija volt, ebben az időben azonban nem volt rabbijuk, ezért – a hagyománynak megfelelően – külső rabbit vagy egy erre alkalmas vőlegényt kellett felkérniük. Szokás az askenázi világban, hogy a községhez tartozó vőlegény az esküvő előtt különböző megtiszteltetéseket kap, például, a szombat délutáni ima (Minha) után, ha megvan a megfelelő képzettsége, beszédet mond.

Feltehető, hogy a vita, amelyhez R. Efrajim ha-Kohén responsuma kapcsolódik, azért robbant ki, mert a Hevra a rabbi fiát, az éppen házasságkötése előtt álló R. Jehuda Arjé Leib ha-Kohént kérte fel az ünnepi beszéd megtartására.

[31] Lásd alább, #170.
[32] Lásd fentebb, #138.
[33] Lásd fentebb, #156 (3).
[34] Lásd fentebb, #156 (8).
[35] Lásd fentebb, #156 (5).

167

Efrajim ben Jaakov ha-Kohén

VÉDEKEZÉSE KINEVEZÉSÉNEK KÖRÜLMÉNYEIVEL KAPCSOLATBAN

1668

רבי אפרים ב״ר יעקב הכהן

הערעור על מינויו כרבה של העיר

1668

אנשי ק״ק בודון קיבלו עליהם לר״מ ולמורה צדק לחכם א׳ ממרחקים עד עת קבוץ נדחינו ועזב את ארצו ומולדתו אשר ישב שם בכבוד גדול ובא לכאן לשכון כבוד במקומינו ויחן את פני העיר והצליח דרכו אשר לא ישב פה חדש ימים עד אשר הקרה ה׳ לפניו בת זוג לבנו יתומה א׳ בת טובים ונשאת כדת משה וישראל כו׳. וישב הרב פה שנתים ימים. וכאשר כלה זמן של דמי השכירות שלו התווכחו הק״ק אתו עמו מחדש עבור דמי השכירות לפי שטר הרבנות שלו בלי שום פוצה פה ומצפצף. ועתה קמו מחדש קצת אנשים ומערערים על בני הק״ק ואומרים שהם עוברים על החרם, כי בשנת תט״ו לפ״ק היה פה הרב מהרא״ש פייבש נר״ו ונתנו לו כח כדי לתקן תקנות והוציאו כתב א׳ מן הרב מהר״ף הנז׳ שגזר שלא יקבלו פה רב שיש לו שום צד קורב׳ וצדדים בתוך הק״ק והסכימו עמו שאר רבנים. ועבור זה רוצים שהקהל יתנו קנס על שמעלו בחרם וגם יעבירו את הרב מגדולתו. והקהל צועקים אנא נוליך את חרפתינו לבייש לאדם הגדול הזה אשר עקר מארצו וממולדתו ובא לסתופף בצל קורתינו הלא לא יהיה כפרה לעוונותינו לשפוך דם נקי בחנם. ועל החרם אשר החרים מהר״ף הנז׳ ודעמי׳ לא ידענו מה היה לו אשר גזר כנז׳, ואנחנו לא ידענו משום גזירה רק א׳ או שנים מהק״ק אשר לקחו כתב הנז׳ ולא נתפרסמה גזרתו. ואף לפי משמעות הגזרה של מהר״ף לא גזר על הרב שלא יתחתן בתוך הק״ק, הלא ידוע לכל אשר הק״ק הנז׳ רחוקה מן היישוב וכל בני הק״ק מוכרחים לשדך בניהם בתוך הק״ק ולמה יגרע כחו של הרב זה בזה, וכי דוקא מוכרחים אנו לקבל איזה רב שהוא זקן וסריס שאין לו בנים. ונוסף על זה עוד אף שגזרת מהר״ף היה ג״כ שלא ישדך עצמו בתוך הק״ק היינו שלא נקבל איזה רב שהתחתן עצמו מקדם בתוך הק״ק, אבל הרב זה קבלנו אותו בהכשר גמור, רק אח״כ בעל הסיבות סיבב הסבה אשר מצא בנו בת זוג שלו פה. ומעולם לא גזר הרב מהר״ף על איזה רב שנתקבל בהכשר ואח״כ עשה שידוך פה, כי הלא קבלתו היה בהכשר. ובכן יורנו מורנו ורבנו הדין עם מי ושכמ״ה.

תשובה

(...) בנ״ד נאמר שבודאי התירו ההסכמה הנ״ל כאשר ספרו לי שמקדם נתקבל פה הגאון הרב מוהר״ר שמחה הכהן מבילוגראדו לר״מ ואב״ד והי׳ לו משפחה גדולה ראשון בשני ושני בשני ושאר קורב׳ מעיקורי הק״ק כידוע. (...) וזה היה בתשרי שנת תכ״א לפ״ק וגזרת הרב מהר״ף היה בסיון שנת תט״ו לפ״ק ושלחו אחריו לבילוגראדו. (...) ומכ״ש בנ״ד מתחלת גזרתו של מהר״ף לא היתה מפורסמת, כ״א היתה מפורסמת היה להגזרה הנ״ל להכתב בפנקס הקהל כדרך שאר הסכמות וגם להכריזה בב״ה, או שיהיה מונח בתיבת הקהל.

(...) ח״ו לומר שהקהל היו מזידין [נגד התקנה] אשר לא יאומן כי יסופר על קהל קדוש אשר המה מסויימים ומפורסמים בכל הארצות והמה מאחת הקהלות החשובות אשר המה בכל תפוצות ישראל, אבל מ״מ נאמר היאך אותו חסיד הרב מהר״ר שמחה הכהן הנז׳ נתרצה להיות פה אב״ד ור״מ ולא חש לגזרת מהר״ף הנ״ל להכשיל את הרבים.

וז״ל מהר״ף הנז׳ בגזרתו.

וחשבתי דרכי ולא מצאתי להם רפואה כ״א שיקחו להם איזה רב הגון הן ממדינת מעהרין או ממדינות אחרות ומאחר שהדרך רחוקה יתנו לו כל ההוצאות כו׳. ועכ״פ ראה ראיתי שאין טוב לקבל איזה רב שיש לו פה בקהלה איזה קרובים וצדדים אף שיהיה הגון מצד תורתו ומעשיו, כי אז יעשן אף המריבה ויש לחוש שלא יעמדו בגובה אפם ובזדון לבם לעשות מעשה ולהחריב קיבוץ הקהלה ולומר מי אדון לנו למחות לקבל איזה רב שיש לו קרוב בקהל, וכמ״ש לדוד הנה עצמך ובשרך אנחנו אתה תהיה לראש כו׳ (...) שלא לתת דעתם בקבלת הרב כ״א שישלחו תחלה שני הצדדים דבריהם להקהל קדוש כו׳ ק״ק קושטנדינה

(...)

ואף שהוסיף מהר״ר אלעזר בגזרתו על גזרת הרב מהר״ף ומבואר בו שלא לקבל שום רב שיש לו נגיעה מצד קורב׳ וצדדים וחתנות (...) הק״ק הזאת רחוקה מן הישוב ועומדת על הספר ומוכרחים לשדך עצמם מאותו הק״ק.

(...)

החזיק הרב הנז׳ בק״ק בודון ברבנות שלו ערך שני חדשים.

(...)

רבי אפרים ב״ר יעקב הכהן, שו״ת שער אפרים (לבוב תרמ״ז), סי׳ סז.

Budun (BVDVN) szent községének tagjai megválasztottak maguk fölé a tanház fejéül (*rés metivta*) és törvénytanítóul (*more cedek*)[1] egy messzi földről (származó) tudóst (*hákhám*),[2] arra az időre, amíg eltaszíttatásunk[3] véget nem ér. Az illető pedig elhagyta országát és szü-

[1] Értsd: rabbinak. – Magáról R. Efrajim ha-Kohénről van szó.

[2] Ti. őt magát, R. Efrajimot, aki Lengyelországból származott.

[3] Ti. a "száműzetés", a diaszpora.

lőföldjét, ahol nagy tiszteletben élt, idejött, és letelepedett városunkban, hogy tisztelet közepette éljen lakóhelyünkön. Még egy hónapja sem lakott itt, de olyan szerencsés volt, hogy fia[4] számára házastársat rendelt az Örökkévaló, egy árvát, aki előkelő emberek leánya volt;[5] és ő feleségül vette Mózes és Izráel törvénye szerint stb. A rabbi két éve lakott itt, és amikor lejárt az az idő, amelyre javadalmazása volt, a szent község újra megtárgyalta vele a javadalmazást a rabbi-szerződése (*setar ha-rabbanut*) alapján, és senkinek nem volt kifogása és ellenvetése. Most azonban hirtelen támadt néhány ember, akik panaszt tettek a szent község tagjai ellen, és azt állítják, hogy megszegtek egy tilalmat (*hérem*). A 415. esztendőben, a kis időszámítás szerint,[6] itt tartózkodott ugyanis tanítónk, a MAHARAS,[7] Fejbus (PYYBŚ/Š) rabbi – őrizze és áldja meg őt a Könyörületes –, és felhatalmazták őt arra, hogy rendeleteket hozzon. És felmutattak egy írást az említett MAHARAF rabbitól,[8] amelyben az elrendelte, hogy itt ne fogadjanak fel olyan rabbit, akinek bármiféle rokonsága van a szent községben, és ezzel a többi rabbi is egyetértett. És ezért azt akarják, hogy a község fizessen pénzbüntetést (*kenasz*), mert megszegték a tilalmat (*hérem*). És azt is akarják, hogy a rabbit távolítsák el a tisztségéből. A szent község pedig ezt kiáltozza: Hogyan követhetnénk el ilyen szégyenletes dolgot, hogy szégyent hozunk erre a nagy emberre, aki elszakadt a szülőföldjétől, és otthagyta a hazáját, hogy a mi házunk árnyékában pihenjen meg? Nem lesz bocsánat a bűnünkre, ha ártatlant vért ontunk.[9] És az említett MAHARAF által elrendelt tilalmat (*hérem*) nem ismerjük, nem tudjuk, mi volt az oka, hogy az említett módon rendelkezett. Mi nem tudunk semmilyen rendeletéről, csak arról, hogy a szent községből egy-két (személy) átvette az említett írást, de magáról a rendeletéről nem szereztünk tudomást. De hallomás alapján a MAHARAF rendeletében nem is az áll, hogy a rabbi nem nősülhet a szent községből, hiszen mindenki tudja, hogy az említett szent község távol esik (a zsidók által) lakott területektől (*jisuv*), és a szent község minden tagjának a szent községből kell házasodnia. Miért vonnánk meg ezt (a jogot) éppen a rabbitól? Netán olyan rabbit kellene választanunk, aki idős és gyermektelen? Továbbá, a MAHARAF rendeletében talán benne volt az is, hogy maga a rabbi a jövőben ne kössön házasságot a községen belül? A rendelet azt tartalmazta, hogy ne fogadjunk el olyan rabbit, aki korábban házasság révén rokonságba került valakivel a szent községből. De ezt a rabbit teljesen a szabályok szerint fogadtuk fel, és csak később rendezte úgy az okok Okozója,[10] hogy a fia itt találta meg a társának való leányt. A MAHARAF rendelete egyáltalán nem tartalmazott arra nézve semmit, hogyha a szabályosan felfogadott rabbi később itt házasságot köt, mert a felfogadása teljes egészében megfelelő volt. Ezért tanítónk és rabbink adjon számunkra tanítást, hogy ki mellett van a törvény. Legyen kétszeres jutalma az Egektől.

Válasz.

(...) Ezzel az esettel kapcsolatban elmondták, hogy a fent említett megállapodást, ahogyan nekem elbeszélték, bizonyosan feloldották, amikor korábban a *gáon*-t, tanítónkat, R.

[4] Ti. R. Efrajim ha-Kohén fia. Lásd alább, #185.

[5] Lásd alább, #178.

[6] 1655.

[7] A MAHARAS: tanítónk, R. Sraga, másképpen R. Or Sraga Fejbus. Lásd fentebb, #142, Megjegyzés.

[8] R. Or Sraga Fejbus. Máshol MAHARARAF.

[9] Itt átvitt értelemben: ha ártatlant bajba keverünk.

[10] Ti. a végső ok.

Szimha ha-Kohén urat Bilogradóból (BYLVGR'DV) itt[11] felfogadták a tanház (*metivta*) és a bíróság (*beit din*) fejéül. Nagy rokonsága volt neki a szent község tagjai között első- és másodfokon, és más rokonai is, amint az ismeretes. (...) És ez a 421. esztendőben, a kis időszámítás szerint, *tisri* havában[12] történt, a MAHARAF rendelete pedig a 415. esztendő *sziván* havában[13] kelt, és ez után küldtek Bilogradóba.[14] (...) Még inkább (ez az igazság) az adott ügyben. A MAHARAF rendelete nem volt kezdettől fogva elfogadott.[15] Mert ha a fent említett rendelet mindig is elfogadott lett volna, akkor be kellett volna kerülnie a község jegyzőkönyvébe (*pinkasz*), mint minden egyéb megállapodásnak, és ki kellett volna hirdetni a gyülekezet házában, vagy el kellett volna helyezni a község ládájában.[16] (...) Isten ne adja, hogy azt állítsam, hogy a község szándékosan (járt el),[17] ez nem volna hihető, mert a szent községről azt tartják, hogy egyike a legismertebb és legnevesebb községeknek az egész földön (*be-khol ha-aracot*), és ők az egyik legtekintélyesebb község Izráel szétszóratásában (*tefucot Jiszráél*);[18] mindenesetre, azt mondják, hogy említett tanítónk, R. Szimha ha-Kohén úr beleegyezett, hogy itt a bíróság elnöke (*av beit din*) és a tanház feje legyen, és nem gyanakodott a MAHARAF rendeletére, amely sokakat elgáncsolhat.

És ezek a fent említett MAHARAF szavai a rendeletében (*gezéra*).

"Átgondoltam az (általam jónak tekintett) utat,[19] és nem találtam számukra más gyógyírt, csak azt, hogy hozzanak egy megfelelő rabbit, akár Mehrin (MʿHRRYN)[20] országából, akár más országokból, és mivel az út hosszú, fizessék meg az összes kiadását stb. Mindamellett, tisztában voltam azzal, hogy nem jó egy olyan rabbit felfogadni, akinek rokonai és hozzátartozói vannak itt a községben, még ha a tanítása és a cselekedetei alapján megfelelő volna is, mert akkor fellángolhat a viszály, és félő, hogy fennhéjázásból és szívük gonoszságából megbontanák a gyülekezet egységét, azt mondván: Ki a mi urunk, hogy megtiltsa, hogy olyan rabbit fogadjunk fel, akinek rokona van a szent községben? Mint ahogyan meg van írva Dávid felől: Bizony, mi a te csontod és húsod vagyunk,[21] légy a vezetőnk stb. (...) Azért, hogy a rabbi felfogadásáról ne maguk döntsenek, először küldje el a két fél a véleményét a kosztandinai (QVŚ/ŠṬNDYNH) szent községnek."

(...)

És ha tanítónk, R. Eleázár úr[22] a rendeletével még hozzátett is tanítónk, MAHARAF rabbi rendeletéhez,[23] és az övében ki van is fejtve, hogy egyáltalán ne fogadjanak fel olyan rabbit,

[11] Ti. rabbinak.
[12] 1660. szeptember.
[13] 1655. június.
[14] Ti. hogy R. Szimha ha-Kohént meghívják.
[15] Értsd: nem ősi szokásról van szó.
[16] Értsd: az irattárban.
[17] Ti. a rendelettel ellentétesen.
[18] Azaz a diaszporában; értsd: az egész világon. – R. Efrajim itt nyilvánvalóan túloz.
[19] Értsd: az annak idején választott megoldást.
[20] Mehrin: Morvaország.
[21] I. Sam. 5,1.
[22] Említi fentebb, #154.
[23] Értsd: további megszorításokat rendelt el.

akinek rokonság vagy házasság révén érintettsége van (...): ez a szent község[24] távol van (a zsidók által) lakott területektől (*jisuv*), a határon fekszik, és a szent községből kell házasodniuk.
(...)
Az említett rabbi[25] körülbelül két hónapig töltötte be a rabbi tisztséget Budun (BVDVN) szent községében.
(...)

• R. Efrajim b. Jaakov ha-Kohén, *Saar Efrajim* (Tarnów: Verlag von Simon Neumann – Lemberg: U. W. Salat, 647 / 1886; reprint, Jerusalem, 1973), no. 67.

MEGJEGYZÉS

A roppant kényes ügyben[26] tulajdonképpen maga R. Efrajim ha-Kohén volt érintve. A responsumban önmagáról, saját helyzetéről beszél.

A Budára meghívott R. Efráim ha-Kohén nagyobbik fia, Hizkijjáhu / Jehezkiél ha-Kohén röviddel megérkezésük után feleségül vett egy helybéli árva leányt. Ebből a családi kapcsolatból támadt a vita a budai szent község és rabbija között. Helyi szabály szerint, amely R. Or Sraga Fejbus 1655-ben kiadott rendeletére megy vissza, a rabbinak nem lehetnek hozzátartozói az adott községben.

Az ügy érdemét tekintve maga R. Or Sraga Fejbus adta meg a magyarázatot.[27] A R. Efrajim által szó szerint idézett rendeletben azt mondja, hogy abban az időben, amikor – Jeruzsálembe menet – átutazóban Budán tartózkodott (1655), a szent község viszonyait akarta rendezni, de a helybeli kapcsolatokkal rendelkező rabbi szerződtetésének tilalmát egyáltalán nem volt szándékában visszamenőleges hatállyal érvényesíteni. R. Efrajim idézi a számára kedvező választ.[28]

ואחר שכתבתי כל זה זכיתי לקבל כתב מקרתא קדישא דירושלים ת"ו מן הגאון הרב מוהר"ר פייבוש נר"ו שמפרש דבריו מה שכתב בגזרתו שמעולם לא היתה כוונתו מעולם על חכם ורב שנתקבל בהיתר ובפרט כמו בנ"ד שהרב עקר ממדינות אחרות ועזב את ערצו ומולדתו וכ' כאשר אעתיק למר גוף הכתב של הגאון מהר"ף נד"ו ויקרא בו ושמחתי ת"ל אשר הנחני בדרך האמת.

רבי אפרים ב"ר יעקב הכהן, שו"ת שער אפרים (לבוב תרמ"ז), סי' סח.

És miután mindezt leírtam, az a szerencse ért, hogy levelet kaptam a szent városból, Jeruzsálemből – épüljön fel, és álljon meg szilárdan – a *gáon*-tól, tanítónktól, R. Fejbus úrtól – őrizze és áldja meg őt a Könyörületes –, amely (levél)ben megmagyarázza saját szavait, melyeket a rendeletében (*gezéra*) írt. (Azt írja, hogy) soha, semmiképpen (*mé-olam lo ... mé-*

[24] Ti. Buda.
[25] Ti. R. Szimha ha-Kohén.
[26] A részletekhez lásd Büchler Sándor, *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1901), pp. 129, 138, 145–147, 149.
[27] R. Efrajim b. Jaakov ha-Kohén, *Saar Efrajim* (Tarnów: Verlag von Simon Neumann – Lemberg: U. W. Salat, 647 / 1886; reprint, Jerusalem, 1973), no. 68 (a responsum végén).
[28] A következő szakaszt héberből fordította Komoróczy Szonja Ráhel.

olam) nem olyan tudósra és rabbira gondolt / értette (a rendeletet), akit külön engedéllyel (*hettér*) és egyértelműen (*be-ferus*) így fogadtak el,[29] mint a jelen esetünkben (*be-nidon didan*), azaz hogy a rabbi otthagyott más országokat, elhagyta országát és szülőhelyét stb. Lemásolom tehát önnek (*le-mar*) a *gáon*, tanítónk, R. Fejbus úr – őrizze és áldja meg őt a Könyörületes – levelének a lényegét, hogy olvashassa.[30] És örvendtem, hála az Istennek, aki a helyes úton vezérel engem.

• R. Efrajim b. Jaakov ha-Kohén, *Saar Efrajim* (Tarnów: Verlag von Simon Neumann – Lemberg: U. W. Salat, 647 / 1886; reprint, Jerusalem, 1973), no. 68 (a responsum végén).

[29] Értsd: szerződtettek.

[30] A másolat nyilván melléklet volt, és nem került bele a responsum-gyűjteménybe.

168

Efrajim ben Jaakov ha-Kohén

EGY KÖZSÉGI MEGÁLLAPODÁS FELBONTÁSA

1666–1678 k.

רבי אפרים ב״ר יעקב הכהן

התרת חסכמה של קהל

בין 1666–1678

פה ק״ק בודי״ן דמתקרי אובי״ן שטאט הסכימו בהסכמה אחת וז״ל:

למען ידעו הדורות כתבנו זאת למשמרת אנחנו ראשי וממוני הזמן דקהילתינו בצירוף הסכמת האב״ד ובצירוף טובי הק״ק יצ״ו כו׳ ע״ד מעשה הנער ראובן בן יעקב ששידך עצמו עם א׳ מאנשי הק״ק שלנו ועשו קשר אמיץ וחזק בכתב ידם בחרמות ובקנסות שלא יעבור אחד מהצדדי׳ לבטל השידוך הנ״ל. וכנהוג פה הק״ק שלנו שנותני׳ המשודכים כתב ידם זה לזה ועם זה גומרים השידוכין.

ואח״כ נכנס איזה רוח שטות בלב הנער הנז׳ לבטל השידוכים. ותבע אותו לפנינו אבי הכלה המיועדת לו.

וטען הנער הנז׳ מאיזה טעם שאינו רוצה לעשות השידוך הנ״ל. ובכן השבנו לו שאנו רוצים לתקן לו הכל כאשר עם לבבו רק שלא יבייש את בת ישראל וכן לא יעשה במקומינו. ויהי בדברינו אליו יום יום, ובכן קם בחוצפא ובעזות והסיר מסוה הבושה מעל פניו ופער פיו לבלי חק בחוצפא בפנינו, ואמר אף אם אנחנו נתקן לו הכל כפי הטעמי׳ אשר טען לפנינו אינו רוצה לעשות שידוך הנז׳ ואינו חפץ לא במשודך ולא בבתו שלא כדת משה. ואחר כל זה נתננו לו זמן פן יחזור ממחשבתו הרעה ולא יבייש את בת ישראל אשר התקשר עצמו בעבותות אהבה בחרמות ובקנסות. ועמד במרדו והקשה ערפו להוסיף חטא על פשע לדבר בדברי עזות וחוצפ׳.

כראותינו כן קמנו ונתעודדנו לקנאות קנאות ה׳ צבאות לעשות סיג וגדר בקהילתינו יצ״ו שלא ינהגו בבנות ישראל מנהג הפקר ולבייש אותן שלא כדת משה וישראל. וגזרנו אומר בצירוף הנז׳ עם הכח המסור בידינו מכל בני הק״ק יצ״ו בחרמות ונידויים שנעשו מעולם מחכמי הראשונים והאחרונים מא״ה ועד הנה ובכל האלות והקללות הכתובות בתורת משה, ששום אחד מאנשי הק״ק שלנו אינו רשאי לשדך את עצמו עם הנער הנ״ל, הן שיהיה תושב פה הק״ק או שיבוא איזה איש נוכרי להתגורר פה הק״ק לפי שעה או שיבוא להשתקע פה אתנו. וגזירתינו בחרמות ובאלות ובקללות הנ״ל הן על איש או על אשה אלמנה וגרושה וחלוצה יתומה גיורת ומשוחררת אשר תרצה לשדך עצמה הן שיגמור השידוך פה הק״ק או שיסעו למקומות אחרים לגמור השידוך עם א׳ מהנזכרים לעיל, אזי רבצה בהם כל האלות והקללות הכתובים בתורת משה הנ״ל וילכדו ברשת החומרות החרמות הנ״ל. ומלבד זאת

הראשים והממונים שיהיו בימים ההם מחויבים לשבר מתלעות עול בקנסות העוברים על כל הנ״ל ארבע מאות פרחים ויחולק להק״ק שלנו כפי רצון ראשי וממוני הזמן שיהי׳ בימים ההם אשר יעבור על א׳ מהפרטים הנז׳, ועוד מאה טאלר להשתי חברות דהק״ק פה אוב״ן.

ואף אם יקדש הנער בערמה איז׳ מהנזכרי׳ לעיל אזי שום בר ישראל מאנשי הק״ק הן תושב הן נכרי שיבא פה אינו רשאי לסדר לו פה סדר חופה וקידושין והשייך לה. ומי שיעבור יהיה נלכד ברשת החומרות והקללות הנ״ל. ואף אם ישא אשה ממקומות אחרים וירצה לגור פה אתנו עם אשתו, אזי שום אחד מאנשי הק״ק שלנו ולא איש אחר המתגורר פה אתנו אינו רשאי להתעסק עמו בעסק משא ומתן, וג״כ אינם רשאים לצרפו לכל דבר שבקדושה. ומכ״ש וק״ו שלא יקראו אותו ליום קיבוץ ומעמד הק״ק.

ואם הנער הנז׳ יתן כתף סוררת לילך באלמות עם הק״ק יצ״ו ולבטל הגדר והסיג אשר נעשה לש״ש, אזי מחויבים ראשים וממונים באותו הזמן וגם כל בני הק״ק יצ״ו לצאת נגדו בכל כחם בעונש הנ״ל ולשבר מלתעות עול. וכל העם ישמעו ויראו ולא יזידון עוד. וכל מי שיעבור על כל הנ״ל יהיה מי שיהיה הן יחיד הן רבים יחולו עליו כל האלות והחרמות הנ״ל ומחויב בקנס הנ״ל.

ואיזה ראש הקהל או ממונה שיהי׳ בימים ההם שלא ירצה לעמוד נגד העוברים סיג וגדר הנ״ל אזי הוא נלכד ברשת העונשים. והראשים והממונים הבאים אחריהם מחויבים לקנוס אותם. וכ״ש וק״ו בנו של ק״ו שאינו רשאי שום בר ישראל לא ראשים ולא ממונים ורב וצורב יהי׳ מי שיהיה אפי׳ בצירוף כל בני הק״ק לעשות מעמד וקיבוץ לבטל הגדר והתיקון הנ״ל, אזי חל עליהם כל העונשים ומחויב בקנס הנ״ל.

וכל הנז׳ קבלנו עלינו ועל הבאים אחרינו באלה ובשבועה ע״ד רבים שאינם יכולים להתיר לנו התיקון הנז׳, זולת אשר יתוועדו יחד שלשה רבנים דהיינו רב אב״ד דק״ק קראקא יע״א במדינת פולין והרב אב״ד דק״ק שאלוניקי יע״א והרב אב״ד דק״ק קושטנדינא יע״א. וכל האלות והשבועות והקנסות הנ״ל עשינו על זמן דהיינו על זמן עשרים שנה מהיום הנרשם למטה. ואחר כלות עשרים שנה מהיום הרשות נתונה לראשי וממוני הזמן לבטל ולהתיר התיקון הנ״ל שיתירו להנער לדור פה אתנו להיות כאחד מיחידי הק״ק יצ״ו.

וכל מי שיעבור על כל הנ״ל יחולו עליו כל החרמות והאלות האלה והקנסות הנז׳. ומחויבים ראשי וממוני הזמן להפריש אותם מכל קדושות ישראל כמו שנזכר לעיל. וכל הנ״ל עשינו גדר וסיג שלא יהיו בנות ישראל הפקר ובזויות בעיני כל.

והנער הנ״ל הוא בערך עשרים שנה ויותר כו׳. ועל ההסכמה הנ״ל חתומים בערך כ״ח אנשים ראשים וממונים ועקורי הק״ק העומדים על משמרת פקודי הק״ק וכל צרכי הק״ק נעשה על ידיהם ובצירוף ה״ה ר״מ ואב״ד יצ״ו.

והנה ערך שנה וחצי ויותר מזמן ההסכמה הנז׳ כאשר ראה הנער כי ארכו לו הימים אשר חלפו ועברו מזמן ההסכמה ואין דורש ואין מבקש אותו מחמת ההסכמה הנז׳ כי סגרו דלתי ביתו זו אשתו, בא הנער ראובן הנז׳ ובוכה ומתחנן ומתנפל לפני כל א׳ מהראשים והממונים ועיקורי הק״ק שיתירו לו ההסכמה הנז׳. וטענתו הוא באומרו הלא גלוי וידוע לכל שער עירינו שבא לכאן בהיותו קטן ערך ד׳ או ה׳ שנים עם אביו בהיותו במדינת פולניא אשר היה בדעת אביו ליסע עמו לארץ הקדושה. וע״י סיבה אשר היתה מאת ה׳ שיהרג אביו בדרך

והביאו אותו לק״ק בודי״ן ונשאר הוא לבדו יתום ואינו מכיר לא את אביו ולא את אמו, ובעל הבית מתושבי הק״ק הנז׳ חמל עליו ולקחו לביתו וגידלו כבן. וכאשר עשה השידוך הנ״ל בלי ידיעת הבעל בית הנז׳ אשר גידלו בביתו. והיה כאשר נודע לו מהשידוך הנז׳, אזי חרה אפו וכל בני ביתו זו אשתו ואיימו וגזמו עליו בכמה איומים וגיזומים לפעמים בפרך ולפעמים בפריכה עד שלא יכול להשיב פניהם ריקם מחמת האיומים והגיזומים, ועבור זה חזר מהשידוך הנז׳. ולא ידע שיצא כזאת מראשי וממוני הזמן ועקורי הק״ק יצ״ו בהסכמה זו ולא הגידו לו כלל מעונש הזה, ונוסף עוד מכאוב על מכאובו אחר שנשאר לבדו מבית אביו יתום קטן ואין עוזר והיה בבית בעל הבית הנז׳. ועתה על פי הסיבה אחר המעשה הנז׳ עלתה חלודה בינו ובין בעל הבית הנז׳ אשר גידל אותו בביתו, עבור שהבעל בית הנז׳ גרם לו שהיה מוכרח לבייש את המשודכת הנז׳, והיה ריב בינו ובינו ודחה אותו הבעל בית מביתו. והיה הנער בוכה אנה יפנה על ימין או על שמאל אם כלה גרש יגרש מהק״ק. ואמר כאשר אבדתי מבית אבי וממשפחתי אבדתי ומתי אעשה גם אנכי לביתי לבקש אחר אבידתי להמציא לי מנוחה זיווג הגון. כי באם לא אמצא פה זיווג הגון אזי יגעתי באנחתי ואהיה מוכרח לטלטל עצמי מדחי אל דחי כאחד מן השבויים ואיני מכיר בלשון ספרדי, ומדינות האשכנזים סגור ומסוגר אין יוצא ואין בא ולמה ידחה ע״י ההסכמה הלז נפש אחד מישראל בחנם כי אנה אפנה בהתהלכי חלילה מאהל אל אהל. ובפרט הלא אותה הבתולה אשר היתה משודכת לי כבר נישאת לאיש אחד מתושבי הק״ק ומן הראוי שכבר אבדה קנאתה ושנאתה מעלי.

ועיקורי הק״ק וגם החתומים רובם ככולם מתחרטי׳ על ההסכמה הנז׳ באשר שרואים שהנער הלז בוכה ומתחנן לפני כל אחד וא׳ באשר שהוא יתום ונשאר בחוסר כל ונדחה מבית בעל בית שלו אשר סמך אצלו על שלחנו עד הנה. ומתייראים כי כאשר לא ימצא הנער הלז תרופה להתיר לו ההסכמה הלז, אזי יש לחוש כי באחרית הימים יצא מענין זה שורש פורה ראש ולענה והיה לשיכים בעיניהם ולצניני׳ בצדיהם, ודי למבינים. באשר שאין לו לא עוזר ולא תומך ולא מנהל ולא מנהיג. ואף שהנער הנ״ל צוח ככרוכיא אנה יפנה ויהיה מוכרח לטלטל עצמו מדחי אל דחי. אמנם אנו רואין שתי ראיות שהנער הלז לא יוכל לזוז מקהילתינו מכמה טעמים הידועי׳ לבני הק״ק, ולבסוף יהיה לנו למורת רוח אם לא נתיר לו את ההסכמה הנ״ל. רק שאחד מעיר ושנים ממשפחה מוחים בהיתר ההסכמה הלז דהיינו אבי הבתולה אשר היתה משודכת להנער הלז והוא ג״כ אחד מהחתומים על ההסכמה הלז.

עתה נא יורנו מורינו אם נוכל בשום אופן לבטל ההסכמה הזאת אם מצד טענות הנער הלז אשר בוכה ומתחנן במר נפשו לבטל ההסכמה הנ״ל וכמבואר בטענותיו, אם מצד טענות העיקורי הק״ק ושכמ״ה.

(...)

רבי אפרים ב״ר יעקב הכהן, שו״ת שער אפרים (לבוב תרמ״ז), סי׳ עב.

Itt, Budin (BVDYN) szent községében, amelyet Ovin statnak (ʾVBYN ś/šṬʾṬ) is neveznek, egy ajánlás (*haszkáma*) született. És ezek a szavai.[1]

[1] Következik az eljegyzési szerződés szövege.

"Azért, hogy a későbbi nemzedékek megismerjék, mi, községünk jelenlegi vezetői és hites tisztségviselői (*memunne*), a bíróság elnöke (*av beit din*) és a szent község – őrizze őt Sziklája és szabadítója – legjobbjainak egyetértése mellett,[2] írásba foglaltuk ezt, hogy rögzítsük, az ifjú Reuvén, Jákob fia ügyével kapcsolatban, aki eljegyzésre lépett községünk egyik tagjával, saját kezű írásban szilárd és erős kötelezettséget létesítettek, megtorló rendelkezések[3] és büntetés mellett, nehogy az említett felek bármelyike megszegje a szerződést, és felbontsa a fent említett eljegyzést. És ahogyan ez itt, szent községünkben szokás, a szerződő felek átadták a saját kezűleg írt szöveget egymásnak, és ezzel létrejött az eljegyzés (*siddukhin*)."[4]

És ezek után az említett ifjú arra az ostoba gondolatra jutott a fejében, hogy felbontja az eljegyzési szerződést. A menyasszony apja pedig elénk kérette őt.

Az említett ifjú azt állította, hogy bizonyos okok miatt nem akarja a fent említett házassági kapcsolatot. Ezek után azt feleltük neki, hogy mi mindent úgy akarunk elrendezni, ahogyan ő akarja, de ne hozzon szégyenbe zsidó leányt (*bat Jiszráél*), mert az ilyesmi nálunk nem szokás. És ezt mondtuk neki nap mint nap, ő azonban szemtelenségre vetemedett, a szégyennek még csak a nyoma sem volt az arcán, illetlenül nagyra nyitotta előttünk a száját,[5] és azt mondta: Még ha mi mindent úgy rendezünk is el, ahogyan azt ő a színünk előtt kérte, ezt a házasságot akkor sem akarja, és nem kívánja sem az apóst, sem a leányát – ez azonban nem Mózes törvénye szerint való. Mindezek után időt adtunk neki, hátha meggondolja magát, és eláll ettől a rossz gondolattól, és nem fog szégyenbe hozni egy zsidó leányt, akihez a szerelem kötelékével kötötte magát, különféle megtorló rendeletek terhe mellett. Ő azonban kitartott a lázadásban, megkeményítette a nyakát, és vétkét csak tetézte azzal, hogy pimaszul és szemtelenül beszélt.

Ezt látván, felbátorodtunk az Örökkévaló, a Seregek Ura indulatával,[6] és elhatároztuk, hogy községünkben – őrizze őt Sziklája és szabadítója – kerítést és korlátot (*szijjag ve-gádér*) állítunk,[7] avégett, hogy ne váljék szokássá Izráel leányaival szemben az elhagyás és a megszégyenítés, mert az nem Mózes és Izráel törvénye szerint való. És elrendeltük fent említett, a szent község – őrizze őt Sziklája és szabadítója – minden tagja által reánk ruházott hatalomnál fogva, mindazon átkok és a kiközösítés terhe mellett, amelyeket valaha is a korábbi és későbbi tudósok, neves emberek hoztak, és amelyek Mózes Tórájában vannak megírva, hogy szent községünk tagjai közül senki nem köthet a fent említett ifjúval házassági kapcsolatot, legyen az illető akár az itteni szent község lakosa, akár pedig olyan idegen, aki csak időlegesen tartózkodik itt, a szent községben, illetve letelepedik nálunk. És elrendeltük a fent említett eskük, átkok és tilalmak (*hérem*) terhe mellett, amelyek egyként vonatkoznak férfira, özvegyasszonyra és elvált nőre, *halucá*-ra,[8] és árvára, és betértre, egyszóval, felszabadított (szolgáló)ra, aki el akarja jegyeztetni magát: akár úgy, hogy a szerződést itt, a szent

[2] Szó szerint: "csatlakozásával".

[3] Szó szerint: "átkok".

[4] Értsd: a házassági kapcsolat.

[5] Jes. 5,14.

[6] Jes. 9,6.

[7] Mint a Tóra köré, annak védelmére. Pirkei avot 1,1. Értsd: "korlátokkal", azaz előírásokkal védik a hagyományos rendet.

[8] Az a nő, aki fel van mentve a sógorházasság alól. – Rut 4 stb. (SchmHI)

községben kötik meg, akár pedig úgy, hogy más helyre utaznak megkötni a szerződést: (bárki) a fent említettek közül, ha így történik, vonatkozzék reá minden fent említett, Mózes Tórájában leírt átok,[9] és tartsa őt fogva valamennyi fent említett tilalom (*hérem*). Ezenkívül a jövőbeli vezetők kötelesek büntetésekkel kitörni a vétek tépőfogait[10] mindazoknak az esetében, akik a fent említettek közül bármit is megszegnek: 400 *perah*-ot[11] szét kell osztaniuk szent községünkben, a mindenkori vezetők és tisztségviselők akarata[12] szerint, ha akárki bármit megszeg az említett részletek közül. További száz tallért pedig (adjon) az itteni szent község, Oven (ʾVBN) két *hevrá*-jának.

És ha ez az ifjú fondorlatos módon eljegyez valakit az említettek közül: senki Izráel fia a szent község tagjai közül – akár itteni lakos, akár idegen, aki ide költözött – nem tarthatja meg itt az esküvői szertartást (*huppa ve-kiddusin*), sem pedig bármit, ami ezzel együttjár. És mindenki, aki ezt megszegi, legyen fogva a fent említett szigorítások és átkok által. És még ha más helyről vesz is feleségül valakit, és feleségével együtt itt akar lakni velünk: senki szent községünk tagjai közül, sem más, aki ideiglegesen tartózkodik nálunk, nem jogosult üzleti kapcsolatot fenntartani vele, és az sem megengedett, hogy bármilyen szent dologba bevegyék, hanem ellenkezőleg, az legyen, hogy – könnyebb esetek alapján (*kal va-homer*) – nem hívják meg őt a szent község összejövetelének napján.

És ha az említett ifjú konokul vállat von minderre, és szántszándékkal szembemegy a szent községgel – őrizze őt Sziklája és szabadítója –, ledöntve a kerítéseket és korlátokat, amelyek az Egek kedvéért készültek: a mindenkori vezetők és tisztségviselők, de ugyanúgy a szent község – őrizze őt Sziklája és szabadítója – tagjai is, kötelesek minden erejükkel a fent említett büntetések által szembefordulni vele, és kitörni a vétek tépőfogait; és hallja és lássa ezt az egész nép, és ne vétkezzenek tovább.[13] És mindenki, aki megszegi a fent említetteket, legyen az bárki, egyetlen személy vagy többek, vonatkozik rá minden említett átok és tilalom (*hérem*), és terheli őt a fent említett bírság.

És ha a jövőben a község feje vagy bármely tisztségviselő nem akar a fent említett kerítés áthágóival szemben fellépni, akkor rá is vonatkozni fognak a büntetések, és az utána következő vezetők és tisztségviselők kötelesek lesznek megbírságolni őt is, mert – könnyebb esetek alapján (*kal va-homer*) – senki Izráel fia nem jogosult, sem a vezetők, sem a tisztségviselők, sem rabbi, sem rabbinövendék, legyen az bárki, még ha a szent község valamennyi tagja csatlakoznék is hozzá, nem jogosult a fent említett kerítés[14] és rendelet eltörlésére. Mindezek a büntetések vonatkoznak rájuk, és terheli őket a fent említett bírság.

És az említetteket elfogadtuk magunkra és az utánunk következőkre nézve, esküvel és fogadalommal, többségi vélemény alapján, (azaz) hogy nem lehet felmenteni bennünket az említett rendelet alól, kivéve ha három rabbi ehhez hozzájárul, nevezetesen Kraka (QR'Q')[15] szent község – épüljön fel Isten városa – bíróságának elnöke (*av beit din*) Lengyelországban

[9] Lev. 22,14-41; Deut. 28,15-68.
[10] Iob 29,17.
[11] Perah ("virág"): pénznem, mint a florin / forint.
[12] Értsd: rendelkezése / elhatározása.
[13] Deut. 17,13.
[14] Értsd: védő rendelkezés.
[15] Krakkó.

(PVLYN), Szaloniki (Ś/Š'LVNYQY)[16] szent község – épüljön fel Isten városa – bíróságának elnöke (*av beit din*), valamint Kosztandina (QVŚ/ŠṬNDYN')[17] szent község – épüljön fel Isten városa – bíróságának elnöke (*av beit din*). Mindezeket az esküket és fogadalmakat, és a fent említett bírságot egy bizonyos időre rendeltük el, azaz az alulírottaktól[18] számított húsz évre. A húsz év letelte után a fent említett rendelet eltörlésének joga az akkori vezetőket és tisztségviselőket illeti, hogy megengedjék az ifjúnak az ittlakást a szent község – őrizze őt Sziklája és szabadítója – teljes jogú tagjaként.

És mindenki, aki a fent említetteket megszegi, vonatkozik reá minden említett tilalom (*hérem*), és átok, és bírság. És a község mindenkori vezetői és hites tisztségviselői kötelesek elkülöníteni őket Izráel minden szent dolgától, amint az fent említve van. És a fent említetteket kerítésként rendeltük el, azért, hogy Izráel leányai ne legyenek senki szemében szabad prédává és megvetetés tárgyává."

És a fent említett ifjú körülbelül húsz esztendős vagy több. És a fent említett megállapodást mintegy 28 férfi írta alá, köztük a szent község vezetői, és tisztségviselői, és befolyásos tagjai, azok, akik a szent község elöljáróinak ellenőrzésére vannak rendelve. Ők készítették a szent község minden szabályát, nem másnak, mint a nagy tudósnak, a *jesiva* fejének és a bíróság (*beit din*) elnökének[19] – őrizze őt Sziklája és szabadítója – egyetértésével.

Nos, mintegy másfél évvel az említett megállapodás után, amikor az ifjú látta, hogy telnek-múlnak a napok az említett megállapodás óta, és senki nem keresi és nem kérdezi őt az említett megállapodás miatt, hanem zárva maradnak házának ajtai:[20] az említett ifjú, Reuvén jött, sírt és könyörgött, földre borult a szent község minden vezetője és tisztségviselője előtt, hogy engedjék el az említett megállapodást. És a következőket állította. Mindenki tudja városunkban, hogy kiskorában, négy vagy öt évesen Polnijából (PVLNY') érkezett ide az apjával együtt, aki a Szentföldre (*erec ha-kedósa*) akart utazni, de az Örökkévaló rendelkezése folytán apját útközben megölték, őt pedig elhozták Budin (BVDYN) szent községébe, ahol mint árva egyedül maradt, nem ismeri sem apját, sem anyját. Az említett szent község lakosai közül az egyik családfő (*baal ha-bajit*) megsajnálta őt, házába fogadta, és fiaként felnevelte, de a fent említett házassági kapcsolatot annak az említett családfőnek a tudta nélkül létesítette, aki őt a házában felnevelte. Amikor azonban az említett szerződés a tudomására jutott, igen megharagudott, és vele együtt mindenki a házában, a felesége is. Megfenyegették őt, és ráijesztettek. Hol azzal, hogy elgyötrik, hol azzal, hogy összetörik a testét, míg végül válaszolnia kellett a fenyegetésre, és ezért lépett vissza az említett házassági kapcsolattól. És nem tudta, hogy a szent község – őrizze őt Sziklája és szabadítója – vezetői és tisztségviselői ezzel a megegyezéssel ilyen rendeletet hoztak. Neki nem is mondtak el semmit erről a büntetésről. Mindezekhez még fájdalom a fájdalomra, hogy apja házából kiskorúként egyedül maradt, árván, segítő nélkül. És az említett ember házában lakott, és most emiatt az említett eset után közte és az említett ember között, aki a házában nevelte őt, rozsda keletkezett,[21] mert az

[16] Thesszaloniké.
[17] Konstantinápoly / Isztambul.
[18] Ti. az irat keltétől.
[19] T. Efrajim ha-Kohén.
[20] Szó szerint: "amely asszony (nélkül)"; értsd: asszony nélkül maradt. M Joma 1,1. (SchmHI)
[21] Értsd: megromlott a viszony, elidegenedtek egymástól. (SchmHI)

említett ember volt az oka annak, hogy szégyenbe kellett hoznia az említett leányt, és vita támadt köztük, és az az ember kitaszította őt a házából. Az ifjú pedig sírt: azután, hogy kiűzték a szent községből,[22] merre forduljon, jobbra-e, vagy balra, és azt mondta: "Elvesztettem az apám házát és a családomat. Mikor lesz így nekem saját házam? Mikor találok nyugalmat és megfelelő párt, mert ha itt nem találok megfelelő társat, kimerülhetek a fáradozástól, és cseberből vederbe fogok esni, mint valami fogoly, mert a szefárádi nyelvet[23] nem ismerem, az askenázik országai pedig megközelíthetetlenek,[24] se ki, se be. És miért legyen valaki értelmetlenül kitaszítva Izráelből e megállapodás által? Hiszen kihez fordulhatnék, ha sátorról sátorra kell járnom?[25] Ezenkívül az a hajadon, akivel eljegyezték, már feleségül ment a szent község egyik lakosához, és minden bizonnyal megszűnt a haragja és gyűlölete irántam."

És a szent község kiválóságai (*ikkurim*), valamint az aláírók többsége már megbánta az említett megállapodást, amint látták, hogy ez az ifjú sír és könyörög mindenki előtt, és mivel ő árva, és nem maradt semmije, és a ház ura, akinek mostanáig az asztalánál evett, kitaszította őt. És aggódnak, hogy ez az ifjú nem fog gyógyírt találni, és nem fogják felmenteni a megállapodás alól, és akkor félő, hogy idők múltával üröm sarjad ki belőle,[26] és tüske lesz a szemükben, tövis az oldalukban,[27] de a belátók számára elegendő, hogy nincs segítője, sem támogatója, sem vezetője, sem irányítója. És a fent említett ifjú torkaszakadtából kiáltozott, hogy most hova forduljon, és hogy egyik viszontagságból a másikba fog kerülni. Mindamellett két okát is látjuk annak, hogy az ifjú nem tudja majd elhagyni szent községünket néhány ismert körülménynél fogva, és végül majd bosszúsággá válik, ha nem oldozzuk fel az említett megállapodás alól. A városból csupán egyvalaki, és a családból ketten tiltakoznak a megállapodás feloldása ellen: az apa, a hajadon,[28] akivel az ifjú el volt jegyezve, és valaki azok közül, akik aláírták a megállapodást.

Most, kérjük, tanítónk adjon számunkra tanítást. Vajon eltörölhetjük-e ezt a megállapodást valami módon, akár az ifjú állításaira való tekintettel, aki sír és keserű szívvel könyörög a fent említett megállapodás eltörléséért, amint az ki van fejtve az állításaiban, akár a szent község befolyásos tagjainak állításai alapján? És legyen kétszeres jutalma az Egektől.

(...)

• R. Efrajim b. Jaakov ha-Kohén, *Saar Efrajim* (Tarnów: Verlag von Simon Neumann – Lemberg: U. W. Salat, 647 / 1886; reprint, Jerusalem, 1973), no. 72.

MEGJEGYZÉS

A válaszban R. Efrajim ha-Kohén megengedi az egykori megállapodás / határozat eltörlését.[29]

[22] Értsd: kiközösítették.

[23] Értsd: a ladinót.

[24] Szó szerint: "be vannak zárva". Értsd: a háborús viszonyok miatt.

[25] Átvitt értelemben; értsd: ha senki nem áll melléje.

[26] Deut. 29,17.

[27] Num. 33,55.

[28] Értsd: az egykori hajadon.

[29] A kérdésről lásd Büchler Sándor, *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1901), pp. 123 és 131.

Az ifjú, "Reuvén", Jaakov / "Jákob" fia, akit eljegyzésének felbontása miatt a budai szent község szigorú büntetéssel akart sújtani, lengyelországi menekült volt, mint maga a rabbi és családja. Személye közelebbről ismeretlen. Azokban az években a budai zsidó község, mint Nyugat-Európa más községei is, számos menekültet befogadott.

A zsidók lakhatása Budán is, mint mindenütt az európai országokban, a hatóságok, Budán a király, megtelepedési engedélyéhez volt kötve. Az engedélynek pedig előfeltétele volt, hogy a szent község befogadja az illetőt, azaz hozzájáruljon a megtelepedéséhez. Akit pedig a község kizárt a soraiból / kitaszított, annak feltétlenül távoznia kellett az adott helyről. A büntetés, amely az ifjút fenyegette, a száműzéssel ért fel.

A szöveg mint fontos etikai elvet hangsúlyozza, hogy zsidó leányt nem szabad szégyenbe hozni.

Az eljárás során, mint a szövegből kitűnik, a budai község széles körben kért fel rabbinikus tekintélyeket döntése jóváhagyására / felülbírálatára. Krakkó, Szaloniki és Konstantinápoly a zsidó világ legnagyobb tekintélyű központjai voltak.

169

Efrajim ben Jaakov ha-Kohén

FELSZABADÍTOTT SZOLGA GYÁSZA URÁÉRT

1666–1678 k.

רבי אפרים ב״ר יעקב הכהן

חיוב אבלות של עבד על אדונו

בין 1666–1678

ראובן שקנה עבד וגם שפחה מן העכו״ם והכניסם לתחת כנפי השכינה והשיא אותם לישראל. ואח״כ מת ראובן ואשתו אם מחויבים הגרים להתאבל עליהם כדין בן או בת המתאבלים על אב ואם בגזירת שבעה ושלושים וי״ב חודש. ואף אם אינם מחויבים להתאבל אם רוצים לקבל על עצמם האבילות אם יכולין לקבל. וגם אם מחויב בעל הגיורת להפריש מאשתו תוך ז׳ ימי אבלה שרוצה לקבל עליה.

תשובה

(...) ואם כן מוכח מכל זה דברבו אינו נוהג אלא מקצת יום א׳ ומכ״ש שאינו נוהג ז׳ ושלושים וי״ב חודש.

רבי אפרים ב״ר יעקב הכהן, שו״ת שער אפרים (לבוב תרמ״ז), סי׳ צא.

Reuvén szolgát és szolgálót szerzett a bálványimádók közül, a gondviselés szárnyai alá terelte, és Izráellel összeházasította őket.[1] Azután Reuvén és felesége elhunyt. A betértek kötelesek-e az apát és anyát gyászoló gyermekek törvénye szerint hét és harminc napot, illetve 12 hónapot gyászolni? És ha nem kötelesek ugyan gyászolni, de magukra akarják venni a gyászt, megtehetik-e ezt, és a betért nő ura köteles-e tartózkodni a feleségétől a hétnapos gyász ideje alatt, amelyet az asszony magára akar venni?

Válasz.

(...) Ha így van, ügyében úgy kell dönteni, hogy (a szolgának)[2] ura esetében nem szokás tovább (gyászolnia), mint egy napot, és még kevésbé szokás 7 és harminc napot, illetve 12 hónapot.

• R. Efrajim b. Jaakov ha-Kohén, *Saar Efrajim* (Tarnów: Verlag von Simon Neumann – Lemberg: U. W. Salat, 647 / 1886; reprint, Jerusalem, 1973), no. 91.

= Kohn Sámuel, *Héber kutforrások* (1881), p. 119, no. XXVI, 4.

[1] Értsd: "Reuvén" keresztény szolgái betértek, és ő felszabadította őket.

[2] (SchmHI)

MEGJEGYZÉS

A szolga, aki betért, természetesen magára vette a vallási előírásokat. A kérdés az, hogy felszabadításuk gyermeki státust jelent-e. A hétnapos stb. gyász kötelessége a családra, illetve a fiúra vonatkozik.[3]

A responsumban Buda vagy Magyarország nincs megemlítve, még utalásban sem, de az elvi kérdés, persze, a budai viszonyokra nézve is érvényes. Budai zsidók keresztény szolgáinak betérésére több forrásunk van.[4]

[3] Lásd R. Jaakov b. Ásér, *Tur* és R. Joszéf Karo, *Sulhan arukh*: "Jore déa", no. 377.
[4] Lásd fentebb, #24, #138, #152, #168 stb.

170

Efrajim ben Jaakov ha-Kohén

ÉPÍTMÉNYEK A ZSIDÓK UTCÁJÁBAN, TEKINTETTEL A KOHÉNOK TISZTASÁGI TÖRVÉNYEIRE

1666–1678 k.

רבי אפרים ב״ר יעקב הכהן

בנין ברחוב היהודים לגבי טומאת אוהל לכהנים

בין 1666–1678

IRODALOM

• Büchler Sándor, *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1901), p. 126.

• Grünvald Fülöp, "A buda-várhegyi zsinagóga és zsidó temető helye török időkben", in: Scheiber Sándor, szerk., *Emlékkönyv Heller Bernát professzor hetvenedik születésnapjára* (Budapest, 1941), pp. 164–169, kül. p. 165. (SchmHI)

• Zolnay László, *Buda középkori zsidósága és zsinagógáik* (Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 1987), p. 10 sk.

• Frojimovics Kinga, Komoróczy Géza, Pusztai [Bányai] Viktória és Strbik Andrea, *A zsidó Budapest*, szerk. Komoróczy Géza (A város arcai / Hungaria Judaica, 7) (Budapest: Városháza – MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995), I, pp. 47–48.

נשאלתי. פה ברחוב היהודים משוכה כיפה א׳ אצל בית שבית הכנסת בתוכה והולכת על צד השני של הרחוב דהיינו שעשויה באופן זה, אצל בית של ב״ה יש מחיצה שוה לאורך הרחוב ערך אמה או שתים וגם מצד שני של הרחוב יש ג״כ חומה גבוה לרוחב הרחוב ערך אמה, ועל חומה שוה אשר מצד רוחב הרחוב שאצל בית ב״ה משוכה כיפה עד צד החומה השוה של הרחוב שמצד השני אשר עוברים ושבים תחתיה. וכיפה הנז׳ וגם החומה השוה עוביה ערך שנים ושלשה אמות. וע״ג הכיפה בנו למעלה מחיצה משני צדדים הכיפה והחומה שיכולין לעבור מצד השני של הרחוב עד בתוך הבית אשר בתוכה ב״ה. וגג על שני המחיצות אשר משני צדדי המחיצות חומת השוה וגם כיפה. וראיתי שיש מפקפקים כשמת ב״מ במקום השני שהכהנים הולכים בב״ה. אף שזהו פשוט כמו שפסקו הרבנים שהיו פה לפני בואי לכאן שישברו השינ״דלן מעל החומה השוה שאינה יכולה לבא כלל תחתיה תחת הכיפה והקורה אשר מונחת על החומה השוה אשר השינ״דלן הנז׳ היו דבוקים עליה במסמרים.

(...)

ומכ״ש בנידון דידן שבכיון ציוו הרבנים שהיו לפני פה לסתור השינ״דלין שנגד החומה השוה, ועל חומת השוה מוטל קורה אשר אין שם אוהל כלל על הקורה, וגם הקורה עצמה

מונחת על החומה השוה ואין שם פתח כלל בשני צדי החומה למעלה, וגם יש שני חתיכות חומה גבוהה שוה מלמטה למעלה אשר לא יכולה הטומאה לבוא כלל לצד השני שאצל בית הכנסת, וא"כ לית כאן בית מיחוש כלל ורשאים הכהנים לילך לבית הכנסת. והנלע"ד כתבתי.

רבי אפרים ב"ר יעקב הכהן, שו"ת שער אפרים (לבוב תרמ"ז), סי' צד.

Megkérdeztek. Itt, a zsidók utcájában (*rehov ha-jehudim*) egy ház oldalánál, amely helyet ad a gyülekezet házának (*beit ha-keneszet*), egy boltív (*kipa*) húzódik,[1] és átnyúlik az utca másik oldalára. Azaz a következőképpen van megépítve. A ház mellett, amelyben a zsinagóga található, van egy választófal[2] is az utca hossza mentén, egy vagy két könyöknyi (*amma*) vastag. Az utca túlsó oldalán szintén van egy magas fal, az utca vonala mentén, körülbelül egy könyöknyi vastag. És azon falon, amely a gyülekezet házát magában foglaló ház mellett található, egy boltív húzódik az utca teljes szélességében az utca túloldaláig, alatta pedig jönnek-mennek. A boltív és az említett fal vastagsága körülbelül két-három könyök. A boltív tetejére pedig felülről, a boltív és a fal két oldala felől választófalat építettek, hogy az utca túloldaláról át tudjanak menni abba a házba, amely a gyülekezet házát magában foglalja. A két választófal felett tető van a két fal és a boltív szélei felől. És láttam, hogy aggályok vannak abban a tekintetben, hogy ha a másik oldalon haláleset van, a *kohén*-ok bemehetnek-e a gyülekezet házába. Ez azonban egyszerű (ügy): annak megfelelően, ahogyan azok a rabbik döntöttek, akik előttem itt voltak: törjék le a falról a zsindelyt (*sindel*),[3] hogy (a rituális szennyeződés) ne tudjon áthatolni az említett zsindely és a boltív alatt, amely a falon fekszik, és amelyhez szögekkel hozzá van erősítve.

(...)

Még inkább (ez az igazság) az adott ügyben, minthogy azok a rabbik, akik előttem itt voltak, már elrendelték, hogy szedjék le a zsindelyt, amely a fal fölött van, a boltív pedig magán a falon van: a boltív nem lesz befedve, és nem áll fenn az a helyzet, hogy sátornak lehessen nevezni. Minthogy a válaszfalon nincs nyílás egyik oldalon sem, és két magas fal(ról) van szó, a szennyeződés (*tuma*) nem tud áthatolni rajtuk lentről fölfelé a túlsó oldalra, amelyen a zsinagóga áll: (az építmény) nem nevezhető háznak, és ezért nincs miért fenntartással élnünk; a *kohén*-ok (aggály nélkül) bemehetnek a zsinagógába. Szerény tudásom szerint írtam.

• R. Efrajim b. Jaakov ha-Kohén, *Saar Efrajim* (Tarnów: Verlag von Simon Neumann – Lemberg: U. W. Salat, 647 / 1886; reprint, Jerusalem, 1973), no. 94.

MEGJEGYZÉS

A R. Efrajimhoz intézett kérdés alapja az a halákhikus tilalom, hogy *kohén* nem érintkezhet holttesttel, nem lehetnek vele egy fedél vagy tető alatt. Márpedig az átjáróhíd egy lakóházzal kapcsolta össze a zsinagóga épületét, és a lakóházban, természetesen, időről időre haláleset is előfordulhatott. Az aggály már korábban fölmerült, hogy eloszlassák, az előző budai rabbik úgy ren-

[1] A boltívvel kapcsolatban lásd még fentebb, #136, Megjegyzés.
[2] Értsd: gyámfal.
[3] A héberben is a magyar szóval.

delkeztek, hogy el kell bontani a keskeny átjáróhíd felső részét, az utca feletti boltív fölé épített zsindelyt. R. Efrajim döntése eloszlatta a rituális aggályokat: a két átellenes ház fala mellé épített gyámfalak rituális értelemben válaszfalnak (*mehica*) számítanak.

A ház a budai Várhegyen, az egykori Zsidó (ma: Táncsics Mihály) utcában állt. A zsinagóga, amelyről szó van, az 1541-ben épült Nagy zsinagóga lehetett, a Mendel házak közelében.[4]

[4] Jelenleg a volt Zichy-palota kertjében (Táncsics Mihály utca 23 / Babits Mihály bástyasétány), 1964/65-ben feltárták, majd felmérés után visszatemették.

171

Efrajim ben Jaakov ha-Kohén

HÁZASSÁGI AKADÁLY FELOLDÁSA BUDÁN

1665–1667

רבי אפרים ב״ר יעקב הכהן

היתר עגונה באובן

1667–1665

IRODALOM

• Büchler Sándor, *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1901), p. 123; p. 153.

במותב תלתא בי דינא כחדא הוינא ואתא לקדמנא ר׳ אליעזר ב״ר אהרן והעיד בת״ע באליו״ע בלשון אשכנז והעתקנו לשונו ללשון הקודש. ישמעאל א׳ ושמו האסן באשי היה רגיל בביתי, פעם א׳ בא לביתי ואמר לי בלי שום שאלה רק לפי תומו.

אני הייתי בכפר א׳ ושמו אלמאשי״ו, ושם הייתי מושל על הכפר הנז׳ עם הסביבות השייכים לכפר הנז׳. ושם המושל על הכפר נקרא בלשון ישמעאל סיבאשי. ובכפר הנז׳ ישבתי בפתח החצר במקום שדשים שם חיטים. ובא אלי השופטים מכפר והגידו שיש פה עסק ביש שהערלים מכפר פערקיט הרגו ליהודי א׳ וגררו אותו אל יער קטן. ובאו הערלים הנקראים ראצי״ן מהכפרים והגידו לנו מרציחה הנז׳. וגם נתנו לנו מתנה ג׳ מרמנ״ש. ושאלתי את הערלים מהו המתנה. וישיבו לי הרוצחי׳ נתנו לנו מתנה מארמנש הנ״ל ובכן אנחנו נותנים לך.

כל אלה דברי השופט אל הישמעאל המושל סובאשי הנקר׳ האסן באשי. והגיד הישמעאל דברים האלה אל ר׳ אליעזר הנ״ל.

ואחר זמן הנ״ל כמה ימים הלכתי עם הישמעאל הנ״ל לביתו פה ק״ק אובן. ובאו שני הערלים הנקראים ראצי״ן ונשקו את ידי הישמעאל הנז׳ והלכו לדרכם. ואמר הישמעאל הנז׳ הנקר׳ האסן באשי אלי אלו הערלים הראצי״ן אשר נשקו את ידי המה הרוצחים אשר הרגו את האסלאן (הנקרא בל״א ליב) ומחניפים לי עכ״ל הישמעאל.

כל זה העיד לפנינו הנ״ל בת״ע ובעונש הנ״ל.

שוב העיד ג״כ בפנינו ב״ד בת״ע ובעונש הנ״ל רבי שמעון לינ״ץ בהח״ר שלמה מווינא אשר העתקנו מלשון אשכנז ללשון הקודש. אני ישבתי אצל רבי אליעזר ב״ר אהרן הנז׳ בעסק א׳ ובכן היה ג״כ הישמעאל הנז׳ הנקר׳ האסאן באשי אצל כ״ר אליעזר הנז׳, ואמר ר׳ אליעזר לישמעאל הנ״ל מה שהגדת לי הגד לי עוד פעם כדי שאוכל להבין הענין היטב. ואמר הישמעאל הנ״ל אשר שמו האסן באשי אני הייתי בכפר אלמאשין סובאשי וישבתי בפתח ובא

אלי השופט מהכפר והגיד לי מדם הרציח׳ ושאלתי להשופט איך ומה נעשה הדבר. והשיב לי השופט אחד ערל הנקר׳ ר״ץ מכפר אלמאשי״ן נסע לק״ק אובן שטאט וראה בדרך איך ערל א׳ מכפר פערקיט גרר לנהרג א׳ ליער קטן. והגיד הישמעאל הנז׳ אחר שהגיד לי השופט דברים הנ״ל הלכתי עם ישמעאל אחר ועם ערל זה ורכבתי על הסוס לאותו מקום וראיתי את יהודי נהרג והיה שוכב בבגדיו וראיתי שהיה חבול בפניו מן החוטם עד הקודקוד פצע עמוקה.

ואמרתי אני שמעון העד הנ״ל להישמעאל הנ״ל איך אתה מכיר את היהודי שהוא אותו היהודי. והשיב הישמעאל הנז׳ וכי מעט לחם אכלתי עם האסלאן (הנקר׳ בל״א ליב) הלא הוא ישב כנגדי כמה שנים בחנות. ואמר עוד הישמעאל הנז׳ והלכתי לכפר פערקיט בכפר של הרוצחים ושאלתי הרוצח מה המעשה הזה אשר עשית. והתחיל הרוצח לבכות ואמר לי שכור הייתי והשדים הסיתו אותי שאהרוג אותו.

ואמר הישמעאל שלקח ממנו את ממונו ונתן להגזבר. ואמר הישמעאל הנ״ל באם שאתם רוצים לילך עמי אני מראה אתכם במקום שעצמותיו שוכבים שם עכ״ל הישמעאל.

ור׳ שמעון הגיד זה בת״ע ובעונש הנז׳ ששמע הדברים הנז׳ מפי הישמעאל.

והיה זה יום א׳ כ״ה לחודש אייר שנת תכ״ה לפ״ק פה עיר בודון הנקרא אובן שטאט. והכל שריר וקיים.

נאם מרדכי בן הח״ר דוד דיין. ונאם שלמה מלובלין כהנא דיין. נאם משה [מרדכי(!)] בכר׳ משה הלוי דיין.

העדות הנ״ל הוגבה בק״ק הנז׳ טרם בואי לכאן. וכאשר באתי לכאן רציתי לחקור העדות הנז׳ שיפרשו לי את דבריהם. וקראתי לר׳ אליעזר הנז׳ בצירוף הב״ד הח״מ אודות אשר העיד בפעם הראשון שבא אליו הישמעאל האסאן באשי והגיד לו לפי תומו שהערלים מכפר פערקיט הרגו ליהודי א׳ אם לא שאל ר׳ אליעזר להישמעאל מי הוא היהודי אשר הרגו הערלים הנז׳. והשיב ר׳ אליעזר לנו הב״ד ח״מ ששאל את הישמעאל והשיב הישמעאל הנ״ל האסאן (הנקר׳ בל״א ליב) חתן יאקוב אשר ישב נגדו בחנות.

אנחנו ח״מ הב״ד שאלנו את ר׳ אליעזר למה לא הגיד דברים אלה בראשונה בפני ב״ד הראשון, והשיב ר׳ אליעזר שהב״ד הראשון לא שאלו אותי על דבר זה. כל הנז׳ העיד בת״ע ע״פ החרם ובשאר עונשים היום יום ג׳ ח׳ בטבת תכ״ז לפ״ק פה ק״ק בודון הנקר׳ אובן שטאט. והכל שריר וקים.

נאם אפריים מבית אהרן מווילנא. ונאם שלמה כהנא מלובלין. ונאם מרדכי בא״א משה ז״ל סג״ל.

שוב קראתי לר׳ שמעון לינ״ץ העד השני אשר העיד למעלה בצירוף הח״מ והגיד בת״ע ע״פ החרם ושאר עונשים מה שלא הגיד בראשונה וז״ל אשר הועתק מלשון אשכנז ללשון הקודש.

בערך ג׳ או ד׳ חדשים קודם הזמן אשר הגדתי את עדותי בפני הב״ד הנ״ל בכן עמדתי לעת ערב לפני הבית של ר׳ מרדכי ועמד ג״כ שם הישמעאל אשר שמו האסאן באשי הנ״ל וסיפר איזה שמועות בפני יהודים. בכן באותו פעם עבר לפניו ערל א׳ ונתן שלום להישמעאל האסן באשי וג״כ השתחוה לפניו. וכאשר עבר הישמעאל הנז׳ מנגד פניו התחיל הישמעאל הנז׳ להאנח בשברון לב ואמר הישמעאל הנז׳ יודע אתה מי הוא הערל הזה. ואמרתי לו מה אני יכול לידע. והשיב הישמעאל זהו הערל אשר העביר האסלאן (הנקר׳ בל״א ליב) מן העולם.

ושאלנו אנחנו הב"ד ח"מ את ר' שמעון הנז' למה לא שאל את הישמעאל לאיזה אסלאן העביר מן העולם. והשיב ר' שמעון לא הוצרכתי כי הבנתי את דברי הישמעאל שעל אסלאן חתן יעקב כ"ץ הוא אומר, וגם הישמעאל הנ"ל הבין וידע ג"כ שעל אסלאן הנז' אני מבין אותו דהיינו בעל של האשה מרת יחנט בת ר' יעקב הכהן.

כל זה העיד בת"ע ע"פ החרם ושאר איומים וגיזומים יום הנ"ל פה ק"ק אובן שטאט. והכל שריר וקים.

נאם אפריים מבית אהרן מווילנא. ונאם שלמה כהנא מלובלין. ונאם מרדכי בא"א משה ז"ל סג"ל.

ואחרי כן שאלתי את ר' שמעון למה לא הגיד את עדותו השני אשר היה לפני העדות הראשון ג' או ד' חדשים בפני ב"ד הראשון. והשיב לו שהיה סבור שהעדות אשר הגיד בראשונה שהישמעאל היה מפרש דבריו שהיה מכיר אותו וישב נגדו בחנות וג"כ שראה אותו הרוג ופצע עמוקה, אותו העדות מועיל יותר מזה אשר הגיד לו הישמעאל בראשונה בפני הבית של ר' מרדכי כי שם דבריו סתומים. וג"כ הגידו לפני העדי' הנז' וקצתם מהב"ד שלא נעלם וחסר מכאן שום יהודי באותו העת זולת ר' ליב הנקרא אסלאן בלשון ישמעאל חתן ר' יעקב כהן בעל האשה מרת יחנט הנ"ל.

נאם אפריים מבית אהרן מווילנא.

והנה אחר שנתקבל העדות הנז' בקשו ממני קרובי האשה מרת יחנט בת ר' יעקב כ"ץ אשת ר' יהודא ליב הנ"ל אם יש די בעדות הנז' להתיר האשה ההגונה מכבלי העגונה ולהציב גבול היתה כאלמנה. ובאמת דברים אלה צריכים חכמה ובינה. ליודעי דעת ותבונה. לישב באמת ואמונה. דבר דבר על אופנה.

תשובה

בהיות כי כבר אנו מוזהרים ועומדים לפקח בעסק נשים העגונות ההגונות וכמ"ש הרמב"ם בתשו' הובא בא"ה סי' י"ז וכן הרא"ש בתשו' שראוי לכל מורה הוראה לחפש ולחזור על כל הצדדים להתיר אותם ע"פ ד"ת ע"כ אמרתי אלכה נא בעקבות הראשונים לדקדק בתלמוד ובפוסקים הראשונים וגם האחרונים ובאמת יש לספק הרבה ספיקות בעדות הנז' אשר הוגבה בפני ב"ד הנז'.

(...) ומכל הנ"ל נראה לעניות דעתי שהאשה מרת יחנט בת ר' יעקב כהן אלמנת ר' ליב הי"ד מותרת להנשא לכל גבר דיתיצביין. וה' יצילנו משגיאות ויראני מתורתו נפלאות. אך באשר מיראי ההוראה אני, ובפרט באיסור חמור של אשת איש, לא רציתי לסמוך על דעתי, כי קשה עונשן של עריות. אך באם יסכימו עמי שנים או אחד מבעלי ההוראה המפורסמים אזי אצרף גם אני למנין, כי היכי דנמטי שיבא מכשורא.

כה דברי אנכי עפר ואפרים במוהר"ר יעקב מבית אהרן מווילנא.

והסכים להתיר האשה הנז' הגאון מרא דארעא דישראל מרנא ורבנא בנן של קדושים הרב משה כמוהר"ר גאלנטי נר"ו. ולסבת הוצאת הדפוס כי רבה היא לא חקקתי בספר תשובתו הרמה.

רבי אפרים ב"ר יעקב הכהן, שו"ת שער אפרים (לבוב תרמ"ז), סי' קא.

Összeült a háromtagú bíróság (*bei dina*), és megjelent előttünk Eliezer úr, Aharon úr fia, és tanúvallomást tett a tanúskodás törvénye szerint – azaz ha nem (az igazat) mondja, a bűn őt terheli[1] –, Askenáz nyelvén.[2] Szavait áttettük[3] a szent nyelvre.[4]

Egy török (*Jismáél*), a neve Haszán basi (H'SN B'Š/ŠY),[5] gyakran megfordult a házamban. Egyszer, amikor eljött hozzám, minden kérdezés nélkül, jó szándékkal a következőket mondta.

"Egy faluban voltam, amelynek neve Almasiu ('LM'Š/ŠYV),[6] az említett falut és környékét én felügyeltem. Jismáél nyelvén[7] a falu felügyelőjét *szibasi*-nak (SYB'Š/ŠY)[8] hívják. Az említett faluban tartózkodtam, az udvar bejáratánál ültem, ott, ahol a búzát csépelik. És elém jöttek a bírók az említett faluból, és elmondták, hogy van egy szerencsétlen ügy. A Perkit (P^{e}RQT)[9] faluból való körülmetéletlenek megöltek egy zsidót, és egy kis erdőbe hurcolták. És jöttek a falvakból a körülmetéletlenek, akiket *racin*-nak (R'CYN)[10] neveznek, és beszámoltak nekünk az említett gyilkosságról, és ajándékba adtak nekünk 3 *marmans*-t (MRMNŚ/Š). Megkérdeztem a körülmetéletleneket, hogy mi az az ajándék, és azt felelték: A gyilkosok adták nekünk a fent említett *marmans*-t ajándékba. Mi pedig mindezeket neked adjuk."

Mindezek a bíró szavai, amelyeket a török parancsnoknak mondott, a *szubasi*-nak (SVB'Š/ŠY), akinek Haszán basi a neve. Mindezt a török mondta el a fent említett Eliezer úrnak.

A fent említett idő után néhány nappal elmentem a fent említett törökkel a házába, itt, Oven ('VBN) szent községében. És jött a két körülmetéletlen, akiket *racin*-nak (R'CYN) hívnak, kezet csókoltak az említett töröknek és útjukra mentek. Az említett török, akit Haszán basinak hívnak, azt mondta: "Ezek a körülmetéletlen rácok, akik kezet csókoltak nekem, ezek ölték meg Haszlánt (H'SL'N) (akit más nyelven Leibnek hívnak).[11] És hízelegnek nekem." Eddig tartanak a török szavai.

Mindezt a fent említett (személy) tanúsította előttünk a tanúskodás törvénye szerint és a fent említett büntetés terhe mellett.

Szintén tanúvallomást tett előttünk, a bíróság (*beit din*) előtt, a tanúskodás törvénye szerint és a fent említett büntetés terhe mellett R. Simeon Linc (LYNC), a vinai (VVYN') tanult (*havér*) Slomo úr fia,[12] akinek a szavait Askenáz nyelvéről lefordítottuk a szent nyelvre.

"Magam az említett Eliezer ben Aharon úrnál tartózkodtam valamilyen üggyel kapcsolatban, és az említett török (*Jismáél*), akit Haszán basinak neveznek, szintén az említett tiszteletre méltó Eliezer úrnál volt. Eliezer úr pedig azt mondta a fent említett töröknek: Mindazt,

[1] Lev. 5,1.
[2] Ti. jiddisül.
[3] Értsd: lefordítottuk.
[4] Ti. héberre.
[5] Basi: alacsonyabb katonai rang, személynevek mellett talán csak megtisztelő szó.
[6] Almasin (a héber szövegben nyilvánvaló sajtóhibával): szó végi "*nun*" (ן) helyett a vele könnyen összetéveszthető "*váv*" (ו).
[7] Jismáél nyelvén: törökül.
[8] Szibasi: török *szubasi*, vigyáz a közrendre, és felügyeli a magyar bíróságok működését, bünteti a tiltott dolgokat (tilosban legeltetés, verekedés stb.). Vidéken sokszor maga a török földesúr.
[9] Perkit: Perkáta, Fejér megyei település, Dunaújvárostól északkeletre.
[10] Racin: rácok.
[11] Leib (olvasd: *lejv*) / Löwe németül, illetve jiddisül, A(r)szlán törökül, "oroszlán".
[12] Említi fentebb, #158 (2).

amit elmondtál nekem, mondd el még egyszer, hogy jól megérthessem. A fent említett török, akinek Haszán basi a neve, ezt mondta. Az Almasin (ʾLMʾŚ/ŠYN) nevű faluban voltam *szubasi*. A bejáratnál ültem, és odajött hozzám a falubeli bíró, és beszámolt a véres gyilkosságról. Megkérdeztem a bírót, hogy és mint történt a dolog, aki azt felelte, hogy egy körülmetéletlen, akit rácnak mondanak, Almasin faluból, Oven stat (VʾBN Ś/ŠṬʾṬ) szent községébe utazott, és látta az úton, hogy egy Perkit (PᶜRQYṬ) faluból való körülmetéletlen egy meggyilkoltat vonszol egy kis erdő felé. És ezt mondta az említett török. Miután a bíró elmondta a fent említetteket, egy másik törökkel és ezzel a körülmetéletlennel lovon mentem arra a helyre, és láttam a meggyilkolt zsidót, aki a ruháiban feküdt, és láttam, hogy az arca sérült volt, az orrától a feje tetejéig mély seb.

És azt mondtam, én, Simeon, a fent említett tanú, a fent említett töröknek: Honnan tudod, hogy ez a zsidó ugyanaz a zsidó? Az említett török azt felelte: Talán kevés kenyeret ettem meg a Haszlánnal együtt (akit más nyelven[13] Leibnek hívnak)? Nemde néhány éven át velem szemközt lakott az üzletben. És még azt is mondta az említett török: Elmentem Perkit (PᶜRQYṬ) faluba, oda, a gyilkosok falujába, és kérdőre vontam a gyilkost: Miféle dolgot cselekedtél? A gyilkos sírni kezdett, és azt mondta nekem: Részeg voltam, és a gonosz szellemek felbujtottak, hogy öljem meg őt.

Azt mondta a török (*Jismáél*), hogy elvette tőle a pénzét, és odaadta a *gizbar*-nak.[14] És azt is mondta a fent említett török: Ha velem jöttök, megmutatom nektek azt a helyet, ahol a csontjai hevernek. Eddig tartanak a török szavai."

Simeon úr ezt mondta a tanúskodás törvénye szerint és az említett büntetés terhe mellett, hogy az említett szavakat a töröktől hallotta.

Történt ez vasárnap, *ijjár* hó 25-én, a 425. esztendőben, a kis időszámítás szerint,[15] itt, Budun (BVDVN) városban, amelyet *Oven stat*-nak (VʾBN Ś/ŠṬʾṬ)[16] neveznek. Mindezt megerősítjük, és hitelesítjük.

Jegyzi Mordekhaj, a tanult David úr fia, *dajján*.[17] Jegyzi Slomo Kahana, Lublinból (LVBLYN), *dajján*.[18] Jegyzi Mose [Mordekhaj (!)][19] ha-Lévi, a tiszteletre méltó Mose úr fia, *dajján*.[20]

A fent említett tanúvallomásokat az említett szent községben még az ide jövetelem előtt vették fel. Amikor megérkeztem ide, utána akartam járni az említett tanúvallomásoknak, hogy magyarázzák el nekem a dolgokat. Elhívtam az említett Eliezer urat, a bírósággal (*beit din*) együtt, akik aláírták, az első tanúvallomással kapcsolatban, amely szerint a Haszán basi nevű török elment hozzá, és jó szándékkal elmondta neki, hogy a Perkit faluból való körülmetéletlenek megöltek egy zsidót. Megkérdezte-e Eliezer úr a törököt az említett körülmetéletlenek által megölt zsidó kiléte felől? Eliezer úr azt feleletet adta nekünk, a bíróság (*beit din*)

[13] Értsd: jiddisül.
[14] Gizbar: "kincstartó".
[15] 1665. június 5.
[16] Oven- / Ofen-Stadt.
[17] Ugyanő szerepel még alább, #175 és #191. Nyilván ő volt a rabbinikus bíróság elnöke (*av beit din*).
[18] Személyéhez lásd fentebb, #158 (3), Bevezetés (ott: R. Slomo ha-Kohén KAC).
[19] A szövegben tévesen.
[20] A budai rabbi-tanács tagjai.

alulírott tagjainak, hogy megkérdezte a törököt, aki azt felelte, hogy Aszlán (akit más nyelven Leibnek hívnak) volt az, Jaakov veje, aki vele szemben lakott az üzletben.[21]

Mi, a bíróság (*beit din*) tagjai, alulírottak megkérdeztük Eliezer urat, hogy mindezt miért nem mondta el a korábbi alkalommal, az előző bíróság (*beit din*) előtt. Eliezer úr azt felelte, hogy az előző bíróság (*beit din*) nem kérdezte meg őt efelől. Az említetteket mind a tanúskodás törvénye szerint vallotta,[22] tilalom (*hérem*) és más büntetések terhe mellett. Ma, kedden, *tévét* hó 8-án, a 427. esztendőben, a kis időszámítás szerint,[23] itt, Budun (BVDVN) szent községében, amelyet Oven statnak ('VBN Ś/ŠṬ'Ṭ) hívnak. Mindezt megerősítjük, és hitelesítjük.

Jegyzi Efrajim,[24] Áron házából,[25] Vilnából (VVYLN').[26] És jegyzi Slomo Kahana, Lublinból (LVBLYN).[27] És jegyzi Mordekhaj Szegal,[28] uram (és) atyám (*adoni avi*), Mose – emléke legyen áldott – fia.

Ismét elhívtam Simeon Linc urat, a második tanút, aki fentebb tanúvallomást tett az alulírottak előtt, és a tanúskodás törvénye szerint, tilalom (*hérem*) és más büntetések terhe mellett, mindazt elmondta, amit először nem mondott el. Ezek a szavai, amelyek Askenáz nyelvéről át vannak téve a szent nyelvre.

"Körülbelül három vagy négy hónappal azelőtt, hogy tanúvallomást tettem a fent említett bíróság (*beit din*) előtt, estefelé ott álltam Mordekhaj úr háza előtt, és ott volt a fent említett Haszán basi nevű török is, aki a zsidók előtt valamilyen híreket mesélt. Eközben elment előtte egy körülmetéletlen, aki üdvözölte a török (*Jismáél*) Haszán basit, és meg is hajolt előtte. Amikor az említett török (*Jismáél*) elfordult tőle, az említett török keserű szívvel jajgatni kezdett, és azt mondta: Tudod, ki ez a körülmetéletlen? Azt feleltem neki: Honnan tudhatnám? A török így válaszolt: Ez az a körülmetéletlen, aki Haszlánt (más nyelven Leibet) a másvilágra küldte."

Mi, az alulírott bíróság (*beit din*) megkérdeztük az említett Simeon urat, hogy miért nem kérdezte meg a töröktől, hogy miféle Aszlánt küldött a másvilágra. Simeon úr azt felelte: Nem volt szükséges kérdezni, mert a török szavaiból megértettem, hogy arról az Aszlánról beszél, aki Jaakov KAC[29] veje, és a fent említett török is tudta, hogy én is tudom, melyik Aszlánról van szó. Jaakov ha-Kohén úr leánya, Jahent asszony férjéről.

Minderről tanúvallomást tett a tanúskodás törvénye szerint, tilalom (*hérem*) és egyéb figyelmeztetések mellett, az említett napon, itt, Oven stat ('VBN Ś/ŠṬ'Ṭ) szent községében. Mindezt megerősítjük, és hitelesítjük.

Jegyzi Efrajim, Áron házából, Vilnából. Jegyzi Slomo Kahana, Lublinból. Jegyzi Mordekhaj Szegal, uram (és) atyám (*adoni avi*), Mose – emléke legyen áldott – fia.

[21] Értsd: vele szemben volt az üzlete.
[22] Szó szerint: "tanúsította".
[23] 1667. január 6.
[24] Ti. R. Efrajim ha-Kohén.
[25] Értsd: *kohén*.
[26] Ti. Efrajim Vilnából menekült.
[27] Személyéhez lásd fentebb, #156 (3).
[28] Mordekhaj ben Mose ha-Lévi / Szegal. – Szerepel még alább, #175 és #181.
[29] KAC (Katz): *kohén cedek*.

Ezek után megkérdeztem Simeon urat, hogy a második tanúvallomás során mondottakat, vagyis az első tanúvallomás előtt három vagy négy hónappal korábban történteket, miért nem mondta el az első bíróság (*beit din*) előtt.[30] Azt válaszolta: Azt gondolta, hogy az, amit először elmondott, miszerint a török úgy beszélte el, hogy ismerte őt, és vele szemben volt az üzlete, és látta is holtan és mély sebbel: az a tanúvallomás hasznosabb ennél, amit a török először mondott, a Mordekhaj úr háza előtt, mert ott nem beszélt világosan. És az említett tanúk és néhányan a bíróságból (*beit din*) azt is elmondták előttem, hogy ebben az időben egyetlen zsidó sem tűnt el innen, kivéve Leib urat, akit Jismáél nyelvén Aszlánnak hívtak, aki Jaakov Kohén úr veje, s a fent említett Jahent asszony férje.

Jegyzi Efrajim, Áron házából, Vilnából.

Nos, az említett tanúvallomás felvétele után hozzám fordultak Jaakov Kac úr leányának, Jahent asszonynak, a fent említett Jehuda Leib úr feleségének rokonai, s azt kérdezték tőlem, hogy elegendő-e az említett tanúvallomás e tisztességes asszonynak az *aguna* kötelékeiből való szabadulásához és özveggyé nyilvánításához. És valóban, ezek a dolgok bölcsességet és belátást kívánnak.[31] (Azoktól), akik ismerik a tudást és az (illendő) viselkedést. Akik otthon vannak az igazságban és a hitben. Minden (kerüljön) a maga helyére.

Válasz.

Miután már figyelmeztettek bennünket, és az *aguna* sorsára jutott tisztes asszonyok esetében gondosan járunk el, és amint a Rambam írta a responsumaiban – idézve van az "*Even ha-ezer*"-ben (no. 17), továbbá a Ros[32] responsumában –, hogy (ti.) mindenkinek, aki útmutatást ad, minden oldalról meg kell vizsgálnia a kérdést, hogy felmentést adjon a tórai törvény (*din*) szerint. Ezért azt mondtam, hogy a korábbiak nyomán megyek, hogy a Talmud és a korábbi (*risonim*), valamint a későbbi (*ahronim*) (döntnök)ök alapján adjak magyarázatot. Az említett tanúvallomással kapcsolatban, amelyet az említett bíróság (*beit din*) előtt vettek fel, valóban sok aggály merül fel.

És a fent említettek alapján szerény tudásom szerint úgy tűnik fel, hogy az asszony, Jahent úrnő, Jaakov Kohén úr leánya, Leib úr – az Örökkévaló bosszulja meg a vérét – özvegye szabad, bárki férfi elveheti, aki eléje áll. És az Örökkévaló mentsen meg minket a tévedésektől, és mutasson nekem Tórájából csodatetteket. Azonban mivel óvakodom attól, hogy döntést hozzak, különösen a férjes asszonnyal kapcsolatos szigorú tilalom (*isszur*) tárgyában, nem akartam csak a saját véleményemre támaszkodni, mert súlyos a büntetése a szemérmetlenségnek (*arajot*). Ha azonban két vagy egy híres vallási tanító (*baal horaa*) egyetért velem, akkor én is csatlakozom a testülethez (*minján*), azért, hogy mindenkinek csak egy szilánkot kelljen elvinnie a gerendából.[33]

Ezt mondtam én, a por Efrajim,[34] tanítónk, R. Jaakov úr fia, Áron ('HRN) házából, Vilnából.

[30] Értsd: a rabbinikus bíróság (*beit din*) korábbi ülésén, amelyen egyszer már kihallgatták.

[31] Ez és a következő mondatok a héberben végződés-rímmel, *makám*-szerűen.

[32] Ros: R. Ásér; személyéhez lásd fentebb, #93, jegyzet.

[33] Szólás. bT Horajot 3b. – Értsd: hogy megosszuk a felelősséget.

[34] Szójáték a "por" szó (*áfár*) és az Efrajim név egybecsengése alapján.

És[35] a *gáon*, tanítónk és rabbink, a szentek leszármazottja, Erec Jiszráél tanítója, tiszteletre méltó tanítónk, R. Mose Galanti[36] úr – őrizze és áldja meg őt a Könyörületes – egyetértett az említett asszony felmentésével (a házasság alól). A magas nyomdaköltségek miatt azonban (a választ)[37] nem vettem fel (R. Efrajim ha-Kohén) becses[38] válaszainak kötetébe (*széfer tesuvot*).[39]

• R. Efrajim b. Jaakov ha-Kohén, *Saar Efrajim* (Tarnów: Verlag von Simon Neumann – Lemberg: U. W. Salat, 647 / 1886; reprint, Jerusalem, 1973), no. 101.

= Kohn Sámuel, *Héber kutforrások* (1881), pp. 119–121, no. XXVI, 5.

MEGJEGYZÉS

R. Efrajim ha-Kohén döntése az általa vezetett rabbinikus bíróság tárgyalásainak jegyzőkönyvén alapul.

Maga az ügy, amelyet a rabbinikus bíróság tárgyalt, szorosan véve az *aguna*. Ahhoz azonban, hogy a megölt zsidó feleségét özvegynek nyilvánítsák, bizonyítani kellett az eltűnt férj halálát. A gyilkosság ügyében a rabbinikus bíróság nem volt illetékes.

A török hódoltság korában több Almás nevű település létezett. Kettő (a mai Almásfüzitő és Dunaalmás) a váci náhijéhez tartozott, egy további a budai, egy pedig (valószínűleg a mai Rácalmás) a pesti kerülethez. A szövegben az utóbbi helységről lehet szó, mert ez közel fekszik Perkátához. (Rác-) Almás jelentősebb dunai kikötő volt.[40]

[35] A *Saar Efrajim* kiadójának, R. Jehuda Arjé Leib ha-Kohénnek, R. Efrajim ha-Kohén fiának megjegyzése. Apja responsumához hozzáfűzi, hogy a költségek miatt nem idézte R. Galante responsumát. Büchler Sándor, *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1901), p. 123; p. 153.

[36] R. Mose Galanti / Galante (1620–1689) híres jeruzsálemi rabbi volt. Az 1667/68. évben az Oszmán birodalom területén, Magyarországon is, mint *sadar* működött (*sliah de-rabbanan*, "a rabbik megbízottja"), hogy pénzt gyűjtsön a jeruzsálemi jesivák számára. Egy időben rokonszenvezett Sabbetaj Cvi mozgalmával, de aztán elfordult tőle, és híveit kiközösítette. Életéhez lásd David Tamar, "Galante, Moses", in: *Encyclopaedia Judaica*, VII (Jerusalem: Keter, 1972), pp. 259–260.

[37] Ti. R. Mose Galante válaszát.

[38] Szó szerint: "magas".

[39] R. Jehuda Arjé Leib ha-Kohén megjegyzése.

[40] Lásd Fekete Lajos & Káldy-Nagy Gyula, *Budai török számadáskönyvek, 1550–1580* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962), p. 529.

172

Efrajim ben Jaakov ha-Kohén & Jehuda Arjé Leib ben Efrajim ha-Kohén

A KOHÉN FÉRJÉVEL EGYÜTT FOGSÁGBA ESETT ASSZONY

1678–1686 k.

רבי אפרים ב״ר יעקב הכהן ורבי יהודה ליב ב״ר אפרים הכהן

אשת כהן מבודון שבויה עם בעלה

בין 1678–1686

וזאת ליהודה.

ויאמר נהירנא כד הוינא טליא שבאו השבוייה עם בעלה כהן הנז׳ לפני אמ״ו הגאון זצוק״ל כשהיה יושב על כסא ההוראה בק״ק בודון ובני הק״ק יצ״ו פדוהו אותם מן השבי׳ וסיפרו לו המאורע וכמבואר בשאלה. וגזר עליהם שיעשו פרישה, והמה צעקו במר נפשם ובכו ומבכו על הפרישה הנז׳ ולבסוף אמר להם אמ״ו זצוק״ל שאין להם תקנה אם לא שילכו למקום שאין מכירים, ותלך האשה לב״ד ותאמר נשביתי וטהורה היא, והיינו כמ״ש בפ״ב דכתובות ובטא״ה סי׳ ז׳ כי לא רצה להקל אף שהיה כמה צדדים להיתירא.

רבי אפרים ב״ר יעקב הכהן, שו״ת שער אפרים (לבוב תרמ״ז), סי׳ קו (הג״ה מבן המחבר ז״ל).

Ez pedig Jehudától való.[1]

Emlékszem, hogy amikor gyermek voltam, apám, tanítóm és mesterem, a *gáon* – az igaz és szent emléke legyen áldott – elé jött egy fogságba esett nő az említett *kohén* származású férjével; akkor (apám) Budun (BVDVN) szent községében ült a rabbi-székben.[2] A szent község tagjai – őrizze és oltalmazza őket Sziklájuk – kiváltották őket a fogságból, és ők elmondták neki a történteket, ahogyan az a kérdésben kifejtésre kerül, és ő úgy döntött, hogy különüljenek el egymástól.[3] Ők azonban sírtak és jajgattak az említett elkülönítés miatt, és apám, tanítóm és mesterem – az igaz és szent emléke legyen áldott – végül azt mondta nekik, hogy nincs rájuk vonatkozó rendelet,[4] hacsak nem mennek olyan helyre, ahol nem ismerik őket. És az asszony menjen a bíróság (*beit din*) elé, és mondja azt: Fogoly voltam. És tiszta (lesz), amint a *Ketubbot* 2. fejezetében[5] áll, valamint a *Tur*: "Even ha-ezer"-ben,[6]

[1] R. Jehuda ha-Kohén, R. Efrajim fia.
[2] Szó szerint: "a tanítás székében".
[3] Értsd: ne érintkezzenek.
[4] Értsd: kedvező rendelkezés; nincs megoldás.
[5] bT Ketubbot 22a.
[6] Jaakov b. Ásér, *Arbaa turim*: "Even ha-ezer", no. 7.

no. 7. Mert (apám) nem akart könnyíteni,[7] még akkor sem, ha némely okból meg lehetett volna adni a felmentést.

• R. Efrajim b. Jaakov ha-Kohén, *Saar Efrajim* (Tarnów: Verlag von Simon Neumann – Lemberg: U. W. Salat, 647 / 1886; reprint, Jerusalem, 1973), no. 106.

MEGJEGYZÉS

A kérdést az apának, R. Efrajim ha-Kohénnak tették fel, azonban az esetet, apja döntését, annak halála után fia, R. Jehuda Arjé Leib ha-Kohén örökítette meg.[8]

A történet hátterében az áll, hogy a fogságba került nő esetében elvben fennáll a gyanú, hogy esetleg idegen férfival érintkezett, mert a fogságban nem rendelkezhetett szabadon önmagával, és ezért *kohén* nem tarthatja meg feleségként.[9] Olyan helyen, ahol nem ismerik, azaz ahol nem tapad meg rajta a gyanú, rabbinikus bíróság előtt tisztázhatja magát.[10]

[7] Értsd: az előírás könnyebb vagy kedvezőbb értelmezését adni.
[8] Személyéhez lásd alább, #185.
[9] Lev. 21,7.
[10] Hasonló esethez lásd alább, #189.

173

Efrajim ben Jaakov ha-Kohén

EGY BÖRTÖNBEN ÜLŐ FÉRFI KISKORÚ LEÁNYÁNAK HÁZASSÁGA

1669

רבי אפרים ב״ר יעקב הכהן

קידושין לקטנה בבודון שאביה יושב במאסר

1669

היום יום ה׳ י״ג אדר תכ״ט לפ״ק פה ק״ק בודון נשאלה שאלה זו לפני איך לסדר קידושין לקטנה בתולה בת ר׳ זונדיל מאחר שהוא נתפס בתפיסה. כדי לצאת ידי כל הפוסקים, כי הרב בעל ת״ה כתב והובא בש״ע סי׳ ל״ז סעיף ז׳ בהג״ה שצריך להחזיק ביד קטנה כו׳. ובנ״ד אביה נתפס בבית האסורים ואינו יכול להחזיק בידה. וראיתי שם בש״ע שכתב כששולחים בנות הקטנות למקום אחר כו׳ והוי כאלו מחזיק בידה.

הנה לכאורה משמע דזהו אליב׳ דכל הדעות. אבל כד מעיינת בפסקי הרב מהרא״י מקור דין זה תמצא שם שזהו אליבא דדעה זו שאומר אדם לבתו צאי וקבלי קידושין, ומשא״כ אליבא דדעת הרי״ף והמרדכי שחולקים ואומרים דאין בת קטנה יכולה לקבל קידושיה. וא״כ צ״ע אם יכולה הבת הקטנה לקבל קידושי׳ אף כששולחים אותן למקום אחר וע״ש וצריך ישוב.

והנה לכאורה הוריתי שיעשה אביה שליח שיעמוד במקומו לקדש בתו והנלע״ד כתבתי.

רבי אפרים ב״ר יעקב הכהן, שו״ת שער אפרים (לבוב תרמ״ז), סי׳ קז.

Ma, csütörtökön, *adár* hó 13-án, a 429. esztendőben, a kis időszámítás szerint,[1] itt, Budun (BVDVN) szent községében kérdezték meg tőlem ezt a kérdést. Hogyan rendezzék el az eljegyzést (*kiddusin*) egy kiskorú hajadon, Zundil (ZVNDYL)[2] úr leánya számára, miután az apját letartóztatták – oly módon, hogy ez az összes döntnök előírásának megfeleljen. Mert a *Terumat ha-desen* szerzője[3] azt írta – a *Haggáhot*-ban[4] idézi[5] a *Sulhan arukh*: "Even ha-ezer", no. 37, a 7. szakaszt –, hogy a kiskorú kezét fogni kell stb. És ebben az esetben az apját

[1] 1669. február 15.
[2] Zundl / Joszéf; lásd fentebb, #156 (1).
[3] R. Jiszráél Iszerlejn (lásd fentebb, #40).
[4] Haggáhot: "magyarázatok"; itt: a REMA magyarázatai a *Sulhan arukh*-hoz (*Mappa*).
[5] Ti. R. Mose ben Jiszráél Iszerlesz (a REMA); személyéhez lásd fentebb, #89.

börtönbe zárták, és nem tudja a kezét fogni.[6] És láttam a *Sulhan arukh*-ban,[7] hogy ott az áll: amikor kiskorú leányokat más helyre küldenek stb. – ez olyan mintha a kezét fognák.

Nos, ez olyan véleménynek látszik, amelyet mindenki elfogad, azonban amikor alaposan megvizsgáljuk tanítónk, R. Iszerlejn[8] sorait, azt találod e törvény forrásánál, hogy ez egy vélemény, hogy mondhatja valaki a leányának: Menj és fogadd az eljegyzésedet. Más vélemény szerint (a RIF[9] és Mordekhaj[10]) ez vitatott: a kiskorú leány nem fogadhatja el az eljegyzést. Emiatt tehát alapos megfontolást kíván, hogy a kiskorú leány elfogadhatja-e az eljegyzését, még abban az esetben is, ha más helyre küldik őket. Lásd ott. Mindez világos meggondolást kíván.[11]

Nos, azt a tanítást adtam számukra, hogy az apja bízzon meg egy meghatalmazottat (*sáliah*), aki képviseli őt, és eljegyzi a leányát. Azt írtam, amit szerény tudásom alapján jónak láttam.

• R. Efrajim b. Jaakov ha-Kohén, *Saar Efrajim* (Tarnów: Verlag von Simon Neumann – Lemberg: U. W. Salat, 647 / 1886; reprint, Jerusalem, 1973), no. 107.

MEGJEGYZÉS

Az ügy lényege az atyai hatalom (*patria potestas*) érvényesítésének lehetősége a házasságkötésnél, ha a kiskorú leány apja börtönben van. A Tóra előírása szerint[12] kiskorú – 12 esztendős vagy fiatalabb – leány eljegyzésekor csak az apa veheti át a jegyajándékul adott összeget. A leány, minthogy kiskorú, maga nem teheti. R. Efrajim ha-Kohén megfelelőnek tartja, ha az apát egy meghatalmazott képviseli.

[6] Szó szerint is fogni, ti. az esküvő során az apja vezeti a menyasszonyt a baldachin (*huppa*) alá.
[7] Az általa idézett helyen.
[8] R. Jiszráél Iszerlejn.
[9] R. Jichak ben Jaakov Alfaszi (a RIF); személyéhez lásd fentebb, #93, jegyzet.
[10] R. Mordekhaj ben Hillél ha Kohén; személyéhez lásd fentebb, #18.
[11] (SchmHI)
[12] Lásd Deut. 22,16; továbbá bT Ketubbot 46b.

174

Efrajim ben Jaakov ha-Kohén

HÁZASSÁGI AKADÁLY FELOLDÁSA BUDÁN VÁLÓLEVÉL ALAPJÁN

1666–1678 k.

רבי אפרים ב״ר יעקב הכהן

דרך להתיר אשה מבודון מחשש עגינותה

בין 1666–1678

לבית הדין של ק״ק בילוגראדו.

הן היום קרב לפני האלוף הגביר כהר״ר יונתן בה״ר יעקב והציע דבריו לפני ומענה בפיו. באשר שידוע לי הסכסוך שבין בתו האשה מרת יוכבד ובין בעלה יהודה ב״ר אברהם, אשר עזב דרך הישר והלך ונסוע למדינת תוגרמה. ומתירא שלא תתעגן בתו כל ימיה והיא רכה בשנים. ובתו היתה מחזרת אחריו בהיותו פה שיגרש אותה בגט כשר ע״פ דין תורה, ולא עלתה בידה. אף כי עתה שנסע מזה ויש לחוש שתתעגן כל ימיה וצועקת על איבוד ימיה. ואמר הגביר ר׳ יונתן הנזכר שבאו לו כתבים מק״ק שלכם שחתנו יהודה הנזכר רוצה לגרש את בתו בפני ב״ד שלכם בגט כשר כדת משה וכו׳. והראה לי הכתב אשר כתב לו הרב המובהק כמהר״ר יוסף אלמושנינו נר״ו ושלח לי ההעתק משטר השליחות קבלה שתמנה בתו פה שליח קבלה שתתגרש מבעלה הנ״ל תכף בקבלת השליח הגט מבעלה הנזכר.

ובכן באשר אני קרוב אל החל״ל אמרתי עת לחשות ועת לדבר ובאתי להודיע לב״ד יפה דמעלתכם שאנו האשכנזים נוהגים כהרב פרץ שהביאו הסמ״ק בהלכות גירושין והטור אבן העזר סי׳ קמ״א שיש להחמיר שאשה לא תעשה שליח לקבלת גיטה. (...) ושלום על דייני ישראל.

כה דברי הטרוד הכותב בנחיצה רבה מאד הדורש בשלום תורתכם אנכי עפר ואפר״ים מבית אהרן מווילנא חונה פה ק״ק בודון.

(...)

רבי אפרים ב״ר יעקב הכהן, שו״ת שער אפרים (לבוב תרמ״ז), סי׳ קח.

Bilogrado (BYLVGR'DV)[1] szent községének bíróságához (*beit ha-din*).

Nos, a mai napon elém jött a tekintélyes vezető (*alluf*), a tiszteletre méltó R. Jonátán úr (*gevir*), Jaakov úr fia,[2] és előadta nekem az ügyét. Miután ismert előttem a vita leánya,

[1] Belgrád.

[2] Személyéhez lásd alább, #191.

Jokheved asszony és annak férje, Jehuda ben Avraham között, aki letért az egyenes útról, fogta magát, és Tógarma (*Tógarma*) országába[3] utazott. És (Jonátán) fél, hogy a leánya *aguna* marad egész életében,[4] pedig még zsenge korban van. A leánya állandóan kérlelte őt,[5] amikor itt volt,[6] hogy adjon neki válólevelet, a tórai törvény alapján, azonban ezt nem sikerült elérnie. Most pedig, hogy elutazott, félő, hogy (az asszony) egész életére *aguna* marad, és kiáltozik életének elvesztése miatt. És az említett Jonátán úr elmondta, hogy levelek jöttek hozzá a szent községetekből, hogy az említett Jehuda, a veje el akar válni a leányától a ti bíróságotok előtt, megfelelő válólevéllel (*gét*), Mózes vallásának (*dat*) előírása szerint stb. És megmutatta nekem azt az írást, amelyet tiszteletre méltó tanítónk, R. Joszéf Almosznino[7] úr – őrizze és áldja meg őt a Könyörületes – írt neki, és elküldött neki[8] egy másolatot a megbízott kinevezéséhez szükséges iratról, hogy a leánya adjon meghatalmazást egy itteni megbízottnak azzal, hogy amikor az illető átveszi a válólevelet, azonnal el lesz választva az említett urától.

Mivel én közel állok az ügyhöz,[9] azt gondoltam: "ideje van a hallgatásnak, és ideje a megszólalásnak",[10] és eljöttem, hogy tudassam kiválóságotok bíróságával (*beit din*), hogy mi, askenázik, Perec rabbi[11] nyomán szoktunk eljárni, aki válási ügyekben a *Széfer micvot kátán*-t[12] alkalmazza, és a *Tur*: "Even ha-ezer", no. 141-et, amely szerint az asszony nem állíthat megbízottat válólevelének átvételére. (...) És legyen béke Izráel bíróival.[13]

Ezek a szavai a gondokkal küszködőnek, aki nagyon nagy sietségben írt, és aki azt kéri, hogy hozzon békét a törvényetek. Én, a por (*áfár*) Efrajim,[14] Áron házából, Vilnából, aki itt, Budun (BVDVN) szent községében táborozik.

(...)

• R. Efrajim b. Jaakov ha-Kohén, *Saar Efrajim* (Tarnów: Verlag von Simon Neumann – Lemberg: U. W. Salat, 647 / 1886; reprint, Jerusalem, 1973), no. 108.

MEGJEGYZÉS

A következő responsumban R. Efrajim idézi azt a levelet, amelyet Belgrádba küldött, amikor a kért válólevél megérkezett Budára.

[3] Ti. Törökországba, azaz az Oszmán birodalomba.

[4] Azaz nem mehet újra férjhez.

[5] Ti. Jehudát, a férjét.

[6] Ti. Budán.

[7] R. Joszéf Almosznino személyéhez lásd fentebb, #148.

[8] Az eredetiben: "nekem".

[9] Deut. 21,3 nyomán.

[10] Qoh. 3,7.

[11] Perec rabbi: Corbeil-i R. Perec ben Élija (a RAF / MAHARAF / MARAF) (?–1295), franciaországi toszafista. Mértékadó és széles körben megbecsült magyarázatokat fűzött a *Széfer micvot kátán*-hoz. Személyéhez lásd Israel M. Ta-Shma, "Perez ben Elijah of Corbeil", in: *Encyclopaedia Judaica*, XIII (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 284–286.

[12] *Széfer micvot kátán* vagy rövidítve – mert sokat idézik – SZEMAK ("A parancsolatok kis könyve") (Konstantinápoly, 1510) (első kiadás): halákhikus kézikönyv. Szerzője, a Corbeil-i R. Jichak ben Joszéf (?–1280) a toszafisták közé tartozott. Személyéhez lásd Israel M. Ta-Shma, "Isaac ben Joseph of Corbeil", in: *Encyclopaedia Judaica*, IX (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 21–22.

[13] Üdvözlet.

[14] Szerénységi formula. Egyébként pedig szójáték Efrajim nevére.

הנה באתי לדרוש בשלום תורתו ומשנתו מפני הכבוד, ואודיע לו שקבלתי מעשה אצבעותיו ע"י השליח שהביא עמו, כלומר אלי, הגט כריתות לכאן. ואשר תתנצל מעלת תורתכם עצמו אשר כתב על נהר דונאי, והאריך קצת ללא צורך, כי כבר נתפרסם פה ספר שמות שחיבר חמיו הגאון ז"ל אשר ראוי לסמוך עליו אף שלא בשעת הדחק.

(...)

ובאמת מצאתי פה הגט אשר סידרו ה"ה כמהר"ר יהודה לירמה בק"ק בילוגראדו שנת שצ"ז ונשלח לכאן ק"ק בודון וראיתי שם (...) וחמיו דמר היה תלמידו ובודאי היה נוהג אחריו.

רבי אפרים ב"ר יעקב הכהן, שו"ת שער אפרים (לבוב תרמ"ז), סי' קט.

Nos, tisztelettel érdeklődöm hogyléte és emelkedett tanítása felől, és tudatom, hogy a küldött kezéből, aki elhozta, megkaptam a saját kezével írt[15] válólevelet. Kissé fölöslegesen szabadkozott amiatt, hogy a Dunaj (DVN'Y) folyó nevét ilyen módon írta, mert itt[16] már megjelent a Nevek könyve (*Széfer semot*), amelyet apósa, a *gáon* – emléke legyen áldott – írt,[17] és amelyre támaszkodni lehet, és nemcsak szükséghelyzetben.

(...)

És itt csakugyan megtaláltam a válólevelet, amelyet nem más, mint a nagy tudós, tiszteletre méltó tanítónk, R. Jehuda Lirma úr[18] intézett Bilogrado (BYLVGR'DV) szent községében a 397. esztendőben, a kis időszámítás szerint,[19] és amelyet elküldtek ide, Budun (BVDVN) szent községébe... És uramnak az apósa az ő[20] tanítványa volt, és minden bizonnyal őt követte a szokásaiban.

• R. Efrajim b. Jaakov ha-Kohén, *Saar Efrajim* (Tarnów: Verlag von Simon Neumann – Lemberg: U. W. Salat, 647 / 1886; reprint, Jerusalem, 1973), no. 109.

[15] Szó szerint: "ujjai munkája".

[16] Ti. Budán.

[17] A *gáon*: a levél címzettjének, Joszéf Almosznino belgrádi rabbinak az apósa, R. Szimha ha-Kohén. Könyve 1657-ben jelent meg.

[18] Jehuda Lirma személyéhez lásd fentebb, #133, Bevezetés.

[19] 1637.

[20] Ti. R. Lirma.

175

Efrajim ben Jaakov ha-Kohén

EGY KISKORÚ ÁRVA HÁZASSÁGA BUDÁN

1671–1676

רבי אפרים ב״ר יעקב הכהן

דיון על אודות נשואי יתומה קטנה באובן

1676–1671

(1)

[ש א ל ה]

המעשה שהיה כך היה. ראובן בן יעקב נשא את היתומה יוכבד בת לוי בהיותה קטנה, ותוך שבעת ימי המשתה עשו סעודת דגים כנהוג לעשות אחר בעילת מצוה. ויהי כאשר יצא הקול שעושים סעודת דגים להזוג אז הנערים אשר נתגדלו עמו המה ראו כן תמהו, מאחר שידעו מקדם שיש לו מכה באותו מקום.

ונודעו הדברים לאם היתומה יוכבד הנז׳ וחקרה ודרשה אחר הדברים האלה ויבוקש הדבר וימצא שאינו יכול לבא עליה כדרך כל הארץ, רק בא עליה בערמה ובתרמית שמיעך באצבעו ובצפרניו והוציא דם. והיתומה סברה שזהו דרך כל הארץ. ותהי האם כמחריש ואמרה אולי משגה הוא והמתינה עד שטבלה אחר בעילת מצוה, ואמרה שיודעו הדברים באם המצא ימצא דם כנהוג אצל הקטנות שלא חייתה המכה עד ג׳ או ד׳ פעמים. ובכן אם של היתומה בדקה אחריה ולא מצאה שום כתם ומראית דם בלילות הרבה ולא טיפת זרע. ואח״כ אמרה האם של היתומה אולי מחמת ביעטותא הוא, כי בתה אמרה לה שאינו יכול ליזקק לה כלל, ואמרה האם אראה בעצמי אם כנים הם הדברים כי מן החדר אשר שכבו הזוג הנ״ל היה חלון קטן שיכולים לסגור ולפתוח קצת. ואז פתחה האם את החלון בנחת ושהתה שם כמשוער חצי הלילה ובקשה לראות את מעשיהם, וראתה שהוא הופך פניו ואינו יכול ליזקק לה.

אז באו קרובי היתומה יוכבד הנ״ל אל יעקב אבי ראובן הנ״ל שיעשה לו רפואות לדבר הזה כי אולי מן השמים ירוחמו עליו. ואביו כיחש את הדבר ואמר שאין לו שום מכה והוא איש כדרך כל הארץ, ומ״מ הלך אביו בסתר אל הרופא ישמעאל שיעשה לו רפואות להמכה שיש לו באותו מקום. ואם היתומה חקרה אחר דברים האלה והלכה להרופא ישמעאל הנ״ל ובקשה ממנו שיגיד לה האמת.

והנה בתחילה העלים הישמעאל ממנה ואמר שהוא שקר שאינו עושה לו שום רפואה, ואחר שהפצירה בו אמר הרופא הישמעאל שראובן הנז׳ יש לו מכה באותו מקום שהיה שם אבן ומחמת זה נתעכלו גידיו ונתעפש הבשר. ובתוך זמן שהלך אל הרופא הנ״ל באתה האם היתומה עם קרוביה אל האב״ד הרב שבק״ק כדת מה לעשות לעסק הזה. והשיב להם שימתינו עד שירפא אותו הרופא.

והנה אחר שריפא אותו הרופא הנ״ל היו סבורים שחייתה המכה ועלתה לו רפואה ותעלה, ואעפ״כ לא הועיל כלום ולא היה יכול ליזקק לה כמקדם.

ואח״כ באו לכאן עוד רופאים אחרים ולא הועילו כלום. ובכן באו עוד פעם קרובי היתומה הנז׳ כדת מה לעשות להפטר ממנו מאחר שהרבה רופאים הגידו שאין רפואה למכתו שיש לו באותו מקום כי הבשר הוא מעופש. ודחה הרב דק״ק אותם באמת הבנין והשיב להם שאין זה מדרכו לעשות פירוד בין איש לאשתו וימתינו עוד אולי מן השמים ירוחמו וירפאהו הרופא חנם. ובכן השנאה היתה כבושה ביניהם כי המשים שלום בבית הוא בטל עד שמאסה בו אשתו היתומה יוכבד הנז׳, ומ״מ אמה וקרוביה דברו אל לבו ועל לב הנערה שלא ידאגו כי עת לכל חפץ. ויהי כדברם אל ראובן יום יום ולא השגיח בהם, פעם אחת עשה עצמו חולה ופעם הגיד אמתלא אחרת. וזה היה כמו תשעה חדשים אשר היו יחד דהיינו מן תוך חודש שבט תל״א לפ״ק עד תוך חודש חשון תל״ב לפ״ק. ותלך אם היתומה בחוצות וברחובות לדרוש את משפטה מה יהא בסופה.

ובתוך כך יצא הקול בעיר שמיאנה היתומה הנז׳ בבעלה, שבא ראובן בעלה מבית הכנסת בערבית לביתו זו אשתו היתומה הנ״ל ואמרה לו אי אפשי בך לך לך אל בית אביך והוציאתו מביתם. ובכן בא יעקב אבי ראובן אל הרב שבק״ק בקובלנא רבה על הנערה שהיא כלתו יוכבד אשת ראובן בנו, אם יש להרב איזה ידיעה מזה שכלתו יוכבד אמרה אל בנו ראובן בערבית אחר שבא לביתו מבית הכנסת לך לך אל בית אביך אי אפשי בך כי אתה אינך בן זוג שלי ואני איני בת זוג לפניך, ועל זה יצא מן הבית זו אשתו. והשיב הרב שחלילה לו מעשות זאת ואדרבה שדחה כמה פעמים את קרובי היתומה הנז׳ אשר באו אליו בקובלנא על בנו ראובן שאינו יכול ליזקק אל אשתו. ובקש יעקב אבי ראובן שיעשה שלום ביניהם, והשיב לו הרב שילך אל חתנו הדר שם בחצר אצל היתומה הנז׳.

ובכן עשה, ובא יעקב אביו וחתן הרב אל הנערה וקרא אותה ובקש לדבר על לבה, והיא השיבה בפני חתן הרב הנז׳ שמיאנה בפניו כמבואר וכמבואר בב״ד אשר נגבה פה הק״ק. ואח״כ שלחו אליה ראשי ופרנסי הק״ק שליח ב״ד שלהם והשיבה ג״כ כדברים הנז׳ ומיאנה בפניו כמבואר בב״ד. וכמה פעמים צעקה הנערה יוכבד הנ״ל לפני ראשי ופרנסי הק״ק שיתנו עדותיה ויצדקו, ועשתה מורשה שיתעסק בצרכיה לפני ראשי הק״ק ולא יכלה להשיג הב״ד לגבות זכיותיה עד אחר שביטלה [ביטל] כמה תפילות בב״ה.

והאיש ראובן הנז׳ טען שהכל שקר כי חמותו הטילה שנאה עליו מאיזה טעם, והוא ג״כ איש כדרך כל הארץ ואשתו לא גירשה אותו מביתה ולא מיאנה בו, רק חמותו גירשה אותו מביתה ואין לו שום מכה באותו מקום, והרי בדקו אותו שני אנשים ונמצא איש כשאר אנשים כמבואר בעדות האנשים שבדקו אותו במרחץ ולא ראה מום בזכרותו. והיתומה הנ״ל צועקת במר נפשה מה לה לבדיקה הזאת מאחר שהיא יודעת בודאי שאינו יכול ליזקק אליה כדרך כל הארץ.

ובכן יורנו מורינו ורבינו אם יכולה היתומה יוכבד הנ״ל לצאת ממנו במיאון זו ע״פ ד״ת ע״פ גביות עדות הנ״ל וזכיותיה. ועוד שאל השואל אם ממאנין בזמן הזה מאחר שכבר מצינו בספרי האחרונים אשר החרימו גדולי רבני אשכנז שלא למאן בזמן הזה, ובפרט פה בעיר בודון שהיא מילתא דלא שכיחא כלל, ויש לומר שהם קבלו עליהם חרם רבני אשכנז שלא למאן בזמן הזה כלל. ועל הכל יורנו המורה לצדקה הדין עם מי, אם יכולה היתומה קטנה הנ״ל לצאת במיאון זו מבעלה שלא תהא אגידא בו ושכרו כפול מן השמים.

(...)

רבי אפרים ב״ר יעקב הכהן, שו״ת שער אפרים (לבוב תרמ״ז), סי׳ קיב.

[Kérdés.]

Az eset, amely történt, úgy történt, hogy Reuvén, Jákob fia, feleségül vette az árva Jokhevedet, Lévi leányát,[1] amikor az még kiskorú volt. A hétnapos ünnepség[2] során, ahogyan az szokás, az elhálás parancsolatának teljesítése után, halvacsorát készítettek.[3] És amikor híre ment, hogy a pár számára készítik a halvacsorát, a fiúk, akik (Reuvén)nel együtt nőttek fel, igencsak csodálkoztak, mert korábbról tudták, hogy sérülése van neki *azon a helyen*.[4]

És az árva leány, az említett Jokheved anyja megtudta ezt, és alaposan utánajárt a dolgoknak. És kitudódott, hogy (Reuvén) nem tud úgy csinálni, ahogyan azt mindenki teszi. Csak úgy tette azt, hogy ravasz módon az ujjával nyomkodta, és a körmével érte el, hogy vér jöjjön ki. Az árva leány pedig úgy képzelte, hogy ezt mindenki így csinálja. Az anyja pedig hallgatott, és azt gondolta, talán csak ügyetlen a fiú, és megvárta az elhálás utáni megmerítkezést (*tevila*),[5] azzal, hogy majd kitudódik a dolog, ha vér találtatik, ahogyan az a fiatal leányoknál lenni szokott, mert a seb három vagy négy alkalomig nem gyógyul be. Így hát az árva leány anyja megvizsgálta a dolgot, de vérnek nem találta semmi nyomát sok éjszaka múltán sem, de még egy csepp magot sem. Ezután azt gondolta, hogy a félelem miatt van ez, mert a leánya azt mondta, hogy (Reuvén) egyáltalán nem közeledik hozzá. Az anyja pedig elhatározta: "Én magam fogom megnézni, hogy igaz-e a dolog." A szobának ugyanis, ahol a fent említett pár aludt, volt egy kis ablaka, amelyet egy kicsit ki lehetett nyitni és becsukni. És akkor az anyja óvatosan kinyitotta az ablakot, és mintegy fél éjszakán át ott volt, hogy lássa, mit csinálnak. És azt látta, hogy a fiú elfordul, és nem közeledik a leányhoz.

Ekkor az árva leány, a fent említett említett Jokheved hozzátartozói elmentek Jákobhoz, a fent említett Reuvén apjához, hogy szerezzen gyógyszert erre, talán megkönyörülnek rajta az Egekből. Az apja azonban tagadta a dolgot, és azt mondta, hogy nincs annak semmiféle sérülése, és hogy ugyanolyan férfi, mint bárki más. Mindenesetre az apa titokban elment egy török orvoshoz, hogy készítsen gyógyszert arra a sebre, amely *azon a helyen* van. Az árva anyja pedig utánajárt ezeknek a dolgoknak, és elment a fent említett török orvoshoz, és kérte tőle, hogy mondja el az igazságot.

Nos, a török kezdetben titkolta előle a dolgot. Azt mondta, hogy ez hazugság, és ő nem végez semmiféle kezelést, de azután, hogy kitartóan kérlelte őt, a török orvos elmondta, hogy az említett (Reuvén)nek sérülése van *azon a helyen*, mert egy kő[6] volt ott, s emiatt elsorvadtak az inai, és elrothadt a hús. És miközben a férfi eljárt a fent említett orvoshoz, az árva leány anyja a rokonokkal a bíróság elnökéhez (*av beit din*) fordult, a szent község rabbijához, hogy mit tegyenek ez ügyben. Azt válaszolta neki, hogy várják meg, amíg az orvos meggyógyítja (a férjet).

Nos, miután a fent említett orvos kezelte, úgy gondolták, hogy felépült *abból* a sérülésből, és hogy az orvoslás sikeres volt, azonban ez sem segített semmit, és továbbra sem közeledett (a feleségé)hez, akárcsak korábban.

[1] Num. 26,59.

[2] Szó szerint: "díszebéd".

[3] Az esküvői halvacsora szokása Gen. 48,16 szavaiból folklorizálódott.

[4] Azon a helyen: ti. a hímtagján (eufémizmus). (JL)

[5] Értsd: a rituális fürdőt (*mikve*).

[6] Kő: talán fekély vagy varasodás (nemi betegség folytán?).

Azután más orvosok is érkeztek ide, de nem segítettek semmit. Így újból jöttek az árva leány rokonai: Mit tegyenek, hogy megszabaduljanak tőle, mivel több orvos is azt mondta, hogy nincs gyógyszer a sebére, amely *azon a helyen* van, mert a hús elrothadt. És a szent község rabbija visszautasította őket, és azt felelte, hogy nem szokása elválasztani a férjet a feleségétől, és hogy várjanak még, talán megkönyörülnek rajtuk az Egekből, és meggyógyítja őt az, aki ingyen gyógyít.[7] Ily módon gyűlölet támadt közöttük, mert az, ami a házban békét teremt, hiányzott. Mígnem megutálta őt a felesége, az említett árva Jokheved. Mindenesetre az anyja és a rokonai a fiú és a leány szívére beszéltek, hogy ne aggódjanak, mert minden vágynak megvan a maga ideje.[8] És amikor nap mint nap beszéltek Reuvénnel, az ügyet sem vetett rájuk. Egy alkalommal úgy tett, mintha beteg volna, más alkalommal egyéb kifogást talált. Ez pedig úgy kilenc hónapon át tartott, attól kezdve, hogy együtt voltak, azaz a 431. esztendőben, a kis időszámítás szerint, *sevát* havának közepétől a 432. esztendő *hesván* havának közepéig.[9] Az árva leány anyja pedig járta az utcákat és tereket,[10] hogy megtudja, ilyen (esetben) mi a törvény, és hogy végül mi legyen.

Eközben elterjedt a városban az a hír, hogy az említett árva leány elutasította a férjét, amikor Reuvén, a férje, az esti ima után hazament a gyülekezet házából. Felesége, a fent említett árva leány azt mondta neki: Nem akarlak, menj vissza az apád házába – és kitette őt a házukból. Ezért Jákob, Reuvén apja, elment a szent községben lévő rabbihoz a nagy panasszal (*kuvlana rabba*)[11] a leánnyal kapcsolatban, aki a menye, és aki Reuvén nevű fiának a felesége, hogy van-e a rabbinak tudomása arról, hogy a menye, Jokheved, azt mondta Reuvén fiának, miután egyik este az esti ima után hazament a gyülekezet házából: "Menj az apád házába, nem akarlak, mert te nem vagy az én házastársam, én pedig nem vagyok a te házastársad" – és (Reuvén) ezért elhagyta a házastársa házát. A rabbi azt felelte, hogy semmiképpen nem lehet (*halila*) ilyesmit tennie, sőt! Több alkalommal visszautasította az említett árva leány rokonait, akik a fia, Reuvén miatt panasszal jöttek hozzá, amiatt, hogy az nem tud közeledni a feleségéhez. És Jákob, Reuvén apja, kérte, hogy tegyen békét közöttük. A rabbi azt tanácsolta, hogy menjen el a vejéhez,[12] aki ott lakik az említett árva leányhoz közeli udvarban.

Úgy is tett, és Jákob, az apja, a rabbi vejével elment a leányhoz. Megszólította, és a szívére akart beszélni, ő azonban az említett rabbi vejének jelenlétében azt felelte, hogy megtagadta (Reuvén)t, ahogyan az elő van adva, és ahogyan az elő van adva az itteni szent község bírósága (*beit din*) által felvetett (kérdés)ekben. És azután a szent község vezetői és elöljárói (*parnász*) elküldték hozzá a bíróság (*beit din*) követét, ő azonban ismét az említett szavakkal válaszolt, és elutasította (a férjé)t, ahogyan a bíróság (*beit din*) által elő van adva. És néhány alkalommal a leány, a fent említett Jokheved, hangosan kiabált a község vezetői előtt, hogy adjanak neki tanúvallomást, és igazolják őt. És egy megbízottat állított, hogy járjon el

[7] Ti. az Örökkévaló.

[8] Vö. Qoh. 3,1 skk.

[9] 1671. január – október.

[10] Értsd: mindenkitől kérdezősködött / tanácsot kért.

[11] Sérelem vagy azzal kapcsolatos panasz, amelynél a talmudi irodalom mások együttérzését tartja szükségesnek, bT Szanhedrin 104b.

[12] R. Jaakov Askenázi, amint a tanúvallomásokból kiderül.

a szent község vezetőinél és elöljáróinál az ügyében, azonban a bíróság (*beit din*) előtt nem sikerült érvényesítenie a jogait mindaddig, amíg a gyülekezet házában meg nem akasztott néhány imát.[13]

A férfi, az említett Reuvén pedig azt állítja, hogy ez az egész hazugság, mert az anyósa valamilyen okból gyűlöletet vetett rá, és hogy ő is ugyanolyan férfi, mint bárki más. Továbbá a felesége nem űzte el őt a házából, és nem is utasította el őt, csak az anyósa űzte el őt a házából. Neki pedig nincs semmiféle sérülése *azon a helyen*, nemde két férfi megvizsgálta őt, és azt találták, hogy ugyanolyan férfi, mint a többiek, ahogyan az elő van adva azoknak az embereknek a tanúvallomásában, akik őt a fürdőben megvizsgálták, és nem láttak hibát a férfiasságában. De a fent említett árva leány elkeseredve kiáltozza, hogy mit érdekli őt az a vizsgálat, azok után, hogy ő bizonyosan tudja: (férje) nem tud úgy közeledni hozzá, ahogyan azt mindenki más teszi.

Ezért hát tanítónk és rabbink adjon számunkra tanítást. Vajon a fent említett Jokheved, az árva leány, elutasíthatja-e (a férjé)t a tórai törvény és a fent említett tanúvallomások ereje alapján, valamint a jogai szerint? És még azt is kérdezte a kérdező, hogy napjainkban meg lehet-e engedni[14] kiskorú leány válását (*meun*),[15] minthogy már a későbbi (tekintély)ek (*ahronim*)[16] könyveiben azt találjuk, hogy Askenáz nagy rabbijai megtiltották, hogy napjainkban megengedjük a megtagadást (*meun*), különösen pedig itt, Budun (BVDVN) városában, ahol ez egyáltalán nem számít szokásos eljárásnak, és meg kell adni, hogy ők[17] elfogadták az askenázi rabbik tilalmát (*hérem*), tudniillik a mostani időkben (már) egyáltalán nem engedik meg a megtagadást (*meun*). Az, aki az igazságot tanítja, adjon tanítást számunkra minderről. Ki mellett van a törvény? Elválhat-e a férjétől a fent említett kiskorú árva leány a megtagadás (eljárásával) (*meun*), hogy ne legyen összekötve vele? És legyen kétszeres jutalma[18] az Egektől.

(...)

• R. Efrajim b. Jaakov ha-Kohén, *Saar Efrajim* (Tarnów: Verlag von Simon Neumann – Lemberg: U. W. Salat, 647 / 1886; reprint, Jerusalem, 1973), no. 112.

= Kohn Sámuel, *Héber kutforrások* (1881), p. 122, no. XXVI, 6.

MEGJEGYZÉS

Az ügyben[19] számos tanúvallomást hallgattak meg. A responsum felsorolja a meghallgatott tanúk nevét, illetve utal a vallomásokra. Az említésekből kirajzolódik a budai szent község egyik szegmentumának személyi arculata az 1670-es évek elején.

[13] Az ima félbeszakítása (*ikkuv tefilla*): bizonyos esetekben az egyénnek ilyen módon nyílik lehetősége a község tudomására hozni, hogy az ügyének nem szenteltek kellő figyelmet, és ezúton kikényszeríteni ezt. – A tárgyhoz lásd Avigdor Aptowitzer, "Le-minhág ikkuv tefilla", *Ha-Cofé*, 1 (Budapest, 671 / 1911), p. 87 sk.

[14] Szó szerint: "csinálni".

[15] A *meun* jogszokásához lásd fentebb, #155, Megjegyzés.

[16] Ti. Talmud-kommentátorok és döntnökök.

[17] Ti. a budaiak.

[18] Ti. a megkérdezettnek.

[19] Ugyanehhez az ügyhöz lásd fentebb, #155.

"Az akkori vezetők és megbízottak" (ראשי וממוני הזמן) a 431. esztendő *peszah*-jától[20] a 432. esztendő *peszah*-jáig[21] voltak hivatalban. Maga a rabbi, tanítónk, R. Efrajim ha-Kohén úr, a *gáon*, a rabbinikus bíróság (*beit din*) elnöke a 434. esztendő *niszán* havában tett tanúvallomást.[22] Az utolsó keltezett tanúvallomás időpontja 436. *niszán* havában[23] volt.

Az ügy szereplőit valódi nevükön említi tanúvallomásában Smuél ha-Kohén, "az akkori vezetők és megbízottak" egyike,[24] vagy nevük egyéb módon kiderül. A tényleges nevek a következők.

"Jákob": Jehuda, Jaakov Lév (L'B) úr fia.

"Az árva Jokheved, Lévi leánya": Hanos (H'NVŚ/Š), a tanult (*havér*) Joszéf úr leánya.

Az anya: Frumet (PRVMṬ) asszony.

A szent község templomgondnoka (*sammas*): Hajjim, Cvi úr fia.

A kérdésben említett rabbi veje: tiszteletre méltó tanítónk, R. Jaakov úr, *dajján*, tanítónk, R. Binjámin úr fia.

Joszéf, Mose úr fia, szintén "az akkori vezetők és megbízottak" egyike.

Joszéf KAC úr, Jichak úr fia, ő is "az akkori vezetők és megbízottak" egyike.

A tanúvallomásokat R. Efrajim ha-Kohén rabbinikus bírósága (*beit din*) vette fel. Tagjai voltak, és aláírták a jegyzőkönyvet a következők.

A kicsiny[25] Efrajim, Áron házából, Vilnából.

A kicsiny David ha-Kohén.

Mordekhaj (!)[26] Szegal, uram (és) atyám (*adoni avi*), Mose – emléke legyen áldott – fia.

Tanúként szerepelt a jegyzőkönyvekben a szent község számos tagja. A nevek a következők.

Alekszander, uram (és) atyám (*adoni avi*), R. Simeon úr – emléke legyen áldott – fia.

Mordekhaj, uram (és) atyám (*adoni avi*), a tiszteletre méltó R. David KAC[27] úr – emléke legyen élő az eljövendő világban – fia.

Gérsom, a tanult (*havér*) Joszéf úr fia.

Simeon, a szent Hajjim ha-Kohén úr fia, "az akkori vezetők és megbízottak" egyike. Tanúvallomását a 436. esztendő *niszán* havában[28] vették fel.

Avraham ben Azriél és Jedidja ben Joszéf, a 434. esztendő *kiszlév* havában[29] (mindketten "az árva Jokheved" életkorát illetően).

Mose úr, a vizsgáló (*bodék*) (a fiatalember egészségi állapotát illetően).

További neveket ismerhetünk meg Mose, a vizsgáló tanúvallomásából. "Tanúvallomását a teremtés 436. esztendejében, *niszán* hó 11-én,[30] szerdán vették fel, itt, Oven ('VBN) szent községében." Az általa említett nevek a következők.

[20] 1671. március 27.
[21] 1672. április 13.
[22] 1674 tavasza (március–április).
[23] 1676 tavasza.
[24] Ebben a tisztségében említi fentebb, #154.
[25] Szerénységi formula.
[26] A héberben a név tévesen.
[27] KAC (Katz): *kohén cedek*.
[28] 1676. március.
[29] 1673. november.
[30] 1676. március 26.

"Az árva Jokheved" nagybátyja: a befolyásos Noah úr, Jósija úr fia.
Az "orvos és gyógykezelő": Élija, tanítónk, R. Jehuda úr fia, Vinából (VVYN').
Joszéf úr, a kiváló orvos, tiszteletre méltó tanítónk, R. Ásér veje Bilograd (BYLVGR'DV) városából.
A "nem zsidó (*goj*) orvos", Vinából (VVYN'): nincs megnevezve.

"Az árva Jokheved" családi hátteréről R. Efrajim ha-Kohén a következőket mondja.[31]

(...) אמנם באשר שעגמה עלי העיגון של הריבה הנז', באשר היא יושבת בירכתי ביתה עגומה ועגונה כמה שנים, ואי אפשר בעולם להשתדל לה גט אף בתרקבי דדינרי. וריבה הזאת היא מיחוסי ארץ, הן מצד אביה הן מצד אמה. שאביה היה מגדולי ומגבירי פרנסי הק"ק. ואביה זקינה מצד א' הוא הרב המובהק מהר"ר יששכר פערמון, ומצד השני הרב המובהק מהר"ר מרדכי הכהן ז"ל. ומצד אמה המנוח כמהר' נח איש צדיק תמים אשר הפליא לעשות, ועשה אזנים לתורה שנדב לבו והזיל מכיסו כמה אלפים גרושש הן לת"ת דק"ק שאלוניקי, הן ללומדי תורה בירושלים תוב"ב ובצפת תוב"ב. ושאר הקדשות לנשואי בתולות עניות כאשר ידוע לכל. לכן מן הראוי לכל בתי הדינים שבישראל להפך בזכותה ולפוטרה מכבלי העיגון.

רבי אפרים ב"ר יעקב הכהן, שו"ת שער אפרים (לבוב תרמ"ז), סי' קיב.

(...) Valóban, szomorúság rajtam, hogy az említett viszály miatt (a leány) akadályoztatva van,[32] mert már néhány éve a háza sarkában ül, szomorúságban és magányban, és nem lehet kieszközölni számára a válólevelet, még egy csomó[33] dinárral sem, holott ez a leány az ország előkelőségei közé tartozik, mind az apja, mind az anyja oldaláról. Mert apja a szent község nagyjai és befolyásos tagjai, elöljárói közé tartozott, a két nagyapja pedig egyrészt a kiváló rabbi, tanítónk, R. Jisszakhar Fermon (P'RMVN) úr,[34] másrészt az ugyancsak kiváló rabbi, tanítónk, R. Mordekhaj ha-Kohén úr[35] – emlékük legyen áldott. Az anyja oldaláról pedig néhai[36] tiszteletre méltó tanítónk, R. Noah,[37] aki igaz ember volt, és aki nagy dolgot tett, füleket szerzett a Tórához,[38] mert szíve (indíttatására) több ezer *grosz*-t (GRVŚ/ŚŚ/Š) adományozott a saját zsebéből Szaloniki (Ś/Š'LVNYQY) szent község Talmud-Torájának, valamint a Tóra tanulóinak Jeruzsálemben – épüljön fel és álljon meg szilárdan, mihamarább, még a mi napjainkban – és Cfatban – épüljön fel és álljon meg szilárdan, mihamarább, még a mi

[31] R. Efrajim b. Jaakov ha-Kohén, *Saar Efrajim* (Tarnów: Verlag von Simon Neumann – Lemberg: U. W. Salat, 647 / 1886; reprint, Jerusalem, 1973), no. 112, kül. 65a lap, col. II, középen.
[32] Ti. az újbóli férjhez menésben.
[33] A héberben: *tar kav* (arámi), értsd: egy egész csomó. – A *kav* bibliai űrmérték, lásd II. Reg. 6,25.
[34] Említi fentebb, #156 (5) is.
[35] Ugyanaz, mint akit fentebb a #154 a R. M. rövidítéssel említ.
[36] Szó szerint: "az elhunyt".
[37] Rav Noah / Noah úr, lásd fentebb, #126, #132, #141 és #148.
[38] Értsd: gyarapította a Tórára hallgatók számát. – bT Éruvin 21b; RASI, ad loc. (SchmHI)

napjainkban. További adományokat is tett, ahogyan azt mindenki tudja, szegény leányok kiházasítására.[39] Ezért hát illő, hogy (a leányt) bármely bíróság (*beit din*), amely Izráelben van,[40] visszahelyezze jogaiba, és kiszabadítsa az akadályoztatás kötelékeiből.[41]

• R. Efrajim b. Jaakov ha-Kohén, *Saar Efrajim* (Tarnów: Verlag von Simon Neumann – Lemberg: U. W. Salat, 647 / 1886; reprint, Jerusalem, 1973), no. 112.

(2)

[תשובה]

(...) וא"כ מכ"ש בנידון דידן כפי הטעמים אשר כתבתי בפסק הזה שיש להתיר האשה היתומה הזאת במיאון הזה בלא גט מאחר שאינו אלא קידושי דרבנן, וכמבואר הכל באר היטב בפסק הזה. בכן ראוי ונכון לכל מורה הוראה להפוך בזכות היתומה אשר היא יושבת ובוכה במר נפשה בירכתי ביתה זה כמה שנים שכולה וגלמודה וצעקה ואין מושיע לה עד היום.

כל הנ"ל כתבתי להלכה ולמעשה אם יסכימו עמי מורי ורבותי היושבים על כסאות למשפט, ובפרט חכמי גאונים רבני ק"ק קונשטנדינה ובראשם עטרת מלוכה הגאון סיני ועוקר הרים פאר הדור כמהר"ר משה בנבנשת נר"ו בעל פני משה.

וה' יצילני משגיאות ויראנו מתורתו נפלאות.

כ"ד אפרים הוא הצעיר במוהר"ר יעקב מבית אהרן זצ"ל מווילנא.

רבי אפרים ב"ר יעקב הכהן, שו"ת שער אפרים (לבוב תרמ"ז), סי' קיב.

[Válasz.]

(...) És ha így van, még inkább (ez az igazság) az adott ügyben, azon okoknál fogva, amelyeket ebben a döntésben kifejtettem, tehát ezt az árva asszonyt a megtagadás (*meun*) eljárásával fel kell menteni válólevél nélkül, minthogy ez csak jóváhagyott[42] (házasság) volt, amint azt a jelen döntésben kifejtettem. Illő és helyes, hogy akármelyik vallási tanító visszahelyezze jogaiba az árva leányt, aki keserűségében a háza szegletében kuporog és sír immár néhány esztendeje, gyermektől megfosztottan és elhagyatottan, és kiáltozik, de mind a mai napig nem akadt, aki segítsen rajta.

Mindazt, ami fent említve van, mint teljesítendő szabályt (*halákha le-maasze*) írtam, azzal a feltétellel, hogy egyetértenek velem tanítóim és mestereim, akik döntéseket hoznak, kiváltképpen Konsztandina (QVNŚ/ŠṬNDYNH) szent községének tudós *gáon*-jai és rabbijai, akik között a királyi koronát a nagy tekintélyű *gáon*, aki a hegyeket megmozgatja,[43] a nemzedék

[39] A kiházasító egyletek (*Hevrat szandákut*) a vagyontalan leányoknak adtak hozományt.

[40] Értsd: bármelyik rabbinikus bíróság.

[41] Lásd Büchler Sándor, *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1901), p. 109; 123; 130; 135–136; 145–146; 153.

[42] Értsd: nem a Tórában előírt felnőtt házasság, hanem csak a rabbik által elfogadhatónak minősített kiskorú házasság.

[43] Iob 9,5.

példaképe, tanítónk, R. Mose Benbeneset úr – őrizze és áldja meg őt a Könyörületes –, a *Penei Mose*[44] szerzője viseli.

Az Örökkévaló mentsen meg a tévedésektől, és mutassa meg a Tórájából a csodatetteket.

Ezt mondta Efrajim, a kicsiny (*cáir*),[45] tanítónk, R. Jaakov úr – igaz emléke legyen áldott – fia, Áron házából, Vilnából.

• R. Efrajim b. Jaakov ha-Kohén, *Saar Efrajim* (Tarnów: Verlag von Simon Neumann – Lemberg: U. W. Salat, 647 / 1886; reprint, Jerusalem, 1973), no. 112.

(3)

IRODALOM

• Büchler Sándor, *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1901), p. 515, s. v. Eljegyzés (a héber szöveg részlete).

• Abraham [Alfred] H. Freimann, *Széder nisszuin ve-kiddusin* (Jerusalem: Moszad ha-Rav Kuk [Kook], 1964), p. 257.

(...) ומ"ש מעל"ת וז"ל.

ועוד נראה דק"ק בודון קבלו עלים גזרת רבני אשכנז שלא למאן בזמן הזה באשר שמע שרוב הנשים או כולם נישאות קטנות הראויות לצאת במיאון. וא"ת שלא קבלו עליהם גזירת רבנים הנז' כו' למה לא מיחו בידם.

(...)

יש תקנה קדומה שלא להשיא שום קטנה אף שאינה מן היתומות ומכ"ש היתומות זולת שתהיה מי"א שנה ולמעלה. ואף שבאמת עוברים על התקנה זהו מטעם שראשי וממוני פרנסי הק"ק מעלימים עיניהם באשר שלפעמים יש להם צדדים וקרובים בתוך ראשי וממוני הק"ק ולפעמים שאר טעמים כמו בכמה קהלות שמתעצלים לאשר ולקיים התקנות שלהם ומעלימים עיניהם. ואשר שהוא מסופק וכתב שקבלו עליהם גזירת מהר"י מינץ וסיעתיה שלא למאן, הנה מעל"ת בחוץ ואנחנו בפנים ואינו דומה שמיעה לראיה. אנכי הרואה שמאז ומקדם שהיו קטטות ומריבות בהק"ק בעניני הפסקים, ומצאתי כתוב בפנקס הק"ק תקנה קדמונית שקבלו עליהם כמה רבנים והתנו ביניהם "שלא יפסקו שום פסק ע"פ תשובות ופסקים הן מהראשונים הן מאחרונים אם לא מה שמבואר בטור וב"י ושלחנו הטהור עם הכרעת בעל המפה ומפרשיהם האחרונים ולא ע"פ שום פוסק אחר, ואף שימצא לפעמים בספרים אחרים ממה שיהיה נגד הפוסקים הנ"ל אזי לא יזיק כלום להפסקים ע"פ הספרים הנז'." הן אמת שכשקיבלו אותי פה הק"ק לא התנו עמי שום תנאי בזה, אמנם ראיתי בפנקס שלהם כמה תקנות ישנות קדומות כנז"ל.

רבי אפרים ב"ר יעקב הכהן, שו"ת שער אפרים (לבוב תרמ"ז), סי' קיג.

[44] *Penei Mose* ("Mózes arca"), I–III (Kusta / Konstantinápoly, 1667, 1671, 1719, resp.).

[45] Szerénységi formula.

(...) És amit nagyra becsült személyed írt, ezek a szavak.

Továbbá úgy látszik, hogy Budn (BVDN) szent községe elfogadta magára nézve az askenázi rabbik rendelkezését (*gezéra*), hogy a mostani időkben nem engedik meg a megtagadást (*meun*), miután a legtöbb nőt, vagy valamennyit, kiskorúként adják férjhez, és a megtagadás eljárásával (*meun*) szabadulhatnának.[46] Ha pedig azt mondod, hogy nem fogadták el az említett rabbik rendeletét stb., akkor miért nem akadályozták meg őket ebben?

(...)

Van egy korábbi rendelet (*takkána*), hogy kiskorú leányt nem szabad férjhez adni, csakhogy ez nem az árva leányok esetére született. Még inkább (ez az igazság) az árva leányok esetében, kivéve, ha 11 esztendősek vagy már idősebbek ennél. És még ha tényleg áthágják is ezt a rendeletet, annak az az oka, hogy a szent község vezetői és elöljárói szemet hunynak felette, mert olykor előfordul, hogy rokonaik és hozzátartozóik vannak a szent község vezetői és elöljárói között, olykor pedig egyéb okok miatt, mint néhány községben, ahol lustaságból elmulasztják a rendeleteik betartását, és szemet hunynak. És minthogy kételkedtél, és azt írtad, hogy elfogadták a MAHARI Minc[47] rendeletét, hogy nem fognak *meun*-t csinálni, nos, nagyra becsült személyed kívül van, mi pedig bent, és hallomásból tudni valamit nem ugyanaz, mint látni.[48] Én láttam, hogy már régóta viták voltak a szent községben a döntések kérdésében, és leírva találtam a szent község jegyzőkönyvében (*pinkasz*) egy korábbi rendeletet, amelyet több rabbi elfogadott, és megállapodtak egymás között, hogy nem fognak döntést hozni válaszok[49] és döntvények alapján, legyenek azok akár a korábbi (tekintélye)ktől, akár a későbbiektől,[50] hacsak nincs (ugyanaz) kifejtve a *Tur*-ban, vagy a *Beit Joszéf*-ban,[51] vagy a tiszta Terített asztalon,[52] vagy a *Mappa* szerzőjénél,[53] (egyéb) döntéseivel és azok későbbi magyarázóival (együtt), de egyetlen más döntnököt (*poszék*) sem figyelembe véve, és még ha néha találni is más könyvekben olyant, ami a fent említett döntnököknek ellentmond, az nem számít semmit az említett könyvek alapján hozott döntéseket illetően. Bár igaz, hogy amikor itt, a szent községben engem felfogadtak, semmilyen feltételt nem kötöttek ki ezzel kapcsolatban, de láttam a jegyzőkönyvükben néhány régi rendeletet, amint azt fentebb említettem.

• R. Efrajim b. Jaakov ha-Kohén, *Saar Efrajim* (Tarnów: Verlag von Simon Neumann – Lemberg: U. W. Salat, 647 / 1886; reprint, Jerusalem, 1973), no. 113.

= Kohn Sámuel, *Héber kutforrások* (1881), p. 122, no. XXVI, 6 (egy rövid szakasz).

[46] Ti. a házasságból, válólevél nélkül.

[47] R. Jehuda Minc (a MAHARI Minc) egyik responsumának postumus kiadásában vált széles körben ismertté a *meun*-t tiltó rendelet: *SuT MAHARI Minc u-MAHARAM Padua* (Venecia / Venezia, 1553), no. 13.

[48] Szólás (?).

[49] Azaz responsumok.

[50] A Talmud-tudósok a XIV. század közepe előtt, illetve után. Lásd fentebb, #13, jegyzet.

[51] R. Jaakov b. Ásér, *Tur*, illetve R. Joszéf Karo, *Sulhan arukh*: "Even ha-ezer", no. 155.

[52] Értsd. a *Sulhan arukh*-ban.

[53] R. Mose Iszerlesz (a REMA); személyéhez lásd fentebb, #89.

MEGJEGYZÉS

A *Saar Efrajim*-ban a sorban a fentebb #175 (1) alatt közölt responsum után még egy további is foglalkozik ugyanazzal az üggyel, ez az imént némely részletében közölt #175 (3).

Magát a kérdést R. Efrajim elküldte Hajjim Mevorakh (1600 k.–1677) szófiai rabbinak[54] is. R. Mevorakh válasza nem maradt fenn, de a jelen responsumban #175 (2) Efrajim idéz belőle, és vitatkozik vele.

R. Efrajim a responsumban hozzáfűzi, Budára utalva:

גלוי פה הק"ק שאינם חשים כלל להפוסקים שאינם מפורסמים.

רבי אפרים ב"ר יעקב הכהן, שו"ת שער אפרים (לבוב תרמ"ז), סי' קיב.

Tudott dolog, hogy itt a szent község egyáltalán nem veszi figyelembe azokat a döntnököket, akik nem (elég) híresek.[55]

• R. Efrajim b. Jaakov ha-Kohén, *Saar Efrajim* (Tarnów: Verlag von Simon Neumann – Lemberg: U. W. Salat, 647 / 1886; reprint, Jerusalem, 1973), no. 112.

[54] R. Hajjim Mevorakh R. Esztruk ibn Szandzsit követte a szófiai rabbi-székben (1640). Híve lett a sabbatiánus mozgalomnak.

[55] Értsd: nem (eléggé) tekintélyesek.

176

Efrajim ben Jaakov ha-Kohén

ZÁLOGBA TETT ÉRTÉKTÁRGYAK ELVESZTÉSE

1666–1678 k.

רבי אפרים ב״ר יעקב הכהן

תביעה על אודות משכונות שנאבדו

בין 1666–1678

IRODALOM

• Büchler Sándor, *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1901), p. 521, s. v. Jótékony egylet (a héber szöveg részlete).

הן היום קרבו לפני משפטן מצד אחד הגבאים דחברה הקדושה דג״ח הנקראים קאביר באשיז ומצד שני הגביר הר׳ יוסף ב״ר עזריאל. והאריכו בטענותיהם בלשון אשכנז והעתקתי לשונם ללשון הקודש. בראש הוציאו הגבאים הנז׳ ש״ח על ר׳ יוסף הנז׳ על ערך סך קט״ו זהובים לשלם בכל תוקף ועוז בכל חיזוקי סופרים. ובסוף השטר נכתב שלבטחון החוב הנז׳ נתן שלשלת של זהב כמבואר בש״ח הנז׳. ותבעו ר׳ יוסף הנז׳ שישלם להם את הש״ח הנז׳, והשיב ר׳ יוסף הנז׳ אני השכנתי אצל החברה ג״ח הנז׳ שלשלת הנז׳ עם שאר משכנות ופרעתי להם עד סך מאה זהובי׳, ואמרתי להגבאים הנז׳ שיתנו לי השלשלת הנז׳ ואני אפרע לכם החוב הנ״ל. והשיבו לי הגבאים יעקב ב״ר מרדכי יש בידו משכון הנז׳ (ואותו יעקב הנז׳ הוא אשר נעשה ישמעאל) ואמר יעקב הנז׳ להגבאים הנז׳ שיש לו דין עם ר׳ יוסף הנז׳ שילכו הגבאים עם ר׳ יוסף הנז׳ לפני ב״ד של ישראל וכאשר יקיים ר׳ יוסף הנז׳ הפס״ד אשר יצא מפי הב״ד אזי אחזיר לכם השלשלת הנז׳ והלכתי עם הגבאי׳ הנז׳ לפני הב״ד עבור הטענה שהיה ליעקב הנז׳ עלי.

ואשר יצא מפי הב״ד קיימתי תכף והלכתי להגבאים הנז׳ שיתנו לי השלשלת הנז׳ כפי אשר יצא עבור יעקב הנז.׳ והשיבו לי הגבאים שיעקב אמר ששלח השלשלת הנז׳ עם שאר כלי כסף וזהב שלו לק״ק בילוגראדו וכאשר יסע הוא בעצמו מכאן לק״ק בילוגראדו אזי ישלח לכאן ק״ק בודון השלשלת הנזכר. והשיבו לו הגבאים הנז׳ כאשר ישלח השלשלת לכאן אזי יחזירו לו המשכון הנזכר וטענת הגבאים מבואר בגוף התשובה זו ע״ש.

תשובה

(...) ותחלה אציע לפניך שמעשה שהיה כך היה. כי אותו פלוני ישמעאל מומר מקדם היה א׳ מגבירי הק״ק והיה א׳ מבני החברה דג״ח. והמנהג בין החברה הקדושה הנז׳ הוא משנים קדמוניות שהגבאים דהחברה הנז׳ הנקראים קאבר״י באשי״ז ממנים אחרים תחתיהם חג הפסח בכל שנה תמידין כסדרן. וג״כ ממנים שני נאמנים דהיינו השני נאמנים הנז׳ יש

בידם כל כלי הקודש של החברה הנז׳ וגם כל דמי ההקדש המשכנות ושאר צרכי החברה, ודהיינו ביד א׳ התיבה סגור ומסוגר וביד השני המפתח מן התיבה. וגם בעל המשכון אשר אנו דנין עליו הוא ג״כ א׳ מבני החברה הנז׳.

ויהי היום בחג הפסח קודם שהמיר פלוני הנז׳ נתמנה להיות א׳ מנאמני החברה הנז׳ ובידו היה התיבה עם כל כלי הקודש וכל השייך להקדש הנז׳. וביד חבירו הנאמן השני המפתח מהתיבה. ובפתע פתאום המיר הנאמן הנז׳ אשר היה בידו התיבה ע״י איזה סיבה ולקח עמו התיבה הנ״ל וכל אשר בתוכה.

והיתה יללה גדולה בכל הק״ק, כי הוא היה יודע כל הנסתרות של הק״ק וינקום נקמתו מכל א׳ וא׳ ויבא עליהם בעלילות רשע. ואחר שעשה המעשה הנ״ל באו אליו גבאי החברה הנ״ל בבקשה ותחנונים למען ה׳ אף שיצא מן הדת שלא יעשה כזאת שיאבד ע״י כל אשר בתוך התיבה הנז׳.

ויהי אחר הבקשות ותחנונים אמר להם אמלא בקשתכם ואחזיר לכם התיבה הנז׳ אך ורק המשכון של ראובן הנז׳ אשר אנו דנין עליו ועוד משכון אחר של פלוני אחר אחזיק בידי באשר שהמה חייבים לי, מ״מ באם שילכו האנשים הנז׳ לפני דייני ישראל ויקיימו דין תורה כפי שיגזרו אזי אחזיר להם המשכונות שלהם. והתרו הגבאים הנ״ל בראובן הנ״ל שילך לדון עמו לפני הב״ד. והשיב ראובן הנ״ל כי מה תועלת יהיה לו כשילך עם המומר הנז׳ לפני דייני ישראל, כי מי יכופו לציית דין ישראל באם שיצא חייב. ואח״כ כשהלך עמו לדין לפני הב״ד כבר נד ולד ששלח פלוני לק״ק בילוגראדו עם כל כלי הכסף שלו.

ושאלתי להגבאים למה לא תבעו את המומר בערכאותיהם עבור המשכונות, והשיבו לי ג״כ כנז׳ מי יכול לדון עם מי שתקיף ממנו וגם בדיניהם לא היו זוכים ממנו מאומה כי הי׳ כופר בפקדון ומשתבע ומיפטר, ויותר טוב לדבר עמו רכות כאשר באמת ע״י הדברי תחנונים החזיר כל כלי הקודש.

רבי אפרים ב״ר יעקב הכהן, שו״ת שער אפרים (לבוב תרמ״ז), סי׳ קכב.

Nos, a mai napon elém hozták ügyüket egyik részről a Kegyesség gyakorlása szent egylet (*Hevra ha-kedósa de-g*[*emilut*] *h*[*aszadim*]) tisztségviselői (*gabbaj*),[1] akiket *kabir basiz*-nak (Q'BYR B'Š/ŠYZ)[2] hívnak, másik részről Joszéf úr, Azriél úr fia, és előadták állításaikat Askenáz nyelvén, és szavaikat áttettem[3] a szent nyelvre. Először az említett tisztségviselők (*gabbaj*) felmutattak az említett Joszéf úrral szemben 115 *zahuv* összeg erejéig egy érvényes adósság-levelet (*setar hov*),[4] amely teljes körű érvénnyel bír és minden előírt feltételnek megfelel.[5] És az irat (*setar*) végén az áll, hogy az említett tartozás fejében biztosítékul átadott egy aranyláncot, ahogyan az ki van fejtve az említett adósság-biztosíték (irat)ban (*bittahon ha-hov*).

[1] Gabbaj: a *hevra* ügyeinek intézésére kinevezett tisztségviselő.
[2] Kabir basi: török szó, a temetkezést intéző társaság (*hevra kaddisa*) vezetője (*gabbaj*).
[3] Lefordítottam.
[4] Értsd: nyugtát.
[5] Értsd: köteles minden körülmények között megfizetni.

És követelték az említett Joszéf úrtól, hogy fizesse meg nekik az említett adósságlevél (összegét). Az említett Joszéf úr azt felelte: "Az említett láncot, egyéb zálogokkal együtt, zálogba helyeztem az említett Kegyesség gyakorlása (*gemilut haszadim*) egyletnél, és megfizettem nekik 100 *zahuv*-ot. Továbbá azt mondtam az említett tisztségviselőknek, hogy adják nekem az említett láncot, és én megfizetem nektek a fent említett tartozást." Azt felelték nekem a tisztségviselők, hogy Jaakov, Mordekhaj úr fia az, akinél az említett zálog van (ez az említett Jaakov az, aki *jismáéli*[6] lett). És az említett Jaakov azt mondta az említett tisztségviselőknek, hogy van neki egy vitás ügye az említett Joszéf úrral, és menjenek a tisztségviselők az említett Joszéf úrral Izráel bírósága (*beit din*) elé, és amikor az említett Joszéf úr a bíróság (*beit din*) törvényes ítéletét, amelyet a bíróság meghoz, teljesíti, akkor majd visszaadom nektek az említett láncot a bíróság (*beit din*) előtt. És az említett tisztségviselőkkel a bíróság (*beit din*) elé mentem, a miatt a követelés miatt, amit az említett Jaakov emelt ellenem. A bíróság (*beit din*) ítéletét azonnal érvényesítettem. Ezután elmentem az említett tisztségviselőkhöz, hogy adják nekem az említett láncot, ahogyan az az említett Jaakov miatt történt. És azt felelték nekem a tisztségviselők, hogy Jaakov az elmondása szerint elküldte az említett láncot a többi ezüst- és aranytárgyával Bilogrado (BYLVGR'DV) szent községébe, és amikor majd ő maga innen Bilogrado (BYLVGR'DV) szent községébe fog utazni, akkor majd ide, Budun (BVDVN) szent községébe küldi az említett láncot. Az említett tisztségviselők azt felelték neki, hogy amikor ideküldi a láncot, akkor fogják neki visszaadni az említett zálogot. A tisztségviselők állítása ki van fejtve a kérdésre adott válaszban, lásd ott.

Válasz.

(...) Először is eléd tárom, hogy az eset, amely történt, úgy történt, hogy az a bizonyos török (*Peloni Jismáél*) hitehagyott (*mumar*), korábban a szent község egyik befolyásos személyisége volt, és a Kegyesség gyakorlása egylet (*hevra de-gemilut haszadim*) egyik tagja. És az említett Szent egyletnél (*Hevra kadosa*) régtől fogva az volt a szokás (*minhág*), hogy az említett Egylet (*Hevra*) tisztségviselői, akiket *kabiri basiz*-nak hívnak, a *peszah* ünnepén minden évben másokat jelöltek ki maguk helyett. Két meghatalmazottat szintúgy kijelölnek, azaz a két említett meghatalmazott az említett Egylet szent tárgyait őrzi, és náluk van minden szent alapítvány (*hekdés*) összege is, a zálogok, és a többi, amire a Egyletnek szüksége van. Vagyis az egyiknél van a gondosan lezárt láda, a másiknál pedig a láda kulcsa. A zálog tulajdonosa, akiről szó van, szintén tagja volt az említett Egyletnek.

És *peszah* ünnepén, mielőtt az illető említett személy megtagadta volna a hitét, kinevezték az említett Egylet egyik megbízottjának, és nála volt a láda, az összes szent tárggyal, és mindennel, ami az említett szent alapítványokhoz (*hekdés*) tartozik. Társánál, a másik megbízottnál pedig a láda kulcsa volt. Az említett megbízott azonban valamilyen oknál fogva teljesen váratlanul elhagyta a hitét, az, akinél a láda volt, és magával vitte a fent említett ládát mindennel, ami benne volt.

És nagy jajgatás támadt az egész szent községben, mert az illető tudta a szent község minden titkát, és bosszút állhatott egytől egyig mindenkin, és gonosz cselekedetekkel árthatott nekik. És az után, hogy a fent említett dolgot tette, az említett Egylet tisztségviselői

[6] Azaz muszlim.

(*gabbaj*) elmentek hozzá, s könyörögve kérték az Örökkévalóra, hogy még ha vallását elhagyta is, ilyesmit ne tegyen, nehogy ezáltal elvesszen minden, ami az említett ládában van.

A könyörgés és kérés után ő azt mondta nekik:

"Teljesítem a kéréseteket, és visszaadom az említett ládát, kivéve az említett Reuvén zálogát – akinek az ügyét tárgyaljuk –, és egy másik zálogot, amely másvalakié, szintén megtartok, mert ők tartoznak nekem. Mindenesetre, ha az említett férfiak Izráel bíróihoz[7] fordulnak, és teljesítik a Tóra törvényeit, ahogyan azt elrendelik, akkor visszaadom nekik a zálogjaikat."

És a fent említett tisztségviselők (*gabbaj*) figyelmeztették a fent említett Reuvént, hogy menjen vele a bíróság (*beit din*) elé. A fent említett Reuvén azt válaszolta, hogy mi haszna válik abból, ha az említett hitehagyottal Izráel bírói elé megy, mert ki kötelezheti őt Izráel törvényeinek megtartására, ha elmarasztalják.[8] És később, amikor a bíróság (*beit din*) elé ment vele, már elkésett, egy illetőt elküldött Bilograd (BYLVGR'DV) szent községébe az összes ezüst tárgyával.

Kérdeztem a tisztségviselőket, hogy miért nem kérték a hitehagyottat az ő hatóságaik[9] elé a zálogga kapcsolatban. Ők is ugyanúgy válaszoltak, amint meg van említve:

"Ki tud pereskedni a nála erősebbel?"[10]

Az ő törvényeik szerint sem tudtak volna visszakapni tőle semmit, mert letagadja a zálogot, esküt tesz, és felmentik. Jobb, ha finoman beszélnek vele, lám, a könyörgő szavakra valóban visszaadta az összes szent tárgyat.[11]

• R. Efrajim b. Jaakov ha-Kohén, *Saar Efrajim* (Tarnów: Verlag von Simon Neumann – Lemberg: U. W. Salat, 647 / 1886; reprint, Jerusalem, 1973), no. 122.

MEGJEGYZÉS

Érdemleges közlés a responsum elején, hogy a Szent egylet tisztségviselői "askenázi" nyelven, azaz németül, illetve jiddisül adták elő az ügyet, és vallomásukat R. Efrajim fordította le, a jegyzőkönyv számára, a "szent nyelv"-re, azaz héberre.

A Szent egylet a községtől szervezetileg és anyagilag egyaránt független intézmény volt. Tisztségviselőit a tagok választották, határozataikról jegyzőkönyvet vezettek, a vezetők elszámolásra voltak kötelezve, és felelősséggel tartoztak az ügyekért. Ünnepeiket önállóan tartották meg.[12]

A responsum jelzi, milyen veszélyt jelentettek a zsidó községre a hitehagyottak.

[7] Értsd: rabbinikus bírósághoz.

[8] Ti. a rabbinikus bíróság csak a szent községhez tartozó személyek ügyeiben hozhatott ítéletet.

[9] Ti. az állami hatóságok / bíróság.

[10] Qoh. 6,10.

[11] Lásd Büchler Sándor, *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1901), p. 112; 131.

[12] Lásd fentebb, #166.

177

Efrajim ben Jaakov ha-Kohén

VITA EGY ÁRVA ÉS GYÁMJA KÖZÖTT AZ ÖRÖKLÖTT VAGYONNAL KAPCSOLATBAN

1677–1678

רבי אפרים ב״ר יעקב הכהן

ריב בין יתומה ואפוטרופסה אודות עזבון

1678–1677

IRODALOM

• Büchler Sándor, *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1901), p. 149.

נשאלתי מן הגביר כהר״ר אליה בר׳ ידידיא אודות שנתמנה לאפוטרופוס על היתומה בת אחיו המנוח הנעלה הגביר כהר׳ יאודה בר׳ ידידי׳ שהיא משודכת לבני הבחור הנחמד כמוהר״ר אריה יודה ליב הכהן. ועתה הגיע התור וימי הנשואין ממשמשין ובאין ורוצה ממנה פיטורין קודם שיוציא עזבון אביה מתחת ידו.

תשובה

אף שמן הראוי היה לסלק עצמי מנדון זה באשר שהדברי׳ האלה המה נוגעים לבני החכם נר״ו שהוא מיועד לבת אחיו היתומה הנז׳ אך באשר שנלע״ד שהדברים פשוטים בגמ׳ ובפוסקים השייכים לנדון זה אף למתחילים כמו שאבאר אח״כ לכן לא מנעתי את עצמי מלכתוב דלתות שלש וארבע בנדון הנז׳ (...)

וכללא דמלתא האופוטרופוס – הר׳ אליה – אין צריך ליתן דין וחשבון רק ישבע שחשבונו חשבון אמת וצדק ושלא עיכב בידו כלום מעזבון אחיו, אז הוא פטור ומסולק מכל ערעור וטיעון עבור האפוטרופסות הנ״ל. ושלום על דייני ישראל.

כה דברי הכותב בנחיצה.

(...)

אפרים הוא הצעיר מבית אהרן מווילנא.

רבי אפרים ב״ר יעקב הכהן, שו״ת שער אפרים (לבוב תרמ״ז), סי׳ קכח.

Megkérdezett a tiszteletre méltó R. Élija úr, Jedidja úr fia[1] azzal kapcsolatban, hogy gyámnak nevezték ki őt elhunyt testvérének, a tiszteletre méltó Júda úrnak, Jedidja úr fiának[2] árván maradt leánya mellé, aki el van jegyezve az én fiammal, a kedves ifjúval, tiszteletre méltó tanítónk, R. Jehuda Arjé Leib ha-Kohén úrral.[3] És most már közeledik a házasságkötés ideje, és (R. Élija úr) felmentvényt (*pitturin*)[4] szeretne tőle,[5] mielőtt apja örökségét kiadja a kezéből.

Válasz.

Bár illendő lett volna az adott esettől távol tartani magamat, mivel ezek a dolgok érintik tudós fiamat – őrizze és áldja meg őt a Könyörületes –, akinek testvére[6] említett árván maradt leányát szánták, de mert szerény tudásom szerint a kérdés ide vonatkozó része a *Gemárá*ban és a döntnököknél (*poszkim*) egyszerű, még kezdők számára is, ahogyan azt később majd ki fogom fejteni, ezért nem vonakodtam attól, hogy az említett esettel kapcsolatban háromnégy bekezdést írjak.[7]

(...)

Összefoglalva a dolgot, a gyám, Élija úr, akit a bíróság (*beit din*) kinevezett, nem köteles elszámolást adni, csak tegye le az esküt, hogy minden elszámolása igaz és helyes, és hogy fivérének hagyatékából nem tartott vissza semmit. Ha ezt teljesíti, mentes lesz minden rágalom és gyanúsítás alól a fent említett gyámságot illetően. És legyen béke Izráel bíróival.[8]

Ezek a szavaim, amelyeket sietségben írtam.

(...)

Efrajim, a kicsiny (*cáir*), Áron házából, Vilnából.

• R. Efrajim b. Jaakov ha-Kohén, *Saar Efrajim* (Tarnów: Verlag von Simon Neumann – Lemberg: U. W. Salat, 647 / 1886; reprint, Jerusalem, 1973), no. 128.

MEGJEGYZÉS

R. Efrajimnak egy közvetlenül a családját érintő vagyoni ügyben kellett döntést hoznia. Kisebb fiának menyasszonya árva volt, és apai örökségét a gyámjául kinevezett nagybátyja kezelte. A gyám megkérdezte őt mint a budai szent község rabbiját, hogy mi módon kell elszámolnia. R. Efrajim a Talmudra (Gemára) hivatkozva úgy döntött, hogy elegendő, ha esküt tesz arra nézve, hogy híven kezelte a vagyont.

A responsum pontosan azonosítja R. Efrajim ha-Kohén budai rokonságát. Fia, Jehuda Arjé Leib ha-Kohén[9] az elhunyt Júda ben Jedidja leányát vette feleségül. Az árva leány gyámja nagybátyja, R. Élija ben Jedidja Baal Sém volt, az egyik leggazdagabb zsidó férfi Budán.

[1] Élija ben Jedidja Baal Sém.
[2] Júda ben Jedidja Baal Sém.
[3] R. Efrajim ha-Kohén kisebbik fia. Személyéhez lásd alább, #185.
[4] Értsd: a vagyonkezelés mérlegének jóváhagyását.
[5] Ti. a leánytól.
[6] Ti. a gyám, R. Élija testvére, Jehuda ben Jedidja Baal Sém.
[7] A következő, itt nem közölt részben összefoglalja az ügyet érintő talmudi helyeket.
[8] Üdvözlet.
[9] Személyéhez lásd alább, #185.

178

Efrajim ben Jaakov ha-Kohén

VITA EGY VÉGRENDELET KÖRÜL

1666–1678 k.

רבי אפרים ב״ר יעקב הכהן

דיון אודות צוואה אחת

בין 1666–1678

IRODALOM

• Lásd Büchler Sándor, *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1901), pp. 131, 134, 147.

ראובן מת והניח ג׳ בנים ובת א׳, וקודם מותו הניח כל אשר לו לבניו וצוה שהבנים מחויבים ליתן לבתו אחותם איזה סך מן כסף וזהב וגם יתנו לה בכל שבוע כל א׳ וא׳ עשרה לבנים לעולם. וז״ל הצוואה בל״א: עוד מוזין לעולם געבין מיין זין י׳ לבנים בכל שבוע ושבוע כו׳. והית׳ על תיבת ״לעולם״ העברת הקולמוס.

ואחרי מות ראובן הנז׳ עמדה לדין בת ראובן הנ״ל עם אחיה הנ״ל אודות י׳ לבנים וטענו האחים שלא צוה אביהם שיתנו לעולם כי היה העברת הקולמוס על תיבת ״לעולם״ וזכתה אחותם בדין. וכן קיבלו וקיימו האחים הפסק הנז׳ כמה שנים. ואח״כ מת א׳ מן האחים והניח יורשים ותבעה אחות אביהם לבני אחיה שיתנו לה עשרה לבנים בכל שבוע כאשר נתן לה אביהם.

והשיבו לה היורשים בני אחיה, הלא אביהם לא נתחייב ליתן לה כלום רק מחמת שאביהם ירש את ראובן אבי אביהם וכשמת אביהם ולא נשאר ממנו אפילו פ״א מירושת אבי אביהם, אלא כל מה שנשאר ממנו הוא מן סך הנדוניא אשר הכניסה לו אמם כי כל נכסי אביהם כבר כלה ונשרף בשריפה אשר שרף ה׳ פה הק״ק זה כמה שנים. והקרקעות אשר ירש מאבי אביהם הוציאו היורשים שטר מתנה אשר נתן ראובן לאביהם ולאשתו אם הבנים במתנה, ואביהם ירש הקרקעות מאתם וגם שאר הקרקעות קנו מנכסיהם מחמת העלילה אשר העליל עליהם אח אחד שנעשה ישמעאל עבור הירושה. וגם כל עזבון אביהם ירד לטמיון ליד המומר הנז׳

ובכן על הכל יורנו מורנו ורבנו המורה לצדקה ומשפט עם מי הדין ושכמ״ה.

(...)

רבי אפרים ב״ר יעקב הכהן, שו״ת שער אפרים (לבוב תרמ״ז), סי׳ קכט.

Reuvén meghalt. Három fiút és egy leányt hagyott maga után. Halála előtt mindenét a fiaira hagyta, és úgy rendelkezett, hogy a fiúk az ezüstből és aranyból egy bizonyos összeget kötelesek leányának, a nővérüknek adni, továbbá, hogy ki-ki adjon neki hétről hétre örökké (*le-olam*) tíz *levaná*-t. Ezek a végrendelet szavai, Askenáz nyelvén: "*Muzin le-olam gebin mejn zin 10 levanim be-khol savua ve-savua*"[1] stb. Azonban a *le-olam* szó[2] át volt húzva.

Az említett Reuvén halála után az említett Reuvén leánya a bíróság (*din*) elé állt fentebb említett fivéreivel (szemben) a 10 *levana* ügyében.[3] A fivérek azt állították, hogy az apjuk nem rendelte el, hogy örökké (*le-olam*) adják ezt a 10 *levaná*-t, mert a *le-olam* szó át volt húzva. A nővérük megnyerte a pert, s a fivérek néhány éven át megtartották az ítéletet. Azután az egyik fivér meghalt, és örökösöket hagyott maga után. És az apjuk nővére követelte a fivére fiaitól a heti 10 *levaná*-t, úgy, ahogyan azt az apjuk korábban is megadta.

Az örökösök, a fivére fiai azonban azt felelték neki, hogy az apjuk vele szemben nem volt kötelezve semmi egyébre, mint arra, (ami abból következik), hogy apjuk az örököse volt Reuvénnek, a nagyapjuknak. Nagyapjuk örökségéből azonban apjuk halála után nem maradt egyetlen fillér (*pruta*) sem. Minden, ami maradt utána, az anyjuk hozományából van, mert az apjuk minden öröksége elfogyott, és elégett a tűzben, amelyet az Örökkévaló itt, a szent községben gyújtott néhány évvel ezelőtt. És a földről, amelyet (apjuk) a nagyapjuktól örökölt, az örökösök ajándékozási szerződést mutattak fel, amely szerint a földet Reuvén az apjuknak és feleségének, a fiúk anyjának adta ajándékba, és ők az apjuktól örökölték, a többi földet pedig (szüleik) a vagyonukból vásárolták. De amiatt, amit az egyik testvér tett velük, hogy *jismáéli*[4] lett az örökség miatt, apjuk teljes hagyatéka örökre elveszett az említett hitehagyott kezén.

Ezért tanítónk és rabbink, az igazság és a törvény tanítója adjon számunkra tanítást mindenről, hogy ki mellett van a törvény. És legyen kétszeres jutalma az Egektől.

(...)

• R. Efrajim b. Jaakov ha-Kohén, *Saar Efrajim* (Tarnów: Verlag von Simon Neumann – Lemberg: U. W. Salat, 647 / 1886; reprint, Jerusalem, 1973), no. 129.

MEGJEGYZÉS

A válasz elején R. Efrajim említi egy – talán budai – *dajján*, R. Eleázár döntését a végrendelettel kapcsolatban. Ennek alapján valószínűnek látszik, hogy az eset Budán történt.

Az ügy lényege az, hogy "Reuvén", akinek örökölt és vásárolt földjei voltak, továbbá arany és ezüst vagyona is, végrendeletében minden birtokát a három fiára hagyta, azzal, hogy nővérüknek egyszeri pénzbeli vagyont és hétről hétre, időbeli korlát nélkül ("örökre") egyenként 10–10 *levana* ellátmányt kötelesek adni. A rabbinikus bíróság a nővérnek – keresete alapján – a végrendelet szövegének megfelelően megítélte a fivéreivel szemben támasztott követelését. Időközben a három fiú egyike meghalt, és örökösei megtagadták a heti 10 *levana* megfizetését, arra hivatkozva, hogy

[1] Jiddisül: "Kötelesek mindörökké adni a fiaim 10 *levaná*-t hétről hétre."

[2] Le-olam: "örökre", "örökké".

[3] Értsd: keresetet adott be fivérei ellen.

[4] Azaz muszlim.

a nagyapjuktól rájuk maradt örökség egy tűzvész során elpusztult, egyéb vagyonukat pedig anyjuk ágán örökölték, és abból nem kötelesek továbbra is fizetni a juttatást. A másik fivér kitért, muszlim lett, "az örökség miatt", hogy ezáltal magának szerezze meg "Reuvén" teljes örökségét; ebben alkalmasint a zsidó és az iszlám jog eltérő örökösödési törvényei játszhattak a kezére (lehet, hogy ő volt az elsőszülött). A megmaradt harmadik fiú úgy érvelt a nővérével szemben, hogy ezek után az örökségből nem maradt semmi, és megszűnt iránta a pénzbeli kötelezettség. A per ez ellen a harmadik fiú ellen folyt.

R. Efrajim ha-Kohén válasza nem maradt meg teljes terjedelmében, így nem tudni, hogyan döntötte el a vitát.

A tűz, amelyet a responsum említ, valószínűleg az 1669. évi nagy budai tűzvész volt.[5]

[5] Lásd fentebb, #152, #158 (3), és alább, #179, #184, #195 (12).

179

Efrajim ben Jaakov ha-Kohén

KÉT TESTVÉR VITÁJA A KÖZÖS UDVAR KÖLTSÉGEIRŐL

1666–1678 k.

רבי אפרים ב״ר יעקב הכהן

ריב בין שני אחים אודות הוצאות לאחזקת חצר משותף

בין 1666–1678

נשאלתי. שני אחים קנו חצר בשותפות והאח הגדול קבל על עצמו לבנותו ולתקן כל מה שצריך ונגד זה התקשר עצמו האח הקטן שמחוייב ליתן לאח הגדול חצי ההוצאה שלשה ימים לאחר הבנין והתיקון. ובאם שלא יתן לו חצי ההוצאה אחר ג׳ ימים אזי אין לו עוד חלק ונחלה בחצר הנז׳. וכל זה נעשה בכל תוקף התקשרות כתקחז״ל. ויהי אחר הזמן הזה נשרפה כל העיר בשנת תכ״ט לפ״ק ובתוכם החצר הנז׳, ואח הגדול ירד מנכסיו והוכרח למכור החצר הנשרף כי אין ידו משגת לבנותו. ועתה אחר מכירת החצר הנז׳ תבע אח הגדול מהקטן שישלם לו מה שהיה צריך לתקן את החצר הנז׳ וכמבואר בשטר ההתקשרות שלהם. ואח הקטן משיב לו תן לי החצר ואני אתקן הכל ובאשר שנשרף הגג והצינורות ונפלו החומות אין לך עלי כלום. והגדול משיב שיתן לו דמי ההוצאות מה שפיזר כבר כי על מנת כן חלקו החצר הנ״ל וכמבואר בשטר ההתקשרות שלהם. והקטן טוען שאינו חייב לו כלום רק שלשה ימים אחר שיגמור בנין החצר וכיון שנשרף אזדא לו הזכות.

ועתה יורנו מורינו הדין עם מי ושכמ״ה. עכ״ל השאלה.

(...)

רבי אפרים ב״ר יעקב הכהן, שו״ת שער אפרים (לבוב תרמ״ז), סי׳ קלב.

Megkérdeztek. Két testvér közösen vásárolt egy udvart.[1] A nagyobb fivér magára vállalta, hogy megépít és rendbehoz mindent, ami szükséges. Ezzel szemben a kisebb fivér vállalta, hogy a kiadások felét három nappal az építkezés és a rendbehozatal után kifizeti. Ha nem fizeti meg a kiadások felét három nap múlva, akkor nincs többé része és öröksége az említett udvarban. És mindez teljes érvénnyel bölcseink – emlékük legyen áldott – rendelete szerint készült. Ez után az idő után leégett az egész város, benne az említett udvarral, a 429. esztendőben, a kis időszámítás szerint.[2] A nagyobb fivér elszegényedett, és a leégett udvart el

[1] Az *udvar*, mint a *porta*, jelenti a rajta álló házakat is.

[2] 1668/1669.

kellett adnia, mert nem volt elég pénze az újjáépítéséhez. És most, az említett udvar eladása után a nagyobb fivér követeli a kisebbtől, hogy fizesse meg neki azt, amit az említett udvar rendbehozatalára költött, ahogyan az a kettőjük szerződésében szerepel. A kisebb fivér azt felelte: Add nekem az udvart, és én rendbe teszek mindent. És amiatt, hogy a tető és az ereszek leégtek, és a falak is leomlottak, nem követelhetsz rajtam semmit. A nagyobb fivér azt válaszolta, hogy adja meg az eddigi kiadásai összegét, mert ezzel a feltétellel osztoztak az említett udvaron, ahogyan az a szerződésükben is ki van fejtve. A kisebb pedig azt állítja, hogy nem tartozik neki semmivel, csupán három nappal az udvar építésének befejeztekor. Mivel pedig az leégett, megszűnt a jogcíme.

Most hát tanítónk adjon számunkra tanítást, hogy ki mellett van a törvény, és legyen kétszeres jutalma az Egektől. Eddig tartanak a kérdés szavai.

(...)

• R. Efrajim b. Jaakov ha-Kohén, *Saar Efrajim* (Tarnów: Verlag von Simon Neumann – Lemberg: U. W. Salat, 647 / 1886; reprint, Jerusalem, 1973), no. 132.

= Kohn Sámuel, *Héber kutforrások* (1881), p. 122, no. XXVI, 8.

MEGJEGYZÉS

A válaszban R. Efrajim a kisebb fivér javára döntött.

Az 1669. évi nagy budai tűzvészről több egykorú responsumon[3] kívül megemlékezik Tevil Schiff krónikája is.[4]

[3] Lásd fentebb, #152, #158 (3), #178.

[4] Lásd alább, #195 (11).

180

Efrajim ben Jaakov ha-Kohén

KÉT ÜZLETTÁRS VITÁJA KAMATRÓL

1666–1678 k.

רבי אפרים ב״ר יעקב הכהן

ריב בין שני שותפים בדבר רווחים מריבית

בין 1666–1678

[ש א ל ה]

ילמדנו רבינו. ראובן ושמעון היו שותפים זה כמה שנים, והיה מנהגם לכתוב שטר שותפות כראוי והיו קובעים בו זמן קצוב, ובאותו השטר לא היו כותבים סך המעות שהי׳ מניח כ״א וא׳ אלא היו כותבים כל א׳ לחבירו כת״י מסך המעות שהיה מניח כל א׳ לתוך השותפות כו׳.

(...)

ת ש ו ב ה

(...) ומכ״ש בנ״ד שעסק השותפות שהיה להמנוח עם השותף החי שכל עסקיהם היה במלוה בריבית לאו״ה בהקפות בלי שום משכון ומפוזר ומפורד בין העמים אנה ואנה בסכנת דרכים, וזולת זה גלוי וידוע דת הנתונה בערכאותיהם כשנותנין ריבית להמלוים אחת דתם שמחויבים המלוי׳ להחזיר הריבית מכמה שנים, ואף אם יבואו עידי שקרים ומכ״ש עידי אמת, ואף אם יביאו עידי שקרים על הקרן שקיבל הנפטר אזי יצא נקי מנכסיו. ובפרט בנדון שלנו שהשותף האחד נפטר ובודאי בעודו בחיים חיותו אז החי יוכל להכחיש את החי וגם יש חזקה אין אדם מעיז פניו בפני בע״ח, ומשא״כ אחר פטירתו שאין המת יכול להכחיש את החי.

(...)

כל זה כתבנו ע״פ השאלה שסידר השואל שביטול הפשר הוא טובת היתום. אומנם באשר שגלוי וידוע לכל בני הק״ק יצ״ו שהפשר הנז׳ הוא טובת היתום ואלמלא לא נכתב ראוי הוא להכתב. ואפס קצהו כתבנו בתוך הפסק באשר שכל עסקי השותפות שלהם היה בהלואה בריבית בהקפה לאו״ה וכספם מפוזר ומפורד בין העמים בסכנת דרכים זולת שאר סכנות. וכבר כתב המ״מ שאין שולחין מטלטלין או סחורה של יתומים במקום שיש סכנת דרכים וספק אונס כו׳. ומכ״ש בנ״ד בהלואה לישמעאלים ועסק הזה הוא עלול לכמה עלילות רשע אף אחר כמה שנים ואינם יכולין לנגוש את הנושים, כי פן ואולי יעלילו ברשע שיכלה הקרן עם הריבית, כי כל אגב גביה בעי וכל אשראי ספק אתי ספק לא אתי ומכ״ש בחובות בין הגויים.

(...)

רבי אפרים ב״ר יעקב הכהן, שו״ת שער אפרים (לבוב תרמ״ז), סי׳ קלג.

[Kérdés.]

Mesterünk (*rabbeinu*) adjon számunkra tanítást.

Reuvén és Simeon néhány éven át társak voltak. Szokásuk volt, hogy amint azt kell, társulási szerződést írnak, és ebben megszabott időt kötöttek ki.[1] A szerződésbe nem írták bele azt az összeget, amelyet ki-ki letett, hanem mindegyikük adott a társának egy kézzel írt (elismervényt) arról az összegről, amelyet az a társulásba betett. Stb.[2]

(...)

Válasz.

(...) Még inkább (ez az igazság) az adott ügyben, mert az elhunytnak az életben lévő társával kötött szerződése kamatos[3] kölcsönzésre (*milva be-ribbit*) vonatkozott a világ népei[4] körében. A hitelezést mindenféle zálog (*maskon*) nélkül, a népek között szétszórtan, hol itt, hol ott, veszélyes utakon[5] folytatták. Ezenkívül ismeretes az is, hogy ha a kölcsönadónak kamatot adnak, akkor az adott vallás bíróságain a kölcsönadót mindig kötelezik, hogy a kamatot több évre visszamenőleg adja vissza. Még akkor is, ha hamis tanúk jönnek. Még inkább, ha valódi tanúk! És ha hamis tanúkat hoznak a kölcsönadott összegről, amelyet az elhunyt kapott: tisztán fog kijönni a vagyonát illetően, holott nyilvánvaló, hogy élő társát annak életében még megcáfolhatta volna. Márpedig elfogadott dolog, hogy az ember nem szemtelen a hitelezőjével szemben, és még inkább (ez az igazság) a(z illető) halála után, mert a halott nem tudja megcáfolni az élőt.

(...)

Mindezt a kérdező által feltett kérdés alapján írtuk, azaz hogy a megegyezés felmondása az árva javát szolgálja. Bár mint a szent község – őrizze őt Sziklája és szabadítója – minden tagja előtt nyilvánvaló és ismeretes, az említett kiegyezés az árva javát szolgálja, és ha nem írták volna meg, akkor is meg kellett volna írni. És elejétől végéig beleírtuk a döntésbe, hogy társulásuk teljes egészében kamatos hitelezésre vonatkozott a világ népei körében, és pénzük szétszóródott különböző népek között, és ezt veszélyes utakon, más veszélyek mellett végezték. És már a *Maggid misne*[6] szerzője megírta, hogy árva ingóságát vagy egyéb javát nem küldjük olyan helyre, ahol veszély van, és erőszakra számíthatunk stb. Még inkább (ez az igazság) az adott ügyben, a törököknek (*jismáélim*) adott kölcsön esetében. Ez az üzlet ki van szolgáltatva a gonosz szándéknak,[7] még néhány év elmúltával is, és a hitelezőket nem lehet kényszeríteni, mert esetleg valami gonoszat követnek el, és a tőke (*keren*) is elvész a

[1] Ti. az ügylet időtartamára nézve.

[2] A "stb." az eset másutt bővebben előadott leírására utal. R. Slomo b. Binjámin ha-Lévi, *Lév Slomo*: "Hósen mispát" (Szaloniki, 568 / 1808; reprint, Brooklyn, NY: Ahim Goldenberg, 1991), no. 53 (1): fentebb, #159, jegyzet.

[3] Kamat, bármiféle dolog hozzáadása a kölcsön visszaadásakor, ami a kölcsönadót hivatott kárpótolni azért a veszteségért, amely azáltal érte, hogy a kölcsönvett dolgot a kölcsönvevő használta. A kamatot a Tóra tiltja (Lev. 25,36 sk.). Mindaz, aki részese az ilyenfajta kölcsönzésnek, a kölcsönadó, a kölcsönt vevő, a tanúk és a szerződés elkészítője (*szófér*), megszegik ezt a tiltást.

[4] Értsd: a nem zsidók.

[5] Értsd: kockázatos körülmények között.

[6] R. Jom Tov Vidal spanyolországi tudós a XIV. század második felében. Kommentárt írt Maimonides *Misné Tora*jához, munkájának címe erre utal: *Maggid misne*, "Kétszeres hirdető / A Misné Tora hirdetője". A *Misné Tora* első ismert nyomtatott kiadása (Konstantinápoly, 1509) óta minden kiadásában szerepel.

[7] Értsd: a rosszhiszeműségnek.

kamattal (*ribit*) együtt. Minden, amit be kell hajtani, és minden, ami hitel, kétséges, hogy bejön-e. És még inkább az az adósság, amely a nem zsidóknál (*goj*) van, ez különösen kétséges. (...)

• R. Efrajim b. Jaakov ha-Kohén, *Saar Efrajim* (Tarnów: Verlag von Simon Neumann – Lemberg: U. W. Salat, 647 / 1886; reprint, Jerusalem, 1973), no. 133.

MEGJEGYZÉS

R. Efrajim válasza közvetlenül egy árva örökségével foglalkozik, de hátterében a kölcsönügyletek állnak. A válasz egyébként terjedelmes értekezés a tárgyról.

A responsumban Buda nincs megemlítve, de erősen valószínű, hogy R. Efrajim ha-Kohén az itt élő zsidók körében felmerült vitában foglalt állást. Responsuma ugyanazt az ügyet tárgyalja, más oldalról, mint amelyikben maga is kérdéssel fordult R. Slomo ha-Lévihez,[8] annak budai tartózkodása idején.

Két férfi társult egymással abból a célból, hogy nem zsidóknak pénzt kölcsönöznek. Szerződésük minden alkalommal meghatározott időre szólt, de az összeget, amelyet ki-ki a vállalkozásba fektetett, csak kölcsönösen egymásnak adott nyugtában rögzítették, mintha kölcsönről volna szó. Egy ilyen ügylet során, még mielőtt a kölcsönadott összeget visszakapták volna, egyikük meghalt. Az elhunyt személy örököse, az "árva", vagy annak gyámja ki akart lépni az éppen folyamatban lévő ügyletből. A vita tárgya az volt, hogy "árva" milyen összeget kapjon vissza az elhunytnak az ügyletbe fektetett pénze után.

R. Efrajim ha-Kohén körülményesen leírja, milyen veszélyek fenyegetik kölcsönügyleteknél a hitelezőket, a szokásos kockázatokon túl. Bár "a világ népei"-nek – keresztényeknek vagy muszlimoknak – adott kölcsön után a kamatszedést vallási törvény nem tiltja: ha az ügy világi[9] bíróság elé kerül, a kamatot a hitelezővel akár évekre is visszamenőleg is visszafizettetik. Elhunyt ügyféllel szemben könnyen hamis tanúkat állíthatnak. Végeredményben, mondja R. Efrajim, minden hitel vagy kölcsön kétséges, különösen kétséges az, amely nem zsidóknál van kihelyezve, ilyen esetekben a zsidó hitelező teljesen kiszolgáltatott.

[8] R. Slomo b. Binjámin ha-Lévi, *Lév Slomo*: "Hósen mispát" (Szaloniki, 568 / 1808; reprint, Brooklyn, NY: Ahim Goldenberg, 1991), no. 53 (1) (itt nem közöljük). – R. Slomo ha-Lévi válaszát lásd fentebb, #159.

[9] A szövegben: "vallási"; értsd: a keresztény vagy iszlám hatóságok bírósága.

181

Efrajim ben Jaakov ha-Kohén

VITA KÉT ÜZLETTÁRS KÖZÖTT SÓ ELADÁSA ÜGYÉBEN

1666–1678 k.

רבי אפרים ב״ר יעקב הכהן

ריב בין שני שותפים במסחר המלח

בין 1666–1678

השאלה מתבררת מתוך התשובה.

תשובה

(...) בראש כפי המבואר בטענות הצדדים הנז׳ שתבע ראובן את שמעון עבור עסק השותפות שהיה ביניהם בדבר המלח ושאר סחורות והאריכו בטענותיהם רוב הטענות שלהם הם ללא צורך ולא היה צריך להעתיקם כלל ולהשחית הנייר ודיו בחינם, רק באשר ששלחו אלי פרנסי ומנהיגי הק״ק הטענות בכתב כמבואר בשאלה הנז׳ אני מוכרח להשיב להם עפ״י הטענות המבואר בשאלה.

רק נברר האוכל מתוך הפסולת מה שצריך לנו לעיקר׳ בדינא בראש המקור של הטענות ראובן הוא ששמעון נתן השותפות מלח ונתן לישמעאלים מעיר גרון בהקפה ע״י ציוויו. ושמעון משיב שפשע שמיחו בו היהודים שלא יתן להישמעאלים בהקפה כי המה אינם בטוחים. וע״ז משיב ראובן לו שמחאת היהודים היה לאחר מעשה וכבר נד ולד שלקחו הישמעאלים המלח.

(...)

רבי אפרים ב״ר יעקב הכהן, שו״ת שער אפרים (לבוב תרמ״ז), סי׳ קמא.

A kérdés kiderül a válaszból.

Válasz.

(...) Ahogyan az az említett felek állításaikban kifejtik, hogy Reuvénnek követelése volt Simeontól, a köztük lévő társulás ügyében, a sóval és a többi áruval kapcsolatban, és állításaikat szükségtelenül hosszan adták elő, és egyáltalán nem volt szükség a lemásolásukra, mert csak felesleges papír- és tintapocsékolás lett volna. Mivel azonban a község vezetői és elöljárói elküldték nekem az állításaikat, ahogyan az az említett kérdésben is ki van fejtve, kénytelen voltam a kérdésben előadott állításaik alapján válaszolni.

De különítsük el a hulladéktól az ételt,[1] azt, amire a döntéshez szükségünk van. Reuvén állításainak elején ez szerepel: tudniillik az, hogy Simeon a társulásból a só őt megillető ré-

[1] Szólás; értsd: az értéktelentől a lényegest.

szét a Gron (GRVN)[2] városából való törököknek (*jismáélim*) adta hitelbe, utasítás alapján. És Simeon ezt felelte: Vétkezett, mert a zsidók megtiltották neki, hogy hitelezzen a töröknek, mert azok nem megbízhatók. Reuvén erre azt felelte neki, hogy a zsidók tiltása a történtek után született, nincs mit tenni, és a törökök már átvették a sót.[3]

(...)

• R. Efrajim b. Jaakov ha-Kohén, *Saar Efrajim* (Tarnów: Verlag von Simon Neumann – Lemberg: U. W. Salat, 647 / 1886; reprint, Jerusalem, 1973), no. 141.

= Kohn Sámuel, *Héber kutforrások* (1881), p. 123, no. XXVI, 9.

MEGJEGYZÉS

A válaszban R. Efrajim ha-Kohén Simeonnak adott igazat.

A responsum jelzi, hogy a budai zsidók a sókereskedelemben a XVII. században jelentős szerepet játszottak. Erdélyből, ahonnan a só származik, és ahol Bethlen Gábor kiváltságlevele (1623) óta főként zsidók foglalkoztak a só nyugati kereskedelmével, hasonló adatok tömegével találhatók a történeti forrásokban.[4]

[2] Gron: Kohn Sámuel szerint Gran / Esztergom.

[3] Lásd Büchler Sándor, *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1901), p. 115.

[4] Lásd Moshe Carmilly-Weinberger, *A zsidóság története Erdélyben (1623–1944)* (Hungaria Judaica, 9) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995), p. 379, Mutató, s. v.

182

Efrajim ben Jaakov ha-Kohén

ZSIDÓ PASZOMÁNY-KÉSZÍTŐK

1666–1678 k.

רבי אפרים ב״ר יעקב הכהן

מלאכת הפאסמא״ן אצל היהודים

בין 1666–1678

[ש א ל ה]

עובדא בא לידי בפועל א׳ שרצה ללמוד אצל בעה״ב מלאכת הפאסמא״ן, והתקשר עצמו שיעשה בכל שבוע ק״ע אמות ריניש פאסמא״ן. ומה שיחסר לו ממדה הנז׳ ישלם לו ההפסד הפועל הנז׳. והתקשר עצמו בקנין סודר ובתקיעת כף בכל מיני יפוי כח. ואח״כ רצה הפועל לחזור באומרו שאי אפשר בעולם להשלים השיעור הנז׳, ותקיעת כף וקנין הנ״ל נעשה בטעות. ורוצה לברר ע״פ אומנים פסמנא״ר שאי אפשר בעולם לעשות שיעור הנ״ל בשבוע אחד.

ובעה״ב השיב שאפשר. ואפילו שאי אפשר לפי דבריו הלא התקשר עצמו לשלם לי ההפסד וע״ז הקנין קיים. וטענת הפועל אף שלפעמים אפשר להשלים, היינו באם שלא יעשה מלאכה הגונה, וגם מי שהוא בעל מלאכה עשר שנים ורגיל במלאכתו. מה שאין כן למי שאינו רגיל היטיב כו׳.

בכך היו קצתם מפקפקים לזכות הפועל מטעם שהיה קנין בטעות.

ת ש ו ב ה

לעניות דעתי הדין עם הבעה״ב.

(...)

רבי אפרים ב״ר יעקב הכהן, שו״ת שער אפרים (לבוב תרמ״ז), סי׳ קמג.

[Kérdés.]

Elém került egy eset. Egy munkás, aki egy tulajdonosnál[1] a paszomány (פ'סמ'ן / *paszman*) mesterséget akarta kitanulni, elvállalta, hogy hetente 170 rajnai (*reinis*) könyök (*amma*) paszományt készít. És ami az említett mennyiségből hiányzik, az említett munkás megfizeti neki a veszteséget.

Érvényes szerződéssel és kézfogással, továbbá mindenféle egyéb megerősítéssel (*jippuj*) elkötelezte magát. Később azonban a munkás vissza akart lépni, mert szerinte egyáltalán nem

[1] Szó szerint: "családfőnél".

lehet a feladatot teljesíteni, és mert a fent említett megállapodás hibás volt; paszományos (*paszmaner*) mesteremberek közreműködésével tisztázni akarja, hogy a fent említett feladatot egyáltalán nem lehet egy hét alatt elvégezni.

A tulajdonos az felelte, hogy lehetséges. És még ha szerinte[2] nem lehet is, nemde ő maga vállalta, hogy megfizeti nekem a hiányzó részt. Eképpen a megállapodás érvényes. A munkás pedig azt állítja, hogy alkalmilag teljesíteni lehet ugyan, de csak abban az esetben, ha nem rendes munkát végez, és az illető (képzett) mesterember (*baal melákha*), akinek tízéves tapasztalata van. Aki azonban nem rendelkezik ilyen tapasztalattal, az nem képes rá stb.

Ezért voltak néhányan, akik hajlottak arra, hogy igazat[3] adjanak a munkásnak, azzal az indokkal, hogy a szerződés téves volt.

Válasz.

Szerény tudásom szerint a törvény a tulajdonos mellett van.

(...)

• R. Efrajim b. Jaakov ha-Kohén, *Saar Efrajim* (Tarnów: Verlag von Simon Neumann – Lemberg: U. W. Salat, 647 / 1886; reprint, Jerusalem, 1973), no. 143.

MEGJEGYZÉS

Az itt említett *paszman* az olasz – végső soron francia – eredetű magyar *paszomány* szó lejegyzése. Magyar szövegekben a XVI. század vége óta használatos.[4] A *paszmaner* foglalkozásnév németes / jiddis továbbképzése a szónak.

A responsum jelzi, hogy a magasabb társadalmi rétegek korabeli öltözékéhez nélkülözhetetlen paszomány készítésével zsidó vállalkozók és mesteremberek foglalkoztak. A németes kézműiparban természetes volt a külföldi mértékegység használata.

[2] Ti. a munkás szerint.

[3] Szó szerint: "jogcímet".

[4] Benkő Loránd, szerk., *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, III: Ö–Zs (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976), p. 120.

183

Efrajim ben Jaakov ha-Kohén

VITA EGY KIRÁLYI RENDELET MIATT MEGHIÚSULT MEGÁLLAPODÁS KÖRÜL

1666–1678 k.

רבי אפרים ב״ר יעקב הכהן

ריב על אודות הסכם שנתבטל עקב פקודת המלך

בין 1666–1678

ראובן שנתן מעות לשמעון לחפור לו מרתף בתוך ביתו וינכה ממעותיו בכל שנה בעד השכירות של המרתף שיניח לתוכו יין. ועתה יצאה הגזירה מן המלך יר״ה שמי שימצא אצלו יין בביתו יתחייב ראשו למלך. וראובן טוען שיחזיר לו מעותיו. ושמעון השיב לו הרי שלך לפניך, כי המרתף אינני צריך לי ובשבילך היה לי ההוצאה לחפור ועשה עם המרתף מה שתרצה ונסתחפה שדך ומזלך גרם.

ובכן יורנו מורנו המורה למשפט הדין עם מי.

(...)

רבי אפרים ב״ר יעקב הכהן, שו״ת שער אפרים (לבוב תרמ״ז), סי׳ קמד.

Reuvén, aki pénzt adott Simeonnak, hogy ásson neki a házában pincét, és ő majd minden évben le fogja számítani a pénzéből a pince bérleti díját, amely (pincé)ben bort fog tárolni. Most azonban rendelet (*gezéra*) jött a királytól – növekedjék a dicsősége –, hogy mindenki, akinek a házában bort találnak, a fejével felel a királynak. És Reuvén azt követeli, hogy adja vissza neki a pénzét. Simeon azonban azt felelte neki: Hiszen az a tied, mert a pince nekem nem kell, és miattad voltak kiadásaim, az ásás miatt. Csinálj a pincével, amit jónak látsz. A balszerencse okozta ezt.

Ezért hát tanítónk, a törvény tanítója adjon számunkra tanítást, hogy ki mellett van a törvény.[1]

(...)

• R. Efrajim b. Jaakov ha-Kohén, *Saar Efrajim* (Tarnów: Verlag von Simon Neumann – Lemberg: U. W. Salat, 647 / 1886; reprint, Jerusalem, 1973), no. 144.

= Kohn Sámuel, *Héber kutforrások* (1881), p. 118, no. XXVI, 2.

[1] Lásd Büchler Sándor, *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1901), p. 112.

MEGJEGYZÉS

A válaszban R. Efrajim nem hozott határozott döntést a szóban forgó ügyben.

A budai zsidók a Várhegyen, a Zsidók utcájának házai alatt is húzódó barlangokban pincéket alakítottak ki, ezekben a pincékben egyebek mellett nyilván bort is tároltak. Az iszlám tiltja a szeszesitalok fogyasztását. A török hatóságok nyilván időről időre felléptek a zsidók borkereskedelme ellen.

A 2000/2001. évi állagmegóvó és helyreállító ásatások[2] során a budai Várhegyen, a Zsidók utcájának közvetlen szomszédságában húzódó barlang-alagutak egyikében a fal puha kőzetébe karcolt héber betűs feliratokat találtak: személyneveket. A mai járószint alatt 5–6 méternyi mélységben vezetett járat talán a közelben élő zsidók egyik borospincéje volt. A feliratok egyelőre kiadatlanok.

[2] Budapesti Történeti Múzeum, Kovács Eszter ásatása.

184

Efrajim ben Jaakov ha-Kohén

A LEÉGETT ZSINAGÓGA ÚJJÁÉPÍTÉSÉNEK KÖLTSÉGEI

1670 k.

רבי אפרים ב״ר יעקב הכהן

הוצאות עבור שיקום בית כנסת שנשרף

1670 בערך

בית הכנסת שנשרף גגו והוכרחו להשתדל מהשררה בסך גדול שיתן רשות לבנות הגג, ובני הק״ק טוענים שיגבו לפי הממון. והעשירים טוענים שב״ה צריך כל אחד בשוה. ועוד טוענים כת שלישית שעיקר ההשתדלות של הבנין והוצאה יתנו מי שיש לו מקומות בב״ה, כי באם שתפול ח״ו הב״ה לא יהיה להם שום הנאה במקומות בב״ה.

בכן על הכל יורנו מורינו ורבינו הדין עם מי.

(...)

רבי אפרים ב״ר יעקב הכהן, שו״ת שער אפרים (לבוב תרמ״ד), סי׳ קמה.

A gyülekezet házánál, amelynek leégett a teteje, arra kényszerültek, hogy egy nagyobb összeg fejében megpróbálák a hatóságtól megszerezni az engedélyt a tető újjáépítésére. És a szent község tagjai szerint (az összeget) a vagyon alapján kell beszedni; a gazdagok szerint mindenkinek egyformán szüksége van a gyülekezet házára;[1] és van egy harmadik párt is, amely szerint az építési engedély megszerzésének költségeit és a kiadások javát azoknak kell összeadniuk, akiknek ülőhelyük van a gyülekezet házában. Mert ha a gyülekezet háza – Isten ne adja – összeomlik, akkor nem lesz számukra haszon a gyülekezet házából.

Ezért hát tanítónk adjon számunkra tanítást minderről. Ki mellett van a törvény?

(...)

• R. Efrajim b. Jaakov ha-Kohén, *Saar Efrajim* (Tarnów: Verlag von Simon Neumann – Lemberg: U. W. Salat, 647 / 1886; reprint, Jerusalem, 1973), no. 145.

MEGJEGYZÉS

A válaszban a rabbi a harmadik párt véleménye mellett döntött.

A háromféle vélemény, amely a zsindelytető helyreállítási költségeinek megosztása körül kialakult, jelzi a szent község tagjai között meglévő vagyoni és státusbeli különbségeket.

Lehetséges, hogy a responsum az 1669. évi tűzvész[2] alkalmával keletkezett károkkal áll összefüggésben. Maga Buda a szövegben nincs megemlítve.

[1] Értsd: és ezért mindenkinek azonos mértékben kell hozzájárulnia a restaurációhoz.

[2] Lásd fentebb, #179 és alább, #195 (11).

185

Jehuda Arjé Leib ben Efrajim ha-Kohén

ADATOK APJA ÉLETÉRŐL AZ *EFRAJIM KAPUJA* NYOMTATOTT KIADÁSÁNAK ELŐSZAVÁBAN

1686 után

רבי יהודה אריה ליב ב"ר אפרים הכהן

פרטים אודות חיי אביו מתוך ההקדמה לספר "שער אפרים"

אחר 1686

R. Jehuda Arjé Leib[1] ben Efrajim ha-Kohén / Kac (1658–1720 k.), R. Efrajim ha-Kohén fia, apjával együtt, még mint gyermek érkezett Budára. Fiatal korában a vele közel egykorú – valami két évvel fiatalabb – unokaöccsével, a későbbi Hákhám Cvivel tanult együtt, apja lábánál. Később, még mindig fiatalon, feleségül vette egy gazdag budai család árván maradt leányát (1676 k.).[2] A pestisjárvány idején (1676–1679), amikor – bátyja, Hizkijjáhu halála után – maga is megbetegedett, majd felgyógyult, apja az Arjé / Leib (Löw), "oroszlán" névvel egészítette ki a nevét.[3] Tudós apja közvetlenül a halála előtt megbízta responsumainak kiadásával.

A *Saar Efrajim* személyes hangú előszavában R. Jehuda néhány részletet elmond apja és saját maga életéből. Átélte Buda 1684. évi ostromát. Anyja halálának évében, 445. *sziván* havában (1685. június) elindult a Szentföldre, kisfiával, Efrajimmal – akit saját apjáról nevezett el, nyilvánvalóan R. Efrajim halála után – és elhunyt fivére fiával, Aharonnal. Számos kaland után újév előtt érkeztek meg Jeruzsálembe a 446. esztendő elején (1685. szeptember). Jelenlegi ismereteink szerint R. Jehuda volt az első magyarországi rabbi, aki alijázott: áttelepült a Szentföldre. Jeruzsálemi tartózkodása alatt R. Jehuda csatlakozott R. Mose Galante (1620–1689)[4] *jesivá*-jához, és az ő segítségével dolgozott a *Saar Efrajim* kiadásának előkészítésén.[5] A könyvhöz Jeruzsálem, Szófed (Cfat) és Hebron tudósaitól kapott ajánlást (*haszkáma*). Ajánlásaikban az említett rabbik R. Jehuda felkészültségét és buzgalmát is dicsérőleg említik.

Egy év jeruzsálemi tartózkodás után, annak hírére, hogy Buda elesett, és az osztrák császári csapatok és szövetségeseik kiűzték a törököket (1686), R. Jehuda hajóra szállt, és visszatért Európába, hogy kinyomtassa apja kéziratát, és megkeresse családjának életben maradt tagjait. Prágába ment, ahol apja a budai meghívás előtt élt, és ott tudta meg részletesebben, mi történt Budán azután, hogy ő maga elhagyta a várost.[6] Többek között hogy a nővérét, Esztért, a város ostroma (1686) során a győztesek lemészárolták.[7]

[1] Leib: Löw(e), az Arjé név jiddis változata.

[2] A házasság miatt apjának súlyos kellemetlenségei támadtak. Lásd fentebb, #167.

[3] A név Júda / Jehuda bibliai jellemzésére (Gen. 49,9) utal.

[4] Személyéhez lásd fentebb, #171, jegyzet.

[5] Joseph Buxbaum, "Ha-Gáon Arje Jehuda Leib Kac, ha-rison mi-gdolei Hungarija se-ala la-Arec", *Morija*, 14 (1985), pp. 30–39, kül. p. 30 sk.

[6] Főként a család szegénységéről beszél részletesen.

[7] Esztér Schulhof Izsák felesége volt. Szörnyű haláláról férjének könyve, a *Megillat Ofen / Budai krónika* is megemlékezik. (Ehhez lásd alább, #193.)

Prágában apja könyvének megjelentetéséhez támogatást kapott az ott élő zsidóktól. R. Efrajim responsumaihoz itt-ott hozzáfűzte a saját megjegyzéseit is, "Ez Jehudától való" (*zot le-Jehuda*) jelzéssel.[8] A *Saar Efrajim* Sulzbachban[9] jelent meg 1688-ban.[10] A könyv megjelenése után R. Jehuda visszatért a Szentföldre (1689), és ott – mint egykor dédapja – az askenázi szent község élére került. Egyike volt azon három megbízottnak, akik a külföldről érkező adományok elosztása felől döntöttek. Közel került a szefárdi zsidókhoz, és elsajátította az arab nyelvet is. Több alkalommal küldöttségben járt Itáliában és Konstantinápolyban, a sabbatiánus mozgalom elleni küzdelem céljából. Szafedben (Cfat) hunyt el.

R. Jaakov ben Cvi Emden (a JABEC / JAVEC) (1697–1776),[11] a Hákhám Cvi fia *Megillat széfer* ("Könyvtekercs") című könyvében[12] apjának egykori budai tanulótársát mint nagy tudóst említi.[13]

IRODALOM

- Arje Leb Frumkin, *Toldot hakhmei Jerusálajim*, II (Jerusalem: Defusz Szalomon, 1928), pp. 82–85.
- Jekutiél Jehuda [Leopold] Grünwald, "Rabbanei Ungarija se-alu le-Erec Jiszráél", *Szinaj*, 26 (1950), pp. 220–235.
- Jaakov Gellis, Ed., *Enciklopedija le-toldot hakhmei Erec Jiszráél*, I (Jerusalem: Moszad ha-Rav Kuk [Kook], 1974), coll. 227–228.
- Joseph Buxbaum, "Ha-Gáon Arje Jehuda Leib KAC, ha-rison mi-gdolei Hungarija se-ala la-Arec", *Morija*, 14 (1985), pp. 30–39, kül. p. 30 sk.
- Moshe A. Z. Künstlicher, "Le-toldot R. Jehuda Arje Leib ha-Kohen mé-Oiven ve-alijjato le-Jerusálajim", *Cefunot*, 1, no. 3 (1989), pp. 90–99.

(...) אחר הדברים האלה שמועה שמענו מאת ה' וציר בגוים שלח אליו מק"ק בודון בל"א אובן קהלא קדישא. בשנת לפ"ק והם תכ"ו לרגליך מדברותיך ישא. ונתקבל לרב ולמ"ץ על הדרישה ועל הפרישה, עד כי יבא שילה לציון ברנה בארעא קדישא. וישב ביניהם על כסא ההוראה כמו שנים עשר שנים ואליו את נפשו הוא נושא.

(...)

וביני וביני קיבל אגרת הרבנות מירושלים קרתא קדישא, איך שמקבלים אותו עליהם לרב ולמ"ץ לישב על כסא רם ונשא. וימלא מקום זקינו ושמו בקרבו התייר הגדול רבינו אפרים נ"ע שהיה בימים ההם זה שמונים שנה בירושלים ובא"י לנשיא. ואמ"ו זצוק"ל רוח אחרת היתה עמו שיפוצו מעיינותיו חוצה להביא תחלת ספריו לבית הדפוס ולהוציאם לאור, ועל ציון תאיר אור חדשה. ובזה יבא אל שער המלך שע"ר אפרי"ם אשר בירושלים נוכח חצר החדשה.

[8] Lásd, például, fentebb, #172.

[9] Sulzbach-Rosenberg, Bayern (Németo.).

[10] A hamarosan híressé váló héber nyomdát a prágai származású Júda Jude Katz alapította a városban (1669); a Saar Efrajim megjelenése idején a Bloch család vezette.

[11] Személyéhez lásd Moshe Sh. Samet, "Emden, Jacob", in: *Encyclopaedia Judaica*, VI (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 721–724.

[12] Ed. Avraham Kahana (Varsa / Warszawa: Defusz ha-ahim Schuldberg, 1897).

[13] Lásd Jaakov Gellis, in: *Enciklopedija le-toldot hakhmei Erec Jiszráél*, I (Jerusalem: Moszad ha-Rav Kuk [Kook], 1974), pp. 227–228.

והנה בימים האלה ימים של צער בשנת תל״ח לפ״ק בזמן המגפה וריתחא תכפו עלינו רעות רבות וצרות, צרה אל צרה עשה. וזה יצא ראשונה בעו״ה בנו הגדול, בע״ש קודש ביום מיתת שמואל הרמתי כ״ח לאייר, בא למנוחתו במעלי שימשא. הוא הגביר החכם הולך תמים ופועל צדק ראשון הוא לכל דבר שבקדושה, הראש ומנהיג ופרנס דק״ק אובן יע״א, כהר״ר יחזקיהו הכהן זצ״ל אבן הראשה. אוי לרבנות שמקברת את בעליה בן שלשים שנה בעומדו לפני מלך מלכי המלכים.

(...)

בשבעה ימי אבל אחי נחליתי מכה אנושה, כי בא עד יהוד״ה מכת המגיפה. והודעתיו בלחישה. ויהי כשמעו הדב״ר הזה התעטף בטליתו וכפיו פרושות השמים בתחנה ובקשה. וכך היה אומר הכ״ג בתפילתו. אנא השם יהי נפשי תחת נפש בני ידידי יחידי בן זקונים הוא לי הקשיבה נא ועשה.

(...)

ועודני עומד בתפלה לפני אל רם ונשא והנה יד ה׳ בי וירא אפרים את חוליו (...) ויקם לו האומר ועושה.

(...)

ויהי כאשר ויכל לצוות ויגוע ויאסף אל עמיו במעלי דשבתא נשבה ארון האלהים מעל הכפורת. ולא קמה עוד רוח באפי ולבי בקרבי משתברת. (...) ואחר שעה חמישית ביום הששי עש״ק י״ג בסיון נזכר עלי עון שגברו העליונים ונשמתו עלה שמים, בן ששים ושנים. לא נס ליחה ולא כהתה עינים, עיני עיני ירדו פלגי מים, כי נפלה עטרת תפארתי אפרים מעוז ראשי אשר היה לי לעינים.

(...)

ומה גם השנים שלא כסדרן פגעוני, שנים שמתהפכות מטובה לרעה, שנת מלחמה היוקר, וקשה עלי מהטרדות אשר טרדוני, והצרות וסבות אשר סבבוני. והאחרון הכביד עלי המלחמה כבידה אשר כתרוני (...) כי המטירו גפרית ואש ואבני אלגביש אר״ס [אריס (?)] אשר אבניה ברזל עגולים ככדורים ותפוחים, באויר פורחים, עולים ויורדים במערות ושיחים, ובתים מלאים כל טוב מחריבים, ומנתחים נתחים, ירה יירה סקל יסקלוני.

ונדרתי נדר לה׳ אלקי ישראל נודרים בעת צרה, אם יהיה אלקים עמדי ושמרני אני וביתי, אעלה לארעא קדישא. (...) ה׳ עננו, ברוך ה׳ אשר הפליא חסדו לי בעיר מצור ומן המיצר עננו. ביני וביני נפרדה ממני אמי מורתי אשת חיל הרבנית הגבירה החסודה מרת רחל, בשמנה לכסלו שנת תמ״ה לפ״ק. שני חייה ששים ושש.

(...)

ואחרי כלות שנה תמימה שישבתי בירושלים עיה״ק ת״ו ערי העליזה והנעימה, קול נהי נשמע בציון קול ברמה, כי נלכדה העיר אובן ותבקע החומה, ונהפך עלי גלגל החימה כי יצאתי נקי מנכסי. (...) אך גדול מכולם שנהרגו נפשות מישראל כמה וכמה, ובתוכם אחותי הצנועה והחסידה כל כבודה בת מלך פנימה מרת אסתר היא הדסה, (...) נפלה במלחמה ואין קוברה ותהי כדומן על פני האדמה.

אוי לי על שבר בת אמי נתנני שוממה, אין מנחם לי בנחמה, ונפשי עלי עגמה, כי לא ידעתי בני ביתי היכן המה, אם לחרב נקמה, ואם לשבי. (...) ובכן יצאתי מעיר הקודש הנז׳ בפחי נפש מבלי תקומה.

וירדתי בעניות דרך אניה בלב ימה. עד שבאתי לק״ק פראג המפוארה והמהוללה. ומצאתי שם את בני ביתי הלכו בגולה.

(...)

רבי יהודה אריה ליב ב״ר אפרים הכהן, הקדמה, רבי אפרים ב״ר יעקב הכהן, שו״ת שער אפרים (לבוב תרמ״ז).

(...) Ezen dolgok után hírt hallottunk az Örökkévalótól, és a népek közé küldött követ[14] (érkezett) hozzá[15] Budun (BVDVN) szent községéből, amely más nyelven[16] Oven (ʾVBN). A 426. esztendőben, a kis időszámítás szerint:[17] "Odaszegődnek a te lábadhoz, és hallgatják a te beszédeidet."[18] És megválasztották őt rabbinak és törvénytanítónak (*more cedek*) a hitszónok és Biblia-magyarázó tisztségében, amíg el nem jön a beteljesedés Cijjon számára,[19] örömrivalgással a szent földön.[20] És mintegy tizenkét éven át ült közöttük[21] a tanítás székében,[22] és odaadta a lelkét.[23]

(...)

Időközben meghívólevelet kapott Jeruzsálemből, a szent városból, a rabbi tisztségébe. Hogy elfogadják őt rabbinak és törvénytanítónak (*more cedek*), hogy magas és megbecsült széken üljön. És hogy betöltse nagyapja, a nagy vándor,[24] Rabbeinu Efrajim – legyen nyugalma az Édenben – helyét, akinek a nevét is viseli, s aki azokban az időkben[25] mintegy nyolcvan évvel korábban Jeruzsálemben élt, és *Erec Jiszráél nászi*-ja volt.[26] Apámnak, tanítómnak és mesteremnek – az igaz és szent emléke legyen áldott – azonban más volt az elgondolása: először nyomdába akarta vinni a könyvét, hogy kiadja, és ezáltal Cijjonra új fény világítson. És hogy ezzel a (kezében) érkezzék meg a király kapujához, a *Saar Efrajim*-hoz,[27] amely Jeruzsálemben, az új udvarral szemben van.[28]

[14] Jer. 49,14. – Értsd: Jeruzsálemből a diaszporába küldött követ (*sáliah*).
[15] Ti. apjához, R. Efrajim ha-Kohénhoz, Prágába.
[16] Értsd: jiddisül / németül.
[17] 1666. Ebben az évben hívták meg R. Efrajim ha-Kohént budai rabbinak.
[18] Deut. 33,3.
[19] Gen. 49,10.
[20] Értsd: életfogytiglan; ti. mindaddig, amíg a messiás eljövetelekor minden zsidó vissza nem költözik a Szentföldre.
[21] Ti. Budunban.
[22] Értsd: mint rabbijuk és tanítójuk.
[23] Deut. 24,16. – Értsd: teljes lélekkel / szívvel / odaadással tevékenykedett közöttük.
[24] Értsd: áttelepülő (aki alijjázott).
[25] Értsd: a maga idején.
[26] Személyéhez lásd Jaakov Gellis, Ed., *Enciklopedija le-toldot hakhmei Erec Jiszráél*, I (Jerusalem: Moszad ha-Rav Kuk [Kook], 1974), coll. 220–221.
[27] II. Reg. 14,13; Neh. 8,16 stb.
[28] Az utalás azt hangsúlyozza, hogy R. Efrajim könyvének címe a Második Templom egyik kapujának neve.

Nos, ezekben az időkben, a szenvedés évében, a 438. esztendőben, a kis időszámítás szerint,[29] a járvány[30] idején (az Örökkévaló) haragja fellobbant ellenünk, s bajra baj következett. Elsőként – nagy bűneink miatt – nagyobbik fia ment el, a szent szombat előtti napon, a Rámából való Sámuel[31] halálának napján, és *ijjár* hó 28-án[32] tért nyugalomra, napkeltekor.[33] Tudós férfi volt, aki erényesen élt, és gáncstalanságban járt,[34] az első volt minden szent ügyben,[35] Oven ('VBN) szent községének – épüljön fel Isten városa – feje, vezetője és elöljárója, a tiszteletre méltó R. Jehezkijáhu ha-Kohén úr – az igaz emléke legyen áldott –, a csúcson álló kő.[36] Jaj annak a rabbiságnak,[37] melynek tagjait harminc éves korukban temetik, akkor állnak a királyok királyának királya elé!

(...)

Testvérbátyám gyászának hét napja alatt magam is megbetegedtem, emberi csapás ért. Jehudát[38] szintén elérte a járvány, és ezt csendben tudattam apámmal. Amint ezt meghallotta, imasáljába (*tallit*) burkolózott, tenyerét könyörögve az ég felé emelte, és úgy történt, hogy a főpap ezeket mondta imájában: Kérlek, Örökkévaló (*ha-Sém*), fiam élete helyett legyen az én életem! Drága, egyetlen fiam ő, aki idős koromra született.[39] Hallgass meg engem, és tedd meg!

(...)

És én még imádkozva álltam a magasságos Isten előtt, amikor az Örökkévaló keze lesújtott reám: Efrajim[40] beteg lett, (...) és ő teljesítette neki azt, amit kért tőle.[41]

(...)

És történt, amikor és[42] befejezte rendelkezéseit, és kimúlt, és betért népéhez,[43] a szent szombat közeledtekor[44] Isten ládája bezáratott a fedél (*kapporet*) felől.[45] És lélegzetem fennakadt, és összetört bensőmben a szív.[46] (...) És az ötödik óra után, pénteken, a szent szombat előtt, *sziván* hó 13-án[47] eszembe jutott a büntetés,[48] felülkerekedtek a Fentiek,[49] és lelke felszállt az egekbe, hatvankét éves korában. Életereje még nem volt fogytán, és szemére nem

[29] 1678.
[30] Ti. a Budán is áldozatokat szedő országos pestisjárvány (1676–1679).
[31] Ti. Sámuel próféta. Vö. I. Sam. 1,1 és 1,19 stb.
[32] 1678. május 20.
[33] A hagyomány szerint a halottat még a szombat kezdete (péntek este) előtt el kell temetni.
[34] Ps. 15,2.
[35] bT Gittin 59b. (SchmHI)
[36] Zekh. 4,7.
[37] bT Peszahim 87b. (SchmHI)
[38] Ti. őt magát.
[39] Gen. 37,3. – R. Efrajim mintegy 42 éves volt, amikor ez a fia született.
[40] Ti. apja, R. Efrajim.
[41] Értsd: R. Efrajim az Örökkévaló akaratából, saját kérésére, fia helyett halt meg.
[42] A héberben így kezdődik a bibliai idézet.
[43] Gen. 49,33. – Eufémizmus; értsd: meghalt.
[44] Azaz "péntek"-en (csütörtök este).
[45] Ex. 25,22. – Értsd: bezárult Isten ládájának fedele / a Tóra-szekrény ajtaja; eufémizmus.
[46] Jer. 23,9.
[47] 1678. június 3.
[48] A büntetés: a halál. Gen. 3,22 skk.
[49] Értsd: az Egek vagy hasonló (az istennév helyett). – Ps. 103,11 / 117,2 nyomán.

borult homály.[50] És szememből könnyek patakja áradt,[51] mert lehullott Efrajim dicsőségének koronája, fejem ékessége, amely a szemem (ragyogása) volt.

(...)

És azok az évek is,[52] amelyek nem olyanok voltak, mint a megszokottak, csapást jelentettek számomra: évek, amelyekben a jó rosszra váltott. Háború és drágaság éve, amely rám nehezedett, a nehézségek miatt, amelyek reám zuhantak, a csapások (*cára*) és a gondok miatt, amelyek körülvettek. Végül, reám zuhant a nehéz háború,[53] amely sanyargatást hozott. (...) Mert kénesőt (*gofrit*), és tüzet, és égből lehulló mérgezett (*arisz*) köveket (*algabis*)[54] hullattak reánk, ez vasból való gömbölyű kő, olyan, mint a golyó vagy az alma, kivirágzik a levegőben,[55] felszáll, és lezuhan a barlangokba és pincékbe, és lerombolja a házakat, melyek tele vannak mindenféle jóval, és darabokra szabdal, lövéssel lelő, kővel megkövez.

És a baj idején erős fogadalmat tettem az Örökkévalónak, Izráel Istenének, hogy ha Isten mellettem lesz, és megvéd engem és a házamat, fölmegyek a szent földre (*ara kadisa*).[56] (...) az Örökkévaló meghallgatott; áldott legyen az Örökkévaló, hogy kegyelmében csodát tett velem az ostromlott városban,[57] és válaszolt nekem a veszedelemben.[58] Mindezek közben eltávozott tőlem anyám, női tanítóm, a derék asszony (*éset hajil*),[59] a rabbiné (*rabbanit*), az úrnő, a kegyes asszony, Ráhel úrnő, *kiszlév* hó nyolcadikán, a 445. esztendőben, a kis időszámítás szerint.[60] Hatvanhat év volt az élete.

(...)

Egy teljes éve laktam már Jeruzsálemben, a szent városban – épüljön fel, és álljon meg szilárdan –, a boldog és kellemes városban, amikor jajszó támadt Cijjonban, hang hallatszott Rámában.[61] Mert bevették Oven ('VBN) városát,[62] leomlott a fal. Átgördült rajtam a harag kereke, odalett minden vagyonom.[63] (...) Mindez azonban csekélység. Megtudtam, hogy azon a napon sokkal több történt – szememet könny áztatja. Mert emberségüket vesztették az emberek, és a zsidók (*Jiszráél*) közül számos lelket megöltek. Közöttük nővéremet, a szerény és kegyes Esztér asszonyt,[64] akinek benseje[65] akár egy királyleányé, ő (maga) a szent Hadassza,[66] tökéletes, szeretet(re méltó) és kedves. Harc során esett el, kard által. S nem volt, aki eltemesse, hevert a földön, mint a ganéj.[67]

[50] Deut. 34,7.
[51] Ps. 119,136.
[52] Értsd: az erre következő évek.
[53] Buda 1684. évi ostroma. Ehhez lásd alább, #192.
[54] Kohn Sámuel kifejezése. Szó szerint: "jégeső" vagy hasonló.
[55] Értsd: a levegőben robban.
[56] Arámiul.
[57] Ps. 31,22 stb.
[58] Ps. 118,5 nyomán.
[59] Prov. 31,10 (hagyományosan a zsidó asszony dicséretére használt szavak).
[60] 1684. november 15.
[61] Jer. 31,15.
[62] Ti. az osztrákok és szövetségeseik, az európai keresztény hadak (1686. szeptember 2).
[63] Szó szerint: "Meztelenül (üres kézzel) hagytam el vagyonomat." Iob 1,21; 24,7.
[64] Schulhof Izsák felesége, lásd alább, #193, Bevezetés.
[65] Értsd: lelke. Ps. 45,14. (SchmHI)
[66] Ti. a bibliai Eszter királyné.
[67] Jer. 8,2.

Jaj nekem a csapás miatt, mely anyám leányát érte! Pusztasággá tett engem, nincs, aki vigasztalással megvigasztaljon, és bánat borítja lelkemet. Mert nem tudtam, hol van a családom,[68] hogy kard által tűntek-e el, vagy fogságban. (...) Ezért tehát elhagytam az említett szent várost,[69] megtört lélekkel, reménység nélkül.

Lementem gyötrelmekben hajóval a tenger[70] közepébe. Majd megérkeztem az ékes és csodálatra méltó Prág (PR'G) szent községébe. És ott megtaláltam házam népét, (akik) száműzetésbe (*gola*) mentek.[71]

(...)

• Jehuda Arjé Leib b. Efrajim ha-Kohén, "Előszó", in: R. Efrajim b. Jaakov ha-Kohén, *Saar Efrajim* (Tarnów: Verlag von Simon Neumann – Lemberg: U. W. Salat, 647 / 1886; reprint, Jerusalem, 1973).

= Kohn Sámuel, *Héber kutforrások* (1881), pp. 137–139, no. XXX.

MEGJEGYZÉS

R. Efrajim ha-Kohén 12 évnyi budai tevékenység után a nagy pestisjárványban elvesztette idősebbik fiát, Hizkijjáhut, aki a járványban halt meg (1678). A fájdalomtól ő maga is megbetegedett, 62 éves korában hunyt el, *sziván* hó 13-án (1678. június 3). Felesége, Ráhel néhány évvel túlélte őt, átvészelte Buda sikertelen ostromát (1684), és 66 éves korában halt meg, a kis időszámítás szerint 445 elején (az 1684. év késő őszén). Egyik leányuk, Neháma, R. Jaakov Askenázi[72] felesége, a Hákhám Cvi anyja volt.[73] Unokájuk és dédunokájuk, a Hákhám Cvi felesége és leánya, Buda végső ostroma (1686) során vesztették életüket. Másik leányuk, Esztér, R. Jichak Schulhof felesége ugyancsak az ostrom során halt kegyetlen halált. A családból R. Efrajim idősebb leánya (Neháma) és veje (R. Jaakov Askenázi) a várost ostromló brandenburgi csapatok foglyaként Berlinbe kerültek, és az ottani zsidó község váltotta ki őket. R. Jehuda csak az 1686. évi ostrom után, Jeruzsálemből visszatérve találta meg őket nagy nehezen.

[68] Szó szerint: "a házamhoz tartozók".
[69] Ti. Jeruzsálemet.
[70] Földközi-tenger.
[71] Értsd: Budáról, mint foglyok.
[72] Személyéhez lásd fentebb, #158 (4).
[73] Lásd alább, #187, Bevezetés.

186

Joszéf ben Jichak Szambari

BUDA ELFOGLALÁSA 1525[1]-BEN

1672

יוסף ב"ר יצחק סמברי

לכידת בודון ב-1525

1672

Joszéf ben Jichak Szambari / Qátája (1640–1703) Alexandriában született. Életéről nem maradtak fenn adatok. Fennmaradt műve a *Divrei Joszéf* ("Joszéf történelme"). Történeti műve az iszlám korának tárgyalásával kezdődik, és eljut egészen 1672-ig, amely évben kéziratát lezárta. A könyv az egyiptomi zsidók történetének legfontosabb forrása. A friss kritikai kiadás előtt csak szemelvények jelentek meg belőle héberül és ladino fordításban.

KIADÁS

• Adolphe [Abraham] Neubauer, Ed., *Medieval Jewish Chronicles and Chronological Notes / Széder hákhámim ve-korot ha-jamim*, I (Anecdota Oxoniensia. Semitic Series, 4) (Oxford: Clarendon Press, 1887; reprint, Amsterdam: Philo Press, 1970), pp. 115–162 (részletek).

• Joszéf b. Jichak Szambari, *Széfer Divrei Joszéf le-R. Joszéf b. Jichak Szambari. Elef u-méa sanot toldot jehudit be-cal ha-iszlam*, ed. Shimon Shtober (Jerusalem: Makhon Ben-Cvi – Ha-Universzita ha-Ivrit, 1994) (a teljes szöveg tudományos kiadása a fennmaradt kéziratok alapján).

IRODALOM

• Durchschlag Pinkász, *József Szambari. Egy középkori egyiptomi héber–arab krónikás* (Budapest: Gewürcz Nyomda, 1930), p. 7.

• Leah Borenstein [Lea Bornstein-Makovetsky], "Sambari, Joseph ben Isaac", in: *Encyclopaedia Judaica*, XIV (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 761–762.

• Büchler Sándor, "A zsidók története Magyarországon. A mohácsi vésztől a szabadságharcig" (1917–1919), in: Frojimovics Kinga & Schweitzer Gábor, szerk., *Adalékok Büchler Sándor és Kohn Sámuel történetírói munkásságához. A magyarországi zsidóság történetíróinak emlékezete, avagy egy kézirat legendája* (Makor, 1997, no. 2) (Budapest: Magyar Zsidó Levéltár, 1997), pp. 15–76, kül. p. 17 sk.

[1] A nyilvánvalóan téves évszámot (1526 helyett 1525) a keresztény, zsidó és mohamedán naptári rendszerek eltérő időszámítási elvei magyarázzák.

Buda elfoglalása (1525)

לכידת בודון

ובשנת ץ ל"ב הלך לבודון וילכדה, והיאודים מסרו המפתחות, וגם כן לכד את בילוגראדו וקורפו ובוגדנייא.

(...)

יוסף ב"ר יצחק סמברי,ספר דברי יוסף לר' יוסף ב"ר יצחק סמברי. אלף ומאה שנות תולדות יהודית בצל האסלם, מהדורת שמעון שטובר (ירושלים תשנ"ד), עמ' 285, סי' קכא.

És a 9 32.[2] esztendőben Budun (BVDVN) ellen ment,[3] és elfoglalta, és a zsidók (HY'VDYM / *ha-jeudim*) átadták neki a kulcsokat. Bilogradót (BYLVGR'DV), Korfut (QVRPV) és Bogdaniját (BVGDNYY')[4] szintén elfoglalta.

(...)

• Joszéf b. Jichak Szambari, *Széfer Divrei Joszéf. Elef u-méa sanot toldot jehudit be-cal ha-iszlam*, ed. Shimon Shtober (Jerusalem: Makhon Ben-Cvi, 1994), p. 285, no. 121 (83b).

MEGJEGYZÉS

Buda kulcsai

Johannes H. Mordtmann, aki összeállította Buda török elfoglalásának forrásait,[5] közzétette annak a török kiváltságlevélnek a szövegét, amelyet egy zsidó kapott, családjával együtt, azért, mert a szultánnak átadta Buda kulcsait.[6] (KA) – Az illető zsidót I. Szulejmán adómentességgel és egyéb kiváltságokkal jutalmazta. Neve a szultán oklevele szerint Joszéf ben Slomo Askenázi (Aleman) volt, fiai: Salti és Jiszráél szintén a szultán kedvezményezettjei lettek. Ha az előző évszázad protokolláris szokásai – a koronázások, Mátyás vagy Ulászló esküvője – alapján ítélünk, az illető nem elöljáró volt, ez a tisztség egyébként a XVI. század elején még a Mendel család tagjait illette, hanem esetleg rabbi vagy alkalmi *stadlán*. Másfél évszázaddal később, Buda visszavételekor (1686) egy budai zsidó, bizonyos Jakab a kihallgatása során azzal kérkedett, hogy egykoron az ősei tanácsolták Izabella királynénak Buda feladását (1541).[7] Ez aligha volt több, mint puszta dicsekvés.

[2] A héberben szokatlan módon írva. – Az iszlám időszámítása szerint; a *hidzsra* 932. éve: 1525. október 18–1526. október 7.

[3] I. Szulejmán szultánról, I. Szelim szultán fiáról van szó, aki 1520-ban foglalta el az Oszmán birodalom trónját.

[4] Bogdania: Moldávia török neve a XVI–XVII. században.

[5] Johannes H. Mordtmann, *Zur Kapitulation von Buda im Jahre 1526 / Adalék Buda 1526-iki elfoglalásához* (Mitteilungen des Ungarischen Wissenschaftlichen Instituts in Konstantinopel, 1918, Heft 3) (Budapest – Konstantinopel: Kommissionsverlag von Karl W. Hiersemann in Leipzig, 1918). – Marie Mathilde Alexandrescu-Dersca, "Un privilège accordé par Suleyman Ier après l'occupation de Buda (1526)", *Revue des Études Sud-Est Européennes*, 4 (Bucuresti, 1966), pp. 377–391.

[6] A város kulcsainak átadásáról lásd Avraham Danon, "La communauté juive de Salonique au XVIe siècle", *Revue des Études Juives*, 41 (1900), pp. 98–117, kül. p. 98; Büchler Sándor, *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1901), p. 75. A történtekhez lásd még fentebb, #105 (11).

[7] Haraszti György, "Jakab budai zsidó vallomása az ostromlott Buda belviszonyairól", in: Szakály Ferenc, szerk., *Buda visszafoglalásának emlékezete* (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1986), pp. 501–509; újra közölve in: uő, *Két világ határán* (Magyar zsidó történelem – Múlt és Jövő könyvek) (Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, é. n. [1999 k.]), pp. 313–320, kül. p. 315, az első bekezdésben.

187

Cvi Hirs Askenázi

ÖRÖKÖSÖDÉSI VITA BUDA OSTROMA UTÁN

1686

רבי צבי הירש אשכנזי

ויכוח על נכסי הרוגי המצור על בודון

1686

R. Cvi Hirs (Zwi Hirsch) ben Jaakov Askenázi (a Hákhám Cvi) (1660–1718) Morvaországban született. Anyja, Neháma, R. Efrajim ha-Kohén leánya volt, apja, R. Jaakov ben Binjámin Askenázi, R. Efrajim egyik vilnai *dajján*-társának a fia.[1] Maga R. Cvi Hirs Szalonikibe ment tanulni, az ottani *jesivá*-kban elsajátította a tanulás szefárdi módszerét és a szefárdi szokásokat. Aláírásához szefárdi áldásformulát fűzött: sz"t = *sziman / szof tov* ("jó jel" / "jó vég", értsd: minden jót). Budára valamikor az 1670-es évek vége felé tért vissza, hogy nagyapja lábánál folytassa tanulmányait. 1686-ban, még Buda ostroma alatt, Szarajevóba menekült, és ott a szefárdi szent község rabbijává (*hákhám*) nevezték ki. Szefárdi zsidóknál a rabbik címe: *hákhám*. 1689-ben Velencén és Prágán át Berlinbe ment, szüleit az ottani zsidók váltották ki a Budát elfoglaló brandenburgi csapatok fogságából. Berlinben újból megnősült, majd – apósának, a Hamburg–Altona–Wandsbeck "három város" rabbijának kezdeményezésére – meghívták Altonába; ott mint a *Klaus* rabbija *jesivá*-t is tartott. 1707-ben Hamburg és Wandsbeck rabbijává választották, emellett altonai *jesiva*-fő maradt, mígnem 1710-ben az amsterdami askenázi szent község rabbijává nevezték ki. Mindenütt erélyesen fellépett a kései sabbatiánusok törekvései és hamis messianizmusa ellen. Hamburg–Wandsbeckben néhány év szolgálat után éppen a sabbatiánusok elleni harca – a Nehemja Hajjon és közötte támadt ellentétek[2] – miatt tarthatatlanná vált a helyzete, le kellett mondania posztjáról (1714). Közben Amsterdamban kiadta responsumainak gyűjteményét, *Hákhám Cvi* ("Cvi, a tudós / rabbi") címmel (1712), innen ered népszerű Hákhám Cvi neve is. Hamburgból eltávozván, rövid ideig Londonban, majd Emdenben tartózkodott, végül a lengyelországi Opatówban telepedett le. 1718 elején Lemberg rabbija lett, új helyén azonban néhány hónap múlva elhunyt. Élete végéig gyakran használta aláírása mellett a jelzőt: "a Budáról való". Az ő fia volt R. Jaakov Emden.[3]

A következő három szövegrészlet (#187–189) a Hákhám Cvi responsum-gyűjteményéből való.

KIADÁS

• R. Cvi Hirs Askenázi, *SuT Hákhám Cvi* (Amszterdam, 1712) (első kiadás; további kiadásai: Fiorda / Fürth, 1767; Zolkova, 1767; Sudylków: David ha-Madpisz, 1825; Lvov / Lemberg [Lviv], 1858, R. Joszéf Saul Natansohn javításaival; Varsa / Warszawa, 1876; Lvov / Lemberg [Lviv], 1900) (responsum-gyűjtemény).

[1] Személyéhez lásd fentebb, #158 (4).

[2] Lásd fentebb, #158 (4), Megjegyzés.

[3] Személyéhez lásd fentebb, #185, Bevezetés.

IRODALOM
• Büchler Sándor, *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1901), p. 519, s. v. Örökösödés (a héber szöveg).
• Meir Benayahu, "Ha-Tenua ha-sabbetait be-Jáván", in: uő, Ed., *Széfer sána le-héker kehillot Jiszráél ba-mizrah* (Szefunot, 14) (Jerusalem: Makhon Ben-Cvi, 1971–1977), p. 133.
• Yehoshua Horowitz, "Ashkenazi, Zevi Hirsch ben Jacob", in: *Encyclopaedia Judaica*, III (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 733–735.

בודון דמתקריא אובן שנת תמ"ו לפ"ק.

ש א ל ה

ראובן נשא אשה בבודון, ושם אין נוהגין תקנת שו"ם ולא תקנת טוליטולא, אלא כותבין שטר חזרה וקורין אותו שטר עידור, וזה נוסחו.

בפנינו עח"מ בא פב"פ וא"ל הוו עלי עדים כשרים וכו' וכתבו לשון של זכות ויפוי כח ובאופן המועיל ואף חתמו ותנו ליד זוגתי מרת פב"פ להיות בידה וביד ב"כ לזכות ולעדות ולראיה, מחמת שרציתי מרצון נפשי שלא באונס והכרח כלל, כ"א בלב שלם ובנפש חפצה ובדעת מיושבת, והנני מודה בפניכם היום איך אמת ויציב הוא, שאם ח"ו אעדר אני או תעדר זוגתי הנז' ולא ישאר ממנו זש"ק, הרי אני וב"כ מחוייבים להחזיר לזוגתי הנז' וליורשיה אחריה כל מה שהכניסה לי בנדוניא, דהיינו סך כך וכך. ואם ח"ו אעדר אני או תעדר זוגתי וישאר ממנו זש"ק אז הדין חוזר לסיני שהבעל יורש את אשתו כו', והכל דלא כאסמכתא כו' וקניינא מן פב"פ על מאי דכתוב ומפורש.

ומנהג פשוט בבודון שאפילו הכותבין שטר זה אינם מחזירין נכסי מלוג שלה כיון שאינו מוזכר בשטר. וראובן הנז' נתנו לו מתנה הגונה כדי שיתרצה לכתוב אף הנ"מ של אשתו בשטר הנז' וכן עשה. וראובן הנז' היה נשוי עם אשתו כשבע שנים והיתה לו ממנה בת אחת משתי שנים וחצי. ויקר המקרה בלתי טהור כשהיתה העיר במצור השליך הצר על העיר קומבאר"ה א' שקורין בלשון אשכנז בומב"א על אשתו ועל בתו ומתו גם שתיהן, ולא נודע מי מת תחילה. וראובן טרם מיתת אשתו כעשרים או שלשים יום הפקיד את אשר יש לו בין כסף וזהב ומטלטלין ובגדיו ובגדי אשתו ביד שנים או שלשה בני אדם להטמינם במערות צורים. ויהי אחרי הרג רב הנז' הלכו האפוטרו' של היתום אחי האשה המומתת ועכבו ביד רמה הפקדון אשר הפקד ביד האנשים מחמת שטר עידור שיש להם על ראובן בענין הנדוניא קודם שיתבעו את ראובן לדין.

וכאשר נודע הדבר לראובן שאל את פיהם למה עכבתם את שלי טרם עמדי לדין. והיו דבריהם שבאו עדים, שיש להם מנהג שכל שלא חי הולד אחר אמו כ"ד שעות צריך להחזיר הכל. ועדות זו קבלוה אחרי מות הנזכרים שלא בפני ראובן ובלתי ידיעתו עם היותו עמהם בעיר אחת. וראובן חקר ודרש על אודות העדות הנזכר ויודע לו שענין העדות היה, שזה כמו כ' או ל' שנה מתה אשה א' בזמן המגפה , ואחר ב' או ג' שעות מת ולדה. ונהיה קטטה בין אבי האשה ובעלה ופשרו ביניהם שיחזיר הבעל לאבי האשה מאה זהובים.

ועתה ראובן צווח ככרוכיא על קבלת העדות שלא בפניו, ועוד טוען ראובן את"ל שהעדות קיימת יחדיו למשפט נקרבה, אם כח עדות זו יפה להוציא מראובן או לעכב את שלו ביד הנפקדים. כי אפשר שמעולם אין כאן מנהג כזה, אלא באותו הזמן לחמלתם של אבי האשה

שלא היה אמוד בנכסים עשו דרך פשרה שיתן לו הבעל סך ממון או כדי להשקיט הריב. אבל היתום הזה הוא אמוד בנכסים יותר מראובן, וראובן אינו רוצה כלל בפשרה. ועוד אם היה מנהג כזה היה ראוי שידעוהו כל בני העיר וזקנים, וגם היה ראוי שיהיה כתוב וחתום בפנקס הקהל ששם כתובים כל הסכמותיהם. ועוד כשם שהם כותבים עיקר תנאי החזרה בשטר למה לא כתבו ובארו שתניח זש"ק שיחיה אחר אמו כ"ד שעות, אלא כתבו סתם. וכי בשביל א' שהחזיר לזה יקרא מנהג להפקיע ירושת הבעל שהיא מדאורייתא.

רבי צבי הירש אשכנזי, שו"ת חכם צבי (לבוב תרי"ח), סי' סא.

Budun (BVDVN), amelyet Ovennek ('VBN) hívnak, a 446. esztendő, a kis időszámítás szerint.[4]

Kérdés.

Reuvén feleségül vett egy nőt Budunban (BVDVN), ahol nem követik sem az öröklés askenázi előírását (*takkanat SUM*), sem a szefárdit (*takkanat Tolitola*),[5] hanem egy szerződést írnak a visszaadásról,[6] amelyet semmisségi iratnak (*setar iddur*)[7] hívnak, és ennek a szövege ez.

"Előttünk, alulírott tanúk előtt megjelent ez és ez, és azt mondta nekünk, legyetek hiteles tanúim stb., és írjatok jogcím-levelet és felhatalmazást, mégpedig a legelőnyösebb módon, írjátok alá, és adjátok át házastársamnak, ennek és ennek az úrnőnek, hogy legyen a kezében és meghatalmazottja kezében mint jogcím, és tanúsítvány, és igazolás, hogy ez az akaratom, minden erőszak és kényszer nélkül, teljes szívvel és lélekkel, józan fejjel. Nos, a mai napon elismerem előttetek, hogy igaz, és megáll az, hogy ha – Isten ne adja – meghalnék, vagy említett házastársam meghalna, és nem marad utánunk élő utód, akkor én és meghatalmazottam kötelesek leszünk visszaadni említett házastársamnak és örököseinek mindazt, amit hozományként kapott, azaz ezt és ezt az összeget. És ha – Isten ne adja – meghalnék vagy házastársam meghalna, és marad utánunk élő utód, akkor a Szinaj-hegyi törvény[8] szerint az asszony örököse a férj legyen stb., és mindaz, ami nincs a jelen rendelkezésben (*aszmakta*) rendezve stb., és az (itt) leírtak és kifejtettek vonatkoznak a mástól kapott szerzeményre is."

És Budunban (BVDVN) azt az egyszerű szokást követik, hogy még azok is, akik ilyen szerződést kötnek, nem adják vissza a feleség vagyontárgyait, hogyha az nem szerepel a szerződésben. Az említett Reuvénnek pedig tisztes ajándékot adtak azért, hogy az asszonynak ezekre a vagyontárgyaira is kiterjessze az említett szerződést, és ő így is tett. Az említett Reuvén mintegy hét éve kelt egybe a feleségével, és volt egy két és fél éves leánygyermekük. Tisztázatlan eset történt velük, amikor a város ostrom alatt volt, és a szorongató egy *kumbará*-t (QVMB'RH)[9] vetett a városra, ezt Askenáz nyelvén *bombá*-nak (BVMB') hívják,[10] és az asszonyt is, és a leányát is (eltalálta), és mindketten meghaltak, és nem tudni, hogy melyikük halt meg

[4] 1686.

[5] *Takkanat Tolitola*: az örökösödés rendjének szefárdi szokásait tartalmazó rendelet, amelyet a XIII. században, Toledóban hoztak, és amely szerint ha a nő életképes utód nélkül hal meg, akkor hozományának felét visszakapja a hozományt adó család. Ez a rendelet nem tartalmazott időkorlátot, szemben az askenázi szabályozással, amely a visszaadandó összeget illetően is különbözik.

[6] Ti. a hozomány esetleges visszaadásáról.

[7] A héber *setar*, arámi *sitra*: "irat", "okmány". Az *iddur* szó jelentése: "nincs", "nem létezik".

[8] Értsd: a Tóra és a Talmud.

[9] Kumbara: török szó, "robbanó lövedék", "bomba". A *kumbaradzsi*: bombát, gránátot robbantó katona, illetve "aknász".

[10] Német *Bombe*.

előbb. És Reuvén húsz vagy harminc nappal az asszony halála előtt két vagy három férfira bízta mindenét, amije volt, ezüstöt és aranyat, ingóságait, a saját ruháit és a felesége ruháit, hogy rejtsék el sziklabarlangokban. És az említett nagy öldöklés után az árva gyámjai, az elhunyt asszony bátyjai rátették a kezüket a letétre, amellyel Reuvén a semmisségi irat (*setar iddur*) alapján a hozományból nekik tartozik, mielőtt ezt Reuvéntől bíróság előtt követelték volna.

És amikor Reuvén ezt megtudta, megkérdezte őket: "Miért gátoltatok a tulajdonomban, mielőtt a bíróság elé álltam?" Az ő szavaik szerint tanúk jöttek, mivel az a szokás náluk, hogy ha a gyermek az anyja halála után nem ér meg huszonnégy órát, úgy mindent vissza kell adni. És ezt a tanúvallomást az említettek halála után vették fel, Reuvén nem volt jelen, és nem is tudott erről, annak ellenére, hogy ugyanabban a városban tartózkodott. Reuvén pedig utánajárt az említett tanúvallomásnak, és megtudta, hogy ez a tanúvallomás egy körülbelül húsz vagy harminc évvel ezelőtt, a járvány[11] idején elhunyt asszonnyal volt kapcsolatos. Két vagy három órával őutána meghalt a gyermeke is, és vita támadt az asszony apja és a férje között, és megegyeztek egymás között, hogy a férj száz aranyat visszaad az asszony apjának.

És most Reuvén torkaszakadtából kiáltozik a távollétében felvett tanúvallomás miatt, továbbá Reuvén követeli még azt is, hogy ha történetesen a tanúvallomás érvényes, akkor menjenek a törvény elé, hogy vajon ez a tanúvallomás elégséges-e ahhoz, hogy általa akadályozzák a sajátjában, mert lehet, hogy ilyen szokás egyáltalán nem volt soha, hanem annak idején[12] csak megszánták az asszonyt, tekintettel az apjára, aki nem volt tehetős ember, és megegyeztek, hogy a férj egy bizonyos összeget ad neki, vagy pedig azért, hogy elejét vegyék a pereskedésnek. De ez az árva igen tehetős, gazdagabb Reuvénnál, és Reuvén nem akar semmiféle megegyezést. És ha ennek a szokásnak alapja volna, tudna róla a városban mindenki, és főként az idősebbek, és fel kellett volna jegyezni a község *pinkasz*-ában[13] is, ide bejegyeznek minden megállapodást. És mint ahogyan a szerződésben feltüntetik a legfőbb feltételét a visszaadásnak, miért nem írták bele, és (miért) fejtették ki, hogy ha (az asszony) élő utódot hagy maga után, aki az anyjánál (legalább) 24 órával tovább él – de ezt itt csak általánosságban írták. Talán bizony egyvalaki miatt, aki visszaadta, már nevezhetjük ezt szokásnak, amelynek alapján meg lehet fosztani a férjet a tórai örökségétől?

Tanítónk adjon számunkra tanítást, hogy ki mellett van a törvény.

(...)

• R. Cvi Hirs Askenázi, *SuT Hákhám Cvi* (Lvov / Lemberg [Lviv], 1858), no. 61.

= Kohn Sámuel, *Héber kutforrások* (1881), pp. 128–129, no. XXVIII (részletek).

[11] A R. Cvi által becsült dátum: 1656 / 1666.

[12] Ti. az előzőkben említett eset idején.

[13] Ez a *pinkasz* már a nagyapjánál is szóba került, lásd *Saar Efrajim* (Tarnów: Verlag von Simon Neumann – Lemberg: U. W. Salat, 647 / 1886; reprint, Jerusalem, 1973), no. 67: fentebb, #167. Lásd még *SuT Esztruk b. David ibn Szandzsi*, ed. Moshe [Moche] Amar (Jerusalem: Bar Ilan University, 742 / 1982), no. 16: fentebb, #122. – Vö. Shlomo J. Spitzer, "Takkana bilti jedua mi-tokh Pinkasz ha-kahal sel Buda", *Szinaj*, 110 (1992), pp. 58–62.

MEGJEGYZÉS

A keltezésből ítélve a responsum a Buda 1686. évi ostromát és elfoglalását követő évben készült.

A válasz halákhikus részében a budai Cvi,[14] R. Jaakov Askenázi fia megerősíti, hogy a férj követelése jogos.

(...) וביותר עתה בזמננו זה שזכינו לדברי הרב הגדול בעל המפה ז"ל ונהגו כמותו בכל תפוצות אשכנז ופולוניא ובודון מכללם.

רבי צבי הירש אשכנזי, שו"ת חכם צבי (לבוב תרי"ח), סי' סא.

(...) Ezenkívül, most már, a mi időnkben megjelent a nagy rabbinak, a *Mappa* szerzőjének[15] – emléke legyen áldott – munkája, és Askenáz, és Polonija (PVLVNY'),[16] és Budun (BVDVN) szétszóratásai (*tefucot*)[17] mindenben az ő szavait követik.

• R. Cvi Hirs Askenázi, *SuT Hákhám Cvi* (Lvov / Lemberg [Lviv], 1858), no. 61.

A Hákhám Cvi életrajzához

Buda ostroma (1686) idején a kevés szerencsés menekülő között volt a fiatal rabbi is. R. Cvi Askenázi el tudta hagyni a várost, még mielőtt a nyugat-európai csapatok ostroma sikerrel véget ért volna. Sikerült eljutnia Szarajevóba.[18] Felesége és kisleánya a városban maradtak, és az ostrom alatt egy bomba megölte őket. Könyve rövid Bevezetésében így emlékezett meg a történtekről.

(...) בהפוך את העיר בודון דמיתקריא אובן בשנת תמ"ו, כי אז ספו תמו כל ספריי ומחמדי הטובים, גם כספי גם זהבי או נשבר או נשבה. ויוציאני טרם נלכדה העיר, וישלחני אלהים לרעות צאן קדשים בק"ק שאראי הבירה אשר בארץ בוסנייא במדינת טורקייא.

(...)

רבי צבי הירש אשכנזי, שו"ת חכם צבי (לבוב תרי"ח), הקדמה.

(...) Amikor a 446. esztendőben[19] a várost, Budunt (BVDVN), amelyet Ovennek ('VBN) hívnak, felforgatták, összes könyvem és legkedvesebb szeretteim is odalettek. Ezüstöm és aranyam is elveszett vagy elvették. De Isten még a város elfoglalása előtt kihozott engem,

[14] Ti. a Hákhám Cvi.

[15] A krakkói R. Mose Iszerlesz (a REMA); személyéhez lásd fentebb, #89.

[16] Lengyelország.

[17] Ti. a(z askenázi) diaszpora.

[18] A Hákhám Cvi életét verses elbeszélésben dolgozta fel Goldberger Izidor tatai rabbi: *Chacham Cebi Budán* (Budapest: A szerző kiadása, 1920).

[19] 1686.

és elküldött Szaraj (ś/šʾr')[20] szent község szent nyájának legeltetésére, Bosznia (bvsnyy') országának fővárosába, Turkijába (ṭvrqyy').[21]
(...)

• R. Cvi Hirs Askenázi, *SuT Hákhám Cvi* (Lvov / Lemberg [Lviv], 1858), Bevezetés.

A Hákhám Cvi életrajzából, amelyet a fia, Jaakov (R. Jaakov ben Cvi, a Jabec) írt meg,[22] kitűnik, hogy a jelen responsum valójában önéletrajzi vonatkozású. "Reuvén" ő maga volt, R. Cvi Askenázi. Amikor röviddel az ostrom után visszatért, elhunyt feleségének hozománya miatt perre került sor közte és sógorai között. Apósának családja, mint a responsumból kiderül, gazdag volt. R. Cvi Askenázi erélyesen érvelt amellett, hogy elhunyt feleségének vagyona őt illeti. Saját ügyében írta a fenti responsumot, egyes szám harmadik személyben, a szokásos módon a "Reuvén" név mögé rejtőzve.

R. Cvi Askenázi követelésének jogi hátterében az áll, hogy Budán az elhunyt feleség hozományának öröklését egy korábbi eset kapcsán sajátos módon szabályozták. Ha a feleség úgy hal meg, hogy élő gyermek marad utána, még ha a gyermek csak bizonyos idővel éli túl az anyját: a feleség hozományát képező vagyont a férj örökli, ellenkező esetben azonban az visszaszáll a feleség családjára. A rabbi, egyrészt, arra hivatkozik, hogy nem állapítható meg, ki halt meg előbb a *bomba* becsapódása után, anya-e vagy leánya; másrészt arra, hogy a korábbi eset, amelyre sógorai mint precedensre hivatkoznak, csupán alkalmi rendelkezés volt; s végül, hogy sógorai tehetősebbek nála, és ő ezért nem is hajlik a megegyezésre.

[20] Szaraj (*szeráj*): Szarajevo (Bosznia–Hercegovina).
[21] Bosznia Törökö. fennhatósága alatt állt.
[22] *Megillat széfer* (Varsa / Warszawa: Ahiaszaf, 1896).

188

Cvi Hirs Askenázi

HOLTNAK NYILVÁNÍTÁSI ELJÁRÁS BUDÁN

1679

רבי צבי הירש אשכנזי

היתר עגונה בבודון

1679

בודון דמתקריא אובן ת״ם לפ״ק.

שאלת על דבר האשה מרת צארטי בת יוסף שבעלה דוד בן אליה טורמיני הרחיק ממנה נדוד זה כמה שנים שהלך לאנדריאנופל ולא נודע מה היה לו. וכאשר נכמרו רחמי יוסף אביה עליה שם נפשו בכפו לשוט בארץ לידע ולהודיע מאי סליק ביה בההוא גברא דהוה חתניה מקדמת דנא.

אתא ואייתי בידיה הלין סהדותי דאסהידו במתא סופייא ובמתא בילוגראדו וזה תוארם.

במותב תלתא כחדא הוינא נחנא ב״ד דחתימן לתתא כד אתא קדמנא הצנועה מרת דונה מב״ת ואחר האיום והגזום העידה בתורת עדות גמורה. קומו אישטאנדו אין אנדרנופלי בבית הגביר אברהם בדרשי יצ״ו וניירון אביגיט״אר מוגיר״ש אי אישטאנדו פאבלאנדו קון אונה גודיאה קי שייאמה דונה רחל די אלפאנדרי לה פריגונטי פור אוטרה פרישונה שאלטו אונה גודיאה די אונדי אישטאבא אפוזאדו איל מאנשיבו אי דישו פור קיין איש אישו פור איל קי טיניאה יין אפוזאדו אין קאזה קי אירה איל פיגו די רבי אליא טורמיני אקי וינו און גידייו קי אירה די רידושטו קי פאשו פור קושטינדיל באני׳ אי די מאנדארון אין אנדרינפולי פור איל אידישו קילו מאטרו״ן.

כל זה העידה בפנינו האשה הנז׳. ולהיות אמת חתמנו שמותינו. ביום ה׳ ששה עשר לחדש אלול שנת התל״ט ליצירה פה סופייא יע״א.

ישראל ב״ר שמואל אהובי. משה בכמהר״ר מיכאל הכהן זלה״ה. יוסף קלונימוס הלוי.

וזו העדות הוגבה לדרישת הרבי יוסף ב״ר יצחק אבי העגונה.

במותב תלתא כחדא הוינא נחנא ב״ד דחתימן לתתא כד אתא קדמנא הגביר ומעולה הרבי אברהם הלוי ה״י תושב אנדרינופלי ועומד היום פה והעיד בעדות גמורה, איך אשתקד בהיות הרבי אליה טורמיני נ״ע תושב בודון באנדרינופלי ששאל את פיו על ענין בנו בזה הלשון. דיזימי רבי אליא שי אויש טוופאדי קי וואיסו פיגו אי דישפונדייו הרבי אליה להר״ר אברהם הנזכר בזה הלשון ווש טינגאש׳ לה וידה אמי פיגו מילו מאטארון פור איל קאמינו דקייו שטינדיל באנייא. כל זה העיד הר״ר אברהם הנז׳ על נפשו ויהדותו. ולראית האמת חתמנו שמותינו. פה בילוגראדו יע״א ביום רביעי שבעה ימים לחדש תשרי התי״ם ליצירה. והכל אמת ויציב וקיים.

חיים יוסף בכ״ר מאיר זלה״ה דיין. יצחק ב״ר ברוך אדאנייא דיין. שמואל ב״ר משה לידידי דיין.

העדות השלישית זה נוסחה. במותב תלתא כו׳ אתא קדמנא הגביר נבון ומעולה כהר״ר יעקב לירמה העיד בתורת עדות איך זה שנתיים ימים היה עם הר״ר אליא טורמיני תושב בודון ושאל לו על אודות בנו, יען זה ימים לא נודע היכן היה, ובדברו עמו שאל לו בלשון הזה. נו אביש טומאדו אלגון תר אבי אשאויר קו אשידו די וואיסו פיגו ואז השיב הר״ר אליה הנז׳ בלשון הזה אינדי מאל פוראיליו קי יאה שופי פור שיירטו קי אמי פיגו לו מאטארון.

כל זה העיד ה״ר יעקב הנז׳ על נפשו ויהדותו. ולהיות לראית האמת חתמנו. פה בילוגראדו ביום א׳ ח״י לחדש תשרי שנת הת״ם ליצירה. ושריר וקיים.

חיים יוסף ב״ר מאיר זלה״ה דיין. יאודה עוזיאל. יצחק לימינייאנא ע״כ.

עוד עדות אחרת. במותב תלתא כו׳ כד אתא קדמנה ה״ר יעקב וידאל יצ״ו ואחר האיום והגזום כראוי העיד לפנינו בתורת עדות גמורה איך נמצא שם אצל אליה טורמיני בעת חוליו סמוך למיתתו, ושמע איך אליה טורמיני אמר לאשתו עתה תדעי כי בנינו נהרג ולא רציתי להגיד עד עתה. ואחר כן אמר לבתו עכשיו הגיעו ימי למות תדעי שאחיך דוד נהרג ותבכי עלי ועל אחיך.

כל זה העיד לפנינו ה״ר יעקב וידאל הנז׳. היום יום א׳ ח׳ ימים לחדש כסלו שנת ת״ם לפ״ק. ושריר וקיים.

מרדכי בלא״א משה הלוי. נפתלי גרשם בן הר״ר יוסף. אברהם ב״ר יצחק מיכאל.

(...)

רבי צבי הירש אשכנזי, שו״ת חכם צבי (לבוב תרי״ח), סי׳ צה.

Budunban (BVDVN), amelyet Ovennek (ʾVBN) hívnak, 440., a kis időszámítás szerint.[1]

Kérdés az asszony Carti (CʾRṬY)[2] úrnővel, Joszéf leányával kapcsolatban, akinek az ura, David, Élija Tormini fia néhány éve eltávozott tőle azzal, hogy Andrianopolba (ʾNDRYʾNVPL)[3] megy, és nem tudni, hogy mi lett vele. És amikor Joszéf, az apja megszánta őt, az életét tette arra, hogy az országot bejárván, megtudja, és tudtul adja, hogy mi történt azzal a férfival, aki régtől fogva az ő veje volt.

Jött, és tanúságot hozott, hogy Szófia (SVPYYʾ) városában és Bilograd (BYLVGRʾDV) városában a következőket tanúsították.

"Összeült a háromtagú bíróság (*beit din*), mi, alulírottak, és megjelent előttünk a szerény Dona (DVNH) asszony, legyen áldott,[4] és az említett asszony a figyelmeztetés után a tanúskodás törvénye szerint tanúvallomást tett előttünk minderről, más nyelven.[5]

[1] 1679.

[2] Talán német eredetű név: *Zarte*, 'finom' (nőnem).

[3] Drinápoly (Edirne).

[4] A héberben rövidítéssel Jud. 5,24: "(...) legyen még nagyobb áldás rajta, mint a sátorban lakó (többi) nőkön."

[5] Alább a három tanúvallomás az eredeti szövegben zsidó-spanyol (ladino) nyelvű.

Amikor Andranopliban (ʾNDRNVPLY) voltam, Avraham Badraszi úr – őrizze őt Sziklája és megváltója – házában, jöttek nők látogatóba, és mivel egy zsidó nővel beszélgettek, akit Dona Ráhel di Alfandrinak hívtak, megkérdeztem őket a másiknak a vére felől. Felindult egy zsidó nő, aki közel állt ahhoz az emberhez, és megkérdezte, miért van ez így. Mivel (a nő) R. Élija Tormini fiának házában volt, megálltam ott. Jött egy zsidó, aki Ridosztóból (RYDVŚ/ŠṬV)[6] való volt, és Kosztindilbe (QVŚ/ŠṬYNDYL) utazott hajóval. És küldtek Andrinopliba, és azt mondta, hogy megölték őt.

Az említett asszony mindezt tanúsította előttünk. És igazolásul aláírásunkkal elláttuk. Csütörtökön, *elul* hó tizenhatodik napján, az 5439. esztendőben, a világ teremtése szerint,[7] itt, Szófiában – épüljön fel Isten városa.

Jiszráél, Smuél Ahuvi úr fia.[8] Mose ha-Kohén, tiszteletre méltó tanítónk, R. Mikháél úr – emléke legyen élő az eljövendő világban – fia. Joszéf Kalonimosz ha-Lévi."[9]

Ezt a tanúvallomást Joszéf ben Jichaknak, az *aguna* apjának kérésére vették fel.

Összeült a háromtagú bíróság (*beit din*), mi, a tagjai, alulírottak, és megjelent előttünk a befolyásos férfiú, a kitűnő R. Avraham ha-Lévi úr – őrizze őt az Örökkévaló –, andrinopoli (ʾNDRYʾNVPL) lakos. A mai napon elénk állt, és teljes tanúvallomást tett, hogy tavaly R. Élija Tormini, buduni (BVDVN) lakos – legyen nyugalma az Édenben –, Andrianopolban (ʾNDRYʾNVPL)[10] járt, és kérdést tett fel a fiával kapcsolatban, ezen a nyelven.

"Azt mondta R. Élija: Vajon láttatok-e csontot a fiam testéből? És R. Élija ezt válaszolta az említett R. Avraham úrnak, ezen a nyelven: Úgy éltek ti,[11] hogy fiamat megölték Sztindil (Ś/ŠṬYNDYL)[12] felé a hajón."

Mindezt tanúsította az említett R. Avraham úr, az életére és zsidó voltára (*jahadut*). És az igazság igazolásául aláírásunkkal elláttuk. Itt, Bilogradóban (BYLVGRʾDV) – épüljön fel Isten városa –, szerdán, *tisri* hó 7. napján, az 5440. esztendőben, a világ teremtése szerint.[13] Mindezt megerősítjük, igazoljuk, és hitelesítjük.

Hajjim Joszéf, a tiszteletre méltó Méir úr – emléke legyen élő az eljövendő világban – fia, *dajján*. Jichak, Barukh Adonija fia, *dajján*. Smuél, Mose Lididi fia, *dajján*.

A harmadik tanúvallomás szövege ez. Összeült a háromtagú stb., és megjelent előttünk a befolyásos férfiú, a művelt és kitűnő, tiszteletre méltó R. Jaakov Lirma úr, és a tanúskodás törvénye szerint azt tanúsította, hogy mintegy két évvel ezelőtt együtt volt R. Élija Tormini úrral, aki buduni (BVDVN) lakos, és kérdést tett fel neki a fiával kapcsolatban, mivel már régóta nem tudtak róla semmit, és a vele való beszélgetésben megkérdezte őt, ezen a nyelven. "Nem vettetek kiközösítést, hogy tudjátok, hogy mi történt a fiú csontjával." És akkor az

[6] Rodostó, a Márvány-tenger partjánál (ma: Tekirdağ, Töröko.).

[7] 1679. augusztus 25.

[8] Jiszráél ben Smuél Ahuvi tudós, aki abban az időben Szófiában működött, és akit kortársai – köztük Szimha ha-Kohén – is említenek.

[9] Joszéf ha-Lévi Hebron követe volt a XVII. század hetvenes és nyolcvanas éveiben Itáliában és Törökországban. Lásd Avraham Jaari [Yaʿari], *Seluhei Erec Jiszráél* (Jerusalem: Moszad ha-Rav Kuk [Kook], 1951), p. 480 sk.

[10] Drinápoly (Edirne).

[11] Eskü-formula.

[12] Mint fentebb Kosztindil.

[13] 1679. szeptember 14.

említett R. Élija úr válaszolt, ezen a nyelven. "A nagy rossz miatt, mert biztosan tudtam, hogy a fiamat megölték."

Mindezt tanúsította az említett Jaakov úr, az életére és a zsidó voltára. És hogy az igazság igazolásul szolgáljon, aláírtuk. Itt, Bilogradóban, vasárnap, *tisri* hó 18-án, az 5440. esztendőben, a világ teremtése szerint.[14] Megerősítjük, és hitelesítjük.

Hajjim Joszéf, Méir úr – emléke legyen élő az eljövendő világban – fia, *dajján*. Jehuda Uzziél. Jichak Liminiana. Eddig tart.

További tanúvallomás. Összeült a háromtagú stb., amikor elénk jött Jaakov Vidal úr – őrizze őt Sziklája és szabadítója –, és a kellő figyelmeztetés után a teljes tanúskodás törvénye szerint azt tanúsította előttünk, hogy ott volt Élija Tormininél a betegsége idején, nem sokkal a halála előtt, és hallotta, amint Élija Tormini úr azt mondta a feleségének: "Most már tudd meg, hogy a fiúnkat megölték, de mostanáig nem akartam elmondani neked." És azután elmondta a leányának is: "Most eljött a halálom órája, tudd meg, hogy a bátyádat, Dávidot megölték, sirass meg engem, és bátyádat is."

Mindezt tanúsította előttünk az említett Jaakov Vidal úr. A mai napon, vasárnap, *kiszlév* hó 8-án, a 440. esztendőben, a kis időszámítás szerint.[15] Megerősítjük, és hitelesítjük.

Mordekhaj ha-Lévi, uram (és) atyám (*adoni avi*), Mose fia. Naftáli Gérsom, R. Joszéf úr fia. Avraham, Jichak Mikháél úr fia.

(...)

• R. Cvi Hirs Askenázi, *SuT Hákhám Cvi* (Lvov / Lemberg [Lviv], 1858), no. 95.

MEGJEGYZÉS

A válasz szerint a bíróság az eltűnt személyt, David Torminit holtnak nyilvánította, és ezzel rendezte Carti asszony családi státusát: feloldotta az *aguná*-t. Ezután került az ügy a Hákhám Cvi elé.

A responsumból itt közölt szövegrész tulajdonképpen az *aguna* feloldásának eljárása során Budán készült jegyzőkönyv. A rabbinikus bíróság az eljárást az eltűnt személy (David Tormini) apósának (Joszéf ben Jichak) kérésére indította el. Joszéf a bíróság elé terjesztett egy Szófiában és két Belgrádban fölvett tanú-meghallgatási jegyzőkönyvet, amelyeket néhány hónap leforgása alatt maga szerzett be. Mindhárom ladino nyelvű volt. A bíróság előtt feküdt egy további, negyedik tanú vallomása is, ez héberül.

A ladino nyelvű tanúvallomások szerint David Torminit a Drinápolyba vezető útja során, a várostól nem messze, Kortendil Banija (QVRTYNDYL B'NYY') nevű helységben[16] ölték meg. Élija Tormini, aki fiának eltűnése után keresni kezdte őt, Drinápolyban talált egy személyt, aki tudhatott valamit David Tormini sorsáról. Ez az Avraham ha-Lévi utóbb tanúvallomást tett arról, hogy Élija Tormini gyilkosságra gyanakodott. Az apa azonban családjával – feleségével és leányával – csak halála óráján közölte a gyászhírt. Menye, Carti éveken át nem tudott semmi biztosat eltűnt férjéről, és csak Élija Tormini halála után tudta apja, Joszéf ben Jichak hosszas utánjárással Szófiában és Belgrádban beszerezni azokat a tanúvallomásokat, amelyek alapján a budai rabbinikus bíróságnál (*beit din*) kérni lehetett David Tormini holttá nyilvánítását.

[14] 1679. szeptember 5.
[15] 1679. november 13.

Az irat itt közölt részének végén az aláírók valószínűleg a budai rabbinikus bíróság tagjai. Az irat más neveihez képest jól megkülönböztethetően askenázi jellegű neveket viselnek.

Worms szent község Emlékkönyve (*Memorbukh*), amely többek között felsorolja Buda 1686. évi ostromának áldozatait (*harugei Ovin*), megemlékezik egy Naftáli nevű budai rabbiról, jóllehet nem nevezi mártirnak.

יזכור אלקים נשמת רבינו נפתלי אשר היה כמו שנים אב"ד בק"ק אובין וכו' ובעבור שהרבין תורה בישראל בשכר זה וכו'.

אהרן יעלינעק, קונטרס ווירמייזא וקהל ווינה (ווינה 1880).
Adolphe [Abraham] Neubauer, "Ergänzungen zu Dr. Jellinek's קונטרס ווירמייזא", *Israelitische Letterbode*, 6 (1880–1881), p. 142.

Emlékezzék meg Isten rabbink, Naftáli lelkéről, aki néhány éven át a bíróság feje (*av beit din*) volt Ovin ('VBYN) szent községben stb., azért, mert terjesztette a Tórát Izráelben stb.

• Adolph [Aharon] Jellinek, *Kuntresz Vormejza ve-káhál Vina – Worms und Wien – Liturgische Formulare ihrer Todtenfeier aus alter und neuer Zeit* (Wien: Druck und Verlag von Jacob Schlossberg, 1880).
• Adolphe [Abraham] Neubauer, "Ergänzungen zu Dr. Jellinek's קונטרס ווירמייזא", *Israelitische Letterbode*, 6 (1880–1881), pp. 67–76, 130–136, 141–146, kül. p. 142.

Nem dönthető el, hogy a két Naftáli – a fenti iratban szereplő Naftáli Gérsom ben Joszéf és a Wormsban meggyászolt R. Naftáli – azonos személy volt-e, de mindenesetre, R. Naftáli, a budai rabbinikus bíróság elnöke alighanem csak 1680 k., illetve az 1680-s évek első felében működhetett.

Említi a *Memorbukh* továbbá, közvetlenül R. Naftáli után, Avraham ben Ásér rabbit.

יזכור אלקים את נשמת רבי אברהם ב"ר אשר ובני ישיבתו שנהרגו על קידוש ה' וכו'.

אהרן יעלינעק, קונטרס ווירמייזא וקהל ווינה (ווינה 1880).
Adolphe [Abraham] Neubauer, "Ergänzungen zu Dr. Jellinek's קונטרס ווירמייזא", *Israelitische Letterbode*, 6 (1880–1881), p. 142.

Emlékezzék meg Isten R. Avraham, Ásér úr fia lelkéről, aki – és vele együtt *jesivá*-jának tagjai – mártirhalált szenvedtek stb.

• Adolph [Aharon] Jellinek, *Kuntresz Vormejza ve-káhál Vina – Worms und Wien – Liturgische Formulare ihrer Todtenfeier aus alter und neuer Zeit* (Wien: Druck und Verlag von Jacob Schlossberg, 1880).
• Adolphe [Abraham] Neubauer, "Ergänzungen zu Dr. Jellinek's קונטרס ווירמייזא", *Israelitische Letterbode*, 6 (1880–1881), p. 142.

[16] Talán Köstendil / Kjusztendil, Törökország európai részén (ma: Bulgária).

A *Memorbukh*-ok nem feltétlenül kronológiai vagy földrajzi elv alapján választják ki azokat, akikről az adott község megemlékezik, így a sorrend a szövegben nem bizonyítja, hogy R. Avraham budai rabbi volt, sem pedig azt, hogy R. Naftáli kortársa. Mindamellett, van Budáról adatunk (1479) egy R. Avraham ben Ásér nevű *dajján*-ról,[17] nem lehetetlen, hogy a kettő ugyanaz. A *Memorbukh* közlésében új elem, hogy a szóban forgó R. Avrahamnak *jesivá*-ja volt.[18] A két személy azonosítását bizonytalanná teszi, hogy az adott időben mártirhalálra utaló adatot csak Nagyszombatban találunk.[19]

[17] Lásd fentebb, #56.
[18] Két évtizeddel később (1497/1498) vendégeskedett Budán a prágai Méir Pfefferkorn. Lásd fentebb, #124 (2).
[19] Lásd fentebb, #59. Itt a mártirok között szerepel egy Avraham nevű "vén" is.

189

Cvi Hirs Askenázi

EGY BUDAI KOHÉN FELESÉGE, AKI FOGSÁGBA ESETT

1678

רבי צבי הירש אשכנזי

אשת כהן מבודון שהיתה בשבי

1678

כ"ה תמוז תל"ח לפ"ק פה בודון.
עד מפי עד מהו שיהא נאמן להתיר שבויה לכהן.

(...)

רבי צבי הירש אשכנזי, שו"ת חכם צבי (לבוב תרי"ח), סי' קמא.

Tammúz 25, 438., a kis időszámítás szerint,[1] itt, Budunban (BVDVN).

A közvetett tanú elég megbízható-e ahhoz, hogy egy *kohén*-nak engedélyezzék, hogy egy fogság(ból szabadult) nőt vegyen feleségül?

(...)

• R. Cvi Hirs Askenázi, *SuT Hákhám Cvi* (Lvov / Lemberg [Lviv], 1858), no. 141.

MEGJEGYZÉS

A kérdés hátteréhez. Az 1680-as években, az 1683-ban újra meginduló osztrák–török háború[2] és Buda két ostroma (1684, 1686) folytán a budai szent községnek és más zsidó községeknek ismét sok gondjuk, teendőjük támadt a foglyok kiváltásával.

A *kohén* házasságát több halákhikus előírás szabályozza.[3]

A közvetett tanúnak – "tanú a tanú szájából"[4] – a bírósági eljárásban rendszerint nincs bizonyító hitele.

[1] 1678. július 16.

[2] Először Kara Musztafa nagyvezir (1676–1683) Bécs elleni hadjárata, majd az ennek nyomán hamarosan meginduló osztrák visszafoglaló háború.

[3] Lásd fentebb, #172.

[4] Lásd fentebb, #80.

190

Anonymus

A KURUCOK VÉRENGZÉSE MAGYAR-BRODBAN

1683

מחבר בלתי ידוע

גזירה באונגריש ברוד

1683

Az ismeretlen szemtanútól származó, jiddis nyelvű históriás ének mindjárt a történtek évében, 1683-ban megjelent nyomtatásban, Prágában.[1]

Kaufmann Dávid, aki a jiddis szöveget kiadta, ahhoz képest, ahogyan azt az oxfordi nyomtatott példány tartalmazza, helyenként javított a szövegen: modernizálta vagy németesítette a helyesírást, és egy-két apró tartalmi módosítást is végrehajtott. Itt a héber betűs (jiddis) szöveget szorosan az oxfordi leveles nyomtatvány alapján közöljük. Kaufmann Dávid szövegkritikai javításait több esetben átvettük, kisebb-nagyobb helyesírási módosításait külön nem jelöljük, tartalmi értékű változtatásait a héber betűs szövegben [szögletes zárójelben], a fordításban lábjegyzetben adjuk.

A vers a históriás ének (*khidushim-lid* / *gezeyre-lid*) abban az időben az európai irodalomban már kissé idejétmúlt műfaját a zsidó liturgikus költészet – a siratók (*kína*)[2] – hagyományaival ötvözi.

KIADÁS

- *Hurban ha-gadol* (Prag, 1683).
- David Kaufmann, "Die Verheerung von Ungarisch Brod durch den Kuruzzenüberfall vom 14. Juli 1683", *Monatsschrift für die Geschichte und Wissenschaft des Judenthums*, 37 / NF 1 (1893), pp. 270–282, 319–331, kül. p. 320 skk., nos. II–III.

IRODALOM

- Heinrich Graetz, *Geschichte der Juden*, X² (Leipzig: Oskar Leiner, 1891), p. 286.
- Adolf Frankl-Grün, *Geschichte der Juden in Ungarisch-Brod, nebst Biographien von R. Moses Perls, P. Singer, Ad. Jellinek, P. F. Frankl und nach Archivalien dargestellt* (Wien: M. Waizner, 1905).
- Moritz Steinschneider, *Catalogus librorum Hebraeorum in Bibliotheca Bodleiana* (Berolini: A. Friedlaender, 1852–1860; reprint, Berlin: Welt-Verlag, 1931; Hildesheim: Olms, 1964, 1998²), p. 346, no. 3526.
- Jekutiél Jehuda [Leopold] Grünwald, *Korot la-Tora ve-la-emuna be-Hungaria* (Budapest: Bi-defusz M. S. ve-M. Katsburg, 681 / 1921), kül. p. 53.

[1] Oxford, Bodleian Library, Opp. 8° 1103 (no. 39). – Nyolc oldalas leveles nyomtatvány, két íven nyomtatva (1–4, 5–8. old.). A második ívet az első oldalon héber betűvel számozták. Őrszó minden oldalon van. A Bodleiana példánya régi, szép kötésű, igen vastag kolligátumban, hasonló méretű, többnyire jiddis leveles nyomtatványokkal egybekötve. A jiddis szöveget gondozta és fordította Komoróczy Szonja Ráhel.

[2] Lásd Jichak Schulhof budai gyász-énekét, alább, #194.

• Arthur E. Cowley, *A Concise Catalogue of the Hebrew Printed Books in the Bodleian Library* (Oxford: Clarendon Press, 1929), p. 249.
• Moritz Steinschneider, *Geschichtsliteratur der Juden* (Frankfurt a. M.: J. Kauffmann, 1905), p. 130.
• Scheiber Sándor, "Héber és jiddis kútforrások és adatok Magyarország történetéhez", *Lymbus Művelődéstörténeti Tár*, 2 (Szeged, 1992), pp. 7–18, no. 47.

(1)

A nagy pusztítás,[3] mely Ungaris Broda szent községében történt

חורבן גדול שהיה בק"ק אונגריש ברודא

הערט מיר צו רבותינו לעבין וואז איך ווער דא זאגן. אויף דער ברידער גזירה זאל מין טאן וויינן אונ' קלאגין. וואז ור איין צרה איז דא גשעהן. וואז מיר מיט אונזרי אויגן האבין לאדר גיזעהן. אוי לנו כי חטאנו.

ד' תמוז איין פאר שעות אויף דען טאג אויז דער עולם גווארן גאר צאג. דר פקיד האט קיין וועלין לאזין אויס דער שטאט. עז הוט קיינער ניט קענין געבין קיין ראט. א"ל"כ"ח.

הגאון הגדול מרינו הרב ר' נטע אין דער גנצי וועלט איז ניט זיין גלייכן. הוט זיא דאז ערשטי מאל לדר ניט קענין אנטווייכן. מין האט אים לאדר דער שאסין אין קאפ גיטראפן. אוי לנו כי חטאנו.

צו אלר לייא נדבות אין דער וועלט. איז איבעראל זיין געלט. פון זיין תורה ומעשים קען מין ניט אלש דר שרייבן ווי זאלין מיר ניט צער טרייבן. א"ל"כ"ח.

ווי אים זיין נשמה איז אויז גיגנגין האבין אים מוזין דיא לייט די הנט גילנגין. דז זיא וועלין טאן צו קבורה. אולי וורט זיין מיתה זיין איין כפרה. אוי לנו כי חטאנו.

ר' אברהם דיין אויז דר קהלה הוט גילערנט איין גרושה פלה. מין הוט אים טאן זיין קאפ אפ שלאגין. ווי זאל מין אויף זוא איין צרה ניט וויינן אונ' קלאגין. א"ל"כ"ח.

תורה האט ער גלערנט יום ולילה אל זא זיס. דער נאך האבין זיא אין גיבראטן אן איינם שפיס. זיין לייב צו הויט אונ' צו שדאכין. ליבר גוט טוא דאז ניט לאזין אום גראכין. מרינו רב ר' משה ר' מרדכי גאלדש מוז מין אך גדענקין. ליבר גוט טו עז ניט שענקין זיין קאפ האבין זיא אים אפ גישלאגין. ווי זאל מן אויף דער צרה ניט וויינן אונ' קלאגין. אוי לנו כי חטאנו.

מרינו הרב ר' אייזק חזן אונ' זיין איידם אונ' משה משורר אויז דער קהילה האבין גיזונגין איין גרושה פלה זיין וואירין דער שכטין אין אירן קאפ געטראפין. א"ל"כ"ח.

ר' אברהם ריינץ איז כל ימיו איין גבי צדקה גיווען. איז ליידר אך דען טוט ניט וואירין גינעזן. הונדרט רייכס טאלר הוט ער זי טאן געבין. איז דאך קומן אום זיין לעבין. ר' יוסף כהן ובני מאיר כהן אלה דרייא. זיינא ליידר דען טוט ניט וואירין פרייא. פינף הונדרט גילדן האבין זיא גינומן. אונ' איז פארט אום זיין לעבין קומן. א"ל"כ"ח.

[3] A héberben: *hurbán* (mint a jeruzsálemi templom elpusztítása).

ר׳ יקותיאל מלמד אונ׳ ר׳ איצק האבין גאר ערנעשט טאן קנעלין. אין קיין עוסק מצוה האבין נישט טאן פעלין. מען הוט זי ליידר אלי צווייא גישחט. וועד העט אויף די גזירה גיטרכט. אוי לנו כי חטאנו.

ר׳ איצק חזן אונ׳ ר׳ וואלף שמש די בידר, וויא האט מען זיא צו הקט אירה גלידר. פיל לייט זיין גלייך גוועזן אין דר שול. די רעבלר זיין איברל גוועזין פול. א״ל״כ״ח.

ישעי בלבירר אונ׳ חיים בלבערר זיין אך גיווארן גשלאגין טוט. אך אונ׳ ווי די ביטרה נוט. גרושי מומחין זיין זי גוועזין. ויל לייט דארך זיא זיין ווארין גנעזין. א״ל״כ״ח.

ר׳ מרדכי נש [נ״ש (!)] איז כל ימיו גבי צדקה גוועזן. איז אך ב״ה די גזירה ניט ווארין גנעזין. מען האט אים דער שאסין. אין זיין הארצין גטראפין. אוי לנו כי חטאנו.

וועד דיא גרוש גזירה האט טאן צו שויאן. וויא מין די ס״ת האט טאן צו שניידן אונ׳ צו הויטן. זיא האבין אלה קריעה גריסן. אין פיל טאגין קיינם ניט גילושט צו עשין איין ביסן . אוי לנו כי חטאנו.

איין יונגן האבין זיא גיפנגן מיט דיא פיס האבין זיא אין קפאר גהנגין. זיין בויך האבין זיא אין אויף גשניטן. האט ניט געאלפין זיין ווייגן אונ׳ ביטן. א״ל״כ״ח.

זיין לונג אונ׳ לעבר האבין זיא אים גנומן ארויש. דער מיט גלאפין פון הויז צו הויז. זיא האבין גטאן שפאטין אונ׳ לאכין ער איז כשר טוטץ אים אין זלץ מכין. א״ל״כ״ח.

פיל חתנים זיין אום גקומן. וועז זיא גלייך זייער געלט האבין גינומן. וואז זאלין מיר רידן אדר שפרעכין. וואז דא גוועזן זיינן פר איבלה זכין. א״ל״כ״ח.

פיל לייט זיינה פון דיא עפטייא ארא גישפרונגין אונ׳ האבין אירה גלידר צו בראכין. העטין ליבר גזעהן מען העט זיא דער שדאכין. אך גאט לאז ניט אום גירכין. א״ל״כ״ח.

איין אישה קינד בעטרין פון דרייא טאג איז גישפרונגין פון דער פשטייא. זיינה איר נאך גלאפין רעבלר צווייא דרייא. בייא דען טאר האבין זייא זיא דער שלאגין. וויא זאל מין ניט ווייגן אונ׳ קלאגין. א״ל״כ״ח.

מיר האבין גמיינט מיר זיינה שון פר דר צרה אנטרונין. ערשט האבין אונז דיא פושגיער איבר נייש גיפונין. האט זיא לאדר קיינר קענין אנטרינין. אלז דער שלאגין וואז זיא האבין גיפונין אויף בידן אונ׳ אויף רינן. א״ל״כ״ח.

דיא אנדרין האבין ארגיר אז דיא ערשטין גיטאן. זיא האבין נאר גיזוכט וואז האבין גפונין איין יונגין אדר איין מאן. וועד גלייך געלט אונ׳ גוט הוט טאן געבין. האבין זיא פארט קיין גשענקנ דאז לעבין. א״ל״כ״ח.

קצבים ברוך משה מירלש בערמן יוזל ליבלה שמשת וואלף חייט ובני בער לוטאר בני הקהלה זיין אום קומן גאר פיל. דאז בלוט הוט לאדר טאן רינין. אז וושר אויף דער מיל. דיא אנדרין קאן איך ניט אלש זאגין. וואז ניט זיין וואריין בגראבין. א״ל״כ״ח.

צו ר׳ הרש טעבלש אין דער שדוב האט מין פיל הרוגין גיטראגין אריין. איז דז מאל גוועזן איין גרויש גשרייא אונ׳ גרוש גוויין. דאז ביטרה גיוויין איז גוויש גיגאנגין אין זיבטין הימל אריין. אוי לנו כי חטאנו.

פיל קינדר מיט פאטר אונ׳ מוטר זיין גיוועזן פר בארגין. אז זאלין ניט ור מסרט ווערין זיין זי גיוועזן אין גרושי זארגן. די אייגנה מיטר האבין מוזין די קינדר מימית זיין. אך אונ׳ ווי גישריאן איבער די ביטרה פיין. א״ל״כ״ח.

ויל נשים אונ׳ בתולת האבין זי מאניס גיוועזן. וועז זיא האבין וועלין מיט דען לעבין ווערין גינעזין. ויל האבין זיך טאן אין דער מיקוה טאן דער טרענקן. ליבר גוט טוא זי עז ניט שענקן. אוי לנו כי חטאנו.

איין גרוש דער שרעקניש איז אויף אנדרה קהילות גיפלין. זיינה אנטלאפין מיט אננדר אלין. מוזין בע״וה [בעו״ה (!)] בדלות ווערין. אונ׳ קענין זיך ניט דר נערין. א״ל״כ״ח.

פיל לייט זיינן אין די קעלרין גלאפין זיער לעבן צו דער קויקן. זי הובין אבר מוזן פון דר שריפה דר שטיקן. פיל זיין צו הויט גיוועזן אויף שטיקן. פיל זיין גלעגין עטלכי טאג אין ציקן. א״ל״כ״ח.

מורינו ורבינו מורנו הרב ואב״ד דקהילתנו הוט זי ה׳ מאות זהו׳ טאן צו טראגין. זי הובין אים פארט אוף טערקש טאן שלאגין. דז ער אויף אלי פיר איז אוועק גקראכין. ליבר גוט לאז דאז ניט אום גראכין. א״ל״כ״ח.

זאנולה כהן הוט בייא חמשה אנשים אין איפש פיל גוטץ גיטאן. אונ׳ איז אך גיוועזן גאר איין ורומר מאן. מן הוט אים דר שלאגין ור זיינר טיר. נעבין אים זיין גילעגין נאך הרוגים דרייא ויר. א״ל״כ״ח.

איין אישה הוט הונדרט גילדן גיהאט ור נינט אין איין קלייד. איז אין ברונה גשפרונגן איז אנטלאפין פון די לייט. דר מאן הוט ורמיינט ער וורט בשרמט זיין הוט ער ורמסרט זיין ווייב אך אונ׳ וויא די ביטרה פיין. א״ל״כ״ח.

אנ׳ דא זי פון איר האבין ווארין גיוואר. האבין זי ארויס גשלעבט בייא אירה האר. דאז געלט הובין זי איר גינומן אונ׳ דר מאן איז וראט [וארט] אום זיין לעבין קומן. א״ל״כ״ח.

פיל קינדר זיין צו טרעטין גוואריין פון די ראט. וואס די מיטר הובין ואלין גילאזט. וועז זי עס גלייך הופין טון צו שויאן. הובין זי זיך גיפארכין צו טרויאן. א״ל״כ״ח.

ר׳ ליב קפילט הוט גרוש קונטשפט מיט שרים גיהט. איז אך גיוואריז שוור [שוואך] אונ׳ מט. איין גנצין טאג איז ער אין טראט גילעגן אונ׳ איז ור זי אנטרונן צוז אבינט הובן זי אים אום גיבראכט אז זי אים הובין גיפונין. א״ל״כ״ח.

אברם כלעזמר איז קומן איין פאר טאג דער ויר פון ווין. ויל געלט אונ׳ גוט הוט ער גיהט גווין. זי הובין אים אלז גינומן. איז וואר אום זיין לעבין גיקומן. א״ל״כ״ח.

יעקב גלאזר דער הוט איין איינציקן זון גיהט. איז גיוואריז שווך אונ׳ מט. איין טאג דער ויר איז ער היים קומן נאך זיין ווייב. דען אנדרין טאג הוט מן אים צו האקט זיין לייב. אוי לנו כי חטאנו.

ר׳ וואלף ווינר איז איין ערלכר מאן גיוועזן העט מעגין פירן איין לנד. איז זיא אך קומן לאדר אין דיא הנט. ויל האב אונ׳ גוט האבין זיא אים גינומן איז דאך אום זיין לעבין קומן. אוי לנו כי חטאנו.

ליבלה שמשת האט זיבן קליינה קינדר גיהט. זיין ווייב אונ׳ קינד האבין פר דען פאטר שטרק טאן בעטין. זיין גיפלן צו פוס האבן דיא ראט לאזין אויף זיך טרעטין. האט ליידר נישט גיהאלפן איר ווינין אונ׳ קלאגן. האבן אים דאך דער שלאגן. אוי לנו כי חטאנו.

ר׳ מרדכי סג״ל האט מן גטאן שיר זיין הנט אב הויאן. איז איין צער גיוועזן אים אן צו שויאן. ברוך בן שמואל ברוך האט מן גטאן זיין פיס אב הקן. דער נאך זיין הלז אונ׳ נקין. ר׳ איצק אישרלש איז גווועזן גאר איין פרומר מאן. שווערי מיתות האבן זיא אים בעו״ה אן גטאן. דריי מאל האבן זיא אים אין זיין קאפ אריין גשאסן. אונ׳ זענין פון אים איין ווע גילאפן. אוי לנו כי חטאנו.

זיא האבן זיך ווידר ביזונין. אונ׳ האבן אים ווידר אויף דען ארט גיפונן. זיא האבן גזאגט ער האט זיך נאר אזוא גימכט. אונ׳ אים ווידר גישעכט. א״ל״כ״ח.

זיין טאכטר האט דאז לאדר פון ווייטן גזעהן. וויא גאר וויא איז איר גשעהן. אויף דיא מויאר איז זיא גלאפן. אונ׳ אראב גישפרונגין אירי פיס צו בראכין. א״ל״כ״ח.

ר׳ איצק גבאי הירשל יקיר משה כאן אונ׳ ויל לייט האט מן שטרק גטאן הויאן. איז איין וארכט גיוועזן אויף זי צו שויאן. דיא בלבירר הוט מן מוזן ויל געלט געבן. ניט גוויסט דז זיא ווערן בלייבן לעבן. אוי לנו כי חטאנו.

דאז גשרייא פון שונאים אונ׳ נהרגים איז גנגין אויף איין מייל. דיא ור בארגני איז לנג גווועזן די ווייל. די צרה האט גוועזרט איין גנצין טאג. אין ציטרניש זענן גיוועזן די ור בארגן לאג. אוי לנו כי חטאנו.

זיבן יהודים האט מן צו משכון געבן. דז מן דיא איברגי האט אב גיליזט איר לעבן. וועז מן זיא גלייך האט צו גזאגט פיל געלט. האבן זיא וארט דיא שטאט אין בראנט גישטעלט. אוי לנו כי חטאנו.

טרומיטן האבן זיא טאן האבן. אונ׳ אויף דער דרומל גשלאגן. האבן גטאן טרומיטן אונ׳ שלמייאן. אונ׳ האבן זיך טאן די צרה זער ורייאן. אוי לנו כי חטאנו.

ויל אלמנות אונ׳ יתומים זענן בעו״ה גווארן. וואו מן הוט זיך אום גזעהן הינטן אונ׳ וארן. מענכי האבן גרושה נוט. ניט צו עשין איין ביס ברוט. א״ל״כ״ח.

לעת ערב האבן זיא איין קווארדה ביקומן. זענן פליטי חרב צו אננדר גיקומן. דאז גרושי גשרייא אונ׳ גרושי גווין. איז גוויש גיגנגן אין זיבנטן הימל אריין. א ליבר גוט לאזן די צרות בלד אויף הערן. טוא אונזר ביט גיווערן. לאזן דיא צרות בלד האבן איין ענד. אונ׳ אונז משיח זענד אמן.

Hallgassatok[4] meg engem, kedves uraink (*raboyseynu lebn*),[5] amit most elmondok, a brodi (BRYD^{e}R)[6] üldöztetésről (*gezeyre*), miatta sírni és panaszkodni kell. Micsoda szörnyűség (*tsore*) történt. Ezt mi, ó, sajnálatos (*lader*),[7] tulajdon szemünkkel láttuk. Ó, jaj nekünk, mert vétkeztünk.[8]

[4] A szó a héberben nagyobb betűkkel.
[5] Értsd: Tisztelt közönség.
[6] Brider: "brodi". Ungaris Broda ('VNGRYŠ BRVD'): Magyar-Brod / Ungarisch-Brod (Uherský Brod, Cseho.).
[7] Betű szerint: "sajnos" (*leider*).
[8] Thr. 5,16.

Azon a napon, *tamuz* 20-án néhány óra alatt a világ egészen megrémült. A vezér (*pokid*)[9] nem engedett ki a városból senkit. Senki nem tudott semmi tanácsot adni senkinek. Ó, jaj nekünk, mert vétkeztünk.

A nagy *goen*,[10] tanítónk, R. Nata úr,[11] akinek az egész világon nincsen párja. Ez alkalommal, most először, nem tudott előlük elmenekülni.[12] És a golyó, ó, sajnálatos (*leyder*), a fején eltalálta. Jaj nekünk, mert vétkeztünk.

A világon minden kincsnek megvan mindenhol a maga fizetsége.[13] Tanítását és tetteit nem lehet valamennyit leírni, hogyne fogna el minket a bánat (*tsar*). Ó, jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Amint elszállt a lelke, az embereknek kezet kellett adniuk (egymásnak) arra, hogy el fogják őt temetni. Bár megváltás (*kapore*) lenne az ő halála. Jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Avrom úr, a község bírója (*dayen*)[14] nagy csodára tanított.[15] Neki levágták a fejét. Hogyne sírna és panaszkodna az ember ekkora szörnyűség (*tsore*) miatt. Ó, jaj nekünk, mert vétkeztünk.

A tant (*toyre*) tanította éjjel és nappal, oly édesen. Aztán nyárson megsütötték, testéről lenyúzták a bőrt. Jóságos Isten (*liber got*), ne hagyd, hogy ilyesmi megtörténjen. Tanítónkról, R. Mojse úrról, aki Golde (férjének), Mordkhe úr(nak a fia),[16] szintén meg kell emlékezni. Jóságos Isten, ne hagyd, hogy ilyen történjen, levágták a fejét. Hogyne sírna és panaszkodna az ember ekkora szörnyűség (*tsore*) miatt. Jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Tanítónk, R. Ejzik úr, a kántor (*khazen*),[17] és a veje, és Mojse, az énekes (*meshorer*) a községben csodásan énekeltek, amikor levágták (*dershokhten*)[18] őket, fejen találták őket.[19] Ó, jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Avrom Reinic (RYYNC)[20] úr jótékonysági tisztségviselő (*gabe tsedoke*) volt egész életében, ó, sajnálatos, szintén nem kerülte el a halált. Száz birodalmi tallért (*reykhs talir*) adatott nekik, mégis meg kellett halnia. Joszef Kohen úr,[21] és Meir Kohen fiai, mindhárom, ó, sajnálatos, ők sem szabadultak meg a haláltól. Ötszáz *gilden*-t vettek el tőle, és azonnal eltávozott az életből. Ó, jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Jekusziel[22] úr, a tanító (*melamed*), és Icik[23] úr komolyan végezték teendőjüket, és soha nem mulasztottak el semmilyen jótettet (*oysek mitsve*). Ó, sajnálatos, lemészárolták mindkettejüket. Ki gondolt volna erre a pusztításra (*gezeyre*). Jaj nekünk, mert vétkeztünk.

[9] Ti. a parancsnok, Thököly.

[10] Gáon.

[11] R. Nátán Nata Hannover; lásd alább.

[12] Az *Él malé rahamim* ima szövegében (2): "imaszíjjal a karján és a fején, imádkozva (*bi-kedusa*)".

[13] "*Tsu allerley nedoves in der velt, iz iberal zayn gelt*" (közmondás).

[14] Az *Él malé rahamim* ima szövegében (2): "tanítónk, R. Avraham úr, tanítónk, R.Naftáli úr fia, *dajján*". – A meggyilkolt *dajján* sírfeliratát Kaufmann Dávid közölte.

[15] Értsd: igazságos ítéleteket hozott.

[16] Az *Él malé rahamim* ima szövegében (2): "tanítónk, R. Mose úr, a tanult (*havér*) Mordekhaj úr fia". Értsd: anyja neve Golde, apja neve Mordekhaj.

[17] Az *Él malé rahamim* ima szövegében (2): R. Ejzik kántor, "az énekesek feje / elöljárója", aki "alkalmas lett volna arra, hogy ő vezesse az éneklést az Örökkévaló szentélyében".

[18] Értsd: lesakterolták.

[19] Kaufmann: "leszúrták (*dershtokhen*), fejen találták őket".

[20] Abraham Reinitc / Reinitz / Hranitzky.

[21] Az *Él malé rahamim* ima szövegében (2): "tanítónk, R. Joszéf Kahana úr".

[22] Jekutiél. – Az *Él malé rahamim* ima szövegében (2): "a tanult Jekutiél úr, a tanult Jehezkiél úr fia".

[23] Icik: Jichak.

Icek[24] úr, a kántor, és Volf úr, a templomgondnok (*shames*),[25] mindkettőnek, igen, levágták tagjait! Sok ember volt együtt az imaházban (*shul*), mindenhol ott voltak a rebellisek (*rebeller*).[26] Jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Jesaje borbélyt (BLBYRR / *balbirer*)[27] és Hajim borbélyt (BLBʿRR / *balberer*) szintén holtra verték. Ó, jaj (*akh un vey*), keserű nyomorúság. Nagy tudósok (*mumkhe*) voltak. Sok ember gyógyult meg általuk. Ó, jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Mordkhe Nikolszburg (NŚ/Š)[28] úr jótékonysági tisztségviselő (*gabe tsedoke*) volt egész életében, nagy bűneink miatt (*bavonoseynu ha-rabim*)[29] ő sem menekült meg a veszedelemből. Lelőtték, szíven találták. Jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Aki látta a nagy veszedelmet, ahogyan a Tóra-tekercseket szétszaggatták, és megnyúzták, az mindenki megtépte a ruháját (*keriye gerisn*). Napokon át nem tudott senki enni, keveset sem. Jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Egy fiatal fiút elfogtak, lábánál fogva felakasztottak, hasát felhasították, nem segített rajta sem a jajgatás, sem a kérlelés. Ó, jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Testéből kitépték a tüdejét és máját, és házról házra körbehordozták, csúfolódtak és nevettek rajta, hogy *kóser*, és be kell sózni.[30] Ó, jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Sok vőlegény meghalt, és nyomban elvették a pénzüket. Mit mondhatunk, vagy miről beszélhetünk, ha itt ilyen szörnyűséges dolgok történtek. Jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Sok ember leugrott az apátság (*aptey*) (faláról), és összezúzták tagjaikat. Jobb lett volna, ha inkább leszúrják őket. Ó, Isten, ne hagyd, hogy ilyesmi megtörténjen. Ó, jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Egy asszony, három napos gyermekágyban, leugrott a bástyáról, két vagy három rebellis üldözőbe vette, a kapunál levágták.[31] Hogyne sírnánk és panaszkodnánk. Jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Amikor azt hittük, hogy a veszedelemből (*tsore*) már megmenekültünk, hirtelen újra ránk találtak a talpasok (*fusgeyer*). Nem tudott, ó, sajnálatos, elfutni előlük senki, mindenkit levágtak, akit elértek, akár futott, akár nem. Jaj nekünk, mert vétkeztünk.

A második csapat még rosszabb volt, mint az első, csak kutattak, mindegy, kit találtak, ifjat vagy öreget, csak pénzt tudjon adni, vagy vagyont, de életét nem hagyták meg senkinek. Jaj nekünk, mert vétkeztünk.

A mészárosok (*katsev*), Borukh, Mojse, Mirele[32] (férje), Berman, Jozl, Leibele templomgondnok (*shameses*), Volf szabó (*khayet*), és Ber fiai, mindannyian (*loter*) a község (*kile*) tagjai: igen sokan elpusztultak. A vér, ó, sajnálatos, folyt, mint víz a malomban. A többit nem tudom mind felsorolni, ők nem lettek eltemetve. Ó, jaj nekünk, mert vétkeztünk.

[24] Icek: Jichak.

[25] Héberül: *sammas*.

[26] Rebeller: rebellis, "bujdosó", ti. a kurucok.

[27] Balbirer / balberer: barbier; tulajdonképpen: felcser. – Az *Él malé rahamim* ima szövegében (2) valószínűleg ugyanaz a személy: Jesajáhu, az orvos (*rofe*).

[28] Rövidítéssel írva.

[29] Héberül: *be-avonoteinu ha-rabbim*, "nagy bűneink miatt".

[30] Ti. hogy csúfot űzzenek a zsidó étkezési előírásokból.

[31] Értsd: agyonütötték.

[32] Mirjam.

Hirs úrhoz, Tevil (férjéhez), a lakásába sok tetemet bevittek, nagy sírás és nagy kiáltozás volt, a keserű sírás biztosan eljutott a hetedik égig. Jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Sok gyermek elrejtőzött apjával és anyjával. Hogy ne árulják be őket, nagy aggodalomban voltak. Gyermekeit tulajdon anyjuknak kellett megölnie. Ó, jaj, kiáltották keserű fájdalomban. Jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Sok nőt és szűzet megerőszakoltak, ők még élvezhették volna az életüket, mégis sokan belefojtották magukat a fürdőbe (*mikve*). Jóságos Isten, ne ródd fel ezt nekik.[33] Ó, jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Nagy ijedelem támadt más községekben (*kile*) is. Mindenhonnan együttesen menekültek. Nagy bűneink miatt kínlódásra kényszerültek, nem tudtak még enni sem. Ó, jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Sok ember a pincékbe bújt el, hogy mentse életét. A tűzben azonban megfulladtak, sokakat pedig felaprítottak. Sokan pedig több napon át haldokoltak. Ó, jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Tanítónk és rabbink, tanítónk, községünk bíróságának feje (*av bezdn*) 5 száz[34] aranyat adott nekik, erre ők török módra[35] nyomban meg is verték, úgy, hogy csak négykézláb tudott odébbmászni. Jóságos Isten, ne hagyd, hogy ilyesmi megtörténjen. Ó, jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Zanvele (Z'NVLH)[36] *kohen* a pestisjárványkor[37] öt embernek nyújtott segítséget, és jámbor ember volt mindenben. Őt az ajtaja előtt verték agyon. És mellette hevert még három–négy halott. Ó, jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Egy nő száz *gilden*-t varrt be a ruhájába, beugrott a kútba, hogy megmeneküljön az emberek elől. Férje azt hitte, hogy mentheti magát, és feladta (*farmasert*) a feleségét, ó, jaj, mi keserű kín ez! Jaj nekünk, mert vétkeztünk.

De amikor azok tudomást szereztek a nőről,[38] hajánál fogva kihúzták, elvették tőle pénzét, és férje mégis[39] elvesztette életét. Ó, jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Sok gyermeket agyontapostak a lovak (R'Ṭ),[40] és az anyáknak tűrniük kellett, végig kellett nézniük, és nem mertek gyászolni sem. Jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Leib Kopilt (QPYLṬ)[41] úr, aki sok kuncsaftot szerzett az előkelők között, gyenge és sápadt lett, a szalmában feküdt egész nap, hogy megmeneküljön, este azonban, amint rátaláltak, megölték. Jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Avrom, a zenész (*klezmer*) néhány nappal korábban érkezett meg Vinből (VVYN),[42] sok pénzre és vagyonra tett szert, mindent elvettek tőle, és mégis elvesztette életét. Ó, jaj nekünk, mert vétkeztünk.

[33] Ti. az öngyilkosság bűnnek számít.
[34] Kaufmann: "száz".
[35] Ti. a talpán.
[36] Zon / Zun (német Sonne), a férfinév becéző alakja.
[37] 1681-ben.
[38] Ti. hogy a kútban rejtőzött el.
[39] Ti. a feljelentés ellenére.
[40] Helyesen: R's, mint a német *Roß*. – A kurucok lóhátról harcoltak.
[41] Koppel(t).
[42] Wien / Bécs.

Jakov Glazernek egyetlen fia volt, gyenge és sápadt lett, egy nappal korábban jött haza a feleségéhez, másnap meg darabokra vágták a testét. Ó, jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Volf Viner[43] úr becsületes ember volt, rá lehetett volna bízni akár az egész országot is, de ó, sajnálatos, a kezükbe került ő is, egész vagyont (*hab un gut*) vettek el tőle, és mégis elvesztette életét. Ó, jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Leibele templomgondnoknak (*shameses*) hét kicsi gyermeke volt, felesége és gyermekei erősen könyörögtek apjukért (*foter*), térdre hulltak, és tűrték, hogy a lovak eltapossák őket. Sírásuk és könyörgésük, ó, sajnálatos, nem segített rajta, mégis levágták. Ó, jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Mordkhe Szegal[44] úrral azt tették, hogy majdnem (tövig) levágták a kezét, szörnyűséges volt látni őt. Borukhhal, Smul Borukh fiával azt tették, hogy a lábát levágták, aztán meg átvágták a nyakát és a torkát. Icek Iszerlesz úr igen jámbor ember volt, nagy bűneink miatt súlyos halálbüntetéseket róttak ki rá, háromszor is belelőttek a fejébe, és otthagyták.[45] Ó, jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Majd meggondolták magukat, és még egyszer rátaláltak ugyanazon a helyen, azt mondták, hogy csak tetteti magát, és még egyszer lemészárolták. Jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Leánya, ó, sajnálatos, távolról látta ezt, és ó, vele mi történt. A falhoz futott, majd leugrott, és lábát törte. Ó, jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Icek úr, a tisztségviselő (*gabe*), Hirsl Jakir, Mojse Kan[46] és sokan mások: bizony, lekaszabolták őket. Rettenetes volt látni őket. A borbélyoknak (BLBYRR)[47] sok pénzt kellett adni, mégsem lehetett tudni, hogy életben maradnak-e. Jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Az ellenség és a haldoklók kiáltása egy mérföldnyire elhallatszott. Akik elrejtőztek, (azoknak) sokáig kellett várakozniuk. Egy teljes napon át tartott a veszedelem (*tsore*). Akik elrejtőztek, reszketve lapultak. Jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Hét zsidót tűsznak (*mishken*) adtak. Velük váltották ki a többiek életét. És amikor felajánlották értük a sok pénzt, azok mégis egyből felgyújtották a várost. Jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Megfújták a trombitákat, és a dobokat is megütötték, és trombitáltak és sípoltak, és nagyon ünnepelték a veszedelmet (*tsore*). Ó, jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Sok özvegy és árva maradt, nagy bűneink miatt, ahova csak nézett az ember, előre és hátra. Néhányan nagy ínségre jutottak, nem volt egy falat kenyerük. Ó, jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Estére őrséget (*kvarde*)[48] kaptak, akik megmenekültek a kardtól, összegyülekeztek. A nagy kiáltozás és nagy sírás biztosan eljutott a hetedik égig. Ó, jóságos Isten, add, hogy hamar elmúljanak a kínok (*tsores*), add, hogy felépüljünk, legyen vége hamar a kínnak, és küldd el nekünk a megváltót (*moshiakh*). *Omen.*

[43] Wolf Wiener.
[44] Azaz ha-Lévi.
[45] Szó szerint: "elfutottak tőle".
[46] Kan: *kohén.*
[47] Felcser.
[48] Kaufmann: *Guarda / Salvaguardia.*

(2)
[Isten, kegyelemmel teljes...]

אל מלא רחמים

השוכן בשמי מרומים, הוא יפקוד ברחמים, הנעימים והחסידים והתמימים, אשר פשטו צוארם כיונה, לחרב חדה ושנונה, המצא להם מנוחה נכונה, במעלה עליונה, תחת כנפי השכינה.

באו זדים הארורים, ך" תמוז לבקרים, בכשיל ובהלומות פתחו ראש כל שערים דמסוגרים, לשפוך דם נקי כמים דמוגרים.

גוי עז פנים, בחרבם ובקשתם מזוינים, אז הסכימו גדולים וקטנים, לקבל באהבה ובחיבה דין שוכן מעונים.

דלקו דולקים על חומת המבצרים, מחוץ שכלה חרב ואימה בחדרים, כלי מלחמה אבדו ונפלו הגבורים, פתאום נשאו עלינו מרחוק כאשר ידאו הנשרים.

הלא המה ראשי הגבורים ארזי הלבנון אדירי התורה, דמם נשפך כהרוגי מלכות עשרה, זאת בזכרי אזעק במרה, אל קנא ונוקם [נקום] נקמתם מהרה.

ויזכור את נשמת חסידא ופרישא, מורי מורינו הרב ר" נתן ב" הקדש מורינו הרב ר" משה, נידון במיתה משונה וקשה, תפילין על זרועו וראשו בקדושה, למה תביט ותחשה:

זו תורה וזו שכרה, פה מפיק מרגליות ילחוך בעפרא, מוכיח לרבים היה והדריכם בדרך ישרה, על אלה אני בוכיה ועיני מים נגרה, ואת נשמת מורינו הרב ר' אייזק חזן ראש לכל המשוררים, קולו כקול חלילים וכנורים, ראוי היה לעמוד בהיכל י"י על השירים, עד מתי תביט רואה כל סתרים:

חמדת ישראל היה בנן של קדושים זרע קודש מצבתו, משמח אלהים ואנשים, היה כאחד מן הפרושים, העל אלה תתאפק אל קדושים, ואת נשמת החבר ר' מרדכי נ"ש ו"נ החבר ר' אברהם ריניץ טובי ומנהיגי הקהלה, נהרגו במיתות אכזריות ומשונות בלי חמלה, דמם יחשב כדם פר ועולה, תרדפם באף ותשמידם אל נורא עלילה:

טובים וישרים היו בלבותם, עניים היו בני ביתם, לכל דבר מצוה מצוים ומוכנים לעשות אותם, קנא ונוקם י"י נקמתם: וא"נ מורינו הרב ר' יוסף כהנא, השכים והעריב על דלתות י"י להיות משעה ראשונה, ויעמוד ויפלל תהילים בכוונה, בכל כחו לאל אמונה, וא"נ מורינו הרב ר' אברהם בן מהורר [מוהר"ר] נפתלי דיין המצוין, אור תורתו מתגבר ועולה כמעין, נידון בארבע מיתות משונות כהויין, למה תביט בוגדים יוצר עין, וא"נ מורינו הרב ר' משה בן החבר ר' מרדכי יושב אוהלים, שייף עייל, שייף נפיק מלמד להועיל מקטנים ועד גדולים, חיבק אשפתות וראשו על כרעיו מול ערפו בגידיך [בגידים (!)] ניתלים, איכה תביט יה שוכן מעולים, ואנן [וא"נ (!)] החבר ר' יצחק ב"הרר אייזק חזן ונשמת החבר ר" וואלף שמש, וא"נ החבר ר' יקותיאל בן הח' ר' יחזקאל, וא"נ החבר ר' יצחק שלוחי דרחמנא, משכימים ומעריבים לשומרים לבוקר ושפכו לבם בכל תפילה ותחינה, ומסרו נפשם וקבלו על עצמם מיתה קשה ומשונה, תמיד ענו ואמרו שמע ישראל י"י אלהינו בכל כוונה, וא"נ הישרים והכשרים, החבר ר' וואלף בן מורינו הרב ר' דוד, ואת החבר ר' מאיר בן החבר ר' שלמה, כל

ימיהם הלכו בתמימה משאם ומתנם היה באמונה שלימה, אריד בשיחה ואהימה, וקול נהי אריכה, וא״נ הבחורים וחתנים, עלי תולע אמונים, גבהם כאלונים, ומנותחים בחרבות וכידונים, איך תתאפק אל שוכן מעונים, וא״נ שארי הקדושים והטהורים הנהרגים והנשרפים, ונחנקים ונדקרים, מאריות גברו לעשות רצון קונם וקלים מנשרים, קומה י״י והנשא על צורריך הצוררים:

יה ראה והבט משמי מעלה, וקנא לשמך המחוללה בין האומה שפילה, הנקם בימינו לעינינו, נקמת דם השפוך בגולה, וקרבה אל נפשנו גאלה: וא״נ החבר ר׳ איצק ח׳ר׳אי וא״נ ר׳ יעקב מלמד, וא״נ ר׳ מאיר בר״פ, וא״נ ר׳ שלמה ח״רקא״ש, ואת נשמת ר׳ פלטיאל ואת נשמת ר׳ יחזקאל בר״הם, וא״נ ר׳ חנן, וא״נ ליבל בר״ש, ואת נשמת זנוולי כהן, וא״נ ר׳ יוסף ב״ר יהודא, וא״נ ר׳ יוסף בר אריה וא״נ ווא[ל]ף וועליש, וא״נ משה משורר, וא״נ ברוך בר יהודא, וא״נ וואלף חייט, וא״נ יחיאל זקן ואת האחים יאקב (!) ולאזר בני של ר׳ ר׳ מאיר כהן, וא״נ ליבל גנענדילש, וא״נ משה מירליש, וא״נ מרדכי כהן, וא״נ מאיר ב״ר יהודא, וא״נ יוזל בר״א, וא״נ ישעיהו הרופא.

כולם שכבו בחוצות מגוללים בדמים כדומן על פני השדה והכרמים, חז[י]רים וכלבים לקקו דמיהם בצמים, ומכמה נפשות אכלו מבשרם כמה ימים.

לא עליכם כל עוברי דרך, הביטו וראו אם יש מכאוב כמכאובינו, טומאתם בשולינו, אוי נא לנו כי חטאנו.

מי ישמע ומי יראה כאלה, מכל אשר סביבותינו עקב עלינו להגדילה, כמרגלים אותנו היה בתחילה, במצודתם נלכדנו כמו השחר עלה:

נפלה עטרת ראשינו, לזרים נהפכה כל מחמד עינינו, ולא קם רוח עוד בנו, י״י היה עוזר לנו.

ספרי תורות וספרי קדושים, קרעו בחמתם, והשליכו בחוצות ורמסו בהליכתם, כמו שעשה טיטוס הרשע עשו אותם, תבא לפניך כל רעתם.

על אלה אספדה ואלילה, מעי מעי אוחילה, בזמן קריאת שמע ותפילה, פרצו ועשו כלה.

פעמים באו גדודים וגדודים, ושרפו העיר ביקודים ואודים, ולקחו שבוים שבעה ידידים, והנשארים הכו מכות אויב ברודים ונקודים.

צרות רבות קראו למו, חייהם היו תלוים לנגד עינימו, ומסרו נפשם על קדושת שמו, וגם נמו כי לא יטוש ה[׳] את עמו.

קנא לתורתך אשר שרפ[ו]הו זרים, בלע[ו]הו ופרע[ו]הו לגזרים, בסירים סבוכות הגדילו המדורים, העל אלה תתאפק יוצר הרים.

ראה י״י והביטה נשים מעולפות בזרועותיהן בעליהן וראשם ורובם נשמטה, מחרב נטושה ולהוטה, כל [פנים קבצו] פארור וכל ראש קרחה ומרוטה.

שעריך שערים המצוינים, בעלי כח ובעלי מדות מסוד חכמים ונבונים, תל תלפיות שכולם אליהם פונים, ערו ערו עד המסידות [המוסדות (!)] התחתונים:

תורה תורה חגרי שק והתפלל[ש]י באפרים, מי ילחום מלחמות וישוב לשערים, מי יפרק אבייעות [איבעיות (!)], ומי יתרץ שברים, אל נקמות ה״ אל נקמות הופיע ורגלי המבשרים.

לכן בעל הרחמים, הסתירם בסתר כנפיך לעולמי עולמים ושלח לנו משיחך הולך תמים, ואמרו אמן כל הימים.

ואומרים אב הרחמים.

Isten, kegyelemmel teljes (*Él malé rahamim*),[49] aki a magasságos egekben lakik, aki kegyelmében számonkéri a jámborakat, a kegyeseket és a ártatlanokat, akik kitakarták nyakukat, mint a galambok, az éles és hegyes kardnak, találj nekik örök nyugalmat a felső magasságban, az isteni jelenlét szárnyai alatt.[50]

Jöttek az átkozott idegenek, *tammúz* 20-án reggel, fejszéikkel és furkósbotjaikkal feltörték minden bezárt kapu boltozatát, hogy kiontsák az ártatlan vért, mint ahogyan a víz árad. Pimasz horda (*goj az panim*), kardokkal és íjakkal felfegyverkezve. Akkor nagyok és kicsik megadták magukat, hogy szeretettel és szívesen fogadják a mennyekben lakó ítéletét. Lángot lobbantottak a védőfalakra, kívül kard tombolt,[51] és félelem volt a termekben. Pusztítottak a hadi eszközök, és elhullottak a hősök. Messziről támadtak ellenünk, hirtelen, mint ahogyan a sasok lecsapnak.[52]

Nem ők-e a legnagyobb hősök, Libanon cédrusai, a Tóra vitézei? Vérük kiomlott, mint a birodalom tíz áldozatáé.[53] Keserű kiáltozással emlékezem minderre. Bosszuló és bosszúálló Isten, [állj] rajtuk bosszút mielőbb!

Emlékezz meg kegyes és jámbor tanítóm, tanítónk, R. Nátán úr, szent tanítónk, R. Mose úr fia lelkéről, neki kegyetlen és keserves halál jutott, imaszíjjal karján és fején, szentségben. Miért nézed el, és (miért) hallgatsz?

Hát ez a Tóra és az érte járó jutalom. Ez az a száj, amelyből gyöngyszemek peregtek a porba. Sokak megfeddője volt, és egyenes útra vezette őket.[54] Ezek miatt sírok én,[55] és csorog a könny a szememből.[56] És tanítónk, R. Ejzik úr, a kántor lelkéről, aki az énekesek feje volt, hangja mint a sípok és lantok hangja, alkalmas lett volna arra, hogy ő vezesse az éneklést az Örökkévaló szentélyében. Meddig nézed ezt, titkok látója?

Izráel gyönyörűsége volt, szentek fia, törzse a szentség magja.[57] Boldoggá tette Istent és az embereket, olyan volt, mint a törvénytudók egyike. Vajon mindezt elnézed-e, szentek Istene?[58] És a tanult Mordekhaj Nikolszburg (NŚ/š) lelkéről, és a tanult Avraham Reinic (RYYNYC) úr lelkéről, akik a község legjobbjai és vezetői voltak, kegyetlen és rettentő halállal ölték meg őket, irgalom nélkül. Vérük legyen olyanná, mint az égőáldozat[59] vére. Üldözd őket[60] haraggal, és pusztítsd el őket,[61] félelmetes és kérlelhetetlen Isten!

Jók és igazak voltak szívükben, szegény volt házuk népe, készen álltak minden parancsolatot teljesíteni. Bosszuló és bosszúálló Isten, [állj] bosszút rajtuk! Tanítónk, R. Joszéf Kahana

[49] Temetési ima, kezdő szavait elmondják a halottakról megemlékező szertartás során is. A további szöveg az adott alkalomra szólt.

[50] Értsd: oltalmában.

[51] Thr. 1,20.

[52] Deut. 28,49.

[53] Utalás R. Akiva harcostársaira (*aszara harugei malkhut*, "a tíz, akiket a birodalom megölt"), akiket a római csapatok kegyetlenül kivégeztek (i. sz. 134).

[54] Ps. 107,7.

[55] Thr. 1,16.

[56] Thr. 3,29 nyomán.

[57] Jes. 6,13.

[58] Jes. 64,11.

[59] Szó szerint: "égőáldozat(ként bemutatott) szarvasmarha".

[60] Ti. a gyilkosaikat.

[61] Thr. 3,66 nyomán.

úr lelkéről, aki kora reggeltől késő estig Isten ajtajában állt, hogy az első órától fogva ott álljon, és odaadón imádkozza a zsoltárokat, minden erejével a hit Istenéhez. Tanítónk, R. Avraham úr, tanítónk, R. Naftáli úr fia lelkéről, kiváló bíró (*dajján*) volt, tanításának fénye erős volt, és úgy buzogott fel, mint a forrás. Elszenvedte mind a négy szörnyűséges halált.[62] Miért nézed el az árulóknak, a forrás teremtője? Tanítónk, R. Mose úr, a tanult Mordekhaj úr fia, a sátorban lakó[63] lelkéről, aki (mindig) segíteni akart, használni akart, tanított, hogy segítse a kicsiket és nagyokat, ráborult a szemétdombra,[64] feje a térdénél,[65] nyaka kitekerve,[66] belei köréje csavarodva. Hogyan nézheted ezt, Isten, aki a magasságokban laksz? A tanult Jichak úr, R. Ejzik úr, a kántor fia lelkéről, és a tanult Volf úr, a templomgondnok lelkéről. A tanult Jekutiél úr, a tanult Jehezkiél úr fia lelkéről. A tanult Jichak úr[67] lelkéről, akik a Könyörületes küldöttei voltak, korán keltek, és későn feküdtek, reggelig virrasztottak, és szívüket öntötték minden imába és könyörgésbe,[68] és lelküket adták, és kegyetlen és keserves halált vettek magukra. Mindig teljes átéléssel mondták, hogy "Halljad, Izráel, az Örökkévaló, a mi Istenünk...".[69] Az igaz és hiba nélkül való tanult Volf úr, tanítónk, R. David úr fia lelkéről, és a tanult Méir úr, a tanult Slomo úr fia lelkéről, akik egész életükben az ártatlanság útját járták, minden tettük és cselekedetük teljes hittel volt. Keseregve bolyongok és jajgatok,[70] siralmas szóval szólok. És az ifjak és vőlegények lelkéről, akik bíborban neveltetnek.[71] Magasak, mint a cserfa, szétvágták őket karddal és dárdával. Vajon mindezt elnézed-e,[72] a magasságban lakó Isten? És a többi tiszta és szent lélekről, akiket meggyilkoltak, akik elégtek, akiket megfojtottak, és ledöftek, akik oroszlánoknál erősebbek voltak, hogy teljesítsék akaratodat, és saskeselyűknél gyorsabbak.[73] Kelj föl, Örökkévaló, és támadj rá támadó ellenségeidre.

Örökkévaló, nézz le, és lásd a magasságos egekből, és bosszuld meg az alávaló nép által megszentségtelenített neved! Bosszuld meg bosszúval, még napjainkban, szemünk láttára a fogságban[74] kiontott vért! És hozd közelebb lelkünknek a megváltást! A tanult Icik lelkéről; és Jaakov úr, a tanító (*melamméd*) lelkéről; és Méir lelkéről; és Slomo úr lelkéről; és Paltiél úr lelkéről; és Jehezkiél úr lelkéről; és Hanan úr lelkéről; és Leibl Baras lelkéről; és Zanvele Kohén lelkéről; és Joszéf úr, Jehuda úr fia lelkéről; és Joszéf úr, Arjé úr fia lelkéről; és Volf Velis lelkéről; és Mose, az énekes (*mesorér*) lelkéről; és Barukh, Jehuda úr fia lelkéről; és Volf, a szabó (*hajjat*) lelkéről; és az öreg Jehiél lelkéről; és Jaákov és Lázár fivérek, R. Méir Kohén

[62] A négy halálbüntetés a talmudi jog szerint: megkövezés, megégetés, karddal leszúrás, megfojtás. bT Szanhedrin *passim*.
[63] Értsd: jámbor.
[64] Thr. 4,5.
[65] Ex. 12,9 stb.
[66] Lev. 5,8.
[67] A vágújhelyi változatban (lásd alább, Megjegyzés): "Zeév úr fia".
[68] Ti. előimádkozók (*seliah cibbur*) voltak.
[69] A "Semá Jiszráél", a legfőbb ima (Deut. 6,4 skk.) kezdő szavai.
[70] Ps. 55,3.
[71] Lam. 4,5.
[72] Jes. 64,11.
[73] II. Sam. 1,23 nyomán.
[74] Ti. a diaszporában.

úr fiai lelkéről; és Genendel Leiblje[75] lelkéről; és Mirele Moséjának[76] lelkéről; és Mordekhaj Kohén lelkéről; és Méir, Júda úr fia lelkéről; és Jozel lelkéről; és Jesajáhu, az orvos lelkéről.

Ott hevertek mindannyian a tereken, vérben meghempergetve, mint ganéj a mezőn és a szőlőskertekben.[77] Disznók és kutyák nyalták mohón a vérüket,[78] és néhány léleknek napokon át ették a húsát.

Ne történjen meg ez tiveletek, ti úton járók! Nézzetek körül, és lássátok, van-e olyan bánat, mint a mi bánatunk.[79] Az ő szennyük van ruháink szélén.[80] Ó, jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Ki hall majd, és ki lát még ilyent? Mindenhonnan körülöttünk erősen követtek minket, mint akik kémkednek utánunk, olyan volt eleinte, erődítményükben foglyul ejtettek, amint fölkelt a Nap.[81]

Lehullott fejünk ékessége,[82] minden, ami szemünknek kedves, idegeneké lett, és nem támad fel többé bennünk a lélek. Örökkévaló, légy a segítségünk!

A Tóra-tekercseket és a szent könyveket dühükben széttépték, és kidobták az utcákra, és tapostak rajtuk, ahogyan a gonosz Titus tette,[83] úgy tettek ők is velük. Kerüljön színed elé minden gonoszságuk!

Ezekről mondok gyász-éneket és siratót,[84] bensőm, bensőm remeg.[85] A *Sema*[86] olvasása és ima idején törtek be, és tomboltak.

A csapatok egyenként jöttek, fáklyákkal és lángcsóvákkal felgyújtották a várost, és hét hittestvért (*jedid*) fogolyként elvittek, a többieket pedig ütlegelték fájdalmas[87] ütésekkel, kardlappal (*rode*) és kard hegyével (*nikud*).

Nagy szörnyűségek (*cara*) történtek velük, és egyetlen pillanaton múlott az életük, és lelküket feláldozták az ő[88] nevének szentségéért, és vallották, hogy az Örökkévaló nem hagyja el az ő népét.

Bosszuld meg Tóradat, amelyet elégettek az idegenek, elpusztítottak, cafatokra téptek. Kupacokban[89] hatalmas lánggal egymás mellett égtek a máglyák. Elnézi-e mindezeket a hegyek teremtője?

Lássad, Örökkévaló, és tekints rá a leroskadt asszonyokra, karjukban férjük, akiknek színe-javát elpusztította a kinyújtott, villanó kard. Minden arc meggyötört, elkínzott, és minden fej felhasítva, kitépett hajjal.

[75] Genendel asszony férje.
[76] Mirele (Mirjam) asszony férje.
[77] II. Kir. 9,37 stb.
[78] I. Kir. 21,19 nyomán.
[79] Thr. 1,12.
[80] Thr. 1,9 nyomán.
[81] Gen. 19,15.
[82] Thr. 5,16.
[83] Római hadvezér, aki elfojtotta a zsidó felkelést és elfoglalta Jeruzsálemet (i. sz. 70), később császár.
[84] Mikha 1,8.
[85] Jer. 4,19.
[86] "Semá Jiszráél."
[87] Betű szerint: "ellenséges".
[88] Ti. az Örökkévaló.
[89] Betű szerint: "edényekben".

Kapuid csodálatos kapuk, erő urai, szabályok urai, bölcsesség és értelem[90] tanácsa, fegyverház (*tél talpiot*),[91] mindenki hozzájuk fordul. Rontsátok le, rontsátok le, legmélyebb alapjaiig.[92]

Tóra, Tóra, öltsél gyászt, és heverj a porban.[93] Ki az, aki megharcolja a harcokat, és visszatér a kapukhoz? Ki fogja boncolgatni a bonyolult szerkezeteket, és ki állítja össze darabjaiból (a tételeket)?[94] Örökkévaló, a bosszúállás istene, bosszúállás istene, jelenj meg,[95] örömmondónak lába.[96]

Irgalmasság ura, ezért rejtsd el őket szárnyaid rejtekhelyén[97] mindörökkön örökké, és küldd el nekünk felkentedet, aki gáncstalanságban jár (*holékh támim*),[98] és mondjuk mindig azt: Így legyen (*amén*).

És elmondják az "Irgalmasság atyja" (*av ha-rahamim*) (imát).[99]

(3)

[Isten, kegyelemmel teljes...]

אל מלא רחמים

השוכן במרומים, הוא יפקוד ברחמים הנעימים החסידים והתמימים אשר פשטו צואריהם כיונה לחרב חדה ושנונה להמציא להם מנוחה נכונה במעלה עליונה תחת כנפי השכינה. חנון ורחום הוא יזכור לחיי עדן במשכן אורה את נשמת חסידא קדישא ופרישא בוצינה דנהורא, הקדוש מורה מורנו הרב ר' נתן בן הקדוש מורנו הרב ר' משה. ואת נשמת מורנו רב ר' אייזק חזן. ואת נשמת הח' ר' מרדכי נ"ש. ואת נשמת החבר ר' אברהם רייניטץ. ואת נשמת מוה' ר' יוסף כהנא. ואת נשמת מוה' ר' אברהם בן מוה' ר"ן דיין מצויין. ואת נשמת מוה' ר' משה בהחר"מ. ואת נשמת החב' ר' יצחק בן החב' ר' אייזק חזן. ואת נשמת החב' ר' וואלף שמש. ואת נשמת החב' ר' יקותיאל בן החב' ר' יחזקאלש ואת נשמת החב' ר' יצחק בר זאב. ואת נשמת החב' ר' וואלף במהו' ר' דוד ואת נשמת החב' ר' מאיר בן החב' ר' שלמה. ואת נשמת שארי הקדושים והטהורים הנהרגים והנשרפים ונחנקים ונדקרים. הם קדושי קהל ברודא אשר הערו נפשם על התורה ועל העבודה והצדיקו עליהם את הדין בשיר וקול תודה, לכן בעל הרחמים, הסתירם בסתר כנפיך לעולמי עולמים, ושלח לנו משיחך הולך תמים, ואמרו אמן כל הימים.

חורבן הגדול (פראג תמ"ג).

David Kaufmann, "Die Verheerung von Ungarisch Brod durch den Kuruzzenüberfall vom 14. Juli 1683", *Monatsschrift für die Geschichte und Wissenschaft des Judentums*, 37 / NF 1 (1893), pp. 270–282, 319–331.

[90] Deut. 1,13.
[91] Cant. 4,4.
[92] Ps. 137,7 nyomán.
[93] Jer. 6,26.
[94] Utalás a Tóra- és Talmud-magyarázat askenázi jesivákban szokásos eljárására.
[95] Ps. 94,1.
[96] Jes. 52,7.
[97] Ps. 61,5.
[98] Ps. 15,2 stb.
[99] A halottakról való megemlékezés (*mazkir / hazkárat nesámot*) szertartási imája.

Isten, kegyelemmel teljes (*Él malé rahamim*), aki a magasságos egekben lakik, aki kegyelmében számonkéri a kegyeseket (*naim*), a jámborakat (*haszid*) és az ártatlanokat (*tamim*), akik kitakarták nyakukat, mint a galambok, az éles és hegyes kardnak: találj nekik örök nyugalmat a felső magasságban, az isteni jelenlét szárnyai alatt. A kegyelmes és megbocsátó (*hanun ve-rahum*) emlékezzék meg róluk, (és juttassa őket) örök élethez, a fény palotájában: a jámbor, szent, kiváló (*paris*), a világító lámpás (*bocina di-nehora*),[100] a szent tanító, tanítónk, R. Nátán rabbi, szent tanítónk, R. Mose rabbi fiának a lelkét; és tanítónk, R. Ejzik úr, a kántor (*hazzán*) lelkét; a tanult (*havér*) Mordekhaj Nikolszburg úr lelkét; a tanult Avraham Reinitc (RYYNYṬC) úr lelkét; tanítónk, Joszéf Kahana úr lelkét; tanítónk, R. Avraham úr, tanítónk, N.[101] úr fiának lelkét, aki kiváló bíró (*dajján*) volt; tanítónk, Móse úr, a tanult M. úr fiának[102] lelkét; a tanult Jichak úr, a tanult Ejzik úr, a kántor (*hazzán*) fiának lelkét; a tanult Volf úr, a templomgondnok (*sammas*) lelkét; a tanult Jekutiel úr, a tanult Jehezkiél (*Jehezkelsz*)[103] úr fiának lelkét; a tanult Jichak úr, Zeév úr fiának lelkét; a tanult Volf úr, tanítónk, David úr fiának lelkét; a tanult Méir úr, a tanult Slomo úr fiának lelkét; és a többi tiszta (*tahor*) és szent (*kados*) lelkét, akiket megöltek, elégettek, megfojtottak és felnyársaltak. Ők Broda községének szentjei, akik feláldozták lelküket a Tóráért és (Isten) szolgálatáért (*avoda*), és énekkel és a hálaadás szavával fogadták el magukra az ítélet igazságát. Ezért, irgalmasság ura (*baal ha-rahamim*), rejtsd el őket szárnyaid rejtekhelyén mindörökkön örökké, és küldd el nekünk felkentedet, aki gáncstalanságban jár, és mondjuk mindig azt: Így legyen (*amén*).

• *Hurban ha-gadol* (Prag, 1683) (Oxford, Bodleian Library, Opp. 8° 1103, no. 39).
• David Kaufmann, "Die Verheerung von Ungarisch Brod durch den Kuruzzenüberfall vom 14. Juli 1683", *Monatsschrift für die Geschichte und Wissenschaft des Judenthums*, 37 / NF 1 (1893), pp. 270–282, 319–331, kül. p. 320 skk., nos. II–III.

MEGJEGYZÉS

A törökök, Kara Musztafa pasa, nagyvezir 1683-ban I. Lipót császár ellen indított hadjáratához csatlakozott gr. Thököly Imre (1657–1705), a töröktől függő "Közép"-Magyarország (törökül *Orta Macar*) nem egészen egy évvel korábban a törökök által kikiáltott fejedelme (1682–1685). Bécs ostromához nem a Kara Musztafa által vezetett főserggel együtt vonult fel, hanem saját területén, Felső-Magyarországon portyázva. Mindenütt kegyetlen dúlás, pusztítás fűződik a nevéhez.

A kuruc lovascsapat 1683. július 14-én – a zsidó naptár szerint: 443. *tammúz* 20 – rontott rá Magyar-Brodra (Ungarisch-Brod),[104] ugyanazon a napon, amelyen Kara Musztafa megkezdte Bécs – végül kudarcba fulladt – ostromát. Véres kegyetlenséggel gyilkoltak, és telhetetlen mohósággal

[100] Gen. R. 85. – Értsd: tanító, mester.
[101] A másik *Él malé rahamim* alapján: Naftali.
[102] A héberben: *ben he-havér R. M.*
[103] Jehezkiels, azaz "Jehezkiélé" (a *s* birtokos-jelző).
[104] Ma: Uherský Brod, Délkelet-Csehországban, a cseh–szlovák határ közelében.

fosztogattak. A városban ezen az egy napon 113 volt a kuruc vitézek zsidó áldozatainak száma. Kardjuk ölte meg Nátán Nata Hannover rabbit[105] is; sírja fennmaradt a város zsidó temetőjében.[106]

Az Ungarisch-Brod-i vérengzés után a túlélők Vágújhelyre és (Duna-) Szerdahelyre menekültek, és ott alapítottak új hitközséget.

Thököly Imre tetteinek nemzetközi visszhangját alapos – főként a francia nyelvű kiadványokra alapozott – elemzésekkel mutatta be Köpeczi Béla.[107] Sem ő, sem általában a magyar történetírás nem vett tudomást a kurucok Magyar-Brod-i vérengzéséről.

A (2), az "Isten, kegyelemmel teljes..." ima héber szövegében a szakaszok kezdőbetűi a héber ábécét adják. (A fordításban ez megvalósíthatatlan.)

Kaufmann Dávid kiadása közli az "Isten, kegyelemmel teljes..." rövidebb változatát is, Vágújhelyről (3).

FÜGGELÉK

A NAGY PUSZTÍTÁS, MELY MAGYAR-BROD SZENT KÖZSÉGÉBEN TÖRTÉNT

(Vers: Gyárfás Endre)

Hallgassatok meg, kedves egybegyűltek!
Elmondom brodi üldöztetésünket.
Zokognunk kell, ránktört a vész, alig hittünk szemünknek.
Ó, jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Tamuz huszadikán órák alatt tarolt a rémület.
A városból a fővezér senkit sem engedett,
és senki nem tudott tanácsot adni senkinek.
Ó, jaj nekünk, mert vétkeztünk.

A nagy *goen,* a páratlan, a bölcs tanítónk, Nata,
ezegyszer ő se lelt a menekvés útjára.
Egy golyó, borzalom, fejen találta.
Jaj nekünk, mert vétkeztünk.

[105] R. Nátán Nata ben Mose *mé-Osztraha* ('ṢTRH) / Nátán Nata Hannover (?–1683) neves zsidó tudós. Bohdan Chmielnicki zsidóüldözése (1648/49) elől menekült el Volhyniából, az üldöztetésről írta híressé vált könyvét (*Jeven mecula*, "Mélység iszapja", Ps. 69,3), élt Németországban, Hollandiában, Velencében, majd török fennhatóság alatt Jászvárosban (Iaşi), és mintegy 10 éven át Magyar-Brodban. Itt hitszónok és a rabbinikus bíróság tagja (*dajján*) volt. A kuruc katonák a gyülekezete körében, ima közben gyilkolták meg. A kurucok dúlása után az életben maradottak kegyesen eltemették.

[106] A temető bejáratánál. Feliratát Kaufmann Dávid az énekkel együtt közölte. – Említi a követ mint "a háromfejű rabbi" sírkövét Stein Mayer Miksa, "Két magyar sírkő Ung.-Brodban", *Magyar Rabbik*, 2, no. 5 (1906), pp. 54–58, kül. p. 56, akinek leírása szerint az emléket három kő-gomb díszíti, és a néphagyomány úgy tartja, azért, mert a rabbi fejét a kurucok háromba hasították.

[107] *"Magyarország a kereszténység ellensége." A Thököly-felkelés az európai közvéleményben* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976).

A kincsnek meg kell adni mindenütt az árát.
Hogy mondhatnánk el minden tettét, tanítását,
hogy meg ne szenvedjük a bánat szorítását?
Ó, jaj nekünk, mert vétkeztünk.

A nép megesküdött, amint elszállt a lelke,
hogy méltón eltemettetik a teste.
Halála bárcsak megváltás lehetne!
Jaj nekünk, mert vétkeztünk.

A bíró, Avrom úr, kinek szavából árad az igazság,
az lett a sorsa, hogy fejét lecsapták.
Hát ne fakasszon könnyet, ajt e gazság?
Ó, jaj nekünk, mert vétkeztünk.

A Tórát tanította éjt-nap, majd a húsát
nyárson pirították, Uram, ne hagyd, bőrét lenyúzták,
és Mojse urat, Golde férjének, Mordkhénak fiát lenyakazták.
Jaj nekünk, mert vétkeztünk.

A kántor, Ejzik úr s veje, meg Mojse, a dalos,
énekelt, midőn rátört a gonosz.
Fejüket érte ütleg, százszoros.
Ó, jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Avrom Reijnic, a gondozó, halállal halt, pedig
száz birodalmi tallért adott át nekik,
Joszef és Meir Kohen három fiától ötszáz gildent vettek el,
| és végeztek velük.
Ó, jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Szorgalmas volt Jekusziel tanító és Icik, jótettet sem feledtek,
a mészárlásban, ó jaj, áldozatok lettek.
Ki gondolt volna ennyi gonosztettet?
Ó, jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Icek, a kántor s Volf, a templomszolga
az imaházban rebellisek kardja
mindkettőt megszabdalta, meggyilkolta.
Jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Jesaje s Hajim borbélyt holtra verték.
Tudósok voltak, mily szerencsétlenség!
Szavuktól gyakran gyógyult a közösség.
Ó, jaj nekünk, mert vétkeztünk.

A jótékonyságért felelős Mordkhe Nikolszburg urat
sem menthette meg semmi sem a vétkeink miatt.
Szíven találták, élte megszakadt.
Jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Megtépte köntösét, ki látta, hogyan rontja
és nyúzza Tóránk martalócok ujja;
napokon át egy falatot sem vehettünk szájunkba.
Jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Elfogtak egy fiút, s lábánál fogva
felhúzták, hasát penge hasította.
Sem jajgatás, sem esdeklés már nem segített rajta.
Ó, jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Máját és tüdejét kiszakították,
körülhordozták, őt magát nevették, kicsúfolták,
mondták, ez *kóser,* s úgy kell, hogy besózzák.
Ó, jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Sok vőlegény meghalt, s a pénzük elrabolták,
a rémes tetteket tovább sorolnánk,
de jobb talán, ha szót se szólnánk.
Jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Az apátság faláról ugrott, s összezúzva
sok ember várta, hogy egy kéz leszúrja.
Uram, ne hagyd, hogy ez megessék újra!
Ó, jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Egy asszony három napja szült, magát a falról levetette.
Két rebellis a kapunál elkapta s agyonverte.
Hát ne fakasszon könnyet, jajt a martalócok tette?
Jaj nekünk, mert vétkeztünk.

A vészből, hittük, már megmenekedtünk,
de lám, a talpas ott termett előttünk.
Levágtak mindenkit, futott vagy sem, hiába reménykedtünk.
Jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Az elsőnél galádabb volt a második csapat,
pénzükről faggatták a véneket s az ifjakat,
s ki átadta, életben az sem maradt.
Jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Mészárosok, Borukh, Mirele férje, Mojse, Berman, Jozl,
| s a templomszolga, Leibele,
Volf szabó, Ber fiai, községtagok, mind odalett,
mint malomkerékre víz, folyt a vér, nem sorolom a temetetleneket.
Ó, jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Sok tetemet Hirs, Tevil férje otthonába hordtak,
férfiak, nők zokogtak, kiáltoztak,
a jajszavak a hetedik égig felhallatszottak.
Jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Apja és anyja bújtatott sok gyermeket,
aggódtak, el ne árulják a rejteket,
az anyának kellett megölni egy-egy kisdedet.
Jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Szép sors várt volna még sok meggyalázott szűzre,
de belefojtották maguk a fürdőben a vízbe.
Bocsásd meg, Uram, te tudod, mi vitte őket bűnbe.
Ó, jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Más községekben is tarolt a félelem,
és menekültek mind együttesen,
szenvedtek bűneink miatt, s nem tudtak enni sem.
Ó, jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Pincébe bújtak el sokan, hogy mentsék életük.
A tűz elérte mindüket, a füst végzett velük.
Kiket megszabdaltak, soká kellett szenvedniük.
Ó, jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Ötszáz aranyat vitt rabbink, bíránk, a bölcs tanítómester,
de török módra vesszőzték, csak térden csúszva ment el.
Ne hagyd, Uram, ne hagyd, hogy ez megeshessék még egyszer!
Ó, jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Zanvele kohen a pestisben öt beteget ápolt,
a saját ajtaja előtt verték agyon a jámbort,
mellette két-három halott barát volt.
Ó, jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Egy nő, ingében száz gilden, bebújt a kútba.
A férj, hogy magát mentse, elárulta.
Ó, szörnyű kín, mely községünket sújtja!
Jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Hajánál fogva kihúzták az asszonyt,
elvették pénzét, s hogy ne jajonghasson,
akárcsak férjét, meggyilkolták gyorsan.
Ó, jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Paták alatt végezte néhány gyermek.
Anyáik látták, de tűrniük kellett.
Ó, rettenet, hogy gyászolni sem mertek.
Jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Leib Kopilt úr, kihez jobb kuncsaftok jártak,
szalmába vackolt, gyenge volt és fáradt.
Megölték, mikor este rátaláltak.
Jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Avrom zenész, ki Bécsből jött szekéren,
szép kis vagyonra tett szert nem is régen,
elvették pénzét, úgy halt meg szegényen.
Ó, jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Jakov Glazernek egyetlen fiát,
ki előző nap jött haza, hogy lássa asszonyát,
másnapra felkoncolta egy galád.
Ó, jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Volf Viner, országot bízhatsz kezére,
oly tisztességes, most övék a pénze.
Hiába adta, kiömlött a vére.
Ó, jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Leibele templomszolga nője s hét pujája
az apáért könyörgött térden állva,
de rájuk tiport a paripák patája.
Ó, jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Mordkhe Szegalnak keze, Smul Borukh fiának lába
tőből veszett, és kés szaladt mindkettejük nyakába,
Icek Iszerleszt vétkeink miatt háromszor lőtték fejbe,
| s otthagyták magára.
Ó, jaj nekünk, mert vétkeztünk.

De visszatérve látták ugyanott,
s hitték, hogy tettető vagy tetszhalott,
hát újra belelőttek egy golyót.
Ó, jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Leánya látta, mily vég éri apját,
falon futott, ugrott, s eltörte lábát.
Nem hittük, milyen szörnyű végzet vár ránk.
Ó, jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Icek, a tisztségviselő, Hirsl Jakir, Mojse Kan s a többiek
Szörnyű volt látni, hogy levágják mindüket.
A borbélyok fizettek, ám hogy élnek-e még, tudni nem lehet.
Jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Haldoklók s martalócok hangja egy mérföldnyire szállt,
ki elrejtőzött, várva várt egy teljes napon át,
s reszketve, félve húzta meg magát.
Jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Hogy másokat megváltson, túsz lett hét zsidó,
s hogy összegyűlt a pénz, irtóztató,
a városunkra tűzcsóvát vetett a támadó.
Jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Pergett a dob, síp szólt és trombita,
fülsértő volt a nagy zenebona,
így ünnepelt a győzők csapata.
Ó, jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Bármerre néztünk, árvák, özvegyek
maradtak előttünk s hátunk megett,
ínségre jutván, mind-mind éhezett.
Ó, jaj nekünk, mert vétkeztünk.

Őrséget állítottak este, kiket kard nem ért,
a jajgatás, a sírás a hetedik égig ért.
Múljék a kín, Uram, újuljunk meg, s küldj megváltót a népedért!
Amén.

191

Jonátán ben Jaakov

AZ ASZTALI IMA SZÖVEGE ÚJÉVKOR

A XVII. század vége

רבי יונתן ב״ר יעקב

ברכת המזון בראש השנה

סוף המאה ה-יז

R. Jonátán ben Jaakov (XVII. század) Budán született, és 1680 k. a szent község egyik elöljárója volt.[1] A város elfoglalásakor (1686) osztrák fogságba esett. Egy morvaországi (Nikolsburg) zsidó váltotta ki. Ezt követően ebben a városban élt. Idős korában, amikor már semmije sem volt, elhatározta, hogy könyveket ad ki, s ezek bevételéből fogja megteremteni a megélhetését. Első könyvecskéje, a *Keszet Jehonátán* ("Jonátán írótolla") (22 lap), különböző aggádikus, kabbalista[2] és haszid[3] munkákból (*Széfer haszidim* stb.) merített, rabbik életének és a rituális gyakorlatnak apró mozzanatait tárgyalta. A címlapon a kiadó / nyomdász, Sabbetaj Bass többek között ezt írta R. Jonátánról.

(...) אסף וליקט חד מן סבי (...) הלא הוא הישיש המעולו כהר״ר יהונתן בן החבר יעקב ז״ל, היה מיוחד בהדרו ממנהיגי הקהלה קודש אובן, ובא בשבי ונפדה במדינת מערהרין בק״ק ניקולשפורג.

רבי יונתן ב״ר יעקב, קסת יהונתן (דירנפורט תנ״ז), עמוד השער.

(...) Gyűjtötte és összeszedte a vének egyike, (...) ki más ő, mint az idős, kiváló, tiszteletre méltó R. Jehonátán úr, a tanult (*havér*) Jaakov – emléke legyen áldott – fia, aki lakóhelye szerint Oven ('VBN) szent községének irányítói (*manhig*) közé tartozott, (majd) fogságba esett, és Merhrin (M'RHRYN) országában,[4] Nikolszpurg (NYQVLŚ/ŠPVRG)[5] szent községében felszabadult.

• R. Jonátán b. Jaakov, *Keszet Jehonátán* (Dyhernfurth:[6] Shabbetai Bass [Meshorer], 1697), Címlap.

R. Jonátán másik – annak idején igen elterjedt és népszerű – könyve, jiddis nyelven, különböző történetek gyűjteménye volt: *Naye maase bukh* (Dyhernfurth: Shabbetai Bass [Meshorer], 1697).

[1] Lásd fentebb, #174.
[2] Jesaja Horowitz, *Senei luhot ha-berit* ("A szövetség két táblája").
[3] *Széfer haszidim*.
[4] Mähren / Morvaország.
[5] Nikolsburg (Mikulov).
[6] Ma: Brzeg / Brzeg Dolny (Wrocław és Opole között, Lengyelo.).

KIADÁS

• R. Jonátán b. Jaakov, *Keszet Jehonátán* (Dyhernfurth: Shabbetai Bass [Meshorer], 1697).

IRODALOM

• Büchler Sándor, *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1901), p. 171.

• Isaac Raphael, in: Juda Leib ha-Kohen Maimon, Ed., *Széfer ha-jovél* (...) *Simon Federbusch* (Jerusalem: Moszad ha-Rav Kuk [Kook], 1960), pp. 316–328, kül. p. 321. (SchS)

• Yehoshua Horowitz, "Jonathan ben Jacob", in: *Encyclopaedia Judaica*, X (Jerusalem: Keter, 1972), col. 187.

• Jichak Joszéf Cohen, *Hakhmei Hungarija ve-ha-szifrut ha-toranit bah* / Yitzchok Yosef Cohen, *Sages of Hungary and Her Torah Literature* (Jerusalem: Makhon Yerushalayim, 5757 [/ 1997]), p. 198.

• Scheiber Sándor, "Héber és jiddis kútforrások és adatok Magyarország történetéhez", *Lymbus Művelődéstörténeti Tár*, 2 (Szeged, 1992), pp. 7–18, no. 45.

שמעתי שהרב הגדול אב"ד כמהר"ר מרדכי כ"ץ ז"ל בק"ק אובן היה אומר בברכת המזון הרחמן הוא יחדש עלינו שנה טובה, מפני שאין מזכירין ראש חדש בראש השנה כלל.

רבי יונתן ב"ר יעקב, קסת יהונתן (דירנפורט תנ"ז), דף יא.

Hallottam, hogy a nagy rabbi, a bíróság (*beit din*) feje, tiszteletre méltó tanítónk, R. Mordekhaj Kac úr – emléke legyen áldott – Oven ('VBN) szent községében az asztali áldásban[7] ezt mondta: "Hozzon reánk[8] a Könyörületes (*ha-rahman*) jó esztendőt"; pedig egyébként újévkor egyáltalán nem említjük (külön) az új hónapot is.[9]

• R. Jonátán b. R. Jaakov, *Keszet Jehonátán* (Dyhernfurth: Shabbetai Bass [Meshorer], 1697), p. 11.

MEGJEGYZÉS

R. Mordekhaj Kac, akire a responsum hivatkozik, minden bizonnyal a más responsumokból ismert budai rabbi volt.[10] Korábban mint *dajján* szerepelt, de egy időben nyilván ő volt a bíróság elnöke.

[7] Ti. újévkor.

[8] Szó szerint: "újítsa meg számunkra".

[9] Erre nézve lásd bT Éruvin 40b; R. Joszéf Karo, *Sulhan arukh*: "Orah hajjim", no. 582, § 6; R. Mose b. Jiszráél Iszerlesz, *Mappa*, no. 591, § 5.

[10] Lásd fentebb, #171 és #175. Teljes neve: Mordekhaj ben David ha-Kohén / Kac.

192

Jichak Hajjim Cantarini Kohén

BUDA OSTROMA, 1684

1685

יצחק חיים קנטריני כהן

מצור על בודה בשנה MDCLXXXIV

1685

R. Jichak Hajjim Cantarini / Kantarini / *Mé-ha-hazzánim* ("az énekesek közül való")[1] ha-Kohén / Isaac Vita Cantarini (1644–1723) Paduában orvosnak tanult, és az orvosi mesterséget élete végéig gyakorolta városában. Mint rabbi nagy népszerűségnek örvendett, olaszul is prédikált, beszédeit nem zsidók is hallgatták. Verseket, orvosi értekezéseket, responsumokat egyaránt írt. Egyik könyve, a *Vindex sanguinis* (Amsterdam, 1680), a vérvád cáfolata. Főművének címe: *Pahad Jichak* ("Izsák félelme").[2] A könyv Amsterdamban jelent meg (1685). Szövegének a közvetlenül Budára vonatkozó részleteit közöljük, szorosan az oxfordi Bodleian Library példánya alapján.[3]

KIADÁS

• Jichak Hajjim Kohén *Mé-ha-hazzánim*, *Pahad Jichak* (Amszterdam: David de Castro Tartasz, 1685).

IRODALOM

• Heinrich Graetz, *Geschichte der Juden*, X² (Leipzig: Oskar Leiner, 1891), p. 285 sk.
• Moritz Steinschneider, *Catalogus librorum Hebraeorum in Bibliotheca Bodleiana* (Berolini: A. Friedlaender, 1852–1860; reprint, Berlin: Welt-Verlag, 1931; Hildesheim: Olms, 1964, 1998²), no. 5327.
• Arthur E. Cowley, *A Concise Catalogue of the Hebrew Printed Books in the Bodleian Library* (Oxford: Clarendon Press, 1929), p. 263.
• Munkácsi Ernő, "A »budai purim«", in: uő, *Könyvek és kövek* (Budapest: Libanon, 1944), pp. 84–88.
• Umberto (Moses David) Cassuto, "Cantarini, Isaac Vita ha-Kohen", in: *Encyclopaedia Judaica*, V (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 122–123.

Izsák félelme

פחד יצחק

מגיד מראשית אחרית התלאות הנוראות המוצאות לקהלת פאדובה יום א׳ עשרה ימים לאלול שנת ראתה ותחל הארץ הוא. XX. Agosto. MDCLXXXIV אז ראה ויספרה הכינה וגם חברה כבוד

[1] Az olasz Cantarini név héber átírása és fordítása.

[2] Gen. 31,42 stb.

[3] Opp. add. Q. II. 233. Közli és fordította Komoróczy Szonja Ráhel. – A héber szövegben kétféle interpunkció van: pontosvessző (funkció szerint), grafikusan pont, a sor közepére zárva (·), és a tulajdonképpeni pont (*szof pászuk*) (:).

מעל׳ מורינו הרב הפילסוף האלקי רופא מומחה ודורש טוב לעמו ובגוים גדול שמו הוא נאה לשמו ושמו לו נעים יצחק חיים כהן מהחזנים נר״ו.
בדפוס המעולה מהגביר דוד תרתאס יצ״ו בביתו באמשטרדם.
שנת לב נשבר ונדכה אלקים לא תבזה לפ״ק.

elbeszéli kezdettől fogva végig a szörnyűséges eseményeket, amelyek Padova (P'DVBH) községében történtek vasárnap, *elul* havának tizen-1. napján, az "(Ezt) látta, és reszketett a föld" évében,[4] a világ teremtése szerint, ez MDCLXXXIV. augusztus 20. Akkor látta és elbeszélte, elkészítette és megfogalmazta igen tisztelt tanítónk, a rabbi, isteni bölcselő (*ha-filoszof ha-eloki*), hozzáértő orvos, aki népe javát keresi,[5] és akinek nem zsidók (*gojim*) között is nagy a neve, akinek neve jól hangzik, és jól szolgál érte, Jichak Hajjim Kohén, az énekesek közül való (*Méha-hazzánim*) – őrizze és áldja meg őt a Könyörületes.

A tekintélyes David Tartasz[6] – őrizze őt Sziklája és szabadítója – kitűnő nyomdájában, saját házában, Amszterdamban.

A megtört, zúzott szívet Isten nem hagyja cserben[7] évében,[8] a kis időszámítás szerint.[9]

(1)
(p. 9a)
(דף ט, א)

(...) ויהי לתשובת השנה לעת צאת המלכים למלחמת חובה. דוכוס לורי״נא שר צבאות ליאופול״דו נתן קולו לפני חילו כל הבא לצבא. ויבואו למדינת אונגארי״אה ויקרבו אל פֶּישְׁט על דאנוב״יו ולא נגואלו בדם כי צבא התוגר עזבה. וישרוף אחרי גוו הגשר ויעברו אחרי כן הקיסריים ויחנו בששה עשר יול״יו .1684. נגד בוד״א קריה נשגבה. ויצורו עליה וירץ מגיד לקראת מגיד בכל אדום ותפוצות מושבה. ויאמן העם וגם חכמי לב האמינו כי יסופר עוד מעט אחרית הקצבה. תפול בוד״א ביד הקיסר ושללה לבוז לנפש רעבה:
לשמע אזן שם בוד״א ואת מצבה. אז הוחל לקרא בשם בדאי קול כל המספר בה. הספרים שקרים. הכתבים כזבים. בדים לבדים לשאת את החרון בהם על היהודים. לרדות בפרך תמימי דרך מחתה קרובה:
(...)

[4] Az évszámot Ps. 97,4 idézett részletének – "látta, és reszketett a föld" – kijelölt betűi adják (444, a kis időszámítás szerint / 5444).
[5] Értsd: aki népéért fáradozik.
[6] David de Castro Tartas (ca. 1625–1700) amsterdami nyomdász.
[7] Ps. 51,19.
[8] A kifejezés betűinek számértéke: 445.
[9] 445 = 1685. – Eddig a könyv címlapja.

(...) És történt az év fordultával, abban az időben, amikor a királyok rendszerint kivonulnak a háborúra, hogy Lorina (LVRYN')[10] hercege (*dukusz*),[11] Leopoldo (LY'VPVLDV)[12] hadseregének fővezére felemelte a hangját[13] serege, minden hadra fogott előtt, és bementek Ungarija ('VNG'RY'H) országába, és közeledtek Peszthez (PYŚ/ŠṬ), amely a Danuviónál (D'NVBYV) van, de vérontás nem történt, mert a török (*tógar*) serege elmenekült, és felégette a háta mögött a hidat. Ezután a császáriak átmentek (a Dunán), és tábort vertek 1684. július tizenhatodikán, Buda erődített várával szemben. És ostrom alá vették, és a hírnökök egymás után futottak Edom minden országába[14] és a lakott világ szétszórt[15] helyeire. És a nép elhitte, és elhitték még a bölcs szívűek is, hogy kis idő múlva meg lesznek számlálva (Buda) napjai,[16] és Buda (BVD') a császár kezébe esik, és kincsei a mohó lélek zsákmányává lesznek.

Mindenkinek fülébe jutott (a hír) Buda nevéről és helyzetéről, és akkor elkezdték bántó néven (*badaj*)[17] nevezni mindannyian, akik róla beszéltek. Hazug könyvek, hamis írások egytől egyig, azért, hogy a zsidók (*jehudim*) ellen dühöt gerjesszenek velük, hogy az ártatlant[18] álnokul beletaszítsák a közeli pusztulásba.

(...)

(2)

(pp. 12b–13a)

(דף יב, ב–יג, א)

(...) ויהי כי החל הדם לזוב על פני האדמה והמלחמ׳ כבדה סביבות בוד״א. כל היום חרש החורש לזרוע. יפתח ויחדר שפתו לרוע. ויקחו להם חדושים מכל אשר בחרו זרע מרעים גנים [בנים (!)] משחיתים. להוציא חרם מן הארץ לחבל היהודים הנקיים. עם מפוזר ומפורד בין הגוים:

(...)

היום הזה תאמרנה שפתות כחש ובדאי שפתות חרש ובנאי אשר שמעו את דבר היהודים הנמצאים בבוד״א כי הם שלשי׳ אלפים. רובם תקיפים בעלי אסופות תופשי המחלפים. ליתן את אויביהם לפניהם נגפים. וכדי בזיון וקצף לקופצים המקציפים:

ויוסיפו עוד שנוא. ויספרו אחרי שבוע זאת את רוב עשרם כסף צרוף מזוקק שבעתים. שקלי זהב אלפי רבותים:

[10] Lotharingia.
[11] IV. Károly Lipót lotharingiai herceg (1675–1690), Lipót császár sógora.
[12] I. Lipót.
[13] Értsd: kiadta a parancsot.
[14] Értsd: a keresztény országokba.
[15] Értsd: távoli.
[16] A héberben: "végső napjai".
[17] A héberben szójáték Buda nevére.
[18] Ps. 18,33.

ובכל זאת לא שב אפם בקצפם על כספם וירחיבו זעפם בהגיע תור אגרות אחרות משקרות המבשרות צבא רב מהשבויים הנצרים אשר בבו״דא בבית הבור עניים מרורים נהרגו באכזריות חמה ושטף אף בחרב היהודים:

אהה ה׳ אלקים אל אמונה ואין עול אומר לשקר טוב הוא ויחזקהו ביצורים. כי יבא צר ואויב כמוהו לבלבל תבל והיתה תהו ובהו. הלא זה בן מרי מלאך אכזרי קטב מרירי מאור עין רי רירי ברירי שברירי.

(...)

ויאמרו לאמר קיימו וקבלו היהודים לענות נפשם. קדשו צום קראו עצרה בט׳ אב לחדשם וישבו לארץ וישאו את קולם ויבכו וישימו אפר על ראשם. להתפלל על אחיהם ועל ההגריים. ושלא תפול בוד״א ביד קיסריים ירדו שאולה חיים זעם ה׳ יפול שם:

(...)

(...) És történt, hogy vér kezdett folyni a föld színén, és a háború kemény volt Buda (BVD') körül. Egész nap szántott a szántó, hogy vethessen.[19] Az ajkak gonoszra nyíltak, és (gonoszat) terjesztettek. Híreket szereztek maguknak mindenhonnan, ahol tudtak, gonosz mag, nemtelen fiak.[20] Hogy átokkal űzzék el az országból, ki a világba, az ártatlan zsidókat, az idegen népek (*gojim*) között szétszórt és elkülönített népet (*ám*).[21]

(...)

Azon a napon hazug és álnok ajkak, rágalmazó és bántó ajkak, melyek hallották a Budán (BVD') lévő zsidók esetét, azt beszélték, hogy harmincezren vannak, nagyobb részük harcra kész, összetartanak, kivonták tőrüket, ellenségeiket le tudják döfni, ha eléjük kerülnek, hogy megalázzák és kigúnyolják őket, csúfságul a gúnyolódóknak.

(...)

De még messzebb ment el gyűlölködésük. Egy héttel ezután beszélni kezdtek (a zsidók) hatalmas gazdagságáról, hetvenszer finomított, próbált ezüstjükről, több tízezernyi aranypénzükről.

És nagy felindulásuk[22] a (zsidók) pénze miatt még ezzel sem csillapodott, és haragjuk tovább növekedett, amint hazug levelek sora érkezett, melyek hírt adtak arról, hogy keresztények (*nocrim*) nagy serege volt fogságban Budán (BVD'), sötét veremben, szegényen és nyomorultul, és a zsidók kardja kegyetlen módon megölte őket dühvel és haraggal.

Bizony, örökkévaló Isten, hűség Istene, nincs az a gonosz, aki az (ilyen) hazugságra azt mondaná, hogy jó,[23] és ragaszkodnék hozzá szenvedés árán is. De hiába jön az ellenség és a támadó, hogy megzavarja a világot, és zűrzavar támadjon; gonosz, lázadó angyal ez, kegyetlen métely, távozz, tűnj el, tágulj innen, takarodj.[24]

(...)

[19] Jes. 28,24. – Értsd: folytak az ostrom előkészületei.
[20] Jes. 1,4.
[21] Esth. 3,8 nyomán.
[22] Értsd: indulatuk, izgalmuk.
[23] Jes. 41,7. – Értsd: hogy igaz.
[24] Héberül ráolvasó formula: *ri, riri, beriri, sabriri*, bT Peszahim 112a nyomán.

És mondták még, és beszélték, hogy a zsidók magukra vállalták: sanyargatni fogják a lelküket, szent böjtöt hirdettek, összehívták a gyülekezetet, *áv* havának 9-én, naptáruk szerint, és a földre ültek, és emelt hangon sírtak, és port szórtak a fejükre, hogy imádkozzanak testvéreikért és a magyarokért (*higrijim*) (HGRYYM), azért, hogy Buda (BVD') ne essen a császáriak kezébe,[25] és azok jussanak elevenen pokolra (*Seol*), és hulljon le rájuk Isten haragja.

(...)

(3)

(p. 14b)

(דף יד, ב)

(...) מה זאת. ואמרת. האין במחנה הקיסריים תחת בוד"א רבים מחורי העיר הזאת. אם צופה אין שם ממשפחותיה המיוחסות. בוצאקארי"ני צא"קי אבריא"ני. הלא מידי שבת בשבתו תבא כל בשורה באגרותיהם לקרוביהם ולא כתבו מאומה.

(...)

(...) Mit jelent ez? Talán a császáriak táborában Buda (BVD') alatt nincsenek sokan e város nemesei közül? Hát nincs ott senki az előkelő családokból, a Bucakarini (BVC'Q'RYNY),[26] Caki (C'QY),[27] Abriani ('BRY'NY)[28] családokból, hogy hírt adjon? Vajon nem jön tőlük minden héten levél, hírekkel tele, a rokonaikhoz? De ők nem írtak semmi (ilyesmit).

(...)

(4)

(p. 17a–b)

(דף יז, א–ב)

(...) ויהי אך יצא יצאתי בטוב לב מן החדר. ויחרד יצחק חרדה גדולה עד מאוד כי שמעתי דב(ר)ת רבים מגיד מסביב. שמעתי אומרים נלכדה העינה לשאוב בששון נעביר ראשון ראשון. ויען ויאמר לשון נופל על הלשון אל בית יעקב לכו ונלכה והיה לנעורת החסון. נלכדה בוד"א זה היום שקוינו פוד"א [בוד"א (!)] נלכדה. זה היום עשה ה' נגילה. ועל היהודים חמתנו נפילה. גורלנו נטילה. נלכה אל בית יעקב כי מלאו מכתם ופנינים בפשתי' ולילדי נצרים ישפיקו ועל הארץ יריקו:

(...)

[25] A *tisa be-áv* gyászünnepén kötelező böjt és egész napi ima rosszhiszemű félremagyarázása.
[26] Buzzacarini.
[27] Zacchi.
[28] D'Aviano.

והקול נשמע נתפש בוד"א נתפש בוד"א והיא לא נתפשה כי לכל העם שגגה יצאה באה מויניציי"אה אשר שם רץ הגיע. ויאמרו הרואים זה מבשר טוב משמיע מפלת בוד"א ותעל האש השמימה ויאר את הלילה. ובבוקר כ' אוגוסט"ו השמוע' לפאדוב"ה הגיעה. ולפני התגלע דברי בלע. האמין העם נאום בלעם. ובת יהודה ביד פשעם. ותרבץ תחת בלע"ם:

(...)

(...) Nyugodt szívvel mentem ki a szobámból, de Izsák[29] akkor megijedt nagyon nagy ijedelemmel,[30] mert hallottam mindenfelől sokak álnok beszédét. Hallottam, amint mondják: Megszereztük a kutat, merítsünk belőle örvendve,[31] menjünk legelsőkként oda, felelték, mondták, egymás szavába botolva: Jákob házára, menjünk, siessünk![32] Buda (BVD') elesett! Ez az a nap, amelyre vágytunk. Puda (PVD')[33] elesett! Ez az a nap, amelyet az Örökkévaló szerzett (nekünk), hogy vigadjunk.[34] Zúdítsuk most haragunkat a zsidókra, kihúztuk a szerencsénket, menjünk Jákob házához, mert tele van kincsekkel, és igazgyöngyökkel kirakott ruhákkal. És a keresztények (*nocrim*) gyermekeit verik,[35] és a földre vetik.[36]

(...)

És elterjedt a híresztelés: Budát (BVD') bevették! Budát bevették! De mégsem vették be: tévedés volt, ami az egész nép körében elterjedt. Veneciából (VYNYCY'H) jött (a hír), hogy egy futár érkezett oda, és akik látták, azt mondták, hogy jó hírt hoz, és Buda (BVD') elestének hírét hozza, és a láng fellobbant az egekig, és bevilágította az éjszakát. És a hír augusztus 20-án reggel megérkezett Padovába. És mielőtt kiderült volna, hogy ártalmas beszéd,[37] az egész nép elhitte Bileám szavát,[38] és bűnös kezükbe (került) Júda leánya,[39] és elterült rágalmuk[40] (súlya) alatt.

(...)

(5)
(p. 19a)

(דף יט, א)

(...) קול השמועה כבר באה עד למרחוק בכל תפוצות העיר רחבת ידים. וברגע אחד נשמע באזני תושביה אחרית מצור בוד"א ושללה לבוז. וראשית מצור הצר היהודים הנבזים. והיה למשסה יעקב וישראל לבוזזים:

(...)

[29] Ti. ő maga.
[30] Gen. 27,33.
[31] Jes. 12,3 nyomán.
[32] Jes. 2,5 nyomán.
[33] Buda.
[34] Ps. 118,24.
[35] Jes. 2,6 nyomán. – A héberben: a bibliai *nokhrim* ("idegenek") helyett *nocrim* ("keresztények").
[36] Qoh. 11,3 (szó szerint: "ürítik"). – A szerző a zsidóellenes rágalmakat bibliai idézetekkel jeleníti meg.
[37] Ps. 52,6.
[38] Talán Num. 24,24.
[39] Értsd: a zsidó község.
[40] Héberül: *bil'ám*, szójáték Bileám nevére. Num. 22,27.

(…) A híresztelés szava[41] már messzire eljutott, a kiterjedt[42] város minden szegletébe, és egy pillantás alatt elterjedt a lakosság fülében, hogy véget ért Buda (BVD') ostroma, és zsákmányul szolgál[43] vagyona. És megkezdődött a megvetett zsidók szorongatása, és Jákob és Izráel[44] áldozata lett a dúlóknak.[45]
(…)

(6)
(pp. 36b–37b)

(דף לו, ב–לז, ב)

(…) והנה על אודות בוד״א אגרות אורגות קורי עכביש. אוגרות אבני אלגביש. אלה לתפוש פתי מאמין. ואלה להציק ולהקיץ קץ הימין. התעמודנה אלה על אלה. כי גם תעמודנה. ודבר כזב אם לא יסכון. גם לא יכון:

היאמן כי יסופר קשר [שקר (!)] השקרים והמספר. עוצו עצה ותופר:

ויאמרו קץ בא בא הקץ. הקיסריים קרבו בתחתיו׳ ארץ עד מבצר בוד״א ויפילו באש מתלקחת מתחת את חומותיה. ועוד מעט הצריח נלכד בשחיחותם אשר אמרנו בנפלו נחיה בגוים שמחים וטובי לב:

וראשי אנשי המצור נוסדו יחד ויאמרו נואש. הטרם נדע כי אבדה בוד״א. הלא טוב לנו להציל את הנפש והרכוש והעיר יקחו. דגל גרים נהפך ללבן: נשלחה אנשים לכרות ברית לכל השארית. אם מצאנו ויש אחרית. ולמה נחזק את לבנו לריק להכרית כל פליט ושריד:

שלשה באש״ה היו באותה העצה הבאושה. טובים השנים מן האחד. כי על פי שנים העיר כבושה ואין משיב. וישקנו בדמעות שליש שלישי אשר אמן להקשיב. והעברים הרעים המרעים רשעים ומרשיעים בעוכרינו כי באלפי זהב וכסף הקשו את ערפו ויעמוד בתקפו:

על היהודים שבת משוש לבנו. על היהודים האלה נהפך להבל מחולנו:

חלום ורעו אחד הוא:

ויספרו עוד בהגיע תור רץ אחרי בשורה יוצאת משפתים דולקים ולב רע:

בוד״א עדן לא נלכדה. ואנחנו חשבנוה זה חדש ימים תפושה כבושה. חריבה וגם נבנית מן הקיסריים ושבה לקדמותה אבן הראשה. אכן דעו חדשה כי פשה נגע המרשעת בת יהודה. ואת רשע פשע העברים איכה נשא:

כתוב כבר הוא כי עוד שלשת ימים או ארבעה מימי דאנוב״יו יכרתון למען ספות הרעבה את הצמאה. ויאמרו האויבים יבשו עצמותינו אבדה תקותנו מגזרנו [נגזרנו (!)] לנו. עת לעשות עת לדבר טרם נמות ברעב ובצמא:

היתה זאת לולי היהודי׳ המנודי׳ מורדים מרודים צוררי הנצרים החזיקו לב הגייא״ניצירי באוצרותיהם. ויניאו את מחשבותם:

[41] Szó szerint: "hangja".
[42] Gen. 34,21 stb.
[43] Esth. 3,13 stb.
[44] Jákob / Izráel (*Jiszráél*) a Bibliában (Gen. 32,29) ugyanaz a személy; értsd: a városban lakó zsidók.
[45] Jes. 42,24.

מה רבו הפנים הזועפים. קללות המחרפים. וקולות המגדפים מה גדלו על אלה הזיופים:
על פי החוקקים שלש הנה נפלאו בערי איברו"פא לצפירת תפארה. בלב ים לצבי ולכבוד
ויניצי"אה המעטירה. שם האחת שפרה. ושם השנית נטועה במישור כלילת יופי פלורינ"צא
הנהדרא:
והשלישית בוד"א הנאוה והמעוננה על גבעה גבוהה יקרה. על הר נשפה ועל מצפה יפה
תפצה פה. ואיך עתה פערה אם קפצה פיה ופתוחה עוד איננה. סוגרת ומסוגרת הנה והנה:
איכה נהיתה כזאת:
הלשקר החן ולהבל היופי. והבל הדופי עשה את כל החיל הזה. איך משאות שוא ומדוחים
מבלתי יכולת יכלו להרעיש גוי וממלכה עורים ופקחים. מטים להרג ולמות לקוחים:
(...)

És Buda (BVD') felől jött egyik levél a másik után, szőtték a pókhálókat, szórták a jégeső köveit. Mindez azért, hogy félrevezessék a gyanútlan hiszékenyeket. Hogy szorongást keltsenek, és siettessék az idők végét. És ezek mind halmozódtak, és egymásra torlódtak. De a hazug szó nem jut érvényre, és nem szilárdul meg.

Vajon az ember elhiszi-e, ha rettenetes hazugságokat beszélnek? Tanácskozzatok csak, de haszontalan lesz.[46]

Azt mondták: Eljött a vég! Itt a vég![47] A császáriak a föld alatt eljutottak Buda (BVD') váráig, és fellobbanó tűzzel alulról ledöntötték a falait. Nemsokára elfoglaljuk a bástyatornyot is, már meg van rontva. Erre azt mondjuk, hogy ha elesik, boldogan élünk a népek (*gojim*) között, és jó szívvel.

Az erődben lévő emberek vezérei összeálltak,[48] és mondták: (Minden) elveszett, mert hiszen tudjuk, hogy Buda elpusztult. Nem jobb-e nekünk, ha mentjük életünket és vagyonunkat, a várost pedig hadd vegyék be. A (várban) tartózkodók zászlóját cseréjük ki fehérre. Küldjünk ki embereket, hogy egyezséget (*berit*) kössenek mindazok számára, akik megmaradtak, ha úgy találjuk, hogy van jövő. Miért makacskodnánk fölöslegesen, hogy elpusztuljon mindenki, aki megmaradt vagy menekül.

Három basa (B'Š/ŠH) volt jelen ezen a szörnyű tanácskozáson, kettő erősebb[49] volt közülük, mint az egy, mert kettőnek a szava szerint a város már el van foglalva, visszavonhatatlanul.[50] De hármuk közül a harmadik könnyek között ült, és hallgatott, mert a rossz, gonosz, rettenetes, elvetemült héberek sok ezer arannyal és ezüsttel megkeményítették a nyakát, és megmakacsolta magát.

A zsidók miatt maradt el szívünk öröme, és ezen zsidók miatt hiúsult meg örömtáncunk.[51]

Az álom és annak ellentéte ugyanaz.

[46] Jes. 8,10.
[47] Ez. 7,6.
[48] Ps. 2,2.
[49] Szó szerint: "jobb".
[50] Értsd: a három pasa szótöbbséggel döntött arról, hogy feladják-e a várost, vagy folytatják a védekezést.
[51] Thr. 5,15.

És amikor megérkezett a futár, új hírekkel, folytatták a bujtogató beszédet gonosz szívvel.

Buda (BVD') még nem esett el. Mi pedig már egy hónapja azt hittük, hogy elfoglalták és feldúlták, hogy a császáriak lerombolták és újjáépítették, és alapkövét visszatették a helyére. Most megtudhatjátok, hogyan hatott Júda leányának boszorkánysága. Hogyan tűrhetnénk tovább a héberek bűnét és gonoszságát?

Már meg volt írva, hogy még három nap, vagy négy, és a Danuvio (D'NVBYV) vize el lesz zárva, hogy az éhínség mellé még szomjúság is társuljon. Az ellenség azt fogja mondani: Csontjaink kiszáradtak, reményünk elveszett, körül vagyunk zárva,[52] itt az idő, hogy cselekedünk, és itt az idő, hogy beszéljünk, még az előtt, hogy éhínségben és szomjúságban meghalunk.

Mindez megtörtént volna, ha a megátalkodott, lázadó, lázongó zsidók, a keresztények gyűlölői nem keményítik meg kincsestáraikkal a gjanicarok (GYY'NYCYRY) szívét, és nem változtatják meg szándékaikat.

Milyen sok a feldühödött arc, az indulatos átok, az indulatos hang, és hogy fölerősödtek a rágalmazó hangok e hamisságok alapján!

A törvényhozók szerint Evrópa ('YBRVP') városai között három csodálatos van, amelyeknek különösen nagy a hírneve. Az egyik a tenger közepén a híres és dicsőséges Venecia,[53] a megkoronázott (város). Párja[54] a síkságon fekszik, a szépséggel ékesített, gyönyörű Florinca (PLVRYNC').[55]

A harmadik a kellemes és magas Buda, pompás hegycsúcson, meredek hegyen, szép kilátással, kitárt kapukkal.[56] De most hogyan tárná ki, ha le van zárva a kapuja, és sehol nincsen rajta nyílás. Be van zárva, és körül van kerítve mindenfelől.

Hogyan történhetett meg ez?

Hazugság-e a kellem, és hiábavaló-e a szépség?[57] És mindezt az erőt elragadta a hiábavaló romlás. Hogyan tudott a hazug vád és lehetetlen rágalom megrontani népet (*goj*) és államot, vakot és éleslátót. Végzetesen elvesztek, és halál vár rájuk.[58]

(...)

(7)

(p. 38a)

(דף לח, א)

(...) ויגה הגה הגוים ואין גהה. וימוג לב העדה על ניב בני נבובי בינה. או מלאי שנאה וקנאה. ויאמרו:

[52] Ez. 37,11.
[53] Velence.
[54] Szó szerint: "Az egyik neve Sifra, a másik pedig..." (Ex. 1,15).
[55] Florenc / Firenze.
[56] Szó szerint: "szájjal".
[57] Prov. 31,30.
[58] Prov. 24,11.

דוכוס לורינ״א שר צבא הקיסר השמיע באזני היהודים אשר בבוד״א אם מהרה לא ישובו ממעשיהם ומדרכם הרעה לפי חרב יפלו כל היהודים אשר תחת אדוניו איש לא נעדר:

הגיון שגיון אוילים. עלילות עוללים:

ויוסיפו לדבר על שלשים ועל רבעים לשונאי. וגם זו לגנאי. אמר הבאי. דברי בדאי: כי המר שדי לבלי די. ויאמרו ודאי בדו התורגמים בתחתיות ארץ. והקיסריים פגעו בבור וימצאו שם שמונים יהודים בנים משחיתים. ויכום ויכתום ויכתתו חרבותם והאתים. פתות אותם פתים:

עוד חשבו מזמה להציל החימה. כי תבא בפתח עינים מלבד האזנים:

תבנית מצור בוד״א מצוייר על נייר קטון וגדול נמכר ברחובות קריה. וימעטו הציונים בדרכים המצויינים וסימני׳ על ארמונים או מגדלים האיתנים. ויתוו בו באותיות גדולות. גי״טו היהודים. ותהיינה ללעג ולמתהלות. לקצף העלילות. וידל ישראל מאוד:

בימים ההם בא מעיר ויאי״נא נוצרי אחד איש פאדו״בה אורצ״יו קלימנ״טי שמו והאיש מנגן הקיסר וארוחתו ארוחת המלך. ויאמרו לו כל אשר הוגד על היהודים הנמצאים בבוד״א ואת כל המוצאות למו פה על זאת:

ויתמה על הקצף כי גבוה מעל גבוה הוא אדוניו הקיסר לא ידע מאומה ולא שמע לא מהם ולא מהמונם. וכל ימי שבתו שמה לא לקח אזנו שמץ מנהו לשמצה בקמיהם.

(...)

(...) És folytatódott a népek (*gojim*) zúgolódása, és a nép szívét magával ragadta fiainak értelem nélküli és gyűlölettel, irígységgel teli szava, és azt mondták.

És a nép továbbra is azt hazudta, hogy Lorina (LVRYN') hercege, a császár fővezére tudatta a Budán (BVD') lévő zsidókkal, hogy ha nem hagyják gyorsan abba gonosz cselekedeteiket és viselkedésüket,[59] kard által fog elesni minden zsidó, aki az ő uralma alatt van, nem fog megmenekülni senki sem.

Bolondok észjárása, gonoszok vádaskodása.

És tovább beszéltek, akik gyűlölnek engem harmad- és negyedíziglen,[60] és ez is gonoszság, vádaskodó beszéd, rágalom, mert a Mindenható végtelen nagy keserűséggel illetett.[61] És azt mondták, hogy a törökök (*torgamim*) biztosan a föld alatt rejtőznek, és a császáriak rátaláltak egy veremre, és ott nyolcvan zsidót találtak, az elvetemült emberek[62] levágták és összetörték őket, kardjaik és a kapák összetörték,[63] miszlikké aprították őket.

Ezenfelül kitaláltak még egy csalást,[64] hogy felszítsák a gyűlöletet, ne csak a fülben, hanem a szemben is.

Buda (BVD') vára ostromának rajzát, kis és nagy papírra rajzolva, a város utcáin árulták, és a rajzokat lekicsinyítették a lerajzolt utakon, és a jeleket a palotáknál és az erős tornyok-

[59] Szó szerint: "útjaikat".
[60] Ex. 20,5; Deut. 5,9.
[61] Rut 1,20.
[62] Jes. 1,4.
[63] Jes. 2,4 ("kardjaikat összetörik kapákká").
[64] Értsd: cselt.

nál, és nagy betűkkel vázolták rajtuk a zsidók gettóját (GYTV).[65] És (ezek a rajzok) vádaskodás és heves támadások tárgyává lettek, és nagyon rossz lett Izráelnek.

Azokban a napokban jött Viena (VY'YN') városából egy padovai keresztény (*nocri*) férfi, a neve Oracio Klementi ('VRCYV QLYMNṬY),[66] a császár zenésze (*menaggén*) volt, és együtt szokott enni a királlyal.[67] És elmondtak neki mindent, amit a budai zsidókról beszéltek, és mindent, ami ezek hatására történt velük.[68]

És nagyon meglepődött az indulaton, mert ez több volt a soknál is,[69] és ura, a császár nem tudott semmiről, nem hallott felőlük, és a tömegeikről sem. És egész idő alatt, amíg ott[70] volt, nem hallott[71] semmi gyalázkodást,[72] amivel az ellenük kiállók gyalázták őket.[73]

(...)

(8)

(p. 38a–b)

(דף לח, א-ב)

(...) ובאחרית ימי חדש סיטימב"רי בבוא המבשר ויגד כי לנוכח חיל דוכוס לורי"נא ודוכוס באויי"רא אשר הגיע שמה בימים ההם הסארס"קייר הוא שר צבא התוגר הקריב חייליו אל בוד"א ויבא לה עזרת מצר ויהי לאבן נגף. גם בזה שם ישראל הזכירו לרעה. כי לא טובה השמועה:

(...) És szeptember (*szitimbri*) hó utolsó napjaiban hírnök érkezett, és elmondta, hogy Lorina hercegének és Bavjera (B'VYYR')[74] hercegének hadseregével szemben, amely azokban a napokban érkezett oda, a szarszker (S'RSKYYR),[75] azaz a török (*Tógar*) hadvezére Budához közeledett hadseregével, és ostrom-segélyt hozott (a városnak), és gáncskő lett,[76] és ennek kapcsán is Izráel nevét emlegették mint gonoszt, mert nem volt jó a hír.

[65] Értsd: az ostromlók megtévesztésül olyan képeket mutogattak, amelyeken a zsidónegyed nagyobbnak látszott, mint a valóságban, és ezzel felszították a keresztény hadsereg zsidóellenes indulatait. – Buda régi metszetei között több is van, amely a Várhegyet az északi oldaláról mutatja, az egyiken egy épületet a "Iuden Kirch" felirat jelöl, ezen a zsidónegyed valóban az előtérben van, bár maga a Nagy zsinagóga nem látszik. Louis Nicolas d'Hallart, "Prospect der Festung Ofen..." (Magyar Történeti Képcsarnok).

[66] Horatio Clementi.

[67] Szó szerint: "étele a király étele volt", II. Reg. 25,30; értsd: bejáratos volt a palotába, a király bizalmas embere volt.

[68] Ti. a padovai zsidókkal.

[69] Qoh. 5,7.

[70] Ti. Bécsben.

[71] Szó szerint: "füle nem vett".

[72] Iob 4,12 nyomán.

[73] Ex. 32,25.

[74] Bajorország.

[75] Sejtán Ibrahim beglerbég, a budai vilajet vezetője, akkor – és a következő évben – a magyarországi hadműveletek főparancsnoka.

[76] Jes. 8,14. – Értsd: a török felmentő sereg megjelenésekor az ostrom kudarcot vallott.

(9)
(p. 42b)
(דף מב, ב)

(...) ויבוא אחרי כן מויא״נא אחד מחורי העיר הנכבדים (!). קונ״טי קורא״דו צא״קו שמו ולו כל ימי מצור בו״דא במחנה צבא הקיסר מהלכים בין העומדים. ודברת אמת היתה בפיהו כי טפלו עלינו שקר זדים. בגד בוגדים. ויקשבו הנגידים ויהיו לעדים. ויהס קול פחדים:

(...)

ויהי בימים הרבים ההם וימט הלך ברכים וינוחו בני ישראל מן הרעה בו״דא ויצדקו. ויעל ישועתם אל אלקים באחרית הימים צדק ושלום נשקו. ותשקוט הארץ:

(...)

יצחק חיים קנטריני כהן מהחזנים, פחד יצחק (אמסטרדם תמ״ה).

És ezek után megjött Vienából (VY'YN') a város tiszteletben álló nemeseinek egyike, Konte Korade Cako a neve.[77] Ő Buda (BVD') ostromának egész ideje alatt ott volt a császár seregének táborában, bejárása volt a szolgálattevőkhöz.[78] És a szájában igaz volt a beszéd arról,[79] hogy gonosz hazugságot tapasztottak ránk,[80] ármánykodók ármányát.[81] És a vezérek (*negidim*) meghallgatták őt, és ők lettek a tanúk, és elhallgatott a félelem hangja.[82]

(...)

És ezekben a nagy napokban csillapodott a vihar és villámlás, és a zsidók (*benei Jiszráél*) megnyugodhattak a budai veszedelem miatt, és igazságukhoz jutottak. És megváltásuk az idők végezetével felmegy az Istenhez, igazság és békesség lesz, és nyugalom lesz a földön.

• Jichak Hajjim Kohén *Mé-ha-hazzánim*, *Pahad Jichak* (Amszterdam: David de Castro Tartas, 1685), i. h.

= Kohn Sámuel, *Héber kutforrások* (1881), p. 124–128, no. XXVII (részletek).

MEGJEGYZÉS

Buda ostroma, 1684

A Bécs melletti győzelem (Kahlenberg, 1683. szeptember 12) után, a következő év tavaszán az érintett európai hatalmakat összefogó Szent Liga kísérletet tett a törökök kiszorítására a Dunántúlról. Bizonyos sikerek után a Liga csapatai, Károly lotharingiai herceg parancsnoksága alatt,

[77] Conte Conrado Zaccho.
[78] Zekh. 3,7. Szó szerint: "az ott állókhoz".
[79] II. Reg. 2,6.
[80] Ps. 119,69.
[81] Jes. 24,16.
[82] Iob 15,21.

három hónapon át (1684. július 19–november 3) ostromolták Budát, végül azonban – élelmiszer híján és egyéb okokból – fel kellett hagyniuk az ostrommal, és elvonultak a város alól.

R. Jichak Cantarini könyve nem magával Buda ostromával foglalkozik, hanem azokkal az eseményekkel, amelyek annak hatására 1684 nyarán és őszén Paduában történtek. Amikor híre kelt, hogy a budai zsidók a törökökkel együtt védekeznek Károly lotharingiai herceg ostromló csapatai, a "keresztény" csapatok ellen, Paduában zsidóellenes zavargások törtek ki. A *Pahad Jichak* ezt a történetet mondja el. Közben azonban a szállongó hírek és néhány talán pontosabb értesülés nyomán, a rágalmazó szóbeszéd cáfolatául, élénk vonásokkal megidézi magát az ostromot.

A keresztény hadsereg ostromának sikertelenségét a szerző annak tulajdonítja, hogy a zsidók megegyeztek a janicsárokkal / a törökökkel, és pénzzel is támogatták őket.

Az esemény – "a budai törökök és zsidók közös védekezése" – olaszországi visszhangjáról futólag említést tesz Köpeczi Béla,[83] anélkül, hogy utalna a jelen szövegre.

[83] *"Magyarország a kereszténység ellensége." A Thököly-felkelés az európai közvéleményben* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976), p. 301: Mario Sangiovanni, "Buda incoeglata dagli Hebrei". Ehhez lásd Kelényi B. Ottó, "A török Buda a keresztény Nyugat közvéleményében", *Tanulmányok Budapest múltjából*, V (Budapest Székesfőváros Várostörténeti Monografiái, 8) (Budapest Székesfőváros Kiadása, 1936), pp. 34–101, kül. p. 55.

193

Jichak Schulhof

GYÁSZ-ÉNEK FELESÉGE ÉS FIA HALÁLÁRA

1686

רבי יצחק שולהוף

קינה על הריגת אשתו ובנו

1686

R. Jichak ben Zalman Schulhof ha-Lévi / Schulhof Izsák (1645/1648 k.–1733) Prágában született. Apja, R. Zalman ben Mose / R. Moschels prágai *dajján* R. Simson Bacharachnak, a szent község akkori hitszónokának leányát vette feleségül, és így fia, Jichak, anyai ágon a híres prágai R. Jehuda (Júda) Löb / Löw Becalél[1] leszármazottja volt. R. Jichak Schulhof a Prágában tartózkodó R. Efrajim ha-Kohén[2] kisebbik leányát (Esztér / Eszter) vette feleségül, és amikor apósát meghívták Budára, vele együtt ő is ide költözött (1666). Apósa halála után, az 1670-es évek végétől a budai zsidó szellemi élet egyik vezetőjének számított. Hívei körében rendszeresen tanulmányozták a Talmudot és a zsidó misztika iratait. Buda ostroma során feleségét megölték, alig nyolc éves fiát fogságba hurcolták, Győrött, a fogságban ő is meghalt. Maga R. Schulhof kiszabadult a fogságból,[3] nagy nehézségek árán előbb Nikolsburgba (Mikulov) került, majd Prágába, itt ismét megnősült (új feleségének neve: Rebekka Hanna), és magas kort ért meg.

R. Schulhof két gyász-éneke közül az egyik – az itt következő szöveg –, héber címe szerint *Kína*, "Gyász-ének", feleségének és fiának haláláról szól, a másik (*Kína gedola*, "Nagy gyász-ének")[4] pedig magáról az ostromról, számos apró részlettel egészítve ki még az emlékiratában adott tüzetes beszámolót is. Könyv terjedelmű héber emlékirata, a *Megillat Ofen* ("Könyv Budáról"), amelyet valószínűleg a gyász-énekek megírását követően vetett papírra, részletesen leírja a zsidó életet Budán a török uralom utolsó két évtizedében, és magát az ostromot.

Az alább közölt jegyzetet R. Schulhof magyarázatképpen fűzte a tulajdonképpeni gyász-ének (*Kína*) – vagy Kis gyász-ének – szövegéhez.[5]

KIADÁS

• Joszéf [Joseph] Jichak Kobak, "Kinim ve-haga ve-hi nilketim mi-k(etav)-j(ad) ehad", *Jeschurun. Zeitschrift für die Wissenschaft des Judenthums*, 6[6] (Bamberg, 5628 / 1868), pp. 134–143.

[1] Személyéhez lásd fentebb, #114, jegyzet.

[2] Személyéhez lásd fentebb, #162.

[3] A katonák a Duna-parton eladták a markotányosoknak, azok 30 aranyért és egy üveg rajnai borért egy előkelő asszonynak, az Bécsbe vitte, és átadta Samuel Oppenheimernek, és tőle visszanyerte a szabadságot.

[4] Alább, #194.

[5] Maga az ének történeti szempontból értékelhető elemeket nem tartalmaz, ezért itt mellőzzük. – A közölt rész héber szövegét fordította Komoróczy Szonja Ráhel.

[6] Kohn Sámuel hivatkozásaiban tévesen: 7 (1871).

• Jekutiél Jehuda [Leopold] Grünwald, *Széfer toldot hakhamei Jiszráél* (Cluj: Tip. Weinştein şi Friedmann, 1924), pp. 49–50.

IRODALOM
• David Kaufmann, "Isak Schulhof, der Zeuge und Geschichtsschreiber der Erstürmung Ofens", in: uő, *Die Erstürmung Ofens und ihre Vorgeschichte nach dem Berichte Isak Schulhofs (1650–1732) (Megillath Ofen)* (Trier: Sigmund Mayer, 1895), pp. 11–62.
• Kaufmann Dávid, "Budavár visszafoglalásának egy szemtanúja és leírója", in: *Évkönyv, 1895* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1895), pp. 63–92.
• Fürst Aladár, "Buda visszafoglalásának zsidó irodalmi emlékei", in: *Évkönyv, 1936* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1936), pp. 168–184.
• *List of Manuscripts, Books, Documents and Art Objects Acquired in Europe after the Second World War by the Ministry of Education and Culture* (Jerusalem: State of Israel, Ministry of Education and Culture, 1960), p. 21, no. 103/3.[7]
• Baruch Yaron, "Schulhof, Isaac", in: *Encyclopaedia Judaica*, XIV (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 1004–1005.
• Szakály Ferenc, "Aki a török Budát elsiratta (Schulhof Izsák emlékiratáról)", in: Schulhof Izsák, *Budai krónika (1686)* (Budapest: Magyar Helikon, 1979, 1981²), pp. 57–93.
• Scheiber Sándor, "Héber és jiddis kútforrások és adatok Magyarország történetéhez", *Lymbus Művelődéstörténeti Tár*, 2 (Szeged, 1992), pp. 7–18, no. 50.

Schulhof Izsák, *Megillat Ofen* ("Könyv Budáról")
• David Kaufmann, *Die Erstürmung Ofens und ihre Vorgeschichte nach dem Berichte Isak Schulhofs (1650–1732) (Megillath Ofen)* (Trier: Sigmund Mayer, 1895) (héber rész, pp. 3–26: az eredeti héber szöveg kiadása).
• Schulhof Izsák, *Budai krónika (1686)* (Budapest: Magyar Helikon, 1979, 1981²) (magyar fordítás Jólesz Lászlótól, Szakály Ferenc utószavával).
• Haraszti György, *Századok*, 115 (1981), pp. 236–240 (recenzió Jólesz László fordításának első kiadásáról).
• *La Meghilla di Buda, 1686*. Prefazione e traduzione di Paolo Agostini, postfazione di Ferenc Szakály (Roma: Carucci, 1982) (a magyar fordítás olasz változata).
• Scheiber Sándor, "Héber és jiddis kútforrások és adatok Magyarország történetéhez", *Lymbus Művelődéstörténeti Tár*, 2 (Szeged, 1992), pp. 7–18, no. 49.

Gyász-ének (*kína*)

קינה

(...) פרושו של קינה זאת בקצרה חברתי׳ על אשתי הצדקת בת כהנא רבה הרב הגדול בדורו אב״ד ור״מ דק״ק אובן כמוהר״ר אפרים מווילנא זצ״ל אשר נהרגה בעו״ה ברעם הראשון שנכבשה העיר על ידי ערלי לב ובני ידידי נער בן שבעה שנים נחטף מצדי על ידי איש צר ואויב וחמתו בערה בו לשפוך דמי ארצה ונמלטתי מידו בחסד אל כל היום ומפליא לעשות ושוב לא זכיתי לראות פני בני כי הוא לבדו הלך בגולה ואני נשארתי לבדי בידי אחרים וברוב השגחה פרטית מאת אלהי אבי בעזרי אשר הציל ממות נפשי ואשר באתי בשבי וגם שם לא הארכתי ימים ונפדיתי על ידי רחמנים בני רחמנים עם ה׳ אלה שמות בני ישראל וזה יצא ראשונה הקצין כהר״ר הירש לאזלש משטמפי [לאיוש משטאמפי] בארץ אונגרן

[7] Hivatkozik rá Scheiber, i. h. (Csak katalógus, nem pedig szövegközlés.)

והשני לו השתדלן כהר"ר שמואל היידלבורג בערבי צומא רבא ובני ידידי נשאר בארץ ציה וצלמות בידי אכזרים עוד כמשלש חדשים ולא היה לי מעיר לעזור אותו עד שבעוני הרבים מת בשבי ובני ישראל קברו אותו בעיר ראב וכאשר באה השמועה הרעה אלי בהיותי בק"ק ני"ש [ניקולשבורג] לא קמה בי רוח ואחזני השבץ ונחליתי ימים רבים של צער ובשוב רוחי אלי עשיתי הקינה הזאת ולמען לא ישכח מפי כתבתי אותה לאמר מדי שנה בשנה ביום המר בחדש אלול בבכי ודמע אולי ה' הטוב יכפר בעדי ויהיה לכפרת עון ולא תקום צרה פעמים ויהיה חלקי בחיים אנס"ו.

יוסף יצחק קאבאק, "קינים והגה והי נלקטים מכ"י אחד", ישורון, 6 (5628 / 1868), דף 136.

(...) Magyarázata röviden. Szereztem jámbor feleségem emlékére, aki a főpap, nemzedékének legnagyobb rabbija, Oven ('VBN) szent községében a bíróság (*beit din*) feje és tanítója és a *jesiva* feje (R. M.), tiszteletre méltó tanítónk, R. Efrajim úr Vilnából – az igaz emléke legyen áldott – leánya, és akit nagy bűneink miatt megöltek az első vihar során, amikor a várost elfoglalták a körülmetéletlen szívűek.[8] És kedves fiamat, a hét éves ifjút egy gonosz és ellenséges férfi elragadta mellőlem. Égett benne az indulat, hogy véremet a földre ontsa, de magam – a minden nap csodákat művelő Isten kegyelme folytán – megmenekültem a kezéből. Többé azonban nem jutott ki nekem, hogy fiam arcát lássam, mert ő külön ment száműzetésbe, én pedig külön, mások keze által, megmaradtam.[9] Az atyáim Istenétől eredő nagy isteni gondviselés (*hasgáha pratit*) megsegített, és megmentette lelkemet a haláltól, és fogságba kerültem, de nem maradtam ott hosszú ideig, mert irgalmas kezek kiváltottak, irgalmas emberek, az Örökkévaló népe. Ezek a nevei Jiszráél fiainak, akik között elsőként állt ki[10] az előkelőség (*kácin*), a tiszteletre méltó R. Hirs Lazlas (L'ZLŚ/Š)[11] úr Stamfiból (Ś/ŠṬMPY),[12] Ungarn ('VNGRN) országából, és másodikként a közbenjáró (*stadlán*), a tiszteletre méltó R. Smuel Hejdelburg (HYYDLBVRG) úr. A nagy böjt (*coma rabba*) előestéjén[13] azonban drága fiam ott maradt a kopár és sötét országban, kegyetlen kezekben még vagy három hónapon át, és nem volt lehetőségem arra, hogy segítsek rajta, míg végül, nagy vétkeim miatt, meghalt a fogságban, és Jiszráél fiai eltemették őt Rav (R'B)[14] városában. Amikor megérkezett hozzám a rossz hír tartózkodásom (helyére), Nikolszburg (NYŚ/Š)[15] szent községébe, lelkem elgyengült,[16] és görcs ragadott meg, és hosszú időn át beteg voltam a fájdalomtól. Amint visszatért belém a lélek, szereztem ezt a gyász-éneket, amelyet, hogy ne felejtsem el, leírtam, hogy majd évről évre elmondjam azon a keserves napon *elul* havában,[17] sírva és

[8] Lev. 26,41 stb.
[9] Értsd: egyikük (a fiú) fogságba esett, másikuk (az apa) megmenekült.
[10] Értsd: a foglyok kiváltása érdekében.
[11] László. – Büchler: Hirsch ben Lázár.
[12] Stomfa, Pozsonytól 15 kilométernyire északra (ma: Stupava, Szlovákia).
[13] Jom kippur / engesztelőnap előtt. – Abban az évben éppen Buda elfoglalásának napjára (szeptember 2) esett az ünnep.
[14] Raab / Győr.
[15] Rövidítés: Nikolsburg (Mikulov).
[16] Szó szerint: "nem állt fel bennem a lélek".
[17] Fia halálának évfordulóján (*Jahrzeit*).

könnyek között, hátha az Örökkévaló, aki jó, megbocsát nekem, és megbocsátja a vétket, és nem történik még egyszer baj. Bár részem lenne az élők között, *amén*, mindörökre, örökkön örökké.

• Joszéf [Joseph] Jichak Kobak, "Kinim ve-haga ve-hi nilketim mi-k(etav)-j(ad) ehad", *Jeschurun. Zeitschrift für die Wissenschaft des Judenthums*, 6 (Bamberg, 5628 / 1868), pp. 134–143, kül. p. 136.

= Kohn Sámuel, *Héber kutforrások* (1881), pp. 131–132, no. XXIX (részletek).

194

Jichak Schulhof

NAGY GYÁSZ-ÉNEK BUDA PUSZTULÁSÁRA

1686

רבי יצחק שולהוף

קינה גדולה על חורבן אובן

1686

KIADÁS

• Joszéf [Joseph] Jichak Kobak, "Kinim ve-haga ve-hi nilketim mi-k(etav)-j(ad) chad", *Jeschurun. Zeitschrift für die Wissenschaft des Judenthums*, 6[1] (Bamberg, 5628 / 1868), pp. 134–143.

• Jekutiél Jehuda [Leopold] Grünwald, *Széfer toldot hakhamei Jiszráél* (Cluj: Tip. Weinştein şi Friedmann, 1924), pp. 50–55.

IRODALOM

• Kohn Sámuel, *Héber kutforrások* (1881), pp. 133–136 (ismertetés, fordítás-részletekkel).

Nagy gyász-ének

קינה גדולה

זאת היא הקינה אשר יסדתי על גזירת קהלת אובן [אובין] בכלל והיא בחרוז שלשת אלפא ביתא ושמי בקרבו דהיינו אחרי אות ראשון מן כל בית ובית עד חרוז השמיני ולא עד בכלל נרמז חתימה שלי **אני יצחק בן מוהר״ר זלמן הלוי** וגם מרומז שם העיר בחרוז עורנו כתנור נכמרו וגם מרומז שם מספר שנות העולם אשר היו מונין לפרט קטן בשעת המעשה שהיה תמ״ו לפ״ק ותמצא בחרוז ת המתחיל תמ״ו שנותי בבכי וזעקה כלומר שהיתה הגזירה בשנת תמ״ו וגם מרומז הגזירה רעה שנעשה אצל הנהר בספינה שנהרגו כמה וכמה נפשות מישראל ונטבעו במים גדולים וקטנים ושם הנהר טונא [דונא] ומעשה שהיה כך היה שיושבי׳ [שנשבו] שם כמו מאה נפשות מישראל בספינה ושומרים אצליהם מעם קיסר יר״ה מעט היו ובאו עם חרף נפשו למות הוסארין ועשו עצמן כאלו באו לראות השבויים לשמוח ברעתן ומיד קפצו אל הספינה בחרבות שלופים עד שלא יוכלו עם הקיסר לעמוד נגדן והרגו כמה נפשות ומהם קפצו למים ונטבעו וזהו מרומז בחרוז כ׳ המתחיל כאשר ירדנו אל נחל איתן שמו תואנה ובאורו על דרך כי תואנה הם מבקשים אשר פרושו עלילה אבל מרומז ג״כ שמו תואנה כלומר שמו של הנהר טונא [דונא] גם הסוגר של כל חרוז ר״ת שלה מרומז שמי דהיינו כל חרוז איכה היתה לזונה קריה היא נאמנה ר״ת בצירוף שני ההי״נ סופי תיבות של זונה נאמנה מכוון במספר שמי אשר נקראתי בפי כל איצק וגם הסוגר החזק צינה ומגינה לעזרת נטעי כנה ר״ת שלהם לבד מכוון במספר שמי איצק שהוא גי׳ ר״א וה״ה ר״ת של הסוגר יכונן עיר ציונה העיר ירושלים ובנינה מכוון ג״כ במספר שמי רק גם בצירוף סופי תיבות שני ההי״נ של ציונה ובנינה. ושוכן מעונה, יציל אותנה, בית ישראל כלנה, מכל צרה מרה ולענה, ונזכה לעלות לציון ברננה. אנס״ו אכי״ר אכי״ר אכי״ר.

[1] Kohn Sámuel hivatkozásaiban tévesen: 7.

והא לך הקינה

[1] אזעק אני בקול בכי ונהי תמרורה
אבכה בדמע עיני על חרבן עיר תפארה
אך בה הרוגי לענה ומרה
איכה היתה לזונה קריה היא נאמנה.

[2] בהיותי צחק לכל העמים
במחשכים יושבתי כל היום דומם
בקום עלי מרעים הגרים ואדומים
איכה...

[3] גם בן הכות הרשע זרוע אף קדקד לשנים
גדול העצה ורב העליליה לא יום ולא יומים
גם כי אזעק ואשוע בבית התפילה רפו כל ידים
איכה...

[4] דרכני מוהר ומתן וגנזי מלכים הרבה
דם ואש ותמרות עשן עד לשמים עלתה שלהבה
דרכי סנור ויפשחני שמני שומם וחרבה
איכה...

[5] הן שלמה ושמלה מלוכלכים בדמים בראש כל חוצות
האמונים עלי תולע חבקו אשפתות ונעו ורצות
היו מתרפסים ברצי כסף פני אויב לרצות
איכה...

[6] ואנחנו זה למן היום אשר ראו עינינו
ויגדל האויב הלך וגדל על ההרים דלקונו
ותזנח משלום נפשנו ולא הונח לנו
איכה...

[7] זכרתי הלויות חן המקום על יושביה
זאת אשיב אל לבי והמו מעי עליה
זנח י"י מקדשו והסגיר ארמונותיה
איכה...

[8] חשבתי דרכי ציון במצות מצוינים
חבל נחלת יעקב קהלות שתים נטעי נאמנים
חשך משחור תארם לא נכרו אבות ובנים
איכה...

[9] טובי העיר קהל אשכנזים וספרדים
טהרו עצמן לעשות רצון אביהם שבשמים היו חרדים
טבעם שלחו למרחקים להחיות עניים מרודים
איכה...

[10] ירדו ממצולות מים אדירים גדולים וקטנים
ישבו לארץ זקני בת ציון האוכלים למעדנים
יגרס בחצץ שניהם בת עמי לאכזר כיעינים
איכה...

[11] כאשר ירדנו אל נחל איתן שמו תואנה
כי גוי אובד המה עז פנים ואין בהם חנינה
כל שומע זאת יעשה קינה
איכה...

[12] לירכתי הספינה ידלגו כמו איל
לנפשנו אמרו שחי ונעבורה קראו בחיל
לשפוך דם כמים על הארץ כצבי וכאיל
איכה...

[13] מחוץ תשכל חרב ומחדרים אימה
מימינו נביא בנפשנו דבק לשון יונק בצמא
ממרום שלח אש ויאבל חיל וחומה
איכה...

[14] נער וזקן ישבו לארץ על פני השדה כדומן
נפלו בחרב כלכל דור דעה והימן
נרדפנו על צוארנו כי יסופר לא יאומן
איכה...

[15] ספקה נפשנו חיינו מפחד תלואים כאשר ראינו בשערים
סוטנים קופצים רוכבים ומדלגים על ההרים
סלה כל אבירי כאשר יורו המורים
איכה...

[16] עיני נגרה ולא תדמה יומם ולילה
עורנו כתנור נכמרו ועיני עוללה
עודינו תכלינה עינינו אל עזרה ואין מנחם לה
איכה...

[17] פחד ופחת היו לנו בכל עברים [אברים]
פעמי רגלינו מטא [מטו] משמוע זריקת אדירים
פלאי פלאים לספר כאשר ירד לי בגבורים
איכה...

[18] צדו מלכת ברחובות קריה צעדינו
צוה י״י ליעקב סביביו צריו המה רמונו
צרות רבות ורעות הן כל אלה ראתה עיננו
איכה...

[19] קלים היו רודפינו מנשרי שמים
קרבה פקודת העיר ביום שאין בו כי טוב בצהרים
קול נתנו בבית י״י לשמע זאת תצלנה אזנים
איכה...

[20] רקדו ושקדו בחימה שפוכה בהרף עין להמחות
רבים רודפי וצרי קמו חיש בשובע שמחות
ראה י״י כי צר לי מצאתי יגון ואנחות
איכה...

[21] שמעו נא כל העמים אם יש מכאוב כמכאובי
שתי רעות אלה חרב ורעב נגע[ו] עד לבי
שבי קשה מכלם מצא בעל חוב לגבות בחובי
איכה...

[22] תמו שנותי בבכי וזעקה עד למרום עלה
תעיתי כשה אובד אנוסה לבית התפלה
תקפה [תקפו] צרותי והנה אימה חשיכה גדולה
איכה...

[23] הלא לילות שלשה מדי שבוע בשבוע לא נתן שינה לעינינו
הלא כמה חבורות קדושות בתורה תפלה וצדקה היו ביננו
הלא למשמע אזן דאבה נפשנו
איכה...

[24] איך חרבה קהלה זקנה חשובה ומפוארה
איך נחרבו בתי כנסיות שלשה עם כמה ספרי תורה
איך הוסר תפארת ישראל והרם העטרה
איכה...

[25] על זה אבכה יומם ולילה ואין לי מנחם
על כמה מאות ספרי קדש נתונים למרמס קרועים לכמה נתחים
על חלוני בתים מדובקים ובחוצות אשפתות מונחים
איכה...

[26] אתה י״י לא תכלא רחמיך מאתנה
אתה י״י ראה כי היינו למשל ולשנינה
אתה י״י היה לנו לישועה בכל עיר ועיר ומדינה ומדינה
החזק צנה ומגינה לעזרת נטעי כנה.

[27] י״י שמך מעולם עלינו נקרא
י״י הושיעה את עמך וחושה בעזרה
י״י תבנה עירך מהרה
יכונן עיר ציונה, העיר ירושלים ובנינה.

והנה כאשר תעיין אחר חתימה שלי תמצא ג״כ בכל חרוז אחר תיבה ראשונה של החרוז תיבות הללו. דרכי, העיר, במצולות, ירדנו, הספינה, תשכל חרב, וזקן, נפשנו חיינו, רומז עלי כלומר אחר חתימתי אני יצחק וגו׳ אשא ואומר דרכי העיר כלומר דרך העיר ירדנו במצולות הספינה שירדתי מההר עד למטה שבאתי אצל הנהר בספינה ושם תשכל חרב מחוץ שבקשו אויבים לחתוך ראשי בחרב, וזקן נפשנו חיינו על שם יש לנו אב זקן עתיק יומין ברוך הוא ומבורך שמו הוא אשר נפשי הציל והחיינו כהיום הזה והמעשה רב חסדי המקום אשר הטיב עמדי תמצא במגלות קינות שלי בארוכה.

והנה פרושו של זאת הקינה אי אפשר להעלות על הנייר וסמכתי על המבין כי קצר המצע מהשתרע, ומאפס הפנאי יגיד עליו רע, אפס קצהו תראה וכלו לא תראה ומעט קט אפרש ואציע.

איכה היתה לזונה על שם שנגלתה ערותה ערות הארץ לעיני העמים כזונה שמגלה עצמה לעיני מאהביה. – בחרוז ב׳ במחשכים יושבתי וגו׳ מפני יראת השלכת כדורי ברזל שהשליכו אל העיר ישבנו כל היום טף ונשים תחת הארץ במרתף. – הכות רשע זרוע אף קדקד כי כח כדורי ברזל שקורין בל״א בומבי ובלשון ישמעאל קומברא שכמה נפשות ישמעאלים ומבני ישראל נאבדו בענין רע הזה שנבקעו לנתחים. – גדול העצה וגו׳ לא יום ולא יומים אלא כמה ימים רבים שעשו עבודה רבה לשפוך סוללות ובנינים הרבה ותחבולות רעות נגד העיר. – דרכני מוהר ומתן וגו׳ כאשר באו האויבים לעיר וללו שלל ובזה רבה היה מפוזר ומושלך לארץ ונרמס ברגלי אדם ובהמה ובאותו פעם ישמעאלים בחמתם הדליקו העיר בארבע קצותיה. – חבל נחלת יעקב קהלות שתים מרומז גם על קהלה מפוארה בילגראדו וגם כפשוטו בקהלתנו היו דרים ג״כ ספרדים כמו שלשים בעלי בתים והיה להם בית הכנסת מיוחד להם והתפללו בו כמנהגן. – טבעם שלחו למרחקים כי כמה מאות ר״ט אשר מדי שנה בשנה מקהלתנו נשלח לא״י והחזיקו עניי א״י ללמוד תורה מלבד מה ששלחנו לפדיון שבויים אלפים בבת אחת בשנה שהלך המלך ישמעאל לפני העיר ווינא לפדות השבוים שמביאים הטאטרין. – ירדנו במצולות מים אדירים אומות העולם נקראו מים שנאמר כהמות ימים יהמיון ולפי שהעיר ישבה בהר נקט מלת ירידה. – מחוץ תשכל חרב ומחדרים אימה שהיה אימה לישב בחדרים שהיו בנויים הכל כיפת אבנים וכדורי ברזל שנפלו עליהם והרסו כל הבית עם כל בני אדם היושבים בחדרים נהרגו תחת אבני הבית וכמה נפשות שנאבדו בענין זה בעו״ה. – מימינו נביא בנפשינו כי המים היו חוץ לעיר ומי שהלך להביא מים היו מורים עליו השונאים בקני השרפה. – עודינו תכלינה עינינו אל עזרה כי מדי חדש בחדשו ומדי שבת בשבתו היו אומרים הישמעאלים זה לזה שמענו שעמנו עם המשנה גדול יבא מהר עם חיל גדול ויבא מעיר לעזור ועל זה היינו מצפים ולא היו דברים מעולם. – משמוע זריקת אדירים כלומר שזרקו כדורי ברזל גדולים מאד והוא היה מבהיל מאד כי קולו כקול רעם גדול, אבל פסוק בשופטים לשמוע שריקת עדרים וכן ירד לי בגבורים שם הוא פסוק בשירת דבורה. – סביביו צריו המה רמונו הוא הכפרים שהיו שוכנים סביבנו וגם כמה מאמונת נוצרים שהיו דרים בתוכנו נהפכו לאויבים והגידו ערות הארץ וגלו כל מסטורין שלנו. – קרבה פקודת הארץ [העיר (!)], ביום ב׳ נכבשה העיר. – הלא לילות שלשה וגו׳ הנה זה כמה שנים מימים רבים אשר למדו בכל ליל ה׳ מדי שבת בשבתו כל הלילה על הבקר לומדי תורה יותר מעשרה יחד בבית א׳ וזה כמו ג׳ שנים חדשים מקרוב באו התאספו קרוב לשלשים בעלי בתים ובחרו אותי ללמוד עמהם ולמדתי עמם בכל שבוע בליל רביעי כל הלילה עד הבקר תורה נביאים וכתובים משניות אגדה מדרש וכאשר הגיע זמן עליית עמוד השחר למדתי זהר ואח״כ קמו כלם על רגליהם בשיר ושבח פזמון ידיד נפש הנדפס בספר שערי ציון בקול רם ובנעים זמירות ואח״כ קדיש דרבנן בניגון וקנאת סופרים תרבה חכמה אשר התאספו עוד

אחרים חתנים ובעלי בתים אשר מקרוב נשאו נשים כמו עשרים ולקחו להם חכם אחד שילמוד עמהם ולמדו הם ליל שני כל הלילה עד הבקר כסדר הזה אשר נהגתי עם חברותא שלי ולולי זאת שנחרבה העיר היה זה חוק ולא יעבור עד כי נתקשרנו בשבועות וחרמות לבל תבטל ובין כך ובין כך ג׳ לילות בכל שבוע היו לומדים בקהלתנו באסיפה יחד כל הלילה ובעוננו מיום שנחרב ב״ה נגזר על בתיהן של צדיקים שתחרב והמקום ירחם עלינו, וישלח גואל הצדק לגאלנו במהרה בימינו אנס״ו.

יוסף יצחק קאבאק, "קינים והגה והי נלקטים מכ״י אחד", ישורון, 6 (5628 / 1868), דף 137–143.

Ez az a gyász-ének (*kína*),[2] melyet Oven (ʾVBN)[3] községének üldöztetéséről (*gezéra*) szereztem egészében. Háromszorosan[4] van benne rím (*haruz*), (benne van) az ábécé (*alfa beita*).[5] És benne van a nevem, mégpedig minden versszakban az első szó (*ot*)[6] után, egészen a nyolcadik rím (előtt)ig,[7] de nem mindegyik versben,[8] ezek utalnak az aláírásomra: "Én, Jichak, tanítónk, R. Zalman úr fia, ha-Lévi." A város neve szintén szerepel, (ebben) a versben: "Bőrünk, mint a kemence (*tannúr*),[9] megfeketedett."[10] És a világ éveinek számára szintén van benne utalás, ahogyan azt a kis időszámítás szerint számolták, amikor az eset történt, vagyis 446, a kis időszámítás szerint.[11] Ezt megtalálod a "*tav*" (betűs) versszakban,[12] amely így kezdődik: "Sírással teltek[13] éveim", azaz a veszedelem a 446. esztendőben történt. Szerepel még az a szörnyű eset is, amely a folyónál történt, egy hajón, amelynek során Izráelből számos lelket megöltek, és elmerültek a vízben nagyok és kicsik. A folyó neve Tuna (ṬVNʾ).[14] Ez az eset úgy történt, hogy vagy száz lélek fogoly volt Izráelből a hajón, és a császár – növekedjék a dicsősége – népéből csak néhány őr volt velük. És jött a nép, akiknek lelke elszánt volt az öldöklésre, huszárok (HVSʾRYN),[15] és úgy tettek, mintha azért jöttek volna, hogy megnézzék a foglyokat, és örvendjenek rossz sorukon, de azonnal felugrottak a hajóra, kivont karddal, úgy, hogy a császár népe nem tudott ellenállni nekik, és számos lelket megöltek. És volt (a foglyok között), aki beugrott a vízbe, és elmerült. Erre utal a "*kaf*" (betűs) versszak,[16] amely így kezdődik: "Amikor lementünk a sebes folyóhoz, a neve Tuana (ṬVʾNH)." A magyarázatát pedig az adja meg, hogy hajszolják a fájdalmat (*toana*), és a jelentése ennek (a szónak):

[2] A héber szöveget fordította Komoróczy Szonja Ráhel.

[3] Grünwald: ʾVBYN.

[4] Értsd: három-három sor rímel egymással.

[5] Értsd: alfabetikus vers, az akrosztichon versszakonként a héber ábécé betűit adja (1–22. versszak).

[6] Szó szerint: "jel".

[7] 1–7. versszak.

[8] Ti. a versszakoknak csak az első sorában.

[9] Célzás Buda nevére és talán a város leégésére az ostrom során: a héber *tannur*, "kemence", "tűzhely" németül–jiddisül *Ofen / Oven*, azaz Buda.

[10] 16. versszak.

[11] 1686.

[12] 22. versszak.

[13] A "teltek" szó (*tammu*) mássalhangzóinak ("*tav*", "*mem*", "*váv*") számértéke: 400+40+6 = 446, azaz 1686.

[14] Grünwald: Duna (DVNʾ).

[15] A magyar *huszár* szó héber többes számban.

[16] 11. versszak.

pusztulás (*alila*). De a Tuana mint név szintén szerepel, azaz mint a Tuna (ṬVN')[17] folyó neve.[18] És minden versszak záró sorában a szavak első betűje szintén utalás a nevemre, ugyanis minden versszak (vége) ez: "Hogyan lett szajhává a hűséges város",[19] és ha a szavak első betűinek számértékéhez[20] hozzáadjuk a "szajha" meg a "hűséges" (szó) utolsó betűinek számértékét,[21] akkor kijön annak a nevemnek a számértéke, amelyen mindenki hívni szokott: Icik ('YCQ).[22] Ugyanígy, abban a záró sorban, hogy "Pajzsot és vértet ragad védelemül",[23] a szavak első betűinek számértéke[24] szintén az Icik nevemre[25] jön ki, mert az mindkettőnél 201. És abban a záró sorban, hogy "Helyreáll a Cijjonon a város, Jeruzsálem városa és épületei",[26] a szavak kezdőbetűiből[27] szintén a nevem számértékére jön ki, de csak akkor, ha hozzáadjuk a "Cijjonon" és az "épületei" szavak utolsó betűjének számértékét is.[28] És aki a magasságban lakik, mentsen meg minket, egész Izráel házát, minden bajtól, keserűségtől, kíntól, és érjük meg, hogy fölmehessünk a Cijjonra öröménekkel. Úgy legyen, mindörökre, örökkön örökké. Úgy legyen, legyen meg az ő akarata. Úgy legyen, legyen meg az ő akarata. Úgy legyen, legyen meg az ő akarata.

És itt van maga a gyász-ének.

[1] Kiáltok én, sírás és keserű sirató[29] hangján,
siratom szemem könnyével a szépséges város pusztulását (*hurbán*),
és (azokat), akiket kínok és keserv közepette megöltek benne.
Hogyan lett szajhává a hűséges város?[30]

[2] Mert csúfság lettem minden nép előtt,
és sötétben ültem[31] egész nap, némán,
és fölkeltek ellenem gonosz edomiak[32] és higrik (HGRYM).[33]
Hogyan lett...

[17] Grünwald: Duna (DVN').
[18] Grünwald az előszót csak eddig közli.
[19] Jes. 1,21.
[20] A betűk: "*alef*", "*hé*", "*lámed*", "*kof*", "*hé*", "*nun*": 1+5+30+100+5+50 = 191.
[21] A betűk: "*hé*", "*hé*": 5+5 = 10. – A héberben: *hein*, "hé (betű)k" / "hék", a betű héber nevének német többes számával.
[22] A betűk: "*alef*", "*jod*", "*cáde*", "*kof*": 1+10+90+100 = 201.
[23] Sir. 37,5. – A 26. versszak utolsó sora.
[24] A betűk: "*hé*", "*cáde*", "*váv*", "*lámed*", "*nun*", "*kaf*": 5+90+6+30+50+10 = 201.
[25] A betűk: "*alef*", "*jod*", "*cáde*", "*kof*": 1+10+90+100 = 201.
[26] A 27. versszak utolsó sora.
[27] A betűk: "*jod*", "*ajin*", "*cáde*", "*hé*", "*jod*", "*váv*": 10+70+90+5+10+6 = 191.
[28] A betűk: "*hé*", "*hé*": 5+5 = 10.
[29] Jer. 9,9.
[30] Értsd: hogyan történhetett, hogy Buda, amely addig befogadta zsidó lakosságát, most ellene fordult?
[31] Thr. 3,6.
[32] Keresztények.
[33] Magyarok.

[3] Akkor is, ha a gonosz a kart és koponyát[34] kettévágja,
nagy a tervezés, és hatalmas a cselekvés,[35] nem egy nap, sem kettőn,[36]
akkor is, ha kiáltok és könyörgök[37] az imaházban, remeg a kezem.[38]
Hogyan lett…

[4] Megtiport hozományt és ajándékot,[39] és a királyok temérdek kincsét,
vér, tűz és füstoszlop, az egekig felcsapott a láng,
útjaimat eltérítette, és széttépett, pusztasággá tett,[40] és sivataggá.[41]
Hogyan lett…

[5] Lám, köpeny és köntös csatakos a vértől minden utca sarkán,[42]
akik bársonyban nevelkedtek, karjukkal ráborultak a szemétdombra,[43]
| lebuktak rá, és tetszett nekik,
nyüzsögtek ezüst rudakkal[44] az ellenség előtt, hogy tetsszenek nekik.[45]
Hogyan lett…

[6] És mi, számunkra pedig e napon, melyet szemünk látott,
nőtt az ellenség, egyre nagyobb lett,[46] a hegyeken űzőbe vettek minket,[47]
lelkünk letett a békéről,[48] és nem volt nyugtunk.
Hogyan lett…

[7] Emlékszem rá, milyen kellemes volt ez a hely lakosai számára,
ha szívemben felidézem,[49] bensőm remeg miatta,[50]
az Örökkévaló letett szentélyéről, és feladta palotáit.[51]
Hogyan lett…

[34] Deut. 33,20.
[35] Jer. 32,19.
[36] Num. 11,19.
[37] Thr. 3,8.
[38] Ez. 20,12.
[39] Gen. 34,12.
[40] Thr. 3,11.
[41] Ez. 29,9.
[42] Jes. 51,20.
[43] Thr. 4,5.
[44] Ps. 68,31.
[45] Értsd: hogy az ezüsttel megváltsák életüket.
[46] Gen. 26,13.
[47] Thr. 4,19.
[48] Thr. 3,17.
[49] Thr. 3,21.
[50] Cant. 5,4.
[51] Thr. 2,7 nyomán.

[8] Gondolkodom Cijjon útjai[52] fölött, érdemesek a parancsolatokkal,
Jákob örökségének kötelékében[53] két közösség, hűséges sarjak,
alakjuk sötétebb lett, mint a korom,
| nem ismerték meg egymást[54] apák és fiak.
Hogyan lett…

[9] A város legjobbjai (*tuvei ha-ir*), az askenázik és szefárdik községei,
tisztán éltek,[55] hogy azt tegyék, amit égbeli atyjuk akar,
| buzgók (*harédim*) voltak,
pénzt küldtek messze (föld)re,[56] életben tartani a szűkölködő szegényeket.
Hogyan lett…

[10] Lementek a mélységbe,[57] a hatalmas vizekhez,[58] nagyok és kicsik,
a földön ülnek Cijjon leányának vénei,[59] akik ínyencségeket ettek,[60]
kavics törte ki fogaikat,[61] népem leánya kegyetlen sorsra jutott.[62]
Hogyan lett…

[11] Amikor lementünk a sebes folyóhoz, a neve Tuana (ṬV'NH),
mert gyilkos nép (*goj*) ezek, pimaszok (*az panim*), nincs bennük irgalom,
mindenki, aki erről hall, gyász-éneket (*kína*) csinálna.
Hogyan lett…

[12] Leugrottak[63] a hajó mélyére,[64] mint a kos,[65]
mondták nekünk: Hajolj meg, hogy végigtapossunk rajtad,[66]
| erősen kiáltoztak,
hogy vért ontsanak, mint vizet a földre,[67] mint őz és kos (vérét).[68]
Hogyan lett…

[52] Thr. 1,4.
[53] Deut. 32,9.
[54] Thr. 4,8.
[55] Szó szerint: "megtisztították magukat".
[56] Ti. a Szentföldre, kegyes alapítványok céljaira.
[57] Ex. 15,5.
[58] Ex. 15,10.
[59] Thr. 2,10.
[60] Thr. 4,5.
[61] Thr. 3,16.
[62] Thr. 4,3. Szó szerint: "kegyetlen(ség)n/gé (lett), mint a strucc".
[63] Ti. az ellenséges katonák.
[64] Jona 1,5.
[65] Jes. 35,6.
[66] Jes. 51,23.
[67] Deut. 12,16.
[68] Deut. 12,15.

[13] Kívül kard pusztít, és bentről[69] rémület,[70]
vizet életünk[71] (kockáztatva) hozunk magunknak,[72]
| a csecsszopó nyelve letapad a szomjúságtól,[73]
tüzet küldött le a magasból,[74] és gyászba taszított bástyát és falat.[75]
Hogyan lett...

[14] Ifjú és öreg a földön hevernek,[76] a mezőn, mint a ganéj,[77]
kard által estek el,[78] tudós és hűséges nemzedék,
kergettek minket a nyakunk miatt,[79] ha elmondanák, nem hinné senki.[80]
Hogyan lett...

[15] Megtört a lelkünk, életünk a félelemtől függött, amint a kapuknál láttuk
az ellenséget, akik ugratnak, vágtatnak, szökellnek a hegyeken,
megremegett minden tagom, amikor a lövészek lőttek.
Hogyan lett...

[16] Szemem könnyezik, és nem tud megnyugodni[81] se nappal, sem éjjel,
bőrünk, mint a kemence, megfeketedett,[82] és bánatban a szem(ünk),[83]
szemünk még mindig segítségre vágyik,[84] de nincs vigasztalása.[85]
Hogyan lett...

[17] Félelem és reszketés volt minden porcikánkban,
lábunk léptei remegtek, hogy hallottuk a hatalmas pukkanásokat,
csodák csodájáról beszéltünk, ha lejött hozzám a hatalmasok ellen.[86]
Hogyan lett...

[69] Szó szerint: "a szobákból".
[70] Deut. 32,25.
[71] Szó szerint: "lelkünk".
[72] Thr. 5,9.
[73] Thr. 4,4.
[74] Thr. 1,13. – Értsd: lőtt.
[75] Thr. 2,8.
[76] Thr. 2,10. – Szó szerint: "ülnek".
[77] Jer. 9,21.
[78] II. Sam. 1,12.
[79] Thr. 5,5. – Értsd: azért, hogy elvágják a torkunkat.
[80] Hab. 1,5.
[81] Thr. 3,49.
[82] Thr. 5,10.
[83] Thr. 3,51.
[84] Thr. 4,17.
[85] Thr. 1,9 stb.
[86] Jud. 5,13.

[18] Ólálkodtak lépteinkre, hogy nem járhattunk a város utcáin,[87]
Jákob ellen szorongatókat rendelt az Örökkévaló, körös-körül,[88]
| ők adtak fel (bennünket),
sok baj és nyomorúság,[89] amit szemünk látott.
Hogyan lett...

[19] Fürgébbek[90] voltak üldözőink, mint égen a sasok,[91]
közeledett a leszámolás a várossal,
| olyan napon, amelyen semmi jó nem történik délben,
zajt ütöttek az Örökkévaló házában,[92] aki hallotta, megcsendült a füle.[93]
Hogyan lett...

[20] Táncoltak és hajlongtak, áradó haraggal,
| hogy egy szempillantás alatt megöljenek,
sok üldözőm és nyomorgatóm[94] gyorsan elindult, telve örömmel,[95]
látta az Örökkévaló, hogy bajban vagyok,[96]
| hogy fájdalom és gyötrelmek[97] érnek.
Hogyan lett...

[21] Halljátok hát meg, minden népek,[98]
| van-e olyan bánat, mint az én bánatom,[99]
e két rossz, a kard és az éhség,[100] a szívemig hatolt,
a mindennél szigorúbb végrehajtó rám talált, hogy adósságomat behajtsa.
Hogyan lett...

[22] Sírással teltek éveim, a jajkiáltás az egekig felhatolt,
kódorogtam, mint elveszett juh,[101] menekültünk az imaházba,
szorongatóim megtámadtak, és félelem (borult rám), és nagy sötétség.[102]
Hogyan lett...

[87] Thr. 4,18.
[88] Thr. 1,17.
[89] Ps. 71,20.
[90] Szó szerint: "könnyebbek".
[91] Thr. 4,19.
[92] Thr. 2,7.
[93] Jer. 19,3.
[94] Ps. 119,157.
[95] Ps. 16,11.
[96] Thr. 1,20.
[97] Jes. 35,10; 51,11.
[98] Thr. 1,18.
[99] Thr. 1,12.
[100] Jer. 5,12 stb.
[101] Ps. 119,176.
[102] Gen. 15,12.

[23] Nem úgy volt-e, hogy hetente három éjjel nem jött szemünkre álom,
hogy több szent egylet volt körünkben: tanulásra, imára, jótékonyságra –
ha csak hallunk róluk,[103] sajog a lelkünk.
Hogyan lett...

[24] Hogyan pusztulhatott el az ősi, tekintélyes, szépséges község?
Hogyan pusztulhatott el három imaház, számos Tóra-tekercscsel?
Hogyan veszhetett el Izráel dicsősége,[104] hogy lelökték koronáját?
Hogyan lett...

[25] Nappal és éjjel sírok ez miatt, és nincs számomra vigasztalás,
a több száz szent könyv miatt, darabokra tépték őket, tapostak rajtuk,
házak bedeszkázott[105] ablakai miatt, az utcákon felgyűlt szemét miatt.
Hogyan lett...

[26] Ó, te, Örökkévaló, ne vond vissza tőlünk irgalmadat,[106]
ó, te, Örökkévaló, lásd, példázat és gúny lett belőlünk,[107]
ó, te, Örökkévaló, légy szabadítónk[108] városról városra, országról országra,
pajzsot és vértet ragadj[109] a barlangban rejtőzők védelmére.

[27] Ó, Örökkévaló, mindig a te neved hívjuk magunknak,
ó, Örökkévaló, szabadítsd meg népedet,[110] és siess segítségére,
ó, Örökkévaló, építsd fel városod mihamarább.[111]
A Cijjonon helyreáll a város, Jeruzsálem városa és épületei.

Nos, ha szemügyre veszed az aláírásom[112] után következő versszakokat,[113] a versszakok első szava után a következő szavakat találod: útjai, a város, mélyére, lementünk, a hajó, kard pusztít, öreg, lelkünk, életünk; és ez szintén utalás énreám. Tehát az aláírásom után, hogy "Én, Izsák stb.", folytatom, és azt mondom, hogy "útjai a városnak",[114] mert a városon át "lementünk a mélységbe, a hajóra",[115] mert lementem a hegyről lentebbre, mígnem eljutottam a folyóhoz, a hajóra, és ott "kard pusztított"[116] kívül, mert az ellenségek le akarták vág-

[103] Jes. 11,3.
[104] Thr. 2,1.
[105] Betű szerint: "betapasztott"; értsd: az ostrom miatt lezárt.
[106] Ps. 40,12.
[107] Deut. 28,37 stb.
[108] Ps. 118,21 (Hallél-zsoltár).
[109] Ps. 35,2.
[110] Ps. 28,9.
[111] Ima-formula.
[112] Ti. a nevét tartalmazó versszakok (1–7).
[113] A 8–15. versszakban.
[114] A 8–9. versszakban.
[115] A 10–12. versszakban.
[116] A 13. versszakban.

ni a fejem karddal, de a "lelkünk öregje",[117] "életünk" arra vonatkozik, hogy van nekünk egy öreg, ősi időktől való atyánk, legyen áldott, és áldott az ő neve, ő az, aki lelkem megmentette, és életben tartott minket eddig a napig. És a történetét a Hely[118] nagy kegyelmének, amellyel jót tett velem, gyász-énekeim szövegeiben[119] megtalálod részletezve is.

Nos, ennek a gyász-éneknek a magyarázatát nem lehet papíron leírni,[120] és rá kell bíznom arra, aki megérti, mert kevés a hely ahhoz, hogy részletezzem, viszont ha nincs semmi, rosszat mond reá: a részleteket[121] látod, de nem látod az egészet;[122] ezért legalább néhány (részletnek) felkínálom a magyarázatát.

"Hogyan lett szajhává." Arra (utal), hogy feltárult meztelensége, az ország meztelensége a népek szeme előtt, ahogyan a szajha is felfedi magát szeretőinek szeme előtt. – A 2. versszakban: "És sötétben ültem" stb. Mivel féltünk a vasgolyók záporától, amelyet a városra zúdítottak, egész nap a föld alatt ültünk, a gyermekekkel és nőkkel együtt, a pincében. – "Ha a gonosz a kart és koponyát kettévágja."[123] Ez az erejére (utal) annak a vasgolyónak, amelyet Askenáz nyelvén *bombi*-nak (BVMBY), Jismáél nyelvén pedig *kumbra*-nak (QVMBR') hívnak,[124] és amelytől jó néhány lélek a törökök (*jismáélim*) és Izráel fiai közül elpusztult, mert ez a szörnyűséges dolog darabokra tépte őket. – "Nagy a tervezés stb., nem egy nap, sem kettőn."[125] Ugyanis sok napon át tartott, hogy nagy munkálatokat végeztek, sáncokat hánytak, sok építményt, meg gonosz terveket készítettek a város ellen.[126] – "Megtiport szerzeményt és vagyont" stb.[127] Amint az ellenség bejutott a városba, mohón fosztogattak, és nagy értékek hevertek szétszórva és szétdobálva a földön, és lábbal tiport rajtuk ember és állat. És ugyanakkor a törökök (*jismáélim*) dühükben felgyújtották a várost a négy szélén. – "Jákob örökségének kötelékében két közösség."[128] Ez utal akár Bilgrado (BYLGR'DV) szépséges községére,[129] de szó szerint is érthető, mert községünkben laktak szefárdik is, úgy harminc családfő (*baal bajit*), és volt nekik saját imaházuk (*beit ha-keneszet*), és ott a saját szokásuk (*minhág*) szerint imádkoztak. – "Pénzt küldtek messze (föld)re."[130] Mert több száz birodalmi tallért (RṬ)[131] küldött községünk Izráel földjére (*Erec Jiszráél*) minden évben, és támogatta a szegényeket Izráel földjén, hogy Tórát tanuljanak, ezenkívül ezreket küldtünk egy alkalommal foglyok kiváltására abban az évben, amikor Jismáél királya Vina (VVYN') városa ellen ment,[132] hogy kiváltsuk azokat a foglyokat, akiket a tatárok (T'ṬRYN) hoztak magukkal.

[117] A 14–15. versszakban.
[118] Istennév.
[119] Szó szerint: "tekercseiben".
[120] Értsd: nincs elég papír, amelyen le lehetne írni.
[121] Szó szerint: "a végét".
[122] Vö. Num. 23,13.
[123] A 3. versszakban.
[124] Vö. fentebb, #187, jegyzet.
[125] A 3. versszakban.
[126] Értsd: tűzaknát, alagutat stb. ástak.
[127] A 4. versszakban.
[128] A 8. versszakban.
[129] Mert ott szintén egymás mellett volt askenázi és szefárdi szent község.
[130] A 9. versszakban.
[131] Rövidítés: *Reichstaller*.
[132] Bécs 1683. évi ostroma idején.

– "Lementek a mélybe, a hatalmas vizekhez."[133] A világ népeit (*ummot*) nevezem víznek, mint ahogyan meg van írva: "Úgy zúgnak, mint a tenger zúgása",[134] és minthogy a város hegyen terül el, a "lemenetel" szót választottam. – "Kívül a kard pusztít, és bentről a rémület."[135] Ugyanis rémületes volt bent ülni a szobákban, mert minden (boltozat) kőből épült, és a vasgolyók, amelyek rájuk hullottak, lerombolták az egész házat, és minden emberi lény, aki bent ült a szobákban, meghalt a ház kövei alatt, és ily módon, nagy bűneink miatt, több lélek is odaveszett. – "Vizet életünk (kockáztatásával) hozunk magunknak."[136] Mert a víz a városon kívül volt, és aki elment, hogy vizet hozzon, arra tüzes fegyverrel[137] lőtt az ellenség. – "Még mindig vágyakozik szemünk a segítségre."[138] Mert a törökök (*jismáélim*) hónapról hónapra, hétről hétre ezt mondták egymásnak: Hallottuk, hogy népünk, a nagyvezir (*misne gadol*)[139] népe hamarosan megjön nagy sereggel, és jönnek a városból segíteni, és erre vártunk, de nem történt meg soha. – "Ha meghallottuk a hatalmas lövéseket."[140] Azaz nagyon nagy vasgolyókat lőttek, és ez igen ijesztő volt, mert olyan volt a hangja, mint a nagy mennydörgésé, ez mint a Bírák (könyvé)ben az a szakasz, hogy "sípszót hallgatni a nyájaknál",[141] és "(az Örökkévaló) lejött, értem (harcolni) a hősök között",[142] ugyanaz a verssor Debóra énekében.[143] – "Körülötte ellenségei adták fel."[144] Ezek a falvak, amelyek körülöttünk feküdtek, de sokan a keresztény hitűek közül is, akik közöttünk laktak, ellenséggé váltak, és elárulták az ország gyengeségét, és felfedték minden titkunkat is. – "Közeledett az ország[145] végzete."[146] Hétfőn elfoglalták a várost. – "Három éjjel" stb.[147] Már jó pár éve, régóta, hétről hétre minden csütörtök éjszaka együtt tanult több mint tíz Tóra-tanuló, egész éjjel, reggelig, az egyik házban. És újabban, vagy 3 éve összegyűlt közel harminc családfő (*baal bajit*), és engem választottak, hogy tanuljak velük, és tanultam velük minden héten szerda éjjel Tórát, Prófétákat és Írásokat,[148] Misnát,[149] aggádát[150] és midrást[151] egész éjszaka, reggelig, és amikor elérkezett a hajnal, a pirkadat beköszöntének ideje, Zohárt[152] tanultam, azután mindenki felállt, dalolva, és elénekeltük[153] a "Lelkem kedvese" (*Jedid nefes*) (című)

[133] A 10. versszakban.
[134] Jes. 17,12.
[135] A 13. versszakban.
[136] A 13. versszakban.
[137] Értsd: puskával.
[138] A 16. versszakban.
[139] Szó szerint: "nagy második helyettes".
[140] A 17. versszakban.
[141] Jud. 5,16.
[142] Jud. 5,13.
[143] Jud. 5.
[144] A 18. versszakban.
[145] Helyesen: "a város".
[146] A 19. versszakban.
[147] A 23. versszakban.
[148] A *Tanakh* (Biblia).
[149] Misna: "ismétlés", "tanulás", a szóbeli hagyomány foglalata a rabbinikus irodalomban.
[150] Aggáda: "elbeszélés", a Biblia elbeszélő és egyéb irodalmi részeivel foglalkozó magyarázat a rabbinikus irodalomban; a Biblia szövegére épülő, folklorisztikus színezetű, tanító célzatú szövegrészek.
[151] Midrás: "értelmezés", "magyarázat", a Biblia könyveit értelmező kommentárok a rabbinikus irodalomban.
[152] Zohár: "fény", "A Fény (könyve)", misztikus középkori (kabbalista) kommentár a Bibliához.
[153] A héberben egyes számban.

dalt (*pizmon*), amely a *Saarei Cijjon*[154] (című) könyvben van kinyomtatva, hangosan és kellemes énekhangon (*zemirot*), és azután (elmondtuk) a rabbik áldását (*Kaddis de-rabbanan*),[155] (szintén) dallammal (*niggun*). Miképpen a tudósok versengése növeli a tudományt, mások is összegyűltek, vőlegények és családfők, akik nemrég házasodtak, vagy húszan, és fogadtak maguknak egy tudóst, hogy tanuljon velük. Ők minden hétfő éjjel tanultak, egész éjszaka, reggelig, ugyanolyan rendben, mint ahogyan én szoktam az én társaságommal (*havruta*). Ha nem rombolták volna le a várost, ez áthághatatlan törvénnyé vált volna, mert megfogadtuk, esküt és átkok terhe alatt, hogy nem szüntetjük meg. Ezek szerint tehát minden héten 3 éjszaka tanultak községünkben az egyik gyülekezetben, együtt, egész éjjel. De bűneink miatt, azóta, hogy a Szentély elpusztult, eleve el van rendelve, hogy az igazak házai is elpusztulnak. A Hely kegyelmezzen nekünk, és küldje el az igaz szabadítót, hogy megszabadítson minket minél hamarabb, még a mi napjainkban, úgy legyen, mindörökre, örökkön örökké.

• Joszéf [Joseph] Jichak Kobak, "Kinim ve-haga ve-hi nilketim mi-k(etav)-j(ad) ehad", *Jeschurun. Zeitschrift für die Wissenschaft des Judenthums*, 6 (Bamberg, 5628 / 1868), pp. 134–143, kül. p. 137 skk.

= Kohn Sámuel, *Héber kutforrások* (1881), pp. 132–136, no. XXIX (részletek).

MEGJEGYZÉS

A Nagy gyász-énekben (*Kina gedola*), a kora újkori héber siratók műfaji hagyománya szerint,[156] magával a verssel szerves egységet alkot a hozzá fűzött bevezetés és a kommentár. Maga az ének nagyobbrészt néhány szavas bibliai idézetekből van összeszőve, főként a Siralmak könyvének szavaiból, a latin *cento* / olasz *centone* költészet mintája szerint. A versfők,[157] mint a szerző mindjárt a bevezetés első mondatában megjegyzi, a héber ábécét adják.

Schulhof Izsák körül, mint maga mondja a Nagy gyász-énekhez fűzött magyarázatokban, az 1680 körüli években népes – mintegy harminc főt számláló – kabbalista kör[158] működött. Nátán Nata Hannover munkái még a szerző életében ismertté váltak Budán is, könyvét R. Schulhof talán Prágából hozta magával.

Buda ostroma, 1686

Az ostrom történeti hátteréhez. Budát a *Liga Sacra* (Szent Liga / Szövetség)[159] csapatai 1686-ban, 77 napon át tartó ostrom után, szeptember 2-án foglalták el. A zsidók részt vettek a város védelmében. Néhányuknak sikerült még az ostrom napjaiban elmenekülni.

Magáról Buda ostromáról, a körülményeiről és következményeiről a zsidó lakosságra nézve sok értékes adat található zsidó és nem zsidó forrásokban egyaránt. A legfőbb zsidó forrás Jichak

[154] "Cijjon kapuja." R. Nátán Nata Hannover (személyéhez lásd fentebb, #190, jegyzet) könyve (Prag, 1662), amely különböző kabbalista imákat foglal magában, köztük az "éjféli imák" (*tikkun hacot*) szertartási énekeit.

[155] A Kaddis egyik változata, amelynek végén az imádkozók áldást kérnek a Tóra tanulóira. Szertartás vagy tanulás végén mondják.

[156] Lásd fentebb, #59.

[157] Az 1–22. versszakban.

[158] Jekutiél Jehuda [Leopold] Grünwald, "Toldot ha-mekubbalim be-Hungarija", *Szinaj*, 24 (1949), pp. 184–204, kül. p. 192 skk.

[159] A XI. Ince pápa (1676–1689) által az Oszmán-török birodalom elleni harcra létrehozott szövetség (1684), tagjai a közép-európai Habsburg birodalom: I. Lipót magyar király és német-római császár, továbbá Lengyelország, Velence és Oroszország.

Schulhof / Schulhof Izsák apró részletekre is kiterjeszkedő leírása emlékiratában (*Megillat Ofen*) és két Gyász-énekében.[160] Értékes apró adalékokat tartalmaz egy budai zsidó kihallgatási jegyzőkönyve, amelyet Bambergben vettek fel 1686 novemberében, közel három hónappal a város elfoglalása után.[161]

A város elfoglalása a zsidó lakosság számára rettenetes pusztulást és veszteséget hozott. A Zsidók utcájának környékét a brandenburgi csapatok vették ostrom alá és foglalták el. Worms községének emlékkönyvében (*Memorbukh*)[162] feljegyezték 72 budai zsidó, többségükben nő és gyermek nevét, akiket az ostrom során öltek meg.[163] A Zsidók utcájának házait teljesen kifosztották. Az elesett törökök tetemeit a zsidó foglyoknak kellett a Dunába lehordaniuk. Nem zsidó források[164] "sok száz" megölt zsidóról, "négyszáz", mások "nyolcszáz zsidó" fogolyról, "leírhatatlan nagy zsákmány"-ról stb. beszélnek. A fogolyként elhurcolt zsidókért a győztesek nagy váltságdíjra számítottak.[165] A császári hadsereg fogságába esett zsidók kiváltása megmozgatta csaknem az egész askenázi világot.[166]

[160] Ezekhez lásd fentebb, #193, Bevezetés.

[161] Haraszti György, "Jakab budai zsidó vallomása az ostromlott Buda belviszonyairól", in: Szakály Ferenc, szerk., *Buda visszafoglalásának emlékezete* (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1986), pp. 501–509; újra közölve in: uő, *Két világ határán* (Magyar zsidó történelem – Múlt és Jövő könyvek) (Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, é. n. [1999 k.]), pp. 313–320.

[162] Pinkasz kehillat Vormejsza (XVII/XVIII. század). Adolphe [Abraham] Neubauer, *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library and in the College Libraries of Oxford...* (Catalogi codicum manuscriptorum Bibliothecae Bodleianae, 12) (Oxford: Clarendon Press, 1886–1906), no. 2205. – A mártir-jegyzéket lásd Adolphe [Abraham] Neubauer, "Ergänzungen zu Dr. Jellinek's קונטרס וירמייזא", *Israelitische Letterbode*, 6 (1880–1881), pp. 67–76, 130–136, 141–146, kül. p. 144. – Scheiber Sándor, "Héber és jiddis kútforrások és adatok Magyarország történetéhez", *Lymbus Művelődéstörténeti Tár*, 2 (Szeged, 1992), pp. 7–18, no. 52.

[163] David Kaufmann, "Les victimes de la prise d'Ofen, en 1686", *Revue d'Études Juives*, 21 (1890), pp. 133–137, kül. p. 136 sk.; Marcus Brann, "Zum Ofener Judenmord 1686", *Monatsschrift für die Geschichte und Wissenschaft des Judenthums*, 30 / NF 13 (1881), pp. 540–553.

[164] A nem zsidó források egy részét ismerteti Büchler Sándor, *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1901), p. 163 skk. Újabb gyűjteményeik (fordításban): Szakály Ferenc, szerk., *Buda visszafoglalásának emlékezete, 1686* (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1986); Péter Katalin, szerk., *Buda ostroma, 1686* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó,1986). – Házi Jenő, "A budai zsidók sorsa 1686-ban", in: *Magyar-zsidó oklevéltár*, XVII (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1977), pp. 9–18, kül. p. 17 sk. (a források jegyzéke).

[165] Lásd Eliezer Bashan, *Sivja u-fedut* (Jerusalem: Bar Ilan University, 1980), pp. 142–146.

[166] Aladár Fürst, "Ein šein nai lid fun Ofen", *Monatsschrift für die Geschichte und Wissenschaft des Judenthums*, 81 / NF 45 (1937), pp. 223–230. – Haraszti György, "Szép új dal Budáról", *Keletkutatás* (Budapest: Kőrösi Csoma Társaság, 1987. tavasz), pp. 66–82; újra közölve in: uő, *Két világ határán* (Magyar zsidó történelem – Múlt és Jövő könyvek) (Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, é. n. [1999 k.]), pp. 81–105; az ének fordítása: "Zsidó ének a budai zsidóság ostrom alatti és utáni sorsáról", uo., pp. 321–333.

FÜGGELÉK

NAGY GYÁSZ-ÉNEK BUDA PUSZTULÁSÁRA

(Vers: Gyárfás Endre)

(1) Halljátok lelkem keserves sírását, kiáltását,
könnyes szememmel siratom a pompás város pusztulását,
kínok-keservek közt legyilkolt lakosságát.
Hogyan lett szajhává a hűséges város?

(2) Jaj, minden népek előtt csúffá lettem,
naphosszat némán, sötétségben ültem,
magyarok, edomiak törtek népem ellen.
Hogyan lett...

(3) Karunk, koponyánk a gonosz vagdalja,
csatározás riaszt, nem egy, nem is két napja,
kezem remeg, jajom verődik imaház-falakra.
Hogyan lett...

(4) Tiport a gonosz hozományt, ajándékot, királyi kincset,
vért, tüzet, füstöt, lángot a szél az égig repített,
pusztává, sivataggá tett, eltévelyített.
Hogyan lett...

(5) Az utcasarkon köpeny, köntös: csuromvéres rongyok.
Ki bársonyban nevelkedett, a szemétdombra omlott.
Ezüstrudakkal udvarolt, ki kegyelemre gondolt.
Hogyan lett...

(6) E nap borzalmas látvány volt szemünknek.
Tódult az ellenség, az áradat, s a hegyre űzött minket.
Lelkünk feladta békességbe vetett reményünket.
Hogyan lett...

(7) Emlékszem, milyen jól lakoztunk itt idáig.
Ha felidézi szívem, reszket, sírni vágyik.
Az Úr feladta szentélyét, feladta palotáit.
Hogyan lett...

(8) Tűnődöm Cijjon útjain, parancsolatok híve.
Két közösség, hű sarjak, Jákob örökének köteléke.
Koromnál sötétebben, nem ismerte meg egymást az apák s fiak nemzedéke.
Hogyan lett...

(9) A város legjava, szefárdi s askenázi község,
tisztán és buzgón éltek, hogy az égi atya parancsát kövessék.
Pénzt küldtek messze földre, hogy a szűkölködő szegényt segítsék.
Hogyan lett...

(10) A mélybe mentek, aprók-nagyok, le a nagy vizekhez,
Cijjon lányának vénei leültek s töltekeztek,
és foguk kavics törte ki, ó, népem lánya, kínos végzeted lett.
Hogyan lett...

(11) A Dunához, a sebes folyóhoz igyekeztünk,
a gyilkos nép jött, pimaszok, nincs irgalom se bennük.
Ki hallja ezt, mást nem tehet, siralmas éneket költ.
Hogyan lett...

(12) A harcosok a hajóba ugrottak, mint a kos.
Hajolj meg, mondták, mert különben csizmánk rádtapos.
Mint földre vizet, őz, kos vérét, vérünk ontja a gonosz.
Hogyan lett...

(13) Ott kinn a kard pusztít, itt benn a rémület,
csecsszopók nyelve letapad, s halálra szántan hozhatunk vizet,
jaj, gyászba döntve bástya, fal, s az Úr hint ránk tüzet.
Hogyan lett...

(14) Mint ganéj hever ifjú s vén a mezőn szerteszét.
Kard által vesztek el, tudós, hűséges nemzedék.
Űztek, hogy szeghessék nyakunk, s ha mondanánk, se hinné el a nép.
Hogyan lett...

(15) Megtört a lelkünk, remegtünk, amint a kapuk mellett
elvágtatott az ellenség és iramlott a hegynek,
és minden tagom reszketett, hogy lövöldözni kezdtek.
Hogyan lett...

(16) Szemünkből könny fakad, de nap se, éjt se szárad,
bőrünk kemence-fekete, szemünkben ül a bánat,
szemünk, mely enyhülésre vár, már vigaszt nem találhat.
Hogyan lett...

(17) Tetőtől talpig általjárt a félsz, a reszketés,
remegve léptünk, hallgatván a sok-sok dörrenést.
A gonosz ellen, mondottuk, csodák csodája, hogy lejött közénk.
Hogyan lett...

(18) Nem róhattuk a várost, lesték lépteinket,
Jákob köré az Úr szorongatókat rendelt.
Sok baj, sok szenvedés viselte meg szemünket.
Hogyan lett...

(19) Az égi sasnál fürgébb volt a támadó.
Aznap, mikor a délidőben semmi jó se várható,
riadt a város, templomunkban fülrepesztő zaj volt hallható.
Hogyan lett...

(20) Hajlongva, toppantgatva jöttek, hogy megölnek,
kínzóm, nyomorgatóm örült, hogy meggyötörhet.
Az Úr tanúja volt kínomnak, gyötrelmemnek.
Hogyan lett...

(21) Halljátok, népek, bánatomnál van-é nagyobb bánat?
E két rossz, kard és éhezés, szívemre támadt.
Adósságomat le kell rónom szigorú Atyámnak.
Hogyan lett...

(22) Sírással teltek éveim, az égig hatolt jaj, fohász,
mint eltévedt juh bolyongtam, s befogadott az imaház.
Sötét és félsz borult reám, hogy kezdődött a támadás.
Hogyan lett...

(23) Hetente három éjszakán álom kerülte el szemünk.
Tanulás, ima, jótett volt, mi éltette több egyletünk.
A lelkünk sajdul, hogyha róluk hallunk és emlékezünk.
Hogyan lett...

(24) Hogy veszhetett el községünk, a szép, a híres és neves?
Hogy veszhetett el három templomunk s a Tóra, több tekercs?
Hogy veszhetett el Izráel, s a koronája hova lett?
Hogyan lett...

(25) Hány napot s éjet sírok át, és nincs vigasz, jaj, nincs vigasz.
Az összetépett, megtiport több száz szent könyvért sincs vigasz.
A betapasztott ablakért s az utcaszennyért sincs vigasz.
Hogyan lett...

(26) Örökkévalónk, ó, ne vond meg irgalmadat tőlünk!
Örökkévalónk, szóbeszéd s gúny tárgya lett belőlünk.
Városról városra és országról országra légy szabadítónk, kérünk,
barlangba bújtunk, pajzzsal, vérttel oltalmazd meg népünk!

(27) Örökkévalónk, szüntelen kiáltjuk nevedet.
Örökkévalónk, jöjj, segítsd és szabadítsd meg népedet!
Örökkévalónk, városodat föl kell majd építened,
és Jeruzsálem koronázza meg a szent Cijjon hegyet.

195

Tevil Schiff

ÚJABB ADALÉKOK MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETÉHEZ

A XVII. század vége

טעביל שיף

ידיעות נוספות לתלדות הונגריה

סוף המאה ה-יז

David Ganz *Cemah David* című krónikáját[1] egy újabb kiadásban (Frankfurt, 1692) bizonyos Tevil (Tebil) Schiff a könyv első kiadása óta eltelt száz esztendő világtörténelmi eseményeinek rövid áttekintésével egészítette ki. Személyéről keveset tudunk. Teljes neve David ben Mose von R(h)eindorf volt. Valamikor 1692 után halt meg. Művéről maga mondja:

לפי שראיתי שבעל מחבר צמח דוד סיים משנת חמשת אלפים שנ"ב לבריאת עולם 1592 למספרם, ע"כ לא מנעתי מלעלות על הנייר מה שנתחדש מיום ההוא והלאה עד השנה שאנו עומדים בו ועד בכלל כי היא שנת חמשת אלפים תנ"ב לבריאת עולם.

טעביל שיף, רישומיו של טעביל שיף, המשך הכרוניקה של דוד בן שלמה גנז, צמח דוד (וארשא 1859), הקדמה.

Minthogy láttam, hogy a *Cemah David* szerzője az ötezer 352. esztendő,[2] a világ teremtése szerint, 1592 az ő[3] számításuk szerint, eseményeivel befejezte művét, ezért nem vonakodtam papírra vetni mindazt, ami azóta történt, egészen addig az évig, amelyben most vagyunk, tehát az ötezer 452. esztendőig, a világ teremtése szerint.[4]

• Tevil Schiff (David b. Mose Reindorf), Kiegészítések David Ganz, *Cemah David* című krónikájához (Varsa / Warszawa: Drukarni H. E. Bomberg, 1859), Előszó.

Dátumait egyébként a "kis időszámítás" és párhuzamosan a keresztény naptár szerint adja meg. Az összeállítás amolyan időrendi táblázatként szolgált. A *Cemah David* későbbi kiadásai rendszerint közlik ezeket a kiegészítéseket. Az alábbi szemelvények a teljesség kedvéért Tevil Schiff valamennyi magyar vonatkozású megjegyzését adják, a jelen kötet időhatárán (1686) kevéssel túl is.

[1] Lásd fentebb, #116.
[2] 1592.
[3] Ti. a keresztények.
[4] 1692.

KIADÁS

• R. David b. Slomo Ganz, *Cemah David*, ed. David b. Mose Reindorf / Tevil Schiff (Frankfurt a. M., 1692) (a kiadó kiegészítéseivel saját koráig) (további kiadásai: Fiorda / Fürth, 1785; Varsa / Warszawa: Drukarni H. E. Bomberg, 1859; k. n., 1871; 1878; Varsa / Warszawa: Juszif Lebenszon, 1888/1890 stb.).
• David Ganz, *Cemah David ha-sálém* (Jerusalem: Hocaat Hominer, 1966), pp. 201–217.

IRODALOM

• Kohn Sámuel, *Héber kutforrások* (1881), pp. 140–141, no. XXXI (részletek).[5]

(1)
A 353. esztendő (1593)

שנת שנ"ג – 1593

(...) הקיסר לכד שטולוויסנבורג בעם מועט. אך התוגרים באים באותה שנה לפני העיר הנ"ל אבל הם נסוגו אחור ונפלו חללים לפני עם הקיסר. גם לכד הקיסר המקום פעשט מול חוזק בודא הנקרא אובן. גם החוזק האטוזאן בא לידי הקיסר. והתוגר הפסיד עם רב לפני המקום גראן.

(...) A császár[6] néhány emberrel elfoglalta Stilvejszenburgot (SṬYLVVSNBVRG).[7] Ugyanebben az évben a törökök (TVGRYYM / *tugrijim*) is a fent említett városhoz jöttek, azonban meghátráltak, és a császár népe[8] előtt elestek. A császár elfoglalta Peszt (P^{e}SṬ) helységet is, szemben Buda (BVD') erődjével, amelyet Ovennek ('VBN) neveznek. Hatvan (H'ṬVV'N)[9] erődje is a császár kezére került. A török (*tógar*) sok embert veszített Gran (GR'N)[10] helység előtt.

MEGJEGYZÉS

Ebben az évben gr. Zrínyi György (1549–1603) tárnokmester, Ferdinand Graf zu Hardegg győri főkapitány és más hadvezérek ostrom alá vették Székesfehérvárt (október 28), de csak a város kis részét tudták elfoglalni. A város felmentésére siető Haszán budai pasa Pákozdnál nagy veréseget szenvedett br. (később gr.) Pálffy Miklós (1552–1600) főkamarásmester csapataitól (november 3). Pest közelében (Tura)[11] Haszán pasát a magyar hadak megverték (753 / 1594. május 1). Esztergomot Mátyás főherceg ostrom alá vette (753 / 1594. május 4), de a vár vívását eredménytelenül kellett abbahagynia (június 29).

[5] Csak az 1593, 1594, 1660, 1661 és 1665. évekre vonatkozó feljegyzések magyar fordítása, bevezetéssel.
[6] I. / II. Rudolf.
[7] Stuhlweissenburg / Székesfehérvár.
[8] Értsd: serege, hadi népe.
[9] A szövegben (hibásan): H'ṬVZ'N. (Egyszerű betűtévesztés.)
[10] Esztergom.
[11] Pest megye.

(2)

A 354. esztendő (1594)[12]

שנת שנ"ד – 1594

התוגר בא לפני מקום ראב, אבל לא הלך אחר דעתו, לפי שהיה תוך המקום מורד אחד וביקש ליתן לו המקום במרידתו. אבל נתפרסם הדבר וקיבל שכרו בשריפה.

(...)

השר ראג"אצי נבחר לדוכס זיב"ן בערגין ואחריו נבחר השר בעט"ארי לדוכס זיבנבערגין.

(...)

A török (*tógar*) Rav (R'B)[13] helység alá jött, de a terve nem sikerült, mert a városban akadt egy áruló, aki árulásával át akarta adni neki a helységet, de a dolog kitudódott, és az illető máglyán végezte.

(...)

Ragaci (R'G'CY) főembert (*szár*) megválasztották Ziben Bergin (ZYBN BʿRGYN)[14] hercegévé (*duksz*), és utána Betari (BʿṬ'RY)[15] fejedelmet megválasztották Zibenbergin (ZYBNBʿRGYN) hercegévé.

(...)

MEGJEGYZÉS

Győrt a törökök, zu Hardegg főkapitány hősies védekezése ellenére, két és fél hónapos ostrom után, és miután Mátyás főherceg felmentő hadserege megfutamodott, valójában elfoglalták (1594. szeptember 29), és a város mint központ körül megszervezték a harmadik magyarországi vilajetet.[16]

"Ragaci", ha az eltorzult név Rákóczi Zsigmondé,[17] abban az időben a keleti országrész egyik leghatalmasabb földesura volt, 1588 óta báró, házassága révén többek között Munkács várának ura, de nem "fejedelem". Az 1584. évben jelentős szert jutott az erdélyi politikában Ravazdi Györgynek, aki konstantinápolyi követként közvetlen ismereteket szerzett a törökök nyugati hódító terveiről. "Betari fejedelem" / somlyói Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem (1588–1597, 1598–1599, 1601–1602) 1594 júliusában – a törökökkel való szövetség körül támadt vita miatt – lemondott tisztségéről, de a rendek visszahívták.[18]

[12] Az eredetiben sajtóhibával: "334" (= 1574).
[13] Raab / Győr.
[14] Siebenbürgen / Erdély.
[15] Somlyói Báthori Zsigmond (1572–1613).
[16] A főkapitányt a haditörvényszék halálra ítélte, és kivégezték.
[17] Br. Rákóczi Zsigmond (1544–1608), később erdélyi fejedelem (1607–1608).
[18] Baranyai Decsi János, *Commentarii de rebus Ungaricis* (1598 k.).

(3)

A 356. esztendő (1596)

שנת שנ"ו – 1596

הערצהערצאג מאטיאוס אחיו של הקיסר רודאלפוס ערך מלחמה נגד אחיו הקיסר הנ"ל ובא לפני העיר פראג בחיל גדול אבל הקיסר ראה כי גבר אחיו ולא יוכל לו וביקש מן המקום פראג לעזור לו נגד אחיו אבל העירונים מן המקום בקשו מן הקיסר ליתן להם חירויות גדולות ובשביל זה כדי שלא יצטרך לעשות להם רצונם שלח אל אחיו משלוחים והשלים עמו ונתן לו את מלכות בהמיי"ן ומלכות אונגארן אבל בתנאי באם שימות הוא בלא זרע קיימא שלא יביא מלכות הנ"ל ליד אשתו אלא שיחזור לקיסר הנ"ל כבראשונה וכן הסכימו שניהם ונעשה שלום ביניהם עד היום עזה.

1596-ban *herchercog* Matiusz (HʿRCHʿRC'G M'ṬY'VS),[19] Rodolfusz (RVD'LPVS) császár[20] fivére háborút vívott testvére, a fent említett császár ellen, és Prága városa alá ment nagy sereggel, de a császár látta, hogy testvérének nagy az ereje, és nem fog tudni ellene kiállni, és kérte Prága városának segítségét a testvére ellen, de a városiak arról a helyről azt kérték a császártól, hogy ők lőhessék a nagy lövéseket, és ezért, hogy ne kelljen teljesítenie az akaratukat, követeket küldött testvéréhez, és békét kötött vele, és neki adta Behmin (BHMYYN)[21] királyságát, és Ungarn ('VNG'RN) királyságát, azzal a feltétellel, hogy ha élő örökös nélkül hal meg, ne kerüljön a fent említett királyság a felesége kezére, hanem kerüljön vissza a fent említett császárhoz, ahogy az eredetileg is volt. És ők ketten megállapodtak, és békét kötöttek egymással, egészen a mai napig.

MEGJEGYZÉS

A tudósítás II. Rudolf császár öccse, a törökök elleni háborúk vezére, Mátyás főherceg helyzetével foglalkozik. A magyar országgyűlésben a királyt évek óta Mátyás főherceg képviselte. Egyébként még bátyja életében mint II. Mátyás magyar király lett (1608–1619), majd bátyjának halála után német-római császár is (1612–1619).

(4)

A 373. esztendő (1613)

שנת שע"ג – 1613

(...) הקיסר מאטיאוס עשה יום ועד במקום רעגנשבורק בשביל התוגריים והטאטארים הבאים לאונגארין. וביקש הקיסר סך מעות לסיוע נגד האויבים. אבל רוב דוכסי אשכנז לא אבו ליתן לו מאומה למלחמה ההיא. כי הם בקשו בתחילה מהקיסר ליתן להם חירויות.

[19] Mátyás (Habsburg) főherceg (*Erzherzog*).
[20] I. / II. Rudolf.
[21] Böhmen / Cseho.

(...) Matiu (M'ṬY'V) császár[22] tanácskozást rendelt el Regenszburk (R'GNŚ/ŠBVRQ) helységben az ungarinra ('VNG'RYN) támadó törökök (TVGRYYM) és tatárok (ṬRṬ'RYN) miatt. A császár pénzbeli támogatást kért az ellenség miatt, azonban Askenáz[23] hercegeinek (*duksz*) többsége nem akart adni erre a háborúra semmit, mert kezdetben azt kérték a császártól – növekedjék a dicsősége –, hogy adjon nekik újabb szabadság(jog)okat (*hérujot*).

MEGJEGYZÉS

A megjegyzés a Habsburg-ház alá tartozó országok (Ausztria, Magyarország, Morvaország) rendjeinek linzi egyetemes gyűlésére vonatkozik; ez visszautasította az uralkodó igényét, közelebbről, Melchior Khlesl bíboros javaslatát adómegajánlás iránt.

(5)

A 380. esztendő (1620)

שנת ש"פ – 1620

(...) באונגרין נולד תינוק אחד עם שני ראשים וחי שלוש שנים.

(...)

(...) Ungarinban ('VNGRYN) egy csecsemő két fejjel született, és három éves koráig maradt életben.

(...)

(6)

A 385. esztendő (1625)

שנת שפ"ה – 1625

פערדיננדוס השלישי נעשה מלך אינגרין.

A harmadik Ferdinandusz (P'RDYNNDVS)[24] lett Ingrin ('YNGRYN)[25] királya.

(7)

A 397. esztendő (1637)

שנת שצ"ז 1637

(...) שצז (...) במדינת פאמרין במקום פרעשבורג נראה כוכב גדול עם זנב.

[22] II. Mátyás magyar király (1608–1619) és német-római császár (1612–1619).
[23] Németország.
[24] III. (Habsburg) Ferdinánd (1637–1657).
[25] Ungrin / Magyarország.

(...) Pomrin (P'MRYN) államában, Preszburg (PR'Š/ŠBVRG) városában feltűnt egy nagy csillag, farokkal.[26]

(8)

A 420. esztendő (1660)

שנת ת"ך – 1660

התוגר לקח החוזק ווארדיין.

(...)

בקנישא היתה גם כן שריפה.

(...)

A török (*tógar*) elfoglalta Varadin (VV'R'DYYN)[27] erődítményét.

(...)

Kanizsán (Q'NYŚ/Š') szintén tűzvész pusztított.[28]

(...)

MEGJEGYZÉS

Nagyváradot Ali pasa, az erdélyi hadjáratra újonnan kinevezett *szerdár* közel egy hónapnyi ostrom után foglalta el (augusztus 27).

(9)

A 421. esztendő (1661)

שנת תכ"א – 1661

התוגר בא לטרפנזלפאנא היא זיבן בערגן והקיסר בא לעזרו.

(...)

A török megtámadta *Trapnzlpana*-t (ṬRPNZLP'N'),[29] amely Ziben Bergn (ZYBN B'RGN), és a császár[30] a segítségére[31] sietett.

(...)

MEGJEGYZÉS

Ali pasa, *szerdár* hadsereggel bevonult Erdélybe (június 28). Raimondo Montecuccoli gr. császári tábornagy meg akarta támadni, de amikor megtudta, hogy a törökök nem akarják az országot meghódítani, ütközet nélkül elhagyta a térséget.

[26] Ti. üstökös.
[27] Wardein / (Nagy-) Várad.
[28] Ti. ugyanabban az évben Konstantinápolyban "nagy tűzvész volt...".
[29] Nyilvánvalóan elírás Transzilvania (Transzilfania) helyett.
[30] I. (Habsburg) Lipót magyar király (1655–1705), osztrák főherceg (1657–1705) és német-római császár (1658–1705).
[31] Ti. Erdély segítségére.

(10)

A 423. esztendő (1663)

שנת תכ"ג – 1663

התוגר לכד המקום נייאהויזל על ידי פשרה.

(...)

A török (*tógar*) bevette Nejahajzl (NYY'HVYZL)[32] helységét, megegyezés által.

(...)

MEGJEGYZÉS

Ebben az évben Érsekújvár 39 napi ostrom után megadta magát a török túlerőnek (Köprülü Ahmed nagyvezir) (szeptember 25). Érsekújvár elfoglalása a zsidó naptár szerint éppen az 1663/1664. év fordulóján történt.

Az eseményről röviden megemlékezik naplójában a wormsi Jozpe "Samesz" (teljes nevén: Jiftah Joszéf ben Naftáli Hirc ha-Lévi) (1604–1678). Fuldában született, fiatal korában került Wormsba, *jesivá*-t látogatott, majd megnősült, és a község tisztviselője lett, írnok, metsző és zsinagógai gondnok (*sammas*). Több könyvet adott ki.[33]

בשנת תכ"ד היה מלחמה גדולה בין הקיר"ה והתוגר ובמלחמה ההיא לכד התוגר [בחוזק] עיר ניישטעטלי"ן מן הקיר"ה גם קצת מקומות מן יושבי מדינת אונגרי"ן. ואיזו ערילי' שונאי ישראל הוציאו דבת שקר על בני ישראל ואמרו [כאילו] אנחנו שמחי' בהצלחת בתוגר ודברים שלא נתנו לכתב והפחידו אותנו בדברי' רעים וחטאים.

(...)

A 424. esztendőben nagy háború volt a császár – növekedjék a dicsősége – és a török (*tógar*) között, és ebben a háborúban a török elfoglalta Nejstetlin (NYYŚ/ŠṬ'LYN) város [erősségét] a császártól – növekedjék a dicsősége –, és néhány helységet Ungarin ('VNGRYN) állam lakosságától. És akkor a körülmetéletlenek, Izráel gyűlölői hazug rágalmat terjesztettek Izráel fiairól, és [ilyeneket] mondtak. Örülünk a török sikerének. És olyan szavakat, hogy le sem írjuk őket. És félelmet keltettek bennünk a gonosz és bűnös szavakkal.

(...)

• *Wormser Minhagbuch des R. Jousep (Juspa) Schammes*, hrsg. von R. Jair Chajim Bacharach, Erläuterungen, Quellen und allgemeine Einleitung von Benjamin Salomon Hamburger, Textbearbeitung und geschichtliche Einführung von Erich Zimmer (Jerusalem: Machon Jeruschalajim, 1988), I, pp. 231–232.

A továbbiakban Jozpe elbeszéli, hogy az ilyen és hasonló rágalmak miatt a község elrendelte, hogy a közelgő ünnepen (*szimhat Tora*) ne gyújtsanak tüzeket, ahogyan egyébként mindig szokás volt, nehogy az ünnepi örömet a nem zsidók félremagyarázzák, és a törökök győzelmével hozzák kapcsolatba.

[32] Érsekújvár.

[33] A *Maaszei nisszim* ("Csudálatos történetek") (Amszterdam, 1696) a wormsi szent község története, számos önéletrajzi mozzanattal.

(11)

A 425. esztendő (1665)

שנת תכ"ה – 1665

(...) גם במדינת אונגרין היתה שריפה גדולה ונשרפו יותר מאלף נפשות.

(...) Ungarin (ʾVNGRYN) országában is nagy tűzvész volt.[34] Több mint ezer lélek megégett.

(12)

A 429. esztendő (1669)

שנת תכ"ט – 1669

(...) בודא הנקרא אובן נשרף עד תומו.

(...)

(...) Buda (BVDʾ), amelyet Ovennek (ʾVBN) neveznek, teljesen leégett.

(...)

MEGJEGYZÉS

Az 1669. évi budai tűzvészre több forrásunk utal.[35]

(13)

A 430. esztendő (1670)

שנת ת"ל – 1670

(...) ארבע חשובי שרי אונגרין מרדו בקיסר. לסוף הועמדו לפני הדין ונגמר דינם להריגה וכן נעשה. ושמם. סעריני, נאדאשטיא, ערנבאר ופראנציסבאני.

(...)

(...) Ungarin (ʾVNGRYN) négy tekintélyes főembere (*szár*)[36] fellázadt a császár ellen. Végül bíróság elé állították őket, és kimondták rájuk a halálos ítéletet, és úgy történt.[37] A nevük: Szerini (SʿRYNY),[38] Nadastija (NʾDʾŠ/ŠṬYʾ),[39] Ernbakh (ʿRNBʾK),[40] Franciszbani (PRʾNCYSBʾNY).[41]

(...)

[34] Ti. ugyanabban az évben "Lengyelországban és Brandenburgban nagy tűzvész volt...".

[35] Lásd fentebb, #152, #158 (3), #178, #179 és #184.

[36] Szó szerint: "fejedelem", főnemes.

[37] Ti. a kivégzés.

[38] Gr. Zrínyi Péter (1621–1671) horvát bán.

[39] Gr. Nádasdy Ferenc (1625–1671) országbíró.

[40] Eltorzult név: gr. Frangepán Ferenc Kristóf / Frano Kristof Frankopan (1620 k.–1671) horvátországi nagybirtokos főnemes, gr. Zrínyi Péter sógora.

[41] Eltorzult név: Bónis Ferenc (1627–1671) Zemplén megyei birtokos nemes.

MEGJEGYZÉS

A rövid tudósítás a gr. Wesselényi Ferenc (1605–1667) nádor kezdeményezésére kibontakozott főúri összeesküvés végső mozzanatait említi. A Wesselényi halála után a szervezkedést vezető gr. Zrínyi Péter megindította a felkelést Ausztria ellen (1670. április), de a császári csapatok közeledtének hírére ő és társa, gr. Frangepán Ferenc azonnal kegyelemért fordultak az osztrák udvarhoz. Őt magát és társait bírósági eljárás után kivégezték (1671. április 30): az itt említett gr. Zrínyit és gr. Frangepánt Bécsújhelyen, gr. Nádasdy Ferencet Bécsben, Bónis Ferencet Pozsonyban.

(14)

A 440. esztendő (1680)

שנת ת"ם – 1680

(...) השר רעקליא [דעקליא (!)] מרד נגד הקיסר לאופולדוס, הוא שרף והחריב כמה מקומות באונגרן בסיוע התוגריים והטאטארין.

(...)

(...) Lepoldus (L'P'LDVS) császár[42] ellen fellázadt Deklia (D'QLY')[43] főember (*szár*). A törökök (TVGRYYM) és tatárok (Ṭ'RṬRYN) támogatásával felégetett és elpusztított néhány helységet Ungarinban ('VNGRYN).

(...)

MEGJEGYZÉS

A fiatal "Deklia főember", azaz gr. Thököly Imre 1678-ban a végvárakból és Észak-Magyarországon elbocsátott, Erdélybe menekülő bujdosó katonaság, az úgynevezett kurucok élén elfoglalta a Felvidék nagyobb részét és az alsó-magyarországi bányavárosokat. A kurucok megválasztották fővezérükké (1680. január 8). A törökök kapcsolatot kerestek vele, és ő hamarosan felajánlotta szolgálatait a szultánnak. Éveken át török segítséggel, részben a törökök oldalán és őket támogatva harcolt a Habsburgok ellen.[44] 1680 nyarán a Vág völgyében portyázott, elfoglalta Késmárkot, ostromolta Lőcsét stb.

(15)

A 441. esztendő (1681)

שנת תמ"א 1681

(...) בת הדוכס מנייאבורג והיידנבורג נתקסרה לקיסרית ממקום עדינבורג במדינות אונגארן.

(...)

[42] I. Lipót.

[43] Némely kiadásban Reklia (sajtóhiba).

[44] Lásd fentebb, #190, Megjegyzés.

(...) Nejburg (NYY'BVRG) és Hejdenburg (HYYDNBVRG) fejedelmének (*duksz*) leányát császárnővé koronázták Edinburg ('DYNBVRG)[45] helységben, Ungarn ('VNG'RN) országában.
(...)

MEGJEGYZÉS

Az év tavaszán I. Lipót országgyűlést hívott össze Sopronba (április 28). Ezen Eleonora Magdalena Theresia (1655–1720) császárnét magyar királynévá koronázták. A császárné apja Fülöp Vilmos (Philipp Wilhelm), Pfalz választófejedelme és Neuburg hercege volt, Lipót császár 1676-ban vette feleségül (a harmadik felesége volt), de koronázására csak később került sor.

(16)

A 443. esztendő (1683)

שנת תמ"ג – 1683

(...) הקיסר הצליח נגד התוגר והלך עד המקום הנקרא נייא הויזל. גם לכדו עם הקיסר המקום גראן וסביביותיה.
(...)

(...) A császár[46] sikerrel járt a törökkel (*tógar*) szemben, és Neja Hojzl (NYY' HVYZL)[47] helységig jutott. A császár népe Gran (GR'N)[48] helységet és környékét is elfoglalta.
(...)

MEGJEGYZÉS

Kara Musztafa pasa, nagyvezir (QR'N P'CYR / *kran fecir*)[49] (1676–1683) nagy létszámú török hadsereg élén ostrom alá vette Bécset (1683. július 14). I. Lipót császár Linzbe menekült, de a védők kitartottak, és két hónap ostrom után a törökök elleni szövetség csapatai felmentették a várost, és visszaverték a törököket. Bécs felmentése volt a törökök elleni visszafoglaló háború kezdete. A szövetség csapatai Sobieski János lengyel király (1674–1696) vezetésével Párkánynál súlyos vereséget mértek Kara Mehmed budai pasa seregére (október 12).

Esztergom az 1543–1595 és 1605–1683 közötti években volt török uralom alatt.

(17)

A 444. esztendő (1684)

שנת תמ"ד – 1684

(...) הקיסר לכד מבצר בלינטענבורג באונגארין, גם המקום וויצן, גראן, ראאב, קאמרין עד חוזק אובן נלכדו.
(...)

[45] Ödenburg (?).
[46] I. Lipót.
[47] Neuhaus / Érsekújvár.
[48] Esztergom.
[49] Nyilván a cím francia írásképének (*grand vizir*) németes olvasatából.

(...) A császár[50] – növekedjék a dicsősége – elfoglalta Filigrat (PYLYGR'Ṭ) helységet és a Lintenburgban (LYNṬ'NBVRG) lévő erődítményt Ungarinban ('VNG'RYN), valamint Vajcen (VVYCN),[51] Gran (GR'N),[52] Raav (R"V)[53] és Kamrin (Q'MRYN)[54] helységeket, egészen Oven ('VBN) erősségéig.

(...)

MEGJEGYZÉS

Buda ebben az évben három hónapon át tartó ostroma eredménytelen maradt.[55]

(18)

A 445. esztendő (1685)

שנת תמ"ה – 1685

(...) הקיסר לכד החוזק נייהייז"ל וגם שרפו עם הקיסר י"א מאות אמות באורך מן הגשר הגדול הנקרא (עסק"ר ברי"ק).

(...)

(...) A császár elfoglalta Nejhajzl (NYYHYYZL)[56] erődjét, és a császár népe felégetett 11 száz[57] könyöknyit (*amma*) a nagy hídból, melynek neve Eszker brik ('SQR BRYQ).[58]

(...)

MEGJEGYZÉS

Érsekújvárt Károly lotharingiai herceg csapatai 1685. augusztus 19-én foglalták el a törököktől.

(19)

A 446. esztendő (1686)

שנת תמ"ו – 1686

הקיסר לאופולדוס לכד החוזק הגדול בודא הנקרא אובן מטרופולין של מלכות אונגארין תחת ממשלת השר צבא הדוכס קארל מלוטרינגן ודוכס מבאירן. גם לכד שאר מקומות קטנים באונגארין.

(...)

[50] I. Lipót.
[51] Vác.
[52] Esztergom.
[53] Győr.
[54] Komárom
[55] Az eseményekhez részletesebben lásd fentebb, #192.
[56] Érsekújvár.
[57] 1100.
[58] Eszéki híd (német *Eseker Brücke*).

Lepaltusz (LʿP'LṬVS) császár elfoglalta Buda (BVD') nagy erősségét, melyet Ovinnak ('VBYN) hívnak, a magyarok ('VNG'RYN) királyságának fővárosát (*metropolin*), Lotringeni Karl (Q'RL MLVṬRYNG'N) herceg (*duksz*)[59] hadsereg-fővezér és a bajor (BYY'RN) herceg (*duksz*)[60] parancsnoksága alatt. Ungarinban ('VNG'RYN) a többi kis települést is elfoglalta.

(...)

MEGJEGYZÉS

Feltűnő, hogy Buda elfoglalásának említésekor a krónikás szót sem ejt a török városban élő zsidók sorsáról.

(20)

A 447. esztendő (1687)

שנת תמ"ז – 1687

(...) יוסעפוס הראשון נכתר למלך אונגארין במקום פרעשפורג. ומיום ההוא והלאה היה מלכות אונגרין בירושה לבית עשטרייך אשר לא היה מקדמונים.

ובאם שימות ח"ו המלך עשטרייך בלא זרע היה לירושה למלכות שפא"ניא עולמות.

(...)

(...) Első Joszefuszt (YV'SʿPVS HR'Ś/ŠVN)[61] Ungarn ('VNG'RN) királyává koronázták Preszpurg (PRʿŚ/ŠPVRG) helységben, és attól a naptól fogva a magyarok ('VNGRYN) királysága az osztrák (uralkodó)ház (BYT ʿŚ/ŠṬRYYK) örökrészébe (*jerusa*) került, ez annakelőtte nem volt.

És ha Esztreikh (ʿŚ/ŠṬRYYK) királya – Isten ne adja – meghal magzat nélkül, örökre Szpania (Ś/ŠP'NY') királyságára száll örökségül.

(...)

MEGJEGYZÉS

A magyar országgyűlés Pozsonyban, hálából Buda visszafoglalásáért, lemondott a szabad királyválasztás jogáról (1687. november 7–10). Jóváhagyták a Habsburg-ház fiági örökösödési törvényét.

[59] Károly Lipót lotharingiai herceg.

[60] II. Miksa Emmanuel bajor választófejedelem (1679–1726).

[61] I. (Habsburg) József magyar király (1687–1711), német-római király, illetve császár (1690 / 1705–1711) és osztrák főherceg (1705–1711).

(21)

A 448. esztendő (1688)

שנת תמ"ח – 1688

(...) הקיסר לכד חוזק שטולוויסנבורג תחת ממשלת שר הצבא מארקגראף לאיס בארין.

(...)

הקיסר יר"ה לכד החוזק בעליגראט (שטולוויסנבורג) תחת ממשלת הדוכס בייאר"ן ולוטרי"נגין ומצאו בו סגולת מלכים.

(...)

(...) A császár – növekedjék a dicsősége – elfoglalta Stulvejszenburg (SṬVLVVYYS^{c}NBVRG)[62] erősségét, Barin Lajos (L'YS B'RYN)[63] őrgróf (*marqgraf*), hadsereg-fővezér parancsnoksága alatt.

(...)

A császár – növekedjék a dicsősége – Bajern (BYY'RN) és Lotringen (LVṬRYNGYN) hercegének (*duksz*) parancsnoksága alatt elfoglalta Beligrat (B^{c}LYGR'Ṭ) (Stulvejszenburg / SṬVLVVYYS^{c}NBVRG) erődjét, és (a város)ban megtalálták a királyok kincsét (*szegulla*).

(...)

MEGJEGYZÉS

Székesfehérvár török védőserege valójában megadta magát (1688. május 19). Ebben az évben a császári haderő Belgrádot is elfoglalta. A két várost a krónikás láthatóan összekeveri.

(22)

A 449. esztendő (1689)

שנת תמ"ט – 1689

(...) יאסע"פוס מלך אונגרין נכתר למלך אויגש"בור' על ידי שבעה דוכסי הבירה אבל דוכסי בראנד"יבורג וזאקסין לא היו בעצמם ששלחו משולחים נכבדים והוועד היה בשמחה וששון וכבוד גדול ה' יאריך ימיו ושנותיו יראה זרע וידבר אויביו תחתיו אמן סלה.

(...) Joszefuszt (Y'S^{c}PVS), a magyarok ('VNGRYN) királyát Ojgszburban ('VYGŚ/ŠBVR)[64] hét választófejedelem királlyá koronázta, de Brandiburg (BR'NDYBVRG)[65] és Zakszen (Z'QSYN)[66] fejedelmei nem maguk voltak ott, hanem tiszteletbeli képviselőket küldtek. És a tanácsko-

[62] Stuhlweissenburg / Székesfehérvár.
[63] Lajos badeni őrgróf (1655–1707). (Baden a héberben nyilvánvaló betűhibával írva.)
[64] Augsburg.
[65] Brandenburg.
[66] Sachsen / Szászország.

zás örömben, vigaszságban és nagy tisztelet közepette zajlott – adjon neki az Örökkévaló hosszú napokat és éveket, lássa meg magzatát, és vesse alája az ellenségét, úgy legyen, *amén*.

MEGJEGYZÉS

I. József magyar királyt 449 / 1690. január 24-én koronázták római királlyá Augsburgban.

(23)

A 450. esztendő (1690)

שנת ת"נ – 1690

(...) מבצר קאנישא בא ליד הקיסר על דרך פשר.

(...)

(...) Kanisa (Q'NYŚ/Š')[67] erődítménye a császár – növekedjék a dicsősége – kezére került, megegyezés útján.

(...)

MEGJEGYZÉS

Kanizsa / Nagykanizsa városát, amelyet a törökök 90 éven át bírtak, körülzárása és kiéheztetése után védői feladták, a katonaság és a török polgári lakosság szabadon elvonulhatott.

(24)

A 451. esztendő (1691)

שנת תנ"א – 1691

(...) התוגר לכד חוזק שטולוויסנבורג.

(...)

טעביל שיף, רישומיו של טעביל שיף, המשך הכרוניקה של דוד בן שלמה גנז, צמח דוד (ווארשא 1859).

(...) A török (*tógar*) elfoglalta Stulvejzenburg (STVLVVZNBVRG) erősségét.

(...)

• Tevil Schiff (David b. Mose Reindorf), Kiegészítések David Ganz, *Cemah David* című krónikájához (Varsa / Warszawa: Drukarni H. E. Bomberg, 1859), i. h.

[67] Kanizsa / Nagykanizsa.

MEGJEGYZÉS

A Székesfehérvár török el-, illetve visszafoglalására vonatkozó megjegyzést csak a krónikás tévedése magyarázhatja: ő vagy forrása alighanem összekeverte a két "Fehérvár"-t: Nándorfehérvárt (Belgrád) és Székesfehérvárt (Alba Regia / Stuhlweissenburg). Belgrádot Fázil Musztafa pasa, II. Szulejmán szultán (1687–1691) nagyvezirje (1689–1691) rövid, egyhetes ostrom után valóban elfoglalta (1690. október 8). A nagyvezir hadseregére azonban Lajos badeni őrgróf alig egy év múlva déli hadjárata során súlyos vereséget mért (Szalánkemén,[68] 1691. szeptember 19), s ezzel a törökök végleg kiszorultak a Dunántúlról.

[68] Slankamen / Saltzenstein, a Tisza torkolatánál (Szerbia).

Magyarországi rabbik

XI–XVII. század

Az alábbi jegyzék a Magyarországról ismert rabbikat foglalja magában, azokat, akik Magyarországon működtek, vagy rövidebb-hosszabb ideig itt tartózkodtak, vagy esetleg innen származtak. Legtöbb adatunk a jelen kötetben szereplő forrásokból való, ezeknek a forrásoknak a sorszámát a # jellel jelöltük meg. Az anyag nagyobbik része azokat a neveket tartalmazza, amelyek a jelen kötetbe felvett forrásokban szerepelnek, akár az adott forrás szerzőit jelentik, akár pedig csak említés történik róluk. Kiegészítésként adjuk azokat a neveket, amelyeket külső – többnyire nem héber nyelvű – forrásokból ismerünk. Akikről tudjuk, hogy rabbi tisztséget töltöttek be, azoknál feltüntetjük státusukat is: a rabbinikus bíróság (*beit din*) feje (*av beit din*) vagy tagja (*dajján*), *rabbi* stb. A "rabbi" fogalmát itt némileg kiterjesztően értelmezzük: a jegyzékben számba veszünk mindenkit, akinek a forrásokból megállapíthatóan elismert képzettsége volt. A községi rabbi intézményének kialakulása előtt vagy községi rabbi híján az önálló községekben mások voltak a szellemi és rituális vezetők. A *gáon* kitüntető cím, amelyhez nem feltétlenül kapcsolódik tisztség is. A *moreinu*, "tanítónk" cím a rabbinikus tudás nagy tekintélyeit illeti, a késő középkor óta már rögzült formulákban: *Moreinu ha-rav* (MAHAR) vagy *Moreinu ha-rav rabbi* (MAHARAR), "tanítónk, R. (...) úr". A tudós (*hákhám*) rendszerint elismert rabbinikus felkészültséget jelez, hivatalos státus nélkül vagy attól függetlenül. A tanult (*havér*) cím a jesivában szerzett végzettséget tanúsítja. A *hazzán* kántort jelent, a *seliah cibbur* pedig az előimádkozó; a két címet többnyire ugyanaz a személy viseli. A *sohét*, "metsző" és a *bodék*, "vizsgáló" képzettsége szakirányú, ők végzik, illetve ellenőrzik a rituális vágást. Az egyszerű *reb*, "úr" minősítéssel megjelölt személyeket, természetesen, nem vettük fel a jegyzékbe, ez a cím jóformán minden férfinak kijárt. A jegyzék nagyjából az időrendet követi. Azokban az esetekben, ahol biztosan, de akár csak nagy valószínűséggel is, azonos személyről van szó, a különböző forrásokból – és esetleg egymástól távol eső időkből – származó adatokat összekapcsoltuk (₪). A helyneveket mai magyar alakjukban használjuk.

\# = a jelen kötet sorszáma
₪ = azonos vele
? = bizonytalan
Coh. = Jichak Joszéf Cohen, *Hakhmei Hungarija ve-ha-szifrut ha-toranit bah* / Yitzchok Yosef Cohen, *Sages of Hungary and Her Torah Literature* (Jerusalem: Makhon Yerushalayim, 5755 [/ 1997])
elh. = a forrás mint elhunytat említi
Gr. = Jekutiél Jehuda [Leopold] Grünwald, "Toldot ha-mekubbalim be-Hungarija", *Szinaj*, 24 (1949), pp. 184–204
Sp. = Shlomo J. Spitzer, "Maaszei beit din be-Preszburg bi-snat 1484", *Morija*, 14 (1985), pp. 14–16

(1) RABBIK A ZSIDÓ ÉS EGYÉB FORRÁSOKBAN

Kalonimosz úr (var.: moreinu): Esztergom, a XI. század második fele. #8.
Sabbetaj úr (hazzán): Esztergom, a XI. század második fele. #8.
Avraham ha-Gér: Magyarország(ról), a XII. század első fele. #14.
Jichak Joszkonto (gér): Magyarország(ról), XII. század középső harmada. #15.
Jichak ben Mose: Bécs, alkalmilag Magyarországon, a XIII. század első fele. #20–25.
Jóna / Jóna ben Saul (rabbi?): Pozsony,[1] a XIII. század közepe. #26 (a).
Jehuda (Júda) Liberman (rabbi): Pozsony, a XIII. század közepe. #26 (c).
Markl / Morkl (Mordekhaj) (havér): Sopron, 1390–1410 k. #27 (jegyzet). #28–29. #32.
Méir, soproni (rabbi): ?, 1390–1410 k. #27 (jegyzet).
Salom (sohét): Sopron, 1390–1410 k. #27 (jegyzet).
Nátán (rabbi): Budáról (mi-Ovin), a XV. század eleje.[2]
Ejzik Tirna (rabbi): Nagyszombat,[3] Pozsony (?), 1420–1450 k. #36–38.
Gedl (rabbi): Sopron, a XV. század középső harmada. #41.
A. / Mahara (moreinu R. A., "tanítónk, R. Avraham") Kac (rabbi): Magyarország, a XV. század középső harmada. #42. ₪ Avraham (rabbi): Buda, a XV. század középső harmada. #44. ₪ Avraham Kac (rabbi): Buda, a XV. század második fele. ₪ Avraham Katzenellenbogen (moreinu) (rabbi): Buda, a XV. század középső harmada. #42. #53. ₪ (?) Avraham ben Ásér (dajján): Buda, 1479. #56. ₪ (?) R. Avraham ben Ásér (?): jesivájának tagjaival együtt mártirhalált szenvedett (?). #188.
J. / Júda (rabbi): Buda, a XV. század középső harmada. #42. #44.
Der Jude Josef Rabbi zu Ofen / Magister Josephus Judaeus: Buda, 1436 (német és latin okleveles adat).[4]
Aharon (hazzán): Új-Oven (Buda), a XV. század középső harmada. #44.
Hirc / Cvi Hirsch ha-Kohén (rabbi): Buda, a XV. század közepe. #45.
Neszl Szegal (rabbi): Buda, a XV. század második fele. #54.
David (rabbi): Buda, a XV. század második fele. #54.
Kalman (rabbi): Sopron, a XV. század második fele. #55 (elh.).
Kalonimosz (dajján): Buda (?), 1479. #56.
Aharon ben Jekutiél ha-Lévi (dajján): Buda, 1479. #56.

[1] Pressburg (Bratislava, Szlovákia).

[2] R. Nátán Eger tanítványa volt, fennmaradt egy halákhikus döntése, amelyet többen idéztek: R. Joszéf ben Mose, *Leket joser*, ed. Jaakov Freimann, I (Berlin: Zwi Hirsch Itzkowsky, 1903; reprint, Jerusalem, 1964), p. 9; R. Jiszráél ben Hajjim Bruna, *Seélot u-tesuvot*, ed. Moshe Hirschler (Jerusalem: Boy's Town Jerusalem Press, 1960, 1973²), no. 248.

[3] Trnava (Szlovákia).

[4] Grünvald Fülöp, "A budai zsidó község Zsigmond király korában", *A Budai Izr. Hitközség Értesítője*, 26 (1938), no. 1–2; Scheiber Sándor, in: uő, szerk., *Magyar-zsidó oklevéltár*, IX (Budapest: A Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1966), p. 16. – Grünvald úgy tartja, hogy Joszéf (Joseph) Trèves franciaországi rabbi leszármazottja. Scheiber szerint talán ő volt az a Joseph Judaeus, aki IV. Béla király kiváltságlevelének (1251) újabb megerősítését Zsigmond császárnál kieszközölte (1422).

Eljákim ben Kalonimosz (dajján): Buda, 1479. #56. ☊ Eljákim ben Kalonimosz Vejbelman (Feiwelmann) (dajján): Pozsony, 1484. – Említi: Samuel Bettelheim (1932),[5] Salo W. Baron (1965),[6] Shlomo J. Spitzer (1983).[7]

Jehuda (Júda) ben Slomo Liberman (dajján): Pozsony, 1484.[8]

Méir Pfefferkorn (gáon): Prágából, időlegesen Budán, 1497/1498. #124 (2).

Slomo Liberman (dajján): Kismarton,[9] 1500 k. – Hivatkozik rá: R. Méir Katzenellenbogen,[10] Joszéf ben Mordekhaj Gérson Katz,[11] R. Mose Iszerlesz.[12]

Jichak (moreinu, "tanítónk"): Bazin, 1500 k.[13] #73 (2), [13] (elh.).

Mordekhaj (moreinu): Bazin, 1500 k.[14] #73 (2), [14].

Joszéf Hagri (rabbi): Magyarországról (?),[15] Rómában (itt: dajján), 1517–1532 k.[16]

Naftáli Kac / ha-Kohén (rabbi): Buda, 1520 k. #68. ☊ (?) Hirc (Pozsony). #89 (lásd alább). ☊ Naftáli ben Jichak ha-Kohén Askenázi (rabbi / dajján): Buda, 1560 k. #83. ☊ Naftáli ("nemzedékének gáonja"): Buda, a XVI. század vége. #110 (elh.). – Rabbinikus bíróságának tagjai (1560 k.): Mattitja ben Nátán; Aharon ben Jiszráél. #83.

J. / Jichak / Jaakov Odin Burgo (rabbi): Ödenburg / Sopron, 1529. #72 (elh.). ☊ Jaakov (Judenmeister, "rabbi"): Sopron, 1488 (Judenbuch),[17] 1490 (okmányban).[18] ☊ (?) Jichak Edinburg (gáon): Magyar-Brod (fiának, Nátánnak a sírfelirata).[19]

Joszéf Askenázi (moreinu): Buda, 1528 előtt. #76.

?[20] (talmid hákhám, ros ve-kácin): Magyarország, a XVI. század első harmada. #74.

Hirc (Naftáli Hirs / Hirsch / Cvi) (rabbi): Pozsony, 1535 k.[21] #89 (elh.). ☊ (?) Naftáli Kac (Buda) (lásd fentebb).

[5] Samuel Bettelheim, "Geschichte der Pressburger Jeschiba", in: Hugo Gold, Hrsg., *Die Juden und die Judengemeinde Bratislava in Vergangenheit und Gegenwart. Ein Sammelwerk* ([Brünn]: Jüdischer Buchverlag, [1932]), pp. 61–67, kül. p. 62 sk.

[6] Salo W. Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, X: *On the Empire's Periphery* (New York – London: Columbia University Press, 1965 / Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 5726), p. 313, n. 35.

[7] Sp., p. 16.

[8] Sp., p. 16.

[9] *Ir barzel* / Eisenstadt (Ausztria).

[10] *SuT ha-Maharam Padua* (Kraków, 1882), no. 12.

[11] *Seérit Joszéf* (Fiorda / Fürth, 1767), no. 28. – A Rema sógora volt, Krakkóban működött (1540–1590).

[12] R. Mose ben Jiszráél Iszerlesz, *SuT ha-Rema* (Varsa / Warszawa, 1883), no. 55.

[13] A vérvád (1529) mártirjait megelőző nemzedékben.

[14] A vérvád (1529) mártirjait megelőző nemzedékben.

[15] Neve alapján.

[16] Joseph Perles, *Beiträge zur Geschichte der hebräischen und aramäischen Studien* (München: Theodor Ackermann, 1884), pp. 200–203, no. 6. (SchmHI)

[17] Martha Keil, "Der Liber Judaeorum von Wr. Neustadt (1453–1500)", in: uő & Klaus Lohrmann, Hrsg., *Studien zur Geschichte der Juden in Österreich* (Wien: Böhlau, 1994), pp. 41–99, kül. p. 76, no. 96.

[18] Friss Ármin, *Magyar-zsidó oklevéltár*, I (Budapest: Wodianer F. és Fiai, 1903), pp. 218–221, no. 173. – Pollák Miksa, *A zsidók története Sopronban* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1896), p. 267.

[19] Scheiber Sándor, *Magyarországi zsidó feliratok a III. századtól 1686-ig* (Budapest: A Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1960), pp. 307–309, no. 113 / Alexander Scheiber, *Jewish Inscriptions in Hungary from the 3rd Century to 1686* (Budapest: Akadémiai Kiadó – Leiden: E. J. Brill, 1983), pp. 373–375, no. 144.

[20] Nincs megnevezve; a forrás mint méltatlanról beszél róla.

Mose Smuél Szegal (rabbi): Magyarországról, Trikalában, 1535–1545 k. #79.
Jichak (rabbi): Pozsony, a XVI. század első fele. #81 (elh.).[22]
Akiva ha-Kohén (1420 k.–1496) (nászi): Buda (?), a XVI. század közepe. #81 (2). ₪ Akiva ha-Kohén (nászi): a XVII. század közepe. #156 (8).
Jonátán / Jehonátán Askenázi (rabbi, av beit din): Lengyelországból, Buda (av beit din), egy időben Pozsony, a XVI. század közepe. #81 (1). – Első felesége Akiva nászi (lásd fentebb) egyik rokona volt.
Joszéf Zalmina / Zalmoni (rabbi, av beit din): Buda, a XVI. század közepe. #72. #81 (2).[23] ₪ Joszéf Zalmoni (rabbi): Buda, 1550. #89 (elh.).
Hajjim ben Jichak (rabbi): Buda, a XVI. század közepe (1545). #156 (8). [Szimha ben Hajjim anyai dédapja.] ₪ Buda, 1580 (török összeírás).[24]
Mattitja ben Nátán (dajján): Buda, 1560 k. #83.
Aharon ben Jiszráél (dajján): Buda, 1560 k. #83.
David ben Jaakov ha-Kohén (rabbi): Buda, a XVI. század közepe. #91. – Műve: *Migdal David* (Szaloniki, 1597). ₪ David ben Jaakov ha-Kohén (dajján): Buda, 1569. #99 (1), (3). ₪ David (papasz): Buda, 1562 (török összeírás).[25] ₪ David pap (rabbi): Buda, 1580 (török összeírás).[26] ₪ Buda, 1590 (török összeírás).[27] – Hivatkozik rá: R. Smuél de Medina,[28] R. Jehuda Leib,[29] Hajjim Joszéf David Azulaj.[30]
Szimha ben Hajjim (dajján): Buda, 1569. #99 (1), (3). [Szimha ben Hajjim anyai nagyapja] ₪ Szimha ben Hajjim[31] (rabbi): Buda, 1590 k. #156 (8), (13) (elh.). ₪ Szymha (pap): "budai zsidó", 1579 (magyar nyelvű török okmányban).[32]
Jehuda Leib ha-Kohén, David ben Jaakov ha-Kohén [= David papasz (?) (lásd fentebb)] fia (rabbi): Buda, a XVI. század második fele. Műve: *Tikkunei sabbát* (Kraków,

[21] A forrás szerint R. Mose Iszerlesz "fiatal korában".

[22] ₪ (??) Jichak (Bazin). #73. – ₪ (??) Jichak (Pozsony). #72.

[23] A forrás szerint már "idős".

[24] Vass Előd, "Zsidók a hódoltságkori török forrásokban", in: Scheiber Sándor, szerk., *Magyar-zsidó oklevéltár*, XVIII (Budapest: A Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1980), pp. 11–30, kül. p. 29.

[25] Gyula Káldy-Nagy, *Kanuni devri Budin tahrir defteri (1546–1562)* (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Cografya Fakültesi Yayinlari, 177) (Ankara: Ankara Üniversitesi Basimevi, 1971), pp. 14–15; ennek nyomán újra közölve: Scheiber Sándor, szerk., *Magyar-zsidó oklevéltár*, XVI (Budapest: A Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1974), pp. 378–379, no. 9.

[26] Fekete Lajos, "Buda, Pest és Óbuda nem-mohamedán polgári lakossága 1547-ben és 1580-ban", in: *Tanulmányok Budapest múltjából*, VI (1938), p. 116–136, új lenyomatban in: uő, *A hódoltság török levéltári forrásai nyomában* (Budapest Oriental Reprints, Series A, 6) (Budapest: Kőrösi Csoma Társaság – Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1993), pp. 18–38, kül. p. 133; Vass Előd, "Zsidók a hódoltságkori török forrásokban", in: Scheiber Sándor, szerk., *Magyar-zsidó oklevéltár*, XVIII (Budapest: A Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1980), pp. 11–30, kül. p. 29.

[27] Káldy-Nagy Gyula, "A budai zsidók négy törökkori összeírása", in: Scheiber Sándor, szerk., *Magyar-zsidó oklevéltár*, XVI (Budapest: A Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1974), pp. 7–10, kül. p. 9.

[28] SüT: "Jore déa", no. 198.

[29] *Tikkunei sabbát*, p. 1.

[30] *Sém ha gedolim*, M, no. 33.

[31] R. Szimha ben Gérson ha-Kohén anyai nagyapja.

[32] Grünvald Fülöp & Scheiber Sándor, szerk., *Magyar-zsidó oklevéltár*, V/1 (Budapest: A Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1965), p. 215, no. 435.

1614). – Hivatkozik rá: R. Jom Tov Lipmann.[33] ℞ [Arje] Jehuda ben David ha-Kohén (rabbi): Buda, a XVII. század első fele.[34]
Arslan (Löw / Lévi) (papas): Buda, 1562 (török összeírás).[35]
Mózes pap (rabbi): Buda, 1580 (török összeírás).[36]
Avraham pap (rabbi): Buda, 1580 (török összeírás).[37]
? "kuvini[38] papasz" (rabbi): Buda, 1580 (török összeírás).[39]
Cvi ben Szimha Freudeman (dajján): Buda, a XVI. század vége. #110.
Avigdor ben Mose Szofér Icmunis: Kismarton, 1600 k.[40]
Gedalja (poszék): Buda, a XVII. század eleje (1607 után). #117.
Menahém ben Mose Joszéf (dajján): Buda, 1617. #131.
Jehuda ben Simeon (seliah cibbur, dajján): Buda, 1617. #131.
Mose ben Jehosua (dajján): Buda, 1617. #131.
Azriél Szegan Lévi (rabbi): Buda, az 1620-as évek. #127. – Kérdései: #127–128.
Smuél / Aharon Smuél Kremnitz (rabbi): Kismarton, 1650 k.[41]
?[42] (rabbi): Buda, a XVII. század közepe. #136.
David Szegal (rabbi): Szafed (Cfat), időlegesen Buda, a XVII. század közepe. #136.
Or (Uri / Arjé) Sraga Fejbus (rabbi): Bécs, időlegesen Buda, 1655. #142, 146, 147, 154, 156, 157, 166, 167, 174.
Szimha ben Gérson ha-Kohén / Efrajim ben Gérson Freudeman (1622 k.–1669 előtt) (rabbi, av beit din): rövid időre[43] Buda, 1660 k. #134. ℞ Szimha (moreinu): Buda, Or Sraga Fejbus távozása után. #147 (elh.). – Műve: *Széfer semot* (Venecia, 417 / 1657). #156. – Budai eljegyzésének kudarca: #139. ℞ Efrajim (rabbi): időlegesen Buda, Or Sraga Fejbus után. #154 (elh.).
M. / Mordekhaj ha-Kohén (rabbi): Buda, a XVII. század közepe. #154. #175. ℞ Mordekhaj ben Jichak ha-Kohén Askenázi (av beit din): Buda, 1652.[44]
J. / Jisszakhar (rabbi): Buda, a XVII. század közepe. #154. ℞ Jisszakhar Fermon (rabbi): Buda, a XVII. század közepe. #156 (5). – Említi: Efrajim ha-Kohén, 1671–

[33] *Toszafot Jom Tov*: Misnajot, Kodasim, a kommentár Bevezetésében (Kraka / Kraków, 1595).
[34] Gr., p. 193.
[35] Gyula Káldy-Nagy, *Kanuni devri Budin tahrir defteri (1546–1562)* (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Cografya Fakültesi Yayinlari, 177) (Ankara: Ankara Üniversitesi Basimevi, 1971), pp. 14–15; ennek nyomán újra közölve: Scheiber Sándor, szerk., *Magyar-zsidó oklevéltár*, XVI (Budapest: A Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1974), p. 378–379, no. 9.
[36] Vass Előd, "Zsidók a hódoltságkori török forrásokban", in: Scheiber Sándor, szerk., *Magyar-zsidó oklevéltár*, XVIII (Budapest: A Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1980), pp. 11–30, kül. p. 29.
[37] Vass Előd, "Zsidók a hódoltságkori török forrásokban", in: Scheiber Sándor, szerk., *Magyar-zsidó oklevéltár*, XVIII (Budapest: A Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1980), pp. 11–30, kül. p. 29.
[38] Kuvin: Keve / Ráckeve.
[39] Velics Antal & Kammerer Ernő, *Magyarországi török kincstári defterek*, I (Budapest, 1888), p. 532; Vass Előd, "Zsidók a hódoltságkori török forrásokban", in: Scheiber Sándor, szerk., *Magyar-zsidó oklevéltár*, XVIII (Budapest: A Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1980), pp. 11–30, kül. p. 15.
[40] Jekutiél Jehuda [Leopold] Grünwald, *Ha-jehudim be-Hungarija* (Vác: Kohn Nyomda, 1913), p. 17 sk.
[41] Gr., p. 186 sk.
[42] Nincs megnevezve.
[43] Mint rabbi csak két hónapra.
[44] Approbatiót (*haszkáma*) írt Cvi Hirsch ben Simson Tuchführer (Tukh Firer) *Nahalat Cvi* ("Cvi örökség") (Venecia / Venezia: Bragadini, 1660) című könyvéhez. Büchler Sándor, *A zsidók története Budapesten*

1676. #175 (elh.).[45] ₪ Jisszakhar Berman (gáon, rabbi, av beit din): Buda, a XVII. század közepe. #166.

H. / Hét (*gáon*, rabbi, av beit din): Buda, a XVII. század közepe. #166. ₪Hesz (Hess) / Hizkija (rabbi): Buda, a XVII. század közepe. #156 (3).

Simeon ben Joszéf (rabbi): Buda, az 1660-as évek első fele. #147.

Eleázár (rabbi, dajján): időlegesen Buda, a XVII. század közepe.[46] #154. ₪Eleázár ha-Kohén (moreinu, av beit din): Buda, Szimha (ben Gérson) ha-Kohén után, az 1660-as évek első fele. #147 (elh.). – Hivatkozik rá: Efrajim ha-Kohén: #167, 178 (elh.).

Hajjim Bukhner (rabbi): Lakompak,[47] Kismarton, 1650–1670 k.[48]

Mose Kohén (rabbi): "Oszlan" (Magyarország) / Buda, 1666. #158 (2).

Mordekhaj ben David (av beit din?): Buda, 1665. #171. ₪ Mordekhaj ben David Kac (dajján?): Buda, 1671–1676. #175. ₪ Mordekhaj ha-Kohén (rabbi): Buda, 1671–1676 (mint tanú). #175.[49] ₪ Mordekhaj Kac (rabbi, av beit din): Buda, a XVII. század vége. #191 (elh.).[50] – Rabbinikus bíróságának tagjai (1665): Slomo Kahana Lublinból; Mordekhaj ha-Lévi / Szegal: #171. ₪ M. / Mordekhaj (lásd fentebb).

Slomo ha-Kohén / Kac (rabbi, more horaot): Lublinból,[51] Buda, ca. 1660–1672 ("több mint 12 esztendeig"). #158 (3). ₪ Slomo Kahana (dajján): Lublin, Buda, 1665–1667. #171.

Efrajim ben Jaakov ha-Kohén (1616–1678) (rabbi, av beit din): Buda, 1666–1678. #157. – Responsumaiból: #162–184. – Utal rá: #147. #150. #159. – Hivatkozik rá: Jehuda Leib ha-Kohén. #172, 185. – Rabbinikus bíróságának tagjai (1667): Slomo Kahana Lublinból; Mordekhaj ben Mose Szegal. #171; (1676): David ha-Kohén; Mordekhaj ben Mose Szegal. #175 (1).

?[52] (sohét u-vodék): Buda, 1666–1678 k. #165. ₪ (?) Mose (bodék?): Buda, 1676. #175 (1).

Mordekhaj ben Mose Szegal / ha-Lévi (dajján): Buda, 1665–1667. #171. ₪ Mordekhaj ben Mose Szegal (dajján): Buda, 1671–1676. #175. ₪ Mordekhaj ben Mose ha-Lévi (dajján / av beit din): Buda, 1679. #188.

Mose Galante (rabbi): Buda, mint "a (jeruzsálemi) rabbik megbízottja" (sadar), 1667/1668. #171.

Alekszander ben Simeon (dajján?): Buda, 1671–1676. #175.

Gérsom ben Joszéf (havér, dajján): Buda, 1671–1676. #175. ₪ Naftáli Gérsom ben Joszéf (dajján): Buda, 1679. #188. ₪ Naftáli (av beit din): Buda, 1680-as évek eleje.[53]

---

a legrégibb időktől 1867-ig (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1901), p. 136. Itt mint אב"ד ק"ק אובין, "Ovin szent község bíróságának elnöke" nevezi meg magát. Szimha ha-Kohén már mint elhunytról beszél róla (ugyanott). Eszerint nem sokkal a szóban forgó könyv megjelenése előtt halt meg.

[45] Az unokája ügyében.

[46] R. Eleázár után, azaz valamikor az 1660-as évek első felében.

[47] Lackenbach (Ausztria).

[48] Gr., p. 187 sk.

[49] Az irat az unokája ügyével foglalkozik.

[50] Közvetlenül Efrajim ha-Kohén meghívása előtt ő volt a budai rabbinikus bíróság elnöke. #171.

[51] Budára még Efrajim ha-Kohén meghívása előtt érkezett. #171.

[52] Nincs megnevezve.

David ha-Kohén (dajján): Buda, 1671–1676. #175 (1).
Jaakov ben Binjámin Askenázi[54] (rabbi): Buda, 1666 k. #158 (4).
Hizkijja / Hizkijjáhu / Jehezkiél ben Efrajim ha-Kohén[55] (?–1678) (rabbi): Buda, az 1670-es évek. #185.
Jehuda / Júda Arjé Leib ben Efrajim ha-Kohén[56] (1658–1720 k.) (rabbi): Buda, 1685-ig, majd Jeruzsálem. #185.
Simeon ben Efrajim Jehuda (rabbi): Kismarton, 1670 k.[57]
Jom Tov Lipmann (rabbi): Pozsony, 1670 után.[58]
Méir ben Hajjim Katzenellenbogen (rabbi): Eisenstadt / Kismarton, Stamfi / Stomfa, 1670–1680 k.[59]
Cvi Hirs Askenázi / a Hákhám Cvi (1660–1718) (rabbi): Buda, 1680 k. – Responsumai: #187–189. – Említi még: #153. #158 (4). #160.
Avraham ben Jichak Mikháél (dajján): Buda, 1679. #188.
Joszéf ben [Naftáli] Gérsom (rabbi): Buda, 1679 k.[60]
Jonátán ben Jaakov (rabbi, av beit din): Buda, a XVII. század vége. #191 (elh.).
Jichak Schulhof (1645/1648–1733) (rabbi): Buda, 1666 k.–1686. – Műveihez: #193–194.

[53] Adolphe [Abraham] Neubauer, "Ergänzungen zu Dr. Jellinek's *Kuntresz Vormiza*", *Israelitische Letterbode*, 6 (1889), pp. 138–145, kül. p. 142.
[54] R. Efrajim ha-Kohén veje, a Hákhám Cvi apja.
[55] Efrajim ha-Kohén idősebbik fia.
[56] Efrajim ha-Kohén kisebbik fia.
[57] Coh., p. 197 sk.; Gr., p. 190.
[58] Gr., p. 196 sk.
[59] Coh., p. 196 sk.; Gr., p. 188 sk.
[60] Jekutiél Jehuda [Leopold] Grünwald, *Ha-jehudim be-Hungarija* (Vác: Kohn Nyomda, 1913), p. 28.

(2) R. EFRAJIM BEN JAAKOV HA-KOHÉN VÁZLATOS ÉLETRAJZA

A Magyarországon működő rabbik közül a régiségben R. Efrajim ha-Kohén az egyetlen, akinek életrajzát – responsumai és néhány külső adat[1] alapján – legalább vázlatosan össze tudjuk állítani.

1616 születése (Vilna); apja neve Jaakov, ő a nevét nagyapjáról, R. Efrajim Vis / Fis Askenázi jeruzsálemi askenázi főrabbiról kapja
1634 megnősül, felesége Ráhel (szül. 1619), a házasságkötéskor ő 18, felesége 16 éves
1636 dajján
? Vilnában fiatalon az egyik rabbinikus bíróság elnöke (av beit din)
1638 k. megszületik első gyermeke (Neháma)
1645 k. megszületik első fia (Hizkijjáhu)
1650 k. megszületik második leánya (Esztér)
1655 k. Neháma férjhez megy R. Jaakov ben Binjámin Askenázihoz
1656 Vilnából Morvaországba menekül, Trebitsch, Mezrics, Broda (Magyar-Brod) városokban él, jesivát tart
1658 k. megszületik második fia (Jehuda Arjé Leib)
1660 megszületik unokája, Neháma leányának és Jaakov Askenázinak a fia, Cvi Hirs Askenázi
1663 Prágában; felnőttek Talmud-tanulását vezeti
1664 k. Esztér leánya férjhez megy R. Jichak Schulhofhoz
1664 Bécsben
1665 meghívásra Budára költözik
1666 Hizkijjáhu fia Budán megnősül (#167)
1666 nyáron a sabbatiánus eszmék megragadják a budai zsidókat is; neki magának nem ismeretes az álláspontja; vejét (R. Jaakov ben Binjámin Askenázi) évtizedekkel később megvádolják, hogy Sabbetaj Cvi híve volt (#158 (4))
1668 vita támad budai rabbi-szerződésének érvénye körül, fiának házasságával szerzett budai rokonsága miatt (#167); az elmérgesedett vitában ellene foglal állást R. Haszdáj ben Smuél Perahja ha-Kohén szaloniki (#146–147) és R. Aharon ben Hajjim Avraham Perahja ha-Kohén szaloniki rabbi (#154), melléje áll R. Gérson ben Jichak Askenázi bécsi (#157) és maga R. Or Sraga Fejbus korábban bécsi, abban az időben jeruzsálemi rabbi (#167); megmarad budai állásában

[1] Jehuda Arjé Leib b. Efrajim ha-Kohén, "Előszó", in: R. Efrajim b. Jaakov ha-Kohén, *Saar Efrajim*; R. Jaakov Emden, *Megillat széfer*.

1674 vita a budai Hevrában tartandó prédikáció körül (#166): a Szent egylet visszavonja felkérését, és elutasítja azt is, hogy Jehuda fia mint vőlegény tartsa a prédikációt
1675 k. nála tanul Jehuda fia és Cvi unokája
1676 k. Jehuda fia Budán megnősül, Júda ben Jedidja Baál Sém gazdag budai lakos árva leányát veszi feleségül, a menyasszony örökségének ügyében ő ad ki döntést (#177)
1678 meghívják Jeruzsálembe askenázi főrabbinak (#185)
1678 Hizkijjáhu fia megbetegszik a pestisjárványban, és meghal
sziván 13 / június 3, péntekre virradó éjszaka ő is meghal a járványban (#185); a budai Várhegy alatt lévő temetőben sírját még a XIX. század elején is látogatják
1684 özvegye meghal (#185)
1685 fia, Jehuda letelepül Jeruzsálemben (#185)
1686 Buda ostroma során meghal Esztér leánya (#193) és unokájának, R. Cvi Hirs Askenázinak a felesége és kisleánya (#187)
1688 Jehuda fia Sulzbachban kinyomtatja responsumainak kötetét (*Saar Efrajim*), előszót ír hozzá apja életéről (#185)

Héber kéziratok Budáról

A héber kéziratok világ-katalógusa, amelyet Jerusalem, Jewish National and University Library vezet,[1] több olyan kéziratot tart számon, amely Budáról származik, az 1686. évi ostromot megelőző évekből, vagy pedig a várossal kapcsolatba hozható megjegyzést tartalmaz.[2] Minthogy az ostrom eseményeivel foglalkozó nem zsidó források közül nem egy megemlíti, hogy a várost elfoglaló és feldúló keresztény csapatok Budáról sok kéziratot vittek magukkal, feltehető, hogy a jelzett kódexek némelyike is a budai zsákmányban került el Nyugat-Európába.[3] Ehhez az anyaghoz további gazdag kiegészítést jelentenek a kötéstáblákban fennmaradt töredékek.[4]

1

Oxford, Bodleian Library, Opp. MS 2270.
XVI. század
Adolphe [Abraham] Neubauer, *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library and in the College Libraries of Oxford...* (Catalogi codicum manuscriptorum Bibliothecae Bodleianae, 12) (Oxford: Clarendon Press, 1886–1906), no. 2270.
Neubauer: "on modern fly-leaf at end of MS [lapszámozás nélkül], with old German cursive characters".
A kolligátum tartalma: prédikációk stb., többek között zsidó-arab vallási szövegek.

לזכרון [לפקדון (?)] שמו של אהובי הדר אצל קהל דבודון שמו ר׳ יעקב כהן פענייאז וחכם ר׳ אברהם אשכנזי אצל קהל סיראטוקה.

"Barátomnak, aki Budun (BVDVN) községénél lakik, Jaakov Kohén Peniaz úr, és a tudós Avraham úr, (aki) Sziratika községénél (lakik), emlékére [megbízása szerint (?)]."

A buduni község, amelyet az idézett jegyzet említ, Kustában (Konstantinápoly) vagy Szalonikiben lehetett, a mint mellette lévő említett Szirakuta (Siracusa) a Szalonikiben lévő Szicilia / Siracusa szent község. R. Avraham Askenázi *dajján*-t említi a RASDAM egyik responsuma ("Even ha-ezer", no. 104). R. Jaakov Kohén Peniaz nem azonosítható.

[1] Institute of Microfilmed Hebrew Manuscripts, Jerusalem, The Collective Catalogue of Hebrew Manuscripts (קטלוג כולל של כתבי-יד עבריים) (Paris: Chadwyck-Healey, 1989).

[2] Az alább közölt idézeteket héberből fordította Komoróczy Szonja Ráhel.

[3] A katalógusok és kivált a kézirat-gyűjtemények rendszeres átnézése számos további magyarországi vonatkozású kéziratot, bejegyzést stb. tárhatna fel.

[4] Scheiber Sándor, *Héber kódexmaradványok magyarországi kötéstáblákban: A középkori magyar zsidóság könyvkultúrája* (Budapest: A Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1969).

2

Oxford, Bodleian Library, Opp. MS 377/3.
Adolphe [Abraham] Neubauer, *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library and in the College Libraries of Oxford...* (Catalogi codicum manuscriptorum Bibliothecae Bodleianae, 12) (Oxford: Clarendon Press, 1886–1906), p. 81 sk., no. 377/3.
A possessori bejegyzés (Neubauer, p. 82) dátuma: 342 (1582).
Foll. 74–107: "Ritual rules, chiefly for the synagogues of Austria, the Rhine, Hungary (HVNG'RY') and Styria" (Neubauer).

3

New York, Jewish Theological Seminary of America, Rab. 916.
1639
Filip Avraham kézirata Száfedből (Cfat).
Talmud-magyarázatok.
A kolofonban possessori megjegyzés:

אמר הכותב אני כשהייתי בימי חורפי הייתי קורא בכתב הרב המופלג בדורי כה"ר יעקב בכ"ר חיים בן הרב הכולל כה"ר משה ספרא רבא אשר הרביץ תורה בק"ק בודון יע"א...

"Ezt mondta az író. A téli napokban elolvastam az írását nemzedékem kiváló rabbijának, a tiszteletre méltó R. Jaakovnak, a tiszteletre méltó Hajjim úr fiának, a teljes tudású rabbi, a tiszteletre méltó R. Mose, a nagy írnok (*szafra rabba*) fiának, aki a Tórát terjesztette Budun (BVDVN) szent községében – Isten óvja meg..."

A megjegyzésben említett "tiszteletre méltó R. Jaakov ben Hajjim ben Mose", aki Budán Tórát tanított, más forrásokban nem szerepel. A genealógia alapján működése a XVI. század végére tehető. Szefárdi községekben "a Tóra terjesztője" tisztségviselő.

4

Mainz, Stadtbibliothek / Gutenberg Museum, Hs. II. 428: *Szelihot mi-kol ha-sána, Minhág Askenáz.*[5]
Oven, 5403 / 1643
A kolofonban:

הצעיר שבלבלרין יהודה בן לא"א מאיר הכהן יצ"ו אכי"ר, שנת חמשת אלפים וארבע מאות ושלש לפ"ק, פה עיר אובן הבירה.

[5] Két lapjának fényképe in: Eva Hanebutt-Benz & Stefanie Mittenzwei, *The Gutenberg Museum Mainz – A Guide to the Museum of Type and Printing* (Mainz: The Gutenberg Museum Mainz and the Gutenberg Sponsorship Association, 2001), pp. 58–59.

"A fiatal írnok, Jehuda, atyám és uram, Méir ha-Kohén fia – őrizze őt Sziklája és szabadítója, úgy legyen, legyen meg az akarata –, az ötezer-négyszázharmadik esztendőben, a kis időszámítás szerint, itt, Oven ('VBN) városában, a fővárosban."

Az itt említett Jehuda ben Méir ha-Kohén másolta a gyönyörű kéziratot.

5

New York, Jewish Theological Seminary of America, Rab. 116.
XVII. század (1628–1666)
Héber nyelvű homiletikai kézirat: Avraham Salom beszédei (*derása*).

A beszédek színhelyei különböző községek voltak, többek között "a buduni szent község" (ק"ק דבודון/ DBVDVN) is. A fogalmazásból ítélve lehet, hogy a szaloniki Budun községről van szó.

6

Moszkva, Állami Könyvtár, Günzburg Gyűjtemény, no. 961.
1671 ősze
Ismeretlen hebroni személy novellái (*hiddusim*) a Tórához és a Talmudhoz.

A szerző megfordult Budán is, valószínűleg mint szentföldi követ. Egy helyen határozottan említi a várost:

יום ו' כו חשון תל"ב לפ"ק ואני בתוך הגולה לעת עתה ק"ק בודון.

"Pénteken, *hesván* 26, 432., a kis időszámítás szerint,[6] és én jelenleg Budun (BVDVN) szent községének száműzetésében (*galut*)[7] vagyok."

7

Praha, Židovské Muzeum v Praze / The Jewish Museum in Prague, MSS Collection no. 287.
1680 k.
A prágai Hevra kaddisa összeírása azokról a személyekről, akik a 439. évi országos pestisjárvány (1676–1679) során Magyarországon meghaltak.
A kézirat végén egyebek között történeti bejegyzés:

בשנת תל"ט יצא הקצף במדינת אונגארן בשעת המלחמה עם הישמעאלים, החל הנגף בעיר קאשוי ע"י התחברות אנשי קאשוי עם הישמעאלים במסחר וקנין ושאר צרכים, מבלי לתת לב כי מרה האחרונה. ואח"כ הרחיבה שאול פיה עד עדענבורג ופרעסבורג, ומשם לעיר המלוכה וויען.

[6] 1671. október 30.
[7] Értsd: a budai zsidó községben.

"A 439. évben járvány tört ki Ungarn (ʾVNGʾRN) országában, miközben háborúban voltak a törökökkel (*jismaélim*). Kasoj (Qʾŝ/šVY)[8] városában kezdődött a csapás, ugyanis a kasoji emberek a törökökkel üzleteltek, adtak-vettek, és intézték ügyeiket, anélkül, hogy figyelembe vették volna a legutóbbi keserűséget. És ezután kinyíltak a pokol kapui egészen Edenburgig (ʿDʿNBVRG)[9] és Preszburgig (PRʿSBVRG),[10] és onnan a királyi városig, Vienig (VVYʿN)."

[8] Kassa / Kaschau / Košice (Szlovákia).
[9] Ödenburg / Sopron.
[10] Pozsony.

A kötet képeiről

BELSŐ ILLUSZTRÁCIÓK

A *Széfer ha-minhágim* jiddis változatának XVI. századi fametszetei

Ejzik Tirna / Ayzik Tirnau / Nagy-Szombati Izsák[1] héber *Széfer ha-minhágim* című könyvét (1566), amelynek szerzője némiképpen Magyarországhoz kötődik, és amelyből fentebb három részletet (#36–38) közlünk is, Simeon ben Jehuda Lévi Günzburg (Guntsburg / Ginzburg)[2] (1506–1586) fordította le jiddisre.[3] A fordító sokat változtatott az eredeti szövegen, talán helyesebb azt mondani, hogy a héber szöveg alapján egy önálló jiddis változatot készített. Jiddis "szokások"-könyve gyorsan népszerűvé vált az askenázi világban, Európa-szerte számos kiadást ért meg, szinte mindenütt megtalálható volt a zsidó házakban, amelyekben az általánosan beszélt nyelv a jiddis volt.

A könyv első jiddis kiadása 1590-ben jelent meg Velencében,[4] Giovanni (Zuan) di Gara – Daniel Bomberg hagyományait követő és betűit öröklő – híres nyomdájában,[5] illusztrációk nélkül. (Teljes példány csak New Yorkban, a Jewish Theological Seminary of America könyvtárában van belőle.) Az ismeretlen művésztől származó illusztrációk a második kiadásban jelentek meg először (353 / 1593), ugyancsak di Garánál.[6] A második kiadáshoz írt előszavában Slomo ben Jichak Szulam (סלם) / Sullam, gazdag velencei család tagja, elmondja, hogy a bővített új kiadásra a könyv nagy sikere folytán került sor. Nyilván a siker késztette a kiadót arra is, hogy képekkel gazdagítsa a nyomtatványt. A könyv majdnem minden későbbi kiadásában ugyanezeket az illusztrációkat használták fel.[7]

[1] Személyéhez lásd #36.

[2] Simha Katz, "Guenzburg", in: *Encyclopaedia Judaica*, VII (Jerusalem: Keter, 1972), coll. 959–960.

[3] Fordítását a régebbi szakirodalom németnek, illetve *jüdisch-deutsch*-nak nevezte, mai szemmel nézve tévesen: tiszta korai jiddis szövegről van szó.

[4] És nem Mantovában, mint a régebbi szakirodalom tartotta.

[5] Avraham Jaari [Ya'ari], *Diglei ha-madpiszim ha-ivriim – mé-résit ha-defusz ha-ivri ve-ad szof ha-méa ha-tesa-eszrei* (Farnborough: Gregg International, 1971).

[6] Címe: *Minhogim fil hoypsher den di ershtn zay givezn, doz vert man vol merkn am lezn. Fun ale minhogim in ashkenaz durkh doz gants yor, akh velsh-land, poyln, pihm, mehrn for var, un fil dinim gizetst gor ebn, doz ir vist in gots dinst tsu lebn. Akh iz nit for gesn eyn luekh oyf zibntsig yor vol gimesn, mit tkufes un moyledes tsu handen, velkhes in di ershten nit iz geshtanden*, "Szokások, sokkal szebben (értsd: szebb kiállításban, azaz képekkel), mint az előző kiadás volt, ezt mindenki látja majd, aki olvassa. Az összes askenázi szokás az egész évre, a velsh-landi (olasz), polini (lengyel), pihmi (cseh) és mehrni (morváviai) szokásokkal együtt, és szépen benne van sok törvény is, hogy tudjátok, hogyan kell Isten szolgálatában élni. Naptárt (*luekh*) sem felejtettünk el hozzáfűzni, hetven évre pontosan kiszámolva, az évszakokkal és újholdakkal együtt, ami az előző (kiadás)-ban nem volt benne."

[7] Kivétel volt egy *de luxe* kiadás, szintén Velencében, szintén Giovanni di Gara nyomdájában (1601), amelyben egészen más képeket közöltek. Ebből a kiadásból Jeruzsálemben van egy példány (a volt Schocken Gyűjteményben), és egy (hiányos) példány Oxfordban.

A jiddis fordítás Chone Shmeruk szerint 1800 előtt összesen 39 kiadásban jelent meg: Velence, Basel, Prága, Amsterdam, Frankfurt a. M., Dyhernfurth (Brzeg / Brzeg Dolny, Lengyelo.), Fürth, Offenbach stb. És 1800 után is számos kiadása készült, szintén Frankfurt, Dyhernfurth, továbbá Sulzbach, Karlsruhe stb.

A könyvben kétféle kép található, valamennyi egyszerű fametszet. Minden hónap előtt, az európai kalendáriumokhoz hasonlóan, egy kisméretű (ca. 20×35 mm) képen az adott hónapra jellemző mezei munka-jelenet és a zódiákus megfelelő jegye látható. A nagyobb (ca. 60×60 mm) képek pedig a szöveg tárgyához illeszkedve a zsidó élet jellegzetes mozzanatait ábrázolják. A könyvben néhány képet kétszer is lenyomtattak.

Az 1593. évi, első illusztrált kiadásból Oxfordban a Bodleian Library két példányt őriz (Opp. 8° 1005 és 1006), egy-egy példánya van a Jewish Theological Seminary of America (New York) (Rare Yidd. BM. 700.J818 1593) és a Jewish National and University Library, Jerusalem gyűjteményeiben is. A későbbi kiadásokból, ugyanezekkel a rajzokkal, több példány található Oxford, Frankfurt a. M., New York, Jeruzsálem stb. könyvtáraiban.

A képek eljutottak Prágába, és használták őket a Bak (Pak) nyomda ottani kiadásaiban is (1665, 1682–1688).[8] Amsterdamban pedig a XVIII. század elején a Props nyomda modernizálta a rajzokat, például, holland ablakot tett az olasz helyébe, holland padlócsempét rajzolt stb.

A későbbi kiadásokban is sokszor szerepelnek ugyanezek a képek, különösen a XVII–XIX. században, így aztán a világ zsidó könyvtáraiban szinte mindenütt meg lehet találni őket. Újabban microfiche felvételeken is hozzáférhetővé váltak.[9] De mindezen kívül, a képeket nem egyszer újra-hasznosították, illusztrációként, szakácskönyvekhez, *minhág*-könyvekhez, Haggádákban, Asztali áldás-imakönyvekben (*bentsher*), alkalmilag bármilyen zsidó tárgyú kiadványban. Jeruzsálemben az Israel Museum emléktárgyként kiadott egy csempe-sorozatot, amelynek darabjait ugyanezek a képek díszítik. Nem kétséges, Ejzik Tirna *minhág*-könyvének egyszerű illusztrációi a kora újkori zsidó művészet egyik legnépszerűbb tematikus rajz-sorozata: valóságos grafikus zsidó folklór.

Komoróczy Szonja Ráhel

IRODALOM

• Chone Shmeruk, "Sissa defuszei Mantova be-jidis se-lo haju ve-lo nivreu", *Alei Sefer. A Journal for the Study of the Hebrew Book*, 8 (1980), pp. 74–78.

• Chone Shmeruk, "Ha-ijjurim min ha-minhágim be-jidis, Venecia, 353 / 1593, be-hadpaszot hozrot bi-defuszei Prag ba-méa ha-seva-eszrei", *Studies in Bibliography and Booklore*, 15 (1984), pp. 52–31 (*sic*!).

• Chone Shmeruk, *Ha-ijjurim le-szifrei jidis ba-méot ha-sés-eszrei ve-ha-seva-eszrei: ha-teksztim, ha-temunot ve-nimneihem – The Illustrations in Yiddish Books of the Sixteenth and Seventeenth Centuries: Texts, the Pictures and Their Audience* (Jerusalem: Akademon Press, 746 / 1986).

• Jichak Joszéf Cohen, *Hakhmei Hungarija ve-ha-szifrut ha-toranit bah* / Yitzchok Yosef Cohen, *Sages of Hungary and Her Torah Literature* (Jerusalem: Makhon Yerushalayim, 5757 [/ 1997]), pp. 185–187.

[8] A nyomda alapítója, Gérson Bak a XVI. század végén Velencében tanulta a nyomdászatot.

[9] Chone Shmeruk, Selector, *Yiddish Books on Microfiche*, Suppl. 1 (457 microfiches) (Zug: Switzerland: Inter Documentation Co., 1976); Suppl. 2 (869 microfiches) (Zug: Switzerland: Inter Documentation Co., 1976).

• Diane Wolfthal, "Remembering Amalek and Nebuchadnezzar: Jewish Culture and Symbolic Violence in an Italian Renaissance Yiddish Book of Customs", in: Pia Cuneo, Ed., *Artful Armies, Beautiful Battles: Art and Warfare in Early Modern Europe* (Leiden – Boston: Brill, 2001), pp. 181–211.
• Diane Wolfthal, "Imaging the Self: Representations of Jewish Ritual in the Paris Sefer Minhagim", in: Eva Frojmovic, Ed., *Imaging the Self, Imaging the Other: Visual Representation and Jewish-Christian Dynamics in the Middle Ages and Early Modern Period* (Leiden – Boston: Brill, 2002), pp. 189–211.
• Diane Wolfthal, "Ritual and Respresentation in a Yiddish Book of Customs", in: Kymberly N. Pinder, Ed., *Raceing Art History: A Critical Anthology* (London: Routledge, 2002), pp. 21–36.

A jelen kötetben az 1593. évi kiadás alapján az alábbi képeket közöljük (elöl mindig a könyv lapszáma):

• 3b: A szombat elválasztása (*havdála*) az utána következő héttől. Az eredetiben a kép két oldalán jiddis nyelvű felirat: "A családfő az elválasztás (szertartását) (*havdála*) végzi nagy odaadással, és gyermekeit tanítja a parancsolatokra és jó cselekedetekre (*mitsves un maasim toyvim*)." A családfő kezében boros serleg, amely fölött az áldást mondja. Vele szemben emelvényen / asztalon az első fiú kezében a *havdála*-gyertya, a másodikéban az illatos fűszerek vártorony alakú tartóedénye (*beszámim*): #42
• 8b és 54a: A péntek esti gyertyák meggyújtása (*hadlákat nérot*), jellegzetesen olaszországi askenázi gyertyatartóval: #50
• 15b és 72b: Az Újhold köszöntése (*kiddus levána*); az első képen: a *peszah* előtti négy különleges szombat (*arba parasiot / arbe parsesz / di fir parshes*) közül az utolsón, a *niszán* 1 előtti szombaton (a szertartás során felolvassák a *Ha-Hodes*, "A hónap" kezdetű bibliai szakaszt, Ex. 12,1 skk.): #147
• 17a és 52a: A rabbi prédikációja (*derása / dróse*) a zsinagógában: #166
• 17b: Őrletni viszik a búzát a vízimalomba, *peszah* előtt (*matsa mel molin*, "macesz a malomból", értsd: macesz-liszt őrlése): #32, Függelék (1)
• 18a: Edények forró vízbe mártása (*kaserolás*) a konyhában, *peszah* előtt (*vi men zol kashern*, "hogyan kell kóserozni"): #22
• 19a és 19b: A kovászos ételek (*haméc*) eltakarítása (*bedikat haméc / hómecolás*), *peszah* előtt; a családfő tollseprűt és lapátot használ: #162
• 21a: *Macca* (*macesz*) gyúrása és sütése kemencében (*di matses baken*); a maceszt minden férfi maga készíti el a család számára; az asztalon a *macesz* barázdálásához használt eszközök: #32, Függelék (2)
• 36a: Hajvágás (*halakka*), 33 / LAG *ba-omer* ("az *ómer*-számlálás 33. napja", *ijjár* hó 18 / április–május) alkalmából (egyébként az *ómer*-számlálás 7 hete alatt nem szabad): #119
• 37a és 57b: Tóra-adás. Mózes a Szinaj-hegyen a felhőkben megjelenő Örökkévalótól átveszi a Tízparancsolat két kőtábláját, a nép a hegy lábánál várakozik (Ex. 19). Hans Holbein, jr. (1497–1543), Martin Luther Biblia-fordításához (1522/1523) készített népszerű metszete nyomán, bizonyos változtatásokkal (Isten alakja helyett a kéz, *jad Elohim* stb.): #24
• 40b: *Áv* hó kilencedike (*tisa be-áv*), gyásznap és böjt (július–augusztus): #158

• 43b, kis kép: Boroshordó abroncsozása *elul* havában (augusztus–szeptember); a Szűz jegyében (Szűz az egyszarvúval): #113
• 43b, nagy kép és 48b: A *sófár* fújása; itt: az új hónap (*elul* / augusztus–szeptember) 1. napja alkalmából: #33
• 45b: Szőlő taposása *tisri* havában (szeptember–október); a Mérleg jegyében: #113
• 52b: Jelképes engesztelés (*kapparot*), kakas (*tarnegol*, férfiaknak) / tyúk (*tarnegolet*, nőknek) megforgatása levágás előtt a *jom kippur* előtti reggel: #11
• 58a: Sátorosünnep (*szukkot*), a friss lombokkal borított fa "sátor" (szokatlan módon nyeregtetővel): #164
• 59b: Pálmaág (*lulav* / *lülef*) és *etrog* árusítása, a sátorosünnep előtt: #134
• 67a: A Tóra öröme (*szimhat Tora*); a gyermekek gyümölcsöket kapnak az ünnepen: #72
• 68a: Olajmécses meggyújtása *hanukka* ünnepén; itt a szokásos 8 + 1 helyett csak 7 (!) ággal (mint a *menóra*): #166
• 69b: Szarvasmarha vágás *tévét* havában (december–január), a Bak jegyében: #78
• 70b: A fák és gyümölcsök újéve (15 / TU *bi-sevát*, *sevát* 15 / január–február), a szokásos 15 féle gyümölccsel: #69
• 71a, kis kép: Mezei munkák *adár* havában (február–március); a Halak jegyében: #84
• 71b: Pénz lemérése; a *peszah* előtti négy különleges szombat közül az elsőn, *adár* első napján vagy az azt megelőző szombaton, a *peszah* ünnepén esedékes templomi áldozathoz előírt fél *sekel* adó összegyűjtése, népszámlálás (a szertartás során felolvassák a *Sekálim*, "Sekelek" elnevezésű bibliai szakaszt, Ex. 30,11 skk.): #5
• 72a: Hadi jelenet: az ellenség (Amálék) (a *peszah* előtti négy különleges szombat közül a másodikon, közvetlenül *purim* előtt, a szertartás során felolvassák a *Zákhor*, "Emlékezz" kezdetű bibliai szakaszt, Deut. 25,17 skk.): #105
• 73b: *Purim* ünnepén (*purim shpilers*): #92
• 75a: Esküvői baldachin (*huppa* / *hüpe*): #139
• 76b: Körülmetélés (*berit milla* / *brisz*): #156
• 77b: Temetés: #126

KÖTÉSTÁBLA / BORÍTÓ

Díszítések a *Széfer Mordekhaj* budapesti kéziratából (1372/73)

Széfer Mordekhaj
Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Fol. Hebr. 1
Pergamen, 370 × 280 mm

A *Széfer Mordekhaj*[10] 337 lapból álló, a XIX. században külön héber és német címlappal ellátott budapesti kéziratát ismeretlen nevű másoló írta le, mindössze 75 évvel a szerző halála után; mint a kolofonból kiderül, "a nemes (*nádiv*)[11] Jiszráél ben Aharon úr" számára. Az illető valószínűleg azonos Jiszráél ben Aharon / Isserl / Isserlein von Korneuburg bécsi *Judenmeister*-rel, akit egyéb forrásokból mint gazdag pénzváltót,

[10] Mordekhaj ben Hillél ha-Kohénhez és könyvéhez (*Széfer Mordekhaj*) lásd #18.
[11] Vagy: "előkelő".

mint kezest és zsidók egymás közötti pereiben mint döntőbírót ismerünk.[12] A kéziratot a másoló a zsidó világéra szerint – "a világ teremtése szerint" – 5133-ban fejezte be (1372/73). A különlegesen szép pergamen kéziratot később sokáig Frankfurt a. M.-ban őrizték,[13] majd a Hatam Szófér (R. Moses Schreiber) (1762–1839) birtokában volt, Pozsonyban.[14] Tőle még életében a sok szálon Pozsonyhoz kötődő hg. Pálffy család tulajdonába került (1816 k.), innen Jankovich Miklós kézirat-, könyv- és régiséggyűjteményébe, majd ennek részeként 1836-ban a Magyar Nemzeti Múzeumba; ma az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményében van.[15]

IRODALOM

• Joseph Perles, "Die Hebraica im Ungarischen Nationalmuseum in Pesth", *Ben-Chananja. Monatsschrift für jüdische Theologie*, (1859), p. 571.

• Kohn Sámuel, "A Magyar Nemzeti Múzeum héber kéziratai", *Magyar Könyv-Szemle*, 2 (1877), pp. 16–27, 90–105, kül. pp. 17–24 (p. 20, 3. jegyzet: a kolofon magyar fordítása).

• Samuel Kohn, "Mardochai ben Hillel: Sein Leben und seine Schriften, sowie die von ihm angeführten Autoritäten", *Monatsschrift für die Geschichte und Wissenschaft des Judenthums*, 26 (1877) és 27 (1878) (folytatásos közleményekben); önállóan is: *Mardochai ben Hillel: Sein Leben und seine Schriften, sowie die von ihm angeführten Autoritäten*. Nebst 6 bisher unedirten hebräischen Beilagen unter Benutzung handschriftlicher Quellen (Krotoschin / Krotoszyn: Dov Baer (Baer Loeb) Monasch, 1878), 159 pp. (német) + XXXII pp. (héber).

• Avraham Halperin, Ed., R. Mordekhaj b. Hillél, *Széfer Mordekhaj*, *The Complete Sefer Mordekhaj for Tractate Bava Kamma*, I: *Introduction* (Jerusalem: Makhon Yerushalayim, 1992), p. 57 (a budapesti kézirat kolofonja, Scheiber Sándor közlése nyomán).

• Karsay Orsolya, szerk., *Cimélia. Az Országos Széchényi Könyvtár kincsei* (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár – Osiris Kiadó, 2000), pp. 44–45: "A gyűjteményünkben ritkaságszámba menő héber könyvkultúra emléke."

• Andreas Fingernagel & Alois Haidinger, "Neue Zeugen des niederösterreichischen Randleistenstils in hebräischen, deutschen und lateinischen Handschriften", *Codices Manuscripti*, 39–40 (2002), pp. 15–35.

• O. I. [Ormos István], "Mordecháj könyve. Széfer Mordecháj", in: Mikó Árpád, szerk., *Jankovich Miklós (1772–1846) gyűjteményei. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában, 2002–2003* (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai, 2002/1) (Budapest, 2002), pp. 255–259.

• S. K. [Soltész Katalin], "Héber kéziratok a Jankovich Miklós-gyűjteményben", *Új Élet*, 58, no. 8 (2003. május 1), p. 5.

• fol. 75a: A Megilla című rész kezdő sorai: Kötéstábla, első oldal

• fol. 192a: A Szanhedrin című rész első hasábjának ("Dinei...") alsó része, keret-díszítés (részlet): Kötéstábla, hátsó oldal

• fol. 337a: A kódex kolofonjának második hasábja: A könyv gerince

[12] Klaus Lohrmann, "Wien", in: Arye Maimon, Mordechai Breuer & Yacov Guggenheim, Hrsg., *Germania Judaica*, III: *1350–1519*, Teilbd. 2 (Tübingen: J. C. B. Mohr / Paul Siebeck, 1995), pp. 1596–1619, kül. p. 1602, no. 13b, § 15.

[13] Egy bejegyzés a XVI. század elején megnevezi két tulajdonosát, apát és fiát (Efrajim ben Jaakov és Jaakov ben Efrajim ha-Kohén).

[14] Utal rá egyik responsumában: *SuT*, II: "Jore déa" (Pressburg: Josef Schlesinger, 1860), no. 318.

[15] Köszönet szíves segítségéért dr. Karsay Orsolyának, a Kézirattár vezetőjének, aki a kódex megtekintését és az itt felhasznált lapok reprodukálását engedélyezte.

A kolofon[16] szövege:

I (p. 336b)[17]

ברוך רח׳ | רחמנא | דסייען מ׳ | מריש ע׳ | עד כאן | וברוך ה׳ | שפטרני | והיה בע׳ | בעזרי לי | ונתן לי כ׳ | כח לגמר | ולסיים | הספר מ׳ | מרדכי | זצוק״ל.

"Áldott a Könyörületes (*rahmána*), aki segített engem kezdettől mostanáig, és legyen áldott az Örökkévaló, aki felszabadított,[18] és segítségemre volt, és erőt adott nekem, hogy elvégezzem és befejezzem Mordekhaj – az igaz és szent emléke legyen áldott – könyvét."

II (p. 337a)[19]

אלי אשר | עזרני מכל | צרה ופדני | אשר נתן | לי כח שת׳ | שסיימתי | ספר זה | בנכח בר׳ | ברוך הנו׳ | הנותן לייע׳ | לייעף כח | להנ״ר [להנדיב רב] ישראל | בהנ״ר [בן הנדיב רב] אה׳ | אהרן כת׳ | כתבתיו | בשנת גפ״ן | ה׳ יתברך | יגן על כל | ישראל בח׳ | בחפץ א׳ | אמן סלה.

"Istenem, aki megóvott engem minden bajtól, és megmentett, aki erőt adott nekem, hogy befejezhettem ezt a könyvet, helyesen: áldott legyen, aki erőt ad a megfáradtnak.[20] A nemes Jiszráél úr, a nemes Aharon úr fia[21] számára írtam a 133. esztendőben.[22] Legyen áldott az Örökkévaló, óvja egész Izráelt, kegyesen. Úgy legyen (*amén*). *Szela*."

[16] Az írnok mindkét keskeny hasábban több sorban is a következő sor első betűit – helykitöltés céljából, sajátos módon, rövidítés jellel – írta. A ligaturákat az átírásban külön nem jelöltük.

[17] Az általunk közölt szöveget megelőző oldalon.

[18] Értsd: a munka alól.

[19] A könyv gerincén reprodukált szöveg.

[20] Reggeli ima-formula.

[21] Jiszráél ben Aharon, a kézirat eredeti tulajdonosa.

[22] 1373 (1372/73).

Mutatók

(1) Személyek
(2) Rabbinikus név-rövidítések
(3) Könyv- stb. címek
(4) Bibliai nevek
(5) Hivatkozások a Biblia és a rabbinikus (talmudi) irodalom szöveghelyeire
(6) Földrajzi nevek
(7) Népnevek
(8) Dátumok
(9) Tárgymutató
(10) A gyűjteménybe felvett források

A mutatók gyakorlatilag szövegszerkesztővel készültek, mechanikus módon, és mechanikus jellegük az adatok némi utólagos szerkesztése során sem változott. A más-más címszók alatt felvett, de esetleg összetartozó / azonos adatokat nem mindig kapcsoltuk össze utalással.

A címszó után álló számok mindig a könyvben szereplő szövegek sorszámára utalnak (tehát mint #1 stb. értendők).

(1) SZEMÉLYEK

A. (Magyaro. / Buda) • 42, 44, 53, 56; *lásd még* Avraham (Buda)
Abbászida dinasztia • 2
Abd al-Mumin, Almohád emír • 16
Abd Alrahmán / Abd Alrahmán ben Mohamed ben Abd-Allah ben Mohamed ben Abd Alrahmán ben Hákim ben Hasim ben Abd Alrahmán / Abd al-Rahmán al-Nászir, III., kalifa • 2, 3
Abenaes: *lásd* Slomo ben / ibn Jais
Abi Zimra: *lásd* David ben Slomo ibn Abi Zimra
Aboab: *lásd* Jichak Aboab, II.
Abraham Reinitc / Reinitz / Hranitzky • 190
Abriani ('BRY'NY) / d'Aviano család • 192 (3)
Abulafia: *lásd* Jaakov Abulafia ibn Szid
Abun • 13
Acsády Ignác • 73
Adam Mnojheviz ('DM MNVYHVYZ) • 116 (18)
Adarbi: *lásd* Jichak ben Smuél Adarbi
Adler, Marcus [Mordekhaj] N. (Elkan N.) • 17
Agostini, Paolo • 193
Agus, Irving A. [Avraham Jichak] • 5, 13
Aharon (Buda) • 44
Aharon (kazár) • 3
Aharon ben Ásér ha-Lévi Cijjoni (Seligmann Bing / Oppenheim) • 40, 55
Aharon ben Hajjim Avraham Perahja ha-Kohén • 142, 154, 155, 160
Aharon ben Hizkijjáhu (Efrajim ha-Kohén unokája, Buda) • 185
Aharon ben Jekutiél ha-Lévi • 56
Aharon ben Jiszráél • 83
Aharon ben Joszéf Szaszon • 110, 111, 117, 144
Aharon ben Slomo ibn Haszon • 129, 154
Aharon Blumlejn (Blümlein / Plumel) • 27, 36, 40
Aharon ha-Lévi • 55
Aharon mi-Trani • 76, 83
Aharon Simeon • 140
Aharon Smuél Koidonover / Kaidanover (a MAHARSAK) • 162
Ahuvi: *lásd* Jiszráél ben Smuél Ahuvi
Ajzik / Ájzek (név): lásd Ejzik
Akiva (név) • 156
Akiva ha-Kohén • 81, 156
Akris, Jichak ben Avraham • 2, 3
Alabbaszi (Abbászida dinasztia) • 2
al-Bakri • 2
al-Bargeloni / Barceloni: *lásd* Jehuda ben Barzillaj al-Bargeloni
Albeck, Shalom • 11
Albert ('LBRTVS), V., osztrák főherceg / II. Albert magyar király•és császár • 40, 47, 116 (4, 9, 13)
Al-Dzsajháni • 2
Alekszander ben Simeon • 175
Alekszander ha-Kohén • 122
Aleman: *lásd* Joszéf ben Slomo Askenázi
Alexandrescu-Dersca, Marie Mathilde • 86
Alexandrosz (Nagy Sándor) • 68
Alfandri: *lásd* Ráhel di Alfandri
Alfaszi: *lásd* Jichak ben Jaakov Alfaszi
Ali • 131
Ali pasa, szerdár • 195 (8)
Aliodanti Galzaa: *lásd* Galeazzo
al-Isztakhri • 2
Alkabec / Alkabez: *lásd* Slomo ibn Mose Alkabec
Almalik (al-Malik) • 2
Almási Tibor • 24
al-Masz'údi • 2
Almbladh, Karin • 106
Almohád dinasztia • 16
Almosznino: *lásd* Jichak Almosznino; Joszéf ben Jichak Almosznino; Mose Almosznino
Amar, Moshe [Moche] • 122, 123, 187
Amarillo: *lásd* Slomo ben Joszéf Amarillo
Amarut: *lásd* Murád, II., szultán; Murád, III., szultán

Amiens-i / Remete Péter / Pedron • 10, 105 (1)
Ammi bar Nátán (amora) • 99
Amram (Haszdáj ibn Saprut levelében) • 2
Amurat: *lásd* Murád, II., szultán
Anasztaszia (I. András magyar király felesége) • 5
Anav: *lásd* Cidkija ben Avraham ha-Rofe
Anavim család • 8
András, I., magyar király • 5
András, II., magyar király • 24
Angyal ('NG'YL) / Andzsil / Angyil: *lásd* Avraham ben Smuél Angyil; Mose Angyil
Anjou dinasztia • 73
Anna, Candale-i • 116 (17)
Ansel (Anselm) ha-Lévi Szegal (Regensburg) • 41, 51
Aptowitzer, Avigdor • 20, 175
Aragóniai Beatrix: *lásd* Beatrix
Arany János • 106 (1)
Arjé / Leib (Löw) (név) • 185
Arjé Júda Löb Krochmal • 140
Arjé: *lásd* Or Sraga Frejbus
Artamonov, Mikhail I. • 2, 3
Aschkenazi, Arje Loeb • 36
Ásér (a Ros) • 93
Ásér (budai rabbi) • 108
Ásér • 175
Ásér ibn Ardut ha-Kohén • 154
Asher, Abraham (Adolph) • 17
Ashkenazi, Shmuel • 36
Ashtor, Eliyahu • 2, 75
Assaf, Simha • 2, 72, 84, 93, 108, 148, 152
Assúr: *lásd* Súr
Astaikin, A. • 2
Astruc: *lásd* Esztruk ben David ibn Szandzsi
Aszi (amora) • 99
Aszlán / Haszlán / Leib (Löw) • 171
Atteret Cvi: *lásd* Hákhám Cvi
Attila (hun király) • 68
Augustus, császár • 106
Aventinus • 116 (1)
Aviano, d': *lásd* Abriani
Avigdor ben Mose Szófér / Avigdor Sopher Eisenstadt • 40
Avitan, Shmuel • 40
Avneri, Zvi • 55, 62
Avraham • 83, 137, 139
Avraham (Buda) / A. • 42, 44
Avraham (Buda) • 99
Avraham (Nagyszombat) • 59
Avraham Askenázi • 88
Avraham Badraszi • 188
Avraham ben / ibn Szandzsi • 88
Avraham ben Ásér • 56, 188
Avraham ben Azriél • 175
Avraham ben Dzsamil (G"MYL) • 76
Avraham ben Hajjim Klausner • 33, 34, 36
Avraham ben Hijja • 8
Avraham ben Hizkijja • 139
Avraham ben Jehuda • 114
Avraham ben Jehuda ha-Lévi Minc • 46, 53, 68
Avraham ben Jekutiél Habib • 161
Avraham ben Jerahmiél • 73
Avraham ben Joszéf ha-Lévi • 121
Avraham ben Mordekhaj Fariszol / Farissol • 61
Avraham ben Mose • 98
Avraham ben Mose di Boton • 93, 112
Avraham ben Slomo (Szerencsés Imre fia) • 68
Avraham ben Slomo • 114
Avraham ben Smuél Angyil ('NG'YL) / Angyal • 149
Avraham ben Smuél Zakut / Zacuto • 1, 62, 81
Avraham ben Szango • 88
Avraham ben Zalman • 114
Avraham ha-Gér ("a betért") • 14, 15
Avraham ha-Kohén (Kac / Katz) • 53, 56, 112
Avraham ha-Lévi • 188
Avraham Harari • 155
Avraham ha-Valid • 122
Avraham ibn (ben) Daud (a RABAD) • 2
Avraham Jerusalmi • 156
Avraham Jichak ben Mikháél • 188
Avraham Katzenellenbogen / Kac / Kacenelenbogen (QCN'YLNBVGN) • 42, 46, 53, 53 (Függelék)
Avraham Nátán ben Elisa Hajjim Askenázi • 158 (1)
Avraham Pardo • 138
Avraham Rovigo • 107

Avraham Szeneor • 68
Avraham Trebis / Treves / Troyes Carfati • 81, 156
Avraham Usque • 17
Avrom Reinec • 190
Axelrad: *lásd* Bendit Akszelrad
Azriél • 176
Azriél bar Slomo Dienna (Diana) • 71
Azriél Szegan Lévi (LVYH) / ha-Lévi • 127
Azulaj: *lásd* Hajjim Joszéf David Azulaj
Baal ha-minhágim: *lásd* Ejzik Tirna
Bacharach, R. Jair Chajim • 195 (10)
Bacharach: *lásd* Simson Bacharach
Bacher Vilmos (Wilhelm) • 2
Back, Samuel • 5
Baer, Joszéf Mendel • 126
Baer, Seligman • 10
Baer, Yitzhak • 1, 63, 127
Bajazid, I. / Bazijat (B'ZY'Ṭ), szultán • 105 (2)
Bajazid, II. / Bajazit (B'Y'ZYṬ) / Bajizit (B'YYZYṬ), szultán • 67 (3), 105 (6, 7)
Bajizit (B'YYZYṬ): *lásd* Bajazid, II., szultán •
Ballagi Aladár • 73
Bányai Viktória (née Pusztai) • 56, 68, 117, 119, 136, 170
Baranyai Decsi János • 195
Barik • 116
Barin Lajos (L'YS B'RYN): *lásd* Lajos, badeni őrgróf
Barukh (Szaloniki kényura) • 80
Barukh ben Jehuda • 190
Barukh Kalaj / Kal'i • 136
Barukhson, Cippora • 56
Bashan, Eliezer • 75, 117, 129, 152, 194
Báthori István, ecsedi / Stefan Batori (Ś/ŠṬ'PN B'ṬVRY), erdélyi vajda • 116 (14, 24, 26, 27)
Báthori István, somlyói / Sztepanusz Bator (Ś/ŠTYP'NVS B'ṬVR), erdélyi fejedelem (vajda), lengyel király • 106
Báthori Zsigmond, somlyói / Betari (B'Ṭ'RY), erdélyi fejedelem • 195 (2)
Bazijat (B'ZY'Ṭ): *lásd* Bajazid, I., szultán
Beatrice de Luna Mendes: *lásd* Mendes, Doña Gracia Nasi
Beatrix, Aragóniai, magyar királyné • 59, 116 (14, 17)
Becalél ben Avraham Askenázi • 88
Becalél: *lásd* Jehuda Löb
Beck, Astrid Billes • 2
Behiri, Joszéf • 76, 77
Behrám csausz • 67
Beit ha-Lévi • 87, 110, 121
Bél Mátyás • 73
Béla, III., magyar király • 7
Béla, IV., magyar király • 5, 44
Bellus Ibolya • 10
Benayahu, Meir • 67, 74, 76, 77, 79, 81, 83, 87, 108, 110, 127, 145, 148, 154, 156, 159, 160, 189
Benbassa, Esther • 50
Benbeneset: *lásd* Mose Benbeneset
Bendit Akszelrad / Axelrad • 74
Benjamin, Sandra • 17
Benjamin, Tudelai: *lásd* Tudelai Benjamin
Benkő Loránd • 36, 80, 182
Benmaman, Joseph D. • 2
Benos (Sopron) • 32
Ben-Sasson, Haim Hillel • 60, 67, 126
Bentov, Hajjim • 126
Ber • 190
Berger, Avigdor • 11
Berliner, Abraham • 40
Berman (B'RMN) (név) • 156
Berman • 190
Berman: *lásd* Jisszakhar Berman
Betari (B'Ṭ'RY): *lásd* Báthori Zsigmond, somlyói
Bethlen Gábor, erdélyi fejedelem • 181
Bettelheim, Samuel • 26, 68
Bing, Seligmann: *lásd* Aharon ben Ásér ha-Lévi Cijjoni
Binjámin (kazár) • 3
Binjámin ben Avraham Motal • 65, 70
Binjámin ben Binjámin Rafaél • 122
Binjámin ben Eliezer • 114
Binjámin ben Jóna: *lásd* Tudelai Benjamin
Binjámin ben Mordekhaj • 73
Binjámin ha-Lévi • 101
Binjámin Zeév ben Mattitja mé-Arta • 79, 87
Binjomin • 84
Biró Lajos • 73
Bloch család (nyomdászok Sulzbachban) • 185
Bloch Mózes / Mosche Arje Bloch • 5–7, 30

Blümlein: *lásd* Aharon Blumlejn
Boaz, Jehosua • 13
Bogyay Tamás / Thomas von Bogyay • 116 (2)
Bomberg, Daniel • 4, 40
Bona / Buna (név) • 156
Bóna István • 3, 116 (2)
Bonfil, Reuven [Robert] • 67, 68, 74, 107, 122
Bonfils: *lásd* Joszéf Tov Elem
Bonfini, Antonio • 10, 59, 105 (4), 106
Bónis Ferenc • 195 (13)
Bornstein-Makovetsky, Lea / Leah Borenstein (Bornstein) • 87, 93, 186
Borukh ben Smul Borukh • 190
Borzsák István • 105 (21)
Boton, di: *lásd* Avraham ben Mose di Boton; Hijja Abraham ben Aharon di Boton; Méir ben Avraham di Boton
Bouillon: *lásd* Gottfried de Bouillon
Brankovics György / Djordje Branković • 105 (3, 4), 116 (6, 8)
Brankovics Mara: *lásd* Mara szultána
Brann, Marcus • 194
Brecher, G. • 2
Bresslau, Harry • 10, 11
Breuer, Mordechai • 27, 33, 35, 36, 39, 40, 51, 55, 56, 60, 116, 122
Brook, Kevin A. • 2
Bruna: *lásd* Jiszráél ben Hajjim mi-Bruna
Bruner: *lásd* Salom Bruner
Buber, Solomon • 8, 15
Bucakarini: *lásd* Buzaccarini
Bucer, Martin • 60
Büchler Sándor • 15, 36, 38, 40, 56, 68, 75, 78, 81, 83, 88, 92, 93, 96, 97, 99–101, 108, 110, 117, 119, 127–129, 139, 142, 148, 151, 153–156, 158 (4), 162, 166–168, 170, 171, 175–178, 181, 183, 186, 194
Buchsbaum, Joseph • 39
Buhbut, Moshe Zvi • 88
Bulán (kazár) • 3
Bulcki (BVLCQY): *lásd* Bulcsú
Bulcsú / Bulcki (BVLCQY), magyar herceg • 116 (1–2)
Buxenbaum, Jakob • 71
Buxtorf, Johannes, jr. • 2
Buzaccarini (BVC'Q'RYNY / Bucakarini) család • 192 (3)
Cahalon: *lásd* Jom Tov Cahalon
Caisius • 116 (13)
Caki (C'QY): *lásd* Zacchi
Calvin, Jean: *lásd* Kálvin János
Cantarini: *lásd* Jichak Hajjim Cantarini
Capistrano, Giovanni da / Johannes de Capestrano: *lásd* Kapisztrán János
Capsali: *lásd* Élijáhu ben Elkána Kapszáli
Caraffa, Giovanni Pietro: *lásd* Pál, IV., pápa
Caro: *lásd* Joszéf Karo
Carti (C'RṬY) bat Joszéf • 188
Cases: *lásd* Moses Cases
Cassel, David • 76, 102, 122, 133, 136, 143, 155
Cassel, Paulus Stephanus (Selig) • 2
Cassuto, Umberto (Moses David) • 192
Castaldo, Gianbattista / Juan Batiszta Kasztaldo (YV'N B'ṬYŚ/ŠṬYH Q'Ś/ŠṬ'LDV) • 105 (20, 21), 124 (8)
Cesarini, Giuliano (YVLY'NV CYS'RYNV) bíboros, pápai legatus • 105 (4), 116 (7)
Chajjon: *lásd* Nehemja Hajjon
Chazan, Robert • 10
Chmielnicki, Bohdan • 158, 190
Cidkija ben Avraham ha-Rofe / Cidkija Anav • 4, 8, 15
Cijjoni: *lásd* Aharon ben Ásér ha-Lévi Cijjoni; Menahém Cijjoni
Cilcil: *lásd* Mose ben Hajjim Cilcil
Clementi, Horatio ('VRCYV QLYMNṬY) • 192
Cohen, Jichak Joszéf / Yitzchok Yosef Cohen • 26, 36, 91, 114, 156, 162, 191
Colon: *lásd* Joszéf Kolon
Concin: *lásd* Jehosua Concin
Conforte, David: *lásd* David Conforte
Conrado Zaccho: *lásd* Zaccho, Conrado
Corbeil-i Perec ben Élija: *lásd* Perec ben Élija
Cowley, Arthur E. • 135, 190, 192
Csaba, magyar herceg • 116 (2)
Csánki Dezső • 52
Cuspinianus (Spiessheimer), Johannes • 105 (11)
Cvi Askenázi: *lásd* Hákhám Cvi
Cvi ben Eljákim Askenázi (Szófia) • 80
Cvi ben Jaakov: *lásd* Hákhám Cvi

Cvi ben Mose (Buda) • 138
Cvi ben Szimha • 110
Cvi Hirs / Cvi Hirs ben Jaakov Askenázi: *lásd* Hákhám Cvi
Cvi Hirsch ha-Kohén (Buda): *lásd* Hirc
d'Aviano: *lásd* Abriani
Dán (Új-Oven) • 44, 53 (Függelék)
Dán Róbert • 36, 40, 91, 110, 116, 123, 156, 162
Dan, Joseph • 19, 55, 107, 158 (5)
Daniél Esztrosza (Estrosa / Istrosa / Istrumsa) • 136–139, 156
Danon, Avraham • 186
David • 54
David bar Jehuda Grac (Grietz / Gretz / Grätz) • 71
David ben Élija Tormini • 188
David ben Hajjim ha-Kohén mi-Korfu (a MAHARDAKH) • 74
David ben Jaakov ha-Kohén • 91, 99
David ben Joszéf • 131
David ben Menahém • 131
David ben Mose von R(h)eindorf: *lásd* Tevil Schiff
David ben Slomo (Bazin) • 73
David ben Slomo Ganz (Gantz / Gans) • 36, 105, 116, 195 (24)
David ben Slomo ibn Abi Zimra (a RADBAZ) • 80, 88, 125
David ben Smuél • 57
David ben Smuél ha-Lévi • 73
David Conforte • 76, 87, 102, 122, 123, 133, 136, 143, 155
David ha-Kohén (dajján, Buda, 1676) • 175
David ha-Kohén • 50, 87
David ibn Susán (a RAD) • 75
David Reubeni / Reuvéni • 64
David Szegal • 136
David Tartasz • 192
David, Abraham • 62, 70–72, 74, 75, 83, 88, 104, 106, 107, 112, 117, 124 (8), 145, 154
Davidson, Herbert • 2
Davidson, Israel • 26, 59
Deklia (D'QLY') fejedelem: *lásd* Thököly Imre, gr.
Delin • 53 (Függelék)
Derencsényi Imre • 105 (6)
Dernschwam (Thurnschwamb), Hans • 68, 88
Devora • 73
Dienna / Diana: *lásd* Azriél bar Slomo Dienna
Dimi rabbi • 22
Dinari, Yedidya A. • 27, 33, 35, 39, 40, 46
Dinur, Ben-Zion • 2, 3, 5, 115
Disin, Yona • 33, 34
Djordje Branković: *lásd* Brankovics György
Domanovszky Sándor • 10
Don Alvaro Mendes: *lásd* Mendes, Don Alvaro
Don Slomo ben (ibn) Jais: *lásd* Slomo ben (ibn) Jais
Dona (DVNH) • 188
Doña Gracia Mendes: *lásd* Mendes, Doña Gracia Nasi
Donin, Nicholas • 5, 20
Dr. Fell, John • 2
Dukler: *lásd* Slomo Dukler
Dunlop, Douglas M. • 2
Durchschlag Pinkász • 186
Dvoris • 73
Eberl, Barthel • 116 (2)
Efraim ben Jaakov mi-Bona / Jelíba (Geliebter) • 11
Efrajim (...) Vilnából: *lásd* Efrajim ben Jaakov ha-Kohén
Efrajim (név) • 174
Efrajim • 68, 70
Efrajim ben Gérson Freudeman: *lásd* Szimha ben Gérson ha-Kohén
Efrajim ben Jaakov ha-Kohén / Efrajim ha-Kohén / Efrajim Kahana / Efrajim KAC / Efrajim, Áron házából / Efrajim stb. Vilnából • 91, 114, 133, 136, 142, 146, 147, 150, 154, 156–160, 162–185, 189, 193
Efrajim ben Semarja ha-Kohén • 114
Efrajim ben Slomo (Szerencsés Imre fia) • 68
Efrajim ha-Kohén: *lásd* Efrajim ben Jaakov ha-Kohén
Efrajim KAC: *lásd* Efrajim ben Jaakov ha-Kohén
Efrajim Kahana: *lásd* Efrajim ben Jaakov ha-Kohén
Efrajim mi-Bona • 11

Efrajim Szeneor (Szerencsés Imre apja) • 68
Efrajim Vis / Fis Askenázi (Efrajim ha-Kohén nagyapja) • 162, 185
Efrajim, Áron házából: *lásd* Efrajim ben Jaakov ha-Kohén
Ehrenreich, Hajjim Jehuda • 15, 33
Ehrenreich, Shlomo Zalman • 11
Eichhorn, Liebesch • 59
Eidelberg, Shlomo • 10, 11, 40, 67, 68, 115, 162
Eisenstadt, Avigdor Sopher: *lásd* Avigdor ben Mose Szófér
Eisenstein, Judah D. • 17
Eissfeldt, Otto • 2, 3
Eitel / Etele / Etil (ʿTYL): *lásd* Szerencsés Imre
Ejzik (Vác) • 52
Ejzik / Ajzik / Ájzek / Eisack (Jichak) (név) • 36
Ejzik • 190
Ejzik Tirna / Jichak Tirnau / Baal ha-minhágim / Nagy-Szombati Izsák • 27, 33, 36, 37, 38
Elbogen, Ismar • 20
Eldad ha-Dáni • 2
Eleázár • 154, 167, 178
Eleázár ben Júda (Worms) • 15
Eleázár ha-Kohén • 147
Eleonora Magdalena Theresia, császárné • 195 (15)
Elfenbein, Israel • 29
Eliezer ("a cseh ~"): *lásd* Eliezer ben Jichak
Eliezer (rabbi) • 108
Eliezer • 114
Eliezer ben Aharon (Buda) • 171
Eliezer ben Avraham ha-Lévi • 131
Eliezer ben Gérsom • 17
Eliezer ben Jichak ("a cseh Eliezer") • 19, 73
Eliezer ben Joél ha-Lévi (a RAVJAH) • 20
Eliezer ben Nátán • 11, 26, 107
Eliezer ha-Kohén • 108
Eliezer ibn Arha • 132
Eliezer Zuszman (Süßmann) • 84
Élija ben Aharon • 149
Élija ben Dán • 42
Élija ben Jedidja Baal Sém • 177
Élija ben Jehuda (orvos) • 175
Élija ben Netanél • 42
Élija ibn Hajjim (a RANAH / MAHARANAH) • 108, 109
Élija Tormini • 188
Élijáhu ben Binjámin ha-Lévi • 70
Élijáhu ben Elkána Kapszáli (Capsali) • 1, 67, 92
Élijáhu ben Jichak • 114
Élijáhu ha-Lévi • 68
Élijáhu Hijja Szaszon • 132
Élijáhu Kobo • 160
Élijáhu Mizrahi • 65, 108
Élijáhu Rozilejn (RVZYLYYN) • 161
Elis • 53 (Függelék)
Elisa ben Avuja • 53 (Függelék)
Elisa Hajjim ben Jaakov ha-Kohén Askenázi • 158 (1, 5)
Eljákim ben Kalonimosz Vejbelman (Weibelmann) • 56
Elkán / Elkána (név) • 161
Elkána Kapszáli • 67
Emden: *lásd* Jaakov ben Cvi Emden
Emerich Zerenses von Ofen: *lásd* Szerencsés Imre
Emikho / Emicho, Lunheim / Leiningen grófja • 10, 105 (1)
Emmanuel, Jichak S. • 80, 85, 87, 93, 102, 110, 117, 129, 136, 141, 143, 145, 154, 155, 160
Engel Pál • 2, 25, 105 (4)
Eötvös Károly • 59, 73
Ercole d'Este, I., herceg • 61
Ernbakh (ʿRNBʾK): *lásd* Frangepán Ferenc Kristóf
Erzsébet királyné (Zsigmond király leánya, Albert király felesége, V. László anyja) • 47, 116 (5, 11)
Eškenazi, Eli • 80, 93, 97
Eszéki István • 158 (1)
Esztér (Jehuda Elkána felesége) • 161
Esztér / Esztér bat Efrajim / Hadassza (Efrajim ha-Kohén leánya, Schulhof Izsák felesége) • 162, 185, 193
Esztér • 138
Esztér bat Mose (Jisájnak, Jaakov Vejl leszármazottjának jegyese) • 123
Esztrosza / Esztroza: *lásd* Daniél Esztrosza
Esztruk (Iszturk / Astruc) ben David ibn Szandzsi • 122, 123, 175

Ettinger, Shmuel • 64, 127
Eugeniusz ('VGYNYS): *lásd* Jenő, IV., pápa
Fajerli (P'YYRLY) bat Jaakov • 138
Fajver: *lásd* Vejbel
Falaise *lásd* Simson, Falaise-i
Fasoli, Gina • 116 (1)
Faustus, Laurentius • 116
Fázil Musztafa, pasa • 195 (24)
Feibus / Fejbus / Fejvis: *lásd* Or Sraga Fejbus
Fejbus / Fejvis (Phoebus) (név) • 142
fejedelmek fejedelme: *lásd* Jiszráél Iszerlejn
Fekete Lajos • 67 (6), 83, 86, 91, 108, 136, 161, 171
Félelemnélküli János: *lásd*: János, Nevers grófja
Fell, Dr.: *lásd* Dr. Fell
Ferdi úr (efendi) • 105
Ferdinand, Graf zu Hardegg • 195 (1–2)
Ferdinánd, I. (Habsburg) / Ferdinando / Vardinandasz (V'RDYNND'S) / Verdinandusz (VRDYNNDVS) / Vradinandasz (VR'DYNND'S) / Vradnendasz (VVR'DNND'S), főherceg, magyar stb. király • 68, 73, 105 (13–18, 20, 22–24), 116 (18, 20), 124 (6, 7, 9, 12)
Ferdinánd, III. (Habsburg), magyar stb. király • 195 (6)
Ferdinánd, spanyol király • 63
Ferdinando (PRDYNNDV): *lásd* Ferdinánd, I., magyar stb. király
Fermon (P'RMVN) (név) • 156
Fermon (P'RMVN): *lásd* Jisszakhar Berman
Filipowski, Zwi Hirsch [Herschel] • 62
Finci: *lásd* Jaakov Jiszráél Finci
Finkel, Avraham Yaakov • 40
Finkelstein, Louis • 110
Firkovits (Firkovich / Firkovics), Abraham • 2
Flusser, David • 1
Fodor Pál • 116 (14)
Forgách Ferenc • 105 (21)
Foriat, Mose: *lásd* Mose ben Jiszráél Naftáli Hirsch Porges
Fortunatus: *lásd* Szerencsés Imre
Foscari, Francesco, velencei dózse • 50
Fraehn, Christian M. • 2
Fraenkel, David • 81 (2)
Fraenkel-Goldschmidt, Hava • 60
Fraknói Vilmos • 86
Franciszbani (PR'NCYSB'NY): *lásd* Bónis Ferenc
Frangepán Ferenc Kristóf, gr. / Ernbakh • 195 (13)
Frank: *lásd* Mose Varnak
Fráter György (Utissenius / Utiešenić / Martinuzzi) / Giorgio pap • 105 (16, 20)
Freimann, Abraham [Alfred] H. • 16, 62, 175
Freimann, Aharon [Aron] • 20, 158 (3)
Freimann, Jaakov • 39, 42, 46–49, 53 (Függelék), 92
Freudeman: *lásd* Szimha ben Gérson ha-Kohén
Fridrikh (PRYDRYK): *lásd* Frigyes, III., császár
Frigyes, III. / Fridrikh (PRYDRYK / VRYDRYK), császár • 51, 116 (5, 12, 13, 15)
Frigyes, mainzi érsek • 116 (1)
Friss Ármin • 72, 73
Frojimovics Kinga • 56, 68, 73, 117, 119, 136, 170, 186
Frumet (PRVMṬ) • 175
Frumkin, Arje Leb • 142, 185
Fuerst [Fürst], Aharon • 162
Fugger család / Fuggerek (PVQRṬN) • 116 (18)
Fülöp Vilmos (Philipp Wilhelm), pfalzi választófejedelem • 195 (15)
Fülöp, III., herceg • 105
Fürst Aladár • 193, 194
Fürst, Julius • 2
Galante / Galanti: *lásd* Mose Galante
Galanti: *lásd* Mose Galanti
Galeazzo, Aliodante / Aliodanti Galzaa • 105
Gans / Gantz / Ganz, David: *lásd* David ben Slomo Ganz
Garai János / Kamrio fejedelem • 105 (2)
Garai Miklós, jr. / Kamrio fejedelem • 105 (2)
Gartner, Yaakov • 38
gázai próféta: *lásd* Nátán, Gázai
Gedalja (Buda) • 117
Gedalja ben Joszéf ibn Jahja (Jihja) • 107

Gedl (Goddel / Gád) • 41
Gedofi vajda / Szapolyai János (?) • 124
Geliebter: *lásd* Efrajim ben Jaakov mi-Bona
Gellis, Jaakov • 75, 76, 81, 93, 122, 125, 126, 132, 156, 185
Genendel • 190
Gerhard, Augsburgi • 116 (1)
Gerlach, Stephan • 88
Gerondi: *lásd* Jóna ben Avraham Gerondi
Gérsom ben Joszéf • 175
Gérsom ben Júda / Rabbeinu Gérsom (Meor ha-gola) • 5, 82, 102, 112, 115, 118, 130
Gérson ben Jehuda (Plevna) • 90
Gérson ben Jichak Askenázi • 140, 142, 157
Gérson ben Simeon ha-Kohén • 156
Gintil • 133
Ginzburg, David • 1
Ginzburg, Lévi • 11
Giorgio (GY'VRGYV) pap: *lásd* Fráter György
Giskra / Sisko (ś/šyś/šqv) / Jan Jiškra • 116 (11)
Gitl (Jichak ha-Lévi felesége) • 73
Giuliano Cesarini: *lásd* Cesarini, Giuliano
Gizella (I. István király felesége) • 5
Gjergj Kastrioti: *lásd* Szkandir bég
Glazer: *lásd* Jakov Glazer
Goddel (Gedl) (Sopron) • 41
Godeschalcho / Gottschalk / Kondikalkosz (QVNDYQ'LQVS), keresztes hadvezér • 105 (1)
Golb, Norman • 2
Gold, Hugo • 26, 68
Golda (Mordekhaj ben Méir felesége) • 57
Goldberger Izidor • 187
Golde • 190
Golden, Peter B. • 2
Goldhammer, Avraham Zahavi • 157
Goldschmidt, Daniel • 11
Goodblatt, Morris S. • 93
Gorz, Johannes • 2
Gottfried de Bouillon, IV., keresztes hadvezér • 105 (1)
Gottschalk: *lásd* Godeschalcho
Grac (Grietz / Gretz / Grätz): *lásd* David bar Jehuda Grac
Graetz, Heinrich • 36, 40, 50, 61, 124 (2), 158 (4)
Grant (GR'NṬ) / Gront (GRVNṬ) (név) • 156
Gross, David • 26; Gross, David A. • 106
Grossman, Avraham • 4, 6, 11, 13, 115
Grünhut Lázár • 83
Grünhut, L. [Avraham Eliezer] • 17
Grünvald Fülöp • 68, 86, 170
Grünwald, Jekutiél Jehuda [Leopold] • 35, 59, 132, 162, 193, 194
Guggenheim, Yacov • 27, 33, 35, 40, 51, 56, 60
Gumilev, Lev N. • 2
Günzburg, Simeon ben Jehuda Lévi • 36
Guttmann Mihály (Michael / Jehiél Mikhaél Guttmann) • 12
Gyakran: *lásd* Joszéf Gyakran
Györffy György • 116 (1, 2)
György (Szerencsés Imre és Holdin Anna fia) • 68
Haarmann, Harald • 2
Haberman, Jacob • 108
Habermann, Abraham M. • 4, 10, 11, 108
Habib: *lásd* Avraham ben Jekutiél Habib; Lévi ibn Habib
Habsburg dinasztia / ~ ház • 5, 105, 124, 195
Habsburg Ferdinánd: *lásd* Ferdinánd, I.; Ferdinánd, III.
Habsburg Mária: *lásd* Mária királyné
Habsburg-ház: *lásd* Habsburg dinasztia
Hacker, Joseph • 72, 86, 87, 93, 96, 110, 121
Ha-Cohen, Shmuel • 4
Hadassza: *lásd* Esztér
Hadzisz: *lásd* Kazisz
Hagiz: *lásd* Jaakov Hagiz; Smuél Hagiz
Hagrisz (név) • 2
Hajim (jiddis) • 190
Hajjim / Meinszterl (név) • 156
Hajjim, metsző (Neukirchen) • 32
Hajjim • 159, 166
Hajjim ben Avraham • 133
Hajjim ben Cvi • 175
Hajjim ben David ha-Kohén • 138
Hajjim ben Jichak (Szimha ben Gérson ha-Kohén anyai dédapja) • 99, 156
Hajjim ben Jichak Hecman (Moravia rabbinikus bíróságának elnöke) • 99
Hajjim ben Jichak: *lásd* Meiszterlejn
Hajjim ben Mose • 57

Hajjim ben Szimha ha-Kohén (Szimha ha-Kohén fia) • 156
Hajjim ha-Kohén (Buda) • 150, 159, 160
Hajjim Jichak Muszafija • 75
Hajjim Joszéf ben Méir • 149, 188
Hajjim Joszéf David Azulaj (a HIDA) • 81, 91, 102, 104, 112
Hajjim Mevorakh • 175
Hajjim Paltiél ben Jaakov • 33
Hajjim Sabbetaj (a MAHARHAS) • 110, 117–120, 127, 129, 141, 143, 145
Hajjim, Mikhal • 74, 156, 157
Hákhám Cvi / Cvi Hirs / Hirsch ben Jaakov Askenázi / Atteret Cvi • 153, 158 (4), 160, 162, 185, 187–189
ha-Kohén (Buda): *lásd* Efrajim ha-Kohén
Halévi / Halévy: *lásd* Jehuda ha-Lévi
Hallart, Louis Nicolas d' • 192 (7)
Halperin, Avraham • 18
Hamburger, Benjamin Salomon • 195
Hamza bég • 105 (23)
Hana / Hanna (Eliezer ben Jichak felesége) • 73
Hana bat Smuél Mirc • 53
Hananel, Ašer • 80, 93, 97
Hanna (Ejzik Tirna leánya) • 36
Hannover, Nata Nátán: *lásd* Nata Nátán Hannover
Hanos (H'NVŚ/Š) bat Joszéf • 175
Hans (HNS), herceg • 116
Hanukka (kazár) • 3
Haran, Menahem • 5
Haraszti György • 8, 158 (2), 186, 193, 194
Harkavy, Avraham Elijahu (Albert) • 2
Hartum, M. • 58
Hasdeu: *lásd* Gorz, Johannes
Hasida, Simha • 8
Haszán basi • 171
Haszán, budai pasa • 195 (1)
Haszdáj / Hiszdáj ibn Saprut / Haszdáj bar (ben) Jichak bar Ezra ibn Saprut (Safrút) • 2, 3, 16
Haszdáj ben Smuél Perahja ha-Kohén • 142, 145–147, 154
Haszlán (H'SL'N) (Leib) • 171
Haszon: *lásd* Aharon ben Slomo ibn Haszon; Slomo ben Aharon ibn Haszon
Havlin, Shlomo Z. • 4, 18, 20, 72, 112, 132
Hayyun: *lásd* Nehemja Hajjon
Házi Jenő • 194
Hecman: *lásd* Hajjim ben Jichak Hecman
Heinrikh (HYYNRYK): *lásd* Henrik, I., bajor herceg
Hejdelburg (HYYDLBVRG): *lásd* Smuel Hejdelburg
Heltai Gáspár • 106
Hendl (H'NDL) (név) • 156
Hendl • 140
Hendlin • 98
Henrik, I. / Heinrikh (HYYNRYK), bajor herceg • 116 (1, 2)
Heródes (Hordosz), Judaea királya • 67
Herschel / Hirsch (név): • 62
Hess, Andreas • 106
Hesz (H'S) / Hess • 156
Hevesi Simon • 60
Hijja Abraham ben Aharon di Boton • 112
Hillél • 32, 61
Hillel, Moshe • 106
Hindliz (Hindelsz): *lásd* Jekl Hindliz
Hirc (HYRC) / Cvi Hirsch ha-Kohén (Buda) • 45
Hirc (Pozsony) • 89
Hirc / Hirs / Hirsch / Cvi (név) • 83
Hirc / Hirsch: *lásd* Naftáli ben Jichak ha-Kohén Askenázi
Hirs • 190
Hirs Lazlas (László) / Hirsch ben Lázár • 193
Hirsch Askenázi: *lásd* Hákhám Cvi
Hirschler, Moshe • 39, 51, 52
Hirsl Jakir • 190
Hiszdáj: *lásd* Haszdáj ibn Saprut
Hizkijja (Buda) • 166
Hizkijja (kazár) • 3
Hizkijja / Hess / Hesz (név) • 156, 166
Hizkijja / Hizkijjáhu / Jehezkiél ben Efrajim ha-Kohén (Efrajim ha-Kohén fia) • 154, 162, 167, 185
Hizkijja Salom • 73
Hochstadt: *lásd* Joszéf ben Mose
Holdin (Held) Anna (Szerencsés Imre második felesége) • 68, 70
Hordosz: *lásd* Heródes
Horodezky, Samuel A. • 132
Horowitz / Hurwitz: *lásd* Jesaja ben Avraham Horowitz; Sabbetaj Seftel ben Jesaja Horowitz

Horowitz, Yehoshua • 11, 18, 39, 79, 80, 81, 89, 110, 189, 191
Horváth János • 106, 116 (1)
Horvath, Eva (Hamburg) • 11
Höschel, Moses Jos. • 20
Hubay Ilona • 73
Hunyadi János / Hunyadisz (HVNY'DYŚ/Š) / Johan Hunyadu (YVHN HVNY'DV) / Hunyadusz (HVNY'DVS) • 47, 67 (2, 4), 105 (4, 5), 116 (4, 6–8, 10)
Hunyadi László • 2, 47
Hurwitz, Simon • 82
Hurwitz: *lásd* Horowitz
Husz János (Jan Hus) / Johanisz Husz (YHNYS HVS) • 116 (9)
Huszman / Hauszman • 53 (Függelék)
ibn / Ibn (N) (nevekben) • 108
Ibn Haukal • 2
Ibn Jahja: *lásd* Gedalja ibn Jahja
Ibn Khordádzbeh • 8
Ibn Lév: *lásd* Joszéf ben David ibn Lév
Ibn Migas • 16
Ibn Saprut: *lásd* Haszdáj ibn Saprut
Ibn Szandzsi: *lásd* Esztruk ben David ibn Szandzsi
Ibn Szid: *lásd* Jaakov Abulafia ibn Szid; Smuél ibn Szid
Ibrahim pasa • 105 (14)
Ibrahim, karamániai emir • 105
Icek • 190
Icek Iszerlesz • 190
Icik ('YCQ): *lásd* Schulhof Izsák
Icik • 190
Imrich Jud: *lásd* Szerencsés Imre
Ince, IX., pápa • 194
Isaac Vita Cantarini • 192
Isserel / Isserles: *lásd* Mose ben Jiszráél Iszerlesz
Isserlein: *lásd* Jiszráél Iszerlejn
Istrosa / Istrumsa: *lásd* Daniél Esztrosza
István, I., magyar király • 5
Iszerlejn: *lásd* Jiszráél Iszerlejn
Iszkanderi bég: *lásd* Szkandir bég
Iszmail bég / Jismáél • 105 (6)
Iszturk: *lásd* Esztruk ben David ibn Szandzsi
Ivan, III., moszkvai nagyfejedelem • 106
Ivan, IV. (Rettegett), moszkvai nagyfejedelem • 106, 116 (26)
Izabella (Jagello), magyar királyné • 105 (16), 186
Izabella, spanyol királynő • 63
Izsák, cseh / regensburgi Izsák • 20
J. (Buda) • 154
J. (Magyaro. / Buda) • 42, 44
J. Odin Burgo (Ödenburg / "Soproni") • 72
Jaakov (gáon, Szúra) • 107
Jaakov (Jacob) Sasportas • 158 (5)
Jaakov Abulafia ibn Szid • 132
Jaakov bar Jichak • 72
Jaakov ben Ásér • 22–34, 46, 89, 93, 110, 113, 118, 155, 164, 169, 172, 175
Jaakov ben Ásér Kapelman (Q'PLMN) • 73
Jaakov ben Binjámin Askenázi (Efrajim ha-Kohén veje, a Hákhám Cvi apja) • 153, 158 (4), 162, 175, 185, 187, 189
Jaakov ben Cádok • 53
Jaakov ben Cvi Emden (a JABEC) (a Hákhám Cvi fia) • 158, 160, 162, 185, 187, 189
Jaakov ben David Tam ibn Jahja • 65, 66, 76
Jaakov ben Elcáfán • 133
Jaakov ben Eliezer • 3
Jaakov ben Hajjim ha-Kohén • 138
Jaakov ben Hijja • 8
Jaakov ben Jehuda (Buda) • 122
Jaakov ben Jehuda ha-Kohén • 73
Jaakov ben Jehuda Vejl / Weil (a MAHARI / MAHARI Vejl / MAHARJU) • 35, 39, 46, 51, 53 (Függelék), 123
Jaakov ben Jichak • 20
Jaakov ben Jichak Jóna • 73
Jaakov ben Joszéf • 114
Jaakov ben Joszéf Polak (PVLQ / Pollak) Askenázi (a MAHARIF) • 72, 74, 79, 81, 92, 124 (2)
Jaakov ben Méir Tam / Rabbeinu Tam • 12, 13, 15, 18, 19, 33
Jaakov ben Menahém • 83
Jaakov ben Mordekhaj • 176
Jaakov ben Mose ha-Lévi Moellin / Mölln (a MAHARIL / MAHARI Szegal / MAHARI Molin) • 27, 32 (1), 33, 35, 39, 55, 166
Jaakov ben Mose: *lásd* Jekl Hindliz
Jaakov Berab • 76
Jaakov Hagiz • 148

Jaakov ha-Kohén • 73, 91, 99, 143, 162, 171
Jaakov ibn Szaadun • 158 (5)
Jaakov Jiszráél Finci • 107
Jaakov Kac • 171
Jaakov Lirma • 188
Jaakov Margalit (Margalioth / Margoles) • 13, 45, 56, 57, 74
Jaakov Mislis (MYŚ/ŠLŚ/Š) • 131
Jaakov Ovadja • 76
Jaakov Reiner • 53 (Függelék)
Jaakov Szakamis • 94
Jaakov Tam: *lásd* Jaakov ben David Tam ibn Jahja
Jaakov Tam: *lásd* Jaakov ben Méir Tam
Jaakov Vidal • 188
Jaari [Yaʿari], Avraham • 17, 135, 136, 159, 188
Jagello dinasztia • 63
Jahent bat Jaakov • 171
Jahja: *lásd* Gedalja ibn Jahja
Jais: *lásd* Slomo ben / ibn Jais
Jakab (budai zsidó, 1686) • 186, 194
Jakhent / Jachet (név) • 73
Jakov Glazer • 190
Jakub, boszniai bég • 105 (6)
János (Luxemburgi), cseh király • 116 (19)
János mester (Trau) • 105
János Zsigmond (Szapolyai) / János, II., magyar király • 105 (16)
János, I., magyar király: *lásd* Szapolyai János
János, II. (Avisi), portugál király • 62
János, III. (Avisi), portugál király • 64
János, III. (Vasa), svéd király • 116 (27)
János, Nevers grófja / Nevers-i (Félelemnélküli) János • 105 (2)
Jaroszláv, I. (Bölcs), kijevi nagyfejedelem • 5
Jedidja ben Joszéf • 175
Jehezkiél ben Efrajim / Jehezkijáhu ha-Kohén: *lásd* Hizkijja (...) ben Efrajim
Jehezkiél: *lásd* Jehuda bar Jehezkiél
Jehiél bar Joszéf Sir Vives (Párizs) • 5, 20, 76
Jehiél Baszan • 133
Jehiél ben Joszéf Askenázi • 76
Jehiél ben Mose Zaksz / Jehiél Askenázi • 72
Jehosua (Buda) • 150, 160
Jehosua / Josija ben Hajjim • 59
Jehosua • 159
Jehosua Concin / Soncino • 98, 104
Jehosua Elkána • 122
Jehuda (Júda) Löb (Löw) Becalél Askenázi (a Maharal) • 114, 116, 193
Jehuda (Nagyszombat) • 59
Jehuda (név) • 156
Jehuda / Júda Arjé Leib ben Efrajim ha-Kohén (Efrajim ha-Kohén fia) • 91, 142, 158 (3), 162, 166, 167, 168, 172, 177, 185
Jehuda bar Jehezkiél • 154
Jehuda ben Avraham • 174
Jehuda ben Barzillaj al-Bargeloni / Barceloni • 2
Jehuda ben David • 80
Jehuda ben Eliezer ha-Lévi Minc (a Mahari Minc) • 46, 53, 67, 68, 74, 75, 156, 175
Jehuda ben Jaakov • 114
Jehuda ben Jaakov ha-Kohén • 73
Jehuda ben Jaakov Lév (Lʿb) • 175
Jehuda ben Jichak Sir Leon • 20
Jehuda ben Méir ha-Kohén • 5–7
Jehuda ben Simeon • 131
Jehuda ben Smuél he-Haszid • 19, 40
Jehuda ben Smuél Lirma • 133, 134, 156, 174
Jehuda Elkána • 161
Jehuda ha-Lévi (Halévi / Halévy) / Júda Halévi • 2
Jehuda Leib • 91, 171
Jehuda Liberman (LYBRMN) / Júda Li(e)berman(n) • 26
Jehuda Uzziél • 188
Jekl Hindliz (Hindelsz) / Jaakov ben Mose • 83
Jekusziel • 190
Jekutiél Süßkind / Judenbischof • 55
Jelíba: *lásd* Efraim ben Jaakov mi-Bona
Jellinek, Adolph [Aharon] • 11, 50
Jenő, IV. / Eugeniusz ('VGYNYS), pápa • 105 (4), 116 (7)
Jergl (YʿRGYL) • 140
Jeroham (név) • 156
Jesaja ben Avraham Horowitz (Hurwitz) ha-Lévi (a Selah) • 126, 135, 191
Jesaja di Trani • 8

Jesajáhu (orvos) • 190
Jesaje (jiddis) • 190
Jetil / Jentl (név) • 99; Jetil bat Avraham • 99
Jézus • 10; "a felfüggesztett" • 10, 59
Jichak (Isaac) di Leon • 108
Jichak (kazár) • 3
Jichak (Pozsony) • 72
Jichak (Salom ben Jichak apja) • 27
Jichak / Zelkl Mazia Askenázi (Z'LQL MZY' 'Š/ŠKNZY) • 137
Jichak • 81
Jichak Aboab, II. • 62
Jichak Almosznino • 149
Jichak Bahur • 122
Jichak ben Ásér (a RIV) • 11
Jichak ben Avraham (a RIBA / RICBA) • 18
Jichak ben Avraham Akris: *lásd* Akris
Jichak ben Barukh Adonija • 188
Jichak ben Jaakov Alfaszi (a RIF) • 93, 173
Jichak ben Jaakov ha-Láván • 20
Jichak ben Jaakov ha-Lévi • 86, 87
Jichak ben Jehosua Elkána • 122
Jichak ben Joszéf • 133
Jichak ben Joszéf, Corbeil-i • 174
Jichak ben Júda • 138
Jichak ben Menahém ibn Haviv • 160
Jichak ben Mose mi-Vina (Or zarua) • 16, 19–25
Jichak ben Nátán • 2
Jichak ben Nátán Solal • 75
Jichak ben Séset (a RIBAS) • 164
Jichak ben Smuél Adarbi • 85, 86, 87
Jichak ben Szaszon • 80
Jichak ben Zalman Schulhof ha-Lévi: *lásd* Schulhof Izsák
Jichak Carfati • 50
Jichak Dampier • 18
Jichak Edinburg • 72
Jichak ha-Gér • 15
Jichak Hajjim Cantarini / Kantarini / Mé-ha-hazzanim ha-Kohén (Isaac Vita Cantarini) • 192 (9)
Jichak ha-Kohén • 156
Jichak ha-Lévi (Bazin) • 73, 86, 87
Jichak Iszerlejn • 55
Jichak Jiszraéli • 81
Jichak Joszkonto • 15
Jichak Liminiana • 188
Jichak Lurja • 88, 125
Jichak Schulhof: *lásd* Schulhof Izsák
Jichak Tirnau: *lásd* Ejzik Tirna
Jichak Vidal • 133
Jichok Kohen • 84
Jiftah Joszéf ben Naftáli: lásd Jozpe Samesz
Jirhém (név) • 156
Jisáj (Buda) • 138
Jisáj ben Jaakov Vejl (Weil) • 123
Jiškra, Jan: *lásd* Giskra
Jismáél • 83
Jismáél: *lásd* Iszmail bég
Jisszakhar Berman (B'RMN) (Ferman) / Fermon (P'RMVN) • 154, 156, 166, 175; Jisszakhar Fermon • 166
Jiszráél (Joszéf ben Slomo Askenázi fia) • 186
Jiszráél • 134
Jiszráél Askenázi • 75
Jiszráél ben Dán • 114
Jiszráél ben Hajjim mi-Bruna (a MAHARIB) • 20, 33, 39–41, 51, 52, 92
Jiszráél ben Jaakov (Kopil) ha-Lévi (Bécs / Broda) • 162
Jiszráél ben Petahja Iszerlejn / Isserlein (a MAHARAJ) / fejedelmek fejedelme • 27, 35, 39–46, 49, 51, 53, 53 (Függelék), 54, 82, 92, 173
Jiszráél ben Smuél Ahuvi • 188
Jiszráél Bruna: *lásd* Jiszráél ben Hajjim mi-Bruna; Slomo mi-Bruna
Jiszráél di Kuriél • 76
Jiszráél Naftáli Hirsch (Hirs) • 135
Jiszráél Rovigo • 107
Jiszráél Smuél ben Jichak • 73
Joachim, brandenburgi őrgróf / herceg • 105
Joan (YV'N) érsek: *lásd* Kapisztrán János
Joan (YV'N) vojvoda • 105
Joan Kapisztrano (YV'N QPYŚ/ŠTRNV): *lásd* Kapisztrán János
Joannesz, VIII., Palaiologosz, bizánci császár • 105
Joanni (JV'NY) / János, Nevers grófja • 105
Joannisz (YV'NYS) vojvoda • 105
Joél ben Jichak ha-Lévi (mi-Bona) • 26
Joél ben Smuél Jafe Szirkesz / Serkes (a BAH) • 113–115, 137, 140, 157
Johan (YVHN) vajda • 116

Johanan ben Aharon • 100
Johanisz Husz (YHNYS HVS): *lásd* Husz János
Jókai Mór • 68
Jokheved (Binjámin ben Mordekhaj felesége) • 73
Jokheved bat Jonátán • 174
Jólesz László • 193
Jom Tov ben Mose Cahalon / Zahalon (a MAHARITAC) • 125, 132
Jom Tov ha-Kohén • 76
Jom Tov Lipmann Heller • 91
Jom Tov Vidal • 180
Jóna (Pozsony) • 26
Jóna Askenázi • 54
Jóna ben Avraham Gerondi • 54
Jóna ben Zekharja • 73
Jonátán / Jehonátán (Askenázi) • 81
Jonátán ben Jaakov • 174, 191
Jorg (Podiebrad György) • 116 (10, 11)
Jorzik (YVRZYQ): *lásd* Podiebrad György, cseh király
Josephus Flavius • 1, 105
Josija ben Jaakov • 114
Josijáhu ben Joszéf Pinto • 132, 141
Joszéf (Buda) • 175
Joszéf (Haszdáj ibn Saprút levelében) • 2
Joszéf (Joselmann / Joszlman / Josel) ben Gérson Is Roszheim • 60, 73
Joszéf (név) • 156
Joszéf (orvos) • 175
Joszéf / Jehoszafja, "Avraham atyánk fia" • 15
Joszéf / Johannes Pfefferkorn • 124 (2)
Joszéf • 39, 53, 151, 176
Joszéf Askenázi • 76
Joszéf bar Jichak • 188
Joszéf bar Jichak Szambari / Qátája • 105, 186
Joszéf bar Mose • 39, 41, 42, 46, 47, 48, 49, 51
Joszéf ben Arjé • 190
Joszéf ben Avraham ha-Valid • 122
Joszéf ben David ibn Lév (Leb / Leib) (a MAHARIBAL) • 80, 91, 110
Joszéf ben Gorion ha-Kohén, Pszeudo- • 1
Joszéf ben Jaakov ha-Lévi • 80
Joszéf ben Jehonátán • 83
Joszéf ben Jichak Almosznino • 132, 141, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 156, 158 (1), 159, 160, 174
Joszéf ben Jichak KAC • 175
Joszéf ben Jichak mé-Orlinsz • 13
Joszéf ben Mose / Jozel / Joszelejn Hochstadt • 46–49, 53 (Függelék)
Joszéf ben Mose • 175
Joszéf ben Mose mi-Trani (a MAHARIT) • 126, 127, 128
Joszéf ben Slomo Askenázi (Aleman) • 186
Joszéf Fermon • 87, 102
Joszéf Gyakran (G'QR'N) • 161
Joszéf Hagrisz • 2
Joszéf ha-Kohén ha-Rofe • 11, 105 (21), 106, 116 (6, 19), 117
Joszéf ibn Migas • 16
Joszéf ibn Verga • 63
Joszéf Is Roszheim: *lásd* Joszéf ben Gérson
Joszéf Kacbi • 161
Joszéf Kalonimosz ha-Lévi • 188
Joszéf Karo (Caro) / Joszéf ben Efrajim Karo • 14, 20–23, 27–29, 31, 32, 34, 43, 46, 48, 49, 54, 55, 56, 63, 67, 68, 71, 75–78, 81, 83, 89, 90, 92, 93, 103, 107, 118, 125, 133, 136, 152, 155, 156, 158 (1), 162, 164, 169, 175, 191
Joszef Kohen • 190
Joszéf Kolon / Colon (a MAHARIK) • 51, 72, 92, 103, 124 (2)
Joszéf Leibl • 29
Joszéf Nászi • 88
Joszéf Taitacak • 81, 85, 93, 156
Joszéf Tov Elem (Bonfils) • 13
Joszéf Zalmina / Zalmoni gáon • 53, 72, 81, 89
Joszéf, kazár király • 2, 3
Joszéf, Orléans-i • 13
Joszefusz (Y'S'PVS): *lásd* / József, I. (Habsburg)
Joszefusz, Első (YV'S'PVS HR'Š/ŠVN) / I. (Habsburg) József, magyar stb. király • 195
Joszelejn Hochstadt: *lásd* Joszéf ben Mose
Joszkonto (név) • 15; *lásd* Jichak Joszkonto
Jousep (Juspa) Schammes • 195
Jozel / Jozl • 190
Jozel: *lásd* Joszéf ben Mose
Jozman ha-Kohén (KAC / Katz) • 42
Jozpe Samesz / Jiftah Joszéf ben Naftáli Hirc ha-Lévi • 195 (10)
József, I. (Habsburg) / Joszefusz (Y'S'PVS) • 195 (20, 22)

Juan Batiszta Kasztaldo: *lásd* Castaldo, Gianbattista
Júda (rabbi) • 137
Júda / Jehuda (budai rabbi) • 42, 44
Júda bar Méir bar Nátán • 2
Júda ben Jaakov • 114
Júda ben Jedidja Baal Sém • 177
Júda ben Jichak / Zelkel Mazia Askenázi • 137
Júda Jude Katz • 185
Judenbischof • lásd Jekutiél Süßkind
Judl / Júda (név) • 27
Jurisich Miklós • 116 (22)
Kac / Katz (név) • 140
Kacbi: *lásd* Joszéf Kacbi
Kacenellenbogen: *lásd* Katzenellenbogen
Kadun basa (Q'DVN B'Š/ŠH) • 105 (6)
Kagan, Elieser • 35
Kahan, Jankev • 20
Kahana, Avraham • 2, 3, 160, 185
Kahana: *lásd* Efrajim ha-Kohén
Kahana: *lásd* Slomo Kahana
Kahane, Isaac Ze'ev • 157
Kahle, Paul • 2
Kaidanover: *lásd* Aharon Smuél Koidonover
Kalaj / Kal'i: *lásd* Barukh Kalaj; Mordekhaj Kalaj; Smuél ben Mose Kalaj
Káldy-Nagy Gyula • 105 (16), 108, 161, 171, 105
Kálmán (Könyves Kálmán), magyar király • 10, 105 (1)
Kalman (Sopron) • 55
Kalman ha-Kohén • 50
Kalman Kac • 53 (Függelék)
Kalman Kohén (Regensburg) • 53 (Függelék)
Kalonimosz (Esztergom) • 8
Kalonimosz ben Sabbetaj • 4
Kalonimosz család • 19
Kalonymus / Kalonimosz / Kálmán (név) • 4, 55
Kálti Márk • 10
Kálvin János (Calvin, Jean) • 60
Kamrio (QMRYV) fejedelem: *lásd* Garai János; Garai Miklós, jr.
Kantarini: *lásd* Jichak Hajjim Cantarini
Kapach, Joseph • 4
Kapelman • 73
Kapelman: *lásd* Jaakov ben Ásér Kapelman
Kapisztrán János / Joan Kapisztrano (YV'N QPYŚ/ŠṬRNV) / Giovanni da Capistrano • 40, 105 (5, 11)
Kaplan, Zvi • 99
Kapszáli: *lásd* Élijáhu ben Elkána Kapszáli; Elkána Kapszáli; Mose Kapszáli
Kara Ahmed (Ahmat / Amhat) pasa • 105 (21)
Kara Mehmed pasa (Buda) • 195 (16)
Kara Musztafa pasa, nagyvezir • 189, 190, 195 (16)
Karam bej • 105 (4)
karamániai emir • 105
Karamno (Q'R'MNV) • 105
Karbilo (Q'RBYLV) vajda • 105
Kariszpi (QRYŚ/ŠPY): *lásd* Mordekhaj Kariszpi
Karlo (Q'RLV): *lásd* Károly, V., császár
Karo: *lásd* Joszéf Karo
Károly / Lotringeni Karl (Q'RL MLVṬRYNG'N), lotharingiai herceg • 192, 195 (19); Károly Lipót, IV. / Leopoldo (LY'VPVLDV), lotharingiai herceg • 192 (1)
Károly VI., (Valois / Őrült), francia király • 105 (2)
Károly, V. / Karlo (Q'RLV), német-római császár • 60, 105 (13, 14, 20, 23), 124 (6, 12)
Károly, VII. (Valois / Győztes) / Kralosz (QR'LVS), francia király • 116 (9)
Kaszan (Haszán) basa: *lásd*
Kaszia • 114
Kasznelna (QSNLN') / Kaszneena (QSNCN') (Gianbattista Castaldo / Hans Katzianer) • 105 (15), 124 (8)
Kasztaldo: *lásd* Castaldo, Gianbattista
Kasztriota György / Gjergj Kastrioti: *lásd* Szkandir bég
Katona Tamás • 105 (11)
Katz, Júda Jude: *lásd* Júda Jude Katz
Katz, Simha • 40
Katzburg, Nathaniel • 86
Katzenellenbogen: *lásd* Avraham Katzenellenbogen; Méir ben Jichak Katzenellenbogen
Katzianer, Hans (Q'CYY'NYR) • 105, 124
Kaufmann Dávid / David Kaufmann • 26, 73, 157, 158 (1, 5), 162, 190, 193, 194

Kazimirusz (Q'ZYMYRVS): *lásd* Kázmér, IV., lengyel király
Kazisz (Q'ZYS): *lásd* Mose Kazisz
Kazisz / Khadzisz (Hadzisz) (név) • 158
Kázmér, IV. (Jagello) / Kazimirusz (Q'ZYMYRVS), lengyel király • 40, 59, 116 (7, 12)
Keil, Martha • 72
Kelemen, VII., pápa • 64
Kelényi B. Ottó • 192
Kellner, Maximilian G. • 116 (1)
Kemálpasazáde • 86, 105 (11)
Kézai Simon • 1
Khádim Ali pasa (Buda) • 105 (21)
Khadzisz: *lásd* Kazisz
Khalfun, Abraham • 36
Kheuc • 43
Khlesl: *lásd* Melchior Khlesl
Kil, Yehuda • 4
Kinizsi Pál • 116 (12, 14)
Kiri Kilbi (QYRY QYLBY) (Celebi) • 106
Kiss Gábor • 105 (11)
Kiss Károly • 105 (11)
Klar, Binjamin • 16
Klein Sámuel • 16, 72
Klein, Isaac • 125
Klein, Shalom • 20
Kmoskó Mihály • 2, 8
Kobak, Joszéf [Joseph] Jichak • 193, 194
Kobo: *lásd* Élijáhu Kobo
Koestler, Arthur • 2
Kohén, Joszéf Amihaj • 82
Kohen, Uri • 39
Kohn, Sámuel • 1–10, 15, 17–19, 21, 26, 33, 36, 42, 44, 52, 56, 59, 62, 63, 65, 67–70, 81, 82, 90, 105–108, 110, 114, 117, 119, 140, 156, 162, 164, 169, 171, 175, 179, 181, 183, 185, 187, 192–195
Kokovcov, Pavel K. • 2, 3
Kolon: *lásd* Joszéf Kolon
Kolumbusz, Kristóf • 62
Komoróczy Géza • 56, 68, 117, 119, 136, 170
Komoróczy Szonja Ráhel • 32 (Függelék), 40, 53 (Függelék), 61, 84, 105 (22–24), 113, 114, 135, 140, 146, 167, 190–195
Kondikalkosz (QVNDYQ'LQVS): *lásd* Godeschalcho / Gottschalk
Konrad (QVNR'D) / Vörös Konrád, Lotharingia hercege • 116 (1–2)
Konstantin (Bíborbanszületett), bizánci császár • 2, 3
Köpeczi Béla • 190, 192
Kopil (Koppel) / Jaakov (név) • 39
Kopil • 39
Köprülü Ahmed, nagyvezir • 195 (10)
Korobkin, Nissan D. • 2
Kottanner Jánosné (Helene) • 116 (7)
Kovács József László • 88
Kracauer, Joseph (Isador) • 60, 73
Kralosz (QR'LVS): *lásd* Károly, VII., francia király
Krausz Sámuel (Samuel Krauss) • 2, 4, 40, 54, 64, 83, 86, 88, 93, 97, 107, 126
Kristó Gyula • 2, 24, 62, 106, 116 (2)
Krochmal: *lásd* Arjé Júda Löb Krochmal; Man (Menahém) Mendel ben Avraham Krochmal
Kubinyi András (Andreas) • 25, 56, 68, 105 (11)
Küküllei János • 106
Kulcsár Péter • 10, 59, 105 (11), 106
Künstlicher, Moshe A. Z. • 125, 141, 142, 162, 185
Kupfer, Efraim F. • 16
Kupfer, Ephraim • 54, 65, 105, 107, 126
Ladiszlav (L'DYSL'V / LDYSL'V / L'DYŚ/ŠL'V): *lásd* Ulászló, II., magyar stb. király
Lajos, badeni őrgróf • 195 (21, 24)
Lajos, I. (Anjou / Nagy), magyar király • 30, 86, 106
Lajos, II. (Jagello) / Ludovik (LVDVVYQ) / Ludviko (LVDBYQV), magyar király • 67 (5), 68, 70, 105 (9, 11, 13), 116 (18–19), 124 (3)
Lamed, Meir • 140
Landau, Becalel • 39, 77
Landau, Maximilian (Menahem) • 2
Landauer, Samuel • 76
Landeszman György • 73, 124
Lange, I. S. • 68
László (L'Š/ŠLV) (szénégető) • 52
László (L'SL'), V. / (Posztumusz / Utószülött), magyar stb. király • 47, 116 (5–6, 11, 13)
Lattes, Moshe • 67

Laurentius Faustus: *lásd* Faustus, Laurentius
Lazarevics István, szerb despota • 105 (2)
Lazarus: *lásd* Mose ben Jiszráél Iszerlesz
Léa Rivka (Szimha ha-Kohén anyja) • 156
Leib Kac: *lásd* Jehuda Arjé Leib ben Efrajim ha-Kohén
Leib Kopil • 190
Leib: Löw(e) / Arjé (név) • 185
Leibele / Leibl • 190
Leitner, Zvi J. • 125, 126
Lél / Lehel, Tas fia, magyar herceg • 116 (2)
Leon Tello, Pilar • 106
Leopoldo (LY'VPVLDV): *lásd* Károly-Lipót, IV., herceg
Lepaltusz (L'P'LTVS): *lásd* Lipót, I., magyar stb. király
Letteris, Meir • 106, 117
Levanon, Yosef • 17
Lévi • 94, 95, 126, 152
Lévi ibn Habib • 93
Lewicki, Tadeusz • 16
Lewis, Bernard • 50
Liberman: *lásd* Jehuda Liberman
Lididi: *lásd* Smuél ben Mose Lididi
Lieberman, Saul • 2
Lima: *lásd* Mose ben Jichak Lima
Linc (LYNC) / Linz: *lásd* Simeon ben Slomo Linc; Slomo Linc
Lipa, Chanina • 20
Lipót, I. (Habsburg) / Lepaltusz (L'P'LTVS), magyar stb. király • 152, 190, 192 (1), 194, 195 (9, 14–16, 19)
Lipót, V. (Babenberger), herceg • 5
Liudolf / Ludolf (LVD'LP), sváb herceg • 116 (1)
Liutprand / Liuzo, püspök • 116 (1)
Livva, Antonio ('NTVNYV LYVV') • 105 (14)
Lohrmann, Klaus • 27, 33, 72
London, Salman • 36
Lotringeni Karl (Q'RL MLVTRYNG'N): *lásd* Károly lotharingiai herceg
Löw Immanuel • 22
Löw Lipót (Leopold) • 68, 155, 164
Löw, Jehuda: *lásd* Jehuda (Júda) Löb
Ludolf (LVD'LP): *lásd* Liudolf, herceg
Ludovik (LVDVVYQ) / Ludviko (LVDBYQV): *lásd* Lajos, II., magyar király
Ludwig, Dieter • 2
Lurja: *lásd* Slomo ben Jehiél Lurja
Luther, Martin • 60
Lüttich, Rudolf • 116 (1)
Luzzato, Samuel D. • 106
M. (Buda) • 154
Magdalena (MGDYLYN'), VII. (Valois) Károly lánya • 116 (9)
Magyarországi Mária: *lásd* Mária királyné
Mahmut (MHMVT): *lásd* Mohamed / Mehmed, II., szultán
Mahomit (MHMYT): *lásd* Mohamed / Mehmed, II., szultán
Mailáth, Johann • 68
Maimon, Arye • 27, 33, 35, 39, 40, 51, 55, 56, 60
Maimonides: *lásd* Mose ben Majmún
Majmún ben Joszéf • 16
Makk Ferenc • 2, 24, 62
Malachi, Zvi • 2
Man (Menahém) Mendel ben Avraham Krochmal • 89, 137, 140
Mandel Miklós • 2
Mann, Jacob • 64
Manoah (név) • 156
Manoah ben ha-Rav Ásér SaC • 89
Mánuel, I. (Avisi / Szerencsés), portugál király • 62
Mar Jaakov ben Hanukka • 2
Mar Joszéf • 2
Mar Saul • 2
Mara szultána (Brankovics György leánya, Murád szultán felesége) • 105 (3)
Marcus, Simon • 75, 77, 86, 87, 93, 136, 156
Margalioth / Margalit / Margoles: *lásd* Jaakov Margalit
Mária (Habsburg) / Magyarországi Mária (II. Lajos felesége), magyar királyné • 68, 105 (13)
Marko Martilo (M'RQV M'RTYLV) / Martell Károly (?) • 62
Marmorstein, Arthur • 46, 74
Martell Károly: *lásd* Marko Martilo
Martilo, Marko: *lásd* Marko Martilo
Martinuzzi: *lásd* Fráter György
Marton Lajos • 135
Marx, Alexander • 1, 4, 3
Mat: *lásd* Mose Mat

Matalon: *lásd* Mordekhaj Matalon
Mathit • 52
Matiasz (MṬY'Ś/Š): *lásd* Mátyás, II., magyar stb. király
Matiu (MṬY'V): *lásd* Mátyás, II., magyar stb. király
Matiusz (MṬY'VS): *lásd* Mátyás, I., magyar király
Matiusz főherceg (HʿRCHʿRC'G / herchercog MṬY'VS): *lásd* Mátyás, II., magyar stb. király
Mattitja / Mattitjáhu (Esztergom) • 20
Mattitja ben Nátán • 83, 98
Mattitjáhu / Mátyás (Matyi) (név) • 52
Mátyás, I. (Hunyadi) / Matiusz (MṬY'VS), magyar király • 36, 51, 56, 59, 73, 81, 105 (11), 116 (5, 10–17), 186
Mátyás, II. (Habsburg) / Matiasz (MṬY'Ś/Š) / Matiu (MṬY'V) / Matiusz (HʿRCHʿRC'G / herchercog MṬY'VS), magyar stb. király • 124 (13), 195 (1–4)
Maximilian (MQSYMYLY'N): *lásd* Miksa, II., magyar stb. király
Maximilian / Maximiliano (MQŚ/ŠMYLY'NV) / Maximilianusz (M'QŚ/ŠMYLY'NVS): *lásd* Miksa, I., osztrák főherceg, német-római császár
May, Harry S. • 106
Medina, de: *lásd*: Mose ben Smuél de Medina; Smuél ben Mose de Medina
Mé-ha-hazzanim: *lásd* Jichak Hajjim Cantarini
Mehmed: *lásd* Mohamed
Meinszterl (név) • 156
Méir / Merkl (név) • 28
Méir ben Avraham di Boton • 112
Méir ben Barukh Rothenburg (a MAHARAM) • 5–8, 18–20, 30, 39, 81, 112, 115
Méir ben Jichak Katzenellenbogen / Paduai Méir (a MAHARAM Padua) • 46, 67–69, 89
Méir ben Joszéf • 121, 137
Méir ha-Lévi (Bécs) • 32, 109
Meir Kohen / Méir Kohén • 190
Méir Pfefferkorn (PPʿPYRQ'RYN) • 124 (2), 188
Méir, odenburki • 32
Meiszterlejn (Hajjim ben Jichak), rabbi • 45, 53
Melchior Khlesl • 195 (4)
Menahém (kazár) • 3
Menahém ben Mesullam • 73
Menahém ben Mose Joszéf (Buda) • 131
Menahém ben Mose Man Askenázi (Rimanov) • 113
Menahém ben Szarúk (Córdoba) • 2
Menahém Cijjoni • 55
Menahém ha-Rofe (Trikala) • 79
Menahém Krochmal: *lásd* Man (Menahém) Mendel ben Avraham Krochmal
Menahém Mendel: *lásd* Man (Menahém) Mendel ben Avraham Krochmal
Menasse (kazár) • 3
Menasse Jaakov Szegal ben Júda • 114
Mendel (MʿNDL): *lásd* Ovadja ben Menahém Mendel
Mendel / Mandl család (Buda) • 56, 60, 61, 114, 126, 137, 140, 170, 186
Mendel, Jaakov • 60
Mendel, Man (Christoph) • 60
Mendes család / Nasi (*Nászi*) – Mendes család • 80, 93
Mendes, Don Alvaro • 88
Mendes, Doña Gracia Nasi (*Nászi*) / Beatrice de Luna Mendes • 80, 93
Meor ha-gola: *lásd* Gérsom ben Júda
Merkl (MRQL) (Sopron) • 28, 29, 32
Merkl (név): *lásd* Mordekhaj
Meshorer: *lásd* Shabbetai Bass
Meyer, Eric M. • 126
Migas: *lásd* Joszéf ibn Migas
Mihál (MYH'L) (szénégető) • 52
Mikalogili / Mikaloglu / Mihály begogli / Mihály Begovics / Kaszan (Haszán) basa • 105 (14)
Mikhaél ha-Kohén • 143
Miksa Emmanuel, II., bajor választófejedelem • 195 (19)
Miksa, I. (Habsburg) / Maximilian / Maximiliano (MQŚ/ŠMYLY'NV) / Maximilianusz (M'QŚ/ŠMYLY'NVS), osztrák főherceg, német-római császár • 60, 106, 116, 124 (1)
Miksa, II. (Habsburg) / Maximilian (MQSYMYLY'N), magyar stb. király • 88, 116 (23–24, 27)
Milka / Szulka (Jaakov ben Ásér Kapelman felesége) • 73

Minc / Mainz (név) • 67; *lásd még* Avraham ben Jehuda Minc; Jehuda ben Eliezer Minc; Mose Minc
Mircea cel Bătrîn, havasalföldi vajda • 105 (2)
Mirele • 190
Mirsky, Samuel Kalman • 8
Mizrahi: *lásd* Élijáhu Mizrahi
Mnojheviz: *lásd* Adam Mnojheviz
Mocenigo, Tommaso, velencei dózse • 50
Moellin / Molin / Mölln: *lásd* Jaakov ben Mose ha-Lévi Moellin
Mohamed, II. / Mehmed (Hódító) / Mahmut (MHMVṬ) / Mahomit (MHMYṬ), szultán • 67 (2–4, 6), 105 (5, 9), 116 (14)
Mohamed, III. / Mehmed, szultán • 106
Mohamed, IV. / Mehmed, szultán • 152
Mojse • 190
Mojse ben Mordkhe • 190
Mojse Kan (kohén) • 190
Mojse Plocker • 114
Molkho: *lásd* Slomo Molkho
Mollay Károly • 116 (6)
Molnár Ákos • 68
Montecuccoli, Raimondo, gr., tábornagy • 195
Moravcsik Gyula • 2, 3
Mordekhaj / Merkl (név) • 28
Mordekhaj • 154
Mordekhaj ben David ha-Kohén / KAC • 171, 175, 191
Mordekhaj ben Hillél ha-Kohén • 18, 173
Mordekhaj ben Jaakov nászi • 158 (2)
Mordekhaj ben Jichak ha-Kohén • 123
Mordekhaj ben Joszéf • 121
Mordekhaj ben Méir • 57
Mordekhaj ben Mose ha-Lévi / Szegal • 171, 175, 188
Mordekhaj ben Slomo • 26
Mordekhaj ben Smuél (mi-Kolonja) • 26
Mordekhaj ha-Lévi • 190
Mordekhaj Kalaj / Kal'i • 136
Mordekhaj Kariszpi (QRYŚ/ŠPY) • 149
Mordekhaj Kohén • 190
Mordekhaj Matalon • 110
Mordkhe Nikolszburg • 190
Mordkhe Szegal • 190
Mordtmann, Johannes H. • 186
Morkl (MVRQL) (Sopron) • 32
Mosche Arje Bloch: *lásd* Bloch Mózes
Mosconi, Júda Leon • 1
Mose (név) • 39
Mose (rabbi, Přemysl) • 114
Mose (Sopron) • 32
Mose (vizsgáló / bodék) • 175
Mose • 18, 24, 42, 51, 52, 55, 68, 73, 79, 85, 89, 92, 112–114, 117, 158
Mose Almosznino • 87
Mose Angyil ('NG'YL) / Angyal • 149
Mose ben Hajjim Cilcil • 83
Mose ben Jaakov • 140
Mose ben Jaakov ha-Kohén • 73
Mose ben Jaakov Silton / Silten • 161
Mose ben Jehosua • 131
Mose ben Jichak Lima • 162
Mose ben Jiszráél Iszerlesz (Isserles / Isserel / Lazarus) (a REMA) • 18, 32 (1), 35, 39, 62, 68, 78, 81, 82, 89–92, 116, 173, 175, 187, 191
Mose ben Jiszráél Naftáli Hirsch Porges / Poerges / Präger / Mose Foriat • 135
Mose ben Jóna • 139
Mose ben Joszéf mi-Trani (a MABIT) • 76, 83, 96, 107, 125–127
Mose ben Majmún / Maimonides (a RAMBAM) • 14, 16, 22, 23, 27, 43, 55, 77, 89, 93, 110, 112, 118, 155, 171, 180
Mose ben Mikháél ha-Kohén • 188
Mose ben Mose • 138
Mose ben Nahman / Nahmanides (a RAMBAN) • 80, 93
Mose ben Perec • 83
Mose ben Smuél de Medina • 93
Mose Benbeneset • 175
Mose Galante / Galanti • 171, 185
Mose Hajjim • 132, 141, 142
Mose Hamon • 156
Mose KAC • 123
Mose Kapszáli • 67
Mose Kazisz (Q'ZYS) • 158 (2)
Mose kohén • 158
Mose Mat • 81
Mose Minc / Müntz (Mainz) • 51
Mose Smuél Szegal • 79
Mose Szegal: *recte* Mordekhaj (!) ben Mose ha-Lévi • 171
Mose Varnak (Frank) ben Zekharja • 156

Moses Cases • 158
Moses, Leopold • 106
Mosil / Mose • 39
Motal: *lásd* Binjámin ben Avraham Motal
Muávijja ben Hisám ben Abd Almalik • 2
Murád, II. / Amarut (ʾMʾRVṬ) / Amurat (ʾMVRʾṬ), szultán • 105 (3–4, 9), 116 (4, 6, 8, 24–25)
Murád, III. / Amarut (ʾMʾRVṬ), szultán • 88, 116
Muszafija: *lásd* Hajjim Jichak Muszafija
Műszi (név) • 149
Nádasdy Ferenc, gr. / Nadastija (NʾDʾŚ/ŠṬYʾ) • 195 (13)
Nadastija (NʾDʾŚ/ŠṬYʾ): *lásd* Nádasdy Ferenc, gr.
Naftáli (av beit din, Buda) • 188
Naftáli ben Jichak ha-Kohén Askenázi / Naftáli Kac / Naftáli gáon / Naftáli ha-Kohén Hirc (Hirsch) • 68, 83, 89, 110
Naftáli Gérsom ben Joszéf • 188
Nagy Sándor: *lásd* Alexandrosz
Nagy-Szombati Izsák: *lásd* Ejzik Tirna
Nahmanides: *lásd* Mose ben Nahman
Nantova, Hósea • 156
Nasi (*Nászi*): *lásd* Mendes család
Nata Nátán Hannover / Nátán Nata ben Mose mé-Osztraha • 189, 190, 194
Nátán (Buda) • 39
Nátán (Ó-Oven) • 44, 53 (Függelék)
Nátán Eger • 39, 40
Nátán, Gázai • 148, 158 (5)
Natanél • 53 (Függelék)
Natronai • 26
Neháma (Buda) • 137
Neháma bat Efrajim (Efrajim ha-Kohén leánya, a Hákhám Cvi anyja) • 162, 185, 189
Nehemja Hajjon (Chajjon / Hayyun) / Nehemja Hijja ben Mose Hajjun • 158 (4)
Nehoraj (NHVRʾY) (Sopron) • 31
Nehoraj ben Mose • 52
Németh Gyula • 2
Németh S. Katalin • 116 (26)
Neszil (Sopron) • 28
Neszl / Niszl (NᶜSL) Szegal • 54
Netzer, Nissan • 13
Neubauer, Adolphe [Abraham] • 10, 11, 26, 58, 186, 188, 194
Niszi (kazár) • 3
Nizol bat Avraham • 138
Noah / Noah ha-Kohén (Buda) • 126, 141, 148, 151, 175
Ödenburg: *lásd* Odin Burgo
Odin Burgo (Ödenburg / Soproni): lásd J. Odin Burgo
Oppenheim: *lásd* Aharon ben Ásér ha-Lévi Cijjoni
Or Sraga Fejbus / Or (Uri / Arjé) Sraga Fejbus / Feibus (PYYBŚ/Š / VYYBŚ/Š) / Fejvis (VYYBYŚ/Š) (a Maharaf / Mahararaf / Maharas) • 142, 146, 147, 154, 156, 157, 162, 166, 167, 174
Or zarua: *lásd* Jichak ben Mose
Orbán, II., pápa • 10
Ostrogorski, Georg • 2
Ottó, I. (Nagy) (ʾVṬʾ), német-római császár • 2, 116 (1–2)
Ottokár, II. (Nagy) (ʾVṬʾQR) (Přemysl), cseh király • 116 (19)
Ovadja (kazár) • 3
Ovadja ben Menahém Mendel (MᶜNDL) • 56
Paduai Méir: *lásd* Méir ben Jichak Katzenellenbogen
Pál, IV., pápa / Giovanni Pietro Caraffa • 80
Palaiologosz Zsófia, bizánci nagyhercegnő • 106
Pálffy Miklós, br. (gr.) • 195 (1)
Pallavicini, Sforza / Sforcia, tábornok • 105 (20–21)
Paltiél • 190
Papula: *lásd* Semarja ben Avraham Papula
Patai, Raphael • 68
Payne, Robert • 10
Pedron: *lásd* Amiens-i Péter
Peles, Yisrael • 55
Perahja: *lásd* Aharon ben Hajjim Perahja; Haszdáj ben Smuél Perahja
Perec (rabbi) • 53
Perec ben Élija, Corbeil-i (a Raf / Maharaf / Maraf) • 174
Perényi Ferenc, püspök • 105 (11)
Perényi, Imre, nádor • 68
Perles, Joseph • 26, 68
Peszah ben Jichak • 122
Péter Katalin • 194
Péter: *lásd* Amiens-i Péter
Petrus Ransanus • 106

Pfefferkorn: *lásd* Joszéf Pfefferkorn; Méir Pfefferkorn
Pinhasz (rabbi) • 53
Pinhasz • 92
Pinhasz ben Hizkijja / Jehezkija ha-Kohén • 73
Pipano, David • 121
Pius, V., pápa • 107
Pletnjowa [Pletneva], Swetlana A. • 2
Plocker: *lásd* Mojse Plocker
Plumel: *lásd* Aharon Blumlejn
Podiebrad György / Poděbrad / Jorg (VYRG) • 116 (10, 11)
Podiebrad Katalin • 116
Poerges: *lásd* Mose ben Jiszráél Naftáli Hirsch Porges
Polak / Pollak (PVLQ): *lásd* Jaakov ben Joszéf Polak
Polak, Gabriel • 36
Polgár Szabolcs • 3
Pollak [Poliak], Abraham N. • 2
Pollák Miksa • 40, 55, 72
Pölnitz, Götz • 68
Porges, Nathan • 68
Porges: *lásd* Mose ben Jiszráél Naftáli Hirsch Porges
Posen, Benjamin • 20
Podiebrad (Poděbrad) György, cseh király • 116 (10–11)
Possevino, Antonio • 116 (26)
Posztumusz László: *lásd* László, V., magyar király
Präger / Preger: *lásd* Mose ben Jiszráél Naftáli Hirsch Porges
Preschel, Tovia • 81
Pritsak, Omelian • 2
Prizinio, Comeno • 88
Püspöki Nagy Péter • 1, 2, 8
Pusztai Viktória: *lásd* Bányai Viktória
Qátája: *lásd* Joszéf bar Jichak Szambari
Rabbeinu Gérsom: *lásd* Gérsom ben Júda
Rabbeinu Jichak: *lásd* Jichak ben Avraham
Rabbeinu Tam: *lásd* Jaakov ben Méir Tam
Rabinowitz, Abraham Hirsch • 85, 87, 92
Rabinowitz, Nathan N. • 5
Ragaci (R'G'CY) fejedelem: *lásd* Rákóczi Zsigmond, br.
Ráhel (Efrajim ha-Kohén felesége) • 162
Ráhel • 185
Ráhel bat Efrajim mi-Prag • 84
Ráhel di Alfandri • 188
Ráhel, R. Jichak leánya • 73
Rakci (R'QCY) fejedelem • 113
Rákheli (R'KLY) bat Méir • 123
Rákóczi család • 113, 195 (2)
Rákóczi György, I., erdélyi fejedelem • 113
Rákóczi Zsigmond, br. / Ragaci (R'G'CY) • 195 (2)
Ransanus: *lásd* Petrus Ransanus
Raphael, Isaac • 77, 81, 191
RASI: *lásd* Slomo Jichaki
Raskesz, Arje Leib • 11
Ravazdi György • 195
Rebekka Hanna • 193
Reiner, Avraham • 12
Reiner: *lásd* Jaakov Reiner
Reinitc: *lásd* Abraham Reinitc
Remete Péter: *lásd* Amiens-i Péter
Rettegett Ivan: *lásd* Ivan, IV.
Reubeni / Reuvéni: *lásd* David Reubeni
Reutel • 116 (13, 16)
Reuvén ben Élijáhu • 114
Rheindorf: *lásd* Tevil Schiff
Richard, Jean • 10
Richtmann Mózes • 158
Riley-Smith, Jonathan • 10
Rivka • 138
Robinson, Saul • 63
Rodolfusz (RVD'LPVS): *lásd* Rudolf, II.
Rodrigue, Aron • 50
Rofe, ha- ("az orvos"): *lásd* Cidkija ben Avraham ha-Rofe; Joszéf ha-Kohén ha-Rofe; Menahém ha-Rofe
Roggendorf, Wilhelm Freiherr von • 105 (16), 124 (10, 11)
Róna-Tas András • 2
Rosanes, Shlomo A. [Salomon Abraham Rosanès] • 50, 74, 80, 86, 100, 110, 112, 121, 122, 132, 158 (2)
Rosen, Mina • 132, 135, 141
Rosenblatt, Samuel • 156
Rosenkranz, H. • 2
Rosensweig, Bernard • 39
Rosenthal, Schraga F. • 13
Roszheim: *lásd* Joszéf ben Gérson
Róth Ernő / Avraham Naftali Cvi Roth • 12, 18, 14, 142
Roth, Cecil • 2, 5, 8, 9, 14–17, 60, 67, 80, 88

Roth, Norman • 68
Rothenburg, Méir: *lásd* Méir ben Barukh Rothenburg
Rothschild, Yacob • 60
Routtenberg, Max J. • 113
Rovigo: *lásd* Avraham Rovigo; Jiszráél Rovigo
Rozsnyai Dávid • 158 (1)
Ruderman, David B. • 61
Rudolf, I. (Habsburg), császár • 5
Rudolf, I. (Habsburg), magyar király: *lásd* Rudolf, II.
Rudolf, II. (Habsburg) / Rodolfusz (RVD'LPVS) (I. Rudolf magyar király / II. Rudolf császár) • 106, 116 (23, 27), 124 (13), 195 (3)
Runciman, Steven • 10, 105 (3)
Rybakov, Boris A. • 2
Rycaut, Paul • 158
Sabbetaj (Esztergom) • 8
Sabbetaj ben Efrajim • 99
Sabbetaj Cvi • 148, 154, 158 (1, 4, 5), 171
Sabbetaj ha-Kohén (a SAKH) • 162
Sabbetaj Jóna • 129
Sabbetaj Seftel ben Jesaja ha-Lévi Horowitz • 147
Sac, Jichak Akiva • 106
Sadek, Vladimir • 73
Salamon / Slomo ben Efrajim Szeneor: *lásd* Szerencsés Imre
Salamon, magyar király • 5
Salfeld, Siegmund • 26
Salom ben Jichak (mi-Nojstat) (a MAHARAS) • 27–33, 35, 36, 40
Salom Bruner • 53 (Függelék)
Salom Vejbel (VYYBL) • 73
Salom, metsző (Sopron) • 32
Salom: *lásd* Smuél Salom
Salti (Joszéf ben Slomo Askenázi fia) • 186
Samet, Moshe Sh. • 81, 185
Sammaj • 32
Sangiovanni, Mario • 192
Sapira: *lásd* Slomo Sapira
Saprut: *lásd* Haszdáj ibn Saprut
Satz, Yitzhak • 35, 39, 45, 53, 56, 57
Saul (Haszdáj ibn Saprút levelében) • 2
Saul ben Avraham Gamliél • 83
Schächter László • 107
Schechter, Solomon • 2
Scheiber, Sándor / Alexander • 2, 3, 5, 8, 9, 14–16, 18, 20, 22–24, 26–33, 35, 40–44, 46, 49, 56, 58–61, 64, 65, 67 (1), 68, 70–73, 76, 77, 80, 81, 83, 86, 88–90, 93, 97, 99, 105, 108, 116 (26), 124 (8), 132, 135, 156, 170, 190, 191, 193, 194
Schepansky, Israel • 132
Schiff, Tevil: *lásd* Tevil (Tebil) Schiff
Schlesinger, Simon Shlomo • 13
Schmelzer Hermann Imre • 20, 58, 84, 95
Schochet, Elijah J. • 113, 137
Scholem, Gershom • 19, 125, 148, 158 (1–5)
Schöndlein (Jiszráél Iszerlejn felesége) • 40
Schramm, Percy E. • 116 (2)
Schreckenberg, Heinz • 40
Schrijver, Émile G. L. • 20
Schulhof, Izsák / Jichak ben Zalman Schulhof ha-Lévi / Icik ('YCQ) • 162, 185, 193, 194
Schvarcz Miksa • 162, 170
Schwarz, Abraham Zacharias • 158 (2, 5)
Schwarzfuchs, Simon • 60, 68
Schweigger, Salomon • 88, 116 (25)
Schweitzer Gábor • 73, 186
Šedinová, Irina • 73
Seftel: *lásd* Sabbetaj Seftel
Sejtán Ibrahim • 192 (8)
SELAH (Senei luhot ha-berit): *lásd* Jesaja ben Avraham Horowitz
Seligmann Bing: *lásd* Aharon ben Ásér ha-Lévi Cijjoni
Semarja ben Avraham Papula • 161
Sforza Pallavicini: *lásd* Pallavicini, Sforza
Shabbetai Bass (Meshorer) • 191
Shaked, Shaul • 64
Smuél Salom • 62
Shmuelevits, Avraham • 67, 67
Shochat, Azriel • 2, 63
Shor, Bekhor • 13
Shtober, Shimon • 186
Siev, Asher • 89
Simeon • 158
Simeon ben Cvi • 131
Simeon ben Hajjim ha-Kohén • 175
Simeon ben Jichak ha-Kohén • 156
Simeon ben Joszéf • 147, 154
Simeon ben Mose KAC • 114

Simeon ben Slomo Linc (LYNC) • 171
Simeon ha-caddik • 68
Simeon ha-Kohén • 147
Simonson, Shlomo • 67
Simson Bacharach • 193
Simson ben Alekszander • 122
Simson ben Avraham • 122
Simson, Falaise-i • 18
Singer, Isaac Bashevis • 158 (1)
Singer, Michael A. • 17
Sir Leon: *lásd* Jehuda ben Jichak Sir Leon
Sir Vives: *lásd* Jehiél bar Joszéf Sir Vives
Sisko (ś/šYś/šQV): *lásd* Giskra
Sixtus, V., pápa • 116 (27)
Slomo (II.) ha-Lévi • 110
Slomo (Jehuda Liberman ük-ükunokája) • 26
Slomo ben (ibn) Jais, Don / Solomon Abenaes • 88
Slomo ben Adret / Aderet (a RASBA) • 93
Slomo ben Aharon ibn Haszon • 129–131, 136, 143
Slomo ben Avraham ha-Kohén (a MAHARSAKH) • 102, 103, 112, 122
Slomo ben Binjámin ha-Lévi • 110, 157, 159, 160, 180
Slomo ben Jehiél Lurja (a RASAL / MAHARSAL) • 26, 30, 81, 82, 155
Slomo ben Jehuda • 26
Slomo ben Joszéf Amarillo • 159, 160
Slomo ben Júda • 140
Slomo ben Kálev • 56
Slomo ben Simson • 10
Slomo Carfati • 53
Slomo Dukler • 113
Slomo ha-Kohén KAC • 158 (3), 171
Slomo ibn Mose Alkabec (Alkabez) ha-Lévi • 85
Slomo ibn Verga (ben Virga) • 63
Slomo Jichaki / ben Jichak (RASI) • 8, 9, 11–13, 15, 16, 18, 29, 31, 40, 67, 81, 82, 175
Slomo Kahana (Lublinból) • 171
Slomo Karo • 133
Slomo Linc (LYNC) / Linz • 158 (2)
Slomo mi-Bruna • 26
Slomo Molkho • 81
Slomo Sapira (MAHARAS Sapira) • 53 (Függelék)
Slomo Tubi • 149
Slutsky, Yehuda • 56
Smuél ben David • 121
Smuél ben David ha-Lévi • 73
Smuél ben Jichak Szaba • 76
Smuél ben Joszéf • 114
Smuél ben Kalonimosz he-Haszid • 19
Smuél ben Méir (a RASBAM) • 12, 13
Smuél ben Mose de Medina (a MAHARASDAM / RASDAM) • 80, 85, 90, 91, 93–101, 110, 112, 143
Smuél ben Mose Kalaj / Kal'i • 78–80, 86, 87
Smuél ben Mose Lididi • 188
Smuél ben Natronai • 26
Smuél Gáon • 129, 143, 144
Smuél Hagiz • 148
Smuél ha-Kohén • 154, 175
Smuel Hejdelburg (HYYDLBVRG) • 193
Smuél ibn Szid • 132
Smuél Mirc Zanvil • 53
Smuél Sulam • 81
Smuél Zakut • 62
Snéur (ś/šNY'VR): *lásd* Szerencsés Imre
Sobieski János, lengyel király • 195 (16)
Sokolow, Nahum • 73
Solal: *lásd* Jichak ben Nátán Solal
somlyói Báthori István: *lásd* Báthori István, somlyói, erdélyi fejedelem / lengyel király
somlyói Báthori Zsigmond: *lásd* Báthori Zsigmond, somlyói, erdélyi fejedelem
Soncino: *lásd* Jehosua Concin
Soproni: *lásd* J. Odin Burgo
Spangenberg, Cyriacus • 116
Sperber, Daniel • 38
Spiessheimer: *lásd* Cuspinianus
Spitzer, Shlomo J. • 6, 11, 20, 27–33, 35–40, 45, 56, 65, 68, 70, 85, 93, 107, 122, 166, 187
Sraga: *lásd* Or Sraga Fejbus
Stefan Batori (ś/šṬ'PN B'ṬVRY): *lásd* Báthori István, ecsedi, erdélyi vajda
Steiman, G. • 35
Stein Mayer Miksa • 73
Steinschneider, Moritz • 36, 40, 59, 135, 190, 192
Stephenson, F. Richard • 47, 62
Stern, Moritz [Mosche] • 10, 11

Stern, Selma • 60
Strbik, Andrea • 56, 68, 117, 119, 136, 170
Suflak Ali (ś/švpl'q ʿly) • 131
Suler, B. • 51
Súr (Assúr), magyar herceg • 116 (2)
Süßkind: *lásd* Jekutiél Süßkind
Süssl: *lásd* Ziszli
Süßmann: *lásd* Eliezer Zuszman
Svane, Gunnar • 2
Szaadja • 4
Szaadja ben Hajjim • 56
Szaadja Gáon / Szaadja ben Joszéf • 4
Szaba: *lásd* Smuél ben Jichak Szaba
Szakály Ferenc • 105 (11), 116 (4), 193, 194
Szaladin • 14
Szaliman (s'lym'n / slym'n): *lásd* Szulejmán, I., szultán
Szalkai László, érsek • 105 (11)
Szambari: *lásd* Joszéf bar Jichak Szambari
Szamota István • 17
Szandzsi / Sango / Sancho (név) • 88
Szandzsi: *lásd* Avraham ben / ibn Szandzsi
Szapolyai István, nádor • 124 (6)
Szapolyai István, szepesi gróf • 116 (12)
Szapolyai János (Johannes de Zapolya) / Gedofi vajda (?), magyar király • 105 (11, 12, 14–16, 20), 116 (18, 20, 21), 124 (6, 7, 11)
Szara • 161
Szaszon: *lásd* Aharon ben Joszéf Szaszon; Élijáhu Hijja Szaszon; Jichak ben Szaszon
Szécsi Dénes, érsek • 116 (5)
Szegal / szegan, "vezető" / ha-Lévi • 127
Székely György • 68
Szela, Menahem • 156
Szelim (slym), I. (Vad), szultán • 67 (3, 4, 6), 105 (7, 8), 116 (24), 186
Szendy Károly • 67, 83, 108, 136
Szeneor (ś/šny'vr) / Szeneor / Snéur: *lásd* Szerencsés Imre
Szeneor / Szenior család • 68
Szentgyörgyi (Pozsony-) – Bazini Farkas (Wolf), gr. • 73
Szentgyörgyi (Pozsony-) – Bazini Ferenc, gr. • 73
Szentpétery Imre (Emericus) • 10
Szerencsés Imre / Fortunatus / Slomo ben Efrajim Szeneor / Etil (Eitel / Etele) Snéur (ʿṭyl ś/šny'vr) • 68, 70, 110
Szerini (sᶜryny) (Zrínyi Péter, gr.) • 195
Szigiszmondo (ś/šygysmvndv / ś/šygyś/ šmvndv) / Szigoszmondo (ś/šygvś/ šmvndv): *lásd* Zsigmond, magyar stb. király
Szilágyi Erzsébet • 47
Szilka (név) • 156
Szimha / Freudeman (név) • 156
Szimha • 110
Szimha bat Szaadja (Buda) • 56
Szimha ben Gérson ha-Kohén / Efrajim ben Gérson Freudeman (Buda / Belgrád) • 73, 81, 99, 133, 134, 138, 139, 143, 144, 147, 148, 154, 156, 166, 167, 174, 188; házassági ügye Budán • 143
Szimha ben Hajjim (Szimha ben Gérson ha-Kohén anyai nagyapja) • 99, 156
Szimha ben Smuél • 20
Szimha ha-Kohén: *lásd* Szimha ben Gérson ha-Kohén
Szimha Vitry • 18
Szinán basa / Zinzino (zynzynv) • 105 (14)
Szinnyei József • 36
Szirkesz: *lásd* Joél ben Smuél Jafe Szirkesz
Szkandir (Szkander / Iszkanderi) bég (ś/ šk'ndyr / 'yś/šk'ndry byg) • 105 (4, 5)
Szófér: *lásd* Avigdor ben Mose Szófér
Szokollu Mehmed, ruméliai beglerbég • 105 (21)
Szolimán: *lásd* Szulejmán, I., szultán
Sztepanusz (ś/štyp'nvs) / Sztepanusz Bator (ś/štyp'nvs b'ṭvr): *lásd* Báthori István, somlyói, erdélyi fejedelem / lengyel király
Sztepanusz Bator (ś/štyp'nvs b'ṭvr): *lásd* Báthori István, somlyói, erdélyi fejedelem / lengyel király
Sztracimir János • 105 (2)
Szulejmán, I. / Szülejmán / Szulejmán (svlyym'n) / Szaliman (s'lym'n/ slym'n) / Szolimán (svlym'n) / Szulejmán (Nagy / Fényes / Kanúni), szultán • 67 (3, 5, 6), 86, 93, 105 (9–11, 14–17, 19–21), 116 (20–22), 124, 156, 186
Szulejmán, II., szultán • 195 (24)

Szulka / Milka (név) • 73
Taitacak: *lásd* Joszéf Taitacak
Taksony, magyar herceg • 116 (2)
Tal, Shlomo • 51, 68, 74, 89
Tamar, David • 33, 40, 80, 85, 112, 125, 148, 162, 171
Tardy Lajos • 56, 68, 88
Tartas, David de Castro: *lásd* David Tartasz
Tas, magyar herceg • 116
Ta-Shma, Israel M. • 11–13, 16, 20, 54, 77, 82, 93, 162, 174
Telegdi Zsigmond • 2
Tevil (Tebil) Schiff / David ben Mose von R(h)eindorf • 116, 179, 195 (24)
Tevil • 43, 53, 53 (Függelék), 92, 190
Thököly Imre, gr. / Deklia (DʿQLY'), fejedelem • 190, 195 (14)
Thurnschwamb: *lásd* Dernschwam, Hans
Thúry József • 86, 105 (11)
Thurzó Elek, országbíró • 73
Tishbi, Isaiah • 158 (5)
Toaff, Ariel • 1
Toch, Michael • 56
Todrosz (Plevna) • 90
Tomori Pál, érsek • 105 (11)
Tormini: *lásd* David ben Élija Tormini; Élija Tormini
Torquato, Joan (YV'N ṬVRQ'ṬV) • 105
Tóth Sándor László • 62
Trani: *lásd* Aharon mi-Trani; Jesaja di Trani; Joszéf ben Mose mi-Trani; Mose ben Joszéf mi-Trani
Tudelai Benjamin / Binjámin ben Jóna mi-Tudela • 16, 17
Turán Tamás • 81
Tykocinski, H. [Chaim] • 20
Ujvári Péter • 24, 56, 68, 73
Ulászló, herceg (IV. Kázmér lengyel király fia) • 116
Ulászló, I. (Jagello) / Vladiszlav (VLDYSL'V), magyar stb. király • 105 (4), 116 (7, 12), 124
Ulászló, II. (Jagello) / Ladiszlav (L'DYSL'V / LDYSL'V / L'DYŚ/ŚL'V) / Vladiszlav (VL'DYSLB), cseh és magyar király • 51, 70, 105 (9, 11), 116 (17), 124 (3, 4), 186
Uluman / Uléma pasa • 105 (20)
Ungnád Dávid • 88
Urbach, Ephraim E. • 11, 13–15, 18–20
Uri • 26
Uri: *lásd* Or Sraga Frejbus
Utiešenić / Utissenius: *lásd* Fráter György
Utószülött László: *lásd* László, V., magyar király
Vajvel: *lásd* Vejbel
Váradi, Pál, érsek • 124 (10)
Vardinandasz (V'RDYNND'S): *lásd* Ferdinánd, I., magyar stb. király
Varga Imre • 158 (1)
Varnak: *lásd* Mose Varnak
Vasco de Gama • 62
Vass Előd • 83, 86, 126
Vejbel / Vajvel / Fajver (név) • 73; *lásd* Salom Vejbel
Vejbelman: *lásd* Eljákim ben Kalonimosz
Vejbis (VYYBYS): *lásd* Fejbus
Vejl / Weil (név) • 39
Vejl: *lásd* Jaakov ben Jehuda Vejl
Vels, Leonhard Freiherr von, jr. • 105 (16)
Verancsics Antal • 88
Verdinandusz (VRDYNNDVS): *lásd* Ferdinánd, I., magyar stb. király
Verga / Virga: *lásd* Joszéf ibn Verga; Slomo ibn Verga
Vespasianus • 16
Vidal: *lásd* Jaakov Vidal; Jichak Vidal; Jom Tov Vidal
Vienne-i János, francia első tengernagy • 105 (2)
Vitry, Szimha: *lásd* Szimha Vitry
Vladiszlav (VL'DYSLB): *lásd* Ulászló, II., magyar stb. király
Vladiszlav (VLDYSL'V): *lásd* Ulászló, I., magyar király
Vladiszlav / Ulászló (Jagello), III., lengyel király (I. Ulászló magyar király) • 116
Vogelstein, Hermann • 20
Volf (szabó) • 190
Volf (VVLP) ben Jóna • 31
Volf / Wolf (név) • 31
Volf Velis • 190
Volf Viner (Wolf Wiener) • 190
Vörös Konrád, herceg • 116
Vradinandasz (VR'DYNND'S): *lásd* Ferdinánd, I., magyar stb. király
Vradnendasz (VVR'DNND'S): *lásd* Ferdinánd, I., magyar stb. király

Vridrikh (VRYDRYK) • 116
Vridrikh (VRYDRYK): *lásd* Frigyes, III.
Wachstein, Bernhard • 147
Walker, Christopher B. F. • 47, 62
Weibelmann: *lásd* Eljákim ben Kalonimosz
Weil: *lásd* Jaakov ben Jehuda Vejl
Weingarten, Shmuel Hacohen • 14, 15, 26, 36
Weinryb, Bernard D. • 2
Weinstein, Myron M. • 88
Weisz Mór • 116
Wellesz Gyula • 9, 20–25
Wenzel Gusztáv • 88, 116 (18)
Werblowsky, Raphael J. Zwi • 77
Werbőczy István • 68
Wertheimer, Avraham J. • 1
Wesselényi Ferenc, gr., nádor • 195 (13)
Widukind • 116 (1)
Wiener, Meir • 63
Wiener, Wolf: *lásd* Volf Viner
Wilhelm, Kurt • 135
Wolf, gr.: *lásd* Szentgyörgyi (Pozsony-) – Bazini Farkas (Wolf), gr.
Yarmolinsky, Avraham • 2
Yaron, Baruch • 193
Yuval, Yisrael Yaakov • 27, 33, 35, 36, 39, 40, 42, 46, 50, 51, 55, 56
Zacchi család / Caki (C'QY) • 192 (3)
Zaccho, Conrado • 192 (9)
Zacuto / Zakut: *lásd* Avraham ben Smuél Zakut; Smuél Zakut
Zajączkowski, Ananiasz • 2
Zalman • 140
Zalman ben Mose (Moschels) • 193
Zalman Snéur (Ś/ŠNY'VR): *lásd* Szerencsés Imre
Zalman St. Goar • 35
Zalmina: *lásd* Joszéf Zalmina
Zalmoni: *lásd* Joszéf Zalmina
Zanetti, Matteo • 88
Zanvil: *lásd* Smuél Mirc Zanvil
Zapolya, Johannes de: *lásd* Szapolyai János, magyar király
Zekl / Jichak (név) • 27
Zelkel Mazia Askenázi: *lásd* Júda ben Jichak
Zelkl / Jichak (név): • 137
Zevadja ha-Kohén (Zvedl) • 57
Zevulun (kazár) • 3
Zigmunt (ZYGMVNṬ), herceg: *lásd* Zsigmond, III., lengyel király • 116
Zimmels, Hirsch Jacob • 85, 88, 126, 130, 164
Zimmer, Erich • 195 (10)
Zimmer, Jichak E. [Eric] • 35
Zimonyi István • 2, 62
Zinzino (ZYNZYNV): *lásd* Szinán basa
Ziszli / Züszl / Süssl (Buda) • 141
Zobel, Moshe Hacham • 136
Zoksan • 116
Zolnay László • 68, 170
Zonule (Z'NVLH) kohen • 190
Zrínyi György, gr. • 195 (1)
Zrínyi Péter, gr. • 195 (13)
Zsigmond (Luxemburgi) / Szigiszmondo (Ś/ŠYGYSMVNDV / Ś/ŠYGYSMVNDV) / Szigoszmondo (Ś/ŠYGVŚ/ŠMVNDV), magyar stb. király • 35, 36, 47, 105 (2), 106, 116 (4)
Zsigmond / Zigmunt (ZYGMVNṬ) (Vasa), herceg / III. Zsigmond, lengyel király • 116 (27)
Zulejka (név) / Zulka (ZVLQ') • 156
Zundil (ZVNDYL) • 173
Zundl / Joszéf / Jehuda (név) • 156
Zunz, Leopold • 3
Züszl: *lásd* Ziszli
Züszman (név) (Azriél) • 156
Zuszman • 53 (Függelék)
Zuszman: *lásd* Eliezer Zuszman
Zvedl (ZVV^{e}DL): *lásd* Zevadja ha-Kohén
Zwi Hirsch ben Jaakov Askenázi: *lásd* Hákhám Cvi

(2) RABBINIKUS NÉV-RÖVIDÍTÉSEK

ABAN, Rabbeinu: *lásd* RABAN
ARI: Jichak Lurja • 125
BAH: Joél ben Smuél Jafe Szirkesz (Serkes) • 113–115, 137, 140
HIDA: Hajjim Joszéf David Azulaj • 81, 91, 102
JABEC: Jaakov ben Cvi Emden • 158, 162, 185, 187, 189
MABIK: *lásd* MAHARAM Padua
MABIT: Mose ben Joszéf mi-Trani • 76, 83, 96, 107, 125, 126, 127
MAHARAF / MAHARARAF / MAHARAS: Or Sraga Fejbus / Or (Uri / Arjé) Sraga Feibus / Fejbus (PYYBŚ/Š / VYYBŚ/Š) / Fejvis (VYYBYŚ/Š) • 142, 146, 147, 154, 156, 157, 162, 166, 167, 174
MAHARAF: *lásd* RAF
MAHARAJ: Jiszráél Iszerlejn • 27, 35, 39, 40–46, 49, 51, 53, 53 (Függelék), 54, 82, 92, 173
MAHARAL: Jehuda (Júda) Löb (Löw) Becalél Askenázi • 114, 116, 193
MAHARAM / MAHARAM ben Barukh: Méir ben Barukh Rothenburg • 5–8, 18–20, 30, 39, 81, 112
MAHARAM Padua (mi-Padua) / MABIK: Méir ben Jichak Katzenellenbogen • 46, 67–69, 89, 110
MAHARANAH / RANAH: Élijah ibn Hajjim • 108, 109
MAHARARAF: *lásd* MAHARAF (Or Sraga Feibus)
MAHARAS: *lásd* MAHARAF
MAHARAS: Salom ben Jichak mi-Nojstat • 27–33, 35, 36, 40
MAHARASDAM / RASDAM: Smuél ben Mose de Medina • 80, 85, 90, 91, 93–101, 110, 112, 143
MAHARDAKH / RADAKH: David ben Hajjim ha-Kohén • 74
MAHARHAS: Hajjim Sabbetaj • 110, 117–120, 127, 129, 141, 143, 145
MAHARI / MAHARI Vejl / MAHARJU: Jaakov ben Jehuda Vejl (Weil) • 35, 39, 46, 51, 53 (Függelék), 123
MAHARI Bruna: *lásd* MAHARIB
MAHARI Minc: Jehuda ben Eliezer ha-Lévi Minc (Mainz) • 46, 53, 67, 68, 74, 75, 156, 175
MAHARI Molin: : lásd MAHARIL
MAHARI Polak: *lásd* MAHARIF
MAHARI Szegal: lásd MAHARIL
MAHARIB / MAHARI Bruna: Jiszráél ben Hajjim mi-Bruna • 20, 33, 39–41, 51, 52, 53 (Függelék), 92
MAHARIBAL: Joszéf ben David ibn Lévi • 80, 91
MAHARIF: Jaakov ben Joszéf Polak (PVLQ / Pollak) Askenázi • 72, 74, 79, 81, 92, 124
MAHARIK: Joszéf Kapach • 4
MAHARIK: Joszéf Kolon (Colon) • 51, 72, 92, 103, 124
MAHARIL / MAHARI Szegal / MAHARI Molin: Jaakov ben Mose ha-Lévi Moellin • 27, 32 (1), 33, 35, 39, 55, 166
MAHARIT: Joszéf ben Mose mi-Trani • 126, 127, 128
MAHARITAC: Jom Tov ben Mose Cahalon • 125
MAHARSAK: Aharon Smuél Koidanover • 162
MAHARSAKH: Slomo ben Avraham ha-Kohén • 102, 103, 112, 122
MAHARSAL / RASAL: *lásd* Slomo ben Jehiél Lurja
MARAF: *lásd* RAF
RABAD: Avraham ibn (ben) Daud • 2
RABAN: Eliezer ben Nátán • 11
RAD: David ibn Susán • 75
Radakh: *lásd* Mahardakh
RADBAZ: David ben Slomo ibn Abi Zimra • 80, 88, 125
RAF / MAHARAF / MARAF: Corbeil-i Perec ben Élija • 174

RALBAH: Lévi ben / ibn Habib • 93
RAMBAM: Mose ben Majmún (Maimonides) • 14, 16, 22, 23, 27, 43, 55, 77, 89, 93, 110, 112, 118, 155, 171, 180
RAMBAN: Mose ben Nahman (Nahmanides) • 80, 93
RANAH: *lásd* MAHARANAH
RASAL: *lásd* MAHARSAL
RASBA: Slomo ben Adret (Aderet) • 93
RASBAM: Smuél ben Méir • 12, 13
RASDAM: *lásd* MAHARASDAM
RASI: Slomo Jichaki / ben Jichak • 8, 9, 11–13, 15, 16, 18, 29, 31, 40, 67, 81, 82, 175
RASZAG: Szaadja Gáon • 4
RAVJAH: Eliezer ben Joél ha-Lévi • 20
REMA: Mose ben Jiszráél Iszerlesz • 18, 32 (1), 35, 39, 62, 68, 78, 81, 82, 89–92, 116, 173, 175, 187, 191
RIBA / RICBA: Jichak ben Avraham • 18
RIBA: Jichak ben Ásér ha-Lévi • 11
RIBAS: Jichak ben Séset • 164
RICBA: *lásd* Riba
RIF: Jichak ben Jaakov Alfaszi • 93, 173
RIT: Ejzik Tirna • 27, 33, 36–38
ROS: Ásér • 93, 139
SAKH: Sabbetaj ha-Kohén • 162
SELAH (Senei luhot ha-berit): Jesaja ben Avraham Horowitz • 126, 135, 191

(3) KÖNYV- STB. CÍMEK[1]

A bazini zsidók • 73
A hitehagyott (Fortunatus Imre) • 68
A magyarok történetének rövid foglalata • 106
A sátán Gorajban • 158
A szászok története • 116 (1)
A zsidó fiú (Jókai) • 68
Aguma nafsi • 26
Ain erschrockenlich geschicht • 73
Ajin mispát • 121
Al ha-kol... (ima) • 59
Amida: *lásd* Tefilla
Antapodosis • 116 (1)
Antiquitates Iudaicae: *lásd* Iudaiké arkhaiologia
Arakhin*[2] • 10
Arbaa turim • 46, 77, 89, 93, 110, 113, 172; *lásd még* Tur
Av ha-rahamim • 190
Avi ha-ezri • 20
Avkat rokhél • 77, 90, 107, 156
Avnei ha-soham • 11
Avoda zára* • 31, 91, 146
Avodat ha-Gérsoni • 142, 157
Avot de-R. Nátán • 125
Avot: *lásd* Pirkei avot
Bajit hadas • 113, 114, 115, 137
Bajit hadas ha-jesanot • 113
Bajit hadas he-hadasot • 113
Bajor évkönyvek • 116 (1)
Ba-ma madlikin... (ima-szakasz) • 37
Bava batra* 2, 18, 67 (5, 6), 103, 151
Bava kamma* • 3, 30, 60, 81, 82, 124, 139, 147
Bava mecia* 5, 103
Beca* • 8
Bécsi Képes krónika • 10
Beit Elohim • 83
Beit Joszéf • 77, 78, 93, 103, 175
Beit Slomo • 129, 130, 131, 136
Bellum Iudaicum: *lásd* Peri tou Ioudaikou polemou
Benei Mose • 161
Berakhot* • 20, 67 (3), 147
Biblia* • 1, 2, 4, 9, 10, 12, 14, 16, 62, 72, 158, 185, 194; lásd még Tanakh
Birkat Avraham • 81, 156
Biurei MAHARAJ • 40
Borkhi nafsi • 38
Cambridge Document • 2, 2
Cemah cedek • 137, 140
Cemah David • 36, 116, 124 (4), 195 (24)
Chronica Hungarorum • 106
Cicat novél Cvi • 158 (5)
Cofnat Panéah • 126
Commentarii de rebus Ungaricis • 195
Cum nimis absurdum • 80
Daliás idők • 106 (1)
Dániel könyve* • 3, 4
Darkhei Cijjon • 135
Darkhei Mose • 53, 78, 89, 92
De administrando imperio • 2, 3
De bello Iudaico: *lásd* Peri tou Ioudaikou polemou
De statu rei publicae Hungaricae (...) commentarii • 105 (21)
Derasot MAHARAS: *lásd* Halákhot u-minhagei...
Divrei ha-jamim le-malkhei Carfat u-malkhei Beit Ottoman ha-Tógar • 105 (21)
Divrei jemei Jiszráél be-Tógarma • 50, 74, 80, 86, 100, 110, 112, 121
Divrei Joszéf • 186
Divrei rivot • 85–87
Divrei salom • 85
Divrei Slomo • 110
Doz iz di viner gezeyre in taytsh • 40
Ecba Elohim • 36

[1] A címek *Seélot u-tesuvot* / *SuT*, *Széder* vagy *Széfer* kezdőszavát mindenütt, ahol szövegük ezek nélkül is értelmezhető, elhagytuk. A modern / szakirodalmi könyvcímeket általában mellőztük.

[2] Lásd még Mutatók, (5) Hivatkozások...

Edujot* • 43
Édut bi-Jehoszéf • 132, 141, 148–153, 159, 160
Ehad saarei medinot... (Rasi) • 9
Ein ke-Elohénu... (ima) • 36
Ein newe Reyßbeschreibung auß Teutschland nach Constantinopel und Jerusalem • 116 (25)
Él malé rahamim (ima) • 190
Émek ha-bakha • 105, 106, 117
Éruvin* • 158 (4), 175, 191
Even ha-ezer • 11, 46, 56, 77, 80, 93, 96–100, 113, 117, 118, 130, 131, 152, 155, 156, 162, 171–175
Even ha-ezer. Teamim le-minhagei ha-poszkim ha-risonim ve-hiddusim be-halákhot isszur ve-hettér • 11
Even lesem • 11
Even Slomo • 11
Eyn sheyn mayse • 36
Fortunátus (Móricz) • 68
Fortunatus Imre (Jókai) • 68
Gemára* • 124, 150, 177; *lásd még* Talmud
Gesta Hungarorum • 1
Geszta Lajos királyról • 106
Gilgul bnei huszim • 35
Gittin* • 11, 13, 18, 56, 68, 80, 82, 91, 146, 185
Ha-cad Cvi • 158
Haggáhot • 32 (1), 89, 173
Hagiga* • 53 (Függelék)
Hajjim va-heszed • 75
Halákhot rabbati: *lásd* Széfer ha-halákhot
Halákhot sehita u-vedika • 39
Halákhot u-minhagei Rabbeinu Salom mi-Nojstat (Derasot Maharas) • 27–32
Hallél* • 194
Ha-notén imrei sefer • 108
Ha-Pardész • 15
Helkat mehokék • 162
Hések Slomo • 87
Hiddusei Asiri • 93
Hiddusei ha-Gérsoni • 157
Hiddusei ha-rav Zelikman mi-Binga • 55
Hiddusei Maharsal al ha-Sasz • 82
Hokhmat Slomo • 82
Horajot* • 171
Hósen mispát • 32, 46, 77, 93, 101, 113, 117, 127, 128, 132, 142, 143, 159, 160, 162
Hullin* • 22, 23, 27, 41, 53 (Függelék), 85
Hurban ha-gadol • 190
Huszonnégy könyv • 3
Iggeret neháma / ha-neháma • 16
Iggeret orhot olam • 61
Injanei Sabbetaj Cvi • 158
Írások: *lásd* Ketuvim
Isszur ve-hettér he-arokh • 54
Iudaiké arkhaiologia / Antiquitates Iudaicae ("Zsidó régiségek") / A zsidó nép története • 1
Jad ha-hazáka • 77
Jám sel Slomo • 30, 82, 155
Jedid nefes • 194
Jeriot Slomo • 82
Jeszod olam • 81
Jevamot* • 11, 43, 86, 118, 146, 155
Joma* • 2, 9, 10, 67 (5), 68, 163, 164, 168
Jore déa • 14, 21–23, 27–29, 31, 46, 48, 49, 54, 63, 71, 75, 77, 78, 85, 93–95, 103, 113, 125, 141, 143, 162, 169
Joszippon • 1, 3, 4, 67 (1, 5)
Judenbuch • 72
Kaddis (ima) • 3; ~ de-rabbanan • 194
Kerem Slomo • 159, 160
Keszef misne • 77
Keszef nivhar • 132
Keszet Jehonátán • 191
Ketubbot* • 11, 12, 53 (Függelék), 81, 126, 172, 173
Ketuvim (Írások)* • 194
Khazari: *lásd* Kuzari
Kiccur Cicat novél Cvi • 158 (5)
Kiddusin* • 67 (4), 154, 155, 168
Kilájim* • 126
Kína • 187, 193
Kína al gezérat Tirna • 59
Kína gedola • 187, 193, 194
Kincstárnok (Jókai) • 68
Kirjat széfer • 83
Kitáb al-hiddzsa va-d-dalil fi naszr ad-din ad-dalil: *lásd* Kuzari
Kitáb al-maszálik va-l-mamálik • 2
Kitáb murúdzs al-dzahab va-maádin al-dzsaváhir • 2
Kitáb szúrat al-ard • 2

Kol mevasszér • 2
Kol nidrei (ima) • 11
Kore ha-dorot • 76, 102, 122, 133, 136, 143, 155
Korot ha-jehudim be-Turkija ve-arcot ha-Kedem • 80, 86, 100, 110, 112, 132, 158 (2)
Krónika az magyaroknak dolgairól • 106
Kronika ivrit mi-Prag • 124
Kuzari / Liber Cosri... / Széfer ha-kuzri / Khazari / Kitáb al-hiddzsa va-d-dalil fi naszr ad-din ad-dalil • 2
Lajos király krónikája • 106
Lehem misne • 112
Lehem Rav • 112
Lekah tov • 125
Leket joser • 39, 41–49, 51, 53 (Függelék); 55, 92
Lév Slomo • 159, 160
Liber Cosri...: *lásd* Kuzari
Likkutim sonim mi-széfer de-vé Élijáhu • 67
Maaszei be-zeman Rabbi Jichak Tirna • 36
Maaszei nisszim • 195 (10)
Maaszei saasuim • 36
Magén Avot • 125
Magén Avraham • 61
Magén gibborim • 136, 137–139, 156
Maggid mésárim • 158 (1)
Maggid Misne • 180
Mahzor • 11, 26
Mahzor le-jamim noraim • 11
Majim amukim • 108, 109
Makkot* • 20
Mansfeldische Cronica • 116
Mappa • 68, 89, 173, 175, 187, 191
Masszáot Erec Jiszráél sel olim jehudim... • 17
Matte Mose • 81
Megilla* • 41, 92
Megillat Ofen • 185, 187, 193
Megillat széfer • 160, 162, 185, 187
Memorbukh / Széfer ha-zikhronot • 26; ~ (Mainz) • 26; ~ (Nürnberg) • 26; ~ (Pfersee) • 26; ~ (Worms) • 194
Menahot* • 20
Meor ha-gola • 5
Mi la-ha-[Sém] élaj (ima) • 72
Mi se-bérakh • 158
Midrás • 67
Migdal David. Hiddusim al masszekhet Gittin • 91
Mikhtav mé-Élijáhu • 108
Mikraot gedolot • 4
Minhagei Maharil • 33, 35
Misna* • 3, 38, 62, 88, 91, 124, 194
Misné Tora • 14, 22, 23, 27, 43, 55, 77, 83, 110, 112, 155, 180
Mispátim jesárim • 117, 129, 143, 144
Mispetei Smuél • 79, 80, 86, 87
Modaa rabba ve-zuta • 117
Modaa ve-onesz... • 117
Moéd kátán* • 92
Mohács-náme • 105
Mordekhaj • 18
More cedek • 143
Nahala li-Jehosua • 104
Naye maase bukh • 191
Nedárim* • 53 (Függelék)
Neviim (Próféták)* • 194
Nezikin • 38
Nivhar mi-keszef • 132
Notitia Hungariae novae historico-geographica • 73
Numeri Rabba* • 67
Oholei Tam • 65
Or caddikim • 76
Or zarua • 19–25
Orah hajjim • 20, 34, 46, 55, 68, 77, 91–93, 113, 136, 162, 164, 191
Oratio protreptica • 105
Pahad Jichak • 192
Pardész: *lásd* Széfer Ha-Pardész le-Rasi
Pelétat beit Jehuda • 133, 134
Penei Mose • 175
Perah matte Aharon • 142, 154, 155
Perakim: *lásd* Pirkei avot
Peri tou Ioudaikou polemou / De bello Iudaico (Bellum Iudaicum) / A zsidó háború • 1
Peszah Haggáda • 46
Peszahim* • 21, 185, 192
Peszakim u-khetavim • 35, 40–45
Pirkei avot (Atyák mondásai)* / Avot / Perakim • 2, 38, 168
Piszkei ha-Maharasdam • 93
Próféták: *lásd* Neviim

Rerum Ungaricarum decades • 10, 59, 105 (4), 106
Ros ha-sána* • 33
Rythmusokkal való szent beszélgetés • 158 (1)
Saar Efrajim • 142, 157–159, 162–185, 187
Saarei Cijjon • 194
Sabbát* • 21, 37, 164
SaJ / Sabbetaj Jóna la-mora • 129
Salselet ha-kabbála • 107
Sankt Gallen-i Évkönyvek • 116
Sávuot* • 10, 11, 20
Sém ha-gedolim • 91, 102
Semá Jiszráél • 190
Semone eszrei: *lásd* Tefilla
Senei luhot ha-berit • 126, 191
Sévet Jehuda • 63
Sibbolei ha-leket • 4, 8, 15
Sita al masszekhet Taanit ve-al perek batra de-Joma • 117
Slosim ve-sés searim • 40
Sulhan arukh • 14, 20, 21–23, 27–29, 31, 32, 34, 43, 46, 48, 49, 54–56, 63, 68, 71, 75, 77, 89, 92, 93, 113, 118, 125, 136, 152, 155, 162, 164, 169, 173, 175, 191
SuT Beit Joszéf • 77
SuT Binjámin Zeév • 79
SuT Eliezer ibn Arha • 132
SuT Esztruk bar David ibn Szandzsi • 122, 123, 187
SuT ha-geonim batraei • 113
SuT Hákhám Cvi • 187–189
SuT Hakhmei Turkija • 142
SuT ha-MABIT • 83, 96, 107
SuT ha-MAHARAM ben Barukh • 5–7, 30
SuT ha-MAHARASDAM • 80, 85, 91, 93–101
SuT ha-MAHARDAKH: *lásd* Ze széfer tesuvot
SuT ha-MAHARHAS • 117, 118
SuT ha-MAHARI Baszan • 133
SuT ha-MAHARIBAL • 80
SuT ha-MAHARIK • 72, 92
SuT ha-MAHARITAC • 125
SuT ha-MAHARSAKH • 102, 103, 112
SuT ha-MAHARSAL • 26, 82
SuT ha-RADBAZ • 80, 88
SuT ha-RALBAH • 93
SuT ha-RANAH • 108
SuT ha-REMA • 18, 68, 89–91
SuT MAHARI Minc u-MAHARAM Padua • 46, 53 (1), 68, 69, 156, 175
SuT MAHARI mi-Trani • 126
SuT MAHARI Vejl • 35, 39, 51
SuT MAHARIL he-hadasot • 35
SuT MAHARIT • 126–128
SuT Mekor Barukh • 136
SuT Morénu ha-rav Joszéf ben Lév • 80
SuT R. Azriél bar Slomo Dienna • 71
SuT R. Becalél Askenázi • 88
SuT R. David ha-Kohén • 74
SuT R. Esztruk bar David ibn Szandzsi • 122
SuT R. Jiszráél b. Hajjim mi-Bruna • 39, 51, 52
SuT R. Jiszráél ben Hajjim mi-Bruna • 51
SuT R. Jom Tov Cahalon he-hadasot • 125
SuT R. Joszéf Taitacak • 79, 81, 156
SuT Rasi • 29
SuT u-piszkei MAHARIT he-hadasim • 126
Szanhedrin* • 10, 11, 21, 53 (Függelék), 61, 175
Széder Élijáhu zuta • 1, 67
Széder gét askenázi • 53 (1)
Széder gittin ve-halica • 53 (1), 156 (12)
Széder ha-gét • 45, 56, 57
Széder ha-gét be-kecára • 156
Széder ha-gét he-arokh ve-ha-kácár • 45, 56, 57
Széder halica • 56
Széfer Binjamin Zeév • 79
Széfer gezérot tatnu • 10, 11, 50
Széfer ha-dinim • 5
Széfer ha-halákhot / Halákhot rabbati • 93
Széfer ha-ittim • 2
Széfer ha-jásár • 13
Széfer ha-juhaszin / juhaszin ha-salém • 62, 81
Széfer ha-kuzri: *lásd* Kuzari
Széfer ha-masszáot • 17
Széfer ha-mikne • 60
Széfer ha-minhágim • 33–36
Széfer ha-minhágim le-Rabbeinu Ejzik Tirna • 36–38
Széfer Ha-Pardész le-RASI • 15
Széfer ha-rokéah • 15
Széfer ha-setarot • 154
Széfer haszidim • 19, 40, 191

Széfer ha-zikhronot • 26; *lásd még* Memorbukh
Széfer Joszippon: *lásd* Joszippon
Széfer MAHARIL • 32 (1), 35
Széfer micvot kátán (SZEMAK) • 174
Széfer minhagei MAHARIL • 27, 35, 166
Széfer minhágim • 33–36
Széfer Mordekhaj: *lásd* Mordekhaj
Széfer semot • 73, 138, 139, 156, 166, 174
Széfer toldot hakhamei Jiszráél • 193, 194
Széfer zikkaron • 73
SZEMAK: *lásd* Széfer micvot kátán
Szent Udalrik élete • 116 (1)
Sziftei kohén • 123
Szota* • 11, 16
Talmud* • 3, 5, 8–14, 18, 20, 21, 26, 31, 33, 40, 43, 46, 56, 62, 68, 74, 82, 86, 88, 93, 99, 107, 108, 115, 124, 126, 132, 136, 138, 141, 158, 162, 163, 171, 175, 177, 187, 193
Tanakh • 3, 194
Tanna di-bé Élijáhu • 2
Targum • 2
Targum Jonátán • 59, 62
Targum Onkelosz • 70
Tefilla / Amida / Semone eszrei (ima) • 33, 34, 36
Temura* • 2
Terumat ha-desen • 35, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 173
Tesuvot ha-RANAH • 108
Tesuvot u-piszkei MAHARIT he-hadasim • 126
Tesuvot u-seélot R. David ben Hajjim ha-Kohén mi-Korfu • 74
Tiferet ha-Gérsoni • 157
Tikkunei sabbát • 91
Tóra* • 2, 3, 11, 12, 19, 20, 22, 33, 35, 36, 38, 40, 55, 61, 66, 68, 70–72, 79, 82, 83, 86, 88, 90, 95, 99, 100, 108, 115, 118, 122, 132, 133, 135, 138, 141, 154–158, 166, 168, 171, 173–176, 180, 187, 190, 194
Torat emet • 110, 111, 144
Torat ha-hattat • 89
Torat hajjim • 117, 119, 120, 143
Torat heszed • 142, 145, 146, 147, 154
Torat Mose • 117, 141, 142
Toszafot • 11, 13, 18, 40, 91, 146
Toszafot Jom Tov • 91
Tummat jesárim • 65
Tur / Turim • 22, 23, 34, 46, 77, 78, 89, 92, 93, 103, 118, 136, 155, 164, 169, 172, 174, 175; *lásd még* Arbaa turim
Vindex sanguinis • 192
Viner gezeyre: *lásd* Doz iz di viner gezeyre...
Wormser Minhagbuch • 195
Ze széfer tesuvot / SuT ha-MAHARDAKH • 74
Zekan Aharon • 70
Zera anásim • 81, 156
Zera Avraham • 107
Zevahim* • 66
Zohár • 194

(4) BIBLIAI NEVEK

Ábrahám • 3, 5, 14, 15, 59, 73, 156
Ammon • 67 (5)
Áron (Aharon) ('HRVN) • 150, 171 ('HRN), 174, 175, 177
Ásér • 108
Bárák • 154
Belijaal • 105 (23)
Bileám • 192
Cijjon • 1, 2, 61, 86, 93, 96, 122, 135, 148, 185, 194
Dán • 2, 108
Dániel • 3
Dávid • 50, 59, 67 (5), 158 (4)
Debóra • 194
Dina • 117
Eszter (Esztér) / Hadassza • 185
Ézsau • 4, 59
Gómer • 1
Hadad-Rimmon • 67
Hágár (HGR): *passim*
Hanun ben Náhás • 67 (5)
hóri • 10
Izmael: *lásd* Jismáél
Izráel (Jiszráél) • 67, 192 (5), 194
Izsák • 59, 73, 192
Jákob • 2, 4, 13, 61, 73, 141, 144, 168, 175, 192 (5), 194
Jáván • 1, 105
Jefet • 1, 3, 62
Jehosua • 2
Jehuda / Júda • 59, 61, 108, 192
Jeriho • 154
Jesaja • 61
Jismáél (Izmael) • 5
Jiszráél: *lásd* Izráel
Jokheved bat Lévi • 175
Jósua • 154
József • 59
Júda: *lásd* Jehuda
Kaszdim • 2
Léa • 73, 97, 108, 117, 125, 138, 145
Lévi • 108, 126, 144; Lévi törzs • 101
Libanon • 190
Mádaj • 1
Magóg • 1
Manoah • 156
Menahém • 149
Méroz • 154
Mesekh • 1
Mirjam • 105
Morad Beit Horon • 67 (3)
Mózes (Mose) • 2, 11, 14, 20, 22–25, 57, 59, 81, 83, 89, 123, 126, 129, 139, 141, 158 (5), 160, 167, 168, 174, 175
Naftáli • 108
Nebo • 126
Otniél ben Kenaz • 2
Peloni: *passim*
Ráhel • 73, 117, 137
Ráma • 185
Rebekka • 73
Reuvén (Reubén): *passim*
Rifat • 1
Sámuel • 185
Sára (Szára) • 73, 137
Seol • 192
Simeon • 5–7, 25, 94–96, 100, 101, 103, 108, 111, 128, 134, 144, 145, 152, 160, 180, 181, 183
Széir • 2, 10
Szinaj-hegy • 187
Szodoma • 67
Tirász • 1
Tógarma (TVGRMH) • 3
Tuval • 1
Zevulun • 108

(5) HIVATKOZÁSOK A BIBLIA ÉS A RABBINIKUS (TALMUDI) IRODALOM SZÖVEGHELYEIRE

Gen. 1,28 • 118
Gen. 3,22 • 185
Gen. 6,9 • 151
Gen. 7,11-12 • 67 (5)
Gen. 8,9 • 119
Gen. 9,5 • 67 (5)
Gen. 10 • 1
Gen. 10,2 • 1, 17, 62
Gen. 10,3 • 1, 4
Gen. 10,10 • 17
Gen. 10,11 • 2
Gen. 11,2 • 2
Gen. 11,6 • 67 (2)
Gen. 12,5 • 76
Gen. 14,6 • 10, 2
Gen. 14,14 • 105 (16)
Gen. 14,20 • 76
Gen. 14,23 • 99, 138, 105 (11), 116 (19)
Gen. 15,12 • 194
Gen. 16,1 • 5
Gen. 16,2 • 108
Gen. 17,8 • 106
Gen. 18,14 • 2
Gen. 19,2 • 67 (5)
Gen. 19,19 • 105 (3)
Gen. 19,23 • 67 (5)
Gen. 21,16 • 105 (16)
Gen. 22 • 59
Gen. 25,12 • 4, 5
Gen. 25,23 • 67 (3)
Gen. 25,27 • 141
Gen. 26,13 • 194
Gen. 26,31 • 105
Gen. 27,4 • 67 (4)
Gen. 27,33 • 192 (4)
Gen. 28,9 • 119
Gen. 28,15 • 3
Gen. 28,20 • 53 (Függelék)
Gen. 28,22 • 2, 76
Gen. 29,25 • 108
Gen. 31,42 • 192
Gen. 32,4 • 2
Gen. 32,12 • 3, 10
Gen. 32,29 • 192 (5)
Gen. 33,14 • 2
Gen. 33,16 • 67 (3)
Gen. 34,12 • 194
Gen. 34,21 • 192 (5)
Gen. 35,5 • 105 (1)
Gen. 35,23 • 5
Gen. 36,1 • 4
Gen. 36,15 skk. • 113
Gen. 36,20 • 10
Gen. 37,2 • 12, 59, 105
Gen. 37,3 • 185
Gen. 37, 21 • 105 (1)
Gen. 37, 25 • 105 (11)
Gen. 41,9 • 52
Gen. 41,40 • 3, 105 (11)
Gen. 41,45 • 126
Gen. 43,12 • 77
Gen. 44,16 • 52
Gen. 48,16 • 175
Gen. 49,10 • 61, 63, 185
Gen. 49,21 • 89, 2
Gen. 49,27 • 79
Gen. 49,33 • 185
Gen. 50,20 • 67, 67 (3, 5)
Gen. 50,21 • 105
—
Ex. 1,11 • 2
Ex. 1,15 • 192 (6)
Ex. 2,21 • 113
Ex. 3,19 • 106
Ex. 5,4 • 105 (1)
Ex. 4,22 • 3
Ex. 6,2–7,13 • 113
Ex. 6,5 • 113
Ex. 11,7 • 105 (11), 116 (19)
Ex. 12,6 • 67
Ex. 12,11 • 67 (4)
Ex. 12,43 • 70
Ex. 13,11-16 • 48
Ex. 14,6 • 67 (5), 105 (11)
Ex. 14,10 • 67 (5)
Ex. 14,13 • 67 (5), 105 (4), 116 (2)
Ex. 14,17 • 67 (6)
Ex. 15,5 • 194
Ex. 15,10 • 194
Ex. 15,16 • 3
Ex. 16,22 • 112
Ex. 18,23 • 120
Ex. 19,2-3 • 2
Ex. 19,18 • 3
Ex. 20,5 • 192 (7)
Ex. 20,12 • 14
Ex. 22,25 • 185
Ex. 25,10 • 12
Ex. 25,17 • 12
Ex. 26,3 • 67 (3)
Ex. 28,15 • 11, 46
Ex. 28,17 • 46
Ex. 30,11-16 • 124 (3)
Ex. 32,1–33,6 • 72
Ex. 32,18 • 60
Ex. 32,25 • 192 (7)
Ex. 32,26 • 59, 72
Ex. 34,10 • 12
Ex. 34,19 • 138
Ex. 38,24 • 116 (25)
—
Lev. 2,6 • 67 (2)
Lev. 2,13 • 16
Lev. 5,1 • 131, 140, 171
Lev. 6,3 • 40
Lev. 7,22 • 78
Lev. 7,26 • 78
Lev. 15,19 • 21
Lev. 17,10-14 • 22
Lev. 19,16 • 10
Lev. 20,5 • 2
Lev. 20,11 • 67 (6)
Lev. 20,27 • 113
Lev. 21,7 • 172
Lev. 22,14-41 • 168
Lev. 22,27 • 156

Lev. 23,40 • 147
Lev. 25,36 • 180
Lev. 26,28 • 67 (5)
Lev. 26,36 • 105 (2)
Lev. 26,41 • 193
Lev. 27,33 • 2
—
Num. 3,12 • 59
Num. 11,19 • 194
Num. 11,31 • 67 (5)
Num. 13,30 • 59
Num. 14,9 • 2
Num. 14,45 • 105 (18)
Num. 15,26 • 11
Num. 15,37-41 • 55
Num. 16,29 • 166
Num. 16,32-34 • 67 (5)
Num. 18,15-16 • 48
Num. 20,13 • 147
Num. 20,17 • 105 (1)
Num. 20,20 • 105
Num. 21,6 • 105 (6)
Num. 21,21-22 • 10
Num. 21,23 • 105 (1)
Num. 22,27 • 192 (5)
Num. 23,13 • 194
Num. 24,24 • 192 (5)
Num. 26,59 • 175
Num. 26,65 • 10
Num. 27,17 • 105 (1)
Num. 27,21 • 147
Num. 29,1 • 33
Num. 30,1-16 • 53 (Függelék)
Num. 31,37 • 94
Num. 33,55 • 67 (5, 6), 105 (12), 168
Num. 35,6 • 20
—
Deut. 1,1 • 152
Deut. 1,2 • 2
Deut. 1,11 • 2
Deut. 2,1 • 2
Deut. 3,5 • 10
Deut. 4,42 • 20
Deut. 5,9 • 192 (7)
Deut. 6,1 • 3
Deut. 6,4 • 190
Deut. 6,9 • 9
Deut. 7,6 • 3
Deut. 8,11 • 3
Deut. 12,15 • 194
Deut. 12,16 • 194
Deut. 13,5 • 3
Deut. 13,15 • 3
Deut. 14,1 • 86
Deut. 17,13 • 168
Deut. 17,20 • 2
Deut. 18,15 • 14
Deut. 19,1-10 • 20
Deut. 19,4 • 20
Deut. 19,15 • 25
Deut. 22,15 • 155
Deut. 22,16 • 173
Deut. 23,24 • 53 (Függelék)
Deut. 24,16 • 185
Deut. 25,5-10 • 99
Deut. 25,18 • 10
Deut. 27,2 • 12
Deut. 27,15-26 • 12
Deut. 28,15-68 • 168
Deut. 28,26 • 105 (4)
Deut. 28,37 • 194
Deut. 28,47 • 105 (14)
Deut. 28,49 • 190
Deut. 28,51 • 2
Deut. 28,53 • 119
Deut. 29,17 • 168
Deut. 29,27 • 2
Deut. 31,6 • 105 (14)
Deut. 32,4 • 192
Deut. 32,6 • 147
Deut. 32,9 • 194
Deut. 32,15 • 105 (1)
Deut. 32,17 • 147, 166
Deut. 32,25 • 194
Deut. 32,29 • 60
Deut. 32,36 • 2
Deut. 33,3 • 185
Deut. 33,7 • 59
Deut. 33,17 • 59
Deut. 33,20 • 194
Deut. 33,21 • 162
Deut. 33,26 • 156
Deut. 34 • 126
Deut. 34,7 • 185
—
Jos. 1,17-18 • 3
Jos. 2,11 • 67 (6), 105 (1)
Jos. 6,26 • 154
Jos. 7,5 • 105 (2)
Jos. 8,7 • 105 (2)
Jos. 9,23 • 154
Jos. 10,3 • 13
Jos. 10,11 • 67 (3)
Jos. 10,21 • 116 (19)
Jos. 13,5 • 2
Jos. 15,15 • 83
Jos. 15,17 • 2
Jos. 17,18 • 67 (6)
Jos. 21,42 • 3
Jos. 22,4 • 3
Jos. 23,9 • 3
—
Jud. 3,9 • 2
Jud. 3,11 • 67 (3), 105
Jud. 4 • 154
Jud. 5 • 194
Jud. 5,7 • 60, 143
Jud. 5,13 • 194
Jud. 5,16 • 194
Jud. 5,20 • 105 (5)
Jud. 5,22 • 105 (21)
Jud. 6,2 • 67 (2)
Jud. 6,3 • 67 (2)
Jud. 8,16 • 67 (3)
Jud. 9,51 • 67 (5)
Jud. 10,8 • 67 (2)
Jud. 11,14 • 10
Jud. 15,8 • 67 (5)
Jud. 18,21 • 67 (5)
Jud. 18,25 • 67 (5)
Jud. 20,43 • 67 (6)
—
I. Sam. 1,1 • 2, 185, 194
I. Sam. 1,11 • 2
I. Sam. 1,16 • 2
I. Sam. 1,19 • 185
I. Sam. 2,3 • 105 (19)
I. Sam. 3,28 • 67 (6)
I. Sam. 4,1 • 46
I. Sam. 10,25 • 105 (16)
I. Sam. 11,14 • 3
I. Sam. 13,6 • 67 (2)
I. Sam. 14,15 • 67 (5)
I. Sam. 15,3 • 10, 67 (5)

I. Sam. 17,42 • 106
I. Sam. 18,18 • 2
I. Sam. 25,29 • 2, 3, 73, 124 (2), 137, 138
I. Sam. 25,31 • 67 (2), 105 (12)
I. Sam. 26,12 • 67 (3)
II. Sam. 1,2 • 67 (6)
II. Sam. 1,18 • 13
II. Sam. 2,16 • 67 (3)
II. Sam. 3,28 • 67
II. Sam. 3,8 • 67 (5)
II. Sam. 5,1 • 157
II. Sam. 5,1 • 167
II. Sam. 7,13 • 3
II. Sam. 10,3-4 • 67 (5)
II. Sam. 10,4 • 67 (5)
II. Sam. 10,12 • 106
II. Sam. 11,1 • 106
II. Sam. 11,20 • 105 (5)
II. Sam. 15,14 • 67 (6)
II. Sam. 15,31 • 67
II. Sam. 16,12 • 2
II. Sam. 18,14 • 67 (5)
II. Sam. 19,44 • 67 (3)
II. Sam. 20,15 • 105 (1, 19)
II. Sam. 22,32 • 74
II. Sam. 24,3 • 2
—
I. Reg. 1,31 • 2, 3, 106
I. Reg. 1,40 • 67 (6)
I. Reg. 2,7 • 2
I. Reg. 3,26 • 67 (3)
I. Reg. 5,18 • 3
I. Reg. 5,19 • 3
I. Reg. 5,32 • 2
I. Reg. 8,18 • 3
I. Reg. 8,27 • 3
I. Reg. 8,53 • 13
I. Reg. 9,3 • 3
I. Reg. 10,5 • 2
I. Reg. 10,15 • 10
I. Reg. 11,36 • 2
I. Reg. 12,8 • 67 (5)
I. Reg. 18,37 • 105
I. Reg. 18,45 • 67 (2)
I. Reg. 22,17 • 105 (1)
II. Reg. 1,13-14 • 2
II. Reg. 2,6 • 192 (9)
II. Reg. 3,21 • 67 (5)
II. Reg. 6,25 • 175
II. Reg. 14,13 • 185
II. Reg. 14,26 • 2
II. Reg. 23,5 • 3
II. Reg. 25,30 • 192 (7)
—
Jes. 1,4 • 192 (2, 7)
Jes. 1,21 • 194
Jes. 2,3 • 61, 72
Jes. 2,4 • 192 (7)
Jes. 2,5 • 192 (4)
Jes. 2,6 • 192 (4)
Jes. 3,7 • 76
Jes. 4,2 • 2
Jes. 5,2 • 60, 105
Jes. 5,12 • 67 (6)
Jes. 5,14 • 168
Jes. 5,27 • 105 (11)
Jes. 7,20 • 67 (6)
Jes. 8,10 • 192 (5)
Jes. 8,14 • 67 (5), 192 (8)
Jes. 9,2 • 67 (6)
Jes. 9,6 • 168
Jes. 10,3 • 67 (5)
Jes. 11,3 • 194
Jes. 12,3 • 192 (4)
Jes. 14,8 • 105 (16)
Jes. 17,12 • 194
Jes. 18,5 • 67 (5)
Jes. 22,17 • 76, 2
Jes. 24,5 • 105
Jes. 24,16 • 67 (4), 192 (9)
Jes. 25,6 • 67 (6)
Jes. 26,19 • 67 (2)
Jes. 28,4 • 158 (5)
Jes. 28,5 • 160
Jes. 28,9 • 46
Jes. 28,24 • 192 (2)
Jes. 29,14 • 67 (5)
Jes. 30,8 • 2
Jes. 30,30 • 67 (5)
Jes. 32,5 • 67 (3)
Jes. 35,6 • 194
Jes. 35,10 • 194
Jes. 40,1 • 166
Jes. 41,7 • 192 (2)
Jes. 42,24 • 192 (5)
Jes. 44,18 • 67 (3)
Jes. 48,19 • 10
Jes. 49,16 • 2
Jes. 51,11 • 194
Jes. 51,17 • 105 (15)
Jes. 51,20 • 194
Jes. 51,23 • 194
Jes. 53,8 • 2
Jes. 56,10 • 67
Jes. 56,11 • 67 (4)
Jes. 60,25 • 67 (3)
Jes. 66,24 • 60
—
Jer. 1,14 • 60
Jer. 1,17 • 67 (4)
Jer. 4,19 • 190
Jer. 4,31 • 105 (18)
Jer. 5,12 • 194
Jer. 5,21 • 59
Jer. 7,22 • 67 (4)
Jer. 7,33 • 105 (4)
Jer. 8,2 • 185
Jer. 8,12 • 105 (15)
Jer. 9,2 • 2, 105
Jer. 9,7 • 67 (3)
Jer. 9,9 • 194
Jer. 9,10 • 67 (3)
Jer. 9,21 • 194 (18)
Jer. 17,10 • 2
Jer. 19,3 • 194
Jer. 22,18 • 67 (2)
Jer. 23,5 • 116
Jer. 23,9 • 185
Jer. 30,10 • 76
Jer. 31,15 • 185
Jer. 32,17 • 2
Jer. 32,19 • 194
Jer. 46,21 • 105 (5)
Jer. 48,5 • 67 (3)
Jer. 49,14 • 185
Jer. 51,23 • 10
Jer. 51,45 • 60
—
Ez. 5,15 • 2
Ez. 7,6 • 192 (6)
Ez. 16,63 • 2
Ez. 20,6 • 67 (4)
Ez. 20,12 • 194
Ez. 23,14 • 2
Ez. 23,25 • 67 (5)

Ez. 26,8 • 60
Ez. 28,24 • 67 (6)
Ez. 28,27 • 67 (4)
Ez. 29,9 • 194
Ez. 29,21 • 2
Ez. 33,24 • 67 (3)
Ez. 37,11 • 192 (6)
Ez. 38,15 • 60
Ez. 38,22 • 67 (2)
Ez. 39,9 • 105 (18)
Ez. 44,18 • 67 (2)
—
Hos. 2,16 • 67 (5)
Hos. 3,2 • 59
Hos. 9,7 • 67 (3, 5)
Hos. 10,2 • 60
Hos. 13,8 • 53 (Függelék)
Hos. 14,10 • 67 (4)
—
Joel 2,13 • 67 (6)
—
Ámosz 2,6 • 59
Ámosz 7,9 • 106
—
Obad. 20 • 2, 4
—
Jona 1,5 • 194
Jona 4,9 • 2, 74
Jona 4,11 • 155
—
Mikha 1,8 • 190
Mikha 2,9 • 76
Mikha 5,14 • 2
—
Hab. 1,5 • 194
Hab. 1,13 • 59
Hab. 2,9 • 60
Hab. 2,12 • 60
—
Cef. 2,3 • 67 (5)
Cef. 2,15 • 60
—
Zekh. 3,7 • 192 (9)
Zekh. 4,7 • 185
Zekh. 8,19 • 158 (5)
Zekh. 9,7 • 113
Zekh. 11,7 • 2
Zekh. 12,11 • 67 (2)
—
Mal. 1,9 • 105 (1)
Mal. 2,6 • 110
Mal. 3,1 • 3
Mal. 3,21 • 67
—
Ps. 2,2 • 192 (6)
Ps. 7,10 • 2
Ps. 15,2 • 185, 190
Ps. 16,11 • 46, 194
Ps. 18,33 • 192 (2)
Ps. 27,3 • 59
Ps. 27,4 • 2
Ps. 28,9 • 194
Ps. 30,6 • 67 (2)
Ps. 31,22 • 185
Ps. 35,2 • 194
Ps. 35,21 • 105 (2)
Ps. 36,10 • 145
Ps. 40,12 • 194
Ps. 45,14 • 185
Ps. 48,5 • 105 (13)
Ps. 48,6b-7a • 67 (6)
Ps. 51,3 • 2
Ps. 51,19 • 192
Ps. 54,9 • 67 (3)
Ps. 55,15 • 105 (13)
Ps. 55,21 • 67 (5)
Ps. 66,11 • 2
Ps. 68,15 • 67 (2)
Ps. 68,31 • 194
Ps. 69,3 • 190
Ps. 71,20 • 194
Ps. 73,2 • 105 (4)
Ps. 74,9 • 2
Ps. 78,49 • 67 (5, 6)
Ps. 79,3 • 105 (1)
Ps. 79,10 • 10
Ps. 80,14 • 59
Ps. 81,6 • 148
Ps. 83,5 • 116 (3)
Ps. 84,7 • 105
Ps. 89,14 • 67 (2)
Ps. 94,1 • 80
Ps. 97,4 • 192
Ps. 103,11 • 185
Ps. 104 • 38
Ps. 105,37 • 105 (11)
Ps. 107,16 • 67 (6)
Ps. 107,26 • 67 (5)
Ps. 115,5 • 59
Ps. 117,2 • 185
Ps. 118,5 • 59, 185
Ps. 118,13 • 125
Ps. 118,21 • 194
Ps. 118,24 • 192 (4)
Ps. 119,69 • 192 (9)
Ps. 119,126 • 105 (5)
Ps. 119,136 • 185
Ps. 119,157 • 194
Ps. 119,176 • 194
Ps. 120–134 • 38
Ps. 132,9 • 76
Ps. 138,2 • 74
Ps. 139,6 • 2
Ps. 147,17 • 67 (2, 6)
—
Prov. 1,2 • 67 (4)
Prov. 4,2 • 125
Prov. 4,11 • 2
Prov. 6,8 • 67 (2)
Prov. 7,18 • 67 (6)
Prov. 8,8 • 101
Prov. 10,12 • 67 (3)
Prov. 10,20 • 132
Prov. 11,3 • 65
Prov. 11,21 • 67 (5)
Prov. 14,15 • 67 (5)
Prov. 16,16 • 132
Prov. 17,13 • 67 (5)
Prov. 18,4 • 108
Prov. 20,9 • 67 (4)
Prov. 20,18 • 67 (4)
Prov. 21,21 • 76
Prov. 23,1 • 2
Prov. 24,11 • 192 (6)
Prov. 24,31 • 67 (2)
Prov. 25,3 • 67 (4)
Prov. 26,18 • 67 (4)
Prov. 30,8 • 113
Prov. 30,18 • 67 (2)
Prov. 30,21 • 67 (2)
Prov. 31,10 • 185
Prov. 31,26 • 145
Prov. 31,30 • 192 (6)
—
Job 1,21 • 185
Job 4,12 • 192 (7)
Job 9,5 • 155, 175

Job 12,9 • 76
Job 15,21 • 192 (9)
Job 19,28 • 2
Job 21,12 • 67 (6)
Job 24,7 • 185
Job 29,17 • 67 (3), 168
Job 36,8 • 60
Job 36,15 • 76
—
Cant. 3,6 • 77
Cant. 3,8 • 105 (11)
Cant. 4,4 • 13, 190
Cant. 5,1 • 67 (6)
Cant. 5,4 • 194
Cant. 6,11 • 76
Cant. 8,11 • 160
—
Rut 1,6 • 119
Rut 1,20 • 192 (7)
Rut 2,12 • 3
Rut 3,1 • 76, 145
Rut 4 • 168
Rut 4,1 • 3, 99
—
Thr. 1,3 • 77
Thr. 1,4 • 135, 194
Thr. 1,9 • 194
Thr. 1,12 • 194
Thr. 1,13 • 194
Thr. 1,17 • 194
Thr. 1,18 • 194
Thr. 1,20 • 190, 194
Thr. 2,1 • 194
Thr. 2,7 • 194
Thr. 2,8 • 194
Thr. 2,10 • 194
Thr. 3,6 • 194
Thr. 3,8 • 194
Thr. 3,11 • 194
Thr. 3,16 • 194
Thr. 3,17 • 194
Thr. 3,21 • 194
Thr. 3,33 • 67 (5)
Thr. 3,41 • 3
Thr. 3,49 • 194
Thr. 3,51 • 194
Thr. 3,66 • 190
Thr. 4,3 • 194
Thr. 4,4 • 194
Thr. 4,5 • 194
Thr. 4,6 • 67 (6)
Thr. 4,8 • 194
Thr. 4,17 • 194
Thr. 4,18 • 194
Thr. 4,19 • 194
Thr. 5,9 • 194
Thr. 5,10 • 194
Thr. 5,15 • 192 (6)
Thr. 5,16 • 190
—
Qoh. 2,14 • 146
Qoh. 3,1 • 175
Qoh. 3,4 • 105 (15)
Qoh. 3,7 • 174
Qoh. 5,7 • 192 (7)
Qoh. 6,10 • 68, 176
Qoh. 10,8 • 136, 154
Qoh. 10,16 • 67 (5)
Qoh. 11,3 • 192 (4)
—
Esth. 1,4 • 2
Esth. 1,13 • 2
Esth. 3,9 • 2
Esth. 3,8 • 192 (2)
Esth. 3,12 • 67 (4)
Esth. 3,13 • 192 (5)
Esth. 3,15 • 67 (5)
Esth. 7,6 • 124 (8)
Esth. 7,7 • 105 (11)
Esth. 8,1 • 106, 158
Esth. 8,11 • 106
Esth. 8,17 • 158 (5)
Esth. 9,18 • 92
Esth. 9,27 • 116 (27)
—
Dan. 3,4 • 3
Dan. 3,8 • 106
Dan. 5,2 • 67 (5)
Dan. 6,9 • 67 (5)
Dan. 7,7 • 4
Dan. 7,13 • 3
Dan. 8,4 • 105
Dan. 9,3 • 34
Dan. 9,25 • 2
Dan. 10,8 • 67 (2)
Dan. 12,1 • 3
Dan. 12,6 • 2
—
Neh. 8,16 • 185
Neh. 9,13 • 110, 143
—
I. Chron. 1,5 • 62
I. Chron. 4,22 • 2
II. Chron. 13,20 • 105 (9)
II. Chron. 26,16 • 67 (2)
—
Sir. 37,5 • 194
Sir. 45,5 • 117

*

M

Moéd

M Sabbát 2 • 37
M Sabbát 2 • 37
M Joma 1,1 • 168
M Megilla 1 • 92
—

Nasim

M Jevamot 15,1 • 43
M Szota 9,14 • 16
—

Nezikin

M Bava batra 10,8 • 151
M Edujot 1,12 • 43
M Pirkei avot 1,1 • 2, 168
—

Kodasim

M Arakhin 9,4 • 10

*

bT

Zeraim

bT Berakhot 19a • 147
bT Berakhot 32b • 20
bT Berakhot 48b • 67 (3)
—

Moéd

bT Sabbát 19a–b • 164
bT Sabbát 39–40 • 21
bT Sabbát 109b • 21
bT Éruvin 21b • 175
bT Éruvin 40b • 191
bT Éruvin 70b • 158 (4)
bT Peszahim 87b • 185
bT Peszahim 8b • 21
bT Peszahim 112a • 192
bT Joma 1,1 • 164

bT Joma 2a • 163
bT Joma 11a • 9
bT Joma 68b • 2
bT Joma 69a • 68
bT Joma 72b • 67 (5)
bT Joma 85a • 10
bT Beca 24b • 8
bT Ros ha-sána, IV, 33b–34b • 33
bT Megilla 2a–3b • 92
bT Megilla 27b • 41
bT Moéd kátán 8a–9b • 92
bT Hagiga • 53 (Függelék)
—
Nasim
bT Jevamot 14a • 86
bT Jevamot 61b • 118
bT Jevamot 90b • 53 (Függelék), 146
bT Jevamot 107a–b (skk.) • 155
bT Ketubbot 22a • 172
bT Ketubbot 46b • 173
bT Ketubbot 67a • 53 (Függelék)
bT Ketubbot 82a • 81
bT Ketubbot 111a • 12
bT Gittin 3a • 56
bT Gittin 9b • 80
bT Gittin 34b • 40, 68
bT Gittin 36b • 146
bT Gittin 59b • 185
bT Szota 49b • 16
bT Kiddusin 40a • 67 (4)
bT Kiddusin 41a • 155
bT Kiddusin 43b–46a • 155
bT Kiddusin 44a • 168
bT Kiddusin 70a • 154
—
Nezikin
bT Bava kamma 33b • 147
bT Bava kamma 41a • 60
bT Bava kamma 82b • 3
bT Bava kamma 84b • 139
bT Bava kamma 89a • 81
bT Bava mecia 33b • 5
bT Bava mecia 71a • 103
bT Bava batra 6b • 18
bT Bava batra 8b • 103
bT Bava batra 11a • 67 (5)
bT Bava batra 15b • 67 (6)
bT Bava batra 21a • 2
bT Bava batra 176a • 151
bT Szanhedrin 5a • 61
bT Szanhedrin 46a • 53 (Függelék)
bT Szanhedrin 49b–50a • 10
bT Szanhedrin 68a• 53 (Függelék)
bT Szanhedrin 74a–b • 10
bT Szanhedrin 104b • 175
bT Szanhedrin 108a • 21
bT Makkot 10a • 20
bT Makkot 12b • 20
bT Avoda zára 47 • 91
bT Avoda zára 58a • 31
bT Horajot 3b • 171
—
Kodasim
bT Zevahim 62a • 66
bT Menahot 53a • 20
bT Hullin 2a • 53 (Függelék)
bT Hullin 43a • 85
bT Hullin 94a • 41
bT Hullin 95b • 27
bT Hullin 112b • 23
bT Hullin 113a • 22
bT Temura 16a • 2

*

jT
Zeraim
jT Kilájim IX, 32,2 • 126
—
Nasim
jT Ketubbot XII, 35,1 • 126
—
Nezikin
jT Sávuot 6,1 • 10
jT Avoda zára 41a • 146

*

Midrás
Num. Rabba 18,3 • 67

*

Apokal. (Jelenések könyve) 13,18 • 158

Aachen • 60
Acraman: *lásd* Levana
Adironopoli ('DYRVNVPVLY) (Drinápoly) • 76
Adriai-tenger • 105
Adrinopoli ('DRYNVPVLY) (Drinápoly) • 105
Afkan • 3
Afrika ('PRYQ') • 158
Ajszterreikh ('YSŢRYK) (Ausztria) • 124; Ajszterreikh ('YSŢRYYK) • 124 (13)
Alandalusz (Andalúzia) • 2
Alba Cetatea: *lásd* Levana
Alba Iulia (Gyulafehérvár): *lásd* Levana
Alba Regal ('LBH RYG'L) (Alba Regia / Székesfehérvár) • 106
Alba Regia: *lásd* Székesfehérvár
Alba Rial ('LBH RY'L) (Alba Regia / Székesfehérvár) • 105
Albania ('LBNY'H) (Albánia) • 58
Albuszar • 3
Aleppo: *lásd* Haleb
Alexandria • 17, 64, 107, 186
Alföld • 83, 105
Aliknosz ('LYQNVS) (alánok) • 67
Alkasztantina ('LQSŢNŢYNH) (Konstantinápoly) • 2
Alkazar ('LKZR): *lásd* Kazarija
Allemagne: *lásd* Almanija
Alma (Alma) • 3
Almanija ('LM'NYYH) (Németo.) • 17
Almano ('LMNV) (Németo.) • 64
Almás: *lásd* Almasiu
Almásfüzitő • 171
Almasiu ('LM'Ś/ŠYV) / Almasin • 171
Alsó-Magyaro. • 195
Alsónyék • 52
Alten Burk ('LŢN BVRQ) (Altenburg, Ausztria) • 116 (21)
Alten Oven ('LŢN 'VBN) (Óbuda) • 53; Altin Oven ('LŢYN 'VBN) • 156
Altona • 162, 189
Alt-Oven: *lásd* Óbuda
Alubika (Alupka) (Ukrajna) • 3
Alusz (Alusta / Aluszton) (Ukrajna) • 3
Amalfi: *lásd* Malfi
Amerika • 61
Amselfeld: *lásd* Rigómező
Amsterdam • 158 (4, 5), 189, 192
Ancona • 80, 104
Andalúzia: *lásd* Alandalusz
Ander Napel ('NDR N'PL) (Drinápoly) • 135; Andranopli ('NDRNVPLY) • 188; Andrianopol ('NDRY'NVPL) • 188
Angeltera ('NGLŢYRH) (Anglia) • 116 (3)
Anglia: *lásd* Angeltera
Antoli ('NŢVLY) (Anatólia) • 67 (2)
Ardil ('RDYL) (Ardebil, Irán) • 3
Ariszu • 3
Árki (Szerém megye) / Jarak (Szerbia) • 25
Arku • 3
Armenija (Örményo.) • 2, 4
Arta (Epirus, Görögo.) • 79, 87
Askenáz (Németo. / német fejedelemségek / európai zsidó világ) • 1, 2–5, 13, 27, 39, 50, 74, 82, 105–107, 116, 131, 137, 143, 154, 158, 175, 187, 194, 195; *lásd még* Németo.
Aspira ('Ś/ŠPYRH): *lásd* Speyer
Aszfal Dora ('SPL DVRH): *lásd* Szlavonija
Asztrigon ('Ś/ŠŢRYGVN) (Esztergom) • 105
Atlak ('ŢL'K) • 67
Aube (Franciao.) • 13
Augsburg / Augusta civitas • 26, 35, 39, 46, 116 (2, 18), 195 (22); *lásd még* Ojgszbur ('VYGŚ/ŠBVR); Ojszpurk ('VYŚ/ŠPVRQ)
Austerlitz: *lásd* Osztirliz
Auszterreikh ('VŚ/ŠŢRYYK) (Ausztria) • 10, 32, 33, 34, 36, 40, 55, 70, 116, 124
Ausztria ('VSŢRY'H) • 106
Ausztria • 10, 20, 23, 32–36, 40, 51, 55, 70, 72, 106, 116 (9, 13, 15, 20, 22), 124 (1, 6, 9, 13), 129, 157, 195 (4, 20);

lásd még Ajszterreikh (ʾYSṬRYK / ʾYSṬRYYK); Auszterreikh (ʾVŚ/ŠṬRYYK); Ausztrina (ʾVSṬRYN'); Esztreikh (ʿŚ/ŠṬRYYK); Ojsztreikh (ʾYŚ/ŠṬRYYK / ʾVYŚ/ŠṬRYYK); Széir
Ausztrina (ʾVSṬRYN') (Ausztria) • 23
avarok: *lásd* Avvar
Avignon • 61, 63, 105
Avvar (avarok) • 3
Azerbajdzsán • 3
Azur • 3
Báb Alabváb • 2, 3
Baba (Bava) / Baba-fok / Baias • 62
Baba-fok: *lásd* Baba
Bábel (Iráq) • 3; Babylónia • 3, 31, 61
Bács • 52
Bagdád (BGD'D) / Baghdád • 3, 4
Baia Mare: *lásd* Nagybánya
Baias (Nápoly) • 62
Bajern (BYY'RN) (Bajoro.) • 116 (1, 13), 192 (8), 195 (21)
Bajoro. (Baiern) • 17, 46, 86, 116, 195; *lásd még* Bavjera (B'VYYR'); Bajern (BYY'RN); Budija (BVDY')
Bak / Bakca Tadlu (BQ / BQCH TDLV) • 3
Bak Bagda (BQ BGD') • 3
Balaklava: *lásd* Burk
Balkán • 76, 85, 86, 93, 105, 106, 110, 143, 158
Baltikum • 106, 116
Balti-tenger • 106
Baranya megye • 25
Barcelona • 93
Bardaa (BRDʿH) • 2
Bartnit (Partenit) (Ukrajna) • 3
Basel • 39
Bászа (B'SH) • 3
Bavaria: *lásd* Bajoro.
Bavjera (B'VYYR') (Bajoro.) • 192
Bazin (Pizing / Pizingen / Poesing / Pezinok, Szlovákia) • 60, 73, 124 (8)
Bécs • 20, 27, 32, 35, 36, 40, 47, 105–107, 116 (5, 13, 15, 16, 21), 124 (9, 12, 13), 135, 142, 147, 154, 157, 158 (1, 2), 162, 171, 175, 190, 192 (7, 9), 194, 195 (13, 16); *lásd még* Vien (VVY'N); Viena (VVY'NH); Vin (VYN) stb.; Vina (VVYN')
Bécsújhely: *lásd* Wiener Neustadt
Behmin (BHMYYN) / Böhmen (Cseho.) • 105 (5), 116 (3–5, 9–11, 17–19, 23, 27,), 124 (3, 6, 9, 13) 195 (3)
Belgrád (Nándorfehérvár / Görögfehérvár / Beograd, Szerbia) • 10, 67 (2–6), 80, 83, 105 (4, 5, 9, 11, 14), 111, 122, 131–135, 143, 147, 148, 149, 154, 156, 158 (1, 2, 4), 159, 162, 167, 174–176, 186, 188, 194, 195 (24); *lásd még* Beligrat (BʿLYGR'Ṭ); Bilgorado (BLGVR'DV); Bilgrad (BYLGR'D); Bilograd (BYL'GR'D); Bilogrado (BYLVGR'DV)
Beligrat (BʿLYGR'Ṭ) (Belgrád) • 195
Belz (Ukrajna) • 113
Benészia (BNYSYH) (Venezia / Velence) • 17
Berdicsev (Berdicsiv, Ukrajna) • 1
Berlin • 159 (4), 189
Beszarábia • 114
Bicinin (BYCYNYN) (pecsenyegek / besenyők) • 17; *lásd még* Parcink; Piszjenki
Bidin (Vidin / Buda) • 83
Bihem (BYHM) (Böhmen, Cseho.) • 116
Bilgorado (BLGVR'DV) (Belgrád) • 111; Bilgorado (BYLGVR'DV) • 111
Bilgrad (BYLGR'D) (Belgrád) • 83; Bilgrado (BYLGR'DV) • 80, 105, 194
Bilograd (BYL'GR'D) (Belgrád) • 135; Bilograd (BYLVGR'D) • 83, 134, 135
Bilogrado (BYLVGR'DV) (Belgrád) • 67, 105, 111, 122, 131, 133, 147, 154, 156, 158, 167, 174–176, 186, 188
Bingen (Németo.) • 55
Bitola: *lásd* Monastir •
Bizánc (RVM / Rum) • 2–4, 17, 62, 67; *lásd még* Edom
Blois (Franciao.) • 63
Bogdanija (BVGDNYY') (Moldávia) • 186
Böheimkirchen: *lásd* Bvimz Kirchen
Bologna • 75
Bona / Bonn • 26, 116
Boroszló / Breslau (Wrocław, Lengyelo.) • 16, 116, 191
Boszina (BVŚ/ŠYNH) (Bosznia) • 58, 105 (4, 7, 12)
Bosznia (BVSNYH) • 75, 105, 187; Bosznia (BVŚ/ŠNYH) • 105; *lásd még* Boszina (BVŚ/ŠYNH)
Brabant • 116

Brandiburg (BR'NDYBVRG) (Brandenburg) • 159 (4), 194, 195 (22)
Bratislava: *lásd* Pozsony
Breslau: *lásd* Boroszló
Breszt / Breszt-Litovszk: *lásd* Briszk
Bretanosz (BRYṬNVS) (Bretagne, Franciao.) • 1
Briszk (Breszt / Breszt-Litovszk) (Belarusz) • 82, 113, 162
Brno: *lásd* Bruna
Broda (BRVD') • 59, 158 (2), 162, 190; *lásd még* Pemsin Brojd; Ungaris Broda
Brula: *lásd* Bruna
Bruna (BRVN') (Brünn / Brno, Cseho.) • 26, 41, 51, 55, 116 (11), 158 (2)
Brünn: *lásd* Bruna
Brzeg / Brzeg Dolny: *lásd* Dyhernfurth
Buaresm (BV'RZM) (Khvárizm / Chorezm) • 3
Buda (BVD') • 156, 158, 192, 195
Buda (BVDH) • 65, 105, 106
Buda • 21, 23, 26, 35, 39, 44, 47, 53, 53 (Függelék), 56, 57, 60, 63, 65, 66, 68, 70, 76, 77, 78, 80–83, 85, 86, 91–95, 99, 101–103, 105 (11, 14, 16, 17, 18), 106, 108–112, 116–120, 122–124 (2, 10, 11), 126–137, 139, 141–148, 150–164, 166–168, 169–176, 178, 180, 183–189, 191–195 (1, 12, 19); *lásd még* Buda (BVD'); Buda (BVDH); Budan (BVD'N); Budin (BVDYN); Budn (BVDN); Budna (BVDN'); Budun (BVDVN); Puda (PVD'); Új-Oven ('VBN HDŚ/Š / Oven hadas); budai vilajet • 105, 192
Buda, askenázi zsinagóga: *lásd* ~, Nagy zsinagóga
Buda, Babits Mihály bástyasétány • 166, 170
Buda, Császárfürdő környéke • 44
Buda, Iuden Kirch • 192
Buda, Jidn gas (YDN GŚ/Š) / Judengasse / Zsidó utca / Zsidók utcája (Werbőczy utca, ma: Táncsics Mihály utca) • 23, 47, 56, 68, 101, 135, 136, 143, 166, 170, 183, 194
Buda, Kis zsinagóga / Régi zsinagóga / szefárdi zsinagóga (Táncsics Mihály utca 26) • 68, 138, 166
Buda, Mendel házak • 170
Buda, Nagy zsinagóga / Új zsinagóga / askenázi zsinagóga (Táncsics Mihály utca 23) • 56, 68, 138, 166, 170, 192
Buda, Régi zsinagóga: *lásd* ~, Kis zsinagóga
Buda, szefárdi zsinagóga: *lásd* ~, Kis zsinagóga
Buda, Szent György utca • 68
Buda, Új zsinagóga: *lásd* ~, Nagy zsinagóga
Buda, Várhegy • 44, 135, 162, 166, 170, 183, 192
Buda, Zichy-palota • 170
Buda, zsidó börtön • 70, 173
Budan (BVD'N) (Buda) • 53, 56, 57
Budapest: *lásd* Buda; Óbuda; Pest
Budija (BVDY'), *recte* Bavarija (BVRY') (Bajoro.) • 17
Budin (BVDYN) (Buda) • 78, 91, 158, 168
Budn (BVDN) (Buda) • 21, 35, 82, 91, 175
Budna (BVDN') (Buda) • 81
Budun (BVDVN) (Buda) • 35, 63, 66, 70, 76, 77, 80, 86, 91, 94, 95, 101–103, 108–112, 117–120, 122, 126–137, 139, 141, 143–147, 150–156, 158–164, 167, 171–174, 176, 185–189
Bulgar (BVLGR) • 1, 3, 4, 67; Bulgar (BLG'R) • 2
Bulgaria (BVLG'RY'H / BVLG'RYH) • 105; Bulgaria (BVLGRYH) • 16, 17; *lásd még* Kolorija (KVLVRYH)
Burgenland • 124
Burgundia • 116; *lásd még* burgunjo
burgunjo (BVRGVNYV) • 105
Burk (Balaklava) (Ukrajna) • 3
Burtasz • 3
Buz (BVZ) • 67
Bvimz Kirchen (BVYMZ QYRKN) (Neunkirchen / Böheimkirchen, Ausztria) • 116 (21)
Calabria • 87
Cambridge, Trinity College Library • 33
Cambridge, University Library • 2, 64
Carfat (Franciao.) • 4, 10, 13, 62–64, 105, 107, 116
Castellazzo • 72, 105
Castilla: *lásd* Kasztilia
Cece: *lásd* Szicesz

Cerki Nudorf (CCRQY ND'RP) (Neudorf / Sorki-Újfalu) • 156
Cermisz (cseremiszek) • 3
Český Brod: *lásd* Pemsin Brojd
Český Krumlov / Krumau: *lásd* Karominoja
Ceylon • 17
Cfat: *lásd* Záfed
Chorezm: *lásd* Buaresm; Korászán
Cicilija: Szicília (?) / Szilézia (?) • 72
Ciglag (CYGLG) • 3
Cijjon (Jeruzsálem) • 3, 61, 135, 185
Ciklava (CQL'BH) (szlávok) • 16
Ciprus • 17
Clavijun (szlávok) • 3
Clermont • 10
Colonia: *lásd* Köln • 26
Conadin (CVN'DYN) (Csanád) • 83
Córdoba / Kortuba • 2, 16, 77
Csanád: *lásd* Conadin
Cseho. • 13, 20, 35, 70, 105, 106, 124, 195; *lásd még* Behmin (BHMYYN); Bihem (BYHM); Kanaán; Pihem (PYHM)
Csele-patak • 105
Cuzmir (CVZMYR) (Kazimierz, Lengyelo.) • 72
Dacia • 17
Dagesztán • 2
Dalmácia (D'LM'CYH) • 105 (7)
Damaszkusz • 62, 83, 125, 132
Dancig (Danzig / Gdańsk, Lengyelo.) • 106
Dánia: *lásd* Denamarka
Danubius: *lásd* Danuvi; Danuvia; Danuvio; Dinivio; Dinuvaj; Dinuvio; Dinuvja; Duna
Danuvi (DNVBY) (Danubius / Duna) • 1, 67
Danuvia (DNVBY') (Danubius / Duna) • 105
Danuvio (D'NVBYV) (Danubius / Duna) • 192
Daugava: *lásd* Dvina
Dél-Mezopotámia • 17
Dél-Németo. • 116
Dél-Oroszo. • 2, 17, 62
Denamarka (DN'MRQ') (Dänemark / Dánia) • 17
Derbent (Dagesztán) • 2
Dévény: *lásd* Teven
Diablo (DY'BLV) hegység • 105
Dinivio (DYNYBY') (Danubius / Duna) • 105
Dinuvaj (DYNVB'Y) (Danubius / Duna) • 105
Dinuvio (DYNVBY'V) (Danubius / Duna) • 105
Dinuvja (DYNVBY'H) (Danubius / Duna) • 105
Dioniszpoli (DY'NYŚ/ŠPVLY) (Dymoteichan – Szózopolisz / Szozopol, Bulgária) • 105 (4)
Dnepr / Dnyeper • 3
Dobric (DVBRYC) (Dovric / Dubravica) • 156
Don (Tanaisz) • 3
Donau (DVN'V) (Duna) • 53, 56, 57, 156
Dráva • 67
Drinápoly (Edirne) • 50, 67 (4, 7), 76, 77, 81, 83, 105 (4, 14), 108, 116 (24), 135, 158 (3), 188; *lásd még* Adironopoli ('DYRVNVPVLY); Adrinopoli ('DRYNVPVLY); Ander napel ('NDR N'PL); Andranopli ('NDRNVPLY); Andrianopol ('NDRY'NVPL)
Dubravica: *lásd* Dobric (DVBRYC)
Duna (DVN') (Duna) • 3, 194
Duna • 1, 3, 8, 10, 46, 53, 56, 57, 62, 67, 77, 105, 116, 124, 135, 156, 174, 192, 194; *lásd még* Danuvi; Danuvia; Danuvio; Dinivio; Dinuvaj; Dinuvio; Dinuvja; Donau; Dunaj; Dunbi; Dunij; Dunoja; Tuana; Tuna
Dunaalmás • 171
Dunaj (DVN'Y) (Duna) • 8, 10, 156, 174
Dunaszerdahely (Dunajska Streda, Szlovákia) • 190
Dunántúl • 192, 195
Dunbi (DVNBY) (Duna) • 67
Dunij (DVNYY) (Duna) • 1
Dunoja (DVNVY') (Duna) • 135
Duraco (DVR'CV) (Durazzo / Durrës, Albánia) • 105 (1)
Durlan: *lásd* Rudlan
Durrës: *lásd* Duraco
Dvina (Nyugati-Dvina / Daugava) • 106
Dyhernfurth / Brzeg (Brzeg Dolny, Lengyelo.) • 191
Dymoteichan: *lásd* Dioniszpoli

Edinburg (ʿDYNBVRG) (Ödenburg / Sopron) • 195 (15)
Edirne: *lásd* Drinápoly
Edom (Bizánc) • 3; Edom (keresztény országok) • 3, 4, 17, 82, 119, 158, 192
Égei-tenger • 62, 105
Eger (Cheb, Cseho.) • 40, 105
Egyiptom • 2, 3, 17, 84, 88, 125, 126, 186
Eisenburg: *lásd* Ejzenburk
Eisenstadt: *lásd* Ejzenstat
Ejzenburk (ʾYZNBVRQ) (Eisenburg, "vas vár" / Vasvár) • 10
Ejzenstat (ʾYYZNŚ/ŠŢŢ) / Eisenstadt / Kismarton (Ausztria) • 40, 68, 69
Ejzpakh (ʾYYZPʾK) (Eisbach) • 69
Elzász • 60
Emden • 189
Enns • 107
Erdély • 16, 22, 26, 105 (4, 11, 12, 14, 16, 20, 21), 106, 114, 116 (14, 20, 24), 158, 181, 195 (2, 9, 14); *lásd még* Transzilvania stb., Ziben Bergin stb.
Erec Jiszráél • 125, 126, 135, 147, 148, 154, 159, 171, 185, 194; *lásd még* Palesztina; Szentföld
Ereğli (Töröko.) • 62
Erfurt • 39
Érsekújvár • 195 (10, 16, 18); *lásd még* Nejhajzl (NYYHYYZL); Neja Hojzl (NYYʾ HVYZL); Nejhajzl (NYYʾHVYZL)
Észak-Afrika • 158
Északkelet-Irán • 2
Északkelet-Magyarország • 140
Eszék: *lásd* Oszik
Esztergom (Strigonium / Gran / Gron) • 8, 20, 21, 23, 30, 105 (4, 11, 12, 19), 124 (10), 156, 181, 195 (1, 16, 17); *lásd még* Asztrigon (ʾś/ŠŢRYGVN); Esztrigona (ʾSŢRYGVNH); Esztrigonija (ʾSŢRYGVNYʾH); Gran (GRʾN); Gron (GRVN); Isztrigona (ʾYSRYGVNH); Osztrigom (ʾVSŢRYGVM); Sztrigom (Ś/ŠŢRYGVM)
Észto. • 106
Esztreikh (ʿś/ŠŢRYYK) (Ausztria) • 195
Esztrigona (ʾSŢRYGVNH) (Esztergom) • 105; Esztrigonija (ʾSŢRYGVNYʾH) • 105
Etel / Etil: *lásd* Hetel
Ethiópia • 64
Európa • 2, 4, 31, 64, 85, 100, 103, 105, 114–116, 136, 148, 158, 159, 168, 185, 188, 190, 192, 194; Evrópa (ʾYBRVPʾ) • 192
Fajjúm • 4
Falaise (Franciao.) • 18
Fehérvár: *lásd* Levana; Sarkel; Székesfehérvár
Fekete-tenger • 3, 17, 62, 114
Felső-Magyaro. • 190, 116
Felvidék • 113, 195 (14)
Ferrara • 61, 81, 107
Fertő-tó • 10
Fez • 16, 148
Filigrat (PYLYGRʾŢ) • 195
Fiorda: *lásd* Fürth
Firenze: *lásd* Florinca
Florinca (PLVRYNCʾ) (Florenc / Firenze, Olaszo.) • 192 (6)
Földközi-tenger • 2, 17, 50, 105, 126, 185
Franciao. • 1, 4, 10, 13, 18, 60, 62–64, 105 (8), 107, 116 (1–3, 9); *lásd még* Carfat; Frankosz
Franken (PRNQN) • 116
Frankfurt (a. M.) • 55, 116, 135, 162, 195
Frankosz (Franciao.) • 1
Friuli • 58, 105
Fulda • 195 (10)
Fürth / Fiorda (Németo.) • 162
Gács / Gačovo (Szlovákia) • 140
Gácsország: *lásd* Halics
Galac (GL'C) (Galicia) • 17
Galambóc: *lásd* Szalombiz
Galicia • 8, 17, 51, 113, 140; *lásd még* Galac (GL'C) stb.
Galipoli (G'LYPVLY) (Gallipoli, Töröko.) • 105
Gallipoli: *lásd* Kalipoli
Gallipoli-félsziget • 105 (4)
Gara (Gorjani, Horváto.) • 105 (15)
Gargan- (GRG'N) tenger (Kaszpi-tenger) (Gorgán) • 3
Garnino (G'RNYNV) • 105 (12)
Gáza • 132
Gdańsk: *lásd* Dancig
Gena (GCNʾ) (Gönyü) • 156
Genezáret-tó: *lásd* Kinneret-tó
Genova (GYNVBH) • 17, 105 (4)
Georgia (Grúzia) • 3

Goding (GVDYNG) (Göding / Hodonín, Cseho.) • 140
Gondis (GVNDYŚ/Š) (Gyöngyös) • 52, 156
Gönyü: *lásd* Gena
Gorgán: *lásd* Gargan
Gorjani: *lásd* Gara
görög szigetek • 17
Görögfehérvár: *lásd* Belgrád
Görögo. (Jáván) • 58, 74, 87, 105 (4, 5, 7)
Gradac: *lásd* Novi Grada (N'BY GR'D')
Gran (GR'N) (Esztergom) • 156, 195
Graz • 71, 116
Gron (GRVN) (Gran / Esztergom) • 124, 181
Gruzin (Gurzuf / Gurzuvit, Ukrajna) • 3
Günc (GVYNC) (Günz / Kőszeg) • 116 (22)
Gurzuf / Gurzuvit: *lásd* Gruzin
Gyöngyös: *lásd* Gondis
Győr (Raab)• 105, 106, 193, 195 (1, 2, 17); győri vilajet • 195; *lásd még* Rav (R'B); Raav (R"V)
Gyulafehérvár (Alba Iulia) • 105 (4); *lásd még* Levana
Hadrianopolisz: *lásd* Drinápoly
Hágár (HGR) földje / országa (Magyaro.) • 5–9, 11, 13, 15, 18, 21, 26, 33–38, 40, 42, 44, 51, 57, 65, 67, 79, 82, 89, 113, 124, 140
Hágár / Hungaria (név) • 5
Hainburg • 106
Haleb (Aleppo) • 132
Halics (Halič / Halics, Ukrajna) / Gácsország • 8, 140; *lásd még* Galac; Galicia
Halits / Halits (H'LYTŚ/Š) / Halics / Halič (Szlovákia) • 140
Hamburg • 189
Hanau • 35, 157
Hatvan (H'TVV'N) • 195 (1)
Havasalföld / Havaselve: *lásd* Valakhija
Hebron • 132, 185, 188
Hejdenburg (HYYDNBVRG) • 195 (15)
Helisvija (H'LYŚ/ŠVY') (Holleschau / Holešov / Holice, Szlovákia) • 158 (2)
Hemo (HYMV) / Morava folyó • 105
Hetel (Hetl / Hitl) (HTL / HYTL) (Etel / Etil / Volga) • 1, 67
Higrija (HGRYYH) (Magyaro.) • 124
Höchstädt (Németo.) • 46
Hodonín: *lásd* Goding
Holešov / Holice: *lásd* Helisvija
Hollandia • 125, 190
Holleschau: *lásd* Helisvija
Hont vármegye • 105
Horváto. • 2, 17, 105 (6); *lásd még* Kartuja (QRTVYH); Kroacija (QRV'CYH)
Hungarija (H'VNGRY'H) (Magyaro.) • 58; Hungarija (HVNGRYY') • 4, 10
Hungarija (HVNGRY') • 14
Hungarijasz (HVNGRY'Ś/Š) (Magyaro.) • 12
Hungarin (HNGRYN) (Magyaro.) • 2
Hungarn (HVNG'RN) (Magyaro.) • 116
Hürkania / Gargan • 2
Ialomița • 105 (4)
Iași: lásd Jászváros
Ibériai félsziget • 4, 17
Imola • 107
India • 17, 62, 88
Ingrin ('YNGRYN) / Ungrin (Magyaro.) • 195
Iraklion: *lásd* Kandia
Iráq • 2, 3, 31, 61, 17, 62; *lásd még* Bábel stb.; Sineár
Irek: *lásd* Jarka
Istanbul / Isztambul • 67, 76, 77, 80, 81, 88, 105 (11), 108, 110, 116, 158 (1, 4), 161; *lásd még* Bizánc; Jaszma; Konstantinápoly; Kusta
Iszklavónija ('YŚ/ŠQL'BVNY'H) (Szlavónia) • 105
Isztriano • 58
Isztrigona ('YSRYGVNH) (Esztergom) • 105
Itália ('TYLY'H / 'YT'LY'H) / Olaszo. • 8, 40, 58, 63, 70, 71, 74, 79, 83, 85, 104–107, 116 (3, 16), 125, 148, 158 (2), 185, 188, 192
Izmir: *lásd* Szmirna
Jampel (Y'MPL) (Jampel, Janbul / Jambul, Bulgária) • 114
Janina • 85
Japán • 62
Jarak (Szerbia): *lásd* Jarka
Jarka (YRQ') / Irek (Üreg / Ürög – Jarak) • 24, 25
Jaszma (YY'Ś/ŠMH) (Korodzsijaszmi, Istanbul) • 161
Jászváros (Iași, Románia) • 190
Jáván: *lásd* Görögo.

Jeriho / Jerikó • 2
Jerusalem, Israel Museum • 59
Jeruzsálem • 2–4, 10, 12, 16, 50, 59, 61, 62, 68, 72, 75, 77, 81, 83, 88, 93, 95, 107, 110, 116 (3), 117, 122, 125, 126, 129, 132, 135, 138, 141, 142, 148, 158 (1, 2), 162, 166, 167, 171, 175, 185, 190, 194; *lásd még* Cijjon
Jismáél országa (Töröko.) • 2–4, 50, 80, 116, 119, 171
Jozg (YVZG) / Vágez (V'GZ) (Dnepr / Dnyeper) • 3
Kaffa (QP') (Kahovka, Ukrajna) • 114
Kahlenberg (Ausztria) • 192
Kairó • 64, 84, 88, 132
Kairó, karaita zsinagóga • 64
Kaja Borno (Q'YY' BVRNV) • 131
Kal Kiel (KL KY'L) • 3
Kalamiti: *lásd* Lambat
Kalberiz (Calabria) • 87
Kalipoli (QLYPVLY) (Gallipoli / Gelibolu, Töröko.) • 67 (4)
Kalocsa: *lásd* Kolocinsz
Kamenic Podolszki (QM'NYC P'D'LSQY) (Kamenyec Podolszkij / Kamenic Podilszki, Ukrajna) • 135
Kamrin (Q'MRYN) (Komárom) • 195
Kanaán • 3, 4, 17
Kanaán országa (Cseho.) • 20
Kandia (Iraklion, Kréta) • 67
Kanisa (Q'NYŚ/Š') (Kanizsa / Nagykanizsa) • 195 (8, 23)
Kanizsa: *lásd* Kanisa
Karamánia: *lásd* Kraman
Karinthia • 50
Karintia: *lásd* Kernten
Kärnten: *lásd* Kernten
Karominoja (Krumau / Český Krumlov, Cseho.) • 72
Kárpát-medence • 62
Kartuja (QRṬVYH) (Horváto.) • 17
Kásza • 3
Kaszdim (rómaiak) • 2
Kaszpi-tenger • 3, 107; *lásd még* Gargan- (GRG'N) tenger
Kasztelc (Castellazzo) • 72
Kasztilia / Castilla (Spanyolo.) • 17, 62, 85, 102
Kaukázus • 1, 67, 2
Kavalla (Q'B'LH) / Kavalli (Q'B'LYY) / Kavala • 93, 96, 98, 143
Kazarija (KZRYH) / Alkazar ('LKZR) (Kazár királyság / kazárok) • 2–3, 17, 67; *lásd még* Kuzar (KVZR)
Kazimierz • 59, 72, 89 (Krakkó, Lengyelo.); *lásd még* Cuzmir (CVZMYR)
Kecskemét: *lásd* Ketskemerin
Kelet-Európa • 2, 8, 12, 13, 19
Kenyérmező: *lásd* Novi Grada (N'BY GR'D')
Kerc (KRC) (Kherszonnészosz / Korsun / Kherszon / Kercs, Ukrajna) • 3
keresztény országok: *lásd* Edom
Kernten (Q'RNṬN) (Kärnten) • 124 (1)
Késmárk • 195 (14)
Ketskemerin (QCṬŚ/ŠQMCRYN): Kecskemét • 83
Keve: *lásd* Kovin
Kherszon / Kherszonnészosz: *lásd* Kerc
Khorászán: *lásd* Korászán
Khvárizm: *lásd* Buaresm; Korászán
Kiaruszar • 3
Kína • 17, 62
Kinneret-tó (Genezáret-tó) • 21, 35
Kirk Bakija (QYRQ B'QY'H) • 58
Kis-Ázsia • 1, 50, 62, 67 (1), 105
Kismarton: *lásd* Ejzenstat
Kitun • 3
Kofsin (Q'PŚ/ŠYN) / Kopcsány (Szlovákia) • 140
Köln / Colonia • 10, 20, 26, 55, 107; *lásd még* Kolonja (QVLVNY') stb.
Kolocinsz (QVLVCYNSY): Kalocsa • 105 (11)
Kolonja (QVLVNY') (Köln) • 26; Kolonja (QVLVNYH) • 107
Kolorija (KVLVRYH) (Bulgarija / Bulgária) • 17
Kolozsvár • 68, 70, 105 (20)
Komarn (QVM'RN) (Komárom / Komarno) • 116
Komárom / Komarno • 116, 195 (17); *lásd még* Kamrin, Komarn
Konctantinopol (QVNCṬNṬN'PL) • 135
Konstantinápoly • 2–4, 17, 62, 65–68, 70, 76, 81, 85, 88, 96, 98, 104, 105 (2, 5, 11), 108, 110, 116 (14, 20, 22, 24), 122, 123, 126, 128, 132, 133, 135, 136, 156, 158 (2), 161, 162, 164, 175, 185,

195 (2); *lásd még* Alkasztantina ('LQSŢNŢYNH); Konctantinopol (QVNCŢNŢN'PL); Konsztandina (QVNŚ/ŠŢNDYNH); Kontantinopol (QVNŢNŢN'PL); Kosztadina (QVSŢDYN'); Kosztantina (QSŢNŢYNH); Kosztantinja (QVSŢNŢNY' stb.); Kusta (QVŚ/ŠŢ'); Kosztandina stb.; Kosztindil
Konstantinápoly, Nagy zsinagóga (Sinagoga Mayor) • 104
Konsztandina (QVNŚ/ŠŢNDYNH) (Konstantinápoly) • 175
Kontantinopol (QVNŢNŢN'PL) (Konstantinápoly) • 135
Korászán (KR'S'N) (Khorászán / Khvárizm / Chorezm) • 2
Korbavija (Krbava) • 105 (6)
Korfu (QVRPV) • 74, 79, 186
Korodzsijaszmi (Istanbul) • 161
Koron (QVRVN) (Koróni, Görögo.) • 105 (14)
Korsun: *lásd* Kerc
Kortendil Banija (QVRŢYNDYL B'NYY') (Köstendil, Töröko.) • 188
Kortuba (Córdoba, Spanyolo.) • 2
Köstendil: *lásd* Kortendil Banija
Kőszeg: *lásd* Günc
Koszovo Pole / Amselfeld: *lásd* Rigómező
Kosztadina (QVSŢDYN') (Konstantinápoly) • 67
Kosztandina (QVŚ/ŠŢ'NDYNH) (Konstantinápoly) • 65; Kosztandina (QVŚ/ŠŢNDYN') • 2, 168; Kosztandina (QVŚ/ŠŢNDYNH) • 156, 161, 167; Kosztandina (QVST'NDYNH) • 128; Kosztandina (QVSŢNDYN'H) • 3 / Kosztantinja (QVSŢNŢNY' / QVSŢNŢYNY'/ QVŚ/ŠŢNŢNY') • 3
Kosztantina (QVS[ŢNŢYNH]) (Konstantinápoly) • 2 (O); Kosztantina (QVŚ/ŠŢNŢYN') • 62 (3); Kosztantina (QVŚ/ŠŢ'NŢYNH) • 98; Kosztantina (QVŚ/ŠŢNŢYNH) • 4; Kosztantina (QVST'NŢYNH) • 17; Kosztantina (QVSŢNŢYN' / QSŢNŢYNH) • 2, 3, 116, 158
Kosztantinipoli (QVŚ/ŠŢ'NŢYNYPVLY) (Konstantinápoly) • 105
Kosztantinja tengere (Márvány-tenger) • 3
Kosztantinopla (QVŚ/ŠŢNŢYNVPL') (Konstantinápoly) • 62
Kosztantinopoli (QVŚ/ŠŢ'NŢYNVPVLY) (Konstantinápoly) • 105
Kosztindil (QVŚ/ŠŢYNDYL) / Sztindil (Ś/ŠŢYNDYL) (Konstantinápoly) • 188
Kovin (QVBYN) (Keve / Ráckeve) • 83
Kraka (QR'Q' / QR'QH) (Krakkó / Kraków, Lengyelo.) • 106, 116, 168
Krakkó (Kraków, Lengyelo.) • 40, 59, 73, 74, 81, 89, 91, 113, 116 (7, 24), 140, 157, 162; *lásd még* Kazimierz; Kraka (QR'Q' / QR'QH)
Kraman (QR'M'N) / Karamánia (Töröko.) • 105
Krbava: *lásd* Korbavija
Krems (Ausztria) • 27
Kremsier (Kremzír / Kromeriz / Kromeři•, Cseho.) • 140
Kréta • 67
Krim • 3, 114
Kroacija (QRV'CYH) (Horváto.) • 2, 105
Kromeriz / Kromeři•: *lásd* Kremsier
Krumau: *lásd* Karominoja
Kunovica-hágó • 105 (4)
Kusta (QVŚ/ŠŢ') (Konstantinápoly) • 76, 81, 110, 128, 136, 161, 164
Kut (KVT) • 3
Kuzar (KVZR) (Kazár•királyság) • 67
Lajta: *lásd* Lintaci
Lambat (Labadu / Kalamiti, Ukrajna) • 3
Landau (a. d. I., Németo.) • 46
Langafu (LNGPV') (Leányfalu) • 52
Laranda • 105
Larissza • 79
Leányfalu: *lásd* Langafu
Lech-mező / Lechfeld • 116 (2)
Leifland (LYYPLND) (Livland / Livónia) • 106, 116 (26)
Leiningen: *lásd* Lunheim
Leipzig: *lásd* Lipcse
Lemberg: *lásd* Lvov
Lengyelo. • 19, 30, 32, 38, 40, 51, 81, 82, 105 (4, 7), 106, 113, 116 (5, 7, 12, 20, 24, 26, 27), 123, 158 (1, 3, 5), 167, 168, 189, 194, 195; *lásd még* Polin (PVLN / PVLYN); Polonija (PVLVNY')
Leningrád: *lásd* Szentpétervár
Lepanto / Naupaktosz • 74, 87

Lesko: lásd Linszk
Letto. • 106
Levana (LBNH) (Fehérvár / Weissenburg / Alba Cetatea – Alba Iulia / Gyulafehérvár) • 114
Levoča: *lásd* Lőcse
Linc (LYNC): Linz (Ausztria) • 105
Linszk (LYNSQ) (Lisk / Lisko / Lesko, Lengyelo.) • 113
Lintaci (LYNṬ'CY) (Lajta) • 105
Lintenburg (LYNṬCNBVRG) • 195 (16)
Linz • 105 (14), 195 (16)
Lipcse / Leipzig • 56
Lippa vára (Lipova, Románia) • 105 (20)
Lippstadt • 116
Lira: Loire • 1
Lisk / Lisko: lásd Linszk
Lisszabon • 62, 63, 65, 85
Litvánia • 106, 116 (26), 162
Livland / Livónia: *lásd* Leifland
Livorno (Olaszo.) • 75
Lőcse (Levoča, Szlovákia)• 195 (14)
Lodovic (LV'VDBYC) • 124 (8)
Loire: *lásd* Lira
Lombardia (LVMB'RDY'H) • 17
London • 189
Lorina (LVRYN') (Lotharingia) • 192
Losonc • 140
Lotharingia: *lásd* Lorina (LVRYN'); Lotringen (LVṬRYNGYN)
Lotringen (LVṬRYNGYN) (Lotharingia) • 192 (1, 7, 8), 195 (21)
Luba (LVB') (patak) • 69
Lublin (LVBLYN) (Lengyelo.) • 82, 113, 158 (3), 171
Lucena (Andalúzia, Spanyolo.) • 16
Lucka (Szászo., Németo.) • 56
Lunheim (LVNHYM) (Leiningen / Leichlingen, Rajna-vidék, Németo.) • 10
Lviv: *lásd* Lvov
Lvov (LBVB) (Lemberg / Lviv, Ukrajna) • 113, 140, 189
Mádaj (Média) • 17
Magenc (MCGNC) (Mainz) • 6, 7; Magenca (MGNCH) • 107
Magyar-Brod: *lásd* Ungaris Brod
Magyarcsanád • 83
Magyaro.: *passim*; *lásd* Hágár; Higrija; Hungarija; Hungarijasz; Hungarin; Hungarn; Ingrin; Ugrija; Ungar; Ungari; Ungárija; Ungarin; Ungarn; Ungrin
Mainz • 5–7, 10, 11, 26, 35, 39, 67, 100, 107, 110, 116 (1), 187; *lásd még* Magenc (MCGNC) stb.; SUM városok
Makedónia: *lásd* Mokdon
Málaga • 63
Malfi (MLPY) (Amalfi) • 17
Mankup / Mankut / Mangup (M'NKT / M'NKVP) (Ukrajna) • 3
Mantova (MNṬVBH) (Olaszo.) • 1, 71, 81, 85, 105 (13), 158 (2)
Marburg (Steiermark) (Maribor, Szlovénia) • 40
Marchegg • 124 (8)
Maribor: *lásd* Marburg
Marokkó • 158 (5)
Maros • 83, 105
Marosszentimre: *lásd* Szentimre
Márvány-tenger: *lásd* Kasztantina tengere
Média: *lásd* Mádaj
Mehrin (M^{e}HRYN) (Mähren / Morvao.) • 36, 37, 40, 50, 72, 99, 124, 167; Mehrin (M^{e}HRRYN) • 124, 167; Mehrn (M^{e}HRN) • 32
Mejzenburk (MYZNBVRQ) (Ejzenburk / Vasvár) • 10
Melstica • 105 (4)
Menc (M^{e}NC): Mainz • 116
Merhrin (M^{e}RHRYN) (Mähren / Morvao.) • 191; Merin (M^{e}RYN)• 124; Merren (M^{e}RRN) • 116
Metz (Franciao.) • 157
Mezrics (Velké-Meziříči, Cseho.) • 162
Micrájim (Egyiptom) • 17
Mikulov: *lásd* Nikolsburg
Mincia (MYNCY') (Mohács) • 105
Minszk • 162
Mohács • 8, 59, 76, 93, 105 (6, 11), 110, 124, 105, 116 (21), 124 (5); *lásd még* Mincia (MYNCY')
Mokdon (MVQDVN) (Makedónia) • 58
Moldávia: *lásd* Bogdanija
Moldva (Vltava) • 72
Monastir (Bitola, Szerbia) • 80, 102
Morava mezeje (Szerbia) • 116 (7)

Morava: *lásd* Hemo
Morávia: *lásd* Morvao.
Moria (Görögo.) • 87
Morvao. (Morávia) • 36, 37, 40, 41, 50, 72, 99, 116 (10, 11), 124 (2, 6, 9, 13), 137, 140, 162, 167, 189, 191, 195 (4); *lásd még* Mehrin (MʿHRYN) stb.; Merhrin (MʿRHRYN); Merin (MʿRYN); Merren (MʿRRN)
Moszkva • 106, 116, 158; *lásd még* Muszkovija (MVSQVBY'H)
Munkács (Mukačevo, Ukrajna) • 195 (2)
Muszkovija (MVSQVBY'H, németes melléknév: MVSQVVYṬR) • 106, 116
Mytiléné • 88
Nagy tenger (Atlanti-óceán) • 1, 2; Nagy tenger (Földközi-tenger) • 105; *lásd még* Ókjanosz ('VQYYNVS)
Nagybánya (Baia Mare, Románia) • 158
Nagykanizsa: *lásd* Kanisa
Nagyszeben (Sibiu, Románia) • 105 (21)
Nagyszombat: *lásd* Tirna
Nagyvárad / Várad / Wardein (Oradea, Románia) • 105 (4, 11), 116 (6, 7), 156, 195 (8); *lásd még* Várad; Varadin; Vardein; Varodin
Nagyvázsony • 106
Nándorfehérvár: *lásd* Belgrád
Nápoly • 62
Narbina (NRBYN') • 67
Narva: *lásd* Navri
Naupaktosz: *lásd* Lepanto
Navarra • 17
Navri (N'BRY) (Narva, Észto.) • 116 (26)
Necivim (NCYBYM) • 2
Neckar • 39
Neja Hojzl (NYY' HVYZL) (Érsekújvár) • 195
Nejahajzl (NYY'HVYZL) (Érsekújvár) • 195
Nejburg (NYY'BVRG) (Neuburg) • 195 (15)
Nejhajzl (NYYHYYZL) (Érsekújvár) • 195
Nemec • 3
Németalföld • 105 (13)
Németo. • 5, 13, 20, 35, 40, 56, 60, 67, 74, 93, 105 (1, 5, 8, 13, 14, 17), 116 (1, 2, 3, 15), 135, 190, 195 (4); *lásd még* Almanija; Askenáz
Neudorf: *lásd* Cerki Nudorf
Neukirchen: lásd Noj Toéva
Neunkirchen: *lásd* Bvimz Kirchen
Neustat (NY'VŚ/ŠṬ'Ṭ) (Bécsújhely / Wiener Neustadt) • 47, 49; Neustat (NY'VŚ/ŠṬṬ) • 31, 156
Neustat (NY'VŚ/ŠṬṬ) (Újhely / Vág- / Bécs-Újhely) • 156
Nevers: *lásd* Nivirsza
New York, Jewish Theological Seminary of America • 26, 59, 93, 124, 142
Nico (NYC̆V): Nikopolisz / Nikápoly • 105
Nicopolis: *lásd* Nikápoly
Nikápoly / Nikopolisz / Nicopolis (Nikopol, Bulgária) • 77, 90, 105 (2, 14), 122
Nikolsburg / Nikolszpurg (NYQVLŚ/ŠPVRG / NYŚ/Š) (Mikulov, Cseho.) • 140, 148, 162, 191, 193
Nikopoli (NYQVPVLY) (Nikápoly) • 105
Nikopolisz: *lásd* Nikápoly
Nis (NYŚ/Š): *lásd* Nikolsburg (Mikulov) • 193
Niszibisz • 2
Nitra: *lásd* Nyitra
Nivirsza (NYVYRSH) (Nevers, Franciao.) • 105 (2)
Noj Toéva (NY'VY TVʿBH) (Neukirchen, Ausztria) • 32 (3)
Nojrinberk (NVYRYNBCRQ) (Nürnberg) • 60
Nojstat (NVVŚ/ŠṬṬ) 26; Nojstat (N'VŚ/ŠṬṬ) 27; Nojstat (NVYŚ/ŠṬṬ) 40, 41, 156
Norberk (NVRBʿRQ) (Nürnberg) • 53 (Függelék)
Novi Grada (N'BY GR'D') (Gradac / Kenyérmező) • 116 (14)
Nürnberg / Nojrinberk (NVYRYNBCRQ) • 18, 39, 53 (Függelék), 56, 60, 68, 92, 116
Nusza (NVŚ/Š') (Neuss) • 107
Nyitra (Nitra, Szlovákia) • 25
Nyugat-Európa • 64, 158
Nyugati-Dvina: *lásd* Dvina
Óbuda / Ó-Buda / Vetus Buda • 44, 53, 86, 91, 156; *lásd még* Alten Oven ('LṬN 'VBN); Ó-Oven ('VBN YŚ/ŠN / Oven jásán); Újlak
Óbuda, Lajos utca • 44
Óbuda, Zsigmond utca • 44
Ödenburg: *lásd* Plinden Burk; Sopron

Odenburk ('VDNBVRQ) (Ödenburg / Sopron) • 27–29, 31, 32, 39, 41, 48, 49, 55
Odin Burgo (Ödenburg / Sopron) • 72
Ofen ('VPN) (név) • 158, 194
Ofen: *lásd* Buda; Oven
Ofin ('VPYN) (Ofen / Buda) • 158
Ojgszbur ('VYGŚ/ŠBVR) (Augsburg) • 195; Ojszpurk ('VYŚ/ŠPVRQ) • 116
Ojsztreikh ('YŚ/ŠŢRYYK / 'VYŚ/ŠŢRYYK) (Ausztria) • 72, 116
Ókjanosz ('VQYYNVS) (Atlanti-óceán) • 1
Oláhország: *lásd* Valakhija
Olaszo.: *lásd* Itália
Olmütz • 116 (11)
Ó-Oven ('VBN YŚ/ŠN / Oven jásán) (Óbuda) • 44
Opatów (Lengyelo.) • 189
Opole (Lengyelo.) • 191
Oppenheim (Németo.) • 55
Orléans ('VRLY^{c}NS / Orliensz) (Franciao.) • 13, 116 (17)
Örményo.: *lásd* Armenija
Oroszlány: *lásd* Oszlan
Oroszo. (RVSY') • 2, 8, 12, 13, 17, 114, 116 (26), 194; *lásd még* Ruszija (RSYH)
Oslovany (Szlovákia): *lásd* Oszlan
Oszik (V'Ś/ŠYQ) (Eszék / Osijek, Horváto.) • 134, eszéki ('SVQ) híd • 164
Oszlan ('VSL'N) (Oroszlány – Oslovany) • 158 (2)
Oszmán birodalom • 65, 67, 68, 75, 77, 80, 85–88, 93, 103, 105, 108, 127, 129, 136, 137, 143, 145, 154, 158, 171, 174, 186; *lásd még* Törökо.
Osztirliz ('Ś/ŠŢYRLYZ) (Austerlitz) • 133, 140
Osztraha (Ostrów, Lengyelo.) • 82
Osztrigom ('DM ŢRYGVM, *recte*: 'VSŢRYGVM) (Esztergom) • 20, 21
Oven ('VBN) (Ofen / Buda) • 26, 35, 43–45, 53, 54, 56, 57, 68, 81, 82, 84, 89, 92, 99, 115–117, 121–124, 131, 133, 135, 138, 156–158, 166, 168, 171, 175, 185, 188, 189, 191, 193–195; *lásd még* Buda; Ofen ('VPN); Oven(-)stat ('VBN Ś/Š'Ţ); Oven stot; Ofin ('VPYN); Ovin ('VBYN); Ovin stat ('VBYN Ś/Š'Ţ); Új-Oven
Oven stat ('VBN Ś/Š'Ţ) (Ofen / Buda) • 156, 166, 171; Oven-stat ('VBN-Ś/Š'Ţ) • 158
Oven stot ('VBN Š'Ţ) (jiddis) (Ofen / Buda) • 84
Oven: *lásd* Buda; Oven
Ovin ('VBYN) (Ofen / Buda) • 60, 117, 121, 124, 158, 188, 195
Ovin stat ('BYN Ś/Š'Ţ) (Ofen / Buda) • 157; Ovin stat ('VBYN Ś/Š'Ţ) • 168
Oxford • 2, 10, 17, 35, 67, 68, 74, 77, 85, 107, 122, 125, 135, 186, 190, 192
Oxford, Bodleian Library • 3, 35, 107, 125, 135, 190, 192
Oxford, Christ Church College Library • 2
Padova (P'DVBH) (Padua) (Olaszo.) • 46, 67, 68, 74, 192 (4, 7)
Pákozd • 195 (1)
Palást • 105
Palesztina • 17, 50, 88, 125, 148, 158 (4); lásd még Erec Jiszráél; Szentföld
Pannonija / Pannónia (P'NVNY'H) • 58
Párasz (Perzsia) • 17
Parcink (PRCYNQ) (pecsenyeg / besenyő) • 67; *lásd még* Bicinin; Piszjenki
Párizs • 5, 8, 20
Párkány • 195 (16)
Partenit: *lásd* Bartnit
Paszta (P'Ś/Š'Ţ') (?-puszta) • 156
Patka (PŢQ') (Pátka) • 156
Patrasz (P'ŢRS) (Görögo.) • 74, 105 (14)
Pavia (P'BYH) (Olaszo.) • 62
Pécs • 25
Peloponnészosz • 87, 105
Pemsin Brojd (P^{e}MŚ/ŠYN BRVYD) (Böhmisch Brod / Český Brod) • 124 (13)
Perkit (PCRQŢ / PCRQYŢ) (Perkáta) • 171
Perugia • 75
Perzsia • 17
Pest • 53, 83, 105 (17, 18), 116 (21, 25), 129, 171, 192 (1), 195 (1); *lásd még*: Peszt (PYŚ/ŠŢ / P^{e}SŢ / PYSŢ); Pisztin (PYŚ/ŠŢYN); Piszta (PYSŢH)
Peszt (P^{e}SŢ / PYSŢ) • 116, 195; (PYŚ/ŠŢ) • 192
Pétervárad: *lásd* Piatra Varadin
Pezinok: *lásd* Bazin
Pfalz • 10
Pfersee • 26

Piatra Varadin (PY'ŢRH V'R'DYNV) (Pétervárad) • 68, 105 (11)
Pihem (PYHM) (Böhmen, Cseho.) • 70, 124
Pisa (Olaszo.) • 17
Piszjenki (PSYYNQY) / Piszjacki / Patzinakija (pecsenyegek / besenyők) • 17
Piszta (PYSŢH) (Pest) • 105
Pisztin (PYŚ/ŠŢYN) (Pest) • 53
Pizing / Pizinga (PYZYNG') / Pizingen: *lásd* Bazin
Pleszki (PLᶜSQY) • 116 (26)
Plevna (PLYBN') (Bulgária) • 77, 86, 87, 90, 102, 105, 112, 156
Plinden Burk (PLYNDN BVRQ) (Plindenburg / Ödenburg?) • 116 (21)
Plock (PL'CQ) (Polack, Belarusz) • 116; *lásd még* Polock
Poitiers • 62
Polin (PVLN) (Lengyelo.) • 32, 40, 116 (12, 24, 26); Polin (PVLYN) • 19, 30, 38, 123, 158, 168
Polock (P'L'CQ) (Polack, Belarusz) • 106, 116 (26); *lásd még* Plock
Polonija (PVLVNY') (Lengyelo.) • 81, 187; Polonija (PVLVNY'H) (Lengyelo.) • 105, 106
Pomrin (P'MRYN) • 195
Portugália • 62, 63, 77, 83, 85, 86, 88, 93
Posen (Poznań, Lengyelo.) • 56, 82
Poszonija (PVSVNY'H) (Pozsony) • 105
Poznań: *lásd* Posen
Pozsony / Pressburg / Bratislava (Szlovákia) • 26, 36, 42, 46, 49, 56, 59, 68, 72, 73, 81, 89, 105 (12), 110, 116 (20), 124 (6, 9, 10, 12), 195 (7, 13, 20); *lásd még* Preszburg (PRᶜŚ/ŠBVRG); Preszpurg (PRᶜŚ/ŠPVRG); Preszpurk (PRᶜSPVRQ); Priszburk (PRYSBVRQ); Prizburk (PRYZBVRQ); Priszpurg (PRYŚ/ŠPVRG); Priszpurk (PRYŚ/ŠPVRQ); Szerpurg (Ś/ŠᶜRPVRG)
Prág (PR'G) (Prága) • 70, 82, 116, 185
Prága (PRG') (Prága) • 57; Prága (PRGH) • 107
Prága • 19, 20, 47, 51, 57, 68, 70, 72–74, 81, 82, 92, 107, 114, 116 (9), 124 (2, 3, 13), 135, 140, 162, 185, 189, 190, 193, 195 (3); *lásd még* Prág (PR'G), Prága (PRG' / PRGH)
Pressburg: *lásd* Pozsony
Preszburg (PRᶜŚ/ŠBVRG) (Pozsony) • 124, 195
Preszpurg (PRᶜŚ/ŠPVRG) (Pozsony) • 124, 195
Preszpurk (PRᶜSPVRQ) (Pozsony) • 46, 49
Priština (Koszovo Autonom Tartomány, Szerbia) • 116
Priszburk / Prisz Burk (PRYSBVRQ / PRYS BVRQ) (Pozsony) • 26
Priszpurg (PRYŚ/ŠPVRG) (Pozsony) • 89
Priszpurk (PRYŚ/ŠPVRQ) (Pozsony) • 42
Prizburk (PRYZBVRQ) (Pozsony) • 26
Prossnitz (Prostejov, Cseho.) • 140, 157
Provence • 17
Przemyśl (Lengyelo.) • 114
Puda (PVD') (Buda) • 192
Pulija (PVLYH) (Apulia) • 17
Pumbedita (Iráq) • 4
Raab: *lásd* Győr
Rabat (Marokkó) • 158 (5)
Rác-Almás / Rácalmás • 171
Ráckeve: *lásd* Kovin
Ragusa: *lásd* Rakufija
Rajna / Rajna-vidék / Rajnosz (RYNVS) / Rheinland • 5, 9–11, 19, 50, 55, 105, 107, 116
Rajnosz (RYYNVS): *lásd* Rajna
Rajnoszburgo (RYYNVŚ/ŠBVRGV) • 8
Rakufija (RQVPYH) (Ragusa, Olaszo.) • 17
Ramerupt (Franciao.) • 13
Ratiszbona (R'ŢYSBVNH) (Regensburg, Németo.) • 105
Rav (R'B) (Raab / Győr) • 193, 195; Raav (R"V) • 195
Regensburg • 8, 17, 19, 20, 41, 46, 51, 68, 105 (13, 14), 116 (1, 2, 23), 195 (4); *lásd még* Ratiszbona (R'ŢYSBVNH); Rajnoszburgo (RYYNVŚ/ŠBVRGV); Regenszburk (RᶜGNŚ/ŠBVRQ) stb.; Regenszpurk (RᶜGNŚ/ŠPVRQ)
Regenszburk (RᶜGNŚ/ŠBVRQ) • 195; Regenszburk (RYGNŚ/ŠBVRQ) • 105
Regenszpurk (RᶜGNŚ/ŠPVRQ) • 116
Rheinland: *lásd* Rajna
Rhodosz • 67 (5), 133
Ridoszto: lásd Rodostó
Riftania (RYPTNY') • 1
Rigai-öböl • 106

Rigómező (Koszovo Pole / Amselfeld, Koszovo Autonom Tartomány, Szerbia) • 116 (8)
Rimanov (Rymanów, Lengyelo.) • 113
Rodlan: *lásd* Rudlan
Rodostó / Ridoszto (Tekirdağ, Töröko.) • 188
Rodosz: *lásd* Rhodosz
Róma / Rum • 4, 8, 17, 75, 116
Roma, Biblioteca Nazionale • 14
római (RVMYT / *rumit*) / bizánci • 3
Rosheim (Németo.) • 60
Rothenburg (Németo.) • 8, 18
Rudlan (RVDL'N) / Durlan • 3
Rum: *lásd* Bizánc; Róma
Rumélia (Töröko. európai része) • 105
Runa • 3
Rusz (RVS) (Oroszo.) • 2
Ruszija (RSYH) (Oroszo.) • 17; Ruszija (RVŚ/ŠY'H) • 12; Ruszija (RVSY') • 17, 51; Ruszija (RVSY'H) • 8; Ruszija (RVSYH) • 17; Ruszija (RVSYY') (orosz fejedelemségek) • 4; Ruszija (Galicia keleti része) • 19
Rymanów: *lásd* Rimanov
Sabarija / Savaria: *lásd* Zavarija
Sabbioneta • 71, 77
Sachsen / Szászo. • 17, 195 (22); *lásd még* Susana (ś/šVś/šN'H); Zakszen (Z'QSYN)
Salamanca (Spanyolo.) • 62
Salé (Marokkó) • 158 (5)
Saltzenstein: *lásd* Szalánkemén
Salzburg: *lásd* Zalcpurk
Sarkel (ś/šRKYL) (Fehérvár) • 3
Saula • 3
Schwaben: *lásd* Svabn
Sibiu: *lásd* Nagyszeben
Siebenbürgen: *lásd* Erdély; Transzilvania stb.; Ziben Bergin stb.
Sigid (ś/šYGYD) • 113
Sinéár (Iráq) • 2, 17
Sîntimbru: *lásd* Szentimre
Slezia (ś/šLCZY' / ś/šLYZY') (Szilézia) • 116, 124; Slezija (ś/šLCZYY') • 124
Smederevo: *lásd* Szendrő
Sopron • 27–29, 31, 32, 39, 41, 48, 49, 55, 72, 116, 195 (15); *lásd még* Edinburg ('DYNBVRG); Odenburk ('VDNBVRQ); Odin Burgo; Plinden Burk (PLYNDN BVRQ)
Sorki-Újfalu: *lásd* Cerki Nudorf
Spanyolo. • 2, 16, 54, 62, 63, 64, 68, 70, 76, 77, 81, 83, 85, 86, 93, 105, 116 (3), 195 (20); *lásd még* Szefárád; Szpania (ś/šPNY')
Speyer / Aspira ('ś/šPYRH) • 19, 20, 100, 107, 110, 187; *lásd még* SUM városok
Stamfi (ś/šŢMPY) (Stomfa / Stupava, Szlovákia) • 193
Stara Planina (Balkán-hegység) • 105
Steiermark (Ausztria) • 32, 33, 36, 40, 50, 116 (22), 124 (1); *lásd még* Stejer Mark (ś/šŢYY'R MRQ); Stejern (ś/šŢYYRN) • 32, 40
Stejer Mark (ś/šŢYY'R MRQ) • 116
Stejermark (ś/šŢYYRM'RQ / ś/šYYRMRQ) • 50, 124
Stejern (ś/šŢYYRN) (Stejermark) • 40
Stilvejszenburg (ŠŢYLVVSNBVRG) (Stuhlweissenburg / Székesfehérvár) • 195
Stomfa: *lásd* Stamfi
Strasbourg, Université de Strasbourg • 76
Strigonium: *lásd* Esztergom
Stuhlweissenburg: *lásd* Székesfehérvár
Stul Vejszen Burk (ŠŢVL VVYSN BVRQ) / Stul Vejszenburk (Stuhlweissenburg / Székesfehérvár) (ś/šŢVL VVYYś/šNBVRQ) • 116; Stulvejszenburg (ŠŢVLVVYYSCNBVRG) / Stulvejzenburg (ŠŢVLVVZNBVRG) • 195
Stupava: *lásd* Stamfi
Suldan: *lásd* Szugdaj
Sulzbach (Sulzbach-Rosenberg, Németo.) • 185
SUM városok (Speyer, Worms, Mainz) • 100, 110, 187
Susán (Szúsza, Irán) • 92
Susana (ś/šVś/šN'H) (Sachsen, Szászo.) • 17
Svabn (ś/šV'BN) (Schwaben / Svábföld) • 50
Sveden (ś/šVVYDN) / Svédo. • 116
Száfed (Cfat) • 72, 76, 77, 83, 88, 93, 95, 123, 125, 126, 132, 136, 141, 148, 159, 175, 185
Szagaszert • 3
Szajna: *lásd* Szigna

Szalánkemén (Zalánkemén / Stari Slankamen / Saltzenstein, Szerbia) • 195 (24)
Szalombiz (ś/š'LVMBYZ) (Galambóc) • 106
Szalonik (SLVNYQ) • 115
Szaloniki (ś/š'LVNYQY) (Thesszaloniké / Theszaloniki / Szaloniki, Görögo.) • 72, 74, 77, 79, 80, 81, 83, 85–87, 91, 93–95, 97–99, 102–104, 110, 112, 117, 121, 122, 125, 127–129, 132, 136–138, 141, 143, 145, 148, 150, 154–156, 159, 160, 162, 166, 168, 189; *lásd még* Szalonik (SLVNYQ)
Szamandar • 3
Szamkrec (Szemikarakorszk, Ukrajna) • 3
Szaraj (ś/š'R') (Szarajevo) • 187
Szarajevo (Bosznia–Hercegovina) • 158 (4), 187, 189; *lásd még* Szaraj (ś/š'R')
Szászo.: *lásd* Sachsen
Száva • 10, 67, 105
Szedrokapisi (Sziderokasztro, Görögo.) • 98
Szefárád (Spanyolo.) • 2, 3, 4, 17, 61, 116
Szeged • 105 (4)
Széir (Ausztria) • 10
Székesfehérvár • 105 (19), 106, 116 (4, 5, 13, 17, 20), 156, 195 (1, 21, 24); *lásd még* Alba Regal ('LBH RYG'L); Alba rial ('LBH RY'L); Stilvejszenburg (STYLVVSNBVRG); Stul Vejszen Burk (STVL VVYSN BVRQ) stb.; Vejszenburg (VYYŚ/ŠYNBVRG); Vejszenburk (VVYŚ/ŠNBVRQ)
Szemikarakorszk *lásd* Szamkrec
Szendrő (Smederevo, Szerbia) • 67, 105
Szentföld • 5, 10, 16, 64, 72, 83, 88, 105, 122, 125, 126, 132, 135, 141, 147, 148, 154, 158, 159, 171, 185, 194; Szentföld (erec kedósa) • 166; Szentföld (erec hakedósa) • 168; *lásd még* Erec Jiszráél; Palesztina
Szentimre (Marosszentimre / Sîntimbru, Románia) • 105 (4)
Szentpétervár / Leningrád • 2, 3
Szentpétervár, Императорская Публичная Библиотека / Публичная Библиотека им. М. Е. Салтыкова-Щедрина • 2
Szerbia • 67 (3), 105 (2, 4, 5); *lásd még* Szirbia
Szerém megye • 25
Szerémia (ś/šYRYMY'Y) (Szerémség / Srijem, Szerbia–Horváto.) • 105 (11)
Szerémség: *lásd* Szerémia
Szeresz (Szerrai, Görögo.) • 102
Szerir (Dagesztán) • 2
Szerpurg (ś/š'RPVRG) (Pozsony) • 81
Szerrai: *lásd* Szeresz
Szfoja (ś/šPVYYH) • 135
Szicesz (ś/šYC'S) (Cece) • 156
Szicília • 17, 87; *lásd még* Szikilija (SQYLYYH)
Sziderokasztro: *lásd* Szedrokapisi
Szidón (CYDVN) (Libanon) • 126
Szigna (Szajna) • 1
Szikilija (SQYLYYH) (Szicília) • 17
Szilézia • 51, 105, 116 (10–12, 27), 124 (6, 9)
Szilézia: *lásd* Slezia
Szindronia (ś/šYNDRVNY'H) (Szendrő) • 105 (3)
Szirbia (SYRBY'H) (Szerbia) • 105; Szirbia (ś/šYRBY'H) • 105 (7)
Szíria • 17
Szkavakara (SQ'V'Q'RH) • 105 (7)
Szkivonija (SQYVVNY'H) (Szlavónia) • 58
Szkopje (Uskub / Üsküp) (Makedónia) • 110
Szlankamen: *lásd* Szalánkemén
szláv országok: *lásd* Ciklava; Clavijun; Iszklavónija ('YŚ/ŠQL'BVNY'H); Kanaán
Szlavónia • 58, 105 (6), 116 (22); *lásd még* Szkivonija
Szlavonija (SLVVNYH) / Aszfal dora ('SPL DVRH) • 17
Szmirna (Izmir, Töröko.) • 112, 158 (4), 159, 162
Szófia • 80, 85, 93, 96, 97, 103, 105 (9, 14, 21), 108, 122, 143, 145, 154, 156, 158 (5), 175, 188; Szófia (SVPY'H) • 80, 96, 97, 105, 135, 145, 154, 156, 158; Szófia (SVPYH) • 108; Szófia (SVPYY') • 188; *lásd még* Szfoja (ś/šPVYYH); Szofoja (ś/šVPVYYH)
Szofoja (ś/šVPVYYH) (Szófia) • 135
Szoldaja: *lásd* Szugdaj
Szombathely • 105; *lásd* Zaburtig, Zavarija
Szörény: *lásd* Zirino
Szozopol (Szózopolisz, Bulgária): *lásd* Dioniszpoli

Szpania (ś/šPNY') (Spanyolo.) • 64, 195
Szridi • 3
Sztindil (ś/šṬYNDYL): *lásd* Kosztindil
Sztrigom (ś/šṬRYGVM) (Esztergom) • 30
Szudak: *lásd* Szugdaj
Szugdaj / Szugraj (SVGR'Y) (Suldan / Szoldaja / Szudak, Ukrajna) • 3
Szúra (Iráq) • 4, 107
Szuvar • 3
Tagat (TGT) / Tanat • 3
Takat (TKT) • 3
Talmah (TLMH) • 67
Tanaisz: *lásd* Don • 3
Tanat: *lásd* Tagat
Tartarija (Ṭ'RṬ'RY'H) • 105
Tata (T'T') • 105 (23), 106, 187; *lásd még* Totosz (ṬVṬVS)
Tatrin (Ṭ'ṬRYN): (a Tátrák, Szlovákia) • 124
Taurisz • 3
Taurus • 105
Tekirdağ: lásd Rodostó
Temesvár (ṬYMYŚ/ŠVV'R) (Timişoara, Románia) • 105 (21), 149; temesközi vilajet • 105
Tétény • 67
Teven (Ṭ'BN) (Dévény) • 124 (6)
Thesszaloniké: *lásd* Szaloniki
Thrákia: *lásd* Traki
Tiberiasz: *lásd* Tverja
Timişoara: *lásd* Temesvár
Tira Nova (ṬYRH NVBH) (Trnovo, Bulgária) • 105 (14)
Tirász (TYRS) • 1, 62
Tiraszija (TRSYY') • 62
Tirkay (Töröko.) • 135
Tirna (ṬYRN' / ṬYRNH) / Tirnau (Nagyszombat / Trnava, Szlovákia) • 36, 59, 105, 124 (6, 8)
Tisza • 67, 195
Tiszaeszlár • 73
Tógarma (TVGRMH) (Töröko.) • 1, 3, 50, 67, 74, 93, 105, 106, 116, 158, 174
Toledo (Spanyolo.) • 2, 77, 93, 187; *lásd még* Tolitola
Tolitola • 187
Tolna (ṬVLNH) • 111
Tolna vármegye • 52
Töröko. / törökök • 1–4, 50, 65, 67 (1, 2, 6), 74, 77, 79, 80, 83, 93, 105 (14), 106, 116 (4, 7), 119, 125, 126, 135, 136, 158 (2, 3, 5), 159, 174, 187, 188, 192–194; *lásd még* Jismáél országa; Tirkay; Tógarma; Turkija
Töröko., ázsiai • 67
Toszkana (ṬVŚ/ŠK'NH) • 17
Totosz (ṬVṬVS) (Tata) • 156
Traki (Thrákia) • 62
Trani (Olaszo.) • 76
Transzilvania (ṬR'NSYLBNYH) (Erdély) • 105; Transzilvania (ṬR'NSYLVVNY'H) • 105; erdélyi (ṬR'NSYLBNY) • 105; erdélyi (ṬR'NSLV'NY) • 105
Trapnzlpana (ṬRPNZLP'N') (Transzilvania / Erdély) • 195
Trebitsch (Trebíč, Cseho.) • 162
Trikkala / Trikala (Görögo.) • 79, 87
Trnava: *lásd* Tirna
Trnovo: *lásd* Tira Nova
Troyes • 9, 11, 81
Tuana (ṬV'NH) (Duna) • 194
Tuna (ṬVN') (Duna) • 116, 124, 156, 194
Tunisz • 62
Tura • 195 (1)
Turkija (ṬVRQY'H) (Töröko.) • 158
Tus (ṬVŚ/Š) • 105 (14)
Tverja (Tiberiasz) • 21, 35
Udbina (Horváto.) • 105 (6)
Udine (Olaszo.) • 71
Ugin / Unin / Oguz • 3
Ugrija ('VGRY') (Magyaro.) • 67; Ugrija ('VGRY'H) • 67
Ugru ('VGRV) (ugorok) • 3
Uherský Brod: *lásd* Ungaris Brod
Újhely (Vág- / Bécs-) Újhely: *lásd* Neustat (NY'VŚ/ŠṬT)
Újlak • 44; *lásd még* Óbuda
Új-Oven / Új-Buda ('VBN HDŚ/Š / Oven hadas) • 44
Ukuszur • 3
Ulm ('VLM) (Németo.) • 60
Ungar ('VNGR) (Magyaro.) • 70
Ungari ('VNGRY) (Magyaro.) • 67
Ungarija ('VNG'RY'H) (Magyaro.) • 17, 67, 97, 105–107, 192; Ungarija ('VNGRY') • 50, 64, 100; Ungarija ('VNGRY'H) • 17, 22, 23, 62, 74, 75, 93, 106, 107; Ungarija ('VNGRYH) • 16

Ungarin ('NGRYN) (Magyaro.) • 26; Ungarin ('VNG'RYN) • 195; Ungarin ('VNGRYN) • 19, 124, 195
Ungaris Broda ('VNGRYŠ BRVD') (Magyar-Brod / Ungarisch-Brod / Uherský Brod, Cseho.) • 59, 72, 162, 190
Ungarn ('VNG'RN) (Magyaro.) • 116, 158, 193, 195; Ungarn ('VNGRN) • 84, 195
Ungaurn • 107
Ungrin ('NGRYN) (Magyaro.) • 26, 195
Üreg / Ürög: *lásd* Jarka
Uskub / Üsküp: *lásd* Szkopje
Vác • 52, 116, 156, 171, 195 (17); *lásd még* Vaszin (VV'SYN); Vacn (VV'CN); Vajcen (VVYCN)
Vacn (VV'CN) • 156
Vágez: *lásd* Jozg
Vágújhely • 190, 195; *lásd még* Neustat
Vág-völgy • 195
Vajcen (VVYCN) (Vác) • 195
Valakhija (V'L'KY'H) ("Oláhország" / Havasalföld / Havaselve) • 105 (4); Valakija (VV'L'QY'H) (Havasalföld) • 58; *lásd még* Valikhija (VV'LYKYY')
Valencia: *lásd* Valenszia
Valenszia (BLYNSYYH) (Valencia, Spanyolo.) • 17
Valikhija (VV'LYKYY') (Havasalföld) • 114
Várad (VV'R'DYNV) (Nagyvárad / Oradea, Románia) • 105
Varadin (VV'R'DYYN) (Wardein / Nagyvárad / Oradea, Románia) • 195
Vardein (VV'RDYYN) (Várad / Nagyvárad / Oradea, Románia) • 156
Vár-Gesztes / Várgesztes • 106
Várna • 105 (4), 116
Varodin (V'RVDYN) (Várad/ Nagyvárad / Oradea, Románia) • 105
Vár-Palota / Várpalota• 106
Varsán (VRŚ/Š'N) / Vadsán (VDŚ/Š'N) • 3
Vasvár: *lásd* Ejzenburk; Mejzenburk
Vaszin (VV'SYN) (Vác) • 52
Vatikán • 116
Vejszen Burk (VVYYSN BVRQ) (Weissenburg / Fehérvár) • 114; *lásd még* Levana
Vejszenburg (VYYŚ/ŠYNBVRG) (Fehérvár / Székesfehérvár) • 156
Vejszenburk (VVYŚ/ŠNBVRQ) (Fehérvár / Székesfehérvár) • 53 (Függelék)
Velence / Venecia (VVYNCY'H / VYNCY') (Venezia, Olaszo.) • 1, 3, 4, 17, 50, 58, 64, 67, 68, 74, 77, 79, 81, 105 (14), 108, 110, 123, 158 (1), 162, 189, 190, 192 (4, 6), 194; *lásd még* Benészia; Venentit
Velké-Meziříči: *lásd* Mezrics
Velki Luka (VCLQY LVQ') (Velikije Luki, Oroszo.) • 116
Venentit • 3
Veszprém • 106
Vetus Buda: *lásd* Óbuda
Vidin (Bulgária) • 83, 105 (2), 109
Vien (VVY'N) (Wien / Bécs) • 116
Viena (VVY'NH) (Wien / Bécs) • 107; Viena (VY'NH) • 105, 106, 158; Viena (VY'YN') • 192; Viena (VY'YNH) • 105
Vilna (VVYLN') (Vilnius, Litvánia) • 162, 171, 174, 175, 177, 193
Vin (VYN) (Wien / Bécs) • 190; Vin (VVYN) / Wien • 124
Vina (VYN') • 47; Vina (VVYN') (Wien / Bécs) • 124, 135, 147, 154, 158, 171, 175, 194
Vltava: *lásd* Moldva
Volga • 1–3, 67, 107; *lásd még* Hetel
Volhynia • 140, 190
Vormejza (VVRMYYZ') (Worms) • 107, 188
Wandsbeck (Németo.) • 189
Wardein: *lásd* Nagyvárad
Weil • 39, 123
Weissenburg: *lásd* Levana
Wiener Neustadt / Bécsújhely (Ausztria) • 26, 27, 31, 33, 35, 39–42, 44, 46, 47, 49, 53 (Függelék); 72, 116 (13, 21), 156, 195 (13); *lásd még* Neustat (NY'VŚ/ŠŢ'Ţ) stb.; Nojstat (NVVŚ/ŠŢŢ) stb.
Wieselburg • 10
Worms • 4, 5, 9, 15, 35, 100, 107, 110, 116 (1), 187, 188, 194, 195 (10); *lásd még* Vormejza (VVRMYYZ')
Wrocław: *lásd* Boroszló; Kazimierz
Würzburg • 8
Zaburtig (Z'BVRŢYG) (Sabaria / Savaria / Szombathely) • 105 (1)
Zakszen (Z'QSYN) (Sachsen / Szászo.) • 195
Zakuk (ZKVK) • 1, 67
Zalcpurk (ZLCPVRQ) (Salzburg) • 43

Zamigrad (ZMYGR'D) (Zmigród, Lengyelo.) • 113
Zanbir (Z'NBYR) / Zanbur (Z'NBVR) (Szambir, Ukrajna) • 113
Zavarija (Z'B'RY'H) (Sabaria / Savaria / Szombathely) • 105 (6)
Ziben Bergin (ZYBN B'RGYN) / Zibenbergin (ZYBNB'RGYN) (Siebenbürgen / Erdély) • 195; Ziben Bergn (ZYBN B'RGN) • 195; Ziben Birgen (ZYBN BYRGN) / Ziben Burgen (ZYBN BVYRGN) • 116; Ziben Burgen (ZYBN BVRGYN) • 26
Zimony • 10
Zirino (Szörény / Szörényvár) • 105 (10), 116 (4)
Zlatica • 105 (4)
Znajim / Znojim (Znojmo, Cseho.) • 38
Zunik • 3

(7) NÉPNEVEK

Agjur ('GYVR) • 3
Alan ('LN) / alánok ('LNYYM / *alanijim*) • 1, 3, 67
alcikláv ('LCQL'B) • 2
askenázik (németek) • 105
askenázik (németországi / német / jiddis nyelvű zsidók): *passim*
Avvar ('VVR) • 3
bacrah (bacriah) • 3
bajor (BYY'RN / PYY'RN) • 116, 195
bat Cijjon: *lásd* Cijjon leánya
bat Jiszráél: *lásd* Izráel leánya
beit Jiszráél: *lásd* Izráel háza
benei Jehuda: *lásd* Júda fiai
benei Jiszráél: *lásd* Izráel fiai
benei Kédar ("a Kelet fiai") (muszlimok) • 111
besenyők / pecsenyegek (Bicinin, Parcink, Picnak, Piszjenki / Piszjacki, Patzinakija, Tolmac) • 1, 10, 17, 62, 67 (1)
Bicinin (BYCYNYN): *lásd* besenyők
Bizal (BYZL) • 3
bretonok • 1
Bulgar (BVLGR) • 1, 3, 67 (1); bulgárok • 107
caklábi / szaklábi • 2
carfatim: *lásd* franciák
Cermisz (cseremiszek) • 3
Cijjon leánya (zsidók) • 194
cseh / csehek (BVHMYYM) • 105, 116
edomiak (keresztény nemzetek) • 194
falasa • 64
fehér-horvát: *lásd* gevalok
franciák (carfatim) • 105, 116
frankok (PRNQN) • 116
Frankosz ("frankok", gallok, franciák) • 1
gevalok (GBLYM / givlim) (horvátok, fehér- / illir-horvátok) • 2
görög (jáváni) / görögök (YVVNYM) • 106; 10
griguszok (GRYGVŚ/š) (görög / görög nyelvű zsidók) • 97
higri (HGRY) (magyar / magyarok) • 47, 65, 67, 82, 124; higri (HYGRY) • 65; higrik (HGRYYM / higrijim) • 67, 124, 192; higrik (HGRYM / higrim) • 67, 194
higri, "sánta", "béna" (a magyarokról) • 67
higrik (HGRYM / higrim) (magyarországi zsidók Plevnában) • 87
higrik (HYGRY'YM / higriájim): ugor népek • 3
hóri (osztrák) • 10
horvát / horvátok (QRV'TY) • 2, 105; *lásd még* gevalok
illir-horvát: *lásd* gevalok
itáliaiak / olaszok ('YTLQYM / 'YTLQYYM) • 105
izmaeliták: lásd Jismáél
Izráel / Jiszráél (zsidók) • 2, 70, 107, 123, 168, 169, 175, 176, 194
Izráel fiai / benei Jiszráél (zsidók) • 136, 147, 192
Izráel háza / beit Jiszráél (zsidók) • 76, 158
Izráel leánya / bat Jiszráél (zsidók) • 168
Izráelből való (zsidó) • 2
Jehuda (zsidók) • 59
jehudi (zsidó) • 109, 113, 140; jehudim (budai zsidók) • 106
jeudim (HY'VDYM / ha-jeudim) (zsidók) • 186
Jismáél (muszlim) • 114; Jismáélim (muszlimok) / izmaeliták • 3, 24; Jismáélim (muszlimok / arabok) • 62
Jismáél (török) • 165, 171; Jismáél (budai török) • 171
Jismáél • 3, 5, 62, 114, 116, 165, 171, 194, 2, 105
Jiszráél / jiszraélim (zsidó / zsidók) • 3, 29, 93, 136,158, 185
jud (zsidó) • 114
Júda fiai / benei Jehuda (zsidók) • 61
Júda törzse / sévet Jehuda (zsidók) • 61, 63
Kacbina (KCBYN') • 1
Kaszdim (Róma / a rómaiak) • 2
Kazar (KZR) • 2, 3; kazárok • 1–3, 17, 67

Kédar / kidrijim • 111, 114
keletiek / kidrijim (tatárok) • 114
krimi tatárok • 158
Kuz (KVZ) • 1
Kuzar (KVZR) • 1, 67 (1)
lengyel (PVLVNY) • 105
magyar / magyarok ('NGRY / 'VGRY / 'VGRV / 'VNG'RY / 'VNGRY / HVNG'RN / 'VNG'RN / 'VNG'RYN) • 67, 105, 116, 195
Oguz ('VGVZ) • 3
oláh: *lásd* valakh
olasz: *lásd* itáliaiak
Parcink (PRCYNQ): *lásd* besenyők
pecsenyegek: *lásd* besenyők
Picnak (PYCNQ): *lásd* besenyők
Piszjenki (PSYYNQY) / Piszjacki / Patzinakija: *lásd* besenyők
racin (R'CYN) (rácok) • 171
reinis (RYYNYŚ/Š) (rajnai, ti. sereg) • 10
ruszijaiak (RVSYYM) (oroszok) • 3
saxones (szászok) • 2
sévet Jehuda: *lásd* Júda törzse
svába (Ś/ŠVVB' / Ś/ŠVV'BN) (sváb / svábok) • 10, 116
szaklábi: *lásd* caklábi
szamaritánusok • 66
Szavvir (S'VVYR) (szabir) • 3
szefárdim (spanyol / spanyolországi eredetű zsidók): •*passim*
szefárdim (spanyolok) • 105, 124
szerb(ek) • 2, 105
szlávok • 2
Szuvar (csuvasok) • 3
Tarna (TRN') • 3
tatárok (ṬRṬ'RYN) • 105, 111, 114, 194, 195; *lásd még* keletiek; krimi tatárok
Tiros (TYRVŚ/Š) • 3
tógar (török) • 58, 105, 106, 109, 116, 124, 131, 149, 158, 192, 195
tógarmim stb.: *lásd* törökök
Tolmac (TVLMC / Tolmač / Tolmacs): *lásd* besenyők
törökök (Budán) • 138, 162, 171
törökök (Jismáélim) • 152, 165, 180, 181, 194; törökök (tógarmim) • 67, 93, 94, 105–107, 116, 124; törökök (togriim) • 116, 124; törökök (torgamim) • 192; törökök (TVGRYM / tugrim) • 124; törökök (TVGRYY) • 124; törökök (TVGRYYM / tugrijim) • 195
tugrim: *lásd* törökök
Turk (ṬVRQ) / Turki (ṬVRQY) (török / törökök) • 1, 67 (1)
Ugjur / Ujur • 3
Ugru ('VGRV) (ugorok) • 3
Ungar ('VNGR) (magyarok) • 1, 67 (1); ungara ('VNG'RH) • 98; ungari ('VNG'RY) • 105; ungarin ('VNG'RYN) • 195; ungaro ('VNG'RV) • 61; ungarok ('VNGRYM) • 62; ungarusz ('VNG'RVŚ/Š) • 85; ungarusz (ha-'VNGRVŚ/ŠY) • 62; ungrai ('VNGR'Y) • 100; ungri ('VNGRY) • 105
üngürüsz (magyar) • 85
valakh (vlah / "oláh", havasalföldi, román) • 86, 100
venenter • 3
Zagud (ZGVD) • 3
Zagur • 3
Zakuk (ZKVK) • 1, 67 (1)
zsidók: *passim*

(8) DÁTUMOK[1]

A világ teremtése szerint
4490 • 107 (1)
4856 • 107 (2)
4933 • 17
5038 • 116 (19)
5108 • 106 (1)
5200 • 116 (4)
5239 • 56
5265 • 57
5281 • 67
5307 • 80
5329 • 99
5341 • 108
5351 • 114
5352 • 195 (Bevezetés)
5391 • 133
5430 • 149, 162
5439 • 188
5440 • 161, 188
[5]444 • 192
5452 • 195 (Bevezetés)

*

A kis időszámítás szerint
4. évezred
713 • 116 (1)
715 • 116 (2)
856 • 116 (3)

*

5. évezred
105 • 116 (19)
200 • 116 (4)
203 • 53
204 • 116 (6, 7)
208 • 116 (8)
218 • 116 (9)
229 • 116 (11)
234 • 116 (12)
237 • 116 (5, 13)
239 • 116 (14)
245 • 116 (15)
250 • 116 (16, 17)
256 • 124 (1)
258 • 124 (2)
269 • 124 (3)
276 • 124 (4)
285 • 116 (18)
286 • 116 (19), 124 (5)
287 • 116 (20), 124 (6)
288 • 124 (7)
289 • 73, 116 (21), 124 (8)
290 • 124 (9, 10)
291 • 124 (11)
292 • 116 (22)
293 • 124 (12)
305 • 156
329 • 99
330 • 72
332 • 116 (23)
334 • 195 (2)
335 • 116 (23)
336 • 116 (24)
338 • 116 (25)
339 • 116 (26)
348 • 116 (27)
353 • 195 (1)
354 • 195 (2)
356 • 195 (3)
368 • 124 (13)
370 • 122
372 • 122
373 • 22, 24, 25, 72, 122, 195 (4)
374 • 123
380 • 195 (5)
385 • 195 (6)
391 • 133
396 • 113
397 • 115, 174, 195 (7)
402 • 139
405 • 139
407 • 138
408/409 • 158
410 • 140
415 • 166, 167
420 • 195 (8)
421 • 167, 195 (9)
423 • 195 (10)
424 • 195 (10)
425 • 171, 195 (11)
426 • 185
427 • 166, 171
429 • 173, 179, 195 (12)
430 • 195 (13)
431 • 175
432 • 175
434 • 166, 175
436 • 175
438 • 185, 189
440 • 188, 195 (14)
441 • 195 (15)
443 • 195 (16)
444 • 195 (17)
445 • 185, 192, 195 (18)
446 • 185, 187, 194, 195 (19)
447 • 195 (20)
448 • 195 (21)
449 • 195 (22)
450 • 195 (23)
451 • 195 (24)

*

"A keresztények szerint"
873 • 62 (2)
909 • 62 (3)
953 • 116 (1)
955 • 116 (2)
1096 • 116 (3)
1278 • 116 (19)
1345 • 116 (19)
1348 • 106 (1)
1396 • 106 (2)
1440 • 116 (4)
1443 • 105 (3)
1444 • 105 (4), 116 (6, 7)
1448 • 116 (8)
1458 • 116 (9)
1469 • 116 (11)
1474 • 116 (12)
1477 • 116 (13)
1479 • 116 (14)
1485 • 116 (15)
1490 • 116 (16, 17)
1493 • 105 (6)
1511 • 105 (7)
1521 • 105 (9)
1524 • 105 (10)
1525 • 116 (18)
1526 • 105 (11), 116 (19)

[1] Kizárólag a forrás-szövegekben említett dátumok.

1527 • 116 (20)
1529 • 105 (12), 116 (21)
1530 • 105 (13)
1532 • 105 (14), 116 (22)
1537 • 105 (15)
1541 • 105 (16)
1542 • 105 (17, 18)
1543 • 105 (19)
1551 • 105 (20)
1552 • 105 (21)
1575 • 116 (23)
1576 • 116 (24)
1578 • 116 (25)
1579 • 116 (26)
1588 • 116 (27)
1592 • 195 (Bevezetés)
1593 • 195 (1)
1594 • 195 (2)
1596 • 195 (3)
1601 • 106 (5)
1613 • 195 (4)
1620 • 195 (5)
1625 • 195 (6)
1637 • 195 (7)
1660 • 195 (8)
1661 • 195 (9)
1663 • 195 (10)
1665 • 195 (11)
1669 • 195 (12)
1670 • 195 (13)
1680 • 195 (14)
1681 • 195 (15)
1683 • 195 (16)
MDCLXXXIV • 192
1684 • 195 (17)
1685 • 195 (18)
1686 • 195 (19)
1687 • 195 (20)
1688 • 195 (21)
1689 • 195 (22)
1690 • 195 (23)
1691 • 195 (24)

*

A hidzsra szerint
932 • 186

a minori ad maius: *lásd* kal va-homer
ábécé-vers (alfa beita / alfabetikus) • 59, 190, 194
Ábrahám fia (név) • 15, 68; *lásd még* betért
adó (mekesz) • 39, 119; ~-szedő • 109; ~-kedvezmény / mentesség ~ alól (rabbinikus képzettséggel rendelkezőknek) • 32; zsidó ~-bérlők • 94; ~-fizetés magyar királyi megbízottaknak (Buda) • 119; török hatóságoknak (Buda) • 119; ~-összeírás (török) • 105 (16)
adomány • 141, 166; *lásd még* jótékonyság
adósság-biztosíték (irat) (bittahon ha-hov) • 176
adósságlevél (setar hov) • 100, 121, 139, 151, 176
aggáda • 166, 191, 194
aggály, halákhikus • 18, 21, 23, 43, 81, 103, 123, 151, 154, 170, 171
aguna / házassági akadály • 18, 43, 44, 52, 69, 79, 80, 83, 114, 115, 131, 140, 149, 161, 162, 171, 174, 175, 188; *lásd még* akadályoztatás; özvegység
ahronim (középkori Talmud-magyarázók) • 13, 171, 175
ajándék • 110, 137, 152, 162, 171, 173, 178, 187; zsidók ~a a királynak • 124 (8)
ajándékozási irat (setar mattána) • 24, 110, 137
ajánlás: *lásd* haszkáma
akadályoztatás (az újbóli férjhez menésben) (iggun) • 43, 175
akéda • 59
akkum / akum: *lásd* bálványimádás
akrosztichon • 2, 59, 194
alapelv (ikkar) • 39
alapítvány (heszgér) • 138, 141, 148; *lásd még* Klaus
alfabetikus vers: *lásd* ábécé-vers
alijja • 88, 126, 142
alkalmas (kasér) • 31, 32 (3)
állami hatóság / bíróság (beit din) • 176; *lásd még* bíróság (osztrák császári ~); főbíróság; török hatóságok / muszlimok bírósága
alluf: *lásd* vezető
altilikis ('ŁŢYLYQYŚ/Š) (pénznem) • 131
amorák • 8, 99
Amsterdam, askenázi község • 189
anusz: *lásd* marrano
apotroposz: *lásd* gondnok / gyám
aprópénz • 5, 126
arany • 2, 3, 5, 6, 40, 67 (6), 68, 81, 84, 99, 105 (4), 116, 113, 121, 138, 139, 153, 176, 178, 187, 190, 192; ~ ékszerek • 40; ~-nyal áttört kendő (ś/ŠLVYYD) • 138; ~-nyal hímzett szőnyeg • 138; ~ lelőhely • 2
aranypénz (Magyarországon) • 40, 53 (Függelék), 192; aranypénz-verés joga • 5
arkhaot (levéltár) • 88
aropia • 116 (19)
Árpád-ház • 116 (2)
Arta, korfui község • 79
árumegállító jog (Lengyelországban) • 113
árva / árvák • 32, 84, 99, 104, 108, 144, 150, 159, 160, 167, 168, 175, 177, 180, 185, 187, 190; ~ vagyonának kezelése • 150, 159, 160, 177, 180
Askenáz nyelve (német / jiddis) • 35, 82, 117, 140, 156, 171, 176, 178, 194
askenázi rabbik • 137; askenázi tudósok • 18, 54
asztali ima • 191
atára • 16
av beit din (a rabbinikus bíróság "atyja" / feje / elnöke) • 80, 81, 99, 113, 147, 150, 151, 154, 157, 159, 161, 162, 166–168, 175, 188
áv hó 9: *lásd* tisa be-áv
az panim: *lásd* goj az panim
baal bajit (balbosz) (családfő) • 53 (Függelék), 168, 194

baal horaa (vallási tanító) • 171
baal tora: *lásd* Tóra-tanuló
bahur (bócher) • 53 (Függelék), 123
baldachin: *lásd* esküvő
bálványimádás (iszlám) • 158 (5d); bálványimádás (keresztény) / bálványimádók (akkum / akum / ovéd kókhavim u-mazzalot) • 24, 128, 134, 169
bán (cím) (BN) • 105 (7)
bánatpénz • 139
bányavárosok • 195 (14)
bar micva • 29, 122
basa (B'Š/ŠH) / basi (B'Š/ŠY): *lásd* pasa
Bécs ostroma / elfoglalása (Mátyás, 1485) • 116 (13); ~ (Töröko., 1529) • 105 (12), 116 (21), 124 (9); hadjárat ~ ellen (Töröko., 1683) • 189, 190, 194, 195 (16)
bécsi veszedelem (1421) • 47
bécsújhelyi béke (1463) • 116 (13)
begler bej / beglerbeji / beglerbegi / beglerbég • 67 (6)
beit din (bét din / beszdin) • 8, 13, 24, 27, 40, 43, 52, 53 (Függelék), 56, 65, 70, 74, 76, 80, 81, 83, 88, 98, 99, 102–104, 108, 112, 113, 122, 131, 133, 139, 140, 145, 148–151, 154, 155, 157–162, 166–168, 171, 172, 174–177, 188, 191, 193; *lásd még* av beit din; háromtagú bíróság
beit ha-aszurim: *lásd* börtön
beit ha-keneszet: *lásd* zsinagóga
Belgrád / Nándorfehérvár ostroma (Töröko., 1521) • 105 (9); ~ (Ausztria, 1688) • 195 (21); ~ (Töröko., 1690) • 195 (23)
ben Avraham ("Ábrahám fia") / betért • 2, 4, 8, 14, 15, 54, 68, 102, 103, 112, 137, 140
beregi eskü (1233) • 24
bérleti díj • 183
beszdin: *lásd* beit din
beszéd (derása / dróse) / hitszónoklat (Szent egyletben / zsinagógában) • 166, 192
Betegek látogatása (bikkur holim) szent egylet • 166
betérés (zsidó vallásra / zsidóságba) • 14, 24, 152, 169; betérítés (zsidó gazdánál szolgáló cselédlányoké) • 152; betért • 14, 68, 168; betért nő • 169; *lásd még* ben Avraham
Biblia-magyarázat • 4, 14, 185
bikkur holim: *lásd* Betegek látogatása szent egylet
bingeni zsinat (Vaad Bingen) (1455–1456) • 55
birodalmi tallér: *lásd* tallér
bíróság (osztrák császári) • 195 (13)
bíróság / rabbinikus bíróság (beit din) • 8, 13, 24, 27, 40, 43, 52, 56, 70, 74, 76, 80, 81, 83, 88, 98, 99, 102, 104, 108, 112–114, 122, 124, 131, 133, 139, 140, 144–147, 150–152, 154, 155, 157, 159–162, 166–168, 171, 172, 175–178, 180, 188–191, 193; Izráel bírái • 176; *lásd még* av beit din; beit din; háromtagú bíróság; nagy bíróság (Szaloniki)
bírság (kenasz) • 139, 145, 168
birtokjog • 101, 128
bittahon ha-hov: lásd adósság-biztosíték (irat)
biur (magyarázat) • 40
bizalmi férfi: *lásd* megbízott
biztosíték (vagyoni) • 176, 180
bocsánat (gemirut) • 12
bodék: *lásd* rituális vágás
bojks (BVYQŚ/Š) (puska) • 116 (16)
böjt (com / coma) • 8, 77, 158, 192 (2), 193; *lásd még* jom kippur; tisa be-áv
bolt / üzlet • 128
bomba (ágyúgolyó) (BVMB') (német / jiddis Bombe) • 187; bombi (BVMBY) • 194
bor • 27, 31, 46, 113, 183; ~ idegenek kezéből • 31; ~ szállítása • 27, 31; ~ tárolása • 46, 183; ~ vásárlása • 113; ~-adó • 133; ~-kereskedelem • 31, 113; *lásd még* kóser bor
borbély (BLB'RR / balberer) / (BLBYRR / balbirer) • 190
borotválkozás tilalma • 8
börtön (beit ha-aszurim) • 70, 173
botütések • 8
Buda ostroma / elfoglalása (Töröko., 1526) • 186; ~ (Ausztria, 1529) • 116 (21), 124 (11); ~ (Töröko., 1541) • 66, 105

(16, 17); ~ (Ausztria, 1542) • 105 (17); ~ (Ausztria, 1598) • 106, 117, 129; ~ (Ausztria, 1602) • 119, 129; ~ (Ausztria, 1603) • 129; ~ (Ausztria, 1684) • 185, 189, 192, 195 (17); ~ (Ausztria, 1686) • 159 (4), 187, 189, 194, 195 (19)
Buda, askenázi község • 68, 194; szefárdi község • 68, 194
Buda, Szent egyletek • 166, 175, 176, 194; *lásd még* egylet
Buda, új letelepedők (XVII. század eleje) • 129
Budapest, Országos Rabbiképző Intézet • 61
Budavár térképe / képe • 192 (7)
bűnbánat: *lásd* visszatérés
büntetés • 8; *lásd még* böjt; tórai büntetések
buspaszki • 140
buzgók (harédim) • 194
buzogány (makkal jad) • 105 (18)
cedáka: *lásd* jótékonyság
celem / kereszt • 116 (3), 135; *lásd még* feszület
cento (vers, olasz centone) • 194
Cfat / Száfed, Beit Jaakov szefárdi község • 83, 126; budai község (Gevir Ojven) • 125
cicit (cicesz) / kis tallit (tálesz) • 55
cigány kuruzslók: *lásd* egyiptomi javasasszonyok
cijjun (gyász-ének) • 59
com ha-asziri (tévét hó 10): *lásd* böjt
coma rabba ("nagy böjt"): *lásd* böjt; jom kippur
condostablo • 67
córe (jiddis): *lásd* veszedelem
családfő: *lásd* baal bajit
cseh / bihem (BYHM) nyelv • 82
cselédlány (zsidó háznál) • 152
csillag / csillagok • 2, 8, 47, 105 (5), 195 (7); csillagok harca • 47, 105 (5); csillagok imádása: *lásd* bálványimádás
csodajelek (nész) • 15
csont-láda (ossuarium) • 126
csontok összegyűjtése: *lásd* temetés
dájen (jiddis) / dajján• 190
dajján • 16, 56, 74, 75, 79, 80, 83, 87, 93, 110, 114, 122, 123, 124, 131, 132, 136, 141, 142, 143, 145, 149, 154, 158 (3), 160, 171, 175, 178, 188, 190, 191, 193; dajjan ha-ir • 93
dallam (niggun) • 194
darsán: *lásd* hitszónok
dat: *lásd* vallás
decisor: *lásd* döntnök
defterdar • 111
despota (DYŚ/ŠPVṬV) • 105 (2, 3)
diadalkapu • 105 (14)
diaszpora • 2, 4, 20, 34, 59, 61, 88, 105, 131, 132, 139, 164, 167, 185, 187, 192 (1, 2); *lásd még* száműzetés; szétszóratás
din (törvény) • 3, 32 (3)
dina de-orajta: *lásd* tórai törvény
dinár (pénznem) • 175
disputatio • 61
döntés (peszak) • 147; ~ / rabbinikus bíróság ítélete / bírósági végzés (peszak din) • 24, 99, 154
döntnök (poszék) / decisor • 11, 18, 39, 43, 74, 85, 88, 93, 94, 101, 103, 112, 117, 133, 139, 143, 148, 150, 154, 157, 159, 160, 162, 166, 171, 173, 175, 177
drinápolyi béke (1547) • 105 (22); ~ (1568) • 116 (24); drinápolyi szerződés (1444) • 105 (4)
duksz (cím) • 105 (4), 106 (3), 116 (1, 5, 9, 12, 15, 20, 27), 124 (13), 195 (2, 4, 15, 19, 21)
égetett szesz: *lásd* szesz
egyiptomi javasasszonyok (micriot mekhasszefot) • 130
egylet (hevra) / egyletek: *lásd* Betegek látogatása szent egylet; Halottról való gondoskodás szent egylet; Kegyesség gyakorlása szent egylet; Kiházasító egylet; Meztelenek felruházása szent egylet; Szent egylet; Talmud-Tora egylet; Vendégszállás szent egylet; *lásd még* Felruházó egylet
ehad be-sissim (hatvanad rész) • 32 (2)
éjféli ima (tikkun hacot) • 194
ekhós szekér • 135
eladási szerződés (setar mekhira) • 137
elbirtoklás • 101
élet megmentése (pikkuah nefes) • 10
elhálás parancsolata • 175
Élijáhu ha-Lévi • 68

elismervény (setar) • 151, 152, 153, 176, 180
eljegyzés • 25, 79, 96–98, 121, 123, 145, 152, 168, 173; *lásd még* siddukhin; kiddusin; eljegyzési / házassági szerződés: *lásd* setar ha-siddukhin; eljegyzési ajándék • 2, 25, 96–98, 137, 139, 171
eljegyzési ajándékok (szivlonot) • 25, 79, 96–98, 173
előimádkozó (seliah cibbur) • 3, 8, 19, 20, 51, 89, 103, 131, 163, 190
előírás (mispat) • 122
előkelőség (kácin) / vezető • 15, 74, 94, 193; legfőbb előkelőség (ros ve-kácin / kecinim rásim) (Buda) • 74, 135
elöljáró / világi elöljáró (parnász) • 39, 41, 60, 100, 108, 120, 132, 160
eltartás (feleség ~a) • 110
eltűnt személy • 188; eltűnt férj • 43, 171; *lásd még* aguna
emberölés • 20, 158 (4)
engedékeny szabályozás, halákhikus • 23, 49
engedély (férjhez menéshez) • 43
engedély (hatósági) • 60, 68, 115, 130, 154, 184
engesztelőnap: *lásd* jom kippur
erdélyi–magyarországi hadjárat (Töröko., 1552) • 105 (21); erdélyi hadjárat (Töröko., 1660) • 195 (8)
erjesztett dolog: *lásd* haméc
erkölcsi irodalom • *lásd* muszar
érsek (hegmon), esztergomi • 105 (11)
Érsekújvár ostroma (Töröko., 1663) • 195 (10); ~ (Ausztria, 1685) • 195 (18)
éruv (szombat-határ) • 136
éset hajil • 185
eskü • 53 (Függelék), 86, 90, 94, 95, 116 (27), 144, 145, 153, 176, 177
esküvő • 16, 92, 96, 97, 98, 108, 110, 121, 139, 144, 168, 173, 175; esküvői fedél / baldachin (huppa) • 108, 110, 121, 139, 168, 173, 175; esküvői szertartás (huppa) • 121; esküvői öltözék • 139; esküvői lakoma (7 nap) • 175; *lásd még* házasságkötés; házassági szertartás; kiddusin
eszéki híd (ʿSQR BRYQ / Eszker brik) felégetése (1685) • 195 (18)
eszkhatológia • 3
Esztergom ostroma (Ausztria, 1530) • 124 (10); ~ (Töröko., 1543) • 105 (19); ~ (Ausztria, 1594) • 195 (1)
étkezési előírások • 35, 54, 190
etrog • 147
ezrat nasim / női imaterem • 138
ezüst • 2, 3, 5, 59, 67 (6), 81, 100, 108, 132, 138, 139, 153, 176, 178, 187, 192 (2), 194; próbált ~ • 192 (2); ~ lelőhely • 2; ezüstpénz • 10, 80, 103, 110
fáklya • 63, 147, 190
félelmetes napok / jamim noráim • 157
feleség betegsége • 118
fél-ezüst (pénznem) • 5
felhatalmazás • 187
feljegyzés / formula (tófész / tüposz) • 13, 99
feljelentés • 190
felmentvény (pitturin) • 177
felperes (baal ha-din) • 98, 160
Felruházó egylet • 166
felszabadító levél: *lásd* válólevél
felszabadított szolga • 168, 169; ~ gyásza • 169; szolga / cseléd felszabadító levele • 152
félünnep (hol ha-moéd) • 37
férjnél lévő nő (mekuddeset) • 25
feszület • 59; *lásd még* celem
florin (pénznem) • 168
főbíróság (bahadin zaadi) • 108
főember / főemberek (szár / szárim) • 70, 72, 114, 195 (2, 13); lengyel ~-ek • 114
fogadalom: *lásd* ígéret
foglyok kiváltása: *lásd* pidjon
fogság: *lásd* száműzetés
fogságba esett asszony • 172
főírnok (*szófér gádol*) (kancellár) • 106 (3)
fokhagyma kereskedő • 83
földbirtok • 2, 105, 178
földesurak (lengyel) (páric / porets) • 113
fordítás (jiddis vallomás héber ~-a jegyzőkönyvben) • 140, 171, 176
formula: *lásd* feljegyzés
források: *lásd* hévíz források
fürdő: *lásd* rituális fürdő
fuvar (hosszabb útra) • 135

gabbaj / gabe: *lásd* tisztségviselő
gabella: *lásd* hús-adó
gádér: *lásd* kerítés és korlát
galut: *lásd* száműzetés
gáon (cím) • 4, 40, 46, 47, 48, 53 (Függelék), 62, 71, 72, 74, 81, 102, 107, 110, 113, 124 (2), 136, 137, 147, 154, 156, 166, 167, 171, 172, 174, 175, 190
garai csata (1537) • 105 (15)
garsi (GRŚ/ŠY) / török çarşı, "piac" • 131
gemirut • 12
geniza • 2, 64, 84
gér / betért • 14, 15
gét: *lásd* válólevél
gettó • 80
Gevir Ojven: *lásd* Cfat, budai község
gezéra (rendelet / rendelkezés) • 12, 20, 40, 47, 59, 63, 106, 166, 167, 175, 183, 190, 194; királyi rendelet • 183
gezéra / üldöztetés • 30, 47, 63, 73, 106, 194; gezérot tatnu (תתנ"ו) (1096) • 11; gezérot tah-tat (ת"ח־ת"ט) (1648/49) • 158; *lásd még* zsidóüldözések
gezéra sáva / szó-analógia • 157
gezeyre-lid (históriás ének, jiddis) • 40
gilden (pénznem) (gulden) • 190
gilgul • 12
girsza: *lásd* műveltség
gisz (pénznem) • 141, 145
gizbar / kincstartó / kincstárnok / pénztárnok • 88, 116 (18), 171
gjanicar (GYY'NYCYRY): *lásd* janicsár
goj / gojim / nem zsidó(k) / keresztény(ek) • 3, 8, 13, 24, 27, 31, 64, 67 (6), 68, 70, 83, 86, 105, 113, 134, 136, 140, 152, 175, 180, 187, 192 (2, 6, 7), 194; goja (keresztény nő) • 70, 83, 152; goj az panim • 190, 194
gola: *lásd* száműzetés
gondnok (apotroposz) / gyám • 104, 125, 132, 138, 153, 159, 160, 177, 180, 187
gránátalma-dísz: *lásd* Tóra-dísz
grosz / grusz / gross (GRVŚ/ŠŚ/Š) (pénznem) (gurus) • 103, 110, 132, 139, 141, 175; groshen (jiddis) • 135; gruszisz (GRVŚ/ŠYŚ/Š) (török) • 133
gyafé /török dzsafé (nem rendezett egységekhez tartozó katonák) • 152
gyám (apotroposz): *lásd* gondnok
gyanakvás, halákhikus • 18, 68, 96, 97, 136
gyász • 5, 16, 26, 28, 49, 59, 67 (2), 77, 158, 169, 190, 193, 194, 194; ~ (1 nap) • 169; ~ (7 nap) • 169; ~ (30 nap) • 169; ~ (12 hónap) • 169; ~-hét • 49; ~ törvénye • 169; gyászolásra kötelezett rokon • 49; gyászoló • 28; *lásd még* felszabadított szolga gyásza; viselet (gyász alatt)
gyász-ének (kína) • 59, 190, 193, 194; ~ (cijjun) • 59
gyermekgyilkosság • 30
Győr ostroma (Töröko., 1594) • 195 (2)
gyülekezet háza (beit ha-keneszet): *lásd* zsinagóga
gyűrű (eljegyzésnél) • 25; Mátyás királygyűrűje • 116 (16)
haggáha / magyarázat • 59, 89, 173
haggahot • 59, 173
hagyaték • 99, 127, 144, 177
hákhám (szefárdi rabbi) • 189
hákhám: *lásd* tudós
ha-Kohén / Kohén / Kahana / KAC (kohén cedek) ("kohanita") • 5, 158 (3); *lásd még* kohén
hal • 3, 23, 100, 110, 187; ~ szállítása (Ausztriába) • 23; ~-vacsora • 175
halákha • 2–5, 8, 9, 11, 18, 20, 22, 27, 38–40, 43, 46, 48, 51, 54, 67, 68, 71, 74, 75, 77, 81–85, 87, 89, 92, 93, 110, 113–115, 118, 124 (2), 132, 136, 138, 141, 151, 154, 157, 158, 160, 164, 170, 174, 187, 189; halákha le-maasze • 92, 160, 175
halál • 110, 137, 144; holtnak nyilvánítás • 188
halál utáni szenvedések • 60
halálbüntetés (állítólagos, Buda) • 158 (4)
halbásat arummim: *lásd* Meztelenek felruházása szent egylet
ha-Lévi / lévita • 20
halica / haluca: *lásd* lemondási szertartás
Halley-üstökös (873, *recte* 837) • 62; ~ (1456) • 47, 62, 67 (3)
halotti megemlékezés: *lásd* megemlékezés
Halottról való gondoskodás (halvajat ha-mét) szent egylet • 166

Hamburg, Staats- und Universitätsbibliothek • 11
haméc (hómec) / erjesztett dolog • 32, 162
hamis tanú • 180
hanukka • 3, 34, 124 (2), 158 (2), 166
harmincadvám • 68
háromtagú bíróság / rabbinikus bíróság • 13, 52, 56, 83, 108, 114, 149, 171, 188; ~ (beit din) • 83, 114, 149, 188; ~ (beit ha-din) • 108, 174; ~ (bei dina) • 52, 83, 171
haszidei Askenáz • 19, 27, 40
haszkáma / ajánlás • 87, 99, 129, 154, 168, 185
haszon (RYVH) (alapítványi tőke haszna) • 6, 138, 145, 165
haszonélvezet • 137
hatóság (török) • 176
hattini csata (1187) • 14
hatvanad rész: *lásd* chad be-sissim
havér / tanult (férfi) • 28, 29, 32, 35, 41, 88, 122, 131, 138, 139, 171, 175, 190, 191; havér ír • 41
hazal (HZL, "bölcseink, emlékük legyen áldott") • 123
házasság • 39, 42, 43, 44, 65, 72, 96, 99, 100, 108, 110, 116, 118, 123, 139, 152–155, 157, 167, 168, 171, 175, 185; ~ akadály: *lásd* aguna; akadályoztatás; ~ kapcsolat: *lásd* siddukhin; ~ szertartás (huppa ve-kiddusin) / esküvő • 121; ~-kötés • 42, 96, 98, 108, 110, 145, 177; *lásd még* esküvő; házassági szertartás
házassági szerződés (setar kiddusin) • 108; ~ felbontása • 139
házasságközvetítés • 25, 35, 98, 152
házasságlevél: *lásd* ketubba
hazen (jiddis) / hazzán • 190
hazhatalhama (török hazfetmek), "elbocsáttatás", "(rab)szolga felszabadítása" • 152
hazkárat nesámot: *lásd* megemlékezés
hazzán / kántor • 3, 8, 19, 35, 44, 61, 68, 73, 100, 190, 192; hazzanut • 19
héber betűs feliratok (Buda) • 183
héber nyelv Magyarországon • 18
hegmon (HGMVN) • 105 (4, 11), 116 (15); *lásd még* érsek
hekdés / vendégszállás • 75, 88, 125, 132, 148, 176; Vendégszállás szent egylet (Konstantinápolyban): • 88
hélev: *lásd* kövér rész
helyi kiejtés (Buda) • 156
hérem (tilalom / kiközösítés / kizárás a zsidó községből) • 40, 72, 80, 86, 87, 94, 104, 110, 115, 122, 130, 147, 152, 154, 157, 166–168, 171, 175
heszgér: *lásd* alapítvány; Klaus
hetek ünnepe (sávuot) • 15, 34, 38, 124 (8), 131, 132
hetiszakasz • 72, 113
hévíz források (Buda) • 21, 35, 53, 56, 57, 156 (12); ~ (Esztergomban) • 21
Hevrat szandákut: *lásd* Kiházasító egylet
hiddus / novella • 11, 13, 46, 75, 93, 110, 136, 143
hierarchia (a budai községben) • 122
históriás ének (khidushim-lid / gezeyre-lid) • 40, 190
hitehagyott (mumar) • 69, 176
hitelezés • 180; hitel (töröknek) • 181
hites tisztségviselő ~ (memunne) • 61, 120, 168, 175
hitszónok (darsán) • 108, 110, 185
hittestvér (jedid) • 190
hivatalos szöveg (*szignon*) / formulárium • 137
hol ha-moéd: *lásd* félünnep
holtak feltámadása • 12
holt-tengeri tekercsek • 2
holttest érintésének tilalma (kohén) • 170
hómec: *lásd* haméc
hóri (keresztények) • 10
hosszú hadjárat (1443/44) • 105 (4), 116 (6)
hozam (alapítványi tőke hozama) • 138
hozomány • 100, 108, 110, 139, 144, 153, 187, 194
humanisták • 58
huppa (hupa / hüpe): *lásd* esküvő; huppa ve-kiddusin: *lásd* házassági szertartás
hurbán • 59, 190, 194, 3
hús / ~ sütése: *lásd* rituális vágás; ~ kezelése: *lásd* rituális vágás
hús-adó (gabella) • 133
huszárok (HVS'RYN) • 194
huszíták • 35, 116 (9)

iddur: *lásd* semmisség
idegen nyelv (lason laaz) • 131
igazoló irat (ksav hekhsher) • 113
ígéret (néder) / fogadalom • 53 (Függelék)
iggun: *lásd* akadályoztatás
ima megszakítása / ikkuv tefilla (zsinagógában) • 175
imaház • 28, 194; ~ (sul) • 190; *lásd még* zsinagóga
imakendő / imasál: *lásd* tallit
imarend • 34
imarojtok (arba kenafot) • 55
imin (török emin) • 94
impostor • 158
inak eltávolítása: *lásd* rituális vágás
ingatlan tulajdon • 101, 179
irányító (manhig) • 60, 88, 120, 147, 191
írnok (shrayber) • 140; *lásd még* szófér
isszur • 11, 40, 85, 89, 171; isszur vehettér • 11, 40, 54, 85, 89
isteni gondviselés (hasgáha pratit) • 193
istennév • 3, 5, 19, 72, 74, 132, 194
iszlám • 2, 3, 4, 17, 50, 61, 65, 75, 105, 145, 158, 178, 183, 186; ~ hatóságok • 180; ~ jog • 65
Izráel és Mózes törvénye • 168; Izráel törvényei • 176
Izráel szétszóratása (tefucot Jiszráél) • 167
Jahrzeit • 59, 193
janicsárok (gyalogosok) • 131; ~ (GYNYC'RY) • 105 (4, 8); ~ (janicari) • 67 (3); ~ (YYNYC'Y) • 116 (7); gjanicarok (GYY'NYCYRY) • 192 (6)
járvány: *lásd* pestisjárvány
jegyajándék / menyasszony vételára (keszef kiddusin) • 97
jegyzőkönyv / pinkasz • 53 (Függelék), 73, 122, 128, 167, 175, 176, 187, 188; *lásd még* szigil
Jerusalem, Jewish National and University Library • 1, 12, 156 (8)
jerussa de-orajta: *lásd* tórai birtok • 99
Jeruzsálem, askenázi község • 185; ~-i rabbik • 88
Jeruzsálem, budai zsidók ~-ben • 84; budai zsidók tervezett utazása ~-be (1666) • 158 (2)
jesiva (arámi metivta) • 3, 4, 11, 20, 27, 33, 35, 39, 40, 51, 53 (Függelék), 62, 68, 74, 75, 77, 80, 82, 85, 88, 89, 92, 93, 107, 110, 113, 117, 118, 122, 125, 126, 129, 132, 133, 136, 141, 143, 148, 156 (8), 160, 162, 167, 168, 185, 189; jesiva-fő (ros jesiva / rés metivta) • 68, 74, 114, 126, 136, 141, 159, 160, 167, 168, 188, 189, 193; *lásd még* metivta; tanház
jibbum / levirátus / sógorházasság • 39, 43, 65, 72, 99, 123, 168
jiddis nyelv • 2, 11, 35, 36, 40, 53 (Függelék), 57, 82, 84, 113, 117, 114, 135, 140, 156, 158, 166, 171, 176, 178, 182, 185, 190, 191, 194
Jidn gas: *lásd* Zsidók utcája
Jismáél nyelve / török • 80, 171
jisuv • 167
jogcím • 24, 41, 99, 121, 129, 138, 139, 179, 187
jom kippur / engesztelőnap • 11, 157, 163, 166, 193
jótékonyság / cedáka / tsedoke: *lásd* kegyesség; jótékonysági adomány • 103; jótékonysági pénztár • 8; jótékonysági tisztségviselő • 53 (Függelék), 190; lásd még Szent egylet
jövedelem ("gyümölcs") • 88
Júda leánya (zsidó község) • 192 (4)
Judenbuch: *lásd* Zsidókönyv
Judengasse: *lásd* Zsidók utcája
kabbála • 2, 19, 40, 62, 107, 143; kabbalista / kabbalisták • 125, 148, 158, 191, 194
kabir basiz (Q'BYR B'Š/ŠYZ) / gabbaj • 176
KAC (Katz): *lásd* ha-Kohén
kácin: *lásd* előkelőség
kádi • 3, 87, 152
kahlenbergi csata (1683) • 192
kairói geniza • 2, 64
kakofémizmus (névben) • 32 (3)
kal va-homer / a minori ad maius • 8, 68, 136, 143, 168
kalandozások (magyarok ~-a Nyugat-Európában) • 116 (1, 2)
kamat (ribit) • 60, 81, 138, 151, 180; ~-szedés szabályozása • 60; visszamenőleges ~ • 180; *lásd még* tőke
kan (kohén) • 190
Kanaán nyelve (szláv nyelv) • 82

kanaáni írás • 66
Kanizsa elfoglalása (Ausztria, 1690) • 195 (23)
kántor: *lásd* hazzán
karaita • 2, 3
karaván (karavan) • 135; karavánszeráj • 114
kasér / kóser ("rituális szempontból alkalmas") • 31, 32 (3), 39, 54, 85, 93, 113, 123, 190; *lásd még* kaserolás; kóser bor; rituális vágás
kaserolás • 54
kasrut: *lásd* kasér
katanas (Q'Ṭ'N'š/š) • 152
Kavalla, budai község • 143
kazár birodalom • 2, 3, 107
kegyes kötelesség • 166
kegyesség / jótékonyság (gemilut) • 12; ~ (gemilut haszadim) • 90; Kegyesség gyakorlása (gemilut haszadim) szent egylet • 90, 138, 176
kenasz: *lásd* bírság
kenyérmezei csata (1479) • 116 (14)
kereskedők • 2, 3, 4, 6, 7, 8, 17, 80, 113, 114, 127, 134, 135
kereszt ("fadarab") • 59; *lásd még* celem
keresztelés / zsidók erőszakos megkeresztelése • 40, 62–65, 67
keresztény (nocri) / keresztények • 3, 4, 42, 68, 70, 94, 105, 107, 116, 138, 192 (2); keresztény hatóságok • 180; keresztény név • 42; ~ pap (komer) • 3, 10, 59, 105 (1, 11, 16, 20); *lásd még* goj; nocrim; szerzetesek
keresztény szolgák • 24; ~ betérése (zsidó vallásra / zsidóságba) • 169
keresztes hadjárat (első,) • 4, 10, 11, 14, 105, 107, 116 (3); szegények hadjárata (1096) • 105; ~ (a törökök ellen, 1396) • 105 (2); ~ (a husziták ellen) (1420) • 35
keresztesek: *lásd* kóborlók
kerítés és korlát (a Tóra körül) (szijjag vegádér) • 136, 146, 154, 168
keszef kiddusin: *lásd* jegyajándék
két tanú • 25
ketubba / házasságlevél • 44, 99, 100, 108, 110, 118, 139, 152, 153
ke-zajit • 32 (2)
kezes • 100, 121, 139; kezesség • 94, 100, 139
khidushim-lid (históriás ének, jiddis) • 40
kiaya (QYY'YY' / kajaja) / kethüda (török "parancsnok") • 131
kiddus • 19, 46, 48, 73; ~ (hajón) • 164
kiddus ha-Sém • 19, 59, 63, 73, 116 (3)
kiddusin / esküvő • 96, 97, 98, 121, 152, 168, 173, 175
Kiházasító egylet (Hevrat szandákut) • 175
kijevi levél • 2
kiközösítés: *lásd* hérem
kile • 190
kilencvenkilenc követ • 56
kína: *lásd* gyász-ének
kincsesház • 3
kincstár (beylik) • 111
kinjan • 151
kinnuj: *lásd* ragadványnév
kínvallatás (inuy) • 140
kínzások (besózás, elevenen megnyúzás, felakasztás, felaprítás, felhasítás, kéz–láb levágása, lovakkal eltapostatás, sakterolás) • 190; *lásd még* máglyahalál
király szentélye (mikdás melekh) • 106 (5)
király útja / királyi út (Magyarországon) (via regia) • 10, 105 (1)
királyi kincstár (szegulla) • 195 (21); királyi korona (Magyaro.) • 116 (5, 10); királyi rendelet • 183
kis tallit (tálesz): *lásd* cicit
kiskorú leány státusa / házassága • 155, 156, 168, 173, 175; ~ házasságának érvénytelenítése: *lásd* meun
kisózás • 16, 22, 23, 54, 190
kitaszítás / száműzés (zsidó községből) • 168
kitérés / zsidó vallás elhagyása • 20, 29, 42, 45, 51, 63, 68, 69, 70, 158 (5c, 5d, 5e), 176, 178; ~ az iszlámra • 176, 178; vallásukat cserélgető zsidók • 42; *lásd még* hitehagyott
kittel (kitli) • 105 (11)
kiűzetés: *lásd* zsidók kiűzése
kiválasztott nép • 59
kiváló tudós / hákhám sálém (cím) • 74, 88, 91, 101, 127, 136, 146, 154, 160
kiválóságok (ikkurim) • 168
kiváltságlevél (Bethlen Gábor, 1623) • 181

kizárás (a zsidó községből): *lásd* hérem
Klaus / Kloster • 148
klezmer (zenész) • 190
kóborlás / bolyongás / tévelygés (teijja) • 10; kóborlók (keresztesek) • 10
kocsi bérlet • 135
kohanita • 5, 73, 150
kohén • 5, 73, 150, 158, 162 skk., 170, 172, 189, 190; tisztasága • 170; ~ felesége / házassága • 172, 189;
kölcsön-ügylet • 40, 151, 180; ~ (törökökkel, Buda) • 180; rosszhiszeműség (kölcsön-ügyleteknél) • 180
komer: *lásd* keresztény pap
könnyítés (halákhikus) • 12, 35, 43, 112, 172
könnyű nyelv (leson kelila) (magyarországi héber) • 18; ~ (jiddis) • 135
könnyűlovasság (török) • 105 (8)
Konstantinápoly, budai község • 66, 88, 108; romanióta község • 70; szefárdi község • 65, 126
könyörgés (tahanun) • 34
könyvégetés (Róma, 1553) • 80
könyvesházak (battei széfer) (Magyaro.-on) • 116 (24)
koronázó város (Székesfehérvár) • 105 (19), 106 (5)
körülmetéletlen (árél) (nem zsidó / keresztény) • 52, 94, 105, 138, 171
kóser: *lásd* kasér; ~ bor • 113
kősó: *lásd* só
kövér rész (hélev) (vágóállatnál) • 78
követ (válólevél kézbesítésénél) • 56, 57, 174
következtetési alakzatok: *lásd* kal va-homer; gezéra sáva
közbenjárás / közbenjáró (stadlán) • 35, 60, 87, 124 (8), 135, 193; nagy közbenjáró (stadlán gádol) • 60
közeli rokonok gyásza • 28
közember • 116 (2)
Közép-Magyarország / Orta Macar (gr. Thököly Imre fejedelemsége, 1682–1685) • 190
közmondás: *lásd* szólás
közös kassza (kisz) • 129
közösségi ima • 29
község (káhál) • 8; ~ (kile) (jiddis) • 190; ~ adója • 109; községi megállapodás • 168; községi rabbi • 41, 175; községi vezetők: *lásd* előkelőség; hites tisztségviselő; közbenjáró; nagyok és legjobbak; tisztségviselő; a város legjobbjai; vezető; világi elöljáró stb.
közvetett tanúvallomás • 80
közvetítő(k) (válólevél kézbesítésénél) •
krbavai csata (1493) • 105 (6)
krimi tatárok lengyelországi betörése (1655) • 158, 162
küldöttségek (shlikhes) • 135
kumbara (QVMB'RH) / bomba • 187; kumbaradzsi • 187; kumbra (QVMBR') • 194
kumita (QVMYṬH) (latin cometa): *lásd* üstökös
kummet (QVMYṬ) (járom) • 55
kuprins (pénznem) • 7
kurucok • 190, 195 (14)
kútmérgezés vádja • 30
kvadratikus írás • 66
ladino nyelv / zsidó-spanyol / szefárdi nyelv • 131, 149, 156, 168, 186, 188
lateráni zsinat, IV. (1215) • 26
látomás • 64
Lech mezei (Lechfeld) csata ("Ungarnschlacht") (955) • 116 (2)
legfőbb rabbi • 117
lemondási szertartás (sógorházasságról) (halica) • 39, 65, 72, 99, 123; ~ (haluca) • 99, 168
Lepanto, romanióta község • 87; szefárdi község • 87; szicíliai község • 87
leson kelila: *lásd* könnyű nyelv
letét • 32, 111, 133, 138
levana (pénznem) • 80, 100, 114, 126, 131, 145, 178; ~ / akcse • 126
levéltár: *lásd* arkhaot
levirátus: *lásd* jibbum
libatio • 31
Liga Sacra (Szent Liga / Szent Szövetség) (1684) • 187, 192
likkut acamot: *lásd* másodlagos temetés
linzi egyetemes gyűlés (1613) • 195 (4)
litra • 5, 6, 40
liturgikus ének-költő (pajtán) • 15
liven taler (pénznem) • 135

livóniai háború (1558–1582) • 106
lublini unió (1569) • 106
maa (aprópénz) • 10
macca / macesz • 32
máglyahalál • 40, 59, 63, 70, 73, 80, 124 (8), 190; ~ (Bécs, 1421) • 107
magyar (HGRY) arany • 40; magyar (HGRYYM) arany(pénz) • 99
magyar királyság (malkhut higri) • 62, 65, 107
magyar korona • 116 (5, 10, 13, 23); magyar nyelv (leson HGR) • 18, 35, 82, 116 (5)
magyar szavak héber szövegben • 36 (tatárka), 170 (sindel / zsindely), 182 (paszman / paszomány)
magyar törzsszövetség • 2, 62
magyarázat: *lásd* Biblia-magyarázat; biur; haggáha; pesat; pilpul
magyar–bolgár-török kapcsolat • 62
magyarországi kereskedők (Alexandriában) • 17; ~ (Konstantinápolyban) • 17
malsin: *lásd* rágalmazó
mamlúk uralom • 14
manhig: *lásd* irányító
marbic Tora: *lásd* Szent egylet
marrano / anusz • 64, 79, 80, 88
mártirhalál: *lásd* kiddus ha-Sém
más nyelv (német / jiddis) • 116 (5, 15), 171, 185; más nyelv (magyar) • 116 (5); *lásd még* ladino
második feleség • 115, 118, 130
másodlagos temetés (likkut acamot): *lásd* temetés
Mátyás király gyűrűje: *lásd* gyűrű
mazkir: *lásd* megemlékezés
megállapodás • 5, 87, 94, 98, 108, 123, 128, 139, 152, 159, 168, 182, 183
megbízott / bizalmi férfi (neeman) • 113
megbízott • 175
megélhetés (parnásza) • 112
megemlékezés (halottakról) (mazkir / hazkárat nesámot) • 59, 190
megengedő döntés • 18, 75; megengedő gyakorlat • 164
megfeszített / felfüggesztett (Jézus) • 10, 59
meghatalmazott (sáliah) • 57, 109, 113, 173, 176; (az apa ~-ja eljegyzésnél) • 173
megkövezés • 10, 26
megmerítkezés (tevila) / rituális fürdő • 175
megtelepedési engedély • 168
megváltó (mesiah) (jiddis) • 190; *lásd még* messiás
megvesztegetés • 108
mehica / válaszfal • 71, 170
Méir ben Avraham di Boton • 112
melamed / melamméd: *lásd* tanító
méltóságok (rozenim) • 116 (9)
memunne: *lásd* hites tisztségviselő
menaggén (zenész) • 192
menedék-város • 20
menyasszony státusa • 25; ~ vételára: *lásd* jegyajándék
meor ha-gola • 5
messiás / szabadító / megváltó • 2, 3, 12, 64, 112, 158, 185, 194; zsidó messianizmus • 64, 112, 158; (ál-)messiások • 64, 158; Sabbetaj Cvi • 148, 154, 158, 171; álnok hitető • 158; David Reubeni • 64; keresztény messiás • 116 (3), 158
mesterember (baal melákha) • 182
mészáros (kaccav / kacev) • 190; mészárszék (török) • 165
metivta (jesiva) • 154, 159, 167, 168, 193; *lásd még* tanház
metsző: *lásd* rituális vágás
meun (kiskorú leány házasságának érvénytelenítése) • 155, 156 (11), 175
Meztelenek felruházása (*halbásat arummim*) szent egylet • 166
mezuza • 9
micva / micvot / parancsolat(ok) • 3, 72, 88, 148, 157, 166, 174; pozitiv vallási parancsolat / micva aszé • 51; tiltó parancsolatok • 147
midrás • 2, 15, 88, 132, 194
mikve: *lásd* rituális fürdő
minhág / szokás • 2, 5, 8, 11, 13, 15, 16, 18, 30, 33, 34, 36, 38, 46, 54, 63, 68, 78, 85, 86, 89, 93, 97, 99, 100, 105, 110, 115, 117, 118, 121, 124, 128, 130, 134, 139, 143, 144, 145, 151, 152, 154–156, 166, 168, 169, 175, 176, 187, 189, 194; askenázi ~ • 110; szefárdi ~ • 97, 189; ungarusz ('VNG'RVŚ/Š) ~ • 85

minján / tíz felnőtt férfi • 29, 71, 152
mispat • 43, 116, 121; mispat ha-geula • 116 (13)
misztikus irodalom • 19
mohácsi csata (1526) • 65, 66, 68, 105 (11), 116 (19)
Morava mezei csata (1443) • 105 (4)
more cedek: *lásd* törvénytanító
more horaot: *lásd* vallási tanító
morénu / morénu ha-rav (cím) • 4, 5, 42, 51, 80, 122; ~ (Buda) • 122
Mózes és Izráel törvénye • 57, 139, 167, 168
mumar: *lásd* hitehagyott
munkatilalom • 136
muszar • 83
muszlim(ok) (Jismáél / jismáélim) • 83, 108, 109, 114, 138, 152, 176, 178; muszlim törökök • 138
műveltség (girsza) • 2
muzhava (pénznem) • 7
nádor (misne la-melekh) / nagy fejedelem / magasrangú méltóság • 24
nágid (cím) / vezér • 75, 192 (9); nágid le-am Ungarn ("a magyarok népének vezére") • 116 (8)
nagy bíróság (Szaloniki) • 150
nagyok és legjobbak / gedolim u-tuvim • 88
nagyszombat (peszah előtti szombat) • 15, 166
Nagyszombat (Tirna / Trnava), zsidók mágyahalála (1494) • 36, 59
Nagyvárad elfoglalása (Töröko., 1660) • 195 (8)
nagyváradi béke (1444) • 105 (4), 116 (6)
nagyvásár • 164
nagyvezir • 105, 190, 195 (16, 24); ~ (misne gadol) • 194; ~ (QR'N P'CYR / kran fecir) • 195 (16)
Nahamu szombatja • 166
nándorfehérvári csata (1456) • 105 (5)
naptár • 2, 57, 72, 105 (9), 164, 195 (10)
nászi (cím) • 2, 67, 81, 156 (8), 158 (1), 185
nazir • 94
Négy ország tanácsa (Vaad arba aracot) (Lengyelo.) • 140
négy pohár bor (széder este) • 46
nem cselekvés elve (sév ve-al taasze) • 157
nem körülmetélt szív • 193
nem létező dolog birtoklása • 5
nem zsidó: *lásd* goj; ~ béresek • 8; ~ ("pogány") rabszolga • 24
német nyelv: *lásd* Askenáz nyelve
németes (askenázi) kiejtés • 156
név / nevek írása válólevélben: *lásd* válólevél
Név szentsége / ~ megszentelése (mártirhalál): *lásd* kiddus ha-Sém
nevelőapa • 168
niggun: *lásd* dallam
Nikápoly, askenázi község • 90
nikápolyi csata (1351) • 106; ~ (1396) • 105 (2)
nisszuin • 96, 98, 175
nocrim (keresztények / keresztény országok) • 3, 42, 68, 105, 107, 116, 192 (2)
női imaterem: *lásd* ezrat nasim
nők megerőszakolása • 190
nők zsinagógája (ezrat nasim) (Buda) • 138
novella: *lásd* hiddus
nummus asper ('š/šPRVš/š / asperus) • 80
ó-héber ábécé • 66
okmány aláírása • 56, 80, 83, 99, 122, 133, 138, 139, 147, 149, 151, 154, 168, 171, 175, 188
olajfajták • 37
öltöztetés (halbása) (ruha adomány szegényeknek) • 166
Omajjád dinasztia / kalifátus • 2, 107
öngyilkosság • 190
orajta • *lásd* Tóra
öröklés • 144; ~ (askenázi előírások) • 187; ~ (szefárdi előírások) • 187; örökösök • 126, 138, 178; örökség • 153, 177, 178; örökösödés • 100, 108, 110, 127, 137, 139, 178, 187; örökösödési ajándék • 137
orosz–svéd/lengyel háború (1656–1658) • 158, 162
ország előkelőségei • 106, 175
országgyűlés, magyar (1521) • 68; ~ (1524) • 68; ~ (Rákos mezeje, 1525) • 68, 116 (18); ~ (Pozsony, 1526) • 116 (20); ~ (Buda, 1527) • 116 (20); ~

(Sopron, 1681) • 195 (15); ~ (Pozsony, 1687) • 195 (20)
országok kapui • 9
Orta Macar: *lásd* Közép-Magyarország • 190
orvos / rofe • 88, 190; nem zsidó (goj) orvos Bécsből • 175; török orvos • 175
ossuarium: *lásd* csont-láda
összejövetel (kibbuc) • 122
ostya-vád • 26, 107
Oszmán birodalom • 50, 67, 105, 187
osztrák ház (BYT ʿŠ/ŠŢRYYK) / Habsburg dinasztia • 195 (20)
öt sekel (a pidjon ha-bén díjazása) • 48
özvegység • 5, 43, 47, 52, 65, 83, 84, 99, 104, 105, 110, 114, 116, 123, 125, 131, 144, 149, 153, 171, 190
Padova, "budai veszedelem" (1684) • 192
pajtán: *lásd* liturgikus ének-költő
pákozdi csata (1593) • 195 (1)
palásti csata (1552) • 105 (21)
pálinka kezelése • 162
pápa (apifior) • 116 (7)
papasz (rabbi) • 91
parancsnok (török): *lásd* kiaja
parancsolat: *lásd* micva
paráznaság • 51, 171
párizsi disputáció (1242) • 20
párkányi csata (1683) • 195 (16)
parnász: *lásd* elöljáró
parokhet: *lásd* Tóra-szekrény függönye
pasa / basa (B'Š/ŠH) / basi (B'Š/ŠY) • 105, 116, 171, 176, 192 (6); budai pasa • 161, 192 (6)
paszomány / paszman (P'SZM'N) készítés • 182
patria potestas • 173
peha / páha • 10
péntek este • 8, 185
pénz letét • 32
pénzkölcsön • 5
pénzverés • 5; ~ elöljárója (baal ha-matbéa) • 5; zsidók a királyi pénzverdében • 5
perah (pénznem) • 70, 111, 168
peregrini Christi • 10
pesat (szoros magyarázat) • 12, 61
pesitim (aprópénz) • 5
Pest ostroma (Ausztria, 1542) • 105 (18)
pestisjárvány • 13, 30, 41, 47, 62, 67, 106, 126, 130, 136, 139, 162, 185, 187, 190; ~ (873) • 62; ~ (1348/49) • 13, 30, 41, 106; ~ (Prága, 1457) • 47; ~ (Kréta, 1523) • 67; ~ (Buda, 1643) • 139; ~ (Buda, 1676–1679) • 162, 185; ~ (Magyar-Brod, 1681) • 190
peszah • 15, 19, 32, 36, 37, 38, 46, 162, 166, 175, 176; ünnepi étrend • 36
peszak / peszak din: *lásd* döntés
piac (Buda) • 152
pidjon (kiváltás) • 39, 48, 105 (4); pidjon ha-bén • 39, 48; *lásd még* öt sekel; pidjon sevujjim / foglyok kiváltása • 63, 106, 129, 189, 194; váltságdíj • 8, 53 (Függelék), 187
pijjut • 2, 5, 11, 59
pilpul (Talmud-magyarázat) • 81
pincék (Buda) • 183
pingyik: pindzsik / pincik (török "szolga birtoklására szóló engedély") • 152
pinkasz: *lásd* jegyzőkönyv
pizmon • 194
Plevna, askenázi község • 90; "magyarok" (HGRYYM / higrijim) községe / buduni község • 86, 87, 90; romanióta község • 87; szefárdi község • 87
poitiers-i csata (732) • 62
Portugália, zsidók erőszakos megkeresztelése (1497) • 62, 64, 65, 67; kitért zsidók kiengedése (1506) • 63
poszék • 11, 39, 40, 85, 88, 93, 94, 101, 117, 133, 139, 143, 154, 159, 160, 162, 175
poszék: *lásd* döntnök
pozitiv vallási parancsolat: *lásd* micva
precedens ítélet • 11
prédikáció zsinagógában • 142, 166
proselyta • 14, 68
pruta (pénznem, aprópénz) • 99, 110, 178
purim • 19
püspök, (nagy)váradi • 105 (11)
Rabbeinu (cím) • 4
rabbi: *passim*; nagy rabbi (ha-rav ha-gádol) • 156 (8); rabbinövendék • 168
rabbi kinevezése Budán • 157
rabbi rokonai a községben (Buda) • 142, 143, 147, 154, 157, 162, 167, 185
rabbi tekintélye (Buda) • 136

rabbi-avatás követelményei • 32
rabbik fizetése • 40; ~ hatalma községük fölött • 40; ~ rabbik önállósága • 40
rabbinikus bíróság: *lásd* beit din; bíróság; háromtagú bíróság
rabbinikus döntés felülbírálása • 137
rabbinikus hagyomány • 8, 123; ~ képzettség • 32; ~ tilalom • 23
rabbiság mint foglalkozás és állás • 41
rabbi-szerződés (setar ha-rabbanut) • 167; ~ (Buda) • 154, 167; ~-tanács (Buda) • 171
Raben-Gulden • 116 (16)
rádhánija / rodanim / radhaniták • 8
ragadványnév (kinnuj) • 53 (Függelék), 68, 73, 122, 156
rágalmazó (malsin) • 51, 70, 192 (6, 7)
reaja / riaja (török rája) • 152
rebellisek (rebeller) (kurucok) • 190
reformáció • 60
Reichsrabbiner • 35
rendelet (gezéra) • 183
rendelet (takkána) / szabály • 3, 12, 60, 75, 85, 93, 115, 122, 136, 138, 140, 142, 146, 147, 152, 154, 156, 162, 166, 167, 168, 175
rendelkezés feleség vagyonáról • 81
rés metivta: *lásd* jesiva-fő
responsum: *passim*
reykhs taller (pénznem) • 135
rézbányák (Felvidék) • 116 (18)
rézpénz • 7
rigómezei csata, második (1448) • 116 (8)
rím (haruz) • 194
rimmon: *lásd* Tóra-dísz
risonim (középkori Talmud-magyarázók) • 4, 5, 6, 11, 13, 157, 171
rituális fürdő (mikve) • 21, 152, 175, 190; *lásd még* hévíz források; megmerítkezés
rituális szennyeződés (tuma) • 170
rituális vágás / sehita • 33, 39, 54, 78, 85, 90, 165; vágás és vizsgálat / sehita u-vedika • 27, 32, 33, 39, 165; tüdő felfújása • 85; metsző (bodék) • 32; metsző és vizsgáló (sohét u-vodék) • 165; vér eltávolítása • 54; szarvasmarha hátsó combja • 54; hús kezelése / inak eltávolítása • 54; ~ szállítása • 27; ~ leöblítése • 22; ~ áztatása • 54; ~ sütése nyárson / nyílt lángon • 54, 190; *lásd még* vágóállat; mészáros; mészárszék (török); kisózás; kövér rész (hélev)
romanióták • 68, 70, 93, 96, 97, 108
ros ha-gola ("a száműzetésben élők / a diaszpora feje") (cím) • 3
ros ha-sána: *lásd* újév
rosszhiszeműség (kölcsön-ügyleteknél) • 180
Rúm-Szeldzsuk: *lásd* Szeldzsuk dinasztia
sabbát: *lásd* szombat
sabbatiánusok • 145, 148, 154, 158, 175, 185, 189
sadar: *lásd* sliah de-rabbanan
sahis (aranypénz) • 108
sakterolás: *lásd* kínzások
samesz (jiddis) (sammas / templomszolga) • 190
sátorosünnep (szukkot) • 15, 19, 37, 38, 123, 164
sávuot: *lásd* hetek ünnepe
sehita: *lásd* rituális vágás
seküliszlám • 108
Sekhina (isteni jelenlét) • 3, 70
seliah cibbur: *lásd* előimádkozó
semini aceret (ünnep) • 164
semmisség (iddur) • 139, 144, 187; semmisségi irat (setar iddur) • 144, 187
setar (arámi sitra, "irat", "okmány") • 187; *lásd még* adósságlevél / setar hov; semmisségi irat / setar iddur; ajándékozási irat / setar mattána; eladási szerződés / setar mekhira; rabbi-szerződés / setar ha-rabbanut
setar ha-siddukhin (eljegyzési szerződés) • 139
siddukhin (eljegyzés / házassági kapcsolat) • 168; *lásd még* eljegyzés
sliah de-rabbanan (*sadar*, "a rabbik megbízottja") • 171
só / sóbánya (Magyarországon) • / só szállítás • 16, 22, 181; kősó • 16, 22; tengeri só • 16
sófár • 33, 147
sógorházasság: *lásd* jibbum; lemondási szertartás
sohét u-vodék (metsző és vizsgáló): *lásd* rituális vágás
sómróniak írása: *lásd* szamaritánus

spanyol zsidók: *lásd* szefárdi
stadlán: *lásd* közbenjárás / közbenjáró
SuT (seélot u-tesuvot): *lásd* tesuva
szabad királyválasztás jogáról lemondás (Magyaro., 1687) • 195 (20)
szabadító: *lásd* messiás
szabály (takkána): *lásd* rendelet
szabályozás (tikkun) • 136
szabó (hajet) • 190
szalánkeméni csata (1691) • 195 (24)
szálláshely (héber pundak / arab fundak) • 17
Szaloniki, Aragon község • 154; ~, Beit Aharon község • 129; ~, Evora község • 110; ~, Italja Jásán község • 145; ~, Jahja / portugál község • 129, 136; ~, magyarországi ('VNGRVŚ/Š / ungarusz) község • 125, 132; ~, Provençal község • 110; ~, Salom község • 80, 117, 141; ~, szefárdi község • 115; ~, Talmud-Tora • 132
Szaloniki, nagy bíróság • 150
szamaritánus / sómróniak írása • 66
száműzetés (galut) (fogság / diaszpora / szétszóratás) • 4, 20, 59, 61; fogságban élők feje: *lásd* ros ha-gola
száműzetés (gola) (diaszpora) / száműzöttek • 2, 20, 105, 185
Szanhedrin, Nagy • 158 (5d)
szaporodás és sokasodás parancsolata • 118
szár: *lásd* főember
Szarajevo, szefárdi község • 189
szarvasmarha hátsó combja: *lásd* rituális vágás
száz rabbi beleegyezése • 115
széder este • 46
szefárdi / szefárdik (spanyol / spanyolországi eredetű) zsidók • 64, 72, 85, 86, 90, 91, 93, 96, 97, 115, 131, 143, 158, 194; ~ szokás: *lásd* minhág
szefárdi nyelv: *lásd* ladino
szegedi / nagyváradi béke (1444) • 105 (4)
szegény leányok kiházasítása / Kiházasító egylet (Hevrat szandákut) • 175
Szegények vendégszállása szent egylet (Konstantinápolyban): *lásd* hekdés
szegulla: lásd királyi kincstár
Székesfehérvár ostroma (Töröko., 1543) • 105 (19); ~ (Ausztria, 1593) • 195 (1); ~ (Ausztria, 1601) • 106; ~ (Ausztria, 1688) • 195 (21); ~ (Töröko., 1691) • 195 (24)
Szeldzsuk / Rúm-Szeldzsuk dinasztia • 105 (4)
Szendrő elfoglalása (Töröko., 1439) • 105 (3)
szent alapítvány (hekdés) • 176
szent böjt: *lásd* böjt
Szent Domonkos rend • 61
Szent egylet • 83, 88, 90, 126, 138, 166, 168, 176, 194; Egylet (Hevra) • 126; ~ (Hevra kadisa / kadosa) • 176; ~ (hevra ha-kadosa) • 166; ~ vezetője (marbic Tora) (szefárdi községben) • 83; lásd még Kegyesség gyakorlása (gemilut haszadim) szent egylet
Szent Ferenc rend (obszerváns minorita) • 40, 105 (11)
szent könyvek (Buda) • 194
szent láda fedele (kapporet) • 12, 185
Szent Liga: *lásd* Liga Sacra
szent nyelv (héber) • 140, 171, 176
Szent Római Birodalom / Német-római császárság • 116 (1, 2)
Szent Szövetség: *lásd* Liga Sacra
szent tárgyak • 176
szerdár • 161, 195 (8, 9)
szertartási éneklés: *lásd* hazzán
szerzetesek • 3, 59; szerzetesrendek: *lásd* Szent Domonkos rend; Szent Ferenc rend
szesz • 162; szeszesitalok • 183; égetett szesz (peszahkor) • 162
szétszóratás (tefucot) (diaszpora) • 187
szibasi (SYB'Ś/ŠY) • 171
szigil (sidzsilli / sicilli, török bíró jegyzőkönyve) • 152
szigorítás, halákhikus • 45, 93, 97, 168
szijjag ve-gádér: *lásd* kerítés és korlát
szijjum • 124 (2)
sziman / szof tov • 189
szimhat Tora • 19, 195 (10)
szivlonot: *lásd* eljegyzési ajándékok
szláv nyelv(ek): *lásd* Kanaán nyelve
szó-analógia: *lásd* gezéra sáva
szóbeli tan: *lásd* Tora se-be-al-pe
szófér / írnok • 2, 27, 40, 100, 106 (3), 135, 136, 138, 140, 160, 180; *lásd még* főírnok

Szófia, budai / magyarországi ('VNGRVŚ/Š / ungarusz) község • 96, 97, 143; szefárdi község • 97
szójáték • 10, 70, 174, 192 (2)
szokás: *lásd* minhág
szökött szolgáló • 24
szólás / közmondás • 53 (Függelék), 90, 142, 147, 154, 157, 167, 175, 185, 190
szombat (sabbát) • 8, 15, 30, 37, 38, 91, 131, 136, 164, 166, 185; mécses- / gyertyagyújtás • 37; ~ megtörése • 8; tilalmak • 8, 136; *lásd még* péntek este
szombat-határ: *lásd* éruv
szomszédi jogok • 143
Szörény elfoglalása (Töröko., 1524) • 105 (10)
szpáhik • 67 (3)
szubasi (SVB'Ś/ŠY) • 171
szukkot: *lásd* sátorosünnep
takkána: *lásd* rendelet
takkanat SUM • 100, 110, 187; takkanat Tolitola • 187
tallér (pénznem) • 103, 126, 127, 138, 168; taler (jiddis) • 135; birodalmi tallér (RṬ / rejkhsz talir) • 190, 194
tallit (tálesz) / imakendő / imasál • 55, 83, 135, 185
talmid hákhám / tudós férfi • 2, 32, 40, 41, 74, 123, 127, 132, 141, 148, 159, 175
talmudista • 35, 113
Talmud-lecke / ~-előadás (siur) • 162 / ~-tanulás (Buda) • 124 (2); Talmud-magyarázat: *lásd* ahronim; pilpul; risonim
Talmud-Tora Egylet • 88, 138, 175; ~ Jeruzsálemben • 138; Konstantinápolyban • 88; Szalonikiben • 132, 138
talpasok (kurucok) • 190
tanács (ha-éca) • 124 (13); tanácsülés • 122
tanház (beit midrás) • 3, 118, 139, 167, 170; *lásd még* jesiva; metivta
tanító (melamméd / melamed) • 19, 190
tanítónk (cím): *lásd* morénu
tanna • 20
tanulás (Tóra-~) • 124 (2), 138, 194; ~ (szefárdi módszer) • 189
tanúskodás / tanúvallomás • 52, 80, 83, 98, 108, 114, 131, 133, 140, 147, 149, 155, 161, 171, 175, 188, 187; tanúskodás törvénye • 52, 131, 133, 140, 149, 154, 161, 171, 188; tanú / tanúk • 13, 25, 65, 80, 98, 99, 121, 134, 138, 139, 151, 152, 154, 158, 161, 171, 175, 180, 187, 192 (8, 9); tanú-meghallgatási jegyzőkönyv • 80, 188; *lásd még* hamis tanú
tarbut • 60
táréf / teréfa / tréfli (nem kóser hús) • 23, 75, 85
társaság (havruta) / egylet • 194
tartozás behajtása • 134, 151
tatárka (Ṭ'ṬRQ') • 36
tefucot: *lásd* szétszóratás
telesztichon • 59
temetés • 126, 132, 148, 176, 185; másodlagos ~ (likkut acamot, "a csontok összegyűjtése") • 126, 132, 148; ~ péntek este előtt • 185; ~ a Szentföldön • 126
temetési egylet (hevra kaddisa) • 176; *lásd még* egylet
temető (beit ha-hajjim, "az élet háza") • 124 (1)
templomgondnok (sammas / samesz / sameszesz) • 122, 190
tengeri só: *lásd* só
tesuva / SuT (seélot u-tesuvot) • 29, 30, 42, 46, 112, 156 (8), és *passim*
tesuva: *lásd* visszatérés
tikkun hacérot: *lásd* udvar közös használatának szabályozása
tikkun hacot: *lásd* éjféli ima
tilalom: *lásd* hérem
tiltó parancsolatok: *lásd* micva
tisa be-áv / áv hó 9 • 77, 158 (1, 5), 166, 192 (2)
tisztátalan • 3, 23, 111
tisztségviselő / gabbaj • 88, 166, 176; gabe (jiddis) • 190; gabe cedóke (jótékonysági tisztségviselő) • 190; *lásd még* kabir basiz
tíz elveszett törzs • 2
tíz felnőtt férfi: *lásd* minján
tizenötéves török–osztrák háború (1593–1606) • 117, 129

többnejűség tilalma • 102, 112, 115
tófész (tüposz): *lásd* feljegyzés
tőke (keren) • 180; *lásd még* kamat
toloros (pénznem) • 127
Tóra • 3, 19, 20, 26, 61, 62, 141, 194; Tóra törvénye • 137; Tóra vitézei • 190; Tora se-be-al-pe / szóbeli tan • 62, 158 (5d)
Tóra-dísz / rimmon • 138
tórai átok • 154, 166; tórai birtok (jerussa de-orajta) • 99, 138; tórai büntetések • 133; tórai eskü (sevua de-orajta) • 90, 95; tórai parancsolat • 48; tórai szigorítás • 108; tórai tilalom • 78; tórai törvény (dina de-orajta) • 118
Tóra-olvasás • 8, 59, 68, 113, 122; ciklusa • 19; felhívás Tóra-olvasáshoz • 68, 70, 122
Tóra-szekrény (hékhal) • 66; ~ függönye (parokhet) • 66, 138; *lásd még* szent láda fedele
Tóra-tanuló (baal tora) • 19, 141, 175, 194; Tóra-tanulás (Buda) • 194
Tóra-tekercs (széfer Tora) • 66, 68, 71, 83, 90, 95, 122, 138, 190, 194; *lásd még* Tóra-dísz
török asszony (togrimit) • 161
török bíró • 109; török jogrend • 128; török hatóságok / muszlimok bírósága • 152
török katonák portyázása (Magyaro.) • 152
török nyelv: *lásd* Jismáél nyelve
török öltözék • 109, 135; zsidóknak tiltott ~ • 109; *lásd még* zöld szín tilalma
török–magyar fegyverszünet (1511) • 105 (7)
törökök terjeszkedése Európában • 85
török–osztrák háború (1532) • 105 (14)
törvény: *lásd* din
törvénytanító (more cedek) • 19, 90, 122, 147, 154, 167, 171, 185
torzszülött (Magyaro., 1620) • 195 (5)
toszafisták • 11, 12, 13, 18, 19, 20, 81, 82, 139, 174
Trikkala / Trikala, szefárdi község • 87; szicíliai község • 87
tsedoke: *lásd* jótékonyság
tselemer (krajcár) • 135
tüdő felfújása: *lásd* rituális vágás
tudós (hákhám) • 2, 5, 13, 27, 36, 39, 62, 63, 68, 70–72, 74, 75, 77, 79, 83, 88, 91–93, 97, 101, 108, 110, 113, 122, 123, 127, 132, 133, 139, 146, 148, 154–157, 160, 167, 175, 177, 180, 185, 188, 190, 194; tudósok Budán • 122; tudósok versengése • 194; *lásd még* talmid hákhám
tudós (mumkhe) • 190
tudósok és írnokok nagy városa (ir gedola hákhámim ve-szofrim) • 136, 160
turai csata (1594) • 195 (1)
túsz- (misken) szedés • 190
tuvei ha-ir / a város legjobbjai (vir bonus) • 112, 120, 194
tűzvész • 65, 86, 88, 116, 136, 175, 178, 195 (11, 12); ~ (Istanbul, 1541) • 65; ~ (Istanbul, 1554) • 88; ~ (Buda és Pest) (1578) • 116 (25); ~ (Szaloniki, 1625); 136; ~ (Kanizsa, 1660) • 195 (8); ~ (Lengyelország–Brandenburg, 1665) • 195 (11); ~ (Magyaro., 1665) • 195 (11); ~ (Buda, 1669) • 152, 158 (3), 179, 184, 195 (12)
udvar közös használatának szabályozása (tikkun hacérot) • 101, 179, 194
újév (ros ha-sána) • 33, 157, 160, 163, 185, 191; sófár-fújás • 33
újhold napja (ros hodes) • 8, 59
ülőhely tulajdonjoga (zsinagógában, Buda) • 117, 138, 184
Ungarnschlacht: *lásd* Lech mezei csata
ünnep második napja • 164
üstökös • 47, 62, 67 (3), 195 (7); ~ (1637) • 195 (7); *lásd még* Halley-üstökös
utazás hajón (szombaton / ünnepen) • 164
útikönyv • 135; útleírás • 58
útkényszer (Lengyelo.-ban) • 113
üzlet: *lásd* bolt
üzleti társulás • 159, 181; üzlettársak • 159, 180, 181; üzleti kapcsolat tilalma kiátkozott személlyel • 168; társulási szerződés (megállapodás) • 159, 180
Vaad Bingen: *lásd* bingeni zsinat
vágás és vizsgálat: *lásd* rituális vágás
vágóállat (vásárlása) • 165
vagyon / zsidók vagyona / vagyoni különbségek (Buda) • 184, 192 (2); vagyonkezelés • 177

47, 56, 68, 101, 124 (13), 135, 136, 143, 166, 170, 183, 187
Zsidókönyv (Judenbuch) • 72
zsidó-német nyelv: *lásd* Askenáz nyelve; jiddis
zsidóprefektus (Magyaro.) • 56
zsidó-spanyol nyelv: *lásd* ladino • 188
zsidóüldözések • 11, 16, 18, 26, 27, 30, 40, 41, 50, 59, 63, 70, 105, 107, 116 (3), 124 (1, 8, 13), 190, 192;
~ (keresztesek, 1096) • 116 (3);
~ (Spanyolo., 1149) • 16;
~ (Wiener Neustadt, 1230) • 26;
~ (Pozsony, a XIII. század közepe) • 26;
~ (Bécs, 1421) • 27, 40;
~ (Nagyszombat, 1490–1491) • 59;
~ (Buda, 1525) • 68; ~ (Bazin, 1529) • 73, 124 (8);
~ (Chmielnicki, 1648/49) • 162, 190;
~ (Magyar-Brod, 1683) • 190
zsinagóga / gyülekezet háza (beit ha-keneszet) • 2, 8, 56, 59, 64, 66, 73, 88, 117, 124 (1), 129, 138, 166, 170, 184, 194; *lásd még* ezrat nasim
zsindely (sindel) (mint háztető, Buda) • 170
zsitvatoroki béke (1606) • 117, 119
zsoldosok (a mohácsi csatában) • 105 (11)

(10) A GYŰJTEMÉNYBE FELVETT FORRÁSOK

מקורות הכלולים בחיבור

Az alábbi jegyzékben nem teszünk különbséget teljes szöveg vagy részlet, kézirat vagy meghatározott kéziraton alapuló szövegkiadás között, ezért némely szöveg esetleg kétszer / kétféleképpen is szerepel benne. Néhány esetben az érdemi hivatkozást is feltüntettük.

Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Fol. Hebr. 1, Kolofon: A kötet képeiről, p. 886, és a könyv gerince

Cambridge, Cambridge University Library, Cod. Cambr. D. 10 f. 46: #58

~, MS T-S Loan 26, 2, fol. 2 verso, linn. 11–13: #64

Cambridge, Trinity College Library, Heb. MS, no. 73 (R. Avraham b. Hajjim Klausner, ספר המנהגים): #33

Hamburg, Staats- und Universitätsbibliothek, Cod. hebr. 17 = Moritz Steinschneider, *Catalog der hebräischen Handschriften in der Stadtbibliothek Hamburg* (Hamburg: O. Meissner, 1878), no. 152, p. 148a (ר׳ אפרים מבונא): #11

Jerusalem, Jewish National and University Library (הספריה הלאומית והאוניברסיטאית), Hebrew MS, no. 3618, p. 3a (רבי שמואל ב״ר מאיר): #12

~, no. 8 094, pp. 12a–13b: #156 (8)

~, 8°, no. 20 001 (ר׳ חיים יוסף דוד אזולאי, שו״ת זרע אנשים: ר׳ אברהם ב״ר שלמה טרוויש צרפת), no. 46: #81 (2); p. 614a (R. Mose Varnak / Frank ben Zekharja): #156 (8)

~, no. 41 280 (ספר יוסיפון, כ״י ירושלים, דף 1א, ו), 1–7: #1

Kraków (?) / קראקא, קראקא בקראקא של ק״ק זכרון ספר כ״י: #73 (2)

Mainz, Gutenberg Museum / Stadtbibliothek, Hs. II. 428: Héber kéziratok Budáról, 4

Moszkva, Állami Könyvtár, Günzburg Gyűjtemény, no. 961: Héber kéziratok Budáról, 6

New York, Jewish Theological Seminary of America, Collection Adler, MS no. 189 (שות חכמי טורקיה), no. 98a: #142

~, Mic. 3849: #124

~, Rab. 116: Héber kéziratok Budáról, 5

~, Rab. 916: Héber kéziratok Budáról, 3

Oxford, Bodleian Library, MS Heb., no. C.24: #125

~, MS Heb., Michael Collection, no. 470: Bevezetés

~, MS Hunt, no. 221, p. 36: #35

~, MS Opp. 377 = Adolphe [Abraham] Neubauer, *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library and in the College Libraries of Oxford...* (Catalogi codicum manuscriptorum Bibliothecae Bodleianae, 12) (Oxford: Clarendon Press, 1886–1906), no. 377/3: Héber kéziratok Budáról, 2

~, MS Opp. 714, pp. 54b–63a, no. 6 ("Di gezeyre oyz Oystraykh"): #107

~, MS Opp. 2270 ("fly-leaf") = Adolphe [Abraham] Neubauer, *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library and in the College Libraries of Oxford...* (Catalogi codicum manuscriptorum Bibliothecae Bodleianae, 12) (Oxford: Clarendon Press, 1886–1906), no. 2270: Héber kéziratok Budáról, 1

Oxford, Christ Church College Library, no. 193: #2, #3

ר׳ אישטרוק ב״ר דוד אבן שאנג׳י, שו״ת רבי אישטרוק ב״ר דוד אבן שאנג׳י (ירושלים תשמ״ב), סי׳ טז: #122; סי׳ כו: #123 (1)
ר׳ אליהו ב״ר בנימין הלוי, שו״ת זקן אהרון (קושטא תצ״ד), סי׳ צה: #70
ר׳ אליהו ב״ר חיים, שו״ת הראנ״ח (קושטא ש״ע), סי׳ סג: #108
ר׳ אליהו ב״ר חיים, שו״ת מים עמוקים (ויניציאה ת״ז), סי׳ צה: #109
ר׳ אפרים ב״ר יעקב הכהן, שו״ת שער אפרים (לבוב תרמ״ז), (רבי יהודה ליב ב״ר אפרים הכהן, הקדמה): #185; סי׳ ד: #162; סי׳ לא: #163; סי׳ לג: #164; סי׳ נו: #165; סי׳ סג: #166; סי׳ סז: #167; סי׳ עב: #168; סי׳ צא: #169; סי׳ צד: #170; סי׳ קא: #171; סי׳ קו (הג״ה מבן המחבר ז״ל): #172; סי׳ קז: #173; סי׳ קח: #174; סי׳ קט: #174; סי׳ קיב: #175 (1–2); סי׳ קיג: #175 (3); סי׳ קכב: #176; סי׳ קכח: #177; סי׳ קכט: #178; סי׳ קלב: #179; סי׳ קלג: #180; סי׳ קמא: #181; סי׳ קמג: #182; סי׳ קמד: #183; סי׳ קמה: #184
ר׳ בנימין ב״ר מתתיה, שו״ת בנימין זאב (ויניציאה רצ״ט), סי׳ לו: #79
ר׳ בצלאל ב״ר אברהם אשכנזי, שו״ת רבי בצלאל ב״ר אברהם אשכנזי (ויניציאה ש״ן), סי׳ יג: #88
ר׳ גרשון ב״ר יצחק אשכנזי, שו״ת עבודת הגרשוני (לבוב תרכ״א), סי׳ ב:#157
ר׳ דוד ב״ר חיים הכהן, שו״ת רד״ך (אוסטרהא תקצ״ד), סי׳ כב: #74
ר׳ דוד ב״ר יעקב הכהן, מגדל דוד. חידושים על מסכת גטין (שאלוניקי שנ״ז), עמוד השער: #91
ר׳ דוד ב״ר שלמה אבן אבי זמרא, שו״ת הרדב״ז, חלק ז (ירושלים תשל״ב), סי׳ כב, סי׳ כה: #80
ר׳ דניאל אישטרוזא, שו״ת מגן גבורים (שאלוניקי תקי״ד), סי׳ ב: #136; סי׳ נח: #137; סי׳ סא: #138; סי׳ עג: #139
ר׳ אהרון הלוי ציוני, חידושי הרב זעליקמן מבינגא (ירושלים תשמ״ה), עמ׳ מא–מב: #55
ר׳ חיים יוסף דוד אזולאי, שו״ת זרע אנשים (הוסיאטין תרס״ב), סי׳ מו (ר׳ אברהם ב״ר שלמה טרוויש צרפתי): #81 (2)
ר׳ חיים יצחק מוסאפיה, קונטרס חידושי דינים לרבני ירושלים, נספח לספר חיים וחסד להרב חיים יצחק מוסאפיה (ליוורנו תר״ד), סי׳ סג: #75
ר׳ חיים שבתי, שו״ת מהרח״ש, חלק ב׳ (שאלוניקי תי״א), סי׳ לג: #118
ר׳ חיים שבתי, שו״ת תורת חיים, חלק א׳ (שאלוניקי תע״ג), סי׳ כח: #117
ר׳ חיים שבתי, שו״ת תורת חיים, חלק ב׳ (שאלוניקי תע״ה), סי׳ לט: #119; סי׳ מ: #120
ר׳ חסדאי ב״ר שמואל פרחיא הכהן, שו״ת תורת חסד (שאלוניקי תפ״ג), סי׳ כב: #145; #146; סי׳ לג: #147
ר׳ יהודה ב״ר שמואל לירמה, שו״ת פליטת בית יהודה (ויניציאה ת״ז), סי׳ יג: #133; סי׳ כא–כב: 134
ר׳ יהושע צונצין, שו״ת נחלה ליהושע (קושטא תצ״א), סוף סי׳ לה: #104
ר׳ יואל ב״ר שמואל יפה סירקיש, שו״ת בית חדש החדשות (קורעץ תקמ״ה), סי׳ כט: #113 (1)
ר׳ יואל ב״ר שמואל יפה סירקיש, שו״ת בית חדש הישנות (פרנקפורט דמיין תנ״ז), סי׳ עז: #114; סי׳ צג: #115
ר׳ יום טוב ב״ר משה צהלון, שו״ת רבי יום טוב ב״ר משה צהלון החדשות, חלק ב׳ (ירושלים תשמ״א), סי׳ רכז: #125
ר׳ יום טוב ליפמן הלר, תוספות יום טוב (קראקא שנ״ה), קדשים, מבוא: #91
ר׳ יונתן ב״ר יעקב, קסת יהונתן (דירנפורט תנ״ז), עמוד השער (שבתי משורר): #191; דף יא: #191
ר׳ יוסף ב״ר דוד אבן לב, שו״ת מה״ר יוסף ב״ר דוד אבן לב, חלק א׳ (קושטא ש״ך), סי׳ ב׳: #80
ר׳ יוסף ב״ר יצחק אלמושנינו, שו״ת עדות ביהוסף, חלק א׳ (קושטא תע״א), סי׳ יא: #148; סי׳ יד: #149
ר׳ יוסף ב״ר יצחק אלמושנינו, שו״ת עדות ביהוסף, חלק ב׳ (קושטא תע״ג), סי׳ א: #150; סי׳ ט: #151; סי׳ כ: #152; סי׳ כט: #153
ר׳ יוסף ב״ר משה מטראני, שו״ת ופסקי מהרי״ט החדשים (ירושלים תשל״ח), סי׳ כא: ##126
ר׳ יוסף ב״ר משה מטראני, שו״ת מהרי״ט, חלק ב׳, חושן משפט (תל אביב תשי״ט), סי׳ כג: #127; סי׳ ל: #128
ר׳ יוסף קארו, אבקת רוכל (שאלוניקי תקנ״א), סי׳ ריב: #90

ר׳ יוסף קארו, בית יוסף (ירושלים תשנ״א), חלק אורח חיים, סי׳ תקנא: #77
ר׳ יוסף קארו, בית יוסף (ירושלים תשנ״א), חלק יורה דעה, סי׳ סד: #78
ר׳ יעקב ב״ר דוד תם אבן יחיא, שו״ת אהלי תם (ויניציאה ש״פ), סי׳ קצח: #65; סי׳ רד: #66
ר׳ יעקב ב״ר יהודה ווייל, שו״ת מהר״י ווייל (ירושלים תשי״ט), סי׳ קלג: #39
ר׳ יעקב ב״ר משה מולין, שו״ת מהרי״ל החדשות (ירושלים תשנ״א[2]), סי׳ רד: #35; עמ׳ 340, הערה 31: #35
ר׳ יעקב מרגלית, סדר הגט (ירושלים תשמ״ג), עמ׳ קכא (ד): #45; עמ׳ קמח–קמט: #56; עמ׳ שג–שד: #57
ר׳ יעקב ששפורטש, ציצת נובל צבי, מהדורת ישעיהו תשבי (ירושלים 1954), עמ׳ 129: 158 (5, א -ה)
ר׳ יצחק ב״ר משה, ספר אור זרוע, חלק א׳ (ז׳יטומיר תרכ״ב), סי׳ קיב: #20; סי׳ קיג (רבי אליעזר ב״ר יצחק): #19; סי׳ שסו: #21; סי׳ תעד: #22; סי׳ תפא: #23; סי׳ תשנח: #24; סי׳ תשסד: #25
ר׳ יצחק ב״ר שמואל אדרבי, שו״ת דברי ריבות (שאלוניקי שמ״ב), סי׳ נב: #85; סי׳ קמה: #86
ר׳ יצחק ישראלי, יסוד עולם (קראקא ש״מ), דף קעה (רבי משה ב״ר ישראל איסרליש): #81
ר׳ ישעיה ב״ר יוסף פינטו, שו״ת נבחר מכסף, חלק חושן משפט (ארם צובא תרכ״ט), סי׳ קא: #132
ר׳ ישראל ב״ר חיים ברונא, שאלות ותשובות (ירושלים תשל״ג), סי׳ כה: #51; סי׳ רטז: #52
ר׳ ישראל ב״ר פתחיה איסרלין, תרומת הדשן, חלק א׳, שאלות ותשובות (ווארשא תרמ״ב) סי׳ שמ״ב: #40
ר׳ ישראל ב״ר פתחיה איסרלין, תרומת הדשן, חלק ב׳, פסקים וכתבים (ווארשא תרמ״ב), סי׳ ח: #40; סי׳ קכח: #41; סי׳ קלח: #42; סי׳ קלט: #43; סי׳ קמב: #40; סי׳ קפד: #44; סי׳ קצז: #43, #45
ר׳ מאיר ב״ר ברוך רוטנבורג, שו״ת מהר״ם (פראג שס״ח), מהדורת משה א׳ בלאך (בודאפעסט תרנ״ה), סי׳ תתקג (רבי יהודה ב״ר מאיר הכהן): #5; סי׳ תתקד (רבי יהודה ב״ר מאיר הכהן): #6; סי׳ תתקלה (רבי יהודה ב״ר מאיר הכהן): #7
ר׳ מאיר ב״ר ברוך רוטנבורג, שו״ת מהר״ם, מהדורת נתן נ׳ רבינוביץ (למברג תר״ך), סי׳ קיב (רבי אליעזר ב״ר יצחק): #19
ר׳ מאיר ב״ר יצחק קצנלבויגן, שו״ת מהר״י מינץ ומהר״ם פדואה (קראקא תרמ״ב), סי׳ ה: #69; סי׳ פז: #68
ר׳ מנחם מנדל קרוכמל, שו״ת צמח צדק (אמסטרדם תל״ה), סי׳ מה: #140
ר׳ מרדכי בן יצחק הכהן, שו״ת רבי אישטורק אבן שאנג׳י (ירושלים תשמ״ב), סי׳ כז: #123 (2)
ר׳ משה ב״ר אברהם מת, הנהגת המהרש״ל, פורסם ע״י יצחק רפאל, ספר היובל לשמעון פדרבוש (ירושלים תש״ך), עמ׳ שכז, סי׳ מו (רבי יונתן אשכנזי): #81 (1)
ר׳ משה ב״ר חיים, שו״ת תורת משה, חלק חושן משפט (שאלוניקי תקל״ז), סי׳ יד: #142
ר׳ משה ב״ר חיים, שו״ת תורת משה, חלק יורה דעה (שאלוניקי תקל״ז), סי׳ ג: #141
ר׳ משה ב״ר יוסף מטראני, שו״ת מבי״ט, חלק א׳ (לבוב תרכ״א), סי׳ שכז: #83
ר׳ משה ב״ר יעקב שלטון, שו״ת בני משה (קושטא תע״ג), סי׳ יח: #161
ר׳ משה ב״ר ישראל איסרליש, דרכי משה, טור (מהדורות מקובלות), חלק אבן העזר, סי׳ קמב (י): #53 (1)
ר׳ משה ב״ר ישראל איסרליש, דרכי משה, טור (מהדורות מקובלות), חלק אורח חיים, סי׳ תרצו (ה): #92
ר׳ משה ב״ר ישראל איסרליש, דרכי משה, טור (מהדורות מקובלות), חלק יורה דעה, סי׳ סד: #78
ר׳ משה ב״ר ישראל איסרליש, שו״ת הרמ״א (ורשא תרמ״ג), סי׳ מא: #68; סי׳ נז: #89; סי׳ נט: #18; סי׳ פב: #90; סי׳ קיד (ובמפתח): #91
ר׳ עזריאל דייאנה, שו״ת רבי עזריאל דייאנה, מהדורת יעקב בוקסנבוים (תל אביב תשל״ז), סי׳ י: #71
ר׳ צבי הירש אשכנזי, שו״ת חכם צבי (לבוב תרי״ח), הקדמה: #187; סי׳ סא: #187; סי׳ צה: #188; סי׳ קמא: #189
ר׳ צדקיה ב״ר אברהם מן הענוים הרופא, שבלי הלקט, מהדורת שלמה באבר (וילנא תרמ״ו), ענין שבת, סי׳ ס: #8; ענין פסח, סי׳ רה (יצחק יוסקונטו): #15
ר׳ שלום ב״ר יצחק מנוישטט, הלכות ומנהגי רבינו שלום מנוישטט (דרשות מהר״ש) (ירושלים תשנ״ז[2]), סי׳ סג: #87; סי׳ קלט: #27; סי׳ קצז: #32 (1); סי׳ רסד: #28; סי׳ שכה: #29; סי׳ תב: #30; סי׳ תלח: #31; סי׳ תמג: #32; סי׳ תסו: #32 (2); סי׳ תקום (ג): #32 (3); עמ׳ רלא, סי׳ י: #40
ר׳ שלמה ב״ר אברהם הכהן, שו״ת מהרש״ך, חלק ב׳ (ויניציאה שנ״ב), סי׳ לו: #102; סי׳ קפא: #103

Kraeuser, Joseph, "Rabbi Joselmann de Rosheim", *Revue des Études juives*, 8 (1888), pp. 86–102 (יוסף בן גרשון איש רוסהיים, יומן, שנה רפ"ט): #73 (1)

Mann, Jacob, *Texts and Studies in Jewish History and Literature* (Cincinnati: Union College Press, 1931; reprint, 1970), p. 43: #64

Neubauer, Adolphe [Abraham] & Moritz [Moshe] Stern, *Hebräische Bibliographie, Zeitschrift für die Jetzt [illegible] Kunst* (Berlin: Leonhard Simion, 1892; reprint, Hildesheim, etc.: Georg Olms, 1997), pp. 29–30: #10

Neubauer, Adolphe [Abraham], "(Reiseroute) aus Cod. Cambr. D. 10 f. 46", *Hebräische Bibliographie*, 21 (1881), p. 1: #58

Neubauer, Adolphe [Abraham], "Ergänzungen zu Dr. Jellinek's [illegible]", *Israelitische Letterbode*, 6 (1880–1881), p. 142: #185

Ruderman, David B., *The World of a Renaissance Jew: The Life and Thought of Abraham ben Mordecai Farissol* (Cincinnati: Hebrew Union College Press, 1981), p. 200, n. 47 (אברהם בן מרדכי פריסול): #61

Scheiber Sándor, "A bazini utártok megtöröktése", in: idem, Ed., *Magyar Zsidó Levéltár*, XVIII (Budapest: Magyar Izraelitik Országos Kémiseleté, 1980), pp. 8–9: #73 (3–4)

Schwarz, Arthur Zacharias, *Die hebräischen Handschriften in Österreich* (Leipzig, 1931), p. 60, no. 141/11: #158 (2)

Urbach, Ephraim E., "Études sur la littérature polémique au Moyen-Age", *Revue des Études Juives*, 100 (1935), pp. 49–77, p. 74 (אברהם הגר): #14

איגוס, אברהם י., תשובות בעל־התוספות (ניו יורק תשי"ד), פיי"א (רבינו יעקב בר מאיר תם): #13

אסף, שמחה, מקורות ומחקרים בתולדות ישראל (ירושלים 1944), עמ' 235, שו' 54–61 (רחל בת אפרים): #84

בחירי, יוסף, מרן רבי יוסף קארו, ההדיר מאיר בנבנו (ירושלים תשנ"א), עמ' 606–607 (רבי יוסף קארו ורבנים אחרים מאדריאנופול): #68

גרינואלד, יקותיאל י., קורות עיר פרעסבורג וגדוליה (מ"ס יגעת הרעיב), עמ' 19 (יהודה בן חיים, קינה אורות עלילת רם נגד יהודי טיינא): #59

הכלין, שלמה זלמן, "רבי יחיאל אשכנזי ותשובותיו, חכם אשכנזי בארצות האסלאם", יוסף הקר, מחורך, שלם, מחקרים בתולדות ארץ ישראל ויישובה היהודי, ספר ז' (ירושלים תשס"ב), עמ' 69–131, 121–137: #24

הכרמן, אברהם מ., "ספר זו רוח אשכנז וצרפת (ירושלים 1945), עמ' 11–10: #10

ואלפלד, ז'אמונד, ספר הזכרון של ניו־נברג (ברלין 1893), עמ' 24–26, עמ' 67: #26

יעללינעק, אהרון, קונטרס גורות תתריו לרבינו אליעזר ב"ר נתן הנדרש בשם הראב"ן ואגרת אל בחילות הקדש היהודים הנמצאים באשכנז להודיע להם מטוב ארץ תוגרמה ויחזון מלכות ושמעאל מאת יצחק צרפתי (לפסיא תרי"ד), עמ' 15–16 (יצחק צרפתי): #30; עמ' 41–43 (שלמה בן שמעון): #10

פהנא, אברהם, ספרות ההסמוריא הישראלית, חלק א' (ווישא תרפ"ב), עמ' 35–41: #2; עמ' 41–45: #3

פריימן, אברהם מ., "תשובות רבי מימון הדיין אבי הרמב"ם", תרביץ, 1 (1935), עמ' 414, סי' 32: #18

פריימן, אהרון, עניני שבתי צבי (ברלין 1913), עמ' 65: #158 (3)

קאבאק, יוסף יצחק, "קינים והגה והי נלקטים בב"י אחרי, ישורון, 6 (1868 / 5628), דף 136 (רבי יצחק שולחוף, קינה): #193; דף 137–143 (רבי יצחק שולחוף, קינה גדולה): #194

רוזאנס, שלמה א׳, דברי ימי ישראל בתורכיה, חלק א׳ (תל אביב 1930), עמ׳ 15–16, עמ׳ 238 (יצחק צרפתי): #50

רוזאנס, שלמה א׳, קורות היהודים בתורכיה וארצות הקדם, חלק ד׳ (סופיה 1934–1935), עמ׳ 144: #126

שפיצר, שלמה י׳, ״הלכות ועניני יום הכפורים לרבינו אפרים מבונא״, אביגדור ברגר, העורך, זכור לאברהם (חולון תשנ״א), עמ׳ כו–לב (רבי אליעזר ב״ר נתן): #11

שלמה י׳ שפיצר – גזה קומורוצי

מקורות עבריים

על אודות ההיסטוריה של הונגריה ויהודי הונגריה

בימי הביניים (מראשיתה ועד 1686)

בשנת 1881 פרסם ההיסטוריון שמואל כהן (Samuel Kohn), הרב הראשי של בית-הכנסת הניאולוגי ברחוב דוהאנ׳ בעיר בודפשט, את ספרו הנושא את השם ״מקורות עבריים לתולדות הונגריה״. בספר נכללים חמישים מקורות מתורגמים להונגרית מתוך שלושים ואחד חיבורים הקשורים להיסטוריה של הונגריה בימי-הביניים ובראשית העת החדשה. הספר הודפס מחדש בשנת 1990, אך גם המהדורה הזאת אזלה ואין להשיגו. האוסף הנוכחי, מטרתו להיות במקום ספרו של רב שמואל כהן.

כביטוי של הוקרה למפעלו של כהן אימצנו את שם ספרו לשמש כשם גם לאוסף הזה, הגם שהאוסף הנוכחי שונה לחלוטין מקודמו. בראש ובראשונה יש באוסף הזה 195 מקורות שלוקטו מתוך 402 חיבורים, וכך הוא מכיל את מלוא החומר בעברית וביידיש הידוע לנו מלפני סוף המאה ה-17 (כיבושה בחזרה של בודה ב-1686) על אודות דברי הימים של הונגריה ובכלל זאת קורות היהודים בה, חייהם, מנהגיהם וספרותם. זאת ועוד, בצד התרגום להונגרית הבאנו גם את הטקסטים המקוריים בעברית וביידיש, רובם על יסוד הספרים שנדפסו בהם מהמאה ה-16 עד המאה ה-18. כמו כן הוספנו לתרגום להונגרית ביוגרפיות מפורטות, הסברים, הערות, ביבליוגרפיה מקיפה ומפתחות מפורטים שיהיו כלי עזר רב לחוקרי ההיסטוריה והלשון, ואשר בעזרתם יוכלו להתעמק במקורות.

בעבודותיהם של היסטוריונים יהודים בהונגריה ובכלל זה גם בעבודתו של שמואל כהן שלטה המגמה של האסימילציה. בניגוד לכך האוסף הנוכחי מדגיש את החיים האוטונומיים הפנימיים של הקהילה היהודית, את קשריהם של יהודי הונגריה במישור הקהילתי והאישי עם שאר התפוצות במערב אירופה בבלקן ובאימפריה העות׳מאנית בהיבט היסטורי-חברתי, מבלי להתעלם ממנהגיהם המיוחדים וחיי הדת או מייחודיותם של המקורות בהקשר של תולדות יהודי הונגריה בארצם ומחוצה לה.

״מקורות עבריים על אודות ההיסטוריה של הונגריה ויהודי הונגריה מראשיתה ועד 1686״ – הספר הזה הוא עוד נדבך בשורת פרסומי מקורות על תולדות הונגריה, פרסומים שהחלו להופיע בסוף המאה ה-19, באופן שכרך זה משלים את חקר המקורות של ההיסטוריה ההונגרית מתקופת ימי-הביניים וראשית העת החדשה.

עבודה זו היא פרי מחקר משותף שעשו במשך ארבע-עשרה שנה שלמה י׳. שפיצר מאוניברסיטת בר אילן ברמת גן בישראל, וגזה קומורוצי מאוניברסיטת אטווש לורנד בבודפשט ומהמרכז למדעי היהדות באקדמיה ההונגרית. צוות גדול של היסטוריונים וחוקרים של מדעי היהדות תרמו את חלקם בהכנת כתב-היד. במיוחד חובה נעימה היא לנו להזכיר את עבודתו הביבליוגרפית ארוכת השנים של הרב אלכסנדר שייבר ז״ל, מנהל בדימוס בית המדרש לרבנים בבודפשט. תודה מיוחדת אנו חבים להרב יהודה (יוסף) שווייצר, רב הראשי לשעבר של הונגריה ומנהל בדימוס של בית המדרש לרבנים בבודפשט, ולהרב צבי (אימרה) שמלצר (סנקט־גללן), אשר זיכו אותנו בעצות מלומדות וברוכות, וגם ללאה בורנשטיין-מקובצקי (אוניברסיטת בר אילן) על חלקה באיסוף החומר הנוגע לתקופה העות׳מאנית. בתרגום המקורות להונגרית נטלו חלק אנדראה שטרביק מעברית וסוניה רחל קומורוצי מיידיש ולפעמים מעברית. קיבלנו בתודה את הערותיהם של ויקטוריה באנאי (המרכז למדעי היהדות באקדמיה ההונגרית), גזה פלפי (מרכז לחקר היסטוריה באקדמיה ההונגרית) ולסלו יולס, מתרגם של ספרות עברית ויידיש. יבואו כולם על הברכה.

SHLOMO J. SPITZER AND GÉZA KOMORÓCZY

HEBREW SOURCES

relating to the History of Hungary and Hungarian Jewry in the Middle Ages (from the Beginnings until 1686)

In 1881 the historian Samuel Kohn (1844–1917) [illegible] the Hebrew Sources in the Dohany Street Synagogue, [illegible] relating to Hungarian history. His book [illegible] brew sources relating to the [illegible] source texts around 50 items altogether. By now, even the recent reprint edition of Kohn's Book (1990) has become [illegible] intended to replace Kohn's old book.

[illegible] our great respect toward Rabbi Kohn, [illegible] the original [illegible] of his book (*Hebrew Sources*) [illegible] However, the present collection [illegible] from its predecessor. First of all, the 19th independent source [illegible] 102 items altogether, and as such the anthology includes all known to us Hebrew and Yiddish texts written before the end of the 17th century—before the reoccupation of Buda from the Turks (1686)—which bear relevance to Hungary, Hungarian history, or the life, customs and liturgy of Hungarian Jewry. In addition, besides the Hungarian translation [illegible] also contains the original Hebrew or Yiddish texts, [illegible] the translations and accompanied by detailed biographies of the authors, commentaries on the texts, [illegible] and a [illegible] to help [illegible] Hebraists [illegible] further.

As opposed to the tradition of former Hungarian Jewish historiography, and the approach of Rabbi Kohn himself, the new *Hebrew Sources* pays due attention to the internal history of the Jewish communities in Buda or in some cities of Western Hungary [illegible] in specific liturgical and ritual customs, contacts with other Jewish communities and personalities in Western Europe, on the Balkan and in Ottoman Empire. In contrast to the assimilation paradigm typical of Hungarian Jewish historiography at the end of the 19th century, the present book concentrates on the relative internal autonomy of the Jewish community and on the cohesion and relations within various Jewish communities throughout the Diaspora, and at the same time also pointing out the relevance of the sources as to history of Hungary and the Jews of Hungarian descent living on the Turkish Balkan or in Constantinopol.

The *Hebrew Sources* complements the grand series of scholarly editions of historical sources relating to the early history of Hungary started at the end of the 19th century, and thus completes the scholarly exploration of the sources of medieval and early modern Hungarian history.

The present volume is the result of nearly 15 years of research and work, done in close cooperation by Professor Shlomo J. Spitzer (Bar Ilan University, Ramat-Gan,

Israel) and Professor Géza Komoróczy (Eötvös Loránd University, Budapest, Hungary / Center of Jewish Studies at the Hungarian Academy of Sciences). A wide range of Hebraists and historians, including former and present students at the Center of Jewish Studies, Budapest, contributed to the preparation of the manuscript. Special credit shall be given to the decades-long bibliographic research of the late R. Alexander Scheiber, former Director of the Rabbinical Seminary, Budapest, to R. Imre Hermann Schmelzer (St. Gallen, Switzerland), to R. József Schweitzer, former Chief Rabbi of Hungary and former Director of the Rabbinical Seminary (Budapest), and to Leah Bornstein-Makovetsky, Senior Lecturer of Jewish History (Bar Ilan University), for their learned advice and generous help; to Andrea Strbik for her translations of the Hebrew texts and to Szonia Ráhel Komoróczy for her translations of the Yiddish texts and of some texts from Hebrew; to Viktória Bányai, PhD (Center of Jewish Studies at the Hungarian Academy of Sciences) for her comments and additions; to László Jólesz, the great old man of Yiddish and Hebrew literary translation in Hungary and to Géza Pálffy, PhD (Institute of History, Hungarian Academy of Sciences) for their critical remarks and corrections. The responsibility for the Hebrew text —their collection and edition—lays with Shlomo J. Spitzer, and for the Hungarian translations, commentary, notes and indexes, with Géza Komoróczy.

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás a kiadó előzetes
írásbeli hozzájárulásához van kötve.

Osiris Kiadó, Budapest
(Az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja)
www.osiriskiado.hu

A kiadásért felel Komoróczy Géza és Gyurgyák János
Ismeretlen grafikus (XVI. század) 27 fametszetével
A táblaborítón: részletek az Országos Széchényi Könyvtár
Széfer Mordekhaj (XIV. század) könyvdíszeiből
A kötetet tervezte Környei Anikó
Tördelő Szalai Éva
Nyomtatta és kötötte a Széchenyi Nyomda Kft.
Győr 2003.K-10 194
Felelős vezető Nemere Zsolt ügyvezető

Kohn Sámuel (1841–1920) történetíró, a Dohány utcai neológ zsinagóga főrabbija 1881-ben jelentette meg *Héber kutforrások és adatok Magyarország történetéhez* című könyvét, amely a középkori és kora újkori magyar történelem akkor ismert héber forrásait közölte magyar fordításban: 31 tételben összesen mintegy 50 szöveget és szemelvényt. A jelen gyűjtemény ezt a könyvet hivatott felváltani. Kohn Sámuel könyvének főcímét – tiszteletünk jeléül – a jelen gyűjtemény is megtartotta, az új *Kútforrások* azonban egyébként lényegbevágóan különbözik a régitől. Mindenekelőtt, a 195 tétel, amelyet magában foglal, összesen 402 önálló szöveget vagy hosszabb-rövidebb szemelvényt jelent, és felöleli az ismert teljes forrásanyagot, amely a XVII. század vége – Buda visszafoglalása (1686) – előtti héber és jiddis irodalomban Magyarországra, az ország történetére, a magyarországi zsidók életére, szokásaira, liturgiájára vonatkozik. Továbbá, a magyar fordítások mellett – Kohn Sámuel könyvétől eltérően – tartalmazza az eredeti héber szövegeket is, többnyire nehezen hozzáférhető, részben XVI– XVIII. századi rabbinikus kiadványok alapján. Végül, a fordításokat kísérő bőséges életrajzi ismertetés, kommentár, jegyzet és bibliográfia, illetve a sokféle és terjedelmes mutatók lehetővé teszik történészek, hebraisták, nyelvészek, a zsidó hagyomány kutatói számára a forrásszövegek további kiaknázását. A régebbi magyarországi zsidó történetíráshoz, magának Kohn Sámuelnek a szemléletéhez képest is, könyvünk legfontosabb újdonságát abban látjuk, hogy megfelelő figyelmet fordít a zsidó közösség belső történetére, liturgikus és rituális szokásaira, kapcsolataira Nyugat-Európa, illetve a Balkán és Törökország más zsidó községeivel és személyiségeivel: a XIX. század végi magyarzsidó történetírásra jellemző asszimilációs paradigma helyett a zsidó közösség viszonylagos, belső autonómiájának és a diaszpora különböző országaiban élő zsidóság szerves összetartozásának és kapccsolatainak történeti tényét tartja szem előtt, anélkül, hogy elhanyagolná a forrásoknak és a Magyarországon élő vagy innen elszármazó zsidóság történetének magyar vonatkozásait.

6500 Ft

ISBN 963 508 381 5

